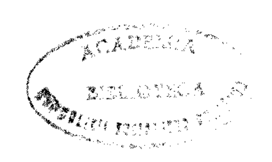
OVIDIU DRIMBA

ISTORIA CULTURII ȘI CIVILIZAȚIEI

2

EDITURA ȘTIINȚIFICĂ ȘI ENCICLOPEDICĂ
BUCUREȘTI, 1987

Coperta şi supracoperta: PETRE HAGIU

PROBLEMATICA EVULUI MEDIU

Termenul „Ev Mediu" — vag definit și ca perioadă de timp și ca apelativ — este o etichetă utilizată în mod curent ca o subdiviziune a istoriei universale; o etichetă scolastic necesară, dar inexactă. „Orice epocă poate fi numită un «ev mediu», o tranziție între trecut și viitor" (R.S. Lopez). Dar o perioadă istorică atît de lungă — de un mileniu! — mai poate fi considerată o simplă epocă „de tranziție"?

Dealtminteri, s-a remarcat că o diviziune operată în acest mod este nu numai greșită, dar nici nu are un sens decît raportată la Europa (și, în structura sa complexă și caracteristică, la Europa Occidentală). În schimb, nu poate fi aplicată nici Imperiului bizantin, unde tradițiile antice s-au menținut viguroase cel puțin pînă în sec. VII (dispărînd apoi cu mult înainte de cucerirea Constantinopolului din 1453); nici Orientului Apropiat, unde, începînd din sec. VII se formează și se extinde o nouă civilizație care durează și azi; și cu atît mai puțin îndepărtatei Asii, unde formele unei vieți „medievale" — ideologie, mentalitate, instituții, — s-au prelungit pînă în secolul trecut. — „Istoria nu cunoaște diviziuni, și suprapunerile cronologice sînt totdeauna inevitabile. Adoptăm date și denumiri tradiționale; dar esențială este continuitatea istoriei, absența hiatului" (Ed. Perroy).

Termenul „Ev Mediu" a fost creat în sec. XV de către umaniștii Renașterii — istorici, filosofi și oameni de litere. În viziunea acestora, între eleganțele limbii lui Cicero pe care o cultivau și latina medievală coruptă de termeni vulgari și germanici, între puritatea de linii a artei antice pe care atît de mult o admirau și arta barbară, „gotică" (în special arhitectura) a secolelor imediat anterioare, se plasa un lung intermezzo: *o epocă „de mijloc", un* medium aevum, *care trebuia respins, ca fiind o epocă opacă și sterilă, o perioadă de decadență generală și de barbarie. — Conținutul negativ al conceptului de „Ev Mediu" va fi preluat și relevat de astă dată pe plan religios de Reforma protestantă: în acel „ev de mijloc" se constituise blocul monolitic al Bisericii catolice, cu ierarhia sa mondenă, autoritară, cupidă, coruptă, pe care Luther și Calvin o vor refuza și combate cu vehemență.*

Etapa următoare a polemicii în jurul Evului Mediu, reluată peste două secole, și-a găsit protagonistul ideal în persoana lui Voltaire (cf. Raoul Manselli). Pentru el, pentru „Secolul Luminilor", pentru acest „Ev al Rațiunii", perioada de triumf a puterii papale, a exaltării misticismului, a cruciadelor, a persecutării „ereticilor", a Inchiziției, nu putea fi considerată altfel decît marea perioadă de crime ale clericalismului și obscurantismului împotriva Rațiunii și a Progresului. Edward Gibbon, în magnifica sa Istorie a decadenței și prăbușirii Imperiului roman, *este în cea mai mare parte tributar gîndirii lui Voltaire.*

De asemenea, și Johann Gottfried Herder — care însă subliniază și importanța istorică a Evului Mediu pentru viitorul Europei, relevînd în acest sens momente decisive, ca: intrarea popoarelor germanice din perioada migrațiilor în noua comunitate europeană, replica dată de cruciade expansiunii musulmane, și opera culturală și civilizatorică a Bisericii creștine.

„Secolul Luminilor", așadar, scotea în evidență și importanța Evului Mediu în istoria progresului omenirii. Un istoric elvețian din acest secol al XVIII-lea, Johann von Müller, afirma chiar rolul pozitiv, într-adevăr eficient, al papalității, care se afir-

mase în Evul Mediu ca o forță morală și socială capabilă, în bună măsură, să opună o rezistență violenței feudalilor și exceselor puterii politice imperiale. Dealtminteri, și Voltaire însuși, relevînd procesul de formare a orașelor medievale, voința lor de autonomie, constituirea și evoluția noii clase burgheze, sau creația unor noi valori economice, sociale și morale, nu făcea altceva decît să recunoască implicit Evului Mediu un rol important în evoluția istoriei civilizației. O civilizație dominată de obscurantismul religios — afirma Voltaire; dar o civilizație care a dat naștere vieții orășenești și burgheziei.

Răsturnarea totală a vechilor prejudecăți privind Evul Mediu a fost desăvîrșită în prima jumătate a secolului al XIX-lea. În cercul teoreticienilor germani ai romantismului în fruntea cărora se aflau frații Schlegel și Ludwig Tieck, poetul Novalis scrie (în 1799), un opuscul, intitulat Creștinism sau Europa, *în care expune temele esențiale ce vor fi dezbătute în anii următori de scriitorii și de istoricii care vor proceda la o revizuire și o combatere a tezelor anterioare, de denigrare a civilizației și culturii medievale.*

Ideile romanticilor germani vor fi difuzate de Doamna de Staël în Franța — unde Chateaubriand, în Geniul creștinismului *și în romanul său* Martirii, *va exalta componenta religioasă a lumii Evului Mediu. În schimb, utopicul Saint-Simon va căuta în studiul societății medievale elemente pentru sistemul economico-social pe care îl preconiza. Iar istorici de prestigiul unor Augustin Thierry, François Guizot și Jules Michelet, vor studia cu metodă Evul Mediu, subliniind rolul său în evoluția istorică a Franței și a întregii civilizații europene.*

Cu această operație de revalorificare a Evului Mediu — și paralel cu studiile de orientalistică, cultivate mai ales în Germania, — problema culturii și civilizației europene plasată în perspectiva istoriei universale a căpătat un plus de prestigiu.

„Descoperirea" Evului Mediu a provocat și o rapidă idealizare a lui, reflectată în entuziasmul necritic, în aprecierile pozitive excesive, în judecățile apologetice emise asupra epocii medievale de către romantici.

Dar pe la jumătatea secolului al XIX-lea problematica Evului Mediu a fost readusă în planul cercetării strict științifice de către Karl Marx — care, pentru a-și susține teoria privind evoluția societății, a găsit în realitățile istorice medievale (în evenimente politice și sociale, în instituții, în diverse aspecte ideologice) exemple dintre cele mai valabile de suprastructuri ale structurii economice determinante. Cu aceasta, definirea Evului Mediu a căpătat un element de interpretare esențial, fără pretenția simplificatoare de a-l considera exclusiv și absolut. În continuare, complexitatea fenomenului culturii și civilizației medievale în toate aspectele și articulațiile lui, a reținut în cea mai mare măsură atenția cercetătorilor din multiple domenii.

S-a ajuns în felul acesta la concluzii ferme. Azi, nici un cercetător serios nu mai poate admite imaginea globală a unui Ev Mediu definit ca o epocă a decadenței, ignoranței, obscurantismului și barbariei. (Asemenea realități, care desigur că n-au lipsit nici în Evul Mediu, nu îi sînt însă definitorii, — din moment ce se mai pot întîlni chiar și în secolul nostru!) Ceea ce în secolele Evului Mediu timpuriu — mai ales — apăreau, la o privire superficială, ca fiind perioade de stagnare sau, în anumite privințe, chiar de regres, în realitate au fost perioadele de gestație a unor forme noi de civilizație și de cultură.

Atît în părțile sale pozitive cît și în cele negative, epoca modernă este moștenitoarea, nu numai a Antichității, ci și a Evului Mediu. Cultura și civilizația modernă își au îndepărtatele origini în acea lungă și neînchipuit de fertilă perioadă care a fost Evul Mediu. Forme fundamentale ale vieții economice, evoluția iobăgiei și constituirea clasei burgheze, statele și națiunile, formarea unei civilizații general europene, germenii capitalismului, instituții sociale și politice, apariția orașelor cu o nouă structură a vie-

ții citadine, școlile profesionale și universitățile, efervescența cercetării științifice, marile dispute din cîmpul gîndirii filosofice, definitivarea limbilor și formarea literaturilor naționale, două dintre stilurile cele mai importante din istoria artei, romanic și gotic, — sînt tot atîtea fapte epocale generate în timpul frămîntatelor, dramaticelor și totodată extrem de fecundelor secole ale Evului Mediu.

Istoricul italian citat mai sus compara Europa secolelor V—X cu o cetate asediată, în care vechile popoare ale Imperiului roman și noile popoare germanice — unite printr-o religie comună, guvernate de instituții politice similare și cultivînd tradițiile civilizației greco-latine — erau presate din afară de alte popoare, care înaintau dinspre bazinul Mediteranei (musulmanii) și din stepele Asiei. Este epoca în care „asediații", în condiții extrem de dificile, operează cu forțe mereu noi și diverse pe planul economiei, al politicii, al vieții sociale și religioase, cu o capacitate inventivă și o rapiditate neegalate în nici o altă epocă istorică de pînă atunci.

Apoi, în jurul anului 1000, Europa respinge „asediul" — și, fără a-și întrerupe nici un moment creativitatea cultural-civilizatorică, începe o fază de expansiune. În comunitatea europeană (deocamdată, redusă la cea vest-europeană), își fac intrarea popoare de la periferia Imperiului carolingian — anglo-saxonii, italienii din sudul Peninsulei, spaniolii castilieni și catalani; în timp ce popoarele din centrul, sud-estul și răsăritul continentului rămîn apărătorii Europei împotriva invaziilor mongole și turcești. „Istoria Europei, prin urmare, nu este istoria unui continent adunat într-un stat unic sau într-o federație de state, ci este esențialmente istoria unei civilizații. Iar istoria formării statelor europene este istoria acestei civilizații" (R. Morghen).*

Dacă asupra forței creative și a importanței perioadei medievale în istoria universală a culturii și civilizației nu mai persistă nici un dubiu, în schimb istoricii continuă să fie în dezacord asupra datei la care începe și aceea la care se termină epoca pe care, convențional, o numim Evul Mediu. Criza politică declarată în sînul Imperiului roman către mijlocul secolului al III-lea, fondarea Constantinopolului în anul 330, perioada pătrunderii masive a elementelor germanice în teritoriul Imperiului, căderea Imperiului roman de Apus în 476, începutul influenței islamice în bazinul mediteranian, sînt principalele date ab quo *care au fost propuse (și nici una nu poate fi respinsă* de plano*); iar ca date* ad quem *— anul cuceririi Constantinopolului de către turci (1453), cel al descoperirii Americii (1492), sau cel al Reformei (1520).*

Pentru expunerea noastră, discuția este irelevantă. O epocă de cultură și civilizație nu începe la o dată anumită și nu se termină la o altă anumită dată. Aspectele sale cele mai caracteristice germinează în epoca anterioară și supraviețuiesc în cea care urmează, — fără a se putea vorbi de un „de cînd?" și de un „pînă cînd?". Cunoaștem doar faze *în evoluția ei; dar și acestea, putînd fi determinate doar cu aproximație, și variind în funcție de condițiile locale, regionale.*

*În linii esențiale, diviziunile general acceptate — și pe care le-am adoptat aici — sînt cele de Ev Mediu „timpuriu" (sec. VI—X), „dezvoltat" (sec. XI—XIII) și „tîrziu" (sec. XIV—XV)**.*

* Același istoric precizează că, în Evul Mediu, conceptul de „Europa" se confundă cu cel de *christianitas*, și coincide aproximativ cu Imperiul carolingian și cu cel ottonian. „Numai odată cu Machiavelli conceptul se precizează, indicînd o comunitate de mai multe state cu caractere specifice, de acum încolo nu numai religioase, ci și laice, corespunzătoare unei forme particulare de organizare politică",

** În general, istoricii germani împart Evul Mediu în: „timpuriu" (sec, V—XI), „dezvoltat" (sec. XII pînă către jumătatea sec. XIV) și „tîrziu" (pînă la sfîrșitul sec. XV). În schimb, ceilalți istorici preferă bi-partiția „Ev Mediu timpuriu" (de la începuturi pînă în jurul anului 1000 — sau chiar 1150) și „tîrziu". Diviziunea adoptată de noi face posibilă o mai precisă situare în timp a faptelor,

În mod obișnuit, cultura și civilizația Evului Mediu este considerată a fi o rezultantă a trei factori: elementul greco-latin (tradiția gîndirii grecești și cea politico-juridică romană), aportul popoarelor germanice, și ideologia creștină instituționalizată.

Date fiind însă complexitatea acestei culturi și civilizații, excepționala forță creatică demonstrată, bogăția și varietatea aspectelor sale, propunem aici o lărgire a viziunii: o viziune în care se integrează și alte componente ale culturii și civilizației medievale europene — și anume: aportul celtic, germanic, bizantin și arab.

Exprim pe această cale sentimentele mele de aleasă stimă și vie gratitudine pentru judicioasele lor observații și sugestii specialiștilor noștri de reputată competență, profesorilor universitari și cercetătorilor științifici: Alexandru Elian, Vlad Zirra, Șerban Papacostea, Mihai Isbășescu, Carol Göllner, N. Șerban Tanașoca, Nadia Anghelescu, Ilie Bădicuț și Sergiu Selian, care au binevoit să citească manuscrisul acestui volum.

O. D.

LE PROBLÈME DU MOYEN ÂGE

L'expression „le Moyen Âge" est une étiquette couramment employée en tant que subdivision de l'histoire universelle — bien que trop vaguement précisée du double point de vue chronologique et sémantique. C'est une étiquette scolastique nécessaire, et pourtant inexacte. „Toute époque peut être nommée «moyen âge», en tant que transition entre le passé et l'avenir" (R.S. Lopez). Mais, est-il permis de considérer une si longue période historique — presque un millénaire! — comme une période „de transition"?

On a remarqué d'ailleurs qu'une division définie de cette manière est non seulement fausse, mais qu'en outre son sens se limite à la réalité européenne (et, dans le cadre de cette structure complexe et caractéristique, à celle de l'Europe Occidentale). En échange, on ne peut employer cette division ni dans le cas de l'Empire byzantin, où les traditions antiques ont gardé leur vigueur tout au moins jusqu'au VIIe siècle de notre ère (pour disparaître bien avant la conquête de Constantinople, en 1453); ni dans le cas du Proche-Orient, où, dès le VIIe siècle de notre ère, prend naissance et expansion une nouvelle civilisation, de nos jours encore vivante; et cette division est encore plus difficile à appliquer à la lointaine Asie, où les formes d'une vie „médiévale" — du point de vue idéologique, mental et institutionnel — ont survécu jusqu'au siècle passé.— „Il n'y a pas de coupures en histoire(...) et les chevauchements temporels demeurent inévitables". Nous adoptons des dates et des noms traditionnels; mais l'essence est la continuité de l'histoire, l'absence d'un hiatus (Ed. Perroy).

L'expression de „Moyen Âge" a été forgée au XVe siècle par les humanistes de la Renaissance — des historiens, des philosophes et des gens de lettres. De leur point de vue, entre l'élégance de la langue de Cicéron qu'ils cultivaient et le latin moyenâgeux corrompu par des mots vulgaires et germaniques, entre les lignes pures de l'art antique qu'ils admiraient tant et l'art barbare, „gothique" (architectural surtout) des siècles immédiatement antérieurs, se plaçait un long intermède: *une époque „de milieu", un* medius aevum *qu'on devait repousser comme étant une époque opaque et stérile, une période de décadence générale et de barbarie. Le contenu négatif du concept de Moyen Âge sera perpétué — et transposé cette fois-ci sur le plan religieux — par la Réforme protestante: c'est pendant cette „époque de milieu" que s'est constitué le monolithisme de l'Église catholique, avec sa hiérarchie mondaine et autoritaire, cupide et corrompue, que Luther ou Calvin condamneront et combattront avec véhémence.*

L'étape suivante de la polémique portant sur le Moyen Âge a trouvé, deux siècles plus tard, un protagoniste idéal dans la personne de Voltaire (cf. Raoul Manselli). Pour lui, pour le „Siècle des Lumières", pour cet „Âge de la Raison", la période du triomphe de la papauté, d'exaltation du mysticisme, des Croisades, de la persécution des „hérétiques", de l'Inquisition ne pouvait être que l'Âge des crimes perpétrés par le cléricalisme et l'obscurantisme contre la Raison et le Progrès. Edward Gibbon, dans sa magnifique Histoire de la décadence et de la chute de l'Empire romain, *est fortement influencé par la pensée de Voltaire.*

Dans la même situation se trouve Johann Gottfried Herder — qui souligne pourtant l'importance historique du Moyen Âge du point de vue de l'avenir de l'Europe, en présentant en ce sens quelques moments décisifs, tels: l'entrée des peuples germaniques dans la nouvelle communauté européenne à l'époque des migrations, la réponse

donnée par les Croisades à l'expansion musulmane, l'oeuvre culturelle et civilisatrice de l'Eglise chrétienne.

Le „Siècle des Lumières" soulignait donc l'importance du Moyen Âge dans l'histoire du progrès de l'Humanité. Un historien suisse de ce XVIIIe siècle, Johann von Müller, reconnaissait même le rôle positif et efficace de la papauté, devenue pendant le Moyen Âge une force morale et sociale capable, sur bien des points, d'opposer une résistance à la violence des féodaux et aux excès du pouvoir politique impérial. D'ailleurs Voltaire lui-même reconnaît implicitement au Moyen Âge un rôle important dans l'évolution historique de la civilisation, lorsqu'il parle de la formation des villes, de leur volonté d'autonomie, de la constitution et de l'évolution de la nouvelle classe bourgeoise, ou de la création de nouvelles valeurs économiques, sociales ou morales. C'est une civilisation dominée par l'obscurantisme religieux — affirmait Voltaire; mais cette civilisation-là a donné naissance à la vie citadine et à la bourgeoisie.

Le renversement total des anciens préjugés portant sur le Moyen Âge a été accompli dans la première moitié du XIXe siècle. C'est dans le cercle des théoriciens allemands du romantisme, à la tête desquels se trouvaient les frères Schlegel et Ludwig Tieck, que le poète Novalis rédige (en 1799) un ouvrage intitulé Le Christianisme ou l'Europe, *dans lequel il expose les thèmes essentiels qui seront débattus tout au long des années suivantes par les écrivains et les historiens, période critique qui aboutira à la révision offensive des thèses antérieures dénigrant la civilisation et la culture du Moyen Âge.*

Les idées des romantiques allemands seront diffusées par Mme de Staël en France — où Chateaubriand, dans le Génie du christianisme *et dans son roman* Les Martyrs, *exalte la composante religieuse du monde au Moyen Âge. En échange, l'utopiste Saint-Simon cherchera dans l'étude de la société médiévale des éléments pour le système économique et social qu'il préconisait. Des historiens de renom de la taille de François Guizot, Augustin Thierry ou Jules Michelet étudieront méthodiquement le Moyen Âge, en soulignant son rôle dans l'évolution historique de la France et de toute la civilisation européenne.*

Par cette remise en valeur du Moyen Âge — et par les études orientales cultivées surtout en Allemagne — le problème de la culture et de la civilisation européennes placées dans la perspective de l'histoire universelle acquiert un prestige supplémentaire.

La „découverte" du Moyen Âge a aussi provoqué sa rapide idéalisation, manifestée par un enthousiasme inconditionnel, par des appréciations excessivement positives et des jugements apologétiques sur l'époque médiévale, si chers aux romantiques.

Mais vers la moitié du XIXe siècle le problème du Moyen Âge a été une fois de plus ramené dans le cadre strict de la recherche scientifique par Karl Marx — qui, pour soutenir sa théorie sur l'évolution de la société, a trouvé dans les réalités historiques du Moyen Âge les exemples des plus convaincants de superstructures de la structure économique déterminante (tels les événements politiques et sociaux, les institutions, les différents aspects idéologiques). Par son oeuvre, la définition du Moyen Âge a acquis un élément d'interprétation essentiel, sans qu'on ait la prétention de le considérer, par simplification, exclusif et absolu. Par la suite, la complexité du phénomène de la culture et civilisation médiévales sous tous ses aspects, dans toutes ses articulations, a retenu l'attention soutenue des chercheurs de multiples domaines.

De cette manière nous disposons aujourd'hui de conclusions fermes. De nos jours aucun chercheur sérieux ne peut plus admettre l'image globale d'un Moyen Âge défini en tant qu'époque de la décadence, de l'ignorance, de l'obscurantisme et de la barbarie. (De telles réalités, bien qu'ayant existé au Moyen Âge, ne lui sont pas spécifiques — puisqu'on peut même les déceler à notre époque !). Ce qui, durant le Haut Moyen Âge surtout, semblait être une suite de périodes de marasme ou même de régression, n'est en réalité que la période de gestation de nouvelles formes de civilisation et de culture.

Tant dans ses aspects positifs que négatifs, l'Époque moderne est l'héritière non seulement de l'Antiquité, mais aussi du Moyen Âge. La culture et la civilisation modernes ont leurs lointaines origines dans cette longue et insoupçonnée période de fertilité que fut le Moyen Âge. Les formes fondamentales de la vie économique, l'évolution du servage et la constitution de la bourgeoisie, des États et des nations, la formation d'une civilisation à l'échelle de l'Europe tout entière, les germes du capitalisme, les institutions sociales et politiques, la formation de villes ayant une nouvelle structure de la vie citadine, les écoles professionnelles et les Universités, l'effervescence de la recherche scientifique, les grandes disputes philosophiques, la formation des langues et des littératures nationales, deux des plus importants styles artistiques — le roman et le gothique — voilà quelques-unes des réalités nées durant les siècles mouvementés, dramatiques mais féconds du Moyen Âge.

L'historien italien qu'on vient de citer comparait l'Europe des Ve-Xe siècles à une cité assiégée, où les anciens peuples de l'Empire romain et les nouveaux peuples germaniques — unis par une religion commune, gouvernés par des institutions politiques semblables et cultivant les traditions de la civilisation gréco-latine — avaient été contraints de se réfugier face à d'autres peuples, qui avançaient vers le monde méditerranéen (les Musulmans) ou qui venaient des steppes de l'Asie. C'est l'époque où les „assiégés", dans des conditions extrêmement difficiles, font preuve d'initiatives vigoureuses et originalles sur les plans économique, politique, social et religieux, d'une faculté d'invention et d'une rapidité jamais vues jusqu'alors.

Plus tard, vers l'an 1000, l'Europe rompt le „siège" — et, sans interrompre ne fut-ce qu'un instant sa créativité culturelle et civilisatrice, elle connaît une étape d'expansion. Dans la communauté européenne (pour le moment réduite à l'Ouest européen) pénètrent des peuples de la périphérie de l'Empire carolingien — Anglo-Saxons, Italiens du Sud de la Péninsule, Espagnols de Castille et Catalans; pendant que les peuples du Centre, du Sud-Est et de l'Est du continent restent les défenseurs de l'Europe face aux invasions mongoles et turques. „L'histoire de l'Europe n'est donc pas l'histoire d'un continent organisé en un État unique ou en une fédération d'États, mais essentiellement l'histoire d'une civilisation. Et l'histoire de la formation des États européens est l'histoire de cette civilisation " (R. Morghen).*

Si aucun doute ne subsiste quant à la force créative et à l'importance du Moyen Âge dans l'histoire universelle de la culture, en échange les historiens ne sont pas encore tombés d'accord sur les dates où commence et se termine l'époque conventionnellement nommée „Moyen Âge". La crise politique déclarée au sein de l'Empire romain vers le milieu du IIIe siècle, la fondation de Constantinople en 330, la période de la pénétration massive des éléments germaniques sur le territoire de l'Empire, la chute de l'Empire romain d'Occident en 476, le début de l'influence islamique dans le bassin méditerranéen sont les principales dates ab quo *ayant été proposées (et aucune d'entre elles ne peut être rejetée* de plano*); en ce qui concerne la date* ad quem, *on a proposé l'année de la conquête de Constantinople par les Turcs (1453), celle de la découverte de l'Amérique (1492) ou de la Réforme (1520).*

Mais cette discussion est dépourvue d'importance du point de vue de notre exposé. Une époque de culture et de civilisation ne commence pas à une certaine date et ne se termine pas à une autre. Ses aspects les plus caractéristiques germent pendant l'époque antérieure et survivent en se perpétuant dans l'époque qui suit — sans qu'on puisse parler d'un „depuis quand?" et d'un „jusqu'à quand?". On ne connaît que les phases

* Le même historien précise qu'au Moyen Âge la notion d'Europe se confond avec celle de *christianitas*, et coïncide approximativement avec l'Empire carolingien ou ottonien. „Ce n'est qu'avec Machiavel que cette notion se précise, en désignant une communauté d'États à caractères spécifiques, qui dorénavant ne sont plus uniquement religieux, mais aussi laïcs, correspondant à une forme particulière d'organisation politique".

d'évolution d'une époque; celles-ci mêmes ne peuvent être déterminées qu'avec approximation, en fonction des conditions locales et régionales.

Grosso modo, les divisions généralement acceptées — et que nous avons adoptées — sont celles de „Haut“ Moyen Âge (VIe — Xe siècles), Moyen-Âge „développé“ (XIe — XIIIe siècles) et „Bas“ Moyen-Âge (XIVe — XVe siècles).*

Habituellement, on considère que la culture et la civilisation du Moyen Âge ont trois sources: l'élément gréco-latin (la tradition de la pensée grecque et la tradition politique et juridique romaine), la contribution des peuples germaniques, et l'idéologie chrétienne institutionnalisée.

Mais, étant donné la complexité de cette culture et de cette civilisation, l'exceptionnelle force créatrice qu'elles ont manifestée, la richesse et la variété de leurs aspects, nous proposons un élargissement de ce point de vue: une conception qui rende aussi compte des autres composantes de la culture et de la civilisation du Moyen-Âge européen: — celtique, germanique, byzantine et arabe.

J'exprime ici ma vive gratitude, pour leur judicieuses observations et suggestions, à nos spécialistes les plus réputés, les professeurs universitaires et les chercheurs scientifiques; Alexandru Elian, Vlad Zirra, Şerban Papacostea, Mihai Isbăşescu, Carol Göllner, N. Şerban Tanaşoca, Nadia Anghelescu, Ilie Bădicuţ et Sergiu Selian, qui ont bien voulu lire le manuscrit.

O.D.

* En général, les historiens allemands divisent le Moyen Âge en „Haut“ Moyen Âge (V^{e}— XIe s.), Moyen Âge „développé“ (du XIIe siècle à la 1ère moitié du XIVe) et „Bas“ Moyen Âge (jusqu'à la fin du XVe). En échange, les autres historiens préfèrent la dichotomie „Haut Moyen Âge“ (des origines jusque vers l'an 1000, ou même 1150) et „Bas Moyen Âge“. La division que nous avons employée rend possible une situation plus précise dans le temps des événements.

THE PROBLEME OF THE MIDDLE AGES

The term „Middle Ages" — vaguely defined both from point of view period and appellative — is a label currently used as a subdivision of universal history; a necessary but inaccurate scholastic label. „Any epoch may be called 'Middle Ages', a transition between past and future" (R.S. Lopez). Yet, such a long historical period — of a thousand years! — can it still be considered a simple epoch of „transition"?

Besides, it has been remarked that a division made in this way is not only improper, but is devoid of all meaning except when refering to Europe (and, in its complex and characteristic structure, especially to Western Europe). In exchange, it can neither be applied to the Byzantine Empire, where the ancient traditions maintained themselves vigorously at least till the VIIth century (then disappearing long before the conquest of Constantinople in 1453); nor can it be applied to the Near East, where, from the VIIth century on a new civilization is beginning to form and extend itself and which still continues to this day; so much the less can it be applied to distant Asia, where the forms of a „medieval" life — ideology, mentality, institutions, — reached far into the last century. „History knows of no divisions, and chronologic superpositions are always inevitable. We adopt dates and traditional denominations; essential, however, is the continuity of history, the absence of hiatus" (Éd. Perroy).

The term „Middle Ages" was created in the XVth century by the humanists of the Renaissance — historians, philosophers and men of letters. In their vision, between the elegance of Cicero's language, which they cultivated, and the medieval Latin corrupted by vulgar and germanic terms, between the purity of lines of the ancient art they so much admired and the Barbarian art, the „Gothic" (especially its architecture) of the immediately preceding centuries, there was a long intermezzo: *an epoch of the „middle", a* medium aevum, *which had to be rejected as being an opaque and sterile epoch, a period of general decline and barbarism. — The negative content of the concept of Middle Ages will be taken up — this time emphasized on a religious level — by the Protestant Reformation: it is in that „middle age" that the monolithic block of the catholic church was constituted with its wordly, authoritative, cupid, corrupt hierarchy which Luther and Calvin will refuse and fight vehemently.*

The next stage of controversy around the Middle Ages, taken up two centuries later, found its ideal protagonist in the person of Voltaire (cf. Raoul Manselli). To him, to the „Century of Enlightenment", to that „Age of Rationalism", the period of triumph of the papal power, of the exaltation of mysticism, of the crusades, of the persecution of „heretics", of the Inquisition, could not appear otherwise but like the great period of crime brought about by clericalism and obscurantism, against Reason and Progress. Edward Gibbon, in his magnificent History of the Decline and Fall of the Roman Empire, *is, to a great extent, tributary to Voltaire's thought.*

And so, Johann Gottfried Herder — who, however, stresses also the historical importance of the Middle Ages for Europe's future, pointing out to his effect decisive moments, as: the time when the Germanic peoples of the migration period joined the new European Community, the response given by the crusades to Moslem expansion, and the cultural and civilizing works of the Christian Church.

*Accordingly, the „Enlightenment Century" set off also the importance of the Middle Ages in the history of humanity's progress. A Swiss historian of that XVIII*th *century, Johann von Müller, even recognized the positive, undeniable efficient role of the papacy which, during the Middle Ages, had proved to be a moral and social force capable, to a great extent, to oppose resistance to feudal violence and to the excesses of the political imperial power. Besides, Voltaire himself, emphasizing the process of the founding of the medieval towns, their will toward self-government, the constitution and evolution of the new bourgeois class, or the creation of new economic, social and moral values, did but recognize implicitly the important role the Middle Ages held along the evolution of the history of civilization. A civilization dominated by religious obscurantism — affirms Voltaire; yet a civilization which gave birth to urban life and the bourgeoisie.*

*The total overthrow of the old prejudices regarding the Middle Ages was completed in the first half of the XIX*th *century. In the circle of the German theoreticians of romanticism, among whom the brothers Schlegel and Ludwig Tieck occupied a dominant position, the poet Novalis writes (in 1799) an opuscule entitled* Christianity or Europe, *in which he expounds the essential themes which will be deliberated upon in the years to follow by the writers and historians who will proceed to a re-examination of and start a fight against the anterior theses denigrating the medieval civilization and culture.*

The ideas of the German romanticists will be diffused in France by Madame de Staël — where Chateaubriand in The Genius of Christianity *and in his novel* The Martyrs *exalts the religious structure of the world of the Middle Ages. In exchange, the utopic Saint-Simon will search in his study of the medieval society for elements suitable to the economic-social system he was planning. And historians of high reputation such as Augustin Thierry, François Guizot and Jules Michelet will study methodicaly the Middle Ages emphasizing their role in the historical evolution of France and of the whole European civilization.*

Due to this operation purposed to restore the true worth of the Middle Ages — and parallelly to the studies on Eastern culture, cultivated especially in Germany — the problem of the European culture and civilization placed in the perspective of universal history has gained a plus of prestige.

The „discovery" of the Middle Ages provoked also a rapid idealization of it, reflected in the non-critical enthusiasm, in the excessive positive appreciations, in the apologetic judgments of the medieval epoch, expressed by the romanticists.

*By the middle of the XIX*th *century, however, the problem of the Middle Ages was once again brought up for consideration within a strictly scientific research plan by Karl Marx, who, in order to support his theory concerning the evolution of society, found in the medieval historical realities (in the political and social events, institutions, in the various ideologic aspects) most authentic examples of superstructures of the determinant economic pattern. With this, the definition of the Middle Ages received an essential interpretation element, without the simplifying pretention to consider it exclusive and absolute. In addition, the complexity of the phenomenon of medieval culture and civilization in all its aspects and articulations arrested chiefly the attention of researchers from multiple fields.*

In this way, ferm conclusions have been reached. Today, no serious researcher can accept any longer the global image of the Middle Ages showing them as an epoch of decay, ignorance, obscurantism and barbarity. (Such realities, which undoubtedly existed also in the Middle Ages, are not, however, characteristic of that period, — considering that they can still be met in our century !). What in the centuries, especially of the Early Middle Ages, appeared to be, at first sight, periods of stagnation or, in certain respects, even periods of regress, were in reality periods of gestation of some new forms of civilization and culture.

Both in its positive and negative aspects, the modern epoch is heir not only to Antiquity, but also to the Middle Ages. Modern culture and civilization have their remote origins in that long and inconceivably fruitful period which were the Middle Ages. The fundamental patterns of economic life, the evolution of serfdom and the constitution of the bourgeois class, the states and nations, the forming of a general European civilization, the germs of capitalism, the social and political institutes, the appearance of cities with a new structure of city life, vocational schools and the Universities, the effervescence in scientific research, the great controversies in the field of philosophical thinking, the perfection of the languages and the formation of the national literatures, two of the greatest artistic styles, the Roman and the Gothic, — are all facts generated by the tormented, dramatic and at the same time most fruitful centuries of the Middle Ages.

The aforementioned Italian historian compared Europe of the Vth*—*X^{th} *centuries to a besieged stronghold, within which the ancient peoples of the Roman Empire and the new Germanic peoples — united under a common religion, governed by similar political institutions and cultivating the traditions of the Greco-Latin civilization — found themselves pressed from outside by other peoples, advancing from the MediterraneanBasin (the Moslems) and from Asia's steppes. It is the epoch throughout which the „besieged", under extremely difficult conditions, act with ever new and diverse forces in the field of economy, politics, social and religious life, with an inventive ability and rapidity unparallelled by any other historical epoch until then.*

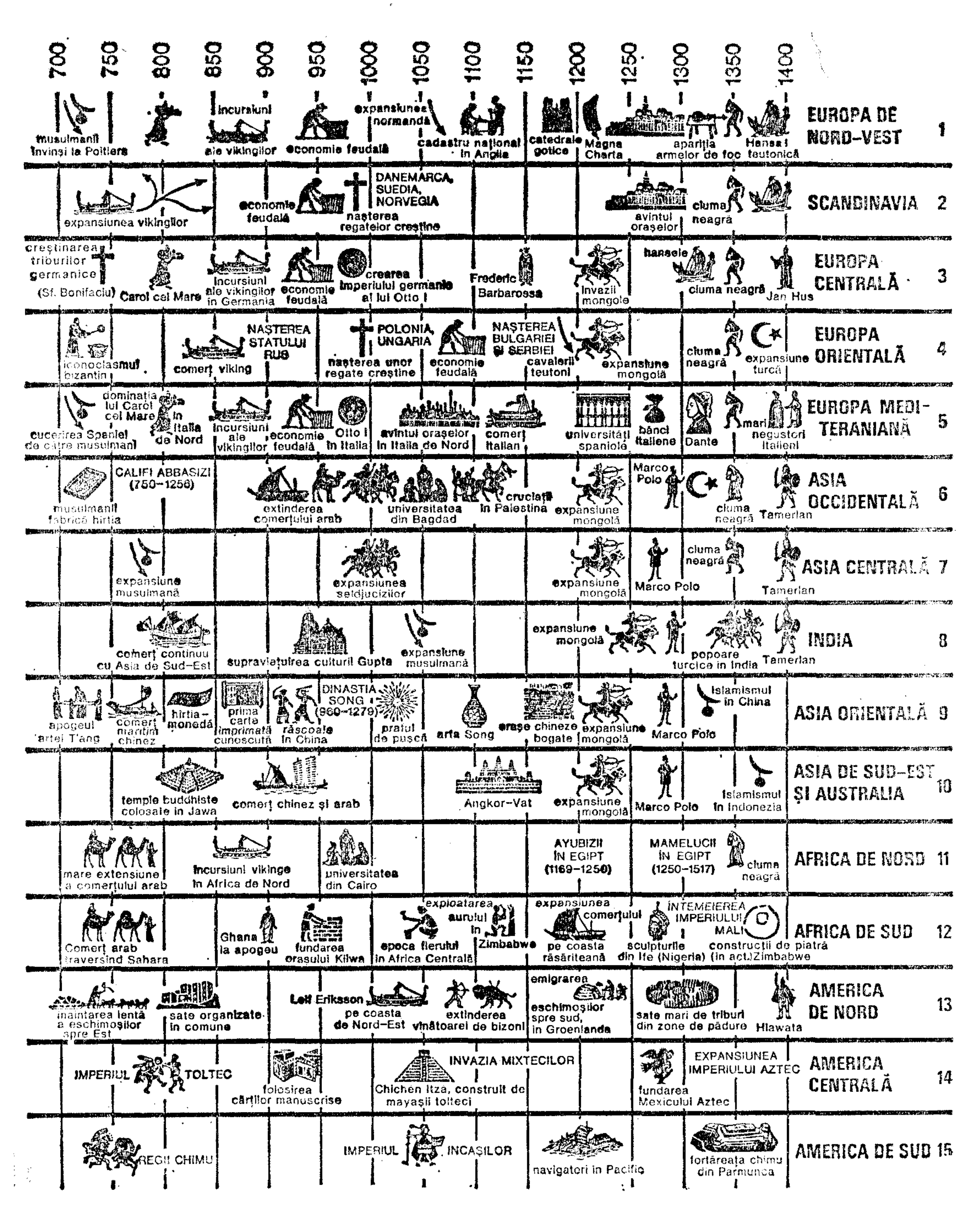
Then, around the year 1000, Europe repells the „siege" and — without interrupting even for a moment its cultural and civilizing creativeness — begins a phase of expansion. Peoples of the periphery of the Carolingian Empire — the Anglo-Saxons, the Italians from the South of the Peninsula, the Castilian and Catalan Spaniards, — make their entrance into the European Community (at that time limited only to the West European one), while the peoples of the centre, from the south-eastern and the eastern part of the Continent remain the defenders of Europe against the Mongolian and Turkish invasions. „Consequently, the history of Europe is not the history of a continent concentrated in a single state or in a federation of states, but it is essentially the history of a civilization. And the history of the formation of the European states is the history of this civilization" (R. Morghen).*

If concerning the creative power and the importance of the medieval period in the universal history of culture and civilization there persists no doubt any longer, in exchange, historians continue to disagree as to the date when it started and the one when the epoch we conventionnaly call „The Middle Ages" ended. The political crisis which broke out within the heart of the Roman Empire about the middle of the IIIrd *century, the foundation of Constantinople in the year 330, the period when Germanic elements massively invaded the Empire, the fall of the Western Roman Empire in 476, the beginning of Islamic influence in the Mediterranian Basin, all these are the principal dates* ab quo *which have been proposed (and not one can be rejected* de plano*); and as* ad quem *dates — the year Constantinople was conquered by the Turks (1453), that of America's discovery (1492), or that of the Reformation (1520).*

* The same historian specifies that, in the Middle Ages, the concept of Europe was mistaken for that of *Christianitas*, and approximately coincides with the Carolingian and Ottonian Empire. „It is only with Machiavelli that the concept is more accurately defined, indicating a community of several states with specific characteristics, from now onward not only religious, but also laic, congruent with a particular form of political organization".

Regiune	0 – 50 – 100 – 150 – 200 – 250 – 300 – 350 – 400 – 450 – 500 – 550 – 600 – 650 – 700
1 EUROPA DE NORD-VEST	dominație romană · CIVILIZAȚIE ROMANĂ ÎN GALLIA ȘI BRITANIA · Roma adoptă creștinismul · invazii germanice · crearea imperiului lui Clovis · creștinarea anglo-saxonilor · artă monastică în Irlanda
2 SCANDINAVIA	comerț cu Imperiul roman · TRAFIC ORGANIZAT DE TRIBURILE DE RĂZBOINICI NAVIGATORI DE PE ȚĂRMURILE BALTICEI
3 EUROPA CENTRALĂ	dominație romană · CIVILIZAȚIE ROMANĂ DINCOLO DE RHIN · adoptarea creștinismului de Roma · crearea Imperiului franc · regatul mongol al avarilor
4 EUROPA ORIENTALĂ	dominație romană · CIVILIZAȚIE ROMANĂ DINCOLO DE DUNĂRE · întemeierea Constantinopolului · regate germanice · Iustinian · Sf. Sofia · apogeul artei bizantine · comerțul mătăsii
5 EUROPA MEDITERANIANĂ	dominație romană · CIVILIZAȚIE ROMANĂ LA APOGEU · persecutarea creștinilor · împărțirea Imperiului de către Dioclețian · Theoderic în Italia · Iustinian · Papa Grigorie I cel Mare
6 ASIA OCCIDENTALĂ	dominație romană · CIVILIZAȚIE ROMANĂ LA APOGEU · expansiune persană · Conciliul din Niceea · nașterea Bisericii copte · Iustinian · Muhammed · expansiune arabă · CALIFI OMAYYAZI (651–751)
7 ASIA CENTRALĂ	migrația spre vest · regatul mongol al avarilor · formarea Tibetului · expansiune chineză
8 INDIA	sculptură greco-buddhistă · STATE BUDDHISTE ÎN NORD · STATE DRAVIDIENE ÎN SUD · expansiune persană · DINASTIA GUPTA (cca 320–500) · Fa Hsien · invazia hunilor · progrese în domeniul matematicii
9 ASIA ORIENTALĂ	DINASTIA HAN (202 î.e.n.–220 e.n.) · transporturi în timpul dinastiei Han · se fabrică hîrtia · dezmembrarea Chinei · se fabrică porțelanul · influența artei greco-buddhiste · triburi mongole în Nord · se consumă ceai · buddhismul în Japonia · unificarea Chinei · DINASTIA T'ANG (618–907) · examene de intrare în funcții de stat
10 ASIA DE SUD-EST ȘI AUSTRALIA	comerț de mirodenii cu Occidentul · COMERȚ CU ROMA (PRIN INDIA ȘI CHINA) · apariția roții în sud-estul Asiei · expansiune polineziană · Buddhismul și hinduismul în sud-estul asiatic · FORMAREA UNOR STATE PUTERNICE
11 AFRICA DE NORD	dominație romană · CIVILIZAȚIE ROMANĂ LA APOGEU · monahism în Egipt · împărțirea Imperiului de către Dioclețian · adoptarea creștinismului de Roma · Vandalii în Africa de Nord · Iustinian · expansiune arabă
12 AFRICA DE SUD	palatul din Kuș · METALURGIA FIERULUI ÎN SUD · creștinismul în valea superioară a Nilului · DEZVOLTAREA IMPERIULUI GHANA
13 AMERICA DE NORD	pescuitul balenelor în Marea Bering · constructori de movile în valea Mississippi · sate de împletitori de coșuri · progresul agriculturii
14 AMERICA CENTRALĂ	primele texte în limba maya · calendare maya gravate pe stîlpi de piatră · preocupări de astronomie (act. Guatemala) · podoabe de metal · MAREA PERIOADĂ A CIVILIZAȚIEI MAYA · templul din Palenque
15 AMERICA DE SUD	CIVILIZAȚIA TIAHUANACO NAZCA · țesut · CIVILIZAȚIA MOCHICA

Evoluția culturii și civilizației

între anii 0 — 1 400

For our exposition, the debate is irrelevant. An epoch of culture and civilization does not begin on a certain date, neither does it end on some precise date. Its most characteristic aspects germinate in the preceding epoch and survive in that that follows: one cannot speak of a „since when?" and of an „until when?". It has only phases *in its evolution; but even these can be determined only approximately and they are varying according to local, regional circumstances.*

În essential lines, the divisions generally accepted, and which I have adopted here, are the following: the „early" Middle Ages (VIth—Xth c.), the „developed" (XIth—XIIIth c.) and the „late" Middle Ages (XIVth—XVth c.).*

Commonly, the culture and civilization of the Middle Ages is considered to be a resultant of three factors: the Greco-Latin element (the tradition of Greek thought and that of the Roman politico-juridical one), the contribution of the Germanic peoples, and the institutionalized Christian ideology.

Considering, however, the complexity of this culture and civilization, the exceptional creative power it has given proof of, the richness and variety of its aspects, we here propose a widening of the vision; a vision which integrates also other components of the European medieval culture and civilization: the Celtic, Germanic, Byzantine and Arab contribution.

I wish to return my cordial thanks for the judicious remarks and suggestions made by our specialists of reputed proficiency, the professors of the University and the scientific researchers: Alexandru Elian, Vlad Zirra, Şerban Papacostea, Mihai Isbăşescu, Carol Göllner, N. Şerban Tanaşoca, Nadia Anghelescu, Ilie Bădicuţ and Sergiu Selian, who were kind enough to read the manuscript.

O.D.

* In general, the German historians divide the Middle Ages into: „early" (Vth—XIth c.), „developed" (XIIth till about the middle of the XIVth c.) and „late" (till the end of the XVth c.). In exchange, the others historians prefer the bipartition: the „Early Middle Ages" (from their beginnings until about the year 1000 — or even 1150) and the „Late Middle Ages", The division adopted by us allows a more precise placing in time of the facts.

CULTURA ŞI CIVILIZAŢIA CELŢILOR

Expansiunea celtică. • Caracterul războinicilor celţi. • Viaţa economică. Meşteşugurile. Comerţul. • Organizarea socială. • Dreptul şi justiţia. • Familia. Situaţia femeii celte. • Cadrul vieţii cotidiene. • Credinţele religioase. Panteonul celţilor. • Cultul. • Druizii. Filizii şi barzii. • Arta celţilor. • Literatura. • Celţii şi Evul Mediu european. • Celţii în Dacia.

EXPANSIUNEA CELTICĂ

Pe lîngă moștenirea greco-romană și completînd-o, civilizația și cultura celților a constituit una din componentele principale ale Evului Mediu european, alături de contribuția popoarelor germanice, a lumii bizantine și, mai tîrziu, a arabilor stabiliți în Spania.

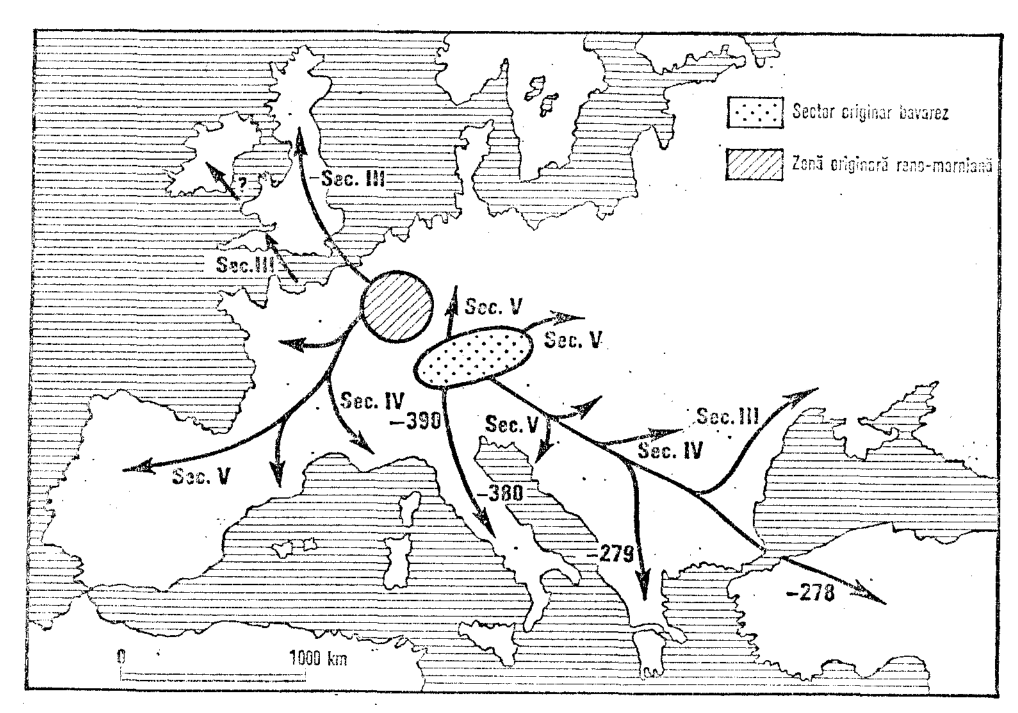
Dintre popoarele indo-europene care și-au făcut apariția pe teritoriul Europei actuale în jurul anului 2000 î.e.n., poporul celt ale cărui elemente proprii de cultură și civilizație pot fi percepute încă de pe la jumătatea mileniului al doilea î.e.n. — se afirmă mai clar, cu trăsăturile culturale bine individualizate ale unei etnii distincte, către anul 800 î.e.n.[1]. Data aceasta marchează, în Europa Occidentală, aproximativ începutul primei perioade a fierului (Hallstatt). A doua perioadă a fierului, La Tène (cca 500 î.e.n. — cca 100 e.n.) este marcată aproape în întregime de contribuția celtă[2]. Celții crează acum și impun multor popoare cu care vin în contact prima civilizație proto-istorică „barbară" din Europa Centrală și Occidentală. Ei au fost „primul popor devenit poporul clasic al lumii barbare"; care „a adus Europa Centrală într-un contact strîns cu lumea mediteraniană și care, grație forțelor sale creatoare, a dus la culme dezvoltarea civilizației proto-istorice din teritoriile de la nord de Alpi" (Jan Filip). În perioada cuprinsă între secolele VIII—V î.e.n. celții erau în curs de a-și crea o formă de artă și o civilizație proprie, constituindu-și un fond de tradiții care vor persista pînă în epoca romană (cf. J.-J. Hatt). Așezările lor fortificate se întindeau din Iugoslavia pînă în nordul Scoției. Belgradul, Budapesta, Parisul, sînt fundații celtice.

În scrierile autorilor antici, celții apar începînd de la sfîrșitul secolului al VI-lea î.e.n., la geograful Hecateu din Milet, care citează țara *Keltiké*, situînd-o între izvoarele Dunării și nord-vestul Peninsulei Iberice (regiunea centrală a „cîmpurilor de urne"), într-o zonă neprecizată, probabil în vecinătatea Pirineilor. În secolul următor, Herodot îi menționează de două ori, cu numele de *keltoi*[3]. Înainte de a se afirma pe scena istoriei celții asimilaseră populațiile preistorice locale, continuînd să conviețuiască cu creatorii civilizației megalitice din Gallia, Spania, Britania, preluînd de la aceștia anumite elemente de cultură arhaică. În curînd celții s-au sepa-

[1] „Se consideră în general că în geneza celților a avut un rol de o importanță deosebită o etnie de la sfîrșitul epocii bronzului, definită ca oamenii „cîmpurilor de urne"; agricultori, dolicocefali, locuind în sate fortificate, buni metalurgiști cărora avîntul industriei bronzului le datorează mult. Morții lor erau incinerați, iar cenușa adunată în urne pe care le grupau în vaste necropole pe cîmpie, de unde, denumirea dată de *arheologi*" (*J. Harmand*).

[2] „Termenii Hallstatt și La Tène nu implică grupuri etnice diferite. Dimpotrivă, este foarte probabil că toate comunitățile care sînt incluse în această clasificare erau celți" (Barry Cunliffe).

[3] *Istorii*, II, 33 și IV, 49, îi mai citează în treacăt și Platon. Aristotel, Xenofan, Avianus, ș.a. Iar Caesar notează că gallii se numeau pe ei înșiși *celtae* (ceea ce însemna — după A. D'Arbois de Jubainville — „cei ce pun stăpînire pe bunurile inamicului"). Dar „cuvîntul *celti* poate să fi fost numele unui trib deosebit de puternic, ori chiar al unei familii dominatoare; sau, poate să fi fost un termen generic pe care unele grupuri disparate din Europa Centrală și Vestică și-l luaseră pentru a se deosebi de vecinii lor mai îndepărtați" (Barry Cunliffe).

Expansiunea celţilor

rat în două mari grupuri (fapt care a dus şi la o diferenţiere lingvistică), şi anume: grupul goidelic — instalat în Scoţia, insula Man şi îndeosebi în Irlanda — şi grupul britonic, stabilit în Gallia şi Britania (Cornwall şi Wales).

„Timp de două secole celţii au fost cel mai mare popor din Europa" (A. Grenier). Puterea lor ajunge la apogeu către începutul sec. III î.e.n. Într-un timp relativ scurt s-au extins pe o arie geografică imensă, ale cărei puncte extreme se situau în Irlanda şi în Frigia, în Asia Mică. Dar „această răspîndire a celţilor n-a avut mobiluri imperialiste, ci demografice şi economice" — după opinia lui G.A. Manselli. Din zona Europei Centrale (se admite în general că leagănul celţilor se afla cuprins între Rhinul superior şi valea superioară a Dunării), migraţiile lor — precedate de infiltrări sporadice încă înainte de sfîrşitul epocii bronzului — au luat mai multe direcţii. Încă din sec. V î.e.n. Gallia devenise o adevărată metropolă celtică. În Catalonia, în Spania Centrală şi Occidentală, în Portugalia, — regiuni unde se pare că primele grupuri răzleţe pătrunseseră chiar înainte de sec. VIII î.e.n. — aşezările lor sînt mai masiv atestate din sec. VI î.e.n. Celtiberii — popor rezultat din amestecul celţilor cu iberii băştinaşi, care au continuat să-şi păstreze supremaţia — au opus mai tîrziu romanilor o rezistenţă dîrză timp de două secole. (Însuşi numele eroului acestei rezistenţe, Viriatus, este un nume celt). În conflictele care vor urma între Roma şi Cartagina, mercenarii celţi şi celtiberi vor da un ajutor substanţial cartaginezilor.

Tot în direcţia sudică, în jurul anului 500 î.e.n. celţii au început să pătrundă — angajaţi, se pare, de etrusci ca mercenari — în nordul Italiei. Un secol mai tîrziu, valuri repetate migratoare celte vor învinge pe etrusci şi se vor stabili în cîmpia Padului, întemeind oraşul Mediolanum (Milano), şi vor continua să convieţuiască paşnic cu ligurii localnici. Cîteva triburi celte vor coborî spre sud, jefuind şi incendiind Roma (la o dată incertă: între 390—385 î.e.n.). O epidemie îi va sili să se re-

tragă; dar în 367 î.e.n. vor reveni şi vor asedia Roma. De astă dată, însă, vor fi învinşi. Din Apulia (sau Puglia, — în sudul Italiei) vor trece în Grecia, unde, în 279 î.e.n., vor jefui templul din Delfi. Din regiunea Padului (numită de romani Gallia Cisalpină) vor fi alungaţi definitiv în anul 283 î.e.n.

Infiltrările celţilor — iniţiate la începutul epocii La Tène — în teritoriile Iliriei, Austriei şi Daciei, s-au transformat în migraţii din ce în ce mai masive. Tribu-

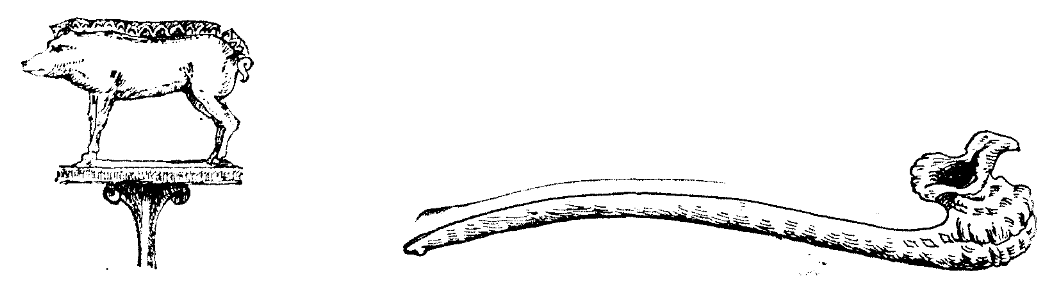
Un şef militar celt şi un războinic (reconstituire). — Musée de l'Artillerie, Paris

rile celte stabilite pe coasta Adriaticei trimit ambasade la Alexandru Macedon (335 î.e.n.). Mai tîrziu, invadînd Peninsula Balcanică, o armată celtă va învinge trupele macedonene; la Delfi, însuşi regele macedonean cade în luptă (279 î.e.n.). Scordiscii — o populaţie celtică — au întemeiat oraşul Singidunum (azi, Belgrad). Cîteva grupuri compacte de celţi s-au întîlnit (spre a duce tratative în vederea asigurării unui spaţiu de influenţă în Balcani) pe teritoriul Bulgariei de azi; aici, au întemeiat regatul Tylis (270—213 î.e.n.), căruia Bizanţul îi plătea sume importante pentru a se pune la adăpost de incursiunile de jaf ale celţilor. Un grup masiv de aproximativ 20.000 de războinici celţi, cunoscuţi sub numele de *galati* (în limba celtă: „războinici viteji"), au ajuns pînă prin părţile Frigiei, de unde porneau dese expediţii de jaf, prădînd oraşe din Asia Mică, — Efes, Milet, Troia, ş.a. Înfrînt de regele Pergamului (către 230 î.e.n.) s-au stabilit în centrul Asiei Mici[4] întemeind un regat, Galatia; — după care, celţii au continuat să se angajeze ca mercenari în serviciul micilor regi elenistici din jur, precum şi al Ptolemeilor din Egipt. După o existenţă de două secole şi jumătate, statul celt Galatia a devenit provincie romană (25 e.n.).

În expansiunea lor spre răsărit, grupuri mai mici de celţi au ajuns probabil şi prin părţile Mării Negre, pînă în Crimeea, unde vor fi intrat în contact şi cu sciţii din stepe. — După anul 500 î.e.n. celţii, creatorii civilizaţiei La Tène, dominau teritoriile Austriei (sec. V—IV), Boemiei (sec. V), Panoniei (sec. IV) şi Transilvaniei (sec. IV); în unele zone ale Transilvaniei vor rămîne timp de aproape două secole. Dar marile deplasări ale celţilor — care au avut cele mai importante consecinţe pentru progresul lor social şi cultural, şi în general pentru tot ceea ce vor transmite culturii Europei medievale — au fost migraţiile în Insulele Britaniei.

[4] Pe un teritoriu de aproximativ 400 km lungime pe 180 km lăţime, care includea şi oraşul Ancyra, azi Ankara.

Aici, cele dintîi pătrunderi și colonizări ale unor proto-celți au avut loc probabil chiar către anul 1800 î.e.n. (după opinia lui Myles Dillon și Nora Chadwick). Dar primul mare val migrator de celți s-a stabilit definitiv în Britania și Irlanda nu la mult timp după anul 600 î.e.n. — urmat de alte valuri migratoare în secolele următoare (cf. C.F.C. Hawkes). În nordul Britaniei celții i-au găsit pe băștinașii caledonieni, cunoscuți și sub numele de picți (nume derivat din obiceiul acestora de a-și

Insignă celtică de război, ținînd loc de steag, — *Carnyx*, trompetă folosită în luptă, — După un basorelief de pe Arcul de Triumf din Orange.

picta corpul), 'care în epoca preistorică ocupaseră și Irlanda Septentrională. Cetelor de războinici celți care din Irlanda pătrunseseră în Caledonia (nume dat de antici nordului Britaniei) li s-au dat în limba latină numele de scoți[5]. În sec. I e.n. Britania a căzut sub stăpînirea romană; în Irlanda însă romanii n-au pătruns — și n-au reușit să cucerească nici regatul nordic al picților (Highlands), nici insulele din nordul Scoției[6]. După retragerea legiunilor romane din Britania (la începutul sec. V e.n.) și după o îndelungată luptă împotriva tendințelor anexioniste ale Angliei regatul Scoției s-a unit în 1707 cu cel al Angliei; pentru ca, după revolta înăbușită de englezi din 1746, istoria Scoției să se integreze în cea a Angliei.

Celții britoni din sudul Angliei, din regiunea Cornwall, au ajuns în sec. V e.n. în orbita triburilor germanice invadatoare ale saxonilor și anglilor. Vechea limbă și străvechile tradiții celte s-au păstrat cel mai bine în sud-vestul Britaniei, în Țara Galilor (Wales), care a rămas independentă pînă în 1282 — cînd noul rege al Angliei, Eduard I, a rezervat titlul (păstrat pînă azi) de „Principe de Wales" fiului său moștenitor al tronului.

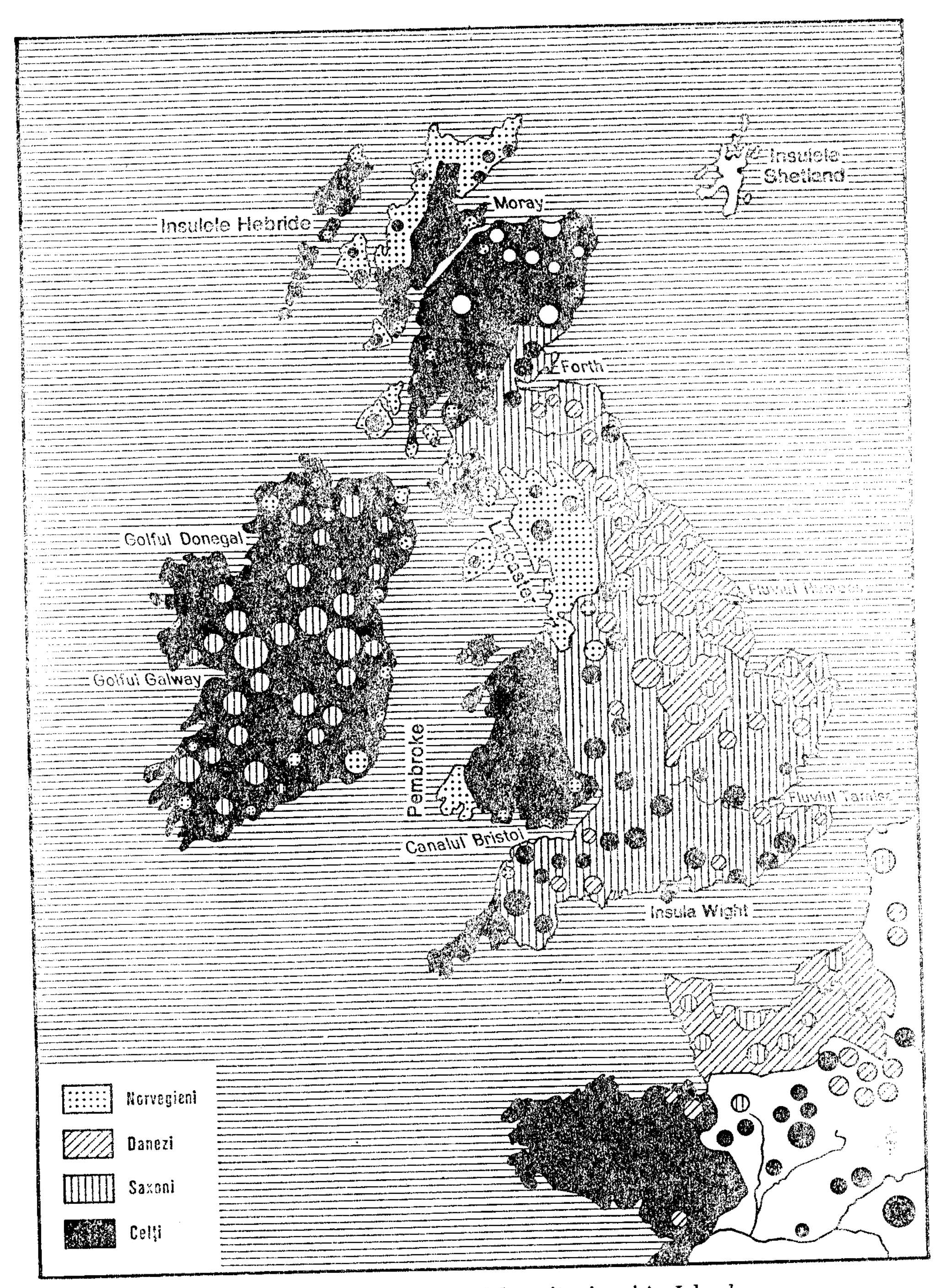
Puritatea etnică celtă, spiritualitatea, limba, cultura, obiceiurile, s-au menținut pînă către sfîrșitul Evului Mediu, în cea mai mare măsură în Irlanda. De aici, au iradiat foarte intens și pe continent. Îndeosebi în Irlanda s-a creat — din cele mai vechi timpuri și pînă tîrziu în Evul Mediu — o foarte bogată literatură celtă în limba gaelică[7]. — Irlanda și-a pierdut independența în 1494, cînd Henric VIII a impus Parlamentului din Dublin să-l proclame și rege al Irlandei, țară care apoi, în 1650, a devenit colonie a Angliei[8].

[5] Numele de Scoția a fost dat mai întîi Irlandei. Numai începînd din sec. XI acest nume a rămas să indice actuala Scoție, după ce regatul Scoției se unise demult (din 843) cu cel al picților, sub Kenneth MacAlpin. — Britania, pe care ligurii o numeau Albion, a fost numită de celți Qritanis (devenit Pritanis), iar de călătorul grec Pytheas (sec. IV î.e.n.). Pritannia.

[6] Pînă în 1172 celții din Irlanda — *gaidelii* sau *gaelii* — n-au suferit nici o invazie; „fapt care le-a creat un complex de superioritate, de aroganță, de fanfaronadă" (A. Rivoallan).

[7] Cuvînt derivat din *goidel* (numele pe care și-l dădeau lor înșiși vechii locuitori celți ai Irlandei). Limba vorbită de celții din Țara Galilor (Wales) este galeza.

[8] În 1937 Irlanda s-a proclamat stat independent (cu denumirea gaelică *Eiré)*, Irlanda de Nord *(Ulster*, cu vechiul său nume celt) a continuat să rămînă pînă azi în componența regatului Marii Britanii.

Celţi şi germanici în Insulele Britanice şi în Irlanda

În sfîrșit, ultima mișcare migratoare masivă a celților a avut loc în perioada cuprinsă între secolele V—VII, cînd, sub presiunea anglo-saxonilor, triburile britone din sudul Angliei s-au instalat pe coasta apuseană a Galliei, în Peninsula Armorica (azi, Bretagne). (Sau invers: s-a emis și ipoteza că din Armorica ar fi migrat un val celtic în sudul Angliei) — Încît, după cucerirea și romanizarea Galliei, celții și-au putut menține mult timp (într-un fel, chiar pînă azi) ființa culturală — sub raportul limbii, al culturii și al tradițiilor — în patru mari arii geografice: Irlanda, Scoția, Wales (și Cornwall), iar pe continent, în Bretagne.

După anul 200 î.e.n. migrațiile celtice s-au oprit. Celții și-au îndreptat acum eforturile spre un mod de viață sedentară mai bine organizată, dezvoltînd totodată și o economie urbană.

CARACTERUL RĂZBOINICILOR CELȚI

Prin înfățișarea lor exterioară, prin obiceiurile, prin caracterul și temperamentul lor, celții au făcut o impresie puternică asupra autorilor antici care i-au prezentat în relatările lor. Acești autori s-au referit îndeosebi la galli, cu care romanii au intrat mai întîi în contact și cu care au avut conflicte mai îndelungate. Această împrejurare explică și lipsa de obiectivitate uneori a autorilor latini, împinsă pînă la exagerări intenționat denigratoare[9].

„Gallii sînt oameni înalți la trup" — scrie Diodor din Sicilia. „Carnea lor e moale, iar pielea, albă. Părul lor este de la natură blond și ei îl fac încă și mai bălai îngrijindu-l într-un anume fel. Și-l spală mereu, frecîndu-l cu apă de var și îl piaptănă peste cap /.../ încît ajunge să semene cu coama unui cal. Unii își rad barba, iar alții o lasă să crească potrivit. Nobilii își rad obrajii, dar lasă mustățile să ajungă atît de lungi, încît le acoperă gura /.../ Gallii poartă veșminte care te uluiesc: au tunici colorate în fel și chip și pantaloni largi, cărora le spun *bracae*. Pe deasupra poartă mantale scurte, în dungi, prinse cu o fibulă; pentru iarnă, ele sînt făcute dintr-o stofă groasă, iar pentru vară dintr-una subțire, cu pătrățele multicolore (...) Sînt atît de ahtiați după vin, încît (...) în pofta lor pătimașă, beau pînă amețesc /.../ Adesea, la ospețele lor, se întîmplă că dintr-o discuție să se ajungă la ceartă, iar de la ceartă la lupte în doi; ei nu se feresc de moarte! /.../ Femeile gallilor au aceeași statură ca bărbații și sînt vînjoase de parc-ar fi bărbați /.../ Înfățișarea gallilor trezește spaimă. Glasul le e răsunător și foarte aspru. Cînd vorbesc nu spun multe cuvinte și felul lor de exprimare este foarte învăluit; de cele mai multe ori trebuie să ghicești ce vor să zică /.../ Amenință ușor; te iau de sus și rostesc cuvintele tărăgănat /.../ Au mintea foarte pătrunzătoare și sînt bine hărăziți pentru a deprinde învățătura".

Și relatarea lui Diodor continuă — de astă dată insistînd asupra unor aspecte de viață care nu sînt atestate nici arheologic, nici de alți autori antici:

„Despre unii se spune chiar că se hrănesc cu carne de om; astfel — zice-se — ar fi britanii, așezați în locurile denumite Iris (Irlanda — n.n. O.D.). Fiind sălbatici, chiar cînd aduc jertfe le aduc potrivit firii lor, săvîrșind îngrozitoare sacrilegii. Pe răufăcători îi țin închiși vreme de cinci ani, iar apoi îi trag în țeapă și îi ard — împreună cu multe alte jertfe — pe uriașe ruguri. Pe prinșii de războaie îi înjunghie,

[9] Pe de altă parte, între numeroasele ramuri celtice erau desigur și oarecari deosebiri, sub raportul caracterului, obiceiurilor sau al organizării lor sociale, economice, juridice etc.

în cinstea zeilor, ca pe animalele de jertfă. Unii dintre ei ucid odată cu oamenii şi animalele luate ca pradă; cîteodată le ard şi le omoară în chinuri îngrozitoare"[10].

Dar Caesar, care i-a cunoscut mai bine pe galli, nu pomeneşte de astfel de cruzimi. Vorbeşte despre organizarea lor politică, socială, juridică, despre educaţie, credinţe religioase, înmormîntări, despre druizi, ş.a.m.d.; precum şi despre sacrifi-

O căpetenie celtă (reconstituire). — Musée de l'Artillerie, Paris

cii umane — dar ca despre un fapt obişnuit atunci la multe alte popoare: „Întregul neam al gallilor este foarte superstiţios. De aceea, cei atinşi de boli prea grave sau cei care trăiesc în mijlocul luptelor şi al primejdiilor jertfesc sau promit că vor jertfi oameni /.../ şi cred că nu pot îndupleca voinţa zeilor decît dacă oferă o viaţă omenească în schimbul altei vieţi omeneşti /.../ Gallii socotesc că zeilor nemuritori le este mai plăcută sacrificarea de oameni care au fost prinşi cu vreun furt, cu vreo tîlhărie sau alt delict"[11].

Trei secole mai tîrziu, istoricii romani — ca Ammianus Marcellinus — continuau să-i prezinte pe galli ca pe nişte oameni „cu priviri agere şi înfiorătoare, puşi pe gîlceavă /.../ Toţi sînt curaţi şi îngrijiţi /.../ merg la luptă dispreţuind orice primejdie"; dar sînt şi „stăpîniţi de patima vinului, încît umblă mereu beţi". Iar despre scordisci — că aduceau ca jertfă prizonieri de război „şi beau cu lăcomie sînge omenesc din cranii făcute cupe"[12].

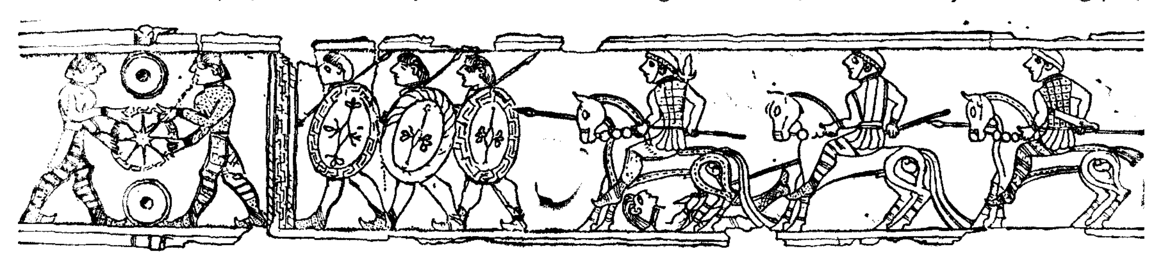
Detaliate şi precise sînt informaţiile pe care le comunică Diodor referitor la armamentul şi echipamentul gallilor: „Scuturi înalte cît un om şi care sînt pictate în tot felul", sau sînt „împodobite cu reliefuri din bronz, reprezentînd animale";

[10] Diodor, *Biblioteca istorică*, cartea V, XXVIII, 1—5; XXX—XXXII; v. *ibid.*, XXXIII — XXXIV, despre celtiberi. Cu privire la moravurile lor Diodor vorbeşte despre pederastie (XXXII 7); la fel Strabon (*Geografia*, IV, 4, 6) şi — cel dintîi — Aristotel (*Politica*, II, 6, 6).

[11] *Războiul gallic*, VI, 16.

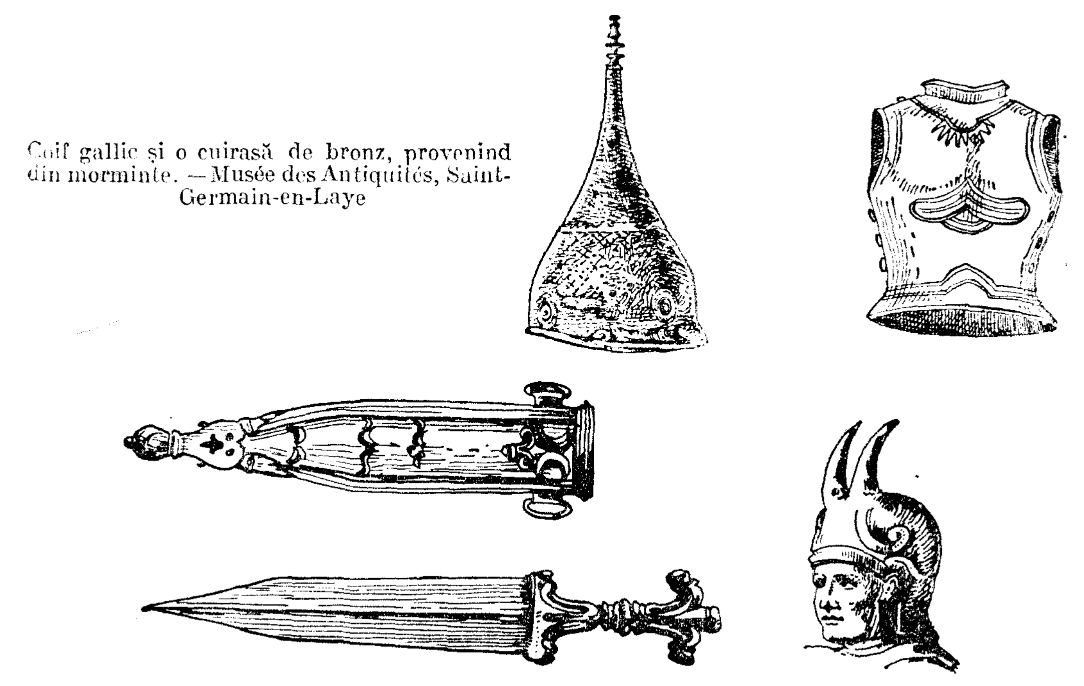
[12] Ammianus Marcellinus, *Istorie romană*, XV, 12, 1—4; XXVII, 4,4.

de asemenea, ciudate „coifuri de metal cu mari proeminențe /..../ La unele coifuri sînt fixate coarne, la altele capete — în relief — de păsări sau de dobitoace". — Mai departe: „Mulți își acoperă pieptul cu zale de fier. Alții, drept platoșă au doar pielea lor și se luptă goi /.../ au săbii foarte lungi care atîrnă de lanțuri de fier sau de bronz /.../ Aruncă sulițe al căror fier e lung de un cot, iar lemnul și mai lung /.../

Scene militare gravate pe teaca unei săbii de bronz, găsită la Hallstatt, Sec. IV î.e.n. — Naturhistorisches Museum, Viena

Aceste sulițe sînt cînd drepte, cînd răsucite pe întreaga lor lungime /.../ pentru ca omul, atunci cînd lovește cu sulița, nu numai să taie carnea, dar s-o și sfîșie" *(loc. cit.*, c. V, XXX, 2—*4*).

Coif gallic și o cuirasă de bronz, provenind din morminte. — Musée des Antiquités, Saint-Germain-en-Laye

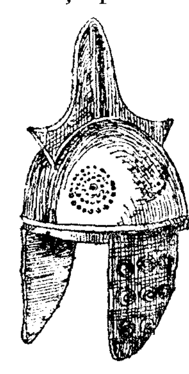
Pumnal cu teacă (restaurat), Musée des Antiquités, Saint-Germain-en-Laye. — Coif celtic cu coarne, După un basorelief de pe Arcul de Triumf din Orange

Originală și foarte eficientă era tehnica de luptă a gallilor, despre care vorbește Diodor[13], — dar care în realitate era comună și altor neamuri celte. Fortificațiile

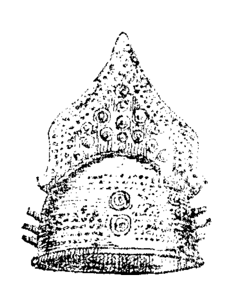
[13] Uneori însă Diodor nu rezistă — precum se știe — tentației pentru amănuntul anecdotic și chiar senzațional. Astfel, unele orori pe care le relatează nu sînt, în realitate, decît simple acte rituale avînd un sens magic, asemenea celor pe care le întîlnim și la alte popoare neevoluate.

erau atacate cu ajutorul scărilor de lemn. În atac, luptătorii înaintau unul lîngă altul cu scuturi din care făceau o pavăză comună. Urmăreau să-şi demoralizeze adversarii scoţînd urlete şi aruncînd asupra lor păcură fiartă sau făclii aprinse. „În luptă ei se folosesc de carul tras de doi cai, pe care, în afară de vizitiu se mai află un luptător. Dacă în cursul luptei se întîlnesc cu un călăreţ îi aruncă mai multe suliţe, iar apoi sar jos şi încing lupta cu sabia. Unii dintre ei dispreţuiesc atît de mult moartea, încît se avîntă cu totul goi în luptă[14]/.../ Cînd se află în linie de bătaie, obişnuiesc să iasă din rînd şi să cheme la lupte în doi pe cei mai viteji dintre duşmani. Ridică armele şi le agită în faţa lor, ca să-i sperie /.../ totodată zvîrl ocări duşmanului, spre a-l înjosi şi pentru a-l face să fie cuprins de teamă". — La acest mod de comportare în luptă se adaugă şi ciudatul obicei al tăierii şi îmbălsămării capetelor inamicilor: „Duşmanilor căzuţi în luptă le taie capul, pe care îl atîrnă de grumazul cailor /.../ Cît priveşte trofeele, după ce le-au dus acasă le atîrnă pe pereţi /.../ Capetele celor mai de seamă vrăjmaşi le îmbălsămează cu ulei de cedru şi le păstrează cu multă grijă într-o ladă; cînd ei arată scăfîrliile acestea vreunui străin, îşi fac o mare fală, şi se laudă că nici pentru atîta aur cît cîntăreşte un cap nu l-ar vinde cuiva" (*loc. cit.*, c.V, V, 29).

Şi Strabon vorbeşte despre acest obicei, socotindu-l „de o cruzime barbară". În acelaşi timp însă recunoaşte că gallii sînt un popor „pasionat de război, mîndru şi gata oricînd de luptă, dar în rest sînt un popor sincer, leal şi n-au o fire rea /.../ Dacă îi lămureşti cu vorba bună, îi convingi numaidecît să-şi consacre bucuros propriile energii unor ocupaţii folositoare, şi chiar îşi însuşesc o educaţie literară /.../ Datorită acestui element sincer, curat, integru al caracterului lor, ei se unesc între ei la cea mai mică provocare, fiind totdeauna gata să vină în ajutorul vecinului lor /.../ Pe lîngă firea lor sinceră, curată şi mîndră, trebuie adăugat că au şi anumite însuşiri copilăreşti, precum lăudăroşenia şi dragostea lor pentru podoabe. Toţi bărbaţii poartă lanţuri de aur, coliere şi brăţări, în timp ce persoanele de rang înalt

Coifuri gallice, provenind din morminte ale unor căpetenii celte. — *Musée des Antiquités. Saint-Germain-en-Laye.*

îmbracă veşminte colorate şi aurite /.../ La toate triburile se găsesc trei categorii de oameni ţinuţi în mare cinste: barzii, profeţii şi druizii. Barzii sînt cîntăreţi şi poeţi; profeţii interpretează sacrificiile şi studiază fizica (fenomenele naturale — n.n. *O.D.*); în timp ce druizii, pe lîngă ştiinţele naturii studiază şi etica /.../ Aceşti oameni, ca dealtfel şi alţi învăţaţi, au explicat că sufletul omului şi universul sînt nepieritoare" (op. cit., IV, 2; IV, 5).

Caracteristică pentru tactica celţilor era deci folosirea carului de luptă cu două roţi, cu un vizitiu şi un luptător înarmat cu lance, suliţă, sabie (sau un cuţit de luptă) şi scut. În dotarea sa luptătorul gall avea şi praştia. Arcul cu săgeţi nu era

[14] Nuditatea unora dintre războinicii celţi avea un caracter ritual, din motive ce ţineau de magie, inserîndu-se deci în domeniul religios (cf. J. de Vries).

folosit de celți; dar în timpul luptelor pentru cucerirea Galliei legiunile romane au fost atacate și de grupuri de arcași. Cu timpul, tactica de luptă a suferit modificări; în Gallia, *equites* luptau călări, nu în care. Dar această tactică era practicată încă din 279 î.e.n., cînd celții au atacat Delfi cu 52.000 de pedestrași și 24. 400 de călăreți. Pausanias mai relatează că fiecare călăreț era însoțit de doi scutieri călări; ceea ce înseamnă că numărul total al călăreților, în grupuri de cîte trei, se ridica la 61. 200 de călăreți[15]. În luptele din Italia, gallii de obicei nu făceau uz de care de

O războinică nudă, De pe o monedă a celților *redones*. — O altă războinică nudă, alergînd, De pe o monedă armoricană. — Călăreață celtă, De pe o monedă a celților *unelli*

luptă — la care au renunțat complet în timpul războaielor cu Caesar (58—50 î.e.n.) În Insulele Britanice însă carele de luptă au fost folosite pînă în sec. III e.n. — în fine, se vorbește și despre obiceiul gallilor de a folosi în lupte și cîini de război[16].

Ceea ce era comun tuturor grupurilor celtice era disponibilitatea lor de a se angaja ca mercenari. Mercenariatul a avut pentru statele celtice un rol nefast, de „hemoragie demografică" (J. Moreau).

De fapt, de-a lungul istoriei lor celții au dovedit nu numai aptitudini deosebite de războinici[17], ci și de excelenți meșteșugari metalurgiști; și mai presus de celelalte popoare „barbare" ale Europei acelor timpuri — o adevărată vocație pentru cultură.

VIAȚA ECONOMICĂ. MEȘTEȘUGURILE. COMERȚUL

Economia celților varia de la o regiune la alta, în funcție de condițiile geografice și de resursele naturale locale: o economie prevalent agrară la galli, la belgi și la celții din nordul Italiei; sau, prevalent pastorală în Irlanda, în Britania și la celții din Peninsula Iberică.

[15] Nu trebuie însă să se uite că cifrele pe care le dau autorii antici privind potențialul militar sînt uneori exagerate.

[16] Cf. H. D'Arbois de Jubainville, Celții prețuiau mult acest animal, care adeseori era sacrificat pe mormîntul stăpînului său spre a-l însoți și sluji în lumea cealaltă. Numele cîinelui (in irlandeză *cù)* se întîlnește — folosit cu demnitate — în antroponomastica celtă: cel mai stimat erou al vechii literaturi celte irlandeze este Cúchulain („Cîinele lui Culann").

[17] O vocație contestată însă de unii cercetători moderni, de autoritate: „Popoarele celte nu erau războinice din fire, și — după cum rezultă din întreaga lor istorie — obiectivele militare erau totdeauna secundare; ele recurgeau la arme mai ales, și, poate exclusiv, numai cînd nu era posibilă o penetrație pacifică. E firesc ca documentele romane să denatureze cadrul, dat fiind faptul că romanii au cunoscut popoarele celte aproape numai ca pe niște adversari militari neînduplecați" (Myles Dillon, Nora Chadwick).

În societatea pastorală din Irlanda pămîntul aparținea tribului. Delimitarea terenurilor pe familii este un fapt care va interveni mai tîrziu, — și cînd pămînturile aparținînd unei familii vor fi împrejmuite cu șanțuri, garduri sau valuri de pămînt. Sate propriu-zise nu existau, decît grupuri mici de cîteva case adunate la răscrucea drumurilor. În schimb, în sistemul economiei agrare terenurile erau împărțite — ca în Gallia — pe familii, ca bunuri de familie (o familie fiind constituită din membrii a patru generații). În epoca medievală unei asemenea familii îi revenea un lot (numit *baile*) căruia îi corespundea de obicei un șeptel de 300 de vaci și 1000—1400 hectare de teren. Un trib însuma de regulă 30 de familii, posedînd deci 30 de *baile* — care cu timpul vor tinde să devină tot atîtea unități administrative. În lumea celtică au apărut (dar mai tîrziu) și sate mari — ca în nordul și estul Galliei. Adeseori casele căpeteniilor marilor familii erau fortificate; sau, un grup de mai multe case erau înconjurate și apărate de o incintă de piatră.

Cînd o generație întreagă se stingea, se proceda la o reîmpărțire echitabilă a pămîntului, — în așa fel încît, în Gallia de pildă, fiecărui bărbat, fiecărui tînăr ajuns la vîrsta maturității (care era stabilită la 17 ani) să-i revină aproximativ 2 ha. La celții din sudul Britaniei, din Țara Galilor (Wales) acest obicei s-a păstrat pînă în sec. XIV; dar schimbările intervenite între timp — prin acapararea pămînturilor rămase nedistribuite, prin creșterea averii mobiliare, prin acordarea de apanaje unor șefi de familii — au dus la transformarea proprietății funciare colective în proprietăți individuale ale membrilor aristocrației tribale (cf. H. Hubert).

Bogăția unui celt era socotită după numărul de vaci și de boi, proprietatea sa. Incursiunile de pradă, raziile de vite, formează subiectul multor producții epice irlandeze. Nobilul-proprietar împrumuta un anumit număr de vite, pe un termen stabilit și în condiții ce lezau libertatea debitorului — care devenea astfel „clientul", într-un fel servul nobilului. În acest mod s-a format, în dauna vechiului regim tribal, un regim, nu propriu-zis „feudal", dar în tot cazul pre-feudal sub anumite aspecte.

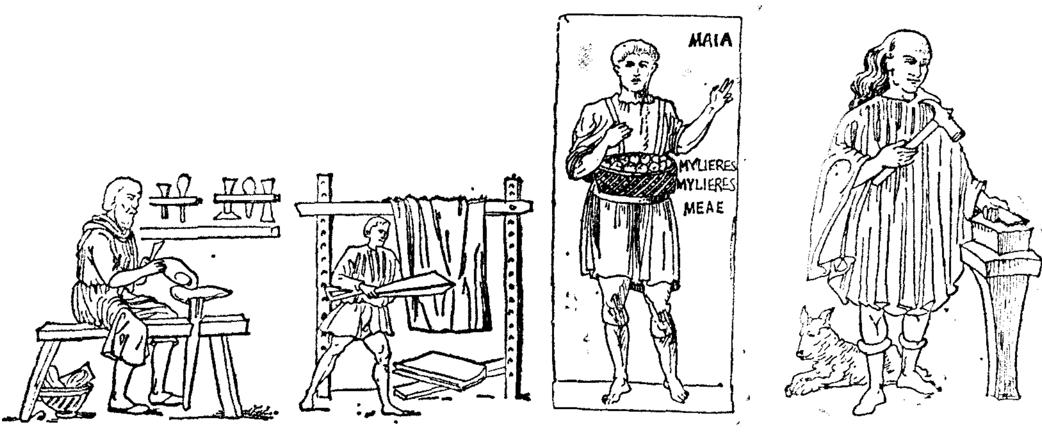
Agricultura a făcut progrese remarcabile. În Gallia se cultivau toate cerealele — orzul, grîul, secara, ovăzul. În Irlanda — în principal orzul. De asemenea, napul (în mod deosebit), apoi ceapa și usturoiul; iar ca plante textile, cînepa și inul.

Celții au practicat asolamentul și îngrășarea pămîntului cu marnă. Au inventat plugul mare cu două roți, tras de boi, cu brăzdar de fier triunghiular și reglabil (preluat mai tîrziu și de germani) — o unealtă superioară ca randament plugului romanilor din acel timp. Și coasa lor — asemănătoare coasei de azi — avea un randament superior. De asemenea moara de măcinat, compusă din două pietre, dintre care cea mobilă era manevrată printr-un braț de lemn care îi imprima o mișcare circulară. Celții au inventat și un fel de „mașină de secerat": secerătoarea montată pe patru roți, trasă de boi. Cerealele (cf. D. Berciu) erau depozitate în gropi foarte adînci, săpate în stîncă, gropi care comunicau între ele prin galerii. Mai tîrziu, cerealele erau păstrate în chiupuri mari.

Meșteșugurile dețineau un loc foarte important în economia celților. Celții erau renumiți ca meșteri foarte pricepuți în tratarea minereurilor, în pregătirea diferitelor aliaje și în confecționarea uneltelor, armelor și a obiectelor de podoabă din bronz, fier, aramă, aur, argint și electrum. S-au găsit mari cantități de obiecte de fier, produse de ateliere care le trimiteau în punctele cele mai îndepărtate. Se exporta fier și sub formă de bare de 6 kg. Celții erau foarte pricepuți dogari[18] și renumiți meșteri căldărari. Au inventat și un tip de car de luptă, precum și mai

[18] O invenție a celților este și butoiul de lemn în care păstrau lichidele (spre deosebire de popoarele mediteraniene, care le păstrau în amfore de lut ars).

multe tipuri de căruţe (de pildă, carul mare pentru călătorii mai lungi; sau cabrioleta cu două roţi), pe care le-au adoptat apoi şi romanii. Obiecte de bronz se lucrau mai puţin; în schimb procedeul argintării vaselor se bronz a fost inventat de galli. Celţii au folosit roata olarului încă de la începutul secolului al V-lea î.e.n. Vasele lor erau pictate cu motive geometrice sau figurative. Din sticlă făceau diferite obiecte de podoabă. Alte tehnici în care au excelat au fost tăbăcăria, cizmăria şi arta emailului. Celţii erau mari meşteri în obţinerea smalţului roşu, în special, pentru confecţionarea podoabelor şi pentru ornamentarea armelor.

Un cizmar şi un postăvar. După basoreliefuri gallice. — Musée de Sens

Un negustor de fructe din Gallia şi fierarul Bellicus, figurat pe lespedea sa funerară. — Musée de Sens

Meşteşugurile erau în bună parte efectuate de sclavi, dar mai cu seamă de oameni liberi. În Irlanda meşteşugarii (care dealtminteri plăteau impozite pe produsele lor) erau grupaţi în asociaţii profesionale, fiecare avîndu-şi zeul său protector, — asociaţii asemănătoare corporaţiilor meşteşugăreşti din Evul Mediu european.

Comerţul celţilor era foarte activ şi se desfăşura pe scară mare, atît pe uscat cît şi pe marile fluvii (Dunăre, Rhin, Elba, Vistula, Oder). Navigaţia maritimă nu era practicată decît în regiunile atlantice de coastă. Pe uscat, drumurile — pe care caravanele aduceau cositor din Britania pînă la Marsilia — erau bune, de obicei pietruite, încît vor fi folosite mai tîrziu şi de romani. Aveau şi staţii de popas, hanuri, precum şi puncte vamale. Gallii şi celtiberii, făcînd şi comerţ de tranzit, aduceau minereuri brute, metale semifinite, cositor din Insulele Britanice şi chihlimbar de prin părţile Balticei. Din Grecia şi Italia importau obiecte de lux, vase de bronz, vase de cearmică pictate, oglinzi ornamentate de bronz, coroane de aur, etc. În schimb gallii trimiteau în Italia şuncă şi slănină sărată, în Britania şi Irlanda măsline şi vin; în general exportau mai ales stofe de lînă, unelte, arme şi obiecte de fier, sclavi, cai şi aur — în special helveţii, celţi din zona Elveţiei actuale. Dar sursele de metal, în special cele de aur, au constituit forţa economică celtică pe plan internaţional.

Schimburile interne, în tîrguri şi pieţe, se făceau în natură; unitatea de măsură în timpurile mai vechi era stabilită în capete de cornute mari. Mai tîrziu au fost adoptate şi alte unităţi valorice. În timpul lui Caesar celţii din Britania mai foloseau încă bare şi inele de aramă sau de aur, cu greutate precis stabilită. Exis-

tau însă şi alte unităţi valorice-standard în procesul schimburilor comerciale: inele, fibule şi coliere de aur, de greutate determinată. Aşa erau, de pildă, acele cu gămălie, sau broşele de aur cu greutatea de o uncie (32 gr).

Începînd din sec. III î.e.n. celţii au bătut şi monedă proprie, imitînd monedele greceşti dar şi denaturîndu-le, creînd de fapt un alt stil). Moneda de argint era de uz intern, servea în schimburile intertribale; cea de aur, pentru cumpărarea

Monedă de aur a celţilor *parisii* şi o altă monedă de aur a celţilor *bellovaci*, din Gallia. — Cabinet des Médailles, Paris

de mărfuri din exterior. Celţii din Europa Centrală şi Occidentală au fost primii „barbari" care au bătut monedă, purtînd numele unor neamuri celtice sau efigii ale conducătorilor celţi, — în inscripţii folosindu-se de obicei alfabetul roman. În schimb, în Irlanda, în Scoţia şi în alte cîteva regiuni din Britania nu s-a bătut monedă niciodată. În general, moneda servea, cum spuneam, în schimburile cu negustorii străini veniţi pe teritoriu celt, sau în plăţile efectuate în ţări străine. În interior, îndeosebi în mediul rural, se folosea în continuare vechea formă de schimb în natură, etalonul constituindu-l capetele de bovine; iar mai tîrziu, după stabilirea contactelor cu lumea romană, şi sclave.

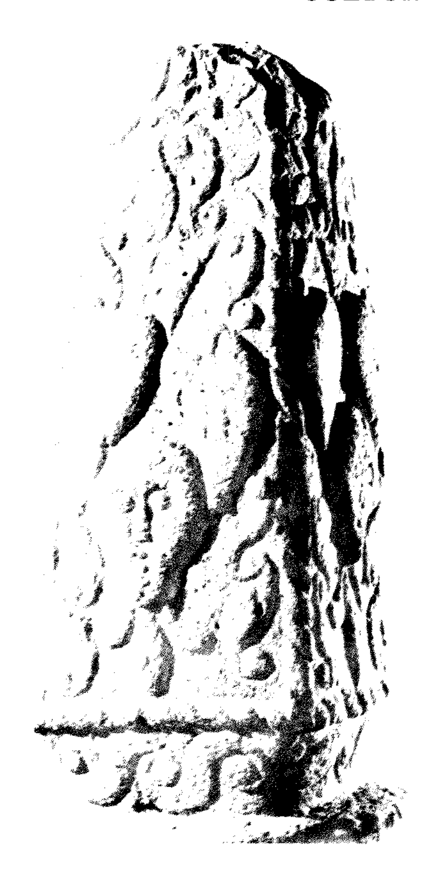
ORGANIZAREA SOCIALĂ

Structura societăţii celte, relativ omogenă, prezintă totuşi uşoare variaţii — la populaţiile din Gallia, la cele din Britania sau la cele din Irlanda.

În Gallia, diferenţierea socială pare să se fi produs în perioada cuprinsă între secolele VIII-VI î.e.n., în funcţie de poziţia predominantă a nobilimii (cavaleri, *equites* — cum îi numeşte Caesar). În această perioadă apare şi sabia lungă de fier, arma prin excelenţă a nobililor (cf. J.-J. Hatt). Calul devine acum privilegiul şi marca distinctivă a războinicului nobil, fie că acesta luptă din carul avînd două sau patru roţi, fie că luptă călare. Alături de aristocraţie — şi de casta druizilor — exista ţărănimea înstărită şi meşteşugarii: era clasa despre care Caesar, referindu-se la celţii galli, spune: „Poporul este ţinut aproape în rîndul sclavilor; el nu îndrăzneşte să întreprindă nimic şi nu este chemat la nici o adunare. Cei mai mulţi, cînd sînt apăsaţi fie de datorii, fie de impozitele prea mari sau de nedreptatea celor puternici, se declară sclavii nobililor, care au faţă de ei absolut aceleaşi drepturi pe care le au stăpînii faţă de sclavi"[19].

Mult mai bogate sînt informaţiile asupra celţilor din Irlanda — şi pentru motivul că aici unele structuri s-au păstrat pînă tîrziu în Evul Mediu.

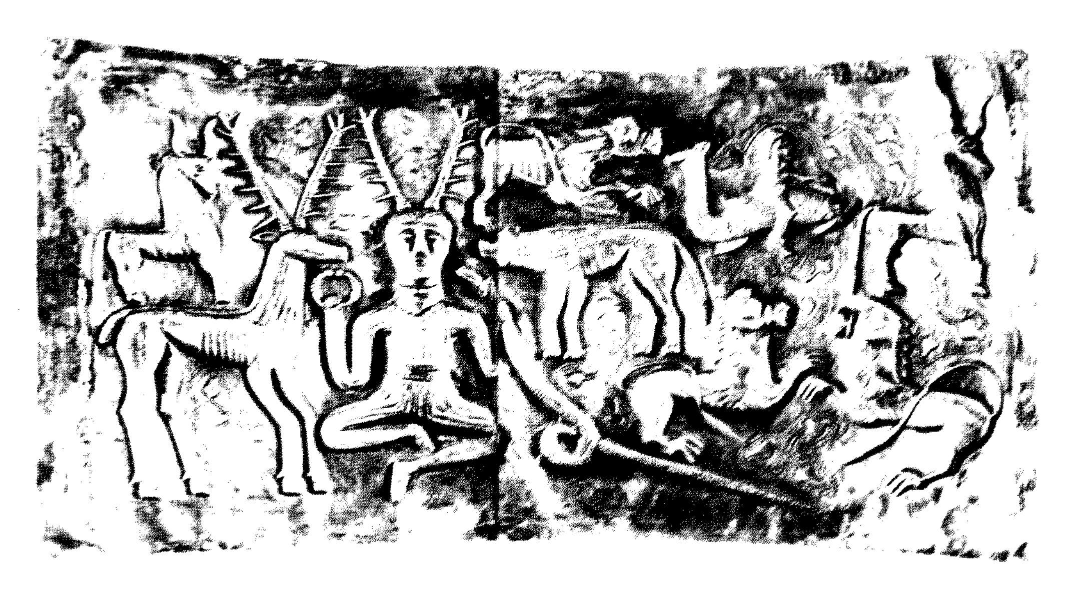
[19] *Războiul gallic*, VI. 13.

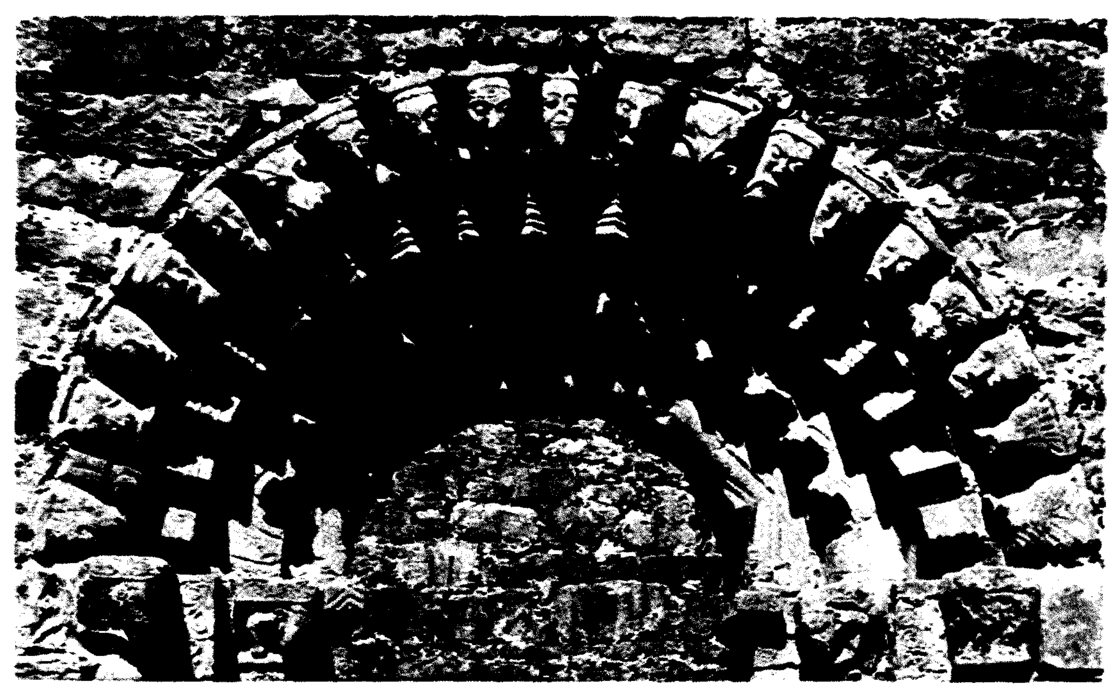

O divinitate reprezentată pe partea exterioară a aceluiaşi „cazan din Gundestrup".

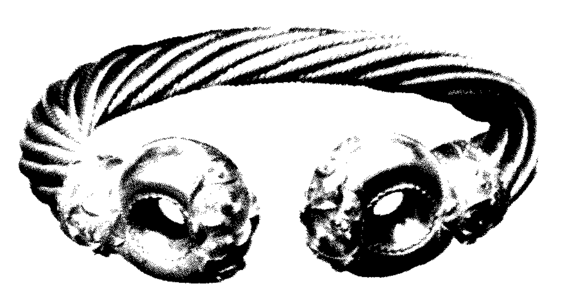
Piatra sculptată din Pfalzfeld (zona Rhinului). Sec. V-IV. î.e.n. — Rheinisches Landesmuseum, Bonn.

Zeul Cernunnos — „Domnul Animalelor" — reprezentat cu un *torques* în mîna dreaptă şi un altul la gît.)Scenă din interiorul „cazanului" din Gundestrup). Sec. II sau I î.e.n. — Muzeul Naţional, Copenhaga.

Cultul capetelor a rămas un motiv decorativ frecvent şi în epoca creştină. — Portalul bisericii din Dysert O'Dea (Irlanda). Sec. XI—XII.

Faimosul „*Torques* din Snettisham". din aur (electrum). Sec. I î.e.n.—British Museum, Londra.

Statuie (probabil a unei divinităţi). Înălţimea : 45 cm. Bronz şi email.—Musée des Antiquités Nationales, St. Germain-en-Laye (Paris).

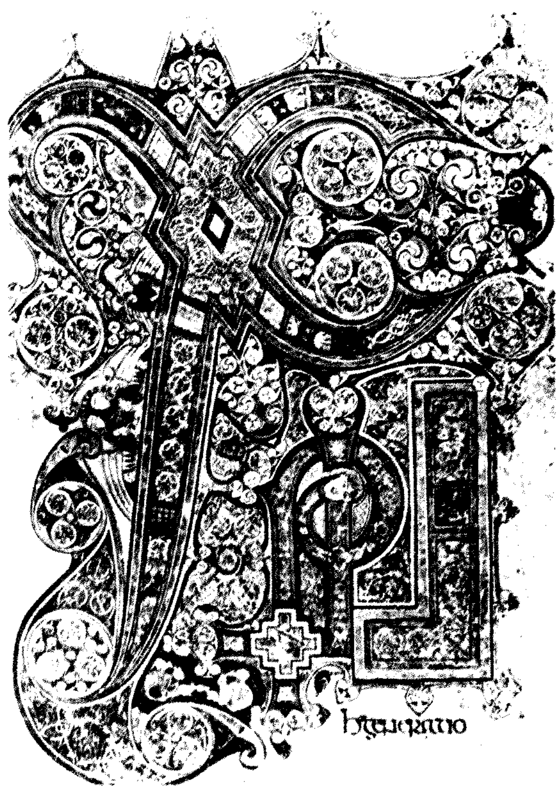

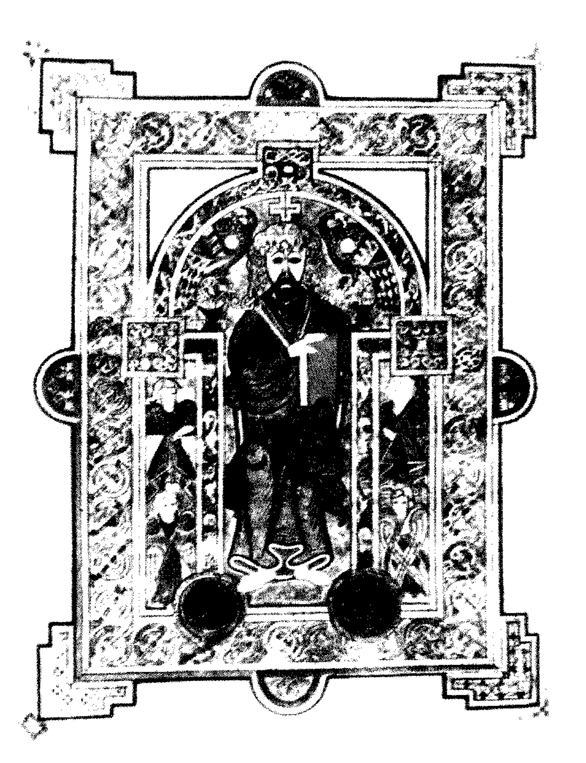

Figurine de bronz, probabil rituale, reprezentînd un dans sacru. Sec. I e.n. — Musée Historique et Archéologique Orléans.

Inițială din celebra *Carte de la Kells*. Sec. VIII sau începutul sec. IX.—Trinity College, Dublin.

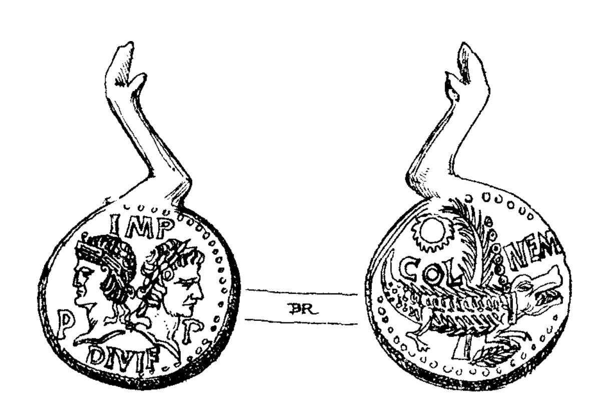
Miniatură din *Cartea de la Kells*.

„Crucifixul din Athlone". Bronz aurit. Artă celtică din regiunea Irlandei. Mijlocul sec. VII.—National Museum of Ireland, Dublin.

Unitatea socială de bază, autosuficientă economic și aproape total independentă, era tribul (în irlandeză *tuath*). Clanul, în înțelesul obișnuit de clan totemic, nu exista la celți. Membrii tribului pretindeau că descind din aceiași strămoși, erau uniți printr-un puternic sentiment de solidaritate și conviețuiau pe același teritoriu: de aceea, în Irlanda cuvîntul *tuath* indica și unitatea teritorială și administrativă a tribului respectiv. Tribul se compunea din „familii mici" *(derbfine)*, fiecare

O originală monedă gallică de bronz, găsită la Nîmes, avînd forma unui picior de mistreț. — Cabinet des Médailles, Paris

reunind patru generații — acestea avînd drepturi și obligații diferite, stabilite cu precizie, — și din „familii mari" sau ginți *(fine)*, compuse din mai multe „familii mici". Căpetenia unei *fine*, ales pe baza bogăției și a popularității de care se bucura, era un nobil, învestit cu atribuții de ordin politic, juridic și militar. Căsătoriile se contractau numai în afara gintei; iar în cazul nobililor, în afara tribului lor. Fiecare *tuath* era condus de un rege *(ri)*. În cadrul unui *tuath* unitatea importantă era familia, nu individul. Proprietară a pămîntului era familia compusă din patru generații.

Prima clasă socială ca importanță era cea a druizilor. Urma clasa nobililor *(flaithi)*, războinici dar în același timp și protectori ai poeților, cronicarilor, medicilor și meșteșugarilor. A treia clasă o constituiau oamenii liberi. Categoria sclavilor — proveniți din rîndurile prizonierilor de război și a celor declasați, criminali, tîlhari, datornici insolvabili, ș.a. — era numeric redusă și fără un rol însemnat în viața economică și socială. Oameni liberi erau cei care creșteau vite sau cultivau pămîntul, care plăteau regelui unui *tuath* o dare sub formă de alimente, și care în mod obișnuit deveneau „clienții" unui nobil. Acesta concedea unui om liber, pe timp de 7 ani, un număr de cornute mari, în schimbul unor anumite servicii, sau a unei rente echivalente cu o treime din numărul de vite primite. — „Se pare că această instituție a clientelei a stat la baza prosperității economice și a poziției sociale a nobililor" (M. Dylon, N. Chadwick).

În afara acestor trei clase, o categorie socială deosebită o formau învățații și meșteșugarii tîmplari și fierari, judecătorii, medicii și — cei mai de prestigiu între toți — poeții *(filid)*.

Instituția regalității n-a constituit un element de agregare, de reală coeziune politică a societății celte — societate în care statul a rămas totdeauna la un nivel rudimentar.

Regele nu era decît șeful direct — dar cu puteri limitate — al unei unități sociale; iar în timp de război (situație aproape endemică în lumea celților) era comandantul militar suprem. În primele timpuri regele era considerat un personaj sacru, înzestrat cu puteri mistice; ca atare, de virtuțile lui morale și fizice personale depindea — pe durata domniei lui — fertilitatea solului și fecunditatea tur-

melor, securitatea şi prosperitatea tribului. (Considerîndu-se răspunzător de soarta supuşilor săi, în caz de înfrîngere militară de regulă regele se sinucidea). Un prim semn al acestor virtuţi regale trebuia să fie integritatea sa fizică perfectă; dacă de pildă regele îşi pierdea — în luptă sau în timp de pace — un braţ sau un ochi, era scos din domnie. De asemenea, el era supus permanent anumitor tabuuri: regele nu trebuia să se ocupe de agricultură, să facă vreo muncă fizică, să-şi supravegheze staulele şi grajdurile, sau... să crească porci! Uneori aceste tabuuri *(gissi)* — care variau de la un *tuath* la altul — erau de-a dreptul stranii.

Regele era ales de nobili dintre membrii familiei predecesorului său; dar nu era ales neapărat fiul fostului rege. (Nu arareori actul elecţiunii dădea loc unor conflicte sîngeroase între nobili). În tradiţia celtă regalitatea era văzută ca o căsătorie sacră, simbolică, a regelui cu legendara regină Medb, personificarea ideii de suveranitate. Alegerea noului rege era consfinţită de o ceremonie de divinaţie: după consumarea cărnii iepei aduse ca sacrificiu, Marele Druid cădea într-un somn adînc în timpul căruia „visa" dacă persoana aleasă de nobili era cea agreată sau nu de zei[20]. Urma ceremonia de înscăunare: noul rege, şezînd pe un tron sau stînd în picioare pe o lespede rituală de piatră, fără arme şi ţinînd în mînă o nuia de alun, asculta recitarea de către Marele Druid a legilor străvechi; după care, depunea jurămîntul.

În afară de faptul că regele era şeful tribului în timp de pace şi de război, o altă prerogativă a sa era aceea de a prezida adunările anuale ale tribului (numite *oenach)*. Aceste adunări — care au contribuit şi la menţinerea relativei unităţi a limbii celte — nu aveau însă un caracter politic, judiciar sau administrativ, ci erau legate doar de o sărbătoare religioasă, cu care ocazie se ţineau şi mari tîrguri[21]. Asemenea nobililor şi oamenilor liberi, nici regele nu se considera deasupra legii, nu era deloc un autocrat; dimpotrivă, era obligat să ceară sfatul oamenilor liberi şi să respecte hotărîrile lor. Pentru aceasta, regele îi convoca (într-o adunare numită *airecht)* la reşedinţa sa pe nobilii şi pe oamenii liberi ai tribului său. Cînd anumite drepturi regale erau aduse în discuţie, cauza era judecată de un judecător special — „judecătorul regal" *(brithem rig)* — la care puteau recurge, dacă doreau, şi alte familii ale tribului. În Irlanda, regele putea acorda terenuri unui nobil — dar fără să-i impună prin aceasta vreun serviciu sau vreo redevenţă (ca în sistemul medieval al suzeranităţii de pe continent). Semnificaţia acestui dar era aceea de recompensă pentru serviciile aduse tribului, iar nu personal regelui.

Demnitatea regală — care, asemenea altor instituţii celte, poate fi cunoscută mai bine în Irlanda — era de trei grade. Primul, era deţinut de regele unui trib *(ri)*, care era legat de obligaţia unei fidelităţi personale faţă de un „rege superior" *(ruiri)*, regele unei provincii — compusă din aproximativ 30 de triburi; şi care, la rîndul său, era credincios „regelui regilor superiori" *(ri ruirech)*, regele Irlandei (Această demnitate regală supremă pare să fi fost instituită abia în sec. X). Fiecare din regii de primul sau de al doilea grad încredinţa regelui său imediat superior un anumit număr de ostateci, drept garanţie a fidelităţii lor; îi plătea, se pare, un tribut în alimente şi îi asigura trupe în caz de război. În schimb, regele superior era obligat să-i dea ajutor în anumite situaţii. Dar în esenţă, acesta relaţii — cu semni-

[20] În ţinuturile celţilor septentrionali ceremonia comporta sacrificiul unei iepe, cu care regele nou ales săvîrşea o uniune simbolică; după care, se scălda în fiertura pregătită cu carnea animalului ritual sacrificat.

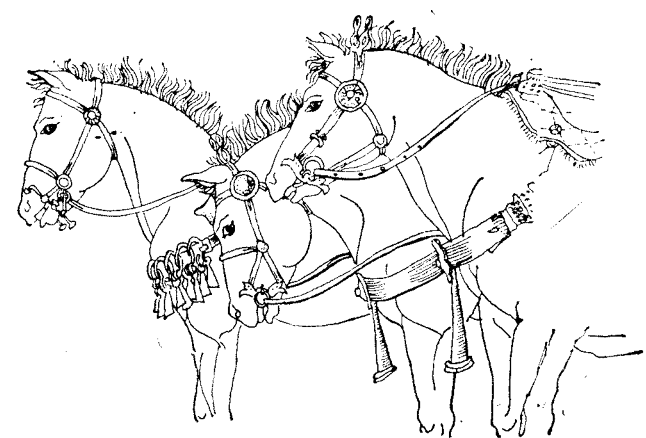
[21] În Gallia — unde în timpul lui Caesar numai tribul senonilor (dintre cele aproximativ 50 de triburi existente) era condus de un rege — funcţionau şi consilii restrînse, cu atribuţii administrative. Aceste consilii (compuse probabil din căpetenii tribale) erau considerate de romani analoge Senatului din Roma.

ficația lor de fidelitate personală — erau pur simbolice. Nici chiar în teorie (și cu atît mai puțin în practică) „regele superior" sau „regele regilor superiori", nu exercitau efectiv o autoritate reală asupra teritoriului și a subordonaților lor.

Din cele mai vechi timpuri și pînă în sec. X e.n. în Irlanda existau cinci provincii, fiecare guvernată de un „rege superior"[22]. Încă din primele secole ale erei noas-

Trei divinități, reprezentate pe stela votivă a unei căpetenii din Gallia. — Nuits-Saint-Georges (Franța)

Piese de harnașament folosite de celți. Reconstituire pe baza documentației arheologice

tre unul din aceștia și-a arogat titlul de rege suprem al Irlandei (fapt care s-a petrecut în anul 1002). Titlul a rămas însă pur onorific. Popoarele celte n-au avut niciodată simțul coeziunii și al unei organizări politice centralizate[23].

DREPTUL ȘI JUSTIȚIA

Sistemul judiciar la celți nu constituia o competență a statului. În principiu, cel lezat avea dreptul să-și facă singur dreptate. Chiar și omuciderea era considerată o chestiune de natură privată.

În cazul unei neînțelegeri sau al unui conflict oricît de grav între membrii unui *tuath*, părțile în cauză cădeau de acord să se prezinte în fața unui judecător. În primele secole, acesta era un druid; mai tîrziu, un *fili* care îndeplinea — contra unui onorar — funcția de arbitru. În casa arbitrului-judecător părțile veneau însoțite fiecare de un apărător, de un „avocat". Onorarul cuvenit judecătorului echivala cu a 12-a parte din cuantumul în litigiu. În Irlanda (dar poate că și în alte regiuni celte) era un lucru firesc, statornicit de tradiție ca oricine era chemat în cauză de un recla-

[22] Țara Galilor (Wales) era împărțită în trei triburi *(cantref)*, fiecare cu respectivul rege. Fiecare *cantref* își avea tribunalul său — o adunare a oamenilor de condiție liberi care avea atribuții juridice, putîndu-se pronunța chiar și asupra conduitei regelui.

[23] Regatul Galatiei era constituit din trei neamuri celte (trocmirii, tolistoboii și tectosagii), fiecare împărțit în 4 triburi, cu cîte un rege, un judecător, un comandant militar suprem și doi locțiitori ai acestuia. Un consiliu unic — compus din 300 de judecători care se întruneau să judece procesele pentru omor — constituia organul unificator al celor trei neamuri celte din Galatia.

mant să se supună acestui arbitraj. Procedura implica şi prezenţa unor martori. În caz că imputatul nu se prezenta în termen de 40 de zile, reclamantul avea dreptul să-i confişte bunurile mobile, în speţă vitele; sau — în primele timpuri — să îi ocupe pămînturile. Ambele părţi trebuiau să găsească persoane care să garanteze îndeplinirea hotărîrilor judecătorului. Garanţia asigurată de aceşti giranţi era de trei feluri. În primul caz, girantul garanta prin cuvîntul său de onoare; în al doilea, prin libertatea sa personală; în fine, prin obligaţia de a-l constrînge el pe debitor să plătească — sau să plătească el în locul acestuia ceea ce hotărîse arbitrul-judecător.

Pentru a se evita răzbunările, *faida*, vărsarea de sînge, dreptul penal cutumiar al celţilor prevedea plata unei despăgubiri, al cărui cuantum era stabilit în capete de vite sau în sclave, şi totdeauna ţinîndu-se seamă de rangul social al persoanei lezate. La această despăgubire se mai adăuga — cînd victima aparţinea unei clase superioare — şi o amendă: „Preţul onoarei", fixat în raport cu poziţia socială a celui care fusese lezat[24]. Erau stabilite tarife precise pentru despăgubirile cuvenite oamenilor liberi pentru diverse cazuri. În Gallia, în caz că acuzatul şi membrii familiei lui erau insolvabili era prevăzut supliciul, — fapt care făcea ca aceştia, pentru a scăpa, să părăsească tribul plecînd în surghiun[25]. În Irlanda, unde existau adevărate şcoli de legi, normele de drept consuetudinar adunate în adevărate tratate de drept redactate în versuri, datează din secolele VI—VII. „Preţul onoarei" fixat pentru regele unui *tuath* era de 7 sclave sau 21 de vaci; iar pentru „regele suprem", de 28 de femei sclave sau 83 de vaci. — Existau norme juridice de drept matrimonial şi de dreptul familiei; norme privitoare la regimul apelor, al albinăritului, etc. Sau, norme referitoare la „întreţinerea bolnavului": cel care rănise o persoană, pe lîngă amenda prescrisă mai trebuia să îi asigure victimei şi tratamentul, cura şi alimentaţia (cu indicaţia precisă şi detaliată a cantităţilor şi felurilor de alimente) pînă la vindecarea sa completă[26].

În Ţara Galilor cadrul juridic era diferit. Se pare că aici normele juridice au fost fixate în scris pentru prima dată în sec. X, — dar cele mai vechi manuscrise rămase datează din jurul anului 1200. Capitole speciale sînt dedicate omicidului, incendiilor provocate intenţionat, furtului, ş.a. Dacă despăgubirea stabilită pentru omucidere — plus „preţul onoarei" — nu fuseseră achitate integral, ucigaşul putea să fie ucis. — Dar în Ţara Galilor, violarea legilor era considerată — spre deosebire de alte regiuni ale celţilor — şi un delict contra statului (a tribului). Ca urmare, regele aplica vinovatului (pe lîngă respectiva despăgubire şi pe lîngă „preţul onoarei", plătite victimei sau părinţilor ei) şi o amendă de 12 vaci în cazul unei crime grave, sau de 3 vaci în cazul unei infracţiuni.

FAMILIA. SITUAŢIA FEMEII CELTE

Dreptul matrimonial al celţilor prezintă aspecte neîntîlnite la vreun alt popor din Europa acelor timpuri. În cadrul acestui drept, în mod deosebit reţine atenţia poziţia socială şi juridică a femeii.

[24] În Irlanda, pînă în sec XVI, în cazul unui omor arbitrul-judecător îl obliga pe ucigaş să plătească familiei victimei şi o îndemnizaţie suplimentară, a cărei raţiune era să elimine pentru viitor dorinţa de răzbunare a omicidului săvîrşit.

[25] Caesar vorbeşte de supliciile criminalilor care erau arşi de vii în manechine de răchită (*Războiul gallic*, VI, 16); iar Strabon, despre obiceiul cimbrilor — popor germanic celtizat — la care preotesele sacrificau prizonieri de război (*Geografia*, VII, 3).

[26] Un obicei ciudat era acela al refuzului unui reclamant de a mînca un timp — o adevărată „grevă a foamei", *prin care acesta îşi manifesta protestul contra actului prin care fusese* lezat. Era un mijloc prin care reclamantului îi erau recunoscute în mod legal pretenţiile...

În principiu, femeia avea dreptul să-şi aleagă în mod liber soţul. În Gallia, la contractarea căsătoriei fiecare din soţi trebuia să-şi aducă partea sa de dotă. În caz de deces al unuia din soţi, cel rămas în viaţă nu-l moştenea pe cel decedat, ci rămînea doar cu partea sa de dotă (restul trecînd asupra copiilor, sau a familiei decedatului). În Irlanda, unde situaţia femeii era mai privilegiată decît în alte regiuni celte[27], viitorul soţ trebuia să verse tatălui fetei un „drept de cumpărare" *(coibche)*. Dacă femeia se mărita pentru a doua oară tatăl lua două treimi din acest „drept", iar ei îi rămînea o treime; dacă era la a treia căsătorie ea lua o jumătate din *coibche*, tatălui rămînîndu-i cealaltă jumătate[28]. Dacă femeia era orfană de tată, „dreptul de cumpărare" îi revenea fratelui ei mai mare.

În Ţara Galilor, părintele transmitea regelui său „dreptul de cumpărare" primit pentru fiica lui; era o formă de răscumpărare a acelui drept al stăpînului asupra supuselor sale, acel *jus primae noctis* care se pare că în Irlanda s-a menţinut cel puţin pînă în sec. I e.n. (iar în Scoţia a fost abolit abia în sec. XI)[29]. Tot în Ţara Galilor, viitorul soţ mai trebuia să plătească familiei ei şi „preţul fecioriei" *(cowyll)* înaintea primei nopţi. (La romani şi la popoarele germanice acest preţ era plătit *după* noaptea nunţii).

La celţii irlandezi existau nu mai puţin de 10 forme de căsătorie. Primele trei erau forme de căsătorie obişnuită, deosebindu-se una de alta doar prin raportul diferit în situaţia economică a celor doi; celelalte 7 cazuri erau diverse forme de convieţuire temporală sau de căsătorie neregulată (încheiată prin răpire, prin viol, în secret fără consimţămîntul părinţilor, ş.a.).

După căsătorie, femeia irlandeză nu era integrată în familia soţului — ca la romani, — ci continua să posede bunurile ei personale şi să dispună liber de zestrea ei. Zestrea era constituită din ceea ce primea de la părinţi, rude şi prieteni, şi care, în caz că divorţa sau dacă rămînea văduvă, şi-o păstra în întregime. Dar în cazul

Vase de argilă gallice. — Musée des Antiquités, Saint-Germain-en-Laye

că soţul ei fusese ucis, despăgubirea plătită de ucigaş revenea familiei soţului. — Ceremonia căsătoriei (în care nu intervenea nici un act religios) se rezuma la un ospăţ. Căsătoria rămînea un simplu act contractual, avînd la bază „dreptul de cumpărare" şi libertatea deplină a celor doi soţi de a convieţui — sau de a divorţa.

[27] Dar într-o epocă foarte îndepărtată exista în Irlanda o formă generală de comunitate a femeilor între fraţii soţului; obicei care în timpul lui Caesar se mai păstra şi în Britania — unde „Cîte 10 sau 12 bărbaţi au soţii comune între ei, mai ales fraţii cu fraţii şi părinţii cu fiii. Copiii care se nasc aparţin primului soţ" *(Războiul gallic*, V, 14).

[28] Cuantumul „dreptului de cumpărare" cuvenit tatălui şi fiicei sale era riguros stabilit şi în cazul cînd femeia se căsătorea a patra oară, a cincea oară, ş.a.m.d. — pînă la a douăzecişiuna oară, cînd tatălui nu i se mai cuvenea nimic.

[29] Unii seniori din Spania îşi revendicau acest *jus primae noctis* pînă în sec. XV. Un manuscris din acelaşi secol confirmă că acest drept figura şi în legiferările normande din Franţa. (Cf. H. D'Arbois de Jubainville).

În funcţie de precise considerente de ordin economic dreptul irlandez deosebea trei cazuri distincte într-o situaţie matrimonială. Astfel, în cadrul unei familii egalitatea în drepturi dintre soţi era deplină cînd amîndoi aveau aceeaşi situaţie economică şi aceeaşi poziţie socială. Dacă soţia era mai săracă şi de condiţie socială inferioară bărbatului, drepturile ei în familie erau mult reduse. În schimb dacă situaţia era inversă, autoritatea soţului în viaţa familială era aproape nulă (cf. J. Markale)[30].

Căsătoria era deci considerată o unire liber consimţită care putea fi oricînd anulată. Desfacerea unei căsătorii n-avea însă deloc caracterul de repudiere a soţiei. Divorţul se obţinea foarte simplu. În Gallia şi în Irlanda consimţămîntul mutual era suficient. În Gallia soţul putea obţine imediat divorţul dacă soţia îi adresase cuvinte de gravă jignire; dar şi ea obţinea numaidecît desfacerea căsătoriei dacă soţul se făcuse vinovat de adulter[31]. Dacă soţia nu îi dăduse soţului nici un motiv legitim de divorţ şi nu consimţea la desfacerea căsătoriei, dar soţul totuşi o părăsea şi se căsătorea cu altă femeie, „dreptul de cumpărare" pe care el urma să-l plătească acum nu revenea noii sale soţii sau familiei acesteia, ci îl primea prima soţie, soţia abandonată. Pe de altă parte, dacă soţul care divorţase dorea să se împace şi să convieţuiască din nou cu fosta lui soţie trebuia să plătească din nou acel *coibche*.

Poligamia era admisă; sau, mai precis: concubinajul era recunoscut oficial. Orice bărbat, căsătorit sau nu, putea avea o concubină — sau chiar mai multe. Concubina nu era deloc rău privită sau dispreţuită de societate, iar poziţia ei în familie, drepturile ei formau obiectul unei legiferări cutumiare amănunţite. Concubinele se cumpărau, pe o durată fixă de un an, la marile tîrguri anuale. Se întocmea un contract în regulă, care la expirarea termenului stabilit putea fi prelungit. Probabil că justificarea concubinajului legal (nespecificată însă în textele juridice) era ca soţul să aibă copii în caz că soţia era sterilă: din acelaşi motiv, era admis ca soţul să-şi ia o a doua soţie legitimă cînd prima suferea de o boală incurabilă. La galli exista şi forma „căsătoriei de probă", care putea deveni definitivă dacă din această convieţuire se năştea un copil. — Prezenţa concubinei în familie nu leza cu nimic drepturile soţiei legitime. Dealtminteri, soţia se putea împotrivi să i se aducă o concubină în casă; iar dacă soţul totuşi insista, însemna că soţia avea un motiv legal de a divorţa.

Vase de argilă provenind din morminte ale celţilor din Gallia — Musée des Antiquités, Saint-Germain-en-Laye

Femeia celtă era avantajată (într-o anumită măsură) şi în privinţa drepturilor succesorale. La Roma, *Legea celor XII Table* (sec. V î.e.n.) admitea beneficiul fetelor la succesiunea paternă; în Irlanda erau excluse de la acest beneficiu. Fiica putea moşteni averea tatălui său dacă n-avea fraţi, — fără să poată transmite însă

[30] Din asemenea considerente, şi azi în familiile ţăranilor din Bretagne sînt cazuri cînd poziţia de şef al familiei o deţine femeia, nu bărbatul.

[31] Ceea ce nici legislaţia modernă nu prevedea totdeauna: *Codul lui Napoleon*, de pildă, prevede pedepsirea soţiei infidele, dar nu prevede în schimb nici o sancţiune împotriva soţului adulterin (cf. J. Markale).

în mod liber această moștenire urmașilor ei; ci bunurile moștenite trebuiau să se reîntoarcă, după moartea ei, la rudele paterne pe linie masculină. Acest drept la moștenire al fetei era condiționat de obligația pe care ea trebuia să și-o asume de a face „serviciul de război"; în caz că refuza, moștenirea cuvenită se reducea la jumătate (cf. H. D'Arbois de Jubainville).

Poziția socială și juridică a femeii celte, de egalitate cu bărbatul[32], lua și alte forme, neobișnuite la alte popoare din epoca respectivă. Astfel, — căsătorite sau nu, femeile aveau acces la anumite funcții: unele dintre ele erau profete, altele aveau un rol în educația tinerilor. În nordul Britaniei, îndeosebi în regiunea picților, exista și o categorie de femei războinice, un fel de amazoane care îi inițiau pe tineri într-ale războiului. Nu este exclus ca asemenea războinice să fi existat și în alte regiuni celtice, — dat fiind, de exemplu, temperamentul femeilor gallilor[33]. Mai tîrziu, femeia celtă va fi admisă de biserica creștină și în cadrul unor forme ale cultului religios. Mănăstirea din Kildare, fondată de Sf. Brigitte, era o mănăstire de călugărițe (probabil prima din Europa). În sec. I e.n. triburile celților briganți din Britania aveau în fruntea lor o regină, Cartimandua. Iar legile gallilor rezervau reginei o treime din prada de război și o jumătate din totalul amenzilor penale aplicate supușilor ei.

O practică exclusiv celtică, specifică societății celte era și obiceiul adopțiunii *(fosterage)*.

Copiii de la o anumită vîrstă — și nu numai copiii nobililor — erau încredințați unor părinți adoptivi, rude sau străini, în familia cărora rămîneau pînă împlineau vîrsta de 17 ani băieții, sau 14 ani fetele, — vîrstă la care apoi tinerii se puteau căsători. De obicei, părinții plăteau anual întreținerea fiilor: familia care îi adopta primea anual 2 vaci pentru fiul sau fiica unui om liber de condiție modestă, sau 15 vaci pentru fiul unui rege. În familia care îi adopta băieții învățau bine călăria, înotul, mînuirea armelor, felurite jocuri, apoi obișnuitele treburi gospodărești. La fel și fetele. Pe toată durata adopțiunii tatăl renunța la drepturile sau la obligațiile sale de părinte, în favoarea tatălui adoptiv. După expirarea perioadei de adopțiune tinerii se întorceau în familiile lor, dar continuau să rămînă în relații strînse cu părinții lor adoptivi, asumîndu-și și obligația de a-i întreține la bătrînețe.

În Irlanda, acest obicei al adopțiunii s-a păstrat pînă în secolul al XVIII-lea.

CADRUL VIEȚII COTIDIENE

Cadrul familial și tabloul vieții de fiecare zi a celților apare, sub multe aspecte, chiar din relatările autorilor antici citați mai sus (deși informațiile mai detaliate și mai colorate le furnizează vechea literatură irlandeză și galeză).

Din aceste izvoare știm că celții erau foarte curați și îngrijiți, că săpunul este o invenție a lor (cuvîntul latin *sapo* este de origine celtă-gallică) și că își decolorau părul sau și-l vopseau (cu o culoare albastră — scrie Caesar); că britonii se tatuau sau își pictau corpul (mai ales picții); că și femeile lor își vopseau corpul cu ocazia

[32] Afirmațiile lui Caesar vorbind despre galli („Bărbații au drept de viață și de moarte asupra femeilor, ca și asupra copiilor" — *Războiul gallic*, VI, 19) trebuie primite cu rezervă. În orice caz, în Britania și în Irlanda situația femeii era radical diferită. De asemenea, în Bretagne — unde și azi femeia de la țară se bucură de o mare autoritate morală, (Vd. *supra*, nota 30).

[33] Vd. Ammianus Marcellinus, *Istorie romană*, XV, 12, 1,

unor ceremonii religioase — spune Plinius; că toţi celţii erau mari iubitori de fast, de podoabe, de veşminte în culori vii.

Îmbrăcămintea lor varia de la o regiune la alta şi, fireşte, după poziţia socială a fiecăruia. Piesele vestimentare tipice erau: cămaşa de lînă, tunica scurtă peste care purtau o manta pătrată de lînă, închisă în dreptul gîtului cu o agrafă — de obicei un ornament preţios. Femeile purtau rochie lungă, cloşată şi o centură lată de piele, frumos ornamentată. Dar cea mai caracteristică piesă vestimentară a celţilor erau pantalonii — asemănători celor purtaţi în vechime de medo-perşi, sciţi şi traco-daci. De o mare varietate — ca forme, dimensiuni şi materialele din care erau lucrate — erau brăţările, purtate (la braţe, antebraţe şi la glezne) atît de femei cît şi, mai ales, de bărbaţi. De asemenea — fibulele de bronz, fier, argint sau aur, încrustate cu coral sau cu email; apoi foarte numeroasele ca tip fibule, agrafele lucrate cu o inepuizabilă fantezie. Caracteristic şi exclusiv celt, original ca formă şi lucrat cu cea mai mare grijă — un adevărat obiect de artă — este *torques*, colanul format dintr-o singură piesă metalică, neîncheiat, cu cele două capete atent decorate în relief; o piesă ornamentală pe care o purtau de obicei bărbaţii şi care avea probabil pentru aceşti războinici şi o semnificaţie fie magică fie onorifică[34].

Mai puţine informaţii avem cu privire la alimentaţie. Masa principală a celţilor era masa de seară. Pîinea, fiertura de ovăz *(porridge)*,peştele şi vînatul constituiau hrana obişnuită a celor mulţi; alimente la care cei mai bogaţi adăugau carnea de vită sau de porc. Băuturile curente erau berea şi hidromelul. La ospeţe se bea şi vin — băutură rară, fiind importată. (Chiar şi în Gallia viţa de vie va fi cultivată tîrziu). La ospeţele nobililor bucatele şi locurile la masă erau distribuite potrivit rangului invitaţilor; fapt care uneori ducea la conflicte chiar sîngeroase între comeseni.

Casele celţilor erau de formă rotundă sau rectangulară; dar forma comună (în Britania, Irlanda sau la celtiberi) era cea dintîi[35]. Construite din lemn şi acoperite cu stuf, cu grinzile prinse între ele cu piroane de fier, cu uşi care se încuiau cu chei tot de fier, casele erau — în regulă generală — compuse dintr-o singură încăpere. În centrul acesteia era vatra, deasupra căreia atîrna căldarea pentru fiertură, iar alături, suportul de fier pentru frigări. Ca mobilă — cel mult cîteva bănci de-a lungul pereţilor, pentru dormit; dar gallii dormeau pe jos şi mîncau aşezaţi pe un mănunchi de paie.

În Britania şi Irlanda casele erau mai mult risipite, la distanţă unele de altele, izolate, — un fel de ferme cu terenuri întinse de păşunat. În Gallia şi în zonele celţilor din Europa Centrală casele erau grupate în sate, cu respectivele terenuri agricole în jurul lor. În regiunile mlăştinoase (de pildă la helveţi, sau în Gallia Cisalpină) casele erau grupate în palafite. Satele erau înconjurate, protejate de o palisadă şi un val de pămînt. În Irlanda se întîlneau foarte des fortăreţe de dimensiuni mici, construite pe înălţimi, refugii care erau ocupate temporar; în Gallia însă asemenea aşezări întărite erau locuite permanent. Regii şi nobilii locuiau în case fortificate (numite *broch*, în nordul Britaniei); case care aveau — asemenea întrucîtva *nuraghilor* din Sardinia acelor timpuri — forme de turn, cu pereţi groşi de piatră (celţii nu cunoşteau tehnica zidirii cu cărămizi), cu încăperile boltite, pe două sau chiar trei nivele, cu galerii şi scări interioare de lemn.

[34] Colanul *(torques)* era dăruit unui tînăr la o vîrstă fragedă, şi nu mai era scos de la gît. Cînd nu erau purtate, ornamentele bărbaţilor erau atîrnate pe pereţi, alături de arme.

[35] Gallii preferau ca material de construcţie lemnul, chiar şi în zonele unde piatra era din abundenţă. Tipul de construcţii varia după regiuni, dar principiul era acelaşi: temelia de piatră, pereţii de lemn sau împletitură acoperită cu lut, iar acoperişul din paie de secară, în centru cu un orificiu pentru fum. (În Occident, coşurile zidite vor apărea abia în sec. XI).

În Gallia și în Europa Centrală satele mai mari erau fortificate cu palisade și valuri de pămînt, cu șanțuri și adeseori ziduri cu osatura de lemn și paramente de piatră neecarisată (așezări numite de romani *oppida*). Pe teritoriul ocupat de tribul celt al helveților, de pildă, erau aproximativ 400 de sate mai slab fortificate și 12 *oppida;* iar în Gallia — peste 200 de *oppida.* Unele din acestea erau de foarte mari dimensiuni și erau apărate de fortificații redutabile, în care nu lipseau bastioanele. Astfel, Alessia se întindea pe o lungime de 2 km; Bibracte ocupa 135 ha; suprafața ocupată de Manching (sec. II î.e.n.) în actuala Bavarie, era de 380 ha, cu fortificații înalte de 7 m și groase de 12 m. Alte *oppida* importante erau: cel din Kelheim (pe 600 ha), cel din Michelsberg (pe 650 ha), sau — cel mai mare *oppidum* cunoscut din lumea celtă — cel din Heidengraben, ale cărui fortificații apărau (inclusiv anexele exterioare) o suprafață de 1.400 ha, cu o circumferință de aproximativ 30 km. (Incinta interioară ocupa 150 ha).

CREDINȚELE RELIGIOASE. PANTEONUL CELȚILOR

În religia celților supraviețuiau elemente și credințe ancestrale (totemism, animism, cultul naturii, al zeiței-mame, ș.a.), — unele preluate de la populațiile neolitice aborigene, altele moștenite din nucleul originar de credințe religioase indo-europene. În acest stadiu religios primitiv celții venerau unele animale totemice ca pe adevărați zei. Astfel, zeița Epona, adorată îndeosebi în Gallia, „n-ar fi decît forma umanizată a unui primitiv cult al calului" (P. Lambrechts).

În seria acestor credințe străvechi se inserează și cea care a determinat obiceiul proto-celților de a-și incinera morții și a le depune cenușa în urne, îngropate apoi într-un cimitir, într-un „cîmp de urne"[36]. Sau, obiceiul celților — mai ales din

Imagini ilustrînd cultul calului. Cal în fața unui templu. De pe o monedă din valea Senei. — Cal cu cap de om. De pe o monedă armoricană. — Cal și șarpe cu coarne, De pe o monedă a celților *sequani*

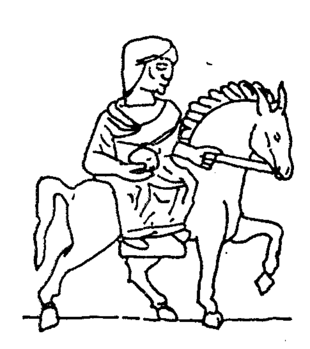
Irlanda — de a depune ofrandele în puțuri funerare adînci de 2—3 m, — puțuri rituale presupuse că ar comunica cu divinitățile subpămîntene. Sau, ritul „alianței prin sînge", constînd din a bea cîteva picături din sîngele altuia, pentru ca astfel amestecîndu-se, același sînge să-i unească pe cei doi pentru totdeauna. Sau, mai straniul „cult al craniilor" dușmanilor uciși în luptă — cult răspîndit în toată lumea celtă, — craniile fiind întîi atîrnate de gîtul cailor, apoi îmbălsămate și

[36] Cultura preistorică așa-numită „a cîmpurilor de urne" a apărut și a predominat în Europa Centrală și Occidentală în epoca bronzului, aproximativ între anii 1300—700 î.e.n., după regiuni.

păstrate într-o nişă din casă, sau adunate şi depuse în sanctuare. Unele triburi celte (scordiscii, de pildă), le foloseau drept cupe din care beau la ospeţe. — Acest obicei, curent pînă în sec. XIX la unele popoare asiatice, avea pentru celţi o semnificaţie specială: „Craniul constituia receptacolul unei forţe sacre, de origine divină, care îl proteja pe proprietar împotriva tuturor primejdiilor şi în acelaşi timp îi asigura sănătate, bogăţie şi victorie" (Mircea Eliade).

Zeu cu barbă şi cu roata — simbolul său. De pe cazanul din Gundestrup. — Zeiţa Epona. De pe stela votivă din Mainz-Kastel

Pe de altă parte, moşteniri indo-europene sînt la celţi reprezentările simbolice ale roţii (imagine stilizată a soarelui) şi coloanei (simbolizînd „axa lumii"). De asemenea, instituţia druidismului, analog sub unele aspecte brahmanismului, precum şi panteonul însuşi al celţilor.

Legate de divinităţile celţilor supravieţuiesc reminiscenţe totemiste sau urmele unor străvechi mituri naturiste. La celţii din Gallia se întîlnesc zei reprezentaţi în chip de cal, de şarpe cu cap de berbec[37], ş.a.; sau reprezentări antropomorfe ale unor zei cărora li se adăuga un element animal (de ex., zeul Cernunnos, înfăţişat cu coarne de cerb); sau, unele divinităţi care apar avînd alături un animal: zeiţa Epona — cu un cal, zeiţa Artia — cu un urs, zeiţa Arduina — cu un mistreţ, zeul Moccus — cu un porc, zeul Segomuus — cu un catîr, ş.a.md. („În numeroase cazuri însă animalul nu este decît un atribut explicativ" — J. de Vries). Alături de divinităţi celţii adorau şi unele animale considerate sacre: în vechea literatură irlandeză este frecvent atestat cultul cerbului — ale cărui acţiuni binefăcătoare se credea că se manifestă în domeniile cele mai variate. Taurul era un animal sacru în toate ţările celte; numele lui s-a menţinut în nume de triburi şi de fluvii. Calul, care figura foarte des pe monedele gallice, deţinea un loc important pentru aristocraţia celtă în cultul morţilor. Mistreţul era simbolul vitejiei şi furiei războinice. Cîinele era animal sacru în calitatea sa de paznic fidel al morţilor. În vechea literatură celtă-irlandeză apar mulţi eroi avînd anumite afinităţi cu unele animale.

Frecvente sînt apoi urmele unor străvechi credinţe religioase naturiste. Pentru celţi, întreaga natură era pătrunsă de forţe miraculoase. De aici credinţa în Marile Mume (de obicei asociate în triade), forţe originare feminine evocînd timpurile vechi ale matriarhatului şi cărora le era dedicat un cult al fecundităţii şi fertilităţii. Sau credinţa în puterea magică a unor elemente sau fenomene ale naturii — a aştrilor, a fulgerului (personificat de zeul Leuzetios), a tunetului (simbolizat de zeul Taranis), a Lunii (simbolizînd fecunditatea), a cursurilor de apă, a unor arbori, a

[37] Asemănător reprezentării descoperite în tezaurul de sculpturi de la Constanţa. — Înseşi numele unor zei celţi legate de anumite animale indică astfel de reminiscenţe: Lug (=linx, rîs), Tarros Trigarannos (=taurul cu trei coarne), Cernunnos (=cel cu coarne de cerb), Deiotaros (=taurul divin), etc.

unor stînci izolate, sau unor menhiri[38], a unor crînguri sacre, ş.a.m.d. — personificate de zînele munţilor şi colinelor, de ondinele lacurilor, de delfii mărilor şi ai insulelor fermecate[39]. Fiecare trib îşi avea arborele său sacru, plantat pe locul unde se făcea alegerea regelui tribului. Asemenea „Arborelui Lumii" — *axis mundi* — comun în credinţele multor popoare, şi acest arbore al tribului „se considera că este plasat în centrul respectivului teritoriu tribal, garantîndu-i securitatea şi integritatea" (Proinsias Mac Cana). — Astfel de credinţe cu atrăgătoare valenţe poetice — la care s-a mai adăugat bogatul fond de tradiţii referitoare la „lumea de dincolo de mare", la „insulele fericiţilor", la „tărîmul luminii", la „ţara tinereţii" — au alimentat vasta literatură veche irlandeză, trecînd apoi şi în literatura medievală europeană.

În inscripţiile găsite pe teritoriile ocupate de popoarele celte s-au păstrat peste 400 de nume de divinităţi (dintre care mai bine de 300 apar o singură dată). „Probabil că e vorba de divinităţi locale, întrucît fiecare trib sau grup de triburi îşi avea cultul său special" (M. Dillon, N. Chadwick). Poetul latin Lucanus vorbeşte (vd. *Pharsalia* I, 444 sqq.) despre trei zei ai gallilor (probabil triada supremă a panteonului celt — Teutates, Esus şi Taranis). Acestor zei li se aduceau sacrificii umane: celui dintîi prin înnecarea victimei, celui de-al doilea prin spînzurarea ei de un copac, iar lui Taranis (sau Tanaros, sau Taranucus), prin arderea de viu a celui sacrificat. — Divinităţile celte din Gallia ne sînt cunoscute prin forma latinizată a adevăratelor lor nume şi prin asimilarea atributelor lor cu cele ale unor divinităţi ale romanilor.

Zeiţa Sequana (?) cu barca. Grup de bronz. Muzeul din Dijon. — Trei zeiţe-mume, reprezentate pe stela votivă din Vertault

Un cuplu divin; alături, şarpele cu cap de berbec. Gravură pe piatra din Mavilly. — Musée des Antiquités Nationales, Paris

Această *interpretatio romana* rămîne deci o mască ce nu lasă să se întrevadă decît ipotetic şi cu totul vag adevărata fizionomie a zeilor celţi.

Astfel, vorbind despre divinităţile gallilor Caesar ne dă doar echivalentele lor romane. Atributele lui Teutates — „pe care gallii îl cinsteau cel mai mult" — ar fi

[38] Primul loc îl deţinea stejarul, arborele divinaţiei, a cărui ghindă era consumată de druizii ghicitori ca un drog spre a-i „inspira". De fapt, arborele sacru al druizilor era scoruşul. Fagul era adorat mai ales în zona Pirineilor. În Irlanda, şi azi sînt consideraţi în popor arbori sacri scoruşul, tisa, porumbarul, socul şi alunul. Cultul unor stînci sau „pietre sacre" — păstrate cu sfinţenie pînă azi în cîteva biserici din Austria şi Boemia — este de asemenea o amintire celtică. În catedrala din Mans este expus un menhir. Creştinismul a continuat acest cult, gravînd semnul crucii pe menhiri (cf. J. de Vries).

[39] Cultul arborilor a lăsat urme în numele unor triburi celte: *Lemovices* — „războinicii puşi sub protecţia ulmului" (în irlandeză *lem*); sau de persoane: *Mac Cuill* — „fiul alunului", *Mac Dara* — „fiul stejarului", etc.; sau al ciudatului cult al unor unelte: *Mac Cecht* — „fiul plugului", *Mac Tail* — „fiul rîndelei", *Ordovices* — „războinicii ciocanului" (în ir., *gord*), etc.

fost identice cu cele ale lui Mercur: era „descoperitorul tuturor artelor, zeul care îi însoțește pe călători și le arată drumul și care ajută cel mai mult pe oameni la cîștiguri bănești și la negustorie"[40]. Apoi: Apollo — cel care „alungă bolile" (zeul gallic al medicinii era Belenos, care apare în inscripții și cu epitetele Borvo, Bormanus, ș.a.): Mars — care „are în seama sa războaiele" (identificat de unii autori cu Esus, de alții cu Teutates); Iupiter — „stăpînul cerului" (la galli numele zeului cerului, al soarelui și al tunetului era Taranis pau Taranucus); în fine, Minerva care „dă oamenilor primele cunoștințe în domeniul artelor și al meșteșugurilor" (în inscripțiile gallice cu epitetele: Sulis, Solimara, Sulivien, Belisama)[41].

Vagi indicații avem despre Sucellus, zeul bogăției și al fertilității ogoarelor, protectorul oamenilor și al locuințelor, zeul vieții și al morții; despre Cernunnos — „stăpînul fiarelor", și el zeu al fertilității și fecundității, dar și stăpîn al lumii subpămîntene; despre Ogmios — marele maestru al elocinței și inventatorul scrierii „ogamice"; despre *Brigante (sau Brigitte) — protectoarea poeților,* a artelor și a meșteșugarilor; despre Lugus — adorat în toate țările celte, protectorul războinicilor, al poeților și al vracilor. Altor reprezentări de divinități dintr-o epocă mai tîrzie (zeul cu trei capete, zeul cu șarpe, zeul ghemuit, zeul cu roata ce simboliza soarele, ș.a.) nu li se cunoaște nici măcar numele. — Numeroase sînt apoi la celții insulari divinitățile legate de configurația fizică a regiunii respective: de cîmpul cultivat (Ialonus), de stînci (Alisanos), de locul fortificat (Dunatis), de confluența unor rîuri (Condatis), ș.a.m.d. Obiect al unei intense venerații erau zeițele izvoarelor termale curative.

La celții irlandezi divinitatea supremă era Dagda, „zeul bun și drept" care veghea asupra îndeplinirii jurămintelor. Fiica lui Brigantia era patroana poeților, a fierarilor și a medicilor. Dar zeul „titular" al medicinii era Diaucecht, iar Grobniu era zeul-fierar, echivalent într-un fel al lui Hefaistos. Zeul morții era Donn (la galli

Zeul Taranis-Iupiter călare, călcînd un uriaș. Statuie de piatră din Neschers (Puy-de-Dôme). — Zeul Esus. Imagine de pe blocul de piatră păstrat în Muzeul din Cheny

Zeul cu coarne de cerb ținînd în mîini un șarpe și un *torques*. — De pe cazanul din Gundestrup

Dis Pater, după Caesar). În Irlanda, Ogmios, avînd și atribute analoge celor ale lui Hercule, se numea Ogma; Lugus — Lug[42]; iar Belenos — Beli. Mama tuturor zeilor, a pămîntului și a fecundității era Ana-Dana (omoloagele lor erau Rosmerta

[40] Se pare însă că numele celt al acestui zeu era Lug, păstrat în numele a 14 localități de pe teritorii celte: Lyon (Lugdunum), Laon, Leiden, etc.

[41] Caesar, *Războiul gallic*, VI, 17. — Vd. și notele ediției (J. Vilan-Unguru).

[42] Cel mai mare dintre vechii zei ai Irlandei și zeul cel mai venerat în Gallia, Lug este inventatorul și patronul tuturor meșteșugurilor. Pe lîngă virtuțile sale războinice: la un popor care s-a dovedit a fi excepțional de dotat în atîtea domenii ale tehnicii, preeminența acordată unui zeu protector al meșteșugarilor este semnificativă.

în Gallia și Medbh în Wales); iar zeița războiului, „Marea Regină“, era Morigana — care împreună cu Nemain și Macha formau triada divinităților războinice feminine. Numărul zeițelor-mame era neobișnuit de mare: aceasta, pentru că în lumea celților insulari, unde mai stăruiau încă amintiri ale matriarhatului, poziția deținută de femeie continua să fie respectată. În schimb celții n-aveau o zeiță a dragostei. De asemenea, interesant de remarcat este și lipsa aproape totală a reprezentărilor figurative în plastica celților din epoca anterioară cuceririi romane a tuturor acestor divinități. Se pare că celții n-au cunoscut divinități antropomorfe, că druizii au interzis reprezentarea divinității sub formă umană. Un cult antropomorfic intens al divinităților a apărut la celți abia sub influența lumii romane.

Puținele date de care dispunem privind religia celților permit totuși să constatăm existența unui neam de zei — „care, prin plenitudinea, varietatea, realismul atributelor lor, prin bogăția de poezie și de legende care le-au fost consacrate, seamănă mult mai mult cu zeii Olimpului grec decît cu divinitățile incolore și aproape lipsite de viață ale cultului formalist al vechilor romani“ (John Mac Neill). O dovadă în acest sens o constituie și concepția celților din Wales cu privire la „lumea cealaltă“[43], concepție mult diferită de felul în care alte popoare vechi și moderne și-au imaginat sau își imaginează „Lumea de dincolo“.

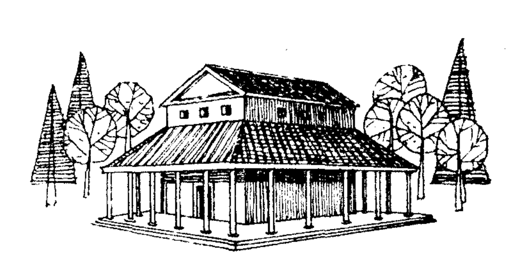
Mai întîi: „cealaltă lume“ a celților nu era situată înafara Universului, ci era localizată pe pămînt, se afla alături de lumea oamenilor; mai precis: era o lume care transcende definițiile spațiale. O lume în care se ajungea străbătînd cu barca un fluviu sau o porțiune de mare; o lume în care se intra scufundîndu-te în apele unui lac, sau bînd o băutură magică, sau trecînd prin poarta unei peșteri fermecate, sau pătrunzînd într-un palat minunat care apare și dispare într-o clipă. Era lumea unor zei pe care imaginația celților îi concepea ca fiind, nu atît făpturi supranaturale, cît ființe supraumane, pe care muritorii le puteau vizita. O lume închipuită ca un tărîm care comunica într-un fel ciudat cu lumea adevărată. Micile insule din vestul Irlandei erau lăcașul sufletelor celor morți, în timp ce dincolo de ocean se afla o altă lume— care purta nume diferite: „Țara Tinereții“, „Țara Fericiților“, etc. — unde cei aleși pătrundeau pentru un timp sau puteau rămîne definitiv după moarte; căci nu era de fapt o tristă lume a morților, ci un loc de pace, de armonie, de petreceri, de plăceri, cu mese permanent întinse, cu jocuri (inclusiv amoroase), și — fapt firesc pentru niște războinici — cu întreceri și lupte între viteji. Un adevărat paradis în care zeii petreceau, un timp, împreună cu muritorii aleși de ei: motiv pentru care „cealaltă lume“ a constituit o temă frecventă a literaturii celților insulari.

CULTUL.

Ritualurile religioase aveau o importanță deosebită pentru celți. Caesar relatează că galli care nu respectau îndatoririle religioase erau excluși de la actele de cult — ceea ce era, moralmente, sancțiunea cea mai gravă.

[43] „Doctrina celtă asupra originii lumii nu conține nici o învățătură despre originea materiei, ci își reprezintă pămîntul luînd forma sa actuală încetul cu încetul și sub ochii diferitelor neamuri de oameni care s-au succedat aici“ (H. D'Arbois de Jubainville). Potrivit acestei doctrine, strămoșul prim al omenirii este Zeul Morții, care sălășluieşte „într-o regiune depărtată dincolo de ocean, în «insulele extreme», de unde, după învățătura druidică, o parte din locuitorii Galliei au venit direct“ *(Idem)*.

Ceremoniile aveau loc sub cerul liber, într-un loc consacrat *(nemeton)*, în crînguri sacre sau în jurul unor altare, împrejmuite, pe care se aduceau ofrande sau se efectuau sacrificiile. Vorbind de celţii din Galatia, Strabon ne informează că aceştia se adunau într-un sanctuar numit „Pădurea sacră de stejari" *(loc. cit.*, XII, 5,1). Mai tîrziu, după cucerirea şi sub influenţa romană au apărut şi sanctuare construite. Unele erau izolate pe cîmp (ca în Normandia), altele erau grupate în incinte sacre (ca în Renania), altele în fine erau concentrate în adevărate cartiere religioase (ca la Trèves sau la Altbachtal). Se sacrificau animale, dar se făceau şi sacrificii umane

Templu celtic caracteristic din perioada romană (reconstituire)

Zeul Cernunnos, între Apollo şi Mercur. Gravură pe o stelă votivă. Muzeul din Reims

— victimele fiind alese dintre tîlhari şi criminali, mai rar din rîndurile prizonierilor de război. În Gallia sacrificiile umane au fost abolite sub Augustus şi, definitiv, printr-un decret al împăratului Claudius[44]. În Irlanda nu se practicau sacrificii umane. — În sanctuarele lor celţii depuneau *ex-voto*-uri (statuete de piatră, bronz sau teracotă ale divinităţilor — dar în epoca romană); uneori şi obiecte de preţ jefuite după o victorie militară; apoi, drept ofrande — cereale şi fructe, precum şi diferite obiecte; dar şi chei, colane *(torques)*, monezi, oase de animale, mai ales cranii de cai, coarne de tauri şi de cerbi, colţi de mistreţi, ş.a.

Cu privire la sărbătorile celţilor, informaţiile pe care le avem se referă doar la cele din Irlanda. Sărbătorile aveau un caracter agrar. Respectivele rituri şi ceremonii se organizau în diferite locuri ale insulei (marea sărbătoare generală se celebra la Tara), data fiecăreia din cele patru sărbători ale anului însemnînd începerea unui anotimp. Cea de la începutul lunii noiembrie era legată şi de cultul morţilor; ceremonia sărbătorii care avea loc la începutul lui august se desfăşura în preajma tumulului zeiţei fertilităţii.

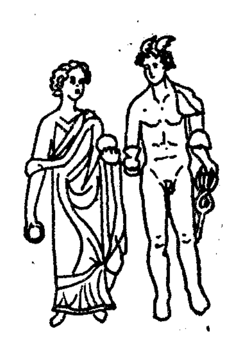
„Faţă de gradul de civilizaţie al gallilor — scrie Caesar — înmormîntările sînt mărețe şi luxoase; ei aruncă în foc toate lucrurile la care cred că au ţinut defuncţii în timpul vieţii, chiar şi fiinţe; pînă nu de mult sclavii şi clienţii despre care se ştia că fuseseră dragi celor morţi erau arşi împreună cu ei după săvîrşirea ceremoniei funebre obişnuite" *(loc. cit.*, VI, 19).

În mod prioritar, celţii îşi înhumau morţii — spre deosebire de popoarele germanice care îi incinerau. (Sub influenţa acestora, începînd din sec. II î.e.n. incinerarea — fie direct în groapă, fie îngropînd urna cu cenuşa — s-a răspîndit şi printre

[44] La Roma, ultimele sacrificii umane au avut loc pe Cîmpul lui Marte, pe la mijlocul sec. I e.n. Cf. Dio Cassius, *Istorie romană*, cartea XLIII, cap. 24).

celţii din nordul Galliei). Căpeteniile triburilor sau războinicii de rang înalt erau adeseori înhumaţi în costum şi echipament militar (spadă, lance, suliţă, scut), precum şi cu carul lor de luptă. Li se puneau în mormînt şi bucăţi de carne (sau animale întregi îndeosebi cîini de vînătoare) şi chiar un simulacru de combustibil. Morţii, adeseori în sicrie de lemn, erau înmormîntaţi de obicei cu faţa spre răsărit. La unele popoare celte era obiceiul de a înmormînta capul defunctului separat de corp[45].

Cultul morţilor includea şi jocuri funebre, întreceri, serbări, care aveau loc

Zeiţa Rosmerta, alături de zeul Mercur. De pe stela votivă din Eisenberg. — Zeu ţinînd în mînă un jug şi două păsări pe umeri, De pe o stelă votivă din Corgoloin

anual (sau din trei în trei ani, în unele regiuni) în preajma cimitirului principal al tribului. Această mare sărbătoare *(oenach carman)* la care se adunau toţi membrii tribului dura 7 zile. Prima zi era închinată cultului zeilor; următoarele erau consacrate cinstirii memoriei morţilor, apoi regilor triburilor din acea regiune, femeilor, triburilor învecinate, familiei regelui provinciei, şi în sfîrşit mulţimii „oamenilor liberi". La această mare adunare periodică se judecau anumite procese mai importante, se stabileau taxele şi toate dările, se ţinea un mare tîrg, de grîne, de felurite alte alimente, de vite şi de articole de lux aduse de negustorii străini. Tot cu această ocazie se organizau şi curse de care şi concursuri muzicale, se reprezentau un fel de farse populare, iar barzii recitau tradiţionalele legende ale popoarelor celte.

DRUIZII. FILIZII ŞI BARZII

În organizarea şi oficierea actelor de cult rolul principal îl aveau druizii — cuvînt care după una din etimologiile propuse ar însemna „prea-înţelepţii", cei care stăpînesc întreaga ştiinţă; după alta (mai puţin acceptată azi) — „preoţii stejarului"[46].

Druizii — care aveau statutul suprem, bucurîndu-se de o influenţă considerabilă chiar şi asupra regilor — constituiau un ordin preoţesc, o corporaţie sacerdotală, o castă (nu închisă însă, ca a brahmanilor). În fruntea ordinului era sacer-

[45] Obicei care (cf. J. de Vries) s-a menţinut, prin misionarii irlandezi, în unele părţi ale Austriei, pînă în sec. VII. Astfel, sub altarul bisericii din Neukirchen am Erknach s-au găsit îngropate 200 de cranii; iar în nartexul bisericii gotice din Bilgenberg, aproximativ 400.

[46] Într-adevăr, druizii din Gallia practicau un cult al stejarului, a cărui ghindă o consumau spre a le spori puterile divinatorii. Dar în Irlanda, locul stejarului îl deţineau alunul şi scoruşul; în timpul celebrării actelor de cult druizii irlandezi purtau ca semn al autorităţii lor spirituale o nuia de alun sau de scoruş (cf. H. Hubert).

dotul suprem, Marele Druid, ales pe viaţă. Erau organizaţi în colegii — care cooptau noi membri (îndeosebi dintre nobili) pe baza unei pregătiri corespunzătoare, recunoscută de întregul colegiu. Pregătirea unui druid dura 20 de ani, timp în care trebuia să învețe pe de rost manuale întregi, redactate în versuri, de istorie geografie, cosmografie, astronomie, filosofie, morală, teologie, apoi tratate despre natura lucrurilor şi despre imortalitatea sufletului. În sarcina şi de competenţa druizilor era şi întocmirea calendarului[47]. Druizii din Gallia şi cei din Irlanda se întruneau o dată pe an pentru a judeca anumite cauze între particulari şi a arbitra în diferendele dintre triburi; cei care nu se supuneau deciziilor lor erau sancţionaţi prin excluderea de la actul religios al sacrificiilor. Druizii erau scutiţi de dări şi de obligaţia serviciului militar (dar dacă acceptau, puteau deţine chiar funcţii militare de comandă). Erau ţinuţi în mare cinste şi se bucurau de importante alte privilegii. În Irlanda, fiecare rege avea drept consilier un druid — fără avizul căruia regele nu putea lua *nici o hotărîre şi nici n-avea dreptul să ia cuvîntul înaintea lui.*

Prerogativele lor legate de cult erau fundamentale. Asistau în mod obligator la sacrificiile publice (probabil că unii din ei erau chiar sacrificatorii), la „Sacrificiul calului", la cel al „Taurului alb" şi în special la sacrificiile umane. Compuneau imnuri închinate zeilor şi cînturi ce însoţeau ritualul sacrificial. Dar funcţia lor religioasă principală era profeţia: observînd mişcările astrelor, cercetînd zborul păsărilor şi măruntaiele animalelor sacrificate, ei preziceau viitorul şi stabileau zilele faste şi nefaste. Învăţămîntul druidic era secret, rezervat iniţiaţilor, iar gradul de pregătire a unui druid era clasificat la nivele distincte.

Druizii aveau anumite idei (pe care nu le cunoaştem în mod clar (privind astrele şi mişcările lor, dimensiunile globului pămîntesc şi ale Universului, ş.a. Propovăduiau credinţa că oamenii descind din Zeul Morţii — cum am spus mai sus — şi că lumea va sfîrşi prin foc şi apă. Doctrina lor consta în primul rînd în credinţa în nemurirea sufletului şi în metempsihoză[48]. Dar legendele celte relative la acest subiect revelează o deosebire netă de doctrina pitagoreică. „Departe de a afirma că procesul reîncarnării succesive afectează toate făpturile însufleţite, aceste legende îl restring la un număr de cazuri relativ mic, toate acestea privind fie zeităţi, fie personaje mitice" (Proinsias Mac Cana). Pe de altă parte, în timp ce pentru Pitagora a renaşte înseamnă o pedeapsă prin care cei răi îşi expiază păcatele, în doctrina druidică a renaşte în această lume înseamnă o favoare, un privilegiu rezervat unor eroi mitici. „Înalta idee de justiţie care domină doctrina lui Pitagora este absentă aici" (D.H.'A. de Jubainville).

Druidismul a fost o instituţie unică în antichitate şi prin faptul că druizi alcătuiau şi un corp didactic. Dacă în antichitatea greco-romană clerul nu avea asemenea atribuţii, în schimb druizilor le revenea şi sarcina educării şi instruirii tinerilor, cărora le predau noţiuni de geografie,de astronomie, de medicină, ş.a. În Gallia

[47] Cum este „Calendarul din Coligny", descoperit în 1897. Fragmentele de tablete de bronz găsite conţin circa 60 de cuvinte diferite, Lunile au 29 sau 30 de zile, primele fiind calificate nefaste, celelalte faste, Anul lunar de 12 luni a fost adaptat de druizi la anul solar intercalîndu-se la fiecare 3 ani o lună suplimentară de 30 de zile. În felul acesta, „Calendarul din Coligny" — datînd probabil din sec. I e.n. — face „dovada unui remarcabil grad de competenţă în materie de astronomie" (M. Dillon. N. Chadwick).

[48] „S-a înrădăcinat la ei credinţa pe care o avea Pitagora despre nemurirea sufletului omenesc — care după un anumit număr de ani ar intra într-un alt trup şi ar începe o viaţă nouă" (Strabon, *Geografia*, V, 28, 6). — „După ei, această credinţă este un foarte bun stimulent pentru curaj, deoarece înlătură teama de moarte" (Caesar, *Războiul gallic*, VI, 14).

Druidismul a reprezentat o tentativă filosofică şi spiritualistă spre monoteism. De aceea creştinismul s-a impus atît de repede în Irlanda, încorporînd eventual şi anumite elemente din filosofia druidică (cf. J. Harmand).

druizii au asigurat, pînă la introducerea sistemului roman, un învăţămînt de nivel superior; iar în Irlanda, urmaşii druizilor — *filizii* — au fondat şcoli care au continuat să funcţioneze de-a lungul întregului Ev Mediu.

În Gallia, în timpul lui Augustus druizii erau toleraţi cu condiţia să nu fie cetăţeni romani, — dar sub Tiberius şi sub Claudius au fost persecutaţi. După ce în epoca de criză a Imperiului roman au susţinut — după mărturia lui Tacitus — rezistenţa

Zeii Sucellus şi Nantosuella, reprezentaţi pe stela votivă din Sarrebourg. — Zeiţă anonimă, reprezentată într-o spiţerie, De pe stela votivă din Grand Musée d'Épinal

populară contra romanilor druizii au reapărut oficial în societatea gallică în sec. IV e.n., odată cu zeii galli înşişi în umbra sanctuarelor cărora ei au putut menţine vechile tradiţii gallice. Principalele centre ale rezistenţei religiei gallilor erau templele lui Apollo — situate totdeauna lîngă un izvor — în care druizii practicau, cu aprobarea autorităţilor romane, riturile medicinei magice, ale divinaţiei şi profeţiei (cf. J.-J. Hatt)[49].

În Irlanda, instituţia druidismului a continuat pînă în epoca creştină. Dar încă din sec. VII e.n. locul druizilor a fost luat de filizi *(filidh)*, deveniţi singurii urmaşi şi moştenitori ai funcţiilor şi privilegiilor druizilor. Avînd o formaţie culturală multilaterală, asemănătoare în mare măsură druizilor, filizii au rezistat presiunilor perioadei următore, „stabilind un *modus vivendi* cu autorităţile ecleziastice creştine, cu care şi-au împărţit sfera de autoritate, fapt care le-a permis să-şi continue multe din vechile funcţii şi prerogative, inclusiv unele din cele care înainte aparţinuseră druizilor" (Proinsias Mac Cana). Privaţi în epoca creştină de funcţiile lor sacerdotale filizii au rămas profeţi, ghicitori, învăţători, consilieri şi poeţi ai căpeteniilor tribale, martori la încheierea contractelor, ş.a. Totodată şi poeţi satirici; încît, „pînă în sec. XVII, cînd ordinul filizilor s-a stins sub presiunile guvernului englez, forţa satirei lor a rămas efectiv o sancţiune socială" *(Idem)*.

Influentei caste sacerdotale îi aparţineau şi barzii, poeţi şi cîntăreţi în serviciul nobililor şi regilor. Funcţia lor consta în principal în a celebra în compoziţiile lor faptele de vitejie ale căpeteniilor tribale (şi ale strămoşilor lor) în subsistenţa cărora se aflau. Cum în Gallia romană aristocraţia şi-a pierdut în curînd şi limba ei naţională, barzii au dispărut chiar pe la începutul sec II e.n.

În Irlanda şi Britania barzii au supravieţuit cuceririi romane şi chiar invaziei saxone. Recitîndu-şi poeziile lor encomiastice (dar scriau şi compoziţii satirice) se

[49] Ierarhia druidică includea şi o categorie de sacerdoţi care în Gallia sînt numiţi de autorii latini *vates*. Între funcţiile deţinute de druizi şi de *vates* nu se poate face o distincţie rigidă. După unii autori, *vates* n-ar fi constituit o categorie separată, ci una subordonată druizilor. Textele şi tradiţiile îi prezintă ca fiind experţi în divinaţie şi însărcinaţi cu efectuarea actelor sacrificiale. Totodată, *vates* se ocupau şi de întocmirea unor acte civile (vînzări, contracte, procese, etc.), dedicîndu-se şi practicii medicinii.

acompaniau cu melodii la o specie de liră *(cruth)*, instrument care, cu uşoare modificări, s-a păstrat şi în Evul Mediu. În Irlanda barzii erau mai puţin preţuiţi (în istoriile literare irlandeze sînt prezentaţi adeseori ca o categorie inferioară de versificatori facili, care recitau compoziţii distractive); în timp ce în Ţara Galilor termenul, curent mult timp, indica tipul de poet doct, erudit, rafinat, corespunzător irlandezului *fili* (care însă compunea şi texte encomiastice şi satirice, substituindu-se

Barzi de la curţile unor regi celţi din Irlanda

astfel ulterior barzilor). Întreaga literatură poetică celtă din Ţara Galilor este opera vechilor barzi din secolele VI şi VII; cei mai celebri sînt Aneurin, Taliesin şi Llywarch Hen, — cărora li se atribuie însă şi multe poeme apocrife.

După cucerirea Ţării Galilor de englezi (1283) barzii au fost persecutaţi de cuceritori; dar se pare că reuniunile lor poetice *(eisteddfynn)* s-au menţinut pînă în sec. XVI. Şi în Armorica (Bretagne) au existat barzi, — dar din producţiile lor poetice nu s-a păstrat nimic. — În zilele noastre, instituţia barzilor şi reuniunile-concursuri poetice au fost reînviate de literaţii cultivatori ai străvechilor tradiţii.

ARTA CELŢILOR

Începuturile artei celte pot fi descoperite chiar din timpul primelor secole ale mileniului I î.e.n.; dar perioada ei de afirmare categorică şi avînd caractere bine individualizate, coincide cu perioada La Tène (cca 500 î.e.n. — începutul e.n.). Deplina ei înflorire are loc în Irlanda, unde cuceritorii romani n-au pătruns niciodată, şi continuă pînă în Evul Mediu tîrziu. Nu i se pot stabili clar originile. Urmele unor influenţe neolitice transmise de populaţiile băştinaşe nu pot fi negate, şi nici unele influenţe din regiuni mai îndepărtate. În orice caz, arta celtă — singura din artele neclasice din Europa antichităţii care „a avut un viitor şi o misiune euro-

peană", arta celtă reprezintă „prima mare contribuție a popoarelor barbare la arta europeană" (P. Jacobsthal)[50].

Privită în diversele ei manifestări, arta celtică abundă în contraste: este o artă în același timp rațională și irațională, figurativă și simbolică, primitivă și rafinată, simplă și elaborată, — și o artă a cărei libertate de invenție nu poate fi comparată în lumea antică decît cu arta cretano-miceniană (cf. P.-M. Duval). Notele proprii artei celtice sînt: „alegerea și combinarea motivelor, luate mai ales din lumea naturii, animală și vegetală; cele cîteva elemente umane intervin numai ocazional și întîmplător, — și totul dînd viață unei creații fantastice a imaginației, departe de realitate. Un element invariabil al acestor creații este spiritul rafinat care inspiră compozițiile. Este o artă esențialmente imaginativă, mai mult decît de reprezentare; o artă de stilizare, mai mult decît de reproducere directă. Rezultatul artistic este atingerea unei perfecțiuni și a unei grații de natură abstractă" (M. Dillon, N. Chadwick). O caracteristică a artei irlandeze este (cf. J. Déchelette) și abundența de motive ezoterice și enigmatice. Operele vechilor celți sînt de-a dreptul *acoperite* de semne tradiționale, de simboluri, de combinații ternare, de tripla repetiție a aceluiași motiv (predilecție care se explică prin proprietățile mistice pe care celții le atribuiau cifrei 3).

Așezările urbane ale celților (chiar și ale celor din Gallia după romanizare) au rămas într-un stadiu rudimentar, proto-urban, lipsite de un plan urbanistic. Construcțiile fiind din lemn, material perisabil, documentația arheologică lipsește pentru a putea vorbi despre o artă arhitectonică. Templele de piatră sau de zid din perioada pre-romană, lipsesc. Arhitectura funerară se reducea la forma arhaică a tumulului.

Nici sculptura în piatră (vd. exemplele la P. Jacobsthal) nu i-a interesat pe celți în mod deosebit. (Sau, mai degrabă, n-au reușit — asemenea altor popoare barbare — să realizeze modelul unui corp omenesc). „Celtul în general nu este nici sculptor, nici modelator" (René Joffroy). Puținele opere rămase din perioada antică și pînă chiar în sec. VII e.n. sînt — cu excepția celor ce trădează o vizibilă influență străină — destul de grosolan lucrate: rare figuri de animale[51], foarte puține reprezentări umane (de eroi sau de șefi de trib, redați uneori în mărime naturală), multe capete de bărbați lipsite de o expresie individualizată, cu o marcată tendință spre geometrism și abstract, capete lucrate separat sau ornamentînd o coloană; în fine, obeliscuri de calcar cu motive caracteristic celtice, în relief.

Sculptura celtică în piatră este prezentă îndeosebi în zonele Germaniei și Provenței; dar cele mai vechi opere, începînd cu cele ale proto-celților de la sfîrșitul epocii neolitice, se găsesc în Irlanda. Aici precum și în Britania — datînd însă dintr-o perioadă tîrzie, sec. X-XII — abundă lespezile sculptate și crucile de piatră montate pe socluri masive și decorate pe întreaga lor suprafață cu figuri umane, cu capete de animale, cu păsări, cu scene biblice, cu călăreți și scene de vînătoare, și — fără a lăsa un spațiu cît de mic liber — cu o adevărată dantelărie de simboluri,

[50] Pentru a putea aprecia corect și pe deplin arta celtică trebuie să avem în vedere că, după perioada mezoliticului. Europa extra-mediteraniană a intrat — mai ales în domeniul imaginii — într-o perioadă de absență totală a artei. „În această fază, singura eboșă de arhitectură, megalitismul epocii bronzului, ne izbește prin lipsa oricărui sentiment al formei". Monumentele megalitice sînt, sub raport tehnic, impresionante; dar valoarea lor estetică este nulă, Or, — „celții au luptat împotriva unei atonii estetice *de nouă ori milenare*" (*J. Harmand*).

[51] Dar în alte domenii ale artei gustul celților pentru reprezentarea de animale se manifestă insistent și original: „Dacă știu să le reprezinte cu finețe și exactitate, le place însă mai ales să folosească în scopuri decorative formele lor suple, nu se pot opri să nu deformeze sau să amestece trăsăturile lor într-un fel imaginar;. dar nu le arată în mișcare, nici în atitudini de viguros elan sau de forță concentrată, nici în scene de violență sau de carnagiu" (*P.*-M. Duval).

de motive vegetale, de linii geometrice între care domină curbele, ş.a.m.d. Aceste cruci şi lespezi de piatră sculptate sînt — prin marele lor număr, prin genul şi calitatea artistică a ornamentaţiei — monumente unice în Europa acelor timpuri.

La celţii din Gallia, sculptura în lemn a atins un nivel remarcabil în sec. I î.e.n. Cele mai realizate lucrări de acest gen sînt cele reprezentînd capete umane, depuse apoi în sanctuare[52]. — Celţii ornau în culori lemnul, ceramica, pereţii caselor, pietrele sculptate, poate şi unele obiecte de piele; dar pictura lor (în afara urmelor rămase pe fragmente de ceramică) a dispărut total.

În istoria artei, contribuţia celţilor este marcată de cantitatea, fantezia şi varietatea obiectelor de artă decorativă; în mulţimea de tipuri şi execuţia desăvîrşită a monedelor bătute în ateliere proprii, şi — după creştinarea lor — îndeosebi în miniaturile manuscriselor.

Arta epocii La Tène este, cum am spus, reprezentată aproape în întregime de creaţiile celţilor continentali şi, începînd din sec. II î.e.n., a celor din Irlanda. Rezultate demne de admirat au obţinut celţii mai ales în obiectele mici lucrate artistic, de bronz, aur şi argint: mînere şi teci de spade şi pumnale, scuturi, coifuri, piese de harnaşament, obiecte de toaletă (îndeosebi oglinzi de bronz), ornamente vestimentare, fibule, inele, brăţări, cercei; precum şi acel, tipic celtic, colan numit *torques*, cu tampoane terminale figurînd de obicei capete de animale, de bronz sau de aur, adeseori incrustat cu coral, email, pietre semipreţioase, etc.[53] De provenienţă desigur orientală — podoabă purtată de bărbaţi în Persia şi Sciţia — *torques* a apărut la celţi în sec.V î.e.n. Prin varietatea, numărul şi arta cu care sînt lucrate piesele de podoabă din aur ale celţilor întrec toate producţiile similare occidentale din perioada proto-istorică.

Materialul artistic prin excelenţă al celţilor era metalul. Tehnica obişnuită cu care erau lucrate plăcile de aur sau de argint, era cea *au repoussé*; tehnică ilustrată la cel mai înalt nivel artistic de capodopera artei celte a genului care este „cazanul din Gundestrup“ (Muzeul din Copenhaga). Plăcile care decorează atît interiorul cît şi exteriorul acestui recipient de argint reprezintă figuri şi scene din mitologia celtă[54]. Mai caracteristică, sub raportul tehnicii folosite de celţi, este introducerea policromei în ornamentarea obiectelor de artă decorativă. La început, elementul coloristic era coralul, înlocuit mai tîrziu — şi în mare cantitate — cu emailul roşu (element ornamental de origine probabil persană).

În enumerarea lui P.-M.Duval, caracteristicile şi tendinţele artei celte sînt: „facultatea de asimilare dublată de o forţă instinctivă de transformare a imaginii; receptivitatea faţă de jocul de linii şi propensiunea spre fuziunea formelor şi subiectelor; predilecţia pentru supleţile dinamice şi elementele vegetale; gustul creaţiilor

[52] În 1957 săpăturile arheologice efectuate pe locul unui sanctuar gallo-roman au scos la iveală nu mai puţin de 190 de piese, dintre care 27 de statui înalte de 50 cm pînă la 1,25 m; apoi 40 de capete umane reprezentate în mărime naturală (încă o dovadă a „cultului craniilor“), 14 busturi nuduri, 12 imagini de diferite animale, ş,a,

[53] O piesă de o valoare artistică excepţională este *torques*-ul de aur (diam, 20 cm, greutatea aprox, 6 kg), găsit la Snetisham, Norfolk, păstrat la British Museum şi datînd din a doua jumătate a sec, I î,e,n,

[54] Este un vas de argint circular, cu diametrul de 69 cm, înălţimea de 42 cm, cîntărind 8,885 kg, Decoraţia exterioară şi interioară constă din personaje şi scene mitice sau rituale; fundul vasului este decorat cu motive îndeosebi animale, Ornamentaţia „abundă în elemente orientale atît prin subiecte (elefanţi, lei, grifoni, vulturi hieratici) cît şi prin modul lor de tratare, în care arta stepelor se combină cu elemente mai îndepărtate, din Orientul Apropiat, Singurul mediu în care a putut fi realizată această formulă este cel al cîmpiilor din nord-vestul Mării Negre“ (J. Harmand), Dar acest vas, în care componentele ne-celtice abundă, a fost totuşi executat, fără îndoială, pentru celţi; divinităţile reprezentate, detaliile vestimentare, armele, echipamentul, sînt celtice.

hibride, a figurilor evazive, incomplete — deci sugestive, — a curbelor antrenante şi a confuziilor sugerate; căutarea imaginilor care se pierd în depărtare, a alunecărilor de la real spre ireal". În acelaşi timp însă şi „o subiacentă rigoare, o organizare disimulată în combinaţii abstracte, o simetrie profundă ascunsă sub o disimetrie de suprafaţă; un anumit calcul şi anumite procedee care conferă o tensiune unor compoziţii aparent libere şi gratuite".

Acelaşi istoric al artei celte remarcă şi „atracţia fantasticului şi familiaritatea cu supranaturalul; gustul visului, nevoie de a contraria şi deruta; o anumită predilecţie pentru magia metamorfozei şi a vrajei"; tot atîtea „proiecţii instinctive asupra lumii sensibile a unei viziuni formate în adîncurile cele mai ascunse ale fiinţei celtului". — „Din momentul în care scapă de obligaţia unei reprezentări realiste — observă R. Joffroy — arta celtă înfloreşte, capătă o virtuozitate fără egal în savanta înlănţuire a curbelor şi contracurbelor. Ceea ce ne pare la început eleganţă spontană, în realitate este rezultatul unei laborioase compoziţii geometrice, în care modelele sînt absorbite de o exuberanţă ce constituie caracteristica proprie artei celte"

O consecinţă a acestei viziuni interioare, a acestei tendinţe de a scăpa de tentaţia imitaţiei obiectului real reprodus, de a se depărta de lumea exterioară, este „dezintegrarea oricărei imagini figurative într-un decorativism simbolic şi abstract" (Al. Nicolli). Ornamentarea interiorului şi exteriorului „cazanului din Gundestrup"[55] — cu făpturi divine şi scene rituale, cu animale reale şi fantastice, cu păsări, şerpi, măşti umane, războinici în procesiune, — oferă o adevărată sinteză a motivelor artei celte şi a aplicaţiei sale constante spre o tratare stilizată, spre geometrismul abstractizant.

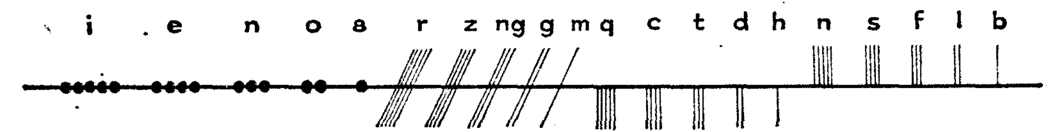
Această notă este vizibilă — după introducerea creştinismului în Irlanda, în anul 432, — şi în domeniul argintăriei şi al miniaturii manuscriselor; genuri care se vor dezvolta între secolele VI-XI, atingînd apogeul în secolele VIII-IX. Celebru este „Crucifixul din Athlone" (Muzeul Naţional din Dublin), — placă de bronz aurit executată în sec. VIII, cu acel gust decorativ tipic celtic pentru spirale şi linii legate şi înlănţuite; şi în care figura umană apare reprezentată în cinci variante, toate într-o foarte originală stilizare.

Dar genul prin care celţii au influenţat în mod cu totul evident arta respectivă a începuturilor Evului Mediu european a fost miniatura manuscriselor. În mănăstirile Irlandei (mănăstirea din Bangor avea 3000 de călugări!) au fost create în secolele VII-VIII acele mici capodopere care sînt *Cartea din Durow*, *Cartea din Lindisfarne* şi *Cartea din Kells*. Aceste manuscrise (texte în general religioase, evangheliare şi psaltiri, în limba latină, precum şi în limba irlandeză), pe pergament, uneori cu literele iniţiale ocupînd aproape întreaga pagină; cu desenele trasate în prealabil prin înţepare (cf. V. Cartianu), cu motive geometrice de spirale şi împletituri umplînd spaţiile goale, cu păsări şi animale fantastice; cu figuri umane şi de animale mult stilizate şi schematizate, cu un amalgam de simboluri indescifrabile, — totul cu o fantezie inepuizabilă. Sînt faimoasele miniaturi irlandeze — în care „vei distinge un labirint atît de delicat şi de subtil, atît de precis şi de dens, cu împletituri bogate în culori atît de proaspete şi de vii, încît ai putea spune că este opera unui înger, nu a unui om..."[56].

[55] După unii autori, „Cazanul din Gundestrup" s-ar putea să fi fost lucrat într-un atelier celt de pe teritoriul României sau al Bulgariei, (Cf. W. Bray, D. Trump).
[56] Giraldus Cambrensis (1146—1220), cronicar din Ţara Galilor.

LITERATURA

Limba celţilor — elemente ale căreia s-au păstrat pînă azi în dialectele din Irlanda, Scoţia, insula Man, Ţara Galilor, Cornwall şi Bretagne — aparţine familiei limbilor indo-europene. Îndeosebi irlandeza veche, sursa cea mai importantă pentru studiul limbii celte, prezintă multe asemănări cu sanscrita. Primele documente irlandeze — aproximativ 300 de inscripţii cunoscute pînă în prezent, unele

Alfabetul celtic *ogam*. — După cum se poate observa, literele p, j, v (precum şi x, y n) lipsesc, nefiind necesare, probabil, sistemului fonetic celtic. (Textul era dispus pe verticală, iar nu pe orizontală)

datînd chiar din sec. IV e.n., deci din epoca pre-creştină — sînt redactate într-un ciudat alfabet numit *ogamic*[57], sistem de scriere ceremonială folosit în inscripţiile de pe pietrele comemorative (şi care conţin aproape numai nume proprii. Pînă în sec. VI e.n. — data primelor manuscrise dintre cele care ni s-au păstrat, străvechile tradiţii celte (legende mitologice, genealogii, tratate de drept redactate în versuri, poeme, povestiri în proză) s-au transmis de-a lungul generaţiilor pe cale orală.

Din întreaga literatură (propriu-zisă) a celţilor s-au păstrat pînă azi producţiile transcrise în Ţara Galilor şi în Irlanda.

Cele mai vechi texte literare galeze (din Ţara Galilor, Wales), transcrise de călugări celţi, sînt cuprinse în *Cele patru cărţi vechi* — o culegere de poezii lirice cu caracter fie eroic (în primul rînd poemul *Goddodin*, de peste 1 250 de versuri), fie laudativ, fie de elegie funebră. Cronologic, primele datează din sec. VI e.n. (deşi manuscrisul este din sec. XII), atribuite faimoşilor barzi din acest secol, Aneurin, Taliesin şi Llywarch Hen. Majoritatea poeziilor au între 25—50 de versuri lungi de 6 pînă la 10 silabe şi totdeauna cu rimă. Momentele eroice, profilurile personajelor, atmosfera evocată, sentimentele de apăsătoare tristeţe ale poetului sînt exprimate pe un ton elagiac. Într-un poem din sec. VII, Heledd, sora viteazului războinic Cynddylan, plînge moartea fratelui său în astfel de versuri, din finalul poemului:

Vulturul din Eli croncăne astă-noapte.
S-a săturat din plin de sînge,
de sîngele inimii lui Cynddylan cel Blond.

Vulturul din Eli, îl aud astă-noapte.
E mînjit tot de sînge; nu-ndrăznesc să m-apropiu.
E acolo-n, pădure. Grea durere m-apasă!

Vulturul sur cu ciuf din Pengwern, astă-noapte
cu-nfrigurare aşteaptă să se-nfrupte
din carnea trupului fratelui meu drag.

[57] Inventat în Irlanda, alfabetul ogamic constă din 5 vocale transcrise prin 1—5 puncte şi 15 consoane împărţite în 3 grupe de cîte 5. Fiecare consoană este reprezentată prin 1—5 linii scurte drepte marcate pe o linie verticală — fie în dreapta, fie în stînga ei, fie intersectînd-o, perpendicular sau oblic.

Vulturul sur cu ciuf din Pengwern, astă-noapte
i-aud croncănitul fioros; așteaptă cu-nfrigurare
să se-nfrupte din carnea trupului lui Cynddylan.

Vulturul sur cu ciuf din Pengwern, astă-noapte
și-a scos ghiarele nesățioase,
lacome de carnea trupului fratelui meu drag.

Vulturul din Pengwern va croncăni în depărtare,
astă-noapte se va adăpa cu sînge de oameni:
va merge-n lume vestea nenorocirii cetății din Trend.

Vulturul din Pengwern croncăne-n depărtare,
astă-noapte se-adapă cu sînge de oameni;
se va răspîndi-n lume faima cetății din Trend!

(trad, **O.D.**)

Și din literatura irlandeză, poeziile care ne-au rămas datează tot din sec. VI. Tematica lor este însă mai variată. Pe lîngă lamentații funebre, poeme encomiastice închinate unor regi și nobili războinici, barzii irlandezi cultivau — încă din sec. VIII — și satira.

Dar faptul cel mai semnificativ este apariția unei poezii lirice ale cărei teme sînt dragostea de natură, sentimentul de singurătate, precum și ideea că natura este un reflex al frumuseții divine. În poezia naturii bardul irlandez arată o surprinzătoare sensibilitate pentru forme, sunete și culori. Iată o strofă din sec. IX, în care poetul folosea rima finală, rime interioare și aliterația:

Șiruri dese de arbori mă-nconjoară;
Cîntul mierlei, mărturisesc, e-o muzică pentru mine.
Peste rîndurile paginei pe care-o citesc
Trilul păsărilor parcă plutește ca o muzică!

Sau, o altă strofă din aceeași perioadă:

Cît de veselă ești, tu mierlă! În frunzișul pomilor
Unde ți-ai ascuns cuibul,
Ești ca un pustnic care n-aude nici un clopot;
Dar cît de dulce, gingaș și blînd e cîntul tău!

(trad, **O.D.**)

„Aceste poezii — notează Kuno Meyer — ocupă o poziție fără egal în literatura întregii lumi. Nici unui popor nu i-a fost dat să descopere, să observe și să iubească natura, în fenomenele ei cele mai neînsemnate ca și în cele mai grandioase, atît de timpuriu și atît de deplin ca celților".

Unică în genul ei în întreaga literatură europeană a epocii, poezia irlandeză a naturii a fost cultivată și în Țara Galilor. Aici însă, marea poezie este opera poeților de curte *(gogynfeirdd)* din sec. XII. Poezia lor, supusă unor rigide norme metrice, avea în general ca temă lauda curajului, a faimei, a generozității protectorului și strămoșilor săi. — O altă asemănătoare desfătare de natură o ofereau publicului povestitorii *(cyfarwydd)* — calificați ca atare în urma unui examen în care dovedeau că știu pe de rost cel puțin 200 de povestiri. Povestirile recitate de aceștia la curtea regelui sau în casele nobililor (iar de către povestitorii populari, în mediul rustic) — cunoscute sub numele generic de *Mabinogion*, candidatul la titlul de povestitor numindu-se *mabinog* — narau cu vivacitate, grație și într-un stil elegant, o materie epică, istorică sau legendară, cu referințe la tradiții care erau familiare auditorului. În cinci din aceste povestiri (cea mai interesantă este *Culhwch*

şi Olwen) apare figura regelui Artú, precum şi alţi eroi — Gereint, Owein şi Peredur— care vor reveni în literatura medievală franceză şi germană.

În Irlanda, în perioada cuprinsă între secolele VIII-XII povestirile eroice exaltă curajul, lealitatea, onoarea şi ospitalitatea, — virtuţi atribuite acestui auditor de nobili războinici. În aceste povestiri sînt frecvent prezente momente miraculoase, acte de vrăjitorie, viziuni ale tărîmurilor imaginare, etc. „Un motiv foarte important care reprezintă marea contribuţie irlandeză la literatura europeană este conceptul de dragoste, neaşteptată, debordantă, fatală, care durează pînă la moarte şi cauzează grea suferinţă îndrăgostiţilor. Exemplul cel mai faimos este cel al istoriei lui Tristan şi Isoldei, care derivă din surse irlandeze" (M. Dillon, N. Chadwick).

Povestirile irlandeze (în proză, cu numeroase intercalări de versuri) se grupează în patru cicluri. Primul, ciclul mitologic, narează despre originea zeilor, a oamenilor şi a lumii. Tradiţiile vechi respective, reelaborate mereu, constituie materia *Cărţii cuceririi Irlandei (Leabhar gabhala Eireann)*, care povesteşte venirea şi stabilirea diferitelor neamuri de zei şi de oameni pe pămîntul Irlandei şi cum sub ochii lor s-au format încet-încet cîmpiile, lacurile şi rîurile. Alte povestiri sînt dedicate celor două potopuri, geloziilor, duelurilor, luptelor dintre zei; apoi aventurilor *(echtrai)* şi călătoriilor *(immrama)* în lumea cealaltă. Aceste ultime două grupuri de povestiri vor fi prelucrate mai tîrziu de călugării-copişti în spirit creştin.

„Ciclul Regilor" reconstituia — prin personajele şi faptele povestite, reale sau imaginare — un fel de istorie, de anale poetice ale Irlandei între secolele III-VI. Povestirile acestui ciclu trasează în ansamblul lor un tablou viu al vieţii epocii in raporturile sociale şi familiale: intrigi, gelozii, trădări, conflicte sîngeroase— dar şi afecte nobile, transcrise prin cuvinte de un pătrunzător adevăr uman şi de o emoţionantă sinceritate. Aici se regăseşte şi motivul nefericitei iubiri a lui Tristan, şi motivul dragostei pentru o persoană cunoscută doar prin faima ei.

Al treilea ciclu de povestiri celte-irlandeze este dedicat războinicilor din provincia Ulster (azi Irlanda de Nord). Persoanele, obiceiurile, faptele povestite în „Ciclul din Ulster" au un caracter mai mult sau mai puţin istoric. Tabloul moravurilor unor epoci îndepărtate are o reală forţă epică, un sugestiv colorit al cadrului şi un cald lirism al sentimentelor gingaşe: într-una din aceste povestiri *(Surghiunul fiilor lui Uislin)* se întîlneşte „cel mai vechi exemplu de iubire tragică din literatura europeană" (M. Dillon, N. Chadwick). Alte povestiri prezintă alte variaţiuni pe tema iubirii. Nu lipsesc nici subiecte, motive, scene intens dramatice, nici cele graţioase, nici cele de un savuros umor popular. Protagoniştii povestirilor din „Ciclul din Ulster", regele Conchobar şi în primul rînd viteazul Cúchulainn (personaje istorice, se pare, despre care analele irlandeze spun că ar fi trăit la începutul sec. I e.n.) domină voluminoasa povestire centrală a întregului ciclu, „Furtul viţelor din Cooley" *(Táin Bo Cualnge)* — capodopera prozei irlandeze şi totodată o operă de valoare documentară excepţională, adevărată epopee a celţilor şi poate prima capodoperă a genului din literatura începuturilor Evului Mediu european. (Versiunea care ne-a parvenit, compilată în sec. VII, are aproximativ 5 000 de rînduri).

Ultimul ciclu are ca figură centrală pe zeul-vînător Finn, în jurul căruia sînt adunate tradiţii eroice şi mitologice, încă vii la data redactării manuscrisului care ne-a parvenit (sec. XII). În sec. V e.n. apare în Irlanda şi specia epico-lirică a baladei; personajele ei sînt Ossin, bardul-soldat, şi — cu un relief mai pronunţat — tatăl său Finn Mac Cool (figură nedegajată complet din mit, ultimul mare şef al armatei de mercenari în serviciul regilor contra nobililor rebeli).

Transcrierea vechii literaturi celte, irlandeze și galeze a fost opera călugărilor, — mulți din ei foști *filidh* convertiți la creștinism. Continuînd tradiția creației excepțional de bogate a barzilor, filizilor și povestitorilor *(cyfarwydd)*, acești celți creștinați sînt și autorii unei copioase producții lirice. În mănăstirile irlandeze s-au scris, între secolele IX—XII, poeme mai scurte sau mai ample, de inspirație și laică, cu o tematică variată și cu o tehnică poetică de un rafinat efect estetic: în strofe regulate, cu scheme metrice diferite, cu rimă finală, rimă interioară, aliterație, asonanțe, leit-motive.

În mediul monastic s-a compus, în proză, și o literatură de „viziuni" ale „lumii de dincolo", — gen inspirat de străvechile *echtrai*, care va prolifera în literatura medievală europeană. Exemplul faimos este *Viziunea lui Adamnan* (manuscrisul existent datează din sec.X), ale cărei descrieri a Cerului și a Infernului vor rămîne neîntrecute pînă la Dante. — Pe de altă parte, vechile *immrama* irlandeze au inspirat și o literatură de călătorii în tărîmuri imaginare. Capodopera acestui gen este *Călătoria corăbiei lui Mael Duin* (sec. X) — care se pare a fi sursa celebrei *Navigatio Sanctis Brendani*[58]. Fragmentar, pînă în zilele noastre legenda circulă printre bătrînii pescari din Liguria; așa după cum numeroase alte povestiri celte continuă să fie povestite și azi prin unele părți ale Irlandei.

CELȚII ȘI EVUL MEDIU EUROPEAN

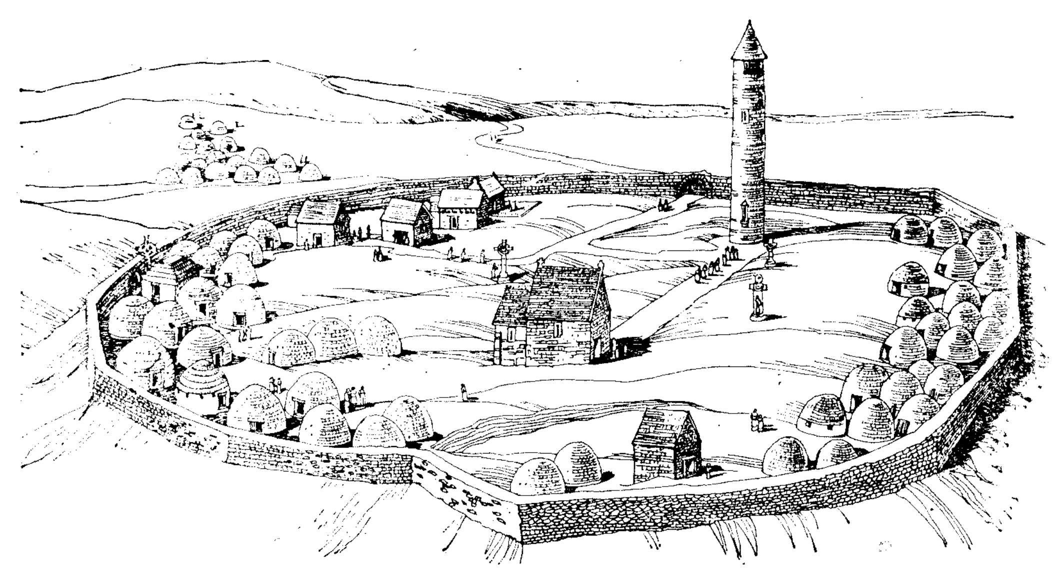
Aportul celților în istoria culturii și civilizației — și, în mod direct, rolul lor în procesul de constituire a coordonatelor Evului Mediu european — a fost subliniat în paginile de mai sus. Prin numărul și prin întinderea teritoriilor ocupate de ei, celții erau — în secolele IV-III î.e.n. — poporul cel mai numeros din Europa. Urme ale civilizației lor (nu lipsită uneori și de contribuția popoarelor din teritoriile ocupate) s-au păstrat pe aproape toată această vastă arie. Totodată ei au fost și intermediarii procesului de difuzare a civilizației și culturii greco-romane în Europa Centrală. „Profesorii galli formați la școlile druizilor au fost cei care au dat Galliei cultura sa clasică, în același timp fiind apreciați ca profesori și la Roma" (H. Hubert). Apreciați pentru elocința lor, cît și pentru talentul lor ca poeți. Galli ca retorul și poetul Ausonius, sau ca omul politic Sidonius Apollinaris, episcop creștin și poet, ocupă un loc de cinste în literatura și cultura latină a sec. IV, respectiv a sec. V. În primele secole ale Evului Mediu călugării irlandezi au impus Europei în formare cultul literaturii și filosofiei grecești și latine.

Contribuția culturală a celților după creștinarea lor s-a transmis Europei medievale și prin canalele monahismului, care a dat un mare impuls creativității celtice în domeniul culturii. Începînd din sec. VI (data fondării primelor mănăstiri din Irlanda), cînd creștinismul irlandez se situa pe primul loc în Occidentul european — cultura religioasă și laică, învățămîntul, activitatea de conservare și difuzare a literaturii antichității clasice, de transcriere a tradițiilor celte (mitologice, juridice, literare), de cultivare a artelor, a basoreliefului comemorativ și decorativ, a imaginilor sacre, a miniaturii manuscriselor, au fost opera călugărilor celți, a ate-

[58] *Operă a unui autor anonim (sec, XI), care a cunoscut o foarte largă difuziune* în Evul Mediu, Episcopul-abate Brendan (sec, V—VI) a fondat mai multe mănăstiri în Irlanda. Imaginara „Insulă a lui Brendan", care figura pe hărțile maritime medievale, plasată fiind în zona insulelor Canare, a fost revendicată drept o posesiune a Portugaliei și cedată apoi regelui Castiliei — care a și organizat o expediție în căutarea ei!

lierelor şi şcolilor de pe lîngă mănăstirile fondate şi conduse de irlandezi[59]. În secolul al VII-lea numărul acestor adevărate focare de cultură, răspîndite din Irlanda pînă în Elveţia (Saint-Gall) şi în Lombardia (Bobbio), trecea de cincizeci.

În Gallia, celţii au fost marii meşteri metalurgişti ai protoistoriei centro- şi vest-europene. Meşterii bijutieri au fost neîntrecuţi în folosirea ornamentală a coralului şi îndeosebi a emailului. Manuscrisele miniate irlandeze au pus temeliile minia-

O mănăstire tipică celtică din Irlanda, fortificată (reconstituire). În centru, biserica; în fund, casa de adăpost pentru pelerini, case cu sălile de mese ale călugărilor şi clopotniţa, — turn cilindric în care se retrăgeau călugării în timpul atacurilor vikingilor şi în care erau păstrate comorile mănăstirii. (În Irlanda există resturile a circa 80 de asemenea turnuri cilindrice) În jur, chiliile călugărilor

turisticii medievale din Occident. Simţul decorativ al celţilor s-a manifestat permanent cu o fantezie debordantă. Iar cît priveşte stilul romanic — stil care marchează începuturile artei medievale europene, — H. Hubert recunoaşte că „arta romanică aminteşte des arta gallilor". — Sub dominaţia francilor, cunoaşterea limbii greceşti va deveni un monopol al învăţaţilor irlandezi. În sec. IX, cînd exercitau cu autoritate o influenţă profundă şi de durată asupra culturii europene, cărturarii irlandezi şi cei din Ţara Galilor erau cinstiţi mai presus de alţii la curtea lui Carol cel Pleşuv. Savantul şi poetul Sedulius Scotus, autorul unor opere de mare erudiţie clasică, fondează la Liège o colonie irlandeză. Iar Scotus Eriugena, elenist de mare clasă, chemat de rege la şcoala palatină din Paris, este considerat cel mai mare filosof al Evului Mediu timpuriu european.

Vechile instituţii celte, normele şi practicile juridice şi administrative, au supravieţuit în unele regiuni din nord-vestul Europei pînă în secolul al XVI-lea. Amintirea lor stăruie şi azi şi în unele principii şi aspecte de viaţă familială. — Credinţele, obiceiurile, practicile superstiţioase celte s-au menţinut, în timp, depăşind chiar limitele Evului Mediu. După ce unii împăraţi romani veneraseră ei înşişi anumite

[59] Pe la începutul sec. VI, cînd şcolile mănăstireşti preiau locul celor druidice iar numărul şcolarilor creşte continuu, un călugăr creştin celt de origine, Mugint — mai tîrziu beatificat — fondează, în Scoţia, chiar o şcoală în care erau admişi la un loc şi băieţi şi fete: fapt unic la acea dată în Europa.

divinități gallice (Caracalla pe zeul izvoarelor, Dioclețian și Maximian pe zeul Belenus, etc.), credințele celte au continuat să rămînă vii, — din vremurile cînd episcopii creștini trebuiau să lupte cu multă stăruință și greutate împotriva cultului stîncilor, arborilor, izvoarelor, zeităților cîmpurilor și ale pădurilor, și pînă azi în folclorul popoarelor din unele zone vest-europene.

„Pînă la sfîrșitul secolului al XII-lea literatura irlandeză este cea mai mare literatură indigenă din Europa" (M. Dillon, N. Chadwick). Tradițiile literare celte au inspirat și fertilizat creația literară medievală. Legenda arthuriană și ciclul Graalului au alimentat timp de două secole literaturile engleză, franceză și germană. — în care eroii din *Mobinogion* (Gerlint, Owein, Peredur) vor reapare la Chrétien de Troyes și la Wolfram von Eschenbach sub numele lor definitive de Erec, Yvain (Twein) și Perceval (Parzival). Lohengrin însuși — Li loheren Gerin, „Gérin din Lorena" — este un erou de o structură morală eminamente celtică.

La originile poeziei europene stau importante izvoare tematice celte — natura, dragostea, aventura în tărîmuri miraculoase. Legenda lui Tristan și Isoldei a impus o nouă concepție despre iubire, care va pătrunde și în lirica trubadurilor provensali. Fascinația istoriei și legendei celtice a acționat constant și asupra lui Shakespeare, care își alege personaje din acea lume — Lear, Macbeth, Cymbeline, Glendover, — în timp ce *Visul unei nopți de vară*, *Cum vă place*, *Poveste de iarnă*, *Furtuna*, sînt impregnate de o poezie a aspirației, a nostalgiei, a visului, și a tainei, teme de evidentă origine și marcă celtă; iar Mab și Puck descind în acest teatru direct din folclorul irlandez.

Fermecătorul, tulburătorul bard Ossian a reînviat în geniala mistificare a lui Macpherson pentru a satisface valențele noii sensibilități a publicului secolului al XVIII-lea și a se situa astfel la originile curentului preromantic european. Teme și motive poetice lansate de vechea poezie celtă au fost reluate de Spenser și Coleridge, de Shelley și Keats. Spiritualitatea celtă este apoi sensibilă, sub fațete diverse, la scriitori descendenți direcți din neamul celților: la Sheridan și Swift, la Robert Burns și Oliver Goldsmith, la James Macpherson și la cel care în secolul trecut a revărsat o ploaie de miresme celtice asupra întregii lumi: Walter Scott. Iar în secolul nostru, un alt grup celebru de celți — irlandezi și scoțieni — o altă serie ilustră de nume ale literaturii engleze și universale: W.B. Yeats, J.M. Synge, E.O'Neill, R. Frost, G. Meredith, O. Wilde, J. Joyce, G.B.Shaw, A.J. Cronin, Ch. Morgan, S. Beckett, Sean O'Casey, au îmbogățit literatura lumii cu creații ale căror cele mai adînci rădăcini își trag sevele de înțelesuri și frumuseți din cultura, din spiritualitatea, din geniul celtic.

CELȚII ÎN DACIA

Celții au pătruns și s-au așezat, sub formă de enclave, pe teritoriul Transilvaniei în a doua jumătate a secolului al IV-lea î.e.n. Două secole mai tîrziu, întîmpină aici o rezistență hotărîtă[60].

După care, între celți și băștinași s-au stabilit raporturi pașnice: încît, „în urma unei conviețuiri cu influențe reciproce, multiple, celții din Transilvania au fost

[60] Iar mai tîrziu, Burebista — „pe celții cîți trăiau printre traci și printre iliri i-a sfărîmat, iar pe boiii de sub regele Cristasiros și pe taurisci i-a stîrpit chiar cu totul" (Strabon, *Geografia*, VII, 3, 11). — Deși pe celți îi întîlnim în continuare în Dacia: afirmația lui Strabon este, evident, exagerată.

integraţi, asimilaţi, au dispărut ca etnie în masa autohtonilor daci" (I.H. Crişan). Acest proces s-a încheiat în cursul secolului al II-lea î.e.n.

Din a doua jumătate a secolului al IV-lea î.e.n. datează cimitire celte cu respectivul inventar funerar descoperite în nordul şi sudul Crişanei, în depresiunea Bistriţei şi în podişul Transilvaniei[61]. Vasile Pârvan afirma că „geţii au învăţat metalurgia de la celţi"; că roata olarului a fost introdusă pentru prima oară în Dacia în urma influenţei celte (influenţă care s-a manifestat şi prin tipurile principale de vase); şi că „geţii epocii La Tène s-au inspirat, pentru majoritatea podoabelor lor — coliere, brăţări, fibule, inele, lănţişoare, etc. — de la celţi". Tezaurul de argint de la Blaj (mai multe cupe şi un vas biconic), cu figuri lucrate *au repoussé*, reproduc imagini asemănătoare celor de pe cazanul din Gundestrup. — Pe de altă parte, „şi celţii din Transilvania au preluat în schimb un număr de elemente de civilizaţie de la daco-geţi"; în general, o producţie de factură locală „dirijată mai mult spre făuritul uneltelor şi obiectelor de podoabă, decît spre confecţionarea de arme şi olărie" (Vlad Zirra).

Manifestările artistice ale celţilor de pe teritoriul României „au un caracter periferic şi fragmentar, fără să se închege în serii continui din punct de vedere stilistic sau teritorial (...) În enclavele celtice sînt frecvente piesele de artă aplicată din bronz şi fier (...) Cele mai importante piese de artă celtică sînt coiful de fier cu decor în *niello*, zis de la Silivaş, cel de fier purtînd o pasăre de pradă din bronz cu cioc şi ochi din geme, descoperit la Ciumeşti, şi statueta de bronz reprezentînd un mistreţ, de la Luncani. (...) În epoca romană se manifestă unele influenţe izolate de artă provincială celto-romană, de ex. Zeus *Cernunnos*, zeul cu ciocanul, apărînd sub forma unui relief de cult la Ulpia Traiana Sarmizegetusa" (Vlad Zirra, R. Florescu).

Se crede chiar că, peste veacuri, s-ar fi păstrat şi „urme celtice în spiritualitatea şi cultura românească", cum este intitulată lucrarea Virginiei Cartianu, — autoare care reţine drept corespondenţe celtice în ornamentica românească motivul crucii cu braţe egale, înscrisă —la jumătatea braţelor — într-un cerc; sau motivul spiralelor înlănţuite (în olărie, ţesături şi miniaturile manuscriselor); sau, în literatura populară, asimilări de motive, sentimentul naturii, etc. Autoarea aminteşte că anumite concordanţe cu tradiţiile celtice din Irlanda şi Anglia privind ceremoniile nunţii, portul, unele dansuri populare şi modul de construcţie a caselor, au fost mai demult remarcate de Andrei Rădulescu (în 1931).

În acelaşi context conjectural, Virgiliu Ştefănescu-Drăgăneşti (vd. „Steaua", nr. 6/1984) atribuie o origine celtică unor toponime, ca: Argeş, Arieş, Gogan, Porţile de Fier (calc lingvistic celt). Unanim admis de lingvişti ca fiind de origine celtic este toponimul Galaţi, numele a patru localităţi (dintre care, trei în Ardeal).

[61] Cf. Vlad Zirra, — Acelaşi cercetător precizează că sînt cunoscute în Transilvania peste 140 de localităţi unde s-au găsit aşezări, cimitire şi materiale izolate de tip La Tène. De la începutul aşezării lor în Transilvania, celţii au folosit ambele rituri funerare — inhumaţia şi, în mod prevalent, incinerarea în groapă, — însoţite de un inventar funerar specific: ofrande (porci întregi, mistreţi, oi, capre, păsări), podoabe, arme, vase de lut de obicei lucrate la roată, piese de care de luptă şi de tracţiune, şi foarte rar căşti, cămăşi de zale, cnemide. În afara lanţului carpatic, „doar extremitatea sud-vestică a Olteniei a suferit o implantare trecătoare a celţilor scordisci". În restul teritoriului României, obiectele celtice găsite au rezultat din contacte comerciale (de ex., cu regiunea Moldovei).

CULTURA ŞI CIVILIZAŢIA POPOARELOR GERMANICE

Popoarele germanice. • Goţii. • Vandalii. • Longobarzii. • Francii. • Normanzii. • Economia. • Agricultura şi meşteşugurile. • Comerţul, transporturile şi comunicaţiile. • Societatea şi organizarea statului. • Dreptul şi justiţia. • Organizarea militară. • Alimentaţia, locuinţele şi îmbrăcămintea. • Viaţa familiei. • Credinţele religioase. • Cultul. • Arta. • Viaţa intelectuală. • Scrierea runică. • Literatura. • Völuspa. • Evul Mediu şi componenta germanică.

POPOARELE GERMANICE

Locul de origine al celui mai vechi dintre popoarele germanice — constituit din fuziunea populației neolitice locale cu elemente etnice indo-europene — se situează în zona din sudul Suediei, Peninsula Iutlanda și teritoriul Germaniei Septentrionale cuprins între gurile fluviilor Weser și Oder. Aceasta — între anii 1200-1000 î.e.n.). O mie de ani mai tîrziu, germanii ajunseseră pînă la Vistula în est, pînă la Rhin în vest, în sud atinseseră linia Dunării superioare (dincolo de care expansiunea lor era blocată de romani), iar în nord ocupau aproape jumătate din Peninsula Scandinavă.

Numele de germani, care era cel al unui singur grup de populații[1], n-a fost adoptat de germanii înșiși ca o denumire generică (denumire însă pe care romanii au dat-o[2] germanilor occidentali), chiar dacă ei erau conștienți de omogenitatea lor în ceea ce privește limba, obiceiurile și credințele religioase. Această omogenitate și-au păstrat-o și în *epoca lor de expansiune — cînd cele trei mari grupuri s-au diversificat* în mai multe triburi sau confederații de triburi, fiecare cu istoria sa. Astfel din marele grup al germanilor din nord au derivat actualii danezi, suedezi și norvegieni, — ultimii ocupînd și insulele din Marea Nordului și Islanda (în 870 e.n.). Germanii din răsărit — care au stăpînit regiunea Vistulei timp de aproape 1300 de ani (cca 800 î.e.n. — 500 e.n.) — s-au constituit în grupul tribal cel mai important, al goților. Germanii din vest — care s-au extins ocupînd și teritorii ale celților și ilirilor — s-au împărțit în: ingevoni — dintre care triburilor saxonilor și ale anglilor au trecut marea, fondînd în Britania un regat nou; ermioni, al căror trib mai puternic era cel al suevilor, stabilit între Elba și Oder, în timp ce triburile bavarilor și alamanilor vor ocupa sudul actualei Germanii; și istevonii —cu principalul trib, cel al francilor, apăruți pe scena istoriei tîrziu, abia în secolul al IV-lea e.n.; dar — „singurii a căror operă, continuată de-a lungul întregului Ev Mediu timpuriu, va exercita o influență profundă și durabilă asupra istoriei Occidentului“ (L. Musset). În general, marele grup al germanilor occidentali a fost cel care a creat state importante și de durată.

Cu toate acestea, triburile germanice cu care romanii au intrat mai întîi în conflict — către sfîrșitul secolului al II-lea î.e.n. — au fost cimbrii, originari din nordul Iutlandei, și teutonii, din regiunea aproximativ centrală a Germaniei de azi. În cursul migrației lor spre sud — determinată de foamete,de lipsa unor terenuri cultivabile, iar nu de un spirit de cucerire, — cimbrii s-au ciocnit cu trupele romane, pe care le-au învins (la Noreia, în 113 î.e.n.). Unindu-se cu triburile teutonilor, au continuat migrația traversînd Gallia; și după refuzul consulului roman de a le

[1] „Numele de Germania ar fi nou și dat de puțin timp“; un trib germanic de pe teritoriul Belgiei actuale, tungrii, „s-ar fi chemat atunci germani; numele acesta însă, numai al unei seminții, nu al neamului întreg, s-a răspîndit încetul cu încetul“ (Tacitus, *Germania*, II, 3). — Asemenea transpoziții de nume sînt frecvente: francezii îi numesc pe germani *allemands*, după tribul germanic al alamanilor; germanii îi numeau pe celți *Walchen*, de la numele tribului celt *volcae;* iar istoricii bizantini (îndeosebi Procopius), prin numele de germani îi indică pe franci (cf. Emil. Nack).

[2] Pentru prima dată în literatura istorică, de Posidonios (secolul I î.e.n.) — dar popularizat de Caesar.

acorda pămînturi armata romană a fost din nou învinsă. După primele victorii ale romanilor asupra teutonilor (la Aquae Sextiae, azi Aix-en-Provence, în 102 î.e.n.) și asupra cimbrilor (la Vercelli, în Piemont, în 101 î.e.n.) războaiele contra popoarelor germanice duse pe teritoriul lor au continuat — pînă cînd legiunile lui Varus vor

Figuri de germani, reproduse după columna lui Marc Aureliu din Roma

fi învinse de Arminius în Pădurea Teutoburgică (9 e.n.) și cînd Augustus va renunța la cucerirea Germaniei. În schimb romanii vor avea de înfruntat, pe teritoriul Imperiului lor, redutabilele invazii, masive și organizate, ale marilor confederații de triburi germanice, în secolele IV—VIII; după care, în secolele VIII—XI, vor urma invaziile și migrațiile germanicilor normanzi.

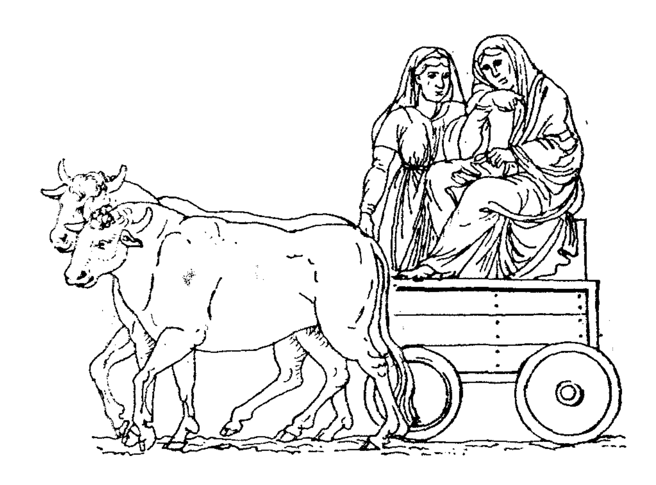
GOȚII

Dintre toate popoarele germanice, cel al goților este „singurul care a străbătut Europa de la un capăt la altul, primul care a fundat state durabile și a reușit o sinteză a elementelor germanice și romane, singurul în sfîrșit care s-a bucurat de o cultură intelectuală autonomă. Pînă la Iustinian, goții și-au asumat rolul de conducători ai lumii barbare, iar prestigiul pe care l-au avut pe lîngă ceilalți germani s-a exprimat timp de un mileniu în tradiția epică“ (L. Musset).

Porniți din regiunea Suediei Meridionale, stabilindu-se apoi un timp în zona țărmului drept al Vistulei de jos, către anul 150 e.n. goții au început să migreze în direcția sud-est, ajungînd pînă în stepele din nordul Mării Negre — unde se aflau deja instalați proto-slavii. Un secol mai tîrziu, călăreții goți semi-nomazi au întemeiat un stat care se întindea între Carpați, Vistula, Don și Marea de Azov. Pe la jumătatea secolului al III-lea goții erau divizați în două regate sau uniuni tribale: al celor așezați de-a lungul Bugului și Prutului (vizigoții), și al celor care ocupau regiunea dintre Nistru și Don (ostrogoții). Primele contacte, de bună vecinătate la început, cu romanii, au avut loc în Dacia. Sub regele Ermanaric (cca 350—375) regatul ostrogoților — a căror amenințătoare înaintare spre sud fusese oprită abia

de împăratul Constantin cel Mare — se întindea de la Marea de Azov pînă la Marea Baltică.

Vizigoţii erau conduşi, nu de regi, ci de duci. Cel mai important dintre aceştia, contemporan cu Ermanaric, a fost Athanaric (secolul al IV-lea). Raporturile, în

Femei germane într-un car tras de boi. Imagine de pe columna lui Marc Aureliu din Roma

general paşnice, cu Imperiul roman — căruia goţii îi furnizau trupe de mercenari — le-au adus vizigoţilor anumite beneficii de ordinul civilizaţiei şi culturii. Astfel, în secolul al IV-lea goţii primesc creştinismul arian[3]; primul episcop got, consacrat în anul 341, a fost Wulfila, — o personalitate de mare cultură, care a creat o scriere gotică şi o limbă literară gotică, în care a tradus *Biblia*.

Invazia hunilor (375) a însemnat un dezastru pentru goţi. Ostrogoţii au fost siliţi să se supună şi să le dea ajutor militar. Vizigoţii au cerut azil împăratului roman de răsărit, Valentius; circa 200 000 de războinici au fost primiţi şi aşezaţi în Tracia. Majoritatea ostrogoţilor s-au stabilit în zona Carpaţilor şi în Moldova, sub protectorat hun.

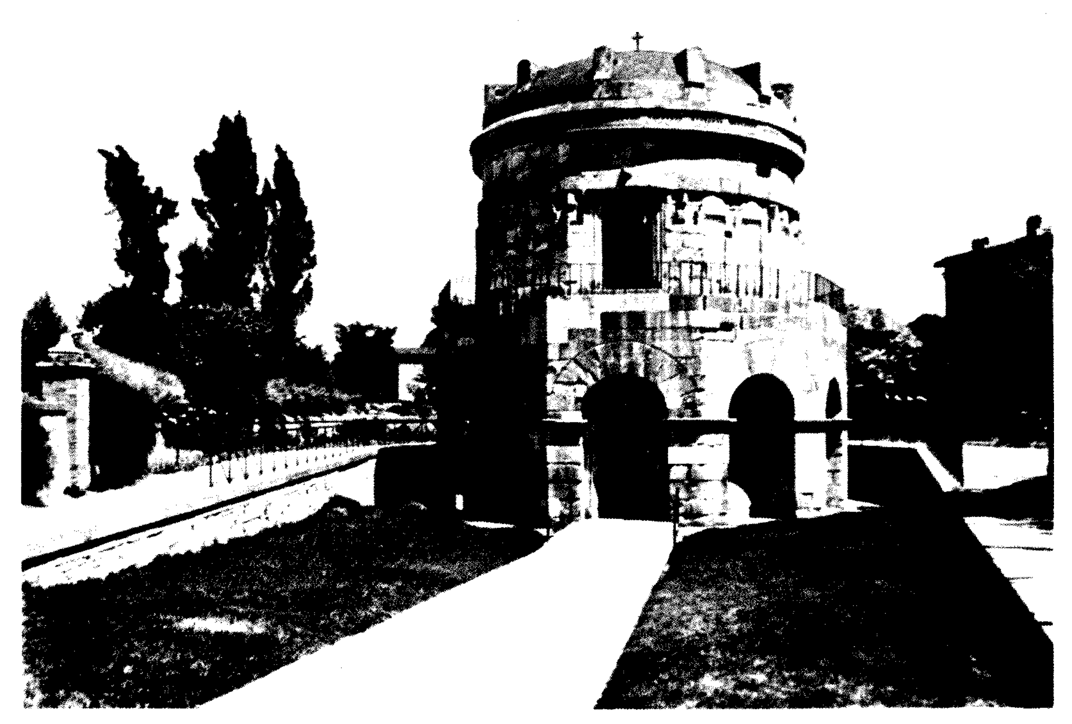
Cu asentimentul Imperiului roman vizigoţii au continuat să-şi păstreze conducătorii lor şi să se conducă după propriile lor legi — cu obligaţia de a presta serviciu militar în armata romană.

În faţa atacurilor hunilor ostrogoţii s-au fortificat în Carpaţii Orientali, în regiunea Buzăului, unde ducele lor (probabil Athanaric) şi-a ascuns tezaurul[4]. Apoi Athanaric s-a refugiat la Bizanţ, unde a obţnut protecţa împăratului Theodosius. După moartea lui Athanaric (în 381) vizigoţii au rămas integraţi în Imperiul roman — dar numai pentru o scurtă perioadă de 15 ani; după care poporul l-a ales rege pe Alaric I (395—410).

Format la şcoala armatei romane, Alaric a fost primul german care a conceput şi care a urmărit practic o politică de întemeiere a unui stat germanic pe teritoriul

[3] Doctrina lui Arie (preot din Alexandria, excomunicat în 323) care nega divinitatea Verbului, identitatea de substanţă dintre Hristos şi Dumnezeu-Tatăl; pentru Arie, Hristos nu întruchipa decît o divinitate secundară sau subordonată; nu era cu adevărat Dumnezeu, etern, infinit şi atotputernic. Arianismul, condamnat ca erezie de primul Conciliu ecumenic din Niceea din 325, a fost adoptat de goţi, apoi de vandali, burgunzi, suevi şi longobarzi.

[4] Celebrul „Tezaur de la Pietroasa". — „Toate triburile germanice aveau un tezaur, care reprezenta nu doar bogăţia personală a unui suveran, ci patrimoniul întregii comunităţi etnice" (E. Nack) — aşa-numitul *Gotenhort*, analog legendarului *Nibelungenhort*.

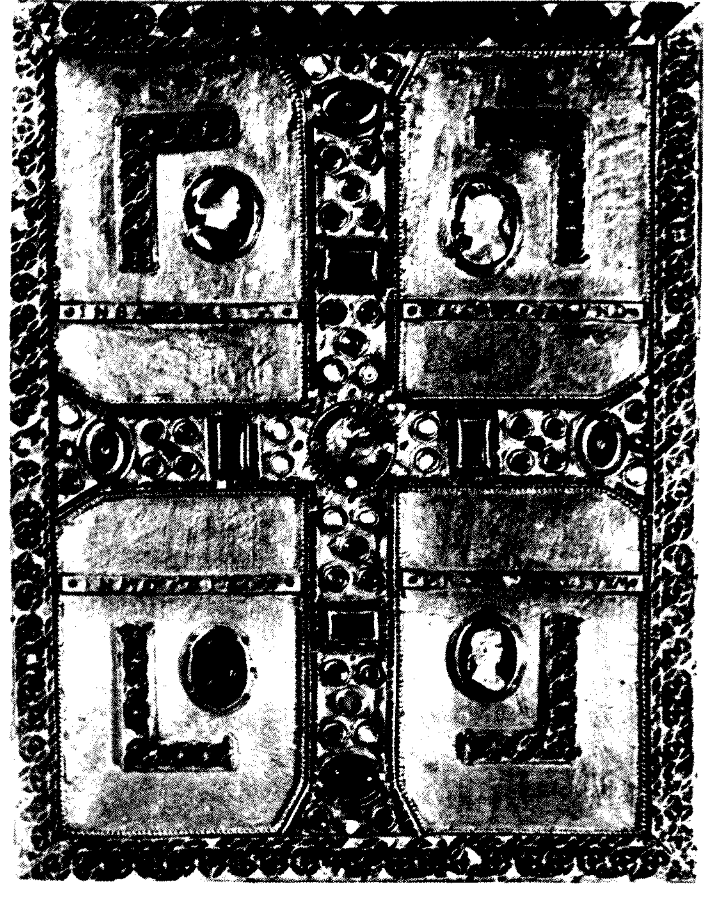
Mausoleul lui Theoderic, construit în 520. Cupola, dintr-un singur bloc de calcar, are diametrul de 11 m.—Ravenna.

„Cloşca cu şapte pui". Argint aurit. Operă longobardă din sec. VI (?). — Tezaurul Domului din Monza (reg. Milano).

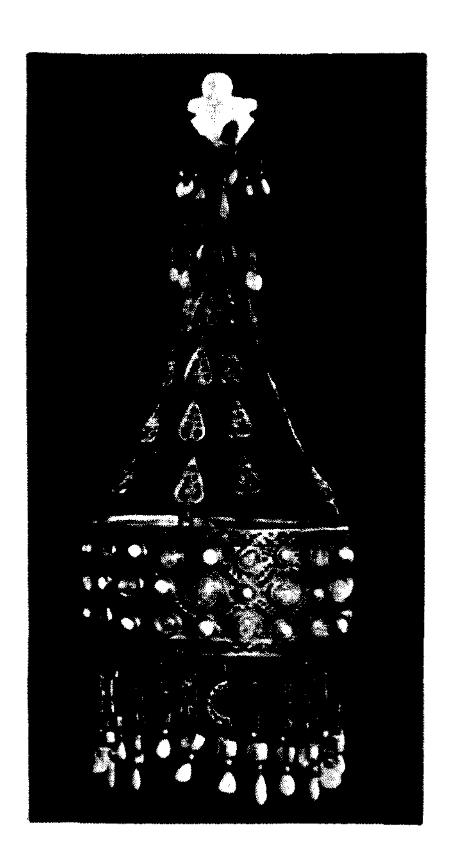

Frescă din biserica longobardă de la Castelseprio (reg. Milano). Sec. VII—VIII.

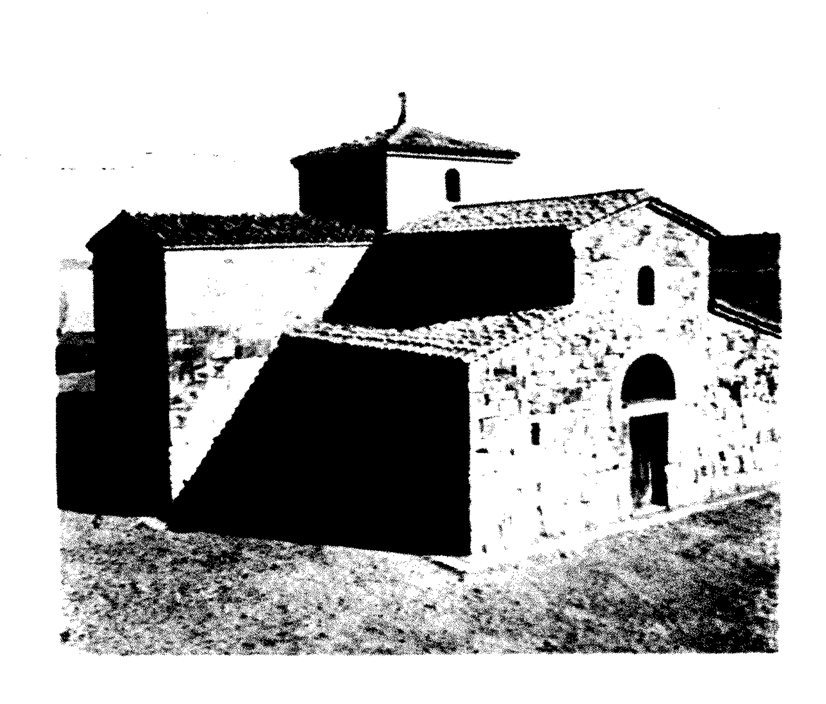
Legătura *Evangheliarului reginei Theodolinda*. Aur, email, pietre prețioase, perle și camei antice. Sfîrșitul sec. VI. — Tezaurul Domului din Monza.

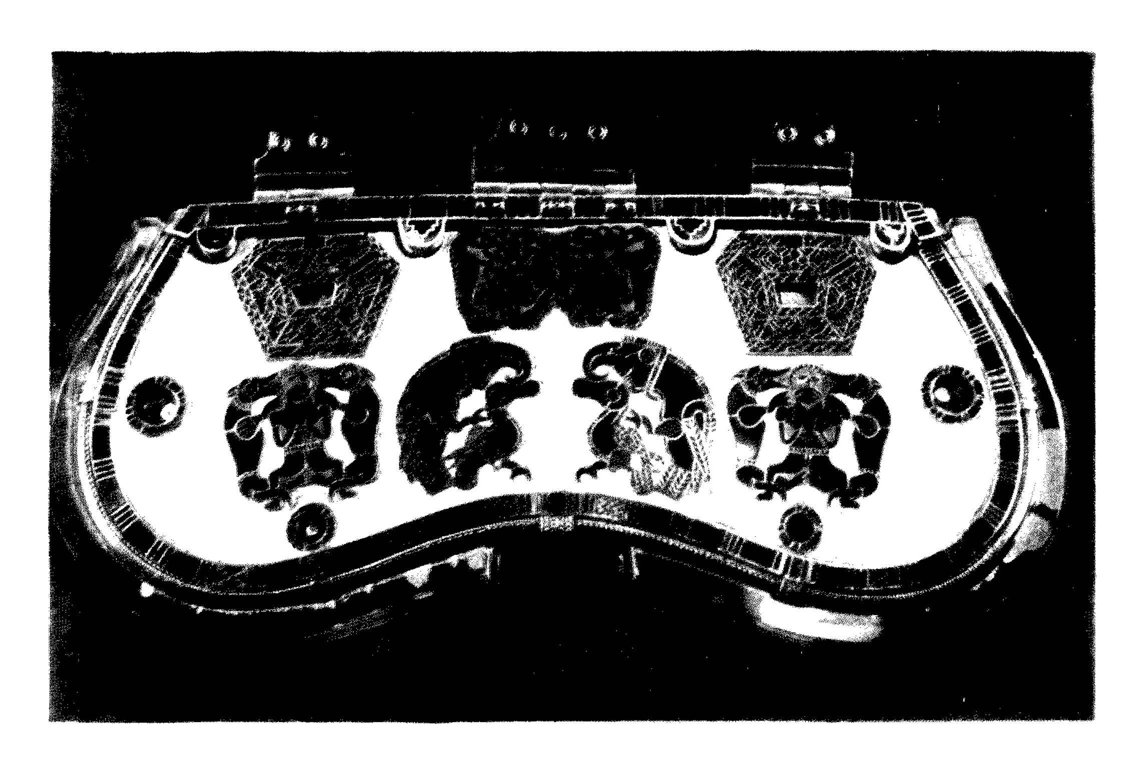
Coroana votivă a regelui vizigot Recesvint (653—672). Provine din tezaurul din Guerrazar (lîngă Toledo). Aur și pietre prețioase. Sec. VII. — Musée de Cluny, Paris.

„Coroana de Fier“ (astfel numită după cercul interior de fier), cu care erau încoronați regii din Evul Mediu și, mai tîrziu, regii Italiei. Aur și pietre prețioase. Sec. IX.— Tezaurul Domului din Monza (reg. Milano).

Biserica vizigotă San Pedro de la Nave. Sec. VII.—El Campanillo (provincia Zamora, Spania).

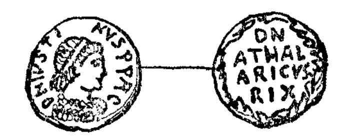

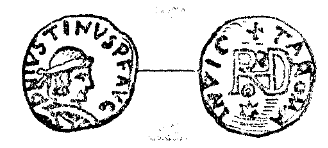
Pungă de aur, decorată cu email. Din tezaurul descoperit la Sutton Hoo. Sec. VII. Artă anglo-saxonă.—British Museum, Londra.

Pafta de aur anglo-saxonă, provenind din tezaurul din Sutton Hoo. Sec. VII. În ambele piese se regăsesc temele preferate de arta barbară : animale stilizate înfruntîndu-se, sau împletituri ornamentale complicate.— British Museum, Londra.

Imperiului roman. Favorizate de rivalitatea care se declarase între Imperiul de Răsărit și cel de Apus — și profitînd de slăbiciunea acestuia din urmă — hoardele lui Alaric I devastează Grecia; după care, ținta invaziei lor este Imperiul de Apus. În 401 vizigoții se află în regiunea Veneției, cuceresc Aquileia, Verona și se îndreaptă

Monedă de argint cu chipul lui Athalaric, Monedă de argint cu efigia lui Theoderic. — Cabinet des Médailles, Paris

spre Milano — fastuoasa reședință a împăratului Honorius, care se refugiază la Ravenna. În 410 Alaric I jefuiește Roma— care nu mai fusese atacată din timpul lui Hannibal, — cruțînd însă bisericile și luînd ca ostatecă pe sora împăratului Galla Placidia (pe care o va da ca soție cumnatului său, viitorul rege vizigot Ataulf).

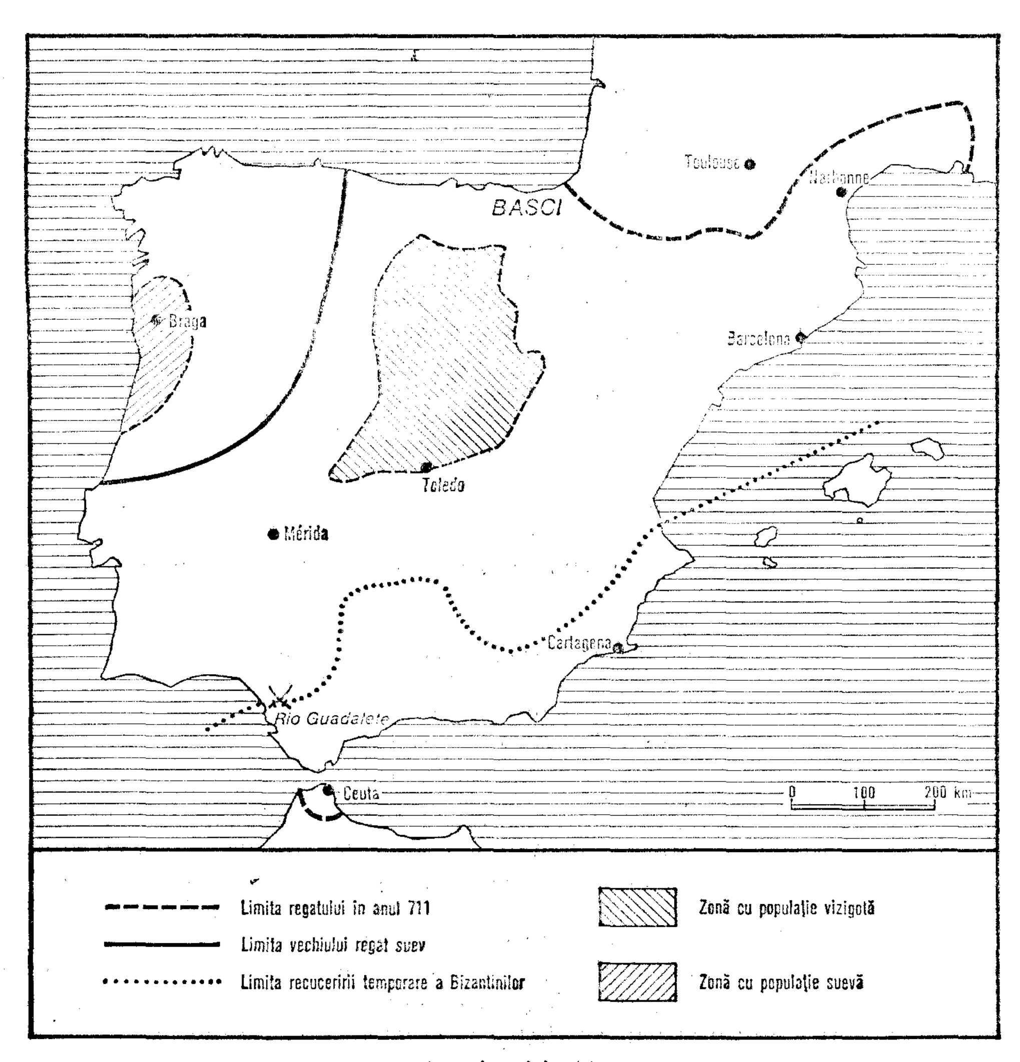
După moartea lui Alaric (avea 34 de ani), urmașul său Ataulf intră în solda împăratului roman, trece în Gallia, ocupă orașele Toulouse, Bordeaux și Narbonne, unde vizigoții vor rămîne încă trei secole. Din însărcinarea împăratului, masa armatelor vizigote trece Pirineii, cucerește Barcelona (unde Ataulf este asasinat în 415, victimă a unei conspirații), îi învinge pe vandali, îi supune pe alani și pe suevi, și — cu asentimentul lui Honorius — fondează primul stat germanic independent pe teritoriul Imperiului roman, în Gallia romană, cu capitala la Toulouse. În conflictele cu francii, vizigoții vor fi învinși (lîngă Poitiers, în 507), pierzînd majoritatea teritoriilor din sudul Franței.

Regatul vizigot s-a consolidat în Peninsula Iberică, creind și dezvoltînd instituții durabile. Romanii din Peninsulă erau obligați să presteze serviciul militar în armata vizigotă. Fiecare popor, hispano-romanii și vizigoții, se conduceau după propriul lor cod de legi. Toleranți în materie de religie, vizigoții ariani au lăsat catolicilor libertatea cultului — dar au impus principiul supremației statului asupra Bisericii, rezervîndu-și dreptul de a-i numi pe episcopi. Regele Leovigild (mort în 586) bate monedă cu numele său, îmbracă haina de purpură, poartă coroană de aur și sceptru (după modelul romano-oriental); dar luptă cu energie contra bizantinilor din Peninsulă, cucerește Cordoba și Malaga, își stabilește capitala la Toledo, impune suevilor din Galicia autoritatea sa, încorporîndu-le teritoriul în regatul vizigot; încît, practic, în anul 583 întreaga Spanie era în mîna vizigoților.

Fiul său Recared I (586—601) este botezat catolic — și în felul acesta poate obține un sprijin din prtea Bisericii împotriva nobilimii laice vizigote,de religie creștină ariană. Astfel, statul vizigot va cîștiga — la fel ca statul francilor — o unitate, de ordin religios, fuzionînd cu Biserica. Autoritatea regalității asupra nobilimii se impune acum pe deplin. Puterea legislativă, competența judiciară și conducerea treburilor militare sînt privilegii ale regelui (puterea regelui fiind însă constituțională, deci limitată). Cu timpul, regatul vizigot din Spania, deși păstrînd adesea forme exterioare germanice, în esență devine un fel de stat roman aflat în declin.

O reacție germanică față de această romanizare a regatului vizigot o reprezintă scurta domnie a regelui Wamba (672—680). Dar conflictele interne, reducerea efectivului militar, creșterea puterii arhiepiscopilor de Toledo și a familiilor aristocrate, sporirea numărului latifundiilor, concentrarea bogățiilor în mîna celor puțini, abisul tot mai accentuat dintre aristocrație și poporul sărac, — toate aceste fapte au

slăbit puterea regatului vizigot. Încît, în anul 711, cei 90.000 de războinici ai regelui Roderic nu pot ţine piept celor 7 000 de berberi care trec strîmtoarea Gibraltarului — şi regatul vizigot se prăbuşeşte definitiv, lăsînd însă în istorie o contribuţie deloc neglijabilă în domeniul civilizaţiei şi al culturii.

Spania vizigotă

Istoria ostrogoţilor a fost de o mai scurtă durată, dar de o importanţă nu inferioară celei a vizigoţilor.

Grupul ostrogoţilor din cîmpia Panoniei a rămas supus hunilor — pe care i-a însoţit în expediţiile militare şi de jaf din Gallia şi Italia — pînă la moartea lui Attila, care a marcat sfîrşitul puterii hunilor (453). Al doilea grup al ostrogoţilor, stabilit în Peninsula Balcanică şi aflat în serviciul Imperiului de Răsărit, a cunoscut momente de glorie, începînd cu cel legat de numele lui Theoderic cel Mare (475—526).

Crescut şi educat la curtea din Bizanţ (unde a rămas ca ostatec timp de nouă ani), Theoderic sau Theodoric a învăţat aici arta războiului şi a guvernării, cunoscînd

și cultura greco-romană, căreia îi va rămîne constant și devotat admirator. Trecînd în Italia, îl învinge la Aquileia și la Verona pe Odoacru — care devenise primul rege barbar al Italiei, după ce în 476 îl înlăturase pe Romulus Augustulus, ultimul împărat al Romei — și intră în Ravenna. Abia peste cinci ani, după ce regele ostro-

Sigiliul regelui franc Dagobert I (629 — 639). Legenda: „Dagobert rege, din grația lui Dumnezeu". — Cabinet des Médailles, Paris

got îl asasinează pe Odoacru, apare în locul Imperiului roman un adevărat stat germanic, sub conducerea lui Theoderic.

Ideea care l-a urmărit permanent pe Theoderic a fost să întemeieze în Italia un stat got cu o structură romană. Mai precis: pe o bază dualistă, — vizigoții și romanii urmînd să aibă două administrații paralele și separate, în schimb să fie conduși de un singur rege. La Roma, Theoderic locuia în palatul imperial de pe Palatin — dar reședința sa predilectă era la Verona; de asemenea, la Ravenna — unde dealtminteri a ținut să fie înmormîntat, în mausoleul pe care și l-a construit, bine păstrat pînă azi.

Personalitate superioară tuturor celorlalți regi barbari, „Theoderic a fot animat puternic de sentimentul unei solidarități necesare între popoarele germanice și a știut să practice o diplomație la scară europeană" (L. Musset). Conștient de faptul că este conducătorul celui mai prestigios regat germanic , a întreținut relații bune cu Bizanțul, al cărui reprezentant, unic și cel mai puternic în Occident, era; și-a luat titlul de *rex*, nu s-a considerat împărat, ci vicar imperial; a emis ordonanțe dar nu legi; iar cînd a bătut monede, acestea purtau efigia împăratului (la care a adăugat doar monograma sa). Prin legături strînse de familie voia, se pare, să creeze un sistem de state germanice solidare în zona mediteraniană. În același timp, a dovedit un clar atașament față de instituțiile Romei[5]. N-a schimbat nimic, nici în sistemul administrativ roman, nici în cel juridic, și nici n-a revocat din posturi pe vechii funcționari romani. În cei 36 de ani de domnie (din care 30 au fost ani de pace), pămînturile părăsite au fost cultivate, terenurile mlăștinoase au fost asanate, s-au construit drumuri și canale. Viața culturală a căpătat un impuls deosebit, datorită învățaților celor mai vestiți din Italia, pe care Theoderic i-a chemat la curtea sa — în fruntea cărora se aflau Boethius și Cassiodorus; splendorile artei bizantine din Ravenna — unde regele a ridicat biserici, palate, baptistere, mausoleul său și propria-i statuie ecvestră — se datorează lui Theoderic.

Amalasunta, fiica și succesoarea lui (dar în calitatea de regentă a fiului ei minor), a strîns mai mult legăturile cu Bizanțul. A căutat, în mai mare măsură decît părintele său, să elimine neînțelegerile dintre goți și romani — reducîndu-le acestora din urmă impozitele și conferindu-le titluri și demnități; iar fiului său i-a dat o educație pur romană.

[5] În proclamația sa din anul 500 dată la Roma, regele vizigot declara: „Ne bucurăm că trăim sub regimul dreptului roman, pe care dorim să-l apărăm cu armele în mîini /,,,/ La ce bun că am înlăturat dezordinea barbară, dacă nu pentru a ne trage din legi regulile de viață? Ambiția noastră este să obținem, cu ajutorul lui Dumnezeu, asemenea victorii încît supușii noștri să regrete că n-au trecut mai devreme sub stăpînirea noastră" (Cassiodorus, *Variae*, III, 43).

Amalasuntei i-au urmat doi regi incapabili. După care, armatele bizantine sub conducerea generalului Belizarie ocupă Roma (536) și orașul de reședință al regelui ostrogot, Ravenna (539). După reîntoarcerea lui Belizarie la Constantinopol ostrogoții îl aleg rege pe inteligentul și energicul Totila (Badwila), care după un lung asediu ocupă Roma (546). Armatele bizantine intervin, și după cîteva victorii Italia redevine (în 555) provincie a Imperiului de Răsărit, care crează un exarhat la Ravenna.

Pînă la apariția longobarzilor, o parte din ostrogoții care au supraviețuit războaielor cu bizantinii s-au refugiat pe teritoriile germanice transalpine; marea majoritate însă, fie că s-au angajat ca soldați în armata imperială bizantină, fie că au rămas și au fost absorbiți în masa populației romane italice.

Un alt mare trib din grupul goților au fost gepizii. Separîndu-se de goți încă în secolul al III-lea, au rămas un timp în Delta Vistulei, i-au împins pe burgunzi spre vest și au ajuns în bazinul nord-dunărean în secolul al V-lea. De aici, s-au alăturat hunilor împreună cu care au fost învinși pe Cîmpiile Catalaunice; după care, s-au retras și s-au stabilit în Dacia (în special în Transilvania).

După ce vizigoții au părăsit teritoriul dacic, gepizii au ocupat regiunea dintre Tisa, Dunăre, Olt și Carpați. În 567 au fost nimiciți de longobarzi și avari, — nu fără a fi lăsat însă în urmă grupuri răzlețe, ale căror urme au fost atestate arheologic pînă cel puțin în secolul al IX-lea. (De pe urma acestei conviețuiri de cîteva secole cu populația locală, ne-au rămas de la gepizi cîteva cuvinte, ca: *nasture*, *strugure*, ș.a.).

VANDALII

Pe la mijlocul secolului al III-lea, vandalii[6], originari din nordul Iutlandei și din regiunea de coastă a Mării Baltice cuprinsă între Oder și Vistula, au coborît spre centrul Germaniei. (De aici, între anii 332—337 grupul tribal vandal al hasdingilor a făcut incursiuni în Dacia apuseană, unde s-a ciocnit cu goții în zona Mureș-Criș). În 406, însoțiți de grupuri compacte de alani și de suevi, au traversat Rhinul și, timp de aproape doi ani, au jefuit Gallia. La sfîrșitul anului 409 trec Pirineii. În Peninsula Iberică romanii îi recunosc ca federați; triburile alanilor se așează în Lusitania (Portugalia de azi); cele ale suevilor rămîn în regiunea nord-vestică, în Galicia; iar triburile vandale ocupă regiunea sudică, Betica romană, devenită acum Vandalusia (actuala Andaluzie).

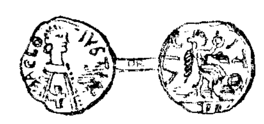
În 429, sub conducerea regelui Geiseric (sau Genseric, 389—477) vandalii, în număr de 15—20 000 de luptători, trec Gibraltarul și, fără să întîmpine rezistență armată, se stabilesc de-a lungul coastei nord-africane, unde întemeiază un regat vandal cu capitala Cartagina. Băștinașii berberi, nemulțumiți de stăpînirea romană, i-au primit ca pe eliberatori, — în timp ce romanii au încheiat cu ei o alianță *(foedus)*, în schimbul unui tribut. Pînă la această dată vandalii nu și-au creat un „stat". Noțiunea însăși le era funciarmente străină; nu erau, pînă la așezarea lor în Africa, decît un ansamblu de triburi, o grupare instabilă și temporară. Aici au devenit

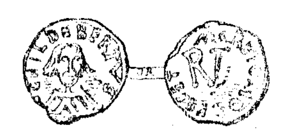
[6] Menționați de Plinius *(Hist. Nat.*, IV, 14—99) și de Tacitus *(Germania*, II și XLIII). Ambii autori dau numele de *vandali* nu unui anumit popor, ci unui grup de popoare barbare germanice.

sedentari; majoritatea latifundiilor romane au fost transformate în mici gospodării individuale. S-au creştinat, convertindu-se la arianism şi organizîndu-şi — la fel ca şi ceilalţi barbari ariani — o biserică autonomă, cu preoţi şi episcopi recrutaţi atît din mediul vandal cît şi din cel roman.

Faţă de romani, Geiseric s-a comportat ca un rege independent. A pus stăpînire pe Cartagina — fără să distrugă nimic, — pe arsenale, şantierele navale şi pe numeroasele corăbii ale romanilor. În felul acesta şi-a echipat o flotă de război şi a

Monede de aur, bătute de Clotar I şi de Childebert (575—596). — Cabinet des Médailles, Paris

cucerit Corsica şi Sardinia, terorizînd Mediterana prin acţiunile sale piratereşti. Excelent organizator[7], Geiseric a eliberat populaţiile locale de sub autoritatea romană, a luat în mîinile sale întreaga putere de stat, a întreţinut construcţiile de interes public din capitală, şi-a construit baze de sprijin pentru flota sa din Sicilia sau din alte puncte ale Mediteranei, şi în ciocnirile cu flota romană (din 461 şi 468) a învins-o. În acelaşi timp a încheiat acorduri ferme cu Roma şi cu Bizanţul.

Dar în 455 armatele lui Geiseric, prin surprindere, şi-au făcut apariţia la porţile Romei. Fără a întîmpina rezistenţă, au ocupat oraşul. Timp de 14 zile Roma a fost jefuită de opere de artă, de o mare cantitate de aur, precum şi de bogatele prăzi de război luate anterior de romani (printre care, şi tezaurul Templului din Ierusalim, adus la Roma cu patru secole în urmă de împăratul Titus). Vandalii au dus în Africa mii de prizonieri, vînzîndu-i apoi ca sclavi. Au luat ca ostatece pe însăşi văduva împăratului Valentinian III, împreună cu cele două fiice ale ei; dar fără să verse sînge, fără să distrugă monumente sau clădiri publice şi fără să dea foc caselor[8].

Incapacitatea urmaşilor lui Geiseric (Hundrich, Gunthamund, Thrasamund[9] Hildirich[10]), clima africană greu de suportat de oamenii veniţi din ţinuturile Mării Baltice, desele epidemii, şi, în fine, victoria armatelor bizantine ale lui Belizarie din 534 — cînd ultimul rege vandal Gelimer a fost luat prizonier — au pus capăt puterii regatului vandal. Nordul Africii a redevenit (pentru un timp) provincie romană, iar vandalii au dispărut din istorie.

[7] Istoricul Procopius din Cezareea, care l-a însoţit pe Belizarie în campania contra vandalilor, îl consideră pe Geiseric unul din cei mai mari regi barbari, al cărui prestigiu a rămas viu în memoria poporului său (*Ist. războaielor*, II, 2,22 şi III, 1,4).

[8] Nu la fel au procedat romanii în 146 î.e.n. împotriva Cartaginei — cînd, după o oribilă baie de sînge au jefuit tot ce au găsit, au incendiat splendidul oraş punic şi l-au ras de pe faţa pămîntului, ducînd în sclavie întreaga populaţie rămasă în viaţă. — Termenul de „vandalism", prin care posteritatea va stigmatiza acest popor, a fost creat în 1794 de episcopul francez Grégoire de Blois. Germanii au protestat contra acestei „injurii aduse strămoşilor". Pentru Schiller, adevăraţii „vandali" au fost francezii, care au jefuit din Grecia operele de artă. Atrocităţile n-au constituit un monopol al vandalilor. Fireşte că romanii i-au zugrăvit în culorile cele mai negre; la fel şi cronicarii creştini catolici — pentru că vandalii erau ariani. Dar pentru teologul şi istoricul spaniol contemporan Orosius (mort în 418), invazia vandalilor a fost mai puţin brutală decît tirania romană (Cf. Chr. Courtois).

[9] Incapabil ca rege, arian fanatic, dar om foarte cultivat şi inteligent, „Thrasamund este fără îndoială cel mai simpatic dintre regii vandali, singurul pentru care valorile umane n-au fost nici indiferente nici de dispreţuit" (Chr. Courtois).

[10] Care se considera mai mult roman decît barbar. De fapt, roman după mamă, Hildirich a stat cîtva timp la Constantinopol, unde a fost oaspetele împăratului Iustinian.

LONGOBARZII

Distrugerea de către bizantini a regatului ostrogot a deschis calea ultimei invazii germanice, a longobarzilor, — „poporul germanic cel mai feroce, renumit prin sălbăticia sa", cum îi caracteriza, în sec. I î.e.n., istoricul Velleius Paterculus.

Originari din insula suedeză Gotland, longobarzii s-au stabilit mai întîi în zona cursului inferior al Elbei, unde au fost învinşi de legiunile lui Tiberius (5 î.e.n.). Migrînd în secolele următoare spre sud, au ajuns (în 489) în sudul Austriei actuale, pentru ca la începutul secolului al VI-lea să treacă în Panonia, unde au fondat primul regat longobard sub regele Wacho (cca 510—540). Acesta s-a aliat cu francii (căsătorindu-şi fiicele cu trei regi merovingieni), a întreţinut relaţii strînse cu Bizanţul[11], a ridicat nivelul de civilizaţie al poporului său semi-nomad şi a adoptat religia creştină ariană. — Regele longobard Alboin, după ce îi învinge şi îi risipeşte pe gepizii din Panonia, în anul 568 coboară în Italia cu întregul său popor (aproximativ 130 000 de suflete), cucerind uşor cîmpia Padului — care, după numele cuceritorilor, se va numi pînă azi Lombardia. Cucereşte oraşul Milano şi, după un asediu de trei ani, Pavia (572) — care din 626 va rămîne capitala regatului longobard din Italia.

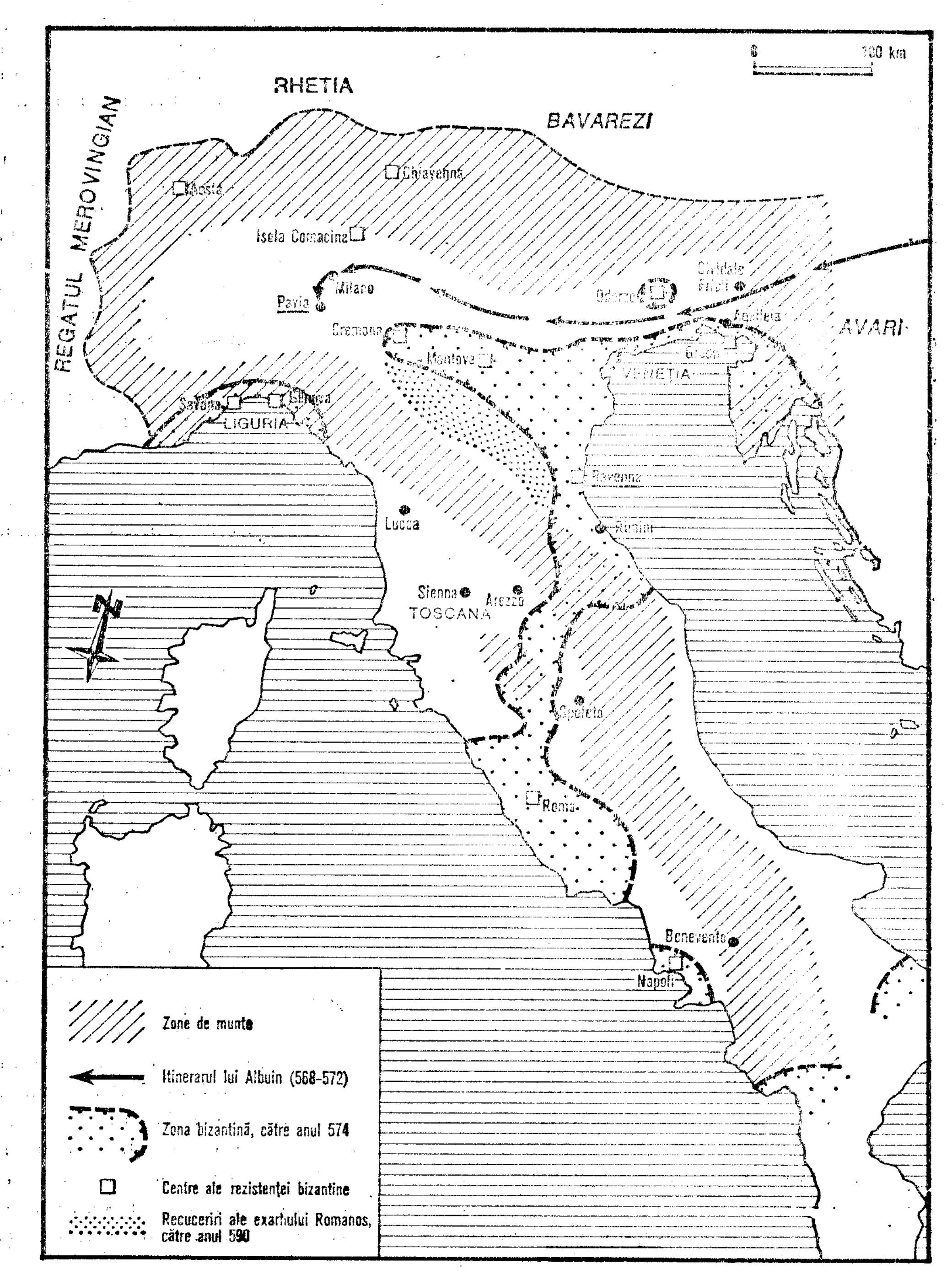
La scurt timp după asasinarea lui Alboin, longobarzii decid să fie conduşi, timp de zece ani, de 36 de duci confederaţi, — perioadă în care vor avea loc expediţii militare ale francilor, aliaţi cu bizantinii. (De fapt caracterul pe care l-a luat la început ocupaţia longobardă în Italia a fost acela de colonizare militară). Regalitatea va fi reîntronată în 584, cu Authari. Acesta restabileşte ordinea (dar în sud bandele continuau să jefuiască) şi caută să ajungă la un acord cu francii, cu bizantinii şi cu populaţia romană — pe care longobarzii o trataseră foarte brutal, nu cum procedaseră ostrogoţii sau vizigoţii. Cînd fiul său, regele Agilulf consolidează statul longobard (care însă n-a avut niciodată coerenţa celui al francilor sau al vizigoţilor) şi reia politica de expansiune, el se va lovi de opoziţia unui element nou, care — alături de longobarzi şi de bizantini — aspira la suveranitatea asupra Italiei: papalitatea.

Cum exarhul bizantin din Ravenna era slab şi incapabil, papa devenise unicul reprezentant al Italiei romane. Papei Grigorie cel Mare (590—604) i se va datora apărarea şi salvarea Romei asediată de Agilulf[12]. Pe de altă parte, catolicismul roman se va impune progresiv asupra arianismului longobarzilor — încît unitatea religioasă va fi realizată în curînd. Bariera religioasă căzînd, fuziunea celor două popoare — roman şi longobard — va fi considerabil uşurată. Începînd din secolul al VIII-lea vor fi obligaţi să presteze serviciul militar nu numai longobarzii, ci şi romanii — cărora le vor deveni acum accesibile şi demnităţile şi funcţiile publice. În felul acesta se va realiza o nouă stratificare socială.

Sub regele Liutprand (712—744) regatul longobard atinge apogeul. Regalitatea se consolidează, în pofida tendinţelor centrifuge ale ducilor. Liutprand a promulgat şi un înţelept cod de legi; totodată a urmărit şi să cucerească noi teritorii, atît bizantine cît şi pontificale, ajungînd chiar să asedieze Roma (739). Dar sentimentele sale de ordin religios l-au determinat să se retragă; fapt care, implicit, a însemnat un nou moment de consolidare a puterii temporale a papalităţii. — Regele Astolf

[11] În ale cărui armate s-au înrolat numeroşi longobarzi. Bizanţul le va acorda subsidii pentru a lupta contra francilor şi a goţilor.

[12] Ineficienţa, în Italia, a puterii şi suveranităţii bizantine a făcut ca papa să-şi asume îndatoriri şi responsabilităţi politice faţă de romani, — şi în felul acesta să devină, *de facto* dacă nu *de jure*, adevăratul suveran al Romei. De la această dată, în astfel de împrejurări şi din asemenea motive, au început acum să se pună temeliile viitorului stat al Bisericii (cf. E. Nack).

Italia longobardă la sfîrşitul sec. VI

(749—756) ocupă Ravenna, Pentapolis[13], şi asediază Roma. Papa cere în două rînduri ajutorul francilor — care intră în Italia. Pepin cel Scurt emite actul simbolic de donaţie către papă a mormîntului Sf. Petru *(Patrimonium Petri*, 755), act prin care se întemeiază formal statul Bisericii, iar papa este recunoscut şi ca suveran laic — plasîndu-se, din punct de vedere politic, sub autoritatea şi supremaţia regilor franci (iar mai tîrziu, a împăratului german).

O nouă etapă în istoria longobarzilor — marcînd în acelaşi timp şi sfîrşitul lor — începe odată cu domnia regelui Desideriu. În conflictul dintre rege şi papă (primul îi susţinea pe ducii longobarzi rebeli), papa Adrian I cere ajutorul regelui franc. Carol cel Mare intră în Italia (în 773), cucereşte Pavia — şi odată cu capitala cade întregul regat longobard. Desideriu este detronat, Carol se încoronează la Pavia ca rege al longobarzilor — şi Italia Septentrională devine o provincie a regatului francilor. Un timp, forma de guvernare longobardă a continuat, longobarzii s-au menţinut — nominal — la putere pînă în sec. XI. De fapt însă, după anul 776 au dispărut de pe scena istoriei.

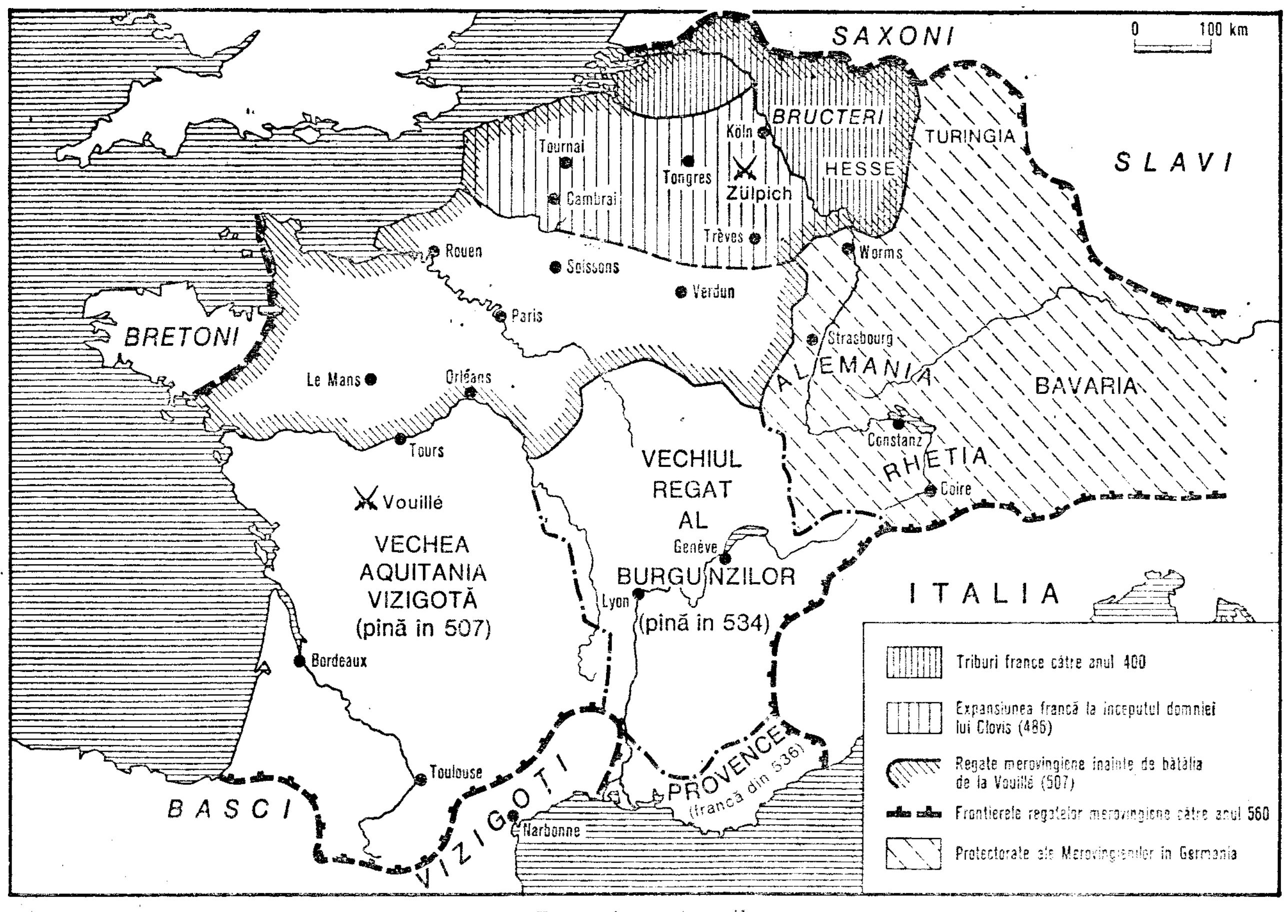
În domeniul civilizaţiei urbane, contribuţia longobarzilor a fost notabilă. De asemenea, în artă — îndeosebi în arhitectură, sculptură şi mozaic, — deşi aici au rămas esenţialmente debitori Bizanţului. Longobarzii au cultivat o limbă latină corectă. Au lăsat din limba lor o sumă de termeni militari şi juridici, sau cuvinte relative la organizarea administrativă şi la viaţa socială. Iar aportul lor la „renaşterea carolingiană" va fi marcat prin personalitatea lombardului Warnefrid rămas pentru posteritate cu numele de Paul Diaconul.

FRANCII

„Francii sînt unul din popoarele germanice care apar cel mai tîrziu, unul din cele ale căror origini sînt mai obscure; cu toate acestea, ei vor fi principalii beneficiari ai migraţiilor, singurii a căror operă, continuată de-a lungul întregului Ev Mediu timpuriu, va exercita o influenţă profundă şi durabilă asupra istoriei Occidentului" (L. Musset).

Francii — popor puţin numeros — s-au constituit ca entitate politico-militară în sec. III, prin fuzionarea a numeroase triburi din zona văii inferioare a Rhinului. Dar organizaţi într-o unitate politică eficientă îi găsim abia în sec. V, cînd sînt aşezaţi într-o zonă geografică ce corespunde Belgiei de azi, unei părţi a Olandei, Germaniei din Renania de Jos, văii Mosellei şi Franţei Nord-Orientale. Grupurile tribale mai importante erau cel al salienilor — din actuala Belgie şi valea Loarei — şi, mai puţin coerent, cel al ripuarilor din valea Rhinului. Relaţiile cu gallo-romanii învecinaţi erau mai mult decît paşnice. În 287 un rege franc, Gennobaudes, încheie un *foedus* cu Roma, francii sînt adică primiţi ca aliaţi ai romanilor. La această dată contingente de franci serveau în armata romană, ca soldaţi şi ca ofiţeri. Ofiţerul franc Silvanus a comandat chiar trupele lui Constantius al II-lea în luptele contra francilor de pe Rhin. În sec. IV, trei nobili franci de origine au deţinut chiar demnitatea de consuli. Dintre toate popoarele germanice francii au fost cei mai mult influenţaţi de civilizaţia romană.

[13] Teritoriile celor „cinci oraşe" *(pentapolis)* — Rimini, Pesaro, Fano, Senigallia şi Ancona (cu numele lor actuale).

Expansiunea francilor

Grupurile de triburi france căutau, în mod independent, să-şi creeze fiecare propria sa arie de expansiune şi de aşezare, lăsînd populaţia gallo-romană din regiunile ocupate să-şi menţină proprietăţile, legile, obiceiurile şi chiar unele funcţii. În secolele IV şi V, între aceste grupuri rolul preponderent revine francilor salieni. Între anii 448—457 în ţinutul Tournai rege tribal este Merowech, întemeietorul dinastiei merovingiene care va domni timp de trei secole. (În acest timp, în alte ţinuturi france domneau alţi patru regi tribali). Îi urmează fiul său Childeric, care cooperează cu generalul roman Aegidius comandînd un corp de auxiliari în lupta contra vizigoţilor. Fiul său Chlodwig (Chlodowech, sau Clovis, 511—469) unifică triburile france din nord creînd un regat solid. În 496 îl atacă şi îl învinge pe Synagrius, ultimul guvernator roman al Galliei, întinzîndu-şi regatul pînă la Loara. În urma altor victorii, contra alamanilor (496), a lui Alaric II şi a ocupării celor două capitale vizigote Bordeaux şi Toulouse (507) — după care vizigoţii vor emigra în Spania — teritoriul regatului franc se dublează. Împăratul Bizanţului Anastasius I îi trimite insignele consulare — primul rege barbar cinstit cu titlul de consul onorific al Imperiului; după care Chlodwig, imitînd gestul lui Theoderic, îmbracă hlamida de purpură şi diadema de aur.

Chlodwig se converteşte la creştinism (probabil în 496); Remigius, episcop de Reims, îl botează, totodată dîndu-i şi sfaturi de moderaţie. Şi într-adevăr, el a împiedicat convertirile forţate, legile şi impozitele erau egale pentru franci şi pentru supuşii gallo-romani — care s-au amestecat între ei prin căsătorii, — în timp ce latina a devenit limba oficială a francilor[14]. Poporul franc l-a urmat pe rege — şi astfel francii devin primul popor barbar care adoptă creştinismul roman (în timp ce goţii, longobarzii, vandalii, ş.a. erau ariani). Chlodwig — care şi-a ales ca sediu al curţii sale Parisul (Lutetia Parisiorum) — şi-a dat seama de importanţa forţei spirituale a Bisericii şi a organizării administrative a statului său, pe care n-o putea încredinţa decît unor funcţionari gallo-romani. De aceea, Chlodwig i-a sprijinit şi i-a protejat pe episcopi, arătînd respect şi papei Gelasius[15].

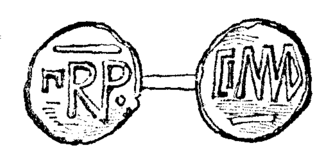
Urmaşii lui Chlodwig au continuat să extindă regatul franc, ocupînd Aquitania vizigotă, anexînd (537) şi regatul burgunzilor (534); iar în est, instaurîndu-şi protectoratul asupra Turingiei, (531), Bavariei, Rhetiei şi Alemaniei; încît, către anul 560 singurele popoare germanice dintre Alpi şi Marea Nordului rămase independente sînt frisonii şi saxonii. Gallia este acum aproape în întregime reunită sub autoritatea francilor— creatorii celui mai rapid constituit şi mai durabil dintre statele barbare din Occident.

Dar, chiar după moartea lui Chlodwig regatul a fost împărţit de urmaşii săi; astfel a luat fiinţă Austrasia sau ţara de est, cu populaţie în întregime germanică şi cu capitala la Metz (cu Turingia, Alemania, Bavaria, Frisia etc.) şi Neustria sau ţara de vest, în întregime gallo-romană, cu capitala Paris. A urmat o perioadă de două secole de dezordini, războaie civile, violenţe, lupte, uzurpări, vendete personale între regii Neustriei şi ai Austrasiei, — la un moment dat reunificate într-un singur regat, apoi din nou dezmembrat.

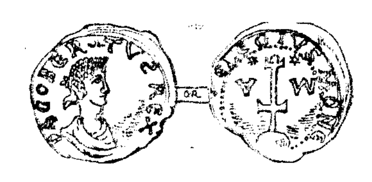
[14] „Nu este deci locul să se vorbească de o cucerire, nici de subjugarea gallilor de către franci, ci mai de grabă de un protectorat şi de o alianţă, urmate de o fuziune rapidă" (Jacques Bainville),

[15] Căruia i se datoreşte formularea principiului fundamental de drept canonic (la care Biserica a făcut apel tot timpul Evului Mediu, şi chiar mai tîrziu), potrivit căruia *auctoritas sacerdotalis* şi *potestas regia* sînt din punct de vedere juridic la paritate, căci ambele vin de la Dumnezeu; dar prima are o responsabilitate mai mare, căci preoţii răspund în faţa lui Dumnezeu şi de sufletul regilor; prin urmare, ei le puteau face imputări sau îi puteau pedepsi (dacă se făceau vinovaţi) pe cei ce conduc lumea; deşi în respectivele sfere de acţiune fiecare din cele două puteri rămînea suverană: (Cf. Paolo Brezzi).

În locul regilor — incapabili sau minori — apare o autoritate politică nouă: „primarul palatului" — un fel de vice-rege sau de prim-ministru, adevăratul stăpîn al regatului. În Austrasia, unul din acești majordomi sau „primari ai palatului", Pepin de Heristal (635—714), reușește să reunească cele două regate, fondînd o nouă dinastie, dinastia carolingiană. Stăpîn al Austrasiei, Pepin însă nu era rege,

Dinar de argint, emis de Pepin, Monedă de aur bătută de Dagobert I. — Cabinet des Médailles, Paris

— nici el nici fiul și urmașul său Carol Martel (715—741), faimosul învingător de la Poitiers al arabilor (732). Dar unul din fiii lui Carol Martel, Pepin supranumit „cel Scurt" (714—748), căruia i-a lăsat stăpînirea Neustriei, Burgundiei și Provenței (celuilalt, Carloman, i-a lăsat Austrasia), după ce l-a înlăturat pe ultimul pretendent merovingian Childeric III, a fost uns rege al tuturor francilor de către însuși papa Ștefan II (752). Pepin cucerește de la longobarzi exarhatul Ravennei, dăruindu-l papei: dinastia și Biserica se sprijină reciproc — prin Pepin și prin fiul său, viitorul împărat Carol cel Mare, care va domni 45 de ani.

NORMANZII

Migrațiile maritime ale germanilor nordici sînt inițiate de heruli, care — anticipîndu-i pe vikingi — în sec. III ajung la Marea de Azov, în zona Bosforului, în Asia Mică, pustiind și coastele Mării Egee. În vest, invaziile lor sînt notate în Gallia și pe coasta Cantabrică — pentru ca apoi chiar din sec. VI numele lor să dispară din istorie.

Mult mai importante, și de asemenea prefigurînd acțiunile vikingilor, debutînd tot prin acțiuni piraterești, dar terminînd apoi prin a se stabili în teritoriile cucerite, au fost mișcările germanicilor din regiunea cuprinsă între Iutlanda și Rhin. Aceștia au fost juții, anglii și saxonii, — ultimele două popoare stabilindu-se în sec. V în Britania (după ce îi jefuiseră coastele nordice timp de trei secole). Aici, unde migrațiile lor vor continua pînă spre sfîrșitul sec. XII, se vor amesteca cu populația locală, asimilînd-o (cu excepția celei celtice) și întemeind regate[16]. Efectele colonizării germanice în Britania au fost mai radicale și mai durabile ca în alte părți.

Germanii nordici care, pornind din părțile Centro-Meridionale ale Peninsulei Scandinave, și-au afirmat prezența timp de trei secole (cca 780—1070) pe o arie imensă — de la Marea Nordică la Gibraltar, de la Capul Nord pînă pe malurile Volgăi inferioare, din zona Bizanțului pînă în peninsula canadiană Terra Nova, — au fost normanzii[17] sau vikingii.

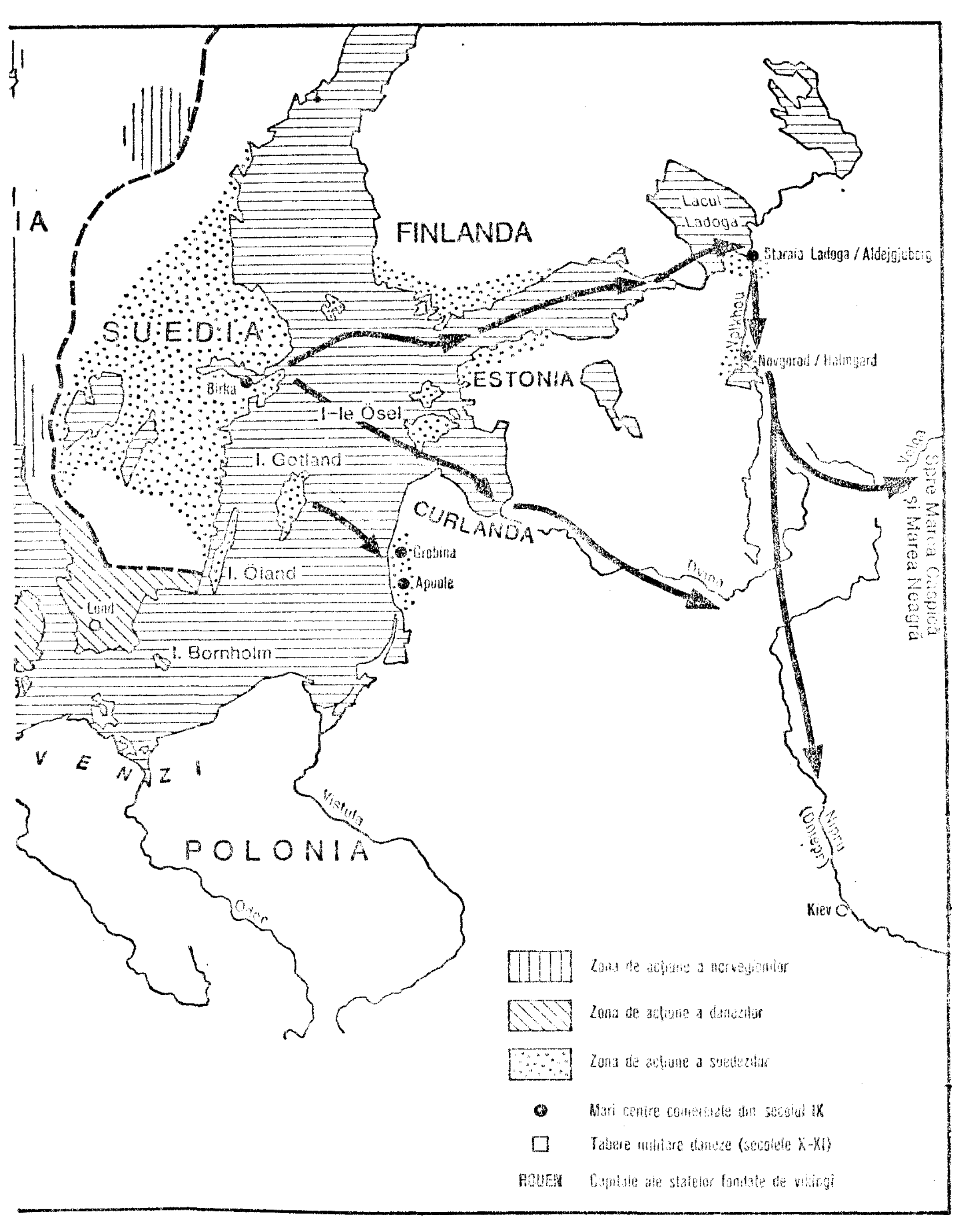
Incursiunile vikingilor, efectuate în general pe mare și prin gurile fluviilor, au fost posibile la o asemenea scară datorită perfecționării construcției corăbiilor lor,

[16] Despre acestea se va vorbi în vol. III, în capitolul consacrat civilizației și culturii medievale engleze.

[17] Cronicarii franci îi numesc *Nordmenn* — „oamenii nordului", — pornind din golfurile *(wik)* Norvegiei: de unde, numele de „vikingi" *(vikingar)*; dar în izvoarele vremii termenul *vikingr* înseamnă și „pirat". Îndată după 872, vikingii norvegieni au colonizat îndepărtata insulă Islanda, unde se refugiaseră — singurii locuitori — cîțiva călugări pustnici irlandezi.

Expansiunea popoarelo

IA
FINLANDA
Lacul Ladoga
Staraia Ladoga / Aldejgjuberg
SUEDIA
Birka
ESTONIA
Volhov
Novgorod / Holmgard
I-le Ösel
I. Gotland
CURLANDA
Volga
Spre Marea Caspică și Marea Neagră
Grobina
Apuole
I. Oland
Lund
I. Bornholm
VENZI
Vistula
POLONIA
Oder
Kiev
Zona de acţiune a norvegienilor
Zona de acţiune a danezilor
Zona de acţiune a suedezilor
Mari centre comerciale din secolul IX
Tabere militare daneze (secolele X-XI)
ROUEN Capitale ale statelor fondate de vikingi

...ndinave

rapide, sigure şi de mari dimensiuni, cu o tehnică al cărei nivel n-a fost atins, timp de trei secole, de nici un alt popor din Evul Mediu. În scopuri de jaf, în căutare de pămînturi pe care să se stabilească, sau pentru a face comerţ, vikingii au atins coastele Scoţiei, Irlandei şi Britaniei. Pe continent, urcînd cursul Senei pradă Parisul (845). În aceiaşi ani, o flotă de 150 de corăbii vikinge jefuieşte sudul Galliei. Vikingii ajung apoi pe coasta vestică a Peninsulei Iberice; pătrunzînd prin apele fluviului Guadalquivir ocupă şi jefuiesc Sevilla, ucid bărbaţii, iar pe femei şi pe copii îi iau ca să-i vîndă ca sclavi. Se retrag spre nord, prădînd oraşele Chartres şi Bordeaux, Toulouse şi Orléans, Tours şi Rouen...

Invaziile în direcţia estică au fost opera vikingilor din Suedia — care în sec. VIII ajunsese un stat unitar, puternic şi bogat, — cunoscuţi sub numele de varegi. Bogăţiile regiunilor din jurul Golfului Finlandei le-au dat îndemn să-şi continue marşul spre sud — şi, coborînd pe fluviile Rusiei, să ajungă la Marea Neagră, Marea Caspică şi la Constantinopol.

Încă din sec. VII varegii practicau foarte intense schimburi comerciale, paşnice, în regiunea ţărilor baltice. Tradiţiile lor afirmau că fondatorii oraşelor-state sau cnezate Novgorod şi Kiev (862) au fost scandinavi dintre cei care se numeau varegi sau *rus*[18], conduşi de Rurik. (Teoria „normandistă" bazată pe aceste tradiţii nu este acceptată de istoriografia sovietică).

Urmele aşezărilor varege în Rusia datează îndeosebi din sec. X. În sec. IX varegii *rus* („pe care noi îi chemăm cu un alt nume, de normanzi, *Nordmannos*" — cum scria istoricul longobard Liutprand din Cremona, mort în 972) ajunseseră un element foarte important în viaţa Rusiei: comerţul lor de-a lungul Volgăi era deosebit de activ, varegii stabiliseră contacte comerciale intense cu bulgarii, arabii şi bizantinii, traficau mărfuri provenite din ţinuturi îndepărtate — mătăsuri din China, argint din Arabia, obiecte de sticlă din Persia, articole exotice din India, — dînd în schimb sclavi, arme, ceară, miere şi blănuri. La Kiev deţineau supremaţia — deşi erau mult mai puţin numeroşi decît populaţia slavă căreia îi impusese un tribut în bani şi în natură (mai ales blănuri), afirmîndu-se ca elementul dinamic, factor important de progres. Aici se stabilise şi sediul principal al autorităţii lor, sub Oleg (882—922), succesorul lui Rurik din Novgorod.

Cronicarii arabi (îndeosebi Ibn Rustan, din prima jumătate a sec. X) îi descriu pe varegi ca fiind foarte îngrijiţi în îmbrăcăminte, gîlcevitori între ei, dar foarte ospitalieri cu străinii. Aveau preoţii lor şi sacrificau zeilor nu numai animale, ci şi bărbaţi sau femei[19]. Deţineau controlul absolut de-a lungul regiunii Niprului, regiune ameninţată continuu de atacurile pecenegilor. Ţinta celor mai multe corăbii ale negustorilor varegi era Constantinopolul, unde erau bine primiţi, — deşi raporturile lor cu Bizanţul n-au fost totdeauna paşnice. În cele din urmă, conflictele s-au terminat prin încheierea unui tratat comercial (în 911). Expediţiile cneazului Kievului Igor (912—945) împotriva Constantinopolului fiind respinse (în 941 şi 944), acesta încheie un nou şi avantajos tratat comercial cu bizantinii.

[18] Cuvînt care derivă din numele dat varegilor (*vaeringjar* — „oameni care s-au legat prin jurămînt, confederaţi") din Rusia, de finlandezi (*ruotsi*) şi estonieni (*rootsi*), şi care s-ar traduce „navigatori". Cu timpul, cuvîntul *rus* s-a extins asupra tuturor celor ce trăiau sub suveranitatea acestor varegi, inclusiv a supuşilor slavi. Solii greci bizantini trimişi la curtea împăratului francilor Ludovic cel Pios (în 839) erau însoţiţi de oameni „care spuneau că ei se numesc *rhos*" (cf, Gwyn Jones).

[19] Sacrificiul uman se făcea prin spînzurare. Cînd murea un şef vareg i se construia un mormînt mare cît o casă, în care i se puneau alături brăţările lui de aur, hrană şi băutură din belşug, monede, precum şi — înmormîntată de vie — soţia sau concubina sa favorită. Aceste obiceiuri funerare, relatate de cronicarii arabi, au fost confirmate de descoperiri arheologice. — Asupra obiceiurilor *rus*-ilor ne informează şi împăratul Constantin VII Porphyrogenetul, într-o operă datînd din jurul anului 950.

Cnezii din Novgorod și Kiev întrețineau raporturi foarte strînse cu regii vikingi din Suedia. Timp de aproape două secole, pe teritoriul Rusiei s-a desfășurat procesul continuu de asimilare a varegilor de către populația locală, — prin căsătorii mixte, concubinaj, adoptarea limbii, credințelor religioase și a obiceiurilor slavilor. În procesul complex de întemeiere a statului rus, varegii au avut un rol de prim-plan. Din jurul anului 1000 și pînă la începutul sec. XIII luptătorii varegi au servit în garda imperială a Bizanțului; mercenarii varegi au luat parte la luptele bizantinilor din Creta, Italia Meridională, Dalmația, de pe țărmurile Mării Caspice, etc.

În vest, singura acțiune de colonizare durabilă a normanzilor din Norvegia a fost cea din Islanda, insulă pe care ei o descoperă în sec. IX. Către 930, întregul teritoriu locuibil al Islandei este ocupat. Normanzii organizează numaidecît noul stat, dîndu-i o structură cu totul originală.

Puterea legislativă și judecătorească era deținută de 36 de *godhar* — sacerdoți seculari, guvernatori efectivi, constituind clasa celor bogați și puternici. Este promulgat un cod de legi — ținînd loc de adevărata constituție — și se întemeiază Adunarea Națională *(Althing)* care își alege un președinte, sau „proclamator de legi" *(logsogumadr)*, pe un termen de trei ani și reeligibil. Acesta reprezenta constituția — dar fără să aibă nici o funcție efectivă de guvernare și nici o autoritate asupra tribunalelor. (Un *logsogumadr* a fost și autorul celebrei *Edda* în proză, Snorri Sturluson). Puterea efectivă în stat era rezervată *godhar*-ilor. *Althing*-ul era o adunare legislativă — primul parlament din Europa — controlată de *godhar;* funcțiile judiciare cădeau în atribuția unui comitet reprezentativ *(Lögretta)* de 144 de membri, din care numai 48 aveau drept de vot. Din anul 964, cînd țara a fost împărțită în patru districte, fiecare district își avea tribunalul propriu. În 1004 s-a instituit o curte de apel, cu funcție de tribunal suprem, ai cărei 48 de judecători erau numiți de *godhar*. Redactarea scrisă a *corpus*-ului de legi — considerat cea mai veche constituție politică europeană — a avut loc[20] între 1250—1260.

Dat fiind faptul că acești *godhar* îl alegeau pe „proclamatorul legii", controlau *Lögretta*, administrau *thing*-urile districtelor, îi numeau pe judecătorii tribunalelor și curții supreme — pe lîngă autoritatea lor de sacerdoți și privilegiile care le-au creat bogății personale, posesiuni de terenuri întinse, — poziția lor de clasă conducătoare a rămas permanentă, pînă la sfîrșitul epocii republicane[21], în 1262.

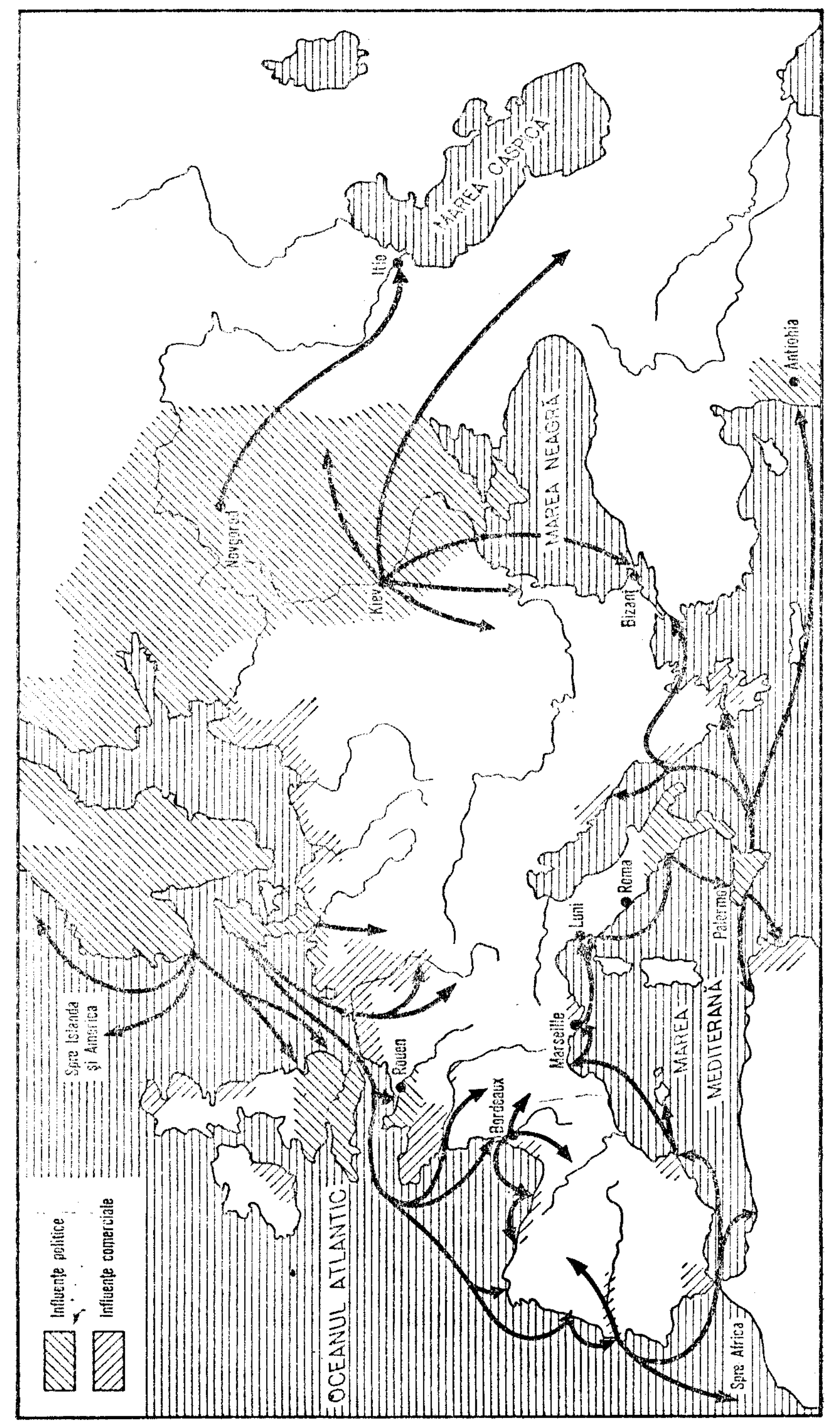
Vikingii din Islanda și Norvegia și-au continuat explorările în direcția vestică, descoperind și colonizînd Groenlanda, traversînd Atlanticul și debarcînd pe coasta orientală a Americii de Nord[22].

Vikingii groenlandezi s-au organizat urmînd (în limite reduse, evident) modelul lor islandez — cu o Adunare Națională, un cod de legi, construindu-și biserici creștine și o catedrală. — După ce înainte cu cîțiva ani o furtună îl aruncase pe vikingul Bjorni pe coasta Labradorului, expediția de cercetare organizată și condusă de Leif

[20] În anul 1000, *Althing*-ul a hotărît ca religia creștină să fie adoptată ca religie de stat; primii episcopi creștini erau fii de *godhar*. Titularii celor două episcopii din Islanda au intrat în *Lögretta* ca membri de drept. Creștinismul islandez n-a fost nici exclusivist, nici intolerant; încît tradițiile păgîne au putut fi conservate și scrise pe pergamente, constituind o prețioasă sursă documentară asupra istoriei și culturii vechilor germani.

[21] Intervenind în disputele dintre *godhar*-i, în 1264 regele Norvegiei Haakon IV va impune să fie recunoscut rege și al Islandei — unde numește un guvernator *(jarl)*, pentru a menține ordinea; islandezii continuînd să plătească regelui un mic tribut. Tribunalele vor fi desființate — iar în 1800 va fi abolit și *Althing*-ul.

[22] Faptele relatate mai jos sînt luate din surse literare (din *saga)* — care se cer primite cu multe rezerve. Cercetările arheologice recente au ajuns la concluzia că urme certe de așezări vikinge sînt atestate de obiectele și ruinele de clădiri descoperite în golful Ungava din nordul Labradorului și în Golful Meadows din Terra Nova (Newfoundland).

Normanzii în Europa (secolele X–XI)

Eiriksson ajunge (în jurul anului 1000) într-o regiune populată de eschimoşi, numită de el Vinland. Într-o altă expediţie de explorare, condusă de fratele său Thorvald, acesta piere ucis în cursul unor atacuri ale băştinaşilor. În expediţia de colonizare organizată de Thorfinn Karlsefni, acesta porneşte cu 60 de oameni împreună cu soţiile lor, luînd cu ei şi diferite animale (după o altă sursă — cu 3 corăbii şi 160 de oameni). Contactele cu indigenii au început prin schimburi comerciale şi s-au terminat cu ostilităţi. După ce au rămas aici trei ierni, coloniştii au renunţat şi s-au reîntors în Groenlanda. O altă *saga* vorbeşte de o altă expediţie, terminată în mod dramatic, — încît apoi vikingii au renunţat la alte încercări. — Se pare că toate aceste încercări de colonizare în regiunile Labradorului au încetat cu totul cel mai tîrziu în anul 1020.

După 1350, vikingii au rămas în Groenlanda numai în cîteva aşezări din zona răsăriteană — care dispar şi acestea către anul 1500 (din cauze neprecizate: între acestea fiind desigur şi ostilitatea băştinaşilor eschimoşi). În felul acesta se încheie capitolul colonizărilor — opera ultimului dintre vechile popoare germanice. Urmele vikingilor au dispărut spre sfîrşitul secolului al XI-lea (cu excepţia ţărilor scandinave şi Islandei), după ce însă au înscris un capitol important sub multe aspecte, în istoria civilizaţiei şi culturii europene.

ECONOMIA. AGRICULTURA ŞI MEŞTEŞUGURILE

Vorbind despre Germania, Tacitus constată că este „O ţară urîtă, cu firea cerului aspră, pustie şi tristă la vedere (...), ori numai pădure plină de groază, ori numai baltă urîtă". Apoi — mai atenuînd: ţara germanilor, „pe ici pe colo se mai schimbă (...) în grîne rodnică, pomilor neprielnică, îmbelşugată în vite (...), aceasta-i singura lor şi cea mai mare avuţie". În ce priveşte agricultura — „ei nu se luptă din greu cu rodnicia şi cu întinderea pămîntului"[23].

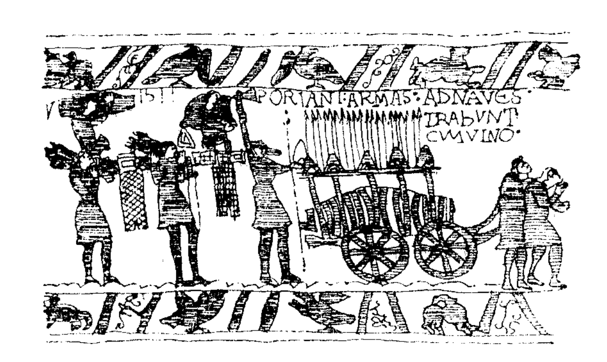
Cu un secol şi jumătate înaintea lui Tacitus, Caesar constatase şi el: „Cu agricultura se ocupă puţin"; iar vorbind despre regimul proprietăţii funciare al germanilor: „Nimeni nu are o întindere de pămînt determinată, nici proprietăţi personale, ci în fiecare an magistraţii şi şefii triburilor împart ginţilor şi grupurilor de oameni înrudiţi, care trăiesc în comun, atîta pămînt cît socotesc necesar şi în ţinutul în care cred de cuviinţă. Peste un an, îi silesc să se ducă în altă parte"[24].

În sec. I î.e.n. germanii din estul Rhinului erau în mod prevalent crescători de vite — dar nu păstori nomazi, nu practicau transhumanţa. Creşteau animale — vaci, porci, oi, capre, — adăpostite în timpul iernii sub acelaşi acoperămînt cu oamenii. Calul era folosit mai mult la călărit decît ca animal de tracţiune. Împreună cu vînatul, turmele de vite constituiau mijlocul principal de subzistenţă. — Dar şi agricultura germanilor era destul de dezvoltată (chiar dacă autorii antici citaţi mai sus nu sînt de aceeaşi părere) — din moment ce satisfăcea nevoile unei populaţii de 5—6 milioane de oameni, la cît era apreciată populaţia Germaniei în timpul lui Caesar.

[23] *Germania*, II 1; V 1. — Iar vitele, „sînt de obicei mici la trup".

[24] „Germanii motivează acest obicei în mai multe feluri: obişnuindu-se cu o locuinţă fixă, oamenii ar putea să schimbe dragostea de război cu cea pentru agricultură /.../; s-ar putea strădui să-şi întindă proprietăţile, şi astfel cei mai puternici să-i alunge pe cei mai slabi /.../; să nu se nască pofta de bani, care provoacă dezbinări şi neînţelegeri /.../, în sfîrşit, urmăresc să ţină poporul în cumpătare" (*Războiul gallic*, VI, 22),

Pămînturile erau desţelenite în comun de colectivitatea satului sau a grupului de familii, — cu ajutorul plugului tras de boi, montat pe două roţi, prevăzut cu brăzdar şi coarne (model preluat şi de romani de la germani), şi care ara nu numai despicînd pămîntul, ci şi întorcînd brazda. Printre uneltele agricole mai figurau grapa, secera şi coasa. Îmblătitul grînelor se făcea cu ajutorul beţelor; dar mai tîrziu germanii au împrumutat de la romani îmblăciul. — După desţelenire, terenul era împărţit în loturi spre a fi lucrat de familii, în funcţie de meritele şi de

Îmbarcarea armamentului şi a proviziilor în expediţia pentru cucerirea Angliei de către normanzi (1066). — Scenă de pe tapiseria din Bayeux

numărul membrilor familiei. (Nu ştim dacă loturile erau acordate pe un anumit timp, sau definitiv). La început, se practica rotaţia agrară: un an terenul era cultivat, iar în anul următor era lăsat pentru păşunat. Mai tîrziu, odată cu creşterea populaţiei pămîntul cultivabil a trebuit să fie exploatat mai cu măsură, întrebuinţîndu-se şi îngrăşămîntul cu un fel de marnă, — fapt care şi el a dus la constituirea proprietăţii agricole private. Spre sfîrşitul secolului I e.n. situaţia se prezenta radical diferită: acum pămînturile „le împart între ei după cinstea fiecăruia" (Tacitus, *op. cit.*, XXVI, 2). Deci, nu unei familii, ci unor indivizi: căpetenia tribului şi războinicii de prestigiu şi mai bogaţi primeau o bucată de teren mai fertilă şi mai mare decît ceilalţi.

În acelaşi timp membrii colectivităţii săteşti exploatau în comun bunurile comunităţii — pădurile, păşunile şi apele. „Putem presupune existenţa unei agriculturi comunitare cu proprietate comună numai pentru triburile migratoare în stare de război" (E. Nack).

Germanii cultivau orz, grîu, mai tîrziu şi secară, ovăz, mei, in, cînepă, precum şi zarzavaturi — îndeosebi sfeclă, fasole şi mazăre. N-au cultivat însă pomi fructiferi — cu excepţia mărului — decît începînd (probabil) de pe la jumătatea secolului I e.n., sub influenţa romanilor — care au introdus în Germania zarzavaturi, precum şi viţa de vie.

Pentru celelalte popoare germanice informaţiile de care dispunem sînt sau puţine, sau lipsesc cu desăvîrşire. Ostrogoţii din teritoriile Ucrainei actuale erau desigur agricultori sedentari — care vor cere împăratului Valens să le permită să se aşeze în Tracia, pentru că această ţară „are pămîntul foarte fertil"[25]. Vizigoţii sînt citaţi de autorii din sec. IV ca fiind, nu păstori, ci plugari; dar despre viaţa şi modul lor de a lucra pămîntul nu ştim nimic. Germanicii erau în principal agricultori şi crescători de vite — pentru care extrem de importantă era asigurarea furajului. Alte ocupaţii ale omului liber *(bondi)* normand erau marinăritul, comerţul, vînătoarea şi pescuitul (şi practicarea unor meşteşuguri) — de obicei concomitent

[25] Amm, Marcellinus, *Istorie romană*, XXXI, 3, 8.

cu agricultura: căci simţul proprietăţii funciare era foarte puternic la ei[26]. Normanzii cultivau îndeosebi orzul — cereala tipic scandinavă, — precum şi secara şi ovăzul; iar în regiunile de miazăzi (şi în cantitatea mai mică) grîul. În fine, ca zarzavaturi cultivau fasolea, mazărea, sfecla, varza şi usturoiul.

Germanilor, „argint şi aur, zeii nu le-au dat"; în ţara lor — „nici fierul nu se găseşte din belşug", spune Tacitus *(op. cit.*, V, 2; VI, 1).

Într-adevăr, fierul — deşi cunoscut de germani cu multe secole mai înainte — era puţin folosit. Orice fel de metal era considerat de ei un material de lux. Vasele şi diferitele unelte casnice erau de obicei din lemn, din piele, din argilă arsă. Cele de metal erau în majoritate din bronz; fierul era rezervat armelor. (Vasele metalice, cupele, etc., erau importate de la celţi sau de la romani). Bărbaţii lucrau obiectele de lemn; femeile, torceau, ţeseau şi confecţionau veşmintele şi încălţămintea pentru întreaga familie. Şi olăritul — efectuat de femei — era un meşteşug casnic; foarte rare erau atelierele de olărit — în care produsele erau de asemenea lucrate în cea mai mare parte cu mîna[27]. Cu timpul, din industria casnică s-au separat anumite meşteşuguri, practicate în ateliere (de olărie, de ţesătorie, ş.a.). Printre cele apărute mai devreme va fi fost desigur cel al fierarilor, care aveau nevoie de utilaje speciale. Fierarii, potcovarii, meşterii care lucrau unelte şi obiecte casnice de metal, arme, instrumente muzicale de suflat — şi de asemenea obiecte de podoabă din aur sau argint — erau foarte preţuiţi şi cinstiţi: se credea că produsele muncii lor posedau şi anumite virtuţi magice. Aşa erau socotite, de pildă, armele — întrucît de calitatea lor depindea adeseori viaţa acelor care le mînuiau.

Vizigoţii dezvoltaseră la un nivel ridicat felurite meşteşuguri. În vocabularul traducerii sale în limba gotică a *Bibliei*, Wulfila introduce numeroşi termeni în legătură cu dulgherii, olarii, pescarii, fierarii, etc. Mulţi olari foloseau roata. Din fier, meşterii lucrau arme, vîrfuri de săgeţi, precum şi alte obiecte. În 74 de morminte din cimitirul vizigot descoperit la Sîntana de Mureş s-au găsit multe obiecte de ceramică fină; apoi cuţite de fier, catarame, broşe, inele de bronz (uneori de argint), cercei de argint, podoabe de ambră sau perle de sticlă colorată. Înalta măiestrie a meşterilor care lucrau metalele nobile este ilustrată de Tezaurul de la Pietroasa[28], în piesele de aur lucrate *au repoussé*, cu pietre preţioase sau semi-preţioase în montură, aduse din Siria şi Persia (tehnică ce va fi reluată în arta germanică); piese lucrate cu o fineţe care dovedeşte capacitatea meşterilor vizigoţi de a asimila stilurile artistice ale popoarelor de veche cultură — grec şi iranian — cu care au venit în contact (cf. E.A. Thomson).

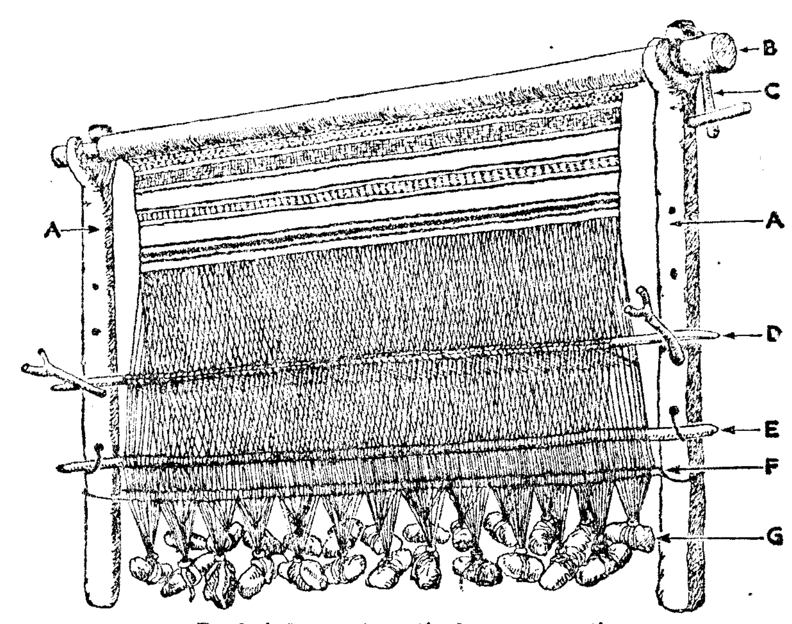
Normanzii din perioada migraţiilor erau şi ei excelenţi meşteri în metal. Lucrau cu multă iscusinţă şi bun gust arme ornamentate cu multă fantezie, piese de harnaşament incizate de bronz aurit, articole de podoabă felurite pentru bărbaţi şi femei. În primul rînd, erau neegalaţi — de nici un alt popor din Europa timpului lor — constructori de corăbii: fapt care a condiţionat în principal spectacularele lor expediţii pe mare şi pe ocean.

[26] Un proprietar îşi putea vinde pămîntul; dar în acest caz era obligat să împartă preţul obţinut cu moştenitorii săi. Pămîntul era în proprietate absolută, fără a fi supus unor impozite sau obligaţii faţă de un nobil (decît dacă proprietarul accepta, în mod liber, protecţia acestuia pe timp de război, în dispute legale sau în „dreptul de răzbunare"). La moartea tatălui, moştenitor rămînea numai fiul mai mare — care însă trebuia să plătească fraţilor mai mici o despăgubire. „Un astfel de sistem îi încuraja pe fraţii mai mici să-şi caute norocul în altă parte: să întreprindă călătorii în scop de comerţ ori de piraterie; sau, să se unească mai mulţi la un loc şi să pornească într-o acţiune de colonizare" (J. Lindsay).

[27] Deşi germanii au cunoscut (prin intermediul celţilor) roata olarului, dar n-au folosit-o decît la sfîrşitul sec. al III-lea sau chiar al IV-lea; şi nici atunci folosirea ei n-a fost generalizată (cf. Rolf Hachmann).

[28] Operă vizigotă din sec. IV; după alţi autori, operă ostrogotă din sec. V e.n.

Astfel, corabia cu pînze descoperită în 1901 la Gokstad (conservată în Muzeul Universităţii din Oslo), datînd din jurul anului 800, are o lungime de 28,30 m, lărgimea de 5,25 m şi înălţimea de 1,75 m. Chila, lungă de 25 m, este dintr-un singur trunchi de brad. Nava, care putea transporta o încărcătură de 9 tone, avea o greutate (cu toate accesoriile de la bord) de peste 20 de tone şi era construită în întregime din lemn de stejar. Cele 16 perechi de vîsle lungi de 5 m erau din lemn de pin; scîndurile erau prinse cu cuie şi cu plăci mici de fier, ancora era de fier şi era legată

Război de ţesut vertical, cu greutăţi,
A=picioare de susţinere; B=sulul pe care se înfăşoară ţesătura; C=manivela (cocîrla); D= iţa; E=vergeaua despărţitoare; F=despărţitorul firelor urzelei; G=greutăţi

cu o funie de cînepă. Timona era plasată lateral. Catargul era din lemn de pin şi avea înălţimea de 11 m; cu o mare velă pătrată dintr-o ţesătură groasă de in întărită şi a cărei suprafaţă, prin manevre adecvate, putea fi redusă în funcţie de intensitatea vîntului.

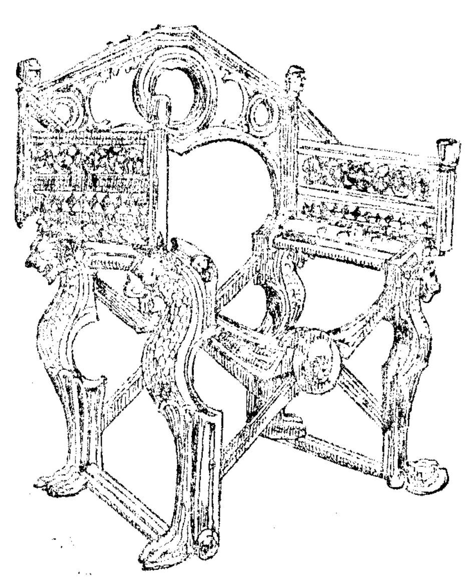
Unele corăbii ale vikingilor aveau vela din piei cusute împreună şi erau acoperite cu o enormă pînză groasă; încît noaptea se transformau în dormitoare. Vikingii aveau şi nave tip cargo, lungi de 13—16 m, care transportau mărfuri şi vite mici şi mari. Vechile povestiri scandinave vorbesc de tipurile de corăbii de război — *skúta*, *snekkja*, *skeid*, *dreki*, *karfi*, — între care era şi *langskip* („nava lungă"), cu 20 de vîslaşi pe o latură şi dotată cu şalupe, fie remorcate, fie la bord. Alte tipuri de corăbii serveau la transportul trupelor de războinici *(leidangrsskip)*; sau la apărarea coastelor *(landrarnaskip)* — cum era cea construită în jurul anului 1000 de regele Norvegiei Olav Tryggvasson, botezată „Şarpele lung", lungă de 50 m, cu 35 de vîslaşi pe o latură, şi care putea transporta (după mărturia lui Snorri Sturluson) peste 200 de oameni[29].

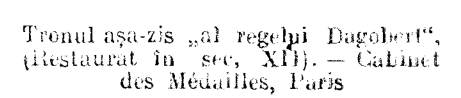
[29] Această navă şi altele de aceleaşi dimensiuni (corabia regelui Knud se spune că avea o lungime de 70 m şi 60 de perechi de vîslaşi) erau improprii pentru luptă, şi chiar pentru navigaţia în larg. — Corăbiile de ceremonie aveau pupa şi prova ornamentate cu sculpturi în lemn reprezentînd de obicei un dragon (de unde şi numele de *drakkar* dat acestei categorii de nave), căruia i se atribuiau puteri magice protectoare.

COMERȚUL, TRANSPORTURILE ȘI COMUNICAȚIILE

Unul din cele mai vechi drumuri comerciale care străbăteau Germania — folosit de negustori încă în prima jumătate a mileniului I î.e.n. — pornea din portul coloniei grecești Massilia (azi Marseille), urca valea Rhonului și ajungea la gurile Rhinului și alte puncte ale Mării Nordului. Al doilea, pornind din portul Aquileiei, ajungea pe țărmul sud-estic al Mării Baltice. Al treilea — din nordul Adriaticei, traversa Dunărea în apropiere de actualul oraș Linz, de unde se bifurca: un drum atingea Marea Nordului prin Boemia, celălalt ajungea în aceeași regiune străbătînd Bavaria.

La vechii germani, schimburile comerciale se făceau sub formă de troc. Moneda, de proveniență romană (căci vechii germani n-au bătut monedă proprie), nu era folosită pentru plăți, ci era căutată doar pentru conținutul ei de metal prețios (cf. R. Hachmann). — Ocaziile obișnuite pentru a schimba mărfuri le ofereau marile sărbători, la care se adunau toți locuitorii din regiunea respectivă. În apropierea sanctuarelor se țineau și tîrgurile. Mărfurile cele mai căutate la schimb erau cremenea, mai tîrziu metalele (aramă, cositor, argint, aur) și ambra, chihlimbarul galben-brun sau brun-cenușiu. Ultimul era articolul principal — foarte căutat — în schimburile comerciale: încă în a doua jumătate a mileniului II î.e.n. ambra ajunsese din regiunile Balticei pînă în Grecia miceniană. Pe lîngă ambră, vechii germani mai exportau articole alimentare, metale, pielărie, blănuri și sclavi; aduceau în schimb fier din Noricum (în nord-estul Italiei) sau din Europa Centrală: vin, articole de lux lucrate de meșterii romani, vase și piedestale de bronz pentru măsuțe, cupe de argint, obiecte de sticlă, podoabe, etc. — În operațiile comerciale ale germanilor un loc foarte important îl dețineau negustorii celți și îndeosebi romani.

Tronul așa-zis „al regelui Dagobert", (Restaurat în sec. XII). — Cabinet des Médailles, Paris

Mai tîrziu, în perioada migrațiilor, produsele manufacturiere ale vizigoților erau căutate și în lumea romană. Cantitatea și varietatea obiectelor găsite în mormintele vizigote din Sîntana de Mureș (despre care am vorbit mai sus) arată atît nivelul lor artizanal ridicat, cît și relațiile comerciale intense cu negustorii romani. Aceștia își duceau mărfurile în lumea goților pînă dincolo de Nipru și Bug — de

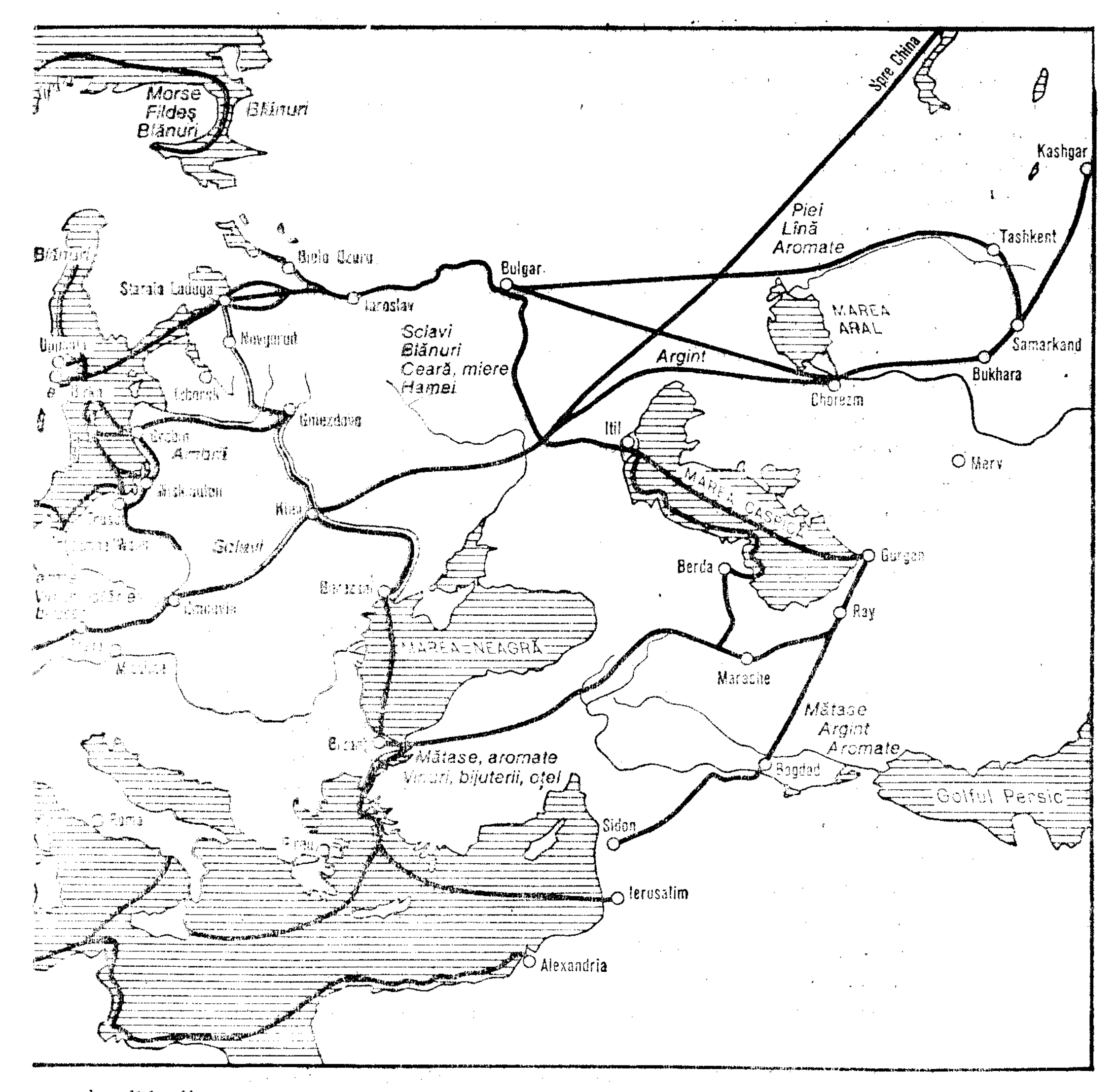

Drumurile comerciale

unde aduceau în schimb mai cu seamă sclavi[30]. — Comerţul vizigoţilor a căpătat un impuls mai mare în urma intrării în cadrul operaţiunilor sale a unei importante cantităţi de monedă romană — primită din partea guvernului roman fie ca subsidii, fie ca soldă a mercenarilor vizigoţi angajaţi în armata romană.

Deosebit de intensă şi dezvoltată pe o scară foarte largă a fost activitatea comercială a normanzilor — mai cu seamă într-o epocă în care acţiunile negustoreşti erau susţinute şi alimentate de practica pirateriei.

[30] Cînd, în anul 362, împăratul Iulian pregătea campania contra perşilor — cu care ocazie a fost sfătuit să îi atace mai întîi pe vizigoţi, — împăratul „a răspuns că vrea duşmani mai onorabili, că pentru aceasta sînt de ajuns negustorii celţi din Galatia care să-i cumpere pe toţi /vizigoţii — n.n. *O.D.*/, fără deosebire de condiţie socială“ (Amm. Marcellinus, *op. cit.*, XXII, 7, 8). — Un autor al timpului afirma că, la acea dată, puţine erau regiunile Imperiului roman în care să nu se afle sclavi goţi, în majoritate vizigoţi de naştere.

ale vikingilor

Aria comerțului normanzilor era extrem de vastă. Varegii de pe teritoriul Rusiei aveau legături strînse cu negustorii greci din Bizanț, în timp ce prin negustorii arabi aduceau articole din India și China. Pe cursul fluviilor corăbiile lor aduceau din Europa Centrală și Meridională aramă și cositor, aur, argint și vase fine de ceramică, stofe de preț, obiecte de sticlă, bijuterii și vin. Bizanțul și țările sud-europene cereau blănuri de urs, de zibelină, de jder, de veveriță, piei de focă și colți de morsă, coarne de ren, ceară, funii pentru corăbii, sclavi, — și mult-prețuita ambră, despre care se credea că este dotată cu virtuți magice și profilactice. În Islanda și Groenlanda negustorii normanzi duceau în primul rînd grîne, vite și lemn de construcție din Norvegia, schimbîndu-le cu lînă și cu piei brute. În Irlanda corăbiile lor duceau blănuri, piei, unt și ulei de balenă, aducînd în schimb miere, orz, cai și sclavi. — Și alte articole intrau în inventarul comercial al normanzilor — și dintre

cele mai variate: vite cornute, ovine, minerale fieroase, mătăsuri din Bizanţ şi din Orient, arme, peşte sărat şi afumat, nuci, sare şi mori de piatră pentru măcinat grînele, veşminte, piepteni, unguente, — şi monede greceşti sau romane. În sec. X negustorii arabi din Cordoba cumpărau de la normanzi cai, săgeţi, şoimi de vînătoare, colţi de morsă, blănuri de zibelină, castor şi hermelină, de vulpi roşii şi albe, — pe lîngă alte articole de uz comun: miere, ceară, ghindă şi coajă de mesteacăn, săgeţi şi spade, vite, piei de capră şi de cal. Ceea ce aceşti arabi le puteau oferi în schimb era articolul esenţial pentru comerţul vikingilor: sclavii.

Vikingii practicau într-o foarte mică măsură comerţul pe bază de schimb în natură — şi în acest caz, numai ca o operaţie intermediară. În secolele IX—XI, cele mai importante centre comerciale pe teritoriu scandinav erau oraşele Birka (situat pe o insulă la 30 km de Stockholm) şi Hedeby — sau Haitabu — din nordul Danemarcei. Aici, negustorii veniţi din ţinuturi îndepărtate (anglo-saxoni, frizoni, slavi, greci sau arabi) schimbau articolele cele mai variate: mătăsuri din Orient şi brocarturi bizantine, obiecte de sticlă din Renania şi argintărie arabă, postavuri frizone şi arme lucrate de franci, precum şi nenumărate produse din regiunile nordice. În timp ce, înainte, schimburile comerciale la scară continentală se efectuau esenţialmente pe drumuri de uscat şi pe o axă nord-sud, acum comerţul viking operează pe mări sau pe marile fluvii şi, prevalent, pe direcţia est sau vest[31].

Această reţea comercială atît de vastă era deservită, cum am spus, în principal de corăbiile lor foarte perfecţionate.

Din Norvegia pînă în Islanda — o distanţă de aproape 1 000 km — navigaţia dura numai 7 zile; iar din nordul insulei pînă în Groenlanda Occidentală, alte 3 zile. Construcţia corăbiei vikingilor, forma şi dotarea ei îi asigurau o viteză excepţională, mult superioară corăbiilor lui Cristofor Columb: 11 mile marine pe oră cu vîntul în pupa, sau peste 120 de mile în 24 de ore (cf. Gwyn Jones). — Ceea ce e de reţinut este faptul că în sec. X, cînd au efectuat marile călătorii transatlantice de descoperiri şi colonizări, vikingii nu dispuneau nici de busolă nici de hărţi. Cunoşteau însă bine cursul astrelor, ştiau că pămîntul are formă sferică, se orientau observînd păsările şi vietăţile marine specifice unor anumite zone, observau modul de formare a norilor şi culoarea apei oceanului, reverberaţiile gheţarilor, direcţia vînturilor, lemnele şi iarba aduse de curenţii marini. În porturi, în timpul nopţii erau aprinse în permanenţă faruri.

Dar pentru călătoriile mai lungi era necesar ca navigatorii să ştie stabili latitudinea la care se află. Şi o stabileau cu ajutorul unor tabele care dădeau pentru fiecare săptămînă a anului înălţimea meridională a soarelui la amiază, precum şi indicaţii asupra azimutului său în zorii zilei (tabele elaborate de Oddi Helgason din Islanda, încă înainte de anul 1000). Dispuneau şi de cadrane direcţionale — de un tip simplu, dar eficace — de felul micului cadran solar portabil, datînd din jurul anului 1000, foarte ingenios (descoperit în 1971, în apropierea catedralei din Canterbury). — În fine, navigatorii vikingi ştiau stabili poziţia soarelui şi cînd acesta

[31] Această revoluţie economică — cu asemenea caracteristici şi pe bază de operaţii monetare — efectuată de vikingi (şi devenită înfloritoare începînd din secolele IX—X) a înlocuit etalonul-aur cu moneda de argint. Numai pe teritoriul Suediei Meridionale s-au găsit peste 200 kg de monezi de argint. Abundenţa acestui metal se datora intenselor relaţii comerciale cu Orientul: la începutul sec. IX califatul din Bagdad producea 1.220 tone de argint extras din minele din Afghanistan.

era acoperit de nori, folosindu-se de proprietatea calcitei transparente şi birefringente de a polariza lumina — „piatra solară" sau „spatul de Islanda"[32].

În timpul iernii corăbiile erau trase pe uscat, puse la adăpost şi călăfătuite. În incursiunile lor (pe care norvegienii le-au început în sec. VIII, înaintea danezilor), vikingii intrau prin gurile fluviilor — Sena, Tamisa, Loara, Gironda, etc.; înaintau în susul apei, debarcau, luau caii găsiţi în regiune şi continuau incursiunea, străbătînd cu repeziciune ţara. Uneori îşi transportau corăbiile pe uscat, trăgîndu-le cu frînghiile pe cilindri de lemn, pentru a ocoli un promontoriu sau pentru a evita o cascadă. Căpitan era proprietarul corăbiei; dar căpitanul unei nave de război era numit de rege. Corăbiile erau botezate cu nume poetice: „Buiestrul înaripat", „Corbul vîntului", „Renul regelui mării", „Calul pornit pe cărarea pescăruşilor"...

Normanzii făceau, fireşte, călătorii lungi şi pe uscat, folosind ca animal de tracţiune calul. Vara, mărfurile erau transportate cu care şi căruţe de diferite tipuri; iarna, de tipuri variate de sănii (dar sania era întrebuinţată nu numai iarna). Unei căruţe i se puteau monta tălpi de sanie în locul roţilor, iar unei sănii, roţi. Normanzii cunoşteau şi skiurile şi patinele (în diferite puncte arheologice s-au găsit patine confecţionate din tibii de porc).

Podurile şi drumurile erau construite şi întreţinute cu grijă — mai ales drumurile înălţate, în rambleu, din zonele mlăştinoase. Inscripţiile runice de pe pietrele comemorative dedicate unor persoane care construiseră un pod sau un drum în memoria unui membru al familiei sale, subliniau importanţa unei asemenea acţiuni în folosul comunităţii.

SOCIETATEA ŞI ORGANIZAREA STATULUI

Ca la majoritatea popoarelor din vechime, şi la germani celula întregii vieţi sociale o forma familia patriarhală, compusă din părinţi şi fiii necăsătoriţi. După căsătoria acestora, familia se lărgea incluzînd în componenţa ei şi pe servitorii sau sclavii familiei. Adăugîndu-se familiei şi rudele de sînge lua naştere ginta (stirpea, neamul, — *Sippe)*, ai cărei membri alcătuiau comunitatea unui sat.

Gintei îi reveneau anumite îndatoriri precise: trebuia să-i ajute pe membrii săi nevoiaşi, desemna din rîndurile ei pe juraţii care judecau un proces, stabilea condiţiile şi aplica măsurile de protejare cuvenite persoanei şi patrimoniului minorilor; în fine, toţi membrii gintei luau parte la celebrarea căsătoriilor din cadrul gintei. Membrii unei *Sippe* trebuiau să-l apere, chiar cu armele, pe unul de ai lor dacă acesta era atacat; iar dacă era rănit sau ucis, ginta trebuia să-l răzbune: pînă la apariţia unei puteri statale organizate, vendeta a rămas la vechii germani singura formă de protecţie eficientă a individului. Cu timpul, pentru a se evita interminabilele vărsări de sînge, obligaţia răzbunării — *vendeta* — a fost înlocuită cu plata unei amenzi şi a unei despăgubiri. — În timp de război, membrii unei *Sippe* luptau împreună în unitatea lor separată; sentimentul solidarităţii de gintă le sporea vitejia şi spiritul de sacrificiu. Mai multe ginţi se constituiau, pe baza unităţii teritoriale, într-un trib — care era unitatea social-politică supremă, independentă şi

[32] „Principiul ştiinţific al polarizării luminii cu spatul de Islanda a fost formulat pentru prima oară de Erasmus Bartholinus (în 1669) şi a dus, pe cale indirectă, la invenţia busolei cereşti a lui Kollsman, sau 'busola crepusculară', folosită azi de liniile aeriene militare pe rutele polare" (E. Nack). — Vikingii nu cunoşteau, bineînţeles, principiul polarizării luminii; cu toate acestea foloseau încă din primele decenii ale sec. XI, spatul de Islanda pentru a observa poziţia soarelui.

avînd o structură şimili-statală. Eventual, două sau mai multe triburi se puteau asocia într-o confederaţie.

Poporul germanilor era format, în imensa lui majoritate, din oameni total liberi. Aceştia se bucurau de toate drepturile, puteau să poarte arme, să participe la adunarea generală a oamenilor liberi (*thing*) şi aveau de asemenea dreptul la „răzbunarea sîngelui". Un om liber putea să decadă din această poziţie în cazul că

Sigiliul lui Pepin şi cel al lui Carol cel Mare, — Archives Nationales, Paris

era condamnat pentru o vină gravă, sau dacă era luat prizonier în război, sau dacă nu îşi putea plăti datoriile contractate, sau dacă nu i le plătea ginta sa. Între oamenii liberi nu exista nici o barieră de clasă; nici chiar regele nu avea mai multe drepturi decît ceilalţi: era doar un *primus inter pares*. Nu exista, de drept, nici o interdicţie ca — de pildă — fiul unui ţăran să se poată căsători cu fiica unui rege, sau ca fiul regelui să ia în căsătorie o fiică de ţăran. — Cu timpul însă a avut loc un proces de stratificare socială: unii membri ai comunităţii care se remarcaseră în mod deosebit prin faptele lor vitejeşti au ajuns să se bucure de o consideraţie specială din partea tribului şi să li se acorde funcţii de răspundere, de prestigiu, de conducere în anumite momente din viaţa tribului, sau în anumite sectoare de viaţă socială. Din familiile acestora se va forma clasa nobililor.

A doua clasă era cea a liberţilor — devenită importantă numeric ceva mai tîrziu, pe măsură ce acţiunile militare s-au intensificat. Căci liberţii erau — în majoritate — membrii triburilor învinse şi supuse. Dintre cei învinşi şi supuşi, un anumit număr deveneau sclavi ai învingătorilor, desigur; cei mai mulţi însă rămîneau liberi, şi li se acordau pămînturi spre a le cultiva. În schimbul libertăţii şi a pămînturilor primite, aceşti liberţi trebuiau să plătească noilor lor stăpîni anumite dări în natură — grîne, vite, veşminte. Liberţii vor fi cei care vor constitui categoria cea mai numeroasă de ţărani: liberi, dar fără dreptul de a lua parte la treburile statului (ale tribului), la adunarea populară, la *thing*. — Situaţia liberţilor varia de la o regiune a Germaniei la alta: în sudul ţării, unde liberţii erau şi ei înrolaţi în armatele triburilor care aveau de dus războaie grele cu marele inamic — cu romanii — diferenţa de clasă dintre liberţi şi oamenii liberi s-a şters.

Ultima clasă era cea a sclavilor. Numărul lor era relativ mic — cu excepţia zonelor limitrofe cu Imperiul roman, care cerea mereu cît mai mulţi sclavi (în majoritate însă nu de origine germanică). De drept, poziţia sclavilor era deplorabilă, întrucît stăpînul avea asupra lor — ca la romani, pînă în timpul împăratului Hadrian — drept de viaţă şi de moarte; dar de fapt, viaţa lor nu era atît de grea. „A bate sau a pune la muncă silnică un sclav (la germani — n.n. *O.D.*) e un lucru rar" — constata Tacitus. Adeseori unui sclav i se dădea o bucată de pămînt pe care să-l cultive singur; încît, din ceea ce cîştiga îşi putea răscumpăra libertatea. „Dealtmin-

teri, de sclavi (germanii — n.n. *O.D.*) nu se slujesc ca noi, să le rînduiască treburile în cuprinsul gospodăriei (stăpînului — n.n. *O.D.)*: fiecare sclav îşi chiverniseşte casa şi căminul său. Stăpînul îl îndatorează să-i dea zeciuială, ca un şerb: grîne, vite şi postav, şi aceasta-i toată supunerea sclavului"[33].

În timpul lui Caesar ginţile germanilor nu erau unite sub autoritatea unui organism central, unic de guvernare în timp de pace. Trăiau independente una de alta în ce priveşte viaţa lor internă.

În lipsa unei puteri publice centralizate, rezolvarea treburilor obşteşti — distribuirea terenurilor cultivabile şi administrarea justiţiei — rămînea, după toate probabilităţile, de competenţa căpeteniei ginţii ori tribului, sau a unui sfat de bătrîni. Acest sfat se întrunea într-o adunare tribală (alta decît adunarea tuturor războinicilor) unde comunica hotărîrile luate în privinţa distribuirii pămînturilor. Mai tîrziu, tribul sau uniunea tribală avea ca organism central de decizie adunarea generală a tuturor războinicilor *(thing)* — care „se aduna laolaltă (afară numai de nu se întîmpla ceva neprevăzut şi fără veste) în zile hotărîte, ori cînd e lună nouă, ori cînd e lună plină"[34]. Întrunirea începea printr-un act de cult oficiat sub cerul liber, lîngă un altar sau un loc rezervat sacrificiilor. Înainte de a fi aduse în faţa întregii adunări, chestiunile erau discutate de un grup restrîns de căpetenii *(principes)*. Adunarea îşi exprima acordul sau dezaprobarea, şi tot ea stabilea şi persoanele care urmau să conducă operaţiile militare. (Despre competenţa acestei adunări în materie juridică se va vorbi mai jos).

La această dată (spre sfîrşitul sec. I e.n.) consiliul format din grupul de *principes* funcţiona şi în timp de pace. Tacitus relatează că în adunarea războinicilor „pricinile cele mai mici le hotărăsc căpeteniile"; iar în chestiunile mai importante decidea adunarea războinicilor — „dar şi acele care sînt lăsate poporului, întîi se cercetează de căpetenii" *(op. cit.*, XI, 1). Nu ştim numărul celor ce compuneau sfatul acestor *principes*, nici dacă în acest sfat era reprezentat fiecare trib din respectiva confederaţie tribală. În orice caz, suveranitatea aparţinea poporului. Cu toate acestea, influenţa căpeteniilor era considerabilă.

Tendinţa de centralizare a puterii n-a întîrziat să apară. În timpul lui Tacitus germanii îşi alegeau un singur conducător militar în caz de război, un *dux* (iar nu mai mulţi şi cu puteri egale, ca înainte cu un secol şi jumătate), ale cărui prerogative încetau odată cu terminarea războiului[35]. — Tot acum apare şi un al doilea tip de conducător — pe care Tacitus îl numeşte *rex* — ales de popor şi el, dintr-o anumită gintă regală (dar nu printr-un drept de succesiune ereditară). Acest rege — *kunic*, de unde *König* — era proclamat de războinici prin ridicarea lui pe scut. El însă nu se bucura la toate popoarele germanice de privilegiul de a-şi putea impune războinicilor voinţa sa: „puterea regilor nu e fără margini ori lăsată la voia lor" — ne informează Tacitus *(ibidem*, VII, 1). Funcţia sa pare să fi fost mai mult de ordin moral, influenţa putîndu-şi-o impune prin calităţile lui. Drept de viaţă şi de moarte asupra supuşilor îl aveau numai preoţii — care în timpul lui Caesar probabil că aveau o poziţie politică inferioară, din moment ce Caesar — în mod cu totul eronat — le neagă de-a dreptul existenţa: germanii „n-au druizi" *(op. cit.*, VI, 21). Electorii erau războinicii toţi. Un rege arogant, ambiţios sau incapabil, putea fi detronat — şi chiar îndepărtat de pe teritoriul tribului său.

[33] Tacitus, *op. cit.*, XXV, 1. — Se pare că sclavia domestică era limitată doar la femei, şi că unele triburi germanice îşi ucideau prizonierii adulţi de sex masculin (cf. E.A. Thompson).

[34] Tacitus, *op. cit.*, XI, 1, — Dar, „din libertatea lor prea mare vine şi răul acela că nu se strîng toţi deodată, ca la poruncă: trec uneori şi două, şi trei zile cu tărăgăneala celor care se adună" *(ibidem*, XI, 1—2).

[35] La alţi germani — la suevi, vandali, alamani, burgunzi, franci, ş.a. — în sec. IV în loc de un singur şef militar erau aleşi doi, pentru a se înlătura eventualitatea autocratismului.

După sfatul căpeteniilor și după conducătorul militar ales, a treia autoritate politică a germanilor era adunarea generală a războinicilor, din care nici un om liber nu era exclus — în afară de cei care părăseau cîmpul de luptă aruncîndu-și scuturile[36]. Această instituție suverană a oamenilor liberi nu putea totuși să facă propuneri; asemenea inițiativă nu putea avea decît regele sau un nobil influent. În adunare nu aveau loc dezbateri sau critici, și nici unul din războinici nu avea dreptul să ia cuvîntul în numele său: nu putea decît să aprobe sau să respingă o propunere făcută de o căpetenie. De competența ei era să declare război sau să încheie pace, să decidă asupra negocierilor și să aleagă solii negociatori; apoi, exercita funcții judiciare de interes general, alegea judecătorii, și alte cîteva asemenea atribuții.

Un fenomen social propriu popoarelor vechi germanice a fost apariția unui grup de persoane constituind suita căpeteniei (grup numit de Tacitus *comitatus*). Cu un secol și jumătate în urmă, în timpul lui Caesar, un membru influent al tribului își forma o ceată de voluntari cu care întreprindea o acțiune de pradă. În urma acestei acțiuni, îmbogățindu-se din prada luată, ceata se va diferenția economic (deci și social) de ceilalți; după care, raporturile dintre șeful incursiunii de jaf și însoțitorii săi încetau. — Spre sfîrșitul secolului I e.n. însă grupul ce formase acel *comitatus* va rămîne legat permanent de șeful său — care îi va asigura echipamentul militar (inclusiv calul) și subzistența, atît în timp de război cît și în perioada de pace[37]. Membrii acestui *comitatus* — care își aveau turmele lor, produsul cîmpurilor pe care li-l asigurau sclavii lor, precum și alte daruri primite — se vor transforma într-o clasă privilegiată, într-un fel de aristocrație tribală. De asemenea, șeful unui *comitatus* își va cîștiga o oarecare independență față de adunarea generală a războinicilor; iar popoarele străine vor trata în primul rînd nu cu cel împuternicit de această adunare, ci cu deținătorul independent al unei puteri militare, cu căpetenia unui *comitatus*.

Organizarea socială și politică a popoarelor germanice din perioada migrațiilor prezintă diferențe notabile.

Astfel, în sec. IV triburile **vizigote** s-au asociat temporar într-o confederație, sub conducerea lui Athanaric. Șeful unei confederații tribale era investit și cu funcții judiciare (poate și religioase), deși funcția sa principală era cea militară. Avea în schimb puteri politice limitate, fiind subordonat hotărîrilor consiliului confederației, care decidea în toate chestiunile de importanță majoră. O adunare generală a războinicilor se pare că nu exista; aceștia se întruneau doar cu ocazia unor sărbători religioase, cînd discutau și problemele de interes comun. Față de condițiile germanilor descrise de Tacitus, la vizigoți se observă o evidentă scădere a controlului popular asupra treburilor societății.

La **vandali** (cf. L. Schmidt), crearea statului nord-african a schimbat fundamental vechiul sistem social. Atît poporul cît și aristocrația tribală au fost înlăturați de la conducerea statului. Toate drepturile și întreaga putere erau concentrate în mîna regelui. Cei aflați în serviciul regelui (o situație accesibilă în principiu oricui, indiferent de condiția sa socială) se vor constitui într-o nouă clasă aristocratică.

Formarea unei categorii privilegiate s-a datorat regalității atotputernice, în fața căreia și poziția oamenilor liberi și-a pierdut importanța. Toți funcționarii

[36] „Lepădarea scutului este cea mai mare rușine: celui înfierat cu pata aceasta nu-i este iertat nici să stea față la jertfe, nici să intre-n sfat, și mulți dintr-înșii, după ce-au scăpat teferi din războaie, cu ștreangul au pus capăt rușinii lor" (Tacitus, *op, cit.*, VI, 4).

[37] Aceștia erau luptătorii despre care Tacitus scria: „Cînd nu se duc la războaie, își petrec vremea și cu vînatul, dar mai mult stau degeaba, dedați somnului și mîncării; chiar cei mai viteji și mai aprigi la luptă nu fac nimica; grija casei, a căminului și a ogoarelor o lasă în seama femeilor, bătrînilor și celor neputincioși din casă, iar ei se tîmpesc de lene" *(op. cit.*, XV, 1).

curţii şi ai statului, precum şi întreaga ierarhie bisericească, erau supuşi total puterii regale. Suita regelui, foarte numeroasă, era compusă din clerici şi laici, din vandali şi romani, din oameni liberi sau neliberi. Regele dispunea după bunul său plac de veniturile statului. Bunurile personale ale regelui proveneau din produsele moşiilor lui, din donaţiile ce i le făcea populaţia, din drepturile de judecată şi din prada de război. Veniturile statului proveneau din impozite, taxe vamale, amenzi, din produsele atelierelor şi ale minelor statului, şi în special din piraterie. De asemenea, episcopii la înscăunarea lor vărsau casieriei statului 500 de solizi (un solid = 2,40 gr aur).

Biserica ariană vandală — la fel ca cea catolică, a populaţiei romane, — era subordonată autorităţii regale. Ocuparea unui scaun episcopal depindea de aprobarea regelui. Sinoadele bisericilor, ariană sau catolică, erau convocate de rege — sau se ţineau numai cu aprobarea sa. — Vandalii, care n-au conceput necesitatea unui sistem instituţional coerent, n-au adus — în scurta lor istorie statală de numai un secol — nici o inovaţie în materie de guvernare şi nici o instituţie valabilă, — „în afară de o formă monarhică dezamăgitoare" (Chr. Courtois).

Şi statul **longobard** rezida pe o ordine monarhică bine consolidată. Teritoriile cucerite erau organizate în ducate (numărul lor a variat între 33 şi 36), dintre care unele foarte mici, dar altele foarte întinse şi puternice — cum erau ducatele de Spoleto, Friuli, Trento şi Beneventum.

Regele, ales de adunarea oamenilor liberi, deţinea autoritatea supremă militară, administrativă şi judiciară, chiar dacă în luarea unor măsuri mai importante consulta adunarea. Cu timpul, regele îşi va lărgi considerabil prerogativele: va acumula averi personale consistente, va deveni suveran ereditar, va pretinde poporului jurămînt de supunere şi va controla permanent puterea şi activitatea ducilor, avînd grijă ca funcţia lor să nu devină ereditară. În acest scop regele va numi pe lîngă

Un senior şi soţia sa. Figuri dintr-un manuscris din sec. IX, — Bibliothèque Nationale, Paris

fiecare duce un reprezentant al său personal *(gastald)*. Dar cu toate aceste măsuri regele nu va ajunge la o deplină concentrare a puterii în mîinile sale.

În palatul său rezidenţial din Pavia regele **ostrogot** era înconjurat de o curte bine organizată şi ierarhizată. În prima linie erau *gasindii*, garda personală fidelă care asigura controlul şi buna funcţionare a serviciilor palatului. Dintre *gasindii*,

mareșalul *(marahscal)* era șeful gărzii palatului și persoana cea mai apropiată a regelui; majordomul *(major domus)*, care supraveghea și dirija servitorimea, slujbașii și toate serviciile interne ale curții; și *referendarius*, șeful cancelariei formate din notarii regali care redactau actele de stat. Potrivit dreptului germanic, regele ostrogot era șeful suprem al administrației civile și militare. El numea în fiecare ducat cîte un *gastald (gastaldius* — de la *gast-halt*, „oaspete") care administra bunurile regelui și exercita în numele acestuia anumite atribuții militare, judecătorești și de poliție; de asemenea, asigura ocrotirea unor persoane care erau protejate în mod special de rege (cf. Fed. Roncoroni).

Subordonați ducilor sau *gastaldilor* erau *sculdascii*, șefii grupurilor militare (asupra cărora aveau și puteri judiciare și fiscale) așezate în anumite puncte importante din punct de vedere strategic. La rîndul lor, *sculdascii* aveau în subordine *decanii*, căpeteniile a 10-12 *fare* — grupuri rurale de războinici, fiecare cu comandantul său. Aceștia, în expedițiile militare se deplasau împreună cu familiile lor; iar după terminarea campaniei se stabileau în teritoriile cucerite, formînd aici nucleul noii populații ostrogote cuceritoare.

Societatea **normandă** (deci și a vikingilor) era organizată în trei categorii ierarhice: una dominantă, o comunitate de oameni liberi și o categorie formată din servi sau din sclavi. Servul sau sclavul era fie un fost debitor insolvabil, fie un condamnat la moarte căruia i s-a comutat pedeapsa în sclavie, fie un fiu de sclavi (deci, proprietate de drept a stăpînului părinților săi).

Dar sursele principale care furnizau sclavi *(thraells)* erau războaiele, pirateria și comerțul de sclavi[38]. Mulți proveneau din Insulele Britanice; precum și din țările învecinate, supuse deselor razii ale vikingilor, — îndeosebi din regiunile slavilor din apropierea Balticei[39]. Cererile mari pentru această marfă umană veneau mai ales de la maurii din Spania și anumite țări musulmane. Sclavul putea fi vîndut[40], dar nu putea fi nici ucis de stăpînul său, nici sacrificat — în special sclavele — pe mormîntul stăpînului pentru a-l urma și sluji pe lumea cealaltă. — Începînd din secolele VII-VIII — și sub influența moralei creștine — situația sclavului la normanzi s-a ameliorat mult. I se purta de grijă, i se lăsa un anumit timp liber, avea o mică proprietate privată, se putea căsători cu o femeie de condiție liberă (dar fiii lui rămîneau sclavi), și chiar putea spera să își răscumpere libertatea, sau să fie eliberat de stăpînul său drept recompensă pentru buna lui purtare. În realitate, sclavul eliberat — *leysing* — continua să depindă într-un fel de stăpînul său, care devenea în schimb protectorul lui.

Marea masă a normanzilor era formată din oameni liberi *(bondi* sau *karls)*, țărani mici proprietari de pămînt, crescători de vite, meșteșugari, negustori, ș.a. E adevărat că adeseori țăranii (cei mai tineri) erau legați de proprietatea funciară a părinților lor sau lucrau pe pămîntul unui mare proprietar; dar în oricare din aceste situații, ei aveau toate drepturile civile și politice, făceau parte din adunarea generală a oamenilor liberi *(thing)* și ca atare puteau să-și exprime acordul sau dezacordul în chestiunile importante (inclusiv în alegerea unui rege)[41].

[38] O mare piață de sclavi era la Ratisbona, (azi Regensburg), în sudul Germaniei, pe Dunăre; un alt mare tîrg de sclavi se ținea cu regularitate la Lyon.

[39] De unde, numele latin al slavilor a ajuns în limba latină medievală să însemne „sclav",

[40] Iar cel care ucidea un sclav trebuia să plătească stăpînului, în Anglia prețul a opt vaci; în Islanda, opt uncii de argint (225 gr). — Cf. pentru normanzi Gwyn Jones (vd. *Bibliografia*).

[41] Adunările oamenilor liberi erau conduse de șefii triburilor locale; regii danezi și norvegieni erau obligați să le consulte. În Islanda, unde colonizatorii au rezistat oricărei forme de guvernare centralizată, aceste adunări au guvernat singure, independente de autoritatea regală, începînd din 930 pînă în sec. XIII. În restul teritoriilor normande, — „chiar dacă orice formă de democrație tribală va aparține de-acum trecutului, totuși aceste adunări vor fi încă foarte utile, pentru a ține mereu treaz spiritul de independență al vikingilor" (J. Lindsay).

A treia categorie socială era aristocraţia: categorie dominantă, formată din proprietari de pămînturi întinse, de vite şi alte bogăţii. Membrii ei erau în majoritatea lor înrudiţi cu regele[42]. Şefii unora din aceste familii nobile erau atît de independenţi încît îşi luau titlul de *jarl*, de rege stăpîn al unui anumit teritoriu. De natura raporturilor sale cu aceşti mici regi locali depindea autoritatea regelui Norvegiei sau al Danemarcei; precum şi de supuşii săi oameni liberi, care în adunările lor publice îl alegeau ca rege şi îi aprobau (sau nu) hotărîrile importante. Iar în secolele X—XI, regele vikingilor din Suedia trebuia să facă o călătorie oficială prin ţară — o *eiriksgata* — pentru a se prezenta în faţa tuturor adunărilor generale locale şi să depună jurămînt de fidelitate poporului său şi legilor ţării. — Regele se deplasa în această călătorie prin ţară, sau de la o proprietate a sa la alta (căci neexistînd oraşe, nu exista nici o capitală stabilă a regatului) însoţit de o gardă personală *(hird)*, care în timp de război forma nucleul armatei. Acestor favoriţi din suita sa regele le dăruia armele de luptă, podoabe, sclave, şi adeseori hrana şi băutura.

Autoritatea şi prestigiul regelui normand sau viking erau garantate de bogăţiile sale personale. Regele avea mari proprietăţi funciare, lui îi revenea o parte din bunurile confiscate de la cei condamnaţi, iar negustorii îi plăteau taxe pentru protecţia pe care le-o asigura. Despre un rege danez ştim că poseda chiar nave comerciale proprii. O sursă importantă de venituri o constituia şi dreptul regelui de a bate monedă şi a-i controla circulaţia. Iar după data creştinării normanzilor, puterea regelui era susţinută şi de Biserică, prin oamenii săi învăţaţi, foarte pricepuţi şi în treburile administrative, precum şi în cele diplomatice.

Considerată sub aspectele ei esenţiale, societatea vikingilor — remarcă J. Lindsay — prezenta multe asemănări cu societatea acelui timp din Occident; cu deosebirea că prima era mai fărămiţată, mai puţin centralizată, dispunînd de mai multe posibilităţi de păstrare a independenţei lăsate ţărănimii libere, cît şi afirmării individuale a unui viking.

DREPTUL ŞI JUSTIŢIA

La vechii germani — scrie Caesar — „în timp de pace nu există un magistrat comun, ci şefii regiunilor şi ai cantoanelor împart dreptatea printre ai lor şi potolesc neînţelegerile"[43]. Nu ştim însă dacă părţile în cauză puteau fi constrînse să se prezinte în faţa acestor şefi şi să accepte hotărîrile lor; în această privinţă, „se pare că nu existau alte mijloace în afară de presiunea opiniei publice" (E.A. Thompson).

Dar un secol şi jumătate mai tîrziu s-a constituit deja o instanţă judiciară: adunarea populară a războinicilor alegea un număr de judecători care, însoţiţi fiecare de o sută de membri ai tribului, străbăteau satele, judecau cauzele private şi îl obligau pe vinovat să plătească o despăgubire, în cai sau în capete de vite, după gravitatea culpei. Despăgubirea — al cărei cuantum era stabilit fie de cutumă, fie de judecător, era plătită celui care cîştigase cauza; sau în caz de omucidere, familiei victimei. O parte însă revenea, cu titlu de amendă *(Wergeld)*, regelui sau comuni-

[42] Dramele istorice ale lui H. Ibsen prezintă — pe fundalul atitudinii de mîndrie, demnitate şi independenţă a ţăranilor liberi — situaţia aristocraţiei norvegiene din sec. XI în declin; disputele dintre un nobil de un anumit rang *(höfdingi, hersir* sau *godi)* şi un rege local *(jarl)*; precum şi conflictele dintre mai mulţi *jarlar* şi *konungr*, regele ţării.

[43] Iar „furturile comise în afara graniţelor unui trib nu atrag după ele dezonoarea; ba, ceva mai mult, germanii pretind că aceste furturi sînt un fel de exerciţiu pentru tineret şi se practică pentru a înlătura trîndăvia" *(op. cit.*, VI. 23).

tăţii[44]. Cel care nu se prezenta la judecată, sau cel care nu plătea despăgubirea şi amenda, era proscris şi putea fi ucis de oricine. Adunarea generală, în plen, se ocupa numai de crimele sau de delictele grave, pronunţînd sentinţa de pedeapsă capitală. „Pe trădători şi pe fugarii de oaste îi spînzură de copaci; pe mişei, pe fricoşi şi pe sodomiţi îi îneacă în nămolul bălţilor, zvîrlind peste ei o leasă de nuiele" — relatează Tacitus *(op. cit.,* XII, 1).

Un şef militar franc (reconstituire). — Musée de l'Artillerie, Paris

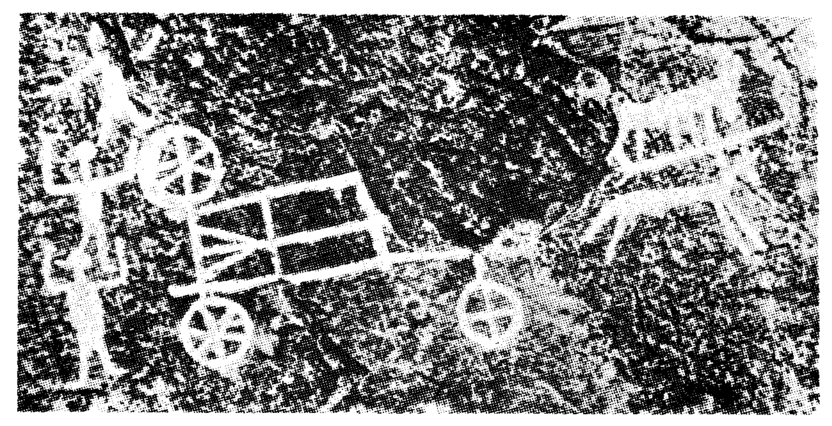
Pedepsirea unui ucigaş în schimb nu era de competenţa statului. Dacă acuzatul se declara nevinovat trebuia să se disculpe în faţa a 12 juraţi — membri ai gintei — care se pronunţau asupra conduitei lui din trecut, de cînd îl cunoşteau. Jurămîntul avea o mare importanţă probatorie. În ultima instanţă acuzatul putea apela la judecata zeilor, — la ordalii sau la duelul judiciar[45].

În ce priveşte dreptul succesoral, în primele timpuri moştenirea revenea fiului mai mare; apoi, după constituirea comunităţilor familiale autonome, moştenirea se împărţea între fii în mod egal (femeile n-aveau drept de moştenire). Se pare însă că diviziunea moştenirii privea numai bunurile mobile — inclusiv armele defunctului; proprietatea agricolă rămînea integral fiului mai mare. Testament nu exista; la triburile germanice a fost introdus abia în secolele IV—V, sub influenţa dreptului roman.

În privinţa structurii juridice a altor regate sau triburi germanice informaţiile sînt mai bogate şi mai precise în cazul popoarelor care şi-au consemnat în scris legile. — Ceea ce n-a fost, de pildă, cazul vandalilor.

[44] „Cu un număr hotărît de boi şi de oi se răscumpără chiar şi uciderea de om şi despăgubirea o ia toată casa (=ginta sau tribul — n.n. O.D.), ceea ce este spre folosul obştesc" (Tacitus, *op. cit,* XXI, 1; vd. de asemenea XII, 2—3).

[45] Probă judiciară proprie vechilor germani, interzisă de Biserica creştină abia în 1215. Ludovic cel Sfînt a abolit ordaliile în 1238; iar în 1258, şi duelul judiciar — care a continuat totuşi să fie practicat (deşi din ce în ce mai rar) pînă în sec. XVI.

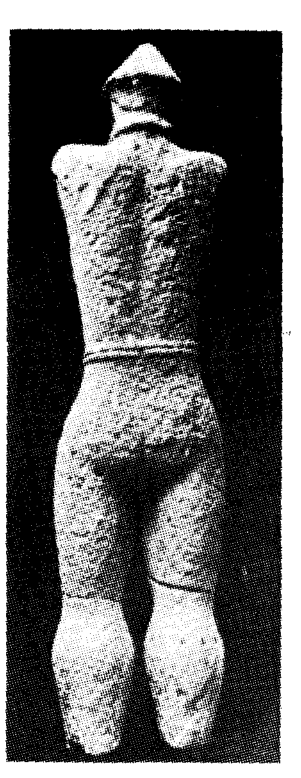

Gravură celtică pe stîncă. Sec. VII î.e.n. — Valcamonica (Lombardia), — zonă în care au fost descoperite 876 de asemenea figuri, datînd din perioada aşezării unor triburi celtice în valea Padului.

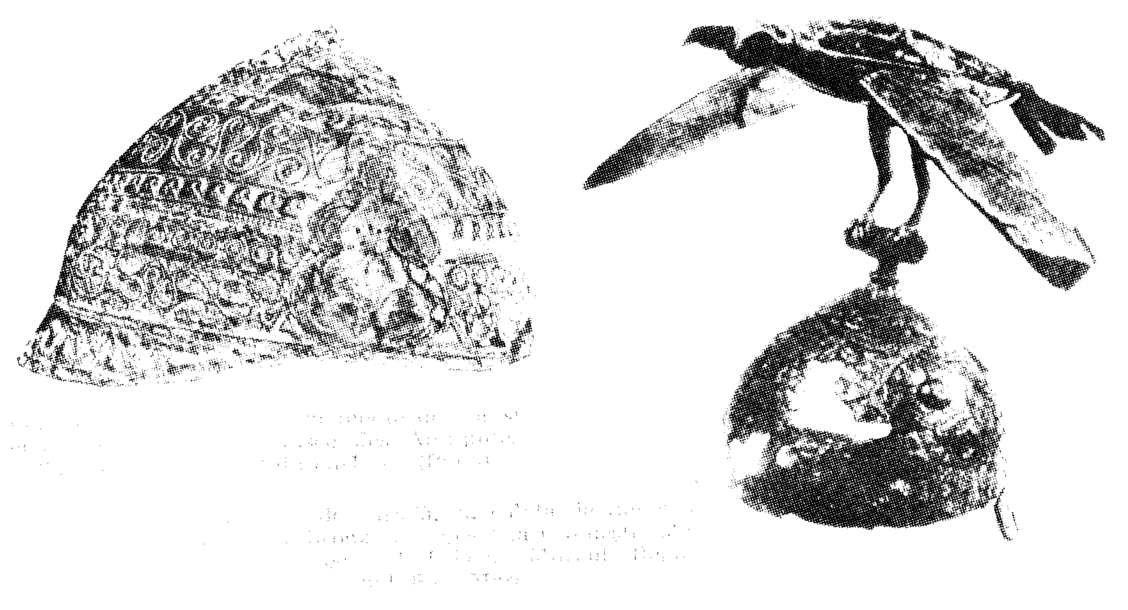

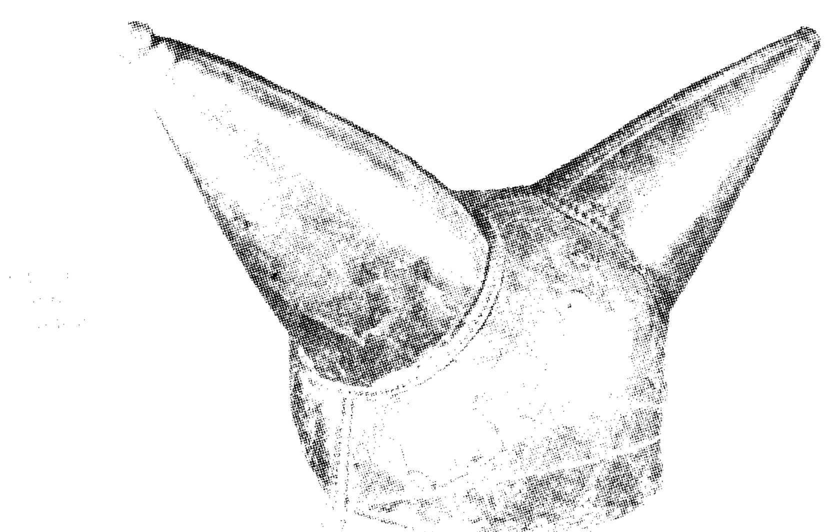
Cei 12 apostoli, reprezentaţi pe marea cruce de piatră din Ballitore (Irlanda). Operă celtică din sec. X-XI — National Monuments Branch, Dublin.

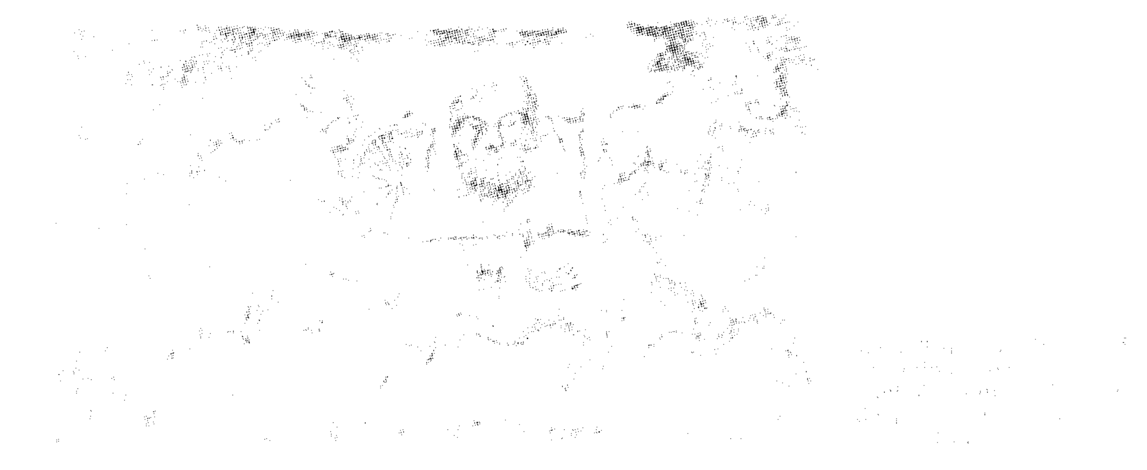

Statuie celtică de piatră. (Înălţimea 1,50 m). Sfîrşitul sec. VI-începutul secolului V î.e.n. — Württ. Landesmuseum, Stuttgart.

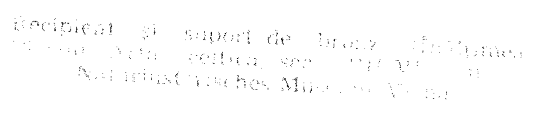

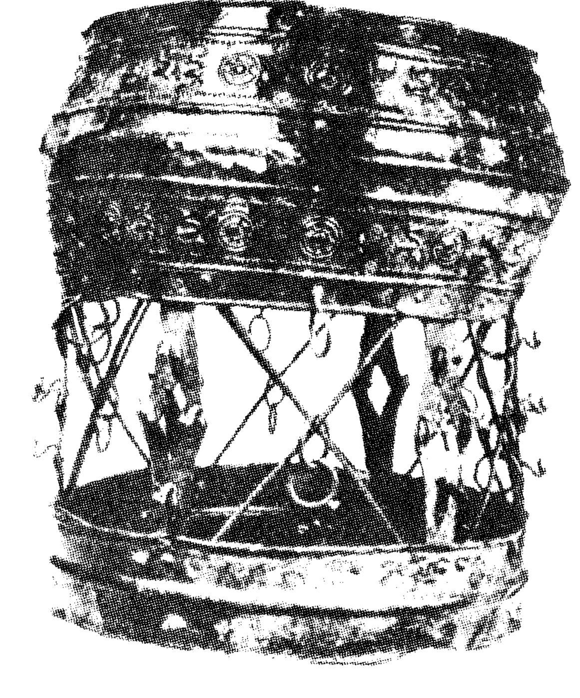

Vasul de [illegible] din Gundestrup (Danemarca) [illegible], cu ornamentații în repoussé. Sec. [illegible] — Muzeul Național, Copenhaga

Recipient și suport de bronz [illegible]. Artă celtică, sec. [illegible] — Naturhistorisches Museum, Viena

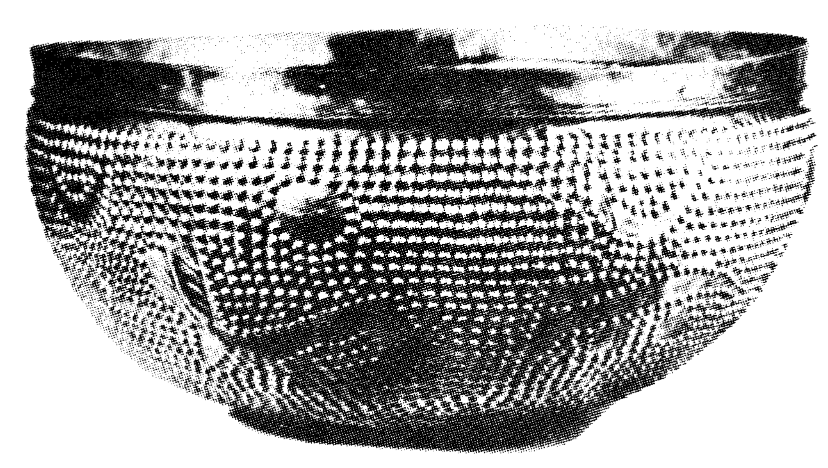
[illegible] de bronz cu capac, decorată cu intarsii de coral și email. Artă celtică, sec. V-IV î.e.n. — British Museum, Londra.

Cupă de bronz cu incrustații de email. Obiect votiv celtic. Sec. I î.e.n., sau sec. I e.n. — London Museum.

Vas celtic de ceramică decorat prin incizare. (Înălțimea 38 cm). Sec. VII î.e.n. — F. Liszt Muzeum, Sopron (Ungaria).

Vas de aur decorat in tehnica *au repousse* (diam. 25 cm). Sec. VI î.e.n. — Schweiz. Landesmuseum, Zürich.

Vas celtic de bronz, cu ornamentația exterioară de aur. (Diam. 12,6 cm). Sec. V î.e.n. — Staatliche Museen, Berlin.

Obiect de cult descoperit la Mérida (Spania), reprezentînd un călăreț vînînd un mistreț. Bronz Sec. II-I î.e.n. — Musée des Antiquités Nationales, St. Germain-en-Laye (Paris).

O *hydria* grecească de bronz, din sec. VI î.e.n., găsită la Grächwil (Elveția), în mormîntul unui șef celt. — Historisches Museum Berna.

O divinitate tricefală de pe un vas celtic de bronz. Sec. I î.e.n. — Bibliothèque Nationale, Paris.

Zeița Artio cu ursul. Grup de bronz, descoperit la Muri (Elveția). Historisches Museum, Berna.

Figurină de bronz reprezentînd un mistreț. Descoperită în Luncani (jud. Cluj). Operă celtică, sec. I î.e.n. — Muzeul de Istorie al Transilvaniei, Cluj-Napoca.

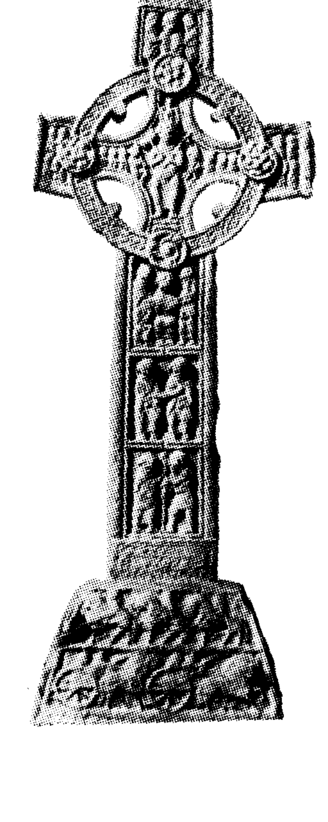
Cerb de bronz. Artă celtică — Musée Historique et Archeologique, [illegible]

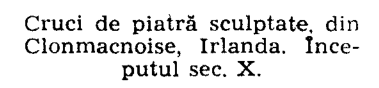
Trei brățări și un *torques*, de aur. Artă celtică, sec. IV î.e.n. — Rhein. Landes-museum Bonn.

Capetele-tampoane ale marelui *torques* (cîntărind peste 6 kg) din Württemberg. Argint, miezul de fier. Württ. Landesmuseum, Stuttgart.

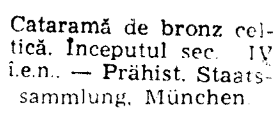
Brățară celtică de bronz. Sec. III î.e.n. — Musée des Antiquités Nationales, St. Germain en Laye (Paris)

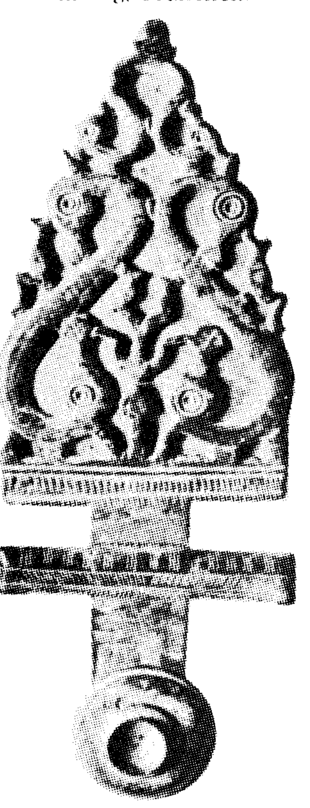

Cruci de piatră sculptate, din Clonmacnoise, Irlanda. Începutul sec. X.

Cataramă de bronz celtică. Începutul sec. IV î.e.n.. — Prähist. Staatssammlung, München

La vandali, pronunțarea unei sentințe într-un delict politic era rezervată regelui, în calitatea sa de reprezentant al adunării poporului. Pentru supușii vandalilor de origine romană procedura judecătorească a rămas cea romană: cauzele mai neînsemnate erau judecate — în numele regelui vandal — de magistrații orașelor; cele mai importante, de guvernatorii provinciilor *(judices provinciarum)*. Diferendele dintre un roman și un vandal erau judecate potrivit normelor germanice. Sistemul de pedepse era un amestec de forme romane și vandale: amenzi, confiscarea averii, exilarea (în Sardinia, Corsica, Sicilia, sau în deșertul african).

Adulterul bărbatului nu era niciodată sancționat; în schimb femeia adulterină era expusă nudă în public. În unele cazuri, decădea din situația juridică de persoană liberă și era obligată să se căsătorească cu un colon sărac. Între pedepsele corporale prima era biciuirea, — rezervată îndeosebi sclavilor și catolicilor recalcitranți. O altă pedeapsă — aplicată vandalilor care intrau într-o biserică catolică — era rasul capului[46]. Pentru delictele mai grave — felurite mutilări: tăierea nasului, a urechilor, a mîinilor, a picioarelor, smulgerea limbii, sau orbirea; orori inspirate din procedura orientalilor, dar folosite în mod curent și în Bizanțul acelui timp (și chiar pînă mult mai tîrziu). În sfîrșit, pentru crima de înaltă trădare era prevăzută pedeapsa capitală, — prin spînzurare, decapitare, ardere de viu, înecare, sau aruncarea la fiare sălbatice.

Prima lege scrisă a unui popor germanic a fost redactată de vizigoți (către anii 470—480: *Codul lui Euric*, regele care își avea capitala la Toulouse. Importanța acestui cod — clar vizibilă din articolele care s-au păstrat — constă în faptul că arată pătrunderea masivă a dreptului roman în legile germanilor din perioada migrațiilor. Fenomenul se va confirma și la alte popoare germanice; dar goții au fost aceia care, venind devreme în contact cu romanii din Tracia, au împrumutat elemente de drept nu numai de la aceștia, ci și din lumea elenistică[47].

Întrucît *Codul lui Euric* îi privea numai pe vizigoții din Spania — în timp ce populația hispano-romană rămînea sub autoritatea legilor romane — regele Alaric II a hotărît adoptarea în 506, a unei culegeri de legi, prevalent romane, cunoscută sub titlul de *Breviarul lui Alaric*[48], care a rămas în vigoare pînă în sec. XI și în Franța Meridională și în regiunile de sud ale Germaniei. Fragmente din *Breviarul lui Alaric* există și în codurile date de alți regi vizigoți (Teudis, Leovigild. Sisebut, Recesvint, Recared), — ultimii ajungînd la o unificare a legislației vizigote și hispano-romane. Această legislație includea și urme din dreptul bizantinilor — care la acea dată ocupau o bună parte din Peninsula Iberică.

Vizigoții sînt cei care ne-au lăsat o mai bogată documentație legislativă. Acceptînd în bună parte principiile legislative ale hispano-romanilor — care în cele din urmă îi vor absorbi — vizigoții și-au păstrat în schimb cu hotărîre o serie de norme de drept cutumiar, nescrise. Astfel sînt normele privind obligațiile și drepturile din cadrul vieții municipale *(fueros)*, dreptul familiei — privind prevederile patrimoniale, consimțămîntul la căsătorie, ș.a.

Tradițiile orale au stat și la baza legilor scrise ale regilor anglo-saxoni. Aceste legi, scrise de către preoți creștini în limba anglo-saxonă, dar cu alfabet latin, — includ desigur și norme ulterioare, referitoare la pretențiile, privilegiile și jurisdic-

[46] Peste opt secole acest fel de pedeapsă va reapare în sudul Franței, aplicată fiind celor care asistau la un rit al albigenzilor eretici; sau celor care stătuseră la o masă cu un eretic; sau celor care posedau o carte prohibită (cf. H. Schreiber).

[47] Și dreptul canonic arian (cîteva articole din *Codul lui Euric* privesc și acest domeniu) are un caracter romano-oriental, — Cf. Mario Ruffini.

[48] Cunoscut și sub alte nume — mai ales sub acela de *Lex Romana Visigothorum*, (Pentru detalii, vd. în volumul următor capitolul consacrat Spaniei medievale).

ția Bisericii în anumite probleme; este însă evident că ele înregistrează în principal cutume ale acestor triburi germanice, reglementînd în special dezbaterile în instanțele de judecată. Astfel, în legile regelui saxon Ine din Wessex (aprox. 690) citim:

„Dacă un copil nu va fi botezat în răstimp de 30 de zile de la naștere, părintele va plăti 30 de șilingi compensație. Dacă însă moare fără a fi botezat, el va plăti drept compensație tot ce posedă."

„Dacă un sclav lucrează duminica din porunca stăpînului său va fi eliberat. Dacă însă un om liber lucrează în ziua aceea, fără porunca stăpînului său, va fi adus în sclavie."

„Dacă cineva fură fără cunoștința soției și copiilor săi, va plăti o amendă de 60 de șilingi. Dacă însă fură cu știința întregii sale familii, vor fi aduși cu toții în sclavie".

„Dacă un hoț este prins asupra faptului, el va ispăși cu moartea, sau viața îi va fi răscumpărată plătind *Wergeld*".

„Dacă cineva ucide un străin (deci nu un om din Wessex — n.n. *O.D.*) regele va primi două treimi din *Wergeld*, iar fiul și rudele sale o treime"[49].

Pedepsele obișnuite în lumea anglo-saxonă erau: amenda, biciuirea, aducerea în stare de sclavie și pedeapsa capitală. Nu era prevăzută în nici unul din cazuri întemnițarea.

Aspecte arhaice de drept cutumiar se întîlnesc și în lumea francilor, la triburile salienilor. În forma sa cea mai veche, *Legea salică* ne este cunoscută din redactarea dată de Clovis între anii 486—496. Cea mai recentă redactare datează din timpul lui Carol cel Mare și cuprinde 72 de articole („titluri") — de drept civil, de procedură și mai ales de drept penal. Printre aceste norme figurează și cea potrivit căreia femeia este exclusă de la dreptul de a moșteni pămînturi. — Din *Legea salică* vor deriva legile (fixate în scris în perioada cuprinsă între secolele VII—IX) altor popoare germanice din centrul Europei — ripuarii, turingii, unele triburi france, etc.

În lumea celui mai puternic regat barbar al acelor timpuri din Occident, cel al ostrogoților din Italia, tendința dominantă a fost cea urmărită de regele Theoderic: de a menține vechile instituții romane, inclusiv legile acestora; dar cele derivînd nu din dreptul clasic roman (codificat definitiv de Iustinian), ci din normele de drept elaborate în provinciile romane și dominînd practica juridică din aceste provincii.

Așa-numitul *Edict al lui Theoderic*[50] nu este propriu-zis un cod de legi, ci — așa cum spune și titlul — o culegere de dispoziții urmărind restabilirea autorității unor legi romane căzute în desuetudine. *Edictul* conține 154 de capitole privind dreptul public, dreptul penal și — într-o măsură mai mică — dreptul privat. Iată cîteva exemple:

„Părinții care împinși de foame își vînd propriii lor copii ca să aibă cu ce se hrăni, să nu fie lipsiți de condiția lor de oameni liberi" (94).

„Creditorul care acceptă cu titlul de gaj copii ai unor oameni liberi, să fie trimis în surghiun" (95).

[49] La normanzi, *Wergeld*-ul obligator pentru o omucidere era plătit în părți egale de ucigaș, de rudele lui paterne și de cele materne. (Fiecare rudă de grad inferior plătea o jumătate din suma datorată de ruda sa de grad imediat superior). Prima țară scandinavă care a abolit prin decret regal obligația rudelor la plata *Wergeld*-ului a fost Danemarca.

[50] În care însă primele 120 de capitole sînt atribuite de mulți istorici recenți lui Odoacru (cca 434—493).

„E oprit ca servii sau liberţii să depună în faţa judecăţii ca martori ai stăpînilor lor; cei ce vor fi prinşi că săvîrşesc această faptă vor trebui să moară de spadă" (48).

„Bărbaţii adulteri şi femeile adultere a căror vinovăţie este dovedită la judecată, să fie pedepsiţi cu moartea; cel care a fost unealta acelui delict, sau cel care a avut cunoştinţă despre acel adulter, să fie pedepsit în acelaşi fel" (38).

„Cine dă adăpost pentru a se comite adulterul, precum şi cel care convinge o femeie să săvîrşească acest delict, să fie pedepsiţi cu moartea" (39).

Asupra legislaţiei longobarzilor ne informează amplu cele 388 de capitole ale *Edictului lui Rothari*, din 643. În pofida titlului, de astă dată este vorba de un adevărat cod de legi, iar nu de un edict.

Regele longobard Rothari ţine să reafirme în acest cod autoritatea poporului învingător şi prin consemnarea în scris a vechilor sale cutume păstrate pînă la această dată numai pe cale orală. (Dar încredinţînd redactarea lor unor scribi probabil romani, aceştia au strecurat şi unele elemente de drept roman). După cum se menţionează în încheiere, *Edictul* a fost promulgat „cu consimţămîntul principalilor demnitari şi al întregii glorioase armate" — potrivit străvechiului obicei germanic de a supune o hotărîre importantă întregii adunări a războinicilor.

Edictul lui Rothari conţine norme privind dreptul penal (cap. 1—152), dreptul familiei şi moştenirile (153—226) şi drepturile asupra bunurilor şi obligaţiile (227—359); restul cuprinde prescripţii de procedură judiciară. Se pare că legea longobardă avea autoritate numai în materie penală; în materie de drept privat longobarzii recunoşteau şi legea romană.

Vechile tradiţii şi credinţe religioase germanice se amestecă aici cu concepţii mai noi. De pildă, legea îl condamnă pe cel ce crede în vrăjitoare, dar şi pe războinicul care mai poartă asupra sa talismane sau ierburi aducătoare de rău (cap. 179). Un progres remarcabil marchează acest *Edict* înlocuind ordaliile cu duelul judiciar — cînd disputa s-a ivit între oameni liberi; sau cu „mărturie sub jurămînt" — cînd e vorba de alte categorii sociale; sau prin înlocuirea „răzbunării sîngelui" cu plata unei despăgubiri în bani *(Wergeld)*, al cărei cuantum este stabilit în funcţie de calitatea persoanei lezate.

Astfel, pentru uciderea unui ţăran liber *Wergeld*-ul era 200 de solizi de aur; pentru un om semiliber — 60; pentru un serv de casă — 50; pentru un porcar — 50, dacă avea mai mult de două ajutoare, sau 25, dacă n-avea decît unu sau nici unul; pentru un păstor de capre sau de oi — 20; iar pentru un ajutor al său — 12.

După ce i se plătea despăgubirea, partea lezată trebuia să depună jurămînt că nu va mai recurge la „răzbunarea sîngelui"; dacă totuşi se răzbuna ucigînd, trebuia să plătească familiei (sau stăpînului) celui ucis dublul *Wergeld*-ului stabilit pentru un omor (cap. 143). O tabelă foarte minuţioasă stabilea despăgubirile cuvenite pentru orice fel de mutilări[51]. — Pedeapsa cu moartea era prevăzută pentru uneltire contra vieţii regelui, provocare de răzvrătire în armată, dezertare de pe cîmpul de luptă, introducerea unui duşman în ţară, uciderea stăpînului de către un serv al său, acordarea de ajutor unui condamnat la moarte, uciderea soţului de că-

[51] Nu numai provocarea unei anumite răni (la cap, la faţă, la braţ, etc.) era cu precizie prevăzută în acest tabel, ci pînă şi mutilările fiecărui deget de la picior! *Wergeld*-ul era stabilit — ca totdeauna — după calitatea persoanei: mutilarea degetului mare — 16 solizi de aur pentru un războinic, 4 pentru un om liber, 2 pentru un serv; a degetului al doilea — 6, 2, respectiv 1 solid; a degetului al treilea — 3, 2 sau 1 solid, etc. — Pentru a ne face o idee de valoarea unui solid, iată cîteva evaluări: o prăjină de pămînt cu cîţiva măslini — 8 solizi; doi cai — 50 de solizi; o casă — 18; o sclavă împreună cu copilul ei — 21 de solizi, (Cf. Enrico Maffezzoni).

tre soţia sa, precum şi pentru adulter. Falsificatorii de monede erau pedepsiţi cu tăierea mîinii (cap. 242; pedeapsă necunoscută de alte legislaţii vechi germanice).

Regii care i-au urmat lui Rothari au amplificat acest *Edict;* îndeosebi Liutprand, care i-a adăugat 153 de capitole noi — „atenuînd în diferite puncte părţile prea severe, înlocuind pedeapsa cu moartea prin întemniţare în închisori subterane, însemnare cu fierul roşu, biciuire şi alte pedepse mai mici" (Fed. Roncoroni). (Printre altele, Liutprand a fost primul rege longobard care a dat o valoare legislativă decretelor conciliare şi papale, în care se observă o influenţă puternică a dreptului roman).

Legile longobarde au fost pozitiv apreciate de istorici; Montesquieu chiar le-a elogiat. „Dreptul longobard a supravieţuit timp îndelungat şi după renaşterea dreptului roman în sec. XII. Aplicarea lui este atestată în Italia Septentrională pînă în sec. XV; iar în Italia Meridională, pînă la sfîrşitul secolului al XVII-lea" (R. Romeo, G. Talamo).

La vikingi, legile care reglementau raporturile sociale variau de la un *thing* la altul. Dar, chiar în primele culegeri de texte juridice — copiate începînd din sec. XII şi adoptate numaidecît în Islanda — se observă o oarecare tendinţă de limitare progresivă a drepturilor individuale în beneficiul monarhiei (care în curînd va deveni ereditară).

Povestirile islandeze, *sagur* (sing. *saga)*, descriu amănunţit diferite cazuri judecate în sec. X, inclusiv procedura urmată. La început, cauzele erau judecate de *thing*-ul local; apoi, cauzele erau judecate în apel de adunările regionale. Nu existau „avocaţi"; reclamantul încredinţa expunerea cauzei sale unui prieten mai priceput într-ale legilor. După pronunţarea sentinţei de condamnare, aplicarea ei îi revenea reclamantului, — fapt imposibil în practică dacă cel condamnat era mai puternic. De cele mai multe ori pedeapsa pronunţată lua aspectul unei reparaţii pentru daunele cauzate, — chiar şi în cazul unui omor; căci victima era considerată ca reprezentînd o pierdere *materială* suferită de întreaga comunitate. Cu timpul, puterea personală a regelui va ajunge să se substituie autorităţii colective a unui *thing:* a fost şi aceasta una din cauzele care au dus la destrămarea democraţiei patriarhale.

Pedeapsa cea mai gravă era surghiunirea; bunurile condamnatului puteau fi atunci confiscate de oricine. Adeseori celui surghiunit nu îi rămînea altceva decît să caute aventura în ţinuturi îndepărtate; şi nu puţine au fost cazurile cînd descoperirea şi colonizarea unor ţinuturi s-a datorat unui surghiunit însoţit de ceata sa *(hird)*. — Interesant de remarcat este şi faptul că, mult timp, legile vikingilor n-au cunoscut pedepsele corporale. Tortura şi mutilările n-au apărut în lumea scandinavă decît tîrziu, în timpul Evului Mediu creştin, — şi întrucîtva ca un rezultat al raporturilor acestei lumi nordice cu Bizanţul şi cu Occidentul Europei.

ORGANIZAREA MILITARĂ

Vechii germani i-au impresionat pe romani, ca războinici, în mai mare măsură decît gallii — care „nu se mai compară nici ei înşişi cu germanii în ce priveşte vitejia", scria Caesar *(op. cit.*, VI, 24).

La acea dată, cînd nu exista nici o deosebire între condiţia de războinic, toţi bărbaţii mergeau la luptă, nu încadraţi într-o armată organizată unitară şi disciplinată, ci în bande constituite din toţi membrii bărbaţi ai unei familii mari sau unui

grup de familii[52]. Fiecare asemenea grup militar opera din inițiativă proprie, spontan, fără a ține seama de schema unei tactici globale; însuși șeful grupului n-avea atît funcția de a-i conduce, cît de a-i încuraja și îndemna prin exemplul său personal. În acest stadiu tribal germanii nu cunoșteau noțiunea de disciplină în sensul în care aceasta exista în armata romană; o vor cunoaște abia după sfîrșitul secolului I e.n., cînd aristocrația tribală începe să se constituie ca forță politică independentă, nesubordonată adunării războinicilor.

Un războinic franc (reconstituire). — Musée de l'Artillerie, Paris

Armamentul germanilor era — chiar în sec. I e.n. — mult mai rudimentar și mai puțin eficient, nu numai decît al romanilor, ci și decît cel al gallilor. Fierul în confecționarea armelor era folosit extrem de rar; bronzul era și mai puțin practic în acest scop, și foarte costisitor. Armele pe care și le putea procura oricine erau ghioaga, praștia, arcul cu săgeți și — din sec. III e.n. arma principală — lancea lungă de frasin, cu vîrful ascuțit călit la foc, sau aplicîndu-i-se un vîrf de cremene (mai rar, de fier). Pedestrașii aveau asupra lor și cîteva sulițe, pe care le aruncau de la mare distanță asupra adversarilor. Cum n-aveau (cu foarte rare excepții) nici coif, nici platoșe, nici zale, iar scutul — singura armă defensivă — era dintr-o împletitură deasă de răchită, sau cel mult de lemn acoperit cu piele și eventual cu o foarte îngustă bordură de fier (și totdeauna pictat în culori vii), războinicul trebuia să se țină la distanță, să evite lupta corp la corp. Cînd fierul a devenit mai ușor de procurat s-a generalizat folosirea spadei lungi — devenită acum arma principală — cu un singur sau cu două tăișuri, ținută într-o teacă de lemn și atîrnată la șold sau purtată în bandulieră. O spadă perfect ascuțită și frumos ornamentată — uneori chiar

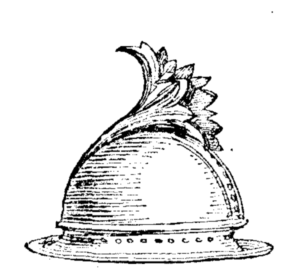
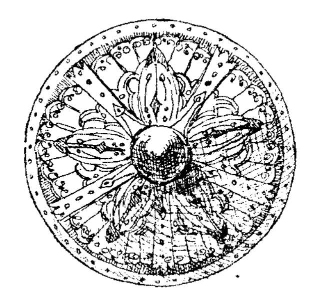
[52] "...ceea ce este cel mai mare imbold la vitejie: ființele cele mai dragi lor chiar stau în apropiere, de unde se aud urletele femeilor și țipetele copiilor /.../ La mame, la soții se duc luptătorii să-și arate rănile, și ele nu se înfioară a le număra sau a le căuta cu de-amănuntul, și tot ele duc de mîncare ostașilor și-i îmbărbătează" (Tacitus, *op. cit.*, VII, 2).

intarsiată cu aur sau cu argint — era ambiţia şi mîndria războinicului; dar şi a meşterului armurier — care nu lucra niciodată două spade la fel.

Fiecare om trebuia să-şi procure singur armele, şi singur deprindea mînuirea armelor. (De fapt, fiecare tînăr era instruit de către un războinic cu experienţă). Chemarea la arme se făcea fie aprinzîndu-se focuri pe dealuri în locuri ştiute, fie sunîndu-se din corn, fie trimiţîndu-se crainici din sat în sat. Războinicii multor neamuri germanice luptau cu bustul gol, sau îmbrăcaţi doar cu o mantie scurtă. Nu aşteptau niciodată să fie atacaţi ei primii. Modul tipic de a lupta al germanilor era asaltul, rapid şi violent, azvîrlind suliţe şi pietre cu praştiile, într-o formaţie — alcătuită din pedestrime — avînd în frunte comandantul şi cei mai buni luptători. „Îndeobşte judecînd, puterea lor este mai mult în pedestrime, şi de aceea se şi bat amestecaţi, cu lupta călăreţilor îmbinîndu-se deplin agerimea pedestraşilor /.../ A te da înapoi pentru a năvăli din nou, ei cred că este mai mult dovadă de judecată decît de frică" — relatează Tacitus (VI, 3—4). De fapt, cavaleria germanilor era foarte limitată ca număr; şi întrucît numai puţini îşi puteau procura un cal de luptă, cavaleria se identifica cu nobilimea. Eficienţa ei (chiar şi a cavaleriei ostrogoţilor şi vizigoţilor din sec. IV e.n.) era mai redusă decît a pedestrimii. Numai în sec. VI e.n. popoarele germanice au acordat cavaleriei un rol principal în luptă.

La popoarele germanice din perioada invaziilor armamentul şi tactica de luptă prezentau oarecare deosebiri.

Cavaleria ostrogoţilor era înarmată cu lănci lungi şi cu spade; iar pedestraşii, cu arcuri (în timp ce romanii dispuneau de arcaşi călări echipaţi cu cuirase). Cu platoşe nu era dotată decît nobilimea ostrogotă. Şi vandalii vor avea în prevalenţă corpuri de călăreţi înarmaţi cu lance şi spadă (dar nu atît de eficienţi ca ostrogoţii); în schimb pedestraşii lor nu erau nici buni arcaşi, nici buni aruncători de suliţe. Şi la vizigoţii din sec. VII forţa principală o constituiau călăreţii, înarmaţi cu lănci şi suliţe; de foarte costisitoarele coifuri metalice nu dispuneau decît regele şi nobilii. Încă din sec. VI toate aceste trei popoare foloseau mult în luptă arcul cu săgeţi, pe lîngă lance şi spadă.

Coifuri şi un scut din perioada Evului Mediu timpuriu. Reconstituiri după miniaturi din sec. IX. — Musée de l'Artillerie, Paris

Popoarele germanice din nord acordau mai puţină importanţă cavaleriei — care la anglo-saxoni era de-a dreptul inexistentă. După ce debarcau pe uscat vikingii se deplasau călări, folosind cai găsiţi la faţa locului, dar cînd începeau lupta, luptau pe jos. Armele normanzilor erau: spada, securea, măciuca, suliţa, lancea şi arcul cu

săgeți; cu scut erau dotați toți războinicii; dar cu coif și zale, numai regele și căpeteniile. Spada era simbolul demnității omului liber, considerată arma magică prin excelență; avea lama dreaptă cu vîrf și două tăișuri. Vikingul purta la brîu și un cuțit, de care nu se despărțea niciodată. În luptă vikingii se comportau cu o cruzime rară — îndeosebi acel tip de luptător numit *bersekr*, care își provoca starea de furie războinică bînd o băutură preparată cu un alcaloid toxic psihotrop, muscarina, cu efecte halucinogene (cf. R. Pörtner). În rîndurile luptătorilor intrau uneori și femei — așa-numitele „fecioare cu scuturi". În fine, vikingii aveau și fortărețe redutabile[53].

Francii, în sfîrșit, aveau un stil de luptă propriu. Luptătorul franc tipic era pedestrașul, fără lance sau arc cu săgeți, înarmat cu spadă și o secure cu două tăișuri și cu mînerul de lemn foarte scurt, pe care, la semnalul comandantului, o aruncau de la distanță cu putere asupra inamicului, semănînd groază în rîndurile lui. Dintre popoarele germanice din epoca migrației cei mai brutali și mai temuți erau francii și longobarzii.

ALIMENTAȚIA, LOCUINȚELE ȘI ÎMBRĂCĂMINTEA

Terciul din făină de grîu, orz sau secară și lipia coaptă pe pietrele încinse din vatră erau obișnuite în alimentația vechilor germani; după care, „hrana lor consta mai ales din lapte, brînză și carne" — ne informează Caesar. Iar Tacitus: „Mîncările lor nu-s de multe feluri: poame pădurețe, vînat proaspăt sau lapte acru; foamea și-o astîmpără fără multă gătire și fără dresuri"[54].

Posibilitățile locale erau, firește, cele care hotărau prevalența unora sau altor elemente în regimul alimentar. Vînatul bogat era asigurat de pădurile întinse, în timp ce pentru germanii care locuiau în regiunile de coastă hrana substanțială o furnizau pescuitul și ouăle păsărilor acvatice. Se consuma carnea păsărilor de curte, carne de oaie și în special de porc (iar cea de cal, numai la ospețele sacrificiale), conservată pe timp de iarnă sărată sau afumată. Laptele de vacă sau de capră, băut de preferință acru, servea și la pregătirea brînzei și untului. Ouăle păsărilor de curte erau un aliment foarte prețuit. Zarzavaturile aveau puțină căutare. Fructe — doar mere mici, sălbatice (pomii fructiferi și vița de vie au fost introduși în Germania, cum am spus, de romani). Mierea — singura substanță zaharoasă în tot decursul Evului Mediu — era foarte căutată îndeosebi pentru pregătirea hidromelului.

Berea era pregătită din cereale, în primul rînd din orz; în procesul de fermentație i se adăuga o plantă sălbatică, coada șoricelului, pentru a-i da un gust ușor amărui. (Hameiul va fi folosit mai tîrziu în pregătirea berii de către călugări din mănăstiri). Berea și hidromelul — amestec de miere și apă, fiert și pus la fermentat — erau băute numai la ocazii în familie, la adunările comunității sau la sărbători, după actul sacrificiului, în decursul ospețelor care urmau. În aceste ocazii, cupele confecționate din coarne de bou treceau de la un comesean la altul, după un anumit ritual. Aflăm de la Caesar că germanii nu erau deloc temperați la băutură; ospețele

[53] Fortăreața din Trelleborg (Danemarca) datînd din sec. X, cu anexele ei acoperea la un loc o suprafață de 7 ha. Întăritura principală era înconjurată de o incintă circulară înaltă de 6 m și lată, la bază, de 17 m, cu patru ieșiri în direcția celor patru puncte cardinale, care se închideau cu porți masive de lemn, — și cu un șanț de apărare lat de 18 m și adînc de 4 m. — Un plan asemănător avea fortăreața — dintre cele explorate de arheologi — din Aggersborg și Fyrkat (Iutlanda).

[54] Caesar, *loc. cit.*, IV, 1; VI, 22; Tacitus, *loc., cit.*, XXIII.

se terminau adeseori cu certuri, încăierări și chiar omucideri. Faptul nu trebuie totuși exagerat. Adevărul este că aceste băuturi amețitoare aveau — prin însăși forma și împrejurările în care erau consumate — și un sens simbolic: de solidaritate a membrilor comunității. În viața de fiecare zi germanii erau destul de cumpătați, de sobri și puțin pretențioși.

În timpul lui Caesar locuința tipică a vechilor germani se prezenta sub forma de colibă ovală, largă de 2—3 m, făcută din pari înfipți în pămînt și cu acoperișul de trestie sau stuf, coborînd pînă la pămînt. Aceasta este forma cea mai primitivă de casă cunoscută pe continentul nostru (cf. E. Nack).

Nici spre sfîrșitul sec. I e.n. casele germanilor nu vor fi nici din piatră, nici din cărămizi, ci numai din lemn nefasonat alcătuind pereții, pe alocuri tencuiți cu lut. Casa avea la început o singură încăpere, în care se afla și vatra, în centru, iar cuptorul într-un colț; mai tîrziu cuptorul a fost trecut într-o a doua încăpere, din față, devenită bucătărie. Ca mobilier — bănci de-a lungul pereților, pentru șezut și dormit, o rudimentară masă demontabilă și un scaun, rezervat numai persoanelor de vază care intrau în casă. Nu lipseau, bine înțeles, vasele de teracotă și de lemn, moara de măcinat și războiul vertical de țesut. Proviziile pentru iarnă erau păstrate în gropi — „peste care pun gunoi mult"[55].

Casele erau risipite la o bună distanță una de alta — pentru ca în felul acesta fiecare familie să-și asigure o anumită suprafață de teren propriu. Romanii au fost surprinși constatînd că germanii „nu suferă nici casele să fie una lîngă alta, ci stau despărțiți și risipiți, după cum le-a plăcut un izvor, un cîmp ori o pădurice. Satele nu le așează ca noi, să-și înșire casele și să le lipească una de alta: fiecare își lasă loc împrejurul casei, ori ca pază împotriva primejdiei de foc, ori că nu se pricep a clădi" — scrie Tacitus *(loc. cit.*, XV,1). — Dar începînd din secolele II—III germanii vor avea casele adunate apropiate în adevărate sate; case dislocate în mod neregulat, sau rînduite de-a lungul unui drum, sau concentrate circular în jurul unei piețe. Orașe însă, adevărate orașe, nu existau.

Ca îmbrăcăminte, în sec. I e.n. germanii — cel puțin unele triburi — mai purtau încă „și piei de fiare": pe care, „după ce le jupoaie, împestrițează blănurile cu bucăți de piei de la alte dihănii" (Tacitus, *loc. cit.*, XVII, 1). Dar veșmintele lor obișnuite erau confecționate din lîna numeroaselor turme de oi, toarsă, țesută și tratată în așa fel încît stofa rezultată era extrem de rezistentă. S-au descoperit, în sicrie scobite în trunchiuri de copac, costume întregi, bărbătești și femeiești, — cele mai vechi costume din lume cunoscute pînă azi.

Bărbații purtau un fel de cazacă, de bluză de lînă cu mîneci largi, închisă la gît, strînsă la mijloc cu o cingătoare și lungă pînă la o palmă deasupra genunchilor. Peste aceasta — o manta pe umeri, fără mîneci și prinsă în față cu o copcă sau o cataramă. Pe cap — o bonetă înaltă, un fel de căciulă; iar în picioare — încălțări făcute dintr-o bucată de piele înfășurînd laba piciorului și legată cu o curea. În sec. II e.n. (dacă nu chiar înainte) germanii purtau — asemenea gallilor — și pantaloni, lungi pînă sub genunchi: pînă la gleznă, gamba era îmbrăcată într-un ciorap de lînă, sau era înfășurată în moletiere de lînă.

„Portul femeilor este la fel cu al bărbaților, numai că ele se-mbracă destul de des cu veșminte de in, pe care le învîrstează cu roș" *(Tacitus, ibid.*, XVII, 2).

[55] „...căci asemenea locuri moaie asprimea gerului și, cînd vine dușmanul, el pustiește numai cele de-afară; dar cele ascunse și îngropate ori nu le știe, ori scapă de dînsul tocmai fiindcă trebuie să le caute" (Tacitus, *loc. cit.*, XVI, 3).

Îmbrăcămintea femeii era simplă: o cămașă cu mîneci scurte, strînsă la mijloc cu un cordon în dungi colorate și cu capetele terminate cu ciucuri; și o fustă largă în cute și lungă pînă la glezne. Pe monumentele romane, unele femei germane sînt reprezentate purtînd o cămașă fără mîneci, prinsă cu cîte o agrafă pe fiecare umăr, și cu două cordoane — unul pe talie, celălalt sub sîni. Ansamblul era completat — la fel ca la bărbați — de o manta lungă de lînă. — Țesăturile de in, vopsite în culori vii, erau preferate nu numai de femei, ci (mai tîrziu) și de bărbați.

Războinici din epoca lui Carol cel Mare. Reconstituiri după miniaturi din manuscrise carolingiene. — Musée de l'Artillerie, Paris

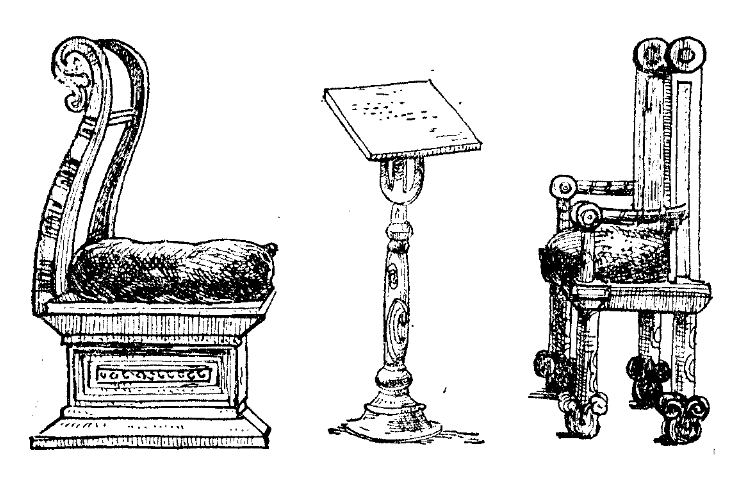

În perioada migrațiilor cadrul vieții materiale este, evident diferit; și de astă dată, informațiile cele mai ample — literare și arheologice — pe care le deținem sînt cele relative la germanii nordici, la vikingi.

În zona orașului Hedeby săpăturile arheologice au scos la iveală străzi pavate cu trunchiuri de copaci, de-a lungul cărora erau înșirate case rectangulare, lungi de 15—20 m, cu pereții din stîlpi înfipți în pămînt și tencuiți cu lut. Printre aceste case mari, fiecare locuită de cîte o familie întreagă cu servitorii ei, erau răspîndite, în colibe pe jumătate în pămînt, tot felul de mici ateliere casnice, depozite de alimente, etc. La marginea orașului, două clădiri lungi de 35 m serveau una de reședință a căpeteniei, cealaltă de sanctuar și totodată de adunare a locuitorilor orașului și probabil, ai ținutului.

La țară, fermele *(skáli)* prezentau același tip de arhitectură: la capetele clădirii, pe o temelie solidă de lespezi de piatră, două creste triunghiulare susțineau acoperișul, făcut dintr-un strat de coji de mesteacăn acoperit cu turbă. În interior, acoperișul se sprijinea pe două rînduri de stîlpi de lemn; de jur-împrejurul pereților din trunchiuri de copaci erau băncile acoperite cu blănuri, pentru dormit; în mijloc, scaunele și mesele pliante erau așezate în jurul vetrei. În fața intrării, în fundul încăperii, într-un colț întunecat — în care nu pătrundea decît *godi*, șeful ginții și totodată sacerdot — era sanctuarul cu statuia idolului, sculptat în lemn. Iar în jurul casei erau felurite construcții anexe (bucătării, cămări pentru provizii, cuptoare de pîine, încăperi pentru îmbăiat, șura de fîn, grajduri, staule).

Se pare că vikingii luau două mese pe zi, dimineaţa şi seara. Resturile menajere descoperite la Hedeby dau indicaţii asupra regimului alimentar al vikingilor: cereale (orz, secară, grîu, hamei — după regiuni), carne (de păsări, de porc, de vită, de oaie, de cal) şi fructe (nuci , alune, mere, cireşe, struguri sălbatici). Consumau mult fiertura din făină de orz şi un fel de pîine din făină de secară necernută. Legumele erau coapte în spuză, învelite în frunze de copac; carnea era consumată fiartă, sau prăjită pe lespezi de piatră încinse. În zonele de pădure, vînatul — cerb, mis-

Piese de mobilier din perioada carolingiană: scaune şi un pupitru de scris. Reconstituiri după miniaturi din secolele IX şi X, — Bibliothèque Nationale, Paris

tret, urs, ren, bizon, iepure — furniza de asemenea o alimentaţie substanţială. Peştele era, în anumite regiuni, un aliment de bază, îndeosebi heringul, proaspăt sau uscat. Foarte obişnuită era conservarea cărnii prin sărare; iar gropile în care din iarnă se depozita gheaţa şi unde se păstra tot anul, erau bune „congelatoare".

În timpuri grele de foamete oamenii nordului se hrăneau şi cu alge marine, cu licheni sau cu coaja uscată şi pisată de mesteacăn din care făceau o pîine neagră. Vikingii erau şi reputaţi băutori — de bere foarte uşoară *(ol)*, sau, dimpotrivă, cu o gradaţie alcoolică ridicată *(bjorr)*; de hidromel *(mjodr)* şi de vin — care însă, fiind un produs rar de import, putea fi consumat numai la mari ocazii.

Pe lîngă regimul alimentar variat şi echilibrat, vigoarea rasei era asigurată şi de atenţia — neobişnuită pentru acele timpuri — pe care vikingii o acordau igienei corporale. Atît la oraş cît şi la ţară, aproape fiecare casă îşi avea amenajată o încăpere de îmbăiat, oricît de rudimentară. Vikingii se îmbăiau în fiecare sîmbătă, frecîndu-se cu frunze de mesteacăn (care conţin o substanţă săpunoasă). Purtau îmbrăcămintea totdeauna curată[56]. — Oameni ospitalieri şi sociabili, vikingilor le plăcea să se întrunească în serile lungi de iarnă, să recite legende din *Edda*, sau să asculte povestirea unei *saga*. Practicau cu pasiune şi sporturile — alergarea, înotul, skiul, luptele. Adunările de primăvară ale *thing*-ului erau şi un prilej de competiţii sportive, urmărite de toţi cu viu interes (cf. Fr. Durand).

[56] Pe care femeile lor o spălau, mai întîi, în lichidul bogat în amoniac al urinei de vacă. În norvegiana veche, ziua de sîmbătă era numită „ziua spălăturii cu leşie" *(laugardagr)*.

VIAȚA FAMILIEI

În opiniile autorilor antici despre germani (în special la Caesar, Tacitus și Amm. Marcellinus), sentimentele de admirație se împletesc cu cele de dispreț, de îngrijorare și de-a dreptul de teamă. „Germanii sînt de statură foarte înaltă, iar curajul și îndemînarea lor în luptă sînt de necrezut"; gallii înșiși spuneau că „n-au putut înfrunta nici măcar înfățișarea lor înspăimîntătoare și privirile lor străpungătoare". — scrie Caesar. Germanii sînt dedați „trîndăviei și beției, certurilor și încăierărilor"; au „ochii fioroși și albaștri, plete roșcate, trupuri înalte și numai la năvală bune" — notează Tacitus; care, pe de altă parte, nu își ascunde prețuirea și admirația pentru vitejia, spiritul de solidaritate și de sacrificiu, precum și pentru alte calități morale: „Nici un alt popor nu se dedă cu mai multă patimă ospețelor și plăcerilor ospeției. A nu primi pe cineva în casă, oricine-ar fi acela, e-o fărădelege; fiecare, după cum îi dă mîna, își primește oaspetele cu masa-ntinsă"; iar „a da bani cu dobîndă și a lua camătă e ceva neștiut[57].

Legăturile de familie și simțul onoarei familiei erau foarte puternice. La nașterea unui copil tatăl îl lua în brațe, îl înălța cu un gest solemn — semn că îl recunoștea ca fiu al său, — îl stropea cu apă și îi dădea un nume. Acesta era un nume al unuia din membrii decedați ai familiei, — prin ceea ce trecutul familiei se lega simbolic de prezentul și de viitorul ei. Copiii oamenilor liberi erau crescuți la-un loc cu fiii nobililor, fără nici o discriminare de clasă. La vîrsta de 15 ani tînărul era socotit apt pentru serviciul militar. În cadrul unei ceremonii, în fața adunării războinicilor el primea sulița și scutul. Educația tinerilor era foarte sobră. „De mici se deprind cu viața obositoare și anevoioasă. Cei care și-au păstrat castitatea mai multă vreme se bucură de mare stimă printre ai lor; germanii cred că din cauza aceasta unii cresc mai înalți, iar alții devin mai puternici și cu nervi mai tari" —remarcă Caesar *(loc. cit.*, VI, 21); și după el, Tacitus: „Dragostea tinerilor tîrziu începe și de aceea bărbăția lor nu se istovește" *(loc. cit.*, XX, 2).

În continuare, Tacitus — criticînd implicit viața romanilor — îi elogiază pe germani pentru că „la dînșii căsniciile sînt aspre și în nici o altă privință n-ai putea să lauzi mai mult năravurile lor. Căci aproape numai ei dintre barbari se mulțumesc cu o femeie"[58].

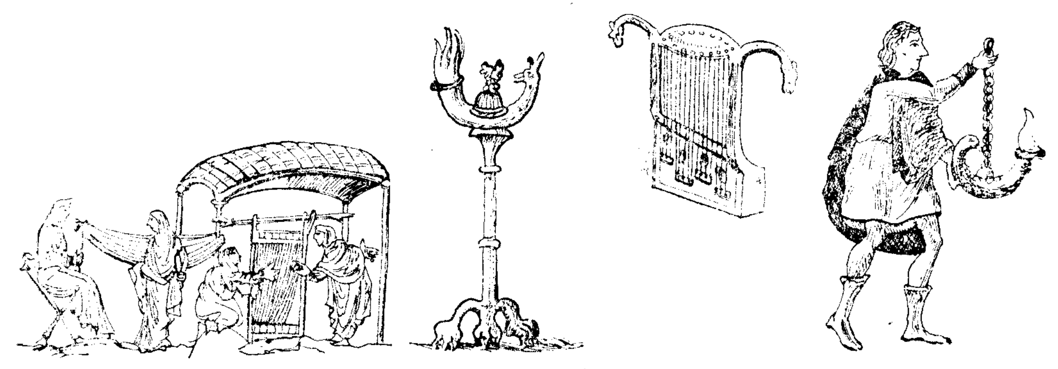
Vechiul obicei al răpirii miresei — un mod simbolic de a marca eliberarea de legăturile cu familia ei și intrarea într-o nouă familie — mai persista; dar, păstrînd același sens, sub forma contractului matrimonial: tînărul ducea tatălui fetei, din partea sa și a familiei lui, daruri care reprezentau „prețul de cumpărare" a miresei: de obicei o pereche de boi, un cal cu hamurile, apoi un scut, o suliță și o spadă. Fără plata acestui „preț de cumpărare", actul căsătoriei nu era valabil din punct de vedere juridic. Tînărul primea și el de la soția lui în dar un rînd de arme. În felul acesta — interpretează cu admirație Tacitus[59] — soției „i se vestește prin chiar acest început sărbătoresc al căsniciei, că ea vine soață ostenelilor și primejdiilor bărbatului, că e gata să rabde și să cuteze același lucru în timp de pace, același în timp de război".

[57] Caesar, *op. cit.*, cartea I, cap, 39; Tacitus, *op. cit.*, IV; XV, 1; XVIII, 1; XX, 2; XXI, 2; XXII, 1; XXVI, 1.

[58] *Loc. cit.*, XVIII, 1, Iar mai departe: „Femeile trăiesc îngrădite-n curăția lor /.../ Preacurviile sînt foarte puține și pedeapsa lor, lăsată-n seama bărbatului, se dă pe loc: cu părul *tăiat și-n pielea goală bărbatul o alungă pe femeie din casă, sub ochii rudelor, și-o poartă în* bătăi prin tot satul" (XIX, 1).

[59] *Loc. cit.*, XVIII, 3.

După căsătorie, bunurile soților erau administrate împreună, dar ca proprietăți distincte; încît, în caz de desfacere a căsătoriei, bunurile patrimoniale reveneau familiilor celor doi soți. Femeia era prezentă uneori și pe cîmpul de luptă, dar niciodată în viața politică a tribului. În schimb, ei îi reveneau toate sarcinile gospodăriei, inclusiv confecționarea îmbrăcămintei, a încălțămintei și a veselei de ceramică. Ea era cea care se îngrijea și de sănătatea membrilor familiei, cunoscînd efectele plantelor medicinale. „Ba germanii mai cred că femeile au în ele ceva sfînt și profetic

Femei anglo-saxone torcînd și țesînd. — După un manuscris anglo-saxon din sec. XI

Piese de interior din secolele IX și X; candelabru, liră, un om ducînd o lampă. După miniaturi de epocă. — Bibliothèque Nationale, Paris

și nici le disprețuiesc sfaturile, nici le nesocotesc răspunsurile“ — cum era, de pildă, „Veleda, care a fost multă vreme socotită zeiță la foarte mulți dintr-înșii“[60].

Dintre popoarele germanice din epoca migrațiilor și de mai tîrziu, mai bine informați sîntem asupra vieții familiale a vikingilor. Aproape fiecare *saga* aduce cîte un amănunt în această privință.

Călătorii arabi erau uimiți îndeosebi de felul în care era respectată femeia. Într-adevăr, femeia era tratată la egalitate cu bărbatul. Putea să posede pămînturi proprii; putea să poarte arme — pumnal și arc cu săgeți, — iar la brîu avea atîrnată o legătură cu chei, simbol al poziției de stăpînă a casei. Multe femei vikinge s-au ilustrat ca poete talentate — și uneori chiar în posturi de conducere: regina Asa și-a guvernat țara singură timp de treizeci de ani.

Copiii erau legal socotiți adulți la 12 ani — dată de la care puteau lua parte la obișnuitele incursiuni alături de părinții lor[61]. Întrucît bărbații dispuneau în voie de sclavele lor, bastarzii erau foarte obișnuiți. Drepturile lor la moștenire sau la *Wergeld* erau mai mici; dar dacă erau adoptați, erau egale cu cele ale copiilor legali (cf. F. Durand).

CREDINȚELE RELIGIOASE

În afara unor date interesante consemnate de Tacitus (și, mult mai puțin, de Caesar), cele mai bogate informații asupra religiei vechilor popoare germanice ni le furnizează tradițiile literare păstrate nealterat în Islanda, unde creștinismul a pă-

[60] Tacitus, *loc. cit.*, VIII, 2.

[61] La această vîrstă se îmbarcase și Olaf Haraldsson, care la 19 ani conducea el însuși asemenea expediții. (Olaf, rege al Norvegiei, mort în 1030, supranumit „cel sfînt“ — deși n-a fost canonizat, — este considerat eroul național și patronul Norvegiei).

truns tîrziu (în jurul anului 1000). Deși aceste informații — cuprinse în numeroasele *sagur* și în *Edda* — se referă direct la credințele religioase ale popoarelor scandinave, este totuși de presupus că elementele principale și spiritul lor erau în mare măsură comune tuturor popoarelor germanice, că exista prin urmare o unitate fundamentală a religiei acestor popoare.

Pentru epoca preistorică, în perioada neoliticului sînt atestate arheologic la vechii germani morminte individuale cuprinzînd și vase, arme sau podoabe (îndeosebi de ambră), — căci se credea că morții își continuă într-un fel viața printre cei vii. Practicile magice sînt atestate de gravurile rupestre, precum și de amulete, mici piese de teracotă reprezentînd diferite animale. Străvechii germani credeau și în existența unor ființe supranaturale, pentru captarea bunăvoinței cărora aduceau sacrificii rituale de animale. — În epoca bronzului apare un nou rit funerar, incinerarea în locul înhumării, corespunzînd unei noi concepții despre raporturile dintre cei morți și cei vii. Printre ofrandele din morminte se aflau și corăbii mici, de bronz sau chiar de aur, avînd gravate o imagine simoblică a soarelui — venerat acum de germani ca o divinitate căreia îi era rezervat respectivul cult. Figurile ordonate în scene, gravate pe stînci, reprezintă acte rituale. Iar în ce privește semnificația corăbiilor reprezentate în aceste gravuri — „probabil că se presupunea că sufletele morților ajungeau străbătînd marea pînă la locul lor de odihnă; poate chiar că efectiv cadavrele unor războinici erau părăsite în voia valurilor, după ce fuseseră depuse în bărci asemănătoare celor care, în timpul vieții lor, le serviseră spre a întreprinde expediții îndepărtate" (Ernest Tonnelat).

În timpurile istorice se mențin obiceiurile privind înmormîntarea[62], riturile de fecunditate, magia și adorarea obiectelor neînsuflețite considerate sacre: meteoriți, soarele și astrele, izvoare și rîuri, arbori și păduri întregi. De asemenea, anumite obiecte făcute de mîna omului, socotite a fi înzestrate cu puteri magice, îndeosebi securi și spade. Continuă credința în existența spiritelor protectoare și a demonilor răufăcători.

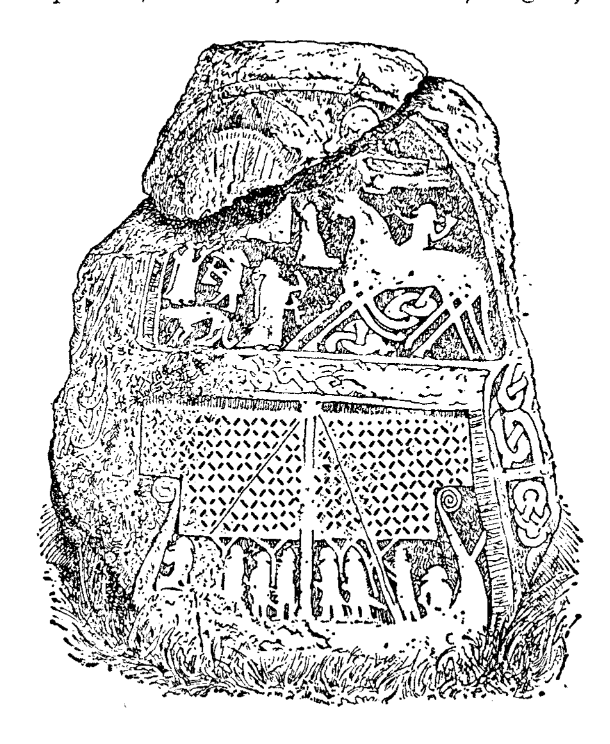
La această dată încep să fie venerate și anumite obiecte de cult și imagini ale unor zei, plasate la loc de cinste, în sanctuare și temple. S-au stabilit acum anumite sărbători comportînd solemne ceremonii cultice. Alături de o castă sacerdotală există acum și numeroși vrăjitori, ghicitori și prezicători. S-au înmulțit și s-au complicat formele ritualurilor, și s-a constituit un *corpus* de precepte etice bazate pe anumite principii religioase. În sfîrșit, s-au cristalizat și figurile panteonului germanic, — în timp ce în textul cîte unei *saga* și în *Edda* se reconstituie în linii clare o cosmogonie și o escatologie.

Zeii popoarelor germanice ne sînt cunoscuți în cea mai mare parte prin corespondenții lor scandinavi — unde îi găsim împărțiți în două grupuri distincte, venerate de o clasă socială sau de alta: Asii, zeii aristocrației războinicilor, și Wanii, divinitățile agricultorilor și păstorilor, ai fecundității și fertilității, protectorii păcii și ai bogăției. Existau însă desigur și divinități venerate de toate categoriile sociale. În orice caz, Asii aparțin concepției religioase a clasei dominante germanice; în contrast cu aceștia, Wanii — care apar ca niște divinități în general impersonale — „s-au născut din experiențele oamenilor în lupta lor constantă contra forțelor naturii" (E. Nack).

Zeul suprem al tuturor germanilor, regele Asilor, era Wodan (la scandinavi, Odin sau Odhinn); la origine zeul furtunilor, Wodan era în primul rînd zeul furiei

[62] „La îngropări nici o fală /.../ Pe clada rugului /.../, fiecăruia îi aruncă-n foc armele, unora dintre ei și calul /.../ Bocetele și lacrimile iute le lasă, durerea și mîhnirea tîrziu" (Tacitus, *loc. cit.*, XXVII, 1).

războinice, înconjurat de ceata sa formată din luptătorii cei mai aprigi *(berserkir)*, şi era singura divinitate căreia i se aduceau sacrificii umane. Wodan, care în război se serveşte îndeosebi de puterile lui magice, decide care dintre războinici vor fi conduşi de servele sale, fecioarele războinice *(walkirii)* în Walhalla — reşedinţa celor căzuţi pe cîmpul de luptă *(Einherier)*. Este şi zeul morţilor[63], care prin puterile lui magice îi apără pe eroi. Un alt aspect al său este cel de atotştiutor, de zeu al înţelepciunii; este însoţit de doi corbi, Hugin şi Munin — „Cugetarea" şi „Ţinerea-de-minte" — care îi prevestesc viitorul şi îl informează despre tot ce se petrece în lume. Wodan este descoperitorul scrierii cu ajutorul semnelor magice — *rune* — şi tot el este şi inspiratorul poeţilor, cărora le-a dăruit hidromelul îmbătător al poeziei, puterea extatică a creaţiei artistice.

Piatra cu rune din Gotland.
Sus: Odhinn călare pe Sleipnir, calul cu opt picioare, întîmpinat de o valchirie; jos: corabia morţilor cu o velă enormă; în dreapta, Odhinn cîrmaciul care îi conduce pe morţi în lumea cealaltă

Al doilea zeu, foarte popular, era Donar (la scandinavi, Thor). Zeu al tunetului şi al furtunii aducătoare de ploaie binefăcătoare recoltelor, apărător al oamenilor, împotriva uriaşilor distrugători, personificare a forţei şi vitalităţii, Thor — asimilat de romani lui Hercule — este reprezentat înarmat cu o secure şi cu un baros. În ţările scandinave îi erau consacrate numeroase temple. — Tiwaz (la scandinavi — Tyr) era şi el o divinitate a războiului, hotărînd de partea cui să fie victoria şi apoi împăcîndu-i pe adversari; dar în primul rînd era zeul cerului şi al luminii, păstrătorul dreptăţii, apărătorul legămintelor, cel care prezida adunările solemne ale triburilor cînd se luau hotărîri importante. — O figură luminoasă a panteonului germanic era Balder (sau Baldr), fiul lui Wodan, cel mai generos, mai înţelept, mai frumos şi mai iubit dintre Asi; zeu paşnic, blînd, dar la nevoie şi curajos, a fost ucis

[63] „El îi protejează prin mijloace magice pe marii eroi", pe luptătorii cei mai redutabili, pe care îi adună în jurul său „în vederea bătăliei escatologice, a sfîrşitului lumii, *ragnarök*" (M. Eliade). — Vd. descrierea acestui *ragnarök* la sfîrşitul acestui capitol, în celebra *edda* intitulată „Prezicerile Profetei" *(Völuspa)*.

mișelește de Loki. „Prin puritatea și noblețea sa, prin destinul său tragic, Balder este cel mai interesant dintre zei" — observă M. Eliade. „Mitul său este dealtminteri cel mai emoționant din întreaga mitologie germanică". — În fine, dintre Asii cei mai importanți Loki era zeul focului, (în islandeză, *logi* înseamnă „foc"), sau al pămîntului, sau al vegetației (interpretările date acestei divinități sînt variate și contradictorii). Loki este personificarea vicleniei și a răutății; uneori este dușmanul demonilor și al uriașilor răufăcători, pe care îi combate; alteori aparține el însuși forțelor distrugătoare a ordinei cosmice.

Între divinitățile secundare ale germanilor Tacitus o amintește pe Nerthus, personificarea Pămîntului-mumă. La un trib din estul Germaniei figurau doi zei gemeni purtînd un singur nume—Alcis. În regiunea gurilor Rhinului, zeița vegetației (sau mai degrabă protectoarea negustorilor?) era Nehalennia. Se cunosc apoi numeroase nume de zeițe (Baduhenna, Tanfana, Hariasa, Harimella, menționate de Tacitus), al căror cult însă era limitat la anumite regiuni sau grupuri sociale.

Pe lîngă divinitățile principale enumerate mai sus, la scandinavi se cunosc — fără atribuții clar definite — zei secundari: zeul iernii și al vînătoarei de iarnă, Ullr, înzestrat trăgător cu arcul, invocat și în dueluri; Heimdalr, paznicul celorlalți zei, cărora în timpul luptelor le vestește apropierea inamicului; Bragi, zeul poeziei și al poeților; sau Hoenir, despre ale cărui atribute nu se știe nimic precis. — În schimb popoarele germanice din nord distingeau net categoria Wanilor, zeii atacați de Asii conduși de Odhinn, cu care apoi au trăit în bună înțelegere. Cei trei Wani binefăcători, divinități ale fecundității și fertilității, erau: Njördr (venerat de germanii de pe continent sub chipul zeiței Nerthus), zeul vegetației, care dăruiește oamenilor bunăstare și bogății; Freyr — venerat îndeosebi la Uppsala — zeul păcii, al ploii, al timpului frumos, căruia îi erau consacrate la sacrificii calul și mistrețul; lui îi era închinată și o anumită perioadă a anului cînd orice război era suspendat; Freyja, zeița dragostei și a fecundității, venerată de toate neamurile germanice. Numele altor zeițe, secundare, sînt doar menționate (Hlodyn, Fulla, Idunn; sau soțiile: Sigyn — a lui Loki, Sif — a lui Thor, Skadi — a lui Njördr).

La popoarele germanice din nordul Europei străvechile credințe și practici religioase s-au menținut pînă în sec. X[64]. Soarele, luna, astrele, pămîntul, anumite plante, arbori sau obiecte erau socotite că ar poseda o forță care îi protejează pe oameni; la fel cum îi proteja, printr-o acțiune magică, anumite semne cu care era marcat un obiect, în special inscripțiile runice, sau măcar o singură literă din acest alfabet.

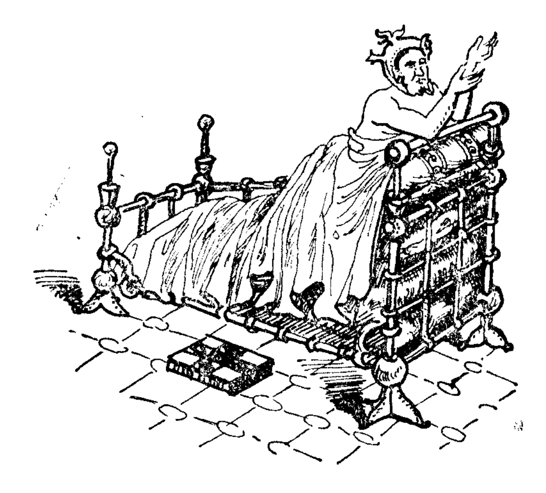
În legendele mitologice scandinave un rol important îl dețin uriașii, stăpînitorii cei dintîi ai Pămîntului, ai căror primi urmași sînt zeii; prima ființă din lume, din al cărui corp a fost făurit Universul, este uriașul Ymir. Uriașii erau înzestrați cu darul înțelepciunii; de aceea erau adeseori consultați de zei — cu care, totuși, intrau uneori în conflict. Alte făpturi mitice erau piticii; trăiau în măruntaiele pămîntului, de unde extrăgeau metalele — din care știau lucra unelte și arme cu o iscusință deosebită. Apoi, monștrii gigantici — Șarpele Lumii, cîinele Garmr, lupul Fenrir — care pun în primejdie soarele, provocînd eclipsele; sau care, prin marile furtuni pe care le dezlănțuiesc, pun în primejdie viața marinarilor. În fine, elfii, — la origine spirite ale morților — care au o influență hotărîtoare asupra vegetației.

[64] Spre deosebire de popoarele germanice din epoca migrațiilor care adoptaseră creștinismul arian, la normanzi „nu exista nici o organizație religioasă centrală, nici o doctrină stabilită, nici un sistem uniform de cult. Sacerdoții nu formau o castă aparte; și se pare că cei care celebrau în temple erau adeseori proprietarii locali ai pămînturilor" (J. Lindsay).

Vechile popoare germanice credeau că soarta oamenilor depindea de voinţa zeilor — şi mai ales de o forţă supremă, difuză, care conduce lumea întreagă şi căreia le erau uneori supuşi chiar şi zeii. Personificarea acestei forţe o reprezentau trei femei numite Norne, care îşi aveau lăcaşul sub rădăcinile arborelui lumii, Yggdrasill; de aici luau hotărîri privind viitorul oamenilor şi al zeilor. Se pare că la origine Nornele erau nişte spirite binefăcătoare, fiecare om avînd de la naştere Norna sa. În sfîrşit, alte semi-divinităţi asemănătoare Nornelor erau Walkiriile; acestea însă se îngrijeau numai de anumiţi luptători mai viteji, pe care îi însoţeau în război. Ele hotărau care dintre luptători trebuia să cadă pe cîmpul de luptă; ele îi însoţeau apoi pe eroi în reşedinţa zeilor Walhalla, unde toţi aceşti *einherjar* (sau *einherier*, în număr de 540 de ori 800) îşi petreceau tot timpul zilei luptîndu-se între ei; iar seara se adunau în jurul lui Odhinn, ospătîndu-se cu cea mai bună carne de mistreţ şi bînd bere şi hidromel...[65]

Miturile popoarelor germanice referitoare la creaţia Universului şi a primilor oameni, precum şi la sfîrşitul apocaliptic al lumii *(ragnarök)*, au fost organizate pe teritoriu scandinav spre sfîrşitul epocii păgîne, într-o coerentă cosmogonie şi o escatologie de o mare forţă dramatică[66].

La început nu era nici cer, nici pămînt, nici mare, ci doar un nesfîrşit abis; spre miazănoapte — ţinutul ceţei şi al gheţurilor, Niflheimr; spre miazăzi — Muspelsheimr, ţinutul luminii şi al focului. Din întîlnirea şi împreunarea frigului şi căldurii acestor două ţinuturi a apărut viaţa, s-a născut prima fiinţă, uriaşul Ymir; apoi au apărut zeii Odhinn, Wili şi We — adevăraţii creatori ai Universului. Ei au fost aceia care l-au ucis pe Ymir; din trupul lui au făcut pămîntul, din oasele lui munţii, din sîngele lui marea, lacurile şi rîurile, din ţeasta lui bolta cerească, din părul lui pădurile, iar din creierul său norii. Cei trei zei fraţi au creat soarele, luna şi stelele,

Pat din sec. X. După o miniatură de epocă. — Bibliothèque Nationale, Paris

le-au rînduit mişcările pe bolta cerului, au despărţit ziua de noapte şi au statornicit succesiunea anotimpurilor. La urmă, Odhinn, dînd viaţă, inteligenţă şi chip omenesc frasinului Askr şi ulmului Embla, a creat primul cuplu uman, plasîndu-l în lumea oamenilor Midgardr, avînd în centru muntele sacru Asgardr şi deasupra căruia stă

[65] „E verosimil ca la origine Walkiriile să fi fost nişte groaznici şi nemiloşi demoni ai războiului; dar cu timpul poeţii le-au atenuat sălbăticia primitivă, transformîndu-le într un fel de nobile mesagere ale zeilor celor mai puternici" (E. Tonnelat).

[66] Pentru acestea, sursa principală este poemul *Völuspa* (vd. traducerea integrală şi studiu, de Ovidiu Drimba, în vol. *Eseuri de literatură străină*, ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1976).

fericitul ținut ceresc al Walhallei. Lumea întreagă este susținută de arborele vieții Yggdrasill; pe ramurile lui cele mai înalte se sprijină cerul, iar sub rădăcinile lui se află izvoarele înțelepciunii, păzite de cele trei Norne, zeițele destinului oamenilor, Urd — trecutul, Werdandi — prezentul și Skuld — viitorul.

„Ceea ce caracterizează religia germanică — notează M. Eliade — este faptul că sfîrșitul lumii este anunțat deja în cosmogonie". Într-adevăr, partea a treia a poemului cosmogonic și escatologic *Völuspa* este o prezicere și o viziune a amurgului zeilor *(ragnarök)*. Catastrofa universală este însă urmată de renașterea lumii, dar a unei lumi fondate pe principii morale, condusă de generosul zeu al dreptății și al păcii, Balder.

CULTUL

Ca acte de cult, germanii cunoșteau rugăciunile, formulele magice cîntate *(galdr)*, ofrandele și sacrificiile sîngeroase, precum și procesiunile solemne cu ocazia sărbătorilor, însoțite de cîntece și dansuri religioase. Practicau toate formele de magie; îndeosebi magia imitativă era la baza riturilor de fecunditate și fertilitate. Apoi diferite feluri de oracole — prin aruncarea sorților[67], observarea nechezatului cailor și a zborului păsărilor, interpretarea viselor, prezicerile unor șamani *(seidr)*.

Sacrificiile — aduse pentru a mulțumi zeilor, pentru a le cere o favoare, sau pentru a-i îndupleca — urmăreau în esență apropierea, stabilirea unei comuniuni cu divinitatea. Cu ocazia marilor sărbători sezoniere — mai ales de toamnă, precum și de primăvară și de Noul An — se sacrificau bovine, cai, oi sau porci. Cu sîngele animalului sacrificat se stropeau cei prezenți, — gest presupus a-i apropia mai intim de divinitatea considerată că este prezentă la actul sacrificial. La urmă, o parte din animalul tăiat în bucăți era jertfit zeilor, iar restul era consumat de participanți, care își treceau apoi unul altuia — avînd același sens sacru, de împărtășanie — și cornul-cupă cu hidromel. Ospățul ritual era momentul religios esențial al ceremoniei: „Toți cei care luau parte se credea că absorb și asimilează misterioasa influență divină de care era pătrunsă carnea animalului sacrificat începînd din momentul cînd acest animal fusese consacrat divinității. A mînca această carne însemna cuminecătura cu substanța zeului însuși și însușirea unei părți din virtuțile supranaturale ale zeului" (E. Tonnelat). La vikingi, această ceremonie mai cuprindea și cînturi, dansuri rituale, acte de divinație și recitări de scene mitologice.

Uneori erau sacrificate și ființe umane — chiar și în epoca romană, îndeosebi zeului Wodan: prizonieri, sclavi, delincvenți condamnați, dar niciodată ființe din rîndurile respectivului popor germanic[68]. După o luptă, o parte din pradă și toți prizonierii erau jertfiți zeului războiului — cum s-a întîmplat după victoria contra legiunilor lui Varus, cînd ofițerii superiori romani au fost sacrificați pe altare, iar

[67] Tacitus descrie cu amănunte pitorești modul în care preotul sau capul familiei practica riturile divinatorii. Între acestea, era și înfruntarea armată dintre un prizonier și unul din neamul lor, înaintea începerii luptei: un mod „de a cerceta semnele, cu care ei ispitesc sfîrșitul războaielor celor grele" *(Germania*, X, 1—3).

[68] „În zilele hotărîte, solii trimise de toate popoarele de același sînge se adună într-o pădure sfințită /.../ și acolo, ucigînd un om în numele obștii, împlinesc rînduielile îngrozitoare ale acestei ceremonii barbare". — Proprie religiei germanice era o teroare tainică și un sens de anihilare, de nimicire: „Ei își arată evlavia pentru această pădure sfîntă și altfel: nimeni nu intră în ea decît numai legat cu lanțuri, ca un supus care mărturisește puterea dumnezeirii. Dacă pică jos, nu e voie nici să-l ridice alții, nici să se scoale singur: el iese din pădure rostogolindu-se pe pămînt" (Tacitus, *op. cit.*, XXXIX, 1—2). — Un rit sacrificial asemănător, relatat de același istoric, este cel închinat zeiței Nerthus-Freyja *(op. cit.*, XL, 4).

soldații jertfiți prin spînzurarea de crăcile copacilor. La faimosul templu din Uppsala se celebrau sacrificii — în timpul echinocțiului de primăvară — timp de nouă zile; în fiecare din aceste zile era sacrificat un om, plus șapte animale[69].

Locurile unde se oficiau actele de cult erau diferite: pe vîrfuri de munți, pe culmi de dealuri, în dumbrăvi sau poiene, lîngă un izvor, sau pe o arie sacră delimitată printr-o împrejmuire de gard sau de pietre nefasonate *(hörgr)*, așezate în formă de altar, avînd în vîrf o imagine protejată de un acoperiș. Tacitus afirmă că germanii din timpul său n-aveau temple. Această afirmație este primită azi în general cu rezerve. E adevărat că ceremoniile religioase se desfășurau de obicei sub cerul liber; aceasta nu exclude și existența unor cît de modeste sanctuare construite din lemn. În orice caz, cu cîteva secole mai tîrziu la vikingi existau clădiri speciale consacrate actelor de cult, atestate și de *sagur* islandeze. Erau construcții rectangulare de lemn, asemănătoare locuințelor regilor sau șefilor de trib, de dimensiuni mari — unele chiar de 30 m lungime și 15 m lărgime, — în care se celebrau regulat reuniuni de cult, cu participarea unui număr de persoane superior celor ce puteau locui într-o asemenea casă.

Un asemenea templu se compunea dintr-o vastă încăpere avînd în centru o vatră imensă. Era încăperea unde aveau loc ospețele sacrificiale: animalul sacrificat pe altarul situat alături de vatră era pregătit și fiert în căldările atîrnînd deasupra vetrei. O încăpere mai mică, alăturată, era rezervată fie preotului sacrificator, fie statuilor zeităților. (Dacă existau sau nu reprezentări figurative antropomorfe ale zeilor — chestiunea este controversată. Este posibil ca germanii din timpul lui Tacitus să nu-și fi reprezentat divinitățile decît sub forma de simple simboluri; dar la o dată mai tîrzie, multe texte lasă să se înțeleagă că germanii nordici ar fi avut figurări antropomorfe ale zeilor lor, — probabil statui sau măcar statuete de lemn).

Germanii n-aveau nici o castă sacerdotală organizată și închisă de tipul celei a druizilor, și nici o doctrină secretă pe care după o perioadă de pregătire să și-o însușească viitorii preoți. De altminteri, nu știm — pentru perioada mai veche — nici dacă funcțiile lor sacerdotale erau permanente sau, ca la vikingi, doar ocazionale; și nici în ce fel se transmitea cunoașterea regulilor privind toate riturile, inclusiv efectuarea sacrificiilor. În cadrul familiei, funcțiile sacerdotale — ritualurile cu ocazia nașterii unui copil, sau a căsătoriilor, sau a sacrificiilor, sau a ghicirii viitorului — erau îndeplinite de capul familiei. Alte categorii de rituri, privind un grup social mai larg, erau de competența unor sacerdoți (sau sacerdotese), foarte respectați. De pildă, în adunările poporului preoții erau cei care vegheau asupra ordinei; ei erau păstrătorii și apărătorii legii, în care sens limitau chiar și puterea regilor — cum ne informează Tacitus: „Dealtminteri, nici a pedepsi cu moartea, nici a pune-n lanțuri, nici chiar a bate n-au voie decît preoții" *(loc. cit.*, VII, 1).

Preoții erau supuși însă și unor anumite tabuuri — de pildă, interdicția de a purta arme, sau de a călări o iapă. Probabil că existau și categorii bine precizate, organizate și ierarhizate, de profeți și de magicieni. Dar atît ca sacrificator cît și ca ghicitor al viitorului, funcția sacerdotului era — în principiu — aceea de mediator între om și divinitate. La nivelul cel mai înalt, atribuțiile sacerdotale care priveau interesele statului sau ale întregului trib erau exercitate de rege sau de căpetenia tribului. Astfel, regele sviarilor (al normanzilor din Suedia) răspundea de organizarea ceremoniilor solemne care aveau loc la marele templu din Uppsala. La germani, fe-

[69] Pentru sacrificiile umane la alte popoare germanice — heruli, vikingi, franci, suevi, — vd. și Procopius, *Războiul cu goții*, II, 14, 1; II, 15, 24—25; II, 25, 9—10. De asemenea, Tacitus, *loc. cit.*, XL, 3—4.

meile erau considerate ca fiind dotate în mod deosebit cu darul prezicerii viitorului; iar în funcțiile sacerdotale ale preoteselor se întîlnesc și anumite trăsături șamaniste (cf. F. Heiler). Se pare că sacerdotesele vikingilor *(hofgydhjur)* aveau un anumit rol îndeosebi în cultul zeilor Wani.

ARTA

Creația artistică a vechilor germani se limita la început la decorarea uneltelor și a armelor. Ornamentarea simplă a vaselor de teracotă lucrate de mînă — linii drepte, meandre, zig-zag, triunghiuri, — era în așa fel condusă încît să sublinieze forma vasului. Mai tîrziu, pe vasele de bronz, pe agrafe și pe alte obiecte de bronz au apărut motive decorative noi — linia ondulată, cercul, inele concentrice, spirala simplă și multiplă, — care uneori figurau și simboluri de cult, cu un real simț al armoniei între ornament și suprafața obiectului decorat. Dar odată cu epoca fierului — metal care se preta prea puțin la ornamentare — arta germanică suferă o stagnare, reluîndu-și evoluția în perioada migrațiilor.

Procesul de diferențiere socială care a avut loc în secolele I—II e.n. a determinat o graduală creștere și nuanțare a calității produselor, a pretențiilor și gustului. La aceasta a contribuit — pe lîngă influența tradițiilor celtice — și contactele cu Imperiul roman și cu arta provincială romană. Prin folosirea unor metale nobile — aurul și argintul, — prin perfecționarea continuă a procedeelor de turnare a bronzului și prin introducerea unor tehnici noi s-au creat posibilitățile unor reprezentări artistice mai rafinate. Astfel a apărut decorația în filigran — cu firul de argint sau de aur, simplu sau împletit, — precum și decorația cu granule, sudate (la fel ca firele filigranului) pe suprafața obiectului metalic în așa fel încît să formeze figuri decorative geometrice.

Ceramica lucrată de mînă și-a păstrat vechile forme, precum și stilul ornamental geometric, fără reprezentări figurative. I s-au mai adăugat la această dată și

Sigiliile lui Ludovic cel Blînd (814—840), al lui Lothar (840—855) și al lui Carol cel Simplu (898—923). — Archives Nationales, Paris

motive decorative vegetale, de proveniență romană, — lujere de acantă și palmete; precum și simboluri magice sau religioase (cruce, svastică, „arborele vieții"). În sec. I și mai ales în sec. II apare tot mai des, pe un grund negru lucios, o ornamentație „pozitivă" (prin incrustație sau în relief).

O mare varietate de modele de fibule și catarame, brățări, brelocuri, piepteni, etc., de bronz și chiar de argint sau de aur, denotă o influență celtică tîrzie (sau

venită din spațiul est-european), precum și forme originale, cu o bogată ornamentație în filigran și granule, sau cu perle de sticlă și pietre semiprețioase.

La vechii germani dinaintea epocii migrațiilor arta plastică este slab reprezentată. Sculptura, de pildă, se reduce la foarte puține și rudimentare figurări antropomorfe de zei și idoli, lucrate în lemn. „Dealtminteri, germanii cred că nici a-i închide pe zei între pereți, nici a-i plăsmui în chip de om nu se potrivește cu măreția Celor de sus“[70].

În schimb, variată și concludent reprezentată este arhitectura, sculptura și pictura popoarelor germanice din perioada invaziilor (sec. IV—VII) și a migrațiilor normanzilor. Contribuțiile lor însă în aceste domenii datează după așezarea lor definitivă în țara sau regiunea cucerită, și constau în împrumuturi consistente din tradițiile popoarelor locale cu care au stat într-un contact mai îndelungat. Acesta a fost cazul popoarelor germanice stabilite pe teritoriul Angliei, Germaniei, Lombardiei, ș.a., care au preluat de la celți și de la gallo-romani anumite forme arhaice de artă.

„O altă componentă a artei vechi germanice este de origine orientală: în decursul migrațiilor lor spre Occident, măcar unele dintre triburile germanice au venit în contact cu civilizația de tip iranian a sciților și sarmaților, și chiar — mai ales goții — cu bizantinii, primind de la aceștia, într-o măsură mai mică sau mai mare, anumite sugestii; de pildă, de origine scitică ori sarmatică este predilecția germanilor pentru pietrele prețioase sau pentru paste de sticlă incastrate în bijuterii de aur sau de argint“ (A. Niccoli). — În fine, populațiile germanice din nord au manifestat după căderea Imperiului roman, o înclinație caracteristică pentru o artă non-figurativă, stilizată, abstractă și prevalent decorativă.

Această înclinație este evidentă la anglii și mai ales la saxonii care timp de cinci secole au dominat regiunile meridionale ale Angliei. Masivele cruci de piatră sculptate sînt considerate exemplele cele mai reprezentative de sculptură monumentală europeană din secolele de început ale Evului Mediu[71]. Mai degrabă însă decît opere ale unor meșteri anglo-saxoni — „se pare că sînt produse ale unor pietrari italieni sau bizantini, ajunși în Anglia odată cu primii misionari creștini“[72]. O contribuție mai modestă a anglo-saxonilor la arta Evului Mediu timpuriu sînt bisericile construite cu materiale provenind din monumente romane; dar majoritatea lor au fost distruse în timpul invaziilor daneze[73].

În schimb o mare importanță au dat anglo-saxonii lucrărilor de artă decorativă. De o factură artistică remarcabilă sînt fibulele de aur, cutiile de fildeș, plăcile decorative emailate și manuscrisele miniate. Toate acestea trădează, în stilul ornamentației adoptate, o influență puternică a artei celte și în general a culturii irlandeze asupra celei anglo-saxone.

În cele trei secole (pînă în anul 711) de stăpînire asupra majorității teritoriului Spaniei vizigoții au creat monumente religioase în care elementele arhitecturale și

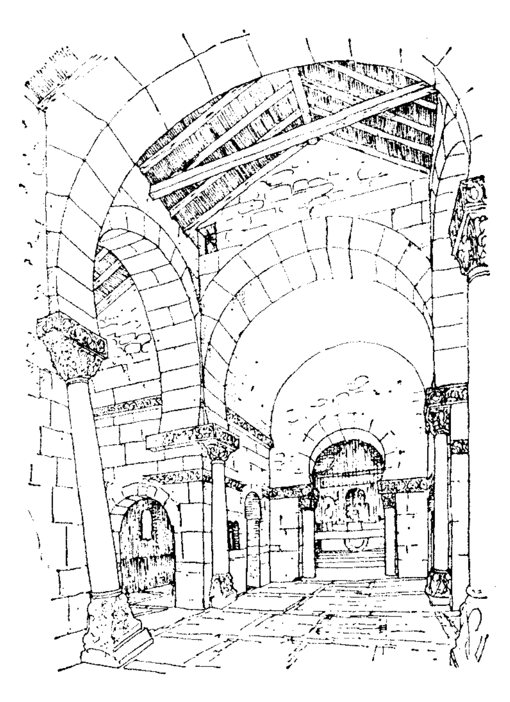
[70] Tacitus, *loc. cit.*, IX, 2. — Despre muzică și dans ni s-au transmis foarte puține știri: cîntece despre eroii renumiți — ca de ex. Arminius, — cîntece de luptă și dansuri războinice, de felul celui despre care vorbește Tacitus: „Jocuri au numai un soi, care-i același în toate adunările lor: tineri în pielea goală saltă printre săbii și framee gata să-i străpungă, și aceasta numai de *bună plăcerea lor*“ *(loc. cit.*, XXIV, 1).

[71] Faimoase sînt cele din Bewcastle (datînd din 670) și Ruthwell (din 690), avînd și inscripții runice.

[72] Cf. A. Niccoli. — Saxonii au fost creștinați de Sf. Augustin din Canterbury, trimis în Anglia de papa Grigorie cel Mare în 597; iar anglii, de o misiune irlandeză venită aici în anul 635.

[73] Mai bine s-au păstrat pînă azi cea din Bradford-on-Avon, cu o singură navă centrală și cea din Brixworth, de formă bazilicală cu o navă și patru arcade; ambele de la sfîrșitul sec. VII.

sculpturale paleocreștine latine se îmbină cu cele bizantine[74]. Bisericile vizigote, datind aproape toate din sec. VII și construite din blocuri mari de piatră bine ecarisată au un plan fie bazilical (S. Juan de Baños, Quintanilla de las Viñas, ș.a.), fie cruciform (S. Pedro de la Nave, S. Comba de Bande, ș.a.). Arhitectura bisericilor vizigote de influență latină-paleocreștină[75] folosește șarpante de lemn care acoperă cele trei nave despărțite prin coloane cu arcade și avînd una sau trei abside. Planul

Unul din principalele monumente de arhitectură vizigotă din Spania: biserica San Pedro de la Nave (provincia Zamora). Sec. VII. — A se remarca arcul în formă de potcoavă, preluat apoi de arhitectura arabă

celor de influență bizantină este în formă pătrată de cruce cu trei nave boltite — cea din mijloc mai ridicată — și cu trei abside pătrate. În multe cazuri au fost folosite coloane luate din edificii romane, cu capiteluri corintice. „Elementele originale vizigote sînt: arcul în formă de potcoavă de proveniență orientală, apariția ferestrei gemene (adică formată din două arcuri alăturate și avînd o coloană la mijloc), ornamentația în lemn, precum și diverse forme de capiteluri vizigote" (A. Soria).

Sculptura vizigotă este reprezentată de basoreliefurile în piatră din bisericile menționate mai sus, cu elemente decorative geometrice, vegetale și animale. De asemenea și basoreliefuri cu caracter iconografic — cum sînt de pildă scenele biblice deosebit de interesante de pe capitelurile bisericii S. Pedro de la Nave (lîngă Zamora); sau cele de la Quintanilla de las Viñas (lîngă Burgos). În aceste două biserici întîlnim tema decorativă (probabil de proveniență persană sassanidă) a celor două animale sau păsări față în față, separate de imaginea unui arbore. — Să mai menționăm la acest capitol și basoreliefurile sarcofagelor executate în perioada vizigotă (din Muzeul Arheologic din Madrid și din Muzeul din Burgos).

[74] Între anii 554—630 sudul și sud-estul Spaniei au rămas sub dominație bizantină.

[75] Alte monumente arhitectonice vizigote păstrate pînă azi într-o stare de conservare relativ bună: Poarta Sevillei din Cordoba (sec, VII) și zidul dinspre vest al moscheei din același oraș — care ținuse de biserica S. Vicente din sec. VI, ulterior demolată.

Artele secundare — orfevrerie, ceramică, sticlă, ţesături — au fost mult cultivate de vizigoţi. În orfevrerie vizigoţii au preferat policromia exuberantă, folosind din abundenţă perlele, sticla colorată şlefuită şi pietrele semipreţioase, montate în capsule minuscule sudate apoi pe lame de aur. Aurul îl lucrau fie prin procedeul fuziunii, fie laminat, prin martelare sau prin presare. Orfevrierii vizigoţi cunoşteau şi ornamentaţia în filigran de aur sau de argint, — aplicată de pildă pe mînerele pumnalelor şi spadelor de paradă. De o factură artistică mai modestă — chiar cînd sînt de aur şi cu pietre preţioase — sînt obiectele de podoabă: fibule colane, cercei, brăţări, inele, găsite în morminte vizigote. Numeroasele obiecte de bronz găsite se remarcă prin fuziunea foarte atentă a metalului, printr-o mare varietate de modele şi o superioară execuţie tehnică — în ornamentarea prin incizie, în sudura capsulelor, în incrustaţiile cu email.

Regii vizigoţi dăruiau bisericilor cruci, coroane, candelabre, de argint sau de aur. Din această categorie de obiecte se compun tezaurele găsite la Guarrazar (azi în Musée de Cluny, din Paris) şi Torredonjimeno (Muzeul Arheologic dni Madrid). Între cele 12 coroane — de aur, cu perle, pietre preţioase, incrustaţii cu email — este şi faimoasa coroană a regelui Suintilanus şi îndeosebi cea dăruită de regele Recesvintus.

Pictura epocii vizigote este reprezentată de miniaturile care ornează celebrul manuscris cunoscut sub titlul de *Pentateuchul Ashburnsham* — care cuprinde şi 19 pagini reprezentînd, pe toată suprafaţa lor, scene biblice legate de textul acestor cinci cărţi ale *Bibliei*.

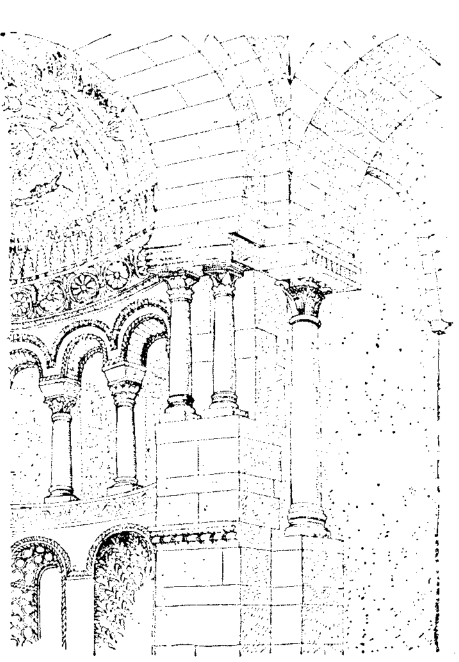
Invazia longobarzilor din anul 568 în Italia şi dominaţia lor asupra nordului şi centrului Peninsulei (pînă în 774) a însemnat o perioadă — privită în general — de eclipsă culturală. Pe de altă parte , contactul lor cu cultura bizantină şi, concret, cu Ravenna (cucerită de ei în 751), a avut ca rezultat creaţia unor interesante şi valoroase opere de arhitectură, sculptură, pictură şi orfevrerie.

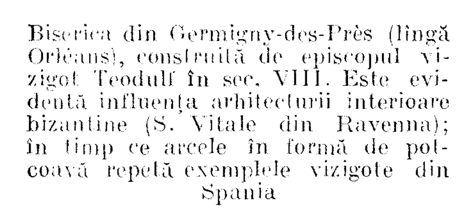
Aşa-numitul Palat al lui Theoderic din Ravenna[76] poate fi considerat că anticipează arhitectura romanică. Austerul şi impunătorul Mausoleu al lui Theoderic din acelaşi oraş, construit în 520 din blocuri mari de piatră ecarisată, are nivelul inferior pe un plan decagonal (fiecare latură cu o nişă terminată cu un arc în plin cintru); nivelul superior, poligonal, este acoperit de o gigantică cupolă dintr-un singur bloc de calcar, înaltă de 3,20 m şi cu un diametru de 11 m. — În domeniul arhitecturii religioase longobarde s-au păstrat pînă azi două monumente, de mici dimensiuni, dar de un interes excepţional pentru istoria artei: biserica S. Maria in Valle (Cividale, în regiunea Friuli, — din sec. VIIII) — aşa-numitul *Tempietto Longobardo* — şi biserica S. Maria Foris Portas (sec. VII—VIII, Castelseprio, în Lombardia).

Tempietto Longobardo este un monument unic în genul său — prin coloanele cu capiteluri corintice de provenienţă romană (sec. V), prin frescele absidei centrale, prin sarcofagul de marmură cu basoreliefuri al legendarei regine Piltrude, şi în special prin delicata ornamentaţie de pe peretele din fund, adevărată dantelărie în stuc, iar în partea superioară cu cele şase statui tot în stuc, în mărime naturală, reprezentînd şase graţioase personaje feminine (zise „cele şase sfinte"), — două în veşminte monahale, patru în costume princiare. Stilul ansamblului, atitudinile personajelor, eleganţa drapajului, minuţiozitatea execuţiei, — totul denotă o per-

[76] În realitate, un edificiu din sec. VII destinat corpului de gardă; sau, după alţi autori, palatul secretariatului exarhilor. S-a păstrat doar faţada clădirii, cu o mare poartă centrală flancată de două mari deschideri cu dublu arc; deasupra, o nişă cu două *loggette*, fiecare susţinută de trei coloane subţiri de marmură, aşezate pe o mensolă tot de marmură.

fectă familiarizare a artistului anonim longobard cu pictura bizantină și cu sculptura în fildeș a maeștrilor elenistici. — S. Maria Foris Portas, construită în întregime din piatră de rîu, are planul rectangular trilobat cu un atrium și trei abside. Dar importanța acestui monument — unic în Evul Mediu timpuriu — constă în frescele din interior: un ciclu pictural reprezentînd, în trei zone orizontale, Bunavestire, Nașterea lui Hristos, Închinarea Magilor, Înfățișarea la Templu, Uciderea

Biserica din Germigny-des-Près (lîngă Orléans), construită de episcopul vizigot Teodulf în sec. VIII. Este evidentă influența arhitecturii interioare bizantine (S. Vitale din Ravenna); în timp ce arcele în formă de potcoavă repetă exemplele vizigote din Spania

Pruncilor, etc. Valoarea excepțională a acestor singulare fresce — operă a unor meșteri locali în serviciul longobarzilor — rezidă în expresivitatea tușei, foarte sigure și viguroase, precum și în cel mai pur spirit de respect al canoanelor elenistico-romane.

În același orășel italian Cividale — care în timpul longobarzilor a cunoscut o epocă de mare strălucire prin palatele și bisericile sale — s-au păstrat pînă azi și alte opere caracteristice pentru stilul și nivelul artistic atins de aceștia în domeniul sculpturii. „Altarul ducelui Ratchis“ (Museo Cristiano) este un paralelipiped de piatră compus din patru lespezi sculptate (și, la origine, pictate) înfățișînd scene biblice încadrate într-o sobră și elegantă ornamentație care folosește și motive vegetale și florale. Modul în care sînt imaginate și reprezentate figurile poate fi considerat tipic pentru un adevărat „stil longobard“. — O altă capodoperă longobardă este „Baptisteriul lui Callisto“ (azi în Museo Cristiano), cu cele opt grațioase coloane de marmură și capiteluri corintice care susțin pergola, decorată în basorelief, cu figuri de animale care se înfruntă și cu motive simbolice creștine. Vana baptisteriului are aplicate în exterior plăci de marmură sculptată de asemenea cu motive și simboluri religioase (așa-numitul „Pluteo di Sigualdo“)[77].

Orfevreria longobardă este ilustrată de crucile (în forma crucii grecești) lucrate din plăci subțiri de aur, cu variate motive decorative *au repoussé* (Cele mai frumoase exemplare se păstrează în Muzeul Arheologic din Cividale și în Muzeul Do-

[77] Alte opere figurative vizigote, basoreliefuri în marmură, sînt păstrate azi în biserica S. Maria del Castello (Udine), Domul din Gemona (provincia Udine) și în Museo Civico din Trieste.

mului din Monza). Pe lîngă alte obiecte de orfevrerie de uz liturgic longobarde, Muzeul Domului din Monza posedă şi coroana reginei Teodolinda (sec. VII); apoi faimoasa „Coroană de Fier"[78], precum şi delicatul grup „Cloşca cu cei şapte pui", din argint aurit (probabil din sec. VI).

Arta popoarelor scandinave — cu rădăcini în arta vechilor germani — a evoluat, începînd din sec. IV, într-o direcţie proprie, de artă preponderent non-figurativă, abstractă, ornamentală. Pe de altă parte, în ornamentică scandinavii preferă motivele animale în locul complicatelor elemente vegetale sau florale.

În evoluţia artei vikingilor (cf. Gwyn Jones) se pot distinge diverse stiluri — deşi nu lipsesc elementele necesare cunoaşterii arhitecturii lor, a mobilierului, precum şi a aspectului originar pe care îl aveau basoreliefurile în piatră sau inciziile runice, care ştim că erau pictate în culori vii. S-a păstrat însă o documentaţie arheologică concludentă privind obiectele de metal (arme şi ornamente), sculptura decorativă în lemn şi cea în piatră. Ornamentaţia carului, a celor trei sănii şi a prorei corabiei funerare din mormîntul princiar din Oseberg (Norvegia) dovedeşte o forţă de expresie şi o fantezie bogată; mai puţin în redarea figurilor umane, cît în reprezentarea păsărilor şi şerpilor, sau a animalelor — lei, urşi, cîini, pisici, — surprinse în momente de atac sau de încleştare îndîrjită, în care energia explozivă şi expresia de ferocitate se îmbină cu grotescul şi cu comicul. — În secolul următor (al IX-lea), în locul acestor figuri extravagante stilul din Jelling (în Iutlanda, Danemarca) preferă figurări stilizate redate în linii prelungite, sinuoase, adeseori încrucişate, şi ansamblurile compoziţionale căutate, declamatoare, artificiale.

Caracteristice pentru arta vikingilor sînt masivele blocuri de piatră sculptate din Jelling şi cele pictate din insula baltică Gotland. Primele (păstrate în National Museet din Copenhaga) — cu reprezentări animaliere care vor fi mereu reluate, fidel sau stilizate, fie pe blocuri de piatră comemorative, fie pe variate obiecte de metal. Pietrele comemorative pictate din Gotland (foarte numeroase sînt cele datînd din secolele VIII - IX) au şi o deosebită valoare documentară — prin bogăţia şi exactitatea detaliilor din scenele mitologice sau războinice reprezentate[79]. În arta vechilor popoare germanice elementele figurative — chiar stilizate — apar mai frecvent la popoarele scandinave.

Privită în general, arta popoarelor germanice se prezintă ca o artă ornamentală, predominant zoomorfă şi folosind mult decorativismul liniilor curbe. În preferinţa ei pentru motivul animalier se descifrează influenţa „artei stepelor", (care preluase şi asimilase elemente ale artei sassanide), venită mai întîi de la sciţi, apoi de la sarmaţi, cu care goţii şi varegii intraseră în contact în regiunile meridionale ale Rusiei[80].

Din aceeaşi sursă orientală scito-sarmatică derivă şi predilecţia pentru aur şi pentru vivacitatea coloristică creată prin utilizarea pietrelor preţioase sau rare, a sticlei colorate sau a emailului în ornamentarea obiectelor de cult sau de podoabă. (Proprie, totuşi spiritului germanic rămîne lipsa simţului de ordine şi de simetrie).

[78] Coroana Teodolindei — din aur, cu safire şi sidef. „Coroana de Fier" este o diademă compusă din şase segmente rectangulare de aur, în care sînt montate briliante, alte pietre preţioase şi emailuri. În interior diadema are un inel de fier (de unde, numele coroanei), confecţionate — potrivit legendei — dintr-un cui al crucii pe care a fost răstignit Hristos. A servit — potrivit tradiţiei — la încoronarea lui Carol cel Mare ca împărat al Sacrului Imperiu Roman, precum şi a mai multor regi ai Italiei, din Evul Mediu şi de mai tîrziu. (Însuşi Napoleon, intrînd în Milano, s-a încoronat cu „Coroana de Fier"!).

[79] Cele mai cunoscute şi mai realizate sînt cele găsite la Ardre, Lärbro şi Klinte Hunninge.

[80] Ansamblul, totuşi, nu apare haotic: „În dosul fastului somptuos al ghirlandelor de animale înlănţuite domneşte economia şi organizarea — spre a putea înscrie aceste imagini pe suprafeţe mici" (R. Pörtner).

— O trăsătură comună întregii arte germanice este apoi refuzul de a reprezenta (în general) imagini din realitatea umană — îndeosebi scene. Imaginaţia inspiră această artă mai mult decît realitatea. Chiar şi în cazurile (dealtminteri rare) în care apare figura umană — de obicei încorporată într-un decor complicat — aceasta este deformată, stilizată, aproape redusă la un simplu element ornamental. Figurările animaliere înseşi suferă aceeaşi deformare: leul, de pildă, se transformă în

Fibule gotice în formă de păsări şi peşti, lucrate în stilul artei scitice. Filigran şi incrustaţii de email în diferite culori, (După Lindenschmidt)

grifon, iar şarpele, într-o foarte lungă panglică abstract-decorativă. Animalele sînt redate în paroxismul agitaţiei, cu mişcări brutale,declanşînd o impetuoasă forţă ofensivă: mimica lor e crispată, torturată, derutantă. O robustă, violentă, elementară vitalitate, o impulsivitate interioară nestăpînită, un dinamism general coleric caracterizează reprezentările, nu numai cele figurative, ale artei popoarelor germanice. Acest efervescent dinamism este sugerat, este tradus şi de exaltarea lineară a arabescurilor, a împletiturilor neprevăzute, complicate, contorsionate de linii, din abundenta ornamentaţie care ocupă o oricît de mică suprafaţă rămasă liberă. Un decorativism linear, capricios, bizar, frenetic — alimentat şi de exemplul artei decorative celte — care ar putea fi pus în legătură şi cu un model arab: fără să aibă însă armonia, calmul şi seninătatea acestuia.

În faza a doua de evoluţie a artei germanice — începînd *grosso modo* din sec. VIII — se observă o orientare nouă (cf. L. Balzaretti). Odată cu procesul de creş-

tinare a acestor popoare, odată cu asimilarea parţială a vechii culturi mediteraniene mediată de Biserică (vezi activitatea lui Theoderic la Ravenna) şi odată cu crearea Sacrului Imperiu Roman, în arta germanică reapare figura umană. Se verifică acum — graţie influenţei izvoarelor clasice greco-romane — o nouă concepţie despre om şi, în consecinţă, o revalorizare a reprezentării figurii umane. Repertoriul motivelor decorative se va îmbogăţi — prin sursă bizantină — cu motive iconografice şi cu simboluri creştine (viţa de vie, crucea, păuni, peşti, etc.).

Odată cu această nouă orientare se poate vorbi de o contribuţie a popoarelor germanice, de o prefigurare germanică a stilului romanic. În acelaşi timp, menţinerea vechilor motive ale artei germanice[81] şi preferinţa clară a acesteia pentru metalele nobile, pentru filigran, emailuri, sticlă şi pietre semipreţioase policrome, atestă filonul de continuitate istoric-culturală şi aportul artistic al popoarelor germanice la arta Evului Mediu european.

VIAŢA INTELECTUALĂ

După instalarea lor definitivă în ţările cucerite, popoarele germanice au ajuns să creeze — în contact cu cultura latină şi cu lumea creştină — şi o ambianţă socială în care au apărut manifestări de viaţă intelectuală de un apreciabil nivel. În acest sens, contribuţiile anglo-saxonilor din Britania, ale vizigoţilor din Spania, ale longobarzilor din Italia, ale francilor de pe teritoriul Franţei şi Germaniei, şi ale scandinavilor — îndeosebi a celor stabiliţi în Islanda — se situează la originile vieţii intelectuale ale Evului Mediu timpuriu[81a].

Creştinaţi în masă de misionari irlandezi în jurul anului 600, anglo-saxonii au fondat în Northumbria — şi mai puţin în sudul Angliei — numeroase mănăstiri, devenite tot atîtea focare de cultură. Aici, călugării instruiţi irlandezi şi anglo-saxoni, cunoscători ai limbii şi (mai mult sau mai puţin) ai culturii latine, au transcris şi au tradus texte antice; în scrierile lor în limba latină ne-au transmis informaţii asupra societăţii, obiceiurilor şi moravurilor vremii. Totodată ei au cultivat şi limba lor maternă, păstrînd şi transcriind producţii literare transmise pînă atunci din generaţie în generaţie pe cale orală, şi chiar au încercat ei înşişi să compună versuri — în irlandeză, respectiv în anglo-saxonă.

În provincia meridională Kent, saxonul de origine nobilă Aldhelm (cca 650—709), educat în ambianţa mănăstirii din Canterbury, a fost cel dintîi scriitor anglo-saxon de limbă latină şi primul mare erudit din Anglia. A scris şi versuri în limba saxonă (care însă s-au pierdut), foarte preţuite de Alfred cel Mare. Episcop de Sherborne, Aldhelm s-a ocupat şi de muzică şi de arhitectură (biserica din Bradford-on-Avon este opera lui), — dar în primul rînd a fost un renumit umanist, bun cunoscător al poeţilor clasici latini şi ai celor mai noi. Autor al unei importante opere istoriografice *(Monumenta Germaniae Historica)*, Aldhelm, ca poet şi ca prozator de limbă latină a scris *Elogiul Feciorici* şi *Elogiul Fecioarelor* — scrieri dedicate călugăriţelor, redactate într-un stil elegant şi abundînd în metafore.

Marele latinist al Northumbriei, discipol al învăţaţilor călugări irlandezi, a fost Beda Venerabilul (672—735), considerat şi cel mai mare erudit al Evului Mediu timpuriu. Şcoala sa din Jarrow se bucura de o faimă europeană. Curiozitatea sa

[81] „Numeroase teme provenind din arta animalieră a barbarilor vor reapare, în secolul al XII-lea, în decorarea bisericilor din Franţa Septentrională" (R. Lantier).

[81a] Despre autorii citaţi în acest capitol se va vorbi mai larg în volumul următor.

intelectuală multilaterală a îmbrățișat toate domeniile cunoașterii. A scris numeroase opere filosofice, teologice, un tratat de metrică, o istorie naturală, o cronologie universală bazată pe serioase studii de astronomie, mai multe biografii, etc. *Istoria ecleziastică a popoarelor din Anglia* este o operă fundamentală pentru cunoașterea istoriei Angliei pînă în anul 731.

Din mediul anglilor din Northumbria a apărut și Alcuin (735—804). A condus celebra școală a mănăstirii din York. Cu ocazia celor două călătorii: la Roma l-a cunoscut personal pe Carol cel Mare — căruia i-a dedicat versuri encomiastice. Invitat de împărat la Paris, a rămas acolo zece ani, timp în care a reorganizat *Schola Palatina*, unde a și predat „cele șapte arte". Reîntors în Anglia a fondat o școală-model de studii umaniste. Imensa operă a lui Alcuin cuprinde lucrări de gramatică, retorică, dialectică, muzică, matematică, astronomie, — domenii în care sînt rezumate toate cunoștințele epocii.

După invazia danezilor, care au devastat și distrus mănăstirile din Northumbria dînd foc și splendidelor biblioteci, centrul intelectual se mută în sud, în Wessex, unde viața intelectuală cunoaște o nouă epocă de înflorire datorită luminatului rege saxon Alfred cel Mare (848—899). Războinic viteaz, excelent administrator și om de stat, în același timp și un om de mare cultură, Alfred cel Mare a urmărit ridicarea poporului (și în primul rînd a nobililor săi) prin instrucție și prin promovarea unei intense vieți culturale. A reformat învățămîntul, invitînd în acest scop mulți călugări erudiți străini. Sub îndemnul și grija sa personală s-a compilat o vastă *Cronică din Wincester* (capitala regatului său), cuprinzînd istoria popoarelor anglo-saxone. A pus să fie adunate și transcrise în dialectul saxon toate operele poetice anterioare existente în Northumbria. La o vîrstă matură a învățat limba latină; după care, din intenția de culturalizare a poporului său, a tradus el însuși *Istoria universală*, celebra compilație a istoricului și teologului spaniol din sec. V, Orosius, — operă prin intermediul căreia Evul Mediu a cunoscut mai amănunțit istoria antichității; apoi *Regula pastorală* a lui Grigorie cel Mare, *Istoria ecleziastică* a Venerabilului Beda și *Consolarea filosofiei* a lui Boethius (pe care, peste cinci secole, o va traduce din nou și Chaucer).

Limba gotică a fost salvată pentru știință grație traducerii *Bibliei* — cel mai vechi document de limbă gotică, primul monument lingvistic aparținînd unei limbi germanice — de către Wulfila (310—383). Originar, se pare, din regiunea Dunării de Jos, dintr-o familie de goți creștinați, om de o vastă cultură, însărcinat cu misiuni diplomatice la curtea Bizanțului, Wulfila a fost consacrat la Constantinopol, în anul 340, episcop-misionar, — primul episcop al goților ariani din nordul Dunării.

După cum informează discipolul său Auxentius din Durostor, Wulfila — care își ținea predicile în limbile greacă, latină și gotică, limbi pe cre le stăpînea perfect — a deținut scaunul episcopal timp de 40 de ani — „rămînînd pe pămînt roman, în mijlocul poporului său", în limba căruia s-a hotărît să traducă *Biblia*[82]. Se pare însă că n-a tradus-o în întregime — decît *Noul Testament;* în orice caz, s-a păstrat textul Evangheliilor (în faimosul *Codex argenteus*, — pergament purpuriu, cu litere argintii și aurii, — azi în biblioteca Universității din Uppsala); apoi epistolele apostolului Pavel, *Faptele Apostolilor* și cîteva fragmente din *Vechiul Testament* (între care și *Cartea Regilor).*

[82] Pentru aceasta Wulfila a trebuit să inventeze un alfabet adecvat. Din cele 27 de semne ale acestui alfabet nou, gotic, circa 18 sînt luate din scrierea uncială greacă, altele din alfabetul latin, iar cîteva au fost inventate de Wulfila. (A nu se confunda alfabetul gotic al lui Wulfila cu scrierea gotică din manuscrisele occidentale — deci nu numai germanice, — introdusă în secolele XII—XIII, ca un reflex sau o paralelă a arhitecturii gotice; scriere desființată oficial în 1943).

Al doilea scriitor got ilustru este istoricul Jordanes (sec. VI), autor al unei *Istorii romane*, de la origini pînă la 551, și al operei *Despre originea și faptele goților*, cunoscută și sub titlul de *Getica* [83] În această operă — un compendiu, în cea mai mare parte, a operei omonime a lui Cassiodor, care s-a pierdut, — Jordanes recunoaște superioritatea civilizației romane, alături de care el crede că ar fi posibil și necesar să se dezvolte și civlizația goților. Admirator al Imperiului roman de Răsărit, autorul ține să se știe — „și să nu creadă nimeni că am adăugat ceva în favoarea poporului got din care mă trag". Opera lui — una din cele dintîi lucrări scrise de un barbar despre barbari — inaugurează un gen nou în istoriografia medievală: acela al monografiei istorice dedicate unui singur popor. Este unica sursă de informații privind aproape întreaga perioadă a istoriei poporului goților; operă în care autorul a inserat și cîteva legende și cîntece eroice străvechi gotice.

În lumea goților, a regatului vizigot din Spania s-a constituit o ambianță intelectuală; ceea ce presupunea desigur și existența unor biblioteci conținînd manuscrise ale operelor latine clasice și mai noi, copiate nu numai de călugări, ci și de copiști aflați în serviciul unor înalți prelați sau al unor nobili. În școlile de pe lîngă mănăstiri (unde învățau și tineri laici), pe lîngă materiile necesare pregătirii monahale se studiau — mai mult sau mai puțin — și disciplinele prevăzute de *trivium* și *quadrivium*. Conciliul al II-lea din Toledo (527) prevedea înființarea de școli pe lîngă fiecare episcopie. Sistemul scolastic s-a extins mult după proclamarea convertirii la creștinism a vizigoților (în 589). Cultura laică deci pătrundea și în straturile sociale laice, atît ale vizigoților cît și ale hispano-romanilor. Regii vizigoți din Toledo își procurau și ei manuscrise, și adeseori compuneau ei înșiși versuri în limba latină.

Printre personalitățile culturale formate și activînd în acest mediu, care au scris lucrări într-o limbă latină adeseori chiar elegantă, lucrări care au cunoscut o mare circulație în secolele Evului Mediu timpuriu, se remarcă Martin din Bracara (sec. VI). autor de tratate de teologie, de morală, de drept canonic și de poezii în limba latină. — Vizigot de origine era și abatele Johannes, care a studiat în școlile din Constantinopol clasicii latini și greci. Reîntors în Spania a fondat mănăstirea din Biclara și a scris o *Cronică*, remarcabilă prin scrupulozitatea cercetării izvoarelor și a detaliilor asupra vieții lumii răsăritene în a cărei ambianță autorul trăise aproape zece ani. *Johannis Biclarensis Chronica* rămîne un document de prim ordin privind istoria vizigoților din a doua jumătate a secolului al VI-lea (cf. Mario Ruffini).

Marea personalitate a culturii vizigote a fost Isidor, episcop de Sevilla (cca 560—636), care s-a bucurat de cea mai înaltă stimă și prețuire, atît în timpul vieții cît și în secolele care au urmat. Faima lui — constantă de-a lungul Evului Mediu — s-a datorat impresionantei sale opere, alimentată de o cultură enciclopedică neegalată la acea dată decît, poate, de Boethius, Cassiodor și Grigorie cel Mare. Scrierile lui dovedesc în primul rînd o bună cunoaștere a poeților latini clasici și creștini, a lui Cicero, Quintilian și Seneca, a lui Pitagora, Ptolemeu, Plinius, ș.a.

Dintre scrierile lui Isidor — enciclopedice, istorice, științifice, teologice, de etică, de drept canonic, precum și erudite comentarii ale *Vechiului Testament* — primul loc îl ocupă *Etimologiile*, o monumentală compilație a tuturor cunoștințelor

[83] *De origine actibusque Getarum*, — întrucît Jordanes credea că goții se trag din geți. Istoricul apreciază faptul că Theoderic impusese notabililor săi „să iubească Senatul și poporul roman, și să facă în așa fel încît să-și păstreze prietenia și bunăvoința împăratului roman din Răsărit" — După unii autori Jordanes a fost călugăr în Tracia sau Moesia; după alții, episcop de Ravenna.

timpului[84]. Îndeosebi primele trei cărți au avut un foarte mare succes în Evul Mediu; dar întreaga operă, în ansamblul ei (deși lipsită de originalitatea de gîndire a unui Aurelius Augustinus sau Grigorie cel Mare) constituie documentul prin excelență privind *summa* cunoștințelor pe care le aveau erudiții europeni din secolele VI—VII. Sistematizîndu-le cu metodă și claritate, Isidor a stimulat activitatea unei lungi serii de glosatori medievali care l-au luat ca model. — Dintre scrierile sale cu caracter istoric se remarcă *Despre bărbații iluștri* — biografiile a 46 de scriitori din secolele V—VI; apoi, într-o mai mare măsură, *Chronicon* — un compendiu de istorie universală, pînă în anul 616; în fine, *Istoria regilor goți, vandali și suevi*— opera sa istorică cea mai importantă, în special capitolele privind istoria vizigoților în sec. VI. Aceasta și multe alte opere ale lui Isidor din Sevilla au devenit texte obligatorii în școlile medievale din Occident, lăsînd urme adînci în cultura Evului Mediu apusean.

Regele ostrogot Theoderic, întemeind în Italia cel mai puternic regat barbar din acel timp în Occident, a ținut să mențină structura statală și instituțiile romane, servindu-se în acest scop de experiența unor membri ai aristocrației romane dintre cei mai capabili.

Între aceștia, consilierul său mai apropiat și mai devotat a fost Cassiodor (Flavius Magnus Aurelius Cassiodorus Senator, cca 485—578) care în înaltele funcții pe care le-a deținut în stat a urmărit realizarea unei fuziuni între goți și romani. Eșecul acestei politici l-a determinat să se retragă din viața publică. Din mănăstirea pe care a fondat-o în Calabria a făcut un centru de studii, cu o bibliotecă renumită în timpul său, și unde sub îndrumarea sa au fost transcrise numeroase texte ale clasicilor antici, care au cunoscut o mare circulație în Evul Mediu. Astfel, marele său merit este de a fi salvat o parte considerabilă de opere antice și de a fi răspîndit interesul pentru disciplinele umaniste. Cassiodor este autorul unei *Istorii a goților* (operă pierdută, dar care s-a transmis indirect)[85] și a unor opere de filosofie, literatură, politică, teologie, muzică, gramatică, scrise într-un stil ușor prețios, dar elegant.

Celălalt mare om de cultură de la curtea lui Theoderic, Boethius (Anicius Manlius Torquatus Severinus, 480—524), și el descinzînd dintr-o familie ilustră romană, s-a bucurat de asemenea de încrederea și stima regelui got. Dar Boethius nu iubea deloc regimul ostrogoților invadatori; drept care, a fost întemnițat la Pavia și decapitat. În lucrările sale filosofice Boethius a căutat să concilieze gîndirea lui Platon, Aristotel (pe care l-a tradus și comentat) și a stoicilor cu ideile creștinismului; motiv pentru care a fost considerat ultimul filosof latin și primul filosof scolastic. Operele lui, extrem de răspîndite de-a lungul Evului Mediu, au transmis lumii moderne doctrinele filosofice și gîndirea științifică a anticilor — în logică, aritmetică, geometrie, muzică, etc. De înaltă considerație s-au bucurat și lucrările lui de teoria muzicii și a matematicii *(De institutione arithmetica)* — în care

[84] Opera, împărțită în 20 de cărți, tratează despre gramatică, retorică, dialectică (I—II), aritmetică, muzică, geometrie, astronomie (III), medicină (IV), istorie (V), liturghie și teologie (VI—VII), biserică și erezii (VIII), despre așezările omenești (IX), despre cuvinte (X), despre om și natura umană (XI), despre animale (XII), cosmologie (XIII), geografie fizică (XIV—XV), despre metale (XVI), cultivarea pămîntului (XVII), despre război (XVIII), edificii și îmbrăcăminte (XIX); în fine, despre pregătirea mîncărilor și despre diferite unelte casnice (XX).

[85] Opera pierdută a lui Cassiodor a fost rezumată, cum am spus, de istoricul și episcopul got de Ravenna Jordanes (sec. VI).

se întîlnesc pentru prima dată simboluri ale numerelor de la 1 la 9, asemănătoare cifrelor indiene (numite apoi arabe). În *De institutione musica* sînt expuse teoriile muzicale ale pitagoreicilor. *De geometria* este o traducere aproape literară. a *Elementelor* lui Euclid. Boethius a scris şi mai multe opere teologice. Dar opera lui cea mai importantă rămîne *Consolarea filosofiei*, scrisă sub formă de dialog, în proză alternînd cu versuri, — o meditaţie filosofică de inspiraţie platonică şi stoică, de astă dată însă fără ingrediente creştine. (Boethius imaginează aici un personaj alegoric, Filosofia, care îi apare în închisoare, consolîndu-l de nenorocirea care l-a lovit pe nedrept).

În cele două secole de ocupaţie a Italiei (568—773) longobarzii n-au creat o ambianţă intelectuală, nici după creştinarea lor, — cu excepţia unor reflexe ale tradiţiei juridice romane perceptibile în *Edictul lui Rothari*. În afara domeniului artei, urmele vreunei influenţe a culturii latine sînt aproape inexistente.

Singura mare figură a vieţii intelectuale longobarde este Warnfrid, mai cunoscut cu numele de Paulus Diaconus (cca 724—799). Aparţinînd unei nobile familii longobarde, educat la şcoala de pe lîngă curtea regală din Pavia, a studiat aici şi limba greacă — cu un interes foarte rar manifestat în timpul său, — precum şi scriitorii latini, îndeosebi Plinius. De asemenea, operele lui Beda Venerabilul, Isidor din Sevilla şi Grigorie cel Mare. Warnfrid a fost preceptorul uneia din fiicele regelui Desideriu, pentru care a compus poeme în limba latină[86].

La o vîrstă înaintată îşi descoperă vocaţia monastică şi intră (către anul 780) în faimoasa mănăstire din Montecassino, unde se retrăsese şi regele longobard Ratchis. Cu ocazia unei călătorii în capitala lui Carol cel Mare, Aquisgrana (Aachen), acesta l-a invitat să rămînă la curtea sa. Aici Warnfrid a predat limba greacă unei fiice a împăratului, a publicat diverse poezii ocazionale, manuale şcolare, culegeri de predici, comentarii la unele scrieri ale lui Grigorie cel Mare, precum şi o cronică a episcopilor din Metz — care a devenit în Evul Mediu modelul de cronică episcopală. După o absenţă de şase sau opt ani s-a reîntors la Montecassino, unde a scris o *Istorie romană* (de la Constantin la Iustinian) — devenită de asemenea un manual in toate marile şcoli medievale — şi unde s-a dedicat în primul rînd scrierii marei lui opere, *Istoria longobarzilor* (de la origini pînă în anul 744). Valoarea excepţională a acestei opere constă nu numai în importanţa sa documentară unică asupra longobarzilor — prin utilizarea unor surse contemporane care apoi s-au pierdut, prin informaţiile orale directe înregistrate şi prin imparţialitatea istoricului —, ci şi în calităţile literare captivante ale operei (portrete, descrieri de scene, naraţiuni de legende, inserarea de elemente poetice, miraculoase şi fantastice), calităţi care fac din Warnfrid unul din marii prozatori ai timpului său.

Şi în regatul vandalilor s-a manifestat un interes evident pentru activităţile culturale şi intelectuale. Cartagina, cu teatrele şi cu şcolile ei, continuă să rămînă şi sub noii stăpînitori o metropolă a vieţii intelectuale — întreţinută desigur, în primul rînd şi în mod preeminent, de funcţionarii administrativi şi de clerul catolic roman. Dar şi tinerii din a doua şi a treia generaţie de vandali stabiliţi în Africa frecventează acum şcolile de gramatică şi de retorică, alături de tinerii romani.

[86] Dintr-un imn al său, Guido d'Arezzo, creatorul portativului, cheilor şi a notaţiei muzicale moderne, a luat denumirea silabică a sunetelor — UT, RE, MI, FA, SOL, LA, SI Iată aceste, versuri ale lui Warnfrid: „UT queant laxis REsonare fibris/ MIra gestorum FAmuli tuorum,/ SOLve pollutis LAbii reatum/ Sancte Iohannes“. În traducere italiană: „Perché i fedeli sulla lenta lira/ possano cantare le tue grandi gesta,/ sciogli la colpa dell'impuro labbro,/ o san Giovanni“.

Nobilii vandali, cărora poeții locali le dedică operele lor, sînt pasionați de teatru — ne informează Procopius *(op. cit.*, II, 6,7); ceea ce ne permite să bănuim că acești nobili acordau o oarecare atenție și literaturii latine sau grecești. „Prestigiul limbii latine face ca aceasta să tindă a se substitui limbii vandale. Geiseric însuși învață limba latină — deși la o vîrstă înaintată, — încît supușii săi romani îi pot prezenta petițiile lor în această limbă. Regii vandali care i-au urmat s-au arătat receptivi față de preocupările intelectuale (cf. H. Schreiber). Hinerich se familiarizase desigur întrucîtva cu cultura latină în timpul cît stătuse la Roma ca ostatec. Gundhamund se înconjura de erudiți și de poeți. De asemenea Thrasamund și soția sa Amalafrida — care fusese educată la curtea din Bizanț — căutau societatea învățaților și îi protejau pe poeți. Unii nobili vandali nu întîrziară să îi imite.

În timpul domniei lui Gundhamund își scrie poemele Blosius Aemilianus Dracontius, singurul poet cunoscut, de oarecare relief, care a trăit în Cartagina vandală. Poeții acestei perioade — și e foarte probabil că nu toți erau de origine romană — continuau să compună într-o latină clasică. În sec. VI a fost alcătuită aici o antologie de poezii (păstrată în așa-numitul *Codex Salmasianus)* care, prin diversitatea stilurilor și prin numărul mare al poeților antologați, constituie încă o dovadă a unei apreciabile activități intelectuale în timpul ultimilor regi vandali.

În ambianța intelectuală a epocii merovingiene, prima mare personalitate a fost Georgius Florentius Gregorius, episcop de Tours (538—594). Aparținînd unei bogate familii din nobilimea francă, educat la școala episcopală din Clermont, devenit în 573 episcop de Tours, Gregorius a scris numeroase tratate de exegeză, dogmatică și liturgică, precum și o serie de biografii ale Părinților Bisericii, foarte prețioase prin informațiile istorice pe care le conțin.

Portretul lui Carol cel Pleșuv. După o miniatură din *Ceaslovul* care aparținuse acestui monarh. — Bibliothèque Nationale, Paris

Opera sa principală — fundamentală, indispensabilă pentru cunoașterea epocii merovingiene — este *Istoria francilor*, în 15 cărți. În primele patru, faptele istorice alternează cu legendele; dar începînd cu cartea a cincea Gregorius relatează fapte și evenimente al căror martor a fost el însuși, dînd amănunte foarte prețioase asupra

moravurilor şi mentalităţii contemporanilor săi. Comentariile şi judecăţile formulate se remarcă prin imparţialitate, iar naraţiunea, prin simplitate, prospeţime şi spontaneitate, — oferind un tablou pătrunzător al epocii, într-o limbă latină apropiată de limba vorbită.

La o dată mult mai tîrzie, în mediul scandinav apare cronicarul Saxo Grammaticus (cca 1140—1206 sau 1216), călugăr, secretar al episcopului din Lund şi înalt demnitar la curtea regelui danez Waldemar I. Primele nouă cărţi ale operei sale *Istoria danezilor (Gesta Danorum)* narează legende alternînd cu cîntece străvechi, fapt care dă operei o valoare literară apreciabilă. Următoarele şapte cărţi prezintă însă un real interes informativ istoric. Autorul se arată a fi un partizan hotărît al centralismului politic monarhic; iar ca scriitor autentic viking, manifestă o predilecţie deosebită pentru descrierea detaliată şi colorată a scenelor feroce de luptă. Stilul său are vervă, forţă, plasticitate; totodată şi o subtilă capacitate de înţelegere a psihologiei oamenilor. Saxo este „un spirit viu şi un talent strălucit" — cum îl caracteriza Erasm; un scriitor al cărui stil are „o admirabilă varietate de figuri şi de imagini".

SCRIEREA RUNICĂ

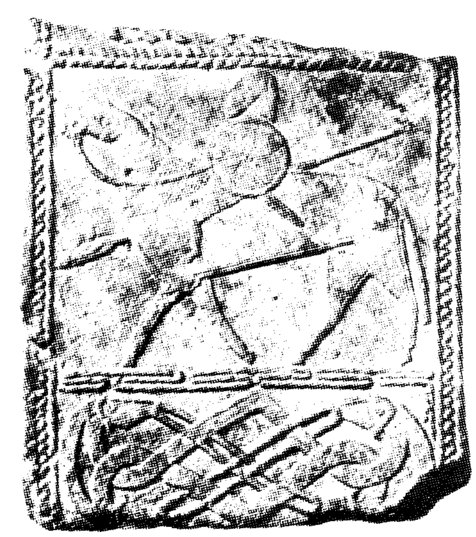
Vechile popoare germanice şi cele din perioada migraţiilor foloseau o scriere alfabetică originală (îndeosebi pentru anumite inscripţii) începînd din sec. III e.n. — dacă nu chiar din sec. II — şi continuînd pînă în sec. XIV. Această scriere „runică" avea două variante principale (cf. L. Musset şi F. Mossé). Cea mai veche, denumită „vechiul *futhark*"[87], constituită definitiv în jurul anului 200, avea 24 de semne *(rune)* şi era răspîndită în aproape întreaga lume germanică; este reprezentată de un număr foarte mic de texte, toate foarte scurte, dar de un particular interes lingvistic[88]. A doua variantă, „noul *futhark*" — întrebuinţată numai în lumea scandinavă începînd din sec. IX — se reduce la numai 16 rune. În această variantă au fost redactate cîteva mii de texte cunoscute, importante şi pentru amănuntele de ordin istoric pe care le furnizează. Ca grafie, scrierea runică seamănă întrucîtva cu unele alfabete etrusce, de care anumite populaţii germanice se serveau încă din primii ani ai erei noastre.

Cuvîntul *runa* există în majoritatea vechilor limbi germanice (în gotică, islandeză, anglică, irlandeză, ş.a.), cu accepţii diferite dar în general implicînd sensul de „secret", „mister", „taină" (cuvîntul derivă de la *rûnen* > *raunen* = „a murmura tainic", „a descînta"). Se considera că scrierea runică avea o funcţie şi o putere magică. Toate textele sînt inscripţii — pe stînci, pietre comemorative, arme, unelte, monede, bijuterii; uneori şi pe obiecte de lemn. Scopul lor era deci practic, utilitar, mai ales magic. Dar scrierea cu rune mai putea indica şi o marcă de proprietate,

[87] Denumire dată după primele 6 semne ale alfabetului runic (F-U-TH-A-R-K). Cea mai veche inscripţie runică cunoscută este cea de pe fibula găsită la *Himlingöje*, în Danemarca, — regiune în care s-a folosit mai întîi şi mai mult „vechiul *futhark*".

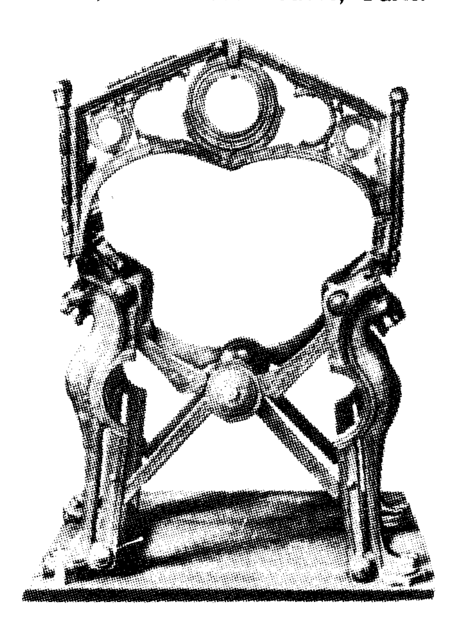
[88] Un exemplu este inscripţia de pe inelul sau colierul din Pietroasa, găsit împreună cu celebrul tezaur. Datînd din sec. IV, inscripţia este formată din 15 rune, al căror sens este controversat: *gutaniowihailag*, Interpretată de unii istorici ca o dedicaţie, inscripţia este mai curînd o afirmare de proprietate, dublată de o formulă magică: got: *wihailag*: resp. *wih-hailag* = lat. *sacro-sanctus* (cf. M. Isbăşescu).

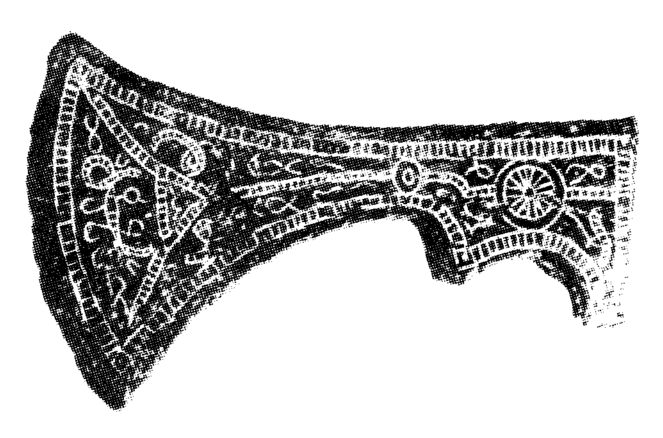
CULTURA ŞI CIVILIZAŢIA POPOARELOR GERMANICE

Basorelief de pe piatra funerară a unui călăreţ turingian sau alaman. Sec. VII sau VIII. — Prähistorisches Museum, Halle.

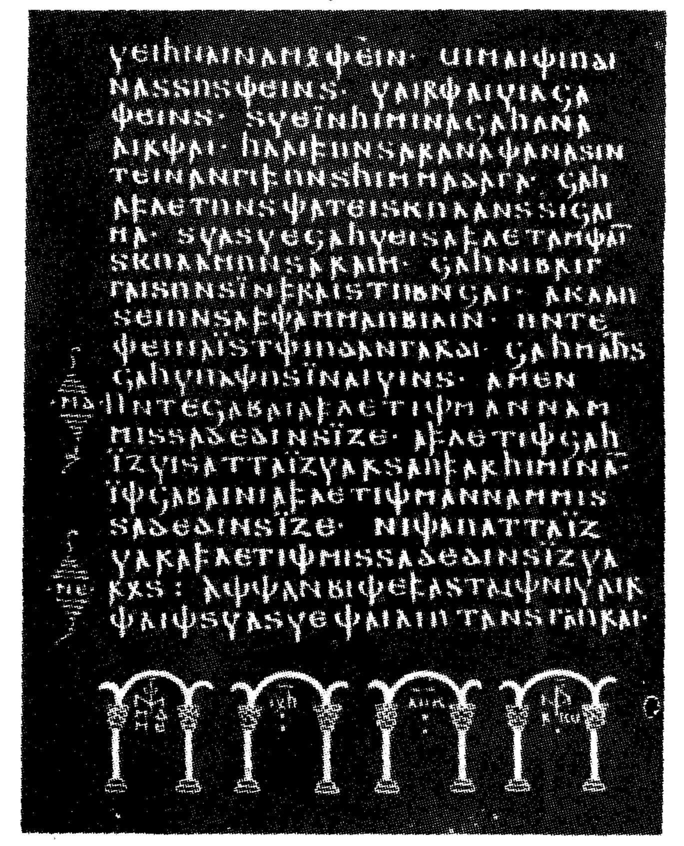
Tronul de bronz, zis al regelui merovingian Dagobert I (sec. VII), compus dintr-o parte pliantă ornamentată cu capete de lei (adăugate în sec. XI). — Muzeul Louvre, Paris.

Secure de război francă, de fier cu incrustaţie de argint. Sec. VII. — British Museum, Londra.

O pagină din „*Biblia lui Wulfila*" ; una din cele 187 de file ce compun manuscrisul numit *Codex argenteus*, copiat — cu litere argintii pe pergament colorat în roşu închis — în sec. V sau VI. — Biblioteca Universităţii din Uppsala, Suedia. (Traducerea în lb. gotică a *Bibliei* a fost începută de Wulfila în anul 369).

Închinarea magilor. Basorelief de pe altarul regelui longobard Ratchis. Sec. VIII. — Muzeul Arheologic, Cividale del Friuli.

Un alt basorelief de pe același altar.

Statui de stuc, în mărime naturală, din *Tempietto Longobardo* (Oratorio di S. Maria in Valle). Sec. VIII sau IX. — Cividale del Friuli.

Invazia longobarzilor în Italia, conduși de Alboin. Desen dintr-un manuscris veronez de la sfîrșitul sec. XII. — Biblioteca Vaticana, Roma. →

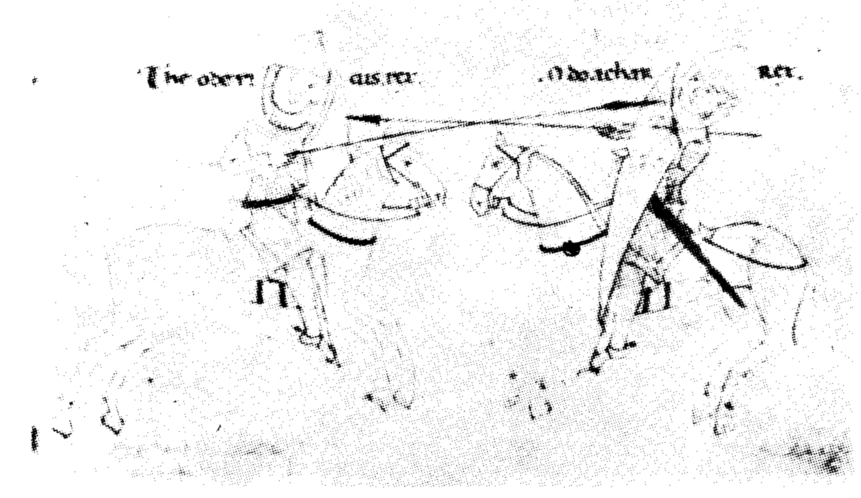

Vas de aur, dintr-un mormînt princiar avar. Sec. VI. — Kunsthistorisches Museum, Viena.

Două scene de pe același vas, reprezentînd un șef militar victorios și un vînător călărind un leu înaripat cu cap de om.

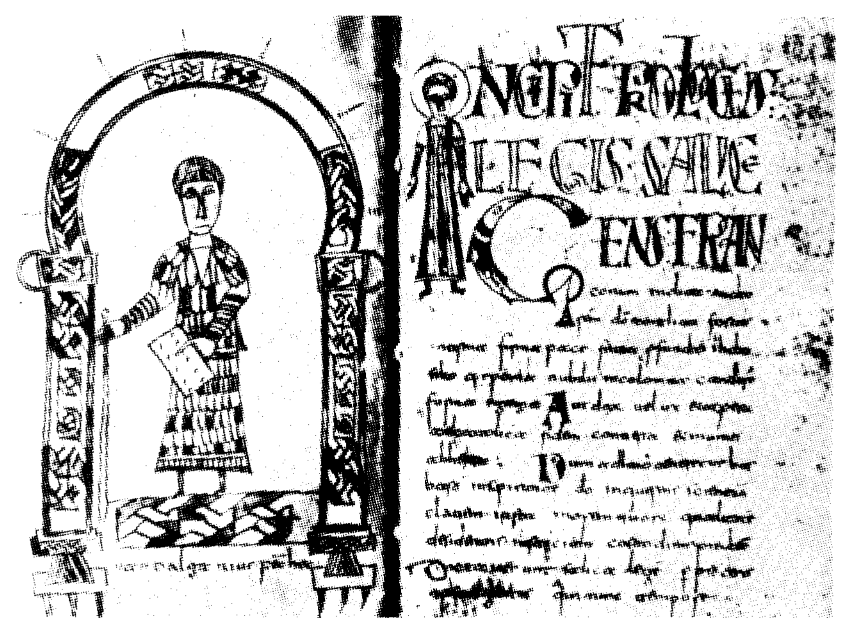

Lupta dintre Theoderic şi Odoacru. Desen din acelaşi manuscris.

Regele vizigot Recared, cu un grup de episcopi. Miniatură din *Codex Vigilanus*. Sec. X. — Biblioteca mănăstirii Escorial (Spania).

Introducere la *Lex Romana Visigothorum*, cu portretul legislatorului, regele Alaric. Sec. VIII. — Stiftsbibliothek, St.-Gall (Elveţia).

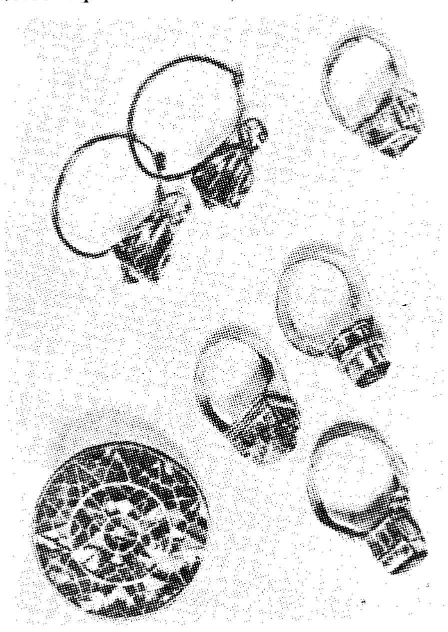
Două scene din *Tapiseria din Bayeux*, reprezentînd debarcarea lui Wilhelm Cuceritorul şi armatei sale în Anglia şi victoria din 1066 a lui Wilhelm asupra anglo-saxonilor. — Musée de l'Évêché, Bayeux.

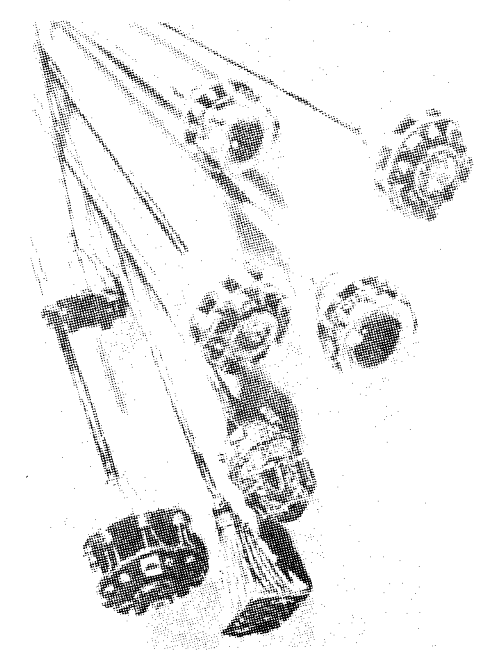
O pagină autografă a lui Alcuin. Sfîrşitul sec. VIII. — Bibliothèque Nationale, Paris.

Împăratul Lothar I. Miniatură din *Evangheliarul lui Lothar* (849–851). — Bibliothèque Nationale, Paris.

O pagină din *Historia Francorum*, de Grégoire de Tours, copiată la începutul sec. VIII în mănăstirea Luxeuil. — Bibliothèque Nationale, Paris.

Bijuterii merovingiene, găsite în morminte ale căpeteniilor germanice. O pafta, inele și ace de păr, lucrate cu tehnici diferite (incrustații cu argint și bronz, emailuri și pietre semiprețioase încastrate în alveole de metal, etc.). Sec. VI-VII. — Landesmuseum, Bonn.

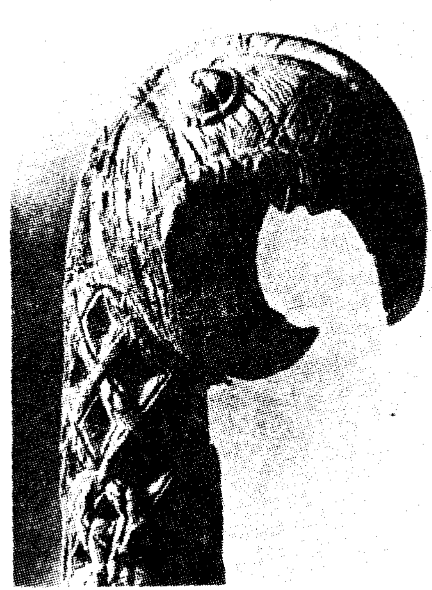
Încoronarea unui principe franc. Miniatură dintr-un manuscris din sec. IX. — Bibliothèque Nationale, Paris.

Casă vikingă (locuință pentru mai multe familii). Reconstituire fidelă. — Trelleborg, Danemarca.

Faimoasa „piatră din Jelling“ (Danemarca), cu motive ornamentale caracteristice artei germanice şi — în partea inferioară a celor trei laturi — cu inscripţii runice.

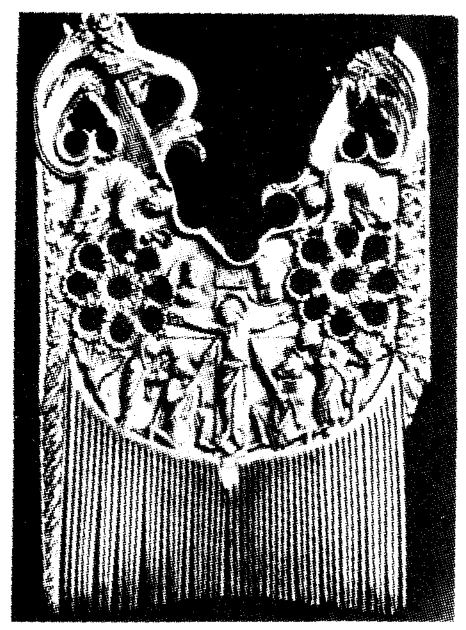
Unicul exemplu existent de cap zoomorfic care ornamenta prova unei nave vikinge. Stejar sculptat (cca 800). — British Museum, Londra.

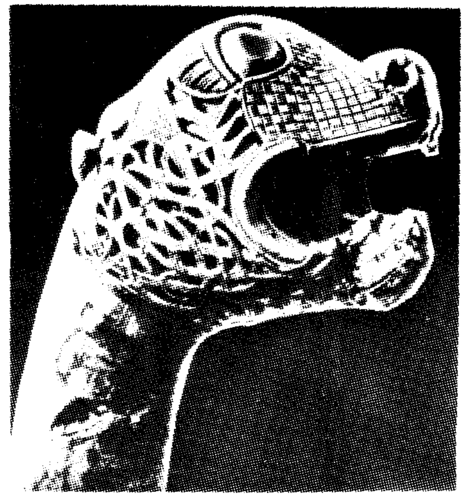
Placă de os de balenă, cu două capete de cal stilizate. Operă scandinavă, sec. IX. — British Museum, Londra.

Pieptene liturgic de fildeş. Artă germanică de inspiraţie bizantină. Şcoala din Metz, sec. IX. — Schnutgenmuseum, Köln.

Fragment de casetă, cu inscripţii runice. Artă anglo-saxonă, sec. VIII. — Museo Nazionale, Florenţa.

Partea terminală a cîrmei saniei funerare, găsită în nava-mormînt a reginei Asa. Sculptură în lemn. (Lungimea navei 21,45 m, lărgimea 5,10 m). Către anul 850. — Oseberg, Norvegia.

semnătura unui meșteșugar, o donație, o dedicație, un eveniment, o formulă cuvioasă sau o inscripție funerară. În „noul *futhark*" erau gravate și „bastoanele cu mesaje" *(bodkefli*, în norvegiana veche), ale căror rune serveau — pînă în sec. XIV — ca înștiințări, chemare la oaste, la adunări, la corvezi, etc. Uneori formula se amplifica — cum este cazul celor de pe piatra din Jelling, sau de pe monumentul din Rők; ultima, de 725 de rune — cea mai lungă inscripție runică gravată vreodată (sec. IX). Dar în vechime, scrierea runică n-a servit decît unui număr foarte restrîns

Seria caracterelor runice

de persoane; abia din sec. IX a trezit un interes viu, care s-a menținut timp de patru-cinci secole. În orice caz, scrierea runică — asemenea celei ogamice, a celților — n-a avut o influență profundă asupra civilizației vechilor popoare germanice, care a rămas esențialmente orală.

După introducerea alfabetului latin folosirea runelor încetează (în sec. XIV); în mediul țărănesc din unele regiuni ale Suediei se mai întîlnesc însă și în sec. XVII; iar în regiunea Möre (Norvegia), și în secolul următor. Mai erau țărani care le cunoșteau și le foloseau pentru a însemna anumite date, nume sau formule pioase, pînă către începutul secolului nostru.

LITERATURA

Tacitus ne spune că triburile germanice erau dezbinate și n-aveau conștiința originii lor comune; singurele elemente care le dădeau sentimentul unității de neam erau limba și producțiile lor literare.

Acestea aveau un caracter foarte variat: tradiți mitologice[89], cîntece și imnuri pentru ocaziile marilor sărbători sau ale procesiunilor solemne legate de riturile agrare, cîntece comemorative[90], lamentații funebre care narau și faptele vitejești ale defunctului; formule magice dezvoltate conținînd și un nucleu narativ; foarte tumultuoase cîntece de război;[91] apoi cîntece de nuntă, de ospăț, de muncă, sentențe în care erau condensate norme juridice în formă versificată — spre a putea fi

[89] Aceste cîntece vechi — singurul gen de istorie pe care îl cunoșteau germanii — îl glorificau pe strămoșul divin Tuisto; fiul său Mannus — primul om — a avut trei fii, din care descind cele trei ramuri, ale ingevonilor, herminonilor și istevonilor (Cf. Tacitus, *op. cit.*, II, 2).

[90] Gen de poezie genealogică; un exemplu sînt cîntecele elogiindu-l pe Arminius, luptătorul pentru libertatea Germaniei, eroul care „este cîntat de neamurile barbare pînă în ziua de azi" (Tacitus, *Anale*, II, 88).

[91] Cîntece în cinstea zeului războiului Thor — „cu a căror intonare, numită *bardit*, ei aprind inimile... vîră groază în dușmani, sau se cutremură chiar ei de frică... Ei se silesc să scoată un sunet aspru și un muget frînt, punînd scuturile la gură, pentru ca glasul, mai plin și mai tare, să se umfle și mai mult răsfrîngîndu-se" (Tacitus, *Germania*, III, 1).

mai uşor memorate[98]; sau foarte mult răspînditul gen al ghicitorii, adeseori formulat într-o viziune poetică:

Zbură o pasăre fără pene,
se aşeză pe un pom fără frunze;
veni o femeie — care n-avea picioare,
prinse pasărea — deşi femeia mîini n-avea,
o prăji pe foc — deşi foc nu era,
şi o mîncă — deşi femeia gură să mănînce n-avea.

(Soarele şi zăpada)

Religiozitatea primitivă germanică se revelează îndeosebi în sortilegii, rugăciuni şi descîntece. În această din urmă categorie, un loc semnificativ îl ocupă cele două scurte *Descîntece din Merseburg* (primul de numai patru versuri, al doilea de nouă), şi care constituie „unicul monument de poezie păgînă care a supravieţuit pe pămînt germanic continental" (C. Grünanger). Primul descîntec este o invocaţie pe care un prizonier o adresează războinicelor fecioare divine ale lui Wodhan; acestea îi dau formula cu ajutorul căreia scapă din robie. Al doilea, dezvoltînd un nucleu narativ, este murmurat de un călăreţ aflat într-o pădure, înconjurat de primejdii, calul său de luptă şi-a scrîntit un picior, Wodhan îi dăruieşte formula magică vindecătoare a calului şi călăreţul e salvat.

Toate aceste genuri minore enumerate mai sus — forme arhaice ale literaturii germanice — „au un caracter esenţialmente coral şi colectiv..., redînd cu nealterată fidelitate credinţele, sentimentele şi aspiraţiile unei întregi comunităţi etnice" (C. Grünanger). În schimb, figura cîntăreţului solist germanic va apare în perioada migraţiilor (secolele IV—VII). Odată cu aceasta, se crează un gen poetic nou: cîntecul eroic, *Heldenlied*, cu caracter epic, narînd fapte reale sau imaginare, cu personaje istorice sau legendare.

Cîntecul eroic îşi ia materia tot din tradiţii populare; dar această materie este prelucrată într-o formă îngrijită de către *skop* (la popoarele scandinave — *skald*), cîntăreţul de curte care îşi recită compoziţiile acompaniindu-se cu lăuta sau cu o mică harpă. — Cel mai vechi cîntec eroic germanic (datînd din sec. V) este *Bătălia contra hunilor*, păstrat într-o redactare scandinavă ulterioară (cu titlul *Volundarkvidha)*. Tot într-o redactare nordică tîrzie, cuprinsă în *Edda poetică*, s-a păstrat şi *Cîntecul lui Wieland* (Völundr), care în 159 de versuri narează, cu amănunte monstruoase, istoria unei oribile vendete. Singurul monument literar al genului conservat în forma originară, în germana veche *(althochdeutsch)* este *Cîntecul lui Hildebrand*, compus[93] în sec. VIII.

Proza popoarelor germanice începe, cum am mai spus, cu traducerea în limba gotică a *Bibliei* de către Wulfila;[94] am amintit de asemenea calităţile literare ale *Cronicii* vizigotului Johannes din Biclara, şi în special ale operelor cu caracter istoric ale lui Isidor din Sevilla. Tot în regatul vizigoţilor, un interes literar prezintă operele poetice în limba latină ale unor înalţi prelaţi — Martin din Bracara, Braulio episcopul din Zaragoza (al cărui *Hymnus de festivitate S. Aemiliani* s-a cîntat în bisericile vizigote timp de cinci secole); sau episcopul Eugenio din Toledo (sec. VII) a cărui operă poetică, bogată şi variată ca teme, a avut o circulaţie europeană pînă în sec. XII.

[92] Şi în care se întîlnesc şi pasaje poetice, de descrieri de peisaj (ca în „jurămintele de credinţă" islandeze — *Thryggdhamal)*, sau scurte intonaţii elegiace (ca în legile frizonilor).
[93] Vd. capitolul *Cultura şi civilizaţia medievală în Germania*, în volumul următor.
[94] Pe teritoriul Germaniei, istoria prozei începe între anii 770—790, cu glosarul aşa-numit *Abroganus*, — urmat de o versiune în germană a *Evangheliei după Matei* şi texte catihetice.

La anglo-saxoni, primele scrieri datate apar la sfîrşitul sec. VII. Datorate unor călugări (anglo-saxonii au fost creştinaţi în masă cu un secol înainte) aceste producţii sînt impregnate de idei creştine, şi prin urmare nu reflectă fidel fizionomia morală a acestor popoare. Prezintă însă calităţi literare certe cele redactate în limba latină — proza şi hexametrii lui Aldhelm, scrierile biografice ale Venerabilului Beda, versurile lui Alcuin — în care pătrund ecouri ale unor preferinţe şi procedee specific anglo-saxone[95].

Limba şi literatura anglo-saxonă îşi afirmă personalitatea bine conturată încă din sec. VIII, atît în proză cît şi în poezie — cu cîntecele eroice („*Bătălia din Maldon*"), cu popularele enigme, cu poemele lirice şi elegiace, cu proza traducerilor lui Alfred cel Mare, cu poemele lui Caedmon şi Cynewulf, şi culminînd cu *Beowulf*. Constituind primele monumente literare ale anglo-saxonilor — componenta fundamentală a etosului englez — ele vor fi tratate pe larg în capitolul rezervat culturii medievale engleze.

(Din acelaşi motiv, creaţiile literare ale francilor — care se situează în perioada carolingiană — vor fi abordate în capitolul consacrat culturii Evului Mediu timpuriu din Franţa).

Un loc aparte în literatura de început a popoarelor germanice îl deţin producţiile popoarelor scandinave, — singurele în care s-au păstrat masiv tradiţiile comune tuturor germanilor de dinaintea creştinării lor.

Regiunea în care s-au conservat mai bine aceste tradiţii a fost Islanda (datorită rolului cultural al mănăstirilor, care însă au strecurat în texte şi concepţii creştine, alterîndu-le — într-o mică măsură — caracterul originar). Această veche literatură islandeză-norvegiană însumează poeme mitologice, poezii eroice şi legende de tip *saga*. Este o literatură care a înflorit, se pare, în perioada cuprinsă între secolele IX—XI (deşi transcrierea ei în primele manuscrise cunoscute datează de după 1200); o literatură compusă folosind vechi tradiţii păstrate pe cale orală, datînd probabil chiar din perioada migraţiilor şi efectuată, după o graduală reelaborare, de poeţii de curte din sec. XIII (*skalzi*).

Poemele mitologice, gnomice şi cu caracter eroic care s-au păstrat — în număr de 29 — sînt atribuite eruditului islandez Saemundr Sigfusson (1056—1133), dar în realitate sînt datorate unor autori necunoscuţi. Codicele respectiv este cunoscut sub titlul de *Edda poetică* (sau *Saemundar Edda*). Vechi mituri şi legende au fost apoi narate şi de mitograful Snorri Sturluson (1179—1241) în culegerea care se va intitula *Edda în proză* (sau *Snorra Edda*)[96].

Lui Snorri i se atribuie, printre alte opere, şi voluminoasa *Saga regilor Norvegiei (Heimskrinla)*. Principala sa operă, *Snorra Edda*, scrisă după 1220, a fost concepută iniţial ca un manual pentru uzul poeţilor debutanţi, — pentru a deveni pe parcurs un pretext pentru a povesti mituri şi legende străvechi. Prima parte este în întregime o culegere de asemenea producţii. Partea a doua este un adevărat tratat de poetică, în care sînt inserate şi fragmente în versuri cu scopul de a exempli-

[95] Preferinţa pentru enigme, perifraze, stil metaforic, aliteraţie, — ca în proza lui Alcuin: „— Ce sînt ochii? — Călăuzele trupului, corăbiile luminii, semnele doveditoare ale cugetării, — Ce este soarele? — Strălucirea lumii, frumuseţea cerului, farmecul naturii, cinstirea zilei, împărţitorul ceasurilor, — Ce este marea? — Cărarea îndrăznelii, piatra de hotar a pămîntului, despărţitoarea tărîmurilor, locul de întîlnire al rîurilor, fîntîna ploilor torenţiale" — etc..

[96] Majoritatea textelor din *Edda în proză* sînt conţinute într-un manuscris islandez (*Codex Regius*, 45 de file reunite în 6 fascicole) descoperit în 1643 şi păstrat azi în Biblioteca Regală din Copenhaga. Redactat probabil în 1325, *Codex Regius* este o copie a unui manuscris pierdut, mult mai vechi (poate chiar din sec. X — după opinia lui C.A. Manselli). Cel mai vechi manuscris a *Eddei lui Snorri*, redactat către 1300, se află în Biblioteca Universităţii din Uppsala (*Codex Uppsaliensis*).

fica şi explica sensul unor expresii poetice, a unor metafore *(kenningar)*. Partea a treia, aridă în totalitate, cuprinde exclusiv indicaţii tehnice ţinînd de canoanele compoziţiei skaldice.

În ciclul de poeme mitologice din *Edda poetică*, celebru este poemul intitulat *Völuspa* („Prezicerile Profetei"), — text fundamental pentru cunoaşterea concepţiilor cosmogonice şi escatologice ale vechilor popoare germanice. Alte poeme au un caracter sapienţial, conţinînd sentenţe şi sfaturi de viaţă practică (de ex. *Hávamál)*: sau, cu un conţinut de străveche magie păgînă (de ex. *Vafthródnismál)*: sau, de dramă ritual-simbolică (de ex. *Skírnismàl)*. În cadrul tuturor acestora apare ca protagonist Odhinn; în centrul altor cinci figurează zeul Thor. Altele au ca temă dragostea şi moartea rezultînd din „răzbunarea sîngelui". Cincisprezece poeme eroice sînt dedicate legendei lui Sigurdh (Sigfried) — în care apar de asemenea Gunnarr şi Hogni, Gudrun şi războinica Brynhilldr (Günther şi Hagen, Krimhilde şi Brunhilde din *Cîntecul Nibelungilor)*. În fine, în unele ediţii ale *Eddei* mai sînt incluse şi alte poeme mitologice şi eroice asemănătoare ca materie şi formă. În timp ce poemele cu un conţinut mitologic rămîn documentul cel mai important pentru cunoaşterea mitologiei germanice, cele cu conţinut eroic — care, cum am spus, formează nucleul originar al ciclului Nibelungilor — reconstituie un autentic tablou de viaţă, concepţii, moravuri, evenimente reale, moduri de a gîndi, de a simţi, de a reacţiona proprii societăţii germanice din perioada migraţiilor şi din cea a vikingilor.

Acest complex tablou apare în dimensiuni mult mai ample în *saga* (plural *sagur)* — povestiri în proză, asemănătoare poemelor eroice sub raportul conţinutului, dar relatînd într-un stil realist şi familiar fapte întîmplate într-adevăr, şi aproape exclusiv în Islanda[97], — conflicte sîngeroase între familii şi între indivizi, cauze judiciare, incursiuni şi furturi de vite, jigniri, răzbunări, masacre, surghiunuri, ş.a.m.d. *Saga* — formă rudimentară de cronică, apărută în sec. X — a rămas mult timp o producţie exclusiv orală, recitată de povestitori profesionişti *(sagnamenn)* în ocazii şi la reuniuni importante. A fost fixată în scris pe pergament începînd din sec. XIII — cînd în ansamblul acestei naraţiuni realiste vor începe să apară şi elemente romaneşti, fantastice sau miraculoase (ca în *Völsungasaga)*. Ca dimensiuni, o *saga* poate ajunge pînă la proporţiile unui volum de 300 de pagini. Valoarea sa documentară este apreciabilă: mediul de viaţă cotidiană, caracterele *(Njalssaga* are 600 de personaje!), obiceiurile, concepţiile, sentimentele vechilor normanzi sînt redate în cele mai mici detalii şi nuanţe. În formă de *saga* au fost redactate în islandeză (în sec. XIII—XIV) şi opere curtene franceze faimoase — ca *Perceval*, sau *Tristan şi Isolda*. Pe de altă parte, în alte opere de acest gen (îndeosebi norvegiene) se va accentua caracterul de cronică pură — ca în „Saga Regilor Norvegiei" *(Heimskringla)*, al cărei autor este Snorri Sturluson.

Cele mai cunoscute *sagur* — pe lîngă cele menţionate mai sus — sînt povestirile despre Njal *(Njalssaga)*, despre regele Theoderic cel Mare *(Thidhrekssaga)*, despre Snorri *(Sturlungasaga)*, despre un faimos războinic *(Fridhthjojssaga)*, despre locuitorii din Valea Somonilor *(Laxdoelasaga)* — toate compuse în sec. XIII — şi îndeosebi saga despre familia, despre viaţa, faptele, aventurile celui mai mare skald, în acelaşi timp războinic viteaz şi învăţat vestit, foarte priceput în medicină şi în magia runelor, Egil Skallagrimsson (900—982). Schiţînd în linii sumare dar

[97] Primul autor de *sagur* cu conţinut istoric este Saemundr, autor şi al unei cronici a regilor Norvegiei (care s-a pierdut). Cel mai important reprezentant al genului este însă Ari Thorgilsson, autorul *Cărţii islandezilor (Islendingabók)* şi al *Cărţii aşezării* (sau *„a colonizării" — Landnámabók)*.

precise portretul skaldului, *Egilssaga* face totodată și un elogiu al generozității, al curajului și al poeziei. Calitățile literare ale acestei povestiri — în care sînt inserate și două lungi poeme ale celebrului skald — au făcut ca *Egilssaga* să fie atribuită tot atît de celebrului Snorri Sturluson.

Stilul epico-dramatic propriu atît unei *edda* cît și unei *saga*[98] este înlocuit în poezia skalzilor cu virtuozitatea formală urmărind efecte exterioare. Este o poezie care, asemenea poeziei eddelor, reflectă viața și idealurile eroice ale epocii vikingilor; dar, scrisă fiind de poeți de curte, celebrează faptele și virtuțile regelui sau căpeteniei în slujba căruia se află, exaltîndu-i generozitatea, curajul, vitejia, puterea, bogăția. Aceste motive sînt tratate de skald cu o permanentă și atentă grijă pentru expresia artistică, elegantă, stilizată, prețioasă, cu intonații retorice, cu un vocabular rar, afectat, bogat în epitete poetice; cultivînd un alambicat joc de metafore și o structură metrică variată și riguroasă, în care predominant este procedeul aliterației. Forma deci primează net asupra fondului. Metafora subtilă *(kenning)*, urmărind și efecte sonore, poate fi și dublă, și triplă, — dar de obicei e simplă; bătălia e numită „glasul spadei"; sîngele — „berea corbilor"; somnul — „adunarea viselor"; pacea — „odihna lancei"; spada — „flacăra lui Odhinn"; scutul — „norul bătăliei"; săgețile — „grindina arcurilor"; corabia — „calul valurilor"; aurul — „focul Rhinului", ș.a.m.d. Cînd skaldul ține, nu doar să cultive figurile tradiționale stereotipe, ci să fie și un inovator, lacrima devine „roua genelor" sau „ploaia cerului". De pildă, (vd. Mario Gabrielli), skaldul nu spune: „Regele mi-a dăruit o brățară de aur", ci: „Vizitiul care mînă calul valurilor (= corabia) în sens de: conducătorul poporului vikingilor), mi-a dat mie, arbore al bătăliilor (= războinicului), strălucirea dimineții fiordului (= aurul brățării)".

Primul skald al cărui nume este cunoscut, Bragi Bodason, a trăit în prima jumătate a sec. IX; dar poezia skaldică — născută în Norvegia — se pare că avea o tradiție mai veche. Nu se știe dacă era cîntată sau recitată (cu acompaniament de instrument — ca în alte regiuni germanice); se pare că existau totuși anumite reguli privind intonația recitării. Cel mai celebru skald este, cum am spus, norvegianul Egil Skallagrimsson. Capodopera sa *Sonatorrek* („Pierderea ireparabilă a fiilor"), o lamentație funebră în 25 de strofe de cîte 8 versuri, impresionează prin sinceritatea și simplitatea tonului (cu totul neobișnuită în poezia skaldică), în decursul căreia intervin momente de amintiri, evocări, meditații asupra bătrîneței și a morții. Iată începutul acestei elegii:

Amarnică durere
mă strînge de gît;
și amorțită mi-e limba, —
cumpăna cîntării.
Și e atît de greu
să scoți la lumină
din ascunzișurile inimii
comoara poeziei!

[98] Erudiții islandezi — care, începînd din secolul al XVII-lea au extins aplicarea titlului operei lui Snorri și la cea a lui Saemund, *Saemundar-Edda* — n-au vorbit niciodată despre *edde* ca denumire de specie literară, paralelă cu *saga*, *Edda* este un singular și nu cunoaște în nordică forma de plural; are o etimologie neprecizată (sensul cel mai probabil este de *Urgrossmütterchen* — „stră-străbunele"), reprezentînd de fapt titlul primei culegeri — *Snorra-Edda-* — în proză. „Se poate folosi în expresii ca: *stil eddic*, sau *influentă eddică;* și, cel mult, *cele două edde*, sau *eddele*, ca formă de plural, — dar cu înțeles de dual" (M. Isbășescu).

Căci, iată că cel mai bun
cîrmaci al corăbiei mele,
acum zace fără viaţă
pe stîncile goale
de pe ţărmul mării.
Aud cum urlă valurile
la picioarele tumulului
sub care se odihneşte fiul meu.

Iată că neamul meu
doborît a fost de soartă,
precum, lovit de trăsnet,
paltinul din pădure.
Doborît de durere este
cel care trupul fără viaţă
al unui fiu iubit
îl duce la groapă...

(Trad. **O.D.**)

Un adevărat model de poezie skaldică — în acelaşi timp descîntec şi cîntec de război — este *Darradharljód* („Cîntecul lăncii"; în sensul de „Cîntecul steagului de luptă"). Datînd de la începutul sec. XI, (introdus şi în unele ediţii ale *Njálssaga)*, poemul face apel şi la elemente mitologice: în ajunul unei bătălii, douăsprezece walkirii cîntă şi ţes o pînză vrăjită menită să-i aducă regelui victoria; după ce o termină, o rup în douăsprezece bucăţi, fiecare walkirie ducînd călare în direcţii diferite cîte o bucată de pînză. — Chiar din primele strofe se conturează o viziune sinistră, spectrală, apocaliptică, sugerînd puternic gîndirea mitică şi duritatea străvechilor timpuri barbare:

Întinsă pe războiul de ţesut
stă pînza, ca un nor prevestind
apropiatul măcel; şi din ea
se preling şiroaie de sînge.
Pregătită este urzeala,
şi asemănătoare este fierului;
aproape gata ţesută
este pînza celor viteji;
fecioarele lui Odhinn
o ţes, — o ţes cu sînge.

Şi pînza are în ţesătură
măruntaie omeneşti,
iar drept greutăţi ale urzelii
sînt ţestele morţilor.
Vergile războiului de ţesut
sînt lănci muiate-n sînge;
lănci de fier ţin loc de vergi
şi săgeţi ţin loc de suveici.
Cu săbii de fier ţesem noi
steagul nostru de bătălie.

(Trad. **O.D.**)

VÖLUSPA

Capodopera vechii poezii scandinave — și o capodoperă a literaturii universale — este marea poemă eddică intitulată „Prezicerile Profetei“ *(Völuspa)*. Tradițiile mitologice adunate aici sînt ordonate într-o impresionantă dramă a răului, arhitecturată fantastic, desfășurîndu-se pe dimensiuni cosmice, și a cărei acțiune se întinde pe o scară de timp ce începe cu creația lumii, a primilor zei, a primilor uriași și a primilor oameni:

Timpuri străvechi au fost acele în care Ymir a trăit.
Nu erau nici nisipuri, nici mări, nici valuri reci,
nici pămînt nu era, nici cerul deasupra;
doar prăpăstii căscate, — iar iarbă nicăieri.

Pînă cînd, fiii lui Bur pămîntul l-au înălțat din ape
și au făurit mîndrul lăcaș al oamenilor, Midgardr;
dinspre miazăzi, soarele lumina acum stîncile,
și pe pămînt crescură acum ierburile verzi.

Dinspre miazăzi, Soarele dărui lumină Lunii,
care sta la marginea boltei, în dreapta armăsarului ceresc
Soarele nu știa unde-și avea lăcașul,
stelele nu-și știau nici ele locul lor,
și nici Luna nu-și cunoștea încă puterea sa.

În Sala Tronului se adunară zeii toți,
marii domnitori se adunară și ținură sfat.
Au ales nume pentru Noapte și pentru Lună,
au ales nume pentru Dimineață și pentru Seară,
pentru Amurg și Ziuă, ca vremea să o poată arăta.

(Trad. O.D.)

Viziunea începuturilor impresionează printr-o grandoare neîntrecută nici de celebrul Imn vedic al Creației, nici de mitul Genezei din *Biblie*.

— Înainte de a-l face pe om, zeii se adunară
să ridice altare, să clădească temple;
zeii așezară făurării, făcură giuvaeruri,
născociră cleștele și făuriră celelalte unelte.

Urmează crearea bărbatului și a femeii — prin însuflețirea unui ulm și a unui frasin. Apoi zeii creară puterea minții și luminile chibzuinței, personificate de cele trei fecioare născute din „izvorul înțelepciunii“, care „izvodesc runele, crestate în șindrilă“, cercetînd prin mijlocirea lor tainele vieții și „hotărăsc apoi și soarta oamenilor“.— Poetul anonim al *Völuspei*, muncit de obsedanta întrebare asupra originii răului în lume, îi găsește cauza în discordia dintre bunii zei Wani (divinitățile cele mai vechi) și zeii răi Asi, divinități mai noi. Discordia este provocată de vrăjitoarea Gullweig-Heidur, personificarea puterii de corupție a aurului și a ambițiilor nemăsurate de îmbogățire: patimă „ce încă viețuiește“ — observă poetul (ca și cum ar intui laturile morale negative ale perioadei de expansiune a vikingilor și a cupidității lor). Nenorocirea abătută asupra omenirii s-a declanșat din plin odată cu uciderea lui Baldr, cel mai bun dintre zei, și cu aceasta, cu izbucnirea celui dintîi război din lume. După care, nenorocirile se succed de-a valma. Poetul renunță

la limbajul metaforic de pînă acum, expresia capătă pregnanță și forța viziunii directe, apocaliptice, de o intensitate halucinantă, de-a dreptul dantescă:

Fiicele lui Mimir, apele oceanului, se învolburează.
Șuierul pătrunzător al cornului Giallar vestește sfîrșitul;
suflă cu putere în corn paznicul zeilor, Heimdall,
șuierul cornului străbate depărtările, —
Odhinn se sfătuiește cu tigva înțeleptului Mimir.

Se clatină trunchiul pomului lumii, Yggdrasil.
Trosnește bătrînul copac. Uriașul lup își sfarmă lanțurile.
Se cutremură de spaimă și umbrele din iad —
pînă ce Surtar, uriașul focului, mistuie copacul.

Urlă înfiorător cîinele Garm în gura peșterii iadului,
își mușcă lanțurile, gonește turbat lupul Fenrir.
— Multe știu eu, departe văd eu:
văd soarta cumplită ce-i pîndește pe zei.

Se-apropie dinspre răsărit Hrym,
fiorosul corăbier își înalță amenințător scutul.
Șarpele lumii se rostogolește peste apele oceanului
turbînd de furie. Croncăne răgușit vulturul sur Uar.
Corbul sfîșie hoiturile. Iată, își înalță pînzele
corabia făcută din unghiile morților, Naglfar.

(Trad. O.D.)

Spectacolul distrugerii universale și al „amurgului zeilor" — *Ragnarök* — continuă într-un ritm accelerat. Ceea ce îl impresionează și azi pe cititorul *Völuspei* nu este atît grandoarea și forța viziunii mitice[99], și poate că nici inspirația etică a poemului — originea răului și a suferinței, stigmatizarea setei de aur a războinicilor, a sperjurului, a vicleniei și răutății, — ci forța lirico-dramatică a unei profeții; convingerea că un destin ineluctabil conduce lumea încă de la primele ei începuturi: puterea cu care sînt exprimate sentimentele de neîncredere în prezent și, în schimb, de încredere și de așteptare a reînvierii lui Baldr, — deci a întronării omeniei, a dreptății și a păcii, a unei lumi fondate pe asemenea principii morale. Această profeție, această viziune, luminoasă și calmă, încheie poemul:

Acum văd cum apare, cum se înalță iarăși
pămîntul nou din valuri, și proaspăt înverzit,
și peste spumegînde talazuri cum plutește
căutîndu-și iarăși hrana vulturul sur Uar (...)

Pe-ogor ne-nsămînțat vor crește acum grîne.
Tot ce-i rău se va șterge și Baldur va renaște.
Hödur și Baldur trăi-vor în glorioasa cetate,
sălașul vitejilor zei.— Voi oare știți mai mult?

Și-un palat văd apoi, strălucind ca un soare,
acoperit cu aur, pe muntele Gimllir:
trăi-vor pe-nălțimi acol' cete viteze,
vor trăi-n fericirea ce va dura-n vecie.

[99] Un comentator islandez, S. Nordal, „subliniia valoarea pe care ar fi putut să o fi avut, pentru această viziune a sfîrșitului lumii, experiența naturală a catastrofelor din insula vulcanică Islanda, în concomitență cu așteptarea apocalipsului predicată de misionarii creștini" (Cf. M. Gabrielli). — Interpretare plauzibilă.

Din înălţimi coboară să ţină judecată
stăpînul cel puternic, al lumii domnitor:
el potoleşte patimi, împacă ne-nţelegeri,
şi dă lumii legi sfinte, ce nu vor fi călcate.

(Trad. O.D.)

EVUL MEDIU ŞI COMPONENTA GERMANICĂ

Aportul popoarelor germanice la cultura şi civilizaţia Evului Mediu timpuriu a luat, în special după perioada migraţiilor, forme multiple.

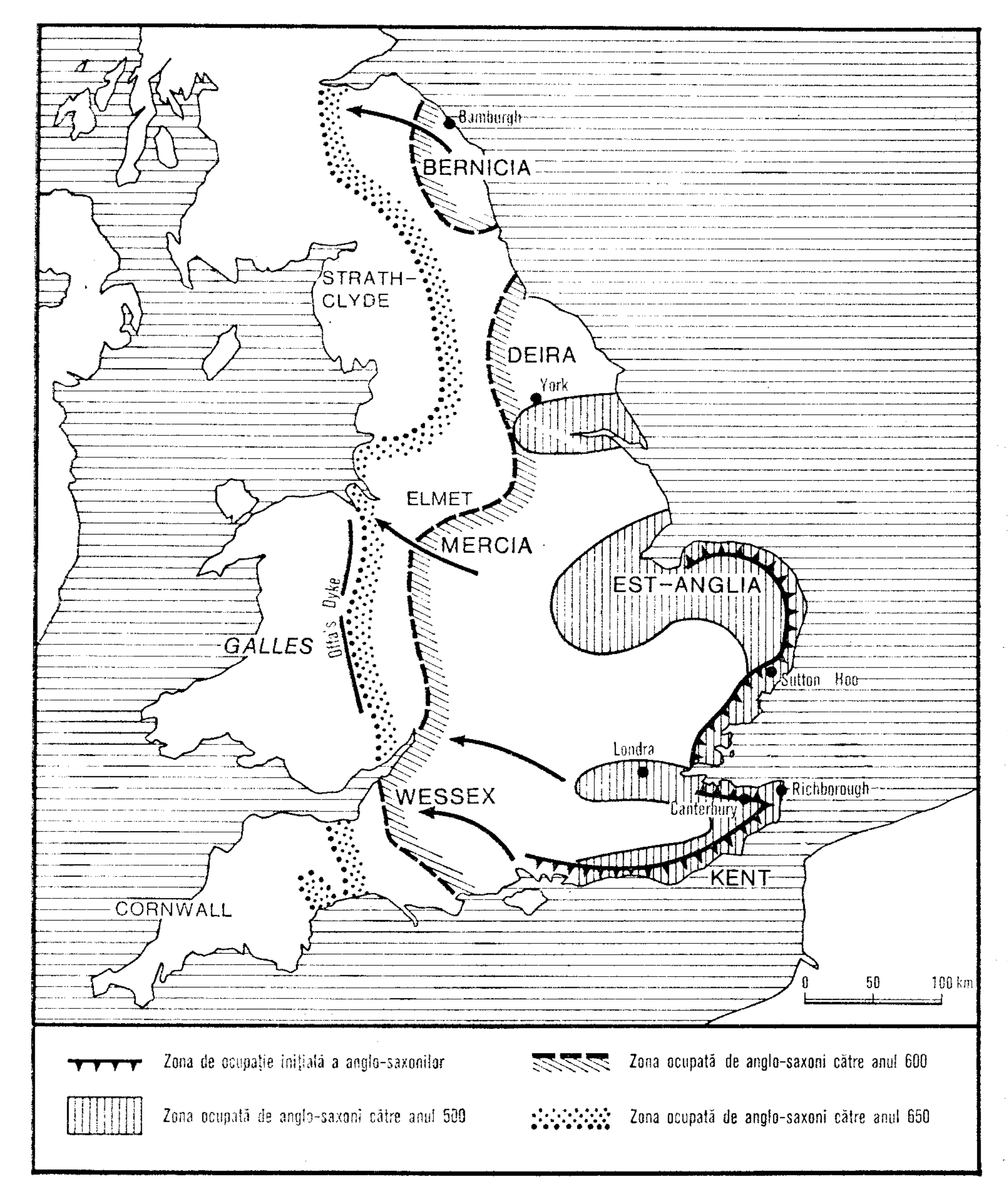
În domeniul prelucrării metalelor preţioase aceste popoare au creat opere de adevărată virtuozitate artizanală. Şi în metalurgia fierului aportul lor — în special în armurărie — a fost de o importanţă fundamentală. Au cunoscut şi au pus la punct tehnici ingenioase şi de o eficacitate deosebită — de aliaje, de călire, de topire, de sudură, etc. „Ei au ştiut să facă, pentru tăişul săbiilor şi topoarelor lor, oţeluri speciale care au rămas neegalate pînă în sec. XIX, infinit superioare celor produse în serie de manufacturile Imperiului roman tîrziu" — observă L. Musset; adăugînd exemplul lamelor de spade din opt benzi martelate, torsadate, repliate, sudate între ele, cu tăişul adăugat apoi prin sudură, — lame care pînă la urmă nu depăşeau în grosime 5 mm!

Oarecari inovaţii au adus popoarele germanice în organizarea aparatului de stat. La începutul epocii migraţiilor statele create au păstrat — cu excepţia celor ale anglo-saxonilor — structuri instituţionale romane; mai tîrziu, acestea au dispărut încetul cu încetul, absorbite fiind de prerogativele şi formele de organizare ale curţii regelui şi ale instituţiilor militare, concretizate în puterea şi privilegiile conţilor şi ducilor.

Un loc aparte îl deţine aportul normanzilor în viaţa politică a Europei medievale. După ce în secolele IX şi X au creat cele trei regate nordice (Norvegia, Danemarca şi Suedia), precum şi prima republică europeană, Islanda, normanzii au remodelat unele state deja existente (Normandia, Danelaw, Irlanda, Rusia apuseană), revitalizîndu-le structurile. Au fondat regatele Siciliei şi Pugliei — devenite fortărete contra expansiunii islamice; regate considerate (cf. R. Pörtner) primele state ce merită calificativul de „moderne" — sau, cel puţin, care au pregătit apariţia viitoarelor state moderne. În felul acesta, în a doua jumătate a secolului al XI-lea — „normanzii au modificat structura Europei" (David C. Douglas).

Original — în cea mai mare parte — este şi cadrul juridic al societăţii popoarelor germanice. În acest sens, caracteristice şi comune triburilor şi popoarelor germanice sînt: personalitatea legilor, procedura exclusiv orală, solidaritatea familială, rolul ordaliilor şi al jurămîntului ca probă juridică, compensaţia în bani *(Wergeld)* pentru crimele sau delictele comise. Dar şi aici s-au infiltrat de multe ori idei romane — între altele însăşi ideea de *cod*, de *codificare*, care era demult cunoscută şi aplicată de juriştii romani.

Vikingii au fost cei care au iniţiat Europa medievală în problemele navigaţiei în larg şi în soluţionarea problemelor legate de aceasta. Mişcările lor spre răsărit, de scurtă durată dar foarte intense, au avut o mare importanţă în stabilirea legăturilor dintre Europa Septentrională-Occidentală şi Rusia; iar înspre Orient, cu bizantinii şi cu musulmanii.

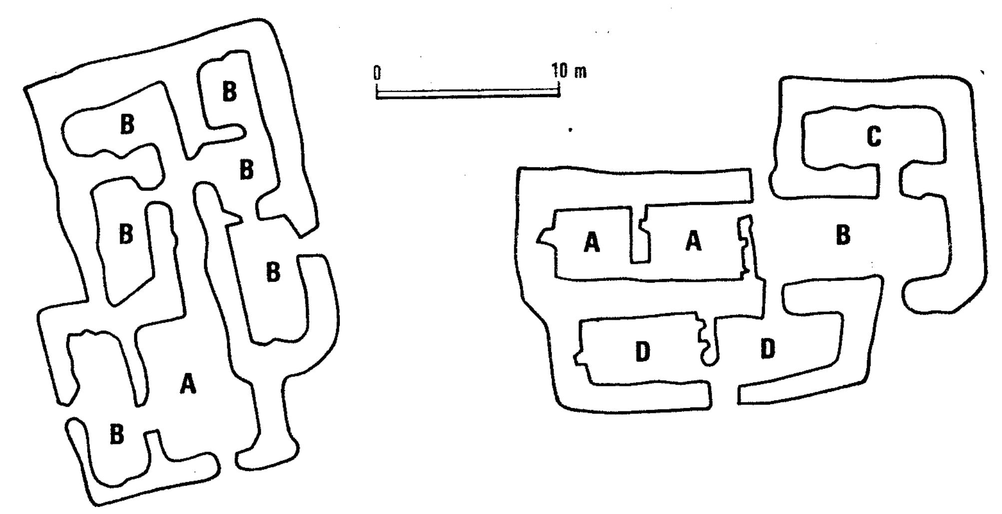

Colonizarea anglo-saxonă a Angliei

În viaţa economică, normanzii — varegii îndeosebi — au adus un dinamism nou, stimulînd schimburile, impulsionînd circulaţia de mărfuri. Istoricii moderni ai civilizaţiei pun mai mult accent pe vocaţia lor de negustori, decît pe cea de războinici. Itinerarul expediţiilor lor s-a dovedit — şi istoric şi arheologic — că era jalonat nu de puncte militare, strategice, ci de magazii de mărfuri, de antrepozite, de centre comerciale, care toate vor avea un viitor înfloritor. Căci vikingii şi varegii au fost cei care au creat premisele prosperităţii economice a unor oraşe ca: York,

Nottingham, Lincoln, Derby, Leicester, Rouen, Novgorod, Kiev, Smolensk, şi multe altele.

În domeniul lingvistic (în afara scrierii runice, apărută probabil în sec. II î.e.n., dar care n-a avut o importanţă propriu-zis practică) marea contribuţie germanică este marcată de opera şi activitatea lui Wulfila. Am văzut — în linii mari — configuraţia vieţii intelectuale în cadrul căreia au apărut erudiţi, jurişti, traducători,

Permanenţa tradiţiei

Fermă din sec. XII, din Groenlanda
A — Încăpere de locuit
B — Încăperi avînd alte destinaţii

Casă actuală din insula Lewis (Arhipelagul Hebridelor)
A — Locuinţă
B — Staul
C — Şură
D — Cocină

filosofi şi scriitori, în regatele anglo-saxone, ostrogot, vizigot, longobard, — alimentaţi de o temeinică cultură clasică, dar cultivînd (sau măcar lăsînd să pătrundă) şi tradiţii, procedee, idei, gusturi, preferinţe, proprii respectivelor popoare germanice.

În viaţa intelectuală desfăşurată pe teritoriul Italiei Meridionale rolul regilor normanzi a fost cu totul remarcabil — ca protectori şi mecenaţi; de pildă, ai mănăstirii Montecassino, marele centru de cultură în care se copiau manuscrise miniate, se cultivau literele, cultura latină clasică, se crease o mare bibliotecă. În Sicilia normandă, Roger II patrona atît interesul pentru cultura latină şi cea greacă, cît şi cultivarea culturii arabe. Sub patronajul aceloraşi regi normanzi s-au construit aici şi edificii grandioase, capodopere ale arhitecturii Evului Mediu timpuriu — catedralele din Salerno, Monreale, Cefalù, sau Capela Palatină din Palermo. Aici, ca şi în Normandia şi în Anglia, contribuţia normanzilor a fost directă, pregătind explozia de grandioase construcţii romanice din sec. XII. — Să mai reamintim edificiile longobarde din nordul Italiei şi mai ales capodoperele de artă bizantină din Ravenna, ridicate în timpul dominaţiei ostrogote.

În literatură, contribuţiile popoarelor germanice (îndeosebi ale francilor din perioada carolingiană) vor avea ca fundal original epopeea timpurilor marilor migraţii. În lumea anglo-saxonă, tradiţiile străvechi vor fi reînviate în arhaica atmosferă din *Beowulf*. În limba naţională se vor mai scrie aici numeroase poeme, care vor sta la baza unei viitoare mari literaturi europene. Iar în Islanda şi Norvegia normanzii au creat o bogată literatură, în versuri şi proză, populară şi cultă, consemnînd

credinţe şi obiceiuri, tradiţii mitologice şi fapte reale, care, pe lingă valoarea lor estetică în sine, furnizează informaţii valabile despre civilizaţia şi cultura epocii. — L. Musset nu ezită să afirme că, la data respectivă, „literatura islandeză a fost, fără îndoială, cea mai strălucită literatură din întreg Occidentul medieval".

În artă, aportul vizibil original germanic a fost în orfevrerie. Tehnicile preferate — preluate de goţi de la sciţi şi sarmaţi, care la rîndul lor le preluaseră de la popoare din Asia Mică — au fost: filigranul, granulele de aur sudate, incrustaţiile cu aur şi argint, montarea de perle şi pietre preţioase, ornamentarea policromă cu emailuri prin tehnica *cloisonné*. Două sînt în principal orientările stilistice în arta, preponderent decorativă, a vechilor popoare germanice: „Un sens nou al mişcării, concepută ca un efort perpetuu repetat, umplînd cadrele de decorat pînă la a le sparge, într-o manifestare de vitalitate elementară şi de nestăpînit. În acelaşi timp, se operează o asimilare între valoarea estetică şi valoarea intrinsecă a obiectului de artă: arta cea mai rafinată se exprimă prin metalul preţios, şi artistul nu uită niciodată că el e mai întîi un meşteşugar; virtuozitatea lui se exprimă mai degrabă în domeniul tehnic propriu-zis, decît în căutarea de forme sau de expresii noi" (L. Musset).

CULTURA ȘI CIVILIZAȚIA BIZANTINĂ

Etapele istorice. • Organizarea politică. Împăratul. Senatul. • Organizarea administrativă. • Armata. • Dreptul și justiția. • Diplomația. • Societatea bizantină. • Economia agrară. Țăranii. • Meșteșugurile și comerțul. • Constantinopolul. • Locuința. Alimentația. Îmbrăcămintea. • Viața familială. • Spectacole. Divertismente. • Viața religioasă. Organizarea Bisericii. • Monahismul, erezii și superstiții. • Iconoclasmul și consecințele lui. • Viața intelectuală. Învățămîntul. • Științele și tehnica. • Filosofia. • Literatura. • Genurile și speciile cultivate. • Muzica și teatrul. • Estetica artei bizantine. • Arhitectura și sculptura. • Pictura. Mozaicul și icoana. • Difuziunea și influența artei bizantine. • Bizanțul și Țările Române. • Cultura și civilizația bizantină și Occidentul.

LA FRONTIERELE IMPERIULUI: CULTURA ȘI CIVILIZAȚIA ARMEANĂ.

ETAPELE ISTORICE

Civilizația și cultura bizantină s-au constituit ca o „sinteză a tuturor elementelor politice, religioase, intelectuale ale lumii antice în declin: tradiție latină, elenism, creștinism, cultură orientală" (L. Bréhier). De-a lungul unei perioade de peste unsprezece secole, în timp ce Occidentul trăia o epocă de dezagregare, construindu-și apoi din greu o nouă cultură și civilizație, Imperiul bizantin și-a creat o monarhie absolută și o administrație puternic centralizată, a conservat tradițiile clasice — cultura greacă și dreptul roman — cărora le-a integrat elemente orientale, și și-a extins acțiunea civilizatoare și culturală în țările Europei sud-estice și răsăritene, devenind în felul acesta o componentă importantă a culturii medievale europene în totalitatea ei, și singurul stat civilizat din Europa Evului Mediu timpuriu.

În prima perioadă a istoriei sale (330—610) caracterul civilizației și culturii bizantine este prevalent latin[1]. Este o perioadă tipic de tranziție; în primele sale secole istoria Bizanțului[2] este de fapt istoria jumătății răsăritene *(Pars Orientalis)* a Imperiului roman, — după împărțirea hotărîtă de Theodosius I, în 395. În 330, Constantin cel Mare inaugurase noua capitală a Imperiului, mutată pe malul Bosforului: un oraș nou, construit pe locul anticului Byzantion[3], căruia în cinstea împăratului fondator i se va spune Constantinopol, dar al cărui nume oficial era Noua Romă. Alegerea locului era genială: prin poziția sa geografică, situată în centrul Imperiului roman, noua capitală prezenta cele mai mari avantaje economice și strategice, — controlînd drumurile comerciale cu Orientul, dispunînd de un mare port maritim și putînd apăra în modul cel mai eficient granițele Imperiului contra atacurilor perșilor, ale popoarelor migratoare din stepele Rusiei și, mai tîrziu, ale arabilor.

În succesiunea lor cronologică, evenimentele cele mai importante pe plan politic și militar au fost: primirea goților (332) și a vizigoților (382) ca federați; invaziile persane în Siria și Mesopotamia (337—363); apariția la granițe a hunilor (cca 375); domnia lui Arcadius ca împărat al Imperiului de Răsărit (395); construirea zidului lui Theodosius II care va apăra capitala dinspre uscat (în 413). După căderea Imperiului roman de Apus (476) împărații bizantini rămîn singurii săi succesori legitimi; în Italia se constituie regatul ostrogot al lui Theoderic (493), în timp ce în Imperiul de Răsărit au loc repetate răscoale populare (491—518),

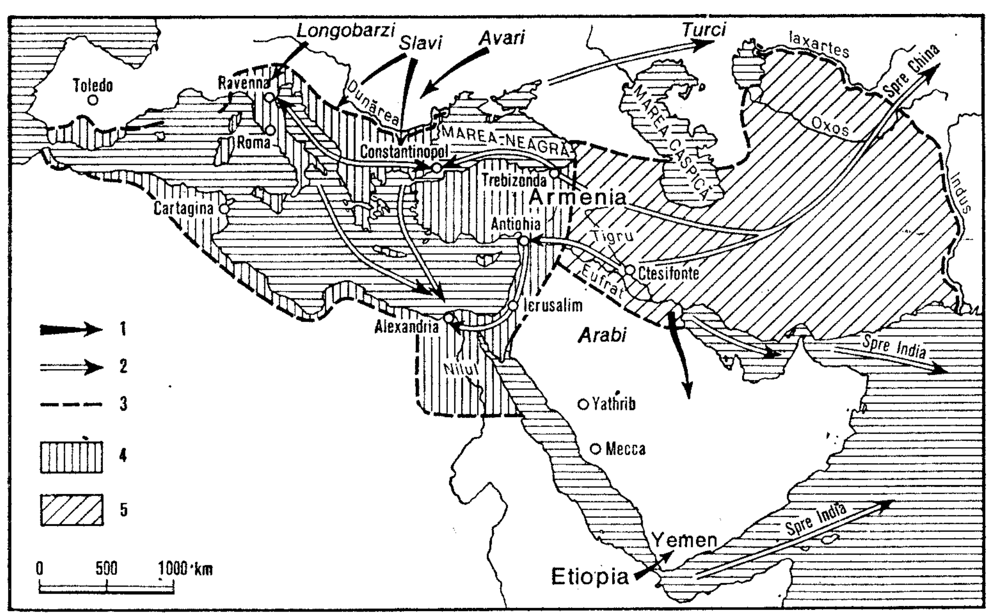
[1] Cu necesara precizare că predominant latin era Imperiul, nu cultura. Este perioada așa-numitei diglosii greco-latine: latina era limba statului, a civilizației, în timp ce greaca era limba culturii (cf. G. Dagron).

[2] Atît termenul de Bizanț (denumind fie Imperiul, fie capitala) cît și adjectivul derivat, *bizantin*, sau numele de *bizantini* dat locuitorilor Imperiului ori capitalei, sînt de origine modernă, datînd din sec, XVII. În realitate, „*Romània* este una din denumirile medievale ale Imperiului pe care noi îl numim convențional bizantin. Oficial, acest Imperiu purta numele de *Basileia ton Romaion*, Împărăția Romanilor, iar supușii săi, deși de limbă greacă, erau numiți *romaioi*, romani, și niciodată *ellenes*, eleni, căci Imperiul bizantin nu este altceva decît continuatorul celui roman. Multă vreme în Bizanț, *elin* era sinonim cu *păgîn*, desemnînd pe adepții filosofiei antice sau ai diverselor doctrine mistice ale elenismului" (N.S. Tanașoca).

[3] Fondat de coloniștii greci din Megara în sec. VI î.e.n.

iar slavii ajung amenințător pînă sub zidurile Constantinopolului (517). Cu anul 518 începe așa-numita „epocă a lui Iustinian"[4], a cărui lungă domnie (527—565) a însemnat perioada de apogeu a Imperiului, atît pe plan economic cît mai ales cultural, politic și militar. Împăratul patronează marea operă legislativă care îi va purta numele — și intervine direct în problemele Bisericii, pe care o va dirija efectiv. Generalii săi Belizarie și Narses recuceresc teritoriile pierdute din Occident — din nordul Africii de la vandali (534), din Italia de la ostrogoți (555), din Spania de la vizigoți (554), — realizînd pentru ultima oară (deși pentru scurt timp) unitatea mediteraniană a Imperiului roman; războaie care însă au costat sacrificii umane, financiare și militare imense, epuizînd catastrofal resursele și forța Bizanțului. La aceasta au mai contribuit — după domnia lui Iustinian: pierderea treptată a regiunilor occidentale recent recucerite (începînd din 568); un îndelungat conflict cu perșii (572—591); invazia avaro-slavilor coalizați (586—587) și respectivele războaie de apărare a granițelor (592—602); pătrunderea și stabilirea slavilor la sud de Dunăre (602); invaziile avarilor (604) și perșilor (605—609); regimul de teroare al lui Phocas (602—610) și, în fine, domnia lui Herakleios, proclamat împărat în anul 610.

În domeniul culturii și al vieții religioase s-au înregistrat de asemenea fapte și opere care, încă din această perioadă istorică de tranziție, vor conferi un profil

Imperiul bizantin și Imperiul sassanid în sec. VI. 1. Expansiunea teritorială. 2. Căi comerciale. 3. Frontiere. 4. Imperiul bizantin. 5. Imperiul sassanid

original noii culturi a Bizanțului. Seria dezbaterilor teologice — intim legate de ideologia politică a Imperiului — începe cu primele două Concilii ecumenice (din Niceea, 325, și Constantinopol, 381), în care arianismul este condamnat ca erezie.

[4] Ultimul mare împărat roman, al cărui vis era să reînvie trecutul glorios al Romei, era unul din cei mai culți oameni ai vremii sale; vorbea perfect limba greacă, a compus cîteva opere teologice, precum și imnuri religioase — dintre care unele au rămas pînă azi în liturghia ortodoxă.

Aici se stabilesc dogme şi canoane ale ortodoxiei creştine, sistematizate în a doua jumătate a sec. IV de primii Părinţi ai Bisericii orientale: Vasile cel Mare, Grigorie din Nyssa, Grigorie din Nazianz şi Ioan Chrysostomul. În 381 creştinismul este proclamat, prin edict imperial, religie oficială de stat — pentru ca, zece ani mai tîrziu, toate cultele păgîne din Imperiu să fie interzise. Între 330—360 se construieşte marea biserică Sf. Sofia din Constantinopol — distrusă în timpul marei răscoale populare Nika şi reconstruită de Iustinian (532—537). În 425 se fondează Universitatea din Constantinopol, cu 31 de catedre, în care limba greacă are acum preeminenţa asupra celei latine. Al treilea Conciliu ecumenic (din Efes, 431) condamnă nestorianismul; iar al patrulea (din Calcedon, 451), condamnă doctrina monofiziţilor. În 438 cei doi împăraţi romani (din Constantinopol şi din Ravenna) promulgă şi publică *Codul Theodosian*. La Ravenna se construieşte mausoleul Gallei Placidia (cca 450), iar în secolul următor — Baptisteriul Neonian şi cel Arian, bazilicele S. Apollinare Nuovo şi S. Apollinare in Classe, precum şi biserica S. Vitale, decorate de meşterii bizantini cu splendide mozaicuri. La Constantinopol se publică monumentalul *Corpus juris civilis*, cuprinzînd *Codul lui Iustinian*, *Institutele*, *Pandectele* şi *Novellele* (529—565)[5].

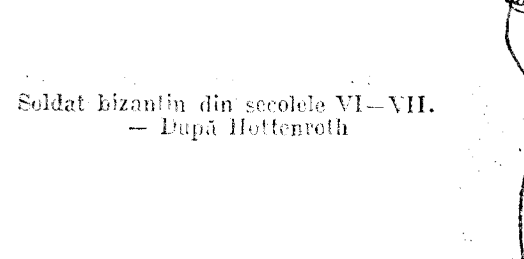
A doua perioadă a istoriei bizantine (610—1081) este epoca clasică a acestei civilizaţii — care îşi cîştigă acum pe deplin un caracter grecesc (incluzînd importante contribuţii orientale), un caracter original propriu-zis „bizantin". Perioada începe cu domnia lui Herakleios (610—641); în cele cinci secole care au urmat au avut loc transformări profunde în toate domeniile vieţii statului. În timp ce politica externă a Imperiului i-a sporit prestigiul, victoriile sale militare — îndeosebi asupra arabilor — au contribuit considerabil la apărarea civilizaţiei europene, iar influenţa sa asupra vieţii culturale — din spaţiul răsăritean, sud-est european şi chiar occidental — a fost substanţială.

Acum se pun şi se consolidează bazele statului bizantin medieval cu accentuate tendinţe de dezvoltare în sens feudal. Este promovată mica proprietate a unei ţărănimi libere — care însă începînd din sec. IX va fi progresiv aservită marilor proprietari funciari. Apare noua structură administrativă a *themei* — care va dura pînă la sfîrşitul Imperiului; în organizarea armatei, locul mercenarilor va fi luat de ţăranii-soldaţi din *theme*. După pierderea teritoriilor din Occident, baza vitală a Imperiului rămîne Asia Mică — de unde vin şi impulsurile iconoclasmului care a agitat viaţa Imperiului timp de peste un secol (726—843). Herakleios învinge definitiv redutabilele forţe persane (622—628), expediţiile arabilor contra Constantinopolului sînt respinse (674—678, 717—718), — în timp ce în nord graniţele sînt mereu atacate de slavo-avari, ruşi şi îndeosebi de bulgari (începînd din 679, cînd pătrund în Dobrogea bizantină). Supremaţia arabilor în Mediterană provoacă o decădere economică de moment a oraşelor bizantine, care în secolele IX şi X vor înflori din nou. În aceste secole, pe plan politico-militar Imperiul trece la o politică expansionistă îndreptată în special spre regiunea Balcanilor, şi la recucerirea Siriei,

[5] În această perioadă se înscriu primii reprezentanţi de seamă ai literaturii bizantine: Eusebiu din Cezarea (cca 260 — cca 340), autor al unei cronografii, al unei istorii a Bisericii şi al unei biografii a lui Constantin; Ammianus Marcellinus (cca 330 — cca 400), ultimul mare istoric roman; istoricul grec Zosimos (sec. V) şi filosoful Proclos (cca 410—485); poetul Romanos Melodul (m. cca 550), considerat cel mai mare poet bizantin, autor de imnuri religioase; istoricul Procopius din Cezarea (cca 500 — cca 565). ş.a.

Armeniei şi Mesopotamiei. — Spre sfîrşitul acestei perioade (1025—1081) Imperiul trece printr-o gravă criză. Luptele pentru domnie aduc pe tron împăraţi care se dovedesc foarte slabi, uzurpările se ţin lanţ[6], ţărănimea liberă este ruinată, statul încetează de a mai fi o putere mondială[7].

În schimb creaţia culturală marchează momente importante — cu marele poet profan Georgios Pisides (sec. VII) şi cu patriarhul Photios (820 — cca 891),

Soldat bizantin din secolele VI—VII. — După Hottenroth

cel mai mare învăţat al veacului său, autorul unei deosebit de preţioase opere enciclopedice. Apar acum (726) *Ecloga*, Codul de legi al lui Leon III şi *Basilicalele* (887—893), cel mai mare monument juridic bizantin. În sec. VII trăieşte marele teolog al secolului, Maximos Mărturisitorul, iar în cel următor, Ioan Damaschinul (cca 650 — cca 750), autorul unei imense opere teologice, care include şi poezii. Este epoca unei adevărate renaşteri artistice, în arhitectură, mozaic şi în pictura monumentală; cînd se elaborează (sec. X—XII) capodopera literaturii bizantine, romanul în versuri *Dighenis Akritas;* şi cînd viaţa intelectuală atinge momentul său de culme prin reorganizarea Universităţii din Constantinopol, avînd în fruntea ei marea personalitate a istoricului şi omului de ştiinţă Mihail Psellos (1018—1078).

[6] Într-un răstimp de numai 24 de ani (1057—1081) au loc nu mai puţin de şapte revolte militare care aduc pe tron cinci împăraţi.

[7] Împăraţii mai însemnaţi ai acestei perioade sînt: Herakleios (610—641), genial strateg şi excelent organizator al administraţiei statului; Leon III (717—740), care inaugurează politica iconoclastă, dar şi un program complex de reforme; talentatul strateg şi om politic Constantin V (740—775); Teofil (829—842), un bun organizator al statului; Leon VI (886—913), legislator şi strateg; cărturarul Constantin VII Porphyrogenetul (945—959), care s-a ilustrat prin activitatea sa culturală; şi Vasile (Basilios) II (976—1025), a cărui domnie a însemnat apogeul puterii statului bizantin, prin extinderea considerabilă a teritoriului Imperiului în Orient şi în Balcani.

Ultima perioadă, de aproape patru secole (1081—1453), a însemnat o epocă de declin, progresiv şi general.

Începînd cu dinastia Comnenilor, inaugurată de domnia reprezentantului aristocraţiei Alexios I (1081—1118), structurile centralizate ale statului sînt continuu subminate de procesul rapid de feudalizare, care va duce la dispariţia micii proprietăţi a ţăranilor liberi şi la creşterea puterii economice şi politice a nobilimii

Soldat bizantin din secolele IX—X. — După Hottenroth

şi a militarilor. Noua dinastie se sprijină pe aristocraţia feudală. Concesiile şi privilegiile acordate de Imperiu negustorilor veneţieni şi genovezi diminuează considerabil resursele financiare ale statului. Dominaţia bizantină în Peninsula Balcanică primeşte acum o serioasă lovitură prin înfiinţarea statelor bulgar şi sîrb. Cruciadele occidentalilor — şi în primul rînd planurile regilor normanzi din Sicilia, precum şi ale împăraţilor romano-germani — vizau în fond cucerirea teritoriilor Imperiului, ameninţîndu-i grav existenţa politică.

În 1204 Constantinopolul este — pentru prima oară în decursul îndelungatei sale istorii — cucerit şi jefuit cumplit de creştinii cruciadei a IV-a[8]. Ia fiinţă ,,Imperiul latin al Constantinopolului"; Baudouin, conte de Flandra, este ales şi încoronat ca împărat; veneţienii impun ca patriarh latin al Constantinopolului un protejat al lor, Morosini, asigurîndu-şi astfel controlul asupra unei instituţii de însemnătate fundamentală în viaţa Imperiului cum era Biserica. Din teritoriile cucerite de la bizantini, un sfert îi revine lui Baudouin, o parte — cea mai consistentă şi mai importantă — Veneţiei, iar restul este împărţit şi dat ca feude cavalerilor latini. Pe teritoriul rămas în afara sferei de autoritate directă a imperiului latin au luat fiinţă cîteva formaţii politice greceşti — dintre care mai importante au fost „imperiile" din Niceea (1205—1261), Thesalonic (1228—1241) şi Trapezunt (1204—1465). În 1261 împăratul Niceei, Mihail VIII Paleologos, recucereşte Constantinopolul,

[8] „De cînd există lumea n-a fost luată atîta pradă dintr-un oraş" — scrie cronicarul cruciadei a IV-a, Villehardouin. „Şi au fost date focului mai multe case decît cîte se află în cele trei mai mari oraşe ale regatului Franţei, luate la un loc".

fondînd dinastia care va domni pînă în 1453. — În secolele care au urmat cuceririi din 1204 agonia Imperiului a fost agravată de războaie civile, de pauperizarea populației în profitul aristocrației funciare, de ocuparea majorității posesiunilor din Peninsula Balcanică de către Serbia (sub Ștefan Dușan), de pierderea Asiei

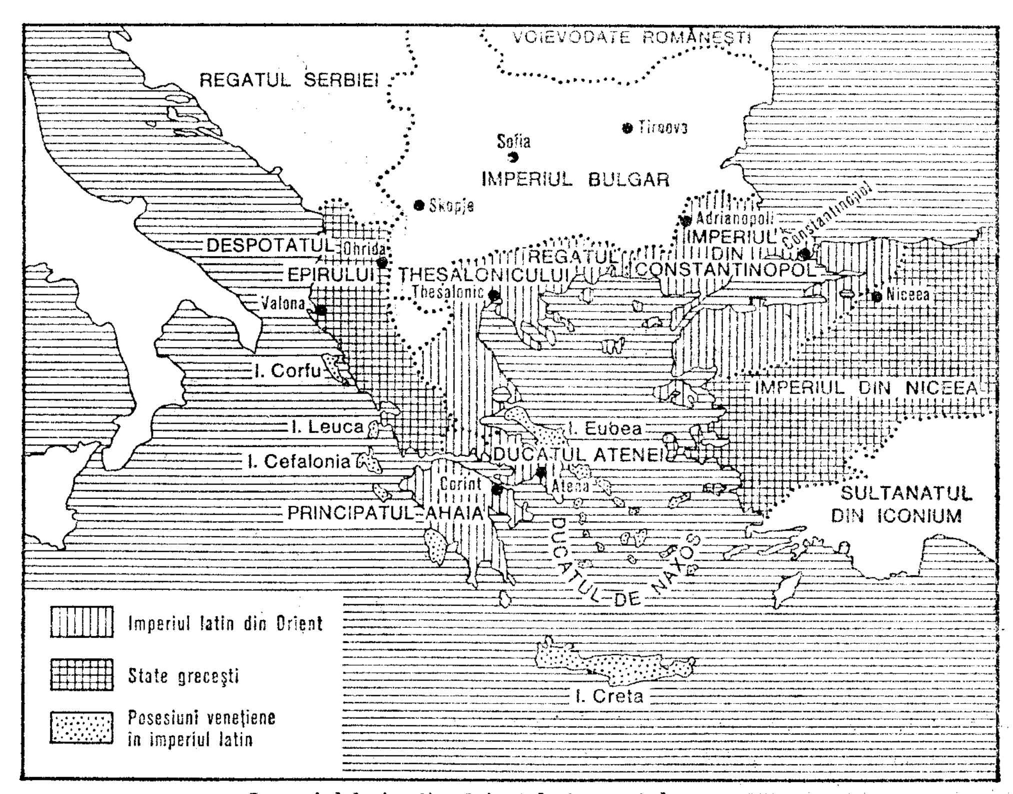
Mercenar oriental din secolele IX—X. — După Hottenroth

Mici în fața otomanilor (care în 1365 își vor muta capitala de la Brussa la Adrianopol), precum și de grava criză economică provocată de controlul exercitat de republicile marinare italiene.

Turcii, după ce distrug statul bulgar și cel sîrb (în 1389) și îi înving pe cruciații occidentali la Nicopole (1386) și Varna (1444); după ce în 1397 asediaseră Constantinopolul, iar în 1430 cuceriseră Thesalonicul, — se pregătesc acum să dea ultima lovitură Imperiului bizantin (care la acea dată se reducea la teritoriul capitalei și al împrejurimilor ei). Împărații fac apel la ajutorul puterilor din Occident — ale căror interese comerciale însă le făceau să dorească tocmai sfîrșitul Bizanțului. În 1453, după o apărare disperată de 7 săptămîni Constantinopolul este ocupat și jefuit de uriașa armată a lui Mahommed al II-lea.

Această perioadă de declin a istoriei și civilizației bizantine a cunoscut însă momente de prestigioasă afirmare pe plan cultural. Eleganta și rafinata curte a Comnenilor era și un strălucit centru al vieții intelectuale și artistice. Faima școlilor superioare constantinopolitane atrăgea studenți și erudiți și din îndepărtate țări ale Apusului. În domeniul istoriografiei se scriu interesante opere de istorie contemporană — ca *Alexiada* Anei Comnena; în timp ce, în filosofie, un Ioan Italos „dă o interpretare raționalistă dogmei creștine, prin care, influențează nașterea scolasticii în Occident“ (S. Brezeanu). Se dezvoltă în proporții considerabile pictura murală a frescei, care ia din ce în ce mai mult locul mozaicului, mult prea costisitor pentru posibilitățile bisericilor mai modeste. Sub influența artei bizan-

tine — continuu activă în capitala Imperiului — se crează noi capodopere, pînă în îndepărtate orașe din Apus (Veneția, Palermo, etc.). În timpul așa-numitei „Renașteri a Paleologilor" este în mare cinste cultul antichității, al științei grecești, al spiritului enciclopedic, al unei gîndiri libere. Între personalitățile mari ale timpului

Imperiul latin din Orient la începutul sec. XIII

se numără filosoful neoplatonician Georgios Gemistos Plethon (cca 1360—cca 1452), sau cardinalul roman, născut la Trapezunt, Bessarion (1395—1472), — figuri impunătoare care au jucat un rol deosebit de important în fundamentarea umanismului italian.

ORGANIZAREA POLITICĂ. ÎMPĂRATUL. SENATUL.

„Imperiul bizantin s-a menținut timp de unsprezece secole aproape numai grație virtuților constituției sale imperiale și ale administrației sale" (S. Runciman). Derivate din instituțiile latine, instituțiile bizantine au evoluat adaptîndu-se mereu unor noi condiții. Primul mare stat care — asemenea Armeniei, înaintea lui — și-a fondat existența politică pe principii creștine, Bizanțul a susținut totdeauna ideea misiunii sale providențiale: Imperiul este o emanație a voinței divine, iar împăratul este alesul lui Dumnezeu și omologul său pe pămînt; ca atare, puterea sa este — de drept — absolută, întrucît are un caracter divin.

Religia creștină a fost o componentă fundamentală a Imperiului roman de Răsărit. „Numai sinteza culturii elenistice și a religiei creștine cu structura statală romană a permis formarea acelui fenomen istoric pe care îl numim Imperiul bizantin“ (G. Ostrogorsky). Încă în sec. III Aurelian adusese din Siria „idealul oriental al unei monarhii sacre și instituise un fel de monoteism solar, religia lui *Sol invictus*, drept cult oficial al Imperiului“ — observă Chr. Dawson. „Acest teism solar a fost religia casei lui Constantin și a pregătit calea acceptării creștinismului. Sfîntul Imperiu Roman, *Sancta Respublica Romana*, n-a fost creația lui Carol cel Mare, ci a lui Constantin și Theodosius. Odată cu sec. V el devine o adevărată teocrație, iar împăratul, un fel de rege-sacerdot“.

În sec. III, cu Dioclețian — care a dus pînă la ultimele consecințe principiul absolutismului monarhic — cultul imperial făcuse din împărat un personaj sacru, adorat după riturile curților orientale.

Constantin, adept al cultului oriental al Soarelui, creștinat și botezat în cultul arian abia în ultimele zile ale vieții, a dat în 313 „edictul din Milano“[9]. Edictele de toleranță a creștinilor, apoi adoptarea creștinismului ca religie de stat (de către Theodosius I, în 392), au fost măsuri dictate de rațiuni politice precise: în multitudinea eteroclită de popoare din Imperiu religia era un eficient factor unificator. La început această religie fusese cea a zeului Soare; dar cînd majoritatea populației din cele mai importante și mai bogate regiuni — Asia Mică, Siria, Egiptul, — trecuse la creștinism, era firesc ca această nouă religie să devină religie de stat, iar împăratul să fie în același timp șeful politic și religios al Imperiului[10].

Încoronarea împăratului era forma religioasă prin care se consfințea autoritatea sa de locțiitor pe pămînt al lui Dumnezeu. Ca *imperator* roman, el rămîne legislator și comandant suprem al armatei; ca *basileu*, el este — asemenea monarhilor orientali — autocrat; iar în calitatea sa de șef al unui imperiu creștin, el este reprezentantul lui Dumnezeu, *isapostolos* (titlu cu care a fost investit Constantin de Conciliul din Niceea), adică egal în rang cu apostolii. Juriștii bizantini au recunoscut autoritatea absolută a voinței împăratului. În conformitate cu această doctrină, orice jignire adusă împăratului era considerată un sacrilegiu; iar o răzvrătire împotriva autorității sale era pedepsită și cu excomunicarea.

În consecință, o lege care să reglementeze succesiunea la tron nu exista; și nici nu ar fi putut să existe — căci însăși voința Providenței, necesară și suficientă, o făcea absolut de prisos. Nici o familie regală în sînul căreia să fie limitat dreptul la succesiune nu exista. Puteau deveni împărați și candidații de cea mai umilă condiție socială[11]. Și chiar dacă era vorba de un uzurpator printr-un act de violență, singura condiție era ca un pretendent la tron să fie aclamat de Senat, de armată și de populația Constantinopolului; în care caz, și un uzurpator devenea „alesul lui Dumnezeu“ — căci voința divinității se exprima tocmai prin această alegere, prin aceste aclamații[12].

[9] De fapt, Constantin doar cunoscuse și aprobase, în 313, ordonanța dată în Orient, la Nicomedia, de împăratul Licinius în 312, — care la rîndul ei, repeta edictul de toleranță dat de Galerius (succesorul lui Diocleţian, în Occident) în 311.

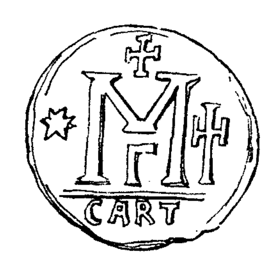
[10] Ca atare, reședința sa va fi „Palatul Sacru“, cînd va deceda va fi înmormîntat într-o biserică creștină, iar el și împărăteasa vor fi uneori declarați sfinți creștini — cum s-a întîmplat cu Constantin și mama sa Elena.

[11] Împărații Iustin I și Vasile I fuseseră simpli țărani; Leon V și Mihail II — scutieri; Phocas — simplu soldat; iar Leon Isaurianul — un modest meseriaș.

[12] Din cei 109 împărați pe care i-a avut Bizanțul, numai 42 au sfîrșit cu bine; 12 au fost forțați să abdice, 20 au murit de moarte violentă, 12 au fost întemnițați sau închiși într-o mănăstire, 3 au fost lăsați să moară de foame, iar 18 au fost mutilați. (După L. Bréhier, 65 de împărați bizantini au fost detronați — dintre care 41 asasinați, 8 au căzut pe cîmpul de luptă, și numai 39 au murit de moarte naturală).

Împăratul putea să-şi asocieze la domnie pe unul din fiii săi, căruia îi dădea titlul de *co-imperator* şi succesor al său, încoronîndu-l cu coroana imperială — cum procedase Leon II, care îşi încoronase fiul (viitorul împărat Constantin V) cînd acesta avea vîrsta de abia doi ani[13]. Graţie acestui mecanism prin care se putea asigura o continuitate a succesiunii, Bizanţul a avut timp de cinci secole (IV-IX) numai patru dinastii. Imperiul putea avea, concomitent, chiar şi cinci asociaţi la

Monedă de argint emisă de Iustinian, purtînd efigia împăratului, — Cabinet des Médailles, Paris

domnie: în sec. X, Roman II Lecapenos — care domnea împreună cu Constantin VII Porphyrogenetul — îi proclamă împăraţi pe trei din fiii săi (iar pe al patrulea, uzurpînd autoritatea Bisericii în favorul puterii statului, îl numeşte patriarh al Constantinopolului). De notat însă că, totdeauna, predomina autoritatea unui împărat principal. Şi o fiică, sau o soră, sau văduva unui împărat puteau să succeadă decedatului — şi chiar să transmită dreptul la domnie soţilor lor. În sec. XI, împărăteasa Zoe, fiica lui Constantin VIII, după moartea tatălui ei, acordă coroana imperială fiecăruia din cei trei bărbaţi cu care se va căsători. În secolul VIII şi în secolul IX, după moartea părinţilor lor, două prinţese — Irena şi Theodora — au ocupat tronul Imperiului fără să se mai căsătorească.

Ceremonia învestiturii era primul act de recunoaştere oficială a noului împărat; consta în înălţarea celui ales pe scut (ţinut, într-o perioadă mai tîrzie, nu de soldaţi, ci de patriarh şi de înalţii demnitari ai Imperiului); gest care amintea originea militară a instituţiei imperiale. Dar ceremonia esenţială, care punea în evidenţă şi proclama caracterul fundamental religios al autorităţii imperiale, era încoronarea religioasă: în catedrala Sf. Sofia, patriarhul Constantinopolului îi binecuvînta hlamida şi încălţările de purpură — însemnele demnităţii imperiale, — îl miruia, îi punea pe cap coroana şi îi da sfînta cuminecătură.

Soţia împăratului era încoronată şi ea, dar în cadrul unei ceremonii care avea loc la Palat, în prezenţa patriarhului şi a înalţilor demnitari. Împărăteasa se bucura de cuvenitele onoruri: efigia sa figura pe monede, asista la ceremonii şi procesiuni (dar numai începînd din sec. XI), primea — alături de împărat — jurămîntul ierarhilor, al senatorilor şi guvernatorilor provinciilor; primea pe ambasadori, pe senatori, şi ţinea şi ea o corespondenţă oficială. În calitate de regentă a fiului său minor, împărăteasa îşi exercita efectiv şi autocrat puterea. Începînd din sec. X, căsătoriile cu prinţese străine sînt tot mai frecvente — din motive politice; şi din aceleaşi motive sînt frecvente acum şi căsătoriile unor prinţese bizantine cu împăraţi, regi sau prinţi străini.

Cultul imperial a devenit în Bizanţ o adevărată religie: cu un sanctuar propriu — în „Palatul Sacru", reşedinţa principală a împăraţilor bizantini, cuprinzînd şi un ansamblu de capele şi oratorii — şi cu ceremonii avînd caracter de solemnităţi

[13] Iar Ana Comnena scrie că, la cîteva zile după ce s-a născut, „părinţii mei m-au onorat şi pe mine cu coroana şi diadema imperială" *(Alexiada*, VI, 8, 4).

religioase. O tăcere profundă, gesturi rituale, rugăciuni, aclamații ritmate, prosternare obligatorie, sărutarea mîinii și încălțării împăratului — care nu călca decît pe un covor de purpură, — mîna lui nu putea fi profanată prin contactul cu mîna unui muritor de rînd, și în fața căruia cel primit în audiență era condus și susținut de doi demnitari ai curții. Ceremoniile de la Palat, codificate în tratate anumite, aveau aspectul unor liturghii, de slujbe religioase comportînd veșminte somptuoase

Împărat bizantin din primele secole ale Imperiului, în costum de ceremonie. — După *Historia Byzantina*, de Du Cange

de diferite culori (variind după natura ceremoniei), mișcări și gesturi solemne, muzică și cîntări, lumînări, cădelnițe, fum de tămîie, aclamații ritmate și dialogate al căror text glorifica victoriile și exalta măreția quasi-divină a împăratului: un ritual care a transmis numeroase elemente liturghiei Bisericii ortodoxe[14]. Exista și un calendar al sărbătorilor imperiale, analog calendarului religios, care însă nu se confundau cu sărbătorile stabilite de Biserică. Chiar sărbătorile religioase erau celebrate la Palat independent și înainte de a fi sărbătorite în biserici. Audiențele imperiale, primirea ambasadorilor străini, procesiunile cu întreg cortegiul de înalți demnitari, banchetele cu care se încheiau sărbătorile, funeraliile unui basileu, — totul era de un fast impresionant, urmărind apoteozarea împăratului.

Adorația imperială se referea și la efigiile împăratului, la portretele, busturile și statuile lui. În sec. XIV, printre icoanele sfinților purtate în procesiuni figura și portretul basileului. Acesta avea și o semnificație juridică de autoritate: „prezența portretului împăratului dădea valoare legală actelor publice care trebuiau îndeplinite în mod obligator în fața lor: prestări de jurăminte, decizii administrative, hotărîri ale tribunalelor" (L. Bréhier). — Obligația de venerare a imaginilor

[14] Biserica orientală a introdus în serviciul divin lumînările și fumul de tămîie abia în sec. IV; iar veșmintele liturgice, imitînd hlamida imperială, au fost introduse tot sub influența ceremoniilor de la Palat, în secolele V și VI.

împăratului impunea norme precise de reprezentare portretistică a persoanei sale sacre. Adeseori caracterul iconografiei imperiale — nimbul auriu, atitudinea maiestuoasă, figurile alegorice, cadrul triumfal, reprezentarea curţii imperiale cu fastul ei, simbolurile creştine, semnul crucii în primul rînd, figurînd în portretele împăratului şi în scenele solemne ale picturii de curte — sînt identice celor ale iconografiei religioase. Şi în iconografie, Biserica orientală s-a inspirat din modelele fastului imperial.

Doctrina politică bizantină îl prezenta deci pe împărat ca pe o divinitate terestră; ca atare, prerogativele lui se extind — cum se va vedea mai jos — şi în viaţa Bisericii. Dar funcţia cea mai importantă a împăratului era cea administrativă, legislativă şi judecătorească. Legislator şi judecător suprem, voinţa sa avea valoare de lege. În exercitarea acestei funcţii suveranul nu era limitat decît de o forţă: conştiinţa tradiţiei, a respectării tradiţiilor juridice, a dreptului roman.

Efectiv, începînd chiar cu Constantin cel Mare împăratul guverna prin intermediul unui aparat politico-administrativ avînd competenţe precise. În cadrul acestuia, personajul cel mai important după împărat era *praefectus praetori*, care avea facultatea de a controla şi dispune în toate domeniile vieţii economice. Comanda supremă a armatei o avea împăratul, în subordinea căruia era (pînă la începutul sec. VII) un *magister militum* pentru trupele din Occident, şi un altul, pentru cele din Orient. Sub conducerea împăratului, patru miniştri conduceau politica internă şi externă. Poziţia preeminentă o deţinea *magister officiorum*, şeful protocolului, al relaţiilor externe, al poliţiei politice şi comandant al gărzii palatului. „Ministrul Justiţiei" — *quaestor sacri palatii* — se ocupa de pregătirea legilor şi ordonanţelor imperiale; un „ministru de finanţe" (*comes sacrarum largitionum*) administra tributurile în bani şi regla îndatoririle Imperiului (plata soldei trupelor şi a salariilor funcţionarilor, vărsăminte externe pe baza acordurilor stipulate). Un al doilea „ministru de finanţe" *(comes rerum privatarum)* administra enormele venituri primite de împărat din bunurile şi fondurile imperiale — din care plătea trupele private ale împăratului, activitatea edilitară, jocurile oferite poporului, primirile ambasadorilor străini, întreţinerea personalului curţii, etc.; fonduri imense — pentru că „fiecare împărat era moştenitorul bunurilor private ale predecesorului său" (H.-W. Haussig).

Monedă de argint emisă de Heraklios, cu chipul împăratului. — Cabinet des Médailles, Paris.

O instituţie de mare importanţă era *consistorium* — consiliul imperial. Spre deosebire de vechiul *consilium principis*, acesta ţinea şedinţe regulat, iar membrii săi *(comites)* rămîneau aceiaşi, numiţi de împărat; era format din funcţionari competenţi, consilieri specialişti, fiecare ocupîndu-se de un anumit fel de probleme bine precizate. Propunerile aduse în faţa *consistorium*-ului erau pregătite în prealabil de anumite comisii, care le studiau. Foarte curînd aceste comisii s-au transformat în „Casa civilă", în cancelaria personală a împăratului, numită *cubiculum* — pentru că lucra într-un cabinet privat (în lat. *cubiculum)* din palatul

imperial. (Membrii ei se numeau *cubicularii*). Cancelaria privată a devenit un organ mai important decît *consistorium*[15].

Senatul, în schimb, n-au avut niciodată autoritatea și prestigiul celui din Roma; atribuțiile sale rămăseseră în principiu aceleași, dar cu puteri adesea limitate. Ca organ consultativ, Senatul *(synkletos)* pregătea proiecte de legi și putea fi invitat de împărat să se pronunțe asupra unor probleme importante de stat; ca adunare politică, ratifica alegerea noului împărat de către armată și popor; se ocupa și de aprovizionarea capitalei — prezidat fiind în acest caz de prefect — și de învățămîntul public. În jurul anului 900 atribuțiile legislative și administrative i-au fost abolite.

Numărul membrilor Senatului a fost în continuă creștere. Cum după fondarea noii capitale puțini senatori părăsiseră Roma, împăratul Constantin a numit peste 300 de senatori din răsăritul Imperiului; succesorul său a ridicat numărul lor la 2 000. După răscoala Nika din 532, în care fuseseră amestecați și senatori (cărora li s-au confiscat bunurile), Iustinian a reformat Senatul: toți cei ce dețineau înalte demnități în stat au devenit automat membri, precum și bogați proprietari funciari. În sec. XI au intrat în Senat și negustori și meșteșugari — încît în timpul domniei lui Alexios I numărul membrilor ordinului senatorial trecea de 10. 000. Pensiile și gratificațiile le erau acordate o dată pe an. Împărații promiteau să țină seama de hotărîrile Senatului — dar această promisiune n-a fost respectată niciodată. Devenită în curînd anacronică, această instituție a supraviețuit totuși pînă la sfîrșitul Imperiului.

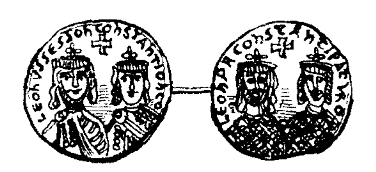
ORGANIZAREA ADMINISTRATIVĂ

Statul bizantin se deosebea de celelalte state medievale prin puternica sa centralizare administrativă, fiind primul stat centralizat și singurul pînă în sec. XIII.

Administrația depindea direct de împărat — la fel ca justiția, finanțele, armata și Biserica. Toți funcționarii statului îi erau subordonați, întreaga activitate a Imperiului era propulsată de Palatul Sacru. Înalții funcționari civili și militari erau distinși de împărat cu titluri onorifice (care implicau și anumite privilegii), pe lîngă cele ale respectivelor lor funcții și precedîndu-le. În unele cazuri titlurile acordate nu comportau și sarcini efective; chiar și în acest caz titlul onorific dădea drept (cel puțin după sec. IX) la o pensie. Dar nici funcțiile efective nici titlurile onorifice nu erau ereditare, ci totdeauna conferite de împărat *ad personam*. Funcțiile erau retribuite cu salarii anuale și cu cadouri din partea basileului, la anumite ocazii. Îndatorirea principală a oricărui funcționar era să execute hotărîrile împăratului, sau să vegheze ca acestea să fie executate. Începînd din sec. VI, în unele provincii înalții demnitari dețineau în același timp și autoritatea supremă civilă și cea militară. Aceasta era situația *strategului*, în sistemul *themelor* instaurat în sec. VII; sau a *exarhului* — locțiitor cu depline puteri al împăratului — după înființarea (la sfîrșitul sec. VI) a celor două exarhate, din Italia (cu sediul la Ravenna) și Africa (la Cartagina).

[15] Ședințele *consistorium*-ului se țineau de membrii săi — chiar și cei mai înalți demnitari — stînd în picioare (lat. *consistere* — „a sta în picioare"); căci împăratul pretindea venerație din partea tuturor.

În „Palatul Sacru" împăratul încredinţase guvernarea Imperiului unor înalţi funcţionari — un fel de „miniştri", — în frunte cu cei patru *logotheţi*. Primul era logothetul dromului *(logothetes tou drómou)*, şeful poştei, devenit (din sec. IX) şeful poliţiei, ministru de interne şi totodată de externe; iar din sec. XII — cu titlu de „mare logothet" — şeful cancelariei imperiale (prim-ministru). Urmau: logothetul tezaurului *(logothetes tou genikou)*, — ministru de finanţe;

Monedă bizantină de aur, cu figurile împăraţilor Leon Isaurianul (717—741), Constantin Kopronym (741—775), Leon Khazarul (775—780) şi Constantin V (780-797). — Cabinet des Médailles, Paris

logothetul militarilor — care se ocupa de administraţia armatei; în fine, „logothetul turmelor" — administratorul domeniilor, turmelor şi hergheliilor Imperiului[16].

În mod cu totul deosebit erau favorizaţi — în viaţa Palatului, în administraţie, şi în general în funcţii de conducere — eunucii. Foarte puţine asemenea funcţii le erau interzise — de pildă, cea de prefect al capitalei, sau cea de strateg al unei *theme*. Mari comandanţi ai armatei bizantine (Narses, de pildă) şi ai marinei au fost eunuci; mulţi logotheţi şi un număr de patriarhi ai Constantinopolului au fost de asemenea eunuci. Un eunuc nu putea aspira la coroana Imperiului, şi — fireşte — n-avea nici cum să transmită drepturi ereditare. „În realitate, folosirea eunucilor şi funcţiile de conducere care li se încredinţau a fost principala armă a Bizanţului împotriva tendinţei feudale de a concentra puterea în miinile unei nobilimi ereditare, — tendinţă care a cauzat atîtea tulburări în Occident" (St. Runciman). Pe de altă parte, eunucii nu s-au dovedit niciodată a fi inferiori nici sub raport moral nici din punct de vedere intelectual colegilor lor necastraţi. Iar castrarea nu era socotită o ruşine; părinţii aparţinînd familiilor celor mai nobile îşi mutilau copiii — ştiind că prin aceasta îi ajută să facă o carieră strălucită; şi chiar unii împăraţi au recurs la asemenea act[17].

Toţi funcţionarii, de toate gradele, erau amovibili, numiţi sau revocaţi de împărat, căruia trebuiau să-i depună jurămîntul de credinţă[18]. Sistemul de recrutare a funcţionarilor, aproape neschimbat de-a lungul secolelor, era bazat pe un examen destul de greu; candidaţilor li se cerea, nu atît o pregătire de specialitate, cît cunoştinţe generale de epistolografie, de retorică, de istorie, de literatură şi filosofie, şi mai ales de drept. Pregătirea lor era asigurată de şcolile medii şi supe-

[16] Alţi demnitari se ocupau de birourile administraţiei centrale *(sacellarii)*, de patrimoniul personal al împăratului *(sakelion)*, de administraţia financiară *(chartularios)*. de manufacturi şi arsenale *(eidikos)*. Comandantul-şef al armatei era *Domesticul Scholelor* — corpul gărzii personale a împăratului, — al cărui titlu, din sec, XI, este Marele domestic *(mégas doméstikos)*. Amiralul-prim al marinei era, pînă în sec. XII, *Drongarul flotei* (înlocuit apoi de *megadux)*. Ceilalţi înalţi demnitari erau: *protospatharios* — care la ceremonii purta spada împăratului; *protovestiarios*, administratorul garderobei personale şi al tezaurului privat al împăratului; *protostratorios*, administratorul grajdurilor basileului; *parakimomenos*, şeful eunucilor, paznicul nocturn şi adeseori confidentul împăratului; *eparchul*, prefectul capitalei, în sarcina căruia rămînea alimentarea populaţiei, conducerea poliţiei, supravegherea asociaţiilor de meşteşugari, etc.

[17] Niketas, fiul lui Mihail I, a fost castrat — şi totuşi a ajuns patriarh al Constantinopolului. Romanos I şi-a castrat nu numai fiul nelegitim care apoi, ca Mare Şambelan, a condus Imperiul timp de cîteva decenii, ci şi pe unul din fiii legitimi, devenit apoi patriarh: căci, în situaţii egale, eunucii aveau prioritatea. În clasele mijlocii mutilările erau mai rare; dar (cf. St. Runciman) un medic castrat putea să-şi facă o clientelă mai mare, căci putea profesa şi pe lîngă mănăstirile de călugăriţe, şi în spitalele de femei,

[18] Această obligaţie era impusă şi patriarhului şi înalţilor prelaţi,

rioare, de stat sau particulare. În principiu, oricine avea acces la cariera administrativă; în practică însă, încă din sec. VI familiile de mari proprietari au acaparat și funcțiile cele mai înalte; iar începînd din sec. XII, posturile administrative înalte erau deținute de prietenii împăraților sau de membrii familiilor lor.

Funcțiile puteau fi și cumpărate. Iustinian a suprimat asemenea incorectitudini, dar succesorii lui n-au reușit să le suprime. Pentru a le îngrădi, Leon VI

Aversul unei monede de aramă reprezentînd pe împăratul Heraklios și fiul său, bătută în Sicilia. — Reversul unei alte monede, bătută la Constantinopol în sec. VI. — Cabinet des Médailles, Paris

a fixat un tarif în acest sens; venalitatea a devenit înfloritoare îndeosebi sub Paleologi. Dealtfel răul nici nu putea fi extirpat: incompetența devenise o normă, din moment ce o pregătire de specialitate nu li se cerea decît juriștilor, medicilor și profesorilor.

Structura administrativă de bază a Imperiului de-a lungul întregului Ev Mediu a fost regimul *themelor*.

În sec. VII, împăratul Herakleios și urmașii săi au creat în anumite provincii — spre a le apăra împotriva atacurilor perșilor, arabilor și ale bulgarilor — circumscripții militare (numite *theme*), puse sub comanda strategului respectiv învestit și cu toate puterile civile. Provinciile astfel organizate care au luat ele însele denumirea de *theme* erau la început patru, în Asia Mică; în sec. IX numărul lor crescuse la 25, iar două secole mai tîrziu ajunsese la 31. În acest sistem de descentralizare militară și administrativă strategul, numit de împărat, era locțiitorul lui în respectiva *themă*. În subordinea sa erau șefii subdiviziunilor teritoriale ale *themei (thurmarchii* și *drungarii)*, precum și — în regiunile de coastă — *centarchii*, comandanții navelor de război *(dromoane)*.

Cadrul administrativ al *themelor* varia după fizionomia particulară a fiecăruia. În toate însă strategul exercita un control foarte strîns asupra administrației civile. Totuși judecătorii, protonotarii și funcționarii fiscului depindeau de respectivele „ministere"; iar unitatea militară respectivă *(tagma)* rămînea sub ordinele înaltului comandament din Constantinopol.

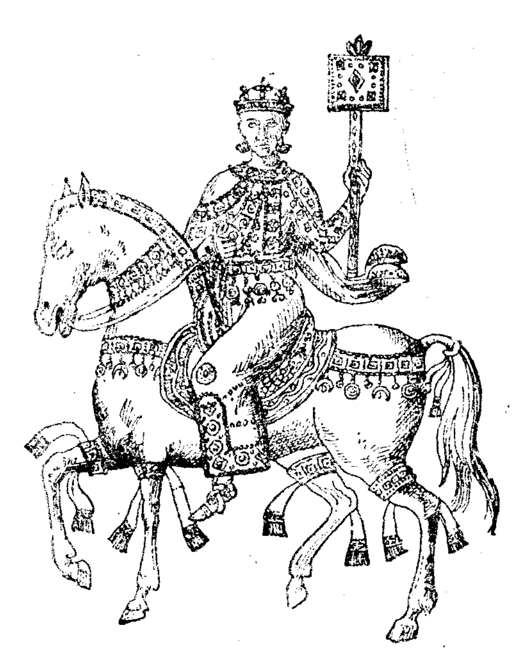
ARMATA

Problemele deosebit de grele pe care le punea Imperiului apărarea frontierelor atît de întinse și recucerirea teritoriilor pierdute au fost rezolvate grație marilor generali și admirabilei organizări a armatei. Atenția acordată organizării militare este confirmată de numeroasele tratate de tactică și de strategie apărute în Bizanț, de grija, beneficiile și privilegiile date de stat militarilor, și în general de considerația de care se bucura soldatul în societatea bizantină.

În primele trei secole ale Imperiului (cf. A. Guillou) armata era compusă din trupe de frontieră *(limitanei)*, recrutate din rîndurile populației locale; din trupe mobile *(comitatus)* de voluntari și de țărani liberi (sau — începînd din sec. VI — de *buccellarii*, puși la dispoziție de marii proprietari și de comunitățile sătești); din trupe formate din barbari aliați *(foederati)*, călăreți avînd o soldă și fiind sub

comanda ofiţerilor bizantini; din corpuri expediţionare — cu comandanţi proprii — furnizate de aliaţii barbari de la frontiere *(socii)* în condiţiile stabilite cu Imperiul; în fine, din soldaţii gărzii palatului *(palatini)* formată din mercenari străini. Efectivele armatei erau inferioare nevoilor de apărare ale Imperiului: aproximativ 550 000 de soldaţi în sec. V; 150 000 în sec. VI — iar la sfîrşitul secolului, între 15—30 000 de soldaţi.

Forţa armatei bizantine rezida nu în efective, ci în excelenta sa organizare.

Împărat bizantin, călare. Desen de pe o stofă din sec. X, găsită în mormîntul unui episcop din Bamberg

În război, armata — comandată de un strateg numit de împărat — era împărţită în 3 divizii *(mere)*; o divizie avea 3 regimente *(moirai)*, fiecare cu batalioane *(tagmata)* de cîte 3—400 de oameni; un batalion era divizat în unităţi de cîte 100, 10 şi 5 oameni, fiecare unitate cu comandantul său. Batalionul *(tagma)* îşi avea propriile servicii, de ambulanţă, de furieri, de căruţe pentru hrană, etc. Şi asistenţa religioasă era, bine înţeles, asigurată: soldaţii purtau cu ei cruci şi moaşte aduse de la Constantinopol, în fiecare seară şi dimineaţă se rugau şi cîntau imnuri religioase, iar înainte de începerea unei bătălii se spovedeau şi se cuminecau. — Echipamentul defensiv al infanteriei — platoşă, scut, jambiere, coif, — era foarte greu. Începînd din sec. VI locul principal îl ocupă cavaleria, înarmată cu spade, arcuri cu săgeţi şi suliţe. Disciplina era foarte severă, pedepsele erau draconice, — ceea ce totuşi n-a împiedicat frecventele cazuri de dezertare, revoltă sau trădare, explicabile într-o armată cu o compoziţie atît de eterogenă.

În sec. VII a avut loc o reformă — cu consecinţe deosebit de importante — în organizarea armatei, bazată pe sistemul fiefurilor militare. În schimbul concesionării pe viaţă a unui lot de pămînt (care era apărat de lege, nu putea fi înstrăinat, dar putea fi lăsat moştenire) beneficiarul era obligat să presteze serviciul militar. (Aceeaşi obligaţie îi revenea şi moştenitorului lotului). În cazul cînd beneficiarul nu putea răspunde îndatoririlor militare, putea fi înlocuit de un fiu al său. Beneficiarul primea şi o mică soldă pentru a-şi putea procura armamentul, şi era aproape complet scutit de impozite. Pămînturile mai bune erau concesionate călăreţilor

(precum și marinarilor din *themele* mai importante): celelalte — pedestrașilor și celorlalți marinari. Soldații erau întreținuți și echipați de familiile lor sau de comunitatea sătească. Beneficiarii erau foști coloni, foști sclavi proveniți din latifundiile decăzute, sau țărani care se retrăseseră din fața inamicilor. — Acest sistem a dispensat statul de a-și recruta trupe de mercenari, totdeauna insuficiente, foarte costisitoare și pe a căror loialitate nu se putea conta (cf. J. Ferluga).

Armele principale ale pedestrașilor erau sulița și arcul cu săgeți; iar ale călăreților — un cuțit mare, o secure cu tăiș dublu, și arcul, care era mai greu și bătea mai departe decît cel al perșilor. Numeroase și eficiente au fost totdeauna mașinăriile de asediu ale bizantinilor; dar arma cea mai eficientă — inventată către anul 670 și *folosită atît la asedii cît mai ales în luptele navale* — a fost faimosul „foc grecesc"[19].

Înfringerile militare suferite de Imperiu în a doua jumătate a secolului al XI-lea dovedesc că sistemul militar bizantin intrase în criză. *Themele* slăbesc și se dezmembrează, mica proprietate rurală dispare în profitul marii proprietăți funciare — ceea ce face să decadă sistemul bazat pe recrutarea țăranilor liberi. Ponderea mercenariatului crește din nou[20]. Apare acum un nou sistem de recrutare a soldaților — devenit regulă în secolele XIII și XIV: ofițerilor și îndeosebi marilor proprietari funciari li se conced de către stat mari ferme și chiar sate întregi, ai căror locuitori plătesc o arendă beneficiarului concesiunii. Aceștia vor asigura armatei imperiale un anumit contingent de călăreți, complet echipați. Beneficiarii se constituie într-o clasă de războinici aristocrați — care adesea își răscumpărau cu bani obligațiile militare; sume cu care erau recrutați și plătiți mercenari străini.

Pînă în sec. VII, Imperiul bizantin n-avea o forță navală permanentă. Chiar și Belizarie a învins (în 534) flota vandalilor cu o flotă improvizată, formată din 500 de nave de transport și numai 92 de *dromoane*. După care însă Iustinian a echipat flote — în Mediterană, în Marea Neagră și în Marea Roșie. Tipul de navă de război prin excelență era acum *dromonul*, cu un singur rînd de vîsle; o varietate era *liburna* — o navă de recunoaștere, ușoară și rapidă. Flota era comandată de ofițeri ai armatei de uscat.

Pe la mijlocul sec. VII, cînd în Mediterană își fac apariția pirații slavi și primele corăbii arabe, flota constantinopolitană se reorganizează, stabilindu-și unități de dromoane în anumite puncte strategice. (Împăratul și împărăteasa își aveau corăbiile lor personale). În sec. VIII iau ființă — pe lîngă flota imperială — și flote regionale ale *themelor* maritime, echipate și armate (inclusiv cu „focul grecesc") de populațiile locale. Pe fiecare navă erau instalate cîte trei tuburi *(siphona)* de propulsare a „focului grecesc". Navele de transport *(chelandia)*, înarmate la fel ca dromoanele, erau galere mari, cu patru rînduri de vîslași[21]. Efectivul flotei care a recucerit în 960 insula Creta de la arabi — cea mai mare flotă din istoria Bizanțului — era de 3 300 de vase, dintre care 2 000 de transport.

[19] Un amestec de sulf, salpetru și țiței, lansat asupra obiectivelor — probabil cu ajutorul unei mixturi detonatoare ca propulsor — prin niște tuburi lungi de metal, sau prin grenade de mînă.

[20] O parte importantă a armatei bizantine era constituită, în toate epocile, din mercenari străini — de la goți, vandali, gepizi și mauri din Africa, pînă la anglo-saxoni, scandinavi, ruși, arabi, turci, precum și din condotieri venețieni sau genovezi. Din mercenari erau compuse forțele militare din capitală, dintre care corpul de elită îl constituia Garda Palatului.

[21] Un dromon mijlociu putea îmbarca 130 de oameni, dintre care 100 erau vîslașii; cele mai mari puteau avea pînă la 200 de oameni. La bătălia navală contra arabilor din 910 au luat parte 104 dromoane bizantine și 75 de pamfile — fiecare dromon avînd 230 de vîslași și 60 de luptători; un pamfil avea între 130—160 de oameni, inclusiv vîslașii. Existau și corăbii speciale pentru transportul cailor.

Spre sfîrşitul sec. XI flota bizantină îşi pierde supremaţia în Mediterană, în faţa forţelor navale ale normanzilor şi republicilor marinare italiene. În 1285, Mihail VIII, pentru a mai reface finanţele statului suprimă flota, închide şantierele navale şi dezarmează toate galerele (în timp ce echipajul licenţiat intră în serviciul turcilor, constituind primul nucleu al flotei otomane). Mai tîrziu, se mai fac eforturi sporadice de reconstituire a marinei militare, dar cu rezultate neînsemnate. În 1390, în

Soldat din garda imperială. — După Hottenroth. — Un ofiţer superior al Imperiului. — După un diptic de fildeş din sec. X

apele Mediteranei Orientale apare prima flotă otomană de război. În 1453, la asediul Constantinopolului participă o escadră de 350 de corăbii turceşti. Escadra Imperiului se compunea din 5 corăbii — dintre care 4 erau ale genovezilor!

DREPTUL ŞI JUSTIŢIA

În Imperiul bizantin sursa dreptului era împăratul. El era judecătorul suprem iar judecătorii pronunţau sentinţele în numele său. În această calitate el judeca în cadrul consiliului suprem *(consistorium principis)* şi emitea rescripte, hotărîri sau răspunsuri la consultaţiile solicitate de judecători sau de cetăţenii statului. În afară de tribunalul imperial — care avea şi funcţie de curte de apel — şefii departamentelor exercitau o jurisdicţie fără drept de recurs asupra personalului în subordinea lor. Guvernatorii provinciilor, asistaţi de asesori, judecau în primă instanţă cauzele civile şi penale. (În faza instructorie putea fi aplicată şi tortura). În capitală — şi pe o rază de 100 de mile în jurul capitalei — jurisdicţia civilă şi militară o exercita eparhul. Iustinian crease tribunale de apel intermediare. Avocaţii — al căror număr era limitat — erau constituiţi într-o corporaţie; pentru a fi primit în corporaţie candidatul trebuia să dovedească a fi făcut studii de drept cu o durată de 4 ani (de la Iustinian începînd, de 5). Nu putea pleda decît pe lîngă un singur tribunal, şi nu putea exercita în acelaşi timp şi o altă profesiune. Poziţia socială a avocaţilor era foarte respectată şi onorată cu titluri şi privilegii.

Pentru perioada cuprinsă între secolele VI—IX, informaţiile în materie de organizare a justiţiei lipsesc. Începînd din sec. IX eparhul devine judecătorul principal al Imperiului. Cele două corporaţii — a avocaţilor şi a notarilor — din rîndurile

cărora se recrutau judecătorii depindeau de eparh, care le şi controla. Pentru judecarea unor anumite cauze, mai dificile, împăratul constituia tribunale speciale. În *theme*, jurisdicţia criminală era administrată de strateg; acesta avea în subordine un judecător care se ocupa de cauzele administrative şi de drept comun. Tribunalul imperial, compus din înalţi demnitari, judeca în primă instanţă cazurile de înaltă trădare — şi continua să rămînă înalta curte de apel pentru tot Imperiul.

Pînă în sec. XIV organizarea judecătorească — urmărind să pună capăt dezordinei, incoherenţei, arbitrarului şi venalităţii judecătorilor, a fost supusă mai multor reforme. Ultima (din 1329) a înlocuit tribunalul imperial — înlăturînd confuzia de competenţe şi de proceduri complicate — cu o curte superioară de apel compusă din patru judecători generali (doi prelaţi şi doi laici) care judecau deplasîndu-se in tot Imperiul, judecînd apelurile tribunalelor provinciale şi dînd sentinţe definitive. Procesele fiind prea multe, această curte a instituit la rîndul său grupuri de cîte patru judecători generali, subordonaţi ei. — Această reformă din 1329, introducînd în aparatul judiciar la nivelul cel mai înalt prelaţi, a conferit în mod implicit Bisericii o posibilitate şi un drept de supraveghere asupra administrării justiţiei. Încît, în 1453, cînd Mahomed II a încredinţat patriarhului Constantinopolului jurisdicţia civilă asupra întregii populaţii greceşti, acesta era pregătit pentru o asemenea sarcină — deoarece, înainte, funcţionase şi el ca judecător general al curţii supreme.

Sub influenţa doctrinelor stoice, neoplatonice şi creştine, codul penal bizantin a căpătat — în raport cu cel roman — un caracter mai umanitar. Legislaţia penală a lui Constantin, menţinută şi în *Codul lui Iustinian*[22], limitează pedeapsa cu moartea la cazurile de adulter, omucidere şi practica vrăjitoriei; suprimă supliciul crucificării şi interzice însemnarea cu fierul roşu a condamnaţilor la munca în mine. În sec. VI pedepsele maxime obişnuite sînt: exilarea la marginea Imperiului (de obicei în Crimeea), confiscarea bunurilor, amenzile şi internarea într-o mănăstire. Dreptul de azil într-o mănăstire (de care abuzau hoţi, adulterini şi ucigaşi, dar pe care Biserica l-a apărat totdeauna) fusese limitat de Iustinian la cazul datornicilor insolvabili — dar nu şi la debitorii fiscului — şi la sclavii maltrataţi de stăpînii lor.

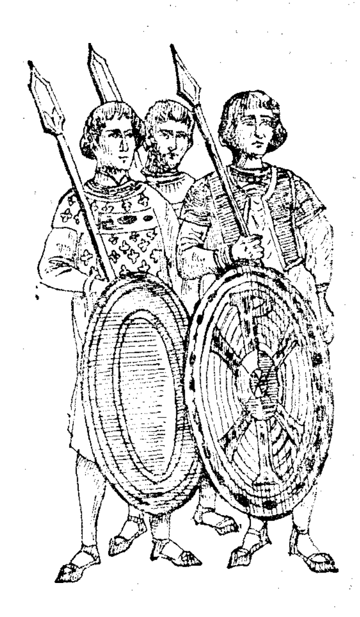
În sec. VIII se introduc pedepse corporale — biciuirea şi punerea în lanţuri. Pedeapsa capitală se aplica acum doar în caz de omucidere, trădare sau adulter. Dar adeseori pedeapsa cu moartea era înlocuită cu mutilarea (tăierea nasului, a limbii, a miinilor, scoaterea ochilor) — acte de cruzime aplicate cele mai adeseori din răzbunări politice[23]. Mutilarea — pe care victimele o preferau pedepsei capitale — era o măsură adoptată în multe ţări din lumea orientală, unde asemenea orori erau, de secole, practici curente. Suplicii se aplicau chiar şi pentru simple contravenţii membrilor corporaţiilor constantinopolitane. Chiar şi demnitari din-

[22] *Corpus juris civilis*, întocmit de o comisie prezidată de ilustrul jurist Trebonian şi terminat în 534, cuprinde: *Institutiones* — un fel de introducere în principiile fundamentale ale dreptului; *Digestum seu Pandectae* — în 50 de cărţi, selectînd ceea ce era considerat mai bun din întreaga jurisprudenţă romană; *Codex* — în 12 cărţi, o culegere de legi imperiale de dinaintea lui Iustinian; *Novellae Constitutiones* („Noile legi"), — conţinînd textul legilor emanate de către Iustinian după promulgarea *Codului*. — După cel al lui Iustinian, numeroase alte coduri şi manuale au fost publicate, în timpul lui Leon III, Vasile I, Leon VI, etc.

[23] Împărăteasa Irena (790—802) îşi orbise fiul; Constantin VI şi-a pedepsit unchiul scoţîndu-i ochii; Constantin VIII îi orbea pe cei ce i se păreau suspecţi; în 1014, Vasile II porunceşte să fie orbiţi 14 000 de prizonieri bulgari; în 1261, Mihail VIII îl orbeşte pe secretarul său (apoi pune să i se taie nasul şi buzele), pentru că acesta se înduioşase de soarta lui Ioan IV Lascaris pe care împăratul îl pedepsise cu orbirea... Orori frecvente în Evul Mediu — dar nu în ţări cu o cultură şi o viaţă atît de rafinată cum era Bizanţul!

tre cei mai înalți puteau fi biciuiți în public[24]. Tortura se aplica rar — și numai sclavilor, sau în unele cazuri de adulter, de fraude fiscale sau de crimă de les-majestate. Închisorile nu erau propriu-zis niște penitenciare, ci locuri de detențiune preventivă în așteptarea procesului, sau — pentru condamnații la moarte — în așteptarea execuției.

Adevăratele „închisori" erau în schimb mănăstirile[25]. Internarea și detențiunea

Soldați din garda imperială. După un mozaic din bazilica S. Apollinare in Classe, Ravenna

într-o mănăstire sau într-o fortăreață erau aplicate din motive politice. (Era dealtminteri epoca în care Biserica voia să-și impună jurisdicția și asupra celei a tribunalelor laice). Dar în sec. XII, prin reforma judiciară a lui Manuel Comnenul — reformă rămasă în vigoare pînă la sfîrșitul Imperiului — se ajunge la un compromis: ucigașii care se refugiaseră în Sf. Sofia, după ce erau supuși unei penitențe ecleziastice, erau relegați într-o provincie îndepărtată a Imperiului, unde puteau să intre în mănăstire, să se călugărească, — însă numai în cazul că nu comiseseră crima cu premeditare.

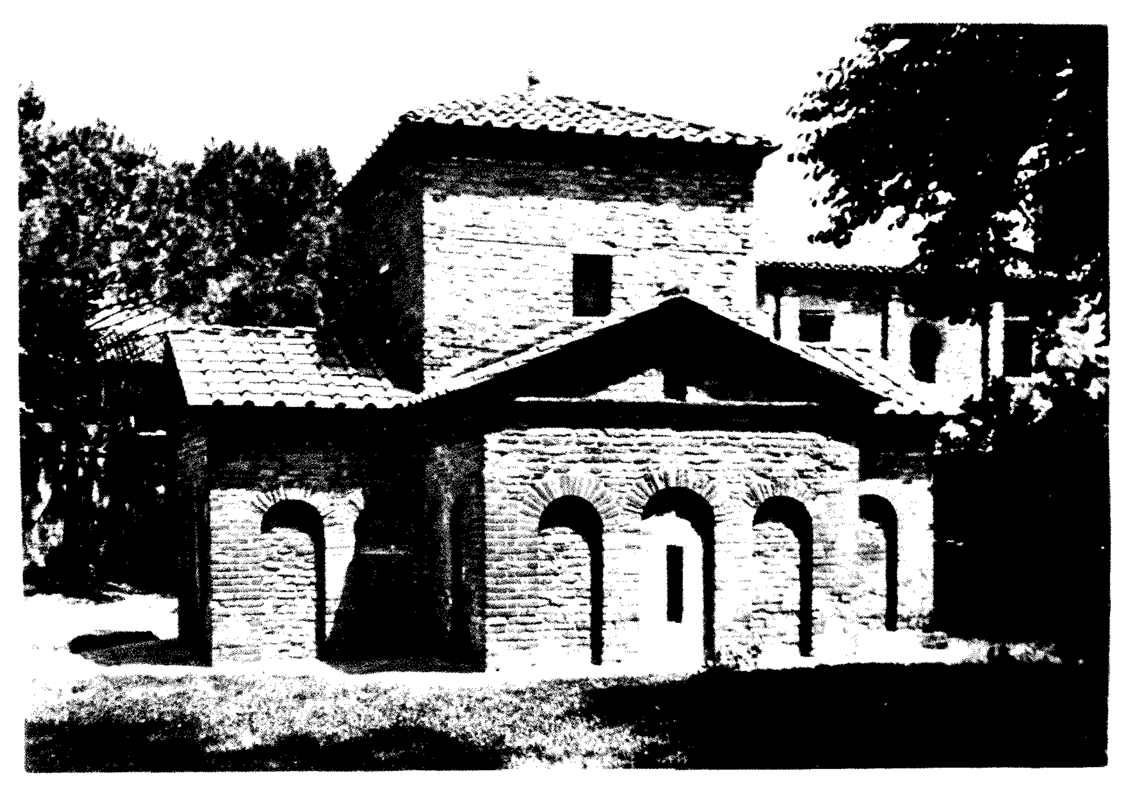
Furtul era pedepsit cu severitate. Hoțul prins în flagrant delict trebuia să plătească cuadruplul valorii obiectelor furate; iar dacă între timp le vînduse — numai jumătate. Celui care fura un cal aparținînd armatei i se tăia mîna; în caz de recidivă era spînzurat. Dacă pentru a fura dăduse foc casei, era ars de viu. Iar hoțul care opera în timpul nopții armat, era condamnat la muncă silnică pe viață într-o mină a statului.

În ultimele două secole ale Imperiului au fost introduse și în dreptul bizantin — după exemplul occidentalilor și al unor popoare barbare — duelul judiciar și ordaliile; dar s-au aplicat numai în cazuri cu totul excepționale.

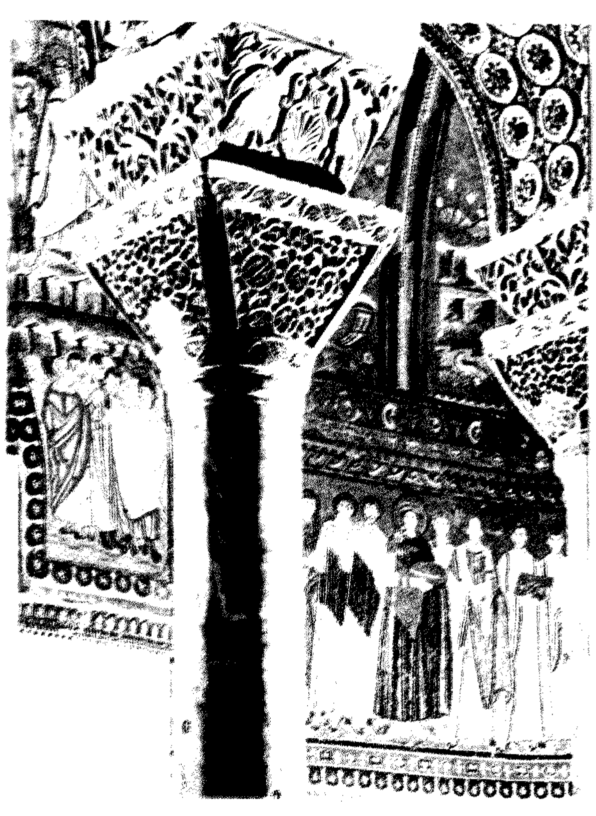
[24] Cum s-a întîmplat, de pildă, cu eparhul Constantinopolului, biciuit (în 766) în piață din ordinul împăratului Constantin V.

[25] Totuși, închisori existau multe în Constantinopol (numai în „Palatul Sacru" erau nu mai puțin de 6). Cazuri abuzive — de asemenea. Un personaj influent se întîmpla să aibă o închisoare privată, unde îl ținea pe cel judecat de el, fără să mai facă apel la justiție. Femeile nu puteau fi deținute în închisori, decît cel mult în mănăstiri. În așteptarea judecății se putea acorda libertate provizorie unor deținuți — dar nu asasinilor. Iar evadările din închisori erau pedepsite cu moartea,

CULTURA ŞI CIVILIZAŢIA BIZANTINĂ

Mausoleul Gallei Placidia. Sec. V — Ravenna.

Interior din biserica S. Vitale (sec. VI, Ravenna), cu mozaicul reprezentîndu-l pe împăratul Iustinian în mijlocul unor înalţi demnitari.

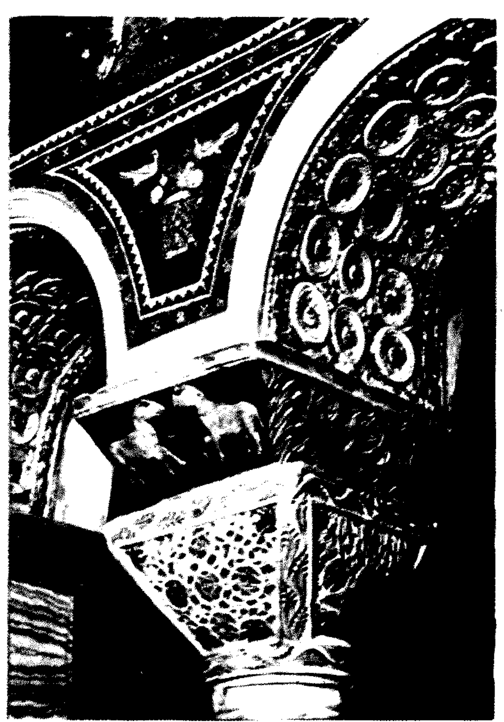

Interior din biserica S. Vitale, cu mozaicul reprezentînd-o pe împărăteasa Theodora cu doamnele de la curte.

Mozaic ornamental din biserica S. Vitale. Sec. VI.

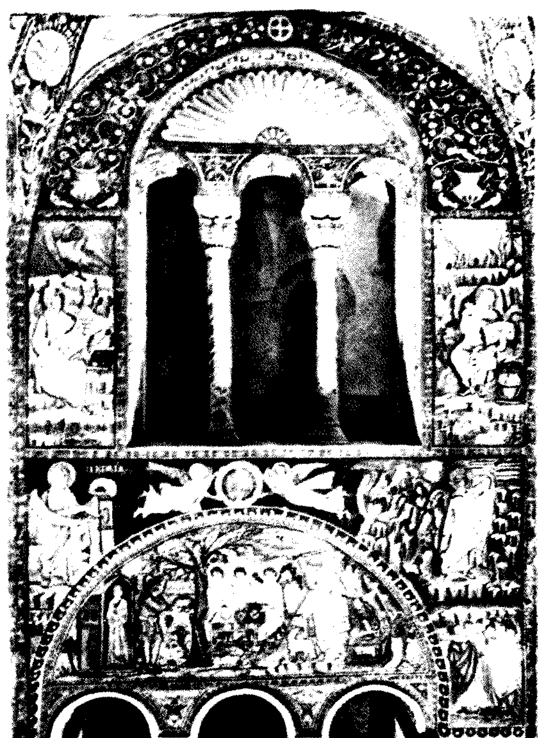
Capitel din biserica S. Vitale. Sec. VI.

Împărăteasa Theodora cu un grup de doamne de la curte, și (în stînga) doi eunuci (împărăteasa ține în mîini un vas de aur, adus în dar bisericii. Mozaic executat în jurul anului 547).

Perete lateral din corul bisericii S. Vitale.

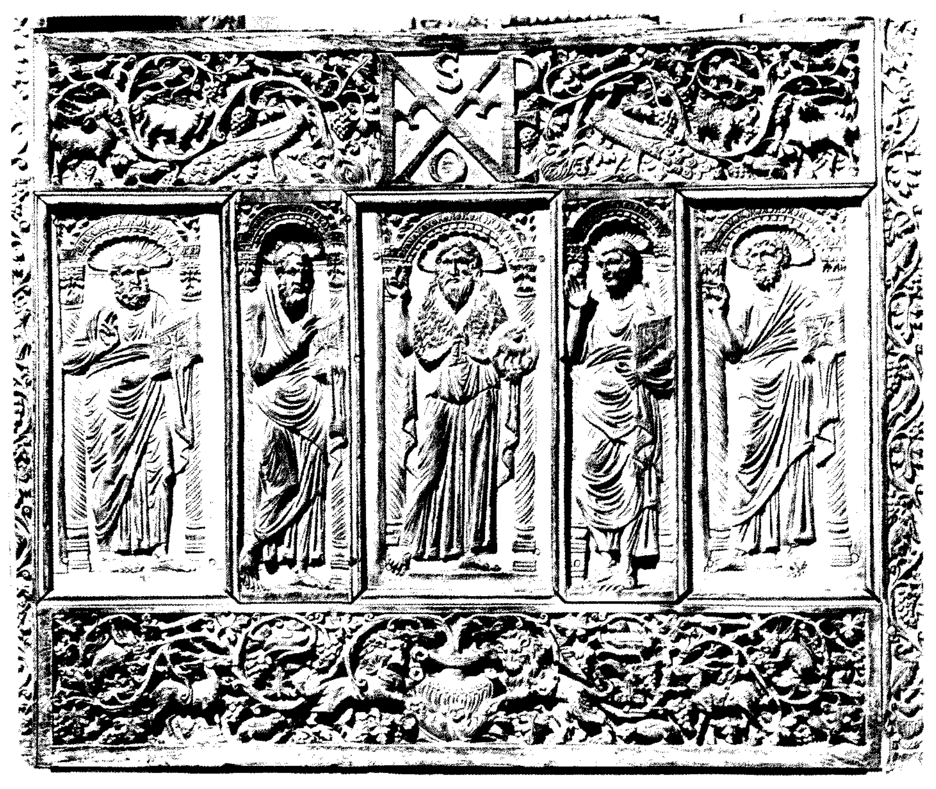
Interiorul baptisterului Domului din Ravenna („Baptisterul Neonian"). Sec. VI

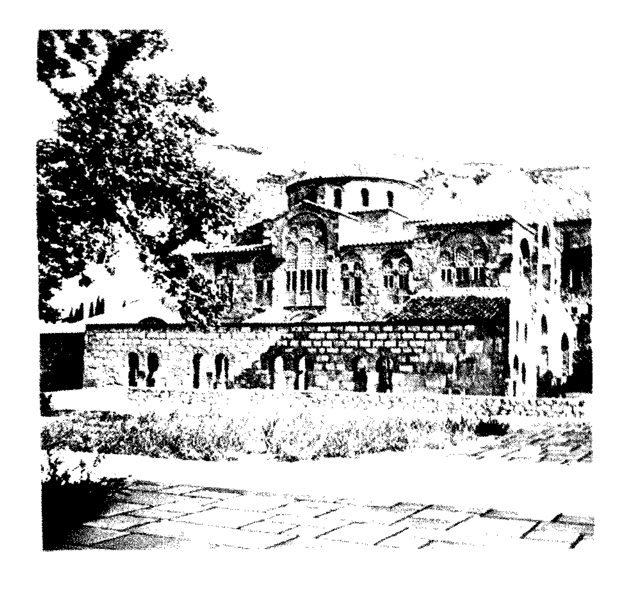

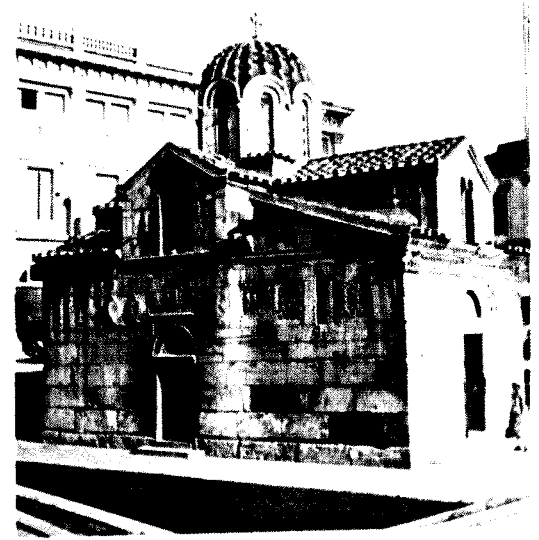
Cei trei magi. Mozaic din bazilica S. Apollinare Nuovo. Sec. VI.— Ravenna.

Detaliu din tronul de fildeş (în întregime sculptat) al episcopului Maximian. Mijlocul sec. VI. — Muzeul Arhiepiscopal, Ravenna.

Biserica mănăstirii Sf. Luca, din Focida. Începutul sec. XI.

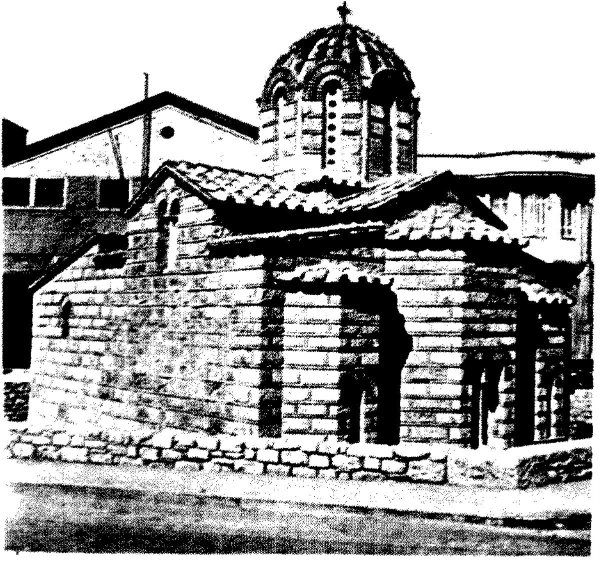
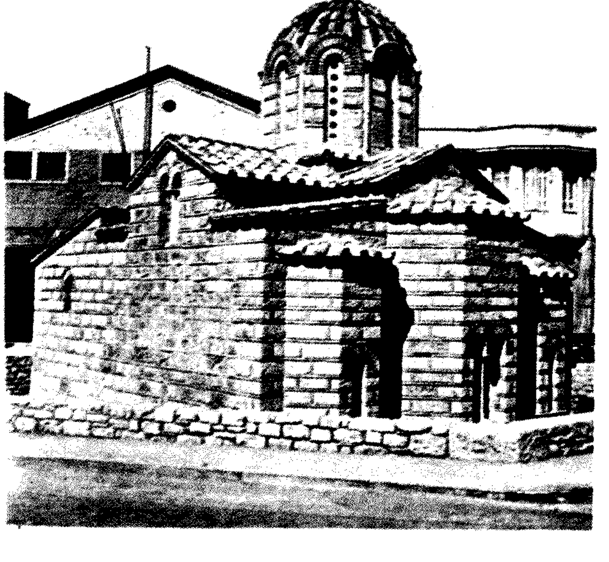
Biserica Asomatoi, din Atena. Sec. XII.

Biserica Sf. Apostoli, din Atena. Sec. XI.

Biserica Sf. Fecioare, din Merbaka (Argolida). Sec. XII.

Biserica Panaghia Gorgoepikos, din Atena. Sec. XI.

Biserica Sf. Theodor, din Mistra (Peloponez). Sfîrşitul sec. XIII.

Templu grec din Garni — cel mai important centru de cultură elenistică din Armenia — Sec. III î.e.n.

Vas pictat şi vas cu modele în relief. Ceramică pre-armeană din mileniul II î.e.n. — Muzeul de istorie, Erevan.

Sf. Dumitru din Salonic. Icoană din sec. XII.—Muzeul Puşkin, Moscova.

Monumentul memorial din Odzun. Arhitectură armeană. — Sec. VI.

Covor cu motive de dragon. Artă armeană.sec. XV.

Regele David cîntînd la harpă. Pictură în manieră clasică, dintr-un manuscris bizantin din sec. XIII (?). — Bibliothèque Nationale. Paris.

DIPLOMAȚIA

Mai mult decît forței sale militare, Imperiul bizantin și-a datorat diplomației îndelungata sa existență politică și prestigiul său în lume. O diplomație realistă, manevrînd o mare varietate de mijloace și fundamentată pe principiul respectării înaltei poziții spirituale a Imperiului și a împăratului. Nu exista un „minister de externe" propriu-zis, firește; nici un serviciu central care să se ocupe exclusiv de relațiile diplomatice, și nici diplomați de carieră nu existau. Negocierile importante erau purtate de demnitarii Imperiului (adeseori și de membri ai înaltului cler), aleși dintre persoanele al căror rang era cel cerut de nivelul la care se purtau tratativele.

În relațiile cu diferite popoare era stabilită o ierarhie protocolară foarte precisă. Titlurile care urmau să fie acordate căpeteniilor statelor străine și felul de a li se adresa erau stabilite cu exactitate. Singurele state cărora Imperiul li se adresa de la egal la egal erau regatul persan și, mai tîrziu, califatul arab; în protocolul epistolar numele regelui persan și cel al califului arab precedau pe cel al împăratului. În schimb, capetelor încoronate din Occident împăratul li se adresa pe un ton de superioritate (chiar dacă uneori se numea pe sine „fratele" lor), punîndu-și numele său *înainte*, numindu-i cel mult „regi", refuzîndu-le tuturor și totdeauna titlul de „împărat"[26]. Altor state — ca de ex. Rusiei sau Ungariei — li se adresa ca unor vasali, și ca atare se considera, în termenii protocolari, „părintele" lor[27].

Începînd din sec. IX, înaltul funcționar care alegea (cu avizul împăratului) și trimitea ambasadorii; cel care conducea serviciul de interpreți, cel în a cărui sarcină rămînea primirea și supravegherea ambasadorilor străini, era logothetul poștei (al „dromului" — *tou dromou)*. El culegea informațiile furnizate de poliția de frontieră, de călătorii și negustorii bizantini asupra situației din țările străine, informații cu care îi punea la curent pe ambasadorii pe care îi trimitea în acele țări. Înainte de a pleca în misiune, ambasadorii erau supuși unui examen în care li se verificau cunoștințele privind țara în care erau trimiși, precum și problemele bine studiate ale misiunii lor. Întotdeauna duceau cu ei și daruri, sau obiecte prețioase pe care puteau să le valorifice acolo pentru a-și acoperi în felul acesta cheltuielile de reprezentare.

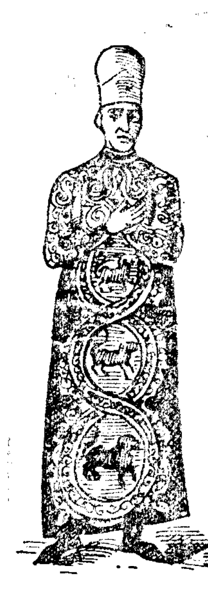
Ambasadorii străini erau primiți la frontieră, erau puși la adăpost de orice cheltuieli, se puteau folosi de serviciile poștei imperiale și erau conduși cu pompa de rigoare la Constantinopol. Aici erau întîmpinați de o gardă de onoare, erau găzduiți într-un palat rezervat ambasadorilor — împreună cu întreaga lor suită, uneori foarte numeroasă; erau însoțiți și conduși să viziteze orașul, asistau la spectacolele de la Hipodrom, la slujbele religioase de la Sf. Sofia și la ospețele date de împărat în cinstea lor — dar tot timpul erau supravegheați cu cea mai mare atenție. Pentru a-i impresiona li se arătau bogățiile și frumusețile orașului, dar și mașinile de război și puternicile fortificații ale capitalei. Observarea riguroasă și exactă a

[26] Titlul de *basileu* i-a fost recunoscut, în 812, lui Carol cel Mare; dar și țarul bulgar a fost onorat, la un moment dat, cu acest titlu. Iar în sec. XIV, cînd titlul se demonetizează ajungînd aproape sinonim cu cel de rege *(rex, rigas)*, în condițiile gravei slăbiri a Bizanțului în fața otomanilor, el este recunoscut cu multă ușurință unor dinastici balcanici, bulgari și sîrbi. Dar, în principiu, numai împăratul bizantin era *basileu* în sensul deplin al cuvîntului (cf. N.Ș. Tanașoca).

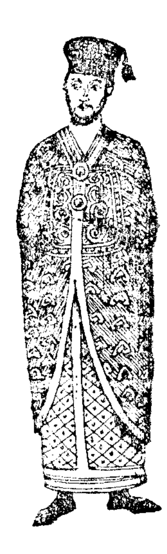
[27] În sec, X, printre numeroșii vasali ai Imperiului se numărau căpeteniile armenilor și caucazienilor, ai croaților și sîrbilor, prinți longobarzi, emiri musulmani — și chiar Veneția a păstrat mult timp forme de vasalitate față de Imperiu, Actul de vasalitate specifica cu exactitate obligațiile financiare și numărul de contigente militare ce urmau a fi puse la dispoziția Imperiului,

protocolului era absolut obligatorie și inderogabilă; dacă nu-l respecta cu strictețe, ambasadorul străin era tratat fără nici o curtoazie. Schimbul de daruri avea loc după recepția solemnă de la Palat — momentul cel mai important al vizitei lor — într-un cadru somptuos, de un fast impresionant, menit să-l uluiască de-a dreptul: ceea ce se și întîmpla, realmente.

Mijloacele folosite de diplomația bizantină erau, cum am spus, foarte variate. Mai întîi, era acțiunea de convertire la creștinism. Căpeteniile popoarelor păgîne,

Doi înalți demnitari de la curtea bizantină, din sec. XI. — Dintr-un manuscris bizantin din sec. XI. — Bibliothèque Nationale, Paris

regii, prinții convertiți intrau — după ceremonialul ritual al botezului — în rîndurile marii comunități creștine al cărei șef laic recunoscut era împăratul bizantin; erau încărcați cu daruri și erau socotiți și numiți „prietenii" Imperiului. — Apoi, în scopul de a le cîștiga prietenia sau ajutorul, împăratul acorda conducătorilor statelor străine — și chiar înalților săi demnitari — titluri onorifice pompoase[28]. — Alte mijloace diplomatice de mare efect erau: acordarea de coroane regale vasalilor, fapt prin care aceștia recunoșteau implicit autoritatea basileului; primirea solemnă la curtea imperială — marea ambiție a unui vasal străin; atragerea fiilor căpeteniilor de state și ai marilor demnitari străini în capitala Imperiului pentru a-și completa aici educația și a fi cîștigați de măreția acestei civilizații.

Cel puțin tot atît de eficiente și de des practicate erau alte două mijloace folosite de diplomația bizantină: crearea în sînul unor state străine a unui corp de spioni și finanțarea unor facțiuni politice care să pregătească și să provoace răscoale în sensul intereselor statului bizantin; în fine, crearea de legături matrimoniale între familia imperială și familiile domnitoare străine. — În această privință, foarte dese au fost căsătoriile unor împărați sau prinți bizantini cu principese străine. În schimb, Bizanțul evita căsătoria unei prințese imperiale bizantine cu un rege străin — ca nu cumva acesta să poată avansa astfel pretenții asupra tronului Imperiului.

[28] Cu astfel de înalte titluri aulice au fost distinși: Odoacru, primul rege barbar al Italiei; regele franc Clovis, regele normand Bohemond, regi caucazieni, un calif arab, în 1190 dogele Veneției, ș.a.

SOCIETATEA BIZANTINĂ

În primul mare stat creştin din lume ordinea socială existentă se considera că este stabilită de Dumnezeu; şi nici Biserica nu credea că această ordine ar trebui modificată, deşi susţinea că toţi oamenii sînt egali în faţa lui Dumnezeu. O ordine în care exista clasa celor puternici *(dynatoi)* şi a celor săraci *(penetes)*. Un text de lege proclama că „cei pe care Dumnezeu i-a ales să guverneze, cei care prin glorie şi bogăţie stau deasupra oamenilor obişnuiţi" sînt „cei onoraţi cu demnităţi civile şi militare". Cu alte cuvinte, cei care comandau — *archontes:* aristocraţia şi înalţii demnitari. Aceştia erau cei pe care statul îi socotea demni de încredere *(axiopistoi)* şi de consideraţie *(axiologoi)*.

Totuşi, spre deosebire de ordinea ierarhică atît de rigidă din Europa apuseană, în lumea bizantină cadrul social era mai mobil, accesul la tron era deschis oricui (şi într-adevăr, am văzut că mulţi împăraţi au fost de origine socială foarte modestă); iar la demnităţile şi la funcţiile cele mai înalte în stat se putea ajunge prin merite individuale, nu neapărat pe baza originii.

Existenţa permanentă a unei aristocraţii puternice — forţa dizolvantă a unităţii şi puterii Imperiului — a cauzat mereu tulburări sociale grave. Multe familii aristocrate trăiau, nu în Constantinopol, ci în oraşele de provincie; şi nu pe moşiile lor — ca nobilii occidentali din acele timpuri. Mai mult decît din veniturile proprietăţilor lor, ei trăiau din remuneraţia, din pensia, din darurile pe care le primeau de la împărat, şi din ceea ce extorcau prin exercitarea incorectă şi abuzivă a funcţiei lor. În sec. X, această aristocraţie (îndeosebi în Asia Mică se constituiseră domenii imense) ajunsese foarte bogată şi puternică, întreţinînd şi trupe de soldaţi pe cheltuiala lor. Iar în secolele următoare, paralel cu procesul de feudalizare a statului, poziţia ei se consolidează şi mai mult — fie că e vorba de aristocraţia provincială, cea din capitală sau cea militară.

O poziţie importantă în societatea bizantină o deţineau, cum am văzut mai sus, eunucii[29]. Timp de mai multe secole eunucii vor fi ataşaţi serviciului personal al împăratului şi împărătesei, bucurîndu-se de încrederea lor şi deci avînd o mare influenţă în viaţa Imperiului. — O categorie socială intermediară o formau medicii liber profesionişti, chirurgii (care locuiau în spitale, erau salariaţi, dar nu puteau avea clientelă particulară), învăţătorii şi profesorii — laici sau clerici, — notarii, avocaţii, arhitecţii, inginerii militari, retorii, scriitorii (literaţi sau istorici), caligrafii şi copiştii. Toţi aceştia aveau o situaţie economică nestabilă. O poziţie mai sigură o aveau negustorii şi meşteşugarii, încadraţi obligator în corporaţii — care erau atît de rigid controlate de stat încît iniţiativa particulară era înăbuşită.

La oraşe, populaţia săracă şi lumea interlopă era în cea mai mare măsură la discreţia generozităţii împăratului, a Bisericii şi a celor bogaţi, care din cînd în cînd le distribuiau ajutoare şi pomeni. Pe de altă parte, orăşenii s-au constituit (după sec. VI) în comunităţi urbane, — cu un consiliu, uneori şi cu o miliţie proprie, şi cu o adunare generală în care se discutau problemele economice şi de apărare militară

[29] Situaţia privilegiată a eunucilor data încă din timpul lui Constantin cel Mare, care încredinţase unui eunuc înalta demnitate de şef al apartamentelor imperiale. Oficial, eviraţia (castrarea) era prohibită (şi de Biserică). Pentru cei care totuşi o practicau, legislaţia lui Iustinian prevedea pedepse grele: confiscarea averii şi condamnarea la munca silnică în mine. Dar codul de legi al lui Vasile I *(Basilicalele*, — sfîrşitul secolului al IX-lea) permite eviraţia în scop terapeutic (pentru maladiile grave ale aparatului genital); fapt care a deschis drum posibilităţilor de a continua această practică şi fără o motivaţie medicală.

ale oraşului. (Totdeauna însă aceste comunităţi au rămas dependente de puterea centrală; oraşele bizantine au beneficiat de privilegii municipale într-o măsură incomparabil mai redusă decît cele din Occident; niciodată un oraş din Bizanţ nu s-a constituit, ca în Occident — în Italia, de pildă, — într-o „comună" autonomă şi liberă).

În sfîrşit, ultima categorie socială era cea a sclavilor.

Aceştia proveneau din rîndurile prizonierilor de război, ale familiilor de sclavi, ale copiilor abandonaţi, ale debitorilor insolvabili (pînă în sec. X), ale ţăranilor în mare mizerie (care din cauza foamei se vindeau singuri ca sclavi, pe ei sau pe copiii lor); sau erau cumpăraţi din tîrgurile de sclavi, aprovizionate de piraţi — ori chiar de cruciaţi. Sclavul era total la discreţia stăpînului, care îl putea ceda, dărui sau vinde. Sclavul nu putea contracta legal o căsătorie (decît începînd din sec. XII), nu putea fi chemat ca martor în justiţie, iar copiii unei sclave deveneau de drept sclavii stăpînului ei. Sclavii puteau fi eliberaţi, fie în timpul vieţii stăpînilor lor, fie printr-o dispoziţie testamentară. Legislaţia lui Iustinian limita drepturile stăpînilor asupra sclavilor şi condiţiile în care puteau fi eliberaţi. În urma victoriilor militare din secolul al IX-lea, numărul sclavilor a crescut considerabil. Majoritatea lucrau pe moşiile bisericilor şi ale mănăstirilor; sau, în întreprinderile statului — în mine, în cariere de piatră, în saline sau în manufacturile care fabricau arme.

În statul bizantin — în care influenţa Bisericii a fost totuşi atît de profundă — sclavia n-a dispărut niciodată. În primele secole, datorită intervenţiei Bisericii şi a generozităţii unor creştini foarte bogaţi, au fost eliberaţi mii de sclavi; după care însă, Biserica s-a văzut obligată să susţină interesele statului[30]. „Creştinismul n-a căutat să schimbe din temelii structura statului, ci doar să dirijeze conştiinţa

Costum de curte al unui înalt demnitar din secolele X—XI, După un manuscris din sec. XI. —Bibliothèque Nationale, Paris

oamenilor spre un ideal de egalitate şi fraternitate" (A. Hadjinicolaou-Marava). În legile lor, împăraţii — de la Iustinian pînă la Alexios I — repetă mereu că sclavia este o instituţie degradantă şi contrară firii; dar este o instituţie necesară. Legile

[30] Chiar şi Părinţii Bisericii, deşi admiteau că sclavia este împotriva voinţei lui Dumnezeu şi a naturii, o considerau totuşi necesară societăţii — invocînd în acest sens texte din *Epistolele* apostolului Pavel: „Tot sufletul să se supună înaltelor stăpîniri..." *(Către Romani*, XIII, 1—2); „Fiecare în starea în care a fost chemat, în aceea să rămînă..." *(Către Corinteni*, Ep. întîia, VII, 24); „Robilor, ascultaţi pe stăpînii voştri cei după trup, cu frică şi cu cutremur,,," *(Către Efeseni*, VI, 5).

lui Iustinian prevedeau o serie de cazuri cînd un sclav putea fi eliberat[31]. În sec. XII asistăm chiar la o reacție oficială împotriva sclaviei. Alexios I și Manuel I Comnen iau măsuri hotărîte pentru reducerea sclaviei; ultimul, chiar îi eliberează pe toți sclavii din Constantinopol. Este adevărat că această măsură era dictată și de momentul critic — atît din punct de vedere economic cît și al necesităților militare — cînd statul avea mare nevoie de contribuabili și de soldați.

Caracterizînd societatea bizantină — așa cum apare din relatările străinilor, din literatura sa și din întreaga documentație istorică a timpului — marele bizantinolog Ch. Diehl observă: „Oricărei categorii sociale i-ar aparține, bizantinul apare în general ca un om nervos, impresionabil, pios, superstițios și pasionat. Are gustul plăcerii, al spectacolelor magnifice, pe care le găsește la jocurile din circ, în pompa ceremoniilor curții sau în strălucirea sărbătorilor bisericești". Întrucît este asemenea unora dintre orientali, „bizantinul are un fond sufletesc nu lipsit de cruzime; iubește luxul și plăcerile, dar este totodată nemilos și lipsit de scrupule. Biserica i-a inculcat și cultivat devoțiunea, credulitatea naivă și exaltarea mistică; iar curtea imperială — gustul intrigilor (necesare pentru a putea parveni), al flatării, calomniei și corupției".

Este adeseori un neliniștit, lipsit de ponderație și de echilibru. Dar întrucît este și grec, bizantinul este eminamente rațional, înzestrat cu o inteligență ascuțită, cu o permanentă curiozitate intelectuală și cu o rafinată subtilitate. Îi plac discuțiile aprinse, controversele și polemica, și chiar injuriile — cînd sînt inteligente și spirituale. Produs a două lumi cu tradiții și mentalități atît de diferite, caracterul bizantinului oferă un peisaj moral plin de contraste. „Moralitatea lui este mediocră și îndoielnică". Ambițios, egoist, inconstant în raporturile sale sociale, uneori părînd a fi chiar amoral, bizantinul se arată totuși a fi adeseori capabil de curaj, eroism, devotament și generozitate. „Dacă inteligența lui este evidentă și adeseori cu totul remarcabilă, în schimb caracterul său, luat în general, nu este deloc la înălțimea spiritului său"[32].

Desigur, că „de-a lungul celor unsprezece secole cît a durat imperiul, se întîlnesc aici caractere foarte diferite". În orice caz, *aceasta* este imaginea pe care bizantinul și-a lăsat-o posterității.

ECONOMIA AGRARĂ. ȚĂRANII

După ce în primele secole ale Imperiului dominase sistemul colonatului, în secolul al VII-lea au loc schimbări profunde: marea proprietate funciară este acum în declin, cultivarea pămînturilor cu sclavi sau coloni de asemenea, în timp ce pre-

[31] Prin testament, sau cu consimțămîntul moștenitorului; dacă stăpînul îl unește prin căsătorie cu o persoană de condiție liberă; dacă stăpînul sau soția lui l-au botezat; dacă intră în mănăstire sau se înrolează în armată (cu consimțămîntul stăpînului); dacă este promovat într-o funcție de stat; sau, dacă denunță pe asasinul stăpînului său; sau dacă, bătrîn și bolnav, este abandonat de stăpînul său, etc. (Cf. A. Hadjinicolaou-Marava).

[32] Iar un alt bizantinolog, Alain Ducellier, completează: „În fiecare moment al vieții bizantinul poate găsi pentru problema sa un răspuns mistic sau pragmatic, senin sau pătimaș, conformist sau uimitor de îndrăzneț". Și totuși, există un sistem mental coerent tipic bizantin — bazat pe un fond psihic (de care însuși bizantinul era conștient) instabil și excesiv: „o ilustrare a luptei permanente ce se da în sufletul lui, între ceea ce el concepea ca Bine și ca Rău: curentele manihеiste care traversează toată istoria Imperiului sînt, mai mult decît o simplă aberație, o extrapolare logică a atitudinii mentale obișnuite... Moștenirea mentală a Bizanțului este ceea ce îi explică pe Piotr Bezuhov, pe Mitia Karamazov, sau fascinanta figură a lui Iuda Golovliov din romanul lui Saltîkov-Scedrin".

ponderentă devine mica proprietate a țăranilor liberi. Reforma administrativă care a dus la înființarea *themelor* n-a făcut decît să sporească numărul acestor țărani. Prin acordarea de loturi din zona de frontieră soldaților — care de fapt erau țărani obligați ca în schimbul lotului să presteze serviciu militar în caz de război, cu calul și armele pe care și le procurau singuri — statul a creat o clasă de mici proprietari ereditari.

Acești *stratiotes* (sau *akrites*, cum mai erau numiți) își lucrau singuri, cu familia lor, parcela de pămînt, la fel ca țăranii liberi. Uneori, alături de aceștia, *stratiotes* aparțineau uneia și aceleiași comunități țărănești. Dar nu erau atît de împovărați de impozite ca țăranii. Primeau chiar și o mică soldă. Își puteau transmite în mod liber bunurile, chiar și unor moștenitori străini de familie; moștenitorilor le reveneau însă aceleași îndatoriri militare.

Cu toate acestea, servajul nu dispare. Încetul cu încetul reapar marile proprietăți funciare, laice și ecleziastice. Țăranii care nu pot îndeplini obligațiile față de fisc și de nevoile lor familiale lucrează pe pămîntul marelui proprietar, care va plăti el obligațiile lor față de fisc în schimbul muncii prestate. În felul acesta, țăranul devine dependent, serv, iobag, legat de pămîntul stăpînului pe care îl lucrează. Fiii lui vor rămîne și ei servi, legați de moșia stăpînului — dacă nu cumva acesta le va permite să exercite alte ocupații, sau să intre călugări într-o mănăstire. Zadarnic unii împărați au încercat să abolească servajul: sistemul a fost de fiecare dată restabilit și a rămas pînă la sfîrșitul Imperiului.

Întrucît durata muncii obligate a țăranului dependent era prea scurtă (între 7—12 zile pe an), marii proprietari funciari au recurs la o altă soluție: terenuri întinse erau arendate de proprietari satelor de țărani liberi, care le plăteau arenda (renta funciară) în bani sau în produse. Situația acestor țărani nu era cu mult mai bună decît cea a servilor; căci, pe lîngă că plăteau impozitele și efectuau corvezile, ei nu puteau părăsi satul aflat pe domeniul marelui proprietar — căci întreaga comunitate sătească era supusă unui impozit global; încît, dacă un membru al comunității părăsea satul, ceilalți trebuiau să suporte și îndatoririle care înainte îi reveniseră celui plecat. — Cu toate acestea, sate de țărani liberi au existat pînă în sec. XV. Dar numărul lor a scăzut progresiv din cauza creșterii continue a taxelor, impozitelor, corvezilor (pentru construcția de drumuri, poduri, fortărețe, corăbii, ș.a.), precum și a obligației de a găzdui și furniza hrană trupelor imperiale în timpul campaniilor militare. Marii proprietari, laici și ecleziastici — sau mănăstirile[33] — obțineau tot felul de scutiri și de privilegii; micii proprietari însă, țăranii liberi, nu.

În această situație, începînd din secolele IX și X, Imperiul a recurs la *pronoia* — titlu dat concesiunii de către împărat în schimbul obligației beneficiarului *(pronoiarului)* de a presta serviciul militar și de a asigura un număr — proporțional cu concesiunea primită — de soldați, inclusiv armamentul și echipamentul lor. *Pronoia* — la început concesiune temporară, devenită mai tîrziu ereditară, fără a putea fi însă nici alienată, nici divizată, — consta în cedarea veniturilor unui sat sau a mai multor sate din proprietatea statului unui nobil sau unui mare proprietar (care, cu timpul, va deveni independent de puterea centrală). *Pronoiarul* căpăta și dreptul de a percepe — o parte pentru fisc, o parte pentru el, — taxele și impozitele datorate de locuitorii satelor respective. Acești țărani dependenți, numiți

[33] În sec. XII patrimoniul funciar al mănăstirii Lavra depășea 5 000 ha. Alte mănăstiri de pe Muntele Athos posedau terenuri fertile în Macedonia: una, un domeniu de 1 570 ha, alta, de 1 150 ha. ș.a.m.d. — În același secol, inventarul zootehnic al marelui proprietar Ioan Cantacuzino cuprindea: 50 000 vaci, 1 000 perechi de boi pentru aratul moșiei, 1 500 cai, 200 cămile, 300 catîri, 500 asini, 50 000 porci și 70 000 capre.

„pareci" *(paroikoi)* trăiau deci pe pămîntul care de fapt nu le aparţinea (întrucît era concesionat ca *pronoia)* , de care erau legaţi, pe care nu-l puteau părăsi şi de pe care nici proprietarul nu îi putea alunga. Parecul datora *pronoiarului* o prestaţie în muncă, o rentă în natură şi una în bani. (Mai tîrziu — şi dări pe vite, porci, albine, păşuni, ş.a.).

Situaţia parecilor nu era mai grea decît cea a ţăranilor liberi; dar ei au trecut de sub autoritatea statului în starea de dependenţă de marii proprietari feudali[34]. În ultimele secole ale Imperiului aspectul unui sat bizantin era foarte complex. În apropierea satului în care trăiau şi care constituia o *pronoia*, parecii aveau şi parcele de pămînt proprii pe care le cultivau; dar acestea puteau fi eventual situate şi în zona unei alte *pronoia:* în care caz, parecul avea obligaţii faţă de doi *pronoiari.*

Sistemul *pronoiei* în Bizanţ a durat timp de patru secole, constituind un factor principal al feudalizării statului. În timp ce *stratiotes* aparţineau clasei ţărănimii libere, *pronoiarii* aparţin clasei aristocraţiei feudale. Ei sînt „puternicii" *(dynatoi)*, care, în secolul al X-lea, aspiră la hegemonia economică şi politică, înfruntînd puterea centrală. Odată cu dinastia Comnenilor, această aristocraţie a *pronoiarilor* se impune definitiv. Astfel, în timp ce *stratiotii* „formau baza esenţială a forţelor Imperiului bizantin, *pronoiarii* au constituit unul din elementele decadenţei lui" (G. Ostrogorsky).

Densitatea populaţiei rurale depindea, fireşte, de regiuni; dar în general era foarte mică. În sec. XI satele bizantine aveau în mod obişnuit între zece şi treizeci de familii (cf.Al. Kazhdan). Unealta agricolă fundamentală era plugul arhaic de lemn tras de boi. Plugul greu — răspîndit în cîmpiile din nordul Dunării — era necunoscut de bizantini: dealtminteri, nici solul în general pietros din Peninsula Balcanică şi din Asia Mică nu se preta la folosirea acestui tip de plug[35]. Bizantinii cunoşteau — cel puţin din sec. X — hamul şi potcoavele cailor, care însă nu erau întrebuinţaţi la arat. Secerau cu coase şi treierau grîul cu ajutorul unor sănii trase de boi sau de asini peste snopii aşternuţi pe arie.

Forma obişnuită a economiei rurale era producţia casnică. „Întreaga economie bizantină era bazată pe o producţie redusă şi pe folosirea unor unelte tradiţionale şi simple... Şi cu toate acestea, economia bizantină tindea spre autarhie" (Al. Kazhdan). — La fel, dealtminteri, ca economia ţărilor din Occidentul acelui timp.

MEŞTEŞUGURILE ŞI COMERŢUL

Spre deosebire de Occident, unde perioada migraţiilor a fost catastrofală pentru viaţa urbană, în Imperiul bizantin marile oraşe au continuat să aibă o viaţă infloritoare, cu o activitate artizanală şi comercială intensă. În fruntea lor se situa Constantinopolul.

[34] Conceptul de proprietate funciară în lumea bizantină este diferit de sensul pe care i-l da dreptul roman. În Bizanţ nu existau *proprietari* în adevăratul înţeles al cuvîntului, ci *posesori.* Pămîntul aparţinea statului — pentru care prezenta un interes pur fiscal. Cum tot pămîntul era supus administraţiei statului, adevăratul său proprietar rămînea fiscul. „Terenul aparţine fiscului, adică statului" — decreta categoric Alexios I Comnen. Statului — deci împăratului. Căci împăratul putea sechestra sau dărui pămînturi laicilor, Bisericii sau mănăstirilor.

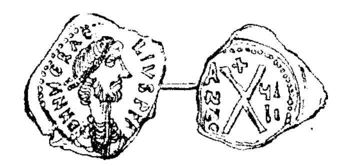
[35] Cu toate acestea, agricultura bizantinilor era prosperă, În secolele X şi XI. în Italia recolta era egală cu de patru ori cantitatea semănată — şi chiar cu trei secole mai tîrziu o recoltă de zece ori mai mare decît cantitatea însămînţată era ceva excepţional; în timp ce, în Bizanţ, pe unele loturi se obţinea (încă din sec. XI—XII) o recoltă de 20 de ori mai mare decît cantitatea însămînţată (cf. Fr. Cognasso).

Aici, activitatea artizanală cea mai importantă era consacrată articolelor de lux: mătasei şi veselei de aur sau argint, obiectelor emailate lucrate cu tehnica *cloisonné* şi celor sculptate în fildeş, mobilelor intarsiate, bijuteriilor de un gust rafinat, etc. Atît activitatea artizanală cît şi cea comercială erau foarte sever controlate de organele statului. Nu numai producţia armamentului sau baterea monedei erau monopol de stat, ci şi vopsitul cu purpură, ţesăturile cu urzeală din fire de aur, producţia bijuteriilor de mare lux sau a mătăsurilor mai scumpe. Cea mai importantă manufactură de mătase funcţiona chiar în incinta Palatului Sacru. Procesul de confecţionare în special a mătasei era organizat şi supravegheat cu cea mai mare atenţie. Ţesătorul nu putea cumpăra firele direct de la sericicultor, decît printr-un intermediar — căruia îi da banii printr-un oficiu al prefecturii, după obţinerea unor aprobări, înscrierea într-un registru de evidenţă, etc.[36]. Negustorul care cumpăra mătasea de la ţesător nu o putea vinde cu amănuntul decît la un preţ stabilit de corporaţie — şi numai printr-un intermediar autorizat (al cărui beneficiu era fixat la 8%). Stofele fine şi mătăsurile deosebite, interzise la export, nu puteau fi comercializate decît de foarte puţine persoane autorizate.

Ca toţi ceilalţi meşteşugari şi negustori, şi cei care lucrau în această ramură erau încadraţi în numeroase corporaţii specializate: torcătorii, ţesătorii, vopsitorii, creatorii de modele, negustorii de mătase brută, cei de ţesătură finisată, cei de mătase siriană, cei de veşminte de mătase, ş.a.m.d. La fel de strict organizată era şi activitatea producătorilor şi a vînzătorilor de ţesături de in sau de bumbac. (Stofele de lînă, destinate de regulă celor mai săraci, erau confecţionate în casă).

Nu există un singur sector de producţie sau comercial care să nu fie încadrat într-o corporaţie — condusă de un preşedinte numit de prefectul capitalei, asistat de un adjunct, numit tot de prefect, dar dintre funcţionarii administraţiei oraşului: acesta era „ochiul" prefectului (şi, de fapt, adevăratul şef al corporaţiei). Corporaţiile funcţionau după norme precise, respectate cu cea mai mare stricteţe; disciplina era severă, iar condiţiile de admitere în breaslă erau amănunţit reglementate. Candidatul înainta o cerere prefectului, susţinută de recomandarea a 5 membri ai corporaţiei; după ce achita taxa stabilită, prefectul îi indica — în cartierul respectivei corporaţii — locul unde îşi putea deschide atelierul sau prăvălia.

Conducerea corporaţiei stabilea şi cantitatea de produse pe care membrii ei aveau voie să o realizeze, şi regimul de lucru, şi salariul muncitorilor, şi situaţia ucenicilor. Activitatea artizanală sau comercială liberă, munca în regim propriu, iniţiativa individuală, concurenţa, — erau excluse. Statul controla îndeaproape totul; prefectul capitalei, sub a cărui jurisdicţie se aflau toate breslele, inspecta

Monedă de argint emisă de împăratul Heraklios. — Cabinet des Médailles, Paris

atelierele şi magazinele, controla registrele, stabilea care articole nu puteau fi exportate. Dintr-o culegere de ordonanţe şi dispoziţii datînd din sec. X (cunoscută sub titlul de *Cartea Prefectului*) avem informaţii privind reglementarea activităţii cor-

[36] Nu era admis ca una şi aceeaşi persoană să efectueze două sau mai multe operaţii. Nici meşteşugarul nu-şi putea procura materia primă de oriunde, nici negustorul nu-şi putea lua spre vînzare marfa de la oricine; prefectul îi indica furnizorul, îi fixa cantitatea de marfă sau de materie primă şi îi stabilea beneficiul admis. Înainte de a le pune în vînzare mărfurile erau stampilate de un funcţionar al prefecturii. Controlorii vizitau periodic atelierele şi prăvăliile. (Pentru toate aceste detalii, cf. Gérard Walter, *op. cit.* la *Bibliografie*).

porațiilor — dintre care: a argintarilor și a giuvaergiilor (al căror beneficiu era limitat la 8%); a bancherilor și a notarilor (care erau obligați să verse a 12-a parte din cîștig salariaților lor); a parfumierilor și a spițerilor (care vindeau nu numai doctorii, ci și vopsele și mirodenii); a fabricanților de săpun, a vînzătorilor de pește, a tăbăcarilor, a măcelarilor, a brutarilor (care erau scutiți de orice servicii publice și aveau drept la un beneficiu de 4%); a cîrciumarilor (care erau obligați să închidă la ora 8 seara), sau a negustorilor de aromate și coloniale, — singurii (împreună cu brutarii) care nu erau obligați să locuiască în cartierul breslei lor[37].

Constantinopolul — în care se concentrase masiv activitatea comercială a Imperiului, după pierderea Siriei, Egiptului și Palestinei — era situat în punctul de intersecție a celor mai importante drumuri comerciale ale lumii antice și medievale.

Comerțul pe uscat și comerțul maritim îi aduceau Bizanțului produsele din Orient[38]; prin Peninsula Balcanică, drumurile comerciale fluviale legau Constantinopolul cu Europa Centrală; prin Marea Neagră și Marea Caspică îi erau aduse mărfuri din Rusia, din Caucaz și — traversînd Turkestanul — din Asia Centrală: prin portul Alexandriei și prin Marea Roșie capitala primea produse din Etiopia și Africa Centrală. Caravanele care străbăteau Siria și Persia, precum și corăbiile trecînd prin Golful Persic, legau Imperiul de India, Ceylon și Extremul Orient. — Asia Mică furniza Imperiului mari cantități de grîne; Egiptul — îndeosebi bumbac, dar și grîu; Tracia — porci și bovine, miere și pește sărat; din Transilvania venea sarea, iar din Serbia, metale; din Extremul Orient — mătase brută și mirodenii; din India și Ceylon — perle, fildeș și pietre prețioase; din Siria se aduceau la Constantinopol vinuri alese și covoare de preț; din zona Balticei — ambră și pește uscat; din Rusia, — sclavi, blănuri și ceară; din Europa Centrală — vinuri, pînzeturi de cînepă, arme, cherestea și sclavi.

Dintre toate acestea, principalele articole pe care le importa Bizanțul rămîneau mătasea, fildeșul, pietrele prețioase, blănurile și mirodeniile. În schimb Bizanțul exporta (mai puțin decît cerea piața) în țările din Răsărit țesături de in și de bumbac, coloranți, saciz, pietricele colorate cu oxizi metalici și cu aplicații de foi de argint sau de aur pentru mozaicuri; iar în Occident și în regiunile nordice, mătăsuri (nu din cele mai de preț însă), emailuri, bijuterii și obiecte din fildeș sculptat[39]. În general, volumul exportului era sub nivelul cererilor; dar Bizanțul realiza venituri considerabile din taxele impuse comerțului de tranzit. — O altă sursă importantă de venituri provenea de la caravanele și navele străine (căci bizantinii preferau să nu se servească de propriile lor nave comerciale); negustorii străini aveau la dispoziție cartiere speciale — cu locuințe, antrepozite, hanuri, grajduri pentru catîrii și cămilele caravanelor lor, — pentru care plăteau sume serioase. Asemenea cartiere comerciale *(mitata)* aveau la Constantinopol negustorii venețieni, pisani,

[37] Pînă și cerșetorii erau organizați într-o breaslă; „profesiunea" lor a fost de la început recunoscută (și, într-un fel, folosită) de autoritățile bisericești. Iar hoții — foarte numeroși, îndeosebi în capitala Imperiului, — erau organizați în mai multe „bresle", (firește, nerecunoscute) după genul și modul de furt în care se specializaseră...

[38] „China, India, sudul Arabiei și Abisinia furnizau cele mai importante materii prime industriei produselor de lux, care îi aduceau cîștiguri foarte mari. Din China venea mătasea, din India condimente ca piperul, scorțișoara, ghimberul, sau, dintre materiile colorante, prețiosul indigo. Din India se mai importau și abanos, pietre prețioase și aur. Sudul Arabiei și Abisinia furnizau tămîie, smirnă și fildeș african. Printre articolele de export ale Imperiului figurau, pe lîngă produsele de ceramică, sticlărie, țesături și unelte de fier deosebit de apreciate" (H.-W. Haussig).

[39] Exportul armelor — articol pentru producția căruia meșterii sirieni din Damasc erau renumiți — era interzis prin lege; lamele săbiilor însă erau exportate prin contrabandă, mai ales în Persia,

amalfitani, ş.a., în timp ce numeroşii negustori persani le mai aveau şi în multe alte oraşe ale Imperiului[40].

Începînd din sec. XI obiectele care prevalau în exportul bizantin de pînă atunci nu mai sînt articolele de lux, ci mai degrabă bunurile de consum (cereale) sau materiile prime pentru industria textilă (lînă, in). Produsele exportate (cf.Al. Kazhdan) erau vîndute mai ales prin intermediul agenţiilor comerciale — în majoritate aflate în mîna evreilor bizantini[41].

Cu statele din care Bizanţul importa articole mai importante (Persia, India, Abisinia, statele din Asia Centrală şi din sudul Arabiei) comerţul se desfăşura în cadrul economiei monetare; cu negustorii din Rusia însă (inclusiv cu cei din Siberia) comerţul se făcea pe baza schimbului de mărfuri. Marfa bizantină de schimb erau obiectele de argint fin lucrate[42]. Pe piaţa internă, economia monetară coexista cu forma comercială a schimbului în natură. În afara circuitului fiscal, în interiorul Imperiului moneda de aur avea o circulaţie redusă. Pe piaţa internă se puteau găsi, la preţuri accesibile, articolele de uz curent; în schimb mărfurile şi obiectele de valoare puteau fi obţinute numai sub formă de dar, subvenţie, recompensă, etc., acordată de stat în funcţie de serviciile aduse şi de poziţia socială a celui care o primea.

La baza operaţiilor comerciale cu alte ţări sta *solidus aureus* (sau *nomisma*, sau *besantul* de aur, cum mai era numit), moneda de aur curat, de 4,48 gr, bătută pentru prima oară de împăratul Constantin în 312. Multiplul ei era *livra* — 72 de *nomismata* — în valoare de 326 gr aur. Timp de aproape opt secole, *solidus* (besantul, nomisma) a fost cea mai răspîndită şi mai apreciată monedă din întreg bazinul mediteranian, menţinîndu-se stabilă[43] pînă la sfîrşitul sec. XI.

Pentru o perioadă de aproape două secole invazia arabilor i-a smuls marinei bizantine supremaţia în Mediterana — încît comerţul Bizanţului cu Orientul şi cu Occidentul a fost paralizat aproape complet. Din sec. IX însă, după ce Bizanţul şi-a refăcut flota şi şi-a reluat activitatea comercială, Imperiul a cunoscut o eră de mare prosperitate, timp de aproape trei secole. „Pînă către jumătatea secolului al XI-lea Bizanţul a fost cea mai mare putere economică din Europa" (A. Guillou). Imperiul întreţinea intense relaţii comerciale cu lumea arabă, cu marile centre din Asia Mică, cu Armenia şi Rusia, cu regiunile Mării Baltice; iar în Occident — în primul rînd cu cele patru republici marinare italiene (Amalfi, Pisa, Veneţia, Genova).

Începînd de la sfîrşitul sec. XI, în schimbul ajutoarelor militare şi financiare pe care Imperiul le solicită oraşelor italiene, negustorii veneţieni — în primul rînd — obţin reduceri şi chiar scutiri totale de orice taxe vamale; apoi, dreptul de a-şi construi în Constantinopol un cartier al lor, cu antrepozite, biserici şi palate proprii. (În mai puţin de un secol numărul veneţienilor instalaţi în capitala Imperiului trecuse de 10 000). Aceleaşi privilegii le obţine apoi Pisa şi, mai tîrziu, marea rivală a Veneţiei, — Genova. Pînă în ultimele sale zile Imperiul a continuat să acorde mereu negustorilor străini concesiuni şi privilegii. Astfel, întregul trafic comercial trece

[40] Imediat după sosirea în port negustorii străini trebuiau să prezinte vameşilor bizantini lista precisă a mărfurilor aduse; după care, primeau permisul de şedere, de obicei pentru 3 luni.

[41] În special marile comunităţi ebraice din Constantinopol, Salonic, Corint şi — în Italia — Bari; *oraşe în care evreii îşi aveau cartierele lor.* După perioada persecuţiilor din sec. VIII, aceste cartiere au căpătat o oarecare autonomie. Spre deosebire de situaţia evreilor din Occident în Imperiul bizantin nu le era interzis evreilor accesul la nici o profesiune. *(Idem).*

[42] Negustorii ruşi şi siberieni preferau argintul — întrucît aur aveau din abundenţă.

[43] Deşi de la 96 % aur de 24 de carate, la sfîrşitul sec, VII *besantul* scăzuse în compoziţia sa la 40 % aur de 9 carate, 52 % argint şi 8 % aur pur; pentru ca în sec. XIII cantitatea de aur să fie redusă la 25 % — şi în felul acesta *besantul* să-şi piardă reputaţia definitiv în faţa monedelor de aur din Occident (mai ales a *ducatului* veneţian). Alături de *nomisma*, alte monede erau: *miliaresion* (de argint, de 2,24 gr), *keration* (de aramă) şi *follis* (monedă divizionară de aramă). Începînd din primele decenii ale sec, XV, în Bizanţ s-au bătut numai monede de argint şi de aramă.

încetul cu încetul în mîinile acestora. Și prosperitatea comercială a Bizanțului se termină odată cu declinul total și definitiv al prestigiului politic și al puterii sale militare.

CONSTANTINOPOLUL

Orașul care timp de un mileniu i-a uimit pe vizitatorii străini prin bogăția lui, prin grandoarea construcțiilor, prin splendoarea comorilor sale de artă, prin luxul bogaților săi cetățeni și prin fastul exorbitant al curții imperiale, — Constantinopolul și-a identificat propriul prestigiu cu cel al Imperiului bizantin.

Pe țărmul răsăritean al Bosforului, într-un golf strîmt numit Cornul de Aur, lung de 6 km, care în portul său natural putea adăposti un număr oricît de mare de corăbii, se înalță un promontoriu. Aici, coloniștii megarieni fondaseră, în sec. VII î.e.n., un oraș numit Byzantion[44]. Intuind imediat excelenta poziție strategică a promontoriului, Constantin cel Mare îl va fortifica construind un zid de apărare, lung de 3 km; în spatele acestuia, la o distanță de aproximativ 1,500 m, Theodosius II va construi, în 413, un alt zid, mai lung, de 7 km. Astfel fortificat dinspre uscat și apărat din trei părți de mare, Constantinopolul n-a putut fi cucerit timp de opt secole.

Alegerea locului noii capitale a Imperiului roman de către Constantin s-a dovedit a fi fericită. Roma se afla la o distanță prea mare de frontierele răsăritene ale Imperiului, cele mai amenințate, în primul rînd de perși și de goți. Resursele vitale — economice și militare — ale Imperiului erau concentrate în bogatele ținuturi răsăritene, îndeosebi în Asia Mică. Noua capitală dispunea aici de un mare port maritim și comanda principalele drumuri comerciale care legau Occidentul cu lumea Orientului. În plus, orașul se afla în imediată apropiere de principalele focare de cultură elenistică. Cu patru secole în urmă (cf. Suetonius, I, 79) Caesar se gîndise și el să mute capitala în partea estică a Imperiului — la Alexandria, sau pe locul anticei Troia, — ceea ce ar fi dus și la realizarea unei noi unități culturale: grecoromane. Dar Constantin nu s-a gîndit să imprime noii capitale un caracter grecesc. Dimpotrivă, — prin amenajarea urbanistică și stilul monumentelor sale, prin administrația și prin limba sa oficială, noua capitală trebuia să fie pur romană. Și nici nu se putea numi altfel decît stabilise fondatorul ei: Noua Romă. (Pînă și satelor din jurul capitalei li se dăduseră nume romane). Împăratul putea fi măgulit de o denumire în care — ca omagiu adus fondatorului — îi era asociat propriul nume; dar poporul își numea noua capitală, — asemenea romanilor din Italia — simplu: Orașul, *Urbs;* iar mai tîrziu, *Polis*[45].

În aspectul general al orașului stăruia amintirea Romei. Asemenea Romei, Constantinopolul era situat tot pe 7 coline și era împărțit tot în 14 sectoare; asemenea Romei, și noua capitală fusese prevăzută și înfrumusețată de Constantin și urmașii săi cu patru piețe principale, cu forumuri, palate imperiale, apeducte, cisterne subterane, terme, coloane cu statuile împăraților, arcuri de triumf, hipodrom

[44] După tradiție, nume format din cel al legendarului șef megarian Byzas și cel al prietenului său Antes. Distrus aproape complet de Septimius Severus în 196 e.n., reconstruit și înfrumusețat cu portice, terme, un teatru, un hipodrom și un palat imperial, orașul a fost grav devastat de Licinius, asociatul la domnie și rivalul lui Constantin. După înfrîngerea acestuia (324), Byzantion și-a deschis porțile învingătorului: Constantin și-a făcut intrarea triumfală în oraș, l-a declarat capitala Imperiului, pe care a inaugurat-o solemn șase ani mai tîrziu (330).

[45] Sau *Polin;* care — după mărturia unui geograf arab din sec. X — devenise *Bulin*, sau și Stèn-Bulin — în lb. turcă *Istanbul* (=„lîngă oraș").

şi biblioteci. Nenumărate statui, busturi, capiteluri şi coloane, frize şi felurite basoreliefuri de marmură fuseseră aduse — din ordinul lui Constantin — din toate provinciile Imperiului. Din Ierusalim, împărăteasa-mamă Elena trimisese în marea capitală a celui dintîi stat creştin crucea pe care se credea că fusese răstignit Hristos — şi în secolele următoare Constantinopolul va deveni un uriaş depozit de relicve, de toate felurile imaginabile.

Oraşul se întindea pe o suprafaţă neobişnuit de mare — de aproximativ 13 km², cu un perimetru de 15 km. În timpul lui Iustinian se pare că populaţia sa depăşise cifra de un milion de locuitori[46]. Mai tîrziu, epidemiile, foametea şi distrugerile cruciaţilor (în 1204), au făcut ca populaţia să scadă considerabil. Predomina, fireşte, elementul grec, considerat autohton; dintre străini, cei mai numeroşi erau armenii şi arabii. Începînd din sec. IX s-au stabilit în oraş (construindu-şi şi lăcaşuri de cult proprii) colonii de ruşi, bulgari, georgieni, turci; apoi: varegi, anglo-saxoni, normanzi, francezi, italieni, — în marea lor majoritate veniţi ca mercenari. La aceştia se mai adăugau multe alte naţii. Cea mai bine organizată, mai puternică şi mai bogată era colonia italienilor — a negustorilor veneţieni, pisani şi genovezi.

Zidul lui Theodosius II — de care s-au sfărîmat atacurile hunilor, avarilor şi bulgarilor, ale ruşilor, pecenegilor, arabilor, şi, pentru un timp, ale cruciaţilor — făcuse din Constantinopol o fortăreaţă inexpugnabilă. Sistemul defensiv era constituit din trei linii de apărare: un zid interior de piatră, gros de 4—5 m, înalt de 11 m, cu 96 de turnuri la distanţă de 50 m între ele şi înalte de 20 m; în faţa acestui zid, dincolo de un şanţ larg de 17 m se înălţa un alt zid, înalt de 8,50 m, cu grosime de 2 m şi cu tot atîtea turnuri de apărare ca ale zidului interior dar mai mici; în fine, primul obstacol în faţa atacatorilor: un şanţ larg de 15—20 m şi adînc de 7 m, cu malurile zidite în cărămidă. În zidul cel mare dinspre interior se deschideau 10 porţi: cea prin care îşi făceau intrarea triumfală în capitală împăraţii după o victorie militară era Poarta de Aur.

Celelalte obiective importante de interes militar erau: marele arsenal, în care erau depozitate maşinăriile de război; afectată arsenalului era o bibliotecă cuprinzînd lucrări de tehnică şi inginerie militară; portul, în care staţiona flota imperială; în fine, cazărmile celor 24 000 de soldaţi din regimentele de gardă — care formau garnizoana permanentă a Constantinopolului.

Impresionante erau şi construcţiile destinate alimentării cu apă a oraşului. În sec. IV fusese construit un mare apeduct[47]. În apropierea lui fuseseră amenajate uriaşe rezervoare de apă; unul din ele avea o suprafaţă de 25.000 m². Criza de spaţiu a impus însă — chiar începînd din sec. V — construirea mai multor cisterne subterane, ale căror bolţi erau susţinute de sute de coloane de piatră, cu frumoase capiteluri. Dintre acestea, singura plină cu apă şi azi este cea numită (de turci) „Palatul scufundat", cu o suprafaţă de 10.300 m². Capodopera acestui gen de construcţii este cisterna numită azi „O mie şi una de coloane" cu o suprafaţă de 3.500 m², acoperită cu masive cupole susţinute de 212 coloane suprapuse, fiecare din coloanele celor două nivele avînd 4 m. Cisternele subterane impresionează şi azi prin tehnica şi îndrăzneala acestor arhitecţi bizantini — „care, sub solul Constantinopolului, au construit aproape tot atît de mult ca la suprafaţă" (Ch. Diehl).

[46] Cf. L. Bréhier. După alţi autori (Andréadès, Guillou, Kazhdan, ş.a.), populaţia capitalei Imperiului nu depăşea cifra de 500 000 de locuitori. În general, populaţia oraşelor bizantine a crescut — într-o perioadă în care oraşele din Occident fuseseră distruse de invaziile barbarilor. În sec. VI multe oraşe bizantine atinseseră cifra de 100 000 de locuitori; Antiohia 300 000, iar Alexandria — aproape 600 000.

[47] Din care se mai păstrează şi azi — în funcţiune — o porţiune lungă de 625 m. Cele două rînduri de arcade suprapuse au o înălţime de 23 m.

Zona principală, centrul vieţii politice, economice, spirituale, artistice constantinopolitane, era situată în jurul pieţei Augusteon — un patrulater care avea în centru coloana de porfir cu statuia împăratului Iustinian. Pe latura nordică a pieţei era catedrala Sf. Sofia; pe cea din faţa ei, palatul imperial („Palatul Sacru"); spre răsărit era palatul Senatului; iar din partea opusă începea o stradă lungă canalizată şi largă — numită *Mésé* („Strada din mijloc") — care, pornind din forul Augusteon, îl lega cu celelalte trei foruri (al lui Constantin, al lui Theodosius II şi al lui Arcadius), fiecare avînd în centru o coloană cu statuia împăratului respectiv; cea a lui Constantin — numită azi „Coloana arsă" — era de porfir, înaltă de 50 m.

Străzile erau largi de cel puţin 5 m — unele avînd chiar 8—10 m, — şi erau mărginite de portice, unele suprapuse. Aşa era mai întîi artera principală, Mésé; alte cel puţin 50 de străzi aveau şi ele portice. Peste o sută de scări legau străzile între ele — căci Constantinopolul, cu denivelările naturale mari ale terenului, era un oraş construit în mare parte în terase. Sub portice erau plasate sute de statui; aici erau instalate şi tarabele zarafilor, ale negustorilor de produse alimentare, de mirodenii, de parfumuri, etc. Antrepozitele din apropierea portului erau pline de tot felul de mărfuri aduse din ţările cele mai îndepărtate. În apropierea „Palatului Sacru" era centrul comercial — în primul rînd al argintarilor şi bijutierilor.

Străzile oraşului erau pline de tot felul de negustori ambulanţi, de meşteşugari care îşi vindeau singuri produsele, de hamali, de astrologi, ghicitori şi vrăjitori, de cerşetori şi de foarte mulţi hoţi. Centrul era animat de „societatea bună" (tradiţia elenică îi făcuse pe constantinopolitani oameni foarte sociabili), care îşi da întîlnire sub porticele Mései, unde întîrziau îndelung în conversaţii sau dispute pe teme de politică, de actualitate, de cultură, de bîrfeală, sau — mai ales după conciliile ecumenice — de teologie. — În acest timp, pe străzile mizere de la periferie, sărăcimea şi lumea interlopă trăia o viaţă cenuşie, în condiţii sordide.

Oraşul dispunea şi de mari terme — dar nu ştim cum funcţionau; decît că termele puneau la dispoziţia vizitatorilor costume de baie anumite, şi că pentru femei erau stabilite zile şi ore speciale. Pentru a se evita riscul epidemiilor canalele de scurgere duceau în mare; şi tot din acelaşi motiv, din secolul al V-lea fusese interzisă înhumarea în interiorul oraşului — cu excepţia împăraţilor, a membrilor familiilor lor şi a persoanelor ilustre (cf. Fr. Cognasso). — Casele de raport aveau — asemenea *insulae*-lor din Roma — mai multe etaje. Rămăsese în vigoare din timpul lui Traian dispoziţia potrivit căreia înălţimea lor maximă era fixată[48] la 17 m.

Sigiliul de plumb al unui înalt funcţionar însărcinat cu administraţia armatei. — Cabinet des Médailles, Paris

Casele celor bogaţi — din cărămidă, cu acoperiş de ţigle şi faţada dinspre stradă fără ferestre — aveau un etaj (în mod excepţional două), curţi interioare, şi erau grupate în cvartaluri în jurul unei pieţe mai mici sau mai mari, în centrul căreia de obicei se înălţa o biserică. Ceea ce dădea oraşului nota sa generală, ceea ce îi

[48] O lege din 469 a lui Leon I autoriza construirea unor clădiri înalte pînă la 29 m — dar zece ani mai tîrziu legea fu abrogată. Totuşi în Evul Mediu se construiau în continuare *insulae* de o înălţime considerabilă — la Constantinopol şi în alte oraşe mari.

impresiona extraordinar pe vizitatori erau pieţele largi, împodobite cu statui antice; era măreţia monumentelor publice, eleganţa porticelor, luxul palatelor, splendoarea marelui număr de biserici, spaţiile verzi atît de odihnitoare. La o dată cînd oraşele medievale din Occident aveau încă un aspect trist provincial — dacă nu chiar mizer — Constantinopolul era capitala eleganţei, a bogăţiei, a luxului, a rafinamentului; iar comorile de artă pe care le poseda, făceau din Constantinopol cel mai bogat muzeu al acelor timpuri[49].

Cele trei monumente, puncte în jurul cărora gravita viaţa capitalei, erau palatul imperial, biserica Sf. Sofia şi Hipodromul.

„Palatul Sacru" — reşedinţa împăratului şi totodată centrul vieţii politice, militare şi administrative a Imperiului — era în realitate un mic oraş, un conglomerat eteroclit de edificii care, amplificat continuu de împăraţi de-a lungul a şapte secole, ocupa o suprafaţă de 40 ha. Zidul de incintă, construit în sec. X, închidea 8 curţi interioare, 7 vestibule, 10 apartamente rezervate împăratului şi familiei sale, 5 săli de recepţie şi de audienţe, 4 biserici, 9 capele, 9 oratorii, 3 săli de mese, o bibliotecă, o galerie de arme, o sală cu trofee, două băi, un manej, 3 terase, 8 pavilioane private şi 6 închisori. Printre havuzuri, grădini şi terase cu dale de marmură, 7 galerii acoperite puneau în comunicaţie diferitele părţi ale palatului. Se aflau aici săli de recepţie de un fast exorbitant; sala tronului, de formă octogonală, era acoperită cu o cupolă de 16 m diametru, decorată cu mozaicuri; o sală de audienţe avea 16 coloane de marmură şi pereţii acoperiţi cu fresce, mozaicuri şi marmuri policrome. Imensa sală de ospeţe avea 19 canapele mari, pe care invitaţii — cîte 12 pe o canapea — mîncau aşezaţi în felul romanilor. De un fast extraordinar era palatul în care împăratul îi primea pe ambasadori şi pe oaspeţii iluştri. Tronul imperial, aşezat pe o estradă înaltă, era umbrit de un platan de argint cu frunzele din aur, pe ramuri cu păsărele din argint şi aur, la picioarele tronului erau doi lei mari de aur, pe margini grifoni tot de aur, iar în faţă, o vitrină imensă în care, la recepţiile deosebite, erau expuse cele mai preţioase giuvaeruri ale casei imperiale. Cînd erau primiţi ambasadorii străini, mecanisme ingenioase făceau ca păsările să cînte iar leii să ragă, în timp ce tronul imperial se ridica pînă în plafon...[50]

Constantinopolul mai avea şi alte palate imperiale: Bucoleon, construit în sec. X pe ţărmul Mării Marmara (din care s-a păstrat ruina faţadei dinspre mare a uneia din dependinţe) despre care cavalerul cruciat Robert de Clari scria, în 1204, că „avea cinci sute de apartamente, toate cu mozaicuri de argint, şi treizeci de capele"; „toate ţîţînele şi încuietorile uşilor erau de argint şi toate coloanele numai de jasp şi porfir" (VI, 82). Sau palatul Vlaherne, construit într-o zonă liniştită din nordul oraşului, în sec. XII, cînd „Palatul Sacru" a fost lăsat în părăsire, — şi despre care cruciatul Eudes de Deuil scria că „nimic nu egalează frumuseţea lui exterioară;

[49] Istoricul cruciadei a IV-a, Geoffroy de Villehardouin, scria că cei ce nu văzuseră încă Constantinopolul „nu îşi puteau imagina că în toată lumea poate exista un oraş atît de puternic" — cu zidurile lui de apărare, cu palatele măreţe şi marile sale biserici; un oraş „care asupra tuturor celorlalte este suveran". — La fel de uimit este un alt cruciat, din sec. XI; acesta însă observă şi notează şi mizeria, murdăria, hoţiile, crimele şi asasinatele din acest oraş — care „întrece aproape în toate privinţele toate celelalte oraşe: în bogăţie ca şi în vicii".

[50] *Cartea Ceremoniilor*, scrisă în sec. X de împăratul Constantin VII, continuă descrierea şi a altor edificii din complexul „Palatului Sacru", Astfel, a unei capele: „Splendoarea şi strălucirea ei sînt de necrezut, atît e de mare cantitatea de aur, argint, pietre preţioase şi perle, adunate aici. Pavimentul este din aur masiv /.../ Pereţii sînt îmbrăcaţi în foi groase de argint damaschinat cu aur şi sînt însufleţiţi de strălucirea pietrelor preţioase /.../ Coloanele sînt de argint, arhitrava care se sprijină pe capiteluri este din aur curat", etc. Un lux într-adevăr extraordinar — chiar dacă uneori ceea ce părea a fi „aur curat" în realitate putea să fi fost doar aramă sau bronz aurit.

cît despre interior, depășește tot ce aș fi în stare să spun". Sau palatul numit azi Tekfur Serai (sec. XII), cu săli imense la parter și cele două etaje (una, de 23 pe 10 m); iar ca decorație exterioară — cărămidă roșie alternînd cu marmură albă și verde, formînd desene geometrice.

„Biserica cea Mare" — cum numea poporul Sf. Sofia („Înțelepciunea Divină")[51] adunase cea mai importantă colecție de artă religioasă din întreaga creștinătate: icoane pe lemn sau în mozaic, cruci sculptate în fildeș, ferecate artistic în aur și argint, și încrustate cu pietre prețioase; obiecte de uz liturgic din aur și argint, lucrate cu email sau tehnica *cloisonné;* veșminte bisericești de brocart ornate cu broderii din fir de aur și cu sute de perle; cărți liturgice cu splendide miniaturi și legături artistice de mare preț, ș.a. Altarul era din aur, împodobit cu pietre prețioase și emailuri. În fundul absidei se afla tronul de argint aurit al patriarhului. Impresia puternică a ansamblului era sporită de efectele luminii strecurate prin ferestre și ale miilor de plăci decorative de marmură policromă; ale metalelor prețioase și pietrelor scumpe, care — alături de mozaicuri — seara străluceau în lumina zecilor de candelabre masive de argint.

Grecii spuneau că două treimi din bogățiile lumii se află adunate la Constantinopol. Și același R. de Clari confirmă: „Cred că atîta bogăție nu se găsește în patruzeci din cele mai bogate orașe ale lumii, luate la un loc" (V, 81).

Centrul vieții populare constantinopolitane era Hipodromul.

În forma sa inițială fusese construit de Septimius Severus, modelul fiind Circus Maximus din Roma. În formă de patrulater alungit (arena, largă de 118 m, avea o lungime de aprox. 500 m), avea o capacitate de peste 30.000 de locuri. Era legat de „Palatul Sacru" printr-o lungă galerie prin care împăratul putea veni direct în tribuna sa. Ansamblul de construcții era precedat de o capelă dedicată Fecioarei. Urma o curte; în dreapta și în stînga erau grajdurile în care caii erau aduși în ajunul curselor. În fața tribunei imperiale era un turn masiv, surmontat de patru cai de bronz aurit, înalți de aprox. trei metri; erau sculpturile antice, opera lui Lysip, aduse în sec. IV de Theodosius I din insula Chios[52]. În centrul și de-a lungul arenei era *spina* — platforma cu trei monumente: un obelisc egiptean înalt de 25 m (ridicat de Tuthmes III la Heliopolis în 1700 î.e.n.), adus de Theodosius I în 390, și pe al cărui piedestal sînt sculptate (vizibile și azi) scene legate de spectacole de circ în prezența împăratului; un alt obelisc, înalt de 32 m, acoperit cu plăci de bronz; iar în mijlocul *spinei*, o coloană de marmură (adusă din templul lui Apollo din Delfi) în formă de trei șerpi încolăciți, avînd în vîrf un trepied de aur în amintirea victoriei de la Platea împotriva perșilor. În jurul arenei — patruzeci de rînduri de bănci de marmură; deasupra ultimului rînd — o promenadă, cu zeci de statui de marmură, aduse din temple (*Hercule* de Lysip, *Lupoaica* alăptînd pe Romulus

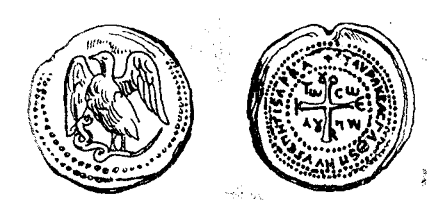
[51] Vd. descrierea la p. 220 și urm. După consacrare, împăratul i-a dăruit 365 de domenii, sate din jurul Constantinopolului și un personal de 500 de clerici. După 558, cupola care se prăbușise a fost înălțată cu 10 m, iar diametrul ei, redus la 31 m; iar după cutremurul din 989, a fost refăcută jumătatea de cupolă năruită. Devastată în perioada dezordinelor iconoclasmului, apoi profanată de cruciații din 1204 timp de aproape șase decenii; desfigurată în aspectul ei exterior de cele patru minarete adăugate de musulmani care au transformat-o în moschee (acoperind cu var frescele și mozaicurile), Sf. Sofia a fost restaurată către mijlocul sec. XIX (de arhitectul italian Gasparo Fossati), iar în secolul următor au fost scoase la lumină mozaicurile. Biserica este azi muzeu.

„Opera aceasta de arhitectură — scria istoricul longobard Paul Diaconul — întrece atît de mult toate clădirile înălțate pînă acum, încît în tot cuprinsul lumii nu se poate găsi ceva asemănător".

[52] Aduși de venețieni în 1204, caii de bronz vor fi instalați (unde se află și azi) pe terasa de deasupra portalului bisericii S. Marco din Veneția.

şi Remus, statui imperiale, ş.a.). — Toate aceste opere de artă au fost jefuite în 1204 de cruciaţi.

Cursele erau organizate de membri ai celor patru grupe de cartiere ale oraşului, care aveau şi funcţie de poliţie urbană. Luîndu-şi numele după culorile distinctive pe care le purtau, cele patru facţiuni s-au contopit în două — Albaştrii şi Verzii. În principiu asociaţii organizatorice sportive, facţiunile Albaştrilor şi Verzilor

Sigiliul de plumb al unui înalt funcţionar de la curte însărcinat cu relaţiile cu ambasadorii străini. — Cabinet des *Médailles*, Paris

au căpătat în curînd un caracter politic; conflictele dintre ele au dat loc adeseori la grave dezordini şi revolte în care erau antrenate mase largi ale populaţiei[53]. — Din rîndurile organizatorilor curselor (care îşi aveau locurile rezervate în dreapta şi în stînga lojei imperiale, iar şefii lor erau invitaţi la recepţiile oficiale de la curte) se recrutau unii funcţionari ai administraţiei Imperiului.

Capitala primului imperiu creştin avea, evident, şi o foarte intensă viaţă religioasă, reflectată şi în monumentele oraşului.

Un cruciat francez ne informează că în 1204 existau în Constantinopol nu mai puţin de 500 de biserici. În timpul lui Constantin se construiseră numeroase biserici de tip bazilical; dar cele de mai tîrziu au adoptat multe alte forme — de cruce greacă, în plan poligonal, de bazilici cu cupolă, etc. Transformate — cele mai multe — după 1453 în moschei, s-au păstrat pînă în zilele noastre, ca tipice opere de arhitectură bizantină; biserica Stoudios (cea mai veche, din sec.V), somptuoasele biserici reconstruite în sec. VI de Iustinian, ca Sf. Irena (cu o cupolă înaltă de 35 m) şi Sfinţii Sérgius şi Bacchus (de tip bazilical cu cupolă). Biserica Chora din sec.XII (azi Kharié Djami) îşi mai păstrează splendidele mozaicuri — din sec.XIV — fiind ultima ca dată şi, după Sf. Sofia, cea mai somptuoasă care poate fi admirată. În schimb, nu mai există o altă capodoperă a arhitecturii bizantine, biserica Sfinţii Apostoli, modelul celebrei S. Marco din Veneţia. Nu mai există nici Mănăstirea Nouă, care în sec. IX a inaugurat tipul clasic de biserică bizantină: cu plan în formă de cruce cu braţe egale, cu o cupolă centrală pusă pe tambur şi alte patru cupole pe unghiurile pătratului.

Ceremoniile religioase care se desfăşurau în aceste biserici, pompa procesiunilor solemne, parada cortegiilor imperiale, liturghia celebrată cu coruri înălţătoare şi fum de tămîie, festivităţile cu ocazia încoronărilor şi a conciliilor, strălucirea interioarelor decorate cu mozaicuri, fresce şi icoane, iluminate de zecile de candelabre de argint, bogăţia de obiecte liturgice din aur şi argint, ornate cu perle, emailuri şi pietre preţioase, — totul era de un lux şi de un fast extraordinar.

Viaţa religioasă a Bizanţului era apoi dominată şi de numeroasele mănăstiri, situate în cartiere liniştite, înconjurate de grădini întinse. Fiecare mănăstire prezenta de fapt un complex de clădiri: locuinţa egumenului, dormitoarele călugări-

[53] Cum a fost răscoala Nika din 532, cînd masele populare sub conducerea Verzilor — adversarii înalţilor demnitari abuzivi şi ai aristocraţiei senatoriale, care, la rîndul lor, îi manevrau pe Albaştri — au ocupat Hipodromul. Mişcarea a fost reprimată sîngeros de generalii lui Iustinian, Narses şi Belizarie.

lor, săli de mese, pivnițe și cămări de alimente, ateliere de lucru, locuințe pentru pelerini, un spital, un azil de bătrîni, o bibliotecă și o școală pentru novici; iar în centrul întregului ansamblu de clădiri — biserica mănăstirii. În viața socială a Bizanțului, mănăstirea — înzestrată și cu proprietăți considerabile — deținea un rol deosebit de important, exercitînd o influență foarte puternică asupra întregii societăți.

Constantinopolul era, în sfîrșit, și marele centru de cultură al timpului — și nu numai al Bizanțului. Viața intelectuală pulsa puternic în jurul Universității — fondată în sec. V și reorganizată în sec. IX —, la care veneau să studieze tineri din toate regiunile Imperiului, precum și din alte țări. Profesorii comentau textele poeților și istoricilor antici greci, precum și operele filosofice ale lui Aristotel și Platon. Școala bizantină de drept, vestită în timpul domniei lui Iustinian, a rămas renumită și după reorganizarea sa din sec. XI. În perioada secolelor IX—XIV, școlile constantinopolitane erau celebre în toată Europa — și influența lor binefăcătoare s-a făcut simțită atît asupra culturii arabe, cît și a culturii occidentale.

LOCUINȚA. ALIMENTAȚIA. ÎMBRĂCĂMINTEA

În capitală, la fel ca în celelalte orașe din Imperiu, apăreau, firește, contraste marcate —, atît în ce privește aspectele de viață materială, cît și în nivelul de trai și în modul de viață al bizantinilor aparținînd diferitelor straturi ale societății. Diferențele erau determinate și de condițiile materiale locale, și de tradițiile din diverse regiuni ale Imperiului. Informațiile ce ni s-au transmis se referă însă aproape exclusiv la straturile superioare ale societății urbane.

La început casele bizantine imitau somptuoasele case romane. În curînd apar și locuințe de tip oriental: case cu două-trei etaje, fațade cu portice, construite din rînduri alternate de piatră albă și cărămidă roșie formînd un desen geometric, uneori cu marmuri de diferite culori; cu acoperișul în două pante, cu ferestre zăbrelite, cu balcoane și cornișe ornamentate cu stuc policromat, cu scări exterioare de piatră sau marmură. La parter sau la primul etaj, era sala mare de primire — rezervată exclusiv bărbaților; apartamentul femeilor era separat de al bărbaților. Pavimentul era decorat cu plăci de marmură sau cu mozaic, pereții de asemenea, iar plafonul — cu ornamente sculptate în lemn. Unele case aveau și o încăpere destinată încălzitului — prin tuburi de ceramică — a întregului interior; altele aveau lîngă bucătărie și un cuptor de pîine. Toate casele aveau latrine. În curțile interioare, foarte spațioase, erau grajdurile, o mică grădină și o fîntînă.

Mobilierul era foarte variat ca forme: mese pătrate sau rectangulare (cele rotunde erau somptuos decorate), din lemn uneori incrustat cu ornamente de bronz, fildeș sau argint; scaune cu spătar înalt, cu cuverturi de lînă sau piei de animale, cu perne colorate, — apoi banchete și taburete (începînd din sec. X obiceiul roman de a mînca întins pe o canapea fusese abandonat). Dulapurile serveau numai pentru cărți; hainele, lenjeria și obiectele mai de preț erau ținute în lăzi și cufere, de obicei cu încuietori de fier. În timpul zilei lumina pătrundea prin ferestre înguste, care — la o dată mai tîrzie — aveau geamuri de sticlă. Seara, iluminatul era asigurat de lumînări sau de opaițe (de regulă din teracotă) cu ulei de măsline — opaițe care puteau fi și fixate pe candelabre sau pe trepiede (o formă adoptată și în biserici).

Băi în locuinţe nu existau, decît în palate şi eventual în casele celor mai bogate familii; deşi pînă în secolele VI—VII bizantinilor (chiar oamenilor Bisericii) le plăcea să facă baie uneori chiar de două ori pe zi — dar la terme. Acestea erau organizate, se pare, ca în epoca romană, cu felurite încăperi cu apă caldă, rece sau cu aburi, şi unele chiar cu bazine pentru înot; existau în număr mare în oraşe (chiar şi în mănăstiri de multe ori), şi puteau fi ornate cu coloane de marmură, statui şi mozaicuri.

În schimb condiţiile de locuit ale ţăranilor sau ale celor săraci de la oraşe erau infinit mai modeste. E suficient să amintim că locuinţele acestora aveau în loc de pardoseală pămînt bătut; că în loc de paturi oamenii dormeau pe jos, pe saltele umplute cu paie sau cu frunze uscate; că în regiunile septentrionale ale Asiei Mici locul caselor era ţinut de colibe din împletituri de nuiele acoperite cu lut; sau că în Cappadocia (cf. Al. Kazhdan) şi grotele serveau drept locuinţe!

Se pare că, în general, alimentaţia bizantinilor nu era deloc frugală. Dar, şi capitolul alimentaţiei era, bineînţeles, în funcţie de condiţiile economice ale fiecăruia.

Bizantinii luau trei mese pe zi — cea de prînz fiind şi cea mai copioasă. În casele înstărite se găseau feţe de masă, şervete, boluri cu apă pentru spălat mîinile înainte de masă. Furculiţa cu doi dinţi era cunoscută — dar era folosită numai de aristocraţi[54]. Vesela de uz curent (mai ales a acestora) sau pentru diferite ocazii era de o mare varietate ca forme şi ca materiale: din ceramică obişnuită sau vernisată, de bronz sau de argint şi, la Palat, chiar de aur. Splendide erau piesele din sticlă, lucrate în renumitele ateliere din Siria.

Mesele celor bogaţi erau foarte copioase. Începeau cu aperitive: ouă moi, şuncă, anghinare cu sos alb. Urma peşte prăjit cu făină de muştar, sos de nard şi coriandru; friptură de raţă, de căprioară împănată cu usturoi, ceapă şi praz, cu multă saramură, — şi pulpă de porc la grătar. La sfîrşit, desertul: prăjitură din biscuiţi cu cremă, mere, struguri, rodii, curmale şi migdale[55]. Vinurile, aduse din Grecia în amfore cu interiorul smolit, nu puteau fi băute de occidentalii veniţi în Bizanţ. La mesele la care erau invitaţi străini femeile nu luau parte.

Mîncările erau în general foarte picante, pregătite cu tot felul de condimente în cantităţi mari — piper măcinat, sare, usturoi, oţet, nard, chimion, scorţişoară, cuişoare. Meniul putea fi — după posibilităţi — foarte bogat şi variat; dar şi zilele de post (în special din postul mare) erau foarte riguros respectate: în zilele de post erau interzise brînza şi peştele. Pe de altă parte, medicii căutau să tempereze excesele gastronomice, „publicînd calendare care indicau, pentru fiecare lună, care sînt mîncările prielnice şi care cele dăunătoare" (L. Bréhier).

Îmbrăcămintea era în Bizanţ (industria textilă fiind aici mult mai dezvoltată decît în Occident) mult mai puţin costisitoare decît capitolul alimentaţiei; şi era atît de rezistentă, încît nu arareori se transmitea de la o generaţie la alta.

În primele secole ale Imperiului, era asemănătoare celei a romanilor; tunica bărbaţilor, lungă şi largă, era ornamentată cu dungi verticale aplicate din stofă de diferite culori — la fel ca mantia, purtată peste tunică. Tunicile femeilor aveau adeseori mînecile brodate; uneori femeile purtau peste tunică un văl. Ţesăturile groase de mătase făceau ca drapajul să fie mai puţin suplu decît al celor de in; veş-

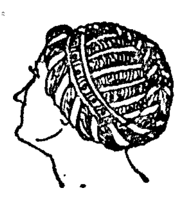
[54] Din Bizanţ, furculiţa a trecut în Italia; de aici — în regiunile de dincolo de Alpi. — Bizantinii se serveau şi de cratiţe sau oale cu fundul dublu, în care se introduceau cărbunii aprinşi pentru a păstra caldă mîncarea.

[55] Amănunte nu lipsite de pitoresc privind acest capitol al alimentaţiei se găsesc în paginile scrierilor poetului Theodor Prodromos (sec, XII).

mîntul cădea mai rigid, pliurile erau drepte, formele corpului nu erau puse în evidență, — după cum reiese și din iconografia timpului.

Începînd din sec. VII, costumul devine mai strîmt și mai aderent pe corp. Bărbații au împrumutat de la barbari obiceiul de a purta pantaloni — mai ales din secolele XI-XII. Peste pantaloni purtau o cămașă *(chiton)* — pe care țăranii și meșteșugarii o aveau în diferite culori; era lungă pînă la genunchi, cu mîneci pînă la cot și strînsă la mijloc cu o cingătoare (iar pantalonii — strîmți și vîrîți în cizme). Îmbrăcămintea femeilor nu se deosebea prea mult de cea a bărbaților (cel puțin, în societatea aristocratică) — cu absența, bineînțeles, a pantalonilor. Se pare că lenjeria intimă nu era cunoscută (?) în lumea bizantină — și nici lenjeria de pat.

Eleganța coafurii femeilor bizantine.

Din lumea orientală provenea și atenția deosebită dată de bizantini coafurei și podoabelor capului. Formele și dimensiunile foarte variate ale bonetelor bărbaților, materialul din care erau confecționate, ocaziile la care se purtau, culoarea și felul în care erau ornate — cu mătase, cu broderii, cu perle, cu pietre prețioase chiar, — totul era foarte precis reglementat, potrivit rangului funcționarilor sau a demnitarilor respectivi. — Portul bărbii și al mustăților — necunoscut romanilor — a apărut în lumea bizantină (constituind pentru occidentali obiect de deriziune) în sec. VII. De atunci, portul bărbii îndeosebi (pe care preoții și călugării ortodocși o cultivă pînă azi) a devenit pentru bărbații din Bizanț un semn al demnității, al onoarei — și al virilității: distingîndu-i imediat de prea numeroșii eunuci, spîni.

În coafura femeilor predomina moda buclelor lăsate să cadă pe tîmple, sau a părului tăiat pe frunte și cu cărare la mijloc. Uneori părul era prins într-o plasă din fire de aur sau de argint — ori ținut pe ceafă cu piepteni mari de fildeș. Parfumurile și fardurile erau foarte mult folosite. În toate epocile istoriei bizantine era obișnuit portul perucilor — nu numai de către femei, ci și de bărbați. Bijuteriile și ornamentele vestimentare prețioase erau, de asemenea, mult preferate de ambele sexe.

VIAȚA FAMILIALĂ

Sentimentul familiei și relațiile familiale erau mai intime, mai strînse, mai puternice în lumea bizantină decît fuseseră în lumea romană. Însuși faptul că bizantinul era mult mai puțin implicat în angrenajul unei vieți sociale și politice active decît era cetățeanul roman îl menținea mai apropiat și într-un mod mai afectuos de familia sa. La aceasta a contribuit desigur, cum vom vedea, și sensul unor noi formalități matrimoniale, inexistente la romani.

La nașterea unui copil astrologii îi făceau horoscopul. După șapte zile de la naștere copilul era dus la biserică și botezat (începînd din sec. VI prin imersiune, apoi prin stropire). I se dădea numele pe care-l alesese nașul, nu părinții copilului; de obicei, numele unui sfînt, al unei sărbători — dacă era fetiță, — sau al unei virtuți. Pînă la vîrsta de 7 sau de 8 ani — cînd copiii erau dați la școală — copiii erau educați în familie.

Legea stabilise că băieții se puteau căsători de la vîrsta de 14 ani; fetele — de la 12. Cum alegerea viitorului soț sau viitoarei soții era hotărîtă de părinți[56], aceștia își puteau logodi copiii chiar înainte de a fi împlinit 7 ani. Actul logodnei — care la romani consta într-o simplă promisiune de contractarea căsătoriei — căpătă, potrivit normelor dreptului bizantin, o valoare juridică, necunoscută în dreptul roman. Începînd din timpul domniei lui Alexios I Comnen, logodna făcută cu binecuvîntarea unui preot a fost practic echivalată cu căsătoria.

O căsătorie legitimă în Bizanț prevedea — încă din Evul Mediu timpuriu, cînd în Occident era suficient consensul matrimonial — celebrarea religioasă: în biserică, preotul dădea mirilor binecuvîntarea, le punea pe cap coroanele rituale de miri și le schimba inelele de logodnă. Din biserică mirii erau conduși spre casă de cortegiul de nuntași — cu toții îmbrăcați în alb, — de muzicanți și cîntăreți, care cîntau mai puțin cîntece lumești de nuntă cît cîntece religioase. La casa mirelui avea loc ospățul nupțial, cu un dans ritual — „dansul tămîierii" — în jurul preotului care îi tămîia cu cădelnița pe miri. Serbarea se încheia cu o plimbare nocturnă a nuntașilor de-a lungul străzilor — cu mireasa în frunte urmată de cîntăreți și de grupul vesel de comedianți. Apoi, în fața notarului se întocmeau contractele, actele de căsătorie. Preotul nu lua parte. Zestrea miresei, constînd din bunuri mobile și imobile, nu putea fi înstrăinată de soți, ci era transmisă copiilor lor. Soțul trebuia să facă și el un dar, cît mai consistent, soției.

Cum spuneam, ritualul religios da valoare legală actului căsătoriei. Dacă unul din soți părăsea în mod nejustificat căminul conjugal era pedepsit cu o amendă severă. Cu toate acestea, divorțurile erau destul de frecvente — pentru că legea admitea o serie întreagă de motive de divorț[57]. Legile bizantine admiteau — pînă în sec. VI — desfacerea căsătoriei prin simplul consimțămînt mutual al soților; dar biserica s-a împotrivit de la început și, în cele din urmă, poziția bisericii a prevalat: numărul divorțurilor a scăzut atunci considerabil. Din secolul VIII poligamia a fost categoric interzisă (cînd la Roma era încă posibilă). Relațiile extrama-

[56] O căsătorie celebrată contra voinței părinților sau fără consimțămîntul lor era nulă și neavenită. Cu toate acestea, „ca o reacție contra tradiției despotice a acelui *pater familias* roman, bizantinii considerau — ceea ce era un lucru rar în Evul Mediu — că fiii lor, la fel ca părinții, au dreptul de a fi respectați ca persoane" (A. Ducellier),

[57] Impotența bărbatului sau sterilitatea femeii; complot împotriva statului — pe care el (sau ea) nu l-au denunțat; atentat nedenunțat de o terță persoană, la viața lui (sau a ei); alienare mintală continuă timp de trei ani; absență de 5 ani, fără ca el (sau ea) să dea vești; captivitate a soțului timp de peste 5 ani; dacă el (sau ea) a aderat la o sectă eretică; sodomia soțului (nu însă și a soției); ură reciprocă sau injurii grave; dacă ea a petrecut o noapte în afara căminului (dar nu la părinți); dacă a fost prinsă în flagrant delict de adulter; dacă el trăiește în concubinaj cu o femeie și după două avertismente (din partea soției sau a unei terțe persoane) nu se corectează. (Cf. Gérard Walter).

trimoniale au continuat să fie sancționate foarte sever[58]. De asemenea, cazurile de violentare a fetelor[59].

Sub influența Bisericii a fost întrucîtva ameliorată și poziția socială a femeii. Totuși, în lumea bizantină mai predominau concepțiile orientale: femeile nu se puteau bucura de o educație intelectuală (decît începînd din sec. XII — și numai cele din aristocrație); își duceau viața în apartamentul lor, în gineceu, servite și păzite

Doamne de la curtea imperială bizantină. După un mozaic din bazilica S. Apollinare in Classe, Ravenna

de eunuci; nu ieșeau din casă neînsoțite decît foarte rar — și totdeauna cu fața acoperită. La ospețe nu puteau lua parte nici chiar prințesele imperiale.

Funeraliile mai păstrau încă obiceiuri păgîne. Bocitoarele de profesie cîntau și recitau cînturi funebre; înainte de înmormîntare asistența era chemată să-i dea mortului ultima sărutare; iar în Siria și în Armenia continuau să fie jertfiți pe morminte berbeci și tauri. La împlinirea a 3 zile, apoi a 9 și în fine a 40 de zile de la înmormîntare se făceau rugăciuni, se dădeau pomeni și se organizau ospețe în memoria defunctului.

Decedații din familiile bogate erau înmormîntați în sarcofage de piatră, de marmură sau de porfir, de obicei frumos sculptate; împăratul, familia sa și înaltele personaje erau înmormîntate în biserici, în morminte impunătoare. Dar și pe mormintele mai modeste se ridicau stele de piatră sau de marmură. — În primele secole ale istoriei Bizanțului înmormîntările în incinta orașelor erau interzise; curînd însă această interdicție a fost uitată — și în jurul celor mai multe biserici au apărut cimitire: din dorința defuncților de a rămîne în apropierea trupurilor sfinților care se odihneau pe veci în acele biserici...

[58] În sec. IX. o lege a împăratului Leon VI prevedea ca ambilor adulterini prinși în flagrant delict să li se taie nasul. Aceeași pedeapsă era prevăzută pentru soțul dovedit adulterin — soția însă fiind obligată să coabiteze cu el în continuare. Cînd din același motiv soția suferise această pedeapsă, ea era trimisă la mănăstire, iar soțul își însușea zestrea ei. — Dar din sec. XII, „adulterul și relațiile extramatrimoniale (cel puțin în mediul aristocratic) încep să fie privite cu indulgență, ba chiar erau aprobate; iar copiii nelegitimi erau practic recunoscuți la fel ca cei ai soților oficial căsătoriți" (G. Walter).

[59] Împărații din sec, VIII s-au arătat relativ indulgenți față de cazurile de viol; dar dacă apoi vinovatul sau familia fetei nu consimțeau să se căsătorească, el era obligat la despăgubiri față de victimă; dacă nu le putea achita, era biciuit, ras în cap și trimis în surghiun, În secolul următor Vasile I este mult mai sever: violatorul și complicii lui erau condamnați la moarte, iar bunurile le erau confiscate. Dacă tatăl fetei avusese cunoștință de delict, îl iertase pe seducător și consimțise să-i dea fiica de soție, era deportat. — Leon VI atenuează pedeapsa: vinovatului i se tăia o mînă. *(Idem)*.

SPECTACOLE. DIVERTISMENTE

În viața cotidiană a bizantinului — cel puțin a celui din orașe, și în special a celui din capitală — intrau și diferitele ocazii de a petrece, — ceea ce contribuia să dea o coloratură în tonuri luminoase existenței sale de fiecare zi.

Erau mai întîi petrecerile populare cu ocazia sărbătorilor legate de succesiunea anotimpurilor. Solstițiul de vară prilejuia, atît la oraș cît și la țară, serbări și jocuri în care supraviețuiau străvechi rituri păgîne. Toamna, sărbătoarea principală era cea ocazionată de culesul viilor. Serbarea — la care participa și împăratul, însoțit de patriarh — dădea loc la libații și orgii, pe care Biserica zadarnic încerca să le înfrîneze.

Dar cele mai dezlănțuite erau petrecerile de iarnă, care începeau în ziua de Crăciun și țineau pînă la 6 ianuarie. În casele aristocrate ospețele se desfășurau în limitele decenței; pe străzi, forfoteau grupuri-grupuri de tineri și mai puțin tineri, veseli, zgomotoși, mascați și travestiți în animale sălbatice, în satiri, în călugări; printre ei, se aflau și prostituate îmbrăcate asemenea călugărițelor — ceea ce scandaliza enorm Biserica. Mai ales că la astfel de petreceri luau parte și fețe bisericești!

Apoi — spectacolele oferite de Hipodrom.

Spre deosebire de *Circus Maximus* din Roma, Hipodromul nu era destinat numai curselor de care. În Hipodrom aveau loc ceremonii solemne cu ocazia încoronării împăraților, sau a sărbătoririi unei victorii militare, cu defilarea prizonierilor și a carelor încărcate cu pradă; aici aveau loc uneori marile adunări populare, în prezența împăratului; și tot aici aveau loc și execuțiile capitale[60]. Destinația sa permanentă însă era întrecerea sportivă.

Cursele erau de două categorii: cele care se desfășurau la date fixe, stabilite de un calendar al lor, și cele organizate ocazional, cu prilejul anumitor evenimente mai deosebite (nașterea unui fiu al împăratului, căsătoria unei prințese imperiale, vizita unui suveran străin, etc.) Cursele erau anunțate prin arborarea unui steag la intrarea în Hipodrom; 30.000 de oameni se grăbeau atunci să-și ocupe locurile, să asiste la cele patru curse de dimineață și la cele patru de după amiază, — la care asista și împăratul cu familia sa și toți înalții demnitari. Într-o liniște de mormînt împăratul își făcea intrarea, binecuvînta de trei ori mulțimea schițînd în aer semnul crucii; înalții demnitari, îmbrăcați în veșmintele lor cele mai pompoase, treceau pe rînd și se închinau în fața împăratului; după care, acesta arunca în arenă o bucată mică de stofă — semn că întrecerea putea începe. În acest timp, în grajduri, cailor li se legaseră de cozi și de copite panglici multicolore, în timp ce *auriges*, vizitiii concurenți, aprinseseră o lumînare la icoana Fecioarei, își îmbrăcaseră tunica și își puseseră pe cap chivăra îngustă de argint.

La fiecare din cele opt curse participau cîte patru care, fiecare tras de patru cai *(cvadrige)*, — trebuind să facă de șapte ori turul pistei. La prînz, după ultima cursă a dimineții, împăratul și curtea se retrăgeau la masă, avea loc un interludiu distractiv — cu acrobați, dansatori, jongleri, dresuri de animale exotice și pantomime comice, uneori și obscene. Celelalte patru curse se reluau după masă, cu prealabila repetiție a aceluiași ceremonial.

Acest gen de spectacole a continuat pînă la dezastruoasa ocupație a Constantinopolului din 1204 — dar prevalînd din ce în ce jongleriile și luptele de fiare săl-

[60] Cu aceste ocazii poporul își manifesta cu vehemență sentimentele de nemulțumire: ceea ce a făcut ca — între secolele V-VII în special — Hipodromul să devină teatrul unor revolte, sîngeros înăbușite (cum a fost răscoala Nika, din anul 532).

batice. „Hipodromul este cel mai uluitor circ din cîte există în lume" — scria geograful arab Edrisi. Apoi, Hipodromul a devenit locul de desfăşurare a „turnirelor" cavalereşti, — modă introdusă în Bizanţ de cruciaţi.

Din cele 179 de zile de sărbătoare cîte se ţineau în Bizanţ, 101 comportau reprezentaţii teatrale, oferite de stat populaţiei capitalei. Dar despre acestea se va vorbi mai jos.

VIAŢA RELIGIOASĂ. ORGANIZAREA BISERICII

De-a lungul Evului Mediu instituţiile laice au colaborat cu cele bisericeşti, servindu-se reciproc; nicăieri însă ca în lumea bizantină relaţiile dintre ele n-au fost atît de strînse şi de puternice.

Ca „ales al lui Dumnezeu", locţiitor şi reprezentant pe pămînt al lui Hristos, obiect al unui cult special[61], împăratul era protectorul Bisericii şi apărătorul credinţei; intervenea în disputele dogmatice, convoca şi prezida conciliile[62], urmărind atent aplicarea hotărîrilor acestora; creia din proprie iniţiativă episcopate noi, stabilindu-le statutul şi uneori chiar intervenea în calendarul liturgic[63]; veghea asupra respectării canoanelor, a ordinei şi a îndatoririlor ierarhiei ecleziastice; era factorul decisiv în alegerea şi în destituirea patriarhilor; într-un cuvînt — conducea legal şi efectiv Biserica. „Puterea imperială ţi-a fost dată nu numai să guvernezi lumea, ci mai ales ca să fii capul Bisericii" — îi scria, în 457, papa Leon I împăratului bizantin.

Dar Biserica bizantină îşi avea regimul său organizatoric, independent de al statului, — cu toate că de la început organizarea sa a fost modelată după cea a Imperiului. Biserica se afla sub autoritatea spirituală a patriarhului — deşi conciliile din Constantinopol şi cel din Calcedon (din 381, respectiv 451) plasau Biserica în subordinea statului.

În sec. V, Biserica creştină era organizată în cinci patriarhate. Primatul îl deţinea cel din Roma. Locul al doilea îl ocupa Constantinopolul — capitala Imperiului de Răsărit, unde creştinii erau mult mai numeroşi (în Occident, în sec. IV erau aproape numai în oraşe). Urmau celelalte trei: patriarhatul din Alexandria —

[61] Exaltarea a tot ce era legat de persoana împăratului — portretul său, costumul ceremonial, conduita, cuvintele rostite de el — culmina cu solemnitatea ceremonialului de la Curte, Dealtminteri, cultul imperial nu era un lucru nou: sub influenţa Orientului împăraţii romani fuseseră divinizaţi cu mult înaintea lui Diocleţian.

[62] Uneori decidea direct, legifera în materie bisericească fără a mai recurge la concilii şi pretindea ca hotărîrile lui să fie acceptate nu numai de supuşii săi, ci de întreaga creştinătate. Aceste fapte abuzive au dus la schisme, persecuţii şi mişcări populare. N-au lipsit însă nici reacţiile Bisericii. În sec. VII Maximos Mărturisitorul şi în sec. VIII Ioan Damaschinul şi alţi Părinţi ai Bisericii au contestat dreptul împăratului de a interveni în treburile Bisericii. Foarte energică a fost reacţia călugărilor renumitei mănăstiri Stoudios din Constantinopol. În 1054 patriarhul Mihail Kerularios şi-a impus voinţa sa contra împăratului, provocînd schisma rămasă definitivă dintre Biserica romană şi cea orientală. În felul acesta, în Biserica orientală nu s-au impus dogme care să contravină ortodoxiei evanghelice.

[63] Stabilind din iniţiativă proprie anumite sărbători: împăratul Iustin II — ziua de 25 decembrie ca sărbătoarea naşterii lui Iisus; Iustinian — Întîmpinarea Domnului (2 februarie); Mauriciu — Adormirea Maicii Domnului (15 august), ş.a, — „Spre deosebire de Occident, unde reformele religioase au fost totdeauna opera Bisericii însăşi, majoritatea reformelor bisericeşti din Bizanţ s-au datorat iniţiativei împăraţilor" (L. Bréhier).

multă vreme şi cel mai important, datorită imenselor bogăţii ale oraşului, flotei sale puternice, tradiţiilor sale culturale de mare prestigiu, numărului mare de preoţi şi călugări, şi jurisdicţiei sale asupra a zece mitropolii şi a peste o sută de episcopate. (De aceea patriarhul Alexandriei îşi şi luase — de altminteri, încă din sec. IV — numele de „papă").

Un preot din sec. VI

Un teritoriu mai vast (şi cu 17 mitropoliţi şi 138 de episcopi) avea sub jurisdicţia sa patriarhul Siriei, cu sediul în Antiohia. Dar populaţia acestui teritoriu era foarte eterogenă din punct de vedere etnic, ca mentalitate şi tradiţii; încît, aici au şi putut apare mişcările eretice cele mai importante (îndeosebi maniheistă şi nestoriană). — De un teritoriu restrîns — şi cu numai 4 mitropoliţi şi 51 de episcopi — dispunea patriarhul Ierusalimului, al cărui mare prestigiu era legat de prezenţa „locurilor sfinte", ţinta numărului din ce în ce mai mare de pelerini. — Cei cinci patriarhi păstrau relaţii colegiale: fiecare îşi avea legatul său permanent la sediile celorlalte patriarhate; trimitea celorlalţi patriarhi actele reuniunilor Sinodului său şi pomenea în slujbele religioase numele celorlalţi patriarhi, decedaţi sau în viaţă.

Dar în sec. VII, cucerirea Egiptului, a Siriei şi a Palestinei de către arabi a creat mari dificultăţi respectivelor patriarhate. Însuşi patriarhatul din Roma (sub a cărui jurisdicţie se aflau Italia, Illyricum şi Creta, Spania şi nordul Africii) va pierde în secolul următor Spania şi Africa de Nord, — în timp ce Illyricum, Sicilia, Calabria şi Creta vor trece sub jurisdicţia constantinopolitană. În felul acesta, cel mai important patriarhat rămîne cel bizantin, care îşi ia titlul (nerecunoscut niciodată de papă) de „ecumenic"; cu alte cuvinte, arogîndu-şi pretenţia de a-şi extinde autoritatea asupra întregii Biserici creştine. — Patriarhatul din Constantinopol, care în sec. IV avusese 30 de mitropoliţi şi 450 de episcopi, în sec. X număra peste o mie de episcopi şi mitropoliţi; pentru ca, la începutul sec. XV, numărul acestora să ajungă la abia 67.

Patriarhatul din Constantinopol era condus de un colegiu de ierarhi *(Sinod)*, prezidat de patriarh[64] — în principiu, singurul apărător al dogmelor, răspunzător de păstrarea tradiţiei. La început, Sinodul era ales de întregul corp episcopal şi

[64] La Sinod puteau participa şi cîţiva consultanţi laici. După sec. VIII Sinodul devine un fel de consiliu de administraţie, care se ocupa de gestiunea bunurilor Bisericii, de organizarea cultului, etc.

preoțesc. Iustinian a restrîns numărul membrilor corpului electoral — pe care îi numea el. Începînd din sec. IX, împăratul intervine direct și legal, alegînd el pe noul patriarh dintr-o listă de trei candidați prezentată de mitropoliți, și apoi conferindu-i el însuși învestitura, în cadrul unei ceremonii — asemănătoare celei a investiturii înalților demnitari laici — care avea loc la Palatul imperial[65]. Duminica

Un patriarh din sec. IX. După o pictură pe lemn de la Muntele Athos, Colecția F. Didot

următoare avea loc consacrarea la Sf. Sofia, în prezența împăratului. În unele cazuri împăratul putea indica el însuși Sinodului candidatul său; sau putea obliga Sinodul să destituie un patriarh[66].

Pînă în sec. VIII patriarhii erau aleși aproape exclusiv din rîndurile episcopilor; toți au fost persoane foarte cultivate, cu studii la școlile superioare din Constantinopol, Atena, Alexandria sau Antiohia, — teologi și umaniști renumiți, ca, de exemplu, Ioan Chrysostomul sau Grigorie din Nazianz. După care însă, marea majoritate a patriarhilor au provenit din rîndurile călugărilor — sau chiar ale laicilor, — adeseori persoane cultural foarte mediocre. Patriarhul deținea și o autoritate politică. Datoria lui era să-l ajute pe împărat în guvernarea statului, amenințînd cu excomunicarea pe cei ce nu ar fi respectat decretele imperiale. El era cel care îl încorona pe noul împărat; oficia actul religios al căsătoriei împăraților și moștenitorilor tronului, precum și actul botezului fiilor imperiali. Organizarea palatului patriarhal, a cancelariei, a ceremonialului și a înaltei ierarhii patriarhale erau asemănătoare celor ale Palatului imperial.

Mitropoliții erau arhiepiscopii cu reședința în capitalele administrative ale provinciilor. Ei îi alegeau pe episcopi dintr-o listă de trei candidați întocmită de un

[65] În sec. XIV formula învestiturii era: „Prin puterea ce ne-a fost conferită, Sf. Treime îți acordă înălțarea la rangul de arhiepiscop al Constantinopolului, Noua Romă, și ca patriarh ecumenic“ (*ap.* A. Guillou).

[66] Între anii 381—1443, din cei 122 de patriarhi ai Constantinopolului, 53 au fost destituiți sau au abdicat (cel puțin 36 din voința împăratului). În a doua jumătate a sec. XII, într-o perioadă de numai 36 de ani au fost 10 patriarhi — din care 6 au abdicat sau au fost exilați. (Cf. L. Bréhier).

colegiu de preoți și de notabilități ale orașului sediu episcopal. Noului episcop — care devenea personalitatea cea mai importantă a orașului său de reședință — i se cerea să aibă vîrsta de cel puțin 35 de ani, să cunoască bine Scriptura, să nu fi fost recăsătorit, iar actuala soție să se retragă într-o mănăstire, la mare distanță de sediul episcopal al fostului său soț. Și un laic putea deveni episcop, după o prealabilă pregătire teologică (de 3 luni, în sec. IV, — dar în sec. IX, de 10 ani).

Clerul era organizat într-o ordine ierarhică, — începînd cu „cititorul" (care trebuia să aibă cel puțin 20 de ani), continuînd cu subdiaconul și diaconul (fiecare — să fie trecut de 25 de ani), preotul (peste 30 de ani) și diaconesele (50 de ani cel puțin). Corpul diaconeselor, care în Occident a dispărut încă din sec. VI, în biserica bizantină s-a menținut pînă în sec. XIII; se bucurau de multă considerație, deși nu făceau parte din cler, dar îl ajutau; erau prezente la botezul femeilor, se ocupau de catechizarea lor, le supravegheau în timpul slujbei religioase și îngrijeau bolnavii. Trebuiau să fi fost necăsătorite — sau o singură dată văduve — și nu se mai puteau căsători; iar dacă după consacrare își călcau jurămîntul, sau se făceau vinovate de o conduită imorală, erau pasibile de pedeapsă grea. Preoții (a căror conduită lăsa adeseori mult de dorit) erau scutiți de serviciul militar, de impozite, corvezi și prestații în natură, — și nu puteau fi judecați decît de tribunalul episcopal. Puteau avea proprietăți, aveau dreptul de a moșteni, puteau să se căsătorească[67] — dar înainte de a fi hirotonisiți — și le era interzis să divorțeze.

Biserica bizantină dispunea — încă din sec. VI — de averi considerabile. Legile lui Iustinian îi atribuise bunurile confiscate templelor și ereticilor, precum și veniturile rezultate din anumite amenzi — și mai ales donații substanțiale.

Biserica din Alexandria era unul din cei mai mari proprietari funciari ai Egiptului; iar cea din Constantinopol, pe lîngă moșii mai poseda ateliere și magazine. Se bucura de multe și consistente privilegii, printre care figurau scutirile totale sau mari reduceri de taxe și impozite[68]. Printre fundațiile Bisericii figurau și foarte numeroasele instituții de binefacere, răspîndite în tot Imperiul — spitale, orfelinate, aziluri de bătrîni, hanuri de popas pentru călători și pelerini, — toate acestea deservite și administrate de Biserică.

Cu o asemenea situație materială și cu o astfel de poziție socială clerul bizantin juca un rol activ, de prim-plan — și îndeosebi înaltul cler. Mitropoliții făceau parte de drept din Senatul Imperiului și uneori chiar din Consiliul Imperial. Membrii clerului aveau și atribuții de control asupra unor autorități laice — și împreună cu acestea participau la numirea anumitor funcționari. Episcopii se puteau opune unor măsuri abuzive, trebuiau să viziteze regulat pe cei din închisori, să se informeze de ce au fost închiși, să-i supravegheze pe magistrați în aplicarea legilor, să controleze finanțele orașelor, întreținerea termelor, a depozitelor publice de grîne, a apeductelor, a podurilor — și chiar a valorii corecte a măsurilor și greutăților. — În felul acesta, în condițiile radical diferite create după căderea Constantinopolului, s-au putut vedea episcopi care au luat locul și au preluat atribuțiile autorităților civile.

[67] Însă nu cu văduve sau cu femei divorțate. — Celibatul preoților fusese denunțat, în Bizanț, ca fiind o inovație eretică datorită influenței maniheismului (cf. H. Grégoire).

[68] Biserica Sf. Sofia, de pildă, deținea monopolul, extrem de rentabil, al serviciului de pompe funebre pentru toată capitala — ceea ce îi crea resurse financiare pentru întreținerea personalului său atît de numeros (60 de preoți, 100 diaconi, 40 diaconese, 90 subdiaconi, 110 cititori *(anagnostes)*, 25 cîntăreți și 100 portari),

MONAHISMUL. EREZII ŞI SUPERSTIŢII

Instituţia monahismului — la început în afara ordinei clericale, apoi exercitînd o influenţă din ce în ce mai puternică asupra Bisericii şi a vieţii statului bizantin, datorită marei sale popularităţi în rîndurile maselor, precum şi imenselor proprietăţi ale mănăstirilor (de asemenea, şi faptului că în curînd patriarhii şi mitropoliţii vor fi recrutaţi aproape exclusiv dintre călugări) — a ajuns să conducă întreaga Biserică creştină din Orient şi să contribuie la ruina statului bizantin. Căci numeroasele şi foarte consistentele privilegii fiscale de care se bucurau proprietăţile mănăstirilor reduceau considerabil veniturile statului; iar numărul enorm — şi în continuă creştere — al călugărilor reprezenta o sensibilă diminuare a forţelor de muncă şi a efectivelor armatei[69].

Numărul, în continuă creştere, al mănăstirilor era considerabil: în anul 536, peste 70 numai în Constantinopol! Marele reformator al monahismului bizantin din sec. IX—X a fost Theodoros, egumenul mănăstirii Stoudios — ai cărei călugări ajunseseră în timpul său la cifra de o mie. Urmînd „regulele" lui Theodoros călugării se ocupau cu opere de caritate, de misionarism, de servicii în spitale. Desfăşurau şi o activitate intelectuală — ca pictori, mozaicişti, copişti, autori de imnuri, de vieţi ale sfinţilor, de opere teologice, hagiografice şi chiar istorice. Cu toate acestea, viaţa călugărilor din Bizanţ n-a fost niciodată supusă unei discipline riguroase sau unui control permanent şi de nediscutat din partea unei autorităţi bisericeşti.

În Bizanţ, monahismul [70] a cunoscut două forme — cea orientală şi cea greacă. Prima — în care călugării (şi anahoreţii) se abţineau de la orice muncă manuală sau intelectuală, duceau o viaţă contemplativă practicînd ascetismul cel mai riguros[71], trăiau izolaţi (în peşteri, în colibe, sau în chilii individuale), cel mult în „lavre" şi reunindu-se doar duminica, pentru slujba religioasă şi pentru a lua masa împreună. În cea de a doua formă de monahism, reglementată de Vasile cel Mare, munca — manuală, agricolă, intelectuală, sau practicînd opere de caritate — era obligatorie pentru toţi călugării[72], care urmau să trăiască numai în comun, în mînăstiri.

[69] Pe lîngă opoziţia pe care călugării — în mult mai mare măsură decît clerul — o manifestau adeseori faţă de poziţia autoritară a împăratului în problemele vieţii religioase.

[70] Apărut în forma primară a sihăstriei în sec. III, în Egipt (primul sihastru cunoscut fiind Paul din Theba, sau Eremitul), monahismul creştin a fost organizat în secolul următor de Antonie — care a grupat în deşertul Thebaidei un număr de 6 000 de anahoreţi şi căruia i se atribuie 7 scrisori, cîteva predici, o „regulă" de viaţă monahală şi fondarea mai multor mănăstiri; şi de Pahomie, care pentru prima dată i-a reunit pe anahoreţi într-o mănăstire, fondată de el pe malul Nilului, şi care a elaborat şi el o „regulă" monahicească. Viaţa comunitară a călugărilor a început odată cu înfiinţarea „lavrelor" — un fel de cătune de anahoreţi care se întruneau o dată pe săptămînă pentru a oficia slujba religioasă şi a lua masa în comun. (Prima „lavră" a fost înfiinţată în sec. IV, în apropiere de Ierihon). Primul care a dat o „regulă" precisă — rămasă pînă azi valabilă în mănăstirile ortodoxe — a fost Vasile cel Mare (329—379), fost arhiepiscop al Cezareei din Cappadocia. Retrăgîndu-se pe un munte din nordul Asiei Mici a luat conducerea unei comunităţi de asceţi — printre care era şi vechiul său prieten şi coleg de studii la Atena, Grigorie din Nazianz. A scris tratate de morală, omilii şi o „regulă".

[71] Asemenea membrilor sectei ebraice a esenienilor — precursorii îndepărtaţi ai sihaştrilor şi călugărilor creştini.

[72] „Regula" lui Vasile cel Mare a fost urmată şi de Benedict din Norcia (480—543), fondatorul celebrei mănăstiri Montecassino şi primul legislator al vieţii monahale din Occident.

Legislaţia lui Iustinian, disciplinează — în mod riguros şi precis — viaţa călugărilor şi regimul mănăstirilor: toţi călugării erau concentraţi în mănăstiri (cu cîteva neînsemnate excepţii de anahoreţi), sub autoritatea unui *egumen* („conducător") sau *arhimandrit* („căpetenia turmei"), ales de adunarea călugărilor şi aprobat de episcopul sub a cărui autoritate deplină era pusă mănăstirea; interzicea mănăstirile mixte, de bărbaţi şi femei (destul de numeroase pînă în sec. VI). Cei ce deve-

Un episcop din Bizanţ din sec. VI. După Hottenroth

neau călugări — după 3 ani de noviciat — puteau dispune de bunurile lor[73]; dacă nu-şi respectau legămîntul şi părăseau mănăstirea trebuiau readuşi cu forţa; iar în caz de recidivă erau înrolaţi în rîndurile armatei, fără să-şi mai poată recîştiga bunurile şi vechile drepturi.

În perioada iconoclastă, călugării — apărători fanatici ai cultului icoanelor — au fost persecutaţi. Mănăstirilor li s-a interzis să mai primească novici. Noile legi din acest timp — care însă n-au putut fi aplicate în tot Imperiul — îi obligau pe călugări şi pe călugăriţe să părăsească mănăstirile —multe transformate în cazărmi — şi să se căsătorească. Un mare număr de călugări recalcitranţi au fost întemniţaţi, foarte mulţi au emigrat în Occident, iar averile a numeroase mănăstiri au fost confiscate. Dar după perioada iconoclastă, reformele iniţiate în sec. IX de călugării mănăstirii Stoudios din Constantinopol au dus la o renaştere a monahismului, în spiritul unei respectări severe a vieţii de comunitate, a slujbelor religioase (cu o durată de cel puţin 6 ore pe zi), a supunerii absolute şi a muncii, — inclusiv a muncii de copiere a manuscriselor (activitate prin care s-a remarcat în mod deosebit această vestită mănăstire Stoudios).

Perioada cuprinsă între secolele IX—XI a fost epoca de înflorire a vieţii monastice bizantine. Acum s-au fondat mănăstirile cele mai renumite — şi în primul rînd complexul de mănăstiri şi biserici de pe muntele Athos (sec. X) care va căpăta o amploare din ce în ce mai mare în secolele următoare[74]. Împăraţi, membri ai familiilor lor, mari demnitari bogaţi au fondat numeroase mănăstiri, dotîndu-le

[73] Fireşte, în anumite limite: dacă în prealabil nu dispusese asupra lor, bunurile treceau în proprietatea mănăstirii; dacă era căsătorit şi avea copii, soţia şi copiii îl moşteneau, în proporţii egale; îşi păstra dreptul de a moşteni şi de a testa — dar era obligat să-şi aranjeze drepturile de moştenitor înainte de a se călugări.

[74] Asemenea colonii de mănăstiri federate — adevărate „republici mănăstireşti" — mai erau: cea din Cappadocia, cea de pe Muntele Sinai, cea din Thesalia, de pe Muntele Latros, etc.

cu averi, imunităţi şi privilegii considerabile[75]. Fiecare fondator elabora un *typikon*, un regulament de organizare şi de administrare a mănăstirii sale, stabilind clar normele şi condiţiile pe care fondatorul le socotea de cuviinţă. Numărul călugărilor dintr-o mănăstire stabilit în *typikon* era în general mic — de la 7 la maximum 80 de călugări. (Dar numărul călugărilor din mănăstirile de pe muntele Athos ajunsese, în sec. XI, la peste 700). Cu toată severitatea prescripţiilor de viaţă, începînd din sec. XIII ordinea, disciplina şi moralitatea au scăzut mult în majoritatea mănăstirilor din Bizanţ.

Viaţa religioasă a Bizanţului a fost agitată de lupta contra curentelor eretice — dintre care principalele au fost arianismul, nestorianismul şi monofizismul, erezia paulicienilor şi cea a bogomililor. Aproape toate aceste curente puneau în discuţie relaţia dintre Dumnezeu-Tatăl şi Fiul, dintre natura divină şi cea umană a lui Iisus, etc.

Încă în filosofia neoplatonică se vorbea mult despre un Logos[76] (Verb, Cuvînt, identificat în concepţia creştină cu Hristos: „Cuvîntul s-a făcut trup şi s-a sălăşluit între noi" — *Evanghelia lui Ioan*, I, 14) care, după Plotin, este puterea ordonatoare a lumii, emanată direct din Intelectul divin; iar pentru Filon din Alexandria, mijlocitorul între Dumnezeu şi lume. Prin urmare, o Fiinţă intermediară, creată înaintea lumii, superioară tuturor creaturilor. În sensul acestei concepţii neoplatonice — pornind de la care el formulează o teorie completă — diaconul Arie din Alexandria (cca 280—336) neagă identitatea de substanţă a lui Hristos cu cea a lui Dumnezeu-Tatăl, — deci neagă divinitatea lui Iisus. Pentru Arie, Logosul sau Verbul — conceput de el ca a doua persoană a Sf. Treimi, ca Fiul lui Dumnezeu, identic prin urmare cu Iisus Hristos — a fost creat de Dumnezeu din nimic şi înaintea tuturor lucrurilor (căci la început nu exista nimic înafară de Dumnezeu). Ca atare, Verbul, Hristos, nu este Dumnezeu propriu-zis, Fiul este inferior Tatălui, nu sînt de aceeaşi natură; Fiul nu posedă decît o natură divină secundară, creată, subordonată; Hristos nu este cu adevărat Dumnezeu, etern, infinit şi atotputernic[77].

Împăratul Constantin cel Mare convoacă primul Conciliu universal sau ecumenic (la Niceea, în 325) cu participarea a peste 300 de episcopi, care condamnă ca erezie arianismul şi pe susţinătorii săi; totodată formulează şi „simbolul credinţei" *(Crezul)*, care afirmă divinitatea lui Hristos-Fiul identică cu cea a lui Dumnezeu-Tatăl. (Cu toate acestea, cînd Constantin s-a creştinat, spre sfîrşitul vieţii, el a primit botezul de la un ierarh arian). Urmaşul său, Constanţiu, a fost favorabil arianismului — care devine religie oficială în lumea orientală, fiind impusă şi în Occident, unde însă n-a fost acceptată. Ortodoxia credinţei creştine, în sensul hotărît de Conciliul din Niceea, a fost restabilită, în Orient, sub împăratul Theodosius cel Mare (379-395). — Răspîndit printre goţi care, în sec. IV, primiseră creştinismul arian de la episcopul Wulfila (originar din Cappadocia), arianismul a supravieţuit pînă în sec. VIII la alte popoare germanice (vandali, burgunzi, suevi, longobarzi).

A doua erezie de mare răsunet în Imperiul bizantin a fost legată de numele lui Nestorius (cca 380—451), originar din Siria, preot în Antiohia, numit în 428 patriarh al Constantinopolului, apoi exilat după 431.

[75] Alexios I Comnen, de pildă, dăruise mănăstirii din Patmos mai multe insule din jur, veniturile cîtorva mănăstiri, precum şi o flotă comercială, scutită de orice taxe.

[76] La Heraclit, Logosul era principiul vital al realităţii (focul); pentru Platon, fiinţa este logos întrucît intră în ordinea dialectică a ideilor; iar stoicii denumeau *logos* suflul animator care pătrunde totul.

[77] Arie îşi predică doctrina începînd din anul 323; după care, este scos din preoţie şi excomunicat. Pleacă în Siria, Palestina şi Constantinopol. A scris un poem teologic în versuri, *Thalia*, ale cărui refrene se cîntau la adunările religioase.

Nestorius susţinea că Iisus a fost un om în care Cuvîntul lui Dumnezeu a sălăşluit „ca într-un templu"; n-a fost un Om-Dumnezeu, ci un „purtător de Dumnezeu" (*Theophoros*), în care se disting două naturi, umană şi divină. „Maria nu este născătoare de Dumnezeu, ci ea a dat naştere unui om care este instrumentul divinităţii" — scrie Nestorius; ca atare, ea nefiind mamă a unei divinităţi, nu poate fi numită „Maica Domnului".

Nestorianismul a fost condamnat de Conciliul din Efes (431). Conciliul recunoştea cele două naturi ale lui Iisus în aşa fel unite încît formează o singură persoană înzestrată cu atributele umanităţii şi ale divinităţii; iar întrucît Maria este mama unei persoane divine, ea poate fi numită „Maica Domnului"[78].

Doctrina ereziei monofizite nu recunoaşte în persoana lui Hristos decît o singură natură, rezultată din unirea divinităţii cu umanitatea, natura divină absorbind-o pe cea umană. Condamnat de Conciliul din Calcedon (451) — care vedea în Hristos două naturi (divină şi umană) unite, fără însă a se confunda — monofizismul, condamnat şi de edictul lui Iustin (din 519), dar protejat de împărăteasa Theodora, soţia lui Iustinian, se reorganizează către mijlocul secolului în numeroase variante, care au supravieţuit în cadrul a patru biserici independente: armeană, etiopiană, siriacă şi cea a copţilor din Egipt.

Paulicienii erau membri unei secte fondate în sec. VII în Siria şi Armenia, care pretinzîndu-se deţinătorii direcţi ai învăţăturii apostolului Pavel voiau să readucă creştinismul la simplitatea sa din primele timpuri, refuzînd să recunoască autoritatea Bisericii oficiale. Sub influenţa indirectă a maniheismului iranian paulicienii admiteau existenţa celor două principii antagonice, a Binelui şi a Răului, considerînd lumea şi trupul omului ca fiind opera Răului; drept care, practicau şi anumite rituri mistice de purificare. Susţinînd şi ei dubla natură a lui Hristos, paulicienii — foarte numeroşi în regiunile Armeniei, dar extinzîndu-se pînă în Tracia — au avut o mare importanţă în viaţa Bizanţului şi ca partid politic şi ca forţă militară adeseori în conflict cu împăratul. Persecutaţi crunt în sec. IX au cedat; pînă în sec. XII însă propaganda paulicienilor îi îngrijora mult pe împăraţii Bizanţului şi pe ţarii bulgarilor.— Doctrina lor, care s-a răspîndit şi în Occident, a furnizat cîteva elemente protestanţilor valdezi din nordul Italiei şi albigenzilor din sudul Franţei.

Tot în doctrinele dualiste orientale îşi avea originea şi erezia bogomililor. Fondatorul sectei, apărută în sec. IX, a fost preotul Ieremia, supranumit Bogumil — „prietenul lui Dumnezeu".

Potrivit acestei doctrine, Dumnezeu este creatorul numai a ceea ce ţine de ordinul spiritual, deci etern şi în afara contingentului; tot ceea ce este de ordin material, temporal şi contingent, este opera Diavolului — sub a cărui stăpînire a rămas întreaga lume pînă la venirea lui Hristos. Iisus este de natură divină; n-a luat formă umană decît în aparenţă.— Bogomilii resping o serie de taine bisericeşti: refuză botezul, spovedania, împărtăşania; iar căsătoria n-o admit decît cu dreptul de repudiere, simplu şi oricînd, a soţiei de către soţ (sau viceversa). Tinzînd spre un ascetism riguros, extrem pînă la absurd, bogomilii sînt şi adversari ai procreaţiei — întrucît prin aceasta se perpetuiază menţinerea spiritului în închisoarea spurcată de păcate a trupului.

Cînd bulgarii au ajuns sub stăpînire bizantină, în secolele XI şi XII, bogomilii au fost persecutaţi crunt (în secolele XIII şi XIV, chiar de ţarii bulgari), rezis-

[78] Spre sfîrşitul secolului al V-lea, erezia nestoriană — care se răspîndise şi printre sirieni, în regiuni locuite de turci, huni şi chiar chinezi — s-a constituit în Persia într-o Biserică independentă, cu un patriarh. Azi, grupuri de cîteva mii de nestorieni mai există în Irak, Siria, Iran şi India.

tînd în Bosnia, unde erau şi mai numeroşi. Bogomilismul s-a răspîndit şi în Constantinopol, şi chiar în unele mănăstiri de pe muntele Athos; iar din Peninsula Balcanică unele grupuri au ajuns pînă în Italia, Franţa, Spania şi Anglia. Prin superioritatea culturală a adepţilor săi, bogomilismul a exercitat influenţe asupra literaturilor bulgară şi sîrbă (cu reflexe şi în cîteva momente ale literaturii române vechi).

În sec. XIV, doctrina mistică a *hesyasmului* şi controversele la care a dat loc au tulburat profund viaţa religioasă bizantină. Născută în mănăstirile de la muntele Athos şi avîndu-l ca principal apărător pe Grigorie Palamas, hesyasmul pretindea că asceţii, rămînînd în nemişcare şi contemplîndu-şi ombilicul (de unde, numele de *omphalopsychites* dat adepţilor săi), văd emanînd din corpul lor o lumină tainică, asemănătoare celei în care a apărut Hristos pe muntele Tabor. Disputele în jurul acestei doctrine, purtate în trei concilii, s-au terminat cu victoria hesyasmului. — Mişcarea hesyastă, reacţie antilatină, ortodoxă, contra învăţăturilor eruditului călugăr (apoi episcop) calabrez Barlaam (care, declarat eretic, se bucurase şi de aleasa preţuire a lui Boccaccio şi Petrarca), integrată perfect ortodoxiei, a avut implicaţii şi în Ţările Româneşti[78a], ca element important al influenţei bizantine.

Pentru mentalitatea bizantinului dogmele şi canoanele nu erau domenii separabile. De asemenea, religiozitatea sa prezintă adeseori alunecări în diverse forme de idolatrie sau de excentrice superstiţii[79].— tot atîtea reînvieri ale păgînismului în sînul vieţii religioase creştine.

Prezicerile, astrologia, divinaţia, vrăjitoria, erau practici frecvente. Prestigiul diavolului — omniprezent, chiar şi în unele fenomene naturale — se afirma paralel cu apelul continuu la intervenţia forţelor divine. În Sf. Sofia era o coloană de care, se credea că, frecîndu-te, te vindeca de boala de rinichi; altele, de diverse alte maladii (cf. R. de Clari, VI, 84). Icoanele erau înzestrate cu miraculoase puteri protectoare — şi, în primul rînd, vindecătoare. Aceleaşi virtuţi le aveau relicvele. „Bizantinii erau posedaţi de o adevărată sete de relicve" (A. Ducellier) — ale căror puteri miraculoase decurgeau din darurile supranaturale pe care le posedaseră respectivii sfinţi în timpul vieţii lor.

Constantinopolul era marele depozitar de relicve al lumii creştine — şi deci capitala superstiţiilor celor mai absurde legate de relicvele achiziţionate de biserici. (Căci fiecare relicvă, făcînd „minuni", aducea ca urmare din partea credincioşilor daruri care îmbogăţeau bisericile). Aici se aflau cele mai stranii relicve: cămaşa, eşarfa, centura, sandalele lui Hristos, linţoliul în care fusese înfăşurat şi înmormîntat (azi — păstrat într-o biserică din Torino); apoi, instrumentele cu care fusese supliciat: crucea pe care fusese răstignit, cuiele, cununa de spini, buretele cu oţet, lancea cu care fusese împuns. Aici se aflau de asemenea ligheanul în care Iisus spălase picioarele apostolilor şi prosopul de care se servise atunci, — şi coşul celor cinci pîini cu care săturase cinci mii de oameni... În 1032, o biserică achiziţionase chiar o scrisoare autografă a lui Hristos! Se mai păstrau ca relicve (reproducem pitoreasca listă dată de G. Walter) aparţinînd lui Ioan Botezătorul: fragmente din craniul şi din coastele lui, un smoc de păr cu sînge, mîna dreaptă, un deget, un dinte... În diferite biserici credincioşii venerau moaştele altor sfinţi: capetele lui Pavel şi Matei, un genunchi al lui Simion, o tibie a lui Petru, mîna dreaptă a lui Ştefan, braţul stîng al lui Iacob, cîte un dinte al lui Filip, Timotei,

[78a] Monahismul românesc a fost modelat, prin Nicodim de la Tismana, de hesyasm; iar mişcarea paisiană de la mănăstirea Neamţ (de la sfîrşitul sec. XVIII) poate fi considerată ca un moment de renaştere a hesyasmului.

[79] Unele de provenienţă arhaică indeterminabilă, altele — reminiscenţe din culte orientale antice.

Nicolae, Cristofor, — sau cîte un deget al sfinților Toma, Nicolae, Margareta... În biserica Sf. Mihail — îngerul tutelar al Bizanțului — se păstrau: toiagul cu care Moise despicase marea la ieșirea din Egipt, și o viță din via plantată de Noe după potop, și ramura de măslin adusă de porumbel după încetarea potopului, și trîmbițele ale căror sunete puternice dărîmaseră zidurile Ierihonului...

În fond, o asemenea religiozitate deviată nu caracteriza exclusiv Bizanțul, ci întregul Ev Mediu. Cu prelungiri, însă, pînă azi.

ICONOCLASMUL ȘI CONSECINȚELE LUI

În primele secole ale creștinismului adepții noii religii refuzau reprezentările figurative în cadrul cultului, respectînd porunca a doua a *Decalogului*[80] — la fel ca evreii și, mai tîrziu, musulmanii[81]. În sec. IV însă călugării din Egipt, Siria și Peninsula Sinai încep să picteze pe lemn imagini sacre, în credința că aceste icoane (gr. *eikon* — „imagine, chip") pot acționa ca un fel de intermediar: personajul sacru reprezentat de icoană era invocat prin rugăciunea credinciosului să intervină pentru a-l ajuta. Aceasta nu însemna că ar fi confundat icoana cu un idol, — căci el nu se ruga la icoana în sine, ci la figura reprezentată. „Dar, cu timpul, poporul crezu că anumite icoane sînt înzestrate cu puteri miraculoase — și în acest caz distincția nu mai era atît de clară" (T. Talbot Rice). Încît, în sec. VII icoanele deveniseră demult obiecte de adorație fanatică[82], — ceea ce se asemăna mult cu practicile păgîne.

Împăratul Leon III, prin edictul[83] din ianuarie 730, interzice cultul icoanelor și reprezentarea figurii umane în arta sacră. Adversarii cultului icoanelor, iconoclaștii, erau în prevalență locuitorii și soldații recrutați din regiunile orientale ale Imperiului. (Însuși împăratul iconoclast Leon III era originar din Siria Septentrională). Aceste regiuni se aflau sub influența sectei paulicienilor, ostilă oricărei forme de cult, precum și a rigorismului ebraic și islamic care excludeau figura umană din arta sacră[84]. Închinătorii icoanelor, iconodulii, legați de tradițiile creștinismului elenizat și predominînd în centrele occidentale ale Imperiului, erau acuzați de monofizism (întrucît icoana reprezenta împreună, amestecîndu-le, cele două naturi ale lui Hristos, divină și umană), precum și de erezie nestoriană — fiindcă

[80] „Să nu-ți faci ție chip cioplit (=sculpturi — n.n. *O.D.*) și nici un fel de asemănare (=picturi n.n *O.D.*) cu cele ce sunt în cer /.../ Să nu te închini lor, nici să slujești lor" *(Ieșirea*, XX, 4—5; *Deuter*, V, 8—9), — Această prescripție data cel mai tîrziu din sec, VII î.e.n.

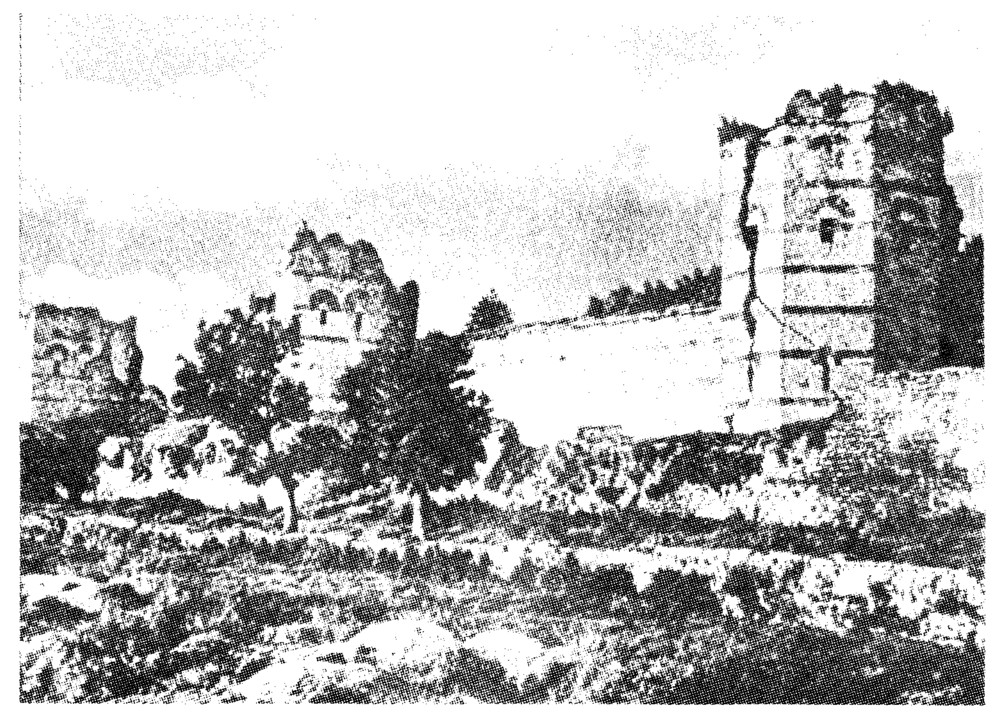
[81] Regele Solomon interpreta această poruncă în sens larg — de aceea admitea în noul Templu sculpturi (heruvimi, un șarpe de bronz, „vițel de aur") — dar în sec. I e.n. evreii interziceau orice reprezentare a unei făpturi vii. După catastrofa din 135, interpretarea poruncii a doua de către rabini, din nou într-un sens larg, permite să se realizeze în pictura ebraică scene biblice; dar în sec. VI sau VII se revine la vechea rigoare — și aceste opere de artă ebraice au fost distruse. — În schimb, *Coranul* condamna numai idolatria propriu-zisă și reprezentarea figurii umane.

[82] L. Bréhier amintește cîteva asemenea excentricități: călugării aduceau icoanelor ca ofrandă părul pe care și-l tăiau înainte de a se călugări, preoții răzuiau icoanele și ce cădea adunau în potirul din care îi cuminecau pe credincioși, iar unii luau icoanele drept nași de botez cînd își botezau copiii...

[83] Edictul din 726 interzicea posesiunea imaginilor de sfinți, martiri și îngeri; prohibiția s-a extins însă implicit și asupra reprezentării lui Hristos și Mariei — căci cuvîntul „sfînt" se referea la persoane sacre în general (cf. M. Anastos).

[84] În 723, califul Yezid puse să fie scoase toate imaginile din bisericile și chiar din locuințele creștinilor: acesta a fost „primul decret contra cultului creștin al icoanelor pe care istoria l-a înregistrat" (G. Ostrogorsky). După 7 ani, Leon III — considerat de dușmani prieten al culturii și religiei arabe — îl urmează pe Yezid.

CULTURA ŞI CIVILIZAŢIA BIZANTINĂ

Ruinele zidului de incintă a Constantinopolului, construit de Theodosius II.

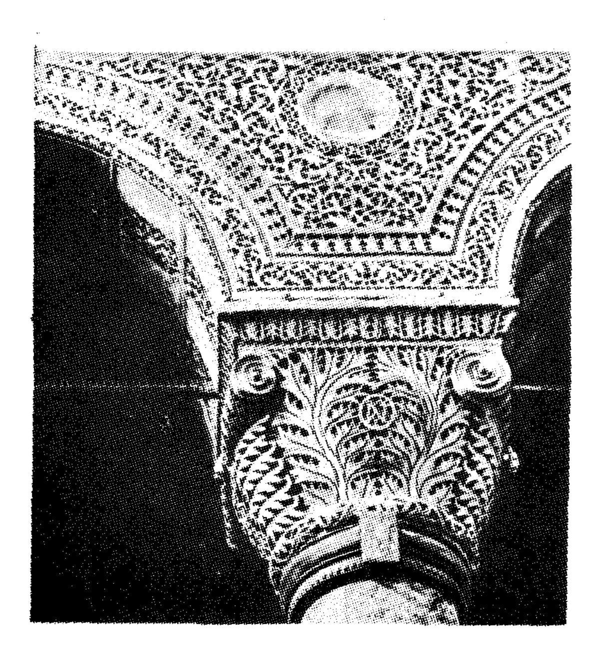
Constantin cel Mare. Statuie de marmură din Bazilica lui Constantin. Sec. IV. — Campidoglio, Palazzo dei Conservatori, Roma.

Vedere din interiorul bisericii Sf. Sofia din Constantinopol, construită între 527—536.

Capitel de marmură ajurat din biserica Sf. Sofia din Constantinopol.

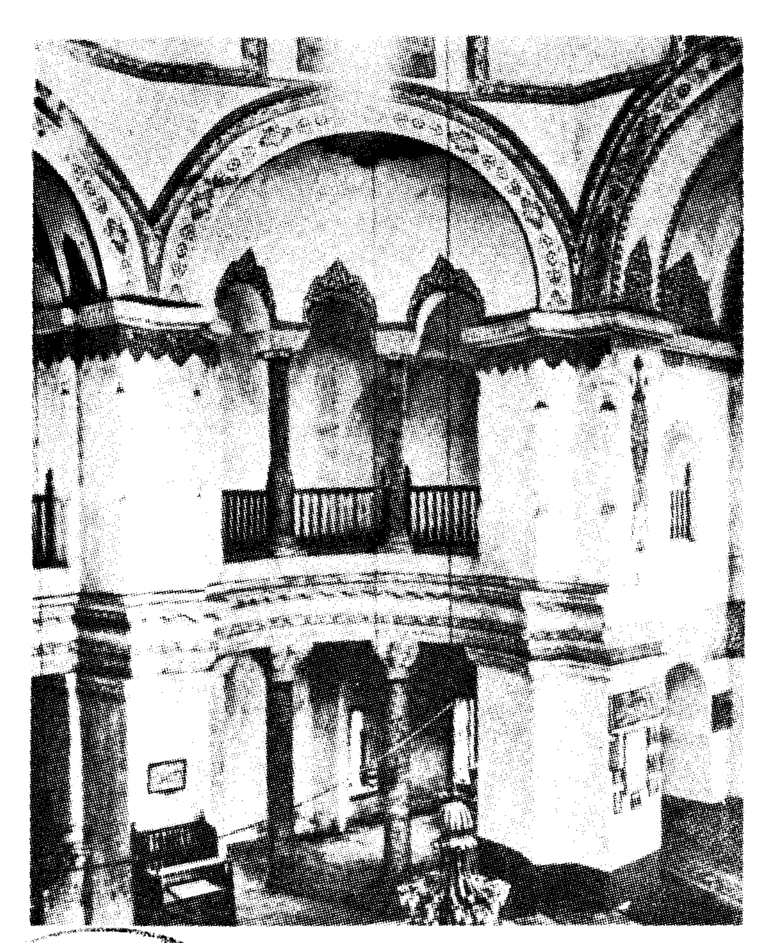
Împărăteasa Irena. Sculptură în fildeș, sec. X. – Museo del Bargello, Florența.

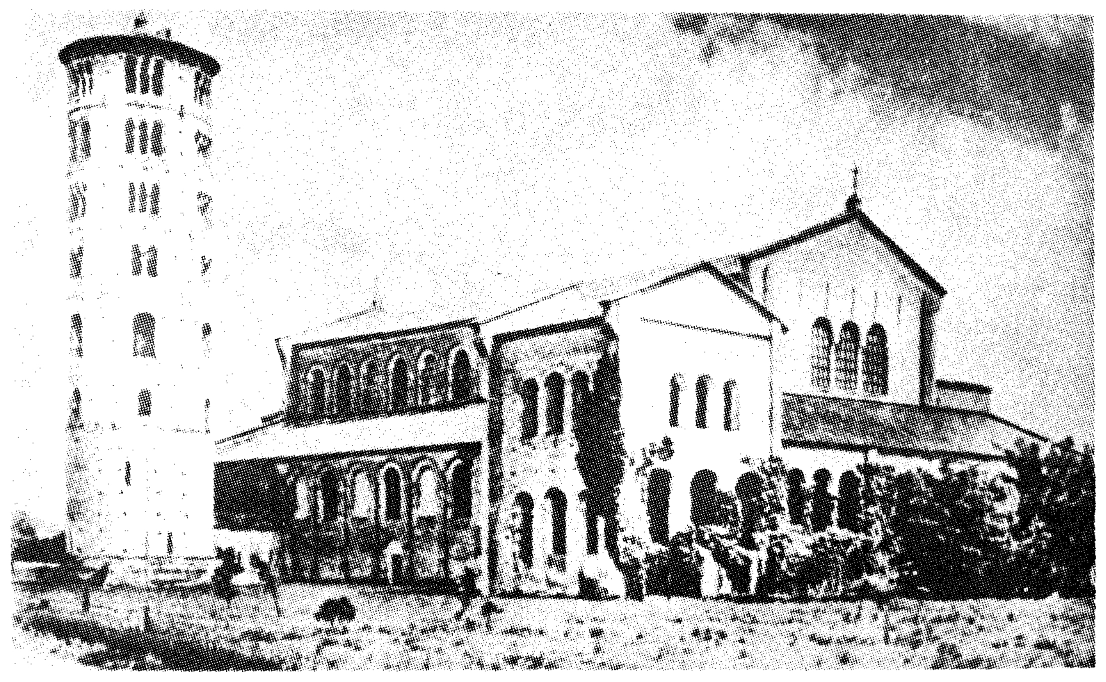
Mozaic din Sf. Sofia.

Două scene din mozaicul pavimental al Marelui Palat Imperial, din Constantinopol. Sec. V

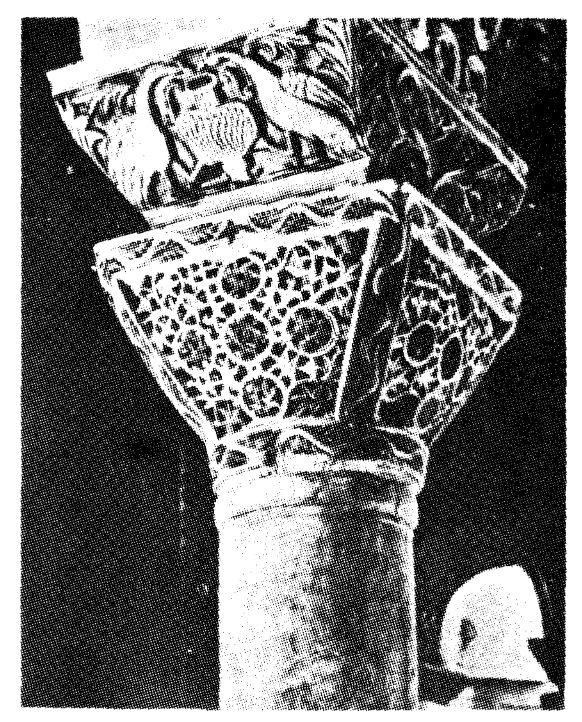

Interiorul bisericii Sfinţilor Sergius şi Bacchus din Constantinopol, construită de Iustinian între 527—536. Colonada inferioară şi cea superioară numără 16, respectiv 18 coloane de marmură verde şi roşie, dispuse alternativ.

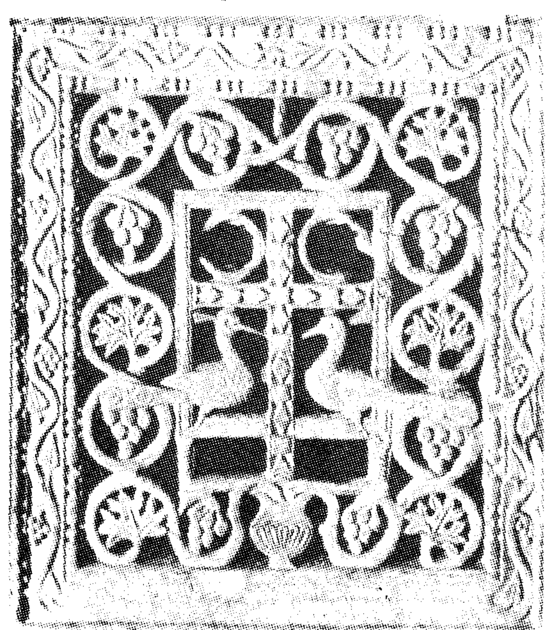

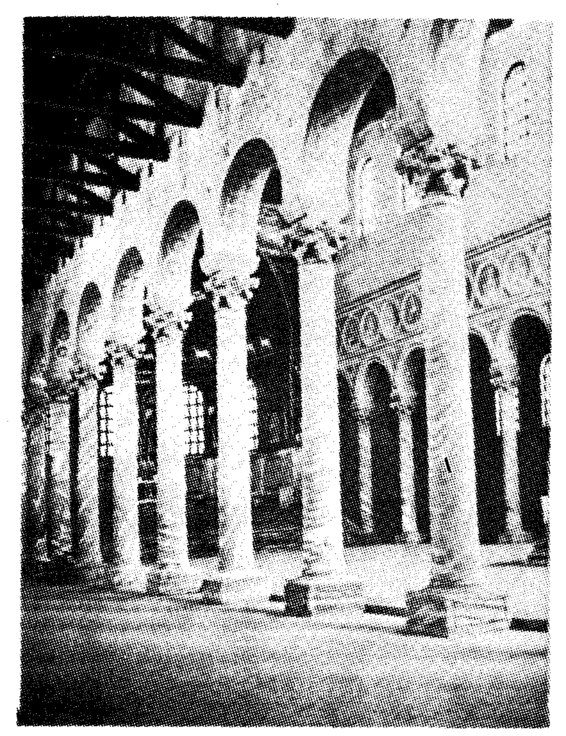
Bazilica S. Apollinare in Classe. Sec. VI. — Ravenna.

Capitel corintic în variantă bizantină. Sec. VI. — Biserica S. Vitale, Ravenna.

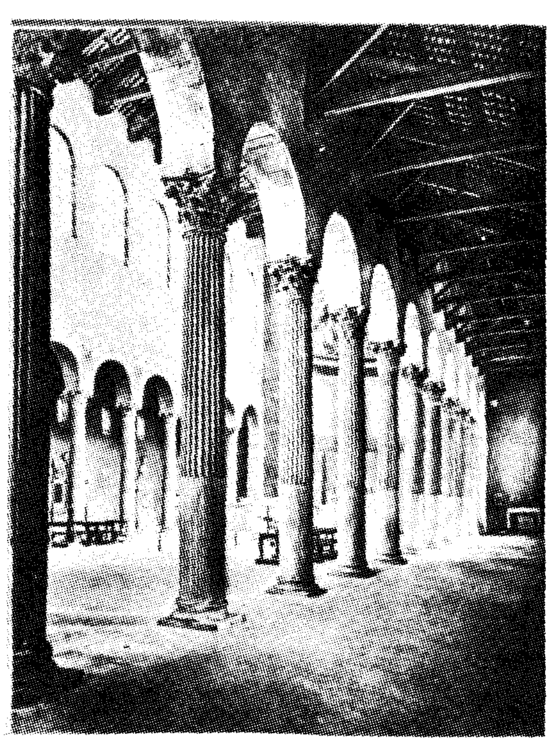

Sculptură decorativă în marmură. Sec. VI. — Bazilica S. Apollinare Nuovo, Ravenna.

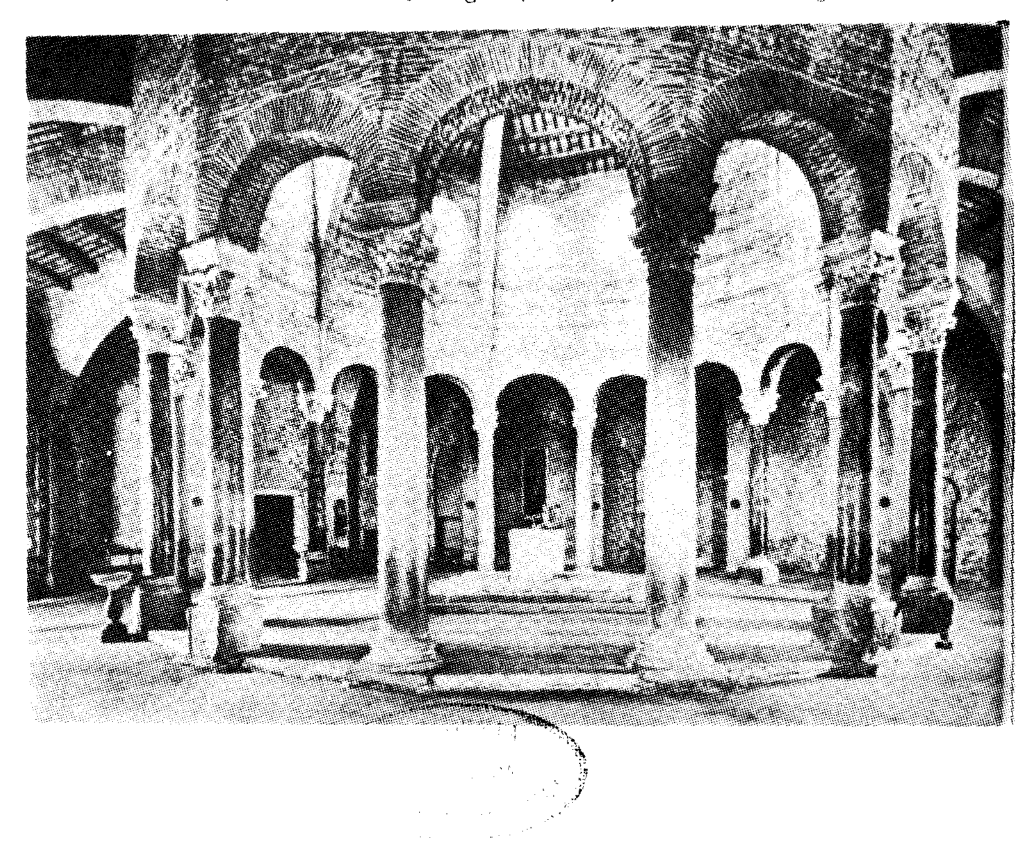

Interiorul bazilicei S. Apollinare in Classe. Sec VI. — Ravenna.

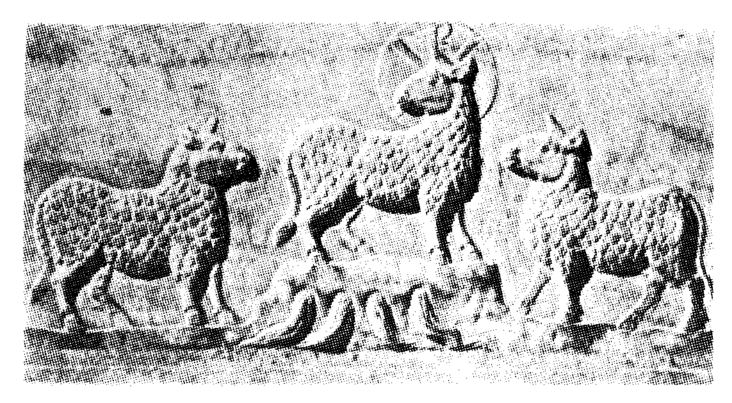

Interiorul bazilicei Sf. Sabina. Sec. V. — Roma

Rotonda bisericii S. Angelo (interior). Sec. IV. — Perugia

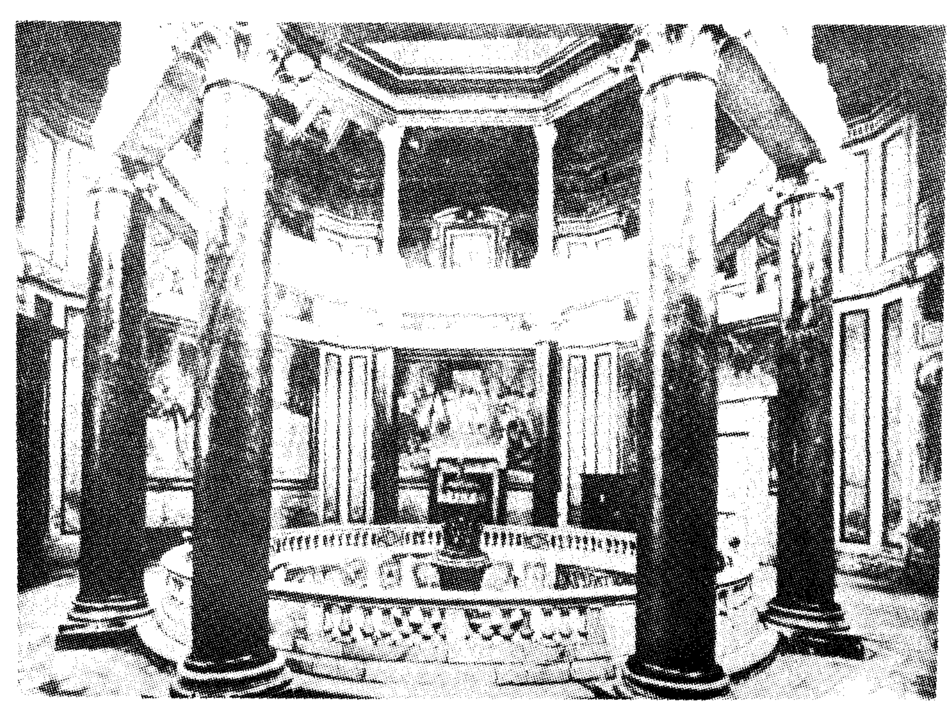

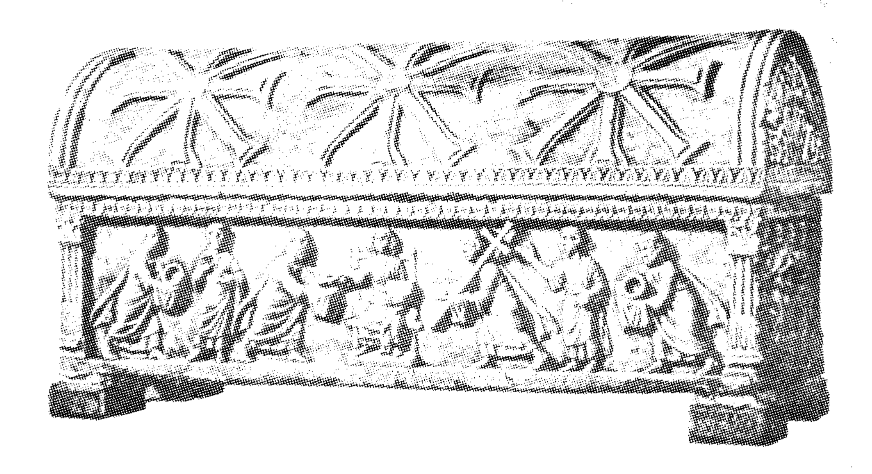
Detaliu de pe sarcofagul lui Constantius III, din mausoleul Gallei Placidia. Sec. V. — Ravenna.

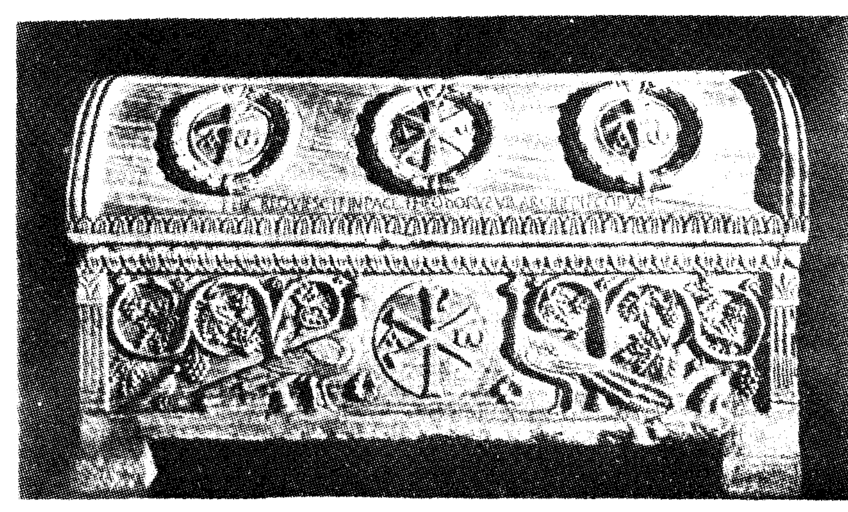
„Colosul din Barletta" : statuia unui împărat roman (? — Valentinianus I). Înălţimea : 4,50 m. Sec. IV. — Barletta (Puglia, Italia Meridională).

Interiorul baptisterului S. Giovanni in Laterano. Sec. V. — Roma.

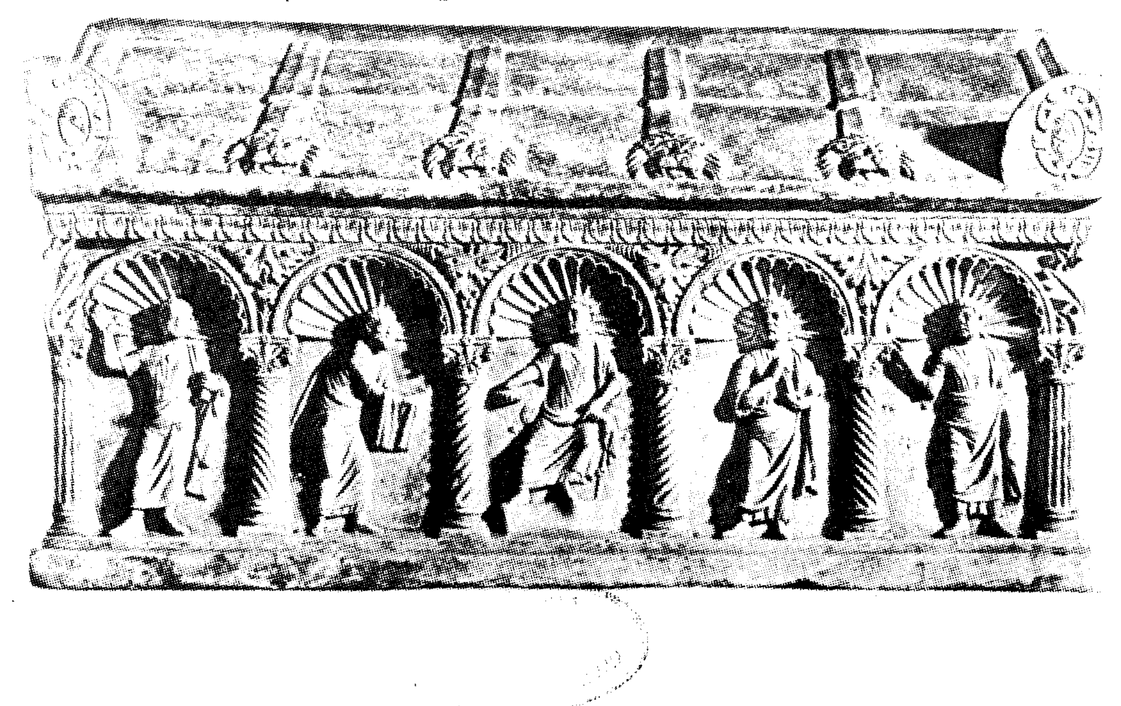
Basorelief de pe un sarcofag din sec. V. — Bazilica S. Apollinare in Classe, Ravenna.

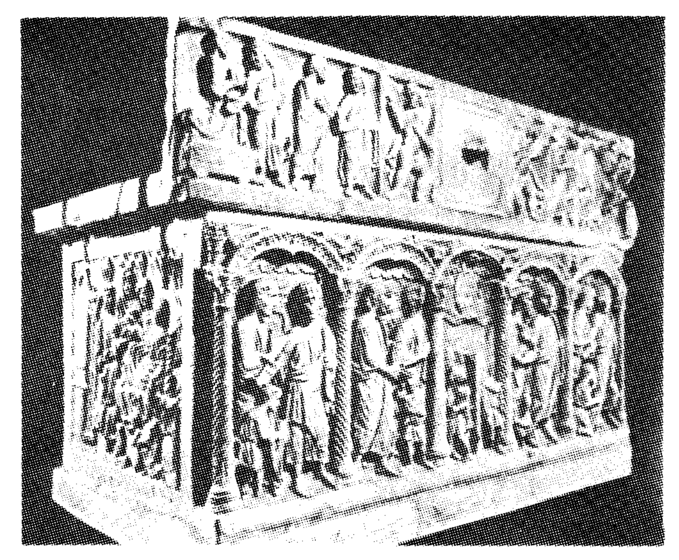

Sarcofagul arhiepiscopului Theodoros (?). Sec. V-VI. — Bazilica S. Apollinare in Classe, Ravenna.

Basorelief de pe un sarcofag din sec. IV. — Bazilica S Francesco, Ravenna.

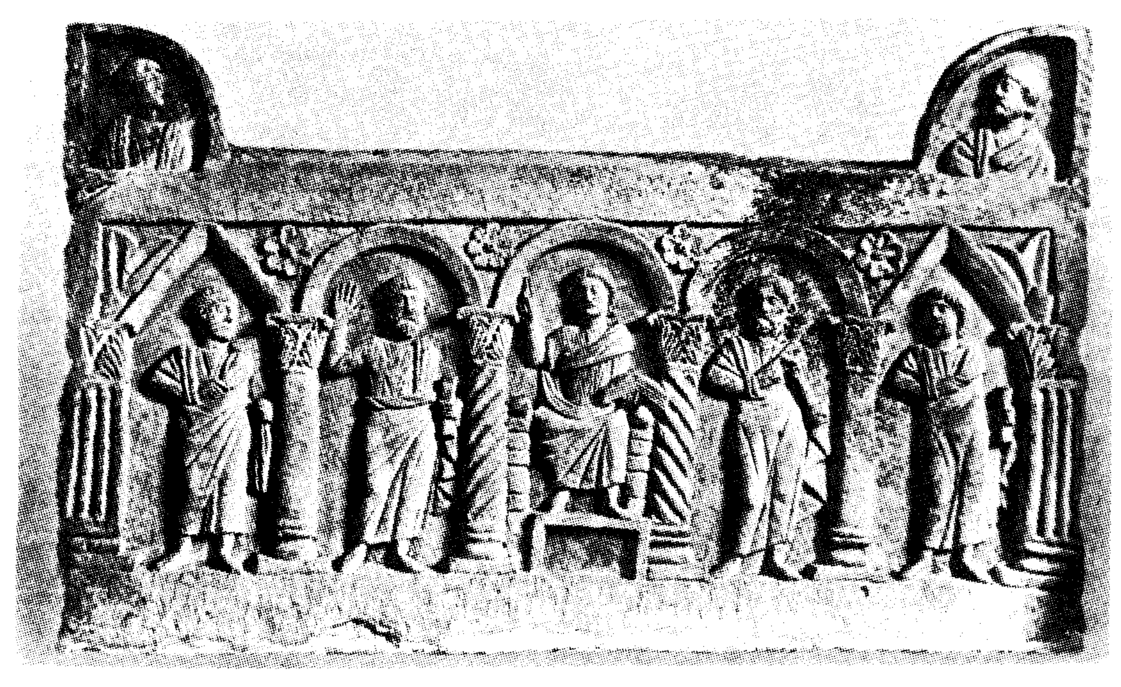

Sarcofagul Sf. Sidonius (?), din biserica Ste Madeleine. Sec. V. — St. Maximin-la-Ste. Baume.

Un basorelief de pe același sarcofag.

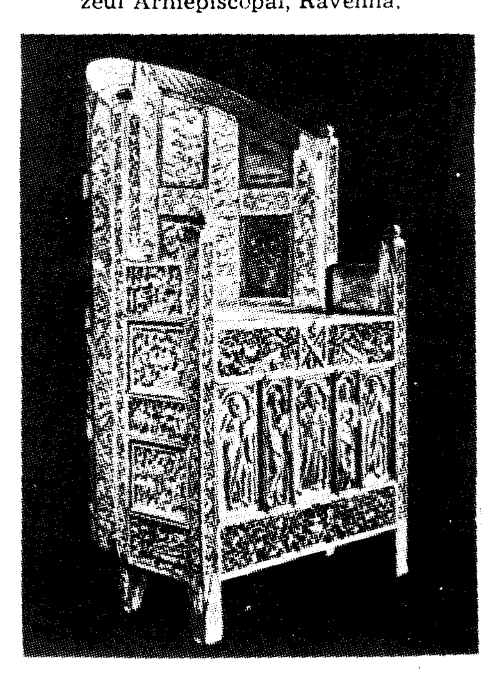
Sarcofag din sec. V. — S. Vitale, Ravenna.

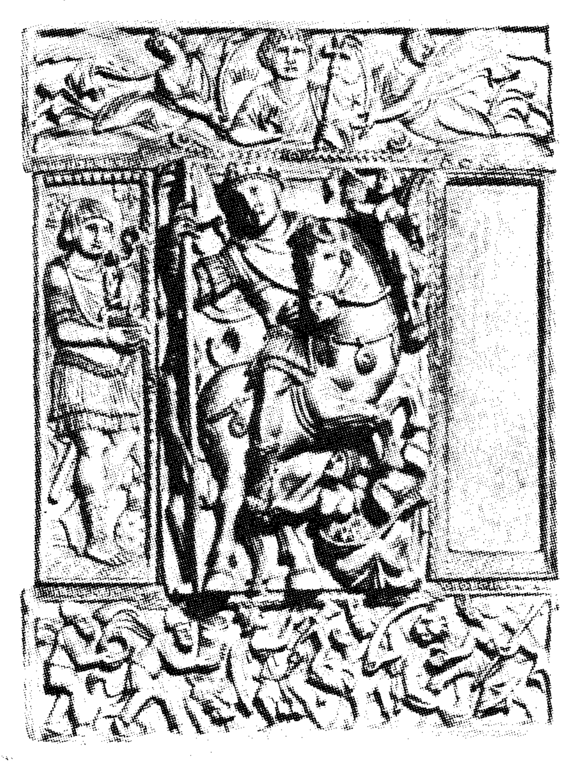

Basorelief în fildeş (detaliu din tronul lui Maximian), reprezentînd o scenă biblică : Iosif dăruieşte grîu fraţilor săi.

Tronul episcopului Maximian, lucrat în fildeş, între anii 546-665. — Muzeul Arhiepiscopal, Ravenna.

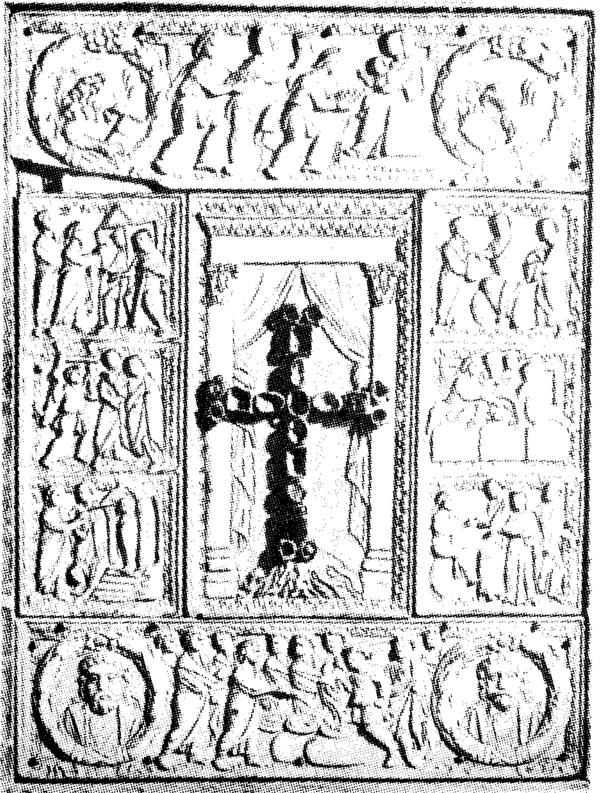
Voleu din dipticul cunoscut sub numele „Fildeşul Barberini". — Muzeul Louvre, Paris.

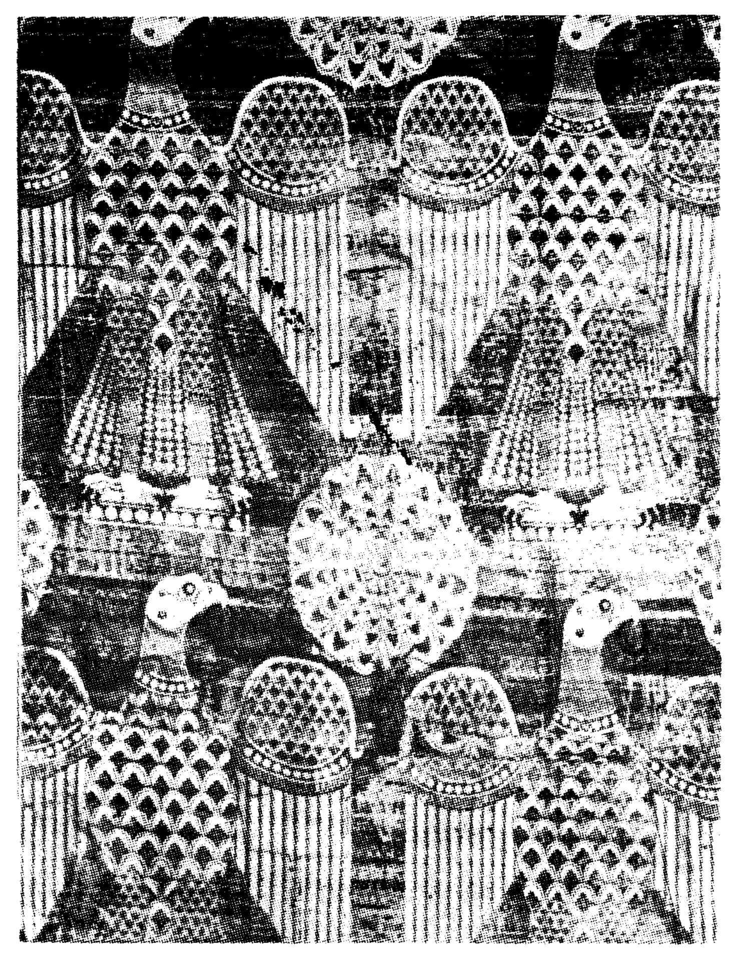

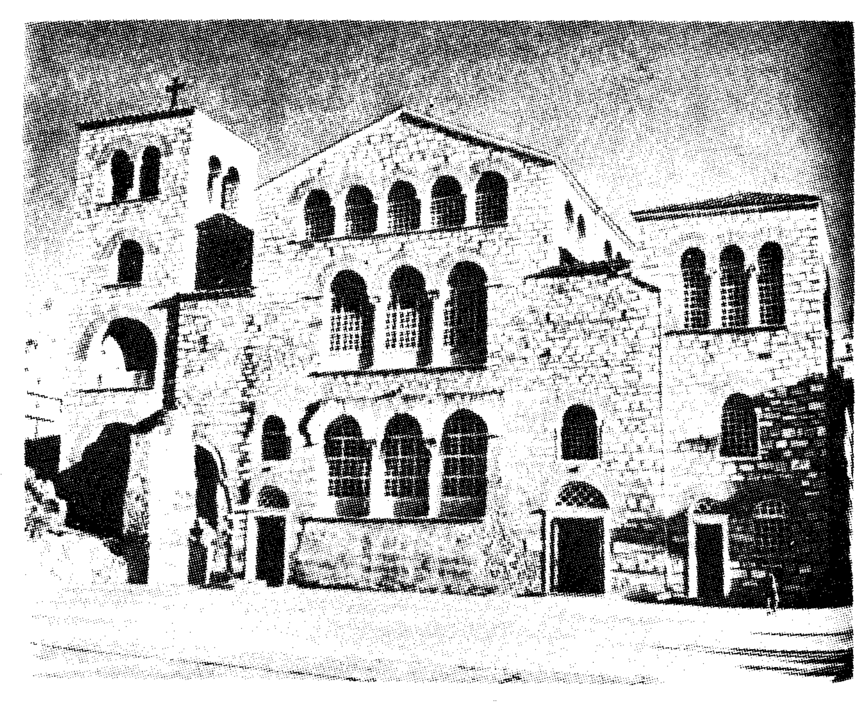
Voleu din dipticul de fildeş al consulului Areobindus. Datat : cca 506. Scena îl reprezintă pe consul pe tron, un grup de spectatori şi lupte în circ. — Schweizerisches Landesmuseum, Zürich.

Coperta de fildeş a unui Evangheliar. Sec. V. — Tezaurul Domului din Milano.

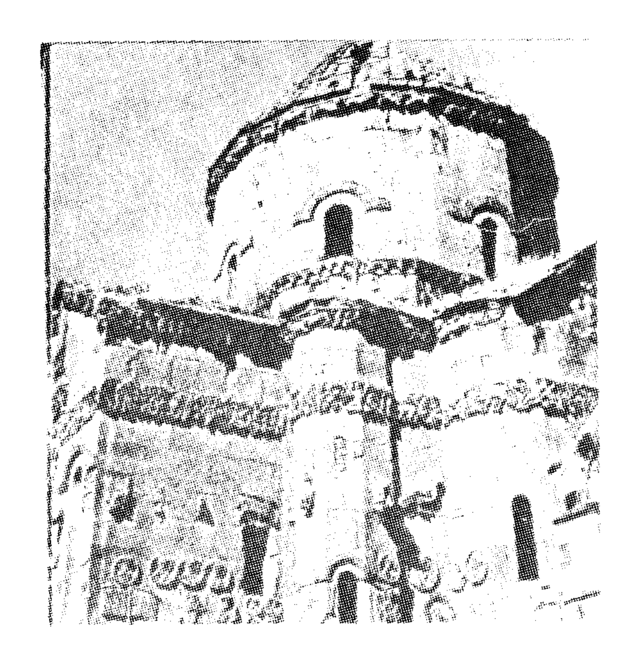

Țesătură bizantină de mătase. *Fragment din așa-numitul „Lințoliu al Sf. Germain".* (Dimensiunea piesei întregi : 1,70 m pe 1,15 m). — Tezaurul bisericii Saint-Eusèbe, Auxerre.

Biserica Sf. Demetrios (după restaurare). Sec. V. — Salonic.

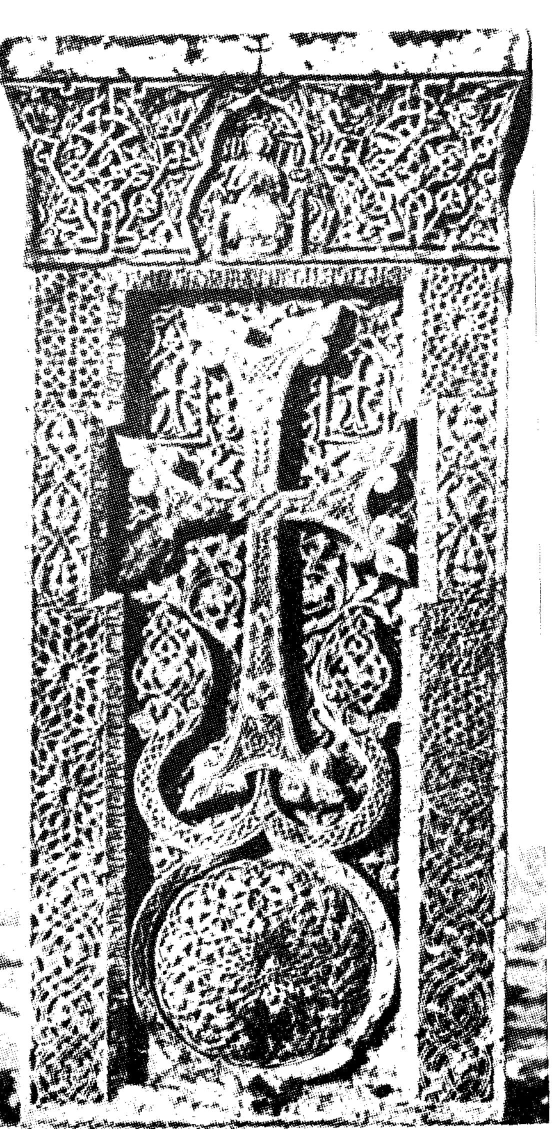

↑

Biserica armeană din Ahtamar (915-921). Sculpturi exterioare.

↓

Kacikar

se rugau la reprezentarea unei divinităţi ca Iisus, iar nu la Dumnezeu; şi chiar de idolatrie, întrucît venerau un obiect (icoana) făcut de mîna omului.

Edictul din 730 întîmpină opoziţia patriarhului din Constantinopol (destituit însă numaidecît de împărat şi înlocuit cu un altul, care redactă un edict sinodal în sens iconoclast; încît hotărîrea împăratului era sprijinită de un act canonic), a celor din Antiohia şi Alexandria, de către o căpetenie spirituală a mişcării monastice[85], marele teolog Ioan Damaschinul (674—749), precum şi a papilor Grigorie al II-lea şi al III-lea[86]. Urmaşul lui Leon III, Constantin V convocă — după o pregătire prealabilă, inclusiv doctrinară [87] — un conciliu la care luară parte 338 de episcopi iconoclaşti (între timp, episcopii iconoduli fuseseră înlocuiţi), care condamnă cultul icoanelor ca erezie. Împăratul ordonă distrugerea relicvelor şi a tuturor imaginilor religioase (păstrînd doar crucea), înlocuindu-le cu motive decorative, cu scene de vînătoare, de război, de teatru, de curse de care, şi îndeosebi cu portretul împăratului. Cultul Fecioarei şi al sfinţilor fu de asemenea interzis, imensele averi mănăstireşti confiscate, mănăstirile închise, trecute în proprietatea statului, transformate în cazărmi şi alte edificii publice; călugării persecutaţi şi mulţi iconoduli închişi, exilaţi, torturaţi sau executaţi, iar averile lor, confiscate. — După o scurtă revenire în favoarea cultului icoanelor (787—815), perioada iconoclastă va lua sfîrşit definitiv în 843, cînd cultul icoanelor va fi reîntronat, iar iconoclaştii, declaraţi eretici[88].

Iconoclasmul a avut urmări importante. A agravat antagonismul dintre Roma şi Constantinopol şi a slăbit mult poziţia Bizanţului în Italia. (Pierderea Ravennei, ocupată de longobarzi în 751, s-a datorat refuzului trupelor de apărare imperiale — formate din iconoduli — de a se supune ordinelor unui împărat iconoclast). Se afirmă chiar că „separarea Orientului de Occident, cea a Imperiului bizantin de teritoriile sale din Apus, şi în fond chiar formarea unui adevărat Imperiu Occidental, au fost urmarea luptei iconoclaste". Pe lîngă aceasta, acum „regiunile de la periferie au cîştigat o influenţă decisivă asupra dezvoltării ulterioare a culturii bizantine" (H.-W. Haussig). Monahismul şi-a sporit prestigiul şi puterea, dezvoltîndu-se considerabil mai ales în capitala Imperiului. Emigrarea a peste 50.000 de călugări în sudul Italiei a avut ca urmare fundarea de mănăstiri şi de şcoli, creînd aici noi focare de cultură greacă.

Înfrîngerea iconoclasmului a fost un factor stimulator pentru intelectualitatea bizantină. „Operele lui Platon vor fi studiate acum cu mult interes, fiindcă din teoriile lui se puteau extrage argumente în favoarea unei filosofii mistice" (T. Talbot

[85] Divinitatea fiind invizibilă, fireşte că nu poate fi reprezentată — spunea Ioan Damaschinul; dar întrucît Fiul lui Dumnezeu s-a făcut om, putea şi chiar trebuia să fie reprezentat prin figura sa umană,

[86] Pe care Leon III i-a pedepsit confiscînd proprietăţile din Sicilia şi Calabria, patrimoniu al Bisericii din Roma. — Dar precedente în sensul iconoclasmului datează chiar din sec. IV. cînd un conciliu ţinut în Spania decretase că „în biserici nu trebuie să se afle picturi". În secolele VI şi VII se înregistrează şi în Occident cazuri de distrugere a icoanelor. Iar la sfîrşitul sec. VI papa Grigorie cel Mare îl laudă într-o scrisoare pe episcopul din Marsilia că ordonase să fie scoase toate icoanele din biserici (Cf. A.A. Vasiliev).

[87] Constantin V scrisese nu mai puţin de 13 opere teologice „care vizau să pregătească linia de conduită a viitorului conciliu şi care contribuiră la o substanţială aprofundare a doctrinei iconoclaste" (G. Ostrogorsky).

[88] A.A. Vasiliev subliniază complexitatea extremă a problemei cauzelor iconoclasmului: predominante consideraţii politice şi interese economice; o politică de stăvilire a creşterii proprietăţii funciare a mănăstirilor; de eliberarea poporului de autoritarismul şi influenţa Bisericii; de eliminare a discordanţelor dintre bizantini şi islamicii (şi evreii) iconoclaşti; reacţie implicită a elitei intelectualităţii împotriva superstiţiilor iconolatre, ş.a. Fapt este că perioada iconoclastă (care a durat 126 de ani) a însemnat un efort de laicizare a mentalităţii generale, de afirmare a autorităţii statului asupra Bisericii şi asupra monahismului ca forţă antistatală dizolvantă şi anarhică.

Rice). În cultura bizantină se va impune o artă religioasă prosperă, senină şi delicată, fără urme de influenţe romane; totodată — cum vom vedea mai jos — va fi stimulată şi pictura de inspiraţie realistă.— „Falimentul iconoclasmului era falimentul spiritului asiatic. După un secol de fructuoasă frămîntare Constantinopolul se va reîntoarce la izvoarele greceşti ale culturii sale, pentru a da naştere celei mai strălucite epoci din istoria sa" (A. Guillou).

VIAŢA INTELECTUALĂ. ÎNVĂŢĂMÎNTUL

În Bizanţ, pregătirea intelectuală a laicilor era mult mai apreciată şi mai răspîndită decît în Occident. În primul rînd, pentru că putea asigura chiar şi celor de origine modestă o carieră frumoasă şi funcţiile cele mai înalte în stat şi în ierarhia ecleziastică. În secolele în care Apusul rămînea încă într-o stare generală de ignoranţă, viaţa intelectuală în Imperiul bizantin era intensă. Marile oraşe aveau şcoli renumite şi biblioteci bogate. Literatura şi ştiinţele erau cultivate şi de înalţi demnitari ai statului, de mulţi episcopi şi patriarhi, de membri ai familiilor imperiale; şi chiar de împăraţi, a căror ambiţie era să sprijine cultura; unii din ei — ca Ioan Cantacuzino, sau Manuel Paleologul — şi-au înscris numele în istoria literaturii bizantine.

Un moment important în viaţa intelectuală a Bizanţului l-a însemnat activitatea lui Photios (cca 828—cca 895). Fost întîi ofiţer în garda palatului, apoi demnitar imperial şi profesor la Universitate, poate cel mai erudit om al veacului său, bibliofil pasionat (avea o bibliotecă foarte bogată), întreţinînd în palatul său un cerc de devotaţi ai culturii, a ajuns — în două rînduri — patriarh al Constantinopolului, permanent în conflict cu papa (ceea ce a dus la schisma din 867). Photios a lăsat numeroase scrieri; între acestea, un loc deosebit îl ocupă opera cu caracter enciclopedic intitulată *Myriobiblion* (cunoscută şi ca *Biblioteca lui Photios)* în care, din dorinţa de a salva şi face cunoscute comorile ştiinţei antice, rezumă 279 de opere, cu adnotaţii şi date biografice asupra autorilor lor, şi uneori aprecieri critice. Selecţia nu este reprezentativă (lipsesc total poeţii şi mulţi istorici şi filosofi importanţi), pentru că autorul ţine în primul rînd să informeze asupra unor opere puţin sau deloc cunoscute de contemporanii săi. Photios este şi autorul unui *Lexicon*, în care explică termeni învechiţi, care nu mai erau înţeleşi.

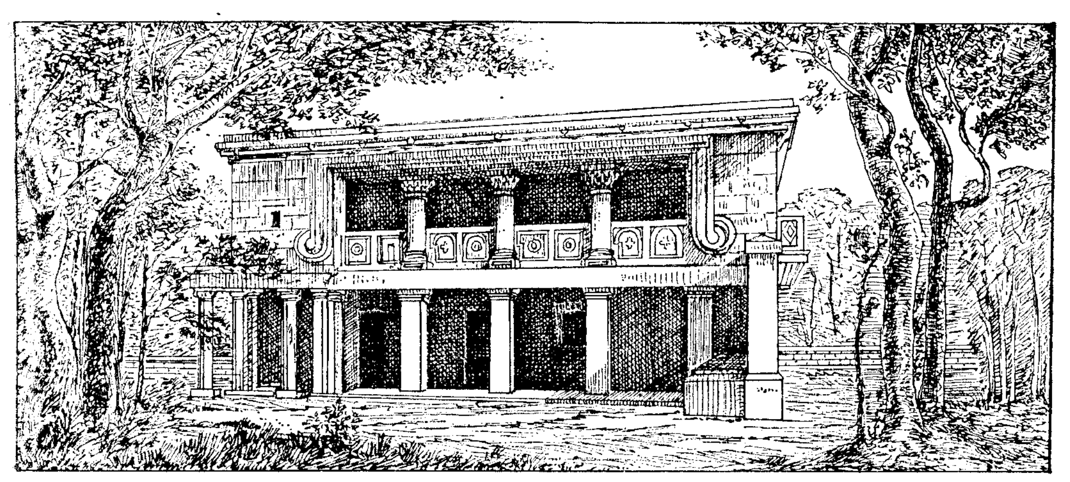
Dispariţia unor lucrări cunoscute lui Photios face ca opera lui să rămînă o preţioasă sursă de informaţie pentru noi despre literatura antichităţii şi despre ceea ce se citea în mod curent în Bizanţul secolului al IX-lea.

În aceeaşi ordine, de informare culturală, se înscrie şi o operă de o valoare cu totul deosebită — *Lexiconul Su(i)da(s)*, nume atribuit autorului necunoscut al acestui dicţionar şi totodată enciclopedie. Compilat la Constantinopol către sfîrşitul sec. X, Lexiconul înregistrează aprox. 30.000 de termeni, trataţi nu numai gramatical şi etimologic, ci şi istoric, ştiinţific, literar şi geografic, constituindu-se într-o nepreţuită mină de informaţii privind civilizaţia şi cultura greacă antică şi bizantină.

În principiu, învăţămîntul elementar şi mediu era accesibil tuturor (dar numai băieţilor); în practică însă era rezervat copiilor ai căror părinţi îl puteau plăti pe învăţător sau pe profesor, căci şcolile — atît cele elementare cît şi cele medii — erau private. — În şcoala primară (al cărei ciclu era de doi sau trei ani) copiii începînd de la vîrsta de 7 ani învăţau să scrie, să citească (textul de bază erau psalmii

biblici) şi să socotească — pe degete, sau cu ajutorul unor pietricele. În şcolile mănăstireşti — unde elevii primeau gratuit hrană, locuinţă şi îmbrăcăminte — se pregăteau numai viitorii călugări.

În şcolile medii — aflate totdeauna sub controlul Bisericii — învăţau fiii negustorilor sau ai meşteşugarilor bogaţi şi ai marilor proprietari, ai funcţionarilor civili, ai ofiţerilor şi ai clerului. Învăţămîntul mediu urmărea formarea cadrelor

Casa unui nobil bizantin. Reconstituire de Ch. Garnier

necesare administraţiei Imperiului. Fetele vor avea acces în şcoli numai începînd din sec. XII. Programa începea cu studiul gramaticii — cu alte cuvinte, lectură şi comentarii de texte ale autorilor antici, îndeosebi Homer, din care elevii trebuiau să înveţe pe dinafară cînturi întregi: renumitul învăţat Mihail Psellos spunea că, elev fiind, învăţase pe de rost toată *Iliada!* Totodată elevii îşi însuşeau elemente de mitologie, de geografie şi de istorie. Programa continua cu studierea a cîte trei opere de Eschil, Sofocle, Euripide şi Aristofan, precum şi a operelor lui Hesiod, Pindar şi Theocrit. Lectura comentată urmărea să scoată în evidenţă o lecţie morală[59]. Textelor biblice, psalmilor şi poemelor religioase ale lui Grigorie din Nazianz le era rezervat un spaţiu destul de redus.

Urmau orele de retorică, — la care elevul învăţa cum să compună frumos un discurs, o scrisoare sau un panegiric. Învăţămîntul se completa cu elemente de aritmetică, geometrie, muzică, astronomie; în fine, cu noţiuni de „fiziologie" — cum era numit studiul ştiinţelor naturale. Durata studiilor medii era de 8—10 ani. Profesorul care preda într-o şcoală medie — subvenţionată, dar într-o mică măsură, de Biserică — era un laic, retribuit în principal de părinţii elevilor. Elevii locuiau şi mîncau în casa profesorului. Un nou profesor era ales de colegii săi — sau, uneori, chiar de elevi (practic — de părinţii elevilor). Dar în unele şcoli medii mai importante profesorii erau numiţi de împărat.

[59] Totuşi, cu un corectiv: rareori cultura era dezinteresată, căutată pentru plăcerea intimă pe care o procura. Psellos însuşi observa că în general educaţia intelectuală urmărea scopul precis al obţinerii unui post lucrativ. „Intelectualii bizantini formează un cerc restrîns şi foarte închis, constituindu-se într-o elită în acelaşi timp socială şi intelectuală. În Bizanţ cultura este piatra de încercare pentru promovarea socială. De aceea, nici nu e de mirare că nu se căuta să fie răspîndită în cercuri largi" (Alain Ducellier).

Nu se preda nici o limbă şi nici o literatura străină — pînă în sec. XIII, cînd la Constantinopol încep să se facă traduceri de opere latine, persane şi arabe, îndeosebi de opere ştiinţifice. Limba latină, menţinută în şcoli de Iustinian, dispare în sec. VII. Limba în care se studiau toate materiile[90] era greaca lui Aristotel, a lui Plutarh şi a epocii elenistice, limba comună *(koiné)* care se formase independent de vechile dialecte ale epocii preclasice şi clasice, şi care va fi întrebuinţată pînă în sec. XV. Folosită de Biserică, la curte şi în administraţie, această *koiné* nu era înţeleasă de popor — şi nici chiar intelectualii n-o vorbeau în conversaţia familiară cotidiană[91]. În schimb limba greacă înţeleasă şi vorbită de toţi (dar dispreţuită de intelectuali) va apare în producţiile literare de seamă abia începînd din sec. XIII, — şi în mod cu totul excepţional. în cărţi de compilaţie medicale, sau în cîntările bisericeşti. Cum de obicei intelectualii din provinciile ne-elenice ale Imperiului erau bilingvi, aceşti intelectuali (sirieni, georgieni, armeni, slavi, etc., care îşi compuneau operele în limba greacă) vor traduce în limbile lor naţionale o mare parte din literatura greacă — istorică, ştiinţifică, filosofică şi teologică (cf. F. Burgarella).

La vîrsta de 20 de ani tinerii din orice provincie a Imperiului se puteau înscrie la Universitatea din Constantinopol, sau la o altă şcoală superioară dintr-un mare oraş de provincie. În sec. V funcţionau deja instituţii de învăţămînt superior în centrele culturale importante — Antiohia, Gaza, Nisibis (azi Nusaybin, în Turcia), Cezarea (din Palestina), Siracuza, Roma. Universitatea din Alexandria era renumită pentru studiul filosofiei, medicinei, dreptului, geometriei şi astronomiei; cea din Beirut — pentru şcoala sa de drept; cea din Atena — pentru studiul dreptului, mai ales pentru al retoricii şi pentru cele patru catedre ale sale de filosofie. Ultima în timp — fondată fiind abia în sec. V — Universitatea din Constantinopol a ajuns să le eclipseze pe toate celelalte prin faima profesorilor şi prin înaltul nivel al învăţămîntului său.

De fapt, Constantin cel Mare fusese cel care în anul 330 fondase Universitatea din Constantinopol (la care predau şi profesori păgîni), reorganizată însă în 425 printr-un edict al lui Theodosius II. În noua sa formă, acest *Auditorium* — cum era numit — avea 31 de catedre, dintre care la 16 cursurile erau predate în limba greacă, iar la 15 în limba latină. Bilingvismul predării va rămîne pînă la sfîrşitul sec. VII. Se preda gramatica (10 catedre greceşti, 10 latine), retorica (5 catedre greceşti, 3 latine), filosofia (o singură catedră, în limba greacă) şi dreptul (2 catedre latine). Înainte de a fi numiţi, viitorii profesori trebuiau să treacă un examen, susţinut în faţa Senatului Imperiului. Universitatea era de stat şi deţinea monopolul învăţămîntului superior public. Profesorii — care primeau un salariu anual — erau exclusiv creştini. Constituiau o corporaţie închisă, se bucurau de anumite privilegii, iar după 20 de ani de învăţămînt deveneau înalţi demnitari ai Imperiului.

Evident că de-a lungul unui întreg mileniu învăţămîntul superior al Bizanţului a cunoscut unele schimbări — organizatorice, didactice, perioade scurte de activitate mai redusă, etc.; dar în linii esenţiale structura sa a rămas aceeaşi pînă la sfîrşitul Imperiului. Permanente au rămas de asemenea grija şi ambiţia împăraţilor de a-l susţine, scopul său fiind, evident, de a pregăti cadrele superioare necesare vieţii

[90] În măsura în care se făceau interpretări din Homer, din tragici, din Xenofon, etc., trebuia cunoscut şi dialectul lui Homer, precum şi dialectul atic. Curentul aticist, începînd din sec. I î.e.n., şi-a avut de asemenea influenţa lui în învăţămîntul superior bizantin (cf. Alexandru Elian).

[91] Încît, începînd din sec. VII, copiii greci din Imperiu învăţau şi ei o altă greacă decît cea vorbită în familie. Situaţia aceasta durează şi azi în Grecia, unde limba literară (folosită în cărţi, reviste, ocazii oficiale, reuniuni ştiinţifice, radio şi televiziune) se deosebeşte mult de limba vorbită pe stradă sau în familie.

statului; şi — fapt care trebuie subliniat — caracterul său separat şi independent de Biserică. Astfel, spre deosebire de universităţile din Occident, care includeau şi studiul teologiei, acest studiu în Universitatea imperială din Constantinopol era exclus[92].

În cadrul acestei evoluţii este de menţionat reorganizarea învăţămîntului universitar de către Iustinian. El interzice accesul profesorilor eretici (şi păgîni, bineînţeles) şi ordonă, în 529, suprimarea Universităţii din Atena — unde predarea filosofiei neoplatoniciene luase o mare dezvoltare. În primul rînd însă acordă o atenţie deosebită învăţămîntului juridic, ridicînd durata studiilor de la 4 la 5 ani şi menţinînd şi alte două şcoli superioare de drept în afara celei din Constantinopol: la Roma şi — cea mai importantă la acea dată — la Beirut (ambele dispărute, în 546 şi, respectiv, în 551). În perioada iconoclastă învăţămîntul superior a cunoscut o perioadă critică. Dar în sec. IX, reorganizarea Universităţii constantinopolitane — legată de numele cezarului[93] Bardas, consilierul lui Mihail III — a dus la înfiinţarea unor noi catedre: de filosofie, retorică, aritmetică, geometrie, astronomie şi muzică; şi — întrucît greaca devenise încă din sec. VII limba oficială a Imperiului — la suprimarea catedrelor de elocinţă şi gramatica limbii latine[94]. — O lege din 1045, dată de Constantin IX Monomahul, a acordat preeminenţă şcolii superioare de drept — unde cursurile erau predate gratuit tuturor studenţilor. De asemenea şi facultăţii de filosofie, al cărei director — funcţie de mare prestigiu, al cărui titular devenea de drept un înalt demnitar al Imperiului — a fost numit ilustrul istoric şi filosof Mihail Psellos (cca 1018-1078).

În epoca Comnenilor (1081—1180), Bisericii i se acordă dreptul de a supraveghea programul de studii al Universităţii care cuprindea şi studiul filosofiei antice, în mod deosebit a lui Aristotel. În prima jumătate a secolului al XV-lea învăţămîntul universitar cunoaşte o perioadă de mare înflorire. În programa învăţămîntului filosofic — acum mult lărgită — se remarcă o cultivare insistentă a platonismului. Învăţămîntul literar tinde să capete un caracter laic, umanist, în sensul că nu mai este condiţionat de studiul textelor biblice; autorii antici sînt acum studiaţi pentru valoarea lor în sine, literară, lingvistică, filosofică, morală, fără a se mai

[92] „Această supravieţuire a unei culturi laice — care distinge Imperiul de Răsărit de cel de Apus — se datoreşte faptului că Imperiul de Răsărit era guvernat nu de ecleziastici şi de soldaţi inculţi, ca în Occident, ci de o clasă oficială de «diteraţi», care se mîndreau cu erudiţia lor" (Chr. Dawson).

[93] Patricianul Bardas, fratele soţiei împăratului Theophilos, după moartea acestuia a profitat de incapacitatea împăratului minor Mihail III pentru a guverna el Imperiul, cu titlul de *cezar*. A reorganizat Universitatea din Constantinopol, l-a impus ca patriarh pe Photios, dar a fost asasinat în 866, din ordinul împăratului. Titlul (şi totodată *cognomen)* de *Caesar* indica — începînd de la Hadrian (117—138) — pe moştenitorul tronului. Obiceiul s-a perpetuat şi în Bizanţ. Cu timpul, titlul a suferit schimbări radicale: nu indica participarea la puterea imperială, şi cu atît mai puţin la succesiune. Oricum, pînă în timpul domniei lui Alexios I Comnen era rezervat celui mai înalt demnitar al Imperiului. După care, titlul a decăzut progresiv, fiind de obicei atribuit ginerilor împăraţilor. (Cf. U. Albini, E.V. Maltese).

[94] Sînt necesare cîteva precizări, Legenda distrugerii învăţămîntului superior de către iconoclaşti a fost abandonată de cercetătorii mai noi — deşi nu se contestă faptul că tulburările epocii au creat dificultăţi dezvoltării vieţii intelectuale. — Reforma lui Bardas nu viza atît fondul învăţămîntului (catedrele create de el, de geometrie, astronomie sau gramatică nu erau o noutate), cît forma de organizare a predării disciplinelor clasice ale învăţămîntului/bizantin; reforma viza şi împrospătarea cadrelor de predare prin promovarea unor elemente de înaltă calificare — Un rol important a avut şi împăratul Leon VI în reorganizarea predării dreptului, premisă a reformei sale legislative. — Limba latină n-a fost scoasă din învăţămînt printr-un act de autoritate; ea căzuse acum în desuetudine, în cadrul procesului de elenizare a Imperiului. — În importanta operă de restaurare a învăţămîntului superior sub Constantin IX Monomahul nu era vorba de o preeminenţă a dreptului, respectiv a filosofiei, ci de organizarea a două „facultăţi" separate acordîndu-se o atenţie egală fiecăreia (cf. N.Ş. Tanaşoca).

căuta să se pună neapărat în evidenţă o contradicţie flagrantă între morala creştină şi spiritul antichităţii.

Un alt element nou intervenit în acest timp este marele aflux de studenţi occidentali — în majoritate italieni — veniţi să studieze aici limba greacă şi autorii antici; este totodată contactul cu şcolile superioare din Occident. Mulţi intelectuali greci au ocazia să călătorească şi să cunoască Apusul. Rectorul Universităţii imperiale Ioan Argyropoulos predase şi la Universitatea din Padova. Manuel II Paleologul (1391—1425), care în timpul călătoriei sale în Italia şi Franţa purtase discuţii teologice cu eruditii Sorbonei, întreţine o intensă corespondenţă cu oameni de litere şi cu învăţaţi din Apus, căutînd să-i atragă la curtea sa. Pe de altă parte, prestigiul în Occident al şcolii superioare constantinopolitane sporeşte continuu. În sec. XV, a-ţi desăvîrşi studiile la Universitatea Constantinopolului era o dovadă de înaltă calificare intelectuală. Ilustrul umanist Enea Silvio Piccolomini va scrie: *Nemo Latinorum satis videri doctus poterat nisi per tempus Constantinopoli studuisset.* Sicilianul Aurispa, care studiase la Constantinopol, va preda limba şi literatura greacă la Universitatea din Florenţa şi la cea din Bologna. — „Aceşti discipoli ai ultimilor profesori din Bizanţ au fost cei care au predat la rîndul lor, care au adus în Italia numeroase manuscrise şi care au devenit adevăraţii iniţiatori ai Renaşterii" (L. Bréhier).

Şcoala superioară de teologie, sub autoritatea patriarhului, avea ca scop pregătirea preoţilor şi teologilor. Fiecare dioceză îşi avea şcoala sa episcopală şi fiecare mănăstire o şcoală rezervată viitorilor călugări. Din sec. VIII datează şcoala superioară patriarhală, la care accesul laicilor era interzis, iar profesorii erau toţi diaconi ai bisericii Sf. Sofia.

Pe lîngă materiile teologice se predau aici şi noţiuni de gramatică şi de retorică. Începînd din sec. XII, unii profesori, umanişti desăvîrşiţi, au introdus în cursurile lor şi elemente de filosofie, de matematică şi de literatură antică; ceea ce a făcut ca planul de învăţămînt să se apropie de cel al Universităţii imperiale.

ŞTIINŢELE ŞI TEHNICA

Activitatea ştiinţifică s-a desfăşurat în Bizanţ în condiţii organizatorice (şcoli, biblioteci, copieri de manuscrise, etc.) incomparabil mai bune, radical diferite de condiţiile haotice din Occidentul Evului Mediu timpuriu, unde singurul loc de conservare şi mai puţin de studiere a operelor antice erau mănăstirile.

Un interes major au manifestat bizantinii atît pentru istoriografie (vd. cap. *Literatura)* cît şi pentru domeniul juridic. A. Ducellier îi aminteşte pe Photios şi împăratul Vasile I care, în sec. IX, recomandau să se ţină seamă de tradiţiile orale şi de cutumele locale atunci cînd dreptul scris nu se dovedea capabil să satisfacă cerinţele unei cauze. „Această concepţie face din dreptul bizantin un ansamblu infinit mai suplu şi mai adaptabil decît aparatul greoi al dreptului roman: fapt care permite să înţelegem de ce dreptul bizantin s-a răspîndit atît de uşor în ţările slave"; unde, într-adevăr, a devenit unul din elementele de bază ale dreptului sîrb, bulgar şi rus.

Cu toate acestea, aportul original al bizantinilor la progresul ştiinţelor n-a fost foarte însemnat. Diferite discipline erau studiate prin forma comentariilor la operele autorilor antici. Ştiinţele exacte erau studiate în şcolile superioare în ciclul *Quadrivium*-ului, care, cum se ştie, cuprindea aritmetica, geometria, astronomia şi

muzica teoretică; acestora li se adăuga (ceea ce în Occident lipsea) „fizica“ — denumire generică pentru fizica propriu-zisă, chimie și științele naturale. Studiul științelor exacte era conceput ca un stadiu pregătitor în vederea unei mai adecvate și mai profunde receptări a filosofiei și chiar a teologiei — conform învățăturii lui Platon, care susținea că matematicile au și rolul de a duce la o purificare a spiritului.

În toate domeniile abordate contribuțiile originale ale bizantinilor au fost, cum spuneam, relative. În matematici și astronomie — compilații și comentarii la operele lui Euclid, Aristotel, Arhimede, Apollonios, Diofant, Ptolemeu. Preocuparea științifică (legată îndeosebi de activitatea didactică) a fost susținută și foarte intensă; s-au scris tratate diverse într-un număr apreciabil. Astfel (cf. J. Théodoridès) în lucrările sale de fizică Ioannes Philoponos (sec. VI), autor al unor lucrări de optică, de matematică, al unui *Tratat despre astrolab* și al unei *Teorii a lumii* (al cărei prim element este *monada*), întrezărește oarecum — comentîndu-l pe Aristotel, teoriile sale asupra mecanicii, a vidului și a mediului — conceptul de inerție: motiv pentru care a fost considerat de unii istorici ai științei un precursor al lui Galilei. Matematicianul, inginerul și arhitectul Anthemios din Tralles (sec. VI), însărcinat cu reconstrucția bisericii Sf. Sofia, a folosit calcule matematice în construirea cupolei acesteia. Se pare că el a fost primul care a demonstrat științific posibilitatea de a construi oglinzi incendiare (invenție atribuită de tradiție lui Arhimede) nu prin oglinzi sferice concave, ci printr-o ingenioasă combinație de oglinzi plane[95]. La Anthemios găsim și prima mențiune a oglinzilor parabolice.

Georgios Pachymeres (1242—cca 1310) rezolvă — printre cei dintîi — probleme nedeterminate de gradul întîi și formulează observații privind teorema pătratului ipotenuzei. Pentru prima oară în Bizanț, Maximos Planudes (1260—1310) folosește în calculele sale cifra zero și cifrele „arabe“ (de fapt, împrumutate de arabi de la indieni)[96]. Filosofului și astronomului Theodoros Metochites (m. 1332) i se datorește introducerea la Constantinopol a astronomiei științifice, eliberată de fanteziile astrologiei. Nikephoros Gregoras (sec. XIV) a calculat data a două viitoare eclipse (calcul care s-a confirmat) și a elaborat un proiect de reformă a calendarului. Elevul său Isaac Argyros (sec. XIV) a scris — utilizînd surse persane — lucrări de astronomie; iar ca matematician, un tratat despre extragerea rădăcinii pătrate și un tabel de rădăcini pentru numerele de la 1 la 102, exprimate în fracții sexagesimale.

Preocupările învățaților bizantini privind domeniile fizicii, chimiei și științelor naturale n-au dus la rezultate care să se ridice mult deasupra nivelului de lexicoane, descrieri, compilații, extrase din autori antici, sau notații de observații directe, practice. Astfel de lucrări sînt cele compilate după *Istoria animalelor* a lui Aristotel; sau descrierea geografică a lumii în spirit teologic creștin, nu în spiritul ptolemeic a lui Kosmas Indikopleustes (sec. VI), conținînd observații proprii privind agricultura, pomicultura, viticultura și zootehnia; sau numeroasele lexicoane conținînd descrieri de plante medicinale; sau lucrările unor medici, care inventariază animalele veninoase și paraziții omului și ai animalelor.

Uneori descrierile de animale și păsări sînt redactate în versuri — ca în lucrarea lui Manuel Philes (1275—1345); alteori animalele sînt asociate cu anumite semnificații simbolice religioase, cu vicii sau virtuți; lucrări — de felul *Fiziologului* — foarte apreciate în mediul bizantin, de unde s-au răspîndit și în Occident. — În gene-

[95] Rezultatul atribuit lui Arhimede va fi obținut — prin procedeul preconizat de Anthemios — în 1747 de Buffon, care a combinat 168 de oglinzi plane (cf. P. Brunet).

[96] La această dată cifra zero era folosită în Occident (în special în Italia) în operațiile comerciale; dar o ordonanță din 1299 a Signoriei din Florența interzicea negustorilor să o folosească în registrele lor.

ral însă asemenea lucrări de zoologie, botanică, mineralogie, prezintă un interes ştiinţific foarte redus.

Numeroase tratate de alchimie au fost redactate la Constantinopol — mai ales în secolele X şi XI. (Se ştie că, încă din sec. VII majoritatea alchimiştilor erau din lumea bizantină). Între acestea, primul loc îl ocupă *Chrysopea*, în care renumitul filosof şi enciclopedist Mihail Psellos descrie metodele recomandate pentru a transforma metalele în aur. Alchimia era cultivată şi de astrologi; iar astrologia — şi de alchimişti.

Demne de menţionat pentru contribuţiile lor originale, bazate pe observaţii şi experienţe personale, sînt operele medicilor bizantini, — îndeosebi ale acelora care se formaseră la şcoala de medicină din Alexandria. În general, medicina bizantină foloseşte şi surse orientale (siriene, arabe, armene, persane); dar în primul rînd se inspiră din operele marilor medici antici — Hipocrat, Celsus, Rufus şi Galenos. Practic, interesul său s-a concentrat în special asupra simptomatologiei, diagnosticului, igienei alimentare şi tratamentului farmaceutic.

Primul medic important al Bizanţului, Oribasos din Pergam (325—400), a compus — compilînd din lucrările lui Hipocrat şi Galenos — o vastă *Colecţie medicală*, în 70 de cărţi (din care ni s-a păstrat cam o treime). De un imens succes s-a bucurat lucrarea sa destinată marelui public, un manual de terapeutică şi dietetică intitulat *Euporista*.

Marele medic bizantin al secolului al VI-lea a fost Alexandros din Tralles (fratele arhitectului Anthemios), — la care un simţ viu al propriei experienţe clinice prevalează net asupra respectului exagerat faţă de tradiţia galenică. Tratatul său de medicină generală (patologie şi terapeutică) a cunoscut o difuziune excepţională — fiind tradus în latină, arabă, ebraică — şi o faimă constantă în Occident de-a lungul Evului Mediu. Practician cu o vastă experienţă (a făcut şi multe călătorii practicînd medicina, în Armenia, Tracia, nordul Africii, Italia, Gallia şi Britania), Alexandros observă atent, descrie cu destulă precizie maladiile şi indică tratamente ale bolilor sistemului nervos şi ale celui respirator (descrierea pe care o face pleureziei este cu totul remarcabilă), ale tubului digestiv, gutei, paraziţilor intestinali (indicînd vermifuge eficace), ş.a.

În vasta enciclopedie medicală a lui Aetios din Armida (502—575), medicul de curte al lui Iustinian, „găsim primele încercări de localizare cerebrală a maladiilor nervoase (...), un studiu oftalmologic destul de dezvoltat şi un important tratat de ginecologie în cartea XVI, în care este descrisă printre altele şi operaţia de cancer al sînului" (J. Théodoridès). — Remarcîndu-se printr-o independenţă de gîndire faţă de medicii antici şi punînd la contribuţie rezultatele experienţelor personale ale autorului lor, lucrările lui Paul din Egina (sec. VII) — foarte curînd traduse în limba arabă şi influenţînd medicina arabilor în domeniile chirurgiei şi obstetricii — cuprind indicaţii aproape exacte cu privire la cancer, dînd şi o bună descriere a litotomiei. „Paul din Egina preconizează folosirea cauterului în tratamentul abcesului ficatului; tehnica operatorie recomandată de el în cazul herniei inghinale a rămas clasică pînă către sfîrşitul secolului al XVIII-lea" *(idem)*.

În Bizanţ, studiul medicinei nu era rezervat doar viitorilor medici. De aceea, neprofesionişti ca Mihail Psellos sau Ana Comnena[97] nu se considerau a fi mai puţin cunoscători în ale medicinei decît medicii de profesie. Toţi marii medici ai Bizanţu-

[97] Care a putut într-adevăr să dea o descriere surprinzător de exactă a bolii şi agoniei părintelui său (vd. *Alexiada*, cartea a XV-a, cap. XI, 3—19).

lui îşi bazau diagnosticul şi tratamentul pe principiul justei proporţii a celor patru umori ale corpului omenesc (sînge, flegmă, bilă galbenă şi bilă neagră) şi a celor patru grade — de sec, umed, cald şi rece. „Calendarul popular de regim alimentar, care ordona regimul după fiecare anotimp, a fost alcătuit potrivit unei interpretări grosolane a acestor principii. Rezultatul principal a fost o tendinţă generalizată pentru gută — boală foarte răspîndită în Bizanţ" (St. Runciman).

Medicii prescriau repaosul, efectele masajelor erau cunoscute, iar medicaţia pe bază de plante medicinale era atent studiată şi recomandată[98]. Asistenţa medicală constituia o preocupare susţinută; împăraţii şi nobilii fondau spitale — totdeauna ataşate pe lîngă o mănăstire — în care şi oamenii săraci aveau posibilitatea să se interneze. Armata avea un corp medical propriu, iar marile instituţii de caritate aveau infirmieri pricepuţi. Existau şi femei-medici — care se pare că exercitau numai în spitale.

S-au păstrat statutele de organizare şi funcţionare ale unui mare spital — fondat de Ioan II Comnen în 1112, ataşat mănăstirii *Pantocrator* — care ne permite să cunoaştem modul de funcţionare al unui spital din Bizanţ la această dată (căci desigur că spitalele mai mici erau organizate mai mult sau mai puţin la fel, chiar dacă la o scară mai mică). Spitalul avea 50 de paturi, plus o ambulanţă pentru bolnavii dinafară. Era organizat în cinci secţii: chirurgie (5 paturi), ginecologie (12), o secţie de boli acute şi foarte grave (13), şi două secţii pentru afecţiuni obişnuite (fiecare cu cîte 10 paturi). Spitalul avea un personal de 10 medici bărbaţi şi femei (cîte 2 de fiecare secţie), 8 asistenţi şi 8 asistente (călugăriţe), 8 bărbaţi şi 2 femei ca personal de serviciu, 3 chirurgi şi 2 patologişti diagnosticieni în sala de consultaţii. Serviciul de noapte era asigurat de asistenţi (probabil studenţi care se pregăteau să devină medici). Pentru cazurile grave se făcea un consult de doi medici. Medicii făceau vizita zilnic şi controlau mîncarea bolnavilor. Întreg personalul era salariat, iar la anumite sărbători primeau gratificaţii. La internare bolnavii primeau lenjerie şi haine curate; efectele lor personale li se restituiau, spălate, cînd ieşeau din spital. Pe lîngă spital funcţiona o farmacie, condusă de un „farmacist-şef", secondat de 5 ajutoare; de asemenea, o etuvă, o baie, o brutărie şi un azil pentru 24 de bătrîni incapabili de muncă. Personalul spitalului n-avea voie să părăsească Constantinopolul. Alături de spital funcţiona şi un fel de şcoală de medicină pentru fiii medicilor din spital — care se pregăteau să îmbrăţişeze profesiunea tatălui. În capitală erau mai multe spitale; Ana Comnena vorbeşte de un spital atît de mare încît pentru a-l putea vizita era necesară o zi întreagă (cf. D.C. Hesseling, St. Runciman).

S-a spus — şi este adevărat — că geniul bizantinilor s-a manifestat mai mult în realizări practice decît în teorii. Numai că, informaţiile noastre în acest sens sînt prea puţine, întrucît bizantinii s-au ocupat în scrierile lor de strategie militară şi numai rareori de chestiuni tehnice.

În orice caz, contribuţia lor originală în tehnologie cea mai importantă este invenţia (de către arhitectul sirian Kallinicos, în jurul anului 670) a „focului grecesc", compus pirotehnic cu aprindere spontană de var nestins, ţiţei, bitum şi sulf, aruncat printr-un tub metalic, iar din sec. IX, şi în grenade de mînă. — Maşinăriile de asediu construite de bizantini sînt descrise în lucrările lor (din sec. X şi XI) compilate după autori elenişti. Din sec. IV. construiesc apeducte în stil roman, care aduc apa prin ţevi de plumb. Lucrări de tehnică remarcabilă sînt cele vreo 40 de

[98] La ţară, mortalitatea foarte ridicată era cauzată de denutriţie. Carenţa de proteine şi lipsa de igienă predispuneau la epidemii — ca glaucom, tifos, variolă, diferite forme de epilepsie, ş.a. Foarte răspîndite erau pleuritele, angina, bolile reumatice şi — mai ales la oraşe — bolile venerice,

cisterne din Constantinopol (cea mai mare cu o capacitate de 82.400 m³), în majoritate acoperite, de o perfectă etanşeitate, tencuite cu un mortar special (din var, praf de cărămidă, cîlţi de bumbac, totul acoperit cu un strat de var şi ulei). În materie de textile, imprimeurile apar aici în sec. VI. Tehnica mozaicului atinge în Bizanţ un nivel superior tehnicii romanilor, prin întrebuinţarea cuburilor de dimensiuni şi forme diferenţiate; culorile sînt mai bogate, obţinute prin întrebuinţarea oxizilor şi sărurilor metalice (de cupru pentru albastru, de crom pentru verde, etc.). Orfevreria bizantină atinge perfecţiunea. Majoritatea obiectelor de acest gen sînt incrustate cu pietre preţioase, cu email sau filigrane de aur şi argint — tehnică împrumutată de la popoarele islamice, perfecţionată în Bizanţ, de unde se va transmite în Occident[99].

FILOSOFIA

Faptul că profesorii de filosofie ai Universităţii imperiale erau laici, iar nu proveniţi — ca în Universităţile din Occident — dintr-o ambianţă monahală, a favorizat cultivarea tradiţiilor filosofice ale antichităţii greceşti. Dar mediul social şi cultural bizantin era puternic dominat de inderogabila ideologie religioasă; încît, gîndirea filosofică va aduce în dezbatere (şi pentru a le da o argumentare. o bază filosofică) idei, probleme, concepţii creştine, servindu-se din ce în ce mai mult de ajutorul filosofiei greceşti.

În prima perioadă a filosofiei bizantine, cea dintîi remarcabilă personalitate este Ioannes Philoponos, profesor la Universitatea imperială şi erudit comentator al lui Aristotel. În opera sa principală *Despre eternitatea lumii* Philoponos susţine — cu argumente, nu teologice, ci împrumutate din filosofia lui Aristotel — că lumea nu este eternă, că creaţia este în întregime situată în afara substanţei divine, că sufletul odată separat de corp îşi duce viaţa singur, că îngerii sînt substanţe fără corporalitate, că Dumnezeu se prezintă în trei ipostaze de natură comună, dar fiecare formînd o persoană distinctă, etc. Gîndirea sa este aceea a unui savant structural laic, nu lipsită de influenţe platonice şi stoice, dar nici de o atitudine critică faţă de Platon, Aristotel şi Proclos.

Prin lucrările intitulate *Teologia mistică*, *Despre ierarhia cerească*, *Despre numele divine*, ş.a., atribuite episcopului atenian din sec. I, Dionisie Areopagitul (în realitate însă datînd din sec. VI), mistica creştină va fi impregnată de ideile neoplatonice ale lui Proclos. Operele acestui Pseudo-Dionisie constituie una din primele încercări de a construi un sistem filosofico-teologic, potrivit căruia Dumnezeu nu poate fi cunoscut decît prin Sf. Scripturi; dar acestea sînt interpretabile numai de intelectul nostru — care este imperfect. Ceea ce înseamnă că esenţa divinităţii este inaccesibilă inteligenţei umane; că singurul mijloc de a te apropia de divinitate este să negi tot ce se poate spune despre ea; şi că singura cale care conduce la Dumnezeu este extazul.

În această ordine de idei se situiază doctrina mistică a lui Maximos, supranumit Mărturisitorul (cca 580—662), autor al unui imens număr de scrieri, de o mare varietate de subiecte. — Sufletul, susţine Maximos, este nemuritor; simţurile ne înşeală; senzaţia nu duce la cunoaştere, ea nu este decît un organ (iraţional) al

[99] Tipic pentru orfevreria bizantină este emailul *cloisonné:* „pe placa de fond (de obicei de aur) se sudează pe traseul unui desen lamele subţiri puse în muche, înalte de 1—2 mm, delimitînd alveole în care se varsă emailul" (J, Théodoridès),

sufletului; lucrurile sînt comprehensibile numai din momentul în care sînt percepute de inteligență, care este partea rațională a sufletului. Omul poate ajunge la comuniunea cu Dumnezeu nu prin rațiune *(nous)*, ci numai pe calea inteligenței *(logos)*: prin temperanță, asceză, iubire și rugăciune. — Prin Scotus Eriugena — care îl numește „filosoful divin", „atotștiutorul", etc. — Maximos Mărturisitorul a fost (împreună cu Pseudo-Dionisie) inițiatorul speculației mistice în Occident[100].

Fondatorul scolasticii bizantine, căruia *Logica* lui Aristotel i-a furnizat argumentația formală pentru susținerea și demonstrația unor teze dogmatice, a fost Leontios din Bizanț (485—543). Dar principalul reprezentant a fost Ioan Damaschinul (Ioannes Damaskenos, 675—749), marele teolog al Bizanțului epocii, pentru care singura sursă a adevărului este revelația divină. Căci tot ce există în lumea sensibilă și spirituală, precum și permanența, și ordinea, și armonia lumii, totul presupune existența unui Creator. Adevărurile teologice sînt dovedite de studiul naturii: prin urmare, nu există o opoziție ireductibilă între rațiune și credință. Opera majoră a lui Ioan Damaschinul, *Izvorul cunoașterii*, este o grandioasă sinteză a patristicii bizantine, o amplă și metodică expunere a doctrinei oficiale creștine așa cum a fost formulată de concilii și de Părinții Bisericii[101].

Cu secolul al IX-lea începe cea de-a doua perioadă a filosofiei bizantine. Contactul îndelungat cu gîndirea platonică și aristotelică (și îndeosebi cu neoplatonismul) a făcut ca preocuparea teologică de fundamentare filosofică, de argumentare și apărare a dogmei creștine, să nu mai dețină preeminența. Gîndirea filosofică va cîștiga acum o oarecare autonomie față de teologie. Astfel, chiar și teologul și viitorul patriarh Photios — care avea o predilecție deosebită pentru Aristotel, preocupat fiind în special de logică și dialectică — prezenta în cursurile sale de la Universitate și discuta cu multă libertate și îndrăzneală problemele categoriilor, nominalismului și realismului. (Cursurile sale erau frecventate și de studenți veniți din Egipt, Babilonia, Persia, și chiar din Occidentul latin).

Cel mai mare filosof bizantin, Mihail Psellos, profesor la Universitatea din Constantinopol, poligraf, om de stat, prim-ministru al Imperiului, a fost un om de o foarte vastă cultură. S-a ocupat de alchimie, de astronomie, medicină, literatură și istorie. A comentat *Categoriile* lui Aristotel — dar marea sa admirație mergea spre Platon, al cărui *Timaios* l-a comentat de asemenea. Pentru Psellos, studiul *Logicii* și *Fizicii* lui Aristotel reprezintă două stadii pregătitoare pentru studiul metafizicii — care pentru filosoful bizantin pornește de la principiul cauzalității și al determinismului universal: fiecare lucru, ființă sau fenomen își are cauza sa: cauza primă este Dumnezeu — care însă acționează prin intermediul fiecărei ființe sau fenomen. Dar nici divinitatea și nici una din cauze nu pot fi cunoscute cu ajutorul rațiunii. Deasupra acesteia stă intuiția — singura care poate duce la cunoaște-

[100] Un succes extraordinar în mediul monahal — dar și înafara lui — l-a avut *Scara Paradisului („Klimax")*, opera unui autor cunoscut sub numele dat de titlul operei, Ioan Klimax (cca 525—605), — în românește: Scărarul — și care a fost tradusă în aproape toate limbile europene. „Scara Paradisului" este simbolul efortului continu (însoțit de o permanentă meditație asupra morții) necesar pentru a ajunge la o anihilare a inteligenței și la o totală impasibilitate *(apatheia)*, prin meditație.

[101] Prima parte, urmîndu-l pe Aristotel, conține definiții ale unor concepte (Ființă, Substanță, Ipostază) care filosofului îi sînt necesare ca postulate pentru construcția sistemului său teologic. A doua vorbește despre erezii, enumerînd aproape o sută; a treia, intitulată *Despre credința ortodoxă*, este un adevărat și complet manual de dogmatică. — Logica lui Ioan Damaschinul (supranumit „Toma din Aquino al Orientului"), a fost tradusă și în românește, în 1826 (cf. O, Nistor).

rea directă a lucrurilor; în timp ce de Dumnezeu te poţi apropia prin asceză, prin extaz şi prin „virtuţi politeice" în raporturile cu semenii tăi. Cum însă viaţa contemplativă — atribut al laturii impasibile a sufletului — se referă la viaţa viitoare şi este inaccesibilă raţiunii, în viaţa pămîntească este de preferat acea latură în stare de a simţi a sufletului, care — împreună cu trupul — alcătuieşte omul politic şi social.

Aceste idei ale lui Psellos — tot atîtea încercări de mediere între opiniile anticilor şi tezele credinţei creştine — i-au fost inspirate de filosofia neoplatonicianului Proclos şi îndeosebi de Plotin — pe care îl prefera tuturor celorlalţi filosofi, „pentru că este cel mai mare filosof pe care l-a cunoscut lumea, singurul care a atins limitele extreme ale gîndirii, singurul în care se poate vedea precursorul creştinismului, prin doctrina sa despre justiţie şi despre imortalitatea sufletului; şi pentru că el a înţeles că nu totul depinde de raţionament, ci că prin intuiţie el s-a ridicat pînă la *Unicul*" (cf. Tatakis, *ap.* E. Bréhier). — În felul acesta opera lui Psellos a constituit „punctul de plecare al acelui curent de filosofie platoniciană care, prin Plethon şi Bessarion, s-a propagat în Italia Renaşterii şi în restul Occidentului" (Emile Bréhier).

Ioannes Italos (sec. XI), discipolul şi succesorul la catedră al lui Psellos, a dus şi mai departe emanciparea filosofiei de sub tutela teologiei. Cunoscător desăvîrşit al lui Platon, Aristotel şi al neoplatonicienilor — ale căror doctrine le profesa de la catedră, preferîndu-le în mod declarat învăţăturii Părinţilor Bisericii — a fost acuzat de erezie, condamnat de sinod, scos de la catedră, iar scrierile lui au fost anatemizate[102]. Din felul în care erau formulate acuzaţiile care i s-au adus — şi pe care el a avut curajul să le recunoască — reiese că Italos preda studenţilor săi doctrina metempsihozei, a imortalităţii sufletului şi a vieţii viitoare. Credea în eternitatea materiei şi a ideilor; situa filosofia greacă şi doctrinele ereticilor condamnaţi de cele şapte concilii deasupra învăţăturii Părinţilor Bisericii. Nega minunile atribuite lui Hristos, ale Fecioarei şi ale sfinţilor, dîndu-le o explicaţie personală; nega independenţa absolută a Creatorului, afirmînd că materia subzistă prin ea însăşi; considera scrierile profane nu ca simple elemente pentru formaţia intelectuală, ci ca adevărate depozitare ale adevărului, etc. — Italos „este primul care redă filosofiei autonomia sa într-o mişcare de gîndire net raţionalistă — nu numai în problemele soartei omului, ci şi în cele privind augustele taine ale creştinismului". Cu el, „teologia devine acum dependentă de filosofie, care este depozitara adevărului" (B. Tatakis).

Autoritatea lui Platon şi a lui Aristotel domină gîndirea filosofică bizantină în cea de-a treia sa perioadă (secolele XIII şi XIV)[103]. Principalii exponenţi ai acestei filosofii cu un pronunţat caracter umanist sunt Theodoros Metochites (1260—1332) şi Nikephoros Gregoras (1295—1360); ambii, personalităţi de o vastă şi multilaterală cultură, excelenţi umanişti, totodată pasionaţi şi de studiul ştiinţelor, — şi fără să aibă ambiţia de a construi neapărat un sistem filosofic.

Metochites — mare logothet sub Andronic II, filosof şi retor, poet şi astronom, — în principala sa operă, *Miscellanea* (un fel de enciclopedie filosofică), se arată a fi un admirator al lui Aristotel şi Platon, dar fără să le accepte integral doctrina. Îl preferă pe cel din urmă pentru teoria lui asupra matematicii, conchizînd că „mate-

[102] Cu toate că însuşi „împăratul Mihail VII îi era favorabil; iar patriarhul Eustratios, cel care l-a anchetat, a fost cîştigat de ideile lui" (B. Tatakis).

[103] Deşi în mănăstiri se cultiva în continuare — pe linia lui Maximos Mărturisitorul — şi din ce în ce mai intens misticismul, în forma stării de linişte, contemplaţie, extaz, iluminare *(hesychia)*: metodă de rugăciune — introdusă de Gregorios Palamas — prin care călugărul obţine o imediată unire cu Dumnezeu.

matica, știință exactă prin excelență, conduce la înțelegerea realității. Numărul este într-adevăr natura primordială a tuturor ființelor" (cf. Tatakis). Metochites s-a ocupat — cum am văzut mai sus — și de astronomie, combătînd astrologia; a combătut de asemenea viața solitară și contemplativă. Psiholog fin, observă că omului îi este absolut imposibil să fie perfect imparțial în judecățile sale.

Nikephoros Gregoras — care a deținut și el funcții înalte la curte — este autorul unor erudite opere de gramatică și retorică, de teologie, astronomie și istorie (*Istoria romană* a sa este o istorie a Bizanțului între 1204—1359). Excelent cunoscător al lui Platon și Aristotel, Gregoras îl imită pe primul prin forma dialogurilor sale; în schimb respinge metoda silogistică a lui Aristotel. Pentru el, silogismele sînt refugiul spiritelor mediocre; experiența trebuie să fie controlată de rațiune. Deși — recunoaște el — nici rațiunea nu este infailibilă și nu poate pătrunde, exclusiv prin propriile sale forțe, realitatea lucrurilor. Totuși, știința este un prețios stadiu pregătitor pentru perfecționarea omului.

Ultimul reprezentant strălucit al gîndirii filosofice bizantine — în acea primă jumătate a secolului al XV-lea care „a însemnat triumful umanismului și expansiunea sa în Italia și în tot Occidentul" (L. Bréhier) — a fost Georgios Gemistos Plethon (cca 1355—cca 1450). Platonician fervent[104], i-a combătut consecvent și energic pe partizanii lui Aristotel.

Pentru Gemistos, filosofia teologică creștină reprezintă o degradare și o decadență a tradiției filosofice grecești. Adevărul absolut trebuie căutat în opera lui Platon și a neoplatonicienilor: acesta este firul conducător al lucrărilor lui Gemistos (*Despre virtuți*, *Despre destin*, *Diferența între filosofia lui Platon și filosofia lui Aristotel*). Opera sa capitală *Despre Legi* — al cărei titlu însuși evocă *Legile* lui Platon — propune o serie de reforme sociale, politice, morale și religioase, care să asigure omului fericirea. Gîndirea sa este puternic influențată de neoplatonism: Gemistos asimilează ideile platonice cu îngerii și exaltă divinitățile Olimpului, pe care le interpretează ca simboluri ale atributelor lui Dumnezeu. Universul întreg este o emanație a lui Zeus, primul principiu, a cărui voință conduce totul, dar potrivit determinismului; ceilalți zei prezidează întreaga creație, elementele, numerii, legile Universului, înmulțirea tuturor ființelor. După lumea zeilor urmează — în ordine — geniile, inteligențe pure, demonii, sufletele nemuritoare, și, în sfîrșit, oamenii — care trebuie să tindă a deveni asemeni zeilor. — În felul acesta filosofia lui Gemistos devine și o teologie; dar nu una asemănătoare celei a „sofiștilor" — cum îi numește el pe creștini — ci o teologie care urmărește să creeze o legătură între creștinism și tradițiile filosofiei antice — ilustrate în modul suprem de Platon.

Platonismul lui Gemistos a reprezentat unul din momentele cele mai semnificative ale aportului filosofiei bizantine începuturilor filosofiei moderne din Occident: în timpul șederii sale la Florența[105], Gemistos îl convinsese pe Cosimo dei Medici să înființeze o Academie Platonică; proiect realizat — grație concursului cardinalului originar din Bizanț, Bessarion[106], — de entuziastul admirator al lui Platon, marele umanist Marsilio Ficino.

[104] Și-a adăugat numele „Plethon", creat de el, pentru sugestiva sa asonanță cu numele lui Platon.

[105] Gemistos îl însoțise pe Ioan VIII Paleologul, în calitate de consilier personal, la conciliul din Florența, întrunit în scopul reunificării bisericilor — apuseană și răsăriteană; reunificare la care el s-a opus, întrucît, după el, aceasta ar fi dus elenismul la o poziție de servitute față de Roma.

[106] Bessarion îl considera pe Gemistos grecul cel mai înțelept de la Platon încoace: o adevărată reîncarnare a acestuia!

LITERATURA

Literatura bizantină[107] s-a format sub influenţa concomitent a creştinismului şi a antichităţii greceşti. În şcoli, baza educaţiei o formau autorii clasici şi scrierile unor Părinţi ai Bisericii. Contactul culturii bizantine cu literatura, istoriografia, ştiinţa, filosofia şi arta antică greacă s-a menţinut timp de o mie de ani — fapt unic în Europa Evului Mediu. Literatura bizantină n-a avut genii de talia unui Dante, e adevărat; dar a avut totdeauna o pleiadă de scriitori de o inteligenţă şi de o cultură cu totul remarcabile.

Ca trăsături generalez este o literatură în care autorii — scriind şi într-o limbă care caută să păstreze, dacă nu totdeauna tiparele elinei clasice, măcar ale celei elenistice, *koiné*, — şi-au format un mod de a gîndi şi de a scrie cît mai apropiat de al modelelor clasice. Scriitorul va căuta deci să se exprime într-un limbaj cît mai frumos, acordînd formei o netă preeminenţă asupra fondului — şi nu arareori căzînd din această cauză în artificios. Va manifesta o predilecţie constantă pentru elocinţă şi aluziile mitologice, pentru pedanteria expresiei şi dialectica demonstraţiei. Ca urmare, verbozitatea şi abundenţa mijloacelor stilistice îl fac uneori să rămînă obscur. Cultul literaturii antice rămîne primordial; cu toate acestea, sursele de inspiraţie sînt bogate, variate, incluzînd şi subiecte, teme sau motive literare orientale (siriene, persane, arabe, indiene), precum şi aspecte pitoreşti din realitatea vieţii sociale bizantine a timpului. Bogăţia genurilor cultivate este notabilă: opere de retorică (panegirice, oraţii funebre, epistole), povestiri, biografii (mai mult sau mai puţin veridice), amintiri, epistole, satire, pamflete, romane, etc. Astfel, printre scriitorii care s-au dedicat genului satiric se numără volubilul, spiritualul, pitorescul Theodoros Prodromos (sec. XI), sau împăratul Theodoros II Lascaris (sec. XIII).

Caracteristica cea mai evidentă a literaturii bizantine este tradiţionalismul său (aproape inflexibil), — ale cărui rădăcini pornesc din elenism. Literatura (în sensul cel mai larg) şi activitatea literară au constituit garanţia cea mai de preţ a conştiinţei de sine bizantine.

De rolul politic pe care îl juca literatura în societatea bizantină era strîns legată însăşi poziţia scriitorului în această societate. Este semnificativ faptul că autorii bizantini, departe de a forma o „castă", proveneau din şi pătrundeau cu o libertate absolută în toate straturile societăţii. Printre ei se întîlneau împăraţi (ca Leon VI, Constantin VII Porphyrogenetul sau Manuel II Paleologul), înalţi demnitari imperiali (ca Mihail Psellos sau Theodoros Metochites), patriarhi (ca Photios sau Giorgios Cipriotul), mitropoliţi (ca Eustaţiu din Thesalonic), diaconi ai bisericii Sf. Sofia, numeroşi călugări, funcţionari modeşti sau simpli dascăli. Ceea ce îi lega, ceea ce le era comun este „o conştiinţă misionară comună. Ei se simt în primul rînd obligaţi să menţină integral pentru urmaşi impunătoarea moştenire a anticilor, şi tocmai prin această moştenire să se confirme ca urmaşi ai lor /.../ Cu toţii sînt convinşi că aduc astfel o contribuţie politică, de a face ceva pentru prestigiul Imperiului faţă de o ambianţă barbară, şi consideră această activi-

[107] „Fără a fi o mare literatură, îşi păstrează semnificaţia sa ca oglindă a civilizaţiei bizantine. Nu trebuie judecată după criterii pur estetice sau literare. Scriitorul bizantin ştie că el este moştenitorul unui trecut care a creat modele literare, la care el trebuie să adere în modul cel mai loial şi mai ingenios" (F.H. Marshall, in *Bizantium*, vd. *Bibliografia*).

tate tot atît de importantă cum o considerau oamenii de stat și oamenii politici pe a lor" (Hans-Georg Beck).

Dar omul de litere bizantin nu se adresa unui singur clasicism — cel antic, — ci și clasicismului *Biblici* (de care se simțea mai strîns legat decît de clasicismul păgîn al anticilor). „În felul acesta, el asocia misiunea sa culturală și politică cu propaganda pentru acea reelaborare a doctrinei creștine care s-ar putea numi ortodoxie politică /.../ Așa se explică și frecventa, surprinzătoarea universalitate a intelectualilor bizantini. Ca exemplu tipic poate fi citat Mihail Psellos: el nu numai că se entuziasmează pentru doctrina platonică, ci și compune versuri de pro-memoria pentru terminologia juridică latină, stilizează texte hagiografice, se ocupă de demonologie și este în fine autorul unei voluminoase istorii a secolului său; ca să nu mai vorbim de numeroasele versuri encomiastice dedicate înalților demnitari, autorităților, ierarhilor Bisericii, profesorilor și dascălilor" (*idem*).

Alături de impresionanta operă istoriografică, ceea ce îl preocupa în mod deosebit pe omul de litere bizantin era retorica. Nu este vorba numai de „retorica literară", adică o stilistică ce făcea uz de mijloacele formale ale discursului oral, ci și de o masivă producție de narațiuni de tip ecleziastic sau laic. Aproape că nu exista în Bizanț un teolog sau un predicator care să nu stăpînească toate regulile și trucurile retoricii, pe care o studiase cu cea mai mare atenție: arta oratoriei — al cărei element mai important era metafora — era pentru ei un instrument apologetic indispensabil, căci adversarii, sofiștii păgîni trebuiau combătuți cu propriile lor arme. În rîndurile laicilor, de asemenea: oratorul era un educator înăscut, un om politic înăscut și un om de stat înăscut. „Din aceasta deriva ideea armonioasă a unei triade în activitatea unui om de rang înalt: filosofia, retorica și politica" (*idem*).

Caracteristică pentru literatura bizantină este și cultivarea unor genuri și specii literare minore, a unor compoziții de factură fragilă, manieristică, miniaturală. În acest cîmp se înscrie producția epistolară — care intra în cadrul retoricii (căci adeseori scrisorile erau dintru început destinate publicării). Sau satira. Aici însă, bizantinii nu se arătau a fi prea dotați cu simțul umorului; așa după cum nu erau atrași nici de genul eroic (*Dighenis Akritas* este un hibrid de epopee și roman). În schimb, spiritul lor acid făcea ca adeseori satira să alunece prea ușor în sarcasm și invectivă, dacă nu de-a dreptul în injurie (îndeosebi cînd se aplica la politică). În acest sens, modelul preferat — și potențat la maximum — era Lucian din Samosata.

Bizantinii au cultivat și o literatură prin excelență de delectare — în care primul exemplu îl dăduse *Istoria etiopică* (sau *Etiopicele*) a lui Heliodor. Scriitorul bizantin nu era obligat însă să recurgă la exemplele autorilor păgîni, din moment ce povestirile hagiografice conțineau toate elementele pe care fantezia putea să le folosească în construcții epice romanești. Cu mult interes erau citite, nu numai romanele în proză inspirate din viețile sfinților, ci și romanele în versuri, virulent realiste, ale lui Theodoros Prodromos. Chiar și temele picante și tonurile crude — chiar mai crude decît cele din proza lui Boccaccio — se regăsesc în *Frumoasele povestiri ale filosofului Syntipas*, — o veche culegere de nuvele despre femei, redescoperită și tradusă din siriacă în sec. XII.

GENURILE ȘI SPECIILE CULTIVATE

În domeniul prozei, literatura bizantină și-a adus contribuțiile cele mai valoroase în scrieri cu caracter istoric, în opere hagiografice și cîteva romane.

Titlul de onoare îi revine literaturii istorice — pasiunea cititorului bizantin, satisfăcută de un mare număr de autori: de-a lungul celor unsprezece secole ale istoriei sale, doar secolul al VIII-lea, paralizat de măsurile iconoclasmului, nu și-a avut marele său istoric. După perioada cronografiilor[108], seria marilor istorici include numele lui Procopius, Psellos și Ana Comnena.

Procopius din Cezarea (490—cca 555), secretarul lui Belizarie, pe care l-a însoțit în campaniile din Africa și sudul Italiei, este autorul a trei opere de o importanță excepțională pentru bogăția informațiilor, consemnate cu un talent autentic de scriitor. *Războaiele* relatează cu precizie și spirit obiectiv campaniile lui Belizarie, totodată furnizînd și prețioase date geografice, politice, etnografice privind ținuturile (Africa de Nord, Italia, Persia, regiunile Dunării) și popoarele pe care le cunoscuse, precum și evenimentele contemporane din Bizanț[109]. *Despre edificii* este o prezentare a activității edilitare (civile, militare, religioase) a lui Iustinian. *Istoria secretă*, un tablou al realităților contemporane politice negative, este în fond un virulent pamflet în care Belizarie, Iustinian și Teodora sînt prezentați în culori negre[110]. În *Istoria secretă* stăruie amintirea spiritului satiric al lui Lucian din Samosata; în celelalte două opere — a lecturii și influenței lui Herodot și Tucidide.

Georgios Pisides (sec. VII), diacon la Sf. Sofia și delegat al patriarhului pe lîngă împăratul Heraklios, a scris trei poeme, destinate lecturilor publice și avînd un caracter encomiastic: *Expediția contra perșilor*, *Înfrîngerea avarilor* și — ca un poem-cadru — *Heracliada* (neterminată). A compus în versuri și un mic tratat despre originea creației, *Hexahemeron*, cu accente sincere de emoție în fața naturii. Ca istoric, Pisides are avantajul de a fi trăit direct evenimentele relatate, de a fi fost în contact cu împăratul și curtea. — Istoricul se simte obligat să adopte un stil grandios și emfatic, îmbinînd miturile antice cu ideologia creștină; dar, tocmai aceste deficiențe au asigurat operei un succes atît de mare încît în sec. XI cititorii bizantini se întrebau dacă nu cumva Pisides este un poet mai mare decît Euripide?

Mihail Psellos este autorul unei *Cronografii* cuprinzînd perioada dintre 976-1078, dar interesîndu-se mai puțin de istoria militară, socială, politică a acestei perioade, cît de viața cotidiană din Bizanț, și în special de moravurile și intrigile de la Curte. Opera este în primul rînd o carte de memorii, în care, pe lîngă preocuparea constantă a vanitosului istoric de a se plasa pe primul plan, se întîlnesc portrete de subtile notații psihologice[111]. Istoria lui Psellos „se înscrie într-o concepție filosofico-religioasă. Refuzînd orice fatalism pasiv, Psellos lasă să se înțeleagă (sau afirmă) că omul trebuie să conlucreze la construirea destinului, a marelui plan prescris și formulat de Dumnezeu“ (V. Albini, E.V. Maltese).

[108] Istorii universale, începînd de la facerea lumii, abundînd în inexactități și fantezii. Un mare succes a avut populara *Cronografie*, în care faptele reale alternează cu elemente fantastice și de un savuros pitoresc, a lui Ioannes Malalas (491—578).

[109] Vd. de ex., descrierea răscoalei Nika (I, 24); sau a ciumei din 542 (II, 22—23); sau cutremurătoarele scene ale foametei (VI, 20).

[110] *Istoria secretă*, 7—9, 13,

[111] Vd. Roman III (cap, 13—26), Mihail V (cap, 15—51), sau Mihail VI (cap, 13—34, 52—60).

Mai mult decît o simplă mențiune ar merita și alți istorici importanți, care, printre altele, dau și prețioase informații despre români.

Astfel: împăratul Ioan VI Cantacuzino (1295—1383) este autorul a patru cărți de *Istorii*; relatările cuprinse aici se referă la perioada dintre anii 1320—1356 și se bazează pe experiența personală a autorului. În realitate, sînt memorii în care el vorbește despre sine la persoana a treia — și în care se găsesc primele mențiuni despre valahii din nordul Dunării. — Critobulos din Imbros (n. 1400), fost — se pare — secretar al lui Mahomed II, și-a trăit ultimii ani călugăr la Muntele Athos. *Istoria faptelor însemnate ale lui Mahomed II între anii 1451-1467* — scrisă într-un stil manierist, imitîndu-l pe Tucidide, — propune o perspectivă inedită: Imperiul otoman și marele său suveran devin punctul focal al expunerii. Laonicos Chalcondylas *(cca* 1423—cca 1490), fost elev al lui Gemistos Plethon, analizează — în opera sa *Historiarum demonstrationes* — originea și expansiunea Imperiului otoman, prezentîndu-i pe turci ca pe un popor cu care se poate duce un dialog. Clasicismul limbii și al stilului evidențiază influența lui Herodot și Tucidide. — Dukas (probabil Mihail Dukas?), fost în serviciul unor mari și puternice familii genoveze, trimis în ambasadă la curtea lui Mahomed II, este autorul unei *Istorii epirotice*, bazată pe informații și amintiri personale de o remarcabilă valoare documentară. Emoționante sînt, printre altele, paginile patetice relative la căderea Constantinopolului.

Figura capitală a culturii bizantine din epoca dinastiei macedonene este Constantin VII (905—959), supranumit Porphyrogenetul[112], devenit împărat în 913 (dar efectiv din 944), a cărui domnie a însemnat din punct de vedere militar, politic și cultural o epocă glorioasă pentru Bizanț. Dotat cu calități artistice variate (a fost scriitor, pictor, sculptor, muzician), el însuși autor al unor lucrări de o importanță fundamentală, bazileul a încurajat ceea ce s-ar putea numi „enciclopedismul bizantin“ din epoca cea mai strălucită a Imperiului. La îndemnul său, sau în cadrul unui curent inițiat și condus de el, s-au alcătuit colecții de extrase istorice, o antologie de epigrame, lexiconul cunoscut sub numele de *Su(i)da(s)*, compilații juridice, militare, agricole, medicale, hagiografice, — o vastă enciclopedie a cunoștințelor vremii proiectată în 53 de secțiuni, din care s-au păstrat cîteva părți. Între operele sale personale (*Despre theme*, *Viața lui Vasile cel Mare*, *Cartea administrației)*, un loc deosebit îl ocupă *Tratatul despre ceremonii*, în care sînt descrise scene și obiceiuri de la curte, stabilind totodată norme privind serbările, procesiunile, încoronările împăraților, primirile ambasadorilor, ceremoniile triumfale, etc.

O capodoperă a literaturii bizantine, mult răspîndită în epocă, tradusă în toate limbile de cultură și citită cu un viu interes și azi este *Alexiada*. Autoarea Ana Comnena (1083—1153), fiica împăratului Alexios [113], face un elogiu neîntrerupt părintelui său, dar și un amplu tablou al epocii, pe baza unei vaste și variate documentații (cercetări de arhivă, decrete, acte diplomatice, scrisori particulare, informații orale, etc.), precum și a amintirilor personale. Vorbește despre ches-

112 *Porfirogenet* — „născut în *Porphyra*“, care înseamnă „sala de marmură roșie“ din Palatul Imperial; era sala de naștere pentru copiii împărăteselor, (Titlul era rezervat numai copiilor născuți după urcarea pe tron a împăratului). Uzanța data din timpul lui Vasile I (867—886), și se baza pe un pretins edict dat de Constantin cel Mare.

113 Poate cea mai cultă femeie din istoria Bizanțului — dar și excesiv de ambițioasă. Urzind un complot neizbutit contra fratelui său pentru a-i lua tronul, s-a retras într-o mănăstire unde și-a creat un cenaclu de erudiți și filosofi și unde și-a scris opera care se oprește îndelung asupra domniei lui Alexios I.

tiuni militare şi economice, despre dispute filosofice şi teologice, întotdeauna cu precizie şi dezinvoltură. Talentul său literar sporeşte atractivitatea lecturii *Alexiadei* — care din operă istorică devine epopee, căpătînd în unele momente virtuţi de adevărat poem. Astfel, de ex., cînd autoarea evocă în cuvinte de cald lirism părinţii (III, 13,1-4), îndeosebi pe Alexios I în diferite situaţii[113a]; sau cînd narează împrejurările începuturilor primei cruciade (X,5—6); cînd descrie scena pedepsirii bogomililor (XV, 9—10), sau în acel concis şi perfect portret al normandului Bohemond (XIII, 10, 4-5). Adeziunea sa pasionată la faptele narate, la coloratele sale descrieri, la discuţiile politice şi la disputele teologice, la amintiri, evocări, ajungînd pînă la mărturisiri intime patetice de-a dreptul emoţionante, — completează calităţile acestei capodopere.

Proza literară bizantină include şi o bogată producţie de „vieţi de sfinţi" — gen de biografii în care datele reale se împletesc cu cele imaginare (elementele miraculoase abundă). Observarea precisă a realităţii, fineţea studiului psihologic, notaţia pitorească a vieţii şi moravurile tuturor straturilor societăţii, alternează adeseori cu aventuri şi poveşti fantastice. Scopul urmărit este în primul rînd acela de edificare morală creştină.

Un alt gen epic cultivat în Bizanţ este romanul în proză, producţie stereotipă, urmînd schema celebrelor romane ale lui Heliodor *(Istoria etiopică)* şi Longos *(Daphnis şi Chloe)*: doi tineri îndrăgostiţi întîmpină tot felul de dificultăţi (piraţi, briganzi, intrigi, războaie, naufragii, întemniţări ş.a.), pînă cînd intervin protectori generoşi care îi ajută. Foarte gustat, genul a început din sec. V, cu romanul în versuri *Ciprian din Antiohia.*

Autoarea lui, fosta împărăteasă Eudoxia (repudiată de Theodosius II şi exilată la Ierusalim) a scris — printre multe alte opere — şi un poem în hexametri, *Patimile lui Hristos* (cf. Edyth Arnaldi). Romanul este o versiune poetică a unei legende siriene: magul Ciprian încearcă în zadar s-o seducă pe frumoasa Iustina. Magul este în posesia unor farmece care îi permit să domine forţele naturii şi spiritele — datorită pactului făcut cu Diavolul, în schimbul sufletului pe care urma să i-l dăruiască după moarte; constatîndu-şi — în faţa rezistenţei virtuoasei Iustina — înfrîngerile, Ciprian îşi distruge cărţile şi se sustrage pactului îndurînd (odată cu Iustina) moarte de martir. (Romanul este deci prima versiune cultă a mitului faustic).

Cu totul diferit este celebrul roman *Varlaam şi Ioasaf,* — o transpunere a unei legende indiene în care, în versiunea bizantină, în locul lui Buddha Gautama apare figura sihastrului Varlaam. Subiectul este cunoscut şi din binecunoscuta noastră carte populară cu acest titlu: unui rege indian, persecutor al creştinilor, astrologii îi prezic convertirea la creştinism a fiului său Ioasaf; pentru ca precizarea să nu se împlinească regele îl închide într-un palat minunat de frumos. Dar ieşind odată la vînătoare prinţul întîlneşte un lepros, un orb şi un bătrîn neputincios — şi mizeria omenească continuă să-l obsedeze zi şi noapte; pînă cînd un sihastru creştin, Varlaam, travestit în negustor, izbuteşte să ajungă în preajma lui, să-i expună învăţătura creştină şi să-l convertească la creştinism. Ioasaf, după ce îl va converti şi pe rege, părintele său, se va retrage în deşert — unde îl reîntîlneşte pe Varlaam — şi împreună vor duce o viaţă de sihaştri.

[113a] Vd. III, 5; V, 1, 1—2; VIII, 5—6; IX, 5—9; XIV, 8, 3—9; sau XV, 7, 1—7, cu descrierea ansamblului de construcţii destinate operelor de asistenţă socială (spital, orfelinat, azil de bătrîni şi săraci).

Nu se cunoaşte prima versiune (apărută cel mai tîrziu în sec. VII) a acestui roman[114] — tradus apoi în toate limbile europene, — nici data cînd a apărut pentru prima dată în limba greacă[115].

Numeroase genuri şi specii poetice au fost cultivate în Bizanţ — poeme didactice, versificări pe cele mai variate teme, epigrame[116], poezii ocazionale, encomiastice, satirice, parodii, poveşti şi legende, poezii „prodromice"[117]; mai tîrziu — după 1204 — poeme curtene, cavalereşti, de derivaţie occidentală. O producţie abundentă, dar de o valoare literară foarte modestă; cu excepţia a două momente, de o absolută originalitate şi de o realizare artistică de înalt nivel.

Primul din aceste momente este cel al „poeziei ritmice"[118]. Este o poezie religioasă (ale cărei origini urcă pînă la imnurile de propagandă ale gnosticilor din sec. II), populară, născută în cadrul cultului şi rămasă integrată liturghiei: un imn declamat şi cîntat în biserică, compus — atît textul cît şi melodia — de un *melod*.

Reprezentantul ei ilustru, considerat cel mai mare poet al Bizanţului, Romanos Melodul (cca 490—cca 555) a compus un număr imens de imnuri şi rugăciuni[119]. — „a căror formă este simplă, lipsită de orice retorică, dar exprimînd o credinţă sinceră, profundă, care se traduce printr-o amploare a expresiei, prin caracterul dramatic al unor episoade, în care modelul introduce dialoguri emoţionante, ca cel dintre Maria şi Iisus pe cruce, şi, în sfîrşit, prin imagini grandioase care adeseori sînt nişte parafraze ale unor pasaje din *Biblie*" (L. Bréhier). Iată un fragment:

Ca o mioară care-şi vede mielul
tîrît la moarte, Maria întristată îl urma,
împreună cu alte femei, strigînd:
„Încotro mergi, fiule? Încotro te grăbeşti? [...]
Să te însoţesc, fiule, ori mai degrabă să te aştept?

Spune-mi un cuvînt, tu, Cuvîntule: nu mă lăsa tăcerii,
tu, care mi-ai păzit curăţia,
tu, fiule şi Dumnezeul meu! [...]

114 Cel mai vechi manuscris cunoscut — o traducere în limba greacă după o versiune georgiană — datează din sec. XI. Multe amănunte pledează pentru difuzarea acestei legende indiene printr-o filieră persană.

115 Să mai menţionăm şi picantele, amuzantele povestiri (traduse în lb. greacă în sec. XI, după o versiune siriacă) din culegerea intitulată *Frumoasele poveşti ale filosofului Syntipas*, ajunsă şi la noi şi devenită o cunoscută carte populară — *Sindipa*.

116 Poeme scurte pe orice temă, de felul celor cultivate în epoca elenistică la Alexandria. Foarte gustate în mediul bizantin încă din sec. VI, de cînd datează şi prima antologie de epigrame, — căreia i-au urmat altele, pînă în sec. XIV. *Antologia palatină* (sec. X) conţine 3 700 de epigrame, totalizînd 22 000 de versuri.

117 Theodoros Prodromos (cca 1098—1170), un fel de Villon sau Rutebeuf bizantin, a trăit în mediul de curte pînă la vîrsta de 70 de ani; după care, s-a retras într-o mănăstire. Este autorul a patru poeme umoristice şi satirice mai ample, despre neplăcerile vieţii familiale, a celei din mănăstire şi a vieţii strîmtorate pe care o duc poeţii; în ansamblu, un document plin de savoare, vervă şi pitoresc al vieţii cotidiene bizantine, scris într-o limbă populară. Imitatorii săi au compus (dar într-o limbă savantă, cu procedee retorice) poeme ocazionale, rămase sub denumirea „prodromice".

118 Astfel numită pentru că în prozodie foloseşte accentul tonic, în locul celui dat de cantitatea vocalelor — ca în prozodia antică greacă, latină şi a celei bizantine savante. „Poezia ritmică" nu respectă lungimea egală a versurilor, nici gruparea lor în strofe; rima este frecventă — precum şi acrostihul.

119 Tradiţia îi atribuia peste o mie. S-au păstrat 85 — dintre care însă critica de dată recentă consideră autentice doar 59.

Te îndrepţi, fiule, către o moarte nedreaptă
şi nimeni nu se alătură durerii tale; nu te însoţeşte
Petru, care-ţi spunea:
„Nu mă voi lepăda de tine niciodată, nici chiar de-ar fi să mor".
[...]Din toţi, nici unul! Tu, singur între toţi,
mori, singur, fiule, pentru toţi cei pe care i-ai mîntuit,
pentru toţi cei pe care i-ai iubit,
tu, fiule şi Dumnezeul meu!

(trad. **N. Ş. Tanaşoca**)

Marea epocă a „poeziei ritmice" — care are şi meritul de a fi căutat să exprime sentimente personale într-o formă personală — este cuprinsă între secolele VI—X; dar poezia „melozilor" a continuat pînă la sfîrşitul Imperiului.

Al doilea moment este cel al amplului poem epic intitulat *Dighenis Akritas*, opera cea mai originală şi mai importantă pe care ne-a lăsat-o Bizanţul; totodată, o bogată, colorată, vie sursă de amănunte asupra vieţii statului şi a nobililor feudali[120]. Este epopeea naţională a Bizanţului, pentru că tema ei este lupta Imperiului cu arabii în secolele IX şi X, susţinută de trupele de frontieră *(akritai)*; şi pentru că inspiraţia poemului îşi are sursa pe de o parte în sentimentul popular, pe de altă parte în sentimentul creştin, coordonată fundamentală a spiritului culturii bizantine. Eroul poemului, Dighenis, „este probabil acel ofiţer bizantin din thema Anatolicelor care a căzut în 788 într-o luptă împotriva arabilor. Amintirea lui a fost glorificată într-un număr mare de cîntece populare. A devenit unul dintre eroii favoriţi ai armatelor bizantine"[121] (H. Grégoire).

Compusă în prima jumătate a sec. X şi transcrisă în mai multe versiuni (cel mai vechi manuscris datează din sec. XIV), epopeea are trei părţi. Prima, provine desigur din surse arabe: la fel ca bizantinii, arabii îşi aveau şi ei cîntăreţii lor populari care elogiau vitejia emirilor împotriva bizantinilor; şi faptele lor de arme sînt în repetate rînduri narate şi în epopeea bizantină.

Emirul Edessei o răpeşte pe Irina, fiica strategului Andronic Dukas; cei şapte fraţi ai ei se luptă cu emirul pentru a le elibera sora; pînă la urmă se împacă, emirul se creştinează, iar mai tîrziu o va convinge şi pe mama lui să treacă la creştinism (sentimentul religios este una din coordonatele poemului). Au un copil, pe Dighenis[122], care de copil (aici începe partea a doua) se dovedeşte a fi foarte viteaz — mai întîi la vînătoare, apoi împotriva *apelaţilor*[123], tîlharii care jefuiau la graniţe. O întîlneşte pe fiica strategului Dukas (?); tinerii se îndrăgostesc (cîntul V este un delicat poem de dragoste), Dighenis o răpeşte — spre marea jale a mamei:

O, prea iubită fiică-a mea, o, dulce mîngîiere,
De ce m-ai părăsit, de ce, cînd inima-mi te cere?
Tu m-ai orbit, copila mea, mi-ai luat lumina mie,

[120] Cunoscută în 6 redactări diverse în lb. greacă şi una în lb. rusă.

[121] „Poemul lui Dighenis are un fond istoric. Eroul ei a fost identificat cu Pantherios, fiul unei prinţese Dukas şi al unui emir arab, devenit renegat din dragoste. Pantherios a fost un strateg vestit al lui Roman Lekapenos, care în 941 a respins o invazie a ruşilor, iar în 944 l-a silit pe emirul Edessei să restituie Imperiului icoana lui Hristos" (L. Bréhier).

[122] Nume care, potrivit etimologiei populare, înseamnă „născut din două neamuri" — mama fiind de neam grec, iar tatăl arab. *Akritas* (pl. *akritai)* este soldatul din trupele de apărare a frontierei.

[123] *Apelatai* — trupe de pază a graniţelor, dar alcătuite din arabi creştinaţi, din foşti prizonieri, din tot felul de refugiaţi în Imperiu, — elemente turbulente care adeseori se dedau la acte de jaf. *Akritai* se bucurau de o relativă independenţă faţă de puterea centrală şi de un regim privilegiat din punct de vedere economic (cf. N.Ş. Tanaşoca).

Şi mi-ai secătuit pe veci a vieţii bucurie;
Şi hrană cine o să-i dea şi bătrineţii mele,
Şi cine mă va îmbrăca în ceasul morţii grele?

Vitejiile eroului continuă — dar la un moment dat iau şi un caracter de aventuri erotice: în timpul unei expediţii contra arabilor Dighenis o salvează pe fiica unui emir pentru a o readuce soţului ei; pe drum însă o seduce. Altă dată, pornind contra apelaţilor, dă o luptă cu o amazoană, o învinge — şi la urmă amazoana i se dăruieşte. Apoi, Dighenis se retrage în minunatul său palat de pe Eufrat (al treilea nucleu al epopeei este rezervat descrierii palatului, precum şi a durerii pierderii părinţilor lui), unde va trăi alături de devotata sa soţie. — Aici îl va ajunge, la o vîrstă încă tînără, sfîrşitul:

De boală Dighenis pierea, ca flacăra din sfeşnic,
Căci cu putinţă nu era să vieţuiască veşnic/.../
Pe soaţa-i Eudokia la căpătîi o cere
Şi îi grăieşte: „Dulcea mea, viaţa îmi asfinte
Şi cupa morţii mi-a ajuns la gură, dinainte.
Vai, mînilor, unde sunteţi să-i staţi voi morţii-n cale,
Şi voi picioare, s-o călcaţi, în ciuda coasei sale?
Dar nu puteţi, că moartea e mai tare decît mine;
Şi la viteji, sălbatică, temuta moarte vine".
Acestea Dighenis spunea, şi-a lui femeie iară
Nemîngîiată tot plîngea în jalea ei amară.
Îşi dete duhul Dighenis, în mîini la Domnul, Sfîntul,
În sfinte rugi, iar trupul său i l-a luat pămîntul.
Femeia sa, cînd l-a văzut că mort acolo zace,
Lipsit de duh, în patul său, pătruns de-a morţii pace,
Căzu pe trupul mortului, şi — vai, minune mare! —
În clipa-n care a căzut, şi ea acolo moare.

(Trad. **N. I. Pintilie** şi **Nikos Gaidagis**)

Pe lîngă forţa descrierilor scenelor de luptă, sau a caracterului dur al războinicilor, epopeea lui Dighenis Akritas este bogată şi în asemenea accente: de duioşie, de compasiune, de cordială înţelegere umană, de candoare a sentimentului iubirii, uneori chiar de un delicat sentiment al naturii. Inestimabil este interesul documentar pe care îl prezintă acest tablou atît de veridic al vieţii şi moravurilor marilor feudali, orgolioşi, cu spiritul lor de independenţă şi de aventură, de onoare şi de eroism, dar şi de brutalitate şi de cruzime. Aceşti războinici violenţi dau totuşi uneori dovadă şi de emoţii gingaşe, de sentimente delicate, de gusturi rafinate, de comportament cavaleresc. (Dighenis studiază timp de trei ani diferite ştiinţe, apreciază cultura, admiră operele de artă, compune cîntece, cîntă acompaniindu-se la liră). — „Toată lumea bizantină apare aici, cu contrastele ei neaşteptate, cu amestecul ei de brutalitate şi rafinament, cu pasiunile violente şi delicateţea ei duioasă, — şi de asemenea cu patriotismul, cu religia şi cu luxul său" (Ch. Diehl).

MUZICA ŞI TEATRUL

Poezia lirică bizantină, poezia „ritmică" era, cum am văzut, esenţialmente religioasă şi cîntată fără acompaniament instrumental. Poeţii ei, „melozii", compuneau mai întîi melodia, apoi textul. Muzica bizantină cultă era în general strîns

legată de Biserică, deținea un loc important în serviciul liturgic[124]. Or, tocmai această muzică religioasă, „cîntul bizantin" (în care au pătruns și elemente de muzică populară), a constituit — alături de artele plastice — importanta contribuție adusă de Bizanț culturii occidentale. Transmiterea ei Apusului a fost posibilă datorită notației muzicale a melodiilor de care s-au servit — cei dintîi — bizantinii. (În timp ce muzica laică, de curte sau populară, n-a fost niciodată considerată demnă de a fi notată).

Primele cînturi liturgice creștine n-aveau o formă muzicală, ci erau doar recitate: episoadele biblice erau narate ritmat, scandat (la fel cum erau recitați psalmii în sinagogi). În sec. IV diaconul-eretic Arie din Alexandria a introdus *antifoanele*, în care textul era cîntat alternativ de două coruri. Nu numai Sf. Sofia, din Constantinopol avea două coruri (și două orgi), ci și S. Marco din Veneția: ceea ce arată că *antifoanele* s-au răspîndit repede și în afara granițelor Bizanțului.

Muzica bizantină n-are nimic comun cu muzica grecilor antici. Raporturi mai strînse a avut cu cea ebraică — datorită legăturilor intime dintre ebraism și creștinismul primitiv — și derivînd, în linie directă, din Antiohia[125]. — O altă notă fundamentală, specifică muzicii eclezíastice bizantine este caracterul ei monodic *(cantus planus)*. Cîntată deci de o singură voce, sau de mai multe dar la unison, nu cunoaște armonia nici cînd (foarte tîrziu) în cîntul liturgic vor apare și instrumente, care nu vor face altceva decît să susțină cîntul, nu să-l acompanieze armonic. Cîntul bizantin — care ca text preferă imnurile, în timp ce în Occident se cîntau de obicei psalmii biblici, — „exploatează la maximum vocalitatea și cantabilitatea pentru a exprima cu o minunată simplitate și naturalețe rugăciunea liturgică" (Giulio Cattin). La origine de o mare simplitate, după sec. X însă cîntul bizantin a adăugat melodiilor din ce în ce mai multe înflorituri (sub influența muzicii arabe) și modulații care prelungeau durata silabelor textului. În sec. VIII, Ioan Damaschinul a stabilit un sistem organizat de intervaluri, „sistemul celor opt moduri", sau „glasuri"; ca structură tonală melodiile vor fi construite după opt tipuri de scară, după opt moduri *(èchoi)*, de proveniență siriacă. Imnurile se cîntau la slujba de dimineață *(orthros)*, de seară *(hesperinós)* și la liturghii care se oficiau numai duminicile și la sărbători.

Cele trei forme ale imnografiei sînt: troparul („adaos, interpolare"), apărut în secolele IV-V, — un imn scurt, de o singură strofă, avînd o structură metrică variată: condacul *(kontakion)*, a cărui paternitate este atribuită lui Romanos Melodul (sec. VI), — constînd din 15 pînă la 30 de tropare, avînd aceeași structură metrică și cîntate pe aceeași melodie[126]; în fine, canonul *(kanon)*, creat de Andrei Cretanul (cca 660—740), — o compoziție literar-muzicală foarte lungă, în nouă părți (numite *ode)*, fiecare fiind formată din mai multe tropare și referindu-se la cele nouă ode tradiționale biblice[127].

[124] „Primul împrumut făcut de creștinism din religiile anterioare a fost folosirea cîntului în cultul divin". Unii creștini din primele timpuri au fost împotriva cîntului — care însă s-a introdus în biserică datorită virtuților (un tratat din sec, XV îi atribuia 20 de virtuți) pe care le inspiră credincioșilor: cărora muzica le aduce o înaltă bucurie sufletească, îi ajută să rețină mai ușor și să simtă mai profund textele sacre, le inspiră un sentiment de iubire a aproapelui etc. (cf. J. Combarieu).

[125] Romanos Melodul, cel mai prolific compozitor de imnuri religioase (textele și melodiile) era un evreu din Siria, convertit la creștinism. — În liturghia creștină au intrat și termeni ebraici: „aleluia", „osana", „amin", ș.a.

[126] Strofele erau legate între ele printr-un fel de refren; de asemenea, printr-un acrostih rezultat din prima literă a fiecărei strofe.

[127] În prima jumătate a sec. VII a fost compus acatistul *(akatisthos* — imn „care se cîntă în picioare"), exprimînd mulțumiri Fecioarei pentru că apărase Constantinopolul în timpul asediului perșilor. — „Genul muzical-poetic complex al 'canonului bizantin' — un tribut adus ceremonialului complicat al curții Bizanțului — a dus mai tîrziu la separarea funcțiilor de poet și compozitor" (R.I. Gruber).

Ca structură, compoziţiile puteau fi îmbogăţite cu note ornamentale[128] — dar de-a lungul atitor secole ele nu vor prezenta schimbări substanţiale. Explicaţia poate fi găsită în concepţia lui Pseudo-Dionisie, pentru care armonia este un ecou al frumuseţii divine, revelată — prin intermediul sfinţilor — compozitorilor de imnuri liturgice. Ca atare, acestora nu le este îngăduită ambiţia originalităţii şi a inovaţiilor, ci — asemenea pictorilor de icoane — ei trebuie să lucreze pe aceleaşi arhetipuri, pe modelele revelate, transmise de tradiţie. — Întotdeauna însă, genurile cromatice (care, prin diezi sau bemoli, alterează cu un semiton ascendent sau descendent una sau mai multe note) şi cele enarmonice (care folosesc intervaluri de înălţime inferioare semitonului) au fost prohibite în cîntul bizantin[129].

Muzica bizantină, arta, literatura populară (şi poezia cultă aproape în întregime) gravitau în jurul religiei, erau concentrate în biserică sau erau în dependenţă de serviciul liturgic.

Pînă în epoca lui Iustinian repertoriul era destul de restrîns, încît melodiile puteau fi memorizate. „Conducătorul corului puncta fraza muzicală indicînd intervalele prin gesturile miinii de jos în sus indicînd ridicarea vocii, de sus în jos coborîrea ei. Este sistemul zis *ekphonetic*“ (L. Bréhier).

Dar după adevărata explozie de producţii muzicale — şi din ce în ce mai bogate în ornamentaţii — care a urmat perioadei iconoclaste, s-a simţit nevoia unui sistem de notaţie a melodiilor, de accente destinate să ajute memoria executantului. În sec. IX apar *neumele*[130], semne convenţionale (asemănătoare întrucîtva literelor alfabetului) notate fără portativ, deasupra cuvintelor imnului. Notele propriu-zise, sunetele muzicale, erau exprimate prin litere; apoi — cînd a apărut portativul din patru linii — prin pătrate pline (mai tîrziu, romburi) scrise pe linii sau în spaţiile dintre linii. În secolele XII-XIII s-au folosit semne grafice (bare verticale pe diferite linii ale portativului) pentru a indica intervalele şi interpretarea ritmică. Tipurile de neume utilizate, particularităţile lor grafice, variau după marile mănăstiri unde se copiau textele.

Creaţia muzicală bizantină nu se rezumă la cîntul liturgic; şi muzica laică a cunoscut o mare dezvoltare; dar lipsită fiind de privilegiul de a fi notată, informaţiile relative pe care le avem sînt foarte sumare. Astfel erau aclamaţiile ceremoniale cu care erau primiţi împăraţii cînd apăreau la Hipodrom, sau generalii cînd se întorceau victorioşi dintr-o campanie. Ni s-au păstrat cîteva asemenea aclamaţii ritmate — care conţineau şi elemente muzicale populare, şi care erau cîntate de solişti şi de mulţime. Dar muzica era prezentă nu numai la procesiuni solemne sau la ceremoniile curţii, ci şi la serbările populare.

La început, instrumentele muzicale erau excluse din liturghie. Din sec. X împăraţii vor introduce la curte orga; organiştii erau clerici. În biserici orga[131] a

[128] În cîntul bizantin se disting trei stiluri melodice: stilul silabic sau recitativ (melodiile sînt scurte, gravitînd spre aceleaşi tonuri, şi fiecărei note îi corespunde o altă silabă); în al doilea, se admit „melismele“, executarea mai multor note pe o silabă a textului; în ultimul, ornamentaţia melodică expresivă este foarte bogată, prezentînd pentru solist dificultăţi în execuţie. Primele două stiluri s-au păstrat neschimbate timp de cinci secole (IX—XIV), în timp ce ultimul a apărut în sec. XIII.

[129] Din cauza caracterului lor „păgîn“, Clement din Alexandria spunea că „trebuie repudiate acordurile efeminate şi senzuale“; în locul acestor „armonii cromatice, folosite în orgiile impudice ale curtezanelor“, creştinii trebuie să accepte numai genul diatonic, „modulaţiile grave, care inspiră temperanţă“ *(apud* J. Combarieu).

[130] În lb. greacă: *neuma* — „semn“; *pneuma* — „respiraţie“, emisie vocală, — „*Neuma* era un tip de notaţie bazat pe intervalele acustice şi însemna grafic, nu tonul de cîntat, ci intervalul inserat între un ton şi altul“ — explică Edyth Arnaldi. „*Trilurile* şi *melismele* de origine arabă (înflorituri cîntate cu voce nazală şi tremurată) aveau semne grafice proprii, — la fel ca tremolul *(omalon)*, sau ca modul de a cînta cu gura închisă *(endophonon)*“.

[131] În 757 orga va apare şi în Occident, în Gallia, trimisă în dar de împăratul bizantin Constantin V regelui francilor Pepin.

apărut în sec. VIII. Bizantinii, care au perfecţionat acest instrument [132], cunoşteau şi un tip de orgă mică, portativă. Găsim în texte şi figurate pe monumente bizantine şi multe alte feluri de instrumente muzicale, cu coarde sau de suflat.

În Bizanţ erau 179 de sărbători într-un an, — din care 101 comportau reprezentaţii teatrale ale căror cheltuieli erau suportate de stat. În Constantinopol erau multe teatre (arheologic sînt atestate, pînă acum, patru) — unde însă nu se reprezentau piese din repertoriul clasic[133]; locul lor fusese luat de *mim*, gen de farsă realistă, bufonă, adeseori vulgară, nu lipsită de obscenităţi. Comedianţii jucau fără măşti, rolurile feminine erau jucate de femei (rău famate), subiectele erau luate din viaţa de fiecare zi, tema favorită era adulterul, acţiunea era foarte simplă, cupletele erau indecente, gesturile şi mişcările lascive. Adeseori se introduceau intermedii coregrafice, dansuri bachice, tablouri vivante care făceau impresie asupra publicului simplu.

Actorii erau de o moralitate dubioasă (actriţele exercitau concomitent şi profesiunea de curtezane), „dar deveneau celebri, cîştigau mult, iar portretele lor erau expuse sub portice sau la terme" (G. Walter). Cheltuielile de montare şi salariile actorilor erau plătite de prefectul oraşului. Epoca de aur a acestui teatru vulgar a fost perioada iconoclastă; dar existenţa şi succesul lui s-au prelungit pînă în sec. XV — supravieţuind şi după această dată în teatrul turcesc de marionete, al cărui protagonist, Karagöz, este „succesorul autentic al personajelor mimului bizantin, ale cărui bufonerii şi obscenităţi le-a păstrat" (L. Bréhier).

Binînţeles că Biserica a fost de la început ostilă acestui teatru, care nu se jena să ridiculizeze clerul şi să parodieze ceremoniile religioase. Cu toate acestea, şi clerul frecventa teatrul (încît Iustinian a trebuit să emită o lege care interzicea accesul episcopilor şi al preoţilor la spectacolele teatrale).

Biserica însă a înţeles că un divertisment atît de popular ar putea deveni — reelaborîndu-l fundamental — un atractiv instrument de propagandă religioasă în rîndurile maselor. În acest scop, chiar Arie impusese preoţilor săi să adopte anumite gesturi rituale în timpul oficierii slujbei, iar imnurile cîntate să introducă şi melodii profane, cîntate pe străzi. Succesul s-a dovedit numaidecît. Apoi, în predici s-au introdus scurte digresiuni şi parafraze ale unor citate din Evanghelii — şi astfel predica a căpătat forma unei naraţiuni dramatice. În sec. V, lectura acestor interpolări din predici a fost susţinută de persoane diferite — şi astfel au apărut dialogul (şi cînturile dialogate), monologul şi replicile dramatice ale corurilor alternate. După care, acestea au devenit independente de predică.

Către sfîrşitul secolului al IX-lea, cu ocazia anumitor sărbători în bisericile bizantine încep să se reprezinte episoade dramatice cu subiecte biblice — şi această tradiţie a continuat neîntrerupt. Acest teatru religios — care în Occident s-a reprezentat apoi afară din biserică, cu autori şi actori laici — în Bizanţ n-a cunoscut o asemenea evoluţie, rămînînd pînă la urmă să fie scris de clerici, jucat de diaconi, şi numai în interiorul bisericilor.

[132] Strămoşii orgei sînt *syringa* („flautul lui Pan") şi cimpoiul; invenţia ei este atribuită lui Ctesibios din Alexandria (sec. III î.e.n.). Orga descrisă de Vitruvius era alimentată cu aer comprimat printr-un sistem hidraulic, avea mai multe registre şi o tastieră întinsă. Orga medievală era fără registre şi de mică extensiune. În jurul anului 1300 se introduce pedala.

[133] Dacă s-a mai continuat un timp să se scrie piese imitate după tragediile lui Sofocle sau Euripide, acestea n-aveau o reală valoare literară şi nu erau destinate reprezentării scenice, ci doar lecturii.

ESTETICA ARTEI BIZANTINE

Prin monumentele pe care le-a creat și în spațiul Occidentului (în sudul Italiei, la Roma și în special la Ravenna), prin influența pe care a exercitat-o atît în Europa sud-estică și răsăriteană cît și în Apus, prin orizonturile pe care le-a deschis tematicii și *diferitelor sale tehnici, arta bizantină nu poate fi cantonată într-un izolat* spațiu oriental: ea este o importantă componentă a artei medievale europene, în totalitatea ei.

Începuturile artei bizantine — precedată în evoluția ei și pregătită de așa-numita „artă paleocreștină", — și totodată afirmarea ei în forme impunătoare, originale și caracteristice, se situează în sec. VI, în timpul domniei lui Iustinian, căruia i se datorează și difuziunea ei în toate provinciile Imperiului.

Aportul Orientului a fost esențial: în viziunea despre lume, în concepția estetică, în formele preferate și genurile de artă adoptate. Alexandria, marele centru de iradiere intelectuală și artistică, a transmis Bizanțului tehnica mozaicului și prototipul icoanelor — celebrele portrete din Fayum. Siria, Fenicia și Palestina — regiuni în care a fermentat gîndirea teologică creștină determinantă pentru viața bizantină — i-au împrumutat tehnica arcului, a boltei și a cupolei. Persia sassanidă — al cărei cult imperial cu fastul său exorbitant au constituit modelul etichetei curții bizantine — i-au dat Bizanțului exemplul grandorii palatelor sale și gustul pentru luxul și rafinamentul tehnicilor și efectelor cromatice vii ale artelor sale decorative[134]

Din Orientul Apropiat vine o nouă concepție despre lume, radical diferită de cea a vechii lumi clasice — și care va termina prin a altera tradițiile cultural-artistice greco-romane. Mazdeismul iranian scindează universul între două puteri ireconciliabile — lumina și întunericul, Binele și Răul, Ormuzd și Ahriman. Mithraismul oferă omului soluția „mîntuirii" și fericirea într-o lume viitoare. O altă doctrină dualistă, maniheismul, îi vorbește din nou despre „mîntuire" și despre luminoasa viață de dincolo. Pe linia acelorași doctrine dualiste, creștinismul predică lupta spiritului împotriva ispitelor pămîntești, ale materiei, ale trupului. Gnosticii vorbesc — menținînd acest antagonism dualist — despre sufletul omului întemnițat în această lume degradată a materiei și a simțurilor.

Supusă atîtor asalturi, tradiția clasică se clatină: armonioasa unitate a ființei umane este despicată în două, natura nu mai este privită ca o temelie a frumuseții, lumea pămîntească a devenit acum sediu al răului. Corpului omenesc îi este preferat sufletul care visează eliberarea de trup și „mîntuirea"; lumina este căutată într-un cer închipuit, iar nu în lumea materiei și a simțurilor; în locul bucuriei de viață oamenilor li se predică renunțarea, anahoreții se retrag în pustietate, călugării se închid într-o viață de asceză și de contemplație...

Pe de altă parte, în sec. III la Alexandria apare[135] o nouă școală filosofică al cărei imens prestigiu va dura trei secole: neoplatonismul. Potrivit doctrinei neoplatonice — care prin Pseudo-Dionisie va influența adînc filosofia creștină precum și cea ebraică — lumea simțurilor este doar o iluzie, un loc de pîngărire a sufletului,

[134] În secolele IV și V, „aceeași artă elenistică și orientalizantă domnea în întreaga lume romană... Noua *artă imperială* era lipsită de originalitate" (L. Bréhier). Monumentele arhitectonice, basoreliefurile, și chiar sculptura în *ronde bosse*, reprezintă o degradare și o decadență a artei clasice: dovadă și grupul de porfir al *Tetrarhilor*, adus din Alexandria și plasat azi în piața S. Marco din Veneția.

[135] Pregătită încă de Filon Ebreul (cca 13 î.e.n. — cca 54 e.n.) și culminînd acum cu Plotin (cca 203 — cca 270).

care trebuie să se elibereze de ispitele materiei şi să tindă spre apropierea de dumnezeire. După Plotin, Frumosul fizic este strîns legat de Bine şi este o emanaţie a Frumosului absolut — care este o calitate şi un dar al lui Dumnezeu. Omul trebuie să năzuiască să iasă din întunericul lumii sensibile şi să se îndrepte spre lumina spiritului. După Pseudo-Dionisie, frumosul — identic cu binele — este un atribut şi o emanaţie a lui Dumnezeu. Un alt frumos în afara celui divin nu există. Lumea nu poate fi şi ea frumoasă, nu are o frumuseţe proprie; nu pot fi frumoase decît unele lucruri din natură — cele care nu sînt altceva decît reflexe ale frumuseţii divine[136].

Aceste curente de gîndire filosofică — totodată cu profunde implicaţii religioase — n-au întîrziat să opereze asupra creaţiei artistice, constituindu-se într-o doctrină estetică normativă.

Punctul de plecare al acestei doctrine este opoziţia dintre ceresc şi lume, — cu proclamarea primatului absolut al spiritului asupra pămîntescului. Pictura şi sculptura bizantină nu aspiră să reproducă, să copieze, să imite modele pămînteşti, ci să se apropie de Idee şi să pătrundă în lumea divinităţii: „Obiectul artei bizantine nu este lumea schimbătoare şi trecătoare a fenomenelor perceptibile de organele simţurilor, ci Esenţa şi Ideea lumii eterne şi imuabile, care se deschid numai privirilor minţii" (Al. P. Kazhdan). În timp ce artistul antic crease idealul personalităţii armonios dezvoltate, artistul bizantin crează un ideal artistic opus, in care domină contradicţia dintre corp şi spirit — acestuia din urmă revenindu-i rolul dominant. Ca atare, „neglijînd armonia, pictura bizantină nu evita să reprezinte diformităţile şi nu se temea să violeze legea proporţiilor. Disproporţia devine mijloc de expresie artistică" *(Idem)*. Într-adevăr: vezi poziţiile nefireşti, anormale ale figurilor; sau disproporţia dintre cap şi corp (de 1 la 11, în loc de 1 la 8, cît este normal). De asemenea, — reprezentarea personajelor, staticitatea reprezentărilor lor avea un sens teologic şi o nuanţă etică: „Lumea răului este mobilă şi schimbătoare, cea a esenţelor este imuabilă. Cînd artistul bizantin reprezenta demoni şi oameni păcătoşi, nu căuta să-i prezinte în poze statice; dimpotrivă — pacea şi liniştea erau accesoriul nelipsit al sfinţeniei"[137] *(Idem)*.

În locul frumosului sensibil, întîlnit în viaţă şi în natură, se introduce conceptul de frumos absolut — al divinităţii; din frumosul divin emană frumosul sensibil — care, prin urmare, capătă acum o semnificaţie simbolică. Practic — şi în evidentă opoziţie cu tradiţiile clasice greco-romane — arta bizantină va dispreţui frumuseţea formei. Basorelieful nu va mai reda volumul, corporalitatea modelului, ci va rămîne la imagini plate, fără carnaţie, fără relief. Desenul nu va mai urma în mod realist liniile modelului, ci va deveni schematic, abstract, cedînd locul luminii şi strălucirii culorilor — care anunţă apropierea de lumea invizibilă a divinităţii. „Astfel, în artă, natura concretă şi vizibilă nu trebuie să-şi găsească loc decît în măsura în care ea dă acces la ordinea spirituală. În felul acesta se găseau justifi-

[136] Cu Pseudo-Dionisie, „frumosul fiind conceput ca un absolut, a devenit o perfecţiune şi o putere; totul derivă din el, el conţine totul, şi totul se-ndreaptă spre el... El este principiul şi scopul tuturor lucrurilor, modelul şi măsura lor... Niciodată frumosul nu fusese mai exaltat decît acum" (Wl. Tatarkiewicz).

[137] În raport cu arta occidentală — continuă Kazhdan — arta bizantină este mai raţională, mai reflexivă. „Arta medievală occidentală este caracterizată de o mare tensiune emotivă; ea tinde spre o percepţie sensibilă a divinităţii; este atrasă de suferinţele Patimilor, de crucificare. În schimb, liturghia bizantină îşi concentrează atenţia asupra Învierii lui Hristos /.../ Misticii-vizionari bizantini recrează în fantezia lor nu imaginea senzuală a lui Hristos suferind, ci lumina divină abstractă; ei «vedeau» nu pe Dumnezeu întrupat într-un om, ci energia divină /.../ În Occident predomină dureroasa tensiune spre împărăţia cerurilor; în Bizanţ — iluzia de a le fi şi atins".

cate disprețul observației realiste, eliminarea detaliilor pozitive și intervenția unei ordonări cu totul abstracte" (René Huyghe).

Pe de altă parte, arta bizantină este esențialmente impersonală și tradițională. Operele de artă sînt — cu rarisime excepții — anonime. Artistul bizantin este prin excelență un conservator; nu are pretenția să inoveze, să facă o operă „personală" — căci pentru un bun creștin prima virtute este umilința. Dealtminteri, nici n-ar fi putut să facă altfel, căci totul era codificat în cadrul unor reguli și norme precise; evoluția artei bizantine constă în modificări graduale și nuanțări, nu în salturi sau în derogări. Nici alegerea subiectelor și nici chiar compoziția scenelor nu erau lăsate la libera alegere a artistului.

În reprezentarea figurii umane, ceea ce interesează cel mai mult sînt ochii — „ochii sufletului", redarea privirii „interioare", singura aptă să vadă imaginea invizibilului, să intre în contact cu inefabilul, prin contemplație și extaz. În concepția bizantină arta nu mai este considerată un mijloc de a reproduce și de a reprezenta: arta trebuie — cu cuvintele lui Pseudo-Dionisie — „să transcendă total sensibilul și inteligibilul (...), să lase de o parte simțurile și operațiile intelectuale": deci să emoționeze sufletul, să devină obiect de „contemplație". (Teoria lui Pseudo-Dionisie a contribuit substanțial la promovarea cultului icoanelor).

Arta bizantină este, prin urmare, o artă mistică și simbolică[138]. O artă care nu „reprezintă", nici nu „raționează", ci care „emoționează", care înalță spiritul spre revelația necunoscutului, apropiindu-l de divin.— Este ceea ce urmăresc marile creații ale Bizanțului: arhitectura religioasă, mozaicul și icoana. „Măreția culturii bizantine — remarcă Chr. Dawson — rezidă în sfera religiei și a artei, mai degrabă decît în eforturile sale politice și sociale".

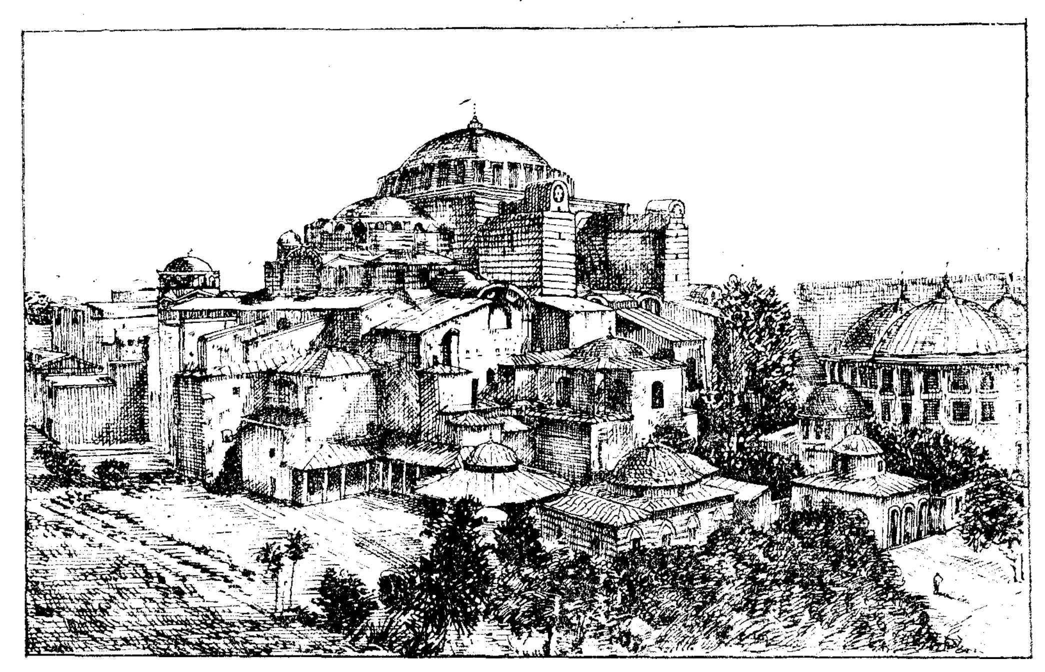
ARHITECTURA ŞI SCULPTURA

Prima prejudecată care îl ispitește pe contemplatorul superficial al artei bizantine este pretinsa ei imobilitate și uniformitate. Dimpotrivă, o cercetare atentă a arhitecturii, a mozaicului, a picturii și a celorlalte genuri de artă va evidenția tocmai evoluția și varietatea lor. E adevărat că operele rămase au, în marea lor majoritate, un sens religios; nu pot fi negate însă anumite particularități stilistice, determinate de tradițiile locale ale unor regiuni, — fapt care a dus și la formarea unor adevărate școli. Iar în ce privește mobilitatea, evoluția artei bizantine, aceasta poate fi percepută, în mod clar, în cele trei mari etape ale istoriei ei: în „epoca sa de aur", din timpul domniei lui Iustinian, în cea care a urmat perioadei iconoclaste și în epoca de după cruciada din 1204, pînă în 1453.

În secolele IV și V, arhitectura (și în general celelalte arte) rămîne în cadrele stilistice ale antichității tîrzii. Mai domină încă edificiul religios cu plan longitudinal — tipul de „bazilică", fastuoasă, cu una, trei și adeseori cu cinci nave, folosind arhitrava în locul arcului în plin cintru. Exemplele mai cunoscute sînt bazilicele S. Maria Maggiore și S. Paolo fuori le Mura, din Roma. În dimensiuni și forme mai

138 Bizantinul trăia într-o lume de simboluri; „Palatul Sacru", purpura împăratului, titlurile lui, gesturile, formulele pe care le rostea, veșmintele preoților și ale demnitarilor, ceremonialul curții sau riturile liturgice, arhitectura bisericilor sau temele iconografice, — totul avea un sens simbolic. Inclusiv culorile își aveau simbolica lor — și chiar o ierarhie a lor: astfel, împăratul semna decretele cu cerneală purpurie, înalții demnitari semnau cu cerneală albastră, demnitarii de rangul doi cu verde...

modeste se prezintă edificiile cu plan central, de obicei pătrat, — ca mausoleul Gallei Placidia din Ravenna. Edificiile cu plan circular erau rezervate mausoleelor martirilor *(martyria)* și baptisterelor. — Forma bazilicală este ilustrată și la Ravenna (S. Apollinare Nuovo, S. Apollinare in Classe) — unde o altă capodoperă de arhitectură bizantină, S. Vitale, adoptă planul octogonal. (Faima acestor monumente se datorează însă mozaicurilor lor).

Biserica Sf. Sofia din Constantinopol. În desen au fost suprimate minaretele, adăugate de sultanii turci după cucerirea orașului

Din sec. VI datează (refăcută de Iustinian și inaugurată în 537) faimoasa capodoperă a arhitecturii bizantine — rămasă pînă azi cea mai mare biserică cu cupolă din lume — Sf. Sofia din Constantinopol[139]. „Opera aceasta de arhitectură — scria istoricul longobard Paul Diaconul — întrece atît de mult toate clădirile înălțate pînă acum, încît în tot cuprinsul lumii nu se poate afla ceva asemănător".

Ca toate edificiile religioase bizantine (în special din acel timp) exteriorul este simplu, sever, chiar monoton, lipsit fiind de campanile și de fațade ornamentate[140].

[139] Primul edificiu, consacrat de Constantin cel Mare în 360, a fost distrus de incendii în 404 și în timpul răscoalei *Nika* (532). Biserica a fost reconstruită de Iustinian, pe un plan nou și mai vast (ocupînd o suprafață de 10 000 m²), în forma sa de azi. Mii de mineri au fost trimiși să aducă marmura din cele mai renumite cariere, guvernatorii provinciilor au primit ordin să trimită la Constantinopol cele mai frumoase coloane și statui antice — din Olympia, Atena Efes, Pergam, etc. Zece mii de lucrători au lucrat timp de aproape șase ani la construcția ei — care a costat statul sume imense: „Cînd zidurile atinseseră abia înălțima de un metru deasupra *solului se cheltuiseră deja 452 chintale de aur*" (G. Walter). *Esplanada* pe care s-a construit edificiul a fost acoperită cu un strat gros de ciment de 20 m. Cupola este din cărămizi ușoare de Rodos (cf. R. Fontaine). Numai monumentalul amvon a consumat întreg tributul Egiptului pe timp de un an!

[140] Exteriorul unui templu grec sau roman era cel puțin tot atît de important ca interiorul, căci preoții celebrau sacrificiile afară, la altarul din fața templului, înconjurați de mulțimea care trebuia să admire frumusețea lăcașului zeului; în timp ce la creștini, toate ceremoniile se desfășoară în interiorul bisericii, care trebuie să fie cît mai fastuos.

Intrarea se face printr-o galerie închisă *(nartex)*, prin nouă porţi (azi, zidite): poarta centrală era rezervată împăratului şi suitei. Din această primă galerie, prin cinci porţi se intră într-un al doilea *nartex*, lung de 60 m; iar din acesta, prin alte nouă porţi, în nava centrală: un imens patrulater, cu laturile de 77 m şi, respectiv, de 71,70 m. Deasupra navei mediane, în centrul întregului edificiu şi dominîndu-l maiestuos, se înalţă grandioasa cupolă, fără tambur, cu diametrul de 33 m şi la o înălţime de 56 m de la sol. Cupola este sprijinită, prin patru pandantive, pe patru arce, susţinute la rîndul lor de patru stîlpi enormi[141]. „Dar în timp ce două din aceste arce, cele dinspre nord şi sud, sînt închise de un zid plin — spre a oferi o mai mare rezistenţă — prevăzut cu ferestre şi susţinut de două rînduri de coloane în etaj, arcele mari dinspre est şi vest sînt contrabutate de două vaste semicupole, care acoperă la rîndul lor două nişe mai mici" (Ch. Diehl). În felul acesta, exteriorul pare a fi fost conceput ca o anvelopă a imensului spaţiu interior.

Interiorul este luminat de cele 40 de ferestre de la baza cupolei. (Iluminaţia era asigurată şi de cele o sută de lampadare masive de argint, fiecare cu cîte 25 de lumînări). De-a lungul colonadei superioare erau galeriile rezervate femeilor (cărora le era interzis să stea la un loc cu bărbaţii — la fel ca la evrei şi la mahomedani).— Planul bisericii nu era cu totul nou: chiar arhitecţii Sf. Sofia, Anthemios şi Isidoros, mai construiseră biserici cu cupolă (plasată însă înaintea absidei, nu în centrul navei). Dar în Sf. Sofia — în al cărei interior pereţii nu par să aibă o altă funcţie decît aceea de a susţine cupola, — cu totul unic este efectul spaţial de linişte, imensitatea dimensiunilor interioare, impresia copleşitoare de grandoare, de maiestuozitate creată atît de decoraţia fastuoasă, cît şi de sensul simbolic pe care credincioşii îl percepeau imediat: Sf. Sofia era — într-o măsură incomparabil mai mare decît alte biserici cu cupolă — o imagine a cosmosului; cupola simbolizînd bolta cerului, iar nava centrală — spaţiul terestru.

În acelaşi secol al VI-lea se realizează la Constantinopol (precum şi în alte părţi ale Imperiului) şi alte tipuri de arhitectură sacră: biserica ale cărei arce se prelungesc în formă de boltă, anunţînd planul de cruce greacă (Sf. Irena); construcţia avînd forma unui octogon înscris într-un pătrat (Sfinţii Sergius şi Bacchus, S. Vitale din Ravenna); planul de cruce greacă şi cu 5 cupole, cîte una pe fiecare braţ al crucii şi una centrală (Sf. Ioan din Efes, sau Sfinţii Apostoli din Constantinopol — modelul bisericii S. Marco din Veneţia, construită între 1063—1095).

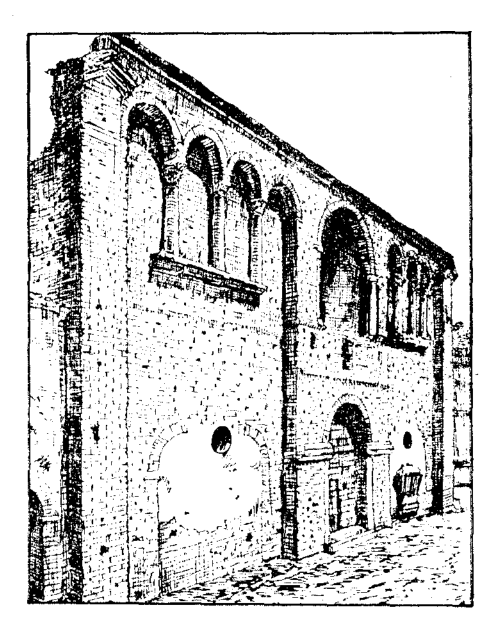
În sec. IX, după perioada iconoclastă, în arhitectura bizantină devine tot mai frecventă — sub influenţă armeană şi georgiană — biserica pe plan de cruce greacă; greutatea cupolei nu se mai sprijină pe stîlpi masivi, ci se descarcă în pereţii laterali servindu-se de patru bolţi în leagăn.— Concomitent, apare şi ornamentaţia exterioară a bisericilor. Începînd din sec. X, decoraţia este mai bogată — prin adoptarea de mici arcade oarbe, prin rînduri în zig-zag de cărămizi aşezate pe muche, prin straturi în formă de romburi, prin alternarea în construcţie a zidului cu a pietrei, sau prin inserţiune în tencuială a unor plăci policrome de ceramică smălţuită. Din sec. XV, exteriorul este decorat şi cu sculpturi şi fresce.

Perioada a treia din istoria arhitecturii bizantine începe cu dinastia Comnenilor. Din sec. XII datează biserica „Pantokratorului" — cea mai frumoasă din cele 5 biserici constantinopolitane din acest secol care s-au păstrat; panteon a zece generaţii de împăraţi, Comneni şi Paleologi; construcţie cu cupola şi întreaga siluetă mai

[141] Romanii nu ştiau să construiască decît bolţi rotunde pe suprafeţe rotunde (ca *Panteonul* din Roma). Primele exemple de cupolă pe pandantive — acoperind deci o suprafaţă rectangulară — au apărut în Siria.

elevate, şi cu abside poligonale decorate cu două rînduri de nişe. Alt monument din această serie este Chora (azi, Kahrié Djami), cea mai elegantă ca linie şi mai somptuoasă ca decoraţie biserică bizantină din cele rămase pînă azi (în afară de Sf. Sofia) la Constantinopol, decorată în sec. XIV cu mozaicuri celebre[142].

În secolele IV—VI existau la Constantinopol multe statui ale unor împăraţi şi împărătese; celebră era statuia ecvestră a lui Iustinian, plasată pe coloana din

Ruinele *aşa-numitului „Palat al lui* Theoderic" din Ravenna; în realitate, palatul rezidenţial al exarhului bizantin

piaţa Augusteon. Ultima dintre statuile imperiale care ne-a parvenit este „Colosul din Barletta" (oraş din Puglia, în sudul Italiei), statuia de bronz, înaltă de 4,50 m, probabil a împăratului Valentinianus I (sec. IV). În curînd sculptura în *ronde bosse* va dispărea aproape complet în Bizanţ, — condamnată fiind şi de Conciliul din Niceea (din 787) pentru motivul că era prea mult legată de antichitatea „păgînă", care glorificase frumuseţea fizică a corpului uman, în loc să glorifice frumuseţea spirituală a omului. Această sculptură deţinea un loc secundar în arta bizantină. „Era prea materială şi realistă pentru a-şi găsi loc într-o artă concepută să reprezinte numai prototipuri eterne" (Wl. Tatarkiewicz).

O atenţie merită doar basorelieful. În cele mai vechi exemple bizantine sînt evidente influenţele antice — în subiecte şi în modul de redare plastică. La Ravenna, tradiţia sarcofagelor cu basoreliefuri durează pînă la sfîrşitul secolului al VI-lea. Dar începînd din sec. VI, sub influenţa Orientului (în primul rînd persan), relieful plastic se atenuiază, se aplatizează tot mai mult, eliminînd impresia de profunzime, tinzînd parcă să transpună în plan sculptura în spaţiu, neglijînd desenul şi senzaţia de volum, preferînd contururile fixe şi geometrice, urmărind un joc de contraste de lumini şi umbre. Noua concepţie, spirituală, despre om şi lume, dispreţuind materialitatea naturii concrete, vizibile, şi frumuseţea corpului uman îl duce pe artist la indiferenţă faţă de observaţia realistă şi la eliminarea detaliilor.

[142] Arhitectura civilă a Bizanţului se remarca prin grandoare, abilitatea tehnică a constructorilor şi o decoraţie rezultată din alternarea cărămizii cu piatra sau cu marmora, formînd motive geometrice. Dar din această arhitectură nu s-a păstrat aproape nimic. (Despre arhitectura militară, a apeductelor, cisternelor, etc., am vorbit mai sus).

în suprafețele decorate în basorelief (sau în mozaic) cu motive vegetale, acestea vor căpăta în Bizanț sensurile unui simbolism creștin (la fel ca motivele animale, dealtminteri), — cum este cazul motivului frunzei de viță; sau cel al „arborelui vieții", motiv transformat acum în formă de cruce. În sculptura capitelurilor — o producție foarte abundentă în Bizanț — elementele decorative, adecvate modelelor din realitate, ale stilului corintic se simplifică tot mai mult, devin tot mai seci, merg spre forme schematice. Alături de figurile simbolice de motive vegetale (și, mai rar, de animale) sculptate, lucrate cu dalta, artistul folosește acum și o altă tehnică, provenită din Orient: aceea a burghiului. Această tehnică — prin care se obțineau motive decorative inspirate din broderiile și țesăturile orientale — va fi folosită de sculptorul bizantin și în decorarea amvoanelor, sau a coloanelor ce susțin un tabernacol ori un altar; sau a balustradelor de marmură care închid spațiul corului într-o biserică. Realizînd o dantelărie — în piatră sau marmură — de mare finețe (ca, de pildă, în capitelurile din S. Vitale), tehnica burghiului anunță stilul decorativ al arabescurilor islamice.

PICTURA. MOZAICUL ȘI ICOANA

„În toate epocile istoriei artei bizantine, fresca a fost folosită alături de mozaic în decorația bisericilor, și amîndouă aceste tehnici au adoptat aceleași teme iconografice" (Al. Niccoli). Dar frescele bisericilor din Bizanț anterioare secolului al XIV-lea s-au pierdut aproape complet (dintre cele rămase, majoritatea provin din bisericile mici de la periferia Imperiului);[143] cele mai vechi care s-au păstrat se află în afara granițelor Bizanțului. Între acestea, cele care prezintă un interes excepțional (fiind poate și cele mai vechi, datînd din sec. VII sau VIII) sînt faimoasele fresce din Castelseprio, în Lombardia. Realismul tratării episoadelor din viața lui Iisus, ecoul iluzionismului picturii pompeiene, naturalețea detaliilor, lirismul expresiei figurilor, siguranța și dezinvoltura tușei, conferă acestui ciclu pictural caracterul de moment de referință pentru arta bizantină[144].

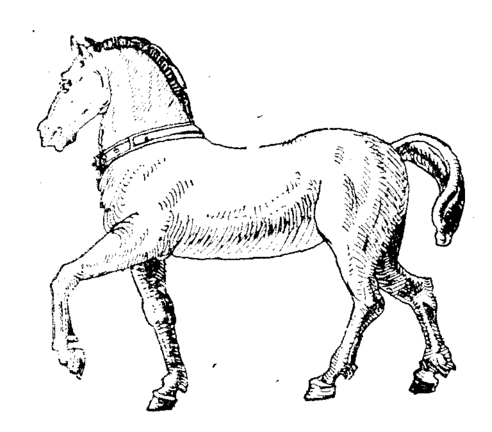
Temele iconografice bizantine și modalitatea de reprezentare a lor au suferit o influență orientală evidentă[145].

[143] Cele executate în encaustică (procedeu de diluare a culorilor cu ceară), aflate azi în mănăstirea Sf. Ecaterina de pe Muntele Sinai și în Muzeul de Artă Orientală din Kiev; și cele în tempera (procedeu de „amestecarea culorii cu lianți pe bază de substanțe albuminoide sau gelatinoase" — MDE), mai puțin realizate artistic, actualmente în muzeele din *Paris* (*Louvre*), *Berlin*, *Washington*, etc.

[144] Printre exemplele cele mai vechi și mai cunoscute de iradiere a picturii bizantine sînt frescele unor biserici din Bulgaria (Bacikovo, sec. XII, Bojana, sec. XIII, Tîrnovo, sec. XIV), Rusia Apuseană (o frescă cu subiect profan în biserica Sf. Sofia din Kiev, sec. XI. etc.) — unde, în sec. XIV, prezența meșterilor bizantini a creat școala din Novgorod; Iugoslavia (Sf. Sofia sec. XI; Nerez, 1164; Milecevo, Sapotciani — sec. XIII), Țara Românească (biserica domnească de la Curtea de Argeș, sec. XIV). De asemenea, fragmentele rămase în bisericile S. Clemente și S. Maria Antiqua din Roma (probabil sec. VIII).

[145] Astfel: cei trei regi magi sînt înfățișați cu scufia sacerdoților persani ai cultului lui Ahura Mazda; în episodul Învierii lui Lazăr corpul mortului este înfășurat asemenea unei mumii egiptene; imaginea lui Iisus cu barbă derivă din Siria și Irak, unde fusese inspirată de aspectul exterior al regilor parți; „în timp ce Hristos figurat ca un tînăr fără barbă ne face să ne gîndim la Egipt: prototipul era aici zeul Horus, pe care picturile egiptene îl reprezentau ca pe un tînăr" (H.-W. Haussig).

Dumnezeu-Tatăl nu este niciodată reprezentat. (Îl va reprezenta, pentru prima oară, Michelangelo în Capela Sixtină). Hristos este figurat în ipostaze diverse (legate de etapele istoriei creștinismului). Astfel, în primele secole figura lui este blîndă, milostivă, plină de umanitate; în epoca ereziilor și după victoria bisericii Hristos este înfățișat ca un luptător; iar la urmă — după ce conciliul din Niceea a stabilit dogma unității Tatălui și a Fiului într-o unică și atotputernică Ființă divi-

Unul din cei patru cai de bronz aurit (operă a lui Lysip, sec. IV î.e.n.), aduși din insula Chios la Constantinopol de împăratul Theodosius II. În timpul cruciadei a patra, venețienii i-au adus și plasat deasupra intrării principale a bisericii San Marco din Veneția

nă — figura lui este cea a unui triumfător și autoritar suveran al lumii *(Pantokrator)*. Acum, aristocratul, severul și distantul Pantokrator îl amintește — ceea ce convenea mentalității bizantine — pe reprezentantul său pe pămînt, pe *basileus*.

A treia ipostază a Trinității, Sf. Duh, oferea psibilități figurative limitate: de fascicol luminos coborînd din cer, de „limbi de foc", sau de porumbel. Ca atare, pentru masa credincioșilor a rămas totdeauna o abstracție teologică — „Și figurările îngerilor sînt supuse unor precise norme iconografice, inspirate din cosmogonia neoplatonică. Armați cu spade și îmbrăcați în zale și tunici de brocart (asemenea soldaților din garda imperială a „Palatului Sacru" — n.n. O.D.), ei descind din greaca Niké, din etrusca Lasa și din demonii înaripați ai mitologiei semito-caldeene" (Edyth Arnaldi).— Iar în ce privește Fecioara, după ce Conciliul din Calcedon o reafirmă ca Maica Domnului, ea este reprezentată iconografic cu tot mai multă fervoare — și în diferite ipostaze: pe tron ca împărăteasă, călăuzitoare a drumeților *(Hodighitria)*, ținîndu-și triumfătoare Fiul pe genunchi, sau în foarte umana poză de mamă alăptîndu-și copilul. Această din urmă ipostază va fi reluată cel mai des de madonele din pictura occidentală.

Alături de arhitectură și de icoană, contribuția cea mai de seamă a Bizanțului la arta universală este mozaicul.

Mozaicul era genul de artă — în perfectă concordanță cu estetica neoplatoniciană ce fundamenta creația artistului bizantin — prin mijlocirea căruia strălucirea luminii și a culorilor apropia spiritul de perfecțiunea invizibilă. „Prin frumusețea și strălucirea inalterabilă a materialului folosit, mozaicul era cît se poate de potrivit spre a exprima un simbolism supranatural și a traduce în mod figurativ valori spirituale" (Al. Niccoli). Iar în cadrul fastuosului ritual liturgic — conceput după modelul ceremonialului curții imperiale — splendoarea mozaicului vehicula contemplația mistică spre beatitudine și extaz. Avîndu-și originile în mozaicul roman din epoca tîrzie, mozaicul bizantin se va îndepărta foarte curînd de spiritul realist al acestuia, folosindu-se de imagini solemne plasate pe un fond de aur pentru a sugera supranaturalul credinței.

Estetica acestui gen de artă este condiționată de natura materialului întrebuințat și de tehnica impusă de acesta. Mozaicul favorizează prin însăși natura sa o linie de contur închisă și rezolvă corpurile în pură suprafață, — în timp ce strălucirea sa luminoasă glorifică conținutul vizionar și imaterial, spiritual, al imaginii. Două sînt abilitățile tehnice ale mozaiciștilor bizantini, prin care aceștia exaltă vivacitatea și vitalitatea luminoasă a imaginilor: folosirea curbaturii în valuri a peretelui plan, și o ușoară înclinare spre sursele de lumină și spre în jos, spre punctul în care este plasat privitorul (cf. Werner Hofmann).

În ce privește redarea figurii umane, caracterul simbolic cel mai intens al său se exprimă prin frontalitate — care, împreună cu privirea fixă a ochilor neobișnuit de mari, constituie un semn evident de grandoare, solemnitate și sacralitate. (Reprezentarea figurii din profil este rezervată personajelor vulgare sau odioase — de ex. Iuda). — La toate acestea se adaugă și o convenție inderogabilă: locul în care temele reprezentate de mozaicuri erau plasate în interiorul bisericii era dictat de norme precise, dogmatice și liturgice. Bustul lui Hristos, ca împărat al lumii binecuvîntîndu-și supușii *(Pantokrator)*, este figurat pe bolta cupolei sau a naosului; Fecioara — în abside; cei patru evangheliști — în cele patru pinacluri de la baza cupolei; pe pereții navei sînt reprezentați Părinții Bisericii și sfinții; pe peretele interior de la intrare — Judecata de apoi; iar în pronaos — scene din viața Fecioarei.

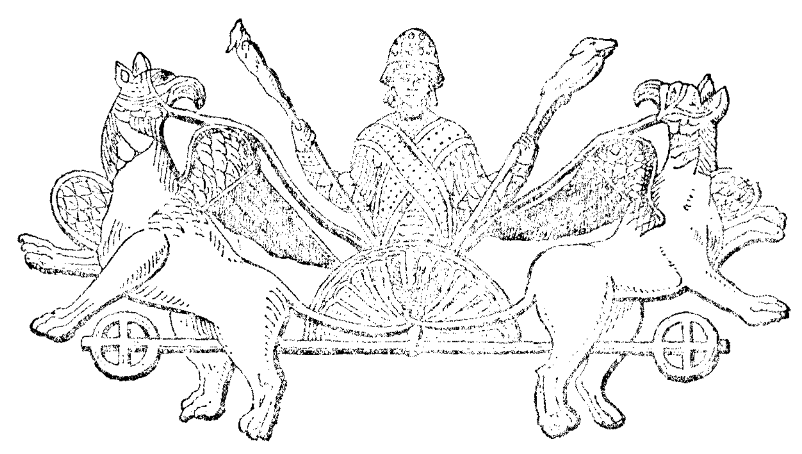
Primele capodopere ale acestei arte[146] nu apar în capitala Bizanțului — unde în timpul lui Iustinian mozaicurile din cele mai mari biserici (Sf. Sofia și Sf. Apostoli) erau motive pur decorative; figurile umane vor apărea aici doar spre sfîrșitul sec. VI. Centrul cel mai important al tehnicii mozaicului era în Italia (unde mănăstirile coloniilor de greci devin repede centre de cultură) — la Roma și în special la Ravenna. În acest din urmă oraș, în timpul domniei lui Theoderic (493—526) activa o veche școală de mozaiciști — căreia i se datorează renumitele complexe mozaicale din Baptisteriul Arianilor, Capela arhiepiscopală și îndeosebi din S. Apollinare Nuovo, construită de Theoderic. Lipsite de rafinamentul mozaicurilor constantinopolitane[147], acestea din Ravenna au o structură mai simplificată, aproape rudimentară: „modeleul /.../ este înlocuit cu linearismul /.../, în colorit predomină tentele greoaie. Mișcările figurilor sînt lipsite de suplețe și de eleganță, dar totdeauna sînt expresive; în redarea chipurilor lipsește subtila diferențiere individuală. Formele au un caracter mai abstract și geometric /.../, predomină cuburile mari, de formă aproape egală, care fac tratarea mai grosolană și linearitatea mai accentuată /.../ La aceste monumente se remarcă un abstractism accentuat și o evidentă orientalizare a formelor, care duc la ruptura definitivă de cultura artistică elenis-

[146] Din prima fază a mozaicului bizantin (secolele VI—VII), operele create în partea orientală a Imperiului s-au pierdut, au fost distruse; în schimb în Occident această perioadă este ilustrată de bisericile din Roma (S. Agnese, S. Paolo fuori le Mura) și îndeosebi din Ravenna (S. Apollinare Nuovo, S, Apollinare in Classe, S. Vitale, cele două baptisterii, etc,), — În perioada iconoclastă, la Constantinopol și în alte centre importante mozaicurile nu mai reprezintă figuri sacre; dar la Roma, artiștii greci protejați de papă execută (în secolele VIII și IX), mozaicurile — de o valoare artistică nu excepțională — din bisericile romane S. Prasede, S. Cecilia, S. Maria in Cosmedin, ș.a. — În secolele X—XII, arta mozaicului ajunge la apogeu, datorită măiestriei compoziției, fineței modeleului și frumuseții coloritului (Sf. Sofia din Constantinopol — vestibulul, Sf. Sofia din Salonic, Sf, Sofia din Kiev, Domul din Torcello, S, Marco din Veneția, Catedrala din Cefalù, Capela Palatină și biserica Martorana din Palermo). Chiar și în sec. XIV, cînd drumul artei bizantine este în declin, și cînd în decorație domină tehnica frescei, la Constantinopol artiștii bizantini crează ciclul de scene de o desăvîrșită calitate artistică, din viața lui Iisus și a Mariei (vechea biserică Chora, azi Kahryé Djami).

[147] Ale căror reflexe însă sînt perceptibile deja în mozaicurile mausoleului Gallei Placidia, de la sfîrșitul sec. V.

tic-romană". Gama de culori este densă și stridentă. „În pozele rigide ale figurilor se reflectă diferite aspecte ale ceremonialului de curte" (V. Lazarev).

După cucerirea Ravennei de către Belizarie (în 540) și pînă în 751 cînd orașul a fost ocupat de longobarzi, mozaiciștii sînt puternic influențați de modelele bizantine[148]. Pe suprafețele curbate ale boltelor, arcelor, trompelor și pandantivelor, mozaicul „își găsește deplina valorificare a esenței sale estetice, pentru că pietrele,

Apoteoza lui Alexandru Macedon, — După un basorelief de stil bizantin din biserica San Marco din Veneția

dispuse în diferite unghiuri, strălucesc și devin iradiante /.../ Grație iluminării inegale, culorile paletei mozaicale dobîndesc o asemenea bogăție și varietate de nuanțe care nu își găsesc asemănare în mozaicurile iluminate de o sursă de lumină, egal distribuită, sau directă și prea vie. Pentru o exactă percepere artistica, mozaicul pretinde o lumină misterioasă și incertă; de fapt, nu întîmplător el se potrivește cu lumînările aprinse. Și mozaicurile de la S. Vitale emană fascinația acelei forme de pictură monumentală preferată în bisericile proto-creștine și bizantine". — Un loc important îl ocupă portretele lui Iustinian și al Theodorei, încadrate între personajele din suitele lor. Culorile sînt aici mai rafinate; iar „chipurile lor sînt compuse din cuburi mai mici, ceea ce facilita redarea asemănării fizionomice" — celelalte figuri fiind „stereotipate și puțin expresive" *(Idem).*

În istoria artei bizantine, iconoclasmul — care a dus la distrugerea aproape a tuturor operelor create pînă la acea dată — a însemnat un interludiu în cea mai mare măsură nefast, fără îndoială; dar nici consecințele sale pozitive nu pot fi negate sau trecute cu vederea.

Iconoclasmul — care s-a manifestat și la alte popoare, la evrei sau la arabi[149] — interzicea reprezentarea sfinților, a lui Hristos, a Fecioarei și în primul rînd a

[148] După Lazarev, înafară de S. Vitale — „toate *celelalte monumente din* Ravenna rămîn *în afara* zonei de influență a picturii constantinopolitane și sînt rodul unei școli locale"; ceea ce nu înseamnă însă că n-au acționat „puternice influențe bizantine asupra artiștilor ravennați", Motiv care justifică pe deplin includerea operelor lor în *aria artei bizantine.*

[149] „Iconoclasmul a dat rezultate diferite. La evrei, el a dus la o restrîngere a artelor plastice și la dispariția artelor reprezentaționale timp de mai multe veacuri. El nu a stînjenit dezvoltarea artei musulman,e care a devenit însă abstractă și predominant *decorativă*, plină de *arabescuri, pur* imaginativă și ruptă de viață. Iconoclasmul bizantin n-a stînjenit producția de artă reprezentațională nici chiar în rîndul iconoclaștilor înșiși, și cu atît mai puțin în rîndul adversarilor acestora" (Wl. Tatarkiewicz)

lui Dumnezeu sub formă umană. Mozaicurile figurative şi icoanele au fost distruse. În locul lor, împăraţii iconoclaşti au promovat arta laică şi au introdus-o atît în palate cît şi în biserici. Aici, locul subiectelor sacre a fost luat de o artă ornamentală — animale, păsări, copaci, peisaje (singurul motiv religios-simbolic rămînînd crucea); iar în palate — de jocuri, scene de curte, de vînătoare, de spectacole teatrale, de glorificare a împăraţilor. Apare acum un accentuat simţ al observaţiei, o preocupare de a reda aspectul exterior al vieţii, precum şi o tendinţă de revenire la modele antice. — În felul acesta, iconoclaştii din Bizanţ au introdus un tip nou de pictură, lipsit de conţinut spiritualist şi mistic; au iniţiat o artă realistă şi au cultivat o artă profană, „care deschidea căi largi de pătrundere a figurii umane şi a portretului“ (V. Lazarev).

Odată cu sfîrşitul acestei perioade s-a produs o puternică reacţie spiritualistă care a dus la cea de-a doua fază — faza de apogeu — a mozaicului bizantin, din secolele XI şi XII.

În stilul acestor mozaicuri „spiritualismul predomină în mod definitiv; figura devine imaterială, chipurile capătă o expresie severă şi ascetică; se simplifică şi se schematizează concepţia asupra spaţiului, picturalul este înlocuit cu linearul, gama cromatică îşi pierde nuanţele impresioniste devenind compactă şi cu culori separate /.../ Acest stil nou, abstract şi spiritual, apare ca forma clasică a religiozităţii bizantine“ *(Idem)*. „Gustul şi sensul culorii se manifestă în toată amploarea lor, în aceste opere strălucitoare care par să capteze lumina. Artistul bizantin caută mai puţin să reproducă tonalitatea exactă a obiectelor sau a elementelor peisajului, cît să creeze armonii de culori“; uneori, „prin combinaţii îndrăzneţe, prin juxtapunere de culori vii, prin contraste violente de lumină şi umbră pe figurile personajelor“ (Sirarpie Der Nersessian).

Cadrul arhitectural, spaţiul restrîns al edificiilor cu plan de cruce greacă impune reducerea numărului mozaicurilor. Dar mai important este faptul că artiştii sînt obligaţi să-şi plaseze compoziţiile şi să-şi dimensioneze figurile conform unor norme inelutabile de ordin liturgic şi dogmatic. Astfel, „Hristos Pantokrator triumfă în centrul cupolei — imaginea cerului, — în timp ce navele sînt rezervate scenelor din viaţa lui Iisus, dintre care principale sînt Răstignirea şi Învierea. Sfinţii, călugării, martirii sînt repartizaţi pînă în colţurile invizibile, după o ierarhie severă, — în timp ce scenele din viaţa Fecioarei şi a ctitorilor sînt figurate în nartex“ (Josèphe Jacquiot).

Camee bizantină în jasp sangvin. — Cabinet de France, Paris

Compoziţiile — simple şi clare, cu puţine personaje, — sînt acum mai libere, fără o dispoziţie rigid de simetrică a figurilor. Acestea sînt însă tratate în dimensiuni diferite, corespunzătoare unei ierarhii precise: dimensiunile cele mai mari sînt rezervate lui Iisus şi Fecioarei, apostolii apar mai mici, sfinţii şi mai mici, ş.a.m.d. Drapajul, cutele veşmintelor sînt schematizate — fapt care accentua rigidi-

tatea atitudinilor, dînd personajului o severă demnitate şi o convenţională solemnitate, derivată şi din poziţia lor totdeauna imobilă. Întreaga viaţă a personajului este concentrată în privire. Artiştii calculează acum atent intensitatea luminii în funcţie de direcţia surselor de iluminaţie, preferind suprafeţele curbe care plasau opera într-o misterioasă penumbră, creîndu-i astfel o ambianţă discretă, de intimitate, de reculegere, ce favoriza contemplaţia mistică. „Printre cuburile mozaicului, aurul reprezintă materia cea mai luminoasă, deoarece prin scînteierea sa se transformă într-o sursă de lumină; nu lumină reală, ci, ca să spunem aşa, magică; lumină care ridică figura într-o sferă în afara spaţiului şi a timpului, făcînd astfel mai evidentă detaşarea imaginii iconale de pămînt. Şi tocmai aceasta era una dintre îndatoririle fundamentale ale artistului medieval: să păstreze imaginii un caracter hieratic şi solemn" (V. Lazarev).

În funcţie de gradul de intensitate a iluminaţiei este calculată şi intensitatea culorilor. De obicei, un complex mozaical îşi are coloritul său dominant. După galbenul aurului (de care însă mozaiciştii nu făceau abuz, rezervîndu-l mai mult fondului), de un efect extraordinar la lumina lumînărilor, culorile cele mai des întrebuinţate erau în primul rînd albastrul, apoi violetul.

Începînd din sec. XIII mozaicul apare mai rar, locul lui este luat acum de frescă, în ale cărei cicluri reînvie stilul narativ, pitorescul, iluzia vieţii şi a realităţii. Sub Paleologi, pictura bizantină capătă amprenta umanismului caracteristic renaşterii intelectuale al acestei perioade. Mozaicurile vor căuta să redea frumuseţea figurilor, în compoziţii libere şi variate, aspecte ale vieţii cu multe detalii, eleganţa şi naturaleţea atitudinilor (care nu mai au nimic din rigiditatea epocilor anterioare), iar în locul fundalurilor de aur vor apare adevărate peisaje. „În mozaicurile de la Kahryé Djami te surprinde extraordinara frumuseţe a culorilor, rafinate şi ireale, asemenea unor smalţuri de preţ... Gama cromatică este mai limpede, sărbătorească, bogată în nuanţe, alcătuită din combinaţia unor culori foarte aprinse cu semitonuri delicate... Un efect deosebit au jocurile de culoare de pe draperii, unde sînt folosite amplu tonurile sclipitoare... Alături de această paletă rafinată şi strălucitoare, culorile lui Giotto pot părea prea puţin armonioase şi primitive... De aceea este pe deplin justificat interesul pentru arta bizantină al pictorilor veneţieni care au considerat-o totdeauna o mare şcoală a picturii" *(Idem)*.

Originea icoanelor trebuie căutată în regiunile Siriei, Egiptului şi Palestinei, unde probabil că din sec. III chiar începuseră să fie venerate efigiile unor martiri, sihaştri şi episcopi; apoi, icoane reprezentîndu-l pe Hristos, Fecioara şi diverşi sfinţi[150].

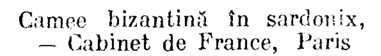
În primele secole ale creştinismului cultul icoanelor era interzis de Biserică; din sec. VI însă icoana a devenit un element al cultului. Pînă în sec. XI icoanele, deşi produse într-un număr enorm, sînt — cu foarte puţine excepţii — de o valoare artistică cu totul mediocră. Venerarea icoanelor era susţinută de motivările teologice ale Părinţilor Bisericii, — care o vor duce pînă la un pas de idolatrie.

Cele mai vechi icoane cunoscute datează[151] din sec. VI. La fel ca în mozaic, şi aici ochii sînt punctul focal al picturii. Poziţia personajului este totdeauna fron-

[150] Dealtminteri, în cadrul cultului imperial era venerată şi efigia împăratului; iar din sec. VI, şi războinicii se serveau de icoane ca de nişte protectoare amulete.

[151] „Ceea ce este cartea pentru cei care ştiu să citească este icoana pentru cei care nu ştiu; ceea ce e cuvîntul pentru auz este icoana pentru văz" — spunea Ioan Damaschinul. Dar deasupra acestei funcţii instructiv-edificatoare, menirea icoanei era să fie obiect de rugăciune şi contemplaţie; căci contemplînd icoana lui Hristos „ne sfinţim, ne umplem de credinţă, ne bucurăm, sîntem fericiţi /.../, mintea ne poartă, pe cît e cu putinţă, către înţelegerea divinităţii sale", Iar Theodor Studitul: „Icoanei lui Hristos i se datorează aceeaşi închinare ca şi lui Hristos, întrucît este asemănătoare lui Hristos".

tală. „Figura sfîntului era alungită, şi astfel dematerializată şi ruptă de pămînt. Era plasată pe un fundal auriu, care-l scotea din spaţiul real, ridicîndu-l deasupra realităţii. Această izolare de lume era şi mai mult intensificată de coloritul nefiresc al tabloului. Pînă şi fragmentele de natură, munţi sau plante, redate uneori în icoane, erau reduse la forme geometrice sau cristaline, şi de asemenea dematerializate, dînd impresia că ţin de o altă lume". În felul acesta, „datorită teoriilor iconoduli-

Camee bizantină în sardonix, — Cabinet de France, Paris

lor operele de artă au dobîndit o valoare mistică pe care în Occident n-au avut-o" (Wl. Tatarkiewicz).

În icoanele din secolele XI şi XII predomină un stil pur linear şi fonduri de aur, figurile sînt pictate din faţă, în atitudini statice şi avînd o expresie sever ascetică. Unele erau atîrnate pe parapetele de marmură *(témplon)* care separau altarul de navă — şi care în bisericile mai sărace erau de lemn *(iconostasul* de azi din bisericile ortodoxe). În următoarele două secole iau o mare dezvoltare icoanele portative lucrate în mozaic, cu o tehnică de o rară minuţiozitate şi fineţe. De asemenea, foarte popularele icoane hagiografice: în centru figura unui sfînt, iar de jur împrejur, scene miniaturale din viaţa lui. Mulţimea episoadelor — cunoscute de pictor din vasta literatură populară hagiografică — sînt îmbogăţite cu nenumărate amănunte din viaţa cotidiană; în timp ce tratarea este mai liberă, maniera mai firească, figurile reprezentate sînt mai puţin rigide, respectă proporţiile anatomice şi au mai multă naturaleţe în atitudine şi mişcări.

Un capitol interesant al istoriei artei bizantine îl formează manuscrisele miniate.

Toate bibliotecile — laice, bisericeşti sau mănăstireşti — îşi aveau un *scriptorium* în care lucrau copiştii. Spre deosebire de situaţia din bibliotecile occidentale ale timpului, unde copiştii erau numai călugări, în Bizanţ copiştii care aparţineau tuturor profesiunilor: profesori, medici, funcţionari, etc., îşi dedicau adeseori orele libere copierii de manuscrise. Ocupaţia aceasta era ţinută în mare cinste — şi chiar unii împăraţi (din sec. V pînă în sec. XIV, de la Theodosius II pînă la Ioan VI Cantacuzino) se îndeletniceau şi cu copierea şi ornarea manuscriselor. În mănăstiri se copiau — cum era şi firesc — numai texte religioase (în primul rînd Psaltirea, apoi Evangheliile, opere ale Părinţilor Bisericii, ş.a.); în timp ce în celelalte *scriptoria* copiştii salvau de la pieire şi difuzau operele lui Homer, Hesiod, Eschil, Sofocle, Euripide, Aristofan, Xenofon, Plutarh, Strabon.

Manuscrisele erau adeseori ilustrate în culori, cu scene, figuri sau motive ornamentale, reproducînd de obicei modele vechi, inspirate din antichitate, dar tratate liber. Episoade ale mitologiei greceşti au pătruns şi în manuscrisele textelor reli-

gioase. Cele din sec. VI aveau un aspect de-a dreptul somptuos (de felul celor păstrate azi în Bibl. Vaticanului sau în Bibl. Naţională din Paris). O adevărată capodoperă sînt manuscrisele *Omiliilor* călugărului Iacob din Kokkinobaphos (sec. XI), ornamentate cu scene foarte variate, biblice, fantastice, de palat — cortegii solemne, ceremonii, ospeţe, vînătoare, etc. — de o mare vivacitate, savoare, fantezie, simţ al observaţiei şi al pitorescului. — Adeseori ilustraţiile manuscriselor au constituit bogate surse de inspiraţie pentru pictorii de fresce[152].

Producţia bizantină — de-a lungul unui mileniu — de obiecte de artă somptuară şi decorativă a fost spectaculoasă, — prin marea sa varietate de genuri şi calitatea materialelor folosite, prin bogăţia surselor de inspiraţie (în majoritate orientale), prin fantezia şi rafinamentul combinaţiei mai multor materiale într-un singur obiect, şi prin perfecţiunea execuţiei. Resursele economice imense de care dispuneau curtea imperială, Biserica, mănăstirile, aristocraţia, înalţii demnitari, proprietarii funciari şi negustorii, explică şi cantitatea şi strălucirea acestor produse de lux. Adeseori astfel de obiecte de artă somptuară — de la orfevrerie pînă la veşminte de ceremonie — constituiau darurile cele mai apreciate pe care împăraţii bizantini le făceau, în scopuri politice, regilor şi prinţilor altor ţări.

Această producţie, începută din sec. V şi continuată neîntrerupt pînă la sfîrşitul Imperiului, şi-a avut perioada de apogeu în secolele XI şi XII. Seria obiectelor de lux este, practic, inepuizabilă: ceramică smălţuită pentru fabricarea veselei, ori a plăcilor decorative pentru pardoseala sau pereţii clădirilor; porţi sculptate de bronz, mult cerute şi de bisericile din Occident; plăci sculptate din acelaşi material, uneori şi sub formă de diptice sau triptice, — adevărate icoane în basorelief; sticlărie de lux şi vitralii — pe sticlă pictată cu email — produse în Bizanţ poate chiar din sec. X (deci înaintea Apusului); piese de mobilier, combinînd în decoraţia lor materiale preţioase diverse; elegante vase lucrate din pietre rare (alabastru, onix, jasp, calcedoniu, etc.); veselă de argint decorată cu tehnica *au repoussé;* icoane de argint, aurit sau nu, ale căror ornamente şi figuri sînt lucrate cu aceeaşi tehnică; diferite obiecte emailate şi cu incrustaţii de pietre preţioase (meşterii bizantini incastrau adeseori emailul într-o reţea metalică — aşa-numitul „email cloisonné"); plăci sculptate de fildeş, de la dimensiuni miniaturale pînă la mari dimensiuni — ca cele care ornează faimosul tron episcopal al lui Maximinian din Ravenna[153]; casete de bronz sculptat, de aur şi argint, sau din plăci de fildeş sculptate; monede cu efigii şi motive artistic lucrate (începînd din sec. XII); bijuterii de uz personal şi — pentru costumele ceremoniale — podoabe vestimentare de o mare diversitate de motive, tehnici şi materiale; ţesături de preţ[154], broderii cu fir de aur şi argint, mătăsuri cu desene şi motive de inspiraţie în mare parte orientală; nenumărate feluri de obiecte religioase, de uz liturgic — veşminte sacerdotale, potire, cădelniţe,

[152] Cele mai vechi manuscrise miniate bizantine care ne-au rămas sînt: *Papirusul (rotulus) lui Iosua*, din sec. VII, dar după un original din sec. V (Bibl. Vaticana); *Evangheliarul lui Rabula*, din 586 (Bibl. Laurenziana, Florenţa) şi — cel mai celebru, din sec. VI, scris cu litere argintii pe pergament purpuriu — *Evangheliarul de la Rossano*, în Calabria. Din grupul de *Psaltiri ale aristocraţilor*, cele mai frumoase miniaturi (în număr de 14, pe întreaga pagină) le conţine manuscrisul „Gr. 139" (Paris, Bibl. Naţională), executat în sec. X la Constantinopol, pentru un împărat bizantin.

[153] Tot din prima mare perioadă a fildeşurilor bizantine (sec. IV—VI) fac parte şi „dipticele consulare"; capodopera genului este „dipticul Barberini" (Paris, Louvre); din a doua perioadă (sec. X—XII), celebru este basorelieful reprezentînd încoronarea împăraţilor Romanos IV şi Eudocia (Paris, Bibl. Naţională).

[154] Renumite sînt (un capitol important al artei somptuare bizantine) ţesăturile de mătase cu scene — din ţesătură — din sec. X: giulgiul din tezaurul catedralei din Sens, şi aşa-numitul „giulgiu al lui Carol cel Mare" din tezaurul catedralei din Aachen (Aix-la-Chapelle).

candele, patene, talere, etc.; relicvare și cruci — de aur, argint, emailate, încrustate cu pietre prețioase, ș.a.m.d.

O mare cantitate de obiecte de genul celor enumerate mai sus, jefuite masiv de cruciații din 1204, se află azi în bisericile și muzeele din Occident. Influența artei decorative bizantine asupra celei apusene, sud-est europene și ruse, începuse demult, dar va mai continua încă trei secole după căderea Bizanțului.

DIFUZIUNEA ȘI INFLUENȚA ARTEI BIZANTINE

Aria de expansiune și de influență a artei bizantine este imensă, întinzîndu-se — în perioade diverse, prin forme și cu intensități diferite — din Orientul Apropiat pînă în Anglia, din Palermo pînă la Novgorod și din Palestina pînă în țările scandinave.

Evident că, mai întîi și mai intens, răspîndirea și influența artei bizantine s-a manifestat în țările limitrofe Imperiului și la popoarele cu care bizantinii au avut contacte directe și continui. Astfel, în zona Balcanilor, la bulgari — creștinați de misionari greci din Bizanț — arta religioasă bizantină a fost receptată repede și a rămas dominantă pînă în sec. XV; dar (fenomen întîlnit și în alte țări de religie ortodoxă) a continuat, mai mult sau mai puțin, pînă în zilele noastre. Un exemplu concludent pentru arhitectură și pictura de fresce (pe lîngă alte exemple citate mai sus) este marea biserică din Boiana. — În Serbia sînt numeroase biserici bizantine construite sau pictate de meșteri aduși din Constantinopol — în timp ce școlile locale (de pildă, cea macedoneană) au introdus și elemente provenind din tradiții autohtone.

În Rusia, unde chiar și bisericile de lemn au adoptat, mai mult sau mai puțin fidel, planul celor bizantine, arhitectura de stil bizantin este ilustrată — încă din sec. XI — de biserica Sf. Sofia din Kiev, de catedrala din Novgorod și, în sec. XIV, de biserica Adormirii Maicii Domnului din Kremlin. La Novgorod s-a constituit o importantă școală de pictură bisericească bizantină, ajunsă la apogeu în sec. XIV și ilustrată de Andrei Rubliov (1370-cca 1430). În același secol, școala din Moscova asimilase și ea stilul picturii epocii Paleologilor. Dacă în arhitectura religioasă rusă planul bisericilor s-a îndepărtat de modelele bizantine (totodată adoptînd și caracteristica formă de bulb a turlelor), în schimb în fresce, icoane și miniaturile manuscriselor stilul bizantin s-a menținut permanent[155].

Două importante focare de artă bizantină au fost cel din insula Cipru (și cu influențe italiene, însă) și cel din insula Creta — în a cărei importantă școală de icoane s-a format și Domenikos Theotokopoulos (El Greco), în operele căruia „transcendentalismul bizantin capătă pentru ultima dată o expresie splendidă și sublim artistică" (V. Lazarev).

În Țările Românești, influența bizantină a pătruns prin intermediul meșterilor și artiștilor sîrbi (de ex. la biserica Mănăstirii Cozia, 1387). După înființarea mitropoliei din Țara Românească (1359) domnitorii români au adus meșteri din Bizanț — a căror contribuție s-a exprimat magistral în arhitectura și frescele Bisericii Domnești din Curtea de Argeș (sec. XIV). În domeniile sculpturii în lemn, al fres-

[155] Dar, „în comparație cu arta bizantină, arta rusă este mult mai puțin aristocratică; ea este alimentată permanent cu sevă populară, formele sale sînt mai pămîntești, idealurile pe care le întrupează ea au pierdut austeritatea bizantină; /ea are — n.n. *O.D.*/ o concepție mai emotivă și mai lirică a religiei, care rămîne strîns legată de viață" (V, Lazarev).

cei, al icoanelor, al broderiilor, al obiectelor de uz liturgic, al manuscriselor miniate, influenţa bizantină este evidentă şi constantă în Valahia; de asemenea şi în Moldova — unde însă arhitectura bisericilor preferă, în locul modelelor bizantine, influenţele goticului, care au dus la crearea elegantului „stil moldovenesc".

Şi arta arabă la începuturile sale (şi pînă în timpul califilor abbasizi) a beneficiat într-o măsură de influenţa bizantină[156]. Elemente ale arhitecturii bizantine

Fragment dintr-o ţesătură de mătase bizantină, reprezentînd (în medalion) o scenă din *jocurile de circ*. — *Musée de Cluny*, Paris

au fost adoptate şi de turci, după 1453. „Moscheile imperiale de la Istanbul sînt adevărate descendente ale Sf. Sofia, ale cărei formule le-au perfecţionat, asigurînd, prin suprimarea coloanelor, o mai bună comunicaţie între colaterale şi spaţiul central al edificiului" (Ch. Delvoye.)

O mare răspîndire a cunoscut stilul bizantin în arta Occidentului, — îndeosebi stilul mai simplu şi mai realist al şcolilor din provinciile orientale ale Imperiului; în timp ce „arta bizantină din Constantinopol anterioară secolului al XIII-lea, care folosea tehnici de lux şi păstra tradiţia elenică, cu stilul său savant şi delicat, nu putea fi asimilată de meşterii a căror pregătire era sumară, resursele erau mediocre, iar mijloacele tehnice erau rudimentare" (L. Bréhier).

Istoria contactelor cu arta bizantină care au lăsat urme vizibile în arta ţărilor occidentale începe chiar din sec. VI — odată cu construcţia şi decorarea cu mozaicuri a unor mari biserici din Franţa (Tours, Clermont, Nantes, Toulouse). În sec. VII călugării creştini anglo-saxoni din Northumbria — a căror Biserică a fost reorganizată de misionari greci din Bizanţ — au primit şi opere de artă bizantină. Influenţa acestora a dus la abandonarea labirintului de linii ale artei decorative irlandeze, determinînd în schimb apariţia unor elemente clar bizantine în sculptură şi în miniaturile manuscriselor. — În secolul următor, în Italia, prezenţa unor modele bizantine este neîndoielnică în multe opere de artă longobardă — ca în cele din capelele palatine din Pavia şi Benevento, sau în figurile în basorelief ale celebrului altar din piatră al ducelui Ratchis (Cividale del Friuli).

La nord de Alpi, epoca aşa-numitei „renaşteri carolingiene" a însemnat o perioadă de intensă influenţă bizantină. Au contribuit la aceasta şi prezenţa nume-

[156] De ex., în mozaicurile cu motive ornamentale ale moscheei ommayazilor din Damasc, lucrate de artişti bizantini; sau în cele ale moscheei lui Omar din Ierusalim.

roaselor ambasade din Bizanț la curtea regilor franci — care aduceau cu ele și daruri prețioase: obiecte de artă din aur, argint și fildeș, țesături, broderii, mătăsuri, veșminte de purpură, bijuterii, etc. În acest timp — și după moda bizantină — la curtea lui Carol cel Mare s-au introdus piese vestimentare de aparat; capela palatină cu plan octogonal de la Aachen este inspirată de modelul bisericii S. Vitale din Ravenna; iar manuscrisele miniate, scrise cu litere unciale de aur pe un fond de purpură (ca cele ale Evangheliilor păstrate azi în bibliotecile din Viena, Bruxelles și Aachen) arată originea lor cert bizantină[157].

În secolul al IX-lea, influențele bizantine se resimt puternic în fildeșurile sculptate sau în manuscrisele miniate executate de călugării celebrei mănăstiri St. Gall din Elveția. În secolul următor, în Germania împăraților ottonieni — care țineau atît de mult să imite fastul curții constantinopolitane — artiștii locali imită cu succes fildeșurile și emailurile bizantine. În acest timp, în Boemia și Saxonia se construiesc biserici rotunde sau octogonale de tip bizantin; iar în *scriptoria* din multe mănăstiri germane copiștii execută manuscrise cu miniaturi în care reapar figurile spiritualizate din modelele lor bizantine.

Bizanțul a furnizat modele, teme, tehnici și artei romanice a Occidentului — cum ar fi „motivul iconografic al animalelor stînd față-n față, din țesăturile bizantine și orientale"; pe de altă parte, „Occidentul, care avea să dea dovadă de o puternică originalitate în domeniul vitraliilor, se pare că ar fi primit și aici un prim imbold din partea Constantinopolului" (Ch. Delvoye). Bizanțul a păstrat forma antică a picturii pe lemn, transmițînd-o prin icoane Occidentului încă din timpul lui Carol cel Mare. Pictorii bizantini posedau „o anumită tehnică de iluzionism, folosind fondul de aur care învăluie figurile într-o lumină ca din altă lume: este un pas spre atitudinea conceptuală a artei medievale" — cum remarca Otto Demus.

Intensele relații ale republicilor marinare italiene (îndeosebi Veneția și Pisa) cu Constantinopolul au făcut să ajungă în Peninsulă modele și meșteri greci, cu care au pătruns și influențe bizantine. Un produs al acestora sînt crucifixele și Madonele cu Pruncul în brațe; iar exponenții cei mai de seamă ai acestor influențe — care însă au umanizat modelele bizantine, dîndu-le o vibrantă viață interioară — au fost Cimabue și Duccio di Buoninsegna. „Frumusețea senină și demnitatea, exprimate în figurile Madonei și sfinților, au fost poate contribuția cea mai substanțială și mai durabilă pe care arta bizantină a adus-o repertoriului italian de tipuri" — notează O. Demus. Artiștii bizantini le-au sugerat italienilor „peisajul arhitectural, structurile plastice aranjate într-o vagă ambianță tridimensională". Motivele peisajului lui Giotto sînt prefigurate în arta bizantină. Dar — „poate că cea mai importantă contribuție adusă de Bizanț noii arte occidentale privește reprezentarea peisajului,— a peisajului nu numai ca scenariu, ci și ca acompaniament orchestral al melodiei compoziționale figurative"[158].

Strălucirea cromatică proprie mozaicurilor bizantine — atît de prezente în monumentele Veneției, marea mediatoare între Bizanț și Occident — n-a putut să nu influențeze simțul coloristic atît de viu al pictorilor venețieni, de la Paolo Veneziano pînă la Giovanni Bellini. — Prin intermediul Italiei, în secolele XII și XIII elemente ale artei bizantine (motive iconografice în fresce și miniaturi) ajung și în

[157] Cu toate acestea, spre deosebire de stilul hieratic, idealizat bizantin, figurile acestor miniaturi elaborate în *scriptoria* carolingiene sînt tratate mai liber și mai realist.

[158] Același O. Demus conclude: „*Bizanțul a contribuit să facă din arta occidentală* un instrument pentru a modela și propaga idei într-o formă monumentală — și să inculce în figurile și acțiunile umane o anumită demnitate și o senzație de viață; a transmis Occidentului medieval o expertă cunoaștere a folosirii culorii și efectelor ei; și i-a dat primul gust de umanism — dar nu umanismul superficial al intelectului, ci unul mai profund: umanismul spiritului".

— Despre arta bizantină în România se va trata pe larg în vol. 3 al acestei cărți.

Franţa (la Cluny), sau în sudul Angliei (catedrala din Canterbury); iar din teritoriile Germaniei (sau, poate, din şcoala Novgorodului) pătrund pînă în Danemarca şi în sudul Suediei. — În schimb arta gotică era prea puternic şi organic structurată (potrivit unor tradiţii, idei, sensibilităţi şi gusturi fundamental diferite) pentru a mai putea accepta sugestii din partea artei bizantine (în afară doar de cîteva elemente iconografice, pur formale)[159].

BIZANŢUL ŞI ŢĂRILE ROMÂNE

Ţinuturile meridionale româneşti au intrat în sfera de influenţă politică şi culturală a Bizanţului îndeosebi după victoria din 975 a împăratului Ioan Tzimiskes asupra bulgarilor. Teritoriile dintre Dunăre şi Marea Neagră ajung acum sub autoritatea Bizanţului, — fapt ce determină o afluenţă de soldaţi, negustori, preoţi şi călugări bizantini, de meşteri constructori de fortăreţe (Păcuiul lui Soare) şi de biserici. În cnezatele româneşti transilvane din sec. X suzeranitatea împăratului bizantin este recunoscută — de pildă de Menumorut. Mircea cel Bătrîn, purtînd titlul de „despot al ţării lui Dobrotici" (Dobrogea), este reprezentat la Cozia în ţinuta de ceremonie a împăraţilor bizantini — cu coroană de aur, hlamidă roşie şi încălţări brodate cu fir.

Structura statului — în Ţara Românească şi în Moldova — este asemănătoare celei a Bizanţului. Asemenea bazileului, voievodul român îşi arogă prerogativa de judecător suprem, deţinînd totodată şi puterea spirituală. Transmiterea succesiunii ereditare, asocierea la domnie, titlul de Autokrator, coroana voievodală, jurămîntul cu ocazia ungerii lui ca domn, urmează modelele bizantine[160]. Influenţa bizantină asupra instituţiilor juridice se manifestă (dar „într-un context românesc preponderent") în dreptul civil şi procedura civilă, în dreptul familiei, în dreptul canonic şi legislaţia bisericească. Dreptul penal al lui Iustinian şi al *Bazilicalelor* se aplica în Moldova încă din timpul lui Alexandru cel Bun. „Justiţia penală oficial adoptată şi impusă de domnie se sprijinea puternic la începutul sec. XV pe dreptul penal bizantin" (V. Al. Georgescu).

Relaţiile bisericeşti cu Bizanţul — prin înfiinţarea, în 1359, a mitropoliei Ţării Româneşti pusă sub autoritatea patriarhiei constantinopolitane — capătă şi un caracter politic. Raporturile cu mănăstirile de la Muntele Athos încep încă din sec. XIV. Mitropolitul Nifon al Ţării Româneşti fusese în două rînduri patriarh al Constantinopolului. Prezenţa patriarhului ecumenic la sfinţirea bisericii Curtea de Argeş (1517) subliniază importanţa relaţiilor româno-bizantine. Cu toate acestea, încă de la sfîrşitul secolului al XIV-lea pretenţiile patriarhului din Constantinopol

[159] După opinia lui Otto Demus, „pe la mijlocul sec. XII, două idei revoluţionare — a corpului articulat şi a figurii animate — au fost duse de bizantini în nordul Franţei, unde au devenit elemente ale stilului gotic".

[160] Legăturile cu Bizanţul rămîn mereu strînse. Dan, nepotul lui Mircea cel Bătrîn, îşi petrece tinereţea la Constantinopol. La curtea imperială îşi vor găsi adăpost diferiţi pretendenţi la tron. *Maria din Mangop, soţia lui Ştefan cel Mare, era o prinţesă de sînge imperial, o descendentă a* Comnenilor din Trebizonda. Constantin Brâncoveanu va avea consilieri foşti patriarhi ai Constantinopolului. Mulţi înalţi demnitari din Moldova şi Ţara Românească erau de sînge bizantin (cf. N. Iorga).

vor întîmpina opoziţia puterii politice locale: aceasta va hotărî înfiinţarea noilor episcopate, iar episcopii vor fi numiţi de Domnul Ţării.

Arhitectura militară de tip bizantin realizează, în sec. X, puternica cetate bizantină Păcuiul lui Soare (din com. Ostrov, jud. Constanţa), cu ziduri din blocuri mari de piatră prinse cu mortar, care la bază au o grosime de aproape 6 m. În domeniul arhitecturii religioase influenţa artei bizantine este atestată încă din secolele V-VI în regiunea Dobrogei — unde au fost identificate nu mai puţin de 32 de bazilici, dintre care marea bazilică din Constanţa (48,10 m pe 23,45 m) avea funcţie de catedrală episcopală. (O alta, cu o funcţie similară, era la Tropaeum Traiani — cf. Corina Nicolescu). Din secolele X — XII datează bisericile din Dinogetia, Niculiţel (cu plan treflat) şi Basarabi-Murfatlar; iar din secolele XIV şi XV — biserica domnească din Curtea de Argeş, mănăstirea Snagov, vechea mitropolie din Tîrgovişte, biserica Sf. Dumitru din Craiova, ş.a. În Ţara Românească (nu însă şi în Moldova sau în Transilvania) se vor păstra şi în secolele următoare tehnicile bizantine în sistemele de boltire şi în decorarea faţadelor cu mici discuri policrome de ceramică smălţuită.

În domeniul picturii zugravii vor păstra, timp de secole, tradiţia bizantină. Reprezentativ rămîne ansamblul din Biserica Domnească de la Curtea de Argeş (sec. XIV), urmat — peste două secole — de frescele exterioarelor faimoaselor biserici din nordul Moldovei, în care tradiţia bizantină a căpătat o interpretare originală. De remarcat este frecvenţa unor teme iconografice privind istoria Bizanţului, începînd cu scenele din viaţa lui Constantin cel Mare (de la Arbore, biserica mănăstirii Hurezi, sau admirabila scenă din Pătrăuţi) şi terminînd cu asediul Constantinopolului, reprezentat în biserica Sf. Maria Orlea (Haţeg) şi îndeosebi în ansamblurile picturale din sus-amintitele mănăstiri moldoveneşti.

Icoanele de stil bizantin care s-au păstrat datează dintr-o epocă tîrzie (secolele XVI — XVII). Dar icoana Sf. Ana de la mănăstirea Bistriţa ar fi — potrivit tradiţiei — dăruită în 1401 soţiei lui Alexandru cel Bun de Manuel II Paleologul; iar icoana Maicii Domnului de la Neamţ, de împăratul Ioan VIII. Sînt icoane procesionale de dimensiuni mari, pictate pe ambele feţe, asemenea celor din Bizanţ din secolele XIII şi XIV — În perioada cuprinsă între secolele X — XIV, atelierele locale (din Voineşti, Cotnari, Tismana, Oţeleni, etc.) produc obiecte de uz liturgic, vase de ceramică, podoabe, de factură bizantină. În Moldova, ţesăturile şi broderiile pieselor de cult şi ale veşmintelor arhiereşti (din muzeele mănăstirilor din Tismana, Putna, Cozia, Neamţ, Agapia, etc.) sau cele ale costumelor ceremoniale de curte, au linia şi fastuoasa bogăţie a modelelor lor bizantine.

În literatura noastră veche influenţa bizantină a venit prin intermediul traducerilor în slavonă, dar şi direct de la originalele greceşti — ca în cazul cronografelor. Radu Greceanu, Ion Neculce sau Dimitrie Cantemir îşi culeg informaţiile de la cronicarii bizantini.

Literatura bizantină ne-a dat — prin traduceri fie direct din greceşte, fie prin intermediare slavone — foarte răspînditele cărţi populare: *Albinuşa* sau *Floarea Darurilor*, *Războiul Troadei*, *Isopia*, *Fiziologul*, *Sindipa filosoful*, *Varlaam şi Ioasaf* — tradus de boierul erudit Udrişte Năsturel, — sau romanul de dragoste *Erotocritul*, difuzat prin două traduceri din greceşte şi o prelucrare a lui Anton Pann. De îndepărtată inspiraţie bizantină sînt şi *Învăţăturile lui Neagoe Basarab*, ilustrînd un gen literar foarte răspîndit în Bizanţ încă din secolul al VII-lea.

CULTURA ŞI CIVILIZAŢIA BIZANTINĂ ŞI OCCIDENTUL

„Pînă la cucerirea latinilor Constantinopolul a rămas capitala nediscutată a civilizaţiei europene. Timp de unsprezece secole Constantinopolul a fost centrul lumii luminate" (St. Runciman).

Primul mare imperiu care — spre deosebire de cel al lui Alexandru Macedon şi de Imperiul roman — a creat, într-o sinteză originală şi de lungă durată, o civilizaţie şi o cultură constituite din elemente europene, greco-latine clasice şi elemente împrumutate din tradiţiile Orientului Apropiat — începînd de la o dată cînd, în Occidentul secolului al V-lea, invaziile barbare au dus la o ruptură totală cu civilizaţia şi cultura romană, Bizanţul a păstrat şi cultivat timp de un mileniu tradiţiile culturii greceşti şi dreptul roman (adaptîndu-l la noile condiţii şi integrîndu-i elemente de drept antic grec precum şi cutume orientale) şi şi-a creat structuri politice, administrative, diplomatice şi militare eficiente. În Bizanţ s-au păstrat timp de o mie de ani „noţiunea de stat şi de drept public, oraşele şi clasele urbane, tehnicile diverselor meşteşuguri, artele şi ştiinţele, şi chiar învăţămîntul de stat. La începutul secolului al X-lea Bizanţul apărea ca singurul stat civilizat al creştinătăţii, singurul care făcea figură de stat modern" (L. Bréhier).

Bizanţul a avut un rol considerabil în apărarea Occidentului împotriva ameninţătorului val de invazii ale arabilor din sec. VIII. În următoarele două secole, Bizanţul a pus capăt pirateriei sarazinilor, musulmanilor din Africa Septentrională, asigurînd libertatea navigaţiei în Mediterană, dezvoltarea comerţului maritim — şi, prin aceasta, prosperitatea oraşelor de pe coastele italiene, catalane şi provensale. Rolul civilizator şi culturalizator al Bizanţului a fost evident şi binefăcător (în forme şi proporţii diferite) pentru popoarele din vecinătatea graniţelor Imperiului — pentru bulgari, sîrbi, ruşi, caucazieni. Chiar şi pentru arabi: primele construcţii publice musulmane au fost opera meşterilor bizantini; pînă în sec. VIII actele oficiale ale curţii şi administraţiei califatului erau redactate în limba greacă; şcolile constantinopolitane erau ţinta intelectualităţii islamice; califii omayyazi şi abbasizi adunau manuscrise greceşti şi puneau să se traducă în limba arabă operele cele mai renumite de ştiinţă, medicină şi filosofie elenice. În sec. IX, la Bagdad s-a format, sub influenţa Bizanţului, o mare şi fecundă mişcare intelectuală; iar Mihail Psellos avea printre studenţii săi şi foarte mulţi arabi[161].

În Occidentul Europei prestigiul civilizaţiei şi culturii bizantine a fost imens — cum am arătat mai sus. În sec. IX, dogii Veneţiei îşi trimiteau fiii să-şi completeze educaţia la Constantinopol. Exarhatul din Ravenna a fost principalul focar de artă bizantină din Italia. În Sicilia, omul de întinsă cultură care a fost împăratul Frederic II a adoptat concepţii şi metode ale administraţiei Bizanţului. Am văzut cum influenţa culturii bizantine a ajuns, în Occident, pînă în Britania — unde mulţi călugări irlandezi vorbeau limba greacă încă din sec. VII.

Uneori Bizanţul a devenit un punct de referinţă pentru alte ţări europene şi în ordine politică. „Concepţia despre puterea imperială, aşa cum o cunoscuse Bizanţul şi cum o definise *Codul lui Iustinian*, era un model bine făcut pentru a plăcea absolutismului tuturor suveranilor" — observă cu pertinenţă Ch. Diehl. „Însăşi monarhia lui Ludovic al XIV-lea derivă din dreptul lui Iustinian" — care este un punct de plecare al concepţiei legiştilor despre puterea regală. Chiar în ordine teologică — „superioritatea incontestabilă pe care teologia bizantină a avut-o asupra

[161] Chiar şi turcii şi-au modelat în mare parte diplomaţia, eticheta şi ceremonialul de curte, instituţiile de stat şi organizarea administrativă după modelul Bizanţului.

celei din Occident pînă în sec. XII, i-a asigurat celei dintîi o certă influență asupra celeilalte, începînd cu Scotus Eriugena care în sec. IX îl traducea pe Pseudo-Dionisie și pe Maximos Mărturisitorul, pînă la Petru Lombardul și Toma din Aquino care se inspirau din Ioan Damaschinul"[162].

Societatea bizantină împrumutase din lumea Orientului Apropiat — pe lîngă superstițiile arhaice — și gustul fastului strălucitor, al culorilor vii, al luxului îmbrăcămintei și al podoabelor; dar această societate era europeană prin tradițiile, limba și cultura elenică; comori pe care le-a păstrat și cultivat, și pe care marii erudiți din Constantinopol le-au difuzat în Occident, mai ales după căderea Bizanțului. Cardinalul Bessarion, grec din Trapezunt, își aduce la Roma prețioasa sa bibliotecă, pe care în 1467 o dăruiește Signoriei venețiene: 900 de volume care vor forma primul nucleu al renumitei Biblioteca Marciana. Bessarion îi protejează pe învățații greci refugiați, pe eruditul filolog Ioan Lascaris, pe istoricul Laonicos Chalcondylas, pe Ioan Arghyropoulos, maestrul lui Poliziano și al lui Lorenzo dei Medici, — care răspîndesc cultura greacă de la înălțimea catedrelor lor din diferite Universități occidentale. Învățămîntul profesat deci și valoroasele fonduri de manuscrise vor alimenta începuturile umanismului european. Îm 1519, limba greacă se preda la Universitățile din Cambridge, Oxford, Louvain, ș.a. Ioan Lascaris își tipărește la Milano *Gramatica greacă* (1476—1480); iar Chalcondylas, prima ediție a Poemelor lui Homer (1488).

În 1515, papa Leon X, sfătuit de Erasm, fondează la Roma un gimnaziu grec. În Franța, Francisc I — care, în castelul său din Fontainebleau crease o bibliotecă cuprinzînd și 546 de manuscrise grecești — îl cheamă la Paris pe Lascaris și împreună plănuiesc înființarea unui institut de învățămînt superior, asemănător întrucîtva Universității din Constantinopol — care va deveni mai tîrziu ilustrul Collège de France. Același Francisc I întemeiază în 1539 „Imprimeria Regală" — în care se vor tipări (sub îngrijirea elenistului Robert Estienne) ediții în limba greacă din operele marilor scriitori ai antichității eline.

LA FRONTIERELE IMPERIULUI: CULTURA ȘI CIVILIZAȚIA ARMEANĂ

În imediata apropiere a spațiului bizantin, pe podișul dintre Caucaz și Munții Taurus, Marea Caspică și Marea Neagră, se constituise cu multe secole înainte un stat care urma să devină un „stat-tampon" — regatul Armeniei[163]. Teritoriul său,

[162] În urma contactelor cruciaților cu Bizanțul și a activității umaniste a curții normande din Sicilia se traduc în lb. latină numeroase opere ale filosofilor, medicilor și teologilor greci — devenite în felul acesta accesibile Occidentului încă din primii ani ai sec. XII (cf. M.V. Anastos). — Trei secole mai tîrziu. *Geografia* lui Strabon va fi cunoscută pentru prima oară Occidentului datorită lui Gemistos.

[163] Format prin fuziunea tipului local urartic cu elementul arian (proces etnogenetic încheiat la mijlocul mileniului II î.e.n., după ce în sec. XIX î.e.n. triburile de pe platoul armean care vorbeau armeana se unesc sub conducerea tribului Haia, — *hai* rămînînd să însemne „armean"), poporul armean a avut, cu intermitență, cinci perioade — totalizînd doar 770 ani — de independență și suveranitate statală, Între acestea a fost și epoca domniei lui Tigran cel Mare (95—55 î.e.n.), cuceritorul Siriei și Mesopotamiei, învins apoi de romani. Regatul armean, anexat Imperiului de Traian (114), devine provincie romană. După o nouă perioadă de independență (117—387), Armenia este împărțită între Persia și Bizanț; iar în secolele VII—IX, ajunge sub dominație arabă. Dar în 855 Armenia obține (din partea califatului și a Imperiului bizantin) recunoașterea ca regat. În sec. XI, regele Gaghik II îi învinge momentan pe turcii seldjucizi — care însă își vor menține dominația asupra Armeniei timp de două secole; după care, vor fi înlocuiți de mongoli. În 1375, turcii pun capăt existenței Armeniei Mici — și țara va rămîne sub turci. În 1918, pe teritoriul Armeniei Răsăritene a luat ființă Republica Armeană independentă, devenită peste doi ani R.S.S. Armeană (29,8 mii km², cca 3 milioane locuitori; incluzîndu-i și pe cei care trăiesc în alte țări, numărul armenilor este apreciat la cca 8 milioane).

traversat de mari migraţii de popoare, a rămas (menţinîndu-şi însă o profundă identitate naţională şi originalitate culturală) o zonă de influenţă, succesiv, iranică, elenistică, romană şi bizantină: în sec. VI, Iustinian declarase Armenia chiar provincie a Imperiului bizantin. Discordiile n-au întîrziat: Armenia sprijinea mişcarea eretică a monofiziţilor — dar mai mult din motive de rezistenţă politică. Cînd, în sec. XI, un principe armean trecu Munţii Taurus şi fondă în Cilicia un stat numit „Armenia Mică", conflictele cu Bizanţul s-au intensificat; cu atît mai mult cu cît armenii erau instigaţi şi de cruciaţi: în 1199, Leon II este încoronat — cu sprijinul lui Frederic Barbarossa — chiar de Papa ca rege al Armeniei.

Armenia a fost prima ţară din lume în care creştinismul a fost recunoscut ca religie de stat, în anul 301. Faptul a avut consecinţe fundamentale asupra dezvoltării culturii armene şi, în primul rînd asupra arhitecturii religioase. Vechile temple păgîne au fost demolate, pe locul lor construindu-se imediat biserici creştine. Bisericile armene[164], toate construite din piatră, regulat fasonată, prezintă din punct de vedere arhitectonic un interes deosebit.

Iniţial, în stilul lor se puteau identifica influenţe siriace şi elenistice. Dar începînd din sec. V (dacă nu chiar înainte) Armenia a adus în arhitectura bisericească inovaţii importante. Planul de cruce cu braţe egale, boltele cu nervaturi şi cupola aşezată pe un tambur pătrat susţinut de patru coloane, cu diferite variante, au fost — după Strzygowski — folosite pentru prima oară în Armenia. Alte inovaţii intervenite în arhitectura armeană începînd din sec. V au fost: „biserica cu turlă centrală (Ecimiaţin, Mastara, Hripsime), turla centrală aplicată pe bazilica existentă, variante ale bisericii cu plan în cruce şi cupolă centrală, cu abside triunghiulare sau rectangulare. Planul central este inspirat de mausoleele orientale /.../ Trăsăturile generale ale arhitecturii armene sînt masivitatea exterioară şi înălţarea unei turle centrale cu cupolă conică sau piramidală" (S. Selian). Adeseori acoperişul era la început din lemn, dar piatra predomina în acoperişurile în boltă şi, mai des, în cupolă. Prin marea diversitate de variante arhitectonice realizate în sec. VII (şi chiar VI), precum şi prin surprinzătoarea pricepere tehnică a constructorilor (de pildă, în realizarea boltelor cu lunete), arhitectura armeană a anticipat cu cîteva secole arhitectura romanică a Occidentului.

O altă caracteristică a bisericilor armene este ornamentarea exteriorului cu sculpturi în baso- şi altorelief. Uneori, acestea abundă — ca în cazul celebrei biserici de pe insula Ahtamar (pe lacul Van, edificată între 915—921), al cărei exterior este ornat de numeroase basoreliefuri cu subiecte biblice. Ornamentaţia este de regulă cu complicate împletituri geometrice, — dar şi cu motive vegetale, cu păsări şi animale (şi, mult mai rar, cu figuri umane). Interiorul era decorat — mai ales din secolele VI şi VII — cu capiteluri pictate în roşu, cu mozaicuri şi fresce, din care însă foarte puţine (şi fragmentare) s-au păstrat [165].

În domeniul arhitecturii minore, genul caracteristic predominant, timp de patru secole (IV-VII), au fost stelele crucifere. Înalte de 2—4 m, montate pe un soclu sculptat de jur-împrejur plasat pe un piedestal cu scări înalt de 2—8 m, stelele — în formă uneori de coloană, alteori prismatice — sculptate, se termină printr-un capitel de asemenea sculptat cu fineţe. Acest tip de stelă (derivat din monoliţii urar-

[164] Numărul unor asemenea monumente arhitectonice istorice înregistrat pe teritoriul Armeniei Sovietice este de 4 147.

[165] Un deosebit interes arhitectonic prezintă — sub raport tehnic şi artistic — şi construcţiile civile (ale căror ruine sau urme se mai păstrează) din secolele V—VII (palatele seniorilor feudali, sălile de recepţie, termele, teatrele, cetăţile, podurile cu 4 şi chiar mai multe arce); „construcţii care aproape că nu sînt inferioare celor religioase sub raportul compoziţiei, a faţadelor şi ornamentaţiei sculpturale" (M.S. Hasratian).

tieni din secolele VIII-VII î.e.n., înălțați pe un soclu și purtînd inscripții cuneiforme) a constituit prototipul unui gen de artă sculpturală, caracteristic și rezervat exclusiv Armeniei: *khacikar*-ul.

„Chiar dacă poporul armean n-ar fi creat în Evul Mediu decît *khacikar*-urile, acestea ar fi fost deajuns pentru a-l plasa în rîndul popoarelor care pot să fie mîndre de arta lor" (M.S. Hasratian).

Khacikar-urile — un gen de artă cultivat fără întrerupere timp de opt secole și jumătate (840—1700) — sînt, în ultima analiză, o variantă a stelei: un bloc de piatră plantat vertical, sculptat, asemenea stelelor întîlnite și la alte popoare. Stilul *khacikar*-urilor însă este cu totul deosebit. Așezate pe un soclu sau direct pe pămînt, încastrate în zid sau sculptate pe suprafața plană a unei stînci, plasate cîte una singură sau mai multe la un loc, ele au apărut în a doua jumătate a sec. VIII, cînd cuceritorii străini i-au privat pe armeni de posibilitatea de a construi edificii religioase de proporții mari sau medii[166]. La început, *khacikar*-urile erau utilizate ca pietre de hotar și — foarte multe — ca pietre de mormînt; după care, au servit ca monumente comemorative, consemnînd diferite evenimente (o victorie militară, un moment politic important, începerea unei construcții, restaurarea unei biserici, o donație făcută unei mănăstiri, etc.). Adesecori erau încastrate în interiorul unei biserici sau în pereții exteriori, așezate pe fațada clădirii, de obicei alături de portal. Mentalitatea populară le înzestra cu puteri supranaturale: protejau contra secetei, a grindinei, a cutremurelor, ș.a. — Numai pe teritoriul Armeniei Sovietice, numărul *khacikar*-urilor este de aproximativ 40. 000.

Fața dinspre apus a unui *khacikar* este totdeauna sculptată; cea opusă, este lăsată netedă, sau este acoperită de inscripții (care furnizează cercetătorilor importante informații istorice). În mijlocul compoziției feței sculptate se află crucea, înconjurată de motive decorative, complicate și fin lucrate, geometrice sau vegetale. În partea sa superioară, *khacikar*-ul are de obicei o cornișă sculptată cu scene biblice sau cu portretul ctitorului[167]. „Farmecul *khacikar*-urilor rezidă în armonia ce leagă ansamblurile de motivele lor decorative"; motive care, cu finețea de dantelă a execuției ce parcă dematerializează piatra, fac să reiasă mai pregnant expresivitatea monumentului (cf. Levon Azarian).

Miniatura de manuscrise este domeniul în care, alături de arhitectura bisericească și de sculptura *khacikar*-urilor, geniul artistic armean a excelat; un gen de artă înfloritor, în Armenia, timp de 13 secole. Marea majoritate a manuscriselor miniate sînt texte religioase (miniaturile cu subiect profan apar în sec. XV).

Începuturile miniaturii armene se situează în secolele V și VI. Primele miniaturi cunoscute datează din sec. VI (patru miniaturi incluse ulterior în *Evanghelia din Ecimiațin*, copiată în sec. X); dar cel mai vechi manuscris cuprinzînd mai multe miniaturi este *Evanghelia Lazarian*, datat 887. În general, motivele ornamentale animale sau vegetale provin din tradiții anterioare creștinării armenilor. După cum

[166] După M.S. Hasratian, secolele IV—VII au însemnat epoca nașterii ideii de *khacikar*; secolele IX-XI — perioada creației, a formei și structurii lor; iar secolele XII-XIII — epoca structurii definitive și a perfecționării artei lor decorative; după care, nivelul realizării lor artistice va scădea, lent dar continuu. — Cel mai vechi *khacikar* cunoscut datează din anul 879.

[167] „În secolele IX—X, în perioada afirmării ființei naționale, *khacikar*-urile purtau imaginea lui Iisus răstignit, ca simbol al ideii de mîntuire. În veacurile următoare ornamentele se amplifică, imaginea decorativă e mai complexă"; cu „rădăcini și frunze de acant, care metamorfozează crucea dintr-un simbol al morții în arborele vieții; dedesubt, rozeta este stilizarea roții vieții sau a eternității /.../, După sec, XI, desenul, foarte complex, geometric, e alcătuit dintr-o linie continuă, simbolizînd nemărginirea și veșnicia" (S. Selian).

s-a remarcat (L.A. Turnovo), „dorința de stilizare propriu-zisă nu apare decît în cazul ornamentelor inspirate din lumea vegetală. Ființele vii, păsările și animalele, suferă modificări mai mici". Figurile umane apar nu numai în scene simbolice religioase, ci și în aspecte din viața cotidiană (vînătoare, teatru, circ, ș.a.).

După sec. XI, cînd n-a mai suferit influențe străine, nici chiar bizantine, miniatura armeană și-a desăvîrșit originalitatea perfect distinctă. Caracteristicile ei esențiale sînt: schema compozițională simplă, gama cromatică redusă dar expresivă, caracterul monumental al compoziției și, în privința modului de tratare al subiectelor, un simț deosebit al decorativului (cf. L.A. Turnovo). Epoca de aur a miniaturii armene este ilustrată de manuscrisele ciliciene din secolele XII și XIII — cînd apare și renumitul miniaturist Toros Roslin, care a putut fi considerat drept un precursor al Renașterii[168].

În știință, domeniul în care armenii Evului Mediu s-au remarcat în mod deosebit a fost medicina.

Intense au fost însă și preocupările și studiul matematicii, astronomiei, geodeziei și geografiei. Cel care, în sec. VII, a pus bazele științelor exacte în Armenia a fost Anania din Șirac. Manualul său, *Aritmetica*, este considerat cea mai veche lucrare de matematică din lume păstrată integral. Alte lucrări ale sale, reprezentative pentru începuturile științei armene (pe lîngă studiile lui Anania de meteorologie și metrologie) sînt: *Cosmologia*, *Izvorul calendarului*, *Geografia* (în care, pe baza respectivelor lor origini etnice, menționează 40 de țări din cele trei continente cunoscute atunci) și *Milometria* — o descriere a principalelor drumuri comerciale care, din India, Persia și Bizanț, ajungeau în Armenia[169].

Organizarea sanitară a statului armean includea, încă din secolele IV și V, spitale, leprozerii și aziluri pentru invalizi. În aceeași perioadă legile interziceau avortul, prostituția și căsătoria celor suferinzi de anumite boli. În secolele IV—XI, pe teritoriul Armeniei funcționau mai multe școli medicale. Balneoterapia era aplicată în bolile de piele. Disecția umană se practica începînd din sec. XIII. În același timp se puneau bazele medicinii legale. Mai multe dicționare de medicină și farmacologie au fost redactate în următoarele două secole.

Literatura medicală medievală armeană este ilustrată de numele lui Grigor Niseți (331—394), autorul tratatului de anatomie și fiziologie umană (scris în limba greacă) intitulat *Asupra originii omului;* de Mekhitar Herați (sec. XII), primul medic cunoscut care s-a ocupat și a scris despre bolile profesionale, autor și al unui tratat *Despre tămăduirea febrelor* (tradus mai tîrziu în limbile rusă, germană și franceză); sau de Amirdovlat Amasiați (1420—1496), autorul *Studiului medicinei* (elemente de anatomie, patologie, igienă și farmacologie) și al unei enciclopedii medicale cuprinzînd descrierea a 200 de boli și aproximativ 4 000 de rețete (lucrare ciudat intitulată: *Netrebuinciaose nepricepuților).* Bibliotecile din Erevan, Paris și Veneția posedă în manuscris peste o mie de lucrări ale medicilor armeni din Evul Mediu!

[168] Același cercetător distinge, în ansamblul miniaturii armene, două mari categorii, fiecare ilustrînd un alt mediu social. Prima, creată de călugări fără o cultură artistică superioară, aduce compoziții cu puține personaje, o cromatică redusă, o lipsă a fundalurilor cu peisaje sau arhitecturi, o ornamentare simplă, dar o expresivitate maximă a gesturilor și fizionomiilor, A doua, este reprezentată de un grup de manuscrise somptuoase și elegante, cu personaje numeroase, o bogăție vestimentară, o ornamentație bogată, fundaluri cu peisaje, păsări, animale, minuțios executate și cu un colorit viu de albastru și aur.

[169] Într-o operă intitulată *Numerele poligonale*, un astronom armean din sec. XI afirma — cu 150 de ani înaintea lui Roger Bacon: „Fără experiență, cunoașterea nu poate fi sigură, Numai experiența este demnă de încredere". Iar în sec. XIII, un alt om de știință armean scria (în lucrarea sa *Despre materie și categorie)* că materia este la temelia naturii, este veșnică, își poate schimba însușirile, se poate preface într-o altă materie, dar nu dispare niciodată.

Figura clasică în domeniul filosofiei este David, supranumit „Armeanul" (sau şi „Invincibilul"); un gînditor, nu de mare anvergură, dar reprezentativ pentru istoria culturii armene. Activitatea sa se situează în primele şase decenii ale sec. VI — dar biografia sa abundă în incertitudini şi controverse[170]. Un exeget din secolul trecut îl prezenta în aceşti termeni: „Nu era doar un traducător, ci şi un autor original; el a scris o gramatică şi mai multe tratate privind diverse subiecte teologice şi filosofice (...). Ca filosof, el căuta, în maniera noilor platonicieni, să-l concilieze pe Platon cu Aristotel" (C.F. Neumann).

Dintre lucrările filosofice ale acestui „neoplatonic tîrziu" — cum este de obicei definit — opera principală este *Introducerea în filosofie* (titlul variantei armene este *Definiţiile filosofiei*). Tratatul, scris în limba greacă, este un inventar al definiţiilor date filosofiei — căci, înaintea tuturor altor întrebări pe care şi le pune (cu privire la natură, la fiinţă, la bine, la frumos, etc.), primul scop al filosofiei este, după el, să dea un răspuns clar relativ la propria sa esenţă. Concluzia lui David este: „Filosofia a fost concepută pentru a pune în ordine sufletele oamenilor: prin latura sa teoretică, ea pune în ordine facultăţile cognitive; iar prin latura sa practică, pe cele vitale, făcîndu-ne să ne stăpînim pasiunile şi dorinţele, şi să nu le dăm frîu liber dincolo de ce se cuvine" (cap. XXIV).

Introducerea în filosofie a rămas, timp de mai bine de un mileniu, un manual obligatoriu în şcolile Orientului Mijlociu (urme ale influenţei lui David se pot identifica şi la Ioan Damaschinul), în zona mediteraniană — şi chiar în Ţările Româneşti: exegezele acestui mare comentator aristotelic, care „fac împrumuturi nedisimulate din opera lui David (...), domină în sec. XVIII învăţămîntul din cele două Academii de limbă greacă de la Iaşi şi Bucureşti" (Gabriel Liiceanu).

Alături de vechea limbă armeană, indo-europeană, clasică (şi care a rămas, pînă azi, limba liturgică şi a operelor de erudiţie), în sec. XV s-a format neoarmeana, limba vorbită, a poporului. Scrierea armeană[171], scriere fonetică, a apărut către anul 405, odată cu crearea — în 405 — alfabetului armean (de 36 de litere) de către eruditul episcop Mesrop Maştoţ (361—440).

În sec. V, Mesrop şi Şahak Parter, patriarhul Armeniei, fondează o academie de traducători — care mai întîi erau trimişi să studieze în marile centre de cultură ale timpului (Atena, Constantinopol, Alexandria, Cezarea, Antiohia). Prima operă tradusă în armeană a fost *Biblia* (în 409, colaţionată cu versiunea greacă în 430). Au fost traduse acum în armeană texte religioase, ştiinţifice, filosofice, opere fundamentale greceşti, persane, ebraice, arabe, latine, etc. — unele ale căror versiuni originale s-au pierdut, salvîndu-se pentru posteritate numai datorită acestor traducători armeni[172].

Dar autorii secolului al V-lea — „epoca de aur" a literaturii armene — au elaborat şi numeroase lucrări originale şi compilaţii, de retorică, geografie, medicină, botanică, matematică, filosofie; precum şi o serie întreagă de opere de istoriografie,

[170] I se contestă, de către unii, chiar naţionalitatea armeană şi faptul de a fi fost creştin. După unii autori, a trăit şi a activat în Bizanţ; după alţii, ar fi fost „invitat să ţină prelegeri de filosofie la Atena, rămînînd acolo timp de treizeci de ani" *(apud* G. Liiceanu).

[171] „A existat, în mod cert, o scriere armeană hieroglifică, cunoscută doar de preoţi şi folosită numai în cronici şi în arhivele templelor; după cum se pare că a existat un alfabet, care însă nu s-a păstrat /.../ Se admite că există o *literatură armeană* scrisă în caracterele unei limbi străine (greaca, siriaca" (Sergiu Selian).

[172] Biblioteca Matenadaran din Erevan — probabil cea mai mare bibliotecă de manuscrise din lume — păstrează 14 000 de opere armene în manuscris (plus alte 2 500 de manuscrise în greacă, latină, ebraică, persană şi arabă). O culegere de texte istorice şi filosofice, compusă în 981 şi avînd 720 de pagini, este cel mai vechi manuscris cu un conţinut laic, scris pe hîrtie. Din 1202 datează — redactat pe 607 file de pergament — manuscrisul-gigant al bibliotecii: dimensiuni 55 cm pe 70 cm, cîntărind 28 kg.

— serie care a continuat şi în următoarele opt secole. „Părintele istoriografiei armene", Movses din Khoren (410—493), este autorul *Istoriei armenilor*, în 192 de capitole. El a studiat, cel dintîi, textele şi tradiţiile privind formarea şi evoluţia poporului armean, care se mai păstraseră în scrierile din temple, în cronici şi inscripţii, în creaţiile folclorice, în *Biblie* chiar, cu o rigoare de adevărat cercetător al trecutului istoric, dînd o operă de primordială valoare documentară, istorică, etnografică şi literară.

La originile literaturii armene stau cîntecele populare din epoca antichităţii păgîne (mileniul I î.e.n.). Textul cel mai vechi care s-a păstrat evocă, în imagini grandioase de o mare frumuseţe (şi folosind procedeul versificatoric specific medio-oriental al „paralelismului membrelor"), *Naşterea lui Vahagn*, zeul soarelui, al furtunii şi al vitejiei:

Se muncea cerul, se muncea pămîntul,
Se muncea şi marea purpurie,
Se muncea şi trestia roşietică în marea purpurie.
Tulpina trestiei slobozea fum,
Tulpina trestiei slobozea văpaie,
Şi din văpaie se ivi un fecior bălai.
El plete de foc avea,
Şi o barbă de văpaie avea,
Iar ochii îi erau doi sori.

(Trad. de **S. Selian**)

În perioada de început a literaturii culte armene predomină elementul religios (ca expresie şi a patriotismului poporului, cînd ţara îşi pierduse independenţa statală), precum şi interesul constant pentru istoriografie. Primul mare poet armean şi cel mai important al Evului Mediu armean este Grigorie din Narec (Grigor Narecaţi, 951—1003), supranumit „Pindar al Armeniei". Puritatea sentimentului şi tonul elevat al elegiilor şi odelor din opera sa capitală *Cartea plîngerii* exprimă un protest împotriva meschinăriei şi oprimării omului, şi lamentaţiile unui suflet chinuit de contradicţii:

Şi eu sînt dintre cei ce gem fierbinte,
Scăldaţi în ploaia lacrimii amare,
Şi preschimbîndu-mi geamătu-n cuvinte
Îl strîng în rima stihurilor rare.
Iar versu-mi lin, prin ritmul lui senin,
Sfîşie inimi cînd deplin răsună,
Şi cîntu-mi face să străvezi din plin
Tot nevăzutul chin ce-mi stă cunună.

(Trad. **Haralambie Grămescu**)

Primul poet care introduce în literatură limba vorbită de popor şi primul autor de poeme lungi este Nerses Şnorhali (1098—1173), creatorul genului cronicii rimate *(Compunere în stilul epopeii homerice*, de 1.600 de versuri) şi al elegiei istorice. Opera sa mai importantă, *Plîngerea Edessei*, ocazionată de cucerirea de către arabi a acestei cetăţi armene, evocă în versuri patetice, de un intens dramatism (utilizînd monorima de efect, poetul fiind un maestru al rimei) nenorocirile oraşului:

Atunci ne-au potopit urlînd
Agarii ca aduşi de vînt,
Prădînd, arzînd şi omorînd
Copiii noştri toţi de-a rînd,

Cetate-naltă dărîmînd,
Dînd zidurile la pămînt,
Ruine-n urmă-şi-aşternînd,
Şi jaf, şi scrumuri fumegînd.
Şi nu-ntr-un an, şi nu curînd,
Ci-n patruzeci de ani la rînd.

Din fala cea de oarecînd
Lăsară jale şi spăimînt.
Tîlharul lacom şi flămînd
Răpi şi bunuri şi pămînt.
Amaruri cum n-au fost nicicînd
Ne-au rupt cerbicea şi ne-au frînt.
Bolnave zile-au fost curgînd,
Fără de leac şi crezămînt...
Şi-am stat în pragul de mormînt
La poarta iadului, gemînd.

(Trad. **H. Grămescu**)

Al treilea mare poet armean medieval, cunoscut numai după pseudonim, Fric (1230—1315), este un poet de inspiraţie exclusiv laică. Poet folosind limba vorbită, exprimarea directă, apelînd foarte rar la metaforă, Fric cultivă o poezie erotică, emoţionantă prin simplitatea şi sinceritatea tonului. Revoltat contra nedreptei divinităţi care permite asuprirea celor obidiţi (în *Plîngere)*, poetul protestează şi contra injustiţiei destinului, — ca în *Roata sorţii:*

Nu, nu eşti dreaptă, soartă ! strig. Şi soarta hohote nebună.
Pe învăţaţi îi prigoneşti, pe proşti îi scalzi în voie bună
[...] În tine, roată, cum aş crede, cînd tu pe nimeni nu-ndrăgeşti?
Nici lege n-ai, nici jurăminte, şi toate le vremelniceşti !
Azi sui în scaun de domnie, iar mîine-n pulbere zdrobeşti.
Şi praf s-alege din huzururi şi din măriri împărăteşti.

(Trad, **H. Grămescu**)

O privire, oricît de sumară, asupra culturii medievale armene ar fi incompletă fără a menţiona şi capitolul teatrului. Viaţa teatrală avea aici o veche tradiţie. „Se ştie că, în sec. I î.e.n. [...] la Tigranachert şi Artaşat fiinţau teatre în care, în afară de spectacolele cu piese jucate în limba greacă, unele scrise chiar de rege, altele luate din dramaturgia elină (de pildă, *Bacantele* de Euripide), se reprezentau piese în limba armeană“ (S. Selian).

CULTURA ŞI CIVILIZAŢIA ARABĂ

Ţara şi locuitorii. • De la stat la imperiu. • Dinastia abbasidă — şi declinul. • Arabii în Spania. • Structura socială. Beduinul. Sclavii. • Economia rurală. Regimul proprietăţii funciare. • Oraşele. • Meşteşugurile şi comerţul. • Organizarea politică, juridică şi administrativă. • Armata şi războiul. • Dreptul islamic. • Religia. • Doctrina Coranului. • Moscheea. Ritualul. • Viaţa cotidiană. • Viaţa intelectuală. • Ştiinţele exacte. Ştiinţele naturale. Ştiinţele umane. • Medicina. • Filosofia. • Artele. Arhitectura. • Pictura şi sculptura. Estetica arabescului. • Muzica. • Literatura arabă. • Cultura şi civilizaţia islamică în Europa medievală. • În România.

ȚARA ȘI LOCUITORII

În sec. VII e.n. un popor aproape necunoscut de nomazi din Peninsula Arabiei își face intrarea pe scena istoriei universale într-un mod spectaculos: în mai puțin de zece ani, impulsionați de noua lor religie, arabii cuceresc Iranul, Mesopotamia, Irakul, Siria, Palestina și Egiptul. Peste alte șase sau șapte decenii ajung să stăpînească Sicilia, Africa Septentrională și Peninsula Iberică aproape în întregime; de aici, trec Pirineii și înaintează pînă în valea Loarei, amenințînd puternicul regat al francilor merovingieni; în timp ce în răsărit ajung pînă la granițele Indiei și Chinei, iar în sud-vest pînă la frontierele actuale ale Etiopiei și Sudanului. În mai puțin de un secol, triburile nomade de păstori de odinioară (precum și alte triburi arabe) crează un imperiu mai întins decît fusese marele Imperiu roman în momentul său de apogeu. Mai surprinzător însă era faptul că acești cuceritori se vor dovedi a fi dotați și cu remarcabile calități politice, administrative și culturale. La o dată cînd Europa mai suferea încă de pe urma dezastruoaselor invazii barbare, arabii au jucat în multe privințe un rol de educatori ai Occidentului; încît, aportul lor s-a constituit într-o componentă a culturii și civilizației medievale europene[1].

Cadrul geografic în care au apărut arabii și în care și-au afirmat mai întîi creativitatea culturală și civilizatorică încă de pe la începutul mileniului I î.e.n. este arida Peninsulă Arabică — cea mai mare peninsulă de pe glob[2], cu o suprafață de peste 3.000.000 km². Din zona podișului Sinai peninsula coboară aproximatix 2,200 km spre sud, pînă în Golful Aden, Oceanul Indian și Golful Oman. De-a lungul coastelor vestice și sudice lanțurile de munți au vîrfuri ce depășesc 3.000 m (în Oman și regiunile de podiș stîncos dinspre Marea Roșie) și chiar 3.700 m, în Yemen. Mai mult de 99% din suprafața peninsulei este ocupată de stepe și deșerturi, în timp ce terenurile cultivate nu depășesc 0,4%.

În stepe și în oaze, slabele ploi sezoniere asigură terenuri de pășunat. În urmă cu milenii, abundența ploilor făcea ca întreaga peninsulă să fie acoperită cu verdeață; azi, doar în sud precipitațiile abundente favorizează o vegetație bogată: grîu, mei, ovăz, arbustul de tămîie și cel de gumă arabică. Cafeaua a fost adusă aici (în sec. XIV) din Abisinia, iar vița de vie, din Siria, în sec. IV. În oaze se mai cultivă meri, rodii, caiși, lămîi, portocali, migdali, bananieri, pepene verde și trestie de zahăr. „Regele“ oazelor este însă curmalul (originar din Mesopotamia), cu nume-

[1] După cum se va vedea mai departe, ceea ce numim — nu tocmai exact — „civilizația și cultura *arabă*“, este de fapt în cea mai mare parte creația unor popoare *ne-arabe* (de religie islamică — dar și creștină, iudaică sau zoroastriană), care însă făceau parte din marele imperiu islamic și care — în operele lor filosofice, științifice sau literare — foloseau în general limba arabă (Pentru alte precizări, vd. și *infra*, nota 5).

[2] Cea mai veche mențiune — o lungă enumerare a populațiilor peninsulei — o găsim în *Vechiul Testament (Facerea*, X, 21—31), deci înainte de anul 1000 î.e.n.; fără a se indica însă nici numele peninsulei, nici al arabilor, Pentru prima dată numele lor apare (sub forma *aribi, arabu, urbi)* în inscripții asiro-babiloniene din sec. IX î.e.n.; iar în inscripții persane din sec. VI î.e.n. apare și numele țării — *Arabāya*. Cei care au extins termenii asupra întregii peninsule și a tuturor locuitorilor ei au fost grecii și romanii.

roasele sale varietăți; curmalul — fructul cel mai comun și mai prețuit — constituia, alături de laptele cămilei, alimentul de bază al beduinului.

Fauna era reprezentată de pantere, leoparzi, hiene, lei (azi dispăruți), vulpi, lupi și măgari sălbatici; iar între animalele domestice — cămila, asinul, cîinele (dulăi și ogari), pisica, oaia și capra. Catîrul fusese adus din Egipt în timpul lui Muhammad. În deșert abundau viperele cu corn — dar și lăcustele, despre care se spunea că invadează tot la șapte ani și pe care beduinii le savurau, prăjite și sărate. Calul, necunoscut de vechii semiți, fusese introdus din Siria în sec. I î.e.n. Cămila este pentru beduin un adevărat dar al lui Allah *(Coran*, XVI, 5—8) — ca mijloc de transport ideal și ca sursă alimentară (carne și lapte); lîna și pielea servesc la confecționarea îmbrăcămintei și a cortului, bălegarul ca îngrășămînt, în timp ce urina și bila au o valoare terapeutică[3].

Arabii din regiunile centrale și septentrionale ale Peninsulei sînt în general nomazi, vorbind limba arabă prin excelență — limba *Coranului;* arabii din sud, populație în marea sa majoritate sedentară, vorbeau o limbă întrucîtva asemănătoare cu dialectele etiopiene. Arabii meridionali — prin a căror regiune treceau drumurile comerciale care legau Egiptul cu Mesopotamia — au creat o civilizație agricolă de un înalt nivel încă din sec. VIII î.e.n.; fapt atestat de o foarte bogată documentație arheologică — inscripții, vase, statuete, palate, temple, morminte, fortificații și opere hidraulice (ca impresionantul dig din Marib, construit în sec. VII î.e.n.). La această dată, sudul Arabiei se afla sub stăpînirea a două puternice regate rivale — minean și sabean.

Cel mai vechi, mai bogat și mai puternic era regatul sabeilor, a cărei celebră „regină din Saba", din sec. X î.e.n., stabilise legături cu înțeleptul rege Solomon[4]. Situat în colțul sud-vestic al Peninsulei, regatul sabeilor — care în perioada secolelor III-I î.e.n. a absorbit celelalte state din jur, dominînd întreaga Arabie Meridională — și-a extins supremația, către 500 î.e.n., și asupra Etiopiei. Un mileniu mai tîrziu, în 525, Etiopia, instigată de Bizanț, ocupă Yemenul sabeilor, pînă în 575; după care, Arabia Meridională devine o provincie a Imperiului sassanid.

În Arabia Centrală, Septentrională și în deșertul Siriei, situația era total diferită. Aici dominau nomazii, beduinii. — marele rezervor demografic al Arabiei, care se infiltrau în țările din jur devenind semi-sedentari. Deși mentalitatea nomadului excludea ideea de stat, totuși au existat și în nord formațiuni statale, mai mult sau mai puțin stabile, apărute în jurul unor centre comerciale organizate de-a lungul marilor drumuri caravaniere. Două dintre acestea au avut o importanță internațională: drumul care din Yemen urca pînă în Siria de-a lungul coastei Mării Roșii, trecînd prin ținutul Hedjaz, prin Mecca și Medina; și cel care, pornind din părțile sudice ale Golfului Persic, urma cursul Eufratului pînă în Siria Centrală. — Cel mai important stat din nordul Arabiei era regatul nabateilor care controla caravaniera Yemen—Siria, cu capitala Petra; regatul, înfloritor în sec. I î.e.n., era în foarte bune raporturi cu romanii — pînă cînd, în 106, Traian l-a desființat, transformîndu-l în provincie romană *(Arabia Petrea)*. Pe cealaltă arteră comercială se constituise în sec. I e.n. importantul regat al Palmirei (care la un moment dat

[3] Importanța pe care o deține cămila în viața beduinului este subliniată și de faptul că limba arabă are, se spune, cam o mie de denumiri pentru cămilă (după rase, vîrstă, etc,); un număr de denumiri egalat doar de sinonimele cuvîntului „sabie"! — Prima mențiune a acestui animal datează din sec. XI î.e.n. *(Biblia, Judecătorii*, VI, 5). Din nord-vestul Arabiei cămila a pătruns în Siria și Palestina; în Egipt — odată cu cucerirea asiriană (sec. VII î.e.n.); iar în nordul Africii abia în sec, VII e.n.

[4] Cf. *Cartea I a Regilor*, X, 1—13; și *Cartea II a Cronicilor*, IX, 9.

cucerise și Egiptul); în 272 împăratul Aurelian a stabilit și în această regiune dominația romană. — După căderea acestor regate, în epoca bizantină s-au format două state-tampon: în Siria, regatul Gassanid (în sfera de influență a Bizanțului), iar în valea de jos a Eufratului regatul Lahmid, vasal al Imperiului sassanid.

În fine, în interiorul Peninsulei puternicul trib Kinda reușește, în sec. V e.n., să reunească mai multe triburi într-o confederație, dar numai pentru un scurt timp. Totodată, în orașele mai importante se constituie un fel de „republici" oligarhice, dominate de familiile marilor negustori. Între acestea se afla și Makka (Mecca), — sub autoritatea puternicului trib al quraișiților, căruia îi aparținea și Muhammad.

DE LA STAT LA IMPERIU

La începutul secolului al VII-lea cele două zone de civilizație arabă — din sud și cel din nord — ajunseseră într-o stare de epuizare. Singurul organism politic pe care îl cunoșteau arabii — fie nomazii, fie cei sedentari — era tribul. Unele triburi mai slabe se puneau sub protecția altora mai puternice, devenind „protejați" *(mawālī)*; altele se uneau prin alianțe în efemere confederații; în fine, altele mai mici erau absorbite de cele mai mari. Premisele creării unui stat arab unitar, și apoi a unui imperiu, au fost opera lui Muhammad (în arabă: „Preaslăvitul"), fondatorul unei religii universaliste[5], și în același timp un abil și energic om de stat.

Activitatea socială și politică a lui Muhammad[6] era fondată pe principiile etico-religioase ale „supunerii" *(islam)* la comandamentele care prin revelație i-ar fi fost comunicate de Dumnezeu. Combătînd egoismul, cultul bogăției și solidaritatea bazată pe legăturile gentilice, predica o relație directă, neintermediată între om și Dumnezeu, pe temeiul căreia toți oamenii sînt egali; recomanda generozitate, onestitate, caritate, ajutorarea celor săraci, a orfanilor și văduvelor, etc. Primii săi adepți au fost unii membri ai familiei (soția sa Khadija, unchiul Abu Bakr, vărul său Ali) și cîțiva din rîndurile tinerilor, săracilor și unor sclavi eliberați. Ostilitatea bogaților negustori meccani — care vedeau în propagarea acestor principii o amenințare adusă instituțiilor ce le asigurau puterea și privilegiile — l-a silit să se expatrieze în orașul Yathrib — localitate care va primi noul nume de Medina[7]

[5] Numărul adepților religiei islamice se ridică la circa 515 milioane (dintre care 387 milioane în Asia, 124 milioane în Africa și 5 milioane în Europa). Dintre aceștia, populațiile legate prin limba folosită (araba), prin tradiții și obiceiuri comune, sînt în număr de aproximativ 122 milioane — deci un sfert din întreaga lume musulmană. Este așa-numita „lume arabă". Arabii care trăiesc în țările de limbă arabă și sînt descendenții cuceritorilor porniți din Peninsula Arabia în sec. VII, stabiliți apoi în țările cucerite, sînt azi aproximativ 32 milioane (reprezentînd 6 % din populația Egiptului, 8 % din a Sudanului, 10 % din a Iordaniei, Libanului, Irakului și Siriei, 30 % din a Tunisiei, 35 % din a Algeriei, 40 % din a Marocului, 100 % din Peninsula Arabia. — (Date din 1973; cf. Bruno Luppi).

[6] Născut în 571, aparținînd clanului hașemit din tribul quraișiților, Muhammad a rămas de copil orfan de ambii părinți, fiind crescut de unchiul său Abu Talib. S-a căsătorit cu o văduvă bogată, Khadija, cu care a avut 7 copii; din aceștia a supraviețuit doar una din fiice, Fatima. Convins fiind că a primit din partea lui Dumnezeu mesaje pe care să le comunice poporului său, din 610 sau 612 a început să predice. A murit la Medina în 8 iunie 632 (al 11-lea an al Hegirei).

[7] Al-Madinah — „orașul" (subînțeles: „al Profetului"). — *Hegira* — „migrație, expatriere"; după moartea lui Muhammad s-a hotărît ca începutul noii ere — deci a calendarului musulman — să fie fixat în prima zi a anului lunar în care a avut loc *hegira:* 15 iulie 622.

— unde la început fu primit și ca arbitru și mediator în conflictele dintre arabi și cele trei triburi ebraice din oraș[8]. Încercă să aplaneze discordiile — pentru ca în cele din urmă să decidă expulzarea evreilor și sechestrarea tuturor bunurilor lor; dintre membrii celui de-al treilea trib ebraic, 600 de bărbați au fost masacrați iar femeile și copiii au fost vînduți ca sclavi.

Pentru a procura mijloace de subzistență coloniei adepților săi, Muhammad organiză cîteva atacuri contra unor caravane ale negustorilor „păgîni" din Mecca, — lovituri soldate cu morți de ambele părți. Mecca nu va întîrzia să răspundă (în 625 și 627) — ultima dată cu o forță de 10 000 de meccani și beduini, dar fără să ocupe Medina. În 630 are loc marele eveniment: o armată de musulmani din Medina, în frunte cu Muhammad, ocupă Mecca, fără luptă. Muhammad intră în marele templu Kaaba, distruge statuile idolilor, proclamă cultul lui Allah și abolirea tuturor uzanțelor, privilegiilor și obligațiilor în vigoare atunci (perioada preislamică este numită „a ignoranței și barbariei" — *giahiliya)*. În anul următor (631) declară război pînă la capăt „păgînilor" — toleranța fiind rezervată numai pentru adepții religiilor monoteiste (creștini și evrei), cu condiția de a se supune și de a plăti un impozit special[8a].

Nu mai puțin importantă a fost activitatea lui Muhammad de legislator și organizator al comunității întemeiate de el. În ultimii ani ai vieții, prestigiul său era recunoscut de suveranii țărilor vecine — împăratul Bizanțului, regele Persiei, negusul Etiopiei, guvernatorul Egiptului, — cărora Profetul le trimitea ambasade, invitîndu-i să se convertească la islamism. Arabia Centrală, Yemenul, mai puțin Arabia Orientală, erau în bună parte cîștigate la noua religie și la o viitoare ordine socială cînd Muhammad muri, fără a-și desemna succesorul. Ruda cea mai apropiată era vărul și totodată ginerele său, Ali; dar la arabi, principiul succesiunii nu era bazat pe legături de rudenie. Fu ales ca șef al noii comunități bătrînul Abu Bakr (tatăl Aișei, soția[9] preferată a Profetului), cu titlul de „calif" — *halifa*, „locțiitor" al Profetului. În felul acesta ia naștere instituția califatului, caracteristică lumii musulmane.

Cei doi ani ai califatului lui Abu Bakr au fost consacrați în primul rînd restabilirii autorității și unității statului medinez împotriva tendințelor anarhice ale triburilor de beduini care refuzau să recunoască noul stat și să plătească tribut.

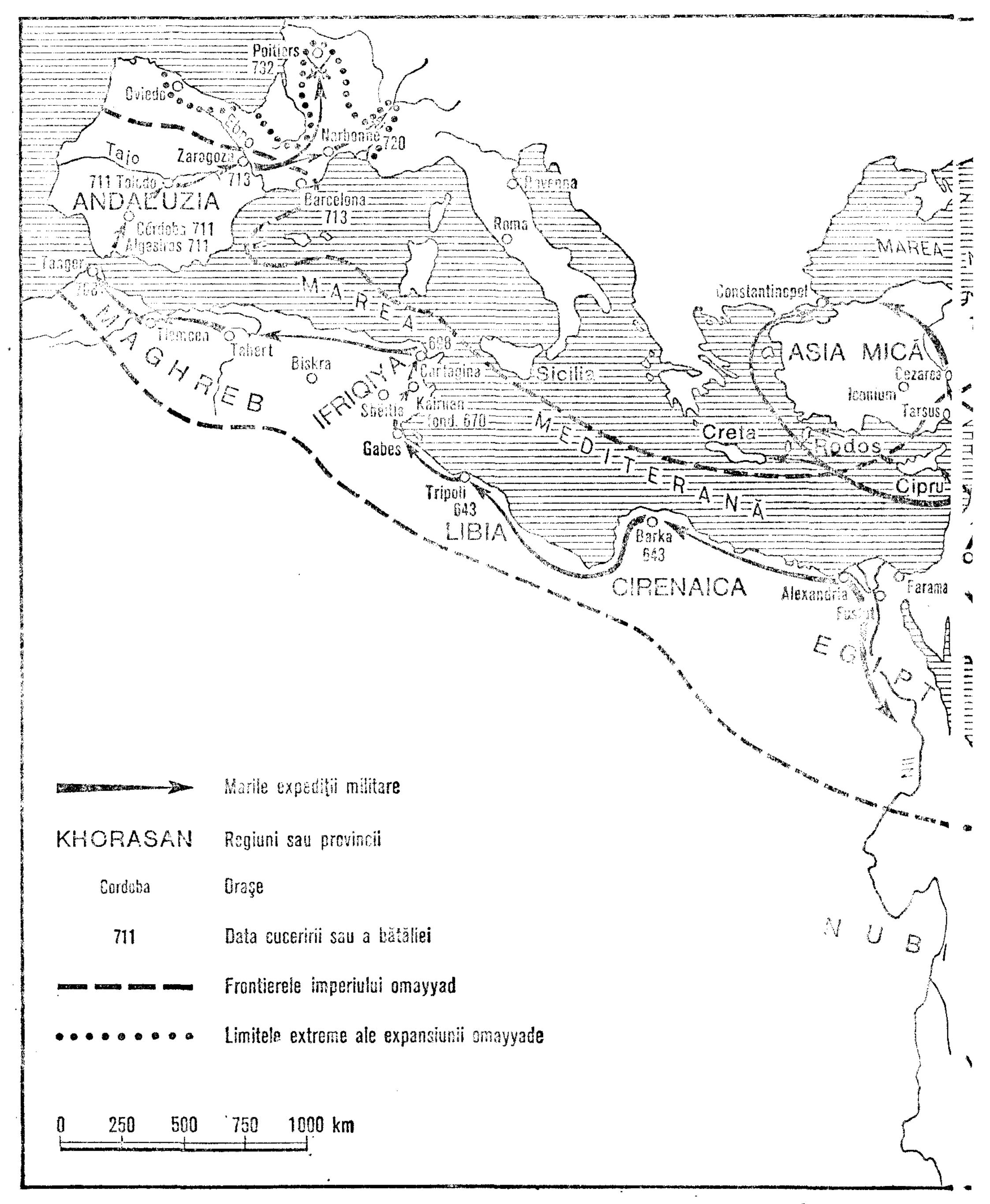
Următorii zece ani, ai califatului lui Omar ibn al-Khattab (634—644), au dus — în urma victoriilor contra armatelor bizantine, din 636 — la dominația arabă în Siria și Palestina. A urmat cucerirea Irakului, apoi victoria contra Imperiului persan și ocuparea Mesopotamiei; în fine, ocuparea în întregime a Egiptului (646), de unde arabii întreprinseră incursiuni și spre vest, în Ifriqiya (Tunisia). — Omar a fost și un excelent administrator și un mare om politic, care a știut rezolva problemele puse de rapida extindere a Imperiului. Astfel, pămînturile din țările cucerite prin luptă deveneau proprietate de stat, dar erau lăsate să fie lucrate de vechii proprietari în schimbul unui tribut; terenurile din țările care capitulaseră fără

[8] De cîteva secole se răspîndiseră în Arabia triburi de evrei refugiați din Palestina, aducînd aici și monoteismul ebraic. Probabil că triburile ebraice din Medina erau formate — măcar în parte — și din arabi iudaizați,

[8a] Totuși, în „zona sacră" — Mecca și Medina — nu vor fi admiși nici creștinii nici iudeii.

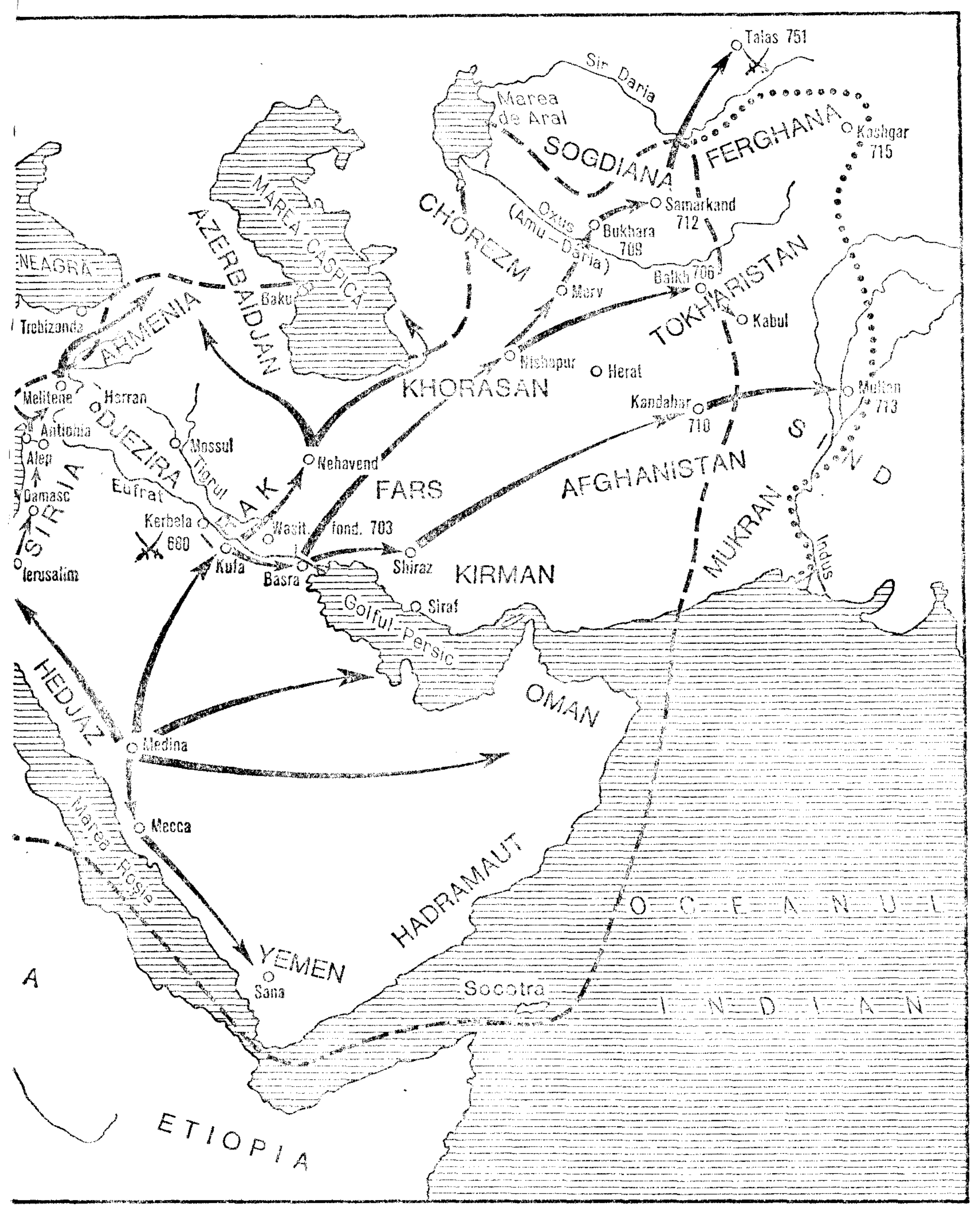
[9] După moartea Khadijei, Muhammad a mai avut 10 sau 12 soții; unele din aceste căsătorii fuseseră contractate de Profet cu anumite scopuri politice.

luptă erau lăsate — în schimbul tributului — chiar în proprietate vechilor stăpîni. Latifundiile foste proprietăţi ale Imperiului bizantin sau celui persan — sau ale înalţilor lor funcţionari — au devenit domenii ale statului arab. S-a întocmit o listă a celor care aveau dreptul la o pensie de stat (foşti luptători, apoi rudele şi

Expansiunea musulmană a

primii adepți ai Profetului), cărora le era interzis să posede terenuri în teritoriile cucerite. Administrarea provinciilor era lăsată în atribuția organismelor locale existente înainte — care însă erau controlate de un guvernator. Organizarea, metodele, registrele, limba folosită, moneda, — toate rămîneau aceleași. Problemele

omayyazilor între anii 661–750

privind interesele persoanelor sau comunităţilor ne-arabe urmau să fie rezolvate de episcopi (pentru creştini), de rabini (pentru evrei), sau de nobili proprietari persani (pentru zoroastrieni). „Legea divină", prescripţiile *Coranului* erau aplicabile numai comunităţii musulmane *(umma)*.

Conform principiului fundamental care călăuzea politica cuceritorilor, lumea era împărţită în musulmani şi ne-musulmani; existau deci două categorii sociale:

Sigiliul lui Omar (634—644)

a învingătorilor şi a supuşilor; între ultimii, privilegiaţi erau „protejaţii" *(dimmi)*, practicanţii unei religii monoteiste, care în schimbul protecţiei acordate plăteau un impozit special. Pentru a ţine sub control populaţiile recent supuse, pentru a crea trupelor baze de operaţii şi de aprovizionare, precum şi pentru a le împiedica de a avea contacte prea intense cu localnicii, în punctele strategice au fost înfiinţate tabere care în curînd vor deveni adevărate oraşe. Astfel au apărut în Irak, Basora şi Kufa, în Egipt — Fustat (viitorul Cairo), în Ifriqiya — Kairuan, etc. Omar n-a urmărit o politică de convertire la islamism (dar nici n-a neglijat-o); în schimb s-a îngrijit de educaţia religioasă a arabilor stabiliţi în provinciile cucerite.

După Omar, asasinat de un sclav persan, a fost ales calif Othman, unul din socrii lui Muhammad. În timpul califatului său (644—656) ritmul cuceririlor a încetinit; în schimb incursiunile militare au fost frecvente şi în toate direcţiile: Azerbaidjan, Khorasan, Armenia bizantină, Cirenaica, Ifriqyia, Nubia, Afghanistan; iar după constituirea unei flote[10], în Cipru, Rodos şi Sicilia. Ca om politic Othman n-a fost la înălţimea predecesorului său. În acest timp s-au format latifundii, au sporit discordiile şi conflictele de clasă, nemulţumirile cauzate de favoritism şi abuzurile guvernatorilor. Othman a fost asasinat de un coreligionar al său.

După alegerea în funcţia de calif a lui Ali ibn Abi Talib nemulţumirile continuară. Muawiya, guvernatorul Siriei, fu proclamat calif de către sirieni (658), consolidîndu-şi poziţia şi în Egipt, — apoi în Irak, Arabia şi Mesopotamia. Ali fu ucis (661), rămînînd stăpîn Muawiya, fondatorul dinastiei omayyade — neacceptată de o minoritate *(şiiţii)*, rămasă fidelă memoriei şi drepturilor la califat a membrilor familiei lui Ali (deci a familiei Profetului); neacceptată nici de o altă grupare a kharidgiţilor, adepţii unei doctrine rigoriste şi egalitariste, proclamînd dreptul la califat al oricărui musulman apt fizic şi mintal.

Cei 90 de ani de domnie a dinastiei omayyade (661—750) au însemnat — din punct de vedere militar — cucerirea Maghrebului (Africa Septentrională) pînă la Atlantic, a Khorasanului, înaintarea în Valea Indusului şi incursiuni de pradă în teritoriul Bizanţului, inclusiv două încercări (eşuate) de cucerire a Constantinopolului. Sub raport politic şi organizatoric, Muawiya a creat o monarhie ereditară cu

[10] Arabii devin redutabili şi ca forţă navală după ce, în 655, flota lui Muawiya obţine prima mare victorie contra unei impunătoare flote bizantine.

tendinţe absolutiste (devenite dominante sub abbasizi), alegîndu-şi ca guvernatori ai principalelor provincii oameni foarte capabili şi organizînd armata.

Dintre califii omayyazi s-au remarcat îndeosebi Abd al-Malik (685-705) şi al-Walid I (705-715), în timpul cărora imperiul cunoaşte maxima sa extensiune (pînă în timpul califatului lui Harun al-Raşid) — din Spania pînă în oazele din Bukhara şi Samarkand; Marwan II (744-750), care restabileşte autoritatea

Sigiliul califului Othman (644)

omayyadă în Siria şi Mesopotamia; şi Hisham (724-743), excelent administrator, care intreprinde campanii în Armenia şi sudul Caucazului. Istoria celorlalţi califi omayyazi se reduce în principal la lichidarea unor insurecţii (în Siria şi Irak), la lupte între pretendenţii la califat, şi la o frivolă viaţă de rafinament şi de plăceri. În epoca omayyadă, felul de viaţă al arabilor se asimilează tot mai mult cu cel al celor supuşi. Violentele reprimări ale revoltelor, impozitele abuzive, dar şi spiritul de toleranţă manifestat faţă de creştini, completează tabloul acestei epoci.

DINASTIA ABBASIDĂ — ŞI DECLINUL

Mişcarea anti-omayyadă — apărută în Iran, reclamînd tronul califal exclusiv pentru membrii familiei lui Muhammad, pentru descendenţii lui Abbas, unchiul Profetului — a organizat în 747 o mare răscoală în Khorasan, îndreptată împotriva dominaţiei politice şi sociale a funcţionarilor trimişi din Siria în aceste regiuni orientale ale Imperiului. Trei ani mai tîrziu, trupele rebelilor înving ultima rezistenţă a armatelor omayyade — şi Abu l-Abbas este proclamat calif în marea moschee din Kufa, fondînd o nouă dinastie şi inaugurînd o perioadă profund diferită în istoria Islamului.

Dinastia abbasidă, care în timpul celor cinci secole de domnie (750—1258) a însemnat o perioadă de mare strălucire urmată, începînd din sec. XI, de o progresivă decadenţă — a instaurat un regim politic absolutist de tipul vechilor monarhii orientale. În structura statului, noua dinastie a introdus schimbări radicale. „Principalul motor al revoluţiei/abbaside — n.n. *O.D*/a fost nemulţumirea provocată de inegalitatea în drepturi politice, sociale şi economice dintre musulmanii ne-arabi şi arabii musulmani" (N. Élisséeff). Clasa conducătoare nu mai este acum pur arabă, ca în perioada omayyadă, ci este recrutată din elemente etnice diferite islamizate — iranieni, turci, kurzi, berberi, hispanici, etc. — care aveau în comun doar religia islamică şi limba arabă. Hegemonia politică arabă se transformă într-o hegemonie culturală arabă — care preia, asimilează şi vehiculează tradiţiile cultu-

rale ale popoarelor supuse. Se creiază acum un climat general de pace, de egalitate și de contacte intense cu zone geografice îndepărtate, — un climat în care se afirmă și prosperă negustorii, funcționarii, zarafii, proprietarii funciari, oamenii de știință și de litere. Organizarea administrativă se bazează pe „ministere", pe departamente specializate *(diwan)*, conduse de un vizir, investit cu puteri ample, după model persan; model care, dealtminteri, domină aproape întreaga viață publică și privată. Sistemul fiscal devine mai complex, în timp ce rețeaua căilor de comunicație este dezvoltată și îmbunătățită, — fapt care duce la intensificarea activității comerciale; iar în privința organizării militare, apărarea este încredințată trupelor de mercenari, conduse de ofițeri bine instruiți.

Pe de altă parte, cu timpul are loc și un proces de dezagregare, de dislocare a statului în mai multe formații politice, care respectau doar formal — dar uneori, nici măcar formal — suveranitatea califului. Chiar din primii ani ai acestei perioade, un membru al familiei omayyade masacrate de abbasizi scapă și ajunge în Spania, fondînd o dinastie independentă care s-a menținut timp de mai bine de două secole; emiratul și apoi califatul său și-au avut capitala la Cordoba. Un alt calif stăpînește Egiptul — și astfel lumea musulmană va avea, concomitent, trei califi. În sec. IX controlul politic efectiv trece în mîna turcilor; în sec. X — a iranienilor Buwaihizi; în sec. XI — din nou în mîna turcilor seldjucizi; pînă cînd, pe la mijlocul secolului al XIII-lea dinastia abbasidă și califatul islamic sînt desființate de năvălitorii mongoli (1258).

Dintre cei 37 de califi abbasizi, mai importanți au fost: al-Mansur (754—775) și al-Mahdi, care s-au remarcat prin activitatea lor de organizare internă, economică și administrativă[11]; Harun al-Rașid (786—809), a cărui domnie va fi considerată perioada de mare strălucire a califatului abbasid — în interior pentru pacea instaurată și bunăstarea economică, iar în exterior pentru marele prestigiu de care s-a bucurat imperiul islamic, din China pînă la curtea lui Carol cel Mare[12]; al-Mamun (813—833), renumit datorită marelui său interes pentru știință și patronarea unei uriașe activități de traduceri și în general de promovare a culturii; al-Mutașim (833—842), care și-a mutat capitala la Samarra, unde următorii șapte califi vor construi splendide palate și moschei rămase pînă azi documente unice ale epocii abbaside[13].

Secolul care a urmat — al X-lea — este caracterizat de intrigi, comploturi și lupte interne. La marginile imperiului se constituie noi dinastii autonome (în Egipt, în Siria, în Mesopotamia, în Persia, etc.), acționînd în deplină independență, autoritatea califului din Bagdad rămînînd pur formală. Unele state nu o vor recunoaște nici măcar de formă — ca, de ex., de la început omayyazii din Spania; apoi (din sec. X) fatimizii[14] din Tunisia (Ifriqiya) și Egipt, care își vor lua chiar titlul de califi.

[11] Al-Mansur a fondat un nou oraș în locul vechii capitale Damasc, pe malul drept al Tigrului, dîndu-i numele de Dar as-Salām („Lăcașul Păcii"), dar care și-a păstrat pînă azi vechiul nume al *satului persan pe locul căruia fusese construit — Bagdad („Dăruit de Dumnezeu")*.

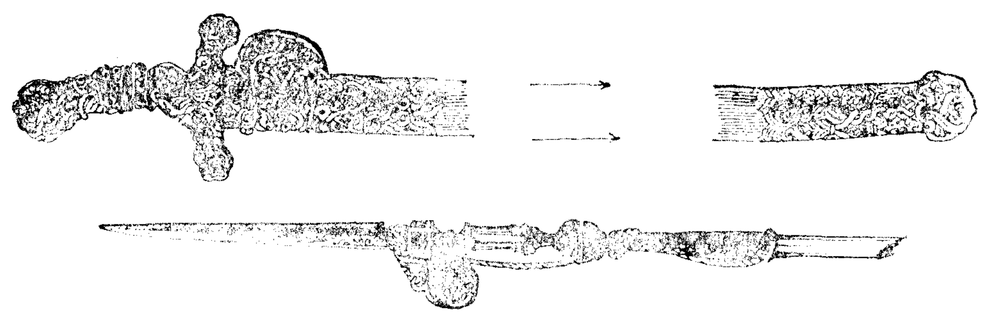
[12] Această perioadă a însemnat și începutul dislocării Imperiului, prin acordarea unor autonomii locale (Ifriqiya, Maghreb, ș.a.), unde se vor instala dinastii care vor întreprinde acțiuni expansioniste independente de guvernul din Bagdad (de ex., cucerirea Siciliei, în 827; sau a Cretei, în 825).

[13] Dar califul al-Mutașim a făcut și greșala de a angaja ca mercenari un mare număr de turci din Asia Centrală, care în curînd vor prelua ei puterea, În felul acesta, istoria dinastiei abbaside trece gradual, *în patru din cele cinci secole ale existenței sale, de la planul imperial la cel pur* local irakian.

[14] Dinastia califilor fatimizi (care pretindeau că descind din Ali și Fatima, fiica Profetului) a domnit mai întîi în Tunisia, apoi în Egipt (între 909—1171). „Favorizînd viața intelectuală și îndeosebi studiul filosofiei și al științelor antichității, ea a inspirat o arhitectură și o artă islamică originală, caracterizată prin gustul pentru reprezentările figurate" (D. Sourdel și J. Sourdel-Thomine).

În timp ce Egiptul și Siria se sustrag definitiv controlului califului din Bagdad, în Persia se formează domeniul familiei iranice a Buyizilor sau Buwayhizilor (932—1055), care în curînd vor lua acest califat sub tutela lor.

În 936 apare în ierarhia statului abbasid figura comandantului suprem, emirul emirilor *(amīr al-umarā)*, investit cu depline puteri civile și militare, care va reduce funcția califului la o sarcină pur onorifică. Astfel, emirii Buwayhizi devin

Vîrf de lance și spadă; arme ale unei căpetenii arabe din sec. IX. — Muzeul din Cairo

„protectorii" califului. — Cînd califatul din Bagdad rămîne doar o umbră a ceea ce fusese odinioară, califatul fatimid din Egipt ajunge la apogeul puterii sale.

Odată cu decadența califatului din Bagdad și cu afirmarea dinastiilor locale, din sec. XI începe perioada de decadență generală a imperiului arab din Orient. Prin dinastia din Khorasan elementul turc își creează primul stat musulman: statul ghaznavid, care se extinde spre Orient, inițiind islamizarea Indiei. Pe la mijlocul sec. XI, din Asia Centrală un alt val de turci, seldjucizi, intră profund în aria arabismului: din acest moment istoria politică și socială a arabilor din Răsărit va fi dominată de elementul turc islamizat și, din punct de vedere cultural, arabizat. Micile state musulmane vor fi conduse de dinastii turcești, cu o aristocrație militară proprie care își va institui regimul său feudal militar, — totodată apărînd Islamul de amenințarea mongolă. În sec. XV turcii osmanlîi încorporează în imperiul lor și țările din nordul Africii (exclusiv Marocul).

În cele cinci secole cît a durat acest proces se mai poate vorbi încă de o istorie a arabilor — pentru că fondul populației din Egipt și Irak a rămas arab; arabe au rămas și limba, și cultura, și conștiința legăturii istorice dintre arabism și islamism. (Iar la vest de Egipt influența turcă a întîrziat: aici, în tot cursul secolului al XV-lea forța politică dominantă rămîne arabo-berberă).

ARABII ÎN SPANIA

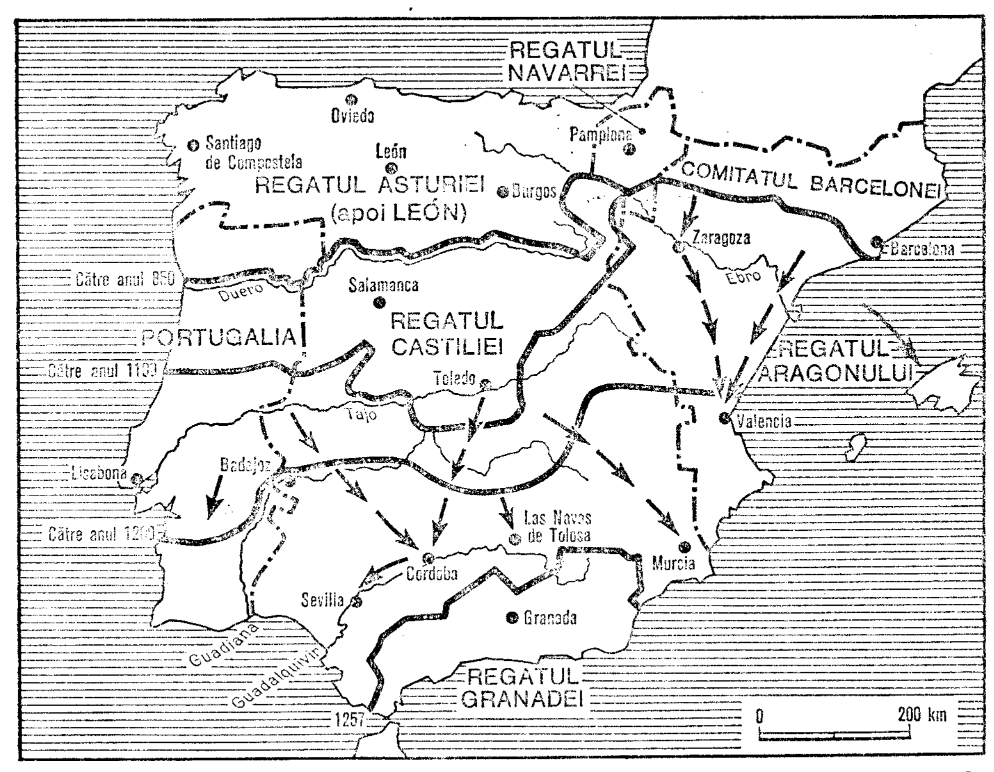
În Occident — în nordul Africii, în Spania și Sicilia — istoria și cultura arabă capătă particularități distincte. Aici, singur statul Ifriqiya recunoaște suveranitatea califului din Bagdad. În Maghreb (Algeria și Maroc) se formează emirate arabo-berbere independente. În Sicilia, ocupată de arabi timp de mai bine de două secole (827—1061), limba, cultura și civilizația arabă continuă să domine încă un secol, sub stăpînirea normanzilor.

În 711, Tariq ibn Zyad, generalul berber al lui Musa ibn Nusair, guvernatorul omayyad al Ifriqiyei, trece — cu o armată de 7. 000 de berberi și 700 de arabi —

strîmtoarea care îi va purta numele[15], învingîndu-l pe regele vizigot Roderic; Musa, aducîndu-i forțe noi, îl întîlnește lîngă Toledo — și cuceritorii ajung rapid în Asturia și Galicia. Urmașii lor trec și Pirineii, ajungînd pînă în valea Loarei, unde înaintarea musulmanilor este oprită de Carol Martel (732). În 755 ultimul omayyad Abd ar-Rahman I se refugiază în Spania; în anul următor este recunoscut la Cordoba ca emir independent al Andaluziei, inaugurînd — pentru o perioadă de două secole și jumătate — un stat arab unitar, cu o splendidă viață culturală, înfloritoare și în secolele următoare, și cu o viață de curte al cărei fast rivaliza cu cel al Bizanțului.

Lunga domnie a lui Abd ar-Rahman III (912—961) — în cursul căreia continuă luptele cu regii creștini din León și Asturia — a însemnat o epocă de aur a civilizației islamice din Spania. În 929 Abd ar-Rahman III ia titlul de calif; în duel cu califul fatimid pentru hegemonia în Mediterana Occidentală își face recunoscută suveranitatea (deși nu e vorba de o adevărată dominație) de către berberii din Maghreb; dă o mare atenție dezvoltării agriculturii, meșteșugurilor și comerțului; iar ca un „Harun al-Rașid al Occidentului", patronează viața intelectuală, știința, literele și artele. Fiul său al-Hakam II (961—976) îi continuă cu strălucire opera culturală, fondînd și o faimoasă bibliotecă.

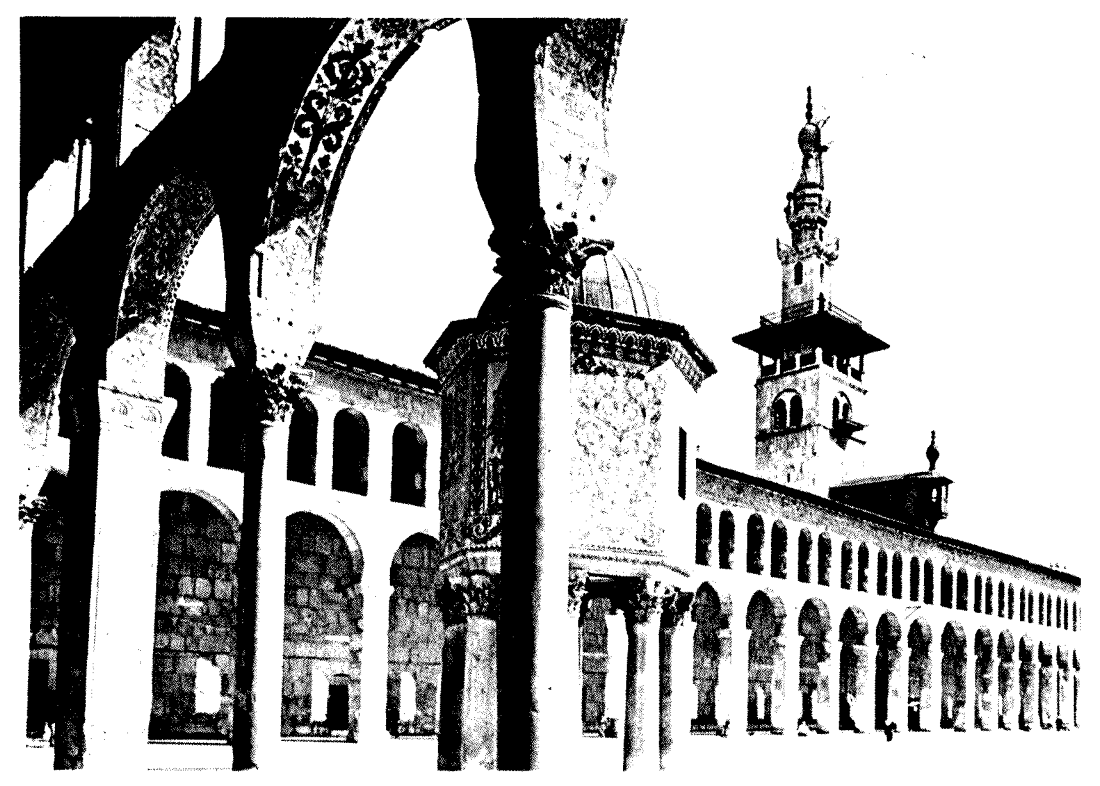
Sub Hișam II (976—1008), stăpînul real timp de 25 de ani al statului devine marele vizir supranumit al-Mansur („Victoriosul") care prin campaniile purtate cu o rară brutalitate extinde teritoriul regatului. După moartea lui (1002), regatul

Recucerirea progresivă a Spaniei de sub dominația maurilor („*Reconquista*"). Cu majuscule sînt indicate regatele din sec. IX. Liniile punctate marchează frontierele regatelor din sec. XIII. Liniile continui, diferitele faze ale *Reconquistei*

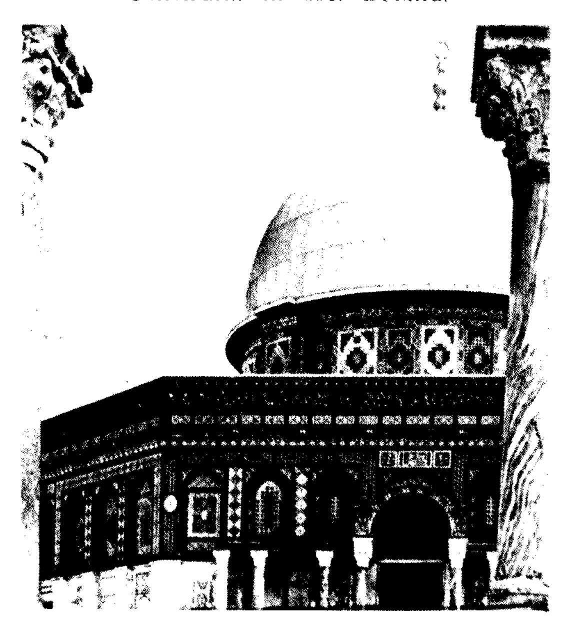
[15] *Gebel-Tariq* („muntele lui Tariq"), devenit Gibraltar.

CULTURA ȘI CIVILIZAȚIA ARABĂ

Marea moschee a omayyazilor, din Damasc. Construită în 714—715.

Moscheea numită *Cupola Stîncii* din Ierusalim. Construită în 691. Detaliu.

Fațada occidentală a marei moschei din Cordoba. Sec. X. Detaliu.

Mihrab şi *minbar*, din moscheea sultanului Hassan. — Cairo, sec. XIV

Cutie sculptată din fildeş, lucrată la Cordoba şi datată 968.— Muzeul Louvre, Paris.

Vedere din interiorul marii moschei din Cordoba

omayyad din Spania se dezmembrează în peste douăzeci de mici state provinciale, conduse de efemerele dinastii arabe și berbere ale așa-numiților „regi de comunități" *(mulūk at-tawaif*; în spaniolă — „reyes de taifas").

Această stare de anarhie favorizează *Reconquista*, acțiunea militară a regilor creștini pentru recucerirea Peninsulei. În fața acestei amenințări regele arab din Sevilla cere ajutor regatului musulman al almoravizilor, al berberilor saharieni din Ifriqiya (înrudiți cu tuaregii de azi) — care reunifică Spania musulmană, devenită o anexă a statului african almoravid (1086—1147). Timp de mai bine de o jumătate de secol dominația fanaticilor almoravizi sufocă orice activitate intelectuală și artistică. Dar în 1147, cînd în Africa statul almoravid este suprimat și înlocuit de almohazi — berberi din zona marocană a Munților Atlas[15] — aceștia ocupă și Spania, aproape fără rezistență, și în 1150 Abd al-Mumin se proclamă calif almohad, independent de califatul abbasid. Noul imperiu berber a stăpînit în Spania pînă în 1232 (iar în Africa, pînă în 1269), protejînd și promovînd activitatea științifică și literară, filosofică și artistică. Sub asalturile *Reconquistei* dominația musulmană s-a destrămat; în locul ei s-au format mici regate independente — dintre care cel din Granada a mai rezistat pînă în 1492.

STRUCTURA SOCIALĂ. BEDUINUL. SCLAVII

Nomadismul beduinului, în continuă căutare de locuri de pășunat pentru turme, era singura formă posibilă de viață în condițiile deșertului. Ocupațiile sale erau păstoritul, vînătoarea, schimbul de produse și incursiunea de pradă — *ghazw* — care își avea regulile sale[16]. Agricultura și diferitele meșteșuguri erau ocupații nedemne de el. Triburile mai mici și mai slabe — sau așezările sedentarilor — își cumpărau protecția unui trib mai puternic. Cauzele principale ale conflictelor dintre triburi erau apa și locul de pășunat.

Dar aspectul reprobabil al acestor incursiuni — determinat fie de nevoi de subzistență, fie de motivul instituționalizat al vendetei — era compensat de o serie de calități morale. Printre acestea, un loc principal îl ocupa sacrosancta lege a ospitalității, de care se bucura chiar și un străin[17]. Sentimentul solidarității de trib, instinctul puternic de libertate și individualismul împins pînă la forme anarhice i-au împiedicat pe beduini să se organizeze în formațiuni sociale mai ample decît cea a tribului. Baza organizării lor sociale era clanul *(qawm)*, format din membrii familiilor unei tabere de corturi. Un număr de clanuri înrudite formau un trib *(qabīla)*. Membrii clanului se supuneau autorității celui mai bătrîn dintre ei; se socoteau că descind dintr-un strămoș comun, al cărui nume îl purtau precedat de determinativul *Banu* („fiul lui...").

Șeful clanului sau al tribului, șeicul *(shayikh)*, era ales de comunitate (și rămînea în această funcție atîta timp cît era sănătos și în deplină posesiune a facultăților mintale) ținîndu-se seama de vîrsta sa, de curajul, cinstea, generozitatea și

[15] Numiți de europeni „mauri" (de la gr. *mauroi* — „negri").

[16] Scopul unui *ghazw* era, într-adevăr, prada (vite, mărfurile caravanelor, răpirea de femei și copii — care apoi erau răscumpărați); dar era precedat totdeauna de „provocări" formulate de poeții celor două triburi în conflict, fiecare lăudîndu-și vitejia propriului trib, și ironizînd sau insultîndu-i pe adversari. Obligator era să se evite — pe cît posibil — vărsarea de sînge. Azi asemenea incursiuni de pradă sînt interzise,

[17] Celelalte două virtuți ale beduinului erau: însuflețirea (avîntul, elanul — *hamāsāh*) și bărbăția *(murūah)*.

înţelepciunea de care dăduse şi continua să dea dovadă. În problemele clanului sau ale tribului său şeicul nu decidea singur, ci ţinea seama de părerile adunării formate din toţi şefii familiilor. Nu putea lua nici o măsură coercitivă, ci doar veghea asupra ordinei şi bunului mers al vieţii tribului. Tribul mai avea şi un *rais* — care răspundea de operaţiile militare; un *hakam* — judecător sau, mai degrabă, arbitru care în diferendele sau conflictele dintre părţi recomanda respectarea normelor de drept cutumiar; un prezicător *(kahin)* — care în viziunile şi prezicerile sale era inspirat de un spirit *(djin)*: şi un poet *(sair)* al tribului la diferite ocazii, influenţîndu-i opinia prin versurile lui.

Beduinii aveau o mentalitate profund democratică — în sensul că nu admiteau o altă autoritate în afară de consiliul şefilor de familii şi de poziţia morală a şeicului[18]. Spre deosebire de alte popoare nemusulmane şi de ordinea socială din Europa medievală, arabii n-au acceptat un organism intermediar între individ şi comunitatea tuturor credincioşilor, şi nici chiar o ierarhie de clasă (cu excepţia clasei sclavilor) — chiar dacă în realitate existau, desigur, diferenţieri sociale determinate de condiţiile economice ale unora sau altora. Totuşi, în unele triburi se bucurau de un prestigiu deosebit membrii unor anumite familii — descendenţii din familia Profetului, sau urmaşii primilor săi adepţi şi ai camarazilor săi de luptă; dar cu timpul, cînd numărul acestora a ajuns de ordinul miilor, au dispărut şi aceste diferenţieri „aristocratice", — chiar dacă cele două ramuri ale familiei Profetului (abbasizii şi talibizii) se bucurau în continuare de anumite privilegii[19]. — În schimb, arabul, indiferent de ce condiţie socială sau economică era, avea din naştere un puternic sentiment al personalităţii[20].

Începînd din perioada omayyadă structura socială a arabilor şi a populaţiei (islamizate sau nu) din ţările cucerite este radical diferită de cea din perioada anterioară cuceririlor.

Pe întreg teritoriul Imperiului populaţia se prezenta împărţită în trei categorii (plus cea a sclavilor); dar nu în urma unei distincţii de ordin social, sau de situaţie economică, sau de origine etnică, ci pe baza unor criterii de ordin confesional, — care însă au introdus desigur şi consecinţe de ordin juridic sau economico-social[21].

Astfel, musulmanii cuceritori — în frunte cu califul şi familia lui, cu aristocraţia militară şi curtea suveranului — constituiau categoria dominantă. A doua categorie o formau cei convertiţi (forţat sau de bună voie) la islamism, — şi cărora le era interzisă reîntoarcerea la vechea lor credinţă; din rîndurile acestora s-au recrutat cei mai intoleranţi şi mai duri persecutori ai ne-islamicilor, — dar şi cei care, cultivînd tradiţiile lor naţionale, s-au devotat ştiinţelor şi artelor. A treia categorie, „protejaţii" *(dhimmi)*, era formată din membrii cultelor monoteiste — creştini, iudaici, mai tîrziu şi zoroastrieni, — religii tolerate. Aceştia n-aveau voie să poarte

[18] Titlul de „rege" n-a fost folosit niciodată de arabi (cu singura excepţie a tribului Kinda) decît pentru regii străini, — sau pentru dinastiile lor parţial romanizate sau iranizate.

[19] Urmaşii lui Abbas (unchiul lui Muhammad) şi ai lui Abu Talib (tatăl lui Ali) erau scutiţi de contribuţia socială obligatorie *(zakat)* şi erau supuşi unei jurisdicţii autonome, cu un judecător propriu *(naqib)*; dar şi pentru ei rămînea valabilă legea comună, ca pentru toţi musulmanii. În plus, în cele două „oraşe sfinte", Mecca şi Medina, ei deţineau o poziţie de prim-plan.

[20] „El se consideră întruparea modelului desăvîrşit al creaţiunii. Pentru el, naţiunea arabă este cea mai nobilă dintre naţiuni. Omul civilizat este, din punctul de vedere exaltat al beduinului, mai puţin fericit decît el şi mult inferior (...) El are o înclinare excesivă spre genealogiile extraordinare şi adeseori îşi urcă originea pînă la Adam. Nici un alt popor n-a ridicat vreodată genealogia la rangul şi demnitatea de ştiinţă, în afară de arabi" (Ph. K. Hitti).

[21] Arabii erau foarte mîndri de „puritatea" sîngelui lor — dar fără să ajungă pînă la un intolerant orgoliu de rasă. Căsătoriile mixte erau frecvente; iar în ţările cucerite au domnit dinastii reprezentate de kurzi, berberi, negri sau turci. Soţia lui Muawiya era creştină; de asemenea, poetul său de curte, medicul personal, precum şi ministrul de finanţe.

arme, erau obligați la plata unui tribut pentru protecția acordată, își practicau în mod liber religia lor, iar în materie penală și civilă erau supuși unei jurisdicții proprii — cînd în cauză nu erau implicați și musulmani. Funcțiile militare, politice și religioase le erau prohibite; în schimb aveau acces larg la funcții administrative — care în Siria și Egipt (mai puțin în Irak) erau deținute aproape numai de creștini și de evrei. Cu timpul, au avut loc desigur și manifestări de intoleranță; dar mai rare și, în orice caz, mai puțin grave decît cele întîlnite în acest timp în lumea bizantină, împotriva evreilor sau a paulicienilor.

Sclavia — recunoscută legal de popoarele semite, dar menținută foarte mult timp și în lumea creștină[22] — s-a perpetuat timp îndelungat în țările arabe. Arabii însă au ameliorat considerabil condiția sclavilor, — incomprabil mai mult decît bizantinii sau decît occidentalii.

Astfel, legea islamică îi oprea pe musulmani să îi aducă pe coreligionarii lor în stare de sclavie, căci islamismul decretase egalitatea absolută a tuturor celor ce aparțin acestei religii. (În schimb, un sclav nu își recîștiga libertatea numai prin simplul fapt că ar fi trecut la islamism). Cele trei mari zone din care proveneau sclavii musulmanilor erau Africa neagră, stepele Asiei și sud-estul Europei. Sclavii proveneau din rîndurile prizonierilor de război (între care și femeile și copiii — dacă nu erau răscumpărați), ale celor capturați în incursiunile de pradă, sau prin cumpărare din tîrgurile de sclavi (sau direct de la părinții care acceptau să-și vîndă copiii). Sclavia pentru neplata datoriilor nu exista, era interzisă. Stăpînul avea datoria să își trateze omenește sclavul; în caz că un sclav era maltratat, acesta avea dreptul să fie eliberat.

Bineînțeles că un sclav nu putea deține o funcție politică, religioasă sau juridică. Dar sclavul putea dispune liber de bunurile provenite din economiile pe care le realizase el; sau putea să conducă — din însărcinarea stăpînului său — o întreprindere. Se putea căsători legal, copiii săi rămîneau sclavi, dar nu puteau fi vînduți înainte de a fi împlinit vîrsta de 7 ani decît împreună cu mama lor. Sclava trebuia să se supună și să devină și concubina stăpînului — dacă acesta dorea; dar dacă din această legătură se năștea un copil, copilul devenea liber, mama copilului nu putea fi vîndută, iar după moartea stăpînului ea își recăpăta libertatea[23]. Dar un stăpîn nu își putea prostitua sclavele și nici nu putea să întrețină legături cu sclavele altora. — Legea islamică recomanda credincioșilor — ca o faptă bună pentru care vor fi răsplătiți pe lumea cealaltă — să-și elibereze sclavii; ceea ce musulmanii și prevedeau în dispozițiile lor testamentare (mai ales cînd acești sclavi trecuseră la islamism). Sclavul avea și dreptul de a-și răscumpăra libertatea— dacă avea posibilitatea economică corespunzătoare; dar orice sclav eliberat avea și pe mai departe anumite îndatoriri față de fostul său stăpîn, cu care continua să mențină legături. Sclavii nu erau folosiți la muncile agricole (cu excepția unor extrem de rare cazuri de pe unele latifundii). La arabi sclavia avea un caracter esențialmente domestic. Într-un fel, sclavul era integrat familiei stăpînului său — care apoi, eliberîndu-l, îl transforma, dacă trecuse la islamism, într-un membru al marei comunități musulmane.

Dintre cele trei mari zone amintite de proveniență a sclavilor, sclavii proveniți din regiunea africană erau folosiți îndeosebi la muncile casei (iar negresele, ca doici);

[22] În Europa pînă la sfîrșitul Evului Mediu; dar în coloniile lor, țările europene au menținut-o pînă în secolul XIX.

[23] Cu doar trei excepții (al-Abbas, al-Mahdi și Amin), toți ceilalți califi abbasizi — deci 34 din totalul de 37 — au fost fiii unor sclave (persane, grecoaice, armence, turcoaice, berbere, ș.a.).

sclavii turci din stepele asiatice erau foarte apreciaţi ca soldaţi; iar cei aduşi din ţările slave — dintre care se recrutau mai ales eunucii — erau mult căutaţi de familiile aristocratice. — Un calif omayyad poseda cel puţin o mie de sclavi; un renumit poet din Mecca, de la începutul secolului al VIII-lea, avea peste 70 de sclavi. Dar adeseori, chiar şi musulmanul sărac avea cel puţin un sclav.

ECONOMIA RURALĂ. REGIMUL PROPRIETĂŢII FUNCIARE

În aproape întreaga lume musulmană — ca, dealtminteri, şi în Occident — principala sursă de bogăţie o constituia pămîntul. Marea majoritate a populaţiei imperiului o formau agricultorii. În ţările cu suprafeţe mari de terenuri necultivabile economia agrară era combinată cu cea pastorală. Pe meridiane şi la latitudini atît de diverse felul de a lucra pămîntul varia, totuşi, însă prea puţin; doar vitele folosite la muncile agricole erau în fiecare ţară altele, — cămile, cai, bivoli, boi sau vaci. În funcţie de regiuni şi de mijloacele practicate pămînturile dădeau una sau două recolte anual, iar grădinile irigate de zarzavaturi, chiar trei. Cîmpurile neirigate erau lăsate, tot al doilea an, să se odihnească.

Arabii au contribuit mult la progresul agriculturii, pomiculturii şi horticulturii, — traducînd sau copiind tratate de agronomie, importînd (îndeosebi în Spania) culturi străine, promovînd schimburi de tehnici şi de culturi de la o ţară la alta unde nu erau cunoscute; şi în special întreţinînd digurile şi canalele de irigaţie, în care scop foloseau diferite tipuri de maşinării pentru a aduce apa din rîuri sau din puţuri. Irigaţia se făcea prin canale de suprafaţă sau prin apeducte subterane, avînd din loc în loc puncte de aerisire şi de curăţire. Unele apeducte erau lungi de o sută pînă la două sute de kilometri (cîteva mai sînt şi azi în uz, în Iran). Cantitatea de apă folosită era evaluată cu o relativă precizie, şi era plătită de proprietarul terenului irigat. Fiecare stat musulman avea un Departament al Irigaţiilor, deservit de un personal specializat; fiecare ţinut avea un serviciu de întreţinere şi fiecare canton un „şef al irigaţiei" cu mai mulţi slujbaşi în subordine.

După sec.X, în ţările mai evoluate (Persia, Irak, Khorasan, ş.a.) ţăranii eliberaţi din condiţia de iobăgie deveniseră proprietari funciari. Aşezările şi casele ţărăneşti variau de la o regiune la alta. Astfel, în Mesopotamia ţăranii locuiau în colibe de stuf, în Turkestan casele erau de lemn, în Iran de piatră; dar peste tot erau grupate în sate şi cătune, înconjurate de un zid de piatră. În mijlocul satului era totdeauna o fîntînă sau o cisternă, precum şi cuptorul de pîine care deservea întregul sat. De asemenea, unul sau mai multe ateliere de ţesut, în care se adunau să lucreze mai ales femeile. Seara, după ce vitele se întorceau de la păscut se închidea poarta incintei satului. Femeile lucrau cot la cot cu bărbaţii pe cîmp. Partea ce le revenea din produse depindea de natura terenului; în cazul cel mai bun, ţăranului îi revenea o treime din toate produsele, proprietarului o treime, iar a treia parte, fiscului; dar în regiunile foarte sărace ţăranului i se lăsau pînă la nouă zecimi din întreaga recoltă.

În ce priveşte regimul proprietăţii funciare, acesta a variat în timp (şi mai puţin în spaţiu). În ţările cucerite pămînturile erau fie revendicate de stat (ca în cazul latifundiilor foste proprietăţi ale statului cucerit), fie lăsate — cu drept de moştenire — vechilor proprietari în schimbul plăţii unui impozit funciar *(haradj)*. Şi musulmanii trebuiau să predea statului, ca impozit funciar, a zecea parte din produse — dar pentru ne-musulmani acest impozit era dublu. Proprietarul, fie el

musulman sau nu, avea drepturi depline asupra pămîntului, de care putea dispune în voie.

Bunurile statului (rurale sau urbane, mobiliare sau imobiliare, inclusiv drumurile, rîurile, canalele navigabile sau de irigație) erau de două feluri. Prima categorie o formau (mai ales în Egipt) cele pe care statul le administra și le exploata direct, sau le concesiona în anumite condiții unor beneficiari individuali, sau unor colectivități. Acești beneficiari aveau drept de proprietate asupra respectivelor bunuri — dar cu obligația de a le valorifica, fie singuri, fie folosind mînă de lucru salariată. A doua categorie (al cărei regim cunoaște o mare dezvoltare spre sfîrșitul Evului Mediu) o formau bunurile donate de stat sau de un alt donator în scopul și sub forma unei acțiuni de binefacere unor beneficiari. Aceștia puteau fi persoane particulare (urmașii donatorului, o anumită categorie de săraci, etc.) — în care caz bunurile erau puse sub tutela unui administrator delegat, în scopul de a se evita înstrăinarea sau fracționarea lor; sau beneficiarii puteau fi anumite instituții publice (moschei, școli, spitale, — sau puncte de interes public ce trebuiau subvenționate și întreținute, ca: poduri: fîntîni, diguri, caravanseraiuri, ș.a.), — cu alte cuvinte, ceva asemănător donațiilor pe care le făceau și continuă să le facă creștinii bisericilor sau unor instituții de caritate. Această a doua categorie de donații avea un caracter absolut și pentru totdeauna. Pentru a preveni abuzurile, gestiunea lor era supusă controlului judecătorilor *(cadiilor)* — sau uneori chiar administrației centrale, *divan*-ului, care pentru acest serviciu de control își rezerva o cotă.

În lumea musulmană nu era posibilă păstrarea integrală a unei proprietăți mari, întrucît la moștenire proprietatea se împărțea între fiii și fiicele decedatului — și chiar rudele mai îndepărtate își aveau dreptul lor la o parte din moștenire. — Pe lîngă proprietatea individuală mai există și proprietatea exploatată de o colectivitate, de pildă de către un sat.

Pămîntul în proprietate individuală putea fi și arendat, sau putea fi lucrat și în dijmă — în forme diverse și în condițiile stabilite prin înțelegere între proprietar și arendaș sau dijmaș. Proprietarii funciari care locuiau la oraș își lucrau pămînturile cu muncitori salariați, sau îl arendau. Marile proprietăți erau administrate de un intendent, de un vechil *(wakīl)*. Între sat și oraș nu exista un adevărat circuit de schimburi; satul trăia într-un sistem de economie închisă, producîndu-și singur toate (sau aproape toate) bunurile și articolele de care avea nevoie. Dealtminteri, țăranii erau disprețuiți și batjocoriți (orășenii îi numeau *ulūdj* — „măgari sălbatici"). Nemulțumirile și răscoalele țăranilor au fost destul de frecvente în imperiul islamic — și totdeauna reprimate cu cruzime.

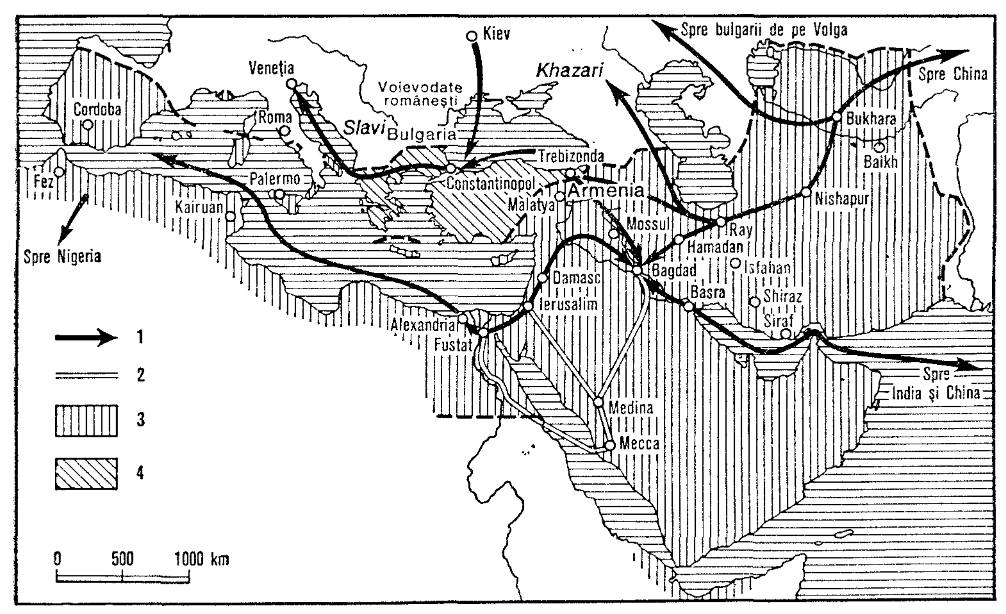
Bogățiile subsolului erau exploatate nu atît cu sclavi, cît folosindu-se muncitori plătiți cu ziua. Resursele minerale ale Islamului nu erau prea mari. Zona cea mai bogată — al cărei subsol conținea aproape toate metalele cunoscute la acea dată — era Iranul (și cîteva regiuni din jur); în schimb Egiptul era lipsit total de minereuri. Zona cea mai bogată din nordul Africii era Ifriqiya (Tunisia) — care avea argint, fier, aramă, cositor, plumb, sare gemă, precum și mercurul atît de căutat de alchimiști. Aurul — mai puțin prețuit decît argintul,— le era furnizat arabilor în special de Sudanul Occidental. Pietrele prețioase sau semi-prețioase diferite se aflau în Iranul Oriental și în regiunea Indusului. Cărbunele era puțin folosit. La fel petrolul din regiunea Mării Caspice: doar pentru uz domestic și în scopuri militare (pentru confecționarea proiectilelor incandescente). — Extracția, exploatarea se făcea și prin puțuri adînci — dar mai ales prin săparea unor galerii orizontale în coasta munților sau a colinelor. Existau și mine proprietatea statului, care le exploata concesionîndu-le. Dar minele aparțineau de regulă proprietarilor terenurilor de suprafață — care aveau obligația de a preda statului a cincea parte din cantitatea de mine-

reuri extrase. —Pe lîngă bogățiile subsolului arabii dispuneau și de bogatele cariere de marmură din Spania, de renumitele perle pescuite în Golful Persic și de coralul din apele coastelor Tunisiei, Mării Roșii și Oceanului Indian.

ORAȘELE

Expansiunea arabă a dus și la fondarea unor noi orașe (Bagdad —în epoca abbasidă, Fez, Cairo, ș.a.), precum și la dezvoltarea deosebită a unor orașe mici, cum fusese de pildă Cordoba; printre cele aproximativ cincisprezece capitale, unele erau orașe de importanță mondială. În același timp însă regiuni întinse din Iran, Mesopotamia, Egipt sau Maghreb nu aveau deloc orașe.

Dar la o dată (în jurul anului 1000) cînd în Europa foarte puține erau orașele a căror populație trecea de zece mii de locuitori, arabii aveau orașe în care numărul locuitorilor se apropia sau chiar depășea cifra de un milion — cum era cazul Cordobei. În sec. X Bagdadul avea 60. 000 de băi publice și private. Din aceste cifre

Lumea musulmană în sec. IX. 1. Drumuri comerciale. 2. Itinerarii ale pelerinilor. 3. Imperiul arab. 4. Imperiul bizantin

putem deduce numărul mare al locuitorilor acestor orașe. În secolul următor, populația de sex masculin a Bagdadului depășea cifra de un milion și jumătate! La aceeași dată Cordoba cu cele 21 de cartiere ale sale avea 113. 000 de case, 600 de moschei, 50 de spitale și aziluri, 80 de școli și 900 de băi publice[24].

[24] Se apreciază că populația orașului era de o jumătate de milion, după alți autori chiar de un milion de locuitori. Dar chiar dacă această cifră ar trebui redusă doar la 100 000 — cînd nici un oraș din Franța, Italia sau Germania nu ajungea la un număr de 20 000 de locuitori, — Cordoba rămînea cel mai mare oraș al timpului din Occident.

În Arabia Meridională casele erau din piatră şi aveau cîteva etaje; în vechiul Cairo, imobilele erau de asemenea din piatră şi aveau în mod curent şapte-opt etaje; unele treceau şi de zece etaje. În Iran, oraşele erau înconjurate de două ziduri, unele înalte de 10 m şi cu o grosime de 5 m. Zidul de apărare al Alepului (Siria) avea o înălţime de 13 m. În alte oraşe — ca Tripoli, Tir, Akko, ş.a. — se întîlneau în mod curent case cu cinci-şase etaje.

Alimentaţia cu apă era asigurată în fiecare oraş de un serviciu special. În Iran, apa era adusă din munţi prin conducte subterane, uneori lungi de 100 km, cu puţuri de aerisire şi de curăţire tot la 300 m. În pieţile publice existau cisterne imense, uneori subterane boltite, alimentate de aceste canale. Şi casele particulare îşi aveau în subsol cisterna lor, cu o capacitate de 100 metri cubi pentru o familie. În multe oraşe sacagii aduceau apa la domiciliu; în vechiul Cairo, acest serviciu era asigurat cu ajutorul a 50. 000 de cămile.

În privinţa alimentaţiei cu apă era renumit oraşul Samarkand, care avea un mare castel de apă şi o întreagă reţea de conducte de plumb.

În general, apa se plătea, iar respectiva taxă era fixată de serviciul respectiv al oraşului; în anumite cartiere însă, mai sărace, consumatorii erau scutiţi de această taxă.

Începînd din sec. X străzile mai importante erau luminate noaptea: în Iran şi Mesopotamia, de lămpi cu petrol; în Siria şi Egipt, de lămpi de ulei. În unele oraşe (Damasc, Mossul, ş.a.) existau şi latrine publice, fiecare cu 40—50 de cabinete, cu plată, bine întreţinute şi totdeauna situate în apropierea moscheielor.

Ceea ce admirau de asemenea vizitatorii străini din Evul Mediu în oraşele musulmanilor erau numeroasele spitale şi băi publice.

Lumea antică nu cunoscuse instituţiile spitaliceşti propriu-zise; primele spitale şi aziluri pentru invalizi fuseseră construite de buddhiştii din Iran, şi bine amenajate apoi sub dominaţia arabă, — spitale rezervate, separat, pentru bărbaţi şi pentru femei. Existau de asemenea aziluri de bătrîni şi orfelinate Spitalul din vechiul Cairo, de exemplu, era administrat de un director; fiecare bolnav dispunea de un pat cu lenjerie curată, era vizitat zilnic de un medic şi de mai multe ori pe zi de infirmieri, care îi administrau medicaţia şi îi serveau masa. Într-un alt spital, rezervat femeilor, îngrijirea medicală era asigurată de doctoriţe. În azilurile de alienaţi, tratamentul era administrat de medici specialişti de boli mintale. — „În general, toate oraşele, chiar şi cele mai puţin importante, au fost dotate cu spitale bine organizate (...) Toate erau absolut gratuite, iar întreţinerea lor era asigurată de stat sau de binefăcători care le acordau anual venituri importante" (Aly Mazaheri).

Foarte numeroase erau băile publice; în oraşe, în fiecare stradă măcar una — şi orice sat avea o asemenea baie *(hammam)*, în apropierea moscheei. În sec. XII, Bagdadul avea cam 5. 000, iar vechiul Cairo, 1170.

Băile publice, construite din piatră sau din cărămidă, erau totdeauna subterane — pentru o mai uşoară alimentare cu apa adusă prin canale; fiecare avea mai multe încăperi (separat pentru bărbaţi şi pentru femei) şi bazine cu apa mereu împrospătată şi mai mult sau mai puţin încălzită, printr-un sistem subteran de încălzire. Personalul de îngrijire interzicea accesul bolnavilor contagioşi (de pildă, a leproşilor). La intrare, un negustor vindea clienţilor săpun şi alifii depilatoare. Înăuntru, maseurii, bărbierii şi cei ce aplicau doritorilor ventuze scarificate, îşi ofereau serviciile lor.

Oraşele ofereau locuitorilor lor şi variate posibilităţi de recreaţie şi de distracţie (mai mult în Iran şi mai puţin în restul lumii arabo-musulmane). Birturile—mîncări

şi băuturi, cu spectacole cu dansatoare şi cîntăreţe, în majoritate ţigănci[25]. Foarte gustate erau anecdotele picante, recitate şi mimate ceasuri întregi, în ospătării, în pieţe, în vecinătatea moscheielor, de comedianţi profesionişti; în timp ce, la un colţ de stradă, lumea se aduna să asiste la alt fel de spectacole, — la o luptă de cocoşi sau de berbeci, la demonstraţia unui îmblînzitor de şerpi sau la exhibiţia unuia care înghiţea săbii...

Marele public asista cu pasiune la cursele de cai, unde se făceau şi pariuri; marele hipodrom de lîngă Samarra, cu o frumoasă pistă ovală, avea perimetrul de aproape 12 km. De asemenea, la concursurile de tragere cu arcul, — sport căruia fiecare oraş îi rezerva un stadion. Cel mai popular sport însă erau luptele asemănătoare celor greco-romane — în care se organizau întreceri internaţionale. Fiecare sat îşi avea un teren sportiv *(maydan)*; în oraşe existau şi săli de sport, unde atleţii se antrenau în ritmul muzicii. Alergările erau organizate pentru participanţi profesionişti, din rîndurile cărora se recrutau curierii oficiali, purtători de mesaje. Şi concursurile de nataţie — care se desfăşurau în apele fluviilor, dar şi în piscinele marilor băi publice — erau urmărite cu cel mai viu interes[26]. În fine, vînătoarea era sportul preferat al familiei suveranului, aristocraţilor şi ofiţerilor. Se vîna cu arcul, cu arbaleta, cu lasoul, cu ogarii şi îndeosebi cu şoimii. Vînatul de mare prestigiu era leul, ursul şi — mai rar — măgarul sălbatic cu ajutorul unei pantere dresate şi îmblînzite. Mistreţi se găseau din abundenţă în nordul Iranului; iar în Mesopotamia, struţi, a căror carne era foarte apreciată.

Parcurile de vînătoare ale regilor sassanizi au devenit, după ocupaţia islamică, mari grădini zoologice, populate cu exemplare rare. Grădina zoologică din Damasc se întindea pe o lungime de 9 km şi o lăţime de aproape 2; iar cea de lîngă Samarra, pe o suprafaţă de 50 km².

MEŞTEŞUGURILE ŞI COMERŢUL

Deosebirea dintre categoria meşteşugarilor şi cea a micilor negustori nu era net marcată — în sensul că, de regulă, meşteşugarii îşi desfăceau singuri marfa. Negustorii angrosişti îşi aveau magazinele lor — al căror număr era, în oraşele mari, de ordinul sutelor, — adevărate caravanseraiuri, cu antrepozite, curţi imense, birouri, în care negustorii tratau afacerile, după principiul cererii şi ofertei. (Căci în materie de stabilire a preţurilor, statului i se refuza orice competenţă, — decît în caz de război sau de foamete, pentru articolele de primă necesitate).

Produsele prin care meşteşugarii din ţările stăpînite de musulmani au excelat în mod deosebit erau textilele: ţesăturile de mătase, bumbac şi lînă (adeseori cu broderii artistice şi aplicaţii decorative de perle şi pietre preţioase) şi covoarele. Oraşele siriene, Tir, Sidon, ş.a. — în care tradiţiile feniciene se menţinuseră încă vii — erau renumite pentru obiectele de sticlă de mare fineţe[27]. În Egipt se lucrau

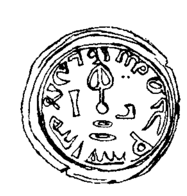
[25] Ţiganii — după Ferdousi — au fost aduşi din India în prima jumătate a secolului al V-lea de către regele sassanid Vahram V. Din Iran s-au răspîndit în Europa; în Spania au pătruns în sec. XIII sau XIV.

[26] „La toate concursurile, cursele şi campionatele de orice gen, cîştigătorii erau totdeauna recompensaţi cu premii în natură, şi fiecare spectator, cînd intra în incintă, îşi plătea locul" (A. Mazaheri).

[27] Marea moschee din Damasc avea 74 de vitralii, multicolore şi de formă ogivală. În sec. XII. se pare că arabii au fost cei care au introdus vitraliile şi la Palermo. În aceeaşi perioadă, arta prelucrării sticlei s-a introdus şi la Veneţia, — primii meşteri fiind arabi.

mobile foarte rafinate — mese cu incrustaţii de lemn rar, fildeş şi sidef, sofale, lămpi şi candelabre, — precum şi vase decorative de aramă. Damascul era faimos pentru mozaicurile şi plăcile de faianţă multicolore folosite la ornamentaţia exteriorului şi interiorului palatelor şi moscheilor. Extragerea esenţelor din diferite flori pentru prepararea celor mai rafinate parfumuri avea o veche tradiţie în Persia, tradiţie care s-a menţinut în epoca islamică. Un loc special îl ocupa fabricarea hîrtiei, introdusă de arabi în sec. VIII la Samarkand şi Bagdad.

Monedă emisă de primii califi

Monedă arabă din nordul Africii. Sec. XI. — Monedă arabă din sec. XII

Meşteşugarii şi negustorii îşi aveau atelierele şi prăvăliile concentrate, fiecare breaslă[27], pe o anumită stradă — care în acest caz se numea un *bāzār*. Prăvălia, fără vitrine, îşi avea în spate atelierul respectiv; dar adeseori meşteşugarii lucrau sub ochii clienţilor. Prăvăliile erau în general bine întreţinute; dar în special brutăriile, ospătăriile, măcelăriile, şi tot ce ţinea de comerţul alimentar era permanent controlat de serviciul veterinar şi de igienă al oraşului, precum şi de poliţie, pentru a se evita fraudele.

Ţăranii din împrejurimile oraşului îşi desfăceau produsele în pieţe, deschise în fiecare zi. Un număr imens de negustori ambulanţi străbăteau străzile pînă noaptea tîrziu, oferind tot felul de articole, în coşuri încărcate pe spinarea măgarilor şi catîrilor. Un funcţionar superior (numit *muhtasib)*, asistat de funcţionari subalterni de diferite specialităţi, supraveghea piaţa: controla calitatea şi puritatea produselor, dacă măsurile şi greutăţile sînt exacte, dacă monedele au în compoziţia lor cantitatea de argint sau de aur corectă, etc.; iar în perioadele de foamete controla dacă articolele alimentare nu au fost dosite, sau dacă nu sînt vîndute cu preţuri de speculă; „deşi, în general, preţurile erau considerate ca fiind cele voite de Dumnezeu, şi prin urmare libere" (Cl. Cahen).

Marele comerţ, comerţul en-gros şi comerţul exterior — care la început fusese în mîna creştinilor, a evreilor şi a perşilor zoroastrieni — a fost în curînd practicat, pe scară largă şi cu mult succes, şi de musulmani. Dealtminteri deosebirile de religie nu constituiau nici un impediment; negustorii arabi călătoreau şi efectuau operaţii comerciale cu negustorii creştini, evrei, zoroastrieni sau buddhişti.

Arabii dispuneau de tipuri variate de corăbii (construite de obicei în porturile Indiei). Pe rutele fluviale sau maritime circulau corăbii uşoare şi rapide de pasageri;

[27] Între diversele branşe existau desigur forme organizate de solidaritate de breaslă; dar corporaţii profesionale de tipul celor europene din Evul Mediu tîrziu, nu existau în lumea musulmană.

cele de mărfuri — care puteau transporta pînă la 1. 500 de persoane, inclusiv echipajul şi corpul de soldaţi care asigurau protecţia contra piraţilor — erau amenajate cu zeci de cabine, cu magazine, cîrciumi, spălătorii, frizerii, etc. Corăbiile aveau totdeauna şi porumbei, lansaţi pentru a semnala apropierea uscatului. Pe Nil şi pe Tigru navigau şi mici corăbii rapide de poştă (transportînd eventual şi pasageri), care puteau parcurge şi 180 km într-o zi. — În provinciile occidentale ale Imperiului funcţiona sistemul de comunicaţie prin semnale luminoase: o depeşă transmisă din Maroc ajungea la Alexandria într-o noapte (iar din Tripoli, în 3—4 ore). În toate provinciile — dar mai ales în cele orientale — transmiterea de veşti prin porumbei călători era un procedeu foarte răspîndit. Emirii şi marii negustori aveau un serviciu particular de porumbei de poştă.

Pe mare, cel mai important drum comercial pornea din Golful Persic, străbătea Oceanul Indian, trecea prin Ceylon, Peninsula Malacca şi actualul Singapore, iar în China ajungea pînă la Canton. Alte drumuri comerciale maritime duceau fie spre India, fie spre Africa Orientală. Negustorii yemeniţi ajungeau în actualele teritorii ale Etiopiei, Somaliei, Zanzibarului şi Madagascarului. Repetate ambasade trimise de musulmani în China au perfectat pe cale diplomatică aceste legături comerciale; izvoarele atestă existenţa unor colonii de negustori arabi în China încă din jurul anului 800. Relaţiile comerciale cu Orientul au fost însă îngreunate încă de la mijlocul secolului al VIII-lea de intervenţia Bizanţului, urmărind limitarea beneficiilor obţinute de negustorii musulmani — care în secolul următor ocupaseră Sicilia şi Creta, punctele-cheie ale comerţului mediteranian. În orice caz, încă din sec. VIII arabii stabiliseră legături comerciale cu Marocul şi Spania. În Mediterană însă, comerţul arab n-a cunoscut o dezvoltare preeminentă; iar Marea Neagră se arăta a fi prea neospitalieră — deşi oarecari legături pe această cale cu negustorii de pe Volga se stabiliseră. În schimb, Marea Caspică a devenit — prin apropierea ei de marile centre economice ca Bukhara şi Samarkand — o arie foarte activă de navigaţie comercială. Exportînd în principal curmale, ulei, zahăr, sare, produse de lînă sau de bumbac, unelte de oţel sau obiecte de sticlă, şi importînd în schimb mătase, pietre preţioase, mirodenii (în special piper) şi camfor din Asia; sau miere, ceară, blănuri şi sclavi din ţările nordice; sau fildeş, abanos şi sclavi negri din Africa, marii negustori arabi realizau venituri fabuloase.

Relaţiile comerciale erau intense şi pe căile de uscat. Mai importante erau cele care veneau din Asia Centrală şi din China. Un alt drum lega Asia Centrală cu regiunile de pe Volga — unde arabii intrau în contact cu negustorii varegi şi, prin sudul Iranului, caravanele se îndreptau spre Constantinopol. Mai puţin importante erau drumurile care, din diverse porturi mediteraniene, ajungeau pînă în Sudan, peste deşertul Saharei. — În schimb, negustorii arabi erau aproape total absenţi în ţările Europei Occidentale şi Centrale, — al căror comerţ era în mîna evreilor sau a negustorilor din aceste ţări.

Comerţul cu sclavi era intens. În fiecare oraş mai important se ţinea un tîrg de sclavi. Un inspector supraveghea preţurile şi tranzacţiile. Negustorii intermediari erau de obicei creştini din Liban şi mai ales evrei, care îşi aduceau „marfa" procurată din ţinuturile slave în tîrgurile cele mai mari din Europa Centrală (Geneva, Praga, Magdeburg, Veneţia, Genova), de unde era dirijată spre Cordoba, Constantinopol, Egipt, etc. Pentru semnarea corespondenţei comerciale şi a actelor de vînzare-cumpărare, toţi negustorii — şi mulţi particulari de asemenea — aveau pecetea lor (gravată în aramă, argint, aur, agată, jad), de obicei montată într-un inel.

Mărfurile erau transportate pe catîri, asini şi în special cămile; pentru caravane se organizaseră hanuri mari de popas — caravanseraiuri[27]. Cînd mărfurile aduse de caravane erau în cantităţi mari, pe parcurs se ţineau tîrguri ocazionale. În porturi şi în oraşele mai importante, negustorii nu îşi puteau desface mărfurile direct, ci le depozitau în magazine speciale foarte spaţioase, unde funcţionarii statului le înregistrau şi stabileau taxele vamale sau comerciale — care trebuiau plă-

Monedă emisă de emirii almohazi din Sevilla

tite imediat după vînzarea mărfurilor. Vînzarea se făcea de regulă la licitaţie, prin intermediul unui samsar oficial *(simsār)*, de serviciile căruia negustorii străini, necunoscînd nici limba, nici obiceiurile, nici preţurile locale, nu se puteau lipsi. Taxe vamale propriu-zise nu existau, ci taxe pe comerţ şi pentru diferite servicii; taxe care variau — după natura mărfurilor, dar şi în funcţie de religia negustorilor respectivi[28] — în total între 10% şi 30%. Negustorii exportatori erau şi ei supuşi unor taxe de export, „în aşa fel calculate încît să-i dezavantajeze în cazul cînd, la întoarcere, nu importau mărfuri suficiente" (Cl. Cahen).

În tranzacţiile lor negustorii arabi foloseau, ca procedeu de credit, scrisoarea de schimb — dar numai între persoane care se cunoşteau. Împrumutul cu dobîndă era, în principiu, interzis de islamism; în realitate, *Coranul* interzicea (la fel ca dreptul ebraic) numai împrumutul cu un procent exagerat. (Pe de altă parte, se recurgea şi la anumite artificii de formă; de pildă, debitorul recunoştea în scris că primise o sumă superioară celei reale). Operaţiile „bancare" erau efectuate de persoane specializate — ca agentul de schimb *(sairafi)*; ori marele negustor care primea sume în depozit sau dădea împrumuturi şi care îşi investea capitalurile realizate prin comerţ în achiziţii de terenuri sau de imobile. Marii negustori au deţinut o putere economică remarcabilă pînă în sec. XI, cînd poziţia dominantă au început să o deţină noii mari proprietari funciari — feudalii militari.

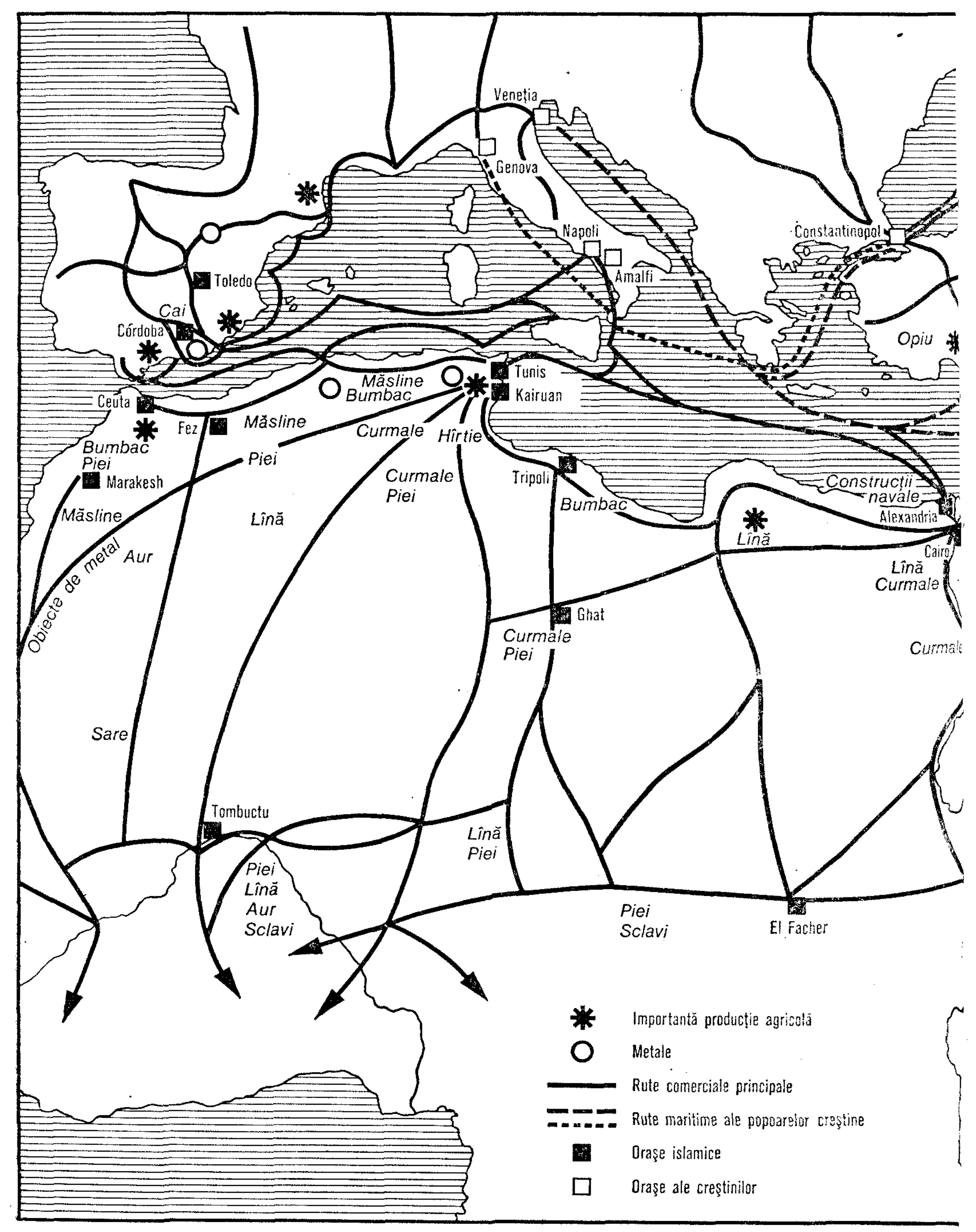
ORGANIZAREA POLITICĂ, JURIDICĂ ŞI ADMINISTRATIVĂ

Cu Abu Bakr — primul „loctiitor al trimisului lui Dumnezeu" *(halīfa Rasūl Allāh)* — şi cu următorii trei şefi ai noii comunităţi politico-religioase, au fost puse definitiv bazele instituţiei califatului. Califul[29] rămîne sursa unică a puterii politice.

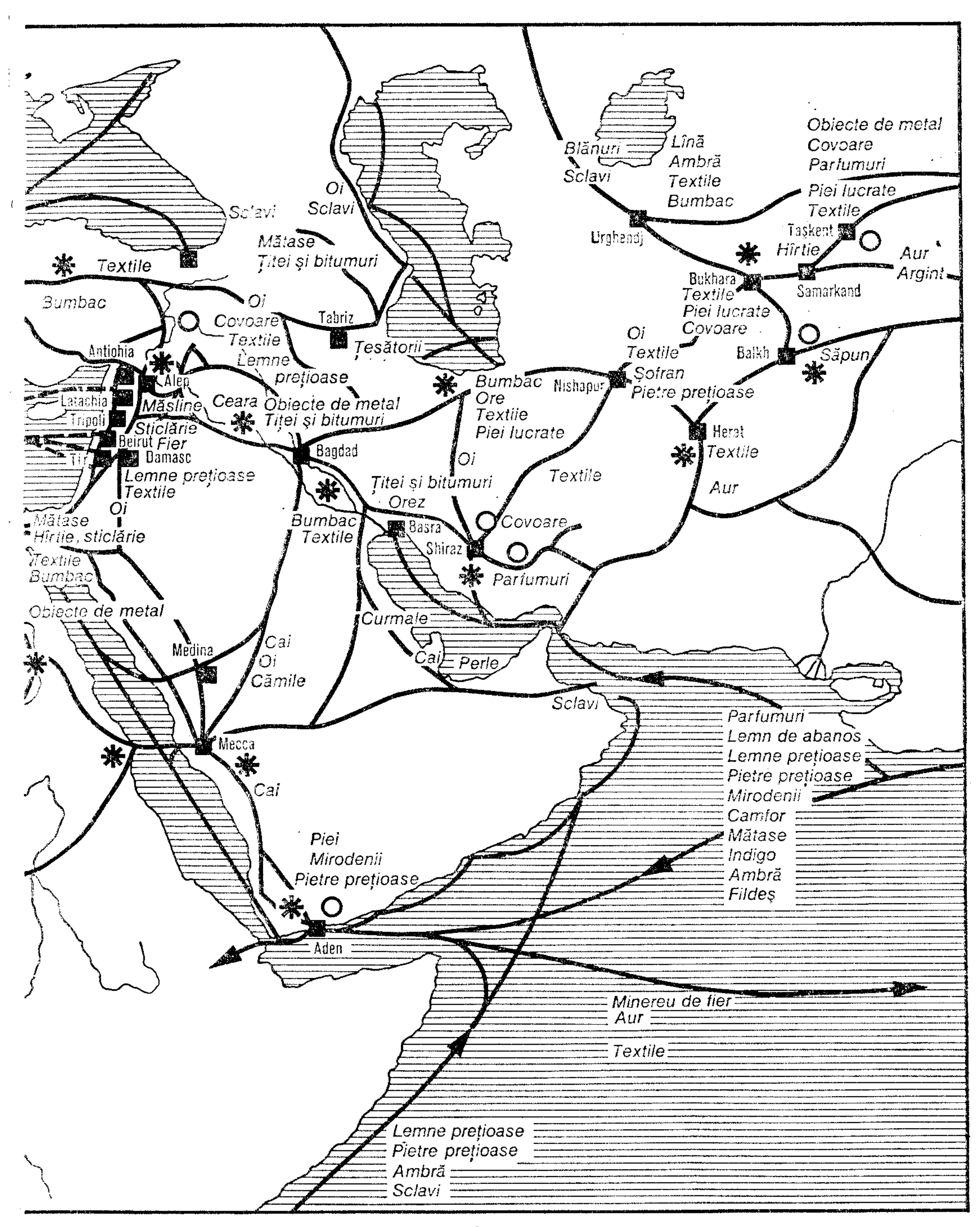
[27] Caravanseraiurile erau apărate de un zid de incintă; aveau o curte imensă, cu clădiri (uneori cu 2—3 etaje), cu camere mici, complet nemobilate, în care călătorii îşi aduceau tot de ceea ce aveau nevoie; ceea ce le lipsea, puteau cumpăra de la negustorii din imediata apropiere a hanului. Unele caravanseraiuri erau proprietatea statului, altele erau ţinute de particulari; altele în fine, erau construite în scop de binefacere, în care şederea şi hrana călătorilor erau gratuite.

[28] Pentru străini, această taxă era de 10 % din valoarea mărfurilor; pentru negustorii nemusulmani din ţările islamice, de 5 %; iar pentru arabi, de 2,5 %.

[29] Califul trebuia să fie ales — potrivit *şiiţilor*, partizanii ultimului calif omayyad Ali — dintre descendenţii familiei Profetului; condiţie contestată de *sunniţi*, pentru care capacitatea pretendentului rămîne criteriul unic; şi de *kharidjiţi*, care revendică pentru orice musulman dreptul de a putea fi ales calif. Ulterior, doctrina politică a acestor trei partide — diversificate în numeroase ramuri — s-a complicat cu aspecte religioase, juridice, etc.

Marile centre comerciale, rutele terestre şi maritime,

şi producţiile regionale ale lumii arabe din secolele X—XIV

El poate delega să exercite efectiv, în numele său, funcţia de conducere social-administrativă a statului un prim-ministru, un „vizir" *(wazīr)*, cea judecătorească, un judecător *(qādi)*, iar cea militară un „emir", un general *(amīr)*; în toate aceste compartimente însă califul îşi rezerva autoritatea supremă. Instituţia califatului a urmat deci, timp de mai bine de un secol, modelul politic persan (apărut în epoca abbasidă). Începînd din sec. IX, califii abbasizi şi-au asumat şi titlul religios de *imam* — „călăuză", conducător al Rugăciunii rituale de vinerea a comunităţii islamice.

Califul era executantul Legii stabilite de Profet, pe care el se credea la început autorizat să o completeze, mai întîi cu dispoziţii date de el, apoi cedînd această prerogativă unor jurişti erudiţi şi totodată teologi — el continuînd să rămînă apărătorul dogmei. Califul era un reprezentant al comunităţii; alegerea lui nu era validată decît după ce presta, în faţa principalilor demnitari ai statului, jurămîntul de supunere Legii. Califii abbasizi au reuşit, prin diferite manevre, să obţină recunoaşterea principiului dinastic în locul celui electiv, indicîndu-şi succesorul dintre membrii familiei: dar hotărîrea califului rămînea subordonată consimţămîntului notabililor şi doctorilor Legii *(ulamā)*. Condiţiile care i se cereau pentru a deveni calif erau: vîrsta maturităţii şi aptitudini fizice şi mintale. Califul putea abdica (ceea ce şi făcea uneori, — din prudenţă, spre a nu fi asasinat), dar nu putea fi destituit decît cînd manifesta atitudini de flagrantă injustiţie, sau dacă era atins de o grea infirmitate.

În epoca clasică a istoriei arabilor califul deţinea prerogativele cele mai importante, devenind aproape un suveran absolut. El conducea Rugăciunea credincioşilor în ocaziile cele mai solemne; rostea predica la rugăciunea de vineri, era conducătorul pelerinajului obligator la Mecca, iar vinerea în moschee credincioşii invocau binecuvîntarea lui Allah în favoarea lui. Califul era comandantul suprem al armatei; el stabilea şi criteriile de repartizare a prăzii de război; numea guvernatorii provinciilor şi judecătorii *(cadiii)*; controla modul în care erau folosite veniturile statului, precum şi buna funcţionare a justiţiei; şi orice musulman care se considera victimă a unei nedreptăţi putea să apeleze la el. Singurele obligaţii care îi limitau autoritatea absolută erau: de a aplica Legea cu dreptate, de a nu aplica pedepse după bunul său plac, şi, în chestiunile importante de interes general de a-i consulta pe juriştii eminenţi din anturajul său, fără avizul cărora nu putea aplica pedeapsa cu moartea[30].

Conducerea cancelariei şi a întregului aparat financiar a fost încredinţată, chiar de primii califi abbasizi, unui mare vizir, principalul consilier şi ajutor al califului — care a ajuns în curînd să-şi consolideze poziţia şi să devină un adevărat prim-ministru (uneori transmiţîndu-şi ereditar funcţia), un loctiitor şi reprezentant al califului, deţinînd în mod practic întreaga putere. Marele vizir prezida consiliul şefilor de departamente ale statului (care, în anumite perioade purtau titlul de viziri). conducea administraţia centrală, numea şi revoca guvernatorii de provincii[31], şefii militari şi înalţii funcţionari ai fiscului (în teorie, cu consimţămîntul califului); el deţinea sigiliul califatului, trimitea ambasade şi primea pe ambasadorii străini, redacta şi expedia scrisorile oficiale importante; de asemenea, putea comanda tru-

[30] Mai tîrziu, cei care s-au opus autorităţii absolute a califului au fost şefii militari; aceştia, profitînd de tulburările din provincii, l-au deposedat de prerogativele militare şi fiscale. Califul le-a recunoscut autoritatea, acordîndu-le — începînd din sec, X — titlul de „sultan". — Titlul de rege *(malik)*, care pentru arabi avea o conotaţie negativă, întrucît le sugera ideea de autoritate exclusiv laică şi chiar de ireligiozitate, era acordat numai suveranilor străini.

[31] Marii viziri obişnuiau să confişte proprietăţile personale ale guvernatorului căzut în dizgraţie, — aşa cum şi acesta confisca bunurile funcţionarilor destituiţi; aşa cum şi califul însuşi obişnuia să aplice aceeaşi măsură unui mare vizir scos din funcţie. În cele din urmă s-a instituit, ca un departament special permanent, un „birou al confiscărilor".

pele în caz de război, putea prezida curţile de justiţie, putea lua orice hotărîri fără să-l consulte pe calif, decît în cazuri cu totul deosebite. Prin urmare, viziratul purta deja germenii decadenţei autorităţii califale.

Cînd, la începutul sec. X, califul a însărcinat cu comanda trupelor un emir-şef *(amīr al-umarā* — „comandantul comandanţilor"), acesta şi-a instituit controlul şi asupra administraţiei financiare a guvernatorilor de provincii. Din acest moment, rolul marelui vizir şi-a pierdut marea sa importanţă, acesta rămînînd consilier superior administrativ; atribuţiile şi prerogativele lui au fost luate de marele emir — şi apoi de sultan. Aşadar, viziratul a rămas o instituţie de drept public islamic, fără să deţină însă o importanţă constantă în toate epocile şi în toate ţările Imperiului.

Ataşat de persoana califului — asupra căruia avea o mare influenţă — era şambelanul *(hadjīb)*; o funcţie de origine persană (la fel ca cea a astrologului de curte). Ca şef al protocolului, sarcina sa era să îi introducă în audienţă la suveran pe demnitarii Imperiului şi pe ambasadorii străini. Totodată, el era şi cel care conducea anchetarea şi torturarea celor închişi în închisoarea din subteranele palatului.

Administrarea justiţiei — pe care musulmanii au considerat-o totdeauna ca o chestiune religioasă[32] — a fost încredinţată de califii abbasizi sau de vizirii lor unuia din membrii corpului de învăţaţi cunoscători ai dreptului canonic care devenea astfel „judecător" *(qādi)*. Primul judecător-şef *(qādi al-quḍāt)* a fost[33] investit cu acest titlu spre sfîrşitul sec. VIII. Judecătorul trebuia să aibă o conduită ireproşabilă şi să fie versat în prescripţiile juridice — care dealtminteri erau incluse în dreptul canonic.

Hotărîrile pronunţate de cadii nu aveau putere de lege. (Dealtfel, nici normele juridice nu erau uniforme, variind de la o regiune la alta, după obiceiurile locului). „Fiecare judecător se referea aşadar la propriul său bun-simţ, ţinînd adesea seamă în cea mai mare măsură de obiceiul local, şi nu exista nici o reglementare juridică în afară de prescripţiile *Coranului*, de diferite spuse atribuite lui Muhammad sau Discipolilor săi şi de cîteva decizii ale califului" (D. Sourdel şi J.S. Thomine). Cadiii judecau numai cazurile musulmanilor; ne-musulmanii rămîneau, în materie de drept civil, sub jurisdicţia căpeteniilor lor naţionale, civile sau religioase. Judecătorii erau de două categorii — cei care dispuneau de o autoritate absolută, sau cei ale căror prerogative erau limitate. Cei dintîi, aveau datoria să-i protejeze pe orfani, minori şi debili mintali, să administreze fundaţiile filantropice, să pedepsească violarea legilor religioase, să-şi delege substituţi în provincii şi să prezideze — în unele cazuri — Rugăciunea de vineri seara; ceilalţi, aveau competenţe în limitele celor stabilite de calif, de vizir sau de guvernator.

Numărul provinciilor în care, după model bizantin sau persan, a fost împărţit imperiul a variat de-a lungul timpului. Această descentralizare administrativă a fost impusă şi de dificultăţile de comunicare între regiuni atît de îndepărtate. Adeseori s-a manifestat tendinţa ca autoritatea guvernatorilor să rămînă absolută în toate problemele locale, iar funcţia de guvernator să devină ereditară. Numirea şi

[32] Profetul şi primii califi administrau justiţia ei în persoană, — la fel ca generalii şi guvernatorii provinciilor. Primii judecători din provincii erau retribuiţi de guvernatori; dar sub abbasizi, de calif.

[33] „Potrivit unui vechi obicei arab, conflictele dintre triburi se puteau rezolva recurgîndu-se la un arbitru, sau *hakam*, de regulă o persoană dotată cu o autoritate personală (...) În multe din aceste dispute Muhammad a emis cu siguranţă o părere în baza unui obicei arab, căci *Coranul* nu furniza un nou cod de etică socială" (W. Montgomery Watt).

revocarea guvernatorilor era, cum am văzut, de competenţa marelui vizir, cu aprobarea prealabilă a califului.

Ca şi în cazul vizirilor sau al cadiilor, şi guvernatorii provinciilor puteau exercita o guvernare absolută sau limitată. În primul caz, guvernatorul deţinea conducerea supremă a afacerilor militare, controlul justiţiei şi numirea judecătorilor, controlul perceperii impozitelor, menţinerea ordinei şi siguranţei publice, păstrarea

Înalţi demnitari de la curtea califului. După o pictură din palatul Alhambra. Sec. XIV

ortodoxiei religioase contra oricărei deviaţii de la dogmă şi conducerea Rugăciunii de vineri. În cazul celei de-a doua categorii, guvernatorii nu aveau nici o prerogativă în materie juridică sau fiscală. Dar această delimitare rămînea pur teoretică, — în funcţie de autoritatea pe care califul şi-o impunea sau nu, de abilitatea guvernatorului şi de distanţa respectivei provincii de capitala Imperiului. — Veniturile provinciei trebuiau să acopere nevoile ei; dacă veniturile erau insuficiente, cheltuielile necesitate de administrarea provinciei erau acoperite din trezoreria califatului. Administrarea justiţiei era în mîna cadiului, asistat de un număr de reprezentanţi din diferitele regiuni ale respectivei provincii.

În timpul dinastiei abbaside aparatul administrativ al Imperiului a devenit din ce în ce mai complicat. Dintre departamente („ministere"), mai important era cel al finanţelor — „al impozitelor" *(diwān al-kharadj)*. Impozitul obligator pentru orice musulman era aşa-numitul *zakat*, „danie rituală" — impozit pe proprietatea funciară, pe turme sau pe orice alt fel de proprietăţi, precum şi pe exercitarea meşteşugurilor sau comerţului. Aceşti bani, percepuţi de la credincioşi ca o îndatorire religioasă inderogabilă, erau cheltuiţi pentru săraci şi orfani, pentru finanţarea „războiului sfînt" *(djīhād)* şi pentru răscumpărarea sclavilor sau a prizonierilor de război musulmani. Celelalte surse de venit ale statului proveneau din tributul popoarelor supuse, din impozitul direct fix pe cap de contribuabil (capitaţie), din impozitul funciar şi dijmă (zeciuială), din taxe pe mărfurile importate de străini în teritoriu musulman, ş.a. Dintre aceste impozite, cel mai important era impozitul funciar perceput de la ne-musulmani.

Celelalte departamente erau: al bilanţului şi evidenţei contabile, al cancelariei oficiale, al reclamaţiilor (un fel de curte de apel sau de tribunal suprem), al poştei şi al poliţiei.

Fiecare oraş mai mare îşi avea corpul său de poliţie, foarte bine retribuit, condus de un prefect de poliţie *(wāli)*, numit de autoritatea centrală; acesta avea la dispoziţie forţe numeroase, căci sarcina sa era să asigure ordinea nu numai în oraş, ci şi în regiunea respectivă. Prefectul poliţiei din Bagdad avea şi funcţia de

comandant militar al capitalei; în această calitate, el făcea parte din corpul consilierilor intimi ai califului — pe care uneori, cînd lipsea, îl înlocuia. Poliţia asigura executarea pedepselor legale pronunţate de cadiu; putea aplica pedepse corporale infractorilor contra ordinei publice; putea aplica şi pedeapsa talionului dacă victima cerea acest lucru; şi, cu încuviinţarea califului, chiar pedeapsa capitală. „Prefectul de poliţie exercita puterea represivă discreţionară, pe care suveranul islamic a păstrat-o totdeauna, în orice împrejurare, în orice loc, şi care ducea în mod frecvent la execuţii sumare" (D. Sourdel, J.S. Thomine).

Asociat într-un fel autorităţii poliţieneşti era *muhtasib*-ul, inspectorul care reprima fraudele fiscale şi veghea asupra bunei întreţineri a oraşului. Dar prerogativele lui mai erau şi de o altă natură: ca un adevărat păzitor al ordinei morale islamice, el supraveghea respectarea bunelor moravuri, putîndu-şi permite (dacă risca acest lucru!) să adreseze mustrări şi să dea sfaturi de bună conduită morală chiar şi califului.

Departamentul poştei nu era propriu-zis destinat serviciului poştal public, al transmiterii corespondenţei persoanelor particulare; era în principal biroul însărcinat cu informarea autorităţii centrale asupra celor ce se întîmplau în interiorul sau înafara Imperiului, precum şi cu expedierea scrisorilor oficiale. Centrele Imperiului erau legate de capitală prin sute de drumuri; serviciul pentru transmiterea corespondenţei şi pentru transportul bagajelor armatei şi ale guvernatorilor era asigurat prin relee. Puteau uza de serviciile poştei şi persoanele particulare, în schimbul unei sume substanţiale. Pentru corespondenţă se foloseau mult şi porumbeii de poştă. În capitală era afişată schiţa reţelei de drumuri, cu indicarea staţiilor şi a distanţelor. Sistemul de străzi, preluat de la Imperiul persan, era foarte frecventat îndeosebi de pelerinii în drum spre Mecca; pentru aceştia şi pentru alţi călători erau amenajate pe parcurs cisterne, spitale şi hanuri.

Şeful departamentului poştei — funcţie deosebit de importantă — care supraveghea şi controla toate aceste puncte, era în acelaşi timp şi şeful unui serviciu de spionaj, căruia îi era subordonat întregul serviciu poştal; el informa confidenţial guvernul central şi asupra conduitei şi activităţii guvernatorilor de provincii şi a funcţionarilor lor. Adeseori şi negustorii făceau oficiul de spioni, — sau alţi informatori deghizaţi în pelerini, medici, etc.

ARMATA ŞI RĂZBOIUL

Califatul arab n-a avut niciodată o mare armată permanentă, o armată adevărată, unitară, disciplinată, bine organizată şi sistematic instruită. Aproape singurul corp de armată regulată era garda personală a califului, — nucleul în jurul căruia s-au constituit treptat corpurile de trupe de mercenari şi aventurieri. Alături de acestea erau unităţile care încorporau pe membrii triburilor sau trupele guvernatorilor. Dar, bine înţeles că o evoluţie a avut loc şi în structura militară islamică, chiar din timpul primilor califi omayyazi.

La început, în timpul marilor cuceriri omayyade, armata era compusă exclusiv din voluntari arabi, beduini, ţărani şi orăşeni. „Arma lor principală era entuziasmul, iar singura lor superioritate asupra adversarului era mobilitatea. Două lucruri care nu costau nimic" (Cl. Cahen). Aceşti voluntari s-au instalat, treptat, fie în oraşe-tabere, fie în exploatările agricole din teritoriile cucerite. Ei beneficiau de o-

parte din prada obținută în timpul luptelor, iar mai tîrziu, și de o pensie. Recrutarea a căpătat o bază mai largă odată cu înrolarea celor convertiți — cum a fost cazul berberilor în timpul primei invadări a Spaniei. Armata califilor omayyazi era organizată în general după modelul celei bizantine; iar ca dotare, armamentul era aproape același[34]. Dar o adevărată armată, de profesie, apare numai odată cu dinastia abbasidă.

Lăncier arab, Miniatură dintr-un papirus arab din sec. X

Abbasizii au pus mîna pe putere servindu-se de un corp de soldați mercenari, în majoritate iranieni din regiunea Khorasan. Aceștia constituiau garda personală a califului, — dar interveneau la nevoie și pentru a reprima răscoalele din diferitele provincii ale Imperiului. În același timp, la granițe erau staționate alte corpuri militare, de asemenea de mercenari. Toate aceste trupe regulate erau compuse din pedestrași — înarmați cu sulițe, săbii și scuturi, — din arcași și din călăreți. Aceștia din urmă aveau în dotarea lor platoșă, coif, lănci lungi și securi de luptă, servind și pentru aruncare la distanță. Fiecare corp de arcași era însoțit de un detașament de aruncători de lichide incendiare. Armata includea și un corp de geniști, cu respectivele lor mașini de asediu (baliste, berbeci, catapulte, ș.a.). De asemenea, spitale de campanie, ambulanțe și brancarde purtate de cămile.

La începutul sec. IX structura armatei islamice a suferit o nouă modificare. Soldații arabi și cei de origine iraniană au fost înlocuiți încetul cu încetul de unități[35] formate din sclavi de origine turcă; unități comandate de șefi de aceeași origine etnică, — și care în curînd vor avea o influență decisivă asupra situației politice a Imperiului[36]. Introducerea progresivă în cadrul armatei islamice de unități militare formate din soldați străini, precum și faptul că solda acestora n-a mai fost plătită din trezoreria statului, ci din fondurile locale ale provinciilor, au accelerat declinul forței militare abbaside.

[34] Și unitățile marinei militare (care însă va apare mai tîrziu, sub abbasizi) vor avea o organizare asemănătoare celei bizantine: fiecare corabie avea cel puțin 50 de vîslași (în două schimburi), înarmați; afară de aceștia, alte zeci de luptători ocupau puntea corăbiei.

[35] Trupele erau constituite din unități și subunități de cîte 10, 50 și 100 de soldați, fiecare unitate fiind comandată de ofițeri proprii. Marea unitate, „corpul de armată“ format din 10 000 de oameni era sub comanda unui general *(amîr)*.

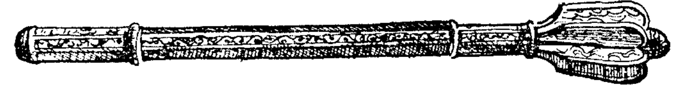
[36] Comandanții turci, care căutau să-și consolideze propria poziție, se amestecau în treburile statului, își susțineau sau își impuneau candidații lor în conducerea centrală; fapt care a dus la creșterea indisciplinei în armată, la slăbirea autorității califului și la apariția unor mici dinastii noi, uneori efemere, dar totdeauna independente.

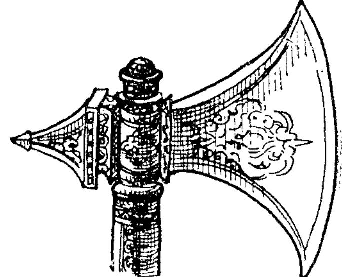
În cele din urmă, solda ofițerilor și a trupei n-a mai fost plătită în numerar, ci în concesiuni de terenuri agricole. Sistemul militar feudal s-a consolidat și s-a dezvoltat sub regimul turcilor seldjucizi. Generalii și guvernatorii au primit în concesiune orașe și districte întregi, pe care au început să le stăpînească cu o autoritate absolută, limitîndu-se doar să plătească un tribut anual; iar în timp de război, obligîndu-se să se prezinte cu un corp de soldați (al căror număr era stipulat dinainte), echipați, întreținuți, instruiți și comandați de ei.

Succesele fulgerătoare ale expedițiilor militare arabe își găsesc o primă explicație în temperamentul arabilor impulsionați de îndemnurile religioase formulate de *Coran*[37]— care justifică acțiunile războinice de expansiune ca fiind dictate de Allah, acordîndu-le deci un caracter sacru, de „război sfînt" *(djihād)*. Conducerea „războiului sfînt" și modul de organizare a teritoriilor cucerite erau prerogativele prin excelență ale califului.

Potrivit acestei doctrine, „necredincioșii" trebuie chemați să se convertească la islamism („chemați", nu obligați), în care caz ei sînt integrați în marea comunitate musulmană *(umma)*, cu drepturi egale celor ale islamicilor arabi[38]. Dacă refuză și opun rezistență armată, soarta lor urmează să o decidă războiul; dacă însă se supun de la început fără luptă, de bună voie — și chiar dacă nu se convertesc — ei vor trebui să plătească un impozit special, o taxă în schimbul protecției pe care le-o acorda cuceritorul, statul musulman. Prada de război se împărțea astfel: patru cincimi luptătorilor musulmani învingători, iar o cincime „lui Allah" — adică Profetului și membrilor familiei lui, precum și ajutorării orfanilor, a nevoiașilor și a călătorilor *(Coran*, VIII, 420). Asupra soartei prinșilor de război — care făceau parte și ei din pradă — hotăra, discreționar, șeful comunității musulmane *(imam)*, între libertate, sclavie sau moartea lor.

În cazul populațiilor cucerite care s-au supus fără luptă, Muhammad însuși făcea deosebirea între „păgîni" (sau „idolatri", adepții unor religii politeiste) și „oamenii Cărții sfinte", monoteiști, a căror religie are la bază textul unei cărți sacre (de pildă *Biblia*, pentru creștini și evrei). Celor ce aparțineau acestei a doua catego-

Buzdugan și secure de luptă; arme ale unui prinț musulman din Egipt. Sec. XV. — Muzeul din Cairo

rii (creștini, evrei, mai tîrziu zoroastrieni)[39], Muhammad le acorda permisiunea de a-și exercita în mod liber cultul lor, în schimbul plății unui „impozit de toleranță" *(djizya)* — prevăzut și de *Coran* (IX, 29) — și care era stabilit de la început prin

[37] *Coranul* recomandă convertirea la islamism a „necredincioșilor" prin „blîndețe" (XVI, 26); dar formulează și imperativul de a lupta contra lor (II, 245), și chiar de a-i masacra (XLVII, 4).

[38] Dar dacă reveneau la vechea lor credință, erau pasibili de pedeapsa cu moartea.

[39] Apoi a samaritenilor din Palestina și a sectei iudeo-creștine a sabeenilor din nordul Mesopotamiei; iar începînd din sec. XIV, și a chinezilor chiar. (Azi, numărul chinezilor musulmani se cifrează la aproximativ 50 000 000).

învoială; ei deveneau astfel „protejaţi prin învoială" *(dhimmi)*. Cei care nu puteau plăti erau pasibili de închisoare (dar nu de pedepse corporale). Erau scutiţi de *djizya* bătrînii, femeile, copiii, sclavii şi călugării săraci.

În afară de aceasta, „protejaţii" mai plăteau şi un impozit funciar *(kharadj)*[40], precum şi un impozit pe bunurile lor imobiliare — pe care şi le puteau păstra cu drepturi depline de proprietate. Apoi, mai erau supuşi unor taxe pentru întreţinerea armatelor musulmane, — avînd de asemenea şi obligaţia de a purta însemne şi veşminte distinctive. Erau supuşi unor anumite interdicţii: de a călări pe cai, de a purta arme, de a ridica noi biserici, temple, sinagogi, sau de a-şi practica cultul cu vizibilă ostentaţie. În fine, nu puteau depune ca martori în faţa judecătorilor. În rest, din punct de vedere juridic se bucurau, la fel ca musulmanii, de protecţia legii, atît persoana cît şi bunurile lor (cf. H. Massé).

DREPTUL ISLAMIC

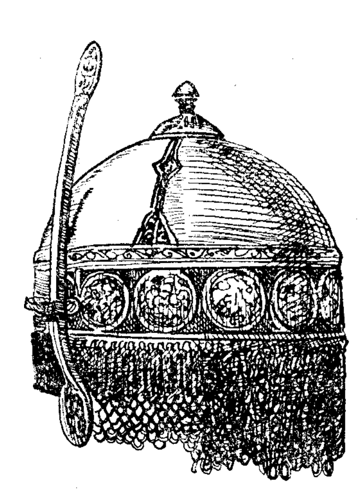
Conceptul de „drept islamic" *(şarīa)* nu presupune un ansamblu sistematic organizat de legi şi de practici juridice; sfera sa este mult mai largă, extinzîndu-se şi în domeniul prescripţiilor etice, de comportare socială, de igienă chiar, şi bineînţeles, de ritual religios. *Şarīa* nu este legea reală, ci legea ideală; „semnificaţia cuvîntului nu se limitează la *lege*, la *drept*, ci adeseori este mai amplă, apropiindu-se de sensul de *revelaţie*" (W.M. Watt). Ca atare, acest ansamblu de norme, de prescripţii, este stabilit în primul rînd în textul *Coranului*; a fost completat pe baza tradiţiilor *hadit*[41], iar în perioada secolelor VIII—XIII a fost amplu dezvoltat şi enunţat în principiile de jurisprudenţă ale diferitelor şcoli de drept. (Azi, aceste şcoli sînt în număr de patru).

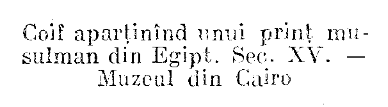
În timpul lui Muhammad, practica juridică, bazată pe cutume, era încredinţată arbitrajului unei persoane de recunoscută autoritate morală, socială şi intelectuală, care exercita funcţia de judecător de pace în conflictele ivite între triburi sau indivizi. O asemenea personalitate de mare prestigiu fiind Muhammad însuşi, principiile şi sentenţele formulate de el (îndeosebi în *suratele* III, IV şi V ale *Cora, nului)*, au devenit norme de lege. În acestea, Profetul căutase să contopească vechile uzanţe tradiţionale arabe cu noile sale principii islamice. În timpul primilor patru califi activitatea judecătorească constituia o parte a activităţii generale administrative; singura reglementare juridică existentă era cea bazată pe *Coran* şi pe *hadit*. Sentinţele erau pronunţate de califi sau de guvernatorii provinciilor; mai tîrziu, aceştia au delegat ca judecători *(qādi)* anumiţi funcţionari, care n-aveau o pregătire juridică specială, dar care trebuiau să interpreteze sau să completeze prescripţiile coranice, fără ca hotărîrile lor să aibă putere de lege. În oraşele mari ale imperiului s-au format grupuri de persoane, cu o bună pregătire în materie religioasă, care se adunau în moschei, criticau unele sentinţe date de guvernatori sau de judecători

[40] Impozitul funciar şi cel de toleranţă au constituit, chiar din perioada marilor cuceriri, sursa principală a tezaurului public. De aceea, califii au văzut cu ochi răi convertirile masive la islamism ale „toleraţilor" — care, dispensîndu-i pe foştii „toleraţi" de plata acestor impozite, privau statul de venituri uriaşe.

[41] În mod exact, *hadit* este relatarea a ceea ce Muhammad „a spus" sau „a procedat" în legătură cu o problemă de normă sau de practică juridică. Începînd din sec. IX s-au compilat mari culegeri de *hadit* (şase, plus alte patru recunoscute canonice). Cea mai amplă şi mai de autoritate este cea a lui al-Buhari, cuprinzînd circa 7 300 de *hadit* pe 2 762 de teme diferite, tratate în 3 450 de secţiuni.

și discutau modul de aplicare — cînd prescripțiile inițiale se dovedeau a fi insuficiente — a principiilor islamice la noile împrejurări. În felul acesta s-au format, în secolele VIII și IX, „vechile școli juridice"[42], fondate de juriști de mare prestigiu, autori a unor lucrări fundamentale în materie. Jurisprudențele lor nu aveau un caracter obligator pentru guvernatori sau judecători, dar cu timpul s-au impus (argumentările lor invocînd totdeauna versetele *Coranului* sau cuvintele atribuite

Coif aparținînd unui prinț musulman din Egipt. Sec. XV. — Muzeul din Cairo

Profetului). În felul acesta, a fost elaborat progresiv și mereu adaptat noilor circumstanțe sociale, ansamblul dreptului islamic.

Fără a avea la bază o concepție juridică organică, fără o riguroasă sistematizare și fără a fi aplicat în mod uniform în toate țările Imperiului, dreptul islamic avea un caracter empiric: prezenta probleme, enunțuri și prevederi în materie penală, de organizare a vieții de familie, a dreptului de proprietate și a tranzacțiilor comerciale.

Codul penal n-avea la bază o concepție de ansamblu, ci cuprindea fie reglementări bazate pe texte coranice sau pe *hadit*, fie legi noi date de califi, empiric și în funcție de împrejurări. De pildă, rebeliunea și orice act care tulbura ordinea publică puteau fi pedepsite în mod cu totul arbitrar. Pedepsele pentru delictele minore erau lăsate la aprecierea judecătorului, a prefectului poliției sau a *muhtasib*-ului[43]. Omuciderea sau rănirea voluntară dădeau familiei victimei dreptul la răzbunare, conform „legii talionului" (dintotdeauna funcționînd în Arabia, și admisă de *Coran*, II, 173); dar — spre deosebire de obiceiul consacrat în societatea arabă preislamică — vendeta putea lovi numai pe cel vinovat, nu și pe orice membru al familiei sau tribului său. Pe de altă parte, actul de răzbunare putea fi executat numai sub controlul cadiului. De obicei, dreptul islamic căuta să înlocuiască vendeta prin plata unui preț de răscumpărare *(diya)* — dar numai pentru primul

[42] În număr de patru — funcționînd și azi: hanafită, malikită, șiafiită și hanbalită. Prima, fondată de Abu Hanifa și Abu Yusuf, devenită școala oficială a Imperiului osman, s-a răspîndit mai ales în Khorasan și în subcontinentul indian; a doua, legată de numele lui Malik ibn-Anas, de mare autoritate în nord-vestul Africii și în Spania islamică; a treia, predominînd în Indonezia, a fost fondată de un alt mare jurist, as-Șafi; ultima, școala lui Ahmad ibn-Hanbal, recunoscută azi în Arabia Saudită și în alte cîteva regiuni din Peninsula Arabică.

[43] „Aceste pedepse arbitrare trebuiau, potrivit juriștilor, să varieze după categoria socială a delincventului: îndulcite pentru teologi sau pentru emiri, ele loveau, dimpotrivă, cu asprime pe oamenii din popor" (D. Sourdel, J.S. Thomine).

omor, nu şi în caz de recidivă[44]; căci *Coranul* recomanda să faci binele în locul răului (XXIII, 98; XLI, 34), promiţînd celui ce iartă fericirea raiului (II, 128).

Adulterul (nu însă şi concubinajul) era pedepsit — mai puţin aspru decît în legislaţia ebraică — cu o sută de lovituri de bici, pentru amîndoi vinovaţii *(Coran*, IV, 19). Cu lovituri de bici era pedepsit şi cel care consuma vin sau alte băuturi fermentate. Pentru apostazie însă era prevăzută pedeapsa cu moartea.

În dreptul familiei supravieţuiau multe cutume preislamice. *Coranul* autorizează poligamia (dacă bărbatul are suficiente posibilităţi economice), dar limitînd-o la maximum patru soţii legitime (Coran, IV, 3; V, 7) — fără a stabili şi numărul concubinelor sclave[45]. Dacă un musulman nu are destulă avere, poate lua în căsătorie o sclavă (IV, 29). Bărbatul nu se poate căsători cu o rudă a sa (IV, 27) — dar poate lua în căsătorie pe fosta soţie, repudiată, a fiului său adoptiv. *Coranul* aboleşte vechea cutumă a leviratului: bărbatul nu este obligat, ca la evrei, să ia de soţie pe văduva fratelui său. Bărbaţii se pot căsători cu femei creştine sau evreice, dar femeile musulmane numai cu musulmani. Văduvele se pot căsători după patru luni şi zece zile de la moartea soţului lor. Legea islamică acordă bărbatului o autoritate necontestată în familie[46], în timp ce femeii îi impune anumite interdicţii, — fără a o lipsi însă de anumite drepturi.

Astfel, soţul îşi putea izgoni, dacă voia, soţia, repudiind-o[47], — în care caz însă soţia îşi păstra întreaga zestre pe care i-o adusese soţul la contractarea căsătoriei. În anumite situaţii şi pentru motive grave soţia putea cere şi ea desfacerea căsătoriei, — fapt pe care îl hotăra cadiul. O femeie însărcinată nu putea fi repudiată *(Coran*, LXV, 64); iar după naşterea copilului soţul era obligat să o întreţină timp de doi ani (II, 233). Condamnînd vechile cutume barbare preislamice, *Coranul* interzice uciderea fetelor nou-născute, practicată pînă atunci uneori de frica sărăciei părinţilor (XVII, 33); reaminteşte copiilor îndatoririle ce le au faţă de părinţi (XLVI, 14 şi urm.); iar orfanilor le acordă o atenţie cu totul deosebită, recomandînd administrarea cea mai corectă a bunurilor ce le-au revenit prin moştenire (IV, 2—6).

Dreptul de proprietate era recunoscut tuturor (cu excepţia sclavilor), — bărbaţi sau femei, musulmani sau ne-musulmani. O serie de prescripţii însă îi limitau exercitarea efectivă. Astfel erau dispoziţiile formulate extrem de minuţios care reglementau condiţiile moştenirii şi care vizau în mod special protejarea femeilor şi a anumitor categorii de moştenitori[48]. În orice caz, testatorul nu putea dispune liber prin testament decît de cel mult o treime din cuantumul succesiunii; restul era supus, inderogabil, unor foarte precise şi detaliate partajări. Orice testament —

[44] Spre deosebire de *Pentateuchul* evreilor, *Coranul* distinge între omorul voluntar şi cel din imprudenţă — care exclude vendeta, înlocuind-o cu plata preţului de răscumpărare (V. 49). Pentru răscumpărarea uciderii involuntare a unui musulman (sau a unui membru al unui popor aliat), pe lîngă preţul de răscumpărare vinovatul mai trebuia şi să elibereze un sclav. În caz că victima aparţinuse unui popor inamic, răscumpărarea datorată era limitată la obligaţia eliberării unui sclav *(Coran*, IV, 94).

[45] S-a formulat şi ipoteza (discutabilă, însă) că Muhammad ar fi admis poligamia pentru a veni în sprijinul prea numeroaselor văduve rămase în urma războaielor de cucerire.

[46] „Bărbaţii să fie înaintea muierilor /.../ Acele muieri de care vă temeţi că vă vor oţeri prin purtarea lor, proboziţi-le, legaţi-le în cămări şi le bateţi" *(Coran*, IV, 38).

[47] Dar „repudierea poate fi făcută de două ori (...) Dacă un soţ îşi repudiază femeia de trei ori, nu îi este îngăduit să şi-o reia decît după ce ea s-a căsătorit cu un altul şi acela a repudiat-o" *(Coran*, II, 229—231).

[48] Cîteva exemple de cuantumul ce revenea moştenitorilor: în cazul soţiei cu un fiu — soţiei 1/8, fiului 7/8; cînd soţia avea un fiu şi o fiică — soţiei văduve 1/8, fiului 7/12, fiicei 7/24; cînd moştenitori erau doar tatăl şi mama decedatului, lui îi revenea 2/3, iar ei 1/3; din moştenirea de la o soţie decedată fără copii, soţul primea 1/2, iar tatăl ei 1/2; dacă soţia avusese un fiu, soţul primea 1/4, iar fiul 3/4 din moştenire; cînd moştenitorii decedatului rămîneau tatăl, mama, soţia, doi fii şi două fiice, cotele de moştenire erau, respectiv, de 1/6, 1/6, 1/8, 13/72 (ori 2) şi 13/144 (ori 2), ş.a.m.d.

și orice act de proprietate — trebuia să fie încheiat în prezența a doi martori[49]. O prevedere, probabil de origine persană: furtul se pedepsea cu tăierea mîinii drepte; iar tîlhăria, cu moartea *(Coran*, V, 42). Împrumutul cu dobîndă este interzis expres, în repetate rînduri, de prescripțiile coranice (II, 276, ș.a.). — O inovație juridică cu totul originală o constituia recomandarea de constituire (printr-un act scris, irevocabil) a unui fond de bunuri imobiliare inalienabile *(waqf)* care să ser-

Un detașament militar de stegari și trîmbițași. Miniatură dintr-un manuscris arab din sec. XIII

vească drept sursă de întreținere a unei fundații pioase, filantropice, fie cu caracter religios, fie de utilitate publică, administrată de cadiu, — și ale cărei venituri rămîneau, pentru un timp, unor membri ai familiei fondatorului.

Și tranzacțiile comerciale erau foarte riguros reglementate, căci prescripțiile religioase islamice impuneau o corectitudine desăvîrșită. Astfel, în actul de vînzare—cumpărare trebuiau specificate, clar și exact, natura și starea obiectului vîndut. Legea islamică nu intervenea direct în viața economică, în stabilirea sau în controlul prețurilor, — dar interzicea acapararea mărfurilor în scop de speculă.

În afara acestor prevederi legale — care, cum spuneam, în detaliile lor puteau varia de la o regiune la alta a imperiului, potrivit principiilor în vigoare ale uneia sau alteia din cele patru școli juridice — și alte prescripții ordonau viața societății islamice. (Cum însă acestea sînt formulate de *Coran* ca fiind îndatoriri de ordin etico-religios, ele vor fi expuse mai jos). Căci atît în conștiința musulmanilor cît și în formația lor intelectuală — ca materie de studiu în învățămîntul superior — dreptul și jurisprudența au deținut întotdeauna în societatea islamică o poziție centrală.

[49] Mărturia mincinoasă era considerată o crimă și se pedepsea ca atare *(Coran*, II, 277; XXIV, 4). O persoană putea fi dezlegată de un jurămînt (LXVI, 2) — dar călcarea jurămîntului antrena obligația pentru sperjur de a hrăni sau îmbrăca zece săraci; sau, de a elibera un sclav (V, 91).

RELIGIA

„În instituţia religioasă islamică[49] rolul central îi revine dreptului, jurisprudenţei, iar nu teologiei sau liturghiei. În Islam, evoluţia dreptului a fost condusă cu o mare tensiune spirituală, comparabilă celei pe care creştinismul a dedicat-o teologiei". Aceasta — „pentru că de la început Islamul a fost asociat unei comunităţi politice, şi nu numai unei comunităţi pur religioase (...) E adevărat că în Islam erezia era pedepsită; dar era vorba în primul rînd de o chestiune juridică, ce avea adeseori şi o referire politică". Instituţia religioasă islamică, prin urmare, este în primul rînd o instituţie juridică. Evident că, în islamism, exista şi teologia; dar aceasta n-a fost niciodată „regina ştiinţelor", ca în Occident. „Într-un anumit sens, teologia a fost de-a dreptul subordonată jurisprudenţei" (W. Montgomery Watt).

Islamismul este o religie universalistă. *Coranul* — care a modelat *forma mentis* şi comportamentul tuturor musulmanilor — afirmă unitatea fundamentală a neamului omenesc: toţi oamenii au o natură identică, creată de Dumnezeu (VII, 171). O tradiţie *(hadit)* spune, explicit: „Toţi oamenii sînt egali, ca dinţii din pieptenele ţesătorului; nici o deosebire nu este între un alb şi un negru, între un arab şi un nearab, decît măsura în care ei se tem de Dumnezeu". Allah este divinitatea supremă, universală, nu doar a arabilor. Miile de profeţi, el i-a trimis oamenilor pentru a le reaminti *religia*, — religia cea adevărată, pură, nealterată de superstiţiile acumulate de oameni: adică islamismul. — Aceştia sînt de două categorii: profet propriu-zis *(nabīy)*, a cărui misiune este să vegheze la păstrarea adevăratei credinţe; şi „trimisul" *(rasūl)*, pentru a-i converti pe necredincioşi şi a le comunica revelaţia divină (Muhammad fiind şi *nabīy* şi *rasūl)*. *Coranul* numeşte 25 de profeţi (principalii fiind socotiţi Adam, Noe, Avram, Moise, Iisus şi — ultimul şi cel mai mare — Muhammad); dar, potrivit tradiţiei, numărul lor trece de o sută de mii.

„Arabii [deşertului — n.n. *O.D.*] sînt mult mai necredincioşi şi făţarnici, şi se poate că ei nu cunosc orînduielile pe care le-a trimis Dumnezeu" — stă scris în *Coran* (IX, 98). Într-adevăr, religia chiar în formele sale primitive s-a dezvoltat mai degrabă în oaze decît în deşerturi. Ceea ce însă nu înseamnă deloc că beduinilor le-ar fi lipsit sentimentul religios; dar acesta avea o anumită coloratură preponderent etică. Vechea poezie arabă, preislamică, demonstrează că „religia reală a nomazilor era ceva ce s-ar putea numi 'umanism tribal'. Viaţa dură în deşert cerea un înalt grad de măreţie umană, sau de 'bărbăţie'"[50].

Vechile credinţe religioase preislamice erau foarte sărace. Sentimentele care le dominau erau în primul rînd puternica credinţă în destin şi groaza de spiritele rele. Inscripţiile găsite în Arabia Meridională arată că adoraţia Lunei (divinitate masculină) întrecea în importanţă adoraţia Soarelui, divinitate feminină. Zeii erau în general divinităţi locale. Arabii din nord-vestul peninsulei îl adorau pe Hubal — divinitate de origine siriană, care îşi avea statuia păstrată în templul Kaaba din Mecca — şi, ca divinitate supremă prin antonomază, pe Allāh *(al-Ilah* — „Zeul)."

[49] *Islam* derivă din rădăcina *salama* („a se supune"), care a dat şi cuvîntul *moslem* sau *muslim* („cel care a primit Islamul"). Forma persană a termenului este *musalman;* în limba turcă, *musulman*.

[50] W. Montgomery Watt; care explică: „Arabii considerau că această măreţie ar fi determinată mult mai mult de descendenţa unui om, decît de valoarea sa personală. Dacă el îndeplinea o acţiune nobilă, aceasta se datora descendenţei sale nobile, care era cea a tribului sau a familiei sale. Consecvent cu aceste idei, individul făcea un efort conştient să acţioneze în aşa fel încît onoarea tribului să nu fie violată de acţiunile sale".

Fiicele lui erau al-Lāt — „Zeița" (forma feminină pentru Allāh), divinitatea Soarelui; al-Uzza („Puternica") și Manat, zeița destinului. Se pare că divinitățile erau legate de ciclul anual al vegetației (îndeosebi cele adorate în regiunile agricole din sud: Aththar, Sin, Nakruh).

În schimb, la arabii nomazi predomina fetișismul, uneori cu urme ale unui cult naturist. Divinitățile erau venerate sub forma unor blocuri de piatră, asemenea menhirilor; sau a unor pietre numite *betyle* (în ebr. *bait-el* — „lăcașul lui Dumnezeu"), care de obicei nu erau adăpostite în temple[51]. În apropierea acestor idoli se afla un puț sacru, pentru uz ritual, și o arie sacră, împrejmuită, în care erau ținute animalele destinate sacrificiului. Se sacrificau cămile, oi, capre, — mai rar și nu legat de religie ființe umane[52], —cu sîngele animalului sacrificat se stropea idolul, iar carnea era consumată de adoratori în cadrul ospățului ritual.

Alte rituri erau: înconjurul sanctuarului de șapte ori, cu dansuri, strigăte de invocații și vrăji recitate în ritm, — o procesiune păgînă pe care Muhammad o va condamna ca diabolică. Apoi, divinația, în general practicată prin tragerea la țintă cu arcul, — ținta fiind o anumită parte a corpului cămilei încă vie, ce urma să fie apoi sacrificată. În fine, cultul morților (mai ales al străbunilor) implica un alt rit, la fel de crud: după înmormîntarea defunctului, beduinul sacrifica o cămilă tăindu-i de vie picioarele și lăsînd-o apoi să moară pe mormînt. Să mai adăugăm că și actul vendetei era considerat o obligație religioasă și trebuia îndeplinit cu un anumit ritual[53].

Pe lîngă zei mai erau și demonii (prea puțin deosebiți de zei, în fond): spiritele, *djinii*, de care trebuia să te păzești, fără să le faci vreun rău.

În jurul anului 600, orașul Mecca era centrul religios cel mai important, probabil, al Peninsulei Arabice. Situat pe marea arteră comercială care lega sudul Arabiei cu Siria, orașul cu mulți negustori foarte bogați, cu mari caravanseraiuri și tîrguri foarte frecventate, orașul era și marele centru de pelerinaj: faimosul său templu Kaaba — un edificiu de formă aproape cubică, cu laturile de 12 și 13 m, iar

Muhammad, ajutat de îngerul Gabriel, asediază o cetate. Este una din extrem de rarele reprezentări musulmane ale Profetului. Miniatură dintr-o istorie universală arabă din sec. XIV — British Museum, Londra

[51] Betylele erau fixe sau transportabile, însoțind tribul în deplasările sale; în lupte, erau purtate ca obiecte sacre ocrotitoare, într-un cort montat pe o cămilă, cu un cortegiu de prezicători, toboșari și femei dansînd.

[52] „Uneori foametea îi împingea pe acești 'mîncători de șopîrle și de lăcuste' la atrocități: își jertfeau fetițele — guri de hrănit care nu aduceau nici un folos familiei — îngropîndu-le de vii" (H. Massé). Obiceiul deci nu era legat de religie, ci de foame.

[53] „Această 'răzbunare a sîngelui', a sîngelui care conține principiul vital, era îndeplinită nu pentru a satisface un instinct orb, ci pentru a repara jignirea adusă familiei, unitatea socială prin excelență" (H. Massé).

înălţimea de 15 m, şi avînd incrustată într-un colţ al zidului „piatra neagră", *betylul*, pe care credincioşii o sărutau făcînd înconjurul ritual al templului — adăpostea statuia zeului Hubal, divinitate populară introdusă la Mecca cu trei secole în urmă. — Dar către anul 600, pentru cei mai mulţi arabi divinitatea supremă. aproape în sens monoteist, devenise Allah, — creatorul lumii, atotputernicul şi atotştiutorul, protectorul celor aflaţi în călătorii, cel care porunceşte furtunilor şi dăruieşte oamenilor ploaie *(Coran*, XXIX, 61—65). Exista la această dată, la Mecca şi probabil şi în alte părţi ale Arabiei, o tendinţă spre monoteism, prin însuşi faptul că credinţa în celelalte divinităţi, locale, devenea din ce în ce mai lipsită de importanţă.

Anumite influenţe în acest sens veniseră, desigur, şi din partea creştinismului şi a iudaismului. După ocuparea Palestinei de romani, mulţi evrei se refugiaseră în Arabia, amestecîndu-se prin căsătorii cu localnicii, dar continuînd cu perseverenţă în credinţa lor şi în felul acesta contribuind la răspîndirea unei mentalităţi monoteiste. Cît priveşte creştinismul, influenţa mai puternică în Arabia o exercitau monofiziţii şi nestorienii. În diverse regiuni din Arabia, unele triburi de nomazi trecuseră (măcar în parte) la creştinism; şi în Mecca locuiau familii de creştini. În sfîrşit, prin ocuparea Yemenului de persani pătrunseseră în Arabia şi ideile religioase monoteiste ale zoroastrienilor.

Muhammad nu se putea să nu fi fost la curent cu aceste idei.

DOCTRINA CORANULUI

După ce timp de 15 ani se ocupase de comerţ, la vîrsta de 40 de ani Muhammad s-a retras în singurătate să mediteze[54]. În 610 a avut prima viziune, însoţită de o revelaţie auditivă. Dintre viziunile care au urmat, celebră pentru sensul ei de alegorie mistică este cea a unei călătorii la Ierusalim şi a ascensiunii în cer, unde a putut contempla Paradisul şi Infernul[55]. A început să predice, pînă cînd ostilitatea marilor negustori l-a determinat să se expatrieze la Yathreb[56], oraş care va primi ulterior numele de Medina. Aici, Muhammad a continuat să-şi relateze „revelaţiile"— care conţin sfaturi, sentenţe, norme de conduită în toate domeniile vieţii, individuale şi sociale, — dar mai ales s-a dedicat unei susţinute activităţi politice, organizatorice şi militare. Aceste norme, memorizate de discipolii săi, n-au fost transcrise decît mai tîrziu; prima versiune oficială a fost întocmită din însărcinarea califului Othman în anul 650, de către fostul secretar al lui Muhammad, Zaid ibn Thabit, cu un grup de colaboratori.

[54] Ampla biografie a lui Ibn Ishaq (m. 728), bazată pe informaţiile celor care l-au cunoscut pe Profet, precum şi biografiile următoare, din prima jumătate a sec. IX, îl prezintă pe Muhammad ca pe un om paşnic (care pregătea războaie, e adevărat, dar „în numele lui Allah", şi fără a participa personal), exuberant şi inconsecvent, cordial şi generos, dar iute la mînie şi chiar vindicativ; hotărît, calculînd totul la rece şi abil în a profita de situaţiile favorabile. Era modest, nu era mîndru de succesele lui, dispreţuia gloria şi bogăţia. S-a stins la 62 de ani, după ce tocmai pregătise planurile unor vaste operaţii militare în Palestina. Mormîntul său se află în marea moschee din Medina.

[55] Pentru că i se reproşa că nu este în stare să săvîrşească minuni, prin care să dovedească autenticitatea divină a mesajului său, Muhammad a relatat — pentru a răspunde increduliior — călătoria sa în cer *(miraj)*, pornind din Ierusalim. Această călătorie extatică, ce va juca un rol fundamental în teologia islamică, a făcut ca Ierusalimul să fie considerat de musulmani al treilea oraş sfînt (după Mecca şi Medina).

[56] „Pentru bogata oligarhie a quraişiţilor, a renunţa la păgînism echivala cu pierderea privilegiilor lor. Pe lîngă aceasta, a recunoaşte în Muhammad pe adevăratul apostol al lui Allah implica de asemenea recunoaşterea supremaţiei sale politice" (Mircea Eliade).

Aranjamentul materialului n-a fost făcut în ordinea cronologică a „revelațiilor"; cele 114 capitole *(surate)* se succed — cu excepția primului, care este de fapt o rugăciune — în ordinea lungimii lor: de la al doilea care are 286 de versete pînă la cele din urmă, de numai 3 versete. Toate *suratele* — *(sūra*, pl. *suwār)* conținînd în total 6236 de versete — încep cu o formulă introductivă („În numele lui Dumnezeu celui milostiv, îndurător"); sînt în versuri, inegale ca lungime, terminate în rimă sau asonanță, ușurînd astfel lectura sau recitarea textului *(al-Qurān* înseamnă „lectură, recitare"). Cel ce vorbește este totdeauna Dumnezeu, Allah, niciodată Muhammad — care se consideră doar un transmițător, un profet[57].

Sursele de inspirație dogmatică ale *Coranului* sînt mai ales ebraice — *Vechiul Testament* și *Talmudul* — și, într-o măsură mult mai mică, creștine (evangheliile apocrife, în primul rînd)[58]. Religia islamică nu propune credinciosului idealuri cu neputință de atins; este o învățătură preeminent practică, reflectînd spiritul practic al fondatorului său, o religie care se adresează oamenilor simpli: nu face apel la sacramente mistice, nu pretinde asceză și renunțări, și nici nu instaurează o ierarhie clericală. Dogma sa fundamentală este afirmarea monoteismului: Allah este divinitatea supremă; este unic, nu este asociat într-o „Sf. Treime", și nici n-a avut un Fiu[59]. Allah este evocat prin 99 de nume-atribute; este atotputernic și milostiv *(al-Rahman)*, este stăpînul și creatorul lumii; dar, spre deosebire de dogma iudaică vorbind despre creația lumii în șase zile, *Coranul* afirmă că acțiunea creatoare a lui Allah este continuă: „El este cel ce înviază și omoară, și dacă a hotărît un lucru, îi zice: «Să fii!» — și el este" (XL, 70). — Allah are o curte, formată din îngeri, muritori, înaripați, fără sex, creați din lumină, și care ascultă de Allah — afară de Satan *(Shaitan)*, diavolul alungat din Paradis înaintea lui Adam, și care pînă la Judecata de Apoi va căuta mereu să îi ducă pe oameni în rătăcire (sursa ebraică a mitului este evidentă). Îngerii din religia iudaică se întîlnesc și în islamism. Fiecare om are alături doi îngeri, care țin socoteală de faptele lui bune sau rele. *Shaitan* are în subordinea sa demonii *(djinii)*, spiritele rele (în care credeau și arabii preislamici și cărora contemporanii lui Muhammad le mai aduceau încă jertfe), alcătuiți din flăcări și putînd lua diferite înfățișări;[60] sălășluiesc pe pămînt — sau în cer, de unde îngerii aruncă împotriva lor cu pietre: acestea sînt cometele.

[57] „Muhammad nu pretindea să fondeze o religie nouă" — observă R. Garaudy, — ci să reamintească oamenilor credința lui Abraham că există un singur Dumnezeu, care trebuie venerat și căruia i se datorează o supunere absolută: este aici implicat dreptul la contestarea oricărei autorități, fundamentul divin al unei egalități a tuturor oamenilor, deasupra oricărei ierarhii sociale: „Cel mai nobil dintre voi, în ochii lui Allah este cel mai credincios" *(Coran*, XLIX, 13). Mai mult: nu există altă realitate înafara divinității supreme; întreaga creație este un „semn" *(ayat)*, o manifestare a lui Allah, „Nu există, prin urmare, o separare între sacru și profan: orice lucru este sacru prin raportul său cu Dumnezeu".

[58] Afinitățile islamismului cu creștinismul sînt uneori atît de vizibile încît, în Evul Mediu, mulți creștini considerau islamismul mai degrabă o erezie creștină decît o altă religie. Dante, de pildă, îl plasează pe Muhammad în Infern printre schismatici.

[59] „Trinitatea" înseamnă pentru Muhammad (care o neagă categoric) divinitatea împărțită între Dumnezeu, Iisus și Maria; Sf. Duh — considerat de Profet un concept prea abstract, ininteligibil pentru omul comun — este identificat de el cu arhanghelul Gabriel. Muhammad vorbește cu respect despre Iisus și Maria, dar nu îi socotește a fi de esență divină *(Coran*, III, 59; V, 16—20). Pe Iisus *(Isa al-Masih* — „Iisus Trimisul") îl consideră doar un profet, superior predecesorilor săi, dar a cărui crucificare și reînviere o neagă — susținînd numai că „Dumnezeu l-a ridicat la sine" *(Coran*, IV, 156). De aceea, arabilor nu le place să li se spună „mahomedani": pentru că nu se închină lui Muhammad, precum creștinii lui Iisus.

[60] Uneori, se încarnează într-o vietate păgubitoare (de pildă, viermii). Contra puterii lor malefice credincioșii poartă amulete, talismane și rostesc descîntece. Sînt primejdioși mai ales pentru femei cînd nasc și pentru nou-născuți.

A doua dogmă mai importantă islamică se referă la revelație, interpretată ca un ajutor primit de om din partea lui Allah prin trimișii săi — profeții[61]. Aceștia aduc oamenilor Legea, sau le-o reamintesc, totodată îi avertizează, îi ceartă sau îi amenință cînd nu o respectă. Numărul lor este mare: „Am trimis la toate popoarele cîte un sol" — spune Dumnezeu *(Coran*, XVI, 38). Profeții au și darul de a face minuni; dar Muhammad își atribuia una singură: aceea de a fi revelat oamenilor *Coranul*. În fine, profeții îi îndeamnă pe oameni la fapte bune[62].

Din surse în special creștine s-a inspirat Muhammad în fundamentala sa doctrină escatologică, — aspectul cel mai impresionant și mai dramatic tratat, căruia îi este rezervată întreaga *sura* a LXXV-a. *Suratele* cele mai vechi abundă în viziuni, preziceri, revelații, privind soarta omului după moarte; căci „după separarea sa de trup, sufletul rămîne multă vreme într-o stare de inconștiență, în somnul sau beția morții, pînă la Judecata de Apoi" (H. Massé). Sfîrșitul lumii este anunțat de creșterea impietății printre oameni. și prin semne terifiante: *Coranul* va fi uitat, templul din Mecca va dispare, etc. Morții vor învia, Dumnezeu îi va judeca, rezervîndu-le celor drepți plăcerile și voluptățile raiului *(Coran*, XXXVII, 39—47), iar celor care au făcut fapte rele, chinurile veșnice ale iadului[63]. Între rai și iad se află niște ziduri despărțitoare, pe care rămîn cei care au făcut în măsură egală fapte bune și rele — și de unde privesc raiul și iadul, fără a putea coborî nici în unul nici în celălalt *(Coran*, VII, 44—49).

O dogmă derivînd din concepția Judecății de Apoi și din doctrina potrivit căreia nimic în lume nu se întîmplă înafara voinței lui Allah, este cea a predestinării, enunțată de *Coran* în numeroase rînduri[64]. Pe de altă parte, alte versete vorbesc, dimpotrivă, despre liberul arbitru[65]; ceea ce a dus la îndelungate discuții teologice. Căci în multe probleme de dogmă și de ritual nu există un consens unanim, o uniformitate de vederi, o „ortodoxie" deplină în lumea musulmană.

Coranul este un îndreptar de viață pentru omul obișnuit; etica pe care o predică este bazată pe cumpătare și bun-simț. Disprețul bogăției, umilința, generozitatea, sînt recomandate — dar, totodată, să nu fie exagerate. Nu îndeamnă spre

[61] Potrivit *Coranului*, profeții nu pot fi socotiți sfinți. Mai tîrziu însă, în sec, XI, misticii islamici, preluînd probabil obiceiul unor popoare supuse, au dezvoltat conceptul de sfințenie și au instituit un cult al sfințiior *(wali)*, ale căror morminte deveneau locuri de pelerinaj; cult care s-a răspîndit repede, îndeosebi printre berberi, datorită mai ales mișcării mistice și ascetice a sufismului.

Acest cult — cît se poate de simplu — consta în înălțarea unui cenotaf acoperit cu o bucată de stofă. — Nu este exclus ca, cel puțin la început, cultul sfinților, care era mai frecvent în zona iraniană, să fi exprimat o formă specială a patriotismului persan: o reacție contra numeroaselor sanctuare închinate unor membri ai familiei Profetului (cf. Gaston Wiet).

[62] „Și împliniți rugăciunea, și dați milostenie, și ceea ce faceți înainte bine pentru sufletele voastre, aceea veți afla și la Dumnezeu, căci Dumnezeu știe ce faceți" *(Coran*, II, 104). — Un asemenea profet a fost și arhanghelul Gabriel, vestind-o pe Fecioara Maria: „Eu sînt un trimis al Domnului tău ca să-ți dau un fecior curat" *(Coran*, XIX, 19). — Cu un ton de respect desăvîrșit vorbește *Coranul* despre familia lui Iisus — ***Isa ibn Maryam*** (Iisus fiul Mariei), sau ***Isa al-Masih*** (Trimisul, Mesia). Vd. *Coran*, III, 30—52; XIX, 16—36.

[63] Supliciile Infernului — despre care *Coranul* vorbește foarte puțin — vor fi amplu descrise de teologii islamici de mai tîrziu.

[64] „Nimeni nu poate muri fără voia lui Dumnezeu, cum e scris în cartea termenelor" (III, 139); „Nicicînd nu ne întîmpină altceva decît ceea ce a scris Dumnezeu pentru noi" (IX, 51); el este „cel ce hotărește și ocîrmuiește" (LXXXIV, 3), etc. — Fatalismul și resemnarea stoică explică de ce în țările musulmane sinuciderile sînt atît de rare.

[65] „Fiecare om lucră (=acționează — n.n. *O.D.)* în felul său" (XVII, 86); „Adevărul este de la Dumnezeu; și cine vrea, să-l creadă; și cine voiește, să nu creadă" (XVIII, 28); „Nu urma poftei tale, căci ea te abate" (XXXVIII, 25); „Îi voi lăsa /pe oameni — n.n. *O.D./* în nătîngia lor să rătăcească" (VI, 110).

ascetism[66], ci doar spre moderație: „Mîncați și beți, însă nu fiți îmbuibați“ *(Coran*, VII, 29). „Islamul acceptă lumea și viața omenească așa cum sînt, privindu-le ca o operă ce nu poate fi criticată și ca o manifestare a voinței inderogabile a lui Allah, deloc denaturată și coruptă de urmările unui păcat originar de neiertat. De aceea, potrivit gîndirii musulmane, ascetismul și renunțarea la bunurile lumești, proprii doctrinei creștine și care se rezolvă printr-o abținere de la bucuria dărniciei divine, nu pot fi admise“ (A. Malvezzi). În locul ascetismului, *Coranul* recomandă activități folositoare oamenilor — ca ajutorarea săracilor, a văduvelor și a orfanilor.

Coranul — alături de *Biblie*, cartea cea mai larg citită din cîte s-au scris vreodată — este și textul de bază la care s-au făcut cele mai frecvente referiri; căci teologia, jurisprudența, educația, morala, știința, sînt considerate de musulmani ca fiind tot atîtea aspecte ale unuia și aceluiași „adevăr“[67].

MOSCHEEA. RITUALUL

La începuturile islamismului, o moschee *(masdjid)* nu era un edificiu de cult în felul unui templu, al unei sinagogi sau al unei biserici, ci un loc de rugăciune care putea să fie chiar sub cerul liber. Profetul spusese: „Acolo unde te afli la ceasul rugăciunii acolo trebuie să te rogi, și locul acela este un *masdjid*“ — loc de prosternare. Moscheea nu era un sanctuar, în adevăratul sens al cuvîntului; nu era nici un lăcaș destinat exclusiv cultului, ci era totodată și un loc de adunare publică unde se aduceau la cunoștință evenimentele zilei și se discutau problemele comunității. În Evul Mediu moscheea era centrul vieții religioase, sociale și intelectuale; incinta moscheei era prin excelență loc de rugăciune, dar putea fi și sediu al tribunalului, al administrației, al tezaurului și, în fine, aici putea funcționa și o școală. Numai odată cu dominația turcă seldjucidă (sec. XI) moscheea a devenit un adevărat și exclusiv loc de rugăciune.

Pînă la această dată, o moschee comporta o vastă curte dreptunghiulară mărginită pe trei laturi de portice acoperite, care dădeau acces la mai multe săli de dimensiuni și destinații diferite (de studiu, de serbări, de reuniuni publice); în centrul curții era o fîntînă sau un bazin, pentru abluțiunile rituale. Pe a patra latură, cea orientată spre Mecca, era sala de rugăciune — mai puțin spațioasă în adîncime decît în lățime, — cu acoperișul plat și fără un perete care să o separe de curte (decît în țările cu o climă mai rece). Între curte și sală nu era nici o deosebire funcțională, ambele erau în mod egal accesibile credincioșilor, care se puteau ruga la fel

[66] Dar în sec. VIII, în urma contactelor cu călugării buddhiști și cu anahoreții creștini, apare mișcarea ascetică și mistică a *sufismului*, care acordă importanța primordială nu practicilor rituale, ci sentimentului intim de comuniune cu divinitatea supremă; parcurgîndu-se cele 12 stadii ale acestei „științe a inimii“, intelectului i se acordă grația divină. Principiul său fundamental — iubirea ca drumul spre adevăr — a dus la promovarea generozității și toleranței. „De aceea, în general, sufismul a îndeplinit o funcție socială utilă în ținuturile islamice, opunînd o rezistență forțelor distrugătoare ale urii și fanatismului“ (Najib Ullah).

[67] În afara traducerii oficiale în limba turcă, nu există nici o altă traducere *autorizată* de musulmani a *Coranului* într-o altă limbă. (Există însă traduceri interliniare, neautorizate, în persană, bengali, urdu, chineză, ș.a.). Prima traducere într-o limbă străină este cea efectuată în 1141, din însărcinarea Venerabilului Pierre, abate de Cluny, în scopul combaterii islamismului. Prima imprimare a textului în original al *Coranului* a fost făcută la Veneția (1485—1499).

într-una ca în cealaltă[68]. Sala de rugăciune avea cîteva şiruri de coloane care susţineau acoperişul şi formau mai multe nave (de la 3 pînă la 15 şi chiar 17, în moscheea din Kairuan), după modelul bazilicelor creştine din Siria; în peretele din fundul navei centrale era o nişă, goală, numită *mihrab* — căreia îi era rezervată ornamentaţia cea mai frumoasă, — indicînd direcţia *(qibla)* oraşului sfînt spre care credincioşii se prosternau cînd se rugau. Deasupra arcadelor laterale, o serie de deschizături ţineau loc de ferestre; iar deasupra navei care conducea spre *mihrab* era cupola, joasă, concavă ca o scoică.

Singura piesă care mobila interiorul unei moschei mai importante era un fel de amvon (numit *minbar)*, din care *imamul* conducea rugăciunea solemnă de vinerea sau citea versete din *Coran*. Unele moschei din oraşele-capitale aveau şi un spaţiu îngrădit — *maqsura*, — rezervat califului cînd asista la Rugăciunea publică de vineri. În rest — cîteva covoare de rugăciune, candelabre şi pupitre pentru exemplare din *Coran*. Iar în exterior — două construcţii anexe: minaretul şi *minha* (rezervată latrinelor şi băii pentru marea abluţiune).

Îndatoririle inderogabile ale oricărui musulman adult sînt cuprinse în celebra învăţătură a „celor cinci stîlpi" *(arkan)*, — stîlpii care susţin edificiul islamismului.

Prima regulă a cultului musulman este mărturisirea de credinţă *(şahada)*. Constă în rostirea zilnică — psalmodiată de cinci ori pe zi şi de muezin din înălţimea minaretului — a formulei: „Allah este singurul Dumnezeu, iar Muhammad este profetul său". Prin rostirea acestei formule credinciosul devine un om care „se dăruieşte lui Dumnezeu" *(muslim;* în lb. turcă *müsülman)*, — căci ea implică declaraţia de supunere *(islam)*, de adeziune la cele şase dogme: credinţa în Allah, în îngeri, în cărţile sfinte, în Profet, în Judecata de Apoi şi în predestinare.

A doua, este rugăciunea canonică *(salāt)* — rostită de cinci ori pe zi, şi numai în limba arabă, oricare ar fi limba maternă a credinciosului; este scurta rugăciune cu care se deschide *Coranul*, cu care începe slujba religioasă şi care conţine elementele fundamentale ale doctrinei islamice. Ea trebuie rostită cu faţa îndreptată în direcţia *(qibla)* oraşului sfînt Mecca, şi este pregătită de chemarea *(adān)* celui care, din minaret, îi cheamă pe credincioşi la rugăciune, muezinul *(muādzin)*. Înainte de rugăciune, musulmanul trebuie să se purifice, să facă o abluţiune rituală: dacă nu îmbăindu-se total (abluţiunea mare, *gusl*), măcar mica abluţiune *(hadāt)* — spălîndu-şi faţa, braţele pînă la coate, picioarele şi trecîndu-şi mîinile umede pe creştet. — Elementele unei *salāt* sînt în număr de 13: şase recitări de texte coranice diferite, şase acţiuni sau poziţii anumite ale corpului şi braţelor, şi obligaţia de a efectua aceste acte rituale riguros în ordinea prescrisă. (Pe lîngă rugăciunile cotidiene — 5 obligatorii şi 3 facultative, — multe alte rugăciuni ocazionale reglează viaţa religioasă a musulmanului).

Rugăciunea în comun *(giūma* — „adunarea") avea loc vînerea la amiază — „ziua adunării" — la moschee. În personalul unei moschei, locul principal îl deţine „conducătorul rugăciunii" *(imam)* — funcţie îndeplinită la început de Muhammad însuşi, de califii omayyazi şi de guvernatori. Urmează predicatorul *(hatib)* — funcţie cumulată azi, îndeosebi în moscheile mici de *imam* — care este ales, la fel ca *imam*-ul, dintre studioşii reputaţi ai *Coranului*. (În moscheile mari sînt cîte doi sau mai mulţi *imami* şi *hatibi)*. Apoi, muezinul şi „recitatorul" *(qari)*, cel care, cu o dicţie ele-

[68] Prototipul moscheei fusese locuinţa Profetului din Medina: cu o curte mare rectangulară înconjurată de un zid de cărămidă, în care se aduna comunitatea credincioşilor; spre a-i feri de arşiţa soarelui, Muhammad construise de-a lungul zidului un loc adăpostit, din trunchiuri de palmier cu un acoperiş de frunze şi pămînt bătut. Schema arhitectonică a moscheei era astfel creată.

gantă și o voce melodioasă, recita psalmodiind *suratele* coranice, într-un mod ce se apropia de cîntul gregorian[69].

Marea rugăciune comună de vinerea[70], obligatorie pentru toți musulmanii liberi adulți se celebra numai în moscheea principală (sau, în orașele mari, în moscheile principale). Cu o jumătate de oră înainte, muezinul psalmodia un salut *(salam)* închinat Profetului. După abluțiunea rituală, la intrare credincioșii își scoteau încălțămintea, se așezau la rînd în fața *mihrab*-ului, *qari* cînta o *sură* coranică, cei prezenți ascultau predica *hatib*-ului. După ce timp de cîteva minute fiecare se ruga singur, *hatib*-ul ținea o a doua predică, în care binecuvînta căpetenia statului și guvernul său, iar la sfîrșit *imamul* psalmodia în fața *mihrab*-ului o rugăciune. După terminarea slujbei, unii credincioși mai rămîneau să mediteze sau să se roage.

Al treilea act ritual obligator, element esențial al credinței islamice, este opera de binefacere, ajutorarea aproapelui, act de responsabilitate și de solidaritate socială, asigurînd celui ce dăruiește mîntuirea, în timp ce „zgîrcitul care caută averi" — previne *Coranul* — „va fi aruncat în focul iadului" (XCII, 5—11).

Acest act filantropic constă fie într-un impozit obligator, dania rituală — *zakāt*[71] — fie într-o contribuție voluntară *(sadaqa)*. De fapt, *zakāt*-ul nu este propriu-zis o „milostenie", un simplu act de caritate, ci are un sens mai profund: „este un fel de justiție interioară instituționalizată, obligatorie, care face ca solidaritatea credincioșilor să devină efectivă; a credincioșilor — adică a celor care știu să-și învingă egoismul și avariția. *Zakāt* are menirea de a le reaminti permanent că orice bogăție, orice lucru, îi aparține lui Dumnezeu, și că deci individul nu poate dispune de ele după bunul său plac, pentru că fiecare om este un membru al comunității" (R. Garaudy). Chiar și cei săraci erau sfătuiți să plătească un cît de mic *zakāt* (de asemenea, soldații o parte din solda lor) — întrucît era un act esențialmente de devoțiune (chiar dacă în curînd a devenit un adevărat impozit pe proprietate) care le asigura ajutorul lui Allah. — Cît privește contribuția voluntară (care consta în alimente și se împărțea nevoiașilor la sfîrșitul sărbătorilor Ramadanului), și aceasta a fost considerată de unele școli juridice ca obligatorie pentru cei bogați.

A patra îndatorire, absolut obligatorie, era postul *(siyam)* Ramadanului[72]. Timp de 30 de zile, de la răsăritul pînă la apusul soarelui, toți adulții, musulmani,

[69] Uneori recitatorul era urmat de „naratorul de povestiri" *(qass)* — care serveau drept ilustrări sau comentarii la *suratele* recitate de *qari*. — Prin simplitatea, demnitatea și ordinea în care se desfășura această slujbă de rugăciune colectivă, ea a dezvoltat la acești excesiv de individualiști „fii ai deșertului" o anumită disciplină, sentimentul colectivității, simțul egalității și conștiința solidarității sociale (cf. Ph. K. Hitti).

[70] Zi care, spre deosebire de sîmbăta evreilor și de duminica creștinilor, nu era zi de odihnă; în ultimul timp însă a devenit — sub influența europeană — ziua oficială de repaos, cînd birourile și magazinele sînt închise.

[71] Din cele opt categorii de beneficiari ai acestei contribuții pioase stabilite de *Coran*, pînă la urmă școlile juridice au reținut trei: săracii, pelerinii și cei care au contractat datorii într-un scop de binefacere, Contribuția obligatorie *(zakāt)* era percepută de funcționarii statului pe producția de cereale și de fructe (10 %), pe patrimoniul zootehnic (capitol care comporta un calcul foarte complicat), pe metale prețioase și pe mărfuri (2,50 % din valoarea lor). În prealabil, se stabilea minimul impozabil: pentru cereale și fructe — cantitatea pe care o puteau transporta 5 cămile; pentru animale — minimum 5 cămile, 20 vaci sau boi, 40 oi sau capre, etc.; iar pentru metale prețioase — cel puțin 85 gr de aur și de șapte ori mai mult argint.

[72] A 9-a lună a anului islamic. Obligația postului — binecunoscută atît evreilor cît și creștinilor — a fost instituită și stabilită la această dată a anului în amintirea primei revelații pe care o avusese Muhammad și a primei victorii islamice, de la Badr, împotriva „necredincioșilor" din Mecca. Calendarul lunar, adoptat de musulmani, are 12 luni de cîte 29 sau 30 zile; în total 354 zile. Pentru a fi pus de acord cu calendarul solar, se adăuga la fiecare trei ani cîte o lună. În felul acesta, Ramadanul putea să cadă în oricare anotimp al anului.

bărbaţi şi femei, începînd de la vîrsta de 14 ani, erau obligaţi să se abţină de a lua ceva în gură sau de a avea raporturi sexuale[73]. (Dacă prin nerespectarea acestor obligaţii fuseseră siliţi să întrerupă postul — chiar la recomandarea medicului, — musulmanii trebuiau să recupereze zilele nepostite imediat după terminarea lunii Ramadanului). Credinciosului i se recomanda ca, în acest timp, să evite certurile, calomniile, bîrfelile şi conversaţiile indecente; să aibă o atitudine conciliantă, să facă acţiuni caritabile şi să citească des *Coranul*. Nu erau obligaţi să ţină acest post: muribunzii, soldaţii în timpul unei campanii militare, bătrînii, femeile gravide sau cele care alăptează; în schimb, vor da pomeni pentru zilele nepostite — sau, o rudă în locul lor va ţine post penitenţial. De asemenea, bolnavii obligaţi de medic să bea sau să mănînce; cei care efectuau munci grele şi cei care se aflau într-o călătorie de cel puţin două zile; dar toţi aceştia trebuiau să recupereze zilele nepostite. — În timpul lunii Ramadanului moscheile erau pline (în marile oraşe, unele erau deschise toată noaptea), iar în localurile publice şi în familii aveau loc petreceri şi ospeţe (bineînţeles, după apusul soarelui).

În fine, un pelerinaj *(hadji)* cel puţin o dată în viaţă la Mecca şi locurile sacre din împrejurimi era a cincea datorie pentru musulmanii de ambele sexe, care aveau posibilitatea materială să-l facă şi dacă starea sănătăţii le-o permitea.

Pelerinajul era un obicei practicat şi de arabii epocii preislamice; Muhammad însă l-a islamizat, centrîndu-l pe Kaaba şi Arafat. Pelerinii care, porniţi din ţări îndepărtate, cădeau pe drum, erau consideraţi martiri. Marele pelerinaj avea loc — în trecut la fel ca azi — în ultima lună a calendarului islamic şi consta într-o serie de ritualuri care ţineau 7 zile. Centrul pelerinajului era sanctuarul Kaaba. — Oraşul Mecca este înconjurat şi protejat de jur împrejur — pe o distanţă de cel puţin 5 km, care spre sud-est ajunge pînă la 30 km, pentru a cuprinde şi „muntele" Arafat (o colină înaltă de 30 m) — de un teritoriu numit *al-haram* („sanctuarul"), în care accesul nemusulmanilor era strict interzis[74]. În centrul oraşului se află „moscheea sacră" — un spaţiu vast de aproximativ 165 m pe 110 m, înconjurat de o colonadă acoperită datînd în forma sa originară din sec. VIII (acoperişul de azi constă dintr-un şir de cupole conice, din sec. XVI). În această curte interioară se aflau: o fîntînă pentru abluţiunile rituale; o mică construcţie numită „casa lui Abraham", patriarhul biblic considerat strămoşul comun al arabilor şi evreilor; iar în mijloc, templul Kaaba („cub", „zar") — o construcţie simplă de piatră vulcanică de formă aproape cubică[75].

Riturile „marelui pelerinaj" erau şi sînt numeroase şi complicate, dar stabilite cu precizie şi minuţiozitate pînă la cele mai mici amănunte. Constau — în linii generale — în următoarele: pelerinii bărbaţi veneau îmbrăcaţi în veşmînt alb fără cusătură, compus din două bucăţi separate, înfăşurate pe corp; iar femeile, complet în alb, pe cap cu o basma şi fără văl. Pelerinii făceau înconjurul Kaabei de şapte ori, după prealabila abluţiune rituală; de fiecare dată sărutau piatra sfîntă („piatra

[73] Recent, s-a adăugat interdicţia de a inhala fumul de tutun şi de a se administra injecţii. Se recomandă chiar şi abţinerea de a mirosi vreun parfum (inclusiv o floare).

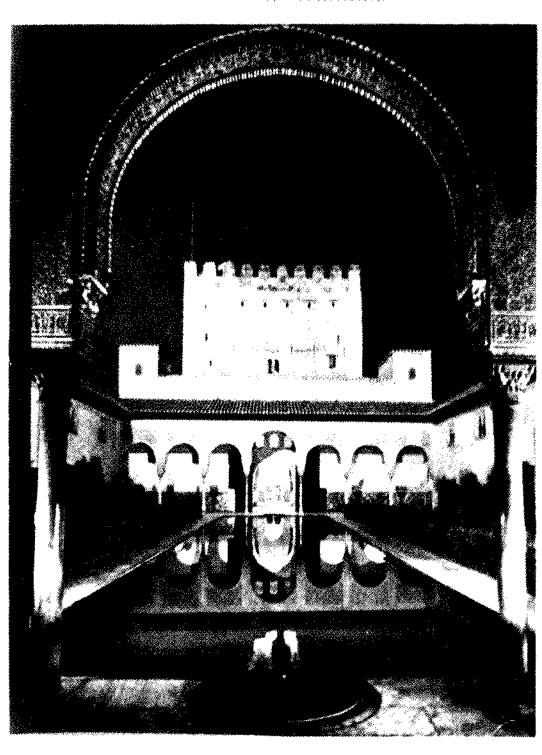
[74] Cu excepţia perioadei „marelui pelerinaj". Azi, ne-musulmanilor li se cere să aibă pe paşaport o viză specială pentru acest eveniment.

[75] O construcţie înaltă de circa 15 m şi cu laturile de 12 m şi 10,60 m; într-un colţ exterior, la o înălţime de 1,50 m, este încastrată faimoasa „piatră neagră" (un aerolit), spartă de secole în trei bucăţi mai mari şi cîteva fragmente, recompusă şi prinsă într-o montură de argint. În interior — nimic altceva decît o scară şi cîteva lampadare. Încă din timpul lui Muhammad (poate chiar dinainte) Kaaba era acoperită cu o uriaşă învelitoare, a cărei culoare varia de la un calif la altul. Azi, învelitoarea este din brocat negru, avînd brodate cu fir de aur versete din *Coran*: în fiecare an este înlocuită cu alta nouă; cea veche este tăiată în bucăţi mici, vîndute ca relicve pelerinilor — al căror număr depăşeşte cifra de un milion anual.

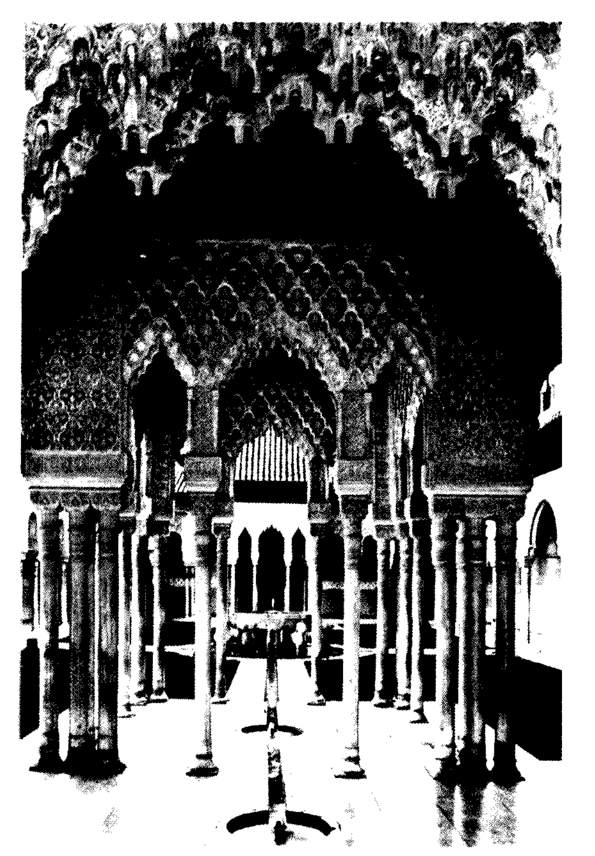

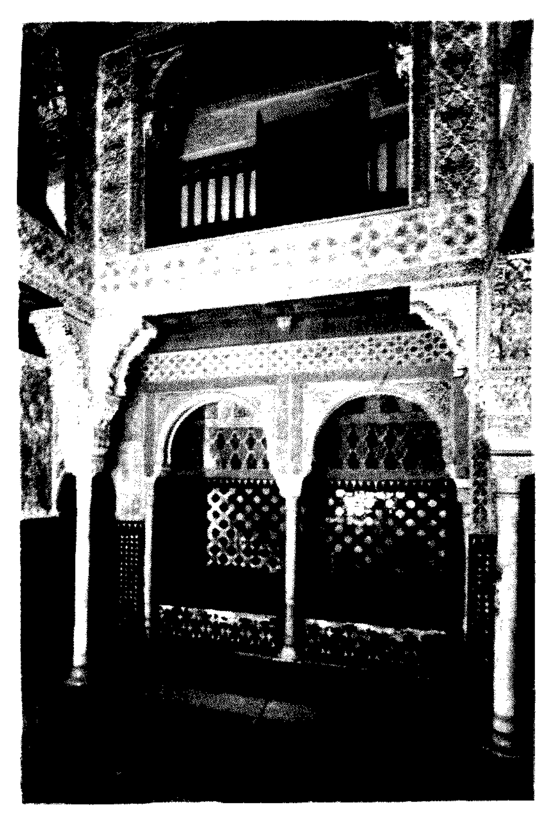
Un aspect din interiorul palatului din Medina Azahara (Spania).

Curte interioară cu tufe de mirt („Patio de Arrayanes"). Vedere nocturnă. — Palatul *Alhambra*, Granada.

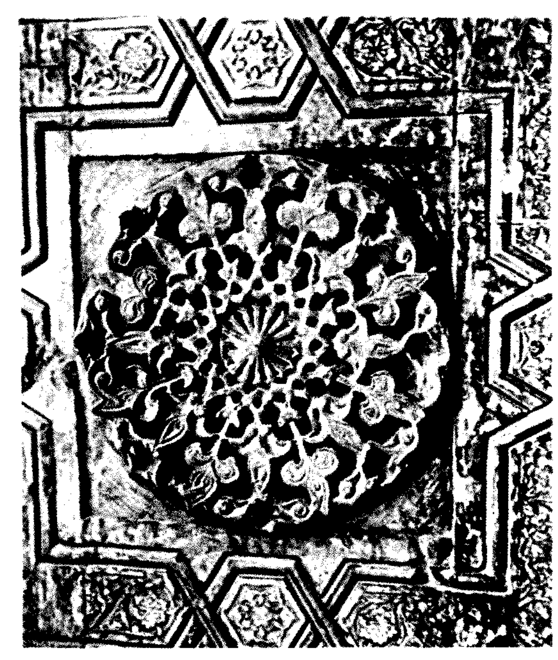

Arcade și stalactite, cu vedere spre „Curtea Leilor". — Palatul *Alhambra*, Granada.

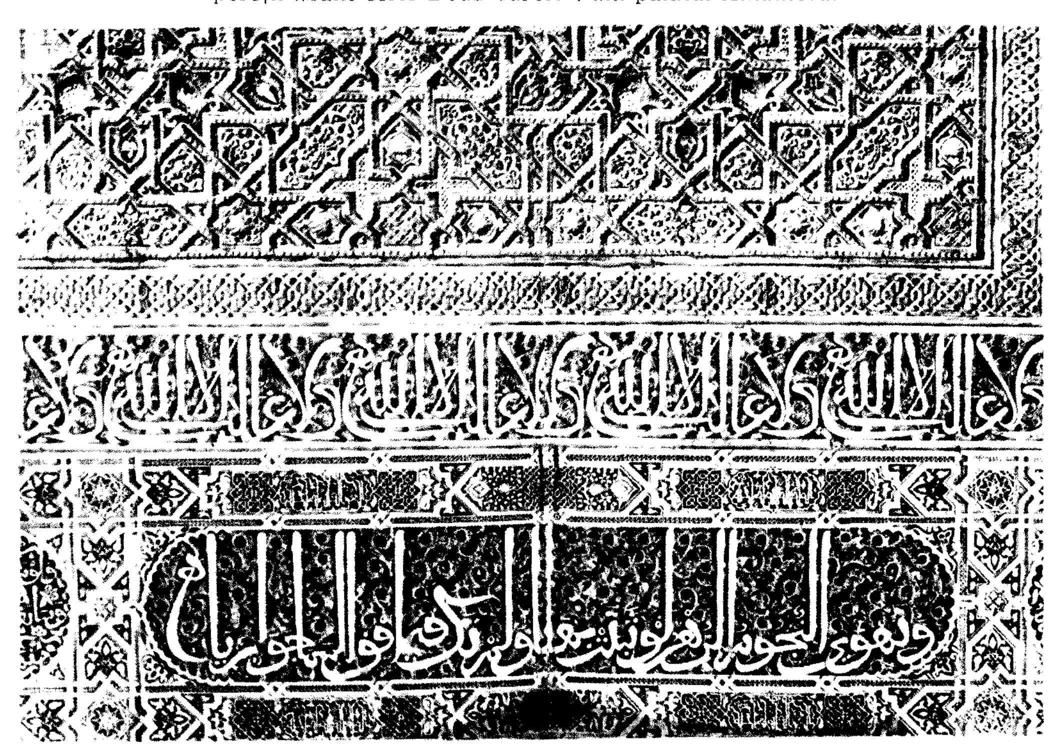

Baia şi camera de odihnă. — Palatul *Alhambra,* Granada.

Element decorativ, în stuc.— Palatul *Alhambra.*

Versuri închinate lui Allah, sculptate — cu un excepţional efect ornamental — pe pereţii „Sălii celor Două Surori", din palatul *Alhambra.*

neagră"), beau din apa sărată și amară a fîntînii din incinta moscheei, apoi se rugau la alte două locuri sfinte situate pe două coline din imediata apropiere. În zilele următoare, mergeau într-un sat, Mina, la 8 km de Mecca; seara porneau spre „muntele" Arafat, la 20 km de Mecca, la poalele căruia petreceau noaptea, în corturi sau sub cerul liber, rugîndu-se. La întoarcere, adunau de aici mai multe pietre — pentru ca, ajunși la Mina, să le arunce în „demonii" întrupați în trei stîlpi de piatră. Apoi, pelerinii se rădeau pe cap (sau doar se tundeau), iar femeile își tăiau, simbolic, o șuviță de păr, și cu toții îmbrăcau veșminte curate sau noi. La urmă, sacrificau animalele pe care le aduseseră cu ei — oi, capre, cămile, — și se ospătau timp de trei zile, petrecînd liniștit cu prietenii (ospăț pe care musulmanii turci îl numeau „marele bairam"). În ultima zi, se reîntorceau la Mecca pentru a mai face încă o dată înconjurul Kaabei.

Mulți teologi musulmani (chiar și azi descendenții kharidjiților) consideră drept al șaselea *arkan* „războiul sfînt" — *djīhād*, — care însă n-a fost socotit niciodată printre obligațiile rituale inderogabile. În doctrina clasică, *djīhād* (a cărei aplicare a variat după țări și de la o epocă la alta) consta în acțiunea armată întreprinsă în vederea securității și expansiunii Islamului. Unii doctori islamici însă l-au conceput în sensul de efort al omului asupra lui însuși în vederea perfecționării sale morale și religioase. *Djīhād* trebuia să rămînă o chemare permanentă la unitate, să stimuleze conștiința religioasă a comunității *(umma)* și străduința sa de a face să domnească în lume „drepturile lui Allah și ale oamenilor", prescrise de *Coran* (cf. S. Elisséeff).

Islamul n-avea un corp sacerdotal propriu-zis; căci *imamul*, *hatib*-ul, *qari*, *qass* sau *muezinul* nu sînt de fapt preoți, asemenea celor creștini, cu o funcție exclusivă și cu o pregătire teologică de specialitate, — cum în epoca preislamică nu era nici *kahin*, „prezicătorul", care, posedat de un *djinn*, prezicea viitorul sau găsea obiectele pierdute. La Mecca, serviciul — foarte bine remunerat — al sanctuarului (serviciu care se transmitea din tată-n fiu) era încredințat membrilor unei familii locale influente.

Mistica islamică (structural, arabii nu sînt înclinați spre misticism) a apărut și s-a dezvoltat mai întîi în Siria și Persia, sub influența misticismului creștin, a hinduismului și a filosofiei neoplatonice. Misticii musulmani au apărut chiar în sec. VIII, dîndu-li-se numele de *sufiști* (de la *suf*, haina de lînă aspră pe care o îmbrăcau, ca semn al sărăciei, penitenței, renunțării și ascezei). Doctrina sufistă predică scufundarea în non-existență sau în realitatea absolută. Ca mijloace pentru a se transpune într-o stare extatică, sufiștii se serveau și de muzica instrumentală, de dansuri și de băuturi amețitoare. Filosoful și teologul care a sistematizat doctrina sufistă, punînd-o de acord cu ortodoxia islamică, a fost al-Ghazali.

Îmbinarea elementului religios cu elemente de ordin politic sau social, precum și faptul că fiecare popor supus de arabi își însușea doctrina islamică în felul său, au dus la formarea unor orientări religioase, schisme și cîteva secte. De asemenea, la constituirea foarte multor confrerii de tendințe diferite: contemplative, politice, de caritate sau de propagandă religioasă. Aceste ordine religioase (cf. Ed. Montet) au un caracter esențialmente laic: membrii lor sînt numai bărbați, se căsătoresc, trăiesc în familiile lor, și numai în mod cu totul excepțional duc o viață ascetică,

În 1153, un autor enumera 73 de orientări teologice. Prima, în ordine cronologică, era cea a kharidjiților („răzvrătiții"), apărută îndată după asasinarea califului Othman (656), și caracterizată printr-un rigorism foarte aspru. Mutaziliții („neutrii") s-au constituit în secolul al VIII-lea într-o școală de teologie eterodoxă, bazată pe interpretarea raționalistă a dogmelor și combătînd doctrina predestinării. (Vederile lor liberaliste se extindeau și asupra domeniului guvernării politice).

Şiiţii („sectanţii"), care îl venerau pe Ali ca pe continuatorul spiritual al lui Muhammad, acceptînd numai tradiţiile provenind de la el şi de la continuatorii săi direcţi. Credeau (probabil că sub influenţa mesianismului iudeo-creştin) în venirea ultimului imam Muhammad al-Mahdi — care n-a murit în 878, ci stă ascuns undeva, dar va reveni să restabilească pe pămînt pacea şi dreptatea.

Şiismul (răspîndit azi în Irak şi Iran) s-a ramificat în mai multe direcţii, dintre care mai importantă este cea a ismailiţilor (apărută în sec. IX). Această sectă — ai cărei membrii iniţiaţi erau ierarhizaţi în 12 „grade", care a jucat un rol important în epoca Cruciadelor şi a căror doctrină avea un fundament filosofic neoplatonic[76] — aplică *Coranului* o interpretare alegorică. Din ismailism s-au ramificat mai multe secte — ca: druzii, kharmaţii şi „asasinii" (denumire derivată din cuvîntul „haşiş", folosit ca excitant psihic de neofiţii sectei, faimoşi pentru cruzimea cu care îşi executau adversarii).

VIAŢA COTIDIANĂ

Momentele importante, la fel ca şi cele obişnuite ale vieţii musulmanilor se desfăşurau în cadrul unor anumite ritualuri, obiceiuri şi superstiţii (vd. Aly Mazaheri), care s-au menţinut de-a lungul secolelor.

Astfel, obiceiul era ca noului-născut să i se facă baia de purificare cu apă în care fuseseră fierte cîteva flori. Alături de leagăn i se aprindea un foc care ardea trei zile şi trei nopţi ca să alunge spiritele rele; şi i se punea zahăr, pîine şi un obiect de aur, ca urare de generozitate, viaţă lungă şi îmbelşugată. Mama copilului, timp de 40 de zile de la naştere era considerată impură: ca atare, în acest răstimp n-avea voie să se apropie de foc, nici să atingă vreun obiect de lemn sau de argilă, şi nici chiar propriul său copil — care în aceste 40 de zile era alăptat de o doică. Copilului i se dădea un prenume (care, în primele secole ale erei islamice, era ţinut secret) şi un nume de intimitate, echivalent oarecum diminutivului[77]. Sclavii aveau drept nume un adjectiv derivat din prenumele stăpînului lor. Populaţiile nemusulmane dădeau fiilor lor două prenume: unul musulman, celălalt legat de religia lor — şi cunoscut numai de coreligionarii lor. — Copiii erau obişnuiţi de mici să fie curaţi, cuviincioşi şi să asculte de părinţi. La vîrsta de cinci ani tatăl îi învăţa rugăciunile şi abluţiunile rituale. Circumcizia — practică străveche, răspîndită la popoarele semite şi la unele popoare de negri — era efectuată (fără a fi o practică inderogabilă) în cadrul unei ceremonii solemne.

Riturile logodnei şi ale căsătoriei (acte care nu aveau un caracter religios) variau de la o regiune la alta a Imperiului. Uneori, părinţii se orientau după horoscopul copiilor lor; iar părinţii fetei se informau asupra firii viitoarei soacre a fiicei lor. În Persia, era obiceiul ca tînărul să trimită fetei un buchet de flori; dacă ea îl primea, însemna că îl accepta ca logodnic. După care, părinţii tînărului îi duceau logodnicei bomboane şi un inel de aur sau de argint. La nuntă — care se putea ce-

[76] Cf. Nabhani Koribaa: „După ei, Dumnezeu a creat Universul prin intermediul Raţiunii Universale. Aceasta a creat Sufletul Universal, care a dat naştere Materiei Prime, Spaţiului şi Timpului. Omul desăvîrşit trebuie să se reîntoarcă la Izvorul său, căutînd uniunea perfectă cu Raţiunea Universală — care s-a incarnat, rînd pe rînd, în Adam şi Seth, Noe şi Sem, Abraham şi Ismail, Moise şi Aaron, Iisus şi Petru, Muhammad şi Ali".

[77] Numele aproximativ de familie — care s-a generalizat începînd doar din sec. X — era dat de numele unei profesiuni, sau localităţi, sau regiuni (totdeauna însoţit de articolul hotărît *al-)*, sau, mai des, de prenumele tatălui precedat de substantivul determinativ *Ibn* („fiul lui...").

lebra numai în anumite zile sau perioade ale anului — era invitat tot satul; sau, la oraș, toți membrii breslei (sau breslelor) celor doi socri. Ceremonia căsătoriei — care n-avea un caracter religios — avea loc în casa tînărului. Cadiul redacta actul de căsătorie — un contract prin care mirele se obliga să ofere tatălui miresei o anumită sumă de răscumpărare *(mahr)*. Actul mai putea conține și alte clauze, anumite condiții asupra cărora tinerii căzuseră de acord (de pildă, angajamentul tînărului de a nu își mai lua și alte soții, — una, două sau trei, cîte îi permitea *Coranul)*. Apoi cadiul le punea tinerilor de trei ori întrebarea dacă acceptă termenii contractului și dacă consimt să se căsătorească; mirii, martorii jurați și cadiul semnau contractul, se citeau cîteva versete din *Coran* — și ceremonia oficială era terminată. Urma ceremonia nupțială — cu tradiționalele cîntece de nuntă, cu mirele călare pe cal și înconjurat de prieteni, cu mireasa pe o litieră purtată de patru catîri împodobiți cu panglici și clopoței, cu trusoul ei expus vederii publicului cînd procesiunea străbătea străzile orașului; în fine, ospățul de nuntă în casa mirelui.

Mult mai sobră era ceremonia funerară. Prescripțiile religioase, precum și dispozițiile unor califi — care însă nu prea erau respectate — interziceau bocitul și participarea femeilor la înmormîntări. Cortegiul funebru ducea corpul defunctului la moschee (fiecare moschee avea o încăpere rezervată ceremoniei funerare), unde ruda cea mai apropiată recita o rugăciune; apoi, corpului neînsuflețit i se făcea baia rituală de purificare, i se tăiau unghiile, i se rădeau mustățile, i se depilau subțiorile, era îmbrăcat cu un simplu șorț și învelit într-un cearșaf alb; în fine, era depus în groapă, cu capul spre Mecca. Pe piatra de mormînt se grava numele defunctului, calitatea sa și data morții[78]. O dată pe săptămînă membrii familiei veneau la cimitir ca să stropească mormîntul (dar nu se aduceau flori și nici nu se plantau pe morminte). Înmormîntarea era urmată de un ospăț funerar — care se repeta la 7 și la 40 de zile — care era oferit și unui număr cît mai mare de săraci. Culoarea veșmintelor de doliu varia după regiuni: albă în Iranul Oriental, în Spania și Maroc; sau albastru închis și negru în Iranul Occidental.

Locuința varia în funcție de clima diverselor regiuni, de materialele de construcție disponibile și, firește, de posibilitățile economice ale fiecăruia; încît, o descriere a locuinței musulmanilor nu este posibilă decît în linii cu totul generale.

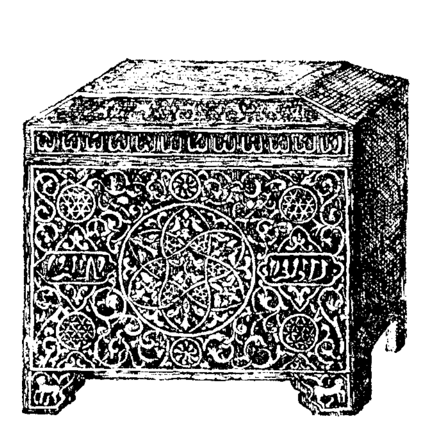
În special în primele secole ale islamismului, o locuință consta de obicei din mai multe construcții dispuse în jurul unei curți mari avînd în centru o fîntînă sau un bazin: după acest sistem erau concepute moscheile, caravanseraiurile și chiar locuințele particulare. Casa — cu acoperiș plat și balustradă, formînd o terasă — avea adeseori un etaj și un demisol, unde era bucătăria și cisterna cu apă potabilă. Casele celor bogați erau foarte spațioase și cu un mare număr de încăperi (chiar peste treizeci!). În orașele din Iran și Mesopotamia, salonul de vară era răcorit de o fîntînă arteziană care alimenta un mic bazin de marmură; iar în casele care aveau o fîntînă în curte, apa era dusă la etaj printr-un sistem de găleți acționat de roți, scripeți și frînghii. Nu lipseau latrinele, comunicînd prin tuburi de scurgere cu haznaua.

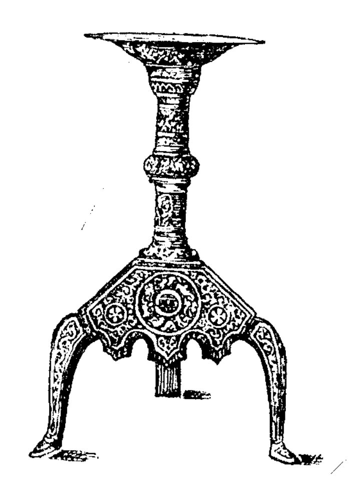
Începînd din sec. X, creșterea populației a dus la scăderea numărului de case familiale și la construcția de blocuri de șase, opt și chiar zece etaje; și acestea erau de obicei grupate cîte patru, în jurul unei curți sau grădini. În țările cu o climă foarte caldă, încăperea principală era răcorită cu un sistem original, folosit mai în-

[78] Începînd din sec. X s-au construit monumente funerare impunătoare; cele ale califilor, ale membrilor familiei sale, sau ale celor foarte bogați erau dotate cu substanțiale venituri anuale, destinate cheltuielilor de întreținere.

tii în Persia: pe pereţi erau atîrnate tapete mari de fetru, deasupra cărora trecea un tub orizontal de plumb, cu apă care picura prin găuri minuscule umezind în permanenţă tapetele şi, prin evaporare, menţinînd o temperatură mai scăzută. Iarna, în ţările cu climă rece casele erau încălzite cu cărbuni, arzînd în căldări mari de metal.

Mobilierul era redus: mese mici şi joase, taburete, sofale de-a lungul pereţilor,

Mobile de artă: o lădiţă şi un candelabru incrustate cu aur şi argint, aparţinînd unui sultan arab din Egipt. Sec. XIV. — Muzeul din Cairo

perne aşezate pe jos, cufere pentru haine şi lenjerie în loc de dulapuri, covoare pe jos şi pe pereţi; iar drept pat — o saltea umplută cu bumbac. În plus, în interioarele caselor celor bogaţi — lustre, oglinzi, recipiente pentru ars substanţe parfumate, vase decorative, măsuţe de aramă şi, în pereţi, nişe pentru bibelouri.

În plin Ev Mediu, îmbrăcămintea unui orăşan musulman consta — după cum arată miniaturile din sec. XII — dintr-o cămaşă de pînză albă care se încheia pe umărul drept, prinsă cu un nasture de lemn sau de metal; indispensabili de pînză şi pantaloni de stofă colorată; şi un fel de jachetă, tot de stofă în culori, lungă pînă la genunchi, cu două buzunare mari şi mînecile foarte largi şi lungi, — strînsă la mijloc cu o cingătoare de mătase, în care se ţineau punga şi batista. Pe stradă, în anotimpul rece se mai purta şi un fel de mantou, o giubea foarte largă, de postav. În picioare — şosete multicolore tricotate, de lînă, şi papuci cu tocuri, din piele sau pînză. Mulţimea prefera încălţămintea de culoare roşie; persoanele elegante preferau culoarea galbenă sau neagră. (Dar nimeni nu intra în casă încălţat). În afară de aceasta, îmbrăcămintea musulmanilor prezenta unele variaţii nu numai în funcţie de regiuni sau de poziţia socială, ci şi de profesiuni.

Practicarea riturilor religioase îi obliga pe credincioşii musulmani să fie totdeauna foarte curaţi şi îngrijiţi. Toţi bărbaţii purtau barbă — a cărei lungime, formă şi culoare indicau poziţia socială. Înalţii funcţionari, imamii, judecătorii, medicii sau profesorii — barbă foarte lungă şi vopsită alb; muncitorii şi sclavii — barbă tăiată foarte scurt; negustorii şi meşteşugarii — barbă de lungime potrivită şi vopsită în roşu, galben, verde sau albastru... Bărbaţii toţi se rădeau pe cap, în afară de prinţi (aceştia purtau cozi lungi, împletite) şi de sclavi, care îşi lăsau

părul nevopsit și potrivit ca lungime. Mustața era rasă sub nări; numai extremitățile erau lăsate cît mai lungi. Musulmanii își tăiau unghiile în fiecare vineri și își depilau subțiorile tot la 40 de zile; cei mai eleganți, se parfumau și își fardau ochii.

Femeile își petreceau aproape tot timpul în casă; nu ieșeau decît foarte rar — înfășurate în vălul lor de o anumită culoare — pentru a se duce la moschee, la ceremoniile familiale sau la baia publică. Femeile de condiție modestă nu purtau niciodată văl[79]. Viața femeii se scurgea, monoton, în *harem*[80], apartamentul rezervat femeii și copiilor, unde accesul bărbaților străini era oprit — cu excepția medicilor, a negustorilor și a astrologilor; în care caz, femeile își puneau imediat vălul. Serviciile haremului erau asigurate de eunuci, totdeauna ne-musulmani (căci islamismul interzicea castrarea musulmanilor), — care se dovedeau a fi servitorii cei mai de încredere și mai devotați stăpînului lor.

Numeroasele cărți de bucate — din sec. IX și următoarele — transcriind sute de rețete de mîncări arată marea importanță dată de musulmani artei culinare — care era considerată aproape ca o ramură a medicinei.

Această bucătărie folosea foarte mult plantele aromate și mirodeniile — de la cele mai obișnuite (pătrunjel, mărar, mentă, cimbru, levănțică, nalbă, iarbă-grasă, cimbrișor, tarhon, dafin, chimen, mac, capere, ceapă, usturoi) pînă la cele mai rare — cuișoară, piper, mastic, ghimber, scorțișoară, ș.a. Dintre zarzavaturi, foarte frecventă la masă era fasolea; dar leguma cea mai des întîlnită era vinăta care se consuma mult și conservată în oțet (la fel cum se conservau și castraveții, ceapa, ardeiul sau sparanghelul). În ce privește carnea, prescripțiile religioase interziceau consumul cărnii animalelor sacrificate altfel decît prin sîngerare; de asemenea, era în întregime interzisă și carnea animalelor tăiate și sîngerate de către un ne-musulman. La fel și carnea de vînat: era permisă numai dacă animalul fusese prins de viu și tăiat prin sîngerare. Sub influența evreilor — care erau convinși că porcul este un animal impur purtător de lepră — musulmanii interziceau strict în alimentație carnea de porc. În privința animalelor permise, preferințele difereau de la o țară la alta: în Siria, Egipt și Mesopotamia — pentru carnea de oaie și de cămilă; în Persia — pentru carnea de vită și mai ales de oaie; în Turkestan — pentru carnea de cal. În toate țările islamice căpeteniile religioase, imamii, interziceau consumul cărnii vietăților „impure“ — insecte, reptile, păsări de pradă și, în general, animalele carnivore. Dar un călător persan din sec. XI informează că, în Arabia, măcelarii vindeau în mod curent șerpi, șopîrle, arici, cîini, pisici și șobolani[81].

Cărțile arabe de bucate transcriu și un mare număr de rețete de dulciuri și de produse de patiserie. Interdicția de a bea vin, formulată (în mod echivoc, însă)

[79] În Orient, nu numai femeile musulmane purtau văl; dar îl purtau numai cele bogate și elegante. Tocmai din acest motiv *Coranul* recomanda portul vălului: pentru că Muhammad voise să extindă și asupra femeilor de condiție socială modestă sau umilă dreptul de a purta vălul — ceea ce, în fond, era un privilegiu de clasă. Începînd din sec. IX însă vălul n-a mai fost purtat decît de femeile din categoria socială mai înstărită; zecile de milioane de musulmane, care trebuiau să muncească și deci le incomoda, nu l-au mai purtat (decît dacă doreau).

[80] În arabă: *haram* — „sanctuar, loc sfînt“. (De pildă, Kaaba din Mecca era un *harem*). Haremul nu implica — cum greșit se mai crede — prezența mai multor femei. Dealtminteri, foarte puțini musulmani își puteau permite luxul de a-și lua și de a întreține mai multe femei. Obiceiul de a rezerva soției și copiilor un apartament separat și exclusiv, un *harem*, era răspîndit — la fel ca și portul vălului — și în lumea ne-musulmană din Orientul Mijlociu.

[81] „Însă pielea și capul animalului jupuit trebuiau să fie expuse alături de carnea lui, pentru ca clientul să vadă ce carne cumpără!“ (Aly Mazaheri).

de *Coran*, n-a fost totdeauna respectată nici chiar de califi sau de cadii — decît în Arabia şi în ţările islamice din bazinul mediteranian. Iar cafeaua a apărut — ca un înlocuitor al băuturilor alcoolice — abia în sec. XIII, odată cu ceaiul, adus de chinezi în Iran. (Cuvîntul „cafea", în arabă *qahwa*, apare şi mai înainte în texte, dar pentru a indica o varietate de vin roşu).

VIAŢA INTELECTUALĂ

Pînă în sec. X, în lumea musulmană nu exista un învăţămînt public organizat. Nu existau adevărate şcoli elementare; copiilor li se făceau lecţii de religie şi de morală în cadrul moscheei. Un grup foarte restrîns de persoane (aparţinînd vîrfului ierarhiei sociale) studiau pe cont propriu filosofia şi ştiinţele.

Spre sfîrşitul secolului al IX-lea s-a constituit un cerc de învăţaţi, un fel de societate secretă, a „Fraţilor purităţii", care, într-un spirit de gîndire liberă, independentă şi contrară ortodoxiei *Coranului*, au scris şi au difuzat larg o serie de tratate (s-au păstrat 51). În ansamblul lor, acestea alcătuiesc o adevărată enciclopedie, tratînd teme de religie, de filosofie şi de ştiinţă, scrise într-un stil simplu şi clar, cu scopul de a populariza doctrina neoplatoniciană şi cunoştinţe din domeniul tuturor ştiinţelor. Învăţămîntul public, sprijinit oficial de califi, a fost organizat — în respectul perfect al învăţăturii coranice — spre a răspunde şi combate spiritul eterodox şi activitatea „Fraţilor purităţii".

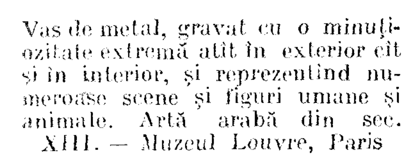
Învăţămîntul primar începea la vîrsta de 7 ani şi dura 5 ani. Copiii învăţau scrisul şi cititul, studiul elementar al *Coranului* (versetele erau, pe cît posibil, învăţate pe de rost), apoi caligrafia, aritmetica, noţiuni de istorie a Islamului, de poezie şi de gramatică. Învăţătorii erau aleşi cu grijă şi numai dintre persoane mai în vîrstă. Şcolile, situate în apropierea moscheei, erau separate, pentru băieţi şi pentru fete. Părinţii copiilor plăteau o taxă şcolară (dar începînd din sec. XII existau şi şcoli elementare gratuite, în Spania, Siria şi Egipt). Pedepsele corporale erau interzise.

Către sfîrşitul sec. X a luat fiinţă învăţămîntul secundar — care era gratuit. În sec. XII acest tip de şcoli-colegii *(madrase)* exista în aproape toate oraşele. Elevii aveau întreaga întreţinere gratuită; profesorii locuiau de obicei în aceeaşi clădire cu elevii. Unele colegii aveau o programă de învăţămînt de nivel universitar — cum era colegiul fondat în sec. XI de Nizam al-Mulk, la Bagdad. Aici, se predau studiul *Coranului* şi al tradiţiilor profetice *(hadit)*, dreptul şi jurisprudenţa, dialectica, filologia, limba şi literatura arabă, geografia şi istoria, matematicile şi astronomia, chimia (alchimia), muzica şi desenul geometric (cf. Aly Mazaheri).

După modelul acestui colegiu de tip universitar au fost fondate numeroase altele, în principalele oraşe islamice. În 1227 a fost fondat la Bagdad un centru interislamic de drept, ştiinţe, litere şi arte, dotat cu o mare bibliotecă, cu secţiuni speciale de medicină, farmacie, ştiinţe naturale, etc., precum şi cu patru săli mari de cursuri, fiecare rezervată lecţiilor profesorilor uneia din cele patru şcoli juridice (fiecare din ele dominante în anumite ţări ale imperiului). În acest centru de studii fiecare şcoală juridică îşi avea rezervate cîte 62 de locuri — ocupate prin concurs; numărul total al studenţilor era de 308. Dintre absolvenţii acestei instituţii academice se recrutau vizirii, profesorii şi magistraţii. — Cu un sistem de învăţămînt astfel organizat şi răspîndit s-a ajuns în sec. XIII — constată autorul citat — ca

jumătate din locuitorii orașelor imperiului islamic să știe scrie și citi; iar 10% din populație, să posede cunoștințe generale temeinice.

Nivelul intelectual înalt al lumii islamice medievale este atestat și de numărul și de marile proporții ale bibliotecilor. În sec. X, un vizir a fondat la Bagdad o bibliotecă de 12.000 de volume, — opere inedite, traduse recent din limbile greacă,

Vas de metal, gravat cu o minuțiozitate extremă atît în exterior cît și în interior, și reprezentînd numeroase scene și figuri umane și animale. Artă arabă din sec. XIII. — *Muzeul Louvre, Paris*

sanscrită și chineză[82]. În perioada cuprinsă între secolele X—XIII se constituie biblioteci de o bogăție cu totul neobișnuită. Biblioteca unui orășel din Irak (Najaf) număra nu mai puțin de 400.000 de volume; una din numeroasele biblioteci existente în Alep poseda 1.740 de manuscrise unice; biblioteca personală a unui prinț kurd avea 70.000 de volume; cea a unui guvernator din sudul Arabiei — care întreținea în permanență la curtea sa zece copiști — 100.000 de volume. Un vizir din Iran, din sec. X, avea o bibliotecă personală de 117.000 de volume: un altul — din același secol — 206.000 de volume. Unii aveau chiar biblioteci specializate — de medicină, de drept, de litere, etc.

Orașul Marw din Iran avea zece biblioteci publice — dintre care una, cu peste 12.000 de volume. „Multe din aceste biblioteci împrumutau acasă manuscrise, fără a pretinde alte garanții de la cititor decît *numele său și adresa*" (Aly Mazaheri). În sec. XI, în Andaluzia arabă existau 70 de biblioteci publice. Nu puține erau cele al căror fond atingea cifra de 100.000 de volume. Biblioteca din orașul iranian Maragha număra 400.000 de volume. Celebră era biblioteca din vechiul Cairo, fondată în sec. X, al cărei fond atingea impresionanta cifră de 1.600.000 de volume, — dintre care 6.500 de științe matematice, iar 18.000 de filosofie! Catalogul cărților din marea bibliotecă personală a califului al-Hakam II (sec. X) cuprindea 44 de volume.

În fiecare oraș existau librării, care aveau un personal, angajat permanent (la fel ca și toate bibliotecile, dealtminteri) și o echipă de copiști, plătiți diferit, după frumusețea caligrafiei fiecăruia. Între aceștia erau și multe femei: la Cordoba, 160

[82] „În 1233, al-Mustansir a construit la Bagdad o bibliotecă cosmopolită, pentru toate păturile și popoarele cunoscute din Orient, în care bibliotecarii se numărau cu sutele, iar cărțile, cu sutele de mii. Multe din bibliotecile particulare, foarte numeroase atunci, erau comparabile cu cluburile engleze moderne, în sensul că aici se și putea juca șah și lua o băutură. Intelectualii erau foarte numeroși, aproape o treime din populație" (*Aly Mazaheri*). — Totuși, cifrele de mai sus par a fi exagerate.

de copiste erau renumite pentru frumuseţea scrierii cu caractere arabe vechi *(cufice)*. În vechiul Cairo, o librărie vindea numai cărţi rare bibliofililor, care, pentru un manuscris artistic miniat şi legat în piele, plăteau sume enorme.

Cum între secolele X—XIII astrologia şi ştiinţele oculte erau foarte răspîndite în toată lumea islamică (foarte numeroase erau femeile-astrologi), librarii puneau să se compileze şi difuzau o cantitate considerabilă de almanahuri *(almanak* — „prezicere", exact: „popas"), ale căror pronosticuri erau ţinute în cea mai mare consideraţie, pentru cele mai variate ocazii. — Printre marii librari se întîlneau şi nume de savanţi de prestigiu. Pe de altă parte, comerţul de carte avea şi un personal specializat — care cutreiera oraşele, difuzînd cărţi sau achiziţionînd opere rare. — Arta caligrafiei — care nu era rezervată exclusiv copiştilor de profesie — îi pasiona şi pe oamenii de ştiinţă sau de litere dintre cei mai renumiţi (ca, de pildă, pe celebrul istoric al-Tabari, pe fizicianul al-Haytam, sau pe marele Ibn Roşd, care au copiat în viaţa lor zeci de mii de pagini, pur şi simplu de plăcere!).

ŞTIINŢELE EXACTE. ŞTIINŢELE NATURALE. ŞTIINŢELE UMANE

O particularitate — exclusivă şi foarte interesantă — a *Coranului* o constituie faptul că îi îndeamnă pe credincioşi să cerceteze realitatea lucrurilor şi a fenomenelor, promovînd în felul acesta spiritul observaţiei directe. *Coranul* se referă în repetate rînduri la ştiinţă, elogiind-o; la „ştiinţa religioasă" în primul rînd, desigur[83], — dar pe care nu o separă net şi într-un mod esenţial de ştiinţa profană. Marele om de ştiinţă Ibn Roşd (Averroes) recunoştea că, adeseori, versetele *Coranului* „îndeamnă la observarea raţională a fiinţelor care există şi la căutarea cunoaşterii acestor fiinţe cu ajutorul raţiunii". — Unul din numele-atribute date lui Allah este *al-Alim* — „cel care cunoaşte".

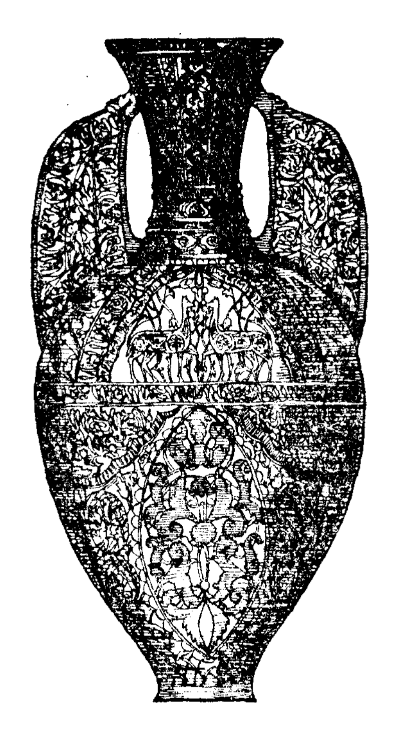
Pentru mentalitatea — eminamente practică — a arabilor, „cunoaşterea legilor Universului nu constituie un scop teoretic în sine; ea este orientată în întregime spre aplicaţia utilitară. Esenţa metafizică a legilor are foarte puţină importanţă". Practicînd în mod prevalent metode de cunoaştere empirică, „întreaga cultură ştiinţifică a arabilor este o înţelepciune practică, concretă, bazată pe necesităţile vieţii, căpătată prin observaţie şi experienţă. Ea nu are nimic teoretic sau livresc"[84].

Într-adevăr, figura centrală a arabilor în procesul de cercetare şi de transmitere a cunoştinţelor ştiinţifice — ilustrată de mari personalităţi, ca al-Biruni, al-Farabi, Ibn Sina, etc. — a fost „înţeleptul" *(al-hakim)*, savantul familiarizat cu mai multe domenii ale ştiinţei, cel care posedă şi inventariază cunoştinţe enciclopedice, cel care procedează la o clasificare a ştiinţelor, asigurînd în felul acesta în mintea discipolilor sau studenţilor săi realizarea unei viziuni de ansamblu unitare şi stabilirea unor principii consecvente de abordare a diferitelor ştiinţe.

[83] De ex,: „Citeşte! Căci Allah e prea bun. El este cel care l-a învăţat pe om cu condeiul, el l-a învăţat pe om ceea ce nu ştia" *(Coran*, XLVII, 3—5). *Coranul* menţionează termenul de „ştiinţă" şi derivatele lui de circa 850 de ori, în legătură cu Allah. — „Pentru Islam, ştiinţa posedă un anumit caracter sacru, şi nimeni nu poate să se folosească de ea într-un scop incompatibil cu spiritul de justiţie, dat fiind că acesta este unul din atributele lui Dumnezeu" (Abd al-Qādir Kāmil).

[84] R. Arnaldez, etc. (Vd. *Bibliografia — Istoria generală a ştiinţei*, vol. I).

Toate popoarele cu vechi tradiţii culturale cucerite de arabi (între care savanţii de origine iraniană sînt cei care au avut rolul preponderent) şi-au adus contribuţia lor — într-o măsură mult mai mare decît arabii înşişi — la dezvoltarea ştiinţei; a ştiinţei pe care o numim „arabă" numai pentru faptul că oamenii de ştiinţă din ţările imperiului islamic şi-au scris operele în limba arabă. Nu e mai puţin adevărat că, datorită arabilor stăpînitori, cercetarea ştiinţifică a fost orga-

Vas ornamental de metal din sec. XIII, în întregime decorat prin incizare. — Muzeul palatului Alhambra din Granada

nizată şi sprijinită de califi[85], de viziri sau de alţi mecenaţi, iar rezultatele ei au fost larg difuzate în interiorul şi înafara imperiului. La constituirea patrimoniului ştiinţei arabe a contribuit fundamental moştenirea ştiinţifică, intens studiată şi preluată de arabi, transmisă de India, de Persia şi — într-o măsură incomparabil mai mare — de Grecia antică (inclusiv de ştiinţa elenistică). Activitatea de traducere a acestor opere vechi în limba arabă a căpătat proporţii imense. Prin intermediul acestor traduceri sau versiuni arabe — care au salvat de la pieire multe opere antice al căror text original s-a pierdut, şi care apoi au fost traduse din arabă în limba latină — arabii au exercitat o influenţă enormă asupra constituirii şi dezvoltării ştiinţei europene din perioada Evului Mediu şi a Renaşterii. — Pe de altă parte, această influenţă atît de fecundă s-a exercitat şi prin însuşi spiritul ştiinţei arabe — pentru care „ştiinţa rămîne legată de filosofie" (prin însuşi faptul că mulţi dintre cei mai mari savanţi arabi erau în acelaşi timp şi filosofi iluştri). E adevărat,

[85] În primul rînd, de califii al-Khālid, al-Mansūr şi al-Mamūn, — prin procurarea de manuscrise, subvenţionarea traducătorilor, fondarea de biblioteci, observatoare astronomice, centre de cercetare, academii de ştiinţe, şcoli şi instituţii de învăţămînt superior. — „De notat că primele traduceri şi primele lucrări ştiinţifice au fost opera unor creştini (...) Şi evreii au participat intens la această activitate (...) În sec. VIII, primii medici cunoscuţi de la curţile califilor, vizirilor şi guvernatorilor, erau exclusiv creştini şi evrei. În secolul următor îşi fac apariţia şi medicii musulmani; iar în secolul al X-lea, ei formează majoritatea" (R. Arnaldez, etc.).

numai că, în ştiinţa arabă, „spiritul ştiinţific subminează din interior concepţiile filosofice"[86], tocmai datorită caracterului său funciarmente practic şi obiectiv, concret şi empiric, asigurîndu-i în cele din urmă o relativă independenţă faţă de gîndirea religioasă.

În cele cinci secole (VIII—XIII) de strălucită afirmare în domeniile ştiinţei, cele trei mari centre de cultură — Bagdad, Cordoba şi Cairo — s-au bucurat în mod deosebit de un imens prestigiu.

Studiul ştiinţelor exacte includea cele patru discipline ale *quadrivium*-ului anticilor (aritmetica, geometria, astronomia, muzica — în sensul studiului raporturilor numerice dintre note), — la care se mai adăuga şi optica — domeniu pentru care arabii au dovedit o aplicaţie deosebită[87]. Printre şcolile de matematică ale imperiului, cea din Bagdad a fost activă timp de două secole. Primul mare matematician musulman[88], al-Khwarazmi — sau Muhammad ben Musa Horezmi (780—cca 846), creatorul algebrei la arabi, este şi cel care a dat numele acestei discipline, introducînd în matematica arabă numerele indiene (motiv pentru care vor fi numite „arabe"). El este autorul „primului manual de aritmetică bazat pe principiul valorii de poziţie a simbolurilor numerice, cu ajutorul cărora pot fi exprimate, fără dificultate, numere oricît de mari" (R. Arnaldez, etc.). Sistemul aritmeticii zecimale bazat pe acest principiu a căpătat — de la varianta latinizată a numelui său — denumirea de *algoritm*. Al-Khwarazmi a introdus fracţiile zecimale şi a descris procedeul extragerii rădăcinii pătrate (alţi matematicieni arabi vor extrage şi rădăcini cubice). Alături de alţi savanţi musulmani, s-a ocupat de numerele iraţionale, de teoria proporţiilor, de ecuaţiile de gradul II şi de cele cubice, de teoria numerelor, de teoria paralelelor, de calcule şi construcţii geometrice, — contribuind la progresul elaborării trigonometriei şi al metodelor infinitezimale.

În acelaşi domeniu (precum şi în geometrie şi în fizică), persanul Omar Khayyam (Omar ibn Ibrâhim al-Khayyâmi, sec. XI-XII) este autorul *Algebrei* — „opera cea mai valoroasă de acest fel în matematica medievală"; dealtfel, „algebra, care a atins maturitatea în lumea islamică, trebuie privită ca opera cea mai importantă pe care musulmanii au adăugat-o corpusului vechii matematici" (S.H. Nasr).

Excelent matematician, autor de tratate în aproape toate ramurile matematicii, a fost şi primul filosof arab binecunoscut, al-Kindi (cca 801—cca 873). Operele sale principale sînt — în domeniul geometriei: *Despre natura sferei* şi *Despre cele cinci figuri geometrice* (cub, piramidă, octaedru, dodecaedru, icosaedru); iar în domeniul fizicii, lucrări tratînd despre cauza secetei, a formării norilor, a zăpezii, a lapoviţei, a tunetului, etc. — Contribuţii interesante a adus şi în domeniul matematicii

86 R. Arnaldez, etc. — Pînă la întemeierea Bagdadului, principalul centru ştiinţific al lumii islamice, cu o prestigioasă activitate desfăşurată timp de cinci secole, a fost oraşul Jundishapur, din Persia.

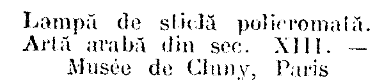
87 „Matematica este privită în perspectiva islamismului ca fiind drumul ce duce de la lumea sensibilă la cea inteligibilă, ca scara ce leagă lumea schimbărilor cu cerul arhetipurilor (...) Considerată din punctul de vedere al lumii inteligibile, al „lumii ideilor" lui Platon, ea este o călăuză ce conduce la esenţele eterne, care sînt ele însele concrete. Orice multiplicitate vine de la Creator, care este Unul. Numerele şi figurile, considerate în sens pitagoreic — cu alte cuvinte, ca aspecte ontologice ale Unităţii, nu pur şi simplu ca o cantitate — devin vehicole pentru exprimarea Unităţii în Multiplicitate. De aceea mintea musulmanului a fost totdeauna purtată spre matematică" (S.H. Nasr).

88 A scris şi prima mare operă arabă de geografie, revizuind multe din opiniile lui Ptolemeu şi desenînd hărţi geografice şi cereşti. Iar tabelele sale astronomice sînt printre cele mai bune ale ştiinţei arabe. Principala sa operă, primul tratat de algebră în limba arabă, a fost tradus de mai multe ori în latină, cu titlul *Liber Algorismi* („Cartea lui al-Khwarazmi").

fizicianul, astronomul şi medicul al-Haithan (965—1039), autor a aproximativ 200 de opere ştiinţifice. De asemenea, şi alţi eruditi (Ibn Sina, al-Farabi, al-Biruni, ş.a.). care s-au ilustrat în mod prevalent în alte domenii[89].

În astronomie, începînd din sec. VIII arabii au continuat tradiţia lui Ptolemeu, punînd la contribuţie însă şi cunoştinţele perşilor şi ale indienilor.

Cel mai des citat pentru opera sa *Introducere în astrologie* — de mai multe ori

Lampă de sticlă policromată. Artă arabă din sec. XIII. — Musée de Cluny, Paris

tradusă şi tipărită în limba latină — este Abu Mashar (sec.IX). Printre astronomii arabi celebri se numără şi al-Farghani (*Elemente de astronomie*); sau al-Battani (cca 850—929), considerat de unii autori ca fiind cel mai mare astronom musulman, a cărui operă *Despre ştiinţa stelelor* a rămas, pînă în epoca Renaşterii, una din operele de bază ale astronomiei[90]; sau al-Zarqali (sec. XI), autorul — împreună cu alţi eruditi musulmani şi evrei — şi editorul celebrelor *Tabele Toledane*; sau al-Biruni (973—cca 1051), cel mai proeminent astronom şi matematician al timpului său, ale cărui *Elemente de astrologie*, traduse foarte curînd în latină, au rămas timp de secole un text de şcoală fundamental.

Astronomia era considerată în lumea islamică „ştiinţa cea mai nobilă, cea mai înaltă şi cea mai frumoasă" — pentru că era strîns legată mai întîi de nevoile cultului şi ale astrologiei (dar şi de ale navigaţiei şi agriculturii). De aceea, suveranii arabi au construit mari observatoare astronomice, perfect dotate şi deservite de un personal specializat; de aceea s-au alcătuit şi foarte numeroase tratate privind construcţia de instrumente astronomice (astrolab, cvadrant, etc.) Astronomia a

[89] În domeniul muzicii, al-Farabi, în opera sa capitală *Tratat de muzică*, caută să lichideze ceea ce considera drept fanteziile şcolii pitagoreice despre „muzica planetelor" şi „armonia sferelor". El explică fenomenul producerii sunetelor datorită vibraţiilor în aer (a unei coarde, a unei membrane, etc.), vibraţii al căror număr creşte sau scade în raport cu acuitatea sunetelor, mai mică sau mai mare. Observaţiile sale au dus la stabilirea unor reguli aplicabile construcţiei unor instrumente muzicale.

[90] „Al-Battani a determinat cu o mare precizie oblicitatea eclipticii, durata anului tropic şi a anotimpurilor, adevărata mişcare a soarelui; el a distrus definitiv dogma ptolemeică a imobilităţii apogeului solar; a demonstrat, contra lui Ptolemeu, variaţia diametrului aparent angular al soarelui şi posibilitatea eclipselor anulare; a rectificat cunoştinţele privind mai multe mişcări ale lunii şi planetelor, a emis o teorie nouă şi foarte ingenioasă pentru a determina condiţiile de vizibilitate ale lunii noi; a rectificat valoarea ptolemaică a precesiunii echinocţiilor, Excelentele sale observaţii asupra eclipselor lunare şi solare i-au servit, în 1749, lui Dunthorne pentru a determina accelerarea seculară a mişcării lunii. În fine, el a dat unor probleme de trigonometrie sferică soluţii foarte elegante cu ajutorul proiecţiei ortografice, soluţii care au fost cunoscute şi în parte imitate de celebrul Regiomontanus" (C.A. Nallino).

fost domeniul în care arabii, folosindu-se de aplicaţia lor specifică spre observaţia perseverentă, au făcut cele mai mari progrese[91].

Principalele probleme de care s-au ocupat astronomii arabi aducînd contribuţii remarcabile au fost: natura sferelor cereşti, mişcarea planetelor (studiată cu o adevărată rigoare ştiinţifică de al-Biruni, al cărui *Canon al lui al-Masudi* a rămas cea mai importantă enciclopedie astronomică musulmană) şi calculul distanţei dintre planete, precum şi a dimensiunii lor. În această ultimă problemă, contribuţia cea mai cunoscută se datorează astronomului iranian al-Farghani (sec. IX). „Opera sa *Elemente de astronomie* a fost tradusă în limba latină, iar distanţele date de el aici au fost unanim acceptate în Occident pînă în timpul lui Copernic (...) În determinarea distanţelor dintre planete, al-Farghani urmează teoria potrivit căreia nu există «spaţiu gol» în Univers; cu alte cuvinte, că apogeul unei planete este tangentă cu perigeul celei următoare" (S.H. Nasr).

În fizică, contribuţiile arabilor sînt importante în statică, hidrostatică şi optică. În domeniul mecanicii experimentale, al-Khāzini (sec. XII) a studiat condiţiile diferitelor stări de echilibru şi a determinat centrele de greutate, în lucrarea sa de mare popularitate în Evul Mediu, *Cartea despre cumpăna înţelepciunii*. Al-Biruni — după unii autori, cel mai mare om de ştiinţă musulman, — autor a 180 de opere cunoscute, compilator de o erudiţie enciclopedică, într-una din operele sale originale critică fizica aristotelică pornind de la observaţii directe.

Ibn al-Haytham (lat. Alhazen, cca 965—cca 1039), matematician, filosof şi fizician, şi-a cîştigat un loc proeminent în istoria ştiinţelor prin *Tratatul de optică*[91a]. Această operă — care, pînă la apariţia *Dioptricii* lui Kepler, „a exercitat o influenţă determinantă asupra dezvoltării acestei ştiinţe pînă în secolul XVII", analizează perspectiva, vederea binoculară, iluziile optice şi perceperea culorilor. „Ibn al-Haytham consideră, în opoziţie cu Euclid, că razele luminoase se propagă în linie dreaptă de la obiect spre ochi. Descrierea dată de el organului vederii este mai precisă decît cele ale predecesorilor săi, ca dealtfel şi interpretarea sa a mecanismului vederii. Studiind fenomenele de reflecţie şi de refracţie, el încearcă să explice puterea măritoare a lentilelor sferice, experimentează cu oglinzi sferice şi parabolice şi pune în lumină efectul aberaţiei sferice. El constată că unghiul de refracţie nu este proporţional cu unghiul de incidenţă (...) Ibn al-Haytham a fost primul care a folosit camera obscură şi a rezolvat, prin intersectarea unei hiperbole cu un cerc, celebra «problemă a lui Alhazen»: determinarea punctului de contact al unei raze luminoase care trebuie să unească două puncte exterioare unui cerc reflectant şi situate în planul acestuia, după ce s-au reflectat pe circumferinţă" (R. Arnaldez, etc.).

Alchimia arabă — la curent cu scrierile alchimiştilor epocii elenistice, ale celor bizantini, indieni, persani şi chinezi — a apărut în sec. VII şi a continuat de-a lungul secolelor, devenind bine cunoscută şi larg difuzată şi în Occident în Evul Mediu[92].

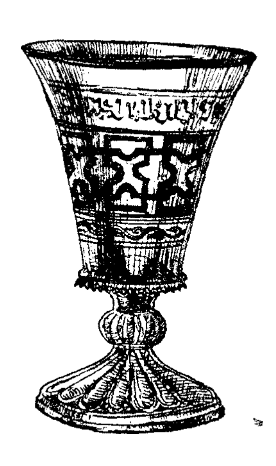
[91] Un rol important în dezvoltarea astronomiei arabe l-a avut şi traducerea în arabă a tratatului *Siddhanta*, a marelui astronom indian Brahmagupta.

[91a] „Roger Bacon, care şi-a căpătat formaţia ştiinţifică la universităţile musulmane din Spania, în partea a V-a consacrată perspectivei a lucrării sale *Opus majus* n-a ezitat să copieze *Optica* lui al-Haytham; acest fapt l-a făcut pe Bacon pionierul metodei experimentale şi a ştiinţei moderne în Occident" (R. Garaudy).

[92] Ca în toate ţările şi în toate epocile, mentalitatea naivă a alchimistului încearcă să combine domeniul fizic cu cel psihologic, „alchimia spirituală" (al cărei subiect este sufletul şi transformările lui) cu „alchimia fizică", cea care se ocupă cu diferite substanţe, mai ales metale; ambele însă folosind simboluri asemănătoare şi un limbaj comun. Credinţa în transmutarea metalelor cu ajutorul unui „elixir" era bazată pe o filosofie şi chiar o cosmologie mistică, potrivit căreia întreaga lume, inclusiv substanţele minerale, este pătrunsă de forţe spirituale.

Aportul pozitiv al alchimiştilor arabi (şi al alchimiei, în general) constă în experienţele şi operaţiile practice pe care le-au efectuat; acestea[93] au constituit un preludiu al chimiei (în arabă: *al-kimyā)* — care, ca adevărată ştiinţă a combinării şi transformării corpurilor, a apărut abia în sec. XVII.

Primul mare alchimist arab, ale cărui scrieri au devenit una din sursele de mare autoritate ale alchimiei europene, a fost Jābir ibn Hayyān (sec. IX), cunoscut şi

Un pahar de sticlă policromată, cu inscripţie în caractere arabe de mare efect decorativ. Artă arabă din sec. XIII. — Musée de Chartres

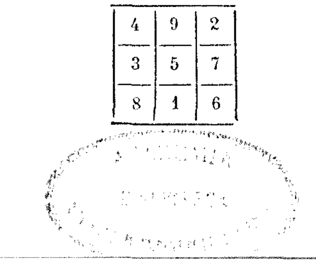
sub numele latinizat Geber. El împarte mineralele în trei categorii, nu după calităţile lor sesizabile, ci după anumite proprietăţi operatorii ale lor[94]. Sub aspect filosofic, gîndirea lui păstrează încă multe elemente mistice, gnostice[95]; dar remarcabil este faptul că el afirmă importanţa experienţei directe, cu un simţ practic care „l-a determinat să se ocupe de aplicaţii utilitare; ca: fabricarea oţelului, purificarea metalelor, prepararea lacurilor, procedeele de vopsire a stofelor şi pieilor" (R. Arnaldez).

Medicul şi fizicianul al-Rāzi (sec. IX; după numele latinizat, Rhazes) a fost unul din savanţii musulmani cei mai independenţi de credinţele religioase. Ca alchimist (înainte de a deveni medic), el a fost şi înafara oricăror influenţe mistice, magice sau astrologice, respingînd simbolismul numerelor. Al-Rāzi a adoptat concepţia unui fel de atomism întrucîtva similar celui al lui Democrit. Procedînd la o clasificare a substanţelor, el împarte mineralele în pietre, sulfaţi, boraţi şi săruri. Cu

[93] Procedeele de bronzare, cele de polizare, descoperirea proprietăţilor unor aliaje, descrierea unor operaţii chimice, tratarea corpurilor, măcinarea, descompunerea, amestecarea, dizolvarea, topirea, distilarea, sublimarea, calcinarea, prepararea unui amalgam, etc. — „precum şi inventarea unei serii întregi de aparate" (R. Arnaldez, etc.).

[94] Acestea sînt: „substanţele care se volatilizează complet prin încălzire" (în număr de cinci: sulful, arsenicul, mercurul, amoniacul şi camforul); „substanţele fuzibile care pot fi prelucrate cu ciocanul" — metalele (în număr de şapte: plumbul, cositorul, aurul, argintul, cuprul, fierul şi *karsini* — un aliaj, probabil bronzul); şi „substanţele, fuzibile sau nefuzibile, care nu pot fi prelucrate cu ciocanul şi se pulverizează" — substanţe complexe.

[95] Proporţiile corecte ale elementelor şi calităţilor metalelor combinate de alchimist se traduc în relaţii exprimate prin numere. — Esenţial pentru simbolismul aritmetic folosit de Jabir în operaţiile sale este cunoscutul „pătrat magic" al lui Ming Tang, în care suma celor trei cifre — luate pe orizontală, pe verticală sau pe diagonală — este aceeaşi:

4	9	2
3	5	7
8	1	6

un spirit critic de adevărat experimentator, negînd dimensiunea simbolică a alchimiei, negînd profeţia şi posibilitatea unei interpretări esoterice a lucrurilor, el a transformat — s-ar putea spune — alchimia în chimie. Clasificarea sa nu este o operaţie de alchimist, ci una care se apropie de cea de adevărat chimist (deşi rămîne încă credincios teoriei transmutaţiei unui metal într-altul). Cea mai celebră operă a sa, *Taina tainelor* (tradusă în latină: *Liber secretorum bubacaris)* descrie procesele chimice şi experimentele lui al-Rāzi[96], precum şi un mare număr de aparate utilizate de el (unele din acestea se folosesc şi azi în laboratoare).

Să mai adăugăm că alchimiştii arabi au preparat acidul sulfuric, acidul nitric, apa regală, nitratul de argint, sublimatul corosiv, precipitatul roşu de mercur, sarea amoniacală, zahărul şi diferiţi alcaloizi.

În lumea musulmană medievală — ca dealtfel şi în cea creştină — un mare număr de teme din ştiinţele naturale erau integrate în istoria religioasă, în mitologie sau în cosmogonie. Interesul şi cunoştinţele musulmanilor — care stăpîneau un teritoriu ce se întindea din India pînă în Andaluzia — erau extrem de vaste şi de variate. Contribuţiile lor în domeniul ştiinţelor naturale sînt incluse în lucrări generale de „istorie universală“ sau de cosmogonie, precum şi în lucrări speciale dedicate unui anumit domeniu (de zoologie, agricultură, mineralogie) — ca, de pildă, *Cartea cunoaşterii pietrelor preţioase* a lui al-Biruni. Dar aproape toate acestea nu porneau doar din dorinţa autorilor lor de a-şi satisface curiozitatea ştiinţifică, ci aveau şi rolul de a evidenţia şi elogia înţelepciunea Creatorului lumii şi măreţia creaţiei sale; astfel încît lucrările de ştiinţe naturale conţineau numeroase învăţături morale şi religioase. Dar, pe lîngă aceasta, ştiinţele naturale erau cultivate şi dintr-un interes practic, utilitar, văzute fiind (zoologia, botanica, mineralogia) ca auxiliare ale medicinei, farmacologiei sau agriculturii.

Numeroase opere fundamentale (greceşti, persane, indiene) referitoare la aceste domenii erau bine cunoscute musulmanilor[97]. Cea mai renumită operă arabă de zoologie este *Cartea animalelor*, a lui al-Jāhiz (sec. IX) în care sînt adunate şi elemente folclorice, religioase, morale, literare; fapt care explică imensa ei popularitate şi influenţă asupra scrierilor arabe de acest gen. — În secolele următoare au fost scrise numeroase opere consacrate agriculturii, zoologiei, botanicii sau mineralogiei; ultimele două domenii au fost ilustrate şi de contribuţiile lui al-Biruni.

„Geografii arabi au făcut cunoscute europenilor adevăratele dimensiuni ale Mediteranei; au stabilit hărţi care figurau mai mult sau mai puţin exact contururile geografice ale Asiei, Europei şi a unei părţi a Africii, rectificînd unele erori de poziţie propagate de greci. Marile călătorii ale geografilor şi naturaliştilor musulmani au dus la observaţii asupra faunei şi florei, îmbogăţind astfel domeniile zoologiei şi ale botanicii“ (Dr. Zaki Ali).

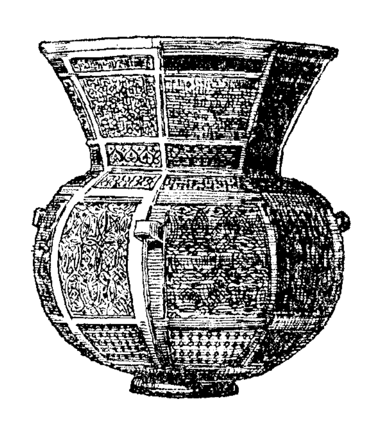
Descrierile geografice constituiau lectura predilectă a lumii musulmane. O operă geografică de mare autoritate este *Descrierea regiunilor nelocuite ale pămîntului*, datorită lui al-Kindi (sec. IX) — primul mare om de ştiinţă musulman (autor a circa 170 de lucrări, de logică, fizică, matematică, algebră, geometrie, ştiinţe natu-

[96] Distilarea, calcinarea, cristalizarea, fixaţia, reacţiile chimice şi metodele de preparare ale unor soluţii, proprietăţile chimice şi medicale ale substanţelor (printre descoperirile ce i se atribuie fiind alcoolul şi diferiţi acizi). — „În timp ce al-Jabir este un alchimist care se ocupă şi de chimie, al-Rāzi este un chimist care păstrează încă credinţa alchimiştilor în transmutaţia unei substanţe în alta, şi care foloseşte limbajul alchimiştilor pentru a explica procesele chimice“ (U.H. Nasr).

[97] O amplă descriere a naturii, a unui autor anonim din sec. IX, cu bogate informaţii luate din lucrările lui Aristotel, a fost tradusă în latină de Roger Bacon (dar şi în alte limbi, — în catalană, în flamandă, ş.a.). Acelaşi succes l-a cunoscut în Occident şi o operă de mineralogie — scrisă în acelaşi secol, — compilată de un autor arab din surse persane şi siriene,

rale, medicină, muzică, ş.a.). — Al-Biruni este autorul *Cronologiei vechilor popoare*, operă unică în genul său, şi mai ales a *Descrierii Indiei*, cea mai valoroasă, obiectivă, ştiinţifică prezentare din Evul Mediu a geografiei fizice, precum şi a filosofiei, religiei, ştiinţei şi obiceiurilor acestei ţări pe care autorul o cunoştea dintr-un îndelung contact personal. — La curtea normandă din Palermo, geograful cel mai cunoscut al secolului al XII-lea, al-Idrisi (n. 1101), a compus pentru regele Roger II cea mai

Lampă de aramă decorată prin traforaj. Lumina lămpii de sticlă din interior se răspîndea filtrată prin minusculele orificii ale acestei ornamentaţii, executate cu o rară fineţe. Operă arabă din sec. XII. — Muzeul Louvre, Paris

elaborată descriere a lumii (cunoscute la acea dată) din cîte s-au scris în Evul Mediu, intitulată *Cartea lui Roger*.

Relatările obiective ale acestor călători („la o dată cînd în lumea Occidentului asemenea lucrări nu depăşeau nivelul unor cronici" — U.H. Nasr) au constituit o sursă preţioasă şi pentru studiul diferitelor societăţi, popoare, folosită de lucrările arabe de istorie, sociologie şi antropologie

Marele istoric arab, un adevărat filosof al istoriei, supranumit de arabiştii europeni „Montesquieu al Islamului", a fost Ibn Khaldun (1332—1406). Spirit universal, savant, om de stat, jurist, filosof, artist, dotat cu un ascuţit spirit de observaţie şi cu o foarte solidă formaţie filosofică, autor al unei *Istorii universale* şi al unei *Istorii a berberilor din Africa de Nord*, Ibn Khaldun studiază interacţiunea dintre elementele umane nomade şi cele sedentare, ascensiunea şi declinul popoarelor, bazele puterii politice şi sociale, sau originea dinastiilor, — totul în lumina atît a factorilor naturali şi economici (climă, condiţii geografice, natura solului, tehnici, rasă, fel de viaţă, structura şi funcţionarea societăţii pornind de la diviziunea muncii), cît şi a factorilor politici, de ordin religios, etic, cultural, a obiceiurilor şi tradiţiilor, etc.

O sinteză a cunoştinţelor, interpretărilor, concepţiei şi metodei sale de investigaţie sînt *Prolegomenele (Maqaddimmat)*, opera sa capitală, care fundamentează — după propria expresie a autorului — „o ştiinţă nouă": o istorie a civilizaţiei şi o filosofie a istoriei. Ibn Khaldun, în explicarea faptelor istorice respinge elementul miraculos sau ideea predestinării, eliminînd orice urmă de finalism sau de providenţialism — la care, peste două secole, Bossuet va mai recurge încă. Precursor al sociologiei, spirit uimitor de modern, Ibn Khaldun explică faptele istorice exclusiv în perspectiva dependenţei individului şi societăţii de ansamblul complex al condiţiilor respective de viaţă. Introducînd un raţionalism autentic în studiul istoriei, el este primul (în lumea islamică, dar şi occidentală) „care are asupra istoriei o vedere

de ansamblu şi care a creat o metodă de examinare a faptelor, precum şi o ştiinţă ce ajută la înţelegerea lor"; încît, „*Prolegomenele* reprezintă unul din momentele solemne ale gîndirii umane, una din etapele capitale ale filosofiei"[98].

MEDICINA

Contribuţia cea mai importantă a arabilor la istoria ştiinţelor se înscrie în domeniul medicinei[99], în care autoritatea şi influenţa lor aupra medicinei europene s-au prelungit pînă în sec. XVII. Pe lîngă originalitatea, rezultatele, valoarea sa ştiinţifică intrinsecă, prestigiul medicinei arabe rezulta şi din strînsa ei legătură cu alte ştiinţe şi cu filosofia (mulţi dintre cei mai mari oameni de ştiinţă arabi erau, cum am spus, şi medici), — ceea ce făcea din medic un *hakim*, un „înţelept". Medicul arab era o persoană foarte cultivată—şi totodată un caracter înzestrat cu frumoase calităţi morale.

Pentru medicul arab, elementul esenţial îl constituie individualitatea bolnavului, —pe care medicul îl va asculta cu răbdare şi fără să aplice, dogmatic şi uniform, un tratament stereotip. Individualizînd tratamentul, medicaţia prescrisă trebuie administrată cu măsură; cantitatea medicamentelor şi concentraţia lor trebuie să fie în funcţie de rezistenţa ori debilitatea organului sau organismului în ansamblu al bolnavului[100]. Medicina arabă punea un accent deosebit pe acţiunea de prevenire a bolilor. Rolul primordial într-o cură îl joacă dieta[101] — iată un alt principiu, valabil, al terapeuticii arabilor; care mai comporta şi tratamente, întrebuinţate şi azi, ca: ventuze, hidroterapie, organoterapie şi psihoterapie. — Combinînd şi completînd tradiţiile hipocratice şi galenice cu teoriile şi practicile persane şi indiene (mai ales în farmacologie), medicina arabă a rămas totodată fidelă şi alchimiei; în consecinţă, ea căuta cauze concrete pentru fenomenele individuale, mai degrabă

[98] G.-A. Astre (în *L'Islam et l'Occident* — vd. *Bibliografia); autor* după care, Ibn Khaldun „îi prefigurează pe Machiavelli, Montesquieu, Comte, Darwin, Spencer şi Durkheim", Dar şi pe A. Smith şi D. Ricardo în înţelegerea mecanismelor economice,

[99] „Caracterele esenţiale /ale medicinei arabe — n.n. *O.D./.* maniera ei de a aborda problemele, decurg din viziunea arabă despre lume, din grija constantă de *unitate·* unitatea organismului văzută în interdependenţa părţilor cu ansamblul, unitatea fiinţei vii cu mediul său şi cu ansamblul de fluxuri cosmice, unitatea sufletului cu corpul, anunţînd psihosomatica. Noţiunile de echilibru şi de armonie, noţiuni centrale în Islamism, trec astfel pe primul plan în teoria şi practica medicală" (R. Garaudy). — Acelaşi autor observă că în Europa, Biserica creştină blocase dezvoltarea medicinei. În 1215, la Conciliul din Lateran, papa Inocenţiu III făcuse să fie luată următoarea hotărîre: „Sub pedeapsa cu excomunicarea, este interzis oricărui medic să îngrijească un bolnav dacă acesta din urmă nu s-a spovedit în prealabil. Căci boala a luat naştere din păcat", În virtutea acestei stări de spirit, acum şase secole Facultatea de Medicină din Paris nu poseda decît o singură operă, care dealtfel rezuma toată ştiinţa medicală din lume, din antichitate pînă în 925, — şi aceasta era opera unui musulman, al-Răzi",

[100] „Nu interveni brutal printr-un tratament cu remedii prea puternice, care modifică organismul, atacă corpul sau îl surexcită, alterîndu-i prin aceasta constituţia (...) Dacă medicamentul este şi nutritiv, cu atît mai bine (...) În tratamentul pe care îl aplică, medicul trebuie să se asemuiască acţiunii naturii" — scrie Ibn Massawayh în *Aforismele* sale (26, 35 şi 64).

[101] Obiceiurile arabe — abluţiunile rituale, curăţenia corporală, regimul alimentar echilibrat, postul, abţinerea de la băuturi alcoolice, — au inspirat apariţia, în Andaluzia musulmană a primei opere ştiinţifice de dietă alimentară: *Cartea dietei*, a lui Ibn Zuhr (sec. XII).

decît cauze generale (cum procedau medicii greci)[102]. Ca prim element arab original — text obligator în învățămîntul medical — era corpul de referințe medicale intitulat *Medicina Profetului*, conținînd cele mai generale principii de medicină și de igienă enunțate de diferite versete ale *Coranului;* și care, chiar dacă nu conțineau un sistem clar și explicit de medicină, a avut un rol important în crearea atmosferei generale în care a fost practicată medicina islamică.

Cunoștințele de anatomie și de fiziologie ale medicilor arabi erau reduse și imprecise. Disecția era interzisă (deși unii medici o practicau, pe ascuns). Medicul stabilea diagnosticul după simptomele exterioare și după considerațiile stabilite de Hipocrat privind umorile. Căci, potrivit teoriei medicale islamice, sarcina medicului este să caute să restabilească echilibrul dintre cele patru elemente ale corpului omenesc — sînge, flegmă, bila galbenă și bila neagră, — care corespund celor patru elemente (foc, aer, apă, pămînt) indicate de Empedocle (care era și medic).

Asemenea elementelor Universului, și cele patru umori au două naturi: sîngele este cald și umed; flegma — rece și umedă; bila galbenă — caldă și uscată; bila neagră — rece și uscată. Combinația dintre ele determină starea sănătății omului, și chiar temperamentul fiecărei persoane; de unde, concluzia că nu fiecare bolnav trebuie tratat la fel, pentru că nu fiecare reacționează în mod identic la stimulii externi. Temperamentul diferit al indivizilor este determinat și de alți factori — rasa, climatul, vîrsta, sexul, ș.a. — de care de asemenea trebuie să se țină seama în tratament. Cauza bolii, prin urmare, este ruperea acestui echilibru dintre umori. Corpul omenesc posedă forța sa proprie de a-și restaura acest echilibru; în care scop, rolul medicinei este de a-i veni în ajutor, prin indicații de dietă și administrarea medicației corespunzătoare. — Fiecare individ este un microcosm; iar corespondența dintre umori și elementele naturii arată că există o analogie între corpul omului și ordinea cosmică. Astfel, cele 7 vertebre cervicale corespund celor 7 planete, sau celor 7 zile ale săptămînii; cele 12 vertebre dorsale corespund celor 12 semne zodiacale, sau numărului de luni ale anului; iar numărul discurilor vertebrale (28 — după medicii arabi) corespunde numărului de litere ale alfabetului arab, precum și celor 28 de faze ale lunii. Avicenna, marele maestru al medicinei islamice, preciza că diferitele organe și elemente ale corpului omenesc, precum și sistemele sale (fizic, nervos, vital), sînt unificate de o forță vitală — care se aseamănă, întrucîtva, cu energia metabolismului bazal din medicina modernă[103].

O contribuție originală la studiul anatomiei a înscris Ibn an-Nafis (cca 1210—1288), care a descoperit circulația pulmonară, observînd că sîngele nu trece din ventricolul drept în cel stîng, întrucît peretele ventricular este compact. Tot pe baza observației directe, el a dat o descriere a vaselor sangvine care duc sau vin de la plămîni; iar descriind vasele coronariene el afirmă că „nutriția inimii se face prin vase cardiace proprii"; de asemenea, că nutriția plămînului nu se face prin artera venă care pleacă din cavitatea stîngă: „Această cavitate conține sînge care vine de

[102] Această legătură dintre elementele tradiționale grecești și celelalte mai noi, orientale, a fost reprezentată de școala medicală din Jundishapur, cel mai important centru medical, timp de mai multe secole, din vestul Asiei. Acest oraș iranian, fondat în sec. III, a devenit un centru cultural superior Antiohiei. Aici se refugiaseră oamenii de știință și filosofii academiei din Atena, după desființarea acesteia (în 529) de către Iustinian. Universitatea din Jundishapur avea mai multe școli de medicină, de concepții diverse (greacă, persană sau indiană), la care și-au făcut studiile primii medici arabi,

[103] „În această încercare de a vedea omul ca un întreg, ca o singură entitate, în care corpul și sufletul sînt strîns unite, și în această tendință de a pune în legătură omul cu mediul în care trăiește, medicina islamică a rămas credincioasă spiritului unificator al Islamului" (U.H. Nasr).

la plămîn, iar nu care pleacă spre plămîn. Trecerea sîngelui de la inimă la plămîn se face prin vena arteră"[104].

Oftalmologia este domeniul în care medicii arabi aveau o vastă experiență (bolile de ochi fiind foarte răspîndite în Orient) făcînd frecvent operații de deplasare și de extracție a cataractei. Numeroase opere medicale au fost dedicate tratamentului trahomului și panusului. Vaccinarea antivariolică era practicată de medicii arabi cu aproape un mileniu înaintea lui Edward Jenner. În schimb chirurgia nu prea era prețuită; abia în sec. IX, un medic renumit rezervă o parte amplă din opera sa practicii chirurgicale, „dînd lecții de cauterizare a plăgilor, de folosire a substanțelor hemostatice, de ligatură a arterelor, de operații pe os, pe ochi, etc." (R. Arnaldez, etc.) Chirurgii arabi practicau — cu șapte secole înaintea europenilor — anestezia totală (cu suc de hașiș, măzăriche și măselariță).

Medicilor musulmani — „care au acordat o importanță pînă atunci necunoscută chimioterapiei și mai ales preparatelor antimoniale, mercuriale, feruginoase și saline" (Dr. Zaki Ali) — li se datorează crearea farmacologiei ca știință. Ei au întrebuințat — cei dintîi, se pare, — vata ca mijloc de pansament. Farmacopeea arabă includea peste 200 de plante medicinale noi, multe continuînd să fie folosite și azi[105]. „Cafeaua era folosită ca stimulent cardiac. Numeroase tulburări mintale erau tratate prin cură de somn provocat cu ajutorul opiului" (R. Garaudy). — Să mai adăugăm că în lumea islamică existau spitale în toate orașele mari, cu săli de consultație pentru învățămîntul clinic și cu laboratoare. Primul azil de alienați cunoscut a fost fondat, în 765, la Bagdad. De asemenea, existau numeroase instituții de asistență socială, — pentru infirmi, handicapați, invalizi, bătrîni neputincioși sau bolnavi incurabili.

Prima operă importantă a medicinii arabe este intitulată *Paradisul științei*, datorată lui Rabban al-Tabari; în cele 360 de capitole ale operei autorul se ocupă de diferite ramuri ale medicinii (ultimele 36 de capitole fiind dedicate medicinii indiene). Opera prezintă un interes special pentru domeniile patologiei, farmacologiei și dieteticii.

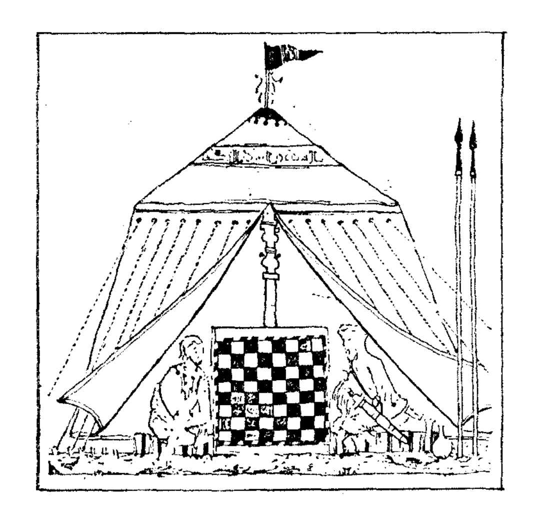
Cel mai mare medic și clinician al secolului al X-lea, personalitatea care a exercitat cea mai puternică influență în lumea islamică și în Europa (alături de Ibn Sina și Ibn Roșd — Avicenna și Averroes, în filosofie), a fost al-Rāzi. Autor a 220 de opere consacrate filosofiei și tuturor științelor (cu excepția matematicii), șeful celui mai important spital din Bagdad, al-Rāzi era renumit pentru analiza simptomelor unei boli. Era un excelent cunoscător al anatomiei, — după cum o dovedește opera sa intitulată *Cartea lui al-Mansur*. Printre mijloacele sale de tratament folosea și metoda șocului psihologic.

Dintre operele lui al-Rāzi (al-Biruni menționează 56), cea mai cunoscută este cea care tratează despre rugeolă și variolă, publicată în Europa în peste 40 de ediții între 1498—1866; și care — tradusă pentru prima dată în latină în 1279 — a rămas o operă medicală orientativă, în Occident, timp de aproape un mileniu — pînă la Claude Bernard. La fel de intens studiată în lumea occidentală timp de patru secole (perioadă în care al-Rāzi era mai prețuit decît Hipocrat și Galenos!) este compen-

[104] Tradusă în limba latină și publicată la Veneția în 1547, opera lui Ibn an-Nafis se pare că a fost cunoscută de Miguel Servet, care, șase ani mai tîrziu, a formulat și ipoteza circulației pulmonare.

[105] Astfel: siminichia sau sena (purgativă și diuretică), rubarba, mana (lichen comestibil), cînepa, omeagul (Aconitum), cătina roșie, tăciunele de secară (vasoconstrictor și hemostatic), santalul, camforul, Nux vomica, colochinta (castravetele amar, purgativ) și alcoolul, obținut prin distilarea feculelor și zaharurilor fermentate (cf. dr. Zaki Ali).

diul de medicină intitulat *al-Hawi*, tradus în limba latină sub titlul *Continens*, operă de autoritate în materie pînă în sec. XVII, cea mai voluminoasă operă științifică scrisă în arabă, o monumentală enciclopedie medicală, indispensabilă pentru cunoașterea aspectelor clinice ale medicinii arabe. Maestru al psihologiei și precursorul cel mai strălucit al medicinii psihosomatice, al-Rāzi trata bolile psihice concomitent cu maladiile fizice, fără a le separa niciodată complet una de alta. Lui i se atribuie izolarea alcoolului și întrebuințarea lui ca antiseptic; de asemenea folosirea mercurului ca purgativ. El este considerat fondatorul terapeuticii clinice. „În istoria medicinii, al-Rāzi trebuie privit ca unul din cei mai mari medici ai tuturor timpurilor" (Karl Sudhoff)

Un creștin și un musulman jucînd șah. — După o miniatură dintr-un manuscris creștin din sec. XIII

Gloria lui al-Rāzi n-a fost umbrită decît de Abu Ali Ibn Sina (cca 980—1037) — „Prințul medicilor", cunoscut în Occident cu numele latinizat Avicenna. Personalitate înzestrată cu o curiozitate enciclopedică, familiarizat cu toate ramurile științei și filosofiei, a practicat medicina, scriind și numeroase opere în care a sistematizat și sintetizat teoriile și practicile medicale de pînă atunci.

Opera sa principală, *Canonul medicinii*, — una din lucrările cel mai des traduse în Europa în epoca Renașterii și care, timp de opt secole, a rămas un manual de bază în învățămîntul superior medical — este împărțită în cinci cărți, dedicate, respectiv, principiilor generale, medicamentelor simple, afecțiunilor unor organe, bolilor cu tendința de a se generaliza și medicamentelor complexe. Metodele sale de diagnosticare a pleureziei, pneumoniei, abcesului ficatului și peritonitei au rămas clasice pînă în sec. XIX. Remarcabile sînt, apoi, descrierile bolilor. Meningita, de pildă, este descrisă pentru prima oară corect de Ibn Sina. Lui i se datorește descrierea exactă a *Filaria medinensis*, a ankylostomei, a irisului, a mecanismului acomodării ochiului și a inserției mușchilor orbitei. „Avicenna este cel dintîi medic care a practicat reducția forțată a deplasărilor vertebrale" (dr. Zaki Ali). — Remarcabilă se dovedește și capacitatea sa de tratament psihologic aplicat în cazul unor suferințe fizice (medicină psihosomatică). „Trebuie să avem în vedere — scrie Ibn Sina — că unul din tratamentele cele mai bune, cele mai eficace, constă în a spori forțele mintale și psihice ale pacientului. Să-l încurajăm să lupte cu boala, să îi creiem în jur o ambianță plăcută, să-l punem să asculte muzică bună, să facem să vină în contact cu persoane care îi sînt agreabile".

Unul din marii medici arabi din Spania, Ibn Zuhr (1094—1160), cunoscut în Occident cu numele latinizat Avenzoar, a fost cel dintîi care a dat o descriere a pericarditei, a abcesului mediastinului şi a cancerului de stomac. El a descoperit şi parazitul scabiei. — Dintre chirurgii arabi, cel mai ilustru a fost Abul Qasim al-Zahrawi (Abulcais, — m. 1013), cel dintîi care a indicat ligatura arterială — cu şase secole înaintea lui Ambroise Parré, — care a introdus sutura cu catgut şi care i-a dotat pe oftalmologi, dentişti şi chirurgi cu instrumente operatorii noi. Abulcais practica lithotritia; el studiase tuberculoza vertebrelor cu mai bine de şapte secole înaintea lui Pott[106].

Deosebit de interesante pentru locul pe care îl ocupă în istoria medicinei sînt şi operele lui Rambam, cunoscut sub numele de Maimonide (în arabă Musa ibn Maimun, 1135—1204) privind maladiile respiratorii, toxicologia şi igiena. Dintre scrierile lui Maimonide, de un mare succes s-au bucuat comentariile sale la *Aforismele* lui Hipocrat; precum şi o culegere de 1 500 de aforisme din operele diverşilor medici ai Antichităţii, la care a adăugat şi 42 de observaţii personale. Alte 7 sînt opere originale; despre astm, despre hemoroizi, despre raporturile sexuale; apoi, asupra regimului sănătăţii, asupra explicării simptomelor, asupra denumirii medicamentelor; în fine, *Cartea otrăvurilor şi antidoturilor drogurilor mortale* (v. „Archeion", XI, 1929).

În ce priveşte învăţămîntul medical, — aspectele teoretice ale medicinei erau predate în şcoli sau colegii *(madrasah*, sing. *madaris)*, iar cele practice, în spitale, — multe din care erau dotate cu biblioteci bogate şi cu săli de curs. La sfîrşitul studiilor, viitorii medici trebuiau să redacteze o lucrare — şi numai dacă era acceptată el primea diploma de medic şi dreptul de liberă practică (după ce, mai întîi, depunea jurămîntul hipocratic).

FILOSOFIA

Prin temele pe care le abordează, filosofia arabă are şi un marcat caracter religios[107]; cu toate acestea, ea acordă o mare importanţă raţiunii. Este o filosofie eclectică; îndeosebi Platon şi Aristotel au avut o mare influenţă asupra multor şcoli filosofice islamice. Este, apoi, o filosofie strîns legată de ştiinţă. În studiile filosofice arabe, ştiinţa şi rezultatele ei deţin un loc de o pondere considerabilă, — în timp ce cercetările ştiinţifice abundă în principii şi consideraţii filosofice. Filosofii musulmani erau aproape toţi şi oameni de ştiinţă, uneori chiar foarte valoroşi. Ei au căutat să concilieze tradiţia religioasă cu raţionalismul, — cum au procedat, după ei, şi Albertus Magnus, Duns Scot sau Toma din Aquino[108].

[106] „Tratatul său de chirurgie *At-Tasrif* va rămîne în istoria medicinii ca prima expresie a chirurgiei erijată în ştiinţă distinctă şi fondată pe cunoaşterea anatomiei. Ceea ce constituie cea mai mare noutate a acestei opere este faptul că ea inaugurează chirurgia ilustrată (descriptivă)" (Émile Fargue).

[107] Cf. Ibrahim Makdur, în *Islamic and arab contribution to european Renaissance* (vd. *Bibliografia)*.

[108] „Totuşi (precizează Oct. Nistor, citîndu-l pe N. Abbagnano), în unele puncte cele două scolastici, creştină şi islamică, s-au dovedit de neîmpăcat. Într-adevăr, scolastica arabă se dezvoltă sub semnul principiului necesităţii, care domină atît lumea divină cît şi pe cea a oamenilor. Dimpotrivă, scolastica latină, primind aristotelismul prin arabi, s-a străduit să-l sustragă principiului necesităţii, introducînd în locul acestuia un principiu de contingenţă care să-i permită să salveze atît libertatea de creaţie a divinităţii cît şi liberul arbitru al omului".

Istoria filosofiei arabe începe în sec. IX, odată cu traducerile (efectuate mai întîi de traducători creștini) din operele filosofilor greci, îndeosebi Platon și Aristotel. Primul „filosof al arabilor" *(faylasūf al-Arab)* este considerat **Ishaq al-Kindi** (m. 872), creatorul terminologiei filosofice în limba arabă, traducător al lui Aristotel și cel dintîi care supune unei examinări raționale textele revelate.

Pentru al-Kindi, filosofia este „cunoașterea realității lucrurilor potrivit cu capacitatea umană"; iar metafizica — „cunoașterea Realității Prime, care este cauza fiecărei realități" (cf. Majid Fakhry). Ținta noastră trebuie să fie să acceptăm adevărul din orice sursă ar veni, căci „nimic nu trebuie să-i fie mai scump cercetătorului decît adevărul însuși". Canalele cunoașterii sînt experiența simțurilor și cunoașterea rațională — care este „mai apropiată de natura lucrurilor". Obiectul acestei cunoașteri este universalul — care este imaterial. Rațiunea prezintă oarecare analogie cu senzația, întrucît: 1. abstrage formele — adică genurile și speciile — din obiectele inteligibile; 2. devine identică cu obiectul său în actul gîndirii. — Această doctrină despre rațiune a jucat un mare rol în istoria dezbaterilor din Evul Mediu (inclusiv occidental) asupra naturii intelectului.

Filosof cu tendințe neoplatonice, al-Kindi crede în supraviețuirea sufletului, —principiu al vieții care conferă substanței animate adevărata ei esență și definiție: „Sufletul este o simplă entitate — conclude el — a cărei substanță este analoagă substanței înseși a Creatorului, întocmai cum lumina soarelui este analoagă soarelui". Dar nu toate sufletele vor ajunge în lumea inteligibilă a sferelor, — unele urmează să se purifice traversînd stadii succesive.

Iranian din regiunea Khorasan, *al-Rāzi* (865—cca 932) a fost „cel mai mare non-conformist din întreaga istorie a Islamului" (M. Fakhry).

Al-Rāzi a fost și un cunoscut alchimist, fizician și clinician. În operele sale filosofice[109], are curajul să meargă pe linia eterodoxă a unei metafizici de inspirație platonică; iar în scrierile sale de etică, să adopte idei ale lui Socrate. În binecunoscutul său tratat de etică intitulat *Fizica spirituală*, al-Rāzi împărtășește doctrina platonică despre suflet și despre muzică (pe care o numește „fizică spirituală"). Critica pe care o face ideilor lui Aristotel despre vid și mișcare se apropie de doctrina lui Democrit, cu a cărui concepție despre compoziția atomică a corpurilor este de acord. Al-Rāzi profesează și învățătura pitagoreică despre transmigrația sufletului.

Influența lui Platon (din *Timaios)* este evidentă în concepția sa metafizică despre cele cinci principii eterne (materie, spațiu, timp, suflet și creator-demiurg), pe care caută să și le încorporeze într-un sistem metafizic propriu coerent. (Dar, fără să aducă vreun argument despre eternitatea sufletului și a Creatorului: el crede în mod ferm — în opoziție cu Platon — că lumea a fost creată în timp și că este trecătoare; eternitatea sufletului și a Creatorului o enunță ca o propoziție axiomatică). Ideea eternității sufletului și concepția sa despre filosofie ca singura cale ce duce la purificarea sufletului — în opoziție cu conceptul islamic despre revelație și cu cel conex despre profeție — sînt „în perfectă consonanță cu premisele sale raționaliste: al-Rāzi respinge în întregime conceptul de revelație și despre rolul profeților ca mediatori între om și Dumnezeu. El consideră că profeția este fie superfluă, din moment ce lumina rațiunii dăruită de Dumnezeu omului este suficientă pentru cunoașterea adevărului; fie odioasă, întrucît ea a fost cauza atîtor vărsări de sînge și războaie între un popor (probabil arab) care se credea favorizat de revelația divină și celelalte popoare, mai puțin norocoase" (M. Fakhry). — Acest aspect al doctrinei sale a făcut ca al-Rāzi să fie considerat un schismatic și un necredincios.

[109] Un comentariu la *Timaios*, *Respingerea lui Proclos*, *Fizica spirituală*, *Calea Filosofiei*, *Despre suflet*, *Metafizica după doctrina lui Platon*, *Metafizica după învățătura lui Socrate*.

„Tendinţele neoplatonice, implicite în filosofia lui al-Kindi şi în cea a lui al-Rāzi, apar în deplină evidenţă în operele lui al-Farabi şi Ibn Sina, primii filosofi musulmani care au elaborat cu atenţie un sistem metafizic de o mare complexitate" *(Idem)*. În gîndirea mai eclectică a lui al-Kindi predomină elementele aristotelice: la al-Rāzi, mai insistente sînt elementele platonice. Prima expunere sistematică în limba arabă a filosofiilor lui Platon, Aristotel şi a neoplatonismului este opera celui dintîi mare logician şi metafizician al Islamului, originar din Turkestan, Abu Nasr al-Farabi (Abunaser, 872—950)[110].

Ca logician, **al-Farabi** a scris un mare număr de comentarii şi parafraze la operele aristotelice. A elaborat un sistem propriu, în care s-a străduit, în primul rînd, să împace poziţia lui Platon cu cea a lui Aristotel; de asemenea, să pună de acord aristotelismul şi neoplatonismul cu dogmele islamismului: schema filosofiei sale este un sistem de scolastică orientală. *Enumerarea ştiinţelor* trece în revistă toate ştiinţele cunoscute (clasificate de el în opt categorii), locul central în discutarea lor fiind ocupat de fizică şi metafizică. Gîndirea sa politică este ilustrată de *Cetatea virtuţii*, operă al cărei model este *Republica* lui Platon.

În centrul metafizicii lui al-Farabi se află Prima Fiinţă, Unul absolut, proclamat de doctrina islamică drept identic cu Dumnezeu, — „din care emană toate lucrurile care există, într-o ordine ierarhică". (La fel şi în stat: de la calif emană toate puterile pe care el le delegă funcţionarilor săi). „În această concepţie, politica şi etica sînt înţelese ca o extindere sau o dezvoltare a metafizicii în manifestarea sa cea mai înaltă, teologia, adică ştiinţa despre Dumnezeu" (W. Montgomery Watt). Statul, societatea fericită, este cea în care proliferează virtuţile. În formele sale corupte, statul se prezintă în viziunea pesimistă a lui al-Farabi ca o societate care aleargă după plăceri false: egoism, bogăţie, putere, tiranie, nedreptate, anarhie. O viziune care o anticipează pe cea a lui Hobbes! Adevărata fericire a omului — conchide al-Farabi — constă în a se împărtăşi din natura imaterială a Raţiunii active.

Dacă al-Farabi este iniţiatorul neoplatonismului în filosofia islamică şi principalul exponent al acestei filosofii în lumea Orientului, în schimb filosoful căruia Occidentul îi datorează (lui, în primul rînd; apoi, lui Averroes) interesul mereu sporit pentru aristotelism a fost **Abu Ali ibn Sina** (Avicenna, cca 980—1037), tadjic persan originar din nordul Persiei, de lîngă Bukhara[111].

La vîrsta de 10 ani — scrie Ibn Sina în autobiografia sa — „îmi completasem studiul *Coranului* şi a unei mari părţi din scrierile arabe". Studiază singur medicina şi, la vîrsta de 17 ani, tratează cu succes un vizir, care îi pune la dispoziţie vasta sa bibliotecă din Bukhara. La 18 ani, stăpînea logica, fizica şi matematicile. După care, începe să studieze *Metafizica* lui Aristotel, citind-o de 40 de ori, fără să o înţeleagă — pînă cînd găseşte respectivul comentariu al lui al-Farabi. — Opera sa principală, *Cartea Însănătoşirii*, este un vast compendiu, o enciclopedie a ştiinţei şi filosofiei greceşti[112]. Dar, fundamentală pentru cunoaşterea filosofiei lui Ibn

[110] A scris peste o sută de opere, din care s-au păstrat circa 40 de tratate (unele, încă inedite), de filosofie, matematică, astronomie, medicină, alchimie, etc. *Marea carte a muzicii* conţine teoria sa despre muzică, în care adoptă idei din Aristotel, Aristoxenos şi Ptolemeu. Magistrale sînt expunerile despre *Filosofia lui Platon* şi despre *Filosofia lui Aristotel*.

[111] „Aşa cum mecanica nu se face fără legea inerţiei, reconstituirea filosofiei medievale nu e posibilă fără luarea în seamă a momentului oriental, şi îndeosebi fără Avicenna şi Averroes, altitudini dominante. Mai întîi, pentru că menţin în actualitate şi dezvoltă tradiţia platoniciană şi îndeosebi pe cea aristoteliciană, şi apoi prin ceea ce aduc nou şi înnoitor. Ei nu au fost doar comentatori, ci şi întregitori" (Gh. Vlăduţescu).

[112] Alte opere: *Cartea observaţiilor şi îndrumărilor, Clasificarea ştiinţelor teoretice, Despre iubire, Despre rugăciune, Despre destin*, ş.a.

Sina este *Cartea Salvării*, în trei părți, tratînd despre logică, „filosofia naturală" (despre substanță și accident, despre natura sufletului) și teologie (parte incluzînd și cosmologia).

Pentru Ibn Sina, Dumnezeu e Unul, existînd cu necesitate; lumea este o emanație (nu o creație) a lui, existînd dintotdeauna, la fel ca Dumnezeu[113]. Nimic nu există la întîmplare și înafara necesității; există doar anumite norme, principii, legi, după care se petrece totul. Asupra lumii fizice acționează trei categorii de forțe: neînsuflețite (cele care mențin corpurile în starea lor naturală de mișcare, formă de necesitate permanentă); însuflețite (cele care mențin corpurile prin mijlocirea unor anumite organe vitale, cum este sufletul, definit de filosof ca „perfecțiunea primă a unui corp organic"); și forțele cerești, cele care determină mișcările voluntare ale planetelor, potrivit unui tipar nealterabil. — Ultimele chestiuni tratate privesc relațiile filosofiei sale cu religia și misticismul.

Într-adevăr, filosofia lui Ibn Sina este un ansamblu de idei aristotelice și teorii mistic-iluministe, ajungînd pînă la o formă de panteism. În ce privește aristotelismul său, acesta este „impregnat de neoplatonism și interpretat în lumina unei perspective religioase. Din conceptul de Dumnezeu ca ființă necesară și inteligență perfectă, el derivă doctrina necesității și eternității lumii, căci cauza lumii existînd dintotdeauna, ea trebuie să opereze etern". În ierarhia de inteligențe emanate din Dumnezeu, ultima este intelectul activ, „care conduce lumea noastră terestră, dă naștere sufletelor omenești și forme substanțiale materiei, concepută aristotelic ca un principiu etern de multiplicitate". Există deci o legătură indisolubilă între materie și mișcare, precum și între materie și formă (cele două componente ale obiectelor, — care sînt determinate spațial). „Sufletele omenești, prin acțiunea intelectului activ, își realizează potențialitatea lor intelectivă și devin substanțe nemuritoare, fără a-și pierde individualitatea"[114]. Lucrările naturale, întrucît există, sînt necesare, pentru că derivă cu necesitate din Dumnezeu — care este ființă necesară. De aceea, creația nu este un act liber, ci un proces care își are originea primă în Dumnezeu și care se desfășoară în mod necesar. Gîndirea lui Ibn Sina „este o doctrină intelectuală ajungînd la triumful și iluminarea superioară a inteligenței superioare și a rațiunii" (Carra de Vaux).

Reacția contra neoplatonismului arab este reprezentată de iranianul **Muhammad al-Ghazali** (lat. Algazel, 1058—1111), jurist, teolog și filosof, pe care o criză morală l-a îndreptat spre misticismul sufist și o viață ascetică. (Sufismul său moderat a exercitat o mare influență asupra religiozității musulmane).

O sinteză a aristotelismului arab — pe care el îl combate — este opera sa intitulată *Intențiile filosofilor* (tradusă în latină, în sec. XII); *Inconsecvența filosofilor*[114 a] este o critică a concepțiilor neoplatonice ale lui al-Farabi și Ibn Sina; în timp ce *Renașterea științelor religioase* — o expunere generală a doctrinei sunnite — are

[113] „Nu încape îndoială, divinitatea are în avicennism un rost esențial. Dar Avicenna este prea ezitant, pentru a putea fi captat de teologie, Pare indecis, chinuit de nesiguranță, și se mișcă mai degrabă pe linia care desparte cele două zone de spiritualitate, cu cele două moduri de a înțelege absolutul, filosofia și religia, — Avicenna identifică absolutul cu divinitatea, dar afirmă și coeternitatea lumii (...), Dumnezeu este însăși necesitatea. Dar așa fiind, el *nu poate* să fie decît așa — condiție restrictivă, — nu poate să acționeze decît așa. Arbitrariul este exclus și Dumnezeu pare să devină sclavul propriei sale însușiri esențiale. — Fiind necesitatea pură, Dumnezeu creează în mod necesar această lume, cu această structură și așezare (...) Dacă el este etern, eternă trebuie să fie și natura" (Gh. Vlăduțescu),

[114] *Dizionario di filosofia* (vd. *infra, nota 119*).

[114a] Titlul original: *Tahāfut al-falāsifa*, tradus în limbile moderne europene de circulație în diverse feluri, a fost redat în prima traducere latină prin *Destructio Philosophorum*. Cuvîntul *tahafut* este polisemic, — însemnînd „răsturnare, distrugere, clătinare, șubrezenie, năruire".

ca subiect depășirea rațiunii speculative și a formalismului ritualurilor prin experiența mistică.

După al-Ghazali, învățăturile teologiei trebuie completate printr-un elan mistic care duce la cunoașterea intuitivă a unui Dumnezeu unic. Riturile nu trebuie îndeplinite numai dintr-un spirit de supunere față de divinitate, ci pentru a obține iertarea lui Dumnezeu și apropierea de el, repetînd la infinit rugăciunile și formulele care trebuie să-l însoțească pe om în toate actele vieții sale cotidiene. Omul nu se poate încrede nici în experiența simțurilor, nici în rațiune. Al-Ghazali respinge teza eternității lumii — care a fost creată în timp. De asemenea, combate sistematic toate tezele neoplatonicienilor, incapabili să dovedească existența lui Dumnezeu și atributele sale divine.

În Spania musulmană, interesul pentru științe și pentru speculațiile filosofice se manifestă începînd din sec. IX. În secolul următor acest interes — alimentat de achiziționarea unei cantități considerabile de opere aduse din toate țările islamice, precum și de cele elaborate local — a devenit atît de intens, încît Cordoba, cu imensa ei bibliotecă și cu faimoasele sale școli superioare, (ca să nu mai vorbim de operele sale de artă), putea concura cu Bagdadul pentru titlul de cel mai mare centru de cultură al lumii musulmane.

În Spania, prima personalitate a filosofiei și științei, comentator al multor opere ale lui Aristotel, a fost **Ibn Badgia** (lat. Avempace, m. 1138), care în *Legătura intelectului cu omul* descrie itinerarul înălțării omului de la cunoașterea lumii și a lui însuși la unirea lui cu intelectul activ. — Discipolul său ilustru a fost **Abu Bakr ibn Tufail** (lat. Abubacer, cca 1100—1185), medicul și secretarul sultanului almohad din Granada, filosof și autor a numeroase lucrări de astronomie. Singura sa operă filosofică ce s-a păstrat este romanul alegorico-filosofic *Hayy ibn Yaqzan*, tradus în latină cu titlul *Philosophus autodidacticus* (tradus apoi în alte țări din Occident).

Subiectul[115] acestei alegorii filosofice îl constituie ilustrarea și dezbaterea temelor generale ale neoplatonismului (așa cum le dezvoltaseră al-Farabi și Ibn Sina). Problema centrală este poziția filosofului în viața statului; Hayy reprezintă filosofia pură, Asal — filosofia teologică, iar Salaman, poporul simplu. Interesantă aici este abandonarea aserțiunii vechilor filosofi (ca al-Farabi) că filosofia ar fi necesară bunei rînduieli a statului. Pentru Ibn Tufail, anti-noocrat, filosofia este incapabilă de a dirija viața locuitorilor unui stat. Ea poate duce doar un mic număr de aleși la adevărata fericire; dar pentru aceasta ei trebuie să se retragă din viața activă.

În mediul musulman din Spania s-a afirmat și gîndirea filosofică și teologică iudaică a lui Avicebron și Maimonide, a căror prezență s-a resimțit și în filosofia Evului Mediu occidental.

Salomon ibn Gabirol (lat. Avicebron, 1021—1070) afirmă — în cartea *Izvorul Vieții*, opera sa principală, că întreaga existență, sensibilă și inteligibilă, se compune din materie și formă. O singură materie este răspîndită în întreagul Uni-

[115] Hayy, un copil născut prin generație spontanee într-o insulă pustie, își creează aici, exclusiv cu ajutorul propriei rațiuni, o religie filosofică, încoronată cu experiența extazului. Într-o zi, debarcă dintr-o insulă învecinată tînărul Asal, crescut într-o religie tradițională, dar cu înclinații spre interpretarea ei metaforică și căutarea unor sensuri spirituale, Asal, care venise să se retragă în singurătate și meditație, îi vorbește lui Hayy despre insula de unde venise și unde domnește prietenul său Salaman, care urmărește doar sensul literal al religiei, evitînd interpretarea ei metaforică. Cei doi merg împreună în insula lui Asal, unde Hayy încearcă să îi instruiască pe oamenii simpli în religia sa filosofică, dar își dă seama că inteligența lor nu e în stare să-l înțeleagă; și tinerii se reîntorc în insula lui Hayy, unde își petrec zilele în rugăciune. (Condillac, în *Traité des Sensations*, se inspiră și din această operă a lui Ibn Tufail).

vers — dar care este cu atît mai luminoasă cu cît e mai apropiată de sursa ei primă: Dumnezeu, din care emană toate ființele finite și al cărui verb activ crează forma. În Universul temporal și spațial, forțele divinității se diferențiază și se dezvoltă sub aspectul materiei și al formei (cf.L.-G. Lévy)[116].

Pentru celălalt filosof, medic și teolog evreu **Moșe ben Maimon (Rambam), Musa ibn Maimun** (în lat. Maimonide) (1125—1204), problema fundamentală rămîne depășirea contrastului dintre adevărul revelat și adevărul rațional. În opera sa principală, *Călăuza șovăielnicilor*, tradusă parțial de Leibniz sub titlul *Doctor perplexorum*, el încearcă să demonstreze că nici o teză contrară adevărului credinței (de ex., eternitatea lumii) nu poate fi dovedită în mod rațional, — în timp ce multe adevăruri revelate (de ex., existența lui Dumnezeu) concordă cu concluziile rațiunii. Teologia nu este altceva decît justificarea rațională a unei doctrine religioase; *Biblia* și *Talmudul* expun, sub formă alegorică, adevăruri metafizice, idei aristotelice; aceste scrieri sînt, la fel ca rațiunea, de origine divină. Funcția filosofiei constă în a confirma, prin mijloacele speculației raționale, adevărurile revelate. Căci „rațiunea este legătura dintre noi și Dumnezeu“ *(Călăuza...*, III,452)[117]. Influența lui Maimonide s-a resimțit asupra principalilor creatori ai scolasticii creștine (cf.L.-G. Lévy).

Maimonide este un spirit prevalent științific și critic; nu crede în demoni și acțiunea lor asupra omului; combate energic astrologia, magia și vrăjitoria; respinge hotărît extravaganțele mistice, proclamă primatul rațiunii și al experienței științifice, totodată afirmînd că omul este o ființă liberă și responsabilă. Profund cunoscător al aristotelismului, critică teoria eternității lumii, părîndu-i-se mai verosimilă doctrina ebraică asupra creației *ex nihilo*. Morala și practicile cultice nu trebuie să constituie un scop în sine; ele nu sînt decît mijloace de a ne ridica la cunoașterea lumii inteligibile. Cunoașterea are trei surse: rațiunea cu demonstrația sa exactă, simțurile și imaginația (care revelează adevărurile tradiției). Cunoașterea se cîștigă pe calea celor două facultăți, imaginativă și rațională; dar numai ultima analizează și distinge forma de materie, cauzele eficiente de cele finale, esențialul de accidental, generalul de individual. — „Maimonide vede totul ca metafizician. Doctrina sa poate fi definită ca un sistem teocentric, avînd ca scop ultim încredințat omului un *Amor Dei intellectualis*... Nici o disciplină, dacă vrea să fie profundă și integrală, nu se poate constitui fără o concepție metafizică“ (L.-G. Lévy).

„Maimonide susține libertatea omului atît în domeniul cunoașterii, cît și în domeniul etic (...) Consideră că libertatea omului — pe care o afirmă fără restricție — și predestinația divină sînt perfect conciliabile, căci predestinația ține seamă de libertate, de rațiune și de meritele omului. În consecință, după Maimonide, omul este cu desăvîrșire liber în domeniul acțiunii și deplin răspunzător pentru faptele sale, și este bun sau rău din proprie voință. De aceea, în etică, Maimonide dă importanță mai ales voinței și, asemenea lui Aristotel, prețuiește mai mult virtuțile dianoetice / intelectuale — n.n.O.D./, decît pe cele etice“ (Oct. Nistor).

[116] „Spre deosebire de concepțiile neoplatonice, din care totuși se inspiră, Universul în concepția lui Ibn Gabirol nu derivă printr-o dezvoltare dialectică dintr-o gîndire supremă, ci dintr-un principiu de voință — și aceasta este caracteristica iudaică a concepției sale — care este *Verbul activ (Verbum agens)*, voința creatoare divină (...) Elementul cel mai important din punct de vedere istoric al filosofiei sale este afirmarea materiei universale. Această afirmare va fi combătută de Toma din Aquino, dar va fi reluată în Renaștere de Giordano Bruno și pusă la temelia panteismului acestuia“ (Oct. Nistor. — cf. N. Abbagnano).

[117] Temele tratate sînt: atributele lui Dumnezeu, descrierea originii, soartei și schimbărilor lumii, poziția omului în lume și în fața lui Dumnezeu, caracterele profetului și ale profeților, natura și explicația Legii. Scopul declarat al operei sale este și acela „de a explica alegoriile foarte obscure care se găsesc în cărțile profeților, și pe care cel neștiutor le ia în înțelesul lor exterior, fără a vedea și înțelesul lor esoteric“. Concepînd religia ca suprema exigență morală, „Maimonide a știut să se țină departe atît de excesele raționalismului, cît și de cele ale misticismului“ (R. Morghen).

Timp de aproape cinci secole filosofia arabă a arătat un interes deosebit pentru Aristotel — „care însă, fiind interpretat în cele mai diferite moduri, a rămas, în mod practic, necunoscut; pînă cînd, în jumătatea a doua a secolului al XII-lea, şi-a făcut apariţia pe scena filosofică primul şi ultimul mare aristotelician al Islamului" (W. M. Watt) : **Muhammad ibn Roşd** (lat. Averroes, 1126—1198)[118]. „Este o stea de mărimea intii nu numai între arabi, şi nici doar în Evul Mediu (...) Averroes intră în istorie ca un dărîmător de idoli şi ca o stea de bună speranţă... Filosofia sa a fost, ca toate marile filosofii, o idee-forţă" (Gh. Vlăduţescu).

Ibn Roşd a scris comentarii la operele lui Aristotel (precum şi ale altor filosofi greci), fiind „cel mai mare filosof medieval, pînă la Toma din Aquino, care a exploatat metoda comentariului în modul cel mai intens şi mai complet" (W.M. Watt); totodată — fără a rămîne doar un exeget al Stagiritului — demonstrînd armonia esenţială dintre filosofie şi textul *Coranului:* idee dezvoltată într-una din principalele sale opere, *Armonia dintre religie şi filosofie*, care indică şi modul de a înlătura contradicţiile aparente dintre ele. În *Inconsecvenţa inconsecvenţei* (titlu tradus în lb. latină *Destructio destructionis* — care face aluzie la opera citată mai sus, a lui al-Ghazali), el cercetează relaţia dintre religie şi filosofie. Ibn Roşd nu este de părere că filosoful trebuie să se retragă din viaţa activă, sau să se abţină de la religia populară: el trebuie să o accepte şi să o explice, raţional, — întrucît religia deţine un loc important în politică şi viaţa societăţii.

Marele comentator al lui Aristotel a dezvoltat tendinţele materialiste ale acestuia. „Averroes ştia perfect că sensul aristotelismului este *principial înnoitor*, şi că, prin urmare, între acesta şi spiritul teologic nici o altă relaţie, în afara celei de excluziune, nu poate exista" (Gh. Vlăduţescu). Ibn Roşd respinge ideea de miracol, ideea primordialităţii formei asupra materiei, ideea nemuririi sufletului, precum şi teoria creaţiei lumii *ex nihilo*, afirmînd că natura există din eternitate. El insistă asupra ordinei necesare şi raţionale a lumii, concepîndu-l pe Dumnezeu ca principiul care garantează această ordine, ca Act Pur, ca principiu etern al mişcării; în concluzie, lumea este eternă, eternă este şi materia, înţeleasă ca pură indeterminare care conţine în germene toate formele[119].

„Averroes admitea *un singur* adevăr, şi considera că filosofia, nu teologia, este posesoarea adevărului întreg (...) Ajungînd la ideea superiorităţii filosofiei faţă de teologie, comentatorul speră să-i dea şi teologiei o uşoară satisfacţie, autonomizînd-o. Deşi întemeiată pe raţionamentul probabil, mult mai slab decît cel demonstrativ, teologia îşi poate fi sieşi suficientă şi, de aceea, nu este forţată să apeleze la filosofie (...) Averroes cere respectarea autonomiei fiecărui adevăr în parte, fiindcă o intervenţie a teologiei în filosofie, sau invers, nu s-ar deosebi prea mult de încercarea legislatorului de a vindeca trupul / comparaţia îi aparţine. — n.n. *O.D.*/ şi de cea a medicului de a tămădui sufletul" (Gh. Vlăduţescu).

[118] Medic, jurist şi filosof, născut la Cordoba, numit *qādi* la Sevilla; chemat de al-Mansur, califul almohad din Marakesh, ca medic de curte, a reformat aici administraţia justiţiei. Reîntors la Cordoba, a fost acuzat de eterodoxie, închis, trimis în exil, cărţile i-au fost arse, — apoi reabilitat în funcţia de *qādi;* dar după cîteva luni moare, lăsînd o operă vastă şi variată. A fost singurul filosof arab mai important care a deţinut funcţia de judecător canonic, scriind şi cîteva tratate de jurisprudenţă.

[119] „Tot ceea ce este în stare potenţială trece în act: nimic nu este inert; seria generaţiilor este necesară şi infinită. Dacă validitatea ştiinţei se fondează pe ordinea raţională şi necesară a lumii, pe de altă parte stabilitatea şi continuitatea sa este garantată de unicitatea intelectului. Într-adevăr, Averroes, comentînd *Despre suflet* a lui Aristotel, afirmă că nu numai intelectul activ este o substanţă separată identică pentru toţi oamenii, ci şi intelectul în stare potenţială, pe care el îl numeşte „intelect material", unic şi incoruptibil; el este deci inteligenţa speciei umane, este nemuritor şi etern, în timp ce indivizii şi sufletele individuale sînt muritoare", (*Dizionario di filosofia*, Rizzoli, Milano, 1977[3]).

Pentru a depăși unele contradicții dintre ideile sale și principiile religiei islamice, Ibn Roșd afirmă că religia prezintă adevărul filosofic prin simboluri; și că, prin urmare, trebuie să se facă o distincție între interpretarea literală a *Coranului*, de către oamenii simpli, și interpretarea sa alegorică. Potrivit acestei teorii a „adevărului dublu", adevărurile științei și cele ale religiei sînt diferite — religia filosofului se identifică cu cercetarea rațională, în timp ce a vulgului este constituită numai din credințe practice imediate. În realitate, pentru Ibn Roșd adevărul este unul singur, manifestîndu-se însă pe două căi diferite[120] — În fond, Ibn Roșd urmărește să afirme autonomia cercetării filosofice față de credință.

Ibn Roșd îi critică sever în repetate rînduri pe al-Farabi și pe Ibn Sina pentru că au minimalizat marile deosebiri dintre filosofia lui Platon și cea a lui Aristotel, prezentîndu-le în mod eronat. Dar este, în esență, de acord cu doctrina lui Ibn Sina relativă la destinul final al omului: destin care constă în eliberarea omului din închisoarea existenței sale corporale și intrarea lui într-o stare de euforie intelectuală, obținută prin „conjuncția" intelectului material sau „posibil" cu intelectul „activ", supraindividual, — „conjuncție" în care constă adevărata și eterna fericire a omului. În ce privește supraviețuirea sufletului, el crede că, din punct de vedere strict filosofic, singura formă posibilă de supraviețuire este cea intelectuală, adică cea a intelectului material sau „posibil", odată reunit cu intelectul „activ". Aceasta însă rămîne un privilegiu al celor puțini; marile mulțimi pot realiza doar o parte din perfecțiunea morală, prin practicarea virtuților definite de textele religioase. Sau, cu cuvintele lui Ibn Roșd: „Această conjuncție *(ittisal)* este un fel de perfecțiune divină a omului"; este „unul din darurile făcute de Dumnezeu omului"[121].

ARTELE. ARHITECTURA

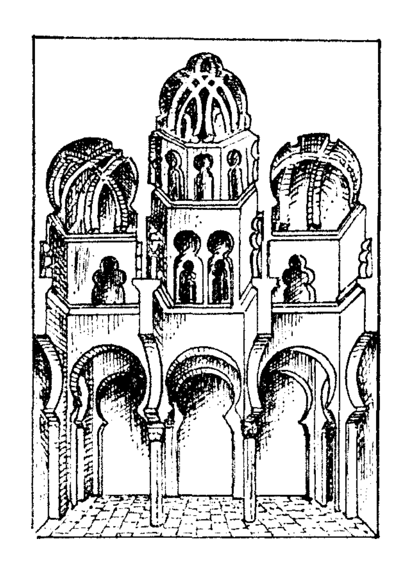
Subordonarea manifestărilor artistice unor norme cu caracter religios va conferi artei islamice o marcată notă de originalitate. De asemenea, o notă evidentă de unitate; deși, în imensitatea unui asemenea spațiu geografic, va apare și o varietate de stiluri,datorată atît momentelor istorico-dinastice locale, cît și tradițiilor popoarelor integrate în marea familie islamică. Caracterele generale — comune tuturor epocilor, regiunilor și genurilor de artă — vor fi: lipsa unei distincții nete între sacru și profan, preeminența arhitecturii religioase, absența sculpturii statuare în *ronde-bosse*, anonimatul aproape absolut al operelor, interdicția (dar nu riguros respectată, mai ales în pictură și în țesături) de a reprezenta figuri umane și animale, și enorma producție de artizanat artistic.

Arta islamică, structural unitară dar nu uniformă, este departe de a fi rămas imuabilă. În cele treisprezece secole de evoluție se disting patru perioade. Prima, — de la mijlocul sec. VII pînă la sfîrșitul sec. IX — corespunde epocii omayyade

[120] Mai tîrziu, averroiștii din sec. XV recurgeau la expedientul oportunist al „adevărului dublu" pentru a evita rigorile Bisericii: filosoful se apăra profesîndu-și în mod public credința religioasă, în opoziție cu ceea ce demonstrase înainte în scrierile sale.

[121] Primele traduceri în lb. latină ale comentariilor aristotelice ale lui Ibn Roșd au fost efectuate către 1230, la Napoli și în Sicilia. Doctrina sa a fost condamnată ca eretică de episcopul Parisului (în 1270, 1277, etc.) — întrucît prezentarea corectă și integrală a filosofiei lui Aristotel contrazicea interpretările ce căutau să concilieze aristotelismul cu creștinismul (Albertus Magnus, Toma din Aquino). Averroismul — care a operat și în domeniul politic, susținînd separarea netă dintre puterea politică și cea a Bisericii — și-a avut ca centre mai importante, timp de patru secole (XIII—XVI), universitățile din Padova și Bologna.

de expansiune politico-militară şi celei de glorioasă domnie a califilor abbasizi. Avîndu-şi impulsul central în Damasc şi apoi în noua capitală Bagdad, „arta musulmană se va naşte în Siria şi se va constitui definitiv în Iran" (G. Marçais). La începutul acestei perioade, sub califii omayyazi, arabii — care nu aveau tradiţii artistice proprii — preiau şi integrează în creaţiile lor elemente siriene şi elenistico-bizantine. Sub dinastia abbasidă, în arta islamică — al cărei centru vital se mută din Siria în

Moscheea lui Bib al-Mardun din Toledo. Secţiune transversală (după un desen de G. Marçais)

Irak şi Persia — va prevala în mod absolut tradiţia mesopotamico-iraniană (la care, spre sfîrşit, se vor adăuga concepţii şi tehnici centro-asiatice, aduse de turci). În civilizaţia şi cultura islamică, Persia va deţine de acum încolo — din sec. X — supremaţia intelectuală şi artistică[122].

În cea de-a doua perioadă (sec. X—sfîrşitul sec. XII), odată cu dislocarea imensului imperiu şi cu coexistenţa celor trei califate rivale (din Bagdad, Cordoba şi Cairo, la care se adaugă apoi califatul almohad din Maghreb) se creiază trei mari centre cultural-artistice[123]. Arta islamică se degajează de influenţele anterioare, căpătînd clare caractere proprii. Este abandonat vechiul tip de moschee, bazat pe predominanţa dată cupolei (Persia va sugera invenţia cupolelor pe nervuri), care va deveni element esenţial al arhitecturii funerare. Se fixează acum şi silueta caracteristică a minaretului — care, începînd din sec. XI, devine foarte înalt (de tip iranian), pe un plan circular, subţiindu-se spre vîrf şi avînd, la înălţimea de 3/4, balconul muezinului. Ca decoraţie, basoreliefurile de stuc acoperă pereţii, plafonul este în lemn sculptat şi pictat, se folosesc foarte frecvent mozaicurile şi intarsiile de marmură policromă sau de ceramică emailată; capitelurile coloanelor au o ornamentaţie florală traforată cu burghiul, iar în sec. XII apar şi stalactitele de ipsos. Modalităţile artistice se diversifică după regiuni în particularităţi cultivate de diferite şcoli locale.

[122] Monumentele celebre ale acestei perioade sînt: moscheea „Cupola Stîncii" (din Ierusalim, 691), marea moschee din Damasc şi cele două din Samarra, moscheea lui Ibn Tulun din al-Fustat (Cairo, 879) şi marea moschee din Kairuan (Tunisia, 836).

[123] Monumentele arhitectonice mai importante ale acestei perioade sînt: moscheea al-Azhar din Cairo (972), celebra moschee din Cordoba (785—987), cea din Tlemcen (Tunisia, 1136), palatele Medinat al-Zahra şi Alcazarul din Sevilla (nucleul); apoi „Turnul de Aur" şi Minaretul „Giralda" din Sevilla etc.

Această diferențiere se accentuează și mai mult în a treia perioadă (secolele XIII—XV), cînd autoritatea califilor devine pur nominală. În 1220, hoardele mongole ale lui Gengis Khan cuceresc Iranul; mongolii introducînd în artă elemente și o concepție estetică extrem-orientală (în special de origine chineză), — care vor fi evidente în pictură, în ornamentație, mai ales în ceramică, fără să altereze însă deloc arhitectura. Prezența mongolilor va aduce o mai mare libertate de creație artiștilor, eliberîndu-i de multe constrîngeri tradiționale. (De notat că acum apar și nume de artiști, care exprimă o viziune personală).

În fine, după cucerirea de către turcii otomani a Constantinopolului, regiunii Balcanilor, Asiei Occidentale, Arabiei, Egiptului, Tunisiei și Algeriei, noii cuceritori islamizați au construit moschei (preocupați fiind îndeosebi de elementul arhitectonic al cupolei), îmbrăcîndu-le într-o superbă decorație de ceramică emailată, de preferință de culoare verde. Cînd Persia își va recîștiga independența, sub dinastia safavidă, arta islamică va impresiona prin grandoarea construcțiilor de orice tip (moschei, madrase, bazare acoperite, poduri, caravanseraiuri, etc.), sau printr-o enormă producție de covoare; în timp ce școala din Tabriz va deveni (în sec. XVI) centrul principal de iradiere a picturii murale și a miniaturii.

Cel mai vechi monument de arhitectură arabă care s-a păstrat, derivat în mod evident din arhitectura creștină siriană, este așa-numita „Cupolă a Stîncii" din Ierusalim[124]. Clădită pe un plan octogonal, avînd în interior opt pilaștri cu capiteluri care susțin o splendidă cupolă de tradiție siriană, inițial acoperită cu plăci de aramă aurită, construcția are o somptuoasă ornamentație exterioară, din mozaic pe un fond de aur și intarsii de marmură policromă.

Dar creația cea mai remarcabilă a epocii omayyade este marea moschee din Damasc (datînd din 706, apoi reconstruită în sec. XI), pentru construirea căreia împăratul Bizanțului i-a trimis califului al-Walid materialele și meșterii. Constă din două incinte concentrice[125]; pe trei laturi cu arcade susținute de coloane; a patra latură este ocupată de sala de rugăciune, rectangulară, cu trei nave, separate de coloane și traversată perpendicular de o altă navă, iar deasupra încrucișării navelor, înălțîndu-se cupola: o structură analogă bazilicei siriene și derivatei sale armene.

Dintre marile monumente religioase ale epocii abbaside care au rămas[126], cel mai impresionant este faimoasa moschee din Cordoba, a cărei construcție a fost începută în 785. Avînd în prima sa formă 11 nave transversale și tot atîtea longitudinale (totalizînd un număr de 120 de coloane de marmură de culoare închisă), a fost mărită în 848 cu încă opt nave, — pentru ca în 961 și 987 să i se adauge altele[127], numărul coloanelor ajungînd la 1 029. (Prin construirea, în sec. XVI, a unei biserici creștine în corpul moscheei, numărul lor a rămas azi de aproximativ 800). Fațadele exterioare ale incintei au porțile de intrare „cu arcuri de descărcare în formă de potcoavă; arcade oarbe, încrucișate sau lobulate, grile traforate, arabescuri și o mul-

[124] Construită pe locul marelui Templu al lui Solomon, „Cupola Stîncii" nu este propriu-zis o moschee, ci un relicvariu, întrucît edificiul a fost ridicat în 691 pentru a proteja stînca sacră din interior (pe care tradiția spune că Abraham a vrut să-și sacrifice fiul Isaac, și din care loc Muhammad a pornit în călătoria sa mistică în Cer).

[125] Prima, cu laturile de 360 m pe 310 m; a doua, de 160 m pe 100 m.

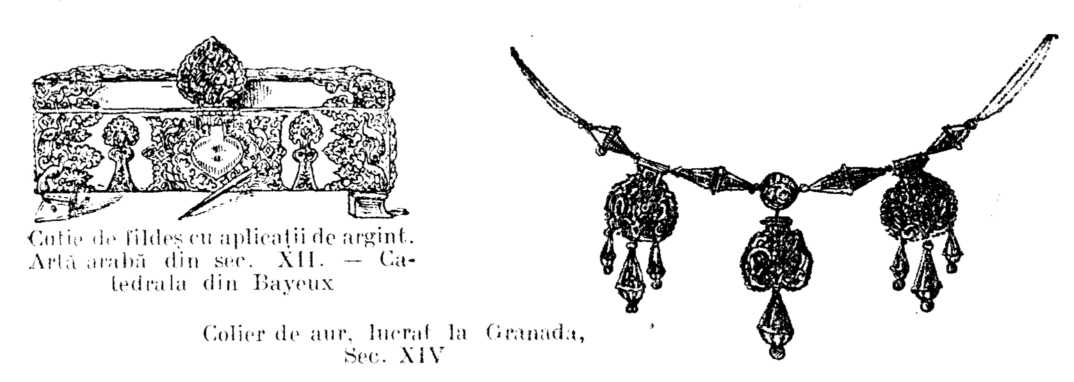
[126] Moscheea lui Abu Dolaf din Samarra (la 100 km nord de Bagdad), datînd din sec. IX, din care se păstrează doar ruinele incintei și, în exteriorul ei, interesantul minaret, înalt de 50 m (al cărui model a fost *zigurat*-ul mesopotamian), de formă tronconică și cu rampă exterioară helicoidală; moscheea lui Ibn Tulun, unul din monumentele cele mai frumoase ale vechiului Cairo, chiar în starea actuală de avansată ruină, construită în 879; marea moschee din Kairuan (Tunisia, 836), a cărei sală de rugăciune are 17 nave; moscheea al-Azhar din Cairo (972), remarcabilă prin ornamentația sa cu arabescuri; moscheea — aproape intact păstrată — din Tlemcen; iar din perioada otomană, „Moscheea Albastră" din Tabriz (Iran, 1468), ș.a.

[127] În 961 s-au adăugat 145 de coloane de marmură roșie și albastră. În 987, a apărut aici un element arhitectonic nou: arcul ascuțit în formă de potcoavă.

time de alte motive decorative arabe încadrează majoritatea porților" (A. Soria). În sala de rugăciune, lumina pătrunde prin patru lanterne, acoperite în exterior cu mici cupole formate prin încrucișări de arce paralele, două cîte două, lăsînd centrul liber. În colonadele adăugate în 961, apar — pentru prima oară în Europa — somptuoasele arce lobulate, uneori surmontate de un alt registru de coloane, de același gen. Capitelurile sînt de trei stiluri diferite, — corintice, romane și vizigote.

Din epoca omayyadă s-au păstrat (unele foarte deteriorate, altele mai puțin) și numeroase construcții civile; palate fortificate, edificate la marginea deșertului, ca reședințe de odihnă sau simple castele de vînătoare. Schema lor arhitectonică este foarte simplă: o spațioasă curte centrală, de jur-împrejur cu portice din care se intra într-o serie de încăperi, sprijinite de zidul de incintă, întărit cu turnuri de apărare. Asemenea palate se aflau și în marile orașe, sau în apropierea lor. (Fiecare calif și-l construia pe al său, nu-l prelua pe cel al predecesorului său). Astfel era imensul palat de la Medinat al-Zahra (la 8 km de Cordoba), de un fast uluitor și de o neobișnuită bogăție a ornamentației. Sau — tot dintre cele din Spania — Alcazarul din Sevilla (în arabă: *al-qasr* — „palat"), sau cele din Toledo, Cordoba, Segovia și Zaragoza. Din Alcazarul din Sevilla (reconstruit aproape în întregime între 1350—1360) se mai păstrează nucleul originar: două mari curți interioare *(de las doncellas* și *de las muñecas)*, din care se intra în somptuoasele săli, fabulos decorate.

Imaginea cea mai clară a acestui gen de arhitectură o dă faimosul palat din Granada — „Alhambra" *(al-hamrā* — „roșietică": de la culoarea roșietică a materialului de construcție). „Este constituit din suprapunerea și juxtapunerea de diferite elemente constructive, care nu se supun normei unui plan de ansamblu, ci exigențelor denivelării solului și necesităților momentului. „Alhambra" nu era numai un palat, ci și o fortăreață, și chiar un mic oraș regal, cu un contur neregulat, cu cinci porți monumentale și cu o serie de construcții avînd diferite destinații" (A. Soria). — Acest palat — unicul care a rămas nealterat de la arabi, din epoca medievală, — se compune din trei corpuri de clădiri, fiecare dispus în jurul unei curți. Ca toate palatele arabe, nici „Alhambra" nu acordă atenție frumuseții exteriorului, care nu prezintă nimic deosebit; în schimb, interiorul este de un fast și o bogăție a ornamentației indescriptibile.

Cutie de fildeș cu aplicații de argint. Artă arabă din sec. XII. — Catedrala din Bayeux

Colier de aur, lucrat la Granada, Sec. XIV

Primul corp cuprinde așa-numitul *mexuar*, sala de ședințe a *divanului*, a consiliului de stat (instituție aristocratică prin excelență) care exercita funcțiile supreme în momentele politice grave. Alături de *mexuar* — o capelă mică, cu un portic de unde se putea admira panorama orașului. Al doilea corp, palatul „de Comares", este organizat arhitectonic în jurul unei curți rectangulare cu două portice pe laturile scurte, ocupată aproape în întregime de un bazin, pe margini cu tufe de mirt

(„patio de los arrayanes“, în spaniolă). În centrul palatului este sala tronului, totodată și sală de recepție a ambasadorilor, — cu o cupolă intarsiată cu lemn de cedru și cu pereții acoperiți în întregime de o ornamentație de arabescuri, neîntrecută ca finețe în întreaga lume islamică. În fine, al treilea corp (cuprinzînd apartamentele private) este clădit în jurul faimoasei „curți a leilor“ și reprezintă culmea creației arhitecturale a Islamului medieval. Fîntîna arteziană din centru este înconjurată de statuile stilizate a 12 lei, — singurele statui în *ronde-bosse* rămase de la arabi.

Dinspre laturile mici ale acestei curți dreptunghiulare înaintează cîte un mic pavilion (pe bază pătrată), cu coloane înalte și foarte subțiri, cu frize și trompe din stalactite de ipsos; prin aceste pavilioane — cu acoperișul în formă de piramidă, din olane smălțuite — se intră în sala de judecată și în apartamentele private. Dinspre laturile lungi ale curții, mărginite de portice cu arce[128] susținute de coloane zvelte (cîte una, sau grupate cîte 2—3), prin două arce mari se intră în „sala Abencerajilor“ și, respectiv, în „Sala celor două surori“, ambele cu pereții somptuos ornamentați cu marmură intarsiată policromă și mozaic sau plăci de faianță, și cu magnifice cupole octogonale din care coboară sute de stalactite de ipsos. Din ultima sală se intră printr-o mare arcadă într-o sală *(Mirador de Daraxa)* fascinantă prin fantezia și finețea decorației care acoperă complet pereții și plafonul cu intarsii policrome de lemn de cedru sau de marmură, și prin balconul închis cu două arcade prin care se deschide o vedere spre grădinile „Alhambrei“. În aceste grădini sînt plasate mici palate sau pavilioane, locuințe pentru familia și curtenii suveranului. — Arabii au fost neîntrecuți în arta de a asocia arhitectura cu grădini, fire de apă curgătoare, havuzuri și bazine, în apa cărora se oglindea splendoarea edificiilor, creînd un efect de vrajă.

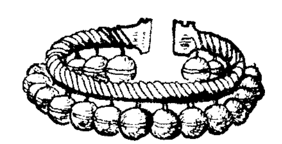
PICTURA ȘI SCULPTURA. ESTETICA ARABESCULUI

Sculptura în *ronde-bosse* nu era practicată de arabi (decît cu foarte rare și neînsemnate excepții); iar basorelieful, — numai cu motive decorative. De teama reîntoarcerii la idolatrie, prescripțiile religioase interziceau reprezentarea figurii umane sau animale. În textul *Coranului* nu există o interdicție explicită în acest sens; dar teologii — atît sunniți cît și șiiți — i-au atribuit lui Muhammad cuvintele prin care sînt sortiți chinurilor iadului cei ce vor să „imite sau să egaleze, reprezentînd oameni sau animale, actul creator al lui Allah“. — Cu toate acestea, castelele califilor omayyazi, precum și băile publice, erau decorate cu picturi murale sau cu mozaicuri pavimentale reprezentînd figuri de muzicanți, scene de vînătoare, și chiar scene cu dansatoare seminude sau nude. — E adevărat că în moschei nu apar niciodată reprezentări umane sau animaliere; căci, spre deosebire de bisericile și catedralele Evului Mediu, „pereții moscheilor nu erau destinați să ilustreze concepții metafizice, nici să furnizeze un comentariu prin imagini a unei dogme“; ceea ce, dealtminteri, ar fi fost și de prisos; căci „dogma islamică este clară și simplă, preceptele sînt formulate cu precizie, fapt care le face să fie ușor de înțeles“ (Gaston Wiet).

[128] Arce denticulate, sau cu stalactite, susținute de coloane atît de subțiri și de grațioase încît nu par a avea o destinație funcțională, de elemente purtătoare ale acoperișului, Pe de altă parte, elementele decorative ale pereților — arcade oarbe, suprafețe traforate, dantelăria stucurilor, policromia mozaicurilor, a intarsiilor de marmură, a faianței emailate, — toate acestea conferă peretelui o pură picturalitate, creînd impresia că este lipsit de o solidă materialitate funcțională.

Există o deosebire netă, în lumea islamică, între decoraţia edificiilor dedicate cultului şi cea destinată înfrumuseţării ambianţei cotidiene. În toate epocile istoriei arabilor şi în aproape toate ţările islamice, abundă reprezentările de figuri umane şi de animale. (Însăşi figura Profetului este des prezentă, în miniaturi). Se întîlnesc în toată lumea musulmană: în picturile murale ale palatelor, în ţesăturile şi broderiile egiptene (începînd din sec. IX), pe farfuriile de faianţă iraniene, mo-

Brăţări de aur. Bijuterii arabe din sec. XIV

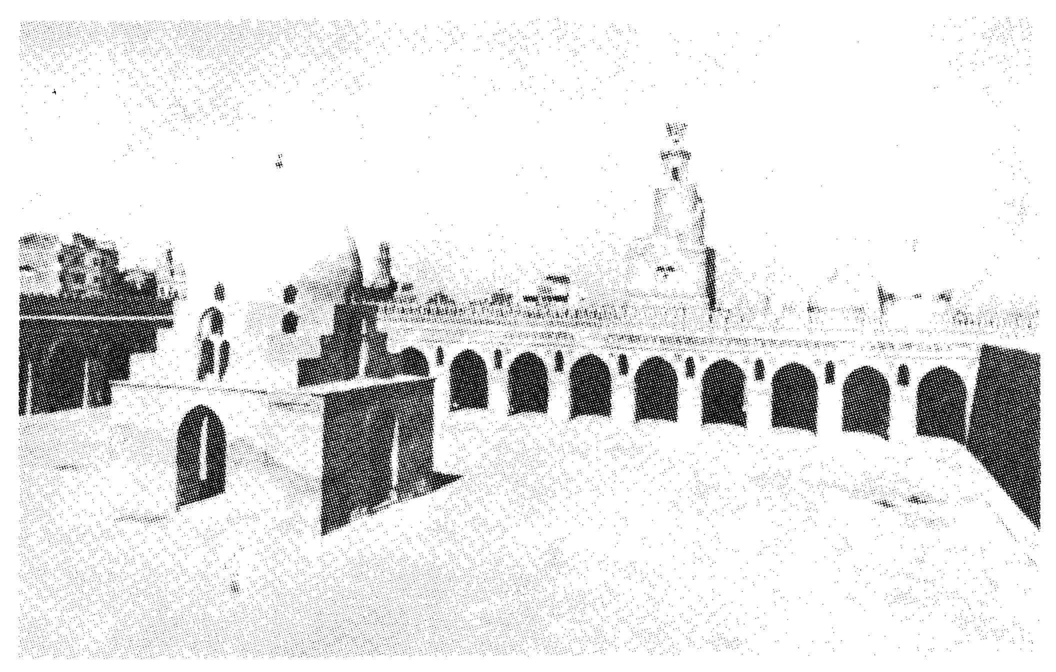
nedele cu efigia suveranului, şi în special în scenele foarte bogatei producţii de miniaturi ale Persiei musulmane, sau în India islamică. Apar chiar şi în basoreliefurile de pe cutiile de fildeş sau de metal, de pe plăcile de fildeş ale lădiţelor din Egiptul dinastiei fatimide, pe panouri de lemn, sau pe obiectele de metal din diferite regiuni ale Iranului, etc.[129]

Această interdicţie — deşi formulată numai de anumite direcţii teologice rigoriste — a avut ca urmare îndepărtarea artistului de la observaţia directă a omului şi a celorlalte vieţuitoare.

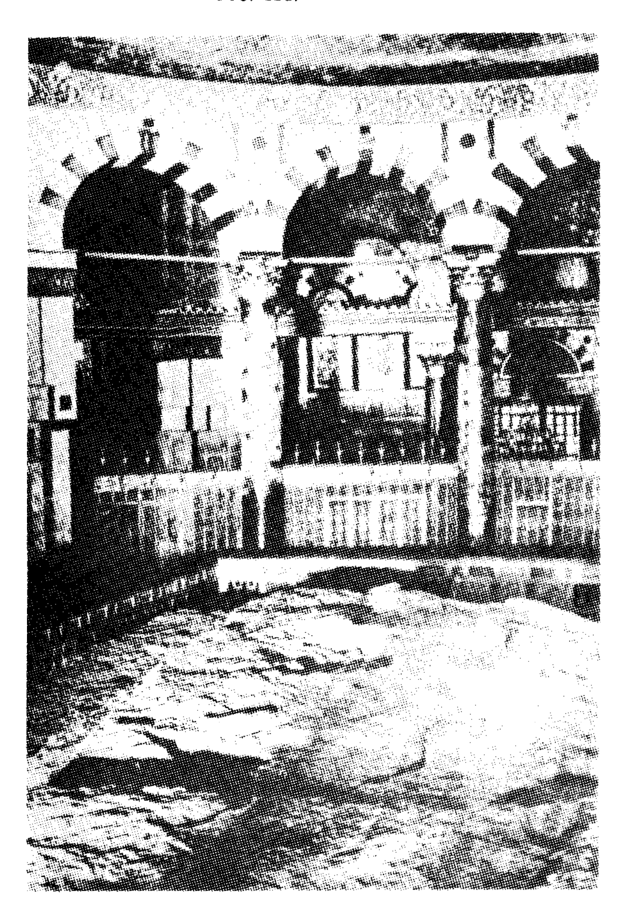
Chiar cînd are în faţă un model viu, artistul musulman îi recompune elementele cu o extremă libertate şi fantezie, exagerîndu-i aspectele geometrice. Un animal real devine, în viziunea lui, o fiinţă fantastică. Este aproape imposibil ca modelul unei flori reprezentate de el să fie identificat în lumea naturii: realismul devine stilizare, creaţia artistului se transformă într-un exerciţiu pur intelectual. Arta sa este permanent condusă de o inteligenţă lucidă. „Artistul nu copiază o plantă; el copiază interpretarea pe care au dat-o plantei sculptorii şi mozaiciştii care l-au precedat; el stilizează stilizările; el împrumută, deformînd la rîndul său; şi în această deformare în acest sens fals, mai mult sau mai puţin voluntar, se afirmă geniul său propriu, sentimentul său personal de frumos" (H. Massé). — În felul acesta a luat naştere acel original stil decorativ, propriu artei islamice, — arabescul.

Arabescul n-a fost inventat de arabi; dar artiştii musulmani l-au complicat şi i-au dat o extindere neobişnuită — de la ornamentarea moscheilor şi a palatelor princiare pînă la cea a obiectelor banale de uz curent, — dovedind o fantezie inepuizabilă, o nobleţe a concepţiei şi un uimitor rafinament al execuţiei. Arabescul reflectă şi viziunea filosofică a unui tip uman aplecat spre retragerea în sine, spre activitatea calmă a meditaţiei, spre organizarea ordonată a geometrismului liniilor şi a simetriei motivelor, — şi spre bucuria de a găsi mereu noi combinaţii cît mai complicate, de meandre, de triunghiuri, pătrate, trapeze, poligoane, şi de stilizările cele mai capricioase. Elementele pur geometrice se îmbină cu frunze de acant sau

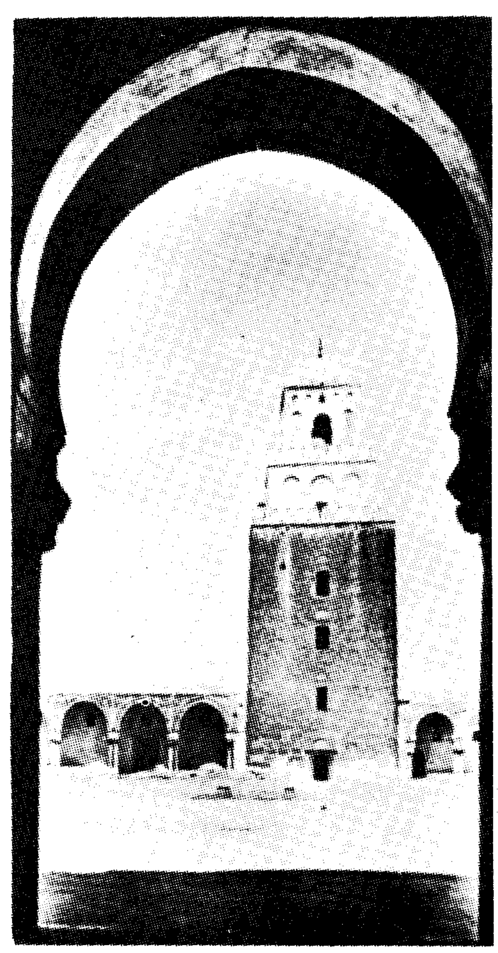
[129] În lumea islamică, Persia — unde tradiţiile istorice şi culturale erau mai vii — şi-a afirmat permanent superioritatea netă, atît în domeniile ştiinţei, filosofiei sau literaturii, cît şi în artă (îndeosebi în miniaturi). „Artiştii, pictorii mai ales, au ştiut să se inspire din istoria propriei lor patrii, şi chiar din evenimentele perioadei anteislamice. Această păstrare a vechilor formule este unul din aspectele cele mai emoţionante ale unui viu sentiment de independenţă" (G. Wiet). — De origine persană sînt şi scenele de ospăţ cu muzicanţi şi dansatoare, scenele de vînătoare, de turnire, de călătorie, frecvente în arta islamică a Egiptului epocii fatimide. (Cf. H. Massé),

Moscheea lui ibn Tulun, din Cairo. Sec. IX.

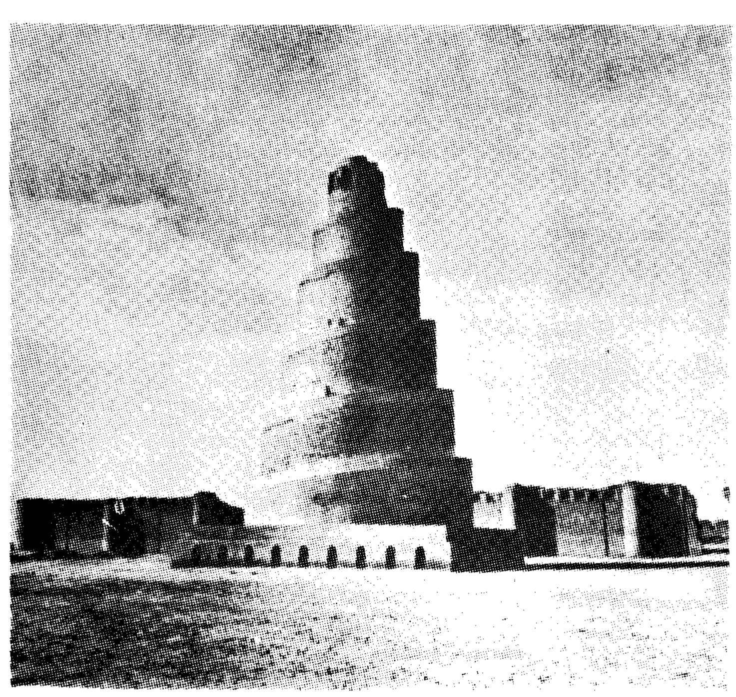
Interiorul „Cupolei Stîncii", din Ierusalim (sec. VII). În primul plan, stînca pe care — potrivit tradiţiei — Abraham se pregătea să-l sacrifice pe fiul său Isaac.

Minaretul marei moschei din Kairuan (nordul Tunisiei), construită începînd din anul 836.

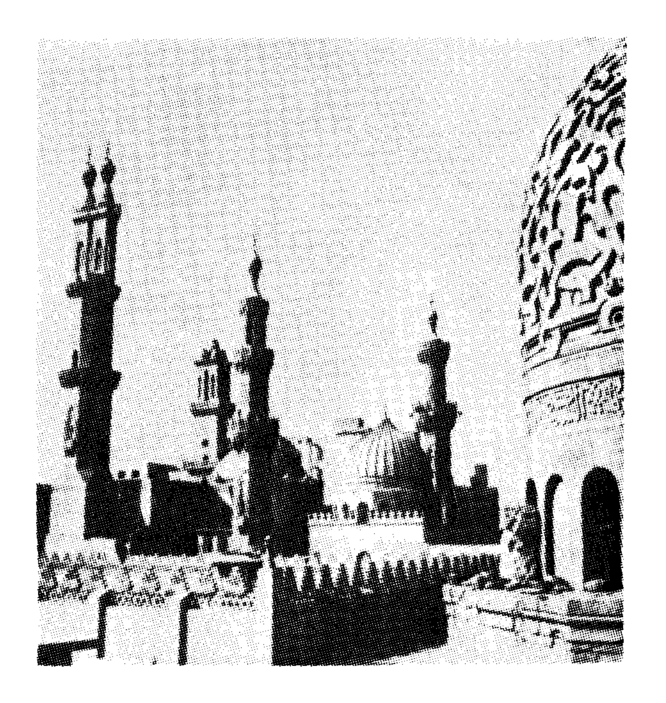

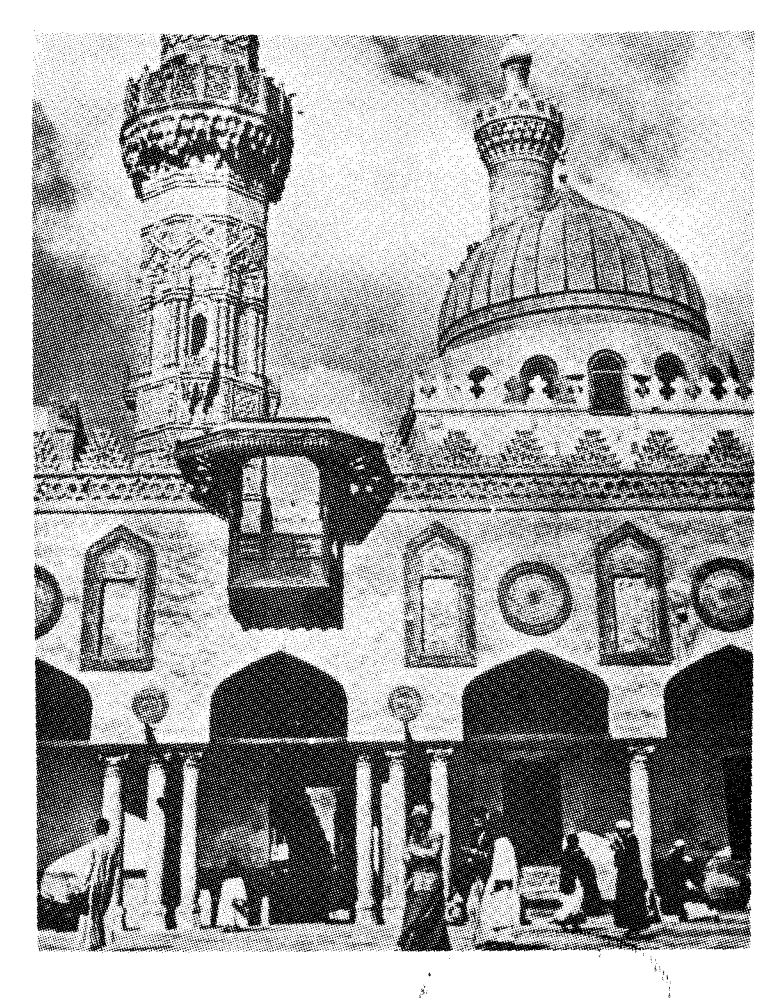
Piatră gravată reprezentînd un dans ritual. Artă primitivă a beduinilor. Muzeul din Amman (Iordania).

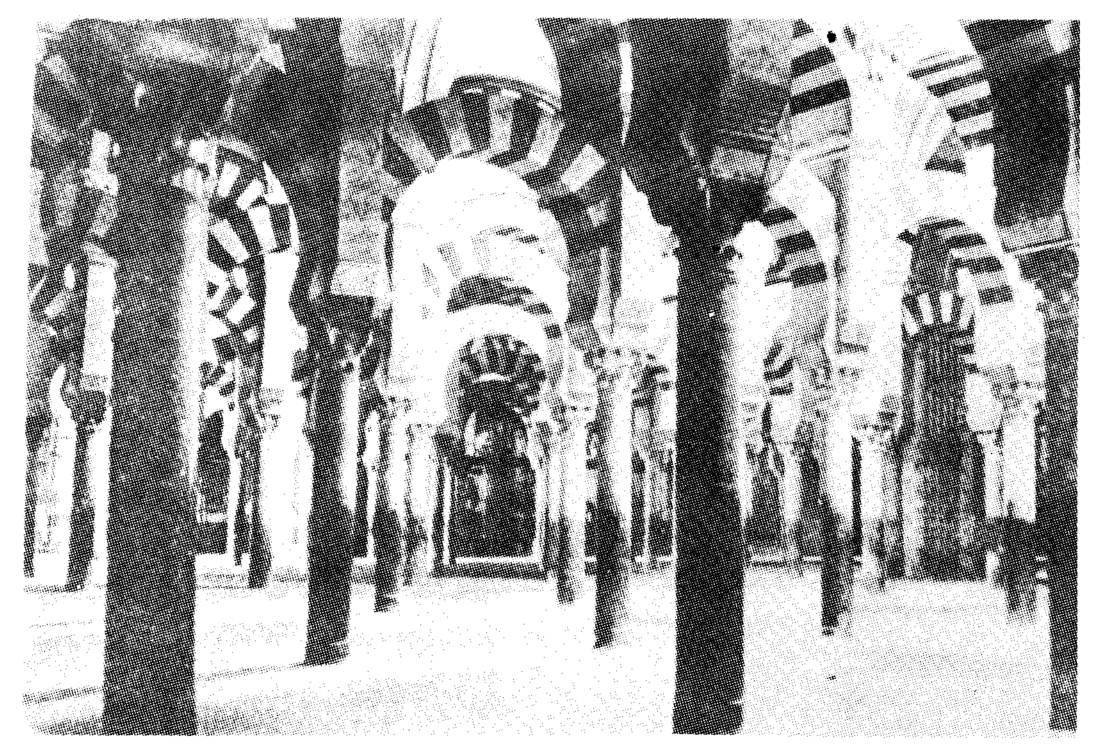
Minaretul helicoidal (derivaţie din *zigurat*-ul mesopotamian) al marei moschei din Samarra (Îrak).

Vedere generală a moscheei Al-Azhar, din Cairo. Construită între 962—977. Minaretele datează dintr-o epocă posterioară.

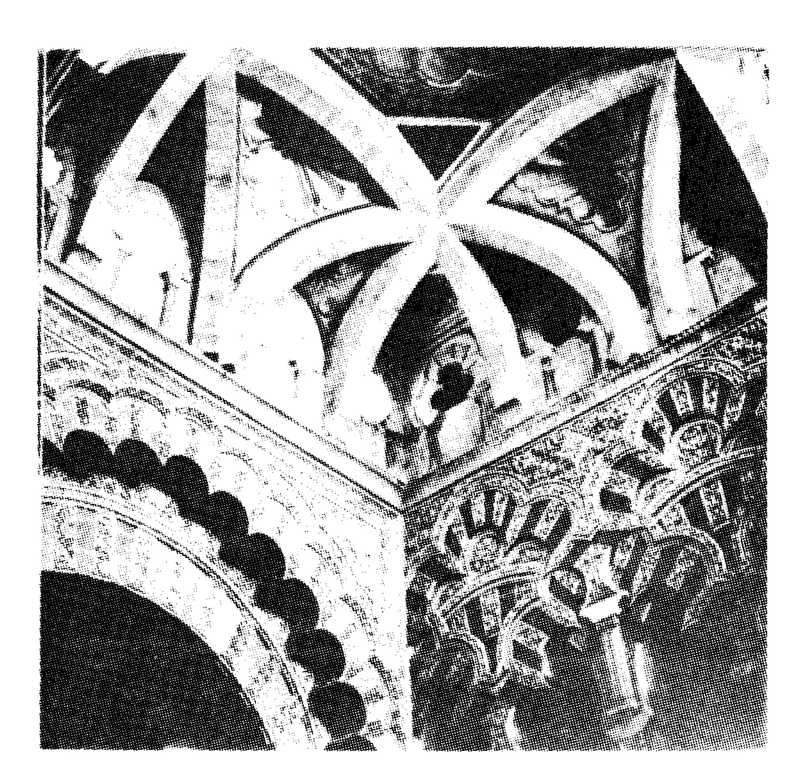

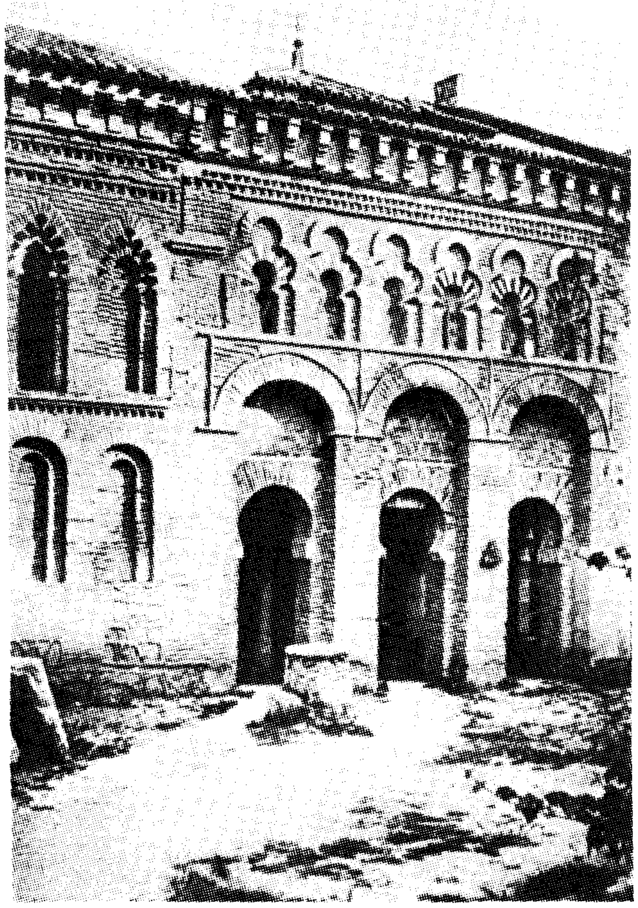
Fațada moscheei Al-Azhar, din Cairo. Încă în sec. X moscheea a fost transformată în *madrasa* (institut superior de studii islamice).

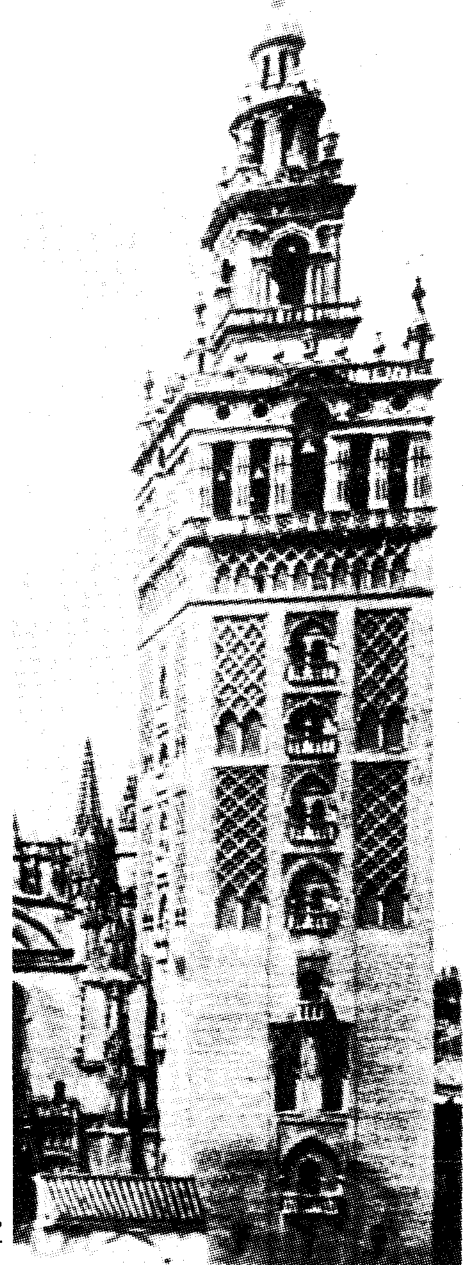
Partea cea mai veche a moscheei din Cordoba, începută în anul 786. Cele 120 de coloane de marmură care împart moscheea în 11 nave transversale şi tot atîtea nave longitudinale, cu capiteluri corintice romane şi, în parte, vizigote.

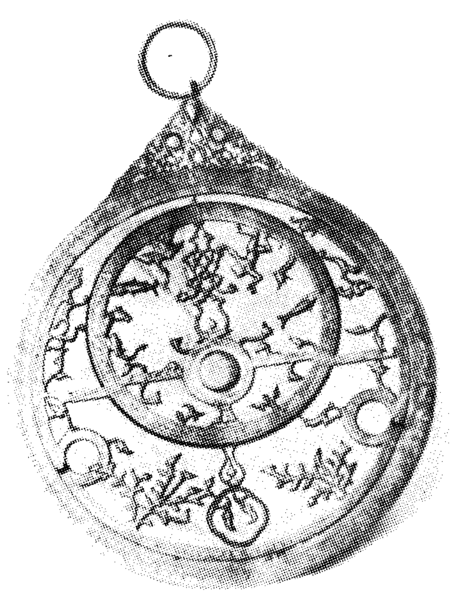
Arce lobulate, din marea moschee din Cordoba.

Fosta mare moschee a orașului Toledo, construită în sec. X. Azi, biserica „Cristo de la Luz“.

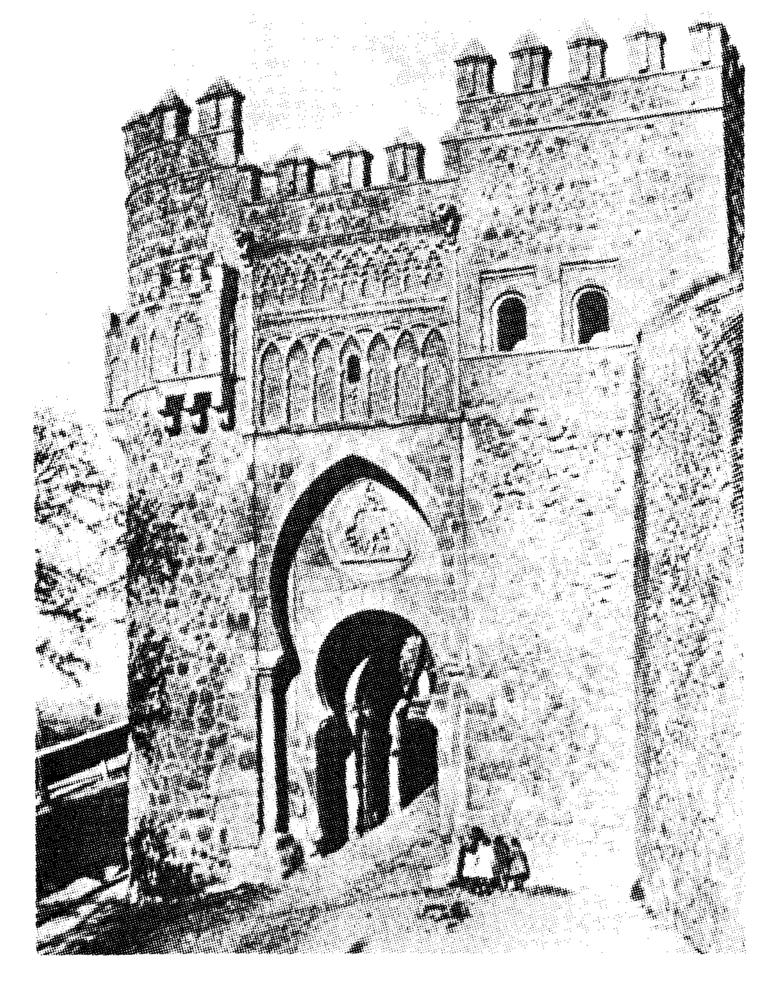
„Giralda“ — fostul minaret al marei moschei din Sevilla, construit între 1171—1197. Corpul superior al construcției, în stilul Renașterii, a fost adăugat în 1568.

Astrolab. Alamă cu incrustații de argint. Construit în 1236. — Muzeul Louvre, Paris.

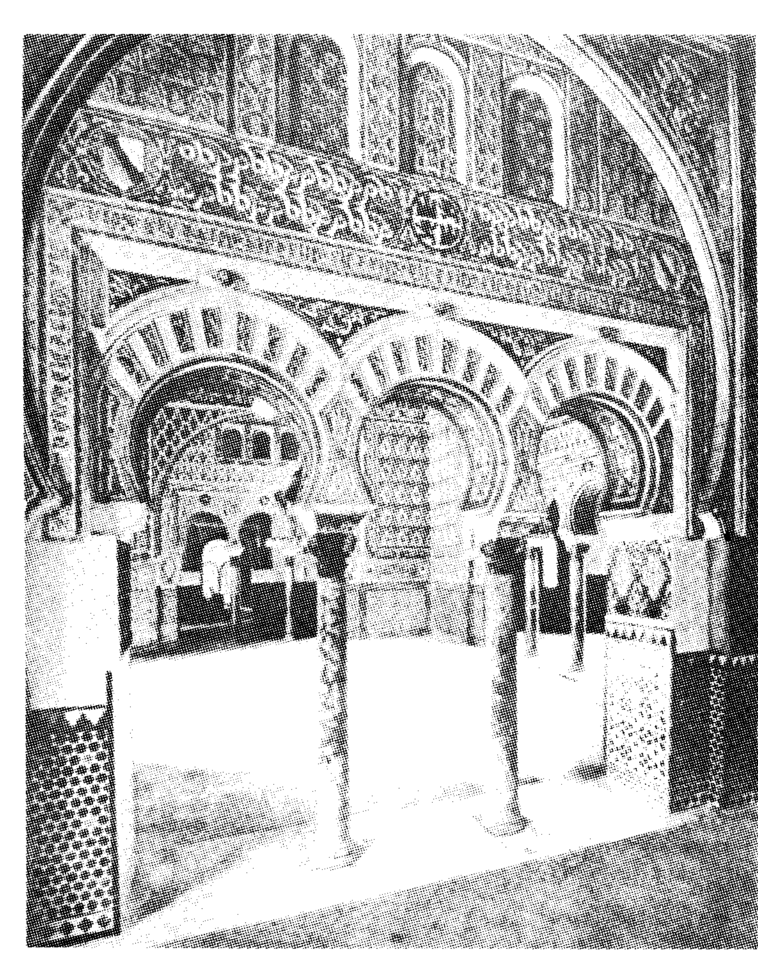

Grifon de bronz, provenind (probabil) din cimitirul din Pisa, unde a fost adus din Egipt de către Amaury, regele Ierusalimului. Sec. X. — Museo Nazionale, Cagliari.

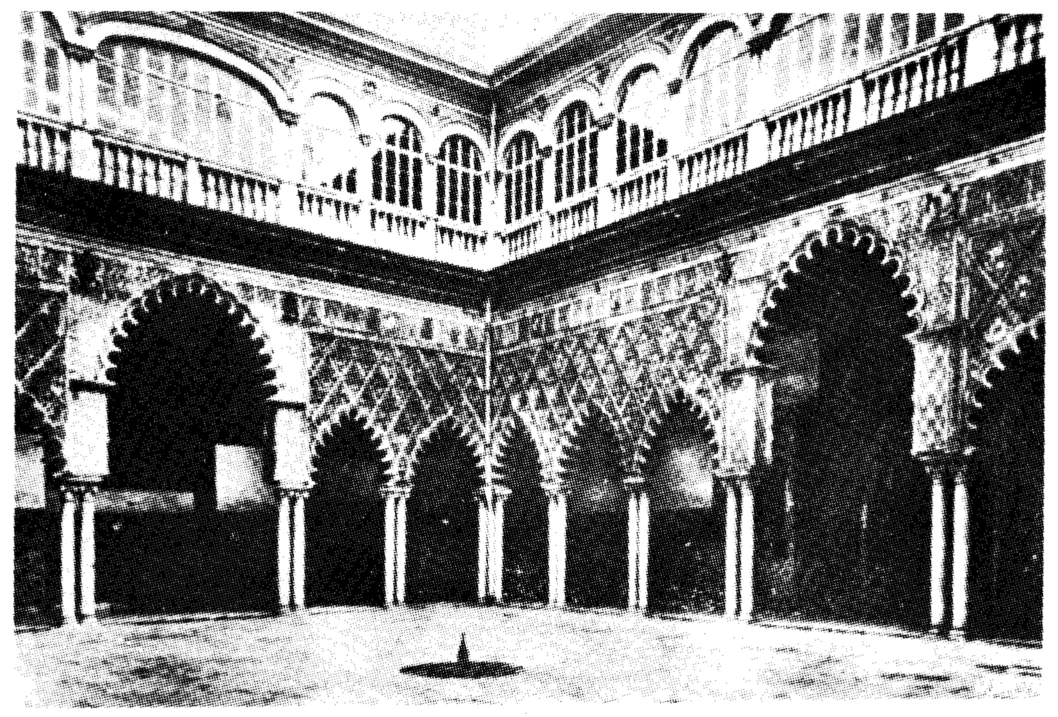

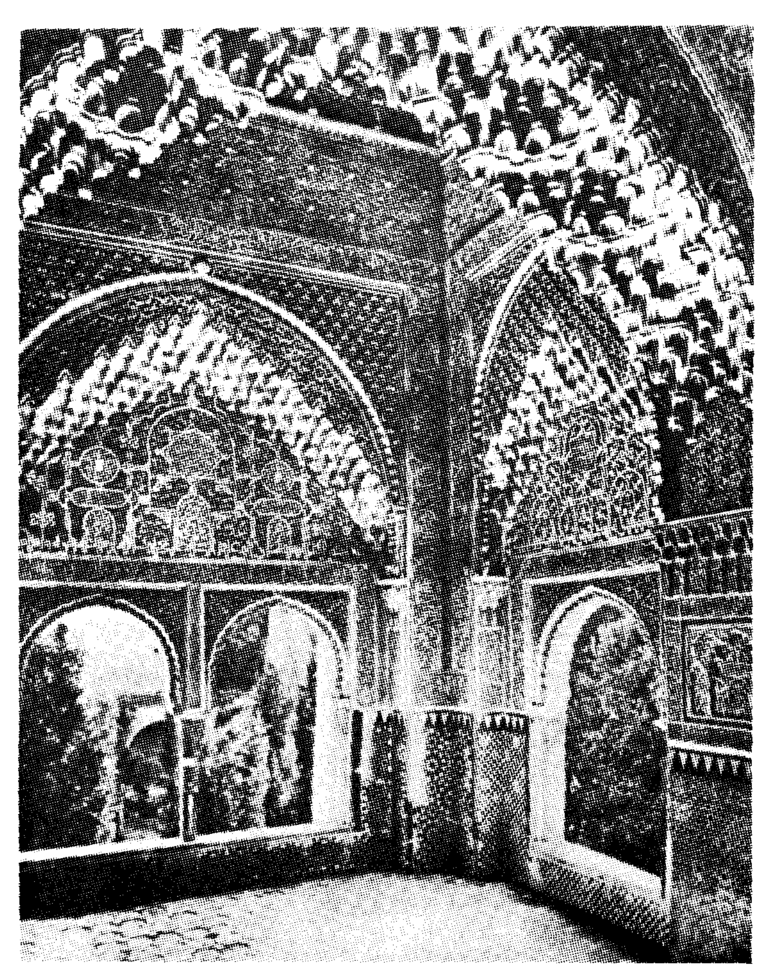
„Poarta Soarelui". Operă de arhitectură arabă, realizată în sec. XII. — Toledo.

„Salonul Ambasadorilor". din *Alcazar*-ul din Sevilla.

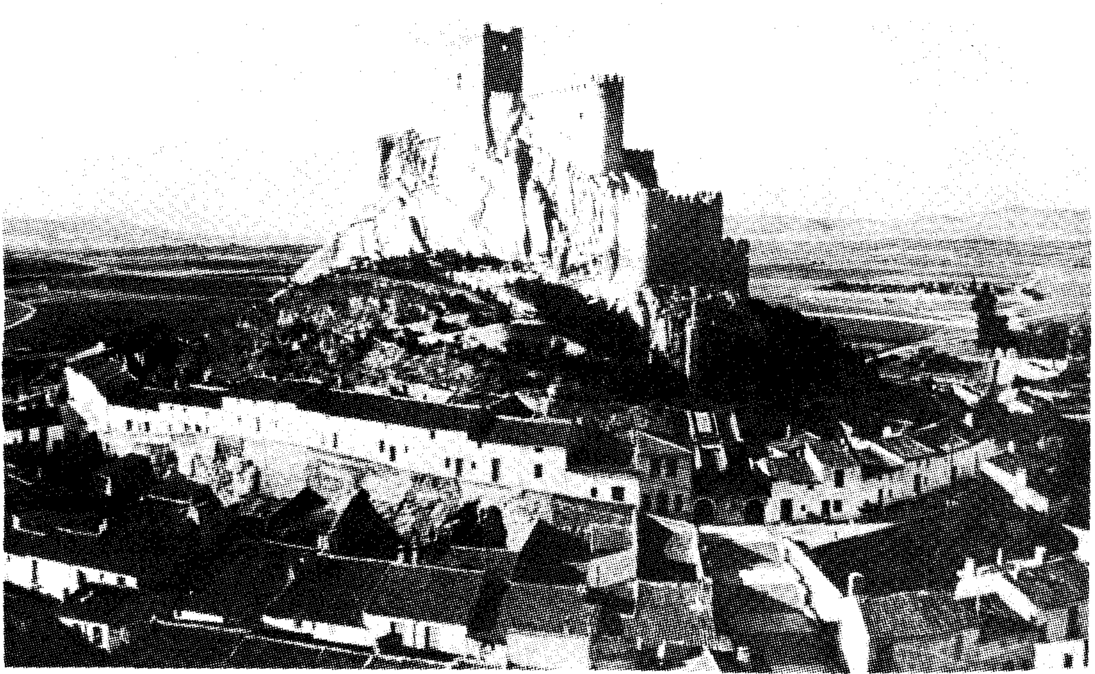
„Patio de las Doncellas". — curte interioară din *Alcazar*-ul din Sevilla.

„Mirador de Daraxa", cu o exuberantă ornamentație de stalactite de stuc, arabescuri de mozaic și faianță policromată. Balconul format din două arcuri deschide o vedere spre una din grădinile palatului *Alhambra*, din Granada.

Cetatea lui al-Mansur Sec. XI. — Castilia.

de ferigă, cu vlăstare de plante sau de viță de vie, încrucișîndu-se în toate direcțiile, nelăsînd spații goale — dar nici supraîncărcate; combinații în care policromia (predominînd auriul, albastrul și roșul) completează efectul magic produs asupra privitorului.

Ceea ce ar putea părea, la prima vedere, un joc lăsat la voia întîmplării, a improvizației necontrolate, este în realitate o compoziție de un echilibru perfect și de o surprinzătoare precizie. Arabescul este „o compoziție decorativă în care se amestecă toate motivele ornamentale, — dar toate mișcîndu-se în jurul unei axe mediane, și în care una din laturile compoziției o repetă pe cealaltă" (M. Gauthier). Iar oroarea de spațiul gol, caracteristică artistului musulman, îl face pe creatorul de arabesc să acopere, complet și uniform ca densitate, suprafața de decorat, cu o ingeniozitate neegalată de nimeni, — fără a „încărca" deloc, fără a da naștere confuziei și fără a crea zone disparate care să dezechilibreze armonia ansamblului. — „La fel ca în arta barbară (notează René Huyghe), suprafața devine o întindere vibrantă, în care lumina este modulată fie prin cromatism — ale cărei străluciri le trezește, — fie printr-un traseu decupat în material. Desenul nu servește deci pentru a degaja forme, ci pentru a nu lăsa moartă nici o porțiune din fondul care urmează a fi decorat. Artistul dispune de un repertoriu mai degrabă vegetal decît animal; căci această artă, la origine o artă a nomazilor, s-a stabilit în regiuni cultivate de secole (...) Arabescul musulman, constituit către sfîrșitul secolului al IX-lea, mai ales în regiunile fatimide, a dezvoltat caracteristica sa rigoare geometrică. Sub aparenta sa confuzie, descoperi repede o ordine rațională: traseul nu mai divaghează în sinuozități și noduri, ca la scandinavi / sau la celți — n.n.O.D. /, el se închide din nou în dispozitive regulate și cu contururi unghiulare, care se îmbină între ele în combinații complexe, dar perfect analizabile în logica lor evidentă"[130].

Este o artă abstractă, o artă de exuberantă fantezie, dar de o fantezie permanent dirijată de intelect. „A compune un tot, în același timp complicat și logic, stufos și coerent, în care ochiului îi place să se piardă și să se regăsească: aceasta este prima grijă a creatorului de arabesc. Muncă de desenator; sau, mai bine zis, de caligraf, — care cere ingeniozitate, o imaginație care știe încotro se îndreaptă, un delicat sentiment al eleganței, și — cu unele excepții — fără nici o înclinație spre observația lumii exterioare" (H. Massé). — Din motive de ordin religios, creatorul de arabesc atribuie în creația sa un loc foarte important unor fraze luate din *Coran*, sau altor sentențe pioase. Din considerente intim legate de virtuțile ornamentale ale orabescului, textele vor fi redate adeseori în vechea caligrafie „cufică" — rigidă, unghiulară, pretîndu-se perfect la stilizare liniară și, prin aceasta, de mare efect decorativ.

În felul acesta, arabescul devine un sugestiv element definitoriu al artei musulmane. O artă care „nu are nimic instinctiv"; ci care — după cum arată și decorativismul arabescului — „este esențialmente rafinată și aristocratică. Nu găsim aici nici acea severitate semnificativă, nici acea intensitate de viață, care crează meritul artelor clasice. Compozițiile Islamului — fie că aveau a face cu fresce sau cu stucuri, cu miniaturi, cu plăci de ceramică smălțuită sau cu sculpturi în lemn —

[130] Și același autor continuă: „Arta islamică este tot atît de abstractă ca arta nordică și germanică; dar nu este, ca aceasta, dinamică, proiectată în aventuri imprevizibile; ea este o epură intelectuală calculată, și — prin disciplina sa gîndită, care preferă torsiunii încrucișarea rigidă — ea se opune vertijului baroc al scandinavilor (și celților — n.n. *O.D.*). Acest caracter intelectual este încă și mai evident în utilizarea decorului epigrafic, care urcă pînă în sec. IX. În acest caz, scrierea însăși furnizează traseul director. Această artă, care se adresează inteligenței, în același timp și prin geometria sa și prin sentențele sale, își va căpăta principala sa desfășurare începînd din secolele XI și XII".

sînt adeseori austere și abstracte; uneori delicate și grațioase, dar întotdeauna de o frumoasă și distinsă eleganță. În arta musulmană nu găsim nimic emoționant sau patetic; dar din acel sens de mister care se degajează din ea și din infinita virtuozitate care se desfășoară aici, putem admira fără rezerve bogăția și armonia" (Gaston Wiet)[131].

MUZICA

Muzica arabă — influențată de practica muzicală a perșilor și bizantinilor — a cunoscut, sub toate raporturile, o dezvoltare și o difuzare excepționale, deși doctrina islamică pură o interzicea (mai ales muzica instrumentală). Poezia și muzica arabilor se îmbinau organic, unele specii lirice, ca *ghazalul*, se cîntau. Efectele spirituale și psihice ale muzicii erau recunoscute (cf. H.G. Farmer). Sufiștii o considerau un mijloc excelent al revelației pe calea extazului. „Extazul este starea derivînd din ascultarea muzicii" — spunea al-Ghazali. Iar în *O mie și una de nopți*: „Pentru unii muzica este o adevărată hrană, pentru alții un medicament". De fapt, mulți medici arabi acceptau metoda unei terapii medicale prin muzică.

Bazele teoriei muzicale arabe — derivînd din cea persană — au fost puse încă din prima jumătate a sec. VIII; atunci au fost formulate și cele opt moduri principale, precum și cele șase moduri ritmice mai răspîndite. În secolele VIII—X au fost traduse în arabă numeroase tratate grecești de teoria muzicii și știința sunetului ale autorilor de cea mai reputată autoritate; influențe ale unora din aceștia se recunosc în cele 7 tratate de teoria muzicii pe care le-a scris al-Kindi (sec. IX). Marele teoretician (și totodată un virtuoz instrumentist) a fost al-Farabi, care în operele sale (*Marea carte despre muzică*, *Stilurile în muzică*, *Despre clasificarea ritmurilor*) discută probleme de estetică și teorie muzicală, de instrumentație, etc. Contribuțiile cele mai importante de teorie muzicală le-a adus Ibn Sina (*Introducere în arta muzicii*). Al-Isfahani (897—967) a adunat texte poetice însoțindu-le de indicații melodice în *Cartea cîntecelor*, o carte de poezie și totodată o adevărată istorie a muzicii arabe, în 20 de volume; iar în sec. IX, Safi al-Din „a fost primul compozitor arab care a lăsat *notări muzicale*" (R.I. Gruber).

Muzica pur instrumentală era mult mai dezvoltată la arabi decît în antichitate, — datorită desigur și marii varietăți de instrumente: de suflat, cu coarde, de percuție (grupul cel mai bogat reprezentat) și de instrumente cu arcuș — unele derivînd din India — între care mai caracteristic era *rebabul*, cu două coarde[131a]. Dar mai apreciată era muzica vocală. Cîntărețul cînta — la fel ca instrumentistul — la unison sau la octavă. (Foarte populari erau cîntăreții evirați, — fie dintr-o pedeapsă, fie pentru a-și păstra astfel o voce de copil). Principiul monodiei predomina chiar și în cazul cînd melodia vocală era acompaniată de instrumente. Armonia era necunoscută; locul ei era suplinit de ornamentele melismatice, procedeu care consta în a cînta notele unei melodii simultan cu cvartele, cvintele sau octavele lor. Aceste capricioase variațiuni ornamental-melismatice, uneori improvizate, sînt un

[131]. Pătrunzînd în spațiul european, „arta musulmană n-a provocat o transformare radicală a formelor sau a ideilor"; iar privită în perspectiva istoriei universale a artei, ea „n-a introdus un element creator sau revoluționar în stare de a-i modifica profund evoluția (...) Arta musulmană a concentrat, pentru a-i da apoi o viață nouă, toată tradiția Orientului Mijlociu, de la Mesopotamia antică pînă la Persia — acest pol anti-occidental din care arta musulmană și-a tras seva cea mai prețioasă" (René Huyghe).

[131a] Foarte popular era — și a rămas pînă azi, în forma sa clasică — *lud*-ul, lăuta, instrument policord cu plectru, care stă la originea lăutelor europene (și — se pare — a viorinei).

echivalent al arabescului din artele plastice — observă G.H. Farmer (care presupune că în acest procedeu specific muzicii arabe și-ar fi aflat muzica europeană întîia sugestie și primul său imbold de a creia arta armoniei).

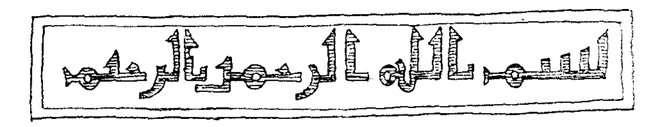
LITERATURA ARABĂ

La beduini, poetul *(șair)*, considerat ca fiind înzestrat de *djini* cu însușiri intelectuale supranaturale, se bucura de un mare prestigiu în cadrul tribului; sfaturile lui erau ascultate, iar laudele aduse tribului său și invectivele la adresa adversarilor cu ocazia unui război erau socotite ca avînd o putere magică.

Producțiile *șair*-ilor din perioada preislamică, memorizate și difuzate pe cale orală de un declamator profesionist *(rāwi)*, au fost adunate mai tîrziu în antologii colective. Dintre cele care s-au păstrat, una conține 126 de poeme a 68 de poeți din sec. VIII; alta, din sec. IX, 914 poeme. Cea mai celebră este *Cartea cîntecelor*, compilată de poetul persan de origine Faradj al-Isfahani (897-967), cuprinzînd 20 de volume (ultima ediție, Cairo, 1926) și incluzînd și biografiile poeților antologați. Este cea mai bogată și mai prețioasă sursă de informații asupra poeziei preislamice și islamice pînă la acea dată. — Prima culegere de poezie preislamică datînd de pe la mijlocul sec. VIII și intitulată *Al-Muallaqāt* („poeme înșirate", „perle alese" —n.n. O.D.) cuprinde șapte lungi poeme *(qaside)*, capodoperele primilor șapte mari poeți preislamici.

Poezia preislamică, apărută și dezvoltată în deșert, este o imagine perfectă a vieții, temperamentului și caracterului beduinilor. Este o poezie nu lipsită de o anumită uniformitate în tematică, dar de o desăvîrșită naturalețe, vigoare, prospețime a senzațiilor, de o surprinzătoare vivacitate și precizie a imaginilor; o poezie senzuală, cu un foarte ascuțit spirit de observație a naturii, nealterat sau atenuat de convenții literare; o poezie strict subiectivă, lipsită de insistente atitudini reflexive, de idealism, sau de acel sentimentalism atît de frecvent în lirica persană (cf. Carlo Bernheimer).

Pînă în perioada abbasidă, literatura arabă era o creație exclusiv a arabilor, reflectînd mentalitatea, tradițiile, realitățile, concepțiile de viață ale arabilor. Perioada preislamică[132] ne-a transmis o producție poetică extrem de interesantă, nu

Scriere numită „cufică" (de la orașul Kufa, unde acest alfabet astfel stilizat a fost folosit mai întîi). Scrierea cufică a rămas în uz pînă în sec. IX, cînd a fost înlocuită cu scrierea actuală — care derivă tot din scrierea „cufică", dar renunțînd la preferința pentru unghiurile și liniile drepte ale acesteia

numai prin valoarea sa documentară asupra vieții beduinilor, ci și prin bogăția producției poetice, prin varietatea temelor, motivelor și modalităților expresive diferențiate ale fiecărui poet în parte.

[132] Cel mai vechi document de limbă arabă cunoscut este un epigraf funerar din sec. IV e.n.; inscripțiile următoare datează din sec. VI și sînt contemporane bogatei producții poetice preislamice.

Poezia preislamică — compusă într-o metrică riguroasă, bazată pe accente cantitative şi pe versuri duble monorime — este remarcabilă în primul rînd prin varietatea tematicii. Natura, iubirea, moartea, omul şi locul său în Univers, afectele familiale, legăturile de sînge dintre membrii tribului, sînt cele mai frecvente. La fel de frecvente sînt şi o serie de motive: lauda de sine, preamărirea tribului, elogiul unui binefăcător, satira, imprecaţia, sentenţe morale şi voluptăţile bachice. Temele nu sînt tratate separat şi exclusiv (cu excepţia elegiei — *muāllaqa*, — specie care are o schemă autonomă), ci sînt încorporate în unităţi compozite, — gen numit *qasida*, — care încep cu versuri tratînd motive multiple, pînă cînd se opresc asupra temei propriu-zise a poemului[133].

Primul — şi cel mai mare — din seria celor şapte poeţi preislamici cunoscuţi[134] ale căror capodopore sînt cuprinse în *al-Muallaqat*, este Imru l'Qais (cca 500—cca 541). Creator al speciilor *qasida* şi *ghazal*[134a], Imru l'Qais este un temperament pasional, un voluptuos al comparaţiilor şi metaforelor în descrierile naturii şi animalelor deşertului — dar şi al plăcerilor pe care i le oferă prezenţa iubitei:

Cu ochii de gazelă, la gît o vînă-i bate,
şi părul despletit îi joacă-ntins pe spate;
obrazul e un licăr de sabie tăioasă,
de-un meşter şlefuit pîn'la orbire, poate.
E palma-mpodobită cu degete de ciucuri
alene răsuciţi, mătăsuri parfumate;
curbura-ncheieturii atîta de perfectă
că nu-i chip să te saturi, oricît priveşti: agat e.
Spre cel din patul ei se-apleacă precum duna,
cu şolduri de nisipuri alene înclinate (...)

(Trad. **Grete Tartler**)

Dar întristat de fragilitatea condiţiei umane poetul se resemnează în faţa puterii inexorabile a destinului:

Grăbim către sfîrşitul fără sorocul scris,
supuşi de băutură şi hrană, ca în vis,
mai slabi ca nişte păsări, sau muştele, sau viermii,
dar mai avani ca lupii spre răul interzis!

(Trad. **G.T.**)

Alţi poeţi ai acestei serii cîntă plăcerile vieţii, ameninţate însă de iminenta moarte (Ṭarafa); descriu cu entuziasm şi în imagini splendide scene de bătălie

[133] Poezia arabă (la fel ca cea persană şi turcă) este bazată pe reguli stricte de prozodie care, apărute în epoca preislamică, au fost dezvoltate într-o foarte detaliată şi precisă convenţie a versificaţiei numită *arud* („ştiinţa versificaţiei"), codificată spre sfîrşitul sec. VIII şi riguros urmată de poeţii islamici consideraţi clasici. *Arud* stabileşte 16 tipuri de metri, în care unitatea de bază este emistihul *(misra)*. Au fost stabilite şi rigide modele de rimă. În catrene rimează versurile 1,2 şi 4; speciile lirice care tratează o temă mistică sau etică sînt rimate în cuplete (aa,bb,cc); speciile *qasida* şi *ghazal* sînt rimate astfel: r,r,a,r,b,r,c,r,d (r reprezentînd sunetul de la sfîrşitul primei *misra* din primul vers). În forma strofică din 5 versuri schema rimelor este: r,r,r,r,/a,a,a,a,r./b,b,b,b,r, — etc.; iar cele de 6 versuri: r,r,r,r,r,r,/a,a,a,a,a,r,/b,b,b,b,b,r, — ş.a.m.d. (cf. Najib Ullah).

[134] „Cei şapte *fuhūl*" (=armăsarii cămilelor), cum îi numesc arabii pe aceşti mari poeţi preislamici. — Din proza epocii preislamice nu s-au păstrat decît fragmente din *Zilele arabilor* — o adevărată „saga" despre luptele tribale. Vor fi existat desigur şi forme rudimentare de proză (răspunsuri date într-o formă cadenţată ale prezicătorilor şi ghicitorilor, omiletică sacră păgînă, proverbe şi ghicitori, etc.).

[134a] *Ghazalul* nu este încă o specie de-sine-stătătoare în epoca preislamică; deocamdată figura într-o *qasida* ca preludiu erotic convenţional *(nasib)*.

(Antar); cultivă genul sentenței, cu accentele melancolice ale bătrîneții (Zuhair); scriu satire și panegirice, exaltînd vitejia beduinului (Ibn Kulthum); narează în tonuri energice momente din viața dură a tribului lor (al-Harith); sau — ca Labid — deplîng moartea unui frate ucis de trăsnet, cu accente elegiace mereu reluate în poezia arabă de mai tîrziu[135].

Pe lîngă acești poeți ai vieții beduinilor mai erau și poeții profesioniști de curte (ca Adi ibn Zaid) care, în versuri elegante, celebrează frumusețea femeii, muzica și vinul, sau contemplă melancolici vestigiile trecutului, meditînd asupra caducității vieții și a gloriei apuse. — Din grupul de poete ale erei preislamice se detașează al-Khansa (cca 575-cca 664), supranumită „regina elegiei arabe" — gen pe care îl ilustrează poemele în care își plînge moartea fratelui:

Veghez într-amintirea de seara cum se lasă
și pînă-n zori lovită-s de a durerii coasă
ce l-a tăiat pe Sakhr. Și ce băiat fusese! (...)
Obrazu-i mi-amintește a soarelui ivire
și orice asfințire făptura-i luminoasă;
de n-aș vedea în juru-mi atîția căinîndu-și
pierduții frați, suflarea aș vrea din trup să-mi iasă (...)

(Trad. **Nicolae Dobrișan**)

Iar din grupul decavaților poeți „disperați" *(saalik)*, mîndri de viața lor de decăzuți, bandiți și ucigași, cultivînd o poezie violentă, aridă și lugubră, cel mai notoriu este Sanfara (sec. V-încep. sec. VI), — poetul tîlhar „ai cărui adevărați prieteni sînt șacalul, pantera, hiena, spada și arcul": un „bastard delincvent, care își face materia cîntecului său din sînge, dezolare și abjecția morală a vieții lui" (Fr. Gabrieli). Iată „Testamentul", scris în captivitate:

Nu mă-ngropați! De chinul meu, hiena cea bolnavă
Să-și bată joc crăpînd de zor din hoitul meu, hulpavă.
Va fi înfiptă tigva mea în par, la cea răscruce
Și leșul tot la corbi pe cîmp cu mare-alai l-or duce.
Nădejde — ioc! M-or blestema neveste, tați și mumă —
Răsplată la fărădelegi și viața mea nebună!

(Trad. **Ilie Bădicuț**)

Proza literară arabă începe cu *Coranul;* proză ritmată, cu versete fără o structură ritmică uniformă, de lungimi inegale (de la 3—4 cuvinte pînă la altele de 30—40), cu rime finale, sau, de cele mai multe ori, asonanțe[136].

Deși, în intenția sa, *Coranul* este conceput ca un *corpus* de doctrină religioasă comunicată prin „revelații", conținînd totodată și norme juridice, etice, sociale, de gîndire și acțiune, totuși numeroase pasaje de autentică valoare literară (uneori admirabile) se regăsesc de-a lungul operei; și, în special, în *„suratele meccane"* — aproximativ 80 din totalul de 114 — datînd de la începutul activității Profetului (dar care, așezate într-o ordine inversată, ocupă ultimele trei sferturi din spațiul operei).

[135] Vd. *Cele șapte muallaqate*, în versiunea Gretei Tartler („primele traduceri integrate în formă poetică ce s-au făcut într-o limbă europeană" — precizează traducătoarea). De asemenea, *Antologie de poezie arabă* (vd. *Bibliografia)*.

[136] Dar *suratele* din perioada tîrzie, „nu mai păstrează din schema ritmică inițială decît rima finală, adeseori redusă la o istovită asonanță" (Fr. Gabrieli).

Legendele religioase arabe sau (cele mai multe) biblice — despre Noe, Abraham, Moise, Iisus, ş.a.[137] — sînt povestite cu o artă narativă ce captivează tocmai prin simplitatea şi ingenuitatea ei (fără ca arabii să fi avut, totuşi, geniu epic). Sub acest raport, exemplară este istoria lui Iosif — „cea mai frumoasă dintre povestiri", cum este de obicei numită (*sura* XII). Nu lipsesc descrierile în linii precise, imagini grandioase, impresionante viziuni escatologice, — alături de notaţia unor elemente personale (*suratele* XXXIII, LXXX, CXI, ş.a.). Intenţia apologetică sau edificatoare a textului este adeseori susţinută de frumuseţea imaginilor, sau de tonul retoric solemn, ca în *sura* intitulată „a Soarelui" (XCI). De un cert efect asupra cititorului sînt înseşi titlurile *suratelor*, în acelaşi timp poetice şi nelămurite, enigmatice: sau, ambiguitatea multor expresii şi obscuritatea (intenţionată?) a unor cuvinte ori fraze întregi[138]. Remarcabil, prin elevaţia susţinută a tonului şi coloritul imaginilor, este acel lung fragment, adevărat „Imn al Creaţiunii" (*sura* XVI, 3—17).

Ceea ce trebuie avut în vedere la lectura *Coranului* este, în fine, şi faptul că „arta recitativă a *Coranului* a ştiut scoate din recitare cele mai sugestive efecte acustice": căci *Coranul* „nu este făcut să fie citit doar din ochi, ci psalmodiat şi ascultat, gustat muzical, într-o alternare de sunete şi de pauze, într-o gamă de tonuri, în care pentru un oriental rezidă — dincolo de pura semnificaţie logică a cuvintelor — o mare parte din farmecul său" (Fr. Gabrieli).

Literatura epocii omayyade, în care predomină net poezia, nu continuă tradiţia poeziei preislamice; spre deosebire de literatura epocii abbaside, încă mai este o literatură creată exclusiv de arabi. Dar personalitatea Profetului, sau învăţăturile lui, nu îşi găsesc în această literatură o reflectare deosebită: rare sînt versurile apologetice ocazionale pe care să i le fi închinat poeţii[139].

Marii poeţi ai epocii omayyade sînt al-Akhtal (640-cca 710) — care schiţează momente din viaţa de curte şi scene de vînătoare, cîntă plăcerile ospeţelor, face elogiul califilor sau adresează satire femeilor şi asceţilor:

În Ramadan de bunăvoie nu ţin post,
jertfite vite să mănînc nu-s prost,
şi nu mă scol chemînd la ruga de cu noapte;
să strig precum asinul n-are rost!
În răcorosul vînt de nord voi bea de zor
şi-am să îngenunchez doar la iviri de zori!

(Trad. **N.D.**)

— şi Ibn Abi Rabīa (644-711), — un fel de „Ovidius al Arabiei", care a lăsat o culegere de graţioase şi spirituale poezii erotice, imagine a vieţii galante citadine:

Stîrneau liticrele inimi:
un stol ce pe culmea Hadjun e
mînat: şi în ele-s ascunse
gazele cu ochi de tăciune (...)
Cea crudă mergea legănîndu-şi
răsfăţul în inimi nebune —

[137] Pasaje dintre cele mai realizate din punct de vedere literar sînt de căutat în *suratele* III, VI, XIX, ş.a.; şi îndeosebi în structura dramatică şi patetică a viziunii Judecăţii de Apoi (*sura* XXXVII).

[138] „Defectul capital al narativei coranice este obscuritatea şi caracterul său fragmentar" (Fr. Gabrieli). — Apreciere care, chiar acceptabilă eventual, în optica unui european, nu poate nega valorile literare de ansamblu ale *Coranului*.

[139] Dealtminteri, nici lui Muhammad nu-i plăceau poeţii; dimpotrivă, era înclinat să-i asimileze cu prezicătorii şi cu ghicitorii păgîni!

căci dragostea mea îi dăduse
în inimi puteri de-a răpune (...)

(Trad. **N.D.**)

(De menționat că istoria literaturii arabe clasice înregistrează și producțiile poetice ale unor califi — ca Yazid I, al-Walid II. ș.a., — precum și a multor poetese).

Proza literară a epocii omayyade începe odată cu transcrierea tradițiilor *(hadit)* referitoare la învățătura Profetului; și cu seria inițiată de Ibn Ishaq (m. 867) — de biografii ale lui Muhammad.

Lunga perioadă, de cinci secole, a dinastiei abbaside a însemnat o epocă de reînnoire a poeziei; care, eliberată acum de vechile scheme, abundă în descrieri de palate și grădini, glorificînd dragostea, frumusețea cîntărețelor sclave, savoarea vinului, pasiunea vînătorii, — dar uneori mai lasă să se strecoare și îndoieli în materie de religie.

Mulți poeți sînt iranieni arabizați. Cel mai renumit, Abu Nuwās (747-813) — acest „Anacreon arabo-persan", cum a fost numit — excelează în poezia de decentă (dar nu totdeauna) galanterie și în tratarea motivului bachic. Iată poemul „Baie":

Cămașa-i curge să se toarne apă,
Obrajii, neprihana-n roș' i-adapă.
I-a-mbrățișat văzduhul trupul, goală,
Mai blînda-i gingășie-n el s-o-ncapă.
Ca apa, tihna de la ea adie
Spre apa, mîngîierea-i stînd s-o-ncapă.
Dorința împlinindu-și, se înalță,
În pripă vrea să se-nfășoare-n capă:
Ci vede-un ochi priveghetor în preajmă:
Perdeaua beznei pe lumină scapă,
Iar dimineața lunecă sub noapte
Și apă cade-n picuri peste apă.

(Trad. **I.B.**)

Alții, cultivă o poezie erotică a cărei concepție despre iubire o anticipează cu 3—4 secole pe cea a poeților provensali; alții, sînt spirite frămîntate de întrebări și îndoieli filosofice-religioase, obsedate de gîndul morții — ca Abu al-Atahiya (748-cca 826), primul poet-filosof arab, un liber-cugetător și un îndurerat pesimist:

O, tu ce-n față crezi norocul
și care-n spate ai sorocul!
Doar munca și credința-l scapă
pe cel ce vremile sufocu-l.
Nu-i șiretlic s-alunge boala
de moarte și să-i schimbe locul.
Întreabă despre regi! Uitarea
și peste ei și-a pus obrocul.

(Trad. **N.D.**)

În schimb, Ibn al-Rumi (835-897) — în ale cărui poeme și-au găsit ecou evenimentele dramatice ale timpului, viața celor de la curte dar și a celor oropsiți —

contemplă cu ochi melancolici natura, lăsîndu-se pătruns de nostalgii şi manifestînd o deosebită predispoziţie spre confesiunea autobiografică:

(...) Mi-ajunge ca răsplată că ne întoarcem iarăşi
în adăpostul veşnic — şi eu, şi alba-mi pleată;
căci pot să jur! nu-i viaţa acelui ce pierdut-a
junia, decît chin şi pedeapsă necurmată!
(...) Mi-aduc de tinereţe aminte albe grindini
a dinţilor iubitei, şi roua lor ce-mbată;
mi-aduc de tinereţe aminte ochii ei —
săgeţi nimeritoare pentru făptura toată!
(...) Ea a plecat: nu-i pasă; eu plec, şi mă cuprinde
o jale precum steaua ce cade-nflăcărată (...)

(Trad. **G.T.**)

Dar poetul care a avut o influenţă profundă asupra poeziei arabe de mai tîrziu a fost al-Mutanabbi (915—965), onorat de curţile princiare din Siria, Egipt, Bagdad şi Persia, pentru accentele retorice şi imaginile strălucitoare, baroce ale poeziei sale, — fie că închină o laudă iubitei:

Paznicii ştiau că noaptea ai să-mi vii, ca o văpaie,
fiindcă unde-ţi calcă pasul întunericul se-ogoaie;
tulburarea ţi-e, Maliha, un parfum de mosc — şi-arată
nărilor pe unde trece drumul tău de stea bălaie (...)

(Trad. **N.D.**)

Fie că exaltă idealul războinic al arabismului cuceritor:

(...)Cum de s-au gîndit să darme bizantini şi ruşi zidirea
cînd i-s stîlpii de străpungeri ale lăncii, ne-nfricate?
(...) Pe Allah! Pojaru-acesta a topit ce n-are vlagă
şi cruţate-au fost doar săbii şi viteji ce pot răzbate;
s-au zdrobit de zale spade, lănci prea slabe sau uşoare,
au fugit aceia care sînt viteji pe jumătate (...)

(Trad. **N.D.**)

Epoca de aur a poeziei islamismului oriental[146] se încheie cu dramatica figură a lui al-Maarri (973-1058) — „cel mai mare liber-cugetător al literaturii islamice şi unul din cei mai de seamă filosofi pesimişti din lume" (Najib Ullah). Orb din copilărie, dedicîndu-se cu toate acestea unei febrile activităţi de studiu, de erudiţie filologică şi lexicologică, al-Maarri a fost în primul rînd un poet-filosof, un spirit muncit de îndoieli şi de contradicţii ireconciliabile: un precursor arab al persanului Omar Khayyam. „În compoziţii scurte, chiar de numai două sau trei versuri, el toarnă esenţa unor meditaţii personale asupra vieţii, destinului, revelaţiei şi lumii de dincolo, — asupra lui Dumnezeu, a omului şi a societăţii umane" (Fr. Gabrieli). — Iată două asemenea poeme:

Deodată mă aflu în trei închisori
şi cugetul nu mă-ntreba ce-ndură:
vederea pierdut-am, în casă-s închis,
şi suflet-i strîns în stricata-mi făptură.

[146] O menţiune specială merită poezia mistică, legată de direcţia religioasă a sufismului; o poezie care a înflorit începînd din sec. IX, şi ai cărei exponenţi mai cunoscuţi sînt al-Hallad (858—922), Ibn Arabi (1165—1240) şi Omar ibn al-Farid (1181—1235).

*

Dă de pomană păsării care vine-n zori
din apă-un strop (mai demnă-i ca orice muritor).
Ci păsările nu ți-au făcut vreo nedreptate,
dar oamenii te fac de rău să te-nfiori.
Destinul veșnic, iată, ne-mparte spre trăire,
dar spre țărînă-asemeni suntem de călători.
Și zilele, pe rînd, ne amintesc de fapte:
le-mbrățișăm o vreme, apoi dispar în nori.

(Trad. G.T.)

Pentru al-Maarri, „unica certitudine este neîncrederea, unica realitate durerea, răutatea și prostia oamenilor. Allah al musulmanilor nu este total absent, dar de cele mai multe ori el se dizolvă sub critica corosivă adusă de poet tuturor religiilor revelate". Singura consolare este caritatea, — pe care poetul o dorește extinsă în beneficiul tuturor viețuitoarelor. — Stilul lui al-Maarri este adeseori contorsionat și obscur:

O formă e de alta deosebită-n viață:
dar dacă mor, prin ce le mai vezi deosebite?
(...) Află-n cuvînt minciună; prietenii: dușmani;
neîndemînarea, vezi că pe meșteri îi înghite;
minciună-i bucuria; averea: sărăcie;
cartea: e neștiință; mintea: nenorociri cumplite.

(Trad. G.T.)

Încît, nu prin valorile formale, pur estetice, ci prin neliniștile sale filosofice a impresionat epoca în care a trăit „acest eterodox, pe care azi Siria îl consideră gloria sa națională" (Fr. Gabrieli).

În Occident, poezia arabă a cunoscut o strălucire deosebită în Spania musulmană, unde, la sfîrșitul secolului al IX-lea, și-a creat și o formă strofică nouă, numită *zejel*[141]. Ceea ce caracterizează poezia arabo-iberică este prețiozitatea, conceptismul și virtuozitatea tehnică; la care se adaugă o notă de nostalgie a arabismului oriental atît de îndepărtat. Apoi — preeminența tematicii erotice, a iubirii curtene, galante, cu cazuistica, dialectica și întregul arsenal de motive și de procedee ce anunță poezia trubadurilor (pe care o va influența).

Această poezie a fost cultivată și de marele erudit, teolog, jurist și istoric Ibn Hazm (994—1064), autorul unui mic manual de dragoste, în versuri. Dar cel mai mare poet al Spaniei islamice a fost Ibn Zaidun (1003—1070). Iubirea pasională, frumusețile naturii și nostalgia Cordobei sale natale sînt temele principale ale poeziei lui Ibn Zaidun: o poezie de o deosebită spontaneitate și muzicalitate, de eleganță și grație specific arabo-andaluză:

(...) Tu ești pentru privirea-mi ce strînge prin grădini
*o roză veșnic fragedă, -o floare de nisrin**;
tu ești însăși văpaia ce vieții mele toarnă
nădejdi și bucurie, dulcețile din plin;

[141] Sau *zagial*. Este o formă fixă în care strofele de cîte 4 versuri alternează cu refrene compuse din 2 versuri. Rima urmează schema: a,a,a,b,/ b,b,/ c,c,c,b,/ b,b,/ d,d,d,b,/ b,b,/ — etc. „Această formă strofică este proprie unui cîntec, nu monodic, ci coral și popular"; strofele erau „cîntate de un solist, căruia publicul i se asocia în formă de cor, repetînd refrenul după fiecare strofă" (R. Menendez Pidal).

* Specie de trandafir alb.

sau raiul unde mîndru veştmîntul fericirii
purtat-am într-o vreme cu trene de lumini (...)

(Trad. N.D.)

Poezia strofică creată în Andaluzia *(zejel)*, care foloseşte limba arabă populară locală, s-a bucurat de un succes imens şi în lumea musulmană din Orient datorită celor aproape 180 de poeme ale cordobanului Ibn Quzmān (m. 1160). Marea popularitate i-a fost asigurată de accentele senzuale îndrăzneţe ale poeziei sale erotice, — în care se strecoară des şi imagini din viaţa de toate zilele, cu tipuri transpuse din realitatea străzii, a pieţei, a cartierelor Cordobei, cu felul lor familiar de a vorbi: o poezie impregnată de un spirit realist, la antipodul celei elegante, rafinate, a poeţilor de curte.

Caracterul cosmopolit al societăţii musulmane culte din epoca abbasidă a stimulat gustul pentru cunoaşterea vechilor culturi şi civilizaţii, cu abordarea unor teme cît mai variate. Ca urmare, proza literară arabă medievală şi-a găsit acum expresia tipică în *adab:* o producţie care tratează un subiect sau o materie din cele mai variate domenii — de la ştiinţă pînă la teologie, filosofie sau etică, pînă la anecdotică, istorie sau la descrierea unor obiceiuri din ţări exotice, — cu singura condiţie de a nu le trata tehnic, ci doar de a le face accesibile unui public larg. Fără aceste colecţii de *adab*, cunoştinţele noastre despre civilizaţia şi cultura arabă ar fi rămas cu multe lacune[142].

Proza populară de imaginaţie, elaborată aproape exclusiv pe teritoriul Egiptului musulman, — o literatură dispreţuită de mediul cult al epocii şi, într-adevăr, prezentînd mai mult un interes de ordin folcloric, cultural-documentar, decît propriu-zis artistic — este reprezentată în primul rînd de romanul popular eroic şi de aventură. Prototipul acestei categorii, binecunoscut şi în Occident prin numeroase traduceri, (una, datorată chiar lui Lamartine), este *Romanul lui Antar*, — viaţa romanţată a celebrului poet şi războinic arab din epoca preislamică, un „roman cavaleresc" în proză ritmată cu intercalări de versuri, scris în sec. XII de un scriitor anonim, pe baza vechilor legende despre popularul erou[143].

Cea mai cunoscută (în Europa) operă a literaturii arabe, *O mie şi una de nopţi (Alf laila va laila)*, este arabă doar prin ambianţa islamică în care se desfăşoară acţiunea (din Irak, Siria şi mai ales Egipt) şi prin limbă: o limbă arabă populară, limba vorbirii cotidiene, (mai exact: un reflex literaturizat al limbii vorbite), fără calităţile artistice ale arabei clasice. Ca origine însă (cel mai vechi manuscris arab cunoscut — un scurt fragment — datează din sec. IX), povestirile provin dintr-un fond principal narativ indian, ajuns în Persia abbasidă, apoi tradus în arabă; această materie epică a căpătat o dezvoltare în Irak şi o amplificare considerabilă în Egipt. Primul nucleu, reprezentat de povestirea-cadru şi de alte cîteva naraţiuni, este de origine indo-iranică; al doilea nucleu, arabo-irakian, este constituit

[142] Una din aceste culegeri, datorată scriitorului Abu l'Faradj al-Isfahani (m. 967), intitulată *Cartea cîntecelor (Kitab al-aghani)*, ocupă nu mai puţin de 20 de volume masive. — Primul mare succes l-a înregistrat genul *adab* prin culegerea lui Ibn al-Muqaffa (m. cca 757) — persan de origine — de scurte povestiri cu animale care se încheie cu concluzii moralizatoare referitoare la condiţia umană, intitulată *Kalila şi Dimna*, o prelucrare după versiunea din sec. VI în pahlavi a fabulelor indiene din *Panciatantra*, conţinînd şi două cărţi din *Mahabharata*.

[143] Fiul unui emir arab şi al unei sclave creştine etiopiene, Antar se remarcă de timpuriu prin vitejia sa în lupte, devine căpetenia tribului şi se căsătoreşte cu vara sa (căreia îi sînt dedicate versurile incluse în roman). După mai multe peripeţii şi războaie victorioase ajunge în Abisinia, unde află că mama sa, luată pe timpuri prizonieră de război, fusese din familie regală. După mai multe alte fapte vitejeşti, eroul moare ucis prin trădare.

din povestiri care au în centrul naraţiunii figura sultanului[143a] Harun al-Raşid. Al treilea strat epic — şi cel mai bogat, adăugat în procesul de elaborare a operei pe teritoriul Egiptului — reflectă masiv ambianţa, tipurile, obiceiurile, credinţele acestui mediu arabo-egiptean.

Toate aceste straturi suprapunîndu-se, au dat un ansamblu neunitar, destul de capricios, de dezordonat, — de basme, fabule, anecdote, istorii diverse, ş.a. (Redactarea în forma actuală datează din jurul anului 1400). Occidentul a gustat în această operă poveştile feerice, sau cele de aventuri, sau cele care narează călătorii extraordinare, sau fastuosul cadru oriental, sau pitorescul local din cadrul vieţii poporului ori a curţii; şi, bineînţeles, numeroasele povestiri erotice, fie cele de un sentimentalism fad, fie cele picante (şi uneori chiar obscene). — Cît despre valoarea literară, artistică, a operei, aceasta este modestă (În literatura arabă, *O mie şi una de nopţi* nu este considerată o operă „clasică"). Adevărate bijuterii literare sînt povestirile care schiţează figuri locale şi descriu mediul popular din Egiptul islamic; sau cele care ilustrează, ironic, savuros, dar şi cu un realism aspru, falsitatea, viclenia şi răutatea oamenilor. Azi, în lumea Orientului Apropiat, tocmai aceste valori literare autentice din *O mie şi una de nopţi* sînt apreciate[144].

CULTURA ŞI CIVILIZAŢIA ISLAMICĂ ÎN EUROPA MEDIEVALĂ

Norman Daniel notează că „Evul Mediu în Europa (potrivit periodizării convenţionale) este o perioadă istorică ce coincide *grosso modo* cu perioada măreţiei arabe"; şi că, împotriva prejudecăţii relative la o pretinsă opoziţie ireductibilă între cele două lumi (creştină şi islamică, europeană şi arabă), „în realitate poate că n-avem dreptate să credem că aria ce se întindea din Europa pînă în Asia Occidentală şi Centrală ar fi fost separată în două părţi". Aceasta, nici chiar sub raportul religiei[145]; cu atît mai puţin în domeniul vieţii culturale, în care măcar trei fenomene sînt comune Europei medievale şi Islamului: preluarea tradiţiilor culturale antice (ale culturii latine în Europa şi, respectiv, ale celei greceşti — inclusiv elenistice — în lumea islamică); folosirea unei singure limbi de cultură (latina, respectiv araba): şi interesul comun pentru cele patru mari sectoare ale ştiinţei sau teologiei (gramatica, prozodia, dreptul canonic şi doctrina predestinării), — cărora arabii le-au adăugat alte cinci, cultivîndu-le cu un interes deosebit: matematica, astronomia, ştiinţele naturale, geografia, şi — mai ales — medicina.

Expansiunea atît de rapidă a arabilor pe o arie care se întindea de la graniţele Chinei pînă la ţărmurile Atlanticului şi de la Samarkand sau Cordoba pînă la Tombuctu, se explică, desigur, şi prin elanul războinic susţinut de un suport religios. Dar, în primul rînd, se explică prin reformele economice şi sociale pe care le aduceau

143a La început, *sultan* însemna „putere": titlul era inferior celui de „calif", chiar dacă acel calif rămăsese doar o marionetă, Titlul de *sultan* apare în 1055, cînd califul abbasid îl conferă, printr-o diplomă, lui Mahmud din Ghazna, întemeietorul dinastiei seldjucide.

144 În Europa, opera a fost cunoscută mai întîi prin adaptarea lui Antoine Galland (1704); dintre cele mai bune traduceri (complete) într-o limbă europeană este considerată (fapt discutabil) cea franceză a dr-ului Mardrus (1904, în 18 vol.). La noi, prima versiune, apărută în prima jumătate a secolului trecut, este cea a lui I. Barac (în 8 vol.).

145 În care multe puncte comune privind cultul îi apropiau pe musulmani de creştini: rugăciunea zilnică repetată (la creştini — de către călugări) la ore fixe; abluţiunile rituale; datoria morală de a-i ajuta pe cei săraci şi nevoiaşi; pelerinajele la locurile sfinte (la creştini — Ierusalim, Roma, Santiago de Compostella, etc.); combaterea superstiţiilor considerate ca reminiscenţe păgîne, venerarea sfinţilor şi a relicvelor; practicarea ascetismului (dar de către musulmani, mai rar) şi formularea unor doctrine ascetice sau mistice, etc.

în țările cucerite; prin menținerea vechilor structuri administrative și a vechilor funcționari locali; prin toleranța religioasă a arabilor; prin deschiderea pe care o arătau spre cultura de veche tradiție a celor supuși; și prin noul tip de comunitate socială pe care îl propuneau, în care toți cei ce acceptau islamismul erau considerați egali cuceritorilor, deasupra oricărei ierarhii sociale. De aceea, arabii erau primiți ca eliberatori de sub opresiunea politică și socială, sau a persecuțiilor religioase. Iar sub raport cultural, aportul arabilor a fost considerabil. Încît, la cele două culturi și civilizații receptate de Europa în curs de formare — cea greco-romană și cea adusă de creștinism — s-a adăugat și componenta arabo-islamică.

„Atitudinea creștinilor față de Islam a fost mult mai bigotă și mai intolerantă decît atitudinea musulmanilor față de creștini" (B. Lewis). Europenii din Evul Mediu au văzut în Muhmmad un eretic, un schismatic, un apostat al creștinismului; iar doctrina Islamului deși nu o cunoșteau — o contrafacere sacrilegă a celei creștine[146]; deși „de la început, reacția creștinilor față de Islam a fost determinată mai mult din motive politice decît propriu-zis confesionale și ideologice" (A. Malvezzi). În sec. XII a fost elaborată o viziune intelectuală asupra islamismului, care, lărgindu-se și precizîndu-se în următoarele două secole, s-a prelungit pînă în sec. XVIII. Astfel, dîndu-și seama de importanța culturii arabe, papa Clement V emite, în 1311, o bulă prin care ordonă înființarea unor școli pentru învățămîntul limbilor ebraică, arabă și chaldaică, — la Roma și în universitățile din Bologna, Paris, Oxford și Salamanca[147].

„Musulmanii au fost vecini cu europenii, cu care au împărțit bazinul Mediteranei. O serie de țări devenite islamice făcuseră parte mult timp din Imperiul roman; și, asemenea Europei, aceste țări au cunoscut din îndepărtată vechime moștenirea culturală greco-romană și iudeo-creștină. Din punct de vedere cultural, rasial, religios chiar, musulmanii aveau mult mai multe lucruri în comun cu creștinismul europenilor decît cu civilizațiile, mult mai îndepărtate în spațiu, din Asia și Africa" (B. Lewis).

Aportul arabilor la civilizația și cultura Europei medievale s-a efectuat prin canalul Spaniei și al Siciliei. Pentru locuitorii Peninsulei Iberice, victoria invadatorilor musulmani a fost departe de a însemna un dezastru (cf. H.A.R. Cobb).— În primul rînd, ocupația arabă a ușurat mult situația țăranilor: foștii servi din timpul domniei vizigote au devenit țărani liberi, taxele și impozitele au fost reduse de la o treime din produse la o zecime; iar prin introducerea sistemului de irigație — perfecționat aici ca în nici o țară din lume la acea dată — agricultura a prosperat considerabil. Arabii au introdus în Spania și în Sicilia (de unde se vor răspîndi în restul Europei) metode noi și specii necunoscute în agricultură, pomicultură și horticultură[148]. Manufactura mătasei, a bumbacului, a lînei, a hîrtiei, a asigurat ocupația a mii de muncitori și o puternică dezvoltare a comerțului. Cele mai mari și mai înfloritoare orașe din Europa erau orașele Spaniei musulmane — *al-Andalus*, cum o numeau arabii.

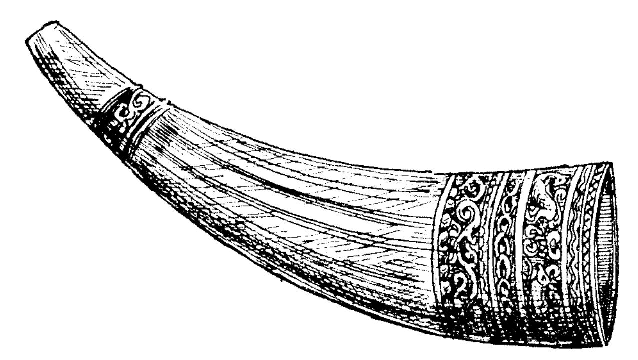
Viața intelectuală și culturală din aceste două țări aflate sub ocupație islamică era infinit superioară celei din restul Europei. Califul al-Hakam II (961—976), de

[146] De aceea, și Dante îl plasează pe Muhammad în Infern (XXVIII, 22—63), considerîndu-l un eretic creștin — care nu făcuse altceva decît să urzească „schisme și zîzanii" (*loc. cit.*, versul 35).

[147] Dispoziția papei n-a fost însă respectată, În schimb, în 1587, Henric III, regele Franței, decide crearea unei catedre de limba arabă la Colegiul Regal, pentru a facilita prin aceasta progresul medicinei.

[148] Astfel: orezul, cînepa, bumbacul, dudul alb, bananierul, curmalul, gutuiul, portocalul, lămîiul, caisul, piersicul, rodiul, moșmonul, pepenele galben, strugurii-ursului, susanul, trestia de zahăr, șofranul, fasolea, anghinara și sparanghelul.

exemplu, fondează 27 de şcoli publice în capitala sa Cordoba; îşi ataşează la curte numeroşi erudiţi, filosofi şi scriitori; trimite agenţi să îi achiziţioneze manuscrise pînă în îndepărtata Bukhara, — pentru biblioteca sa de peste 100 000 de opere, pe care un personal specializat le cercetase şi le catalogase. La Universitatea din Cordoba — oraş care în sec. X ajunsese cel mai strălucit centru al vieţii intelectuale din întreaga lume a timpului — predau profesori şi studiau tineri veniţi şi din Siria, Iran, Egipt; precum şi din Occident, din Italia pînă în Anglia.

Aşa-numitul „Corn de vînătoare al lui Carol cel Mare", dăruit împăratului de califul Harun al-Raşid. — Tezaurul Domului din Aachen

Cucerită şi ocupată timp de aproape două secole de arabi (între 902—1091), Sicilia a continuat să rămînă şi sub dominaţia normandă o punte de legătură între cultura şi civilizaţia Islamului şi cea a Europei. Comerţul a fost lăsat mai departe în mîna musulmanilor. Contele normand Roger I al Siciliei păstrează administraţia musulmană, menţinînu-i pe funcţionari în posturi înalte; iar la curtea sa din Palermo — care avea un caracter mai mult oriental — contele se înconjura de erudiţi, de medici şi de poeţi musulmani. Regele Roger II a fost şi el un mare admirator al culturii islamice; şi-a atras la curte şi el învăţaţi musulmani, a construit diferite edificii în stil arab, — printre care, bisericile S. Giovanni degli Eremiti (1132) şi Martorana (1143), din Palermo; iar maiestuoasa Capelă Palatină a ornamentat-o cu inscripţii arabe!

Împăratul Germaniei şi rege al Siciliei Frederic II de Hohenstaufen, bun cunoscător al limbii, religiei şi ştiinţei arabe, a întreţinut legături strînse cu Siria şi Egipt; a invitat la curtea sa erudiţi, poeţi şi filosofi musulmani din Orientul Apropiat, adoptînd cultura şi obiceiurile arabe[149]. Regimul atît de tolerant al regilor normanzi şi suevi — şi în special, al lui Frederic II — a stimulat şi promovat activitatea de traduceri în latină a operelor ştiinţifice sau filosofice arabe; care, din Sicilia, au fost difuzate în Europa occidentală medievală. — „Acest spirit aproape modern de investigaţie, de experimentare şi de cercetare ce caracterizează curtea lui Frederic II marchează începutul Renaşterii italiene. Poezia, literele şi muzica încep să prospere sub influenţa provensală şi arabă" (Ph.K. Hitti).

Contribuţia ştiinţei arabe — activitate de o amploare şi de o importanţă „fără egal în istoria lumii" (G. Sarton) — la dezvoltarea ştiinţei europene a fost enormă. Personalităţi dintre cele mai ilustre ale culturii occidentale veneau să se instruiască

[149] Un călător arab din 1185 în Sicilia afirma că regele vorbeşte şi scrie în limba arabă, că miniştrii săi musulmani ţineau Ramadanul; şi că „femeile creştine din Palermo vorbeau araba întocmai ca musulmanele, şi îşi acopereau capul, ca acelea, cu un văl". (*Apud* Al. Bausani).

și să se perfecționeze în centrele de cultură arabă din Spania[150]. Arabii au fost marii transmițători (în multe cazuri, chiar salvatori) ai științei antichității, pe care au dezvoltat-o timp de cinci secole, — precum și creatori, originali. Tehnologia cea mai eficientă, europenii au învățat-o din Extremul Orient, prin intermediul arabilor, care au perfecționat-o, adaptînd-o la noile condiții. De exemplu, — busola a fost folosită în navigație mai întîi de arabi; praful de pușcă (invenție de asemenea chineză) a fost utilizată de arabi pentru propulsarea proiectilelor balistice[151]; fabricarea hîrtiei, introdusă de arabi în Spania în sec. XII, a fost difuzată de aici în restul Europei (în Italia, în 1276); iar prima moară de vînt cunoscută în istorie a fost construită către anul 610 din ordinul califului Omar.

În Spania, de unde ultimii arabi au fost expulzați abia la începutul sec. XVII, a avut loc un amestec etnic complex, pe baza limbii și culturii arabe mai mult decît a religiei. În 1085 orașul Toledo este cucerit, dar cultura arabă continuă să înflorească aici și în secolul următor: sub patronajul însuși al arhiepiscopului Raimundo (1130—1150) grupul de „traducători toledani" revelează Occidentului scrierile lui Euclid, Ptolemeu, Galenos, Hipocrat, al-Kindi, al-Farabi, Avicenna, al-Battani, al-Ghazali, etc. Grupul era format din erudiți ca italianul Gherardo da Cremona, spaniolii Domingo Gundisalvi, Marcos de Toledo, Juan de Sevilla; ca englezii Robert din Chester, Adelard din Bath; ca germanul Hermann din Reichenau, sau ca slavul Hermannus Dalmata. Un alt asemenea centru de colaborare culturală se formează la curtea regelui Castiliei, Alfonso X el Sabio (1252—1284), impulsului căruia i se datorește popularizarea unor opere ca *Varlaam și Ioasaf*, *Sindbad*, *Kalila și Dimna*, ș.a.; sau opera escatologică intitulată *Cartea Scării*, precedent arab al viziunii *Divinei Comedii*. — „Istoria și cultura arabă din Spania, la care au colaborat arabi puri și berberi, descendenți din iberici și vizigoți, precum și evrei, nu este deci numai un capitol dintre cele mai strălucite ale diasporei arabe, ci un fundament esențial al însăși culturii europene" (Fr. Gabrieli).

În opera de difuzare a științei și filosofiei arabe sau grecești (din traducerile efectuate în limba arabă), rolul principal l-au avut centrele de traducători din Toledo și Palermo. Primul traducător și unul din renumiții medici ai școlii din Salerno, a fost savantul cartaginez de origine arabă Constantin Africanul (sec. XI), traducător din limba arabă al operelor lui Hipocrat, Galenos și a numeroase alte opere medicale. Sau, Adelard din Bath (activ între anii 1116—1142), în ale cărui lucrări medicale originale influența arabă este sensibilă. Dar cel mai prolific traducător din arabă a fost Gherardo da Cremona (1114—1187), căruia i se datorează versiunile în limba latină a peste 87 de tratate de medicină și astronomie, fizică și mecanică, astrologie și alchimie, matematică și filosofie[152].

În Europa Evului Mediu timpuriu, operele științifice ale antichității în limba greacă, chiar dacă mai existau în bibliotecile unor mănăstiri, zăceau acolo necunoscute și nefolosite, — în primul rînd din cauza necunoașterii, în Occident, a limbii grecești. Primele influențe ale științei arabe — în general debitoare celei grecești — apar în Europa în sec. X, în cadrul școlii medicale din Salerno. În Sicilia, se traduc

[150] Astfel: *Gerbert d'Aurillac (930—1003), viitorul papă Silvestru II*; Adelard din Bath, Leonardo da Pisa, Albertus Magnus (cca 1193—1280), Roger Bacon (1214—1280), Michael Scot (cca 1210—1291), Gherardo da Cremona, regele Alfonso X el Sabio, Toma din Aquino (1227—1274), Duns Scot, (cca 1265—1308), William Occam (cca 1280—1349), Arnaldus de Villanova (1240—1311), *Nicolas Oresme, preceptorul lui Carol Quintul*, ș.a.

[151] Primul tun cunoscut, care arunca ghiulele sferice de piatră, apare în Egiptul islamic în sec. XII; perfecționîndu-l, otomanii au utilizat tunul la cucerirea Constantinopolului.

[152] Printre acestea, *Almagestele* lui Ptolemeu, *Algebra* lui al-Khwarizmi, *Canonul medicinii* lui Ibn Sina, *Astronomia* lui al-Farabi, comentariile lui al-Nairizi la *Elementele* lui Euclid, operele lui al-Haitham — în primul rînd *Opticae Thesaurus*, care i-a influențat și pe Leonardo da Vinci și pe Kepler, ș.a.m.d.

din arabă opere fundamentale, ca *Optica* lui Ptolemeu, sau enciclopedia medicală — cu titlul latin *Continens* — a lui al-Răzi; în timp ce al-Idrisi, la Palermo, scrie *Geografia* sa, dedicată regelui normand. — Dar mai intens şi mai îndelungat a fost acest proces prin Peninsula Iberică: „aici s-a desăvîrşit evoluţia decisivă pe care urma să se grefeze reînnoirea ştiinţei europene" (Aldo Mieli). Spre deosebire de Sicilia, aici lipsea un factor constitutiv: cultura greacă; aici fuziunea dintre creştini şi arabi se efectua pe o scară mai mare; în fine, aici exista şi un al treilea element operant de bază: evreii. Toleranţa califilor şi „regilor de Taifas" se extindea, apoi, şi asupra savanţilor creştini veniţi din ţări îndepărtate. Şi regii creştini din perioada *Reconquistei* se înconjurau de savanţi musulmani şi evrei[153]. Prin acţiunea conjugată a acestor trei factori, la marele număr de traduceri din arabă în latină se adaugă şi cele din arabă în ebraică, din ebraică în arabă sau în latină, ori din arabă şi ebraică în castiliană.

Ştiinţa nouă a Occidentului este indisolubil legată de contribuţia arabilor. Leonardo Pisano (Fibonacci, cca 1170—1240), marele renovator al matematicii în Occident, este format la această şcoală; operele sale originale *(Liber abbaci, Practica geometriae, Liber quadratorum*, ş.a.) sînt alimentate din surse arabe. Impresionanta operă originală (de teologie, medicină, psihologie, astrologie, alchimie) a celebrului medic Arnaldus Villanovanus (cca 1235-1311) — traducător din arabă a operelor lui Galenos, al-Kindi, Ibn Sina, etc. — trădează o profundă influenţă a ştiinţei arabe, pe care Arnaldus a propagat-o larg în Occident. Profund impregnat de cultura arabă este Raimundus Lullus (cca 1235—1315), unul din marile spirite enciclopedice ale Evului Mediu, autor al unui mare număr de opere de teologie, medicină, filosofie, matematică, fizică, alchimie, precum şi a unor poeme în catalană; fondator al unui colegiu pentru studiul limbii arabe, Lullus şi-a scris cîteva opere mai întîi în această limbă *(Libre del gentil, Libre de contemplacio).*

Dar difuzarea ştiinţei şi filosofiei arabe, precum şi rolul pe care l-au jucat în formarea şi dezvoltarea culturii europene, au avut o pondere — cum am menţionat şi la locurile respective — care nu poate fi îndeajuns apreciată. Filosofia scolastică medievală, de pildă, este, în mare parte, de neconceput fără a ţine seama de aportul şi influenţa filosofilor arabi.

Influenţa filosofiei arabe asupra celei europene occidentale începe în sec. XII, devine masivă în sec. XIII şi continuă în următoarele două secole (cf. Ibrahim Makdur) — cînd ea a dat gîndirii filosofice a Renaşterii un impuls pentru studiul Universului, i-a îndreptat atenţia spre fenomenele naturale, i-a stimulat interesul pentru cercetarea ştiinţifică şi a pus bazele metodei experimentale. Siger de Brabant este un partizan al lui Averroes, Roger Bacon îl preferă pe Avicenna, iar Toma din Aquino combină elemente împrumutate din filosofia amîndurora. Fondatorul şcolii franciscane şi unul din primii scolastici, Alexander din Hales (cca 1170—1245), acceptă şi propagă doctrina lui Avicenna, — la fel ca reprezentantul acestei direcţii, Duns Scot; în timp ce şcoala dominicană, în frunte cu Toma din Aquino, se declară mai apropiată de Averroes.

Prestigiul şi acţiunea filosofiei islamice privesc atît metoda de studiu cît şi temele abordate. Arabii au atras atenţia (deşi erau mai ataşaţi de Platon şi de neoplatonism) asupra lui Aristotel, pe care occidentalii l-au receptat în lumina interpretărilor date de Avicenna şi Averroes. În sec. XIII, activitatea filosofică din cadrul universităţilor Occidentului era concentrată aproape exclusiv asupra studierii

[153] La Toledo (recucerit de Alfonso VI în 1085), episcopul şi marele cancelar al regatului Castiliei, Raimundo, între 1126—1151 cheamă numeroşi savanţi cărora le comandă traduceri de importante opere ştiinţifice arabe (Juan din Sevilla, Domingo Gundisalvo, Robert din Chester, Hermannus Dalmata, ş.a.).

filosofiei Stagiritului și a acestor doi mari exegeți ai săi. — În privința temelor tratate de preferință, acestea au fost, în principal: categoriile aristotelice, eternitatea Universului, bazele metafizicii și esența sufletului. Contactele filosofice strînse dintre lumea Occidentului și cea islamică sînt ilustrate de cazul lui Frederic II al Siciliei, care obișnuia să adreseze spre dezbatere diferite întrebări filosofilor musulmani din Siria, Irak, Egipt și Andaluzia. Sau de cazul lui Dante, care îi plasează pe Avicenna și Averroes, cu multă admirație, alături de Ptolemeu, Hipocrat și Galenos *(Inf.*, IV, 142—144).

Legăturile artistice ale europenilor cu lumea arabo-islamică încep încă din sec. VIII, odată cu schimburile comerciale care includeau și obiecte de artă (de fildeș, metal, ceramică, sticlă, covoare, ș.a.). Cu ocazia cruciadelor, occidentalii au cunoscut mai de aproape arta arabă. În Peninsula Iberică, creștinii refugiați din zonele ocupate de musulmani *(mozarabii)* au difuzat — la fel ca musulmanii rămași în regiunile recucerite de creștini *(mudejares)* — stilul arhitecturii și tehnicile artistice în toată Spania. (Dar influențe arabe se regăsesc pînă și în arhitectura unor biserici din nordul Franței sau în Anglia).

Arhitectura Evului Mediu occidental a fost sensibil influențată — mai ales în Sicilia și Spania — de tradițiile arhitecturii arabo-musulmane (ferestre duble, arce de diferite genuri, creneluri, cupole, arcade sau bolte poligonale și segmentare, suprafețe traforate, decorație policromă cu ceramică emailată). Arcul în formă de potcoavă (apărut mai întîi în 709, în moscheea omayyazilor din Damasc) a fost mult folosit de arabi, atît pentru posibilitățile sale structurale cît și decorative; de la ei, a trecut în Sicilia, sudul Italiei, Spania și Franța. Arcul trilobat (bine-cunoscut în arhitectura indiană, „dar care la arabi apare dintr-un desen pur geometric bazat pe diviziunea aritmetică" — Ahmad Fikry) a fost preluat în arhitectura gotică. De asemenea, arcul dantelat (polilobulat) și arcul ascuțit (originar din Irak).

Arcul orb — frecvent întrebuințat în arhitectura arabo-musulmană și în stilul *mudejar* — s-a transmis pînă și arhitecturii engleze (în catedralele din Durham, 1093, și Norwich, 1119). Un alt element provenind din arhitectura arabă, tipul de arc obtuz, a devenit cunoscut în Anglia (unde folosirea lui este prevalentă în sec. XVI) sub numele de „arc Tudor". Uneori, în arhitectura unor monumente religioase din Franța apar chiar inscripții ornamentale cu caractere cufice (catedralele din Bordeaux, Le Puy, ș.a.). — Să mai amintim, în sfîrșit, influențele arabo-musulmane în obiectele de artizanat artistic (textile, ceramică, obiecte de sticlă, legături de cărți în piele, etc.).

„Arabii sînt cei care au dat exemplul unei valorificări și al unei analize critice a moștenirii culturale antice (...) Poate însă că trebuie să vorbim de o adevărată influență directă a arabilor asupra europenilor atunci cînd luăm în considerare lirica și nuvelistica" (Norman Daniel).

Într-adevăr, și în domeniul literaturii arabii au fost mediatorii acestui proces de transmisiune în lumea europeană a unui vast material de legende, povestiri și fabule, originare din India și Persia. Dante însuși s-a servit în schema (și chiar în unele detalii) *Divinei comedii* de izvoare arabe[154]. Verosimilă este și influența arabo-islamică asupra trubadurilor, — atît sub raportul tematicii, cît și în crearea celor

[154] Primul, *Cartea urcării la cer (Kitab al-Miraj)*, operă populară din sec. IX, descrie experiența mistică a lui Muhammad și viziunile sale asupra Paradisului și Infernului. Legenda arabă — care era cunoscută în Europa, în timpul lui Dante, într-o versiune latină și o alta, în franceza veche — revelează nenumărate coincidențe și amănunte, prezente în *Divina Comedie*.

dintîi forme strofice și rimate ale poeziei romanice, mai ales provensale (și, prin reflex, italiene: de ex., în *Laudele* lui Jacopone da Todi)[155].

Poezia provensală — a cărei noutate „nu constă în tema înseși a iubirii, ci în modul convențional de tratare a temei" — promovează un cult al femeii a cărui tradiție literară poate fi găsit în poezia arabă din Spania; „cea mai importantă trăsătură a acestei noi poezii lirice este apariția unei anumite scheme literare a iubirii platonice combinate cu o teorie socială și etică despre iubire, teorie care a constituit contribuția distinctivă a arabilor" (H.A.R. Gibb).— A doua arie de transmisie a influenței arabe a constituit-o regatul normand din Sicilia. „Școala siciliană" de la curtea lui Frederic II cultiva poezia în limba „vulgară", în italiană, inspirîndu-se și din poeți arabi (care însă foloseau numai limba arabă clasică). *Romancero*-ul spaniol păstrează vie amintirea prezenței musulmanilor în Spania: ciclul „romanțelor maure" au probabil la bază un original arab. *Kalila și Dimna* a devenit cunoscută Occidentului, prin textul arab, datorită versiunii în limba latină a lui Giovanni din Capua *(Directorium humanae vitae)*. Subiectele povestirilor picarești prezintă analogii evidente cu cele ale genului *maqamat*. Juan Manuel s-a inspirat, în *Contele Lucanor*, din opera arabă tradusă sub titlul *Liber philosophorum moralium*.— Și exemplele ar mai putea continua.

În sfîrșit, semnificativ pentru aria vastă și pentru varietatea domeniilor în care s-a exercitat influența arabă în Europa, este și reflectarea acestor influențe în fondul lexical al diferitelor științe[156], sau în vocabularul vieții cotidiene[157].

ÎN ROMÂNIA

În țara noastră, primele date despre cultura și civilizația arabă apar la sfîrșitul sec. XVII și începutul sec. XVIII, datorită operelor lui D. Cantemir *(Istoria imperiului otoman*, *Sistemul religiei mahomedane*, etc.). Se pare că limba arabă o cunoștea și mitropolitul Antim Ivireanul — care, în primii ani ai sec. XVIII, tipărise la București cărți de cult în această limbă pentru arabii creștini din Siria, cu caractere gravate de el însuși. Este foarte probabil ca și marele erudit Nicolae Milescu să fi cunoscut araba, — limbă care se crede că ar fi fost predată și la Academia Domnească din Iași[158]. Samuil Micu și Ienăchiță Văcărescu fac ample incursiuni în operele lor (rămase în manuscris) și în perioada începuturilor islamismului, — primul în *Hronologhiia împăraților turcești*, al doilea în *Istoria atotputernicilor împărați otomani*. În 1829, *Curierul Românesc* publică o serie de articole intitulată *Lite-*

155 Structura tipică este cea a strofei *zejel*-ului, după sistemul rimei: a,a/ b,b,b,a,/ c,c,c,a, — etc. Schema aceasta se va regăsi în versurile lui Alfonso el Sabio, în cîntecele de dans provensale, în *villancicos* castiliene, și deja la primul trubadur, Guillaume IX de Aquitania. Există însă și urme de lirică veche spaniolă în unele poeme arabe scrise în Spania — ca formele numite *jarchas*.

156 Zenit, nadir, azimut, Aldebaran, algebră, algoritm, cifră, zero; alchimie, alcaloizi, alcool; borax, elixir, talc, etc.

157 Alcov, almanah, amiral, anilină, arsenal, asasin, aval, azur, baldachin, bazar, cablu, cafea, cală, calibru, a călăfătui, camfor, caporal, carafă, caravană, catran, caviar, chintal, coton, damasc, fanfară, fes, hazard, iasomie, intarsia, lapislazuli, lămîie, lăută, mască, magazin, materasă, meschin, mosc, muselină, papagal, persiane, razie, sarazin, sirop, sofa, șah, șal, șerbet, tafta, talisman, tambur, tarif, turban, turcoază, zahăr, zar, ș.a.

158 Pentru aceste date și următoarele, cf. în principal Mircea Anghelescu *(Romano-Arabica*, I—II, — vd. *Bibliografia)*.

ratura arabă. Informaţii despre lumea arabă apar acum în aproape toate revistele timpului.

Primul specialist român în limba şi literatura arabă, autor al unor studii asupra poeziei arabe, a fost Timotei Cipariu, care a colecţionat şi numeroase opere ale unor scriitori arabi. Un alt arabist român din prima jumătate a sec. XIX a fost căpitanul C. Oltelniceanu, posesor şi al unei interesante biblioteci de orientalistică. Vasile Alecsandri, care cu ocazia călătoriei sale în Maroc îşi întocmise un mic vocabular romîn-arab de vreo 200 de cuvinte, a tradus în româneşte două poeme arabe. Mihail Kogălniceanu, membru al ilustrei *Société Orientale de France*, în notele sale de călătorie în Spania (1846) arăta a fi informat asupra istoriei, civilizaţiei, ştiinţei, filosofiei şi literaturii arabe. Mihail Eminescu îl evocă pe Harun al-Raşid într-un poem neterminat, păstrat în manuscris. C. Negruzzi (în 1844) şi B.P. Haşdeu (în 1865) au tradus fragmente din jurnalul de călătorie în Ţările Româneşti al patriarhului Macarie din Anatolia[159]; dar prima traducere direct din originalul arab al acestui jurnal, publicată în 1908, aparţine orientalistului Gh. Popescu-Ciocănel, — care în anul următor îşi publică şi conferinţa despre *Muhammad şi opera sa.* O ediţie critică a textului arab al jurnalului, însoţită de o traducere în limba franceză, este publicată la Paris (1927) de Vasile Radu, profesor la Universitatea din Chişinău. Cu cîţiva ani mai înainte (1912) apăruse la Cernăuţi traducerea integrală, din limba arabă, — o traducere cu totul remarcabilă, valabilă şi azi, — a *Coranului*, precedată de un amplu şi bine informat studiu introductiv, datorată profesorului universitar Silvestru Octavian Isopescul.

Cărţi populare dintre cele mai larg difuzate, provenind — prin filieră bizantină — din versiuni arabe, „împrumută ceva din atmosfera, din tradiţiile istorice şi culturale ale acestui popor" /arab — n.n. O.D./ (M. Anghelescu). Acesta este cazul *Sindipei* — cunoscută şi sub titlul *Istoria celor şapte viziri* — tradusă în sec. XVII (cel mai vechi manuscris păstrat, o copie a altuia mai vechi, datează din 1703). În fine, *O mie şi una de nopţi* a cunoscut o foarte largă circulaţie şi la noi[160].— Monografii, traduceri, studii şi articole privind istoria, filosofia, limba şi literatura arabă au fost publicate, în special după al doilea război mondial, de istorici şi filologi[161].

[159] Stimulaţi de interesul lui B.P. Haşdeu pentru orientalistică, o serie de intelectuali (Th. Aguletti, C. Şăineanu, I. Popescu, Gh. Popescu-Ciocănel, ş.a.) au făcut serioase studii de arabistică, la Paris şi Berlin.

[160] Prima versiune românească consemnată a unor povestiri din *O mie şi una de nopţi* (traduse după un intermediar grecesc) datează din 1782 *(Aravicesc Mitologicon...* ms., 254 foi). A doua traducere, în 3 volume şi după acelaşi intermediar, terminată în 1783 la mănăstirea Hurez, conţine 67 de povestiri. A treia, intitulată *Istorii arăpeşti...*, rămasă de asemenea în manuscris, aparţine lui Scarlat Barbul Tempeanu (1808). Pe lîngă alte fragmentare versiuni manuscrise, povestiri din această operă au fost tipărite în sec, XIX în 15 ediţii, iar în sec. XX în 17 (pînă, în 1960). Prima traducere — publicată la Sibiu în 1835-1838 — are 4 volume. O nouă traducere, a lui Ioan Barac, în 8 volume, apare la Braşov (1836-1840). Dintre ediţiile publicate în secolul nostru menţionăm traducerea lui Liviu Rebreanu, în 2 volume (din 1922, 41 de povestiri) şi adaptarea lui Eusebiu Camilar, în 4 volume, apărute între 1956—1963. În fine, o traducere integrală (după Mardrus), în 14 vol., de P. Hossu, D. Murăraşu şi H. Grămescu *(Cartea celor o mie şi una de nopţi*, 1966—1976). Numeroase sînt motivele narative din această operă intrate în folclorul nostru (cf. Const. Eretescu).

[161] Aurel Decei, Yves Goldenberg, Virgil Cândea, M. Guboglu, Nadia Anghelescu, Mircea Anghelescu, Ilie Bădicuţ, Nic. Dobrişan, Grete Tartler, ş.a.

CIVILIZAŢIA EVULUI MEDIU

ÎNCEPUTURILE EVULUI MEDIU
STRUCTURILE POLITICE ŞI ADMINISTRATIVE
ECONOMIA RURALĂ
CLASELE ŞI CATEGORIILE SOCIALE
SOCIETATEA FEUDALĂ
ACTIVITATEA COMERCIALĂ
MEŞTEŞUGARII ŞI TEHNOLOGIA. CORPORAŢIILE
ORGANIZAREA MILITARĂ
CRUCIADELE
DREPTUL ŞI JUSTIŢIA
VIAŢA COTIDIANĂ

ÎNCEPUTURILE EVULUI MEDIU

Declinul lumii antice. • Barbarii. • Invazii și migrații barbare. • Sarazinii. • Urmările invaziilor și migrațiilor. • Imperiul carolingian. • Imperiul ottonian. • Monarhiile feudale. • Formațiuni statale în Nordul, Centrul, Răsăritul și Sud-Estul european.

DECLINUL LUMII ANTICE

Cultura și civilizația Evului Mediu european este o sinteză a unor componente (celtică, germanică, bizantină, islamică) adăugate fondului latin — care asimilase elemente elenistice, — modelat ulterior de ideologia și instituțiile creștinismului. Ceea ce urma să devină, nu doar o realitate geografică, ci și o (relativă) unitate politico-culturală numită „Europa"[1] și care începe să se definească chiar din Evul Mediu timpuriu, își are de fapt originea în perioada de declin a Imperiului roman.

Dezmembrarea Imperiului, începută sub Diocleţian (293) a fost definitivată în 395 de Theodosius; după care, Iustinian va reuși să restabilească unitatea Imperiului, dar parțial și pentru scurt timp. Imperiul roman de Răsărit îi va supraviețui cu un mileniu celui de Apus, — dar va fi fondat în mare măsură pe coordonate greco-orientale. Tradițiile romane vor fi, progresiv, abandonate.

Oficial, sfîrșitul Imperiului roman de Apus este datat 496; anul cînd ultimul împărat Romulus Augustulus — în vîrstă de 13 ani — este detronat de generalul barbar Odoacru, care își ia titlul de rege al Romei. Evenimentul n-a avut un ecou deosebit, a trecut aproape neobservat; căci declinul Imperiului începuse cu mult înainte de această dată. Starea sa de cvasi-agonie era determinată de crize profunde, care operaseră pe cinci planuri.

Mai întîi, o criză politică.

Statul devenise în același timp atotputernic și neputincios. Autoritatea imperială rămăsese, demult, doar o aparență discreditată. Imperiul era redus aproape numai la teritoriul Italiei, — în timp ce pe scena politico-militară a Occidentului se afirmau tot mai hotărît popoarele germanice. Încercînd să facă față dezordinilor interne și pericolelor de dinafară, Imperiul se transformase într-o monarhie de tip oriental — o monarhie absolută, birocratică și aureolată de sacralitate, — intervenind în toate problemele care înainte fuseseră de competența unor organe politice și administrative cu funcții precise. Senatul ajunsese doar o umbră, o amintire a ceea ce fusese înainte. Spiritul civic dispăruse. Împăratul era un despot — dar un despot permanent amenințat de anarhia din sînul armatei care asasinase mulți împărați proclamați chiar din rîndurile ei. În fața abuzurilor funcționarilor administrației imperiale cetățenii se retrăgeau într-o atitudine de pasivitate, de indiferență față de treburile publice, căutînd în toate felurile să se sustragă de la îndatoririle cetățenești. Țăranii și sclavii fugeau de pe latifundii. Aristocrația prefera să trăiască la țară pe moșiile ei.

[1] Termenul — folosit la început pentru a indica numele a cel puțin cinci eroine ale unor străvechi mituri grecești — a ajuns în sec. V î.e.n., după victoria contra perșilor, să circumscrie o zonă geografică, cea a Greciei, contrapusă cu orgoliu celei asiatice. În secolul următor reapare în diviziunea tripartită Europa-Asia-Africa. În sec. XVI limitele geografice fundamentale ale Europei sînt definitivate — dar fără includerea Rusiei. Abia în prima jumătate a sec. XIX geograful Karl Ritter admite ca limită orientală Munții Urali (excluzînd lanțul Caucazului și Marea Caspică).

Armata era condusă de ofițeri incompetenți, care în multe cazuri nici nu erau militari de carieră. Tinerii aristocrați se eschivau de la obligațiile militare. Țăranul gall ilir, african etc., luat de la vîrsta de 18 ani ca soldat pentru o perioadă de 16-20 de ani de serviciu militar — și care devenea soldat „roman" numai pentru că era supus al Romei și cunoștea cîteva rudimente de limbă latină — nu putea să aibă un moral militar ridicat. Încît, statul era silit să recurgă la angajarea ca mercenari a unor barbari. Spre sfîrșitul sec. IV, întreaga armată romană era formată din mercenari străini. La un moment dat, infanteria romană părea a fi formată numai din germani; iar cavaleria, numai din alani și huni. (Însuși Oreste, tatăl ultimului împărat roman Romulus Augustulus, fusese un timp supusul și sfetnicul lui Attila). Apărătorii Imperiului erau franci, goți, alamani, vandali, alani, sarmați, huni. Ultimii generali romani — și cei mai străluciți — erau barbari. Alaric — care, adevărat stăpin al Romei, a impus pe tron nu mai puțin de patru împărați romani — era got: Arbogast era franc; Ricimer — suev; Stilicon — vandal; Ardabur și Aspar — alani; însuși Aetius avea în armata pe care o comanda detașamente numeroase de huni[1a]. Pentru a lupta contra barbarilor, Roma avea în serviciul său numai barbari! „În masa inertă a romanilor, singura instituție vie, singura forță, se afla în miinile barbarilor" (Ed. Perroy)[1b].

La fel de gravă era criza economică în care se zbătea Imperiul, încă de la sfîrșitul sec. III.

Imperiul roman de Răsărit continua să se bucure de o reală stabilitate politică, iar structurile sale economice și sociale erau mai nealterate. Resursele — economice și umane — nu fuseseră irosite în războaie civile; administratorii săi erau persoane competente, iar provinciile erau dens populate. Separarea administrativă de Orient a fost în detrimentul provinciilor occidentale. Roma nu mai avea la dispoziție rezervele Orientului pentru a finanța apărarea Occidentului. Pe de altă parte, fiscalitatea excesivă — impusă și de marile exigențe ale armatei, de plata soldei mercenarilor — sufoca agricultura, ruinînd pe micii proprietari liberi. Aristocrații cheltuiesc cumpărînd mărfuri de lux importate din Răsărit; în schimb, volumul exportului este foarte redus. În felul acesta, schimburile comerciale preponderent unilaterale secătuiesc rezervele de metale prețioase ale statului; circulaţin monetară este paralizată, moneda de aur devine extrem de rară către sfîrșitul secolului al IV-lea. Salariile și chiar solda mercenarilor tind tot mai mult să fie plătite, nu în bani, ci în natură; nici pensiile nu mai sînt vărsate acum în numerar, ci numai în produse.

Orașele decad în ritm rapid[1c], operațiile comerciale la distanțe mari sînt paralizate. Comerțul devine un monopol al negustorilor orientali, în special sirieni și

[1a] Unii generali barbari care comandau armatele romane își latinizaseră numele (Silvanus, Sebastian, Magnentius, ș.a.); dar alții — ca cei enumerați mai sus, sau ca Bauto, Gainas, Merobaud, etc.— nici măcar nu își schimbaseră numele barbare.

[1b] Cu toată masa de soldați barbari mercenari, în timpul campaniilor militare armata de linie — singura forță militară reală a Imperiului — era cu totul insuficientă. În campania din 307—358 contra francilor și alamanilor din Gallia, armata romană de linie număra doar 13 000 de soldați; cu trupele de șoc (circa 40 000 de oameni) și cu soldații din garda imperială se ajunge la un efectiv de circa 55 000 — cînd, pentru a putea face față cu succes, armata romană ar fi avut nevoie de cel puțin 150 000 de soldați.

[1c] Orașele cele mai mari din Gallia (Nîmes, Toulouse, Autun, Bordeaux), care în epoca de prosperitate a Imperiului ocupau fiecare o suprafață de 200—300 ha, cu o populație de circa 50 000 de locuitori, acum în sec. IV nu depășesc 20—25 ha, cu o populație în medie de 6 000 de locuitori. Suprafața Parisului se redusese chiar la 9 ha; iar în Italia, un oraș odinioară atît de important ca Verona, ajunsese la o suprafață de 5 ha.

evrei. Activitățile meșteșugărești și negustorești stagnează. Țăranii liberi devin încetul cu încetul *clienții* marilor proprietari funciari. Statul capătă o fizionomie pur agrară. Resursele tezaurului se bazează din ce în ce mai mult pe impozitul funciar. Se pregătește astfel drumul inevitabil spre sistemul — care va deveni caracteristic Evului Mediu — de economie închisă, sistem bazat pe agricultură și cu tendințe spre autarhie. (Căci fiecare latifundiu își avea propriile sale mori de măcinat, cuptoare de pîine, ateliere de țesut și pentru confecționarea uneltelor agricole). „Latifundiile anunță și pregătesc economia feudală"... „Începînd din secolul III, Imperiul este o pregătire a Evului Mediu" (F. Lot).

Din această situație va decurge o alarmantă criză socială.

Numărul țăranilor liberi este în continuă scădere. Pe de altă parte, marele proprietar de pămînt își rezerva terenurile ocupate de păduri și pășuni, precum și o treime sau numai un sfert din terenul agricol, pe care îl lucra în regie proprie, cu sclavii și servitorii săi; restul îl distribuia (din cauza numărului de sclavi, mereu în scădere) în parcele mici colonilor — care vor ajunge în curînd în poziția de servi, de iobagi[2]. Influența aristocrației senatoriale, îmbogățite continuu și de pe urma sarcinilor sale publice, crește în detrimentul claselor mijlocii. Cavalerii și senatorii ofereau împrumuturi orașelor, negustorilor și particularilor, cu o dobîndă care varia între 50%—100%. Patrimoniile funciare deveniseră enorme; numeroase erau familiile ale căror venituri anuale se ridicau la 4.000 livre-aur în numerar (ceea ce însemna costul întreținerii armatei Imperiului pe timp de 3 ani!).

Marii latifundiari se înconjurau de o armată de sclavi și de paznici; începînd din sec. V își fortificaseră reședințele, întrețineau trupe proprii și își arogau dreptul de judecată și asupra oamenilor liberi care lucrau pe proprietățile lor. Societatea era într-un proces rapid de dezintegrare: în armată revoltele se țineau lanț, țăranii sărăciți renunțau la situația lor de oameni liberi, căutînd protecția celor bogați și puternici[3], iar sclavii fugeau în masă de pe moșii.

La toate acestea se adaugă o acută criză culturală.

Odată cu depopularea orașelor, cu absența școlilor, a lecturilor publice de opere literare, etc., viața intelectuală cunoaște un vizibil regres. Educația tinerilor bogați este încredințată preceptorilor. Tradițiile culturale degenerează. Gîndirea, literatura și arta se îndepărtează tot mai mult de formele clasice. Învățămîntul se reduce la studiul gramaticii și al retoricii. Școlile superioare dispar; dreptul și filosofia se predau doar în trei orașe (Roma, Constantinopol și Atena).

[2] Un colon era — din punct de vedere al dreptului civil — un om liber, Dar el era legat de parcela pe care proprietarul i-o atribuise pe viață (putînd să o lase și moștenire), în schimbul unor redevențe. Dacă își părăsea acest lot, colonul putea fi readus cu forța, întocmai ca un sclav fugar, și pedepsit aspru. Proprietarul nu își putea vinde acest teren fără coloni, nici pe coloni fără respectivele loturi. Nici fiscul nu avea posibilitatea să-l îndepărteze de pe parcela sa pe colonul care nu își putuse plăti impozitele. Față de proprietar, era obligat să-i plătească o mică sumă de bani, să-i predea o zecime din produse și să presteze un număr de corvezi (de regulă, două zile de muncă neretribuite pe săptămînă; dar în unele cazuri, numai 6—12 zile pe an). În schimb, colonul avea o situație stabilă, un minimum de siguranță a zilei de mîine și de garanție contra măsurilor arbitrare ale fiscului și proprietarului său. (Cf. Garsonnet, *apud* F. Lot).

[3] Acest *patrocinium potentiorum* avea — spre deosebire de situația de „client" din epoca republicană — un caracter prevalent economic: căci îl punea pe cel protejat în dependență directă, absolută de *patronus*, care îl și ajuta să eludeze obligațiile față de fisc. Așadar, *patrocinium potentiorum* „este o instituție care anunță regimul feudal" (F. Lot).

În artă, decadența se manifestă mai întîi în arhitectură. Se păstrează în continuare gustul pentru construcțiile colosale (termele lui Diocleţian, circul lui Maxentius, apeductul lui Alexandru Sever, ş.a.); dar atenţia este acordată funcţiei lor utilitare, nu elementului estetic. Sculptura este de asemenea în decadenţă. Statuile, foarte numeroase, repetă, în mod stereotip, aceleaşi gesturi şi aceleaşi detalii. Chiar şi busturile — odinioară portrete perfecte, — începînd de la sfîrşitul secolului al III-lea devin simple reprezentări convenţionale, lipsite de viaţă. Basorelieful Coloanei Antonine este o imitaţie, lipsită de fantezie şi de fineţea execuţiei, a Columnei lui Traian; iar în părţile originale ale Arcului de Triumf al lui Constantin — ornat cu statui şi basoreliefuri adunate de pe monumente precedente — reprezentarea corpului uman este rigidă şi schematică.— Creştinismul a dat o grea lovitură picturii clasice: desenul este executat incorect, simbolismul scenelor şi figurilor devine monoton şi de un hieratism rigid. Mozaicul — în care atenţia excesivă acordată draperiilor maschează necunoaşterea anatomiei umane — tinde tot mai mult spre decorativismul geometric[4]. Arta decade, tehnicile se pierd, şcolile şi atelierele sînt tot mai rare, — din cauza lipsei de comenzi, dar şi pentru că artistul imită în loc să inventeze, repetă mereu aceleaşi subiecte şi aceeaşi manieră de a le trata.

În aceeaşi situaţie se află şi istoriografia — care, după Tacitus (m. 120) şi Suetonius (m. cca 150), va trebui să aştepte două secole şi jumătate pînă să apară un istoric remarcabil, de talia unui Ammianus Marcellinus. Iar poezia va avea — abia la mai bine de două secole după Iuvenal — cîţiva reprezentanţi la Roma; dealtminteri, destul de modeşti, de nivelul unor simpli imitatori ai clasicilor (ca Ausonius, Claudianus, Rutilius, sau Sidonius Apollinaris, — toţi din sec. IV şi V). Literatura, cantonată într-un cerc restrîns de iniţiaţi, este acum total lipsită de contactul cu viaţa. Doar literatura creştină va mai da scriitori de valoarea unui Tertulian (sec. III) sau a unui Lactantius (sec. IV); şi, în primul rînd pe autorul *Cetăţii lui Dumnezeu* şi al *Confesiunilor* — Aurelius Augustinus (354—430). Acestora trei — toţi originari din nordul Africii — li se adaugă şi un remarcabil poet: Prudentius[5].

În fine, o criză morală şi spirituală.

Aristocraţia senatorială, cavalerii şi în general orăşenii bogaţi se retrag din faţa invadatorilor pe moşiile lor de la ţară, sau chiar se arată dispuşi să colaboreze cu regii barbari. Complexul de cauze arătate mai sus va face ca marea masă a populaţiei, pradă inerţiei şi apatiei, să accepte pasiv perspectiva prăbuşirii inevitabile a Imperiului în faţa barbarilor. Pe de altă parte, şi Biserica creştină îi învăţa pe membrii săi să desconsidere şi chiar să dispreţuiască îndatoririle civice, încurajînd în felul acesta defetismul.

Spiritul ştiinţific şi filosofic este pe cale de a dispărea. Domeniile ştiinţei şi filosofiei sînt invadate de religiozitatea şi misticismul oriental. Concepţiile

[4] Aceeaşi curbă descendentă o urmează ceramica şi toreutica. Alte genuri de artă decorativă (argintărie, obiecte de sticlă, de bronz, etc.) se menţin la un nivel artistic ridicat, datorită influenţelor venite din Orient.

[5] Aurelius Prudentius Clemens (m. cca 405). După opinia lui F. Lot, „este singurul liric pe care l-a produs literatura după Horaţiu. Prin profunzimea sentimentului şi originalitatea expresiei îi este mult superior. Pentru a găsi un adevărat artist al versului, va trebui să aşteptăm mai bine de nouă secole: să-l aşteptăm pe Dante".

filosofice și religioase nu se mai orientează după vechea scară de valori. Sistemul politico-social și noile realități — în toate planurile vieții — au determinat o progresivă retragere într-o atitudine de inerție și de scepticism. Concomitent, doctrina creștină îndemna la o evadare din realitatea cotidiană, procurînd oamenilor mai mult neliniști decît o stare de echilibru moral. Plebea se obișnuise să trăiască din pomana statului și a particularilor, fără să muncească. (În sec. IV, numărul zilelor nelucrătoare într-un an se ridicase la 175!). Spectacolele sîngeroase ale circului îi dezvoltase gustul cruzimii. Pantomimele obscene îi alimentau alte instincte. Indolența, trîndăvia, lașitatea, dominau plebea astfel educată, — care, asemenea claselor conducătoare, părea indiferentă față de ruina Imperiului și de infiltrările sau invaziile barbarilor.

Nici invazia barbarilor, și nici detronarea de către un general barbar a împăratului Romei n-au fost necesare pentru a cauza prăbușirea Imperiului roman de Apus. Subminat de aceste grave crize, în anul 476 Imperiul intrase demult în agonie.

BARBARII

În paginile care urmează, termenul „barbar" nu are un sens peiorativ, nu este un termen denigrator. „Pentru greci, un barbar era oricine nu împărtășea limba, obiceiurile și civilizația grecilor, chiar dacă acesta aparținea unui imperiu de o înaltă civilizație, cum era Persia. Această concepție a fost reluată de statul bilingv care era Imperiul roman: aici, barbar era oricine nu adera nici la cultura greacă, nici la cultura latină. Barbarii sînt prin urmare pur și simplu străinii neasimilați. Evul Mediu timpuriu este deci barbar tocmai în măsura în care nu este un continuator pur și simplu al antichității romane" (L. Musset)[6].

Pe de altă parte, pentru a indica pătrunderea acestor popoare pe teritoriul Imperiului — precum și pe teritoriile europene dinafara Imperiului — termenul adecvat este cel de „migrații", nu de „invazii", de „năvăliri". „Invazia nu este decît un aspect preliminar al unui fenomen mult mai vast" — precizează istoricul citat mai sus. „Invazia singură, fapt mai ales militar, se limitează la cîțiva ani"; în timp ce migrația este un fenomen care comportă aspecte multiple, nu numai militare sau politice, ci și economice, sociale și culturale.

Astfel: încă din timpul lui Theodosius I[7], numeroși ofițeri superiori barbari au fost angajați în armata romană. Dealtminteri, chiar cu două secole înainte, Marcus

[6] În secolele V și VI, chiar și statele germanice întrebuințau termenul *barbarus* în sens de „străin". Pentru Theoderic, cei care nu sînt nici romani nici goți, sînt „barbari"; iar *Legea salică* numea „barbari" pe cei care nu erau nici romani nici franci. În sec. VI francii și burgunzii își spuneau ei înșiși „barbari". În sec. VII însă, introducîndu-se un sens religios (barbari = germani necreștinați, „păgîni"), cuvîntul capătă o accepție peiorativă.

[7] Primul împărat roman (379—395) care a interzis cultele păgîne și care a decretat creștinismul religie de stat.

Aurelius încadrase în rîndurile armatei un mare număr de prizonieri barbari, așezîndu-i apoi în cîmpia devastată a Padului. În sec. III, împăratul Maximian încheiase cu francii un *foedus* (pe cînd era numai Augustus) care prevedea instalarea de coloni franci într-o regiune a Imperiului. Iar la începutul secolului următor, Constantin introdusese agricultori barbari frizoni în nordul Galliei. — Aceste infiltrări barbare au adus cu ele în sînul societății romane și anumite obiceiuri (de pildă, funerare), precum și unele uzanțe juridice germanice — ca, de ex., practica juridică populară, procedura exclusiv orală și formalistă, personalitatea legilor[8], solidaritatea familială, rolul martorilor jurați și al ordaliilor, compensațiile în bani pentru crime sau leziuni corporale[9], etc.

Apoi: nu arareori infiltrațiile lente ale popoarelor barbare pe teritoriul Imperiului roman au beneficiat și de complicitatea unor categorii sociale de oprimați, sărăciți sau revoltați contra abuzurilor fiscului, a judecătorilor, a marilor proprietari și a funcționarilor administrației statului. Secolul al IV-lea (și îndeosebi al V-lea) înregistrează numeroase răscoale populare[10] — în special în Gallia, în Spania și în nordul Africii, însoțite de constituirea unor mari bande de hoți *(latrones publici)*, adesori organizate în adevărate corporații, care nu ezitau să cumpere copii spre a-i instrui în „tehnicile" tîlhăriei. Chiar dacă barbarii n-au căutat în mod expres și deschis o alianță cu aceste mișcări populare, cert este însă că ele au paralizat într-o măsură apreciabilă capacitatea militară de apărare a Imperiului, și în același timp au întreținut atmosfera morală de defetism din sînul societății romane.

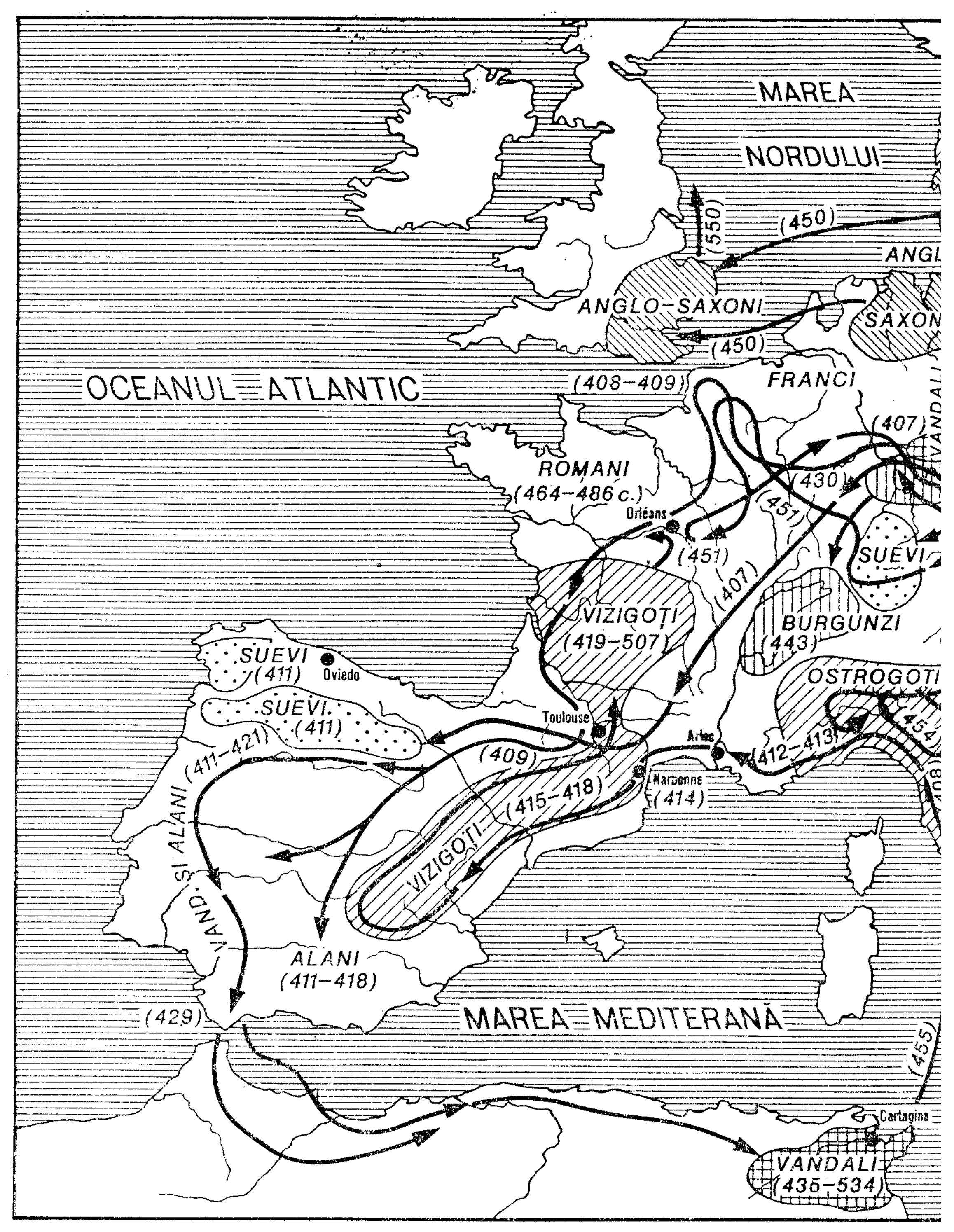
În fine: migrațiile lente ale acestor popoare străine au fost facilitate și favorizate de înseși defecțiunile (arătate mai sus) manifestate progresiv în toate planurile vieții societății romane. Responsabilitatea lor revenea atît guvernării centrale, cît și aristocrației. Căci, pe de o parte împărații îi îndepărtau din funcțiile de înaltă răspundere — de teama conspirațiilor în care s-ar fi angajat — pe senatorii de prestigiu și de recunoscută competență; în timp ce înalții magistrați ai orașelor și provinciilor cheltuiau sume uriașe, nu în scopuri socialmente utile, ci pentru a-și asigura situații oficiale mai importante. Pe de altă parte, clasa aristocratică, nemulțumită de atotputernicia și de intrigile celor de la curtea imperială, precum și de cariera asigurată din ce în ce mai mult parveniților și cadrelor de conducere ale armatei (formate din barbari), se retrăgeau pe domeniile lor de la țară.

Dealtminteri, aristocrația — care și sub regii barbari și-a păstrat (cu excepția Italiei, în sec. VI) în bună parte atît privilegiile cît și bunurile — a suferit incomparabil mai puțin de pe urma invaziilor decît marea masă a populației.

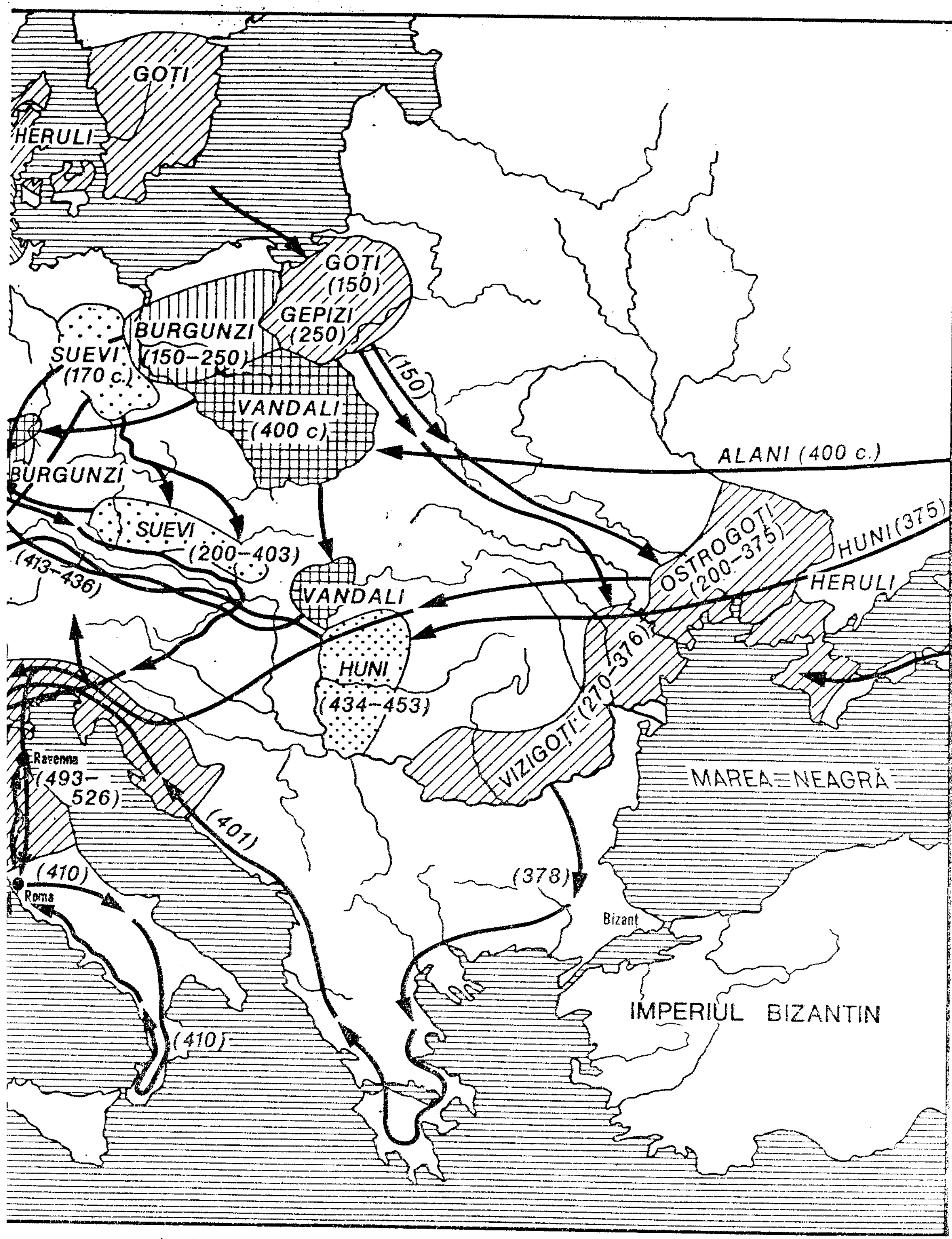
[8] Principiu conform căruia orice individ trebuia să fie judecat în baza legilor poporului din care făcea parte. — Spre deosebire de franci, longobarzii aplicau principiul „teritorialității legilor", care stabilea (vezi *Edictul lui Rothari)* că o lege era valabilă în tot teritoriul pentru care fusese emanată.

[9] Evident că și principiile dreptului roman au acționat asupra practicilor juridice ale popoarelor germanice — ca, de ex., asupra dreptului vizigot, burgund sau longobard (după cum am văzut).

[10] Unele răscoale, organizate, aveau scopuri autonomiste, vizau separarea provinciilor (chiar sub conducerea vechilor autorități locale), — cum s-a întîmplat în Gallia în 435; sau în Britania, care s-a oferit singură saxonilor.

Migrațiile popoarelor

germanice în secolele V și VI

INVAZII ȘI MIGRAȚII BARBARE

Dacă aceste infiltrări și migrații erau lente, continui și din ce în ce mai masive, în schimb armatele năvălitorilor barbari nu erau numeroase. Felul de organizare militară a războinicilor germanici era diferit de cel al romanilor. „Organizarea armatelor barbare se baza pe serviciul tuturor oamenilor în stare de a se bate, a se echipa[11] și alimenta, cel puțin pentru o scurtă expediție. Burgunzii și francii au extins acest regim asupra tuturor supușilor lor romani. În epoca migrațiilor repartizarea pe unități militare se făcea fără îndoială pe o bază tribală. Ea a fost apoi bazată pe diviziunile teritoriale. Comandamentul, asigurat la început de șefi ereditari sau de bogații care se aflau în fruntea unui *comitatus* mai important, a trecut in epoca merovingiană la agenții locali ai puterii regale, la conți" (L. Musset).

Una din cauzele posibile ale migrațiilor a fost o anumită politică de forță inițiată de Imperiul chinez în Asia Centrală. Pe de altă parte, probabil că aceste populații s-au revărsat spre Apus împinse fiind din spate de alte popoare nomade; sau, este posibil ca această masivă deplasare de popoare să se fi datorat tentației oferite de bogatele cîmpii occidentale; sau, pur și simplu au migrat fiind atrase de prada pe care și-o puteau procura ușor.

Primele valuri migratorii barbare au avut loc în secolele IV și V; pe uscat, dinspre răsărit cu hunii, alanii, gepizii și goții; din nordul continentului, cu vandalii, suevii și burgunzii; iar pe mare, din Europa Nord-Vestică spre Insulele Britanice, cu anglii, saxonii, jutii și frizonii.

În 375, hunii — popor de rasă turco-mongolică, originar din Asia Centrală — atacă și distrug statul goților stabiliți în Ucraina. Imperiul roman de Răsărit întreține cu ei relații pașnice și chiar îi ajută (se pare) să se instaleze în Cîmpia Panonică (cca 390). Și Imperiul de Apus îi cultivă un timp, ca prieteni și ca auxiliari: Aetius (care fusese ostatec la huni) își asigură ajutorul lor în luptele contra vizigoților, francilor și burgunzilor. Dar după ce își constituie în Panonia un adevărat stat, condus de o aristocrație bogată și dispunînd de o forță de șoc deosebit de eficientă[11a], hunii se coalizează cu diferite neamuri germanice. Împreună cu acestea, întreprind — sub domnia lui Attila (434-453) — raiduri de jaf urmate de cumplite devastări în Balcani (ajungînd pînă sub zidurile Constantinopolului); apoi în Occident, coborînd și în Italia (452), — Roma fiind însă salvată grație intervenției papei Leon I. După ce stăpînise un timp tot teritoriul Germaniei, bazinul dunărean și cel al Donului, regatul hun — după înfrîngerea suferită în 451 în Cîmpiile Catalaunice, unde armatele romane aveau ca aliați pe vizigoți, franci, ș.a. — s-a destrămat. Grupuri de huni au intrat în serviciul împăratului bizantin, altele au rămas în estul Cîmpiei Panonice, altele s-au întors în stepa ucraineană. La numai 30 de ani după moartea lui Attila, numele hunilor dispare din documente.

Alanii, popor iranian nomad, au fost încorporați în hoardele hunilor, după ce aceștia le-au distrus regatul din regiunea Mării Caspice. După 375, bande izolate

[11] Armamentul diferea de la un popor la altul. Francii (care, la fel ca anglo-saxonii, erau în prevalență pedestrași; numai șefii erau călări) aveau securea de aruncat la distanță, o sabie scurtă cu un singur tăiș; rareori aveau și lance și tot atît de rar scut și coif. Alamanii aveau ca armă caracteristică o sabie lungă. Burgunzii erau singurul popor germanic care folosea arcul; la fel ca vandalii — care însă aveau și lance și, adeseori, o cuirasă.

[11a] Hunii, luptînd călare, erau dotați cu arcuri cu săgeți cu vîrfuri triunghiulare, cu șa de lemn, bici, lasso și sabie cu tăiș dublu.

de alani au trecut în serviciul romanilor, sau vandalilor; altele au trecut în Spania (409). Aetius s-a folosit de ajutorul lor în lupta contra hunilor. (Se pare că în victoria din Cîmpiile Catalaunice alanii ar fi avut rolul decisiv).

Şi gepizii, popor înrudit cu goţii[12], care în sec. V trecînd Vistula ajunseseră la Dunăre, au fost încorporaţi în hoardele hunilor, alături de care au luptat în Cîmpiile Catalaunice; după care, s-au instalat pe teritoriul Daciei. Theoderic, împreună cu avarii le ocupă capitala (Sirmium, în Panonia Inferioară) în 448; iar longobarzii îi distrug în 567.

Al doilea mare val de popoare migratoare (secolele V şi VI) îi aducea în Occident pe franci, alamani şi bavarezi.

Confederaţia de triburi războinice a alamanilor, aşezaţi între Dunărea de Sus şi Rhinul de Mijloc, făcuseră incursiuni ajungînd pînă la Milano încă la sfîrşitul sec. III; iar în secolul următor fuseseră respinşi de trei împăraţi romani. În secolele IV şi V constituiau o unitate politică puternică. Regii franci, îndeosebi Clovis, le-au barat atacurile spre vest; încît alamanilor nu le-a rămas decît să se stabilească pe teritoriul Elveţiei actuale; o parte sub controlul francilor, o altă parte sub protecţia ostrogoţilor lui Theoderic. La sfîrşitul perioadei carolingiene şi-au constituit un ducat propriu.

Bavarezii, menţionaţi pentru prima oară în 551, erau deja stabiliţi la această dată pe teritoriul Bavariei de azi. Imigraseră aici între 488—539, ajutaţi şi de longobarzi, rămînînd pînă la sfîrşitul sec. VII sub protectoratul francilor; după care, în 788 Carol cel Mare i-a încorporat în regatul său.

În secolele VI şi VII, în al treilea val de invazii apar în Occident longobarzii — cel mai devastator dintre popoarele germanice — şi avarii, popor turco-mongol originar din stepele Mării Caspice, înrudit cu hunii. Către mijlocul sec. VI, conduşi de hanul Baian, avarii se unesc cu longobarzii — după ce un timp rătăciseră pe teritoriul ţării noastre — şi îi alungă pe gepizi din Panonia (567), distrugîndu-le regatul şi rămînînd stăpîni în teritoriul actualei Ungarii. De aici, pornesc expediţii de jaf pînă în Italia şi Turingia; iar în est, pînă sub zidurile Constantinopolului (610).

Statul avar, bine organizat — avea o capitală nomadă *(ring)*, o curte care trimitea şi primea solii, bătea monedă proprie, exercita protectorat asupra populaţiilor slave — decade după înfrîngerea suferită în 790 din partea lui Carol cel Mare. După ce sînt supuşi de franci, unele grupuri s-au dispersat prin regiunile din jur, altele au emigrat în zona Caucazului, — pentru ca după 822 numele lor să dispară complet din documente.

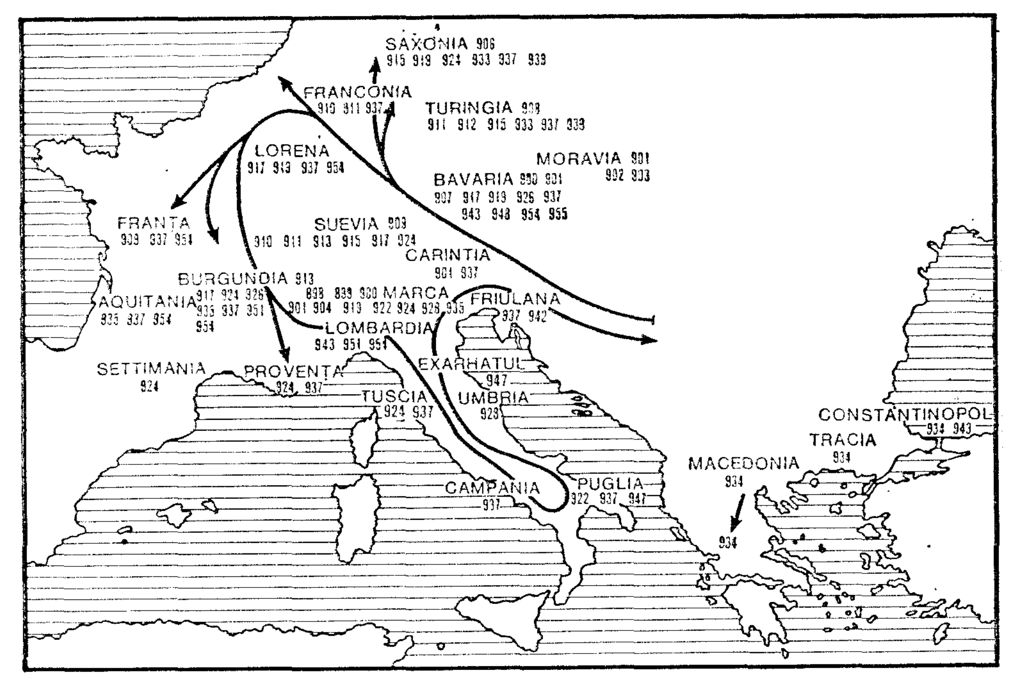
După huni şi avari, în perioada cuprinsă între secolele VII—XI stepele eurasiatice au revărsat spre Apus alte valuri de popoare nomade sau semi-nomade turco-mongole: bulgari, khazari, unguri, pecenegi şi cumani (iar în sec. XIII, hoardele tătare). În acest timp, din regiunile scandinave invaziile şi migraţiile vikingilor, normanzilor şi varegilor parcurg lungi itinerarii (vd. *supra*), în toate direcţiile; iar din zonele Mediteranei, bandele de piraţi musulmani, sarazinii, jefuiesc regiunile limitrofe.

Bulgarii şi khazarii nu s-au aventurat prea departe spre Vest. Nici pecenegii şi nici cumanii n-au trecut dincolo de Tisa. Triburile bulgarilor — popor înrudit cu hunii — s-au stabilit în regiunea de jos a fluviului Volga şi a Donului. Spre sfîrşitul sec. VII o ramură s-a îndreptat spre Balcani, supunînd elementele slave de

[12] Despre alte popoare germanice s-a vorbit în capitolul dedicat civilizaţiei şi culturii vechilor germani.

aici și fondînd un stat. O altă ramură, din zona superioară a Volgăi, a trecut la islamism (în 922), fondînd un stat, care a fost distrus de tătari în 1237.

Khazarii au fondat — în regiunea cuprinsă între Munții Caucaz, Don și fluviul Ural — un stat care a durat trei secole, în diferite rînduri aliindu-se cu Bizanțul contra musulmanilor. Popor atras de viața sedentară și de comerț (întemeind și mari centre comerciale), avînd o bună organizare administrativă și militară, kha-

Regiunile și anii în care au avut loc incursiunile ungurilor

zarii au fost singurul popor din istorie care s-a convertit la iudaism. (Mai tîrziu, o mică parte a trecut la islamism). Regatul khazar, atacat puternic de pecenegi și de ruși, a fost distrus în 968 de țarul Sviatoslav al Kievului; iar ultimele sale rămășițe, de o expediție militară bizantină (1016).

Ungurii, care timp de șase decenii au înspăimîntat Europa, își părăsiseră așezarea originară de pe malul stîng al Volgăi de mijloc[13], au traversat Carpații și s-au stabilit în Panonia, în 895, sub conducerea lui Árpád. De aici, ungurii au făcut — în numai 60 de ani — 33 de incursiuni. După ce expediția pornită contra Imperiului bizantin eșuase (894), ungurii au invadat regiunile din nordul Germaniei (Bremen) și centrul Franței (Orléans), — precum și Italia, din Lombardia pînă în Apulia (Otranto)[14]. Numai Bavaria fusese călcată și devastată de ei în 11 rînduri, iar Lombardia de 13 ori. Pericolului pe care îl reprezentau invaziile lor însoțite de distrugeri i se datorește, în principal, construirea sutelor de castele, cetăți și fortificații din sudul Germaniei și nordul Italiei, în sec.X.

[13] Crescători de vite înainte de a adopta calul, ungurii au intrat aici în contact cu populații iraniene, cu alanii și cu triburi turce, — ca cel al *onogurilor*, nume de la care derivă cel al ungurilor.

[14] Vd. harta de mai sus (și *Ist. universală*, III, sub red. N. A. Sidorova, Buc. 1960).

Înfrîngerea decisivă pe care au suferit-o în 955 la Lechfeld (lîngă Augsburg) din partea împăratului Otto I a pus capăt incursiunilor lor devastatoare în Occident (incursiuni pe care le-au continuat însă în regiunea balcanică) și i-a determinat să se decidă pentru o viață sedentară; iar în ultimii ani ai sec. X să se creștineze, creîndu-și și o capitală politică (Székesfehérvár.) Pentru Europa Centrală, stabilirea lor în Panonia a avut ca urmare separarea în viitor a slavilor din sud de slavii din nord.

Ultimele valuri (pînă la apariția hoardelor tătare) de nomazi călăreți au fost cele ale altor două popoare turcice — pecenegii și cumanii.

Primii, sînt atestați (către anul 880) în regiunea dintre fluviile Volga și Ural; de aici, încep să migreze spre est (în 889), mai întîi în Ucraina, apoi pe teritoriul țării noastre, ajungînd pînă în Panonia. Aliați — succesiv — cu ungurii, cu bulgarii și cu rușii, pecenegii au constituit obiectivul manevrelor diplomației bizantine, rezistînd însă încercărilor Bizanțului de a-i creștina și sedentariza. Învinși de Alexios Comnen (1091) și apoi încorporați ca mercenari în armata bizantină, către mijlocul secolului următor pecenegii dispar din istorie.

Cumanii — pe care rușii îi numeau *polovtsi* — erau un popor foarte amestecat. Veniți din Asia Centrală pe la începutul sec. XI, s-au stabilit la est de Carpați, trăind răzlețiți. Din sec. XIII, după ce invazia mongolă i-a dispersat și distrus, cumanii mai pot fi întîlniți, ca aliați sau ca mercenari, ai bulgarilor și ungurilor; iar ca sclavi, vînduți din Egipt pînă în Italia[15].

Prima mențiune precisă a slavilor datează de la mijlocul sec. VI, cînd Jordanes îi plasa între Nistru, Dunărea de Jos și Vistula. Se crede însă că, în urmă cu patru secole, așezările lor erau situate mai spre nord, în bazinul superior al Niprului — cînd, sub numele presupus de *anti*, întreținuseră contacte strînse cu populațiile iranice ale stepei.

Din această regiune de origine expansiunea slavilor începuse în trei direcții: spre nord-est, spre cîmpia germano-polonă din vest, și spre sud. În această ultimă direcție, ajunși în zona Balcanilor și în Dobrogea, intră pentru prima oară în contact cu bizantinii. Neorganizați într-un stat, căutînd doar terenuri cultivabile și de pășunat, migrația lor a fost pașnică, ajungînd pînă în teritoriile Germaniei de azi [16]. În zona balcanică și în alte regiuni — a Rusiei, a Moraviei, a Boemiei și a Poloniei actuale — așezarea lor a dus la formarea statelor slave[17].

SARAZINII

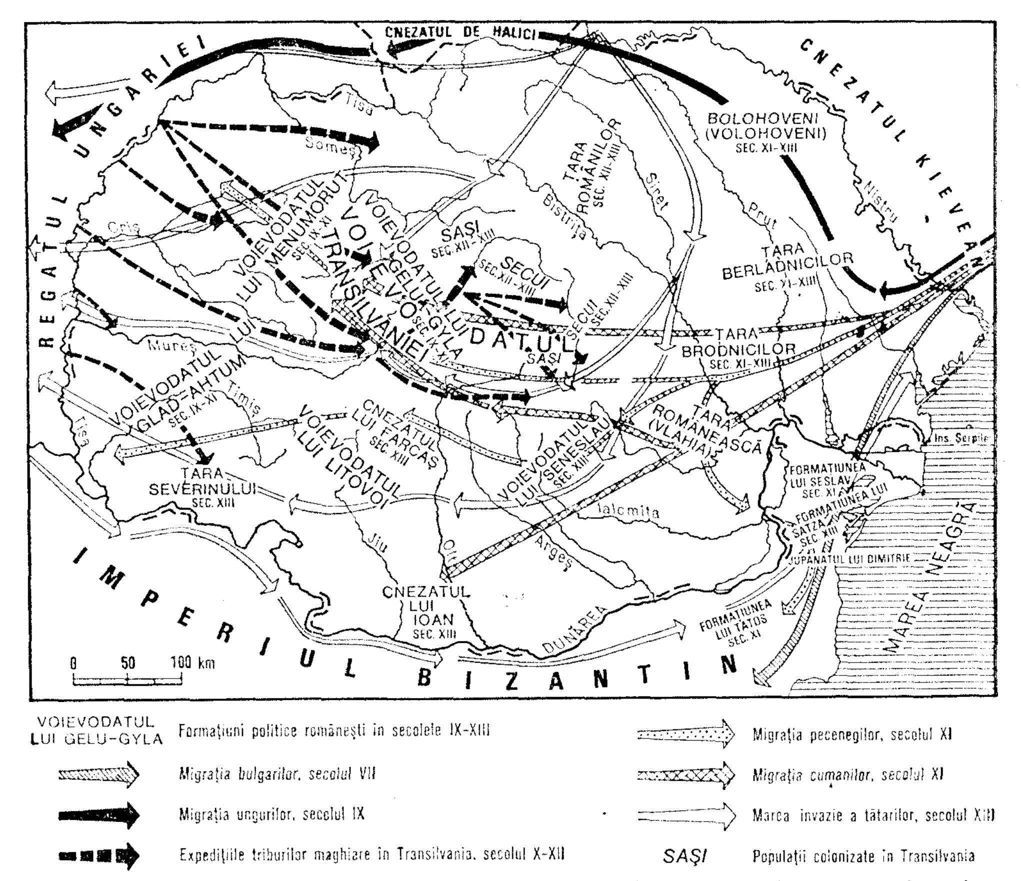
Nenumăratele incursiuni de jaf și pentru a captura oameni vînduți apoi ca sclavi — incursiuni care au terorizat coastele europene ale Mediteranei Occidentale și Centrale de-a lungul secolelor IX și X — au fost acțiuni necoordonate ale unor bande compozite (de berberi, de spanioli și italieni convertiți la islamism, de levantini provenind din diferite regiuni, etc.), în care arabii ocupau doar cîteva posturi de comandă, pînă în sec. X.

[15] „Rolul lor istoric principal este de a fi blocat definitiv drumul spre sud al Rusiei kievene; dar ei au avut o oarecare importanță și ca intermediari comerciali între Europa și Asia. Limba cumană a fost limba de afaceri a ținuturilor pontice în sec. XIII și era pe punctul de a deveni, în mîna misionarilor creștini, o limbă scrisă" (L. Musset).

[16] Berlin, Leipzig, Chemnitz, Elba, ș.a., sînt nume slave.

[17] Istoria, civilizația și cultura acestora va forma — la fel ca pentru perioada medievală din Franța, Italia, Germania, Spania, Anglia și Țările Românești — obiectul unor capitole speciale din volumul următor.

În nordul Africii și mai ales în Spania s-au constituit asociații de marinari-pirați, semi-independente, cu arsenale proprii și a căror pradă erau — la început — navele capturate în larg sau de-a lungul coastelor. (Asemenea bande s-au constituit și în Sicilia, după cucerirea insulei de către musulmani în 827, și în insulele Baleare, către 902). Pe uscat, incursiunile piraților sarazini au început[18] încă din primii ani ai sec. IX. După cucerirea de către musulmani a Cretei și a Siciliei, pirații sarazini își stabilesc baze — pentru a-și depozita prada înainte de a o transporta la bazele lor din Spania — pe teritoriul țărilor creștine[19].

Direcțiile de migrație ale bulgarilor, ungurilor, pecenegilor și cumanilor; marea invazie a tătarilor

În 846, o bandă de sarazini debarcă la Ostia, intră în Roma și jefuiește bazilicele S. Pietro și S. Paolo-fuori-le-Mura. Prima expediție a francilor în Italia Meridională distruge garnizoana piraților din Benevento (847), — în timp ce papa Leon IV, pentru a apăra Roma restaurează Zidul Aurelian. Ofensiva continuă:

[18] În incursiunea din 806 în insula Pantelleria sarazinii capturează 60 de călugări, pe care îi vînd în Spania ca sclavi. Raidurile se repetă — în 808, 810, 813, etc. — în alte regiuni de pe coasta Mării Tireniene. Cele mai des prădate sînt insulele Corsica și Sardinia — care în sec. IX erau „țări ale nimănui".

[19] În sudul Italiei, primele bande de sarazini apar — în solda ducelui de Napoli — între 834-889. În 890 ocupă Taranto, iar în 841 cuceresc Bari. Contra lor, ducele de Benevento cheamă în ajutor... pirați sarazini din Creta!

trupele bizantine recuceresc oraşul Bari (după o dominaţie sarazină de 30 de ani) şi puternica garnizoană a piraţilor din Taranto (880). Piraţii se concentrează atunci în regiunea Campania — unde găsesc şi complicităţi în mediul local: oraşele comerciale se înţeleg cu ei pentru a-şi asigura interesele. În interiorul Peninsulei, mănăstirile în special sînt ţinta jafurilor şi distrugerilor. În 883, celebra mănăstire Montecassino este jefuită, iar călugării masacraţi. Un grup de piraţi sarazini se instalează în regiunea Abruzzo. Alte grupuri trec din Marea Tireniană în Marea Adriatică, ajungînd pînă în valea Padului.

După ce trupele bizantine îi alungă din sudul Italiei (855), sarazinii se retrag spre nord, pe coasta tireniană dintre Napoli şi Genova, fondînd o bază foarte puternică la Fraxinetum, în Provence. În bazinul Mării Tireniene teroarea sarazină continuă pînă în sec. XI, cînd normanzii vor cuceri Sicilia. — În Provence (unde raidurile piraţilor începuseră către 840), baza din Fraxinetum, din golful Saint-Tropez, le-a asigurat sarazinilor — timp de mai bine de un secol — controlul Alpilor şi al Piemontului Septentrional. Abia în 973, acţiunea conjugată a armatelor a trei conţi din regiune a dus la desfiinţarea bazei din Fraxinetum şi la alungarea sarazinilor din zona Alpilor. În Provence, însă, raidurile lor de jaf şi capturări de călugări şi pelerini, vînduţi apoi ca sclavi au continuat pînă în 1197. Bande izolate de sarazini sînt semnalate în această regiune pînă în sec. XIII.

URMĂRILE INVAZIILOR ŞI MIGRAŢIILOR

Acţiunea invaziilor, aportul barbarilor, influenţa migraţiilor, — într-un cuvînt: urmările lor — au fost diferite, variind de la un popor migrator la altul; în primul rînd, în funcţie de gradul lor de civilizaţie şi de receptivitatea lor la procesul civilizatoric şi cultural. Cu toată această varietate de situaţii regionale, cîteva aspecte generale pot fi remarcate.

Informaţiile privind urmările migraţiilor asupra vieţii rurale lipsesc. Oricum, cel puţin în unele cazuri armatele barbare au putut găsi o primire neostilă (dacă nu chiar de-a dreptul un sprijin, de un fel sau altul) din partea unor elemente nemulţumite de starea lor, de sclavi sau de ţărani mizeri. Asupra vieţii urbane, urmările migraţiilor n-au fost — în mod esenţial — categoric nocive[20]. Decadenţa oraşelor s-a agravat, evident; dar ea începuse demult: monumentele erau în ruină, activitatea comercială era aproape inexistentă, clasa conducătoare se retrăsese pe domeniile ei, autonomia municipală dispăruse de cînd guvernul imperial pusese oraşele sub tutela unui comisar guvernamental *(defensor civitatis)*, iar finanţele, în grija unui controlor *(curator)*.

În general, cadrul urban antic era respectat. Majoritatea populaţiei migratoare se instala la ţară. Regatele popoarelor germanice îşi alegeau o reşedinţă urbană, dar alta decît un fost oraş de reşedinţă imperială: vizigoţii — Bordeaux, Toulouse, Narbonne, Barcelona sau Toledo; burgunzii — Geneva şi Lyon; suevii — Braga; francii — Tournai şi, sub Clovis, Paris[21]. Pentru a se proteja împotriva incursiunilor barbare oraşele se fortifică cu bastioane, şanţuri şi ziduri de apărare. Puterea efectivă trecuse în mîna regelui barbar, — dar acesta se considera doar

[20] Este vorba de procesul migraţiei, iar nu de primul moment de şoc, de actul militar al invaziei. Şi este vorba în primul rînd de popoarele barbare germanice, iar nu de incursiunile brutale de jaf ale unor popoare de nomazi, ca hunii sau ungurii.

[21] Ostrogoţii au fost singurii care şi-au stabilit curtea regală într-un oraş care fusese oraş de reşedinţă imperială — Ravenna.

un delegat al împăratului roman de la Constantinopol. După ce l-a detronat pe Romulus Augustulus, Odoacru a trimis insignele imperiale la Bizanț. Iar în sec. VI, regele burgunzilor îi scrie împăratului Anastasios I: „Sînt ca un rege pentru supușii mei, dar eu nu sînt decît soldatul vostru". Barbarii țineau foarte mult să facă parte integrantă din lumea civilizată romană.

Marile migrații au grăbit procesul de dezagregare politică, în urma căreia slăbiciunea puterilor centrale a făcut ca un număr mic de persoane curajoase să se folosească de împrejurări și să-și asume conducerea unui oraș sau unei regiuni. Cei ce exercitau puterea în orașe și cei ce controlau satele — în primul rînd episcopii — se bucură acum de un mare prestigiu pe plan local, prin atribuțiile militare pe care le capătă, sau prin capacitatea lor de apărători și de organizatori ai vieții orașului. Pe de altă parte, amenințările continui au provocat un oarecare dinamism în lumea occidentală, revitalizînd-o. Iar pe plan economic, activitatea unor popoare ca vikingii sau varegii a dezvoltat și intensificat relațiile comerciale.

Aportul barbarilor germanici în tehnologie a fost important; nu numai în orfevrerie — unde au introdus tehnici noi, de mare finețe — ci și în metalurgie, în special în armurărie[22]. În domeniul artei, introducînd în Europa elemente orientale, din arta stepelor de influență iraniană, s-au afirmat în artele decorative, cu o marcată notă de originalitate. În viața intelectuală, aportul popoarelor germanice din epoca migrațiilor (singurele care pot fi aduse în discuție) s-a remarcat prin cultivarea tradițiilor antice, prin preocupările și, sporadic, prin contribuția unor aristocrați sau regi (vizigoți, saxoni, vandali; vd. *supra*). Regatele francilor, longobarzilor, ostrogoților și vizigoților au cunoscut o viață intelectuală (la un nivel general foarte modest, desigur) prin interesul manifestat față de cultura antică.

Contribuții originale, popoarele germanice au adus prin creația runelor — deși această scriere a fost, din punct de vedere practic, de importanță minimă — și prin opera lui Wulfila. Abia mai tîrziu, după anul 800, ecourile epocii invaziilor și migrațiilor se percep în episoadele, în toponimele și personajele istorice sau semilegendare din cîntecele eroice[23].

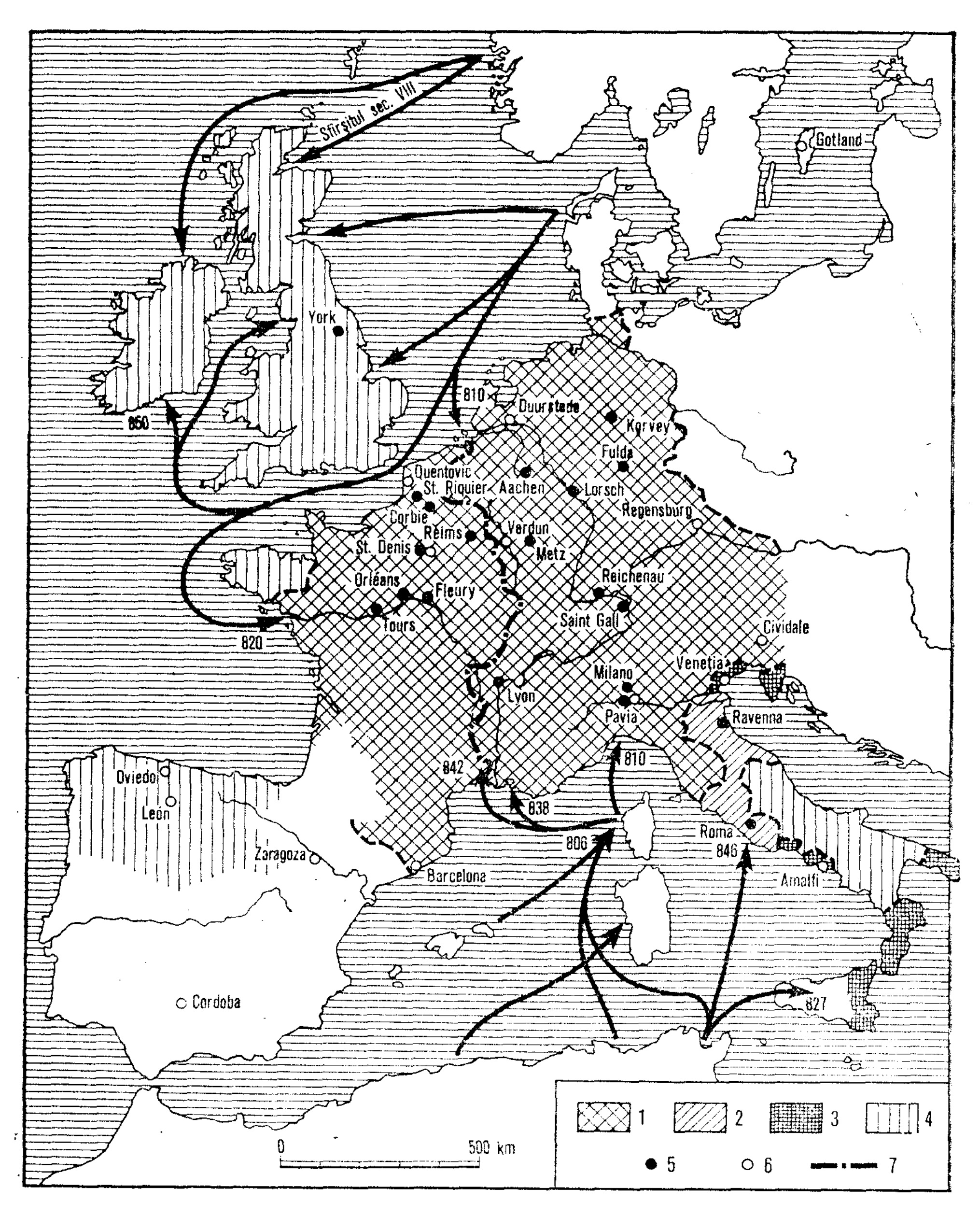
În domeniul dreptului și în cel al instituțiilor juridice, codurile redactate sub dominația barbară (*Breviarul lui Alaric*, *Edictul lui Theoderic*, ș.a.) au la bază, nu dreptul clasic roman — așa cum acesta va fi codificat de Iustinian, — ci practica juridică provincială. Și legile germanice, redactate în limba latină (*Legea salică*, *Edictul lui Rothari*, *Codul lui Euric*, ș.a.), păstrează numeroase elemente de drept roman. Aceste cele mai vechi texte juridice arată că dreptul barbar impune — ca o contribuție originală — normele pe care le-am amintit mai sus (procedura exclusiv orală, personalitatea legilor, responsabilitatea solidară a familiei, compensația în bani pentru o crimă sau pentru leziuni corporale, rolul ordaliilor, etc.); dar și asupra acestora, ideile romane cu timpul au prevalat și le-au modificat sau le-au înlocuit.

Ca structură politică și administrativă, statele barbarilor din primul val migrator (ostrogot, vizigot, vandal, burgund) păstrează unele funcții din cancelaria sau

[22] Barbarii „au adus și pus la punct tot felul de tehnici, remarcabile ca ingeniozitate și eficacitate, în materie de aliaj, călire, forjat, sudură etc, Ei au știut să fabrice, pentru tăișul săbiilor sau securilor lor, oțeluri speciale care au rămas neegalate pînă în sec. XIX, infinit superioare celor produse în serie de manufacturile Imperiului tîrziu; săbii al căror miez este făcut din opt benzi torsadate, răsucite, repliate, apoi sudate între ele, al căror tăiș este aplicat prin sudură — și totul avînd o grosime de numai 5 milimetri!" (cf. L. Musset).

[23] *Hildebrandslied* și *Nibelungenlied* în Germania; *Widsith* și *Deor* la anglo-saxoni; *Edda* și *Völsungasaga* la nordicii norvegieni și islandezi — în care apar și numele lui Attila, Theoderic, Odoacru, Alboin, Ermanaric, ș.a.; sau toponime, ca: Nipru, Carpați, etc.

din mecanismul organizatoric al Imperiului roman (*magister officiorum*, *quaestor palatii*, prefecţii pretoriului, vicari, guvernatori de provincii). Statele barbare formate în secolele V—VII (al francilor, al longobarzilor) introduc în majoritate funcţii de înalţi demnitari de origine germanică, sau funcţii imitate după ierarhia bizantină a exarhatului din Ravenna. În regatul goţilor, o importanţă deosebită o

Europa occidentală în prima jumătate a sec. IX. 1. Imperiul carolingian. 2. Statul pontifical 3. Posesiuni bizantine. 4. Alte regiuni creştine. 5. Centre principale de cultură. 6. Centre principale de schimb ale marelui comerţ. 7. Frontiera orientală a „Franciei occidentale", după împărţirea din 843

capătă conții orașelor[24]; în timp ce ducii — a căror autoritate are un caracter eminamente militar — devin, progresiv, autorități civile, cu atribuții de guvernatori de provincie.

De menționat că regii sau șefii militari supremi ai popoarelor barbare, îndeosebi germanice, n-au îndrăznit niciodată să uzurpe titlul imperial. Dorința lor vie era să facă parte integrantă din lumea civilizată a Imperiului roman. — Dar o barieră în calea fuziunii lor cu moștenitorii acestei civilizații o constituia religia. Barbarii creștinați optaseră (cu excepția francilor) pentru arianism, cînd în Occident religia dominantă și oficială era creștinismul roman, catolic; or, acest fapt a generat o rezistență de natură religioasă a populației romane față de noii stăpîni (cf. Ed. Perroy).

Cu toate aceste urmări — care pot fi considerate pozitive —, înregistrate după invaziile și migrațiile popoarelor barbare, bilanțul lor global a fost negativ. Căci aceste invazii și migrații au favorizat dezintegrarea rapidă a civilizației și culturii romane din Occident. În cele din urmă, aceste popoare migratorii au întemeiat în Evul Mediu timpuriu cîteva state, nu numai durabile, ci și importante pentru viitorul civilizației europene: vizigoții în Spania, anglo-saxonii în Britania, vikingii în zona scandinavă, normanzii în Sicilia, slavii în răsăritul și sud-estul european; iar francii, pe un teritoriu vast care, în afară de vechea Gallia romană, va cuprinde și zone foarte întinse din Germania și Italia.

IMPERIUL CAROLINGIAN

Acest stat al francilor, care sub Carol cel Mare a atins perioada sa de maximă prosperitate și extensiune teritorială, a însemnat — după ruina lăsată de invazii — prima acțiune de redresare, de organizare statală complexă, — politică, economică, administrativă, socială și culturală. A fost primul moment de durată cu consecințe decisive asupra constituirii structurilor Evului Mediu occidental, a civilizației și culturii medievale, stabilind modelele normative ale tuturor instituțiilor guvernative, juridice și sociale.

La mijlocul secolului al VIII-lea, singurele regate barbare care se menținuseră pe teritoriul occidental al Imperiului roman erau cele ale francilor și longobarzilor. În Italia, regii longobarzi visau să unifice Peninsula sub sceptrul lor; dar în 774 Carol cel Mare trece Alpii, îl învinge pe regele Desideriu, asediază și ocupă capitala Pavia, proclamîndu-se „Rex francorum et longobardorum"[25]. Carol (742—814), care fusese chemat în Italia de papa Adrian I, după ce îl face prizonier pe Desideriu își impune suzeranitatea și asupra ducatelor longobarde din Spoleto și Benevento. În același an Carol confirmă „donația" făcută de tatăl său, prin care regele franc atribuia papei o mare parte din teritoriul Italiei.

Primei expediții în Italia i-au urmat alte trei (în 776, 780 și 786). În 778, profitînd de rivalitățile emirilor din Spania, Carol intervine și ocupă Pamplona; asediază Zaragoza, dar fără rezultat[26]. Pentru a-și apăra regatul contra arabilor Carol

[24] Titlu derivat din ierarhia militară a Imperiului tîrziu; la fel ca cel de conte al orașelor *(comes civitatis)*.

[25] Pepin cel Scurt își împărțise regatul celor doi fii Carol și Carloman; primului îi reveni Austrasia, Neustria și Aquitania Occidentală; lui Carloman — Burgundia, Provence, Aquitania Orientală, Gothia, Alamania, Turingia și Hessa. Murind Carloman (771), Carol rămase singur stăpîn și pe provinciile fratelui său.

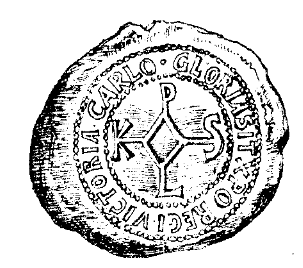
[26] În retragere, în trecătorile Pirineilor ariergarda este atacată și masacrată de basci. Episodul acestei înfrîngeri formează subiectul celebrei epopei *Cîntecul lui Roland*.

Imperiul lui Carol cel Mare

crează „Marca Hispania". Mai tîrziu, va cuceri insulele Baleare (799) și Barcelona (801). — În răsărit, războaiele s-au prelungit timp de 30 de ani (768—799). Repetate și de lungă durată au fost expedițiile contra saxonilor — începute în 772 și încheiate în 785, după ce Carol reprimase sîngeros o răscoală (sugrumînd 4.500 de saxoni) și, la sfîrșit, obligîndu-i pe saxoni să se creștineze. Au urmat alte expediții victorioase: contra bavarezilor (787), contra avarilor în 791 (dar învinși definitiv

Sigiliul de plumb al lui Carol cel Mare. — Cabinet des Médailles, Paris

în 804), contra piraților sarazini din Corsica și Sardinia; iar în nord, contra normanzilor și danezilor.

În anul 800 Carol a fost încoronat ca împărat în bazilica Sf. Petru din Roma: o concluzie logică a acțiunilor sale de protector al Bisericii și al papalității. Pentru a obține recunoașterea oficială a Sacrului Imperiu Roman din Occident[27], Carol a început negocieri cu Bizanțul; iar pentru a o intimida pe împărăteasa Irena și pe succesorul ei Nikephor I, s-a aliat cu Harun al-Rașid, califul din Bagdad — relații care au stat la originea protectoratului franc asupra Palestinei, (califul i-a trimis și cheile Sf. Mormînt), unde Carol a fondat mănăstiri și un spital pentru pelerini. — În ultimii ani Carol încredințează fiilor săi conducerea campaniilor contra boemilor și suabilor (805—806). În septembrie 813 îl încoronează ca împărat pe singurul său fiu legitim supraviețuitor, Ludovic.

De o constituție fizică robustă[28], dotat cu o inteligență vie, cu o fire religioasă și cu un mare respect pentru cultură (intensa activitate intelectuală de la curtea sa a rămas în istoria culturii cu denumirea — omagială — de „renaștere carolingiană"). Carol a fost mai întîi un excelent administrator; fără să creeze în acest domeniu instituții noi, dar completîndu-le pe cele anterioare și asigurîndu-le buna funcționare. Lui i se datorește, de asemenea, și un mare progres al învățămîntului, literelor și artelor[29].

În denumirea de „Sacrul Imperiu Roman din Occident" — denumire voită de Carol cel Mare — termenul „sacru" apare pentru a sublinia că împăratului coroana îi fusese dată de reprezentantul lui Hristos pe pămînt, de urmașul Sf. Pe-

[27] Care va dura, oficial, timp de o mie de ani; va fi abolit de Napoleon în 1801.

[28] La deschiderea sarcofagului său, în 1861, măsurătoarea scheletului a confirmat înălțimea de 192 cm. (Cf. H. von Fichtenau). Biograful său Eginhard — care, în general, își idealizează personajul, prezentîndu-l ca un model al tuturor virtuților — furnizează nenumărate amănunte: se căsătorise de cinci ori, avusese patru concubine și o mulțime de copii, legitimi și bastarzi (se cunosc numele a 20); era foarte locvace, lacom la mîncare (nu însă și la băutură) și disprețuia veșmintele luxoase; era un pasionat și foarte priceput călăreț, vînător și înotător. Vorbea curent latinește, avea un mare respect pentru oamenii învățați, dar nu știa bine scrie și citi. — Ultimul amănunt este cel puțin discutabil, fiind vorba de o personalitate care a inițiat și promovat activități culturale de o importanță capitală.

[29] Aceste aspecte culturale vor fi tratate în volumul următor.

tru, de papă; iar prin cuvîntul „roman“ se promitea că această tradiție a Romei, mereu vie, urma să capete o nouă strălucire[29a]. Proclamarea Imperiului Roman din Occident (cu implicitele sale pretenții hegemonice) a provocat puternicile proteste ale Bizanțului — care abia în 812 va recunoaște noul imperiu.

În realitate, acesta nu era un organism unitar și compact (nici măcar cît fusese Imperiul roman), — ci un conglomerat de teritorii reunite sub un singur sceptru și lipsit de solide structuri statale. Era un stat franc, în care francii erau poporul privilegiat — și cel mai legat de dinastie. Dar Imperiul carolingian „reprezintă momentul central al unei evoluții istorice complexe“ (cum remarcă R. Manselli), cînd un om de stat excepțional este convins că mai multe regate pot rămîne unite; că diferențele, fizionomiile, caracteristice acestor popoare, pot fi depășite — după exemplul politic și militar al Romei antice, și cel al autorității religioase a papalității; exemple care realizaseră, fiecare în felul său, această unificare. Idealul universalist al Imperiului roman și al Bisericii era și idealul Imperiului carolingian. Pentru Imperiu, la fel ca pentru Biserică, toți supușii sînt egali, indiferent de ce neam ar fi. Cu ajutorul Bisericii, această „civilizație carolingiană“, unitară și mai ales aspirînd să devină unificatoare, a devenit posibilă.

Odată cu Imperiul carolingian se schițează — într-o formă încă embrionară, dar cu caracteristici clare — ceea ce va deveni civilizația și cultura europeană. În practica de guvernare, ultimele elemente romane vor fi abandonate. Începînd din ultimele decenii ale sec. VIII, după ce Spania fusese cucerită de arabi, iar Italia fusese în cele din urmă ocupată de longobarzi, civilizația occidentală nu va mai privi spre Mediterana, ale cărei coaste deveniseră nesigure și amenințătoare. „Centrul de greutate s-a mutat în nord. Europa occidentală a fost astfel redusă să trăiască din propriile sale resurse, sărace. Din acest fapt a derivat, în mod inevitabil, afirmarea unei noi ordini economice și sociale, bazată pe pămînturi și pe resursele agricole“ (Geoffrey Barraclough). Perioada carolingiană a fost epoca zorilor feudalismului — și totodată perioada primelor manifestări ale unei „solidarități naționale“, a primelor afirmări a particularităților proprii, a „personalității culturale“ a unui popor[30].

Astfel, prin civilizația unitară pe care Imperiul carolingian a reușit să o creeze și să o impună, s-a realizat o certă unitate și în domeniul cultural: o cultură europeană. Europa occidentală era latină prin limbă și creștină prin credință. Popoarele

Semnătura autografă a lui Carol cel Mare

însumate în Imperiul carolingian, cu toate adversitățile și deosebirile de limbă dintre ele, au început — și vor continua în următoarele secole — un dialog între oamenii de cultură, care își vor comunica ideile în spiritul respectului reciproc; un dialog

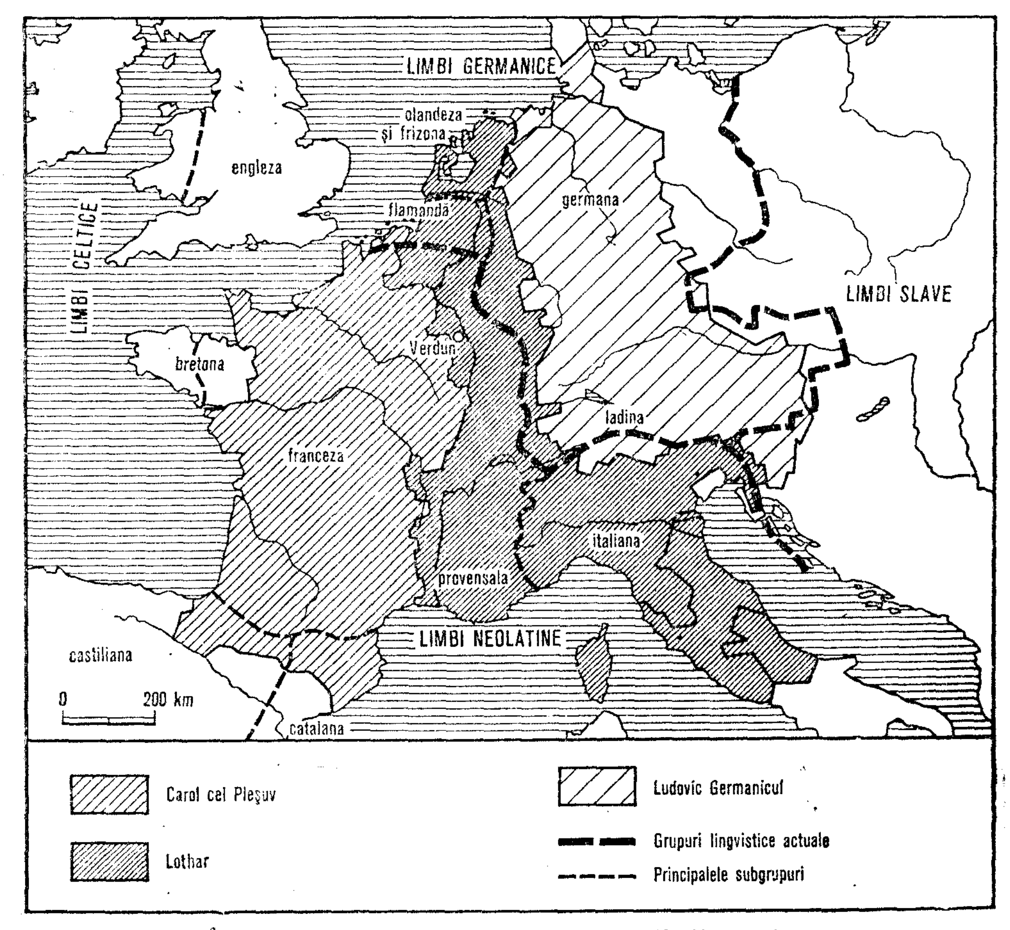
[29a] De fapt, denumirea oficială a Imperiului carolingian era cea de *Imperium Romanum*, — devenită, odată cu Otto I, *Sacrum Imperium Romanum*. Mai tîrziu, denumirea adoptată a fost de *Sfîntul Imperiu Roman de Națiune Germană;* denumire care, deși era o flagrantă *contradictio in adjecto*, a supraviețuit timp de secole.

[30] În curînd, chiar și Conciliul din Tours (813) va recomanda preoților să țină predicile în respectivele limbi romanice sau germanice, pentru a putea fi înțeleși de popor. — În 842, Carol cel Pleșuv și Ludovic Germanicul depun jurămînt, împreună cu războinicii lor, să se ajute reciproc contra lui Lothar: Carol cu războinicii săi depun jurămîntul în protofranceză, iar Ludovic și ai săi, în limba germană.

purtat într-o limbă comună, în limba latină, — apoi în diverse limbi naţionale. Deasupra tradiţiilor artistice locale, a personalităţii diferiţilor filosofi, a aporturilor oamenilor de ştiinţă din diverse ţări sau regiuni, se va naşte în curînd un *stil* unitar: în scrierea carolingiană, în arhitectura romanică (mai tîrziu, şi gotică), în pictură şi sculptură, în viaţa intelectuală, în filosofie, în gîndirea ştiinţifică, — *totul concurînd spre o cultură europeană* (la acea dată, numai occidentală). „În această unitate europeană stă adevărata şi cea mai înaltă măreţie a lui Carol cel Mare"; care poate fi considerat „nu regele marilor cuceriri, nu suveranul marelui imperiu, ci părintele civilizaţiei europene" (R. Manselli).

Dar Imperiul carolingian era — după formula lui Roberto Lopez — „un uriaş cu picioare de lut".

Dezmembrarea Imperiului era aproape inevitabilă: *era în tradiţia regilor merovingieni să-şi împartă regatul fiilor lor*. Carol cel Mare însuşi ar fi procedat la fel dacă nu i-ar fi rămas în viaţă doar un singur fiu. Ceea ce n-a făcut însă tatăl, o

Împărţirea de la Verdun (843) şi grupurile lingvistice

va face fiul său Ludovic. El, mai întîi, refuză titlul părintelui său de „Rex francorum et longobardorum", dorind să rămînă numai cu cel de împărat. Pentru a-şi afirma (şi asigura) şi mai mult puterea, în 824 decretează ca alegerea unui nou papă

să fie condiţionată şi sancţionată de un prealabil jurămînt de fidelitate faţă de împărat al candidatului la scaunul papal. Visul de grandoare universalistă se manifestă şi la curtea sa: unul din fii, Carol cel Pleşuv, se îmbrăca într-un costum de împărat bizantin. Şi nu îi displăcea cînd contemporanii vedeau în Imperiu o adevărată *Respublica christiana* viitoare, cuprinzînd Europa întreagă.

Dar lipsa de prestigiu şi de putere efectivă a împăratului a făcut ca el să nu poată stăpîni tendinţele centrifuge ale nobililor franci.

Rebeliunile acestora începuseră încă din 785 — cu încercarea de asasinare a împăratului — şi au continuat tot secolul al IX-lea. Ludovic n-a făcut decît să întreţină şi să sporească această stare de ostilitate. După moartea sa, prin tratatul de la Verdun[30a] (843) Imperiul a fost împărţit între cei trei fii: Carol cel Pleşuv primi provinciile franceze (partea occidentală a fostului Imperiu carolingian), regele Ludovic Germanicul — regiunile răsăritene, germane, iar Lothar, regele Italiei, teritoriile de mijloc (Ţările de Jos, Alsacia şi Lorena, Provence, Elveţia şi Italia pînă la Roma). Totodată, lui Lothar i s-au lăsat cele două capitale, Roma şi Aquisgrana (Aachen), împreună cu titlul imperial. Regiunile cele mai compacte pe care şi le rezervaseră ceilalţi fraţi vor deveni nucleul Franţei şi Germaniei de mai tîrziu. Poporul franc se diviza acum în două naţiuni diferite, vorbind două limbi diferite. Şi în timp ce aceste două regate, anexînd treptat provincii limitrofe, vor rezista transformărilor de mai tîrziu păstrîndu-şi o relativă unitate politică, regatul lui Lothar — tăiat în două de lanţul Alpilor şi însumînd populaţii care nu puteau comunica între ele printr-o limbă comună — se va dezagrega repede în mai multe mici state. După moartea fiului său Ludovic II (875), titlul imperial îi va reveni lui Carol cel Pleşuv.

IMPERIUL OTTONIAN

Rivalităţile dintre fiii lui Ludovic cel Pios, precum şi răscoalele nobililor, au diminuat considerabil forţa şi prestigiul autorităţii regale, atît în Francia cît şi în Germania. Suveranii din ambele ţări erau detronaţi de nobilii respectivi, familiile lor îşi sporeau mereu proprietăţile şi, acumulînd stăpînirile mai multor comitate într-o singură mînă, deveneau puternice: adevărate dinastii. Astfel, în cele două ţări iau naştere mai multe mici regate.

Dintre numeroasele principate teritoriale în cîte se pulverizează fostul Imperiu carolingian, cele din Germania aveau un sentiment al comunităţii etnice mai profund decît cele de pe teritoriul Franciei. „Din acest motiv, în Germania dezvoltarea ducatului pe bază etnică, odată pornită, a căpătat forme mai hotărîte şi mai radicale decît în Europa occidentală" (Jan Dhondt). Aici, nobilii aleg rege dintre ei pe Conrad II de Franconia, — căruia îi urmă Heinrich I de Saxonia. Acesta, excelent organizator al armatei, învingător în războaiele contra slavilor şi ungurilor (933) a construit centre fortificate în care a instituit şi tribunale, a fondat tîrguri, locuri de reuniuni populare. Lui Heinrich I i-a urmat fiul său Otto, ales rege de către ducii de Saxonia, Bavaria, Franconia, Suabia şi Lorena: ceea ce arată dorinţa generală ca regelui Germaniei să îi revină coroana imperială. Într-adevăr, Otto I — care respectă vechile ducate, care le supune autorităţii centrale, în timp ce Capetie-

[30a] S-ar putea crede că Tratatul de la Verdun ar marca (într-un mod mai hotărît decît o făcuse Conciliul din Tours, cînd recomandase clerului să predice în limbile popoarelor) momentul de început al naţiunilor. (Separarea politică fiind atunci consfinţită prin redactarea textului tratatului în două limbi deosebite, romanică şi germanică). În realitate, este clar că aici criteriul de naţiune n-a jucat nici un rol. Textul bilingv al tratatului a fost redactat din motive accidentale şi tranzitorii.

nii din Francia nu reușiseră să-și extindă autoritatea dincolo de granițele principatului lor teritorial — obținu în 962 titlul de împărat.

În acest timp, în Italia Septentrională, din cauza slăbirii puterii centrale mulți episcopi își asumară rolul de conducere în administrația orașelor, reconstruind și fortificațiile. Percepeau dări și taxe vamale, guvernau din reședința lor episcopală și își anexară teritorii limitrofe întinse. Tribunalul episcopal își arogă jurisdicția

Statuiete reprezentînd pe împăratul Otto cel Mare și soția sa, Edith, Conservate într-o capelă a catedralei din Magdeburg

instanțelor superioare pe tot teritoriul principatului lor, ai căror proprietari funciari au fost siliți să depună jurămînt de fidelitate ca vasali ai episcopului lor. În felul acesta au luat naștere numeroase principate ecleziastice (Bergamo, Modena, Parma, Cremona, Piacenza, etc.).

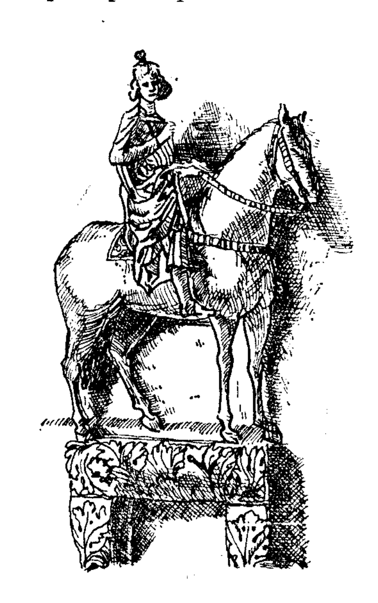
Concomitent, existau și principate laice puternice (marchizatele de Friuli, de Ivrea, de Toscana, ș.a.) . La Roma, aristocrația locală — în continuu conflict cu administrația curiei papale — avea un rol hotăritor în alegerea papilor. La nord și la sud de Roma, puternice erau ducatul de Spoleto, ducatul de Benevento și principatul de Salerno, stăpînite de longobarzi. Puglia rămăsese sub dominația bizantină — care își extindea protectoratul și asupra regiunilor Napoli și Amalfi. Sicilia, cucerită de arabi — (între 831-902), a revenit, între 1061-1088, cuceritorilor normanzi.

În Anglia, vechile regate Northumbria și Mercia formau teritoriul danez *(Danelaw)*. Statul anglo-saxon mai important după moartea lui Alfred cel Mare era Wessex. Fiul lui Alfred, Eduard cel Bătrîn, recuceri teritoriul ocupat de danezi; iar fiul său Ethelstan (924—934) se proclamă rege al întregii Anglii. Țara fu împărțită în districte (fiecare format din cîteva comitate — *shires)*, guvernate de un fel de vicerege *(earldorman)*. Dar regele n-avea puteri depline, căci fiecare comitat era guvernat, în același timp, și de episcopul său, și de funcționarul numit de rege *(sheriff)* care administra justiția și fiscul, și de comandantul militar *(earldorman)*. Autoritatea acestuia din urmă se extindea și asupra altor comitate, iar funcția sa era ereditară; încît, a devenit inevitabil un conflict între *sheriff* și aristocrații militari — care în sec. XI reușesc să pună mîna pe întreaga putere.

Revenind la Germania: Otto I trece Alpii, în 961 se încoronează la Pavia ca rege al Italiei, iar în anul următor, la Roma, ca împărat al noului Imperiu Romano-

German. — În fond, era doar un episod din seria expedițiilor pentru cucerirea Italiei, împărțită în numeroase principate și marchizate, — expediții continuate de urmașii săi Otto II și Otto III.

Acesta din urmă — persoană cultă, vorbind greaca și latina, sedus de rafinamentele vieții bizantine și stăpînit de o exaltată religiozitate — organiză „biserica imperială", punînd pe tronul pontifical un papă german (Grigorie V), tratînd cu cruzime pe adversarii acestuia și concedînd episcopilor puteri absolute — subordonate doar împăratului — asupra unor întregi comitate. Împăratul și-a transferat capitala la Roma.

Statuia împăratului Conrad III. — Domul din Bamberg

Otto III decedînd în 1002, îi urmă Heinrich II de Bavaria, care își orientă activitatea politică în sensul unei hotărîte restaurări a unui imperiu, declarat în mod deschis german. Abia la 11 ani de la proclamarea sa ca rege al Germaniei coborî în Italia și fu încoronat la Roma ca împărat (1014). După care, mai trăi zece ani. Îi urmă Conrad II de Franconia — încoronat ca împărat în 1027 — care se dedică operei de consolidare a puterii imperiale germane în toată Italia (totodată anexînd și Burgundia, în 1033). Conrad II interveni și în luptele dintre episcopi și feudatarii laici, creînd Bisericii și episcopilor condiții de gravă inferioritate: fapt care va duce în curînd la luptă deschisă între Imperiu și papalitate.

Această politică a fost continuată de fiul său Heinrich III (1039—1056), încoronat cu toată solemnitatea ca împărat în 1046. În timpul său Imperiul ajunse la o extensiune maximă, cuprinzînd Germania, Italia și Burgundia; în timp ce Boemia, Ungaria și Polonia îi recunoșteau suveranitatea. — Declinul și criza puterii imperiale începu cînd se declanșă „lupta pentru investitură"[31] și cînd normanzii conduși de Robert Guiscard ocupară sudul Italiei, instalîndu-se aici și alungîndu-i pe bizantini.

[31] Pretenția papalității de a decide în exclusivitate asupra numirii episcopilor a ajuns, în 1074, cu papa Grigorie VII, la revendicarea unei puteri nelimitate, chiar asupra detronării împăraților. Heinrich IV (1056-1106) refuzînd — în dieta de la Worms, — este excomunicat și silit apoi, umilindu-se la Canossa, să-i ceară papei iertare,

Dar împăratul Frederic I Barbarossa (1152—1190), din dinastia Hohenstaufen[32], restabilește prestigiul și forța Imperiului, atribuind o importanță egală celor trei mari regiuni ale Imperiului (Germania, Italia și Burgundia) și punînd Imperiul sub controlul direct al unei birocrații bine organizate. În Italia (unde este încoronat ca rege la Pavia și ca împărat la Roma), împăratul are numeroase conflicte cu papalitatea, cu comunele italiene, cu normanzii și cu bizantinii. După ce a fost în-

Sigiliul lui Otto IV cu textul: — „Dei gratia romanorum imperator"

vins de „Liga lombardă" în bătălia de la Legnano (1176), Frederic s-a ocupat de organizarea politică a Germaniei, căreia i-a dat forma de monarhie feudală[32a].

De criza prin care a trecut Imperiul după înfrîngerea suferită la Bouvines[33] a profitat Frederic II, nepotul lui Barbarossa și moștenitorul regatului normand al Siciliei, încoronat în 1220 ca împărat în catedrala din Aachen. Dotat cu excepționale calități intelectuale și cu geniu politic, el a mutat spre sud centrul Imperiului, propunîndu-și ca obiectiv fundamental crearea unui vast domeniu politic mediteranean; în acest scop, a acționat în sensul unificării Italiei — a Italiei „siciliene", celei „pontificale" și celei „regale". Dar politica sa a eșuat (după îndelungate și grave conflicte cu papalitatea) — și chiar Sicilia a trecut sub controlul dinastiei franceze de Anjou, sprijinită de papa.

După o perioadă de anarhie feudală, următorii împărați aparținînd casei de Habsburg au inițiat o nouă politică teritorială dinastică în zona dunăreană, servindu-se de demnitatea imperială pentru a-și extinde propriile lor domenii de familie. Tendințele centrifuge și rezultatele mișcărilor autonomiste[34] vor contribui la instaurarea ideii de libertate față de autoritatea centrală. Fracționarea politică va con-

[32] „Barbarossa" este și supranumele a doi șefi pirați algerieni din sec. XV—XVI; ultimul a fost și comandantul flotei otomane.

[32a] În timpul războiului civil pentru succesiune din Germania (prima jumătate a sec. XII), combatanții partizani ai împăratului Conrad III de Suabia — exponentul marei nobilimi — uzau ca strigăt de luptă interjecția *Weil Waibling!* (Waibling fiind numele unui castel din Würtemberg, al Casei Suabe; iar *Weil* = „trăiască!" (în germ. mod. *Heil*); în timp ce strigătul de luptă al adversarilor era *Weil Welf!* — numele seniorului de Altdorf. Din aceste interjecții derivă termenii italieni *ghibelini* și *guelfi*, desemnînd gruparea politică de nobili feudali partizani ai împăratului german, respectiv gruparea adversă, formată din burghezii care îl sprijineau pe papă în lupta contra împăratului.

[33] Unde regele francez Filip August a obținut victoria (1214) contra împăratului german Otto IV, coalizat cu regele Angliei Ioan-fără-Țară și cu Ferrand, contele Flandrei; coaliție care urmărea dezmembrarea Franței.

[34] Un exemplu este cucerirea independenței de către Elveția (în 1499).

tinua în toată lumea germanică. Principii, înalții prelați, orașele Imperiului, o mare mulțime de nobili (chiar de rang inferior) vor urmări doar satisfacerea propriilor lor ambiții și interese; fapt care va duce la dezagregarea și la anihilarea autorității Sacrului Imperiu Roman de Națiune Germană.

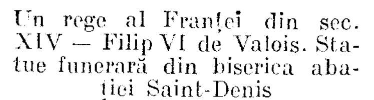
MONARHIILE FEUDALE

Secolul al XI-lea este, în Occident, epoca consolidării feudalismului, a dezagregării puterii regale, a fracționării suveranității, a constituirii unor autonomii locale, a juxtapunerii de suveranități teritoriale — forme embrionare ale statelor moderne — și a unei efervescente vieți politice a orașelor, care își apărau cu succes interesele împotriva puterii episcopului și a seniorului feudal laic. Toate încercările făcute pînă la această dată de a realiza — prin intermediul Imperiului și a papalității — o unitate a lumii occidentale s-au dovedit a fi lipsite de un simț realist în considerarea realităților concrete.

Din această perioadă și pînă în sec. XV, fenomenul politic principal este centralizarea statului.

În Franța, regii capețieni au luptat cu tenacitate pentru unificarea țării și pentru consolidarea puterii regale. Ludovic IX „cel Sfînt" (1226—1270) a recuperat în 1259 întinsele posesiuni care, cu un secol în urmă, reveniseră Angliei cînd Henric Plantagenet, conte de Anjou și duce al Normandiei, devenise rege al acelei țări. Filip IV cel Frumos (1285—1314) a mărit domeniul regal prin anexarea comitatului de Champagne și prin sechestrarea imenselor proprietăți ale Ordinului Templierilor. Totodată, finanțele țării au fost considerabil sporite prin restrîngerea privilegiilor fiscale și judiciare ale clerului, — măsuri care au dus la un acut conflict cu papalitatea. Filip IV l-a impus pe tronul pontifical pe francezul Clement V, care a mutat reședința papilor la Avignon, — unde papii au rămas timp de 70 de ani (1309—1378), într-o poziție de subordonare față de regii Franței.

Un rege al Franței din sec. XIV — Filip VI de Valois. Statue funerară din biserica abației Saint-Denis

Înfrîngerile suferite din partea Angliei în timpul Războiului de o sută de ani (1337—1453), invaziile engleze și pierderile teritoriale au însemnat o stagnare a procesului de unificare și de centralizare a statului. Rezistența poporului — pentru care eroicul episod al Ioanei d'Arc, exaltat și literaturizat de posteritate, va deveni pentru francezi un simbol — și răscoalele orășenilor contra englezilor au grăbit sfîrșitul victorios pentru Franța al războiului. Împotriva manevrelor feudalității burgunde reprezentate de ducele Carol Temerarul, în urma victoriei de la Nancy (1477) regele Ludovic XI (1461—1483) a anexat Burgundia și toate posesiunile sale (cu excepția Țărilor de Jos și Luxemburg, trecute — prin căsătorie — casei de Austria), precum și alte regiuni. În lupta contra marilor feudali Ludovic XI a avut sprijinul orașelor și al micii nobilimi.

Sub fiul său Carol VIII (1483—1498) ducatul Bretaniei — marele principat teritorial în care fermenta continuu rezistența nobililor — a fost alipit la domeniul regal în 1491. Cu aceasta, unificarea teritorială a țării și centralizarea sa politică s-au încheiat. Se puneau astfel bazele monarhiei feudale absolute, care se va consolida în următoarele trei secole.

În Anglia, bazele centralizării statului au fost puse după cucerirea normandă (1066).

Domeniul regal era de la început imens, sporind mereu și prin teritorii confiscate de la anglo-saxoni. Prin împroprietărirea țăranilor puterea marilor feudali a fost restrînsă, — ceea ce a împiedicat și crearea unor principate teritoriale. Autoritatea regală s-a impus dintru-nceput asupra celei ecleziastice. Dar în prima jumătate a sec. XI s-a declanșat conflictul dintre regalitate și feudali. Centralizarea statului a fost opera lui Henric II Plantagenet (1154—1189). Acesta aduce Angliei, prin căsătorie, imense posesiuni în Franța (Bretania, Normandia, Touraine, Anjou, Aquitania, Poitou). Reformele pe care le-a introdus, în domeniul militar și în cel juridic, vizau consolidarea statului, dar au întîmpinat opoziția Bisericii. Conflictul a dus la asasinarea primatului Angliei, Thomas Becket (1170). Regele, excomunicat de papă, a trebuit în cele din urmă să cedeze și să jure supunere papei.

Sub urmașii săi autoritatea regală este într-un vizibil declin. Ioan-fără-Țară recunoaște suzeranitatea papei, iar Anglia și Irlanda devin simple concesiuni feudale acordate de către Sf. Scaun. Franța își recîștigă teritoriile. Revolta baronilor se încheie cu obținerea de către nobilime a unor succese considerabile, consemnate în actul care i-a fost impus regelui — *Magna Charta Libertatum* (1215)[35]. Răscoala nobililor, a cavalerilor și a orășenilor din 1258 a avut ca rezultat acordarea dreptului de reprezentare a orașelor într-un organ politic reprezentativ, care va deveni Parlamentul englez. (În sec. XIV acesta va fi constituit din Camera Lorzilor și Camera Comunelor).

Centralizarea statului n-a făcut progrese. Scoția și-a recîștigat independența. „Războiul de o sută de ani" — care în realitate a durat 138 de ani[35a] — s-a încheiat cu victoria Franței. Iobăgia a fost desființată. Dar nemulțumirile și mișcările sociale, alimentate de ideologia lui Wicliff (și conduse de Wat Tyler în 1381, și Jack

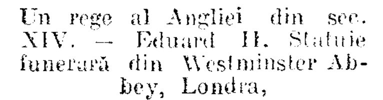
[35] Care prevedea „neamestecul regelui în alegerile episcopale, garantarea dreptului de stăpînire asupra domeniului feudal, limitarea obligațiilor vasalice, consultarea nobililor laici și ecleziastici în fixarea impozitelor, înlesniri comerciale acordate orășenilor din Londra, etc." (R. Manolescu).

[35a] Început în 1337 și încheiat de fapt nu în 1453, ci — formal, oficial — prin tratatul semnat între Ludovic XI al Franței și Eduard IV al Angliei la Picquigny, în 1475.

Cade, în 1450), precum şi accentuarea continuă a anarhiei feudale, au dus la dezastruosul război civil — „Războiul celor două Roze" (1460—1485). Războiul s-a încheiat cu o gravă slăbire a poziţiei economice şi sociale a nobilimii, cu îmbogăţirea orăşenilor (ceea ce a însemnat începutul consolidării relaţiilor capitaliste) şi cu instaurarea absolutismului regal.

În Peninsula Iberică populaţia iberă-romană majoritară a convieţuit timp de şapte sau opt secole (după regiuni) cu cuceritorii musulmani, „păstrîndu-şi în mare

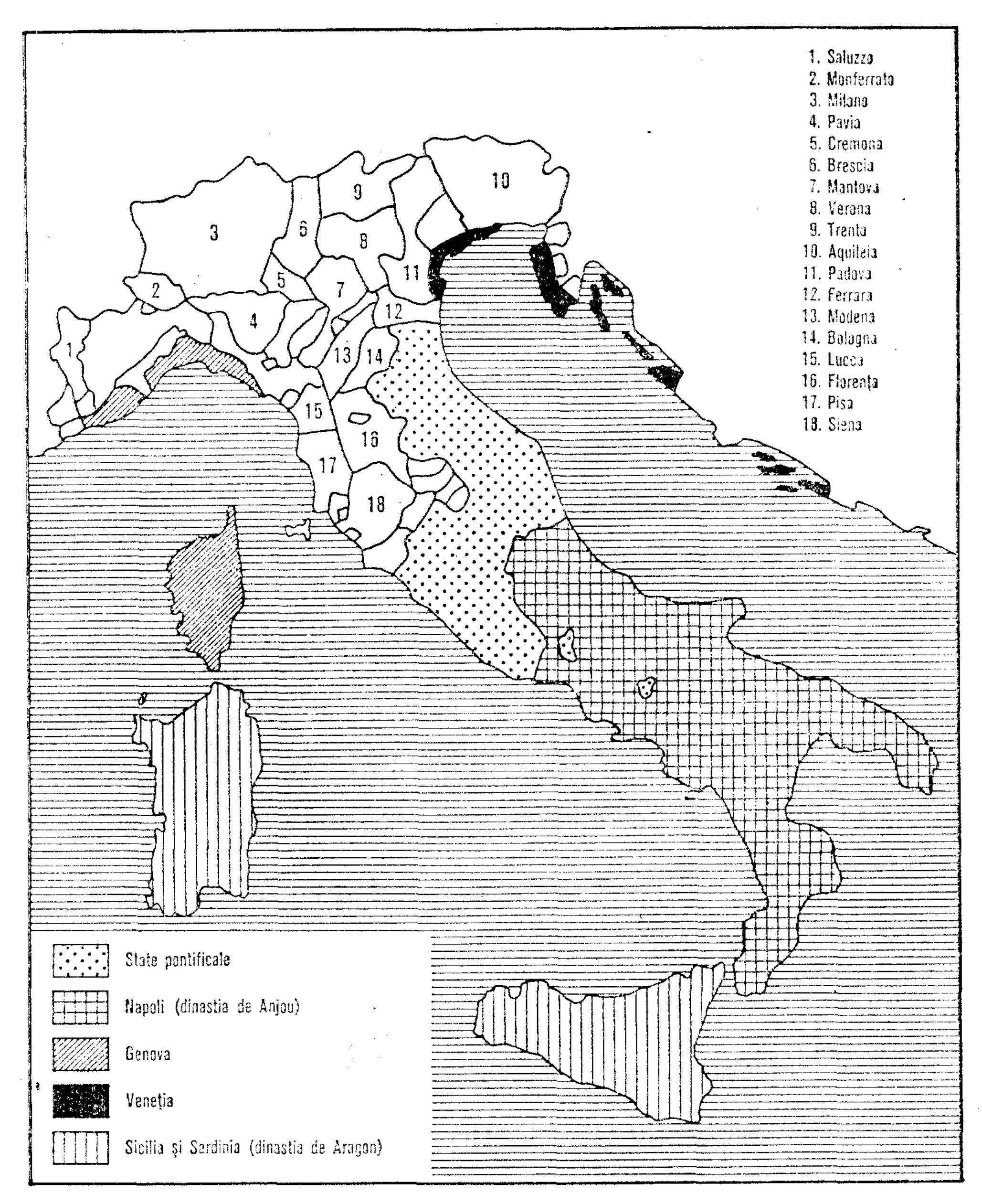

Un rege al Angliei din sec. XIV. — Eduard II. Statuie funerară din Westminster Abbey, Londra,

parte instituţiile social-economice, administrative, judiciare şi religioase proprii, dar în acelaşi timp şi influenţîndu-se reciproc, — fapt care a dus la crearea unei civilizaţii originale hispano-arabe" (R. Manolescu). Emiratul independent (devenit în 929 califat) a slăbit treptat, din motive de disensiuni interne, — ceea ce a favorizat acţiunea de recucerire *(Reconquista)* a teritoriilor ocupate de musulmani şi formarea regatelor spaniole (León, Castilia, Navarra, Aragón) şi cel al Portugaliei.

Toate forţele sociale au participat la această acţiune — regalitatea, nobilimea, orăşenii şi ţăranii; ultimele două, organizîndu-se în obştii săteşti şi în corporaţii meşteşugăreşti, au obţinut libertăţi şi privilegii. În acelaşi timp, puterea regală s-a consolidat. În jumătatea a doua a sec. XV, *Reconquista* s-a încheiat, sub autoritatea unui stat sprijinit de Biserică şi constituit în urma procesului de centralizare politică realizat prin unificarea Castiliei cu Aragonul, prin subordonarea forţelor feudale centrifuge, dar şi a restrîngerii libertăţilor oraşelor.

În secolele X—XIII Italia era împărţită, după cum am văzut mai sus, în regimuri politice diferite. În nordul şi centrul Peninsulei domina Imperiul Romano-German: Veneţia şi Genova erau republici independente; în centru se întindeau posesiunile statului papal; în sud — inclusiv în Sicilia — regatul normand devenise posesiune germană; în timp ce o serie de oraşe s-au constituit în republici ur-

Seniorii și state în Italia la sfîrșitul sec. XIII

bane independente. Cele mai importante și mai de durată principate independente s-au format în Italia Septentrională.

În secolele XIII—XV, regimurile politice erau de mai multe tipuri: un regim teocratic în statul papal, o monarhie feudală (ca în regatul Napoli), o conducere aristocratică-oligarhică în republicile Veneției și Genovei; sau — în urma sufocării libertăților comunale — „signoria“, o formă de conducere autoritară individuală (la Florența, Milano, Padova, Ferrara, Mantova, Verona).

FORMAŢIUNI STATALE ÎN NORDUL, CENTRUL, RĂSĂRITUL ŞI SUD-ESTUL EUROPEAN

Continuînd acest tur de orizont privind primele formaţiuni statale şi oprindu-ne asupra regiunilor scandinave, primul fapt de remarcat este preponderenţa politică aproape continuă a Danemarcei. Apoi: menţinerea situaţiei de libertate a ţărănimii pînă către mijlocul secolului al XVI-lea; procesul mai lent de feudalizare, conflictele permanente dintre nobili şi rege, şi luptele ţărilor scandinave cu oraşele din nordul Germaniei (Liga Hanseatică).

Cu excepţia Danemarcei, în ţările scandinave aproape că nu existau mari domenii feudale; iar lipsa terenurilor agricole a făcut ca nobilimea scandinavă să nu îi aservească pe ţărani. În schimb, dările continui impuse ţăranilor au provocat mari răscoale în Danemarca şi Norvegia. Sub raport politic, regatele vikingilor au devenit direct monarhii feudale centralizate, — în Danemarca încă din sec. XII, iar în secolul următor, în Norvegia şi Suedia. Feudalii au limitat însă puterea regală, instituind chiar în sec. XII un consiliu de stat permanent *(Rigsraat)*, care va avea un rol foarte important mai ales în sec. XV.

În Europa Centrală, triburile ungurilor stabiliţi în Panonia au fost unificate de dinastia arpadiană, care a domnit mai bine de trei sute de ani (pînă în 1301).

Statul, creat în ultimele decenii ale sec. X, s-a consolidat cu sprijinul Bisericii romane, după trecerea ungurilor la creştinism (sub regele Ştefan, 997—1038). Privilegiile nobililor însă s-au menţinut, puterea lor a crescut, situaţie consacrată prin actul regal cunoscut sub denumirea *Bula de Aur*. Anarhia feudală a încetat odată cu alegerea ca rege (alegere determinată de influenţa curiei papale) a lui Carol Robert (1308—1342), reprezentantul dinastiei de Anjou, din regatul Napoli. Sub Ludovic I de Anjou (1342-1382) — care a obţinut şi coroana Poloniei, iar cu ajutorul papei, o serie de state italiene ca posesiuni vasale — evoluţia procesului de aservire a ţărănimii a marcat o etapă importantă.

Războaiele purtate de Ludovic I contra statelor slave din sud (cu ajutorul trupelor de mercenari, — ceea ce a epuizat şi finanţele statului) au determinat slăbirea acestora şi au favorizat astfel invazia turcilor; invazie care, în secolul următor, va fi greu resimţită de însuşi statul ungar.

Slavii, care au coborît în sec. VI din nord, din regiunea Vistulei — patria lor de origine, — s-au separat în decursul aşezării lor definitive, în trei mari grupuri: slavii din nord, meridionali şi occidentali.

Primii, ajutaţi de Carol cel Mare să se elibereze de dominaţia avarilor şi a bavarezilor, au avut — în perioada cuprinsă între secolele VII-XII — o viaţă politică mai activă şi mai autonomă. Asupra moravilor, o influenţă civilizatoare categorică a avut acţiunea de creştinare şi de organizare a ierarhiei ecleziastice de către fraţii Constantin[36] şi Metodiu, trimişi aici în 863 de împăratul Bizanţului.

Spre sfîrşitul secolului al IX-lea, moravii şi slovacii au fost supuşi de unguri. Statul Cehiei şi Boemiei — un timp, sub suzeranitatea Imperiului german — s-a consolidat în sec. XII, cînd suveranii şi-au şi luat titlul de regi. Spre sfîrşitul sec. XIV, odată cu dinastia germană de Luxemburg, regele Cehiei şi Boemiei devine şi

[36] Acesta a început să traducă *Biblia* în limba slavă şi a inventat — împreună cu fratele său — alfabetul slav numit „chirilic". (După ce s-a retras, în ultimii ani de viaţă, într-o mănăstire din Roma, Constantin şi-a schimbat numele în Chiril). Activitatea misionară a celor doi fraţi s-a extins şi în Panonia.

împărat german; iar regatul său va fi integrat (deși ca regat separat) în Imperiul german.

Istoria Poloniei a fost legată — în diverse perioade, de-a lungul secolelor — de istoria Cehiei și Boemiei. Creștinată spre sfîrșitul sec. X și pusă sub protecția scaunului papal, Polonia și-a extins dominația asupra unor teritorii din Răsărit, — în timp ce, dinspre Apus, a continuat presiunea Imperiului german (care în 1181 a anexat Pomerania Occidentală). Autoritatea centrală a statului s-a întărit în sec. XI. În sec. XII Polonia și-a recăpătat independența; dar în următorul secol, nobilii feudali au adus pe teritoriul țării (îndeosebi în Silezia) coloniști germani, negustori și meșteșugari, cărora le-au fost acordate importante privilegii.

Împărțirea Poloniei între prinții moștenitori ai casei domnitoare *(cnezi)* și conflictele dintre feudali au favorizat expansiunea germanilor. Sub suzeranitatea Imperiului german și sub protecția curiei papale a luat ființă un stat puternic, statul Cavalerilor Teutoni. Uniunea dinastică polono-lituaniană a avut ca rezultat înfrîngerea acestora (1410) și oprirea expansiunii germane. — Sec. XV a fost perioada consolidării monarhiei feudale. Aceasta era secundată (dar întrucîtva și îngrădită în prerogativele ei) de organul legislativ al *seimului*, în care intrau atît reprezentanții Bisericii, cît și ai nobilimii mici și mijlocii *(șleahta)*.

Slavii meridionali, așezați în sec. VII în Peninsula Balcanică — pe teritoriul cuprins între Marea Neagră, Dunăre, Marea Adriatică și nordul Greciei — au cunoscut o evoluție istorică mult diferită.

Bulgarii — popor de origine turco-tătară, instalați la sud de Dunăre, au fost repede asimilați de slavi. În sec. IX au fost creștinați. Vecini redutabili ai Imperiului bizantin, bulgarii îl atacă, avînd pretenții de hegemonie în Peninsula Balcanică. În 927 Simeon se proclamă „*basileus* și țar al tuturor bulgarilor și grecilor". După moartea lui începe însă declinul puterii bulgarilor — care se constituise în țarat (1185), desființat de Bizanț, cînd izbucnește o puternică răscoală populară antibizantină, condusă de doi frați de origine valahă, Asan și Petru. Sub dinastia fondată de aceștia statul bulgar se organizează într-un puternic „țarat" (imperiu). Dar după 1261 Bizanțul recucerește de la bulgari Tracia și Macedonia. Slăbit de criza politică internă statul bulgar se dislocă în mai multe principate. Hegemonia în Balcani este preluată, în sec. XIV, de Serbia.

După ce în 1217 Ștefan I este încoronat de papă ca rege al Serbiei, regatul sîrb medieval ajunge la apogeul puterii sale sub Ștefan Dușan (1331—1355). Acesta își organizează statul servindu-se de modelul mai multor instituții bizantine. Biserica sîrbă este ridicată la rangul de patriarhie. Politica expansionistă a lui Dușan culminează cu ocuparea Macedoniei, Albaniei și a unor întinse regiuni din Grecia (Thesalia și Epir), Bulgaria și Tracia Occidentală. După moartea lui Ștefan Dușan Imperiul sîrb se dezmembrează în mai multe principate.

O soartă asemănătoare a avut regatul contemporan al Bosniei — care, la sfîrșitul sec. XIV, revine sub dominația ungurilor. Aceștia au dominat timp de patru secole (1102—1526) și regatul Croației; în timp ce Slovenia a stat mult timp sub dominația Imperiului și a feudalilor germani (între secolele X—XIII), — pentru ca în cele din urmă să devină un domeniu ereditar al familiei de Habsburg.

În fine, situația Albaniei completează tabloul politic medieval al zonei balcanice. Stăpînită, succesiv, de Bizanț, de regii dinastiei de Anjou, de Ștefan Dușan și de turcii otomani, Albania va cunoaște momentul său de glorie în lupta de elibe-

rare începută în 1444 și dusă de țăranii liberi sub conducerea lui Skanderbeg (cca 1405—1468). După moartea sa, țara va reveni sub stăpînire otomană.

Slavii orientali, organizați — în timpul unei îndelungate faze tribale — în sate și tîrguri de-a lungul Niprului, au fost unificați în urma acțiunii scandinavilor varegi, care — fiind și puțini ca număr — au fost absorbiți de masa slavă, concentrată îndeosebi în orașe mari, ca Novgorod și Kiev[37]. Triburile slave s-au unificat în cnezate (de Kiev, de Novgorod) și au fost creștinate de Biserica bizantină în timpul domniei lui Vladimir (m. 1015) — a cărui soție era sora a doi împărați bizantini.

După repetate încercări (datînd încă din sec. XII) de unificare statală, procesul a intrat într-o etapă decisivă abia în sec. XV, în jurul Moscovei, prin alipirea Novgorodului și a altor cnezate, sub domnia lui Ivan III (1462—1505). Acesta, strămutînd un mare număr de boieri opoziționiști în zonele de margine ale regatului și confiscîndu-le averile, și-a creat un fond funciar uriaș. În 1480 statul rus s-a eliberat și de suzeranitatea tătaro-mongolă a *Hoardei de Aur*, — suzeranitate care durase mai bine de două secole.

Statul rus astfel centralizat, s-a consolidat menținînd privilegiile marii nobilimi, supuse însă autorității țarului; autoritate care îi era asigurată de prerogativele sale de suveran autocrat, îi era garantată de o forță militară perfect subordonată, și era puternic sprijinită de Biserică[38].

[37] Varegii erau numiți de finlandezi *ruotsi*, de arabi *rous*, iar de bizantini *rhos*.

[38] **Istoriei civilizației și culturii medievale din Țările Românești li se rezervă un spațiu amplu în volumul următor (într-o secțiune care, completînd datele din prezentul capitol, va trata — monografic — cultura și civilizația medievală în Franța, Italia, Spania, Germania, Anglia, etc.).**

STRUCTURILE POLITICE ȘI ADMINISTRATIVE

Regalitatea. • Statul. • Organizarea politică și administrativă în perioada carolingiană. • În epoca feudală. • Noi instituții politico-administrative. • Biserica, autoritate politică. • Originile papalității. • Imperiul și papalitatea. • Instituția monastică. • Biserica, forță economică

REGALITATEA

Carol cel Mare a creat modelul statului medieval din primele secole. Avînd ambiția de a restaura Imperiul roman de Apus, el a unificat popoare și teritorii diverse, — preeminența deținînd-o poporul franc. Idealul său universalist, răspunzînd tradițiilor imperiale romane, era apărat de Biserică, — instituție care asimilase aceste tradiții și care îi va ajuta pe regi și împărați să-și construiască propriul

Un rege al Franței din sec. XIV în costum de ceremonie: Carol V. Statuie funerară din biserica abației Saint-Denis

lor stat, să-l organizeze și să-l consolideze. Biserica era cea care, prin actul solemn al încoronării, acorda o sancțiune religioasă puterii lor politice.

Ceremonia încoronării începea cu „promisiunea", — act ritual conceput de Biserică în scopul limitării unei puteri excesive pe care și-ar fi arogat-o regele[1]. Episcopul care celebra[2] îi cerea viitorului monarh să promită că va aduce pace Bisericii și supușilor săi creștini; că va înlătura nedreptatea și va lupta contra dușmanilor lui Dumnezeu; și că va face tot ce îi va sta în putință ca în regatul său să domnească dreptatea și mizericordia. Urma „alegerea". Episcopul îl declara rege; apoi se întorcea spre episcopii și marii nobili prezenți care aprobau; și spre popor care striga de trei ori: „Încuviințăm! Așa vrem să fie!". Actul următor era cel esen-

[1] Din sec. XII, „promisiunea" a fost înlocuită cu un jurămînt rostit de viitorul monarh cu mîna pe Evanghelie sau pe o relicvă sacră. În unele cazuri, un cleric redacta un act scris, pe care regele își punea sigiliul.

[2] În Franța se va stabili obiceiul ca cel care îndeplinea ritualul încoronării să fie arhiepiscopul de Reims (deși unii regi au fost încoronați la Noyon, Orléans sau Chartres), — obicei care s-a menținut pînă la Revoluția Franceză. În Anglia, regele era încoronat — și va continua să fie pînă în zilele noastre — în biserica abației Westminster, de către arhiepiscopul de Canterbury.

țial: ungerea pe frunte cu mir, — rit prin care regele devenea „alesul lui Dumnezeu". După care, arhiepiscopul îi înmîna inelul — simbol al legăturii regelui cu poporul — și spada, care îi era dată pentru a lupta contra dușmanilor credinței. — În schimb, încoronarea propriu-zisă — un rit de origine bizantină — era actul de investire cu demnitate regală, act care n-avea o semnificație liturgică.

Din aceste rituri deriva caracterul sacru al regalității. Toți regii Evului Mediu occidental erau învestiți cu acest caracter de sacralitate, conferit printr-un ritual identic. Prin aceasta, monarhul devenea o figură aproape sacerdotală. Ca o consecință a actului consacrării, a „ungerii" regelui, puterea monarhiei își căpăta — la fel ca în lumea bizantină și ca în cea islamică — un caracter religios clar: ales de Dumnezeu[3] ca locțiitorul și reprezentantul său de pămînt, regele, guvernînd, exercita un sacerdoțiu[4]. Nu mai era — ca în monarhiile orientale — un despot. Dimpotrivă: îi reveneau îndatoriri solemne față de poporul său; regele trebuia să-i apere pe cei slabi, să protejeze și să ajute în toate felurile Biserica, să lupte pentru menținerea păcii și a dreptății. Monarhia era fondată de Dumnezeu și inspirată de el. A-l sluji pe Dumnezeu (deci și Biserica) și pe rege erau două lucruri indisolubil legate între ele.

În lumina acestei concepții teocratice despre regalitate, sentimentele religioase constituiau un important sprijin moral acordat regelui sau împăratului. Biserica, încredințată acum de ajutorul pe care îl va primi din partea lui, devine aliatul cel mai fidel al monarhiei.

STATUL

Francii n-aveau un *simț* al statului. Pentru regii franci statul se confunda cu persoana însăși a monarhului. Regatul era conceput ca o proprietate personală, pe care regele o putea împărți și lăsa moștenire fiilor săi. Așa procedaseră și Chlodvig și Pepin cel Scurt, așa vor proceda și Carol cel Mare și Ludovic cel Pios.

Statul merovingian păstra caracteristici specific germanice. Mai întîi, regalitatea era considerată a fi de origine divină[5]; iar după creștinarea francilor, acest caracter semi-divin s-a transferat într-un ajutor special acordat de Dumnezeu regelui, conferindu-i-se o putere spirituală, morală și materială pentru a-și exercita

[3] Începînd de la Carol cel Mare și pînă azi, toți monarhii creștini se vor intitula „rege prin grația lui Dumnezeu" *(gratia Dei rex)*,

[4] Din aceasta va deriva și credința în puterea sa sacră de taumaturg: regelui i se recunoștea facultatea de a vindeca bolnavii de scrofule (adenită tuberculoasă) prin simpla punere a mîinii pe zona bolnavă. Acest rit de vindecare miraculoasă, care avea loc în ziua de Rusalii (și amplu studiat de Marc Bloch în *Regii taumaturgi)*, se va menține timp de secole, pînă în ajunul Revoluției franceze.

[5] Sau măcar controlată de zei, — cum credeau, de pildă, și ostrogoții

Toți conducătorii militari supremi ai triburilor barbare sub controlul cărora ajunseseră provinciile romane erau numiți „regi". (Or, către sfîrșitul sec, VI întregul Occident era guvernat de regi barbari). Începînd din sec. V, cuvîntul latin *rex* — care pentru romani avea o conotație negativă, amintindu-le de tirania regilor anteriori instaurării Republicii — a devenit (și a rămas), în Occident, titlul unui șef suprem. — Dar *rex* amintește cuvîntul gotic *reiks*, care înseamnă conducător militar (sens păstrat în nume gotice, ca: Alaric, Euric, Geiseric, Theoderic). În același timp, *reiks* înseamnă și „Principe, Domn, Stăpîn"; sens atestat și în *Biblia* lui Wulfila, unde cu acest cuvînt este numit Dumnezeu. În fine, *rex* are și conotații religioase: Iupiter era numit *rex;* în traducerile latine ale *Bibliei*, Dumnezeu este numit tot *rex;* iar în sec. V, la fel era numit și Iisus Hristos. „De aceea, era mai ușor pentru regii barbari și pentru regatele lor să își cîștige un anumit prestigiu din însăși tradiția creștinismului" (C. Deslile Burns),

suveranitatea. Apoi, regele avea o suită, o gardă personală formată din războinicii săi cei mai de încredere, care îl însoţeau peste tot şi cărora el le acorda domenii din imensul său patrimoniu personal. Alături de suită erau ceilalţi nobili care trăiau pe domeniile lor, din nordul Franciei. Aristocraţia francă îşi împărţea funcţiile politice şi administrative; aristocraţiei gallo-romane îi reveneau episcopatele şi

Trompetist din garda regală franceză. După o miniatură dintr-un manuscris din sec. XV. — Bibliothèque Nationale, Paris

abaţiile. Între aceste două grupuri etnice s-au stabilit raporturi de egalitate: preludiu la o viitoare fuziune.

Spre deosebire de statul longobard, fundamentat pe o realitate etnică omogenă, Imperiul franc era statul unei aristocraţii dominînd popoare diferite. Aceasta însemna că statul purta în sine, dintru-nceput, germenii unor forţe centrifuge; şi că se va menţine unit atîta timp cît va exista în fruntea lui o personalitate puternică, de recunoscut prestigiu, care să ştie să se impună. Criza Imperiului se va declanşa odată cu o criză de autoritate.

Al doilea factor de coeziune internă l-a reprezentat actul de învestitură religioasă a monarhului; act pe care papa îl inaugurase în anul 754 în favoarea francilor — singurii barbari creştinaţi fără să fi adoptat arianismul, — cînd papa a recurs la ei ca la *defensores ecclesiae*. Acest act al investiturii a însemnat o recunoaştere oficială şi o justificare a sentimentului francilor de a se considera un popor privilegiat care avea înalta misiune de a reconstitui, în Occident, un imperiu roman creştin[6]. — În fine, conceptul de „nobilime de sînge“ se pierde, practic, pe tot teritoriul Imperiului carolingian. Clasa nobililor va fi formată aproape în întregime din înalţi slujbaşi ai statului numiţi de împărat, — chiar dacă alegerea lor va avea loc, multă vreme, aproape exclusiv în interiorul unui cerc de familii nobile.

Înaltul prestigiu al statului lui Carol cel Mare era legat şi de faptul că el — primul dintre suveranii barbari de pînă atunci — avea o reşedinţă stabilă, o capitală, Aquisgrana; o reşedinţă al cărei fast trebuia — în intenţia monarhului — să concureze grandoarea Romei sau a Constantinopolului. În acest scop, Carol făcuse sacrificii uriaşe, adusese o cantitate enormă de materiale provenind din edificii romane, construise palate şi biserici după modele romane sau bizantine. (Astfel, arhitectura celebrei Capele Palatine amintea arhitectura Bisericii Sf. Mormînt din

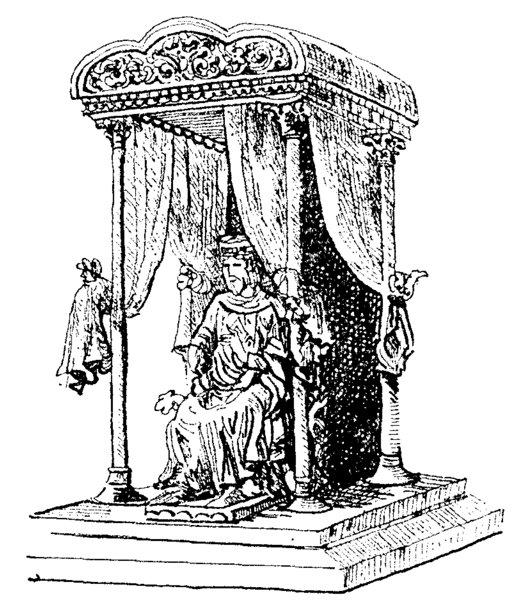
[6] Acest element moral de coeziune internă — conştiinţa rolului de apărători ai creştinătăţii — va slăbi din momentul cînd vor apărea discordiile dintre Imperiu şi papalitate.

Ierusalim). Strălucirea capitalei sale era asigurată şi de prezenţa unei pleiade de învăţaţi, dintre cei mai mari ai timpului, pe care împăratul îi adusese aici din toate ţările (din Anglia pe Alcuin, din Spania pe Teodulf, din Italia pe Paul Diaconul, ş.a.m.d.).

Faptul că funcţia monarhului coincidea cu cea de apărător al Bisericii şi că atributul de universalitate al Imperiului corespundea universalismului Bisericii, a făcut ca Imperiul să apară ca un corp politic al creştinătăţii[7]. „Conducerea întregului Imperiu era larg ecleziastică, dat fiind că episcopul participa în mod egal cu contele la administrarea locală a celor trei sute de comitate în cîte era împărţit Imperiul; în timp ce conducerea centrală se afla în mare parte în mîinile ecleziasticilor, cancelariei şi a capelei regale: arhicapelanul era principalul consilier al regelui şi unul din demnitarii cei mai înalţi ai Imperiului" (Chr. Dawson).

ORGANIZAREA POLITICĂ ŞI ADMINISTRATIVĂ ÎN PERIOADA CAROLINGIANĂ

„Sacrul Imperiu Roman" era în realitate, cum spuneam, o monarhie francă. Înalţii săi demnitari, conţii, ducii, marchizii, erau exclusiv franci. Dar Imperiul carolingian n-avea structura unui adevărat stat. Îi lipsea un corp de funcţionari formaţi în acest scop. Administraţia era organizată în forme foarte simple, a căror eficacitate era în general redusă. Instituţiile sale erau o completare şi o adaptare a celor din epoca merovingiană.

Tron regal din sec. XI. Desen de Viollet-le-Duc, după o sculptură în fildeş din sec. XI

Centrul guvernativ îl forma palatul, cu familia regală şi înalţii consilieri ai suveranului. Între aceştia, primul consilier ecleziastic al împăratului era *summus capelanus*, un episcop sau un abate aparţinînd nobilimii de rangul cel mai înalt.

[7] „În aceste condiţii, totul ne face să credem că iniţiativa de a face din regele francilor un împărat, a venit de la papalitate" (L. Musset).

Şeful cancelariei palatului — ai cărei funcţionari erau clerici — purta titlul de *cancellarius;* atribuţia sa era, nu de a redacta sentinţele judiciare sau *capitularele*, ci numai de a confirma şi comunica hotărîrile regale. Înalţii funcţionari laici erau: majordomul, seneşalul, paharnicul, conetabilul şi cămăraşul *(camerarius)*, ultimul fiind însărcinat cu păstrarea şi paza tezaurului privat al regelui. Cel mai important era „Contele Palatului", care administra — prin delegaţie — justiţia regală.

Structura politică şi administrativă a Imperiului se baza pe o împărţire a teritoriului în *comitate*, puse sub conducerea unui înalt funcţionar imperial — contele. (În Gallia, contele era secondat de un viconte). Întinderea comitatelor varia. În Gallia, comitatele erau circumscrise în jurul unor oraşe mai importante. În Germania, coincideau cu teritoriul locuit de o fracţiune a unui popor, sau de comunitatea mai multor sate.

Pe teritoriul său contele îl reprezenta pe rege în toate funcţiile sale. El aducea la cunoştinţă dispoziţiile regale şi urmărea aplicarea lor; răspundea de menţinerea ordinei publice şi de înrolarea oamenilor liberi pentru serviciul militar; se îngrijea de perceperea taxelor, dărilor şi amenzilor cuvenite regelui. Dar atribuţia sa cea mai importantă era administrarea justiţiei; funcţie pe care contele — purtînd şi titlul de *judex* — o exercita în cadrul unor adunări ale oamenilor liberi, pe care le convoca ori de cîte ori voia[6]. Cu timpul, s-a format un corp de judecători specializaţi, buni cunoscători ai dreptului cutumiar, care erau numiţi în funcţie pe viaţă de către inspectorii regali *(missi dominici)*, de acord cu contele local.

Veniturile contelui erau asigurate de un domeniu care îi era atribuit, de uzufructul temporar al unei părţi din domeniile regale aflate în comitatul său, precum şi de un procent din amenzile pe care le aplicau instanţele judecătoreşti din comitatul său. La acestea se mai adăugau o treime din amenzile pentru infracţiuni curente şi o treime din taxele comerciale şi vamale.

Conţii, recrutaţi aproape exclusiv din rîndurile înaltei aristocraţii, puteau fi — în principiu — transferaţi sau destituiţi după bunul plac al suveranului; în practică însă, aceasta nu se întîmpla decît extrem de rar, pentru simplul motiv că autoritatea centrală nu dispunea de un număr suficient de buni administratori. În această situaţie fiind, asigurat de venituri atît de substanţiale, achiziţionînd între

Sigiliul lui Gautier, conte de Blois, de pe un act din 1220, — Archives Nationales, Paris

timp şi proprietăţi funciare personale, constituindu-şi şi un număr de vasali proprii, comiţînd desigur şi abuzuri de putere, contele devenea din funcţionar regal un potentat local ereditar.

[6] În 780, Carol cel Mare a limitat numărul acestor adunări la cel mult trei pe an, instituind totodată adunări mai restrînse, în cadrul *centenelor* (subdiviziuni ale unui comitat), la care erau convocaţi numai judecătorii, părţile în cauză şi martorii.

În zonele de frontieră erau organizate *mărcile*, guvernate de un marchiz, care exercita aici atît puterea civilă cît și cea militară. Mărcile erau fie zone în care recenta ocupație de către Imperiu nu se desăvîrșise încă, fie grupări de comitate reunite din motive de apărare. Ceea ce caracteriza deci mărcile în raport cu comitatele era aspectul lor militar.

Cît privește diviziunea teritorială numită *ducat*, această denumire indica uneori o regiune autonomă în cadrul Imperiului (cum era, de pildă, ducatul Gasconiei) sau de la periferia lui (de ex. ducatul Benevento, din sudul Italiei), alteori un comandament militar.

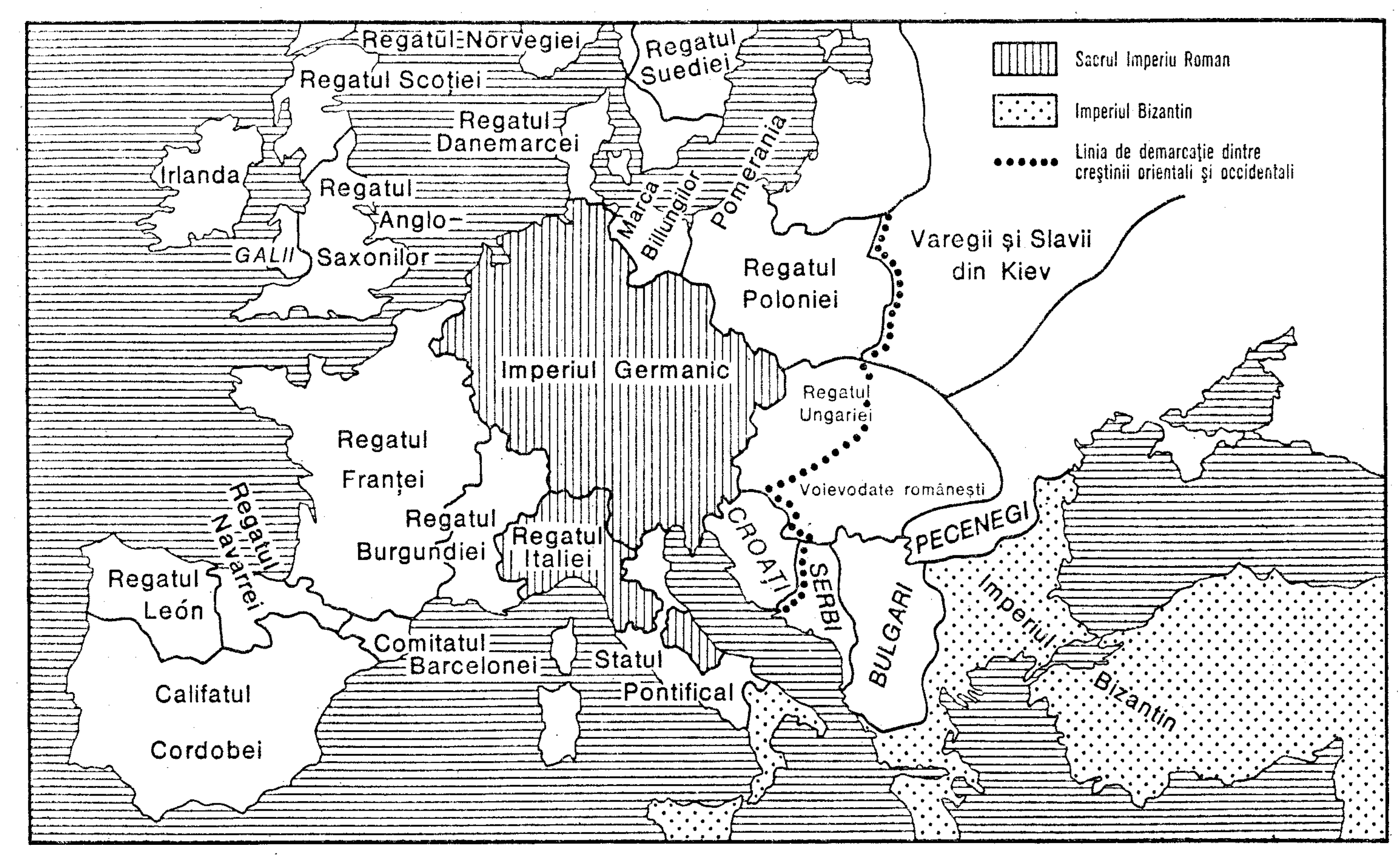
Cu toți acești administratori superiori locali împăratul lua contact direct în fiecare an o dată, în timpul verii, convocîndu-i la o adunare generală care se ținea într-unul din palatele suveranului aflate în zona centrală a Imperiului, sau la reședința sa din Aquisgrana. Era o adunare reprezentativă la care luau parte marii nobili — laici și ecleziastici, — conții, marchizii, ducii, episcopii, abații și vasalii regelui, împreună cu toți căpitanii castelelor, ai fortărețelor din Imperiu. — Un alt tip de adunare (mult mai restrînsă, cu participarea doar a unor demnitari de cel mai inalt rang, aleși de rege) era cea care avea loc toamna sau iarna. Această adunare elabora, împreună cu regele, programul ce urma să fie supus discuției adunării generale.

Actele privind hotărîrile luate (și care deci urmau să fie aplicate) se numeau *capitulare*. Cu aducerea la cunoștință și cu controlul aplicării lor erau însărcinați inspectorii palatului, „trimișii regelui" *(missi dominici)*, care la început erau aleși dintre vasalii regelui, apoi din rîndurile conților și episcopilor. În grupuri de cîte doi (uneori de cîte patru sau cinci) trimișii inspectau o zonă — un *missaticum* — care nu putea fi cea a respectivelor *missi*, episcopi sau conți. Un *missaticum* cuprindea între 6 și 10 comitate. În decursul misiunii lor trimișii făceau cercetări în legătură cu anumite probleme indicate de Palat, se informau asupra activității administrative a conților sau episcopilor din acel *missaticum*, controlau gestiunea domeniilor regale, înregistrau (și, dacă puteau, chiar sancționau pe loc) abuzurile comise; iar la urmă prezentau Palatului un raport. — Cît privește eficiența acțiunii „trimișilor", de denunțare și reprimare a abuzurilor conților sau episcopilor controlați de ei, aceasta era desigur relativă, — dat fiind că înșiși *missi dominici* erau conți și episcopi...

La temelia acestei organizări teritoriale — prima încercare de administrație centralizată, după sfîrșitul Imperiului roman de Apus — sta o aristocrație puternică, creată de împărat în locul vechei nobilimi de sînge, și pe care împăratul căuta să și-o apropie făcîndu-i importante donații de moșii. Prin aceasta, el nu reușea totuși să-și asigure fidelitatea noilor nobili — care urmăreau să-și consolideze poziția rămînînd posesori ereditari. Cu timpul, donațiile continui au micșorat considerabil posesiunile și resursele regale.

Deși aveau o capitală, totuși regii carolingieni nu locuiau în mod stabil în palatul lor din Aquisgrana; se deplasau continuu — însoțiți de întreaga curte — de la un castel la altul, de regulă în zona cuprinsă între Loara și Rhin. În jurul acestor castele se aflau proprietățile regale — terenuri agricole, terenuri de vînătoare, păduri, rezervații pentru creșterea porcilor, etc. — administrate de funcționari regali, care se îngrijeau să asigure și toate cele necesare curții în deplasare.

Alte surse de venituri ale regilor carolingieni — în afara celor procurate de domeniile lor — le constituiau amenzile, confiscările, drepturile vamale, în marea lor majoritate interne: taxe pentru folosirea drumurilor, a podurilor, a cursurilor de apă; apoi donațiile primite, prăzile de război și tributul sau dările încasate.

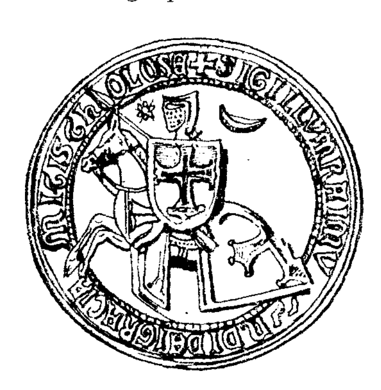
Europa politică spre anul 1000

Imensele proprietăți funciare regale, în parte moștenite din epoca merovingiană, au sporit considerabil și prin exproprierea pămînturilor mănăstirești[9]. Dar cele mai mari rezerve de terenuri necesare regelui pentru a-și răsplăti noii vasali, le procurau noile cuceriri de teritorii și confiscarea proprietăților aristocrației din regiunea supusă.

ÎN EPOCA FEUDALĂ

Cu toate acestea, dinastia carolingiană a avut de luptat cu forțe centrifuge care au contribuit efectiv la dezintegrarea Imperiului. Printre acestea, era mulțimea de oameni liberi *obligați să presteze serviciu militar (aproape în fiecare an!)*, procurîndu-și armele și echipamentul pe cheltuiala lor. Erau asociațiile sau bandele organizate spontan pentru a se apăra fie contra incursiunilor de jaf ale normanzilor, fie contra abuzurilor slujbașilor statului sau ale stăpînilor feudali. Era masa din ce în ce mai numeroasă a celor săraci, ostili dinastiei. Era agitația permanentă a populațiilor supuse, a *grupurilor etnice de altă religie (creștini ariani) sau alte tradiții*; grupuri etnice uneori superioare francilor sub raport cultural (ca italienii sau aquitanii). În sfîrșit, factorul principal de dezagregare îl constituiau marile familii nobiliare, cele două sau trei sute de familii de mari proprietari funciari, în marea majoritate franci, ale căror proprietăți se măsurau fiecare în mii de hectare. Aceștia, mereu în conflict între ei, slăbeau enorm capacitatea militară a Imperiului, — singura forță care ar fi putut să țină unit un stat atît de întins și atît de eterogen. Pe de altă parte, acești nobili erau ostili unei guvernări monarhice centralizate, tindeau spre o independență deplină față de rege, doreau să-și creeze mici principate independente.

Nemulțumirile tuturor acestor factori au dus la mișcări antimonarhice. Primele în ordine cronologică au fost răscoalele unor grupuri etnice contra regimului

Sigiliul lui Raymond, conte de Toulouse (m. 1249). — Archives Nationales, Paris

dur al francilor, — sub Carol Martel, Pepin cel Scurt și Carol cel Mare (în primii săi ani de domnie). Au urmat apoi seria de atentate contra împăratului[10]. În fine, cînd forța monarhiei slăbise mult, izbucnește (în 830) o rebeliune de lungă durată —

[9] Carol Martel le confiscase sub pretext că trebuia să-și procure mijloacele necesare în lupta contra musulmanilor și le împărțise războinicilor săi, cu drept de uzufruct revocabil. Prin aceasta, și-a creat — la fel ca Pepin — un mare număr de vasali personali, ceea ce îi dădea posibilitatea efectivă de a-i ține în frîu pe marii feudali.

[10] Între acestea a fost și conspirația din 792 condusă de Carol Cocoșatul, un fiu nelegitim al lui Carol cel Mare, care a încercat să-și asasineze tatăl. Sau cea din 818, organizată de nepotul împăratului, Bernard, care voia să-și păstreze coroana de rege al Italiei.

zece ani — a nobililor, cînd monarhia suferă mai multe înfrîngeri şi umiliri. După această dată, marile familii aristocratice devin atotputernice şi suveranul va fi ales de către marii feudatari.

Disoluţia puterii dinastiei carolingiene, dezagregarea sa completă în mai puţin de o jumătate de veac de la moartea lui Carol cel Mare a fost posibilă datorită, în principal, pierderii marilor rezerve ale domeniului coroanei: nemaiputînd acorda concesiuni, monarhul nu şi-a mai putut asigura forţa militară necesară reprimării acestor revolte. Iar cînd împăratul Ludovic cel Pios, fiul lui Carol cel Mare, a mai şi restituit pămînturile confiscate de părintele său nu numai mănăstirilor ci şi acele ale familiilor nobiliare din ţările cucerite; şi cînd acelaşi împărat a mai şi acordat vasalilor săi domenii nu în uzufruct revocabil, ci în proprietate definitivă şi cu dreptul de a le lăsa moştenire, — monarhia carolingiană, lipsită de baza puterii sale militare, şi-a pierdut forţa, influenţa şi prestigiul; şi aceasta, cu atît mai mult şi mai grav cu cît teritoriile aparţinînd odinioară coroanei, treceau acum în mîna adversarilor dinastiei, sporind puterea nobilimii.

Pierderea puterii economice — baza autorităţii monarhiei — a avut ca urmare slăbirea centralizării politice şi administrative a statului. Autorităţile locale manifestă o progresivă independenţă faţă de guvernarea centrală, conţii guvernează comitatele potrivit intereselor lor proprii; suveranul nemaidispunînd de o forţă coercitivă eficientă nu îi mai poate transfera într-un alt comitat, iar fiii lor le vor putea urma la conducerea comitatului. În ultimii ani ai sec. IX conţii îşi consolidează poziţia, îşi sporesc tot mai mult proprietăţile personale, devin nişte despoţi locali, din ce în ce mai independenţi de puterea centrală. Se deschidea astfel un conflict politic între interesele contelui şi cele ale monarhiei, ale statului centralizat.

Acelaşi fenomen se petrece şi în privinţa vasalilor împăratului: din ce în ce mai mult se limita dreptul suveranului de a revoca uzufructul concesiunii acordate *(beneficium)* — şi vasalul se transformă în proprietar cu drepturi depline. Ultimii suverani carolingieni cedează — întrucît, în conflictele declarate între pretendenţii la coroană, aveau nevoie să apeleze la ajutorul militar al vasalilor lor. Fidelitatea datorată de vasal suzeranului său este uitată, sau neglijată; mai ales că, începînd de la sfîrşitul sec. IX vasalul nu mai avea obligaţii faţă de un singur senior, ci concomitent faţă de mai mulţi — cînd fiecare din aceştia îi acordau cîte un feud,

NOI INSTITUŢII POLITICO-ADMINISTRATIVE

Odată cu constituirea feudalităţii, la conducerea politică a statului (sau, după dezagregarea acestuia, a principatelor teritoriale) participă şi vasalii regali.

Una din obligaţiile vasalului faţă de seniorul său era de a-l ajuta ca sfătuitor; în mod concret, să asiste — cînd era convocat — la adunările hotărîte de senior (în acest caz, de rege). Reuniunea vasalilor regali constituia „curtea". Toţi vasalii erau consideraţi egali între ei *(pares;* în franceză *pairs).* Aceste adunări erau de diferite feluri (după locul unde se ţineau, după chestiunile care se dezbăteau, etc.). În Franţa — unde situaţia, în evoluţia ei, apare mai clar, — în prima fază (987—1028) „curtea regală" era compusă aproape exclusiv din conţi şi episcopi; foarte puţini erau abaţii care participau, iar pe castelani regele încă nu începuse să-i convoace. Între 1028—1077, castelanii, deveniţi între timp foarte puternici, domină adunările curţii, — în timp ce înalta aristocraţie laică şi ecleziastică este în minoritate. În perioada următoare (1077—1108), conţii şi episcopii nu mai ţin să ia parte la reuniunile curţii. Ceilalţi vasali regali — de rangul doi şi trei — fiind în

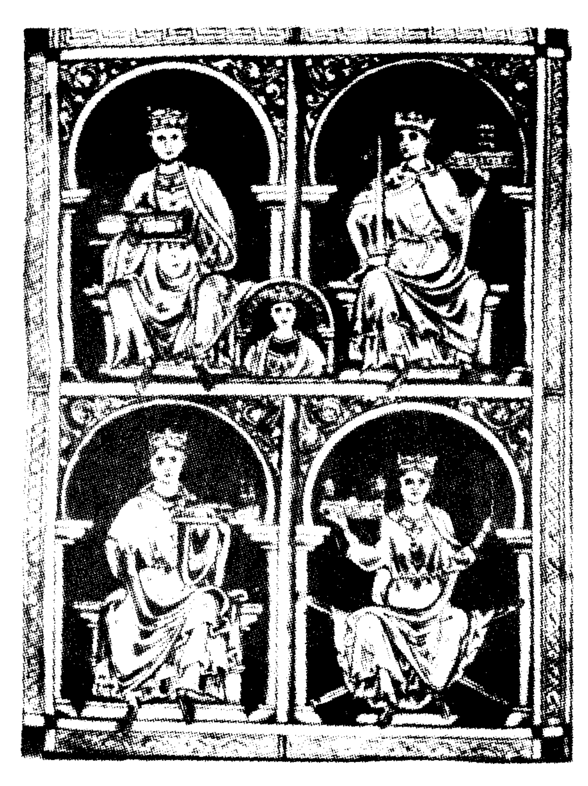

Statuia lui Carol cel Mare aflată în biserica din Müstair. Sec. IX. — Este una din foarte puţinele exemple păstrate de sculptură în *ronde-bosse* din perioada carolingiană.

Statuetă de bronz din sec. IX, reprezentîndu-l — se crede — pe Carol cel Mare. (Un mozaic, datat 791, din palatul Lateran din Roma îl prezintă cu o uimitoare asemănare).

Text din *Jurămîntul de la Strassburg* (14 februarie 842), dintre Carol cel Pleşuv şi Ludovic Germanicul.

Regi englezi din dinastia Plantageneţilor : Henric II, Richard-Inimă-de-Leu, Ioan-fără-Ţară şi Henric III. — British Museum, Londra.

Frederic I Barbarossa şi episcopul Albert. — Detaliu din porticul catedralei din Freising. Sec. XII.

Asasinarea lui Thomas Beckett. Miniatură din sec. XII. — British Museum, Londra.

Botezul lui Frederic I Barbarossa. Incizie pe o cupă de argint din sec. XII. — Staatliche Museen, Berlin.

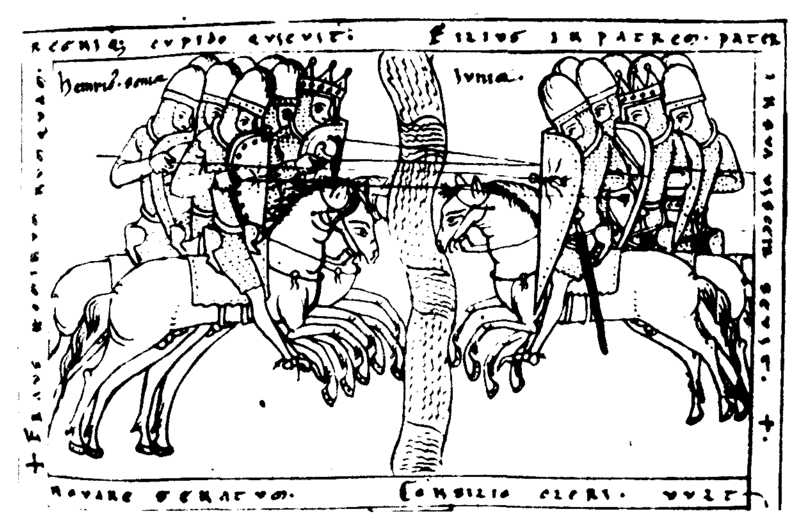
Frederic I Barbarossa cu fiii săi Henric şi Frederic. Miniatură din şcoala din Weingarten. Sec. XII. — Landesbibliothek, Fulda.

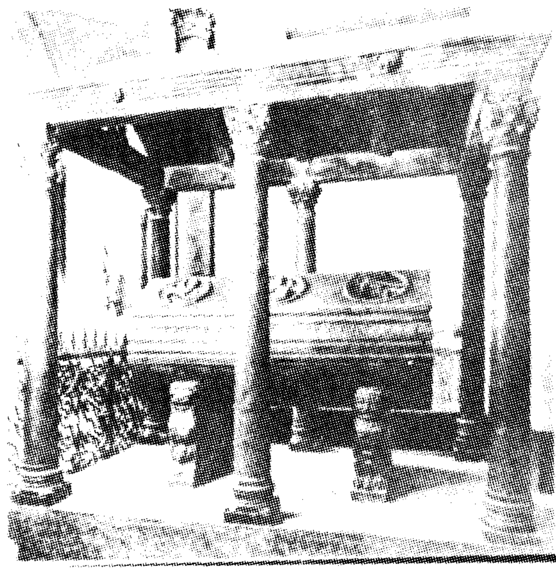
Împăratul german Henric IV la picioarele contesei Mathilda, aliata papei Grigorie VII. — Biblioteca Vaticana.

Monumentul funerar (detaliu) al regelui Filip IV cel Frumos (1285-1314). — Biserica abaţiei din Saint-Denis.

Înfruntarea dintre împăratul Henric IV și fiul său Henric V, lîngă Regensburg. — Desen dintr-o cronică din sec. XII. Universitätsbibliothek, Jena.

Mormîntul împăratului german și rege al Siciliei Frederic II. — Catedrala din Palermo.

Ludovic IX cel Sfînt și sfetnicii săi. Miniatură dintr-un manuscris din sec. XV. — Bibliothèque Nationale, Paris.

Un ienicer. Desen de Gentile Bellini. — British Museum, Londra.

Muhammad II, cuceritorul Constantinopolului. Portret de Gentile Bellini (1429 – 1507). — National Gallery, Londra.

Sosirea Ioanei d'Arc la Chinon, întîmpinată de Delfin (6 martie 1429). Tapiserie flamandă din sec. XV. — Musée Jeanne d'Arc, Orléans.

Ţărani şi ţărănci la secerat şi greblat. Miniatură din *Les Très Riches Heures du duc de Berry*. Sec. XV. — Musée Condé, Chantilly.

↑

Munca la cîmp şi la pădure. Miniatură ilustrînd manuscrisul unei lucrări de economie rurală, redactată către 1305. — Bibliothèque de l'Arsenal, Paris.

←

Cal înhămat cu noul sistem, care îi sporea puterea de tracţiune. Desen dintr-un manuscris din sec. XIII. — Bibliothèque Royale, Bruxelles.

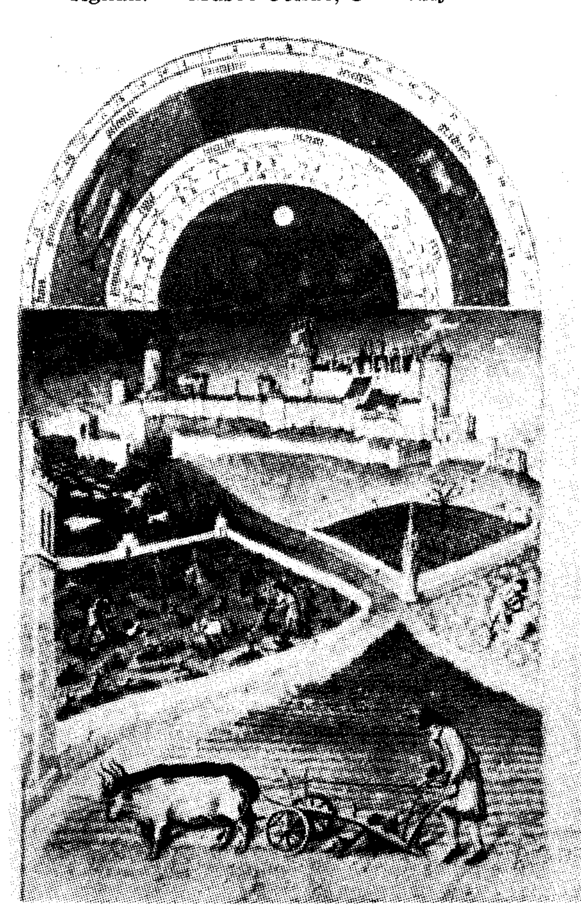

Semănatul de toamnă. Miniatură dintr-un manuscris din sec. XIV. — Bibliothèque Municipale, Tours.

Îmblătitul şi vînturatul grîului. Miniatură din sec. XV. — Bibliothèque de l'Arsenal, Paris.

Muncile agricole din luna martie. Miniatură din *Les Très Riches Heures du duc de Berry* (începutul sec. XV). În fund, castelul Lusignan. — Musée Condé, Chantilly.

Culesul viei şi storsul. Cultura viţei de vie s-a răspîndit, foarte de timpuriu, în numeroase regiuni din Occident. Scene dintr-un manuscris din sec. XIV. — Bibliothèque Nationale, Paris.

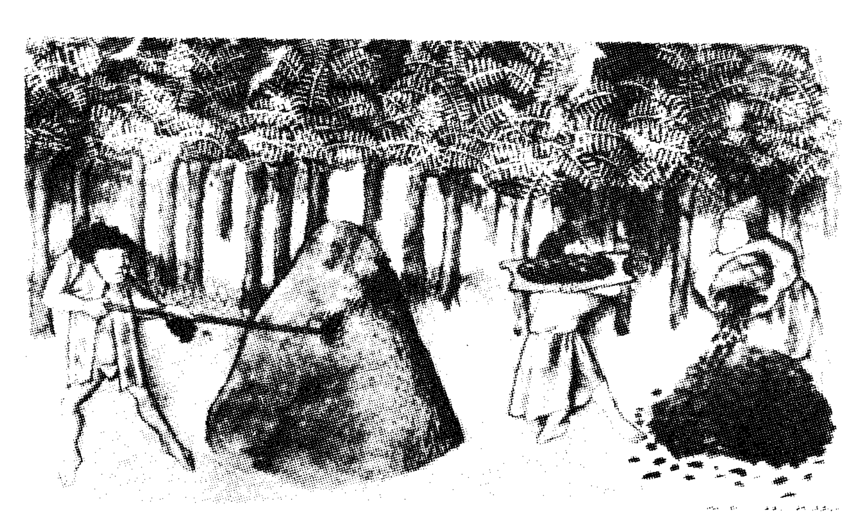

Recoltatul ghindei pentru porci. Dintr-un manuscris din sec. XIV. — Bibliothèque Nationale, Paris.

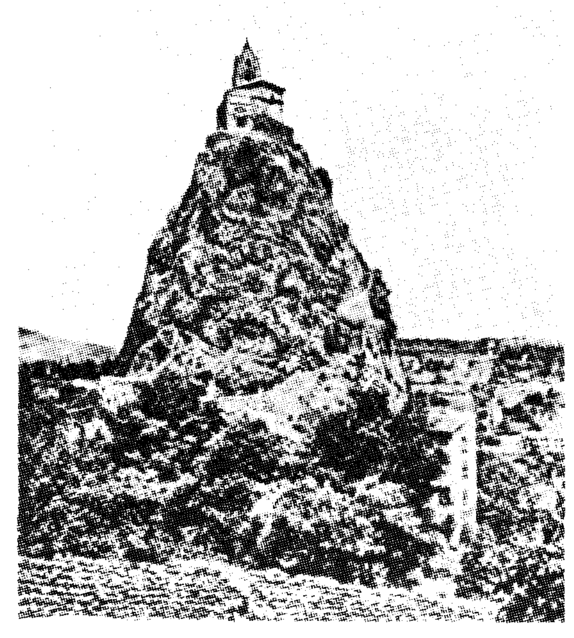

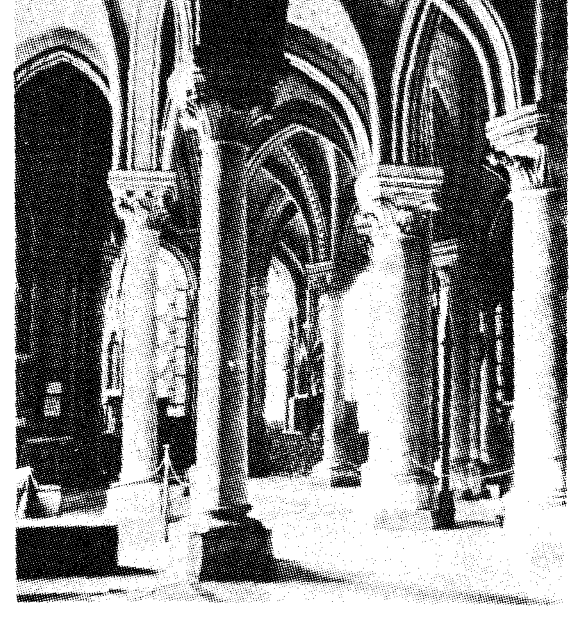
Femei la semănat și secerat. Miniatură din sec. XII. — Rhein. Landesmuseum, Bonn.

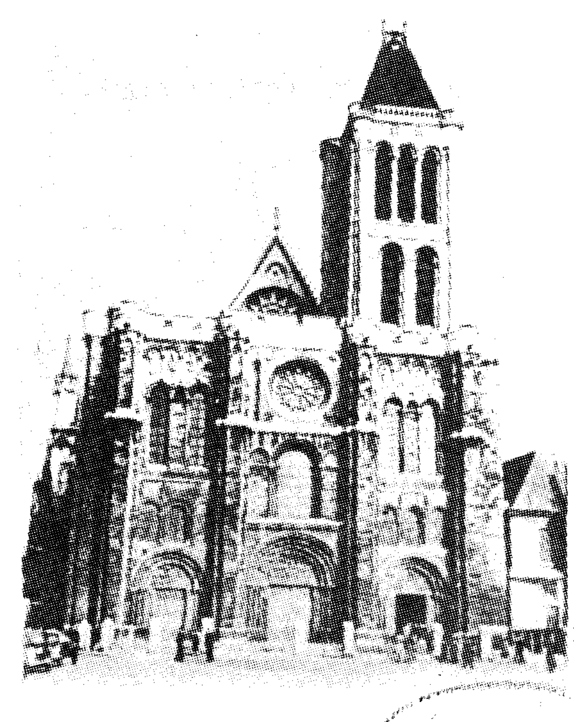
Fabricarea cărbunelui de lemn. — Dintr-un manuscris din sec. XIV. Bibliothèque Nationale, Paris.

O excepţională realizare tehnică a Evului Mediu timpuriu : biserica Saint-Michel din Le Puy (cu 250 de trepte săpate în stîncă). Sec. XI.

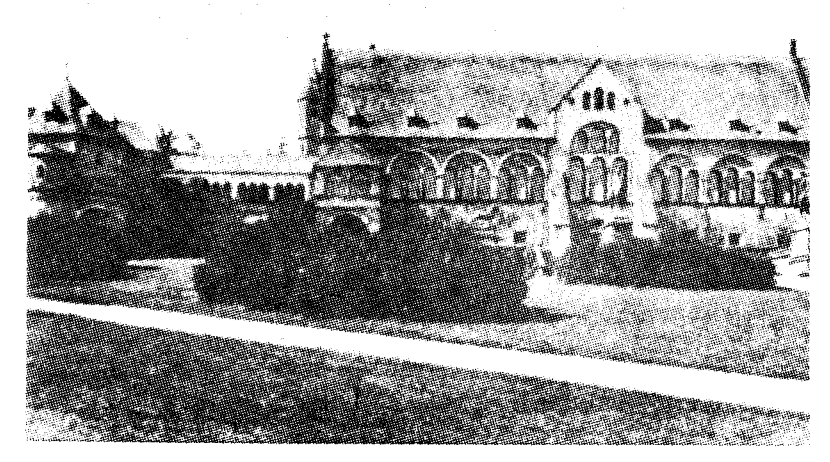
Bazilica abaţiei din Saint-Denis, cu bolte pe încrucişări de ogive (o tehnică de construcţie cu totul excepţională la acea dată).

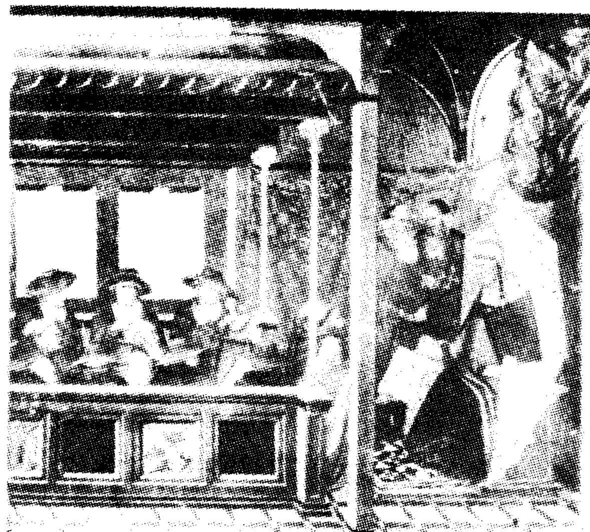

Biserica din Saint-Denis (construcţia a început în 1122), în care sînt înmormîntaţi regii şi reginele Franţei.

Castelul regal din Goslar (R. F. Germania), — oraş imperial fondat de Henric I în 922.

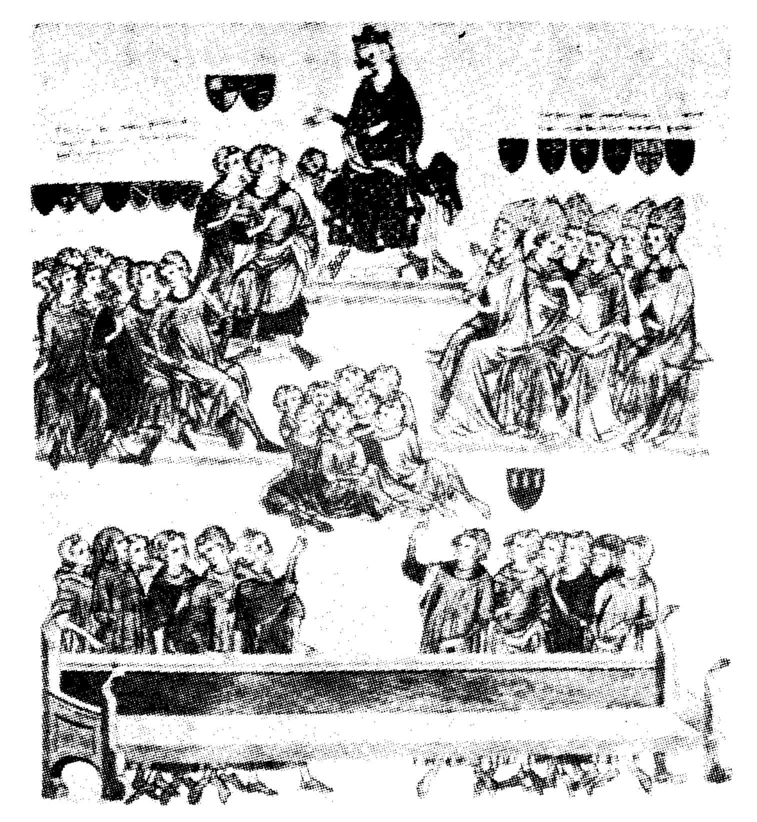

Papa Honorius IV aprobă regula Carmelitanilor. Tablou de P. Lorenzetti. — Pinacoteca din Siena.

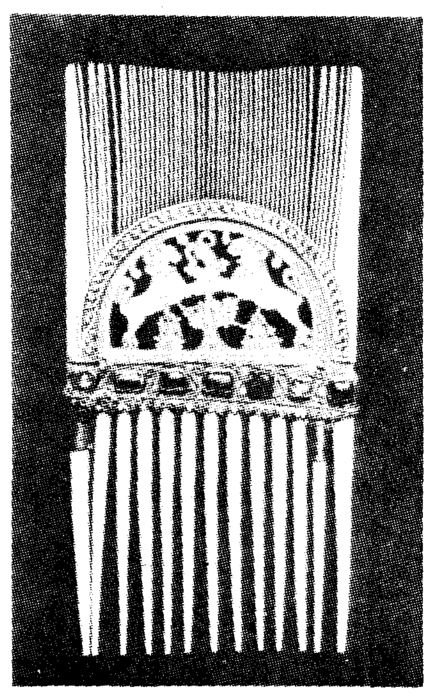
O mănăstire cisterciană : Fontenay, fondată în 1118 de Sf. Bernard. (Biserica mănăstirii a fost construită între 1130—1147). În fund, forja şi atelierul de lăcătuşerie, — o construcţie de 53 m pe 13,50 m, datînd din sec. XII.

Filip VI de Valois prezidînd o şedinţă a Curţii de Apel din Paris. Miniatură din sec. XIV. — Bibliothèque Nationale, Paris.

Acest tablou avîndu-l în centru pe Sf. Ieronim este un pretext pentru a reprezenta activitatea intelectuală dintr-o mănăstire de la sfîrşitul Evului Mediu. — Museo Lazara, Madrid.

Pieptene liturgic de fildeş ornamentat cu filigran de aur şi pietre preţioase, lucrat în atelierul unei mănăstiri. Sec. VIII. — Tezaurul Catedralei din Sens.

Administratorul unui domeniu seniorial supraveghind munca țăranilor. Miniatură de la începutul sec. XIV. — British Museum, Londra.

Cerșetorul primind rămășițele de la masa bogatului. Miniatură ilustrînd contrastul social, din *Evangheliarul lui Henric III* (1039). — Biblioteca Mănăstirii Escorial (Spania).

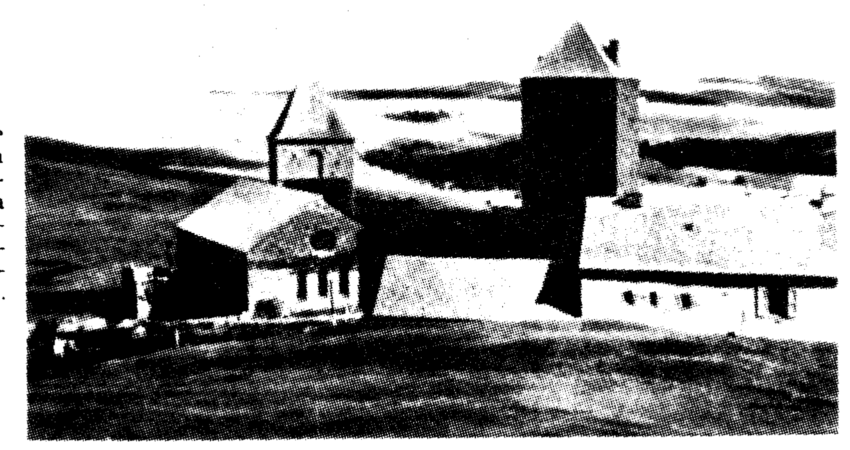

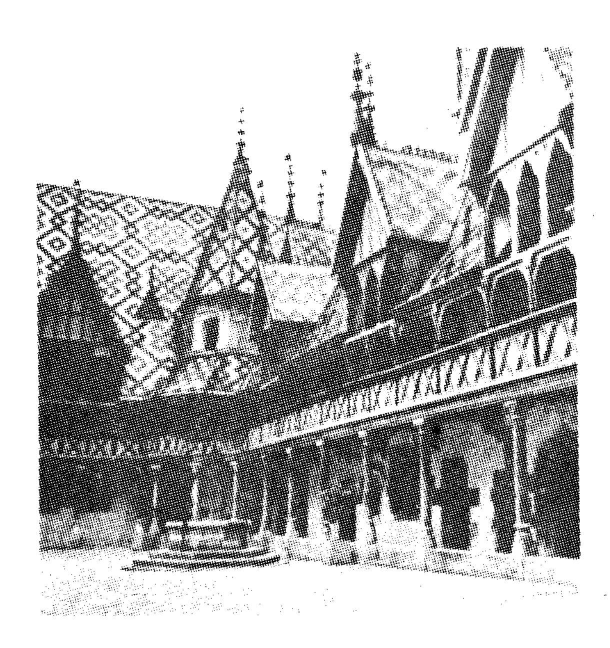
Leprosului și estropiatului li se interzic să intre într-un oraș. Miniatură de la începutul sec. XIV. — Bibliothèque de l'Arsenal, Paris.

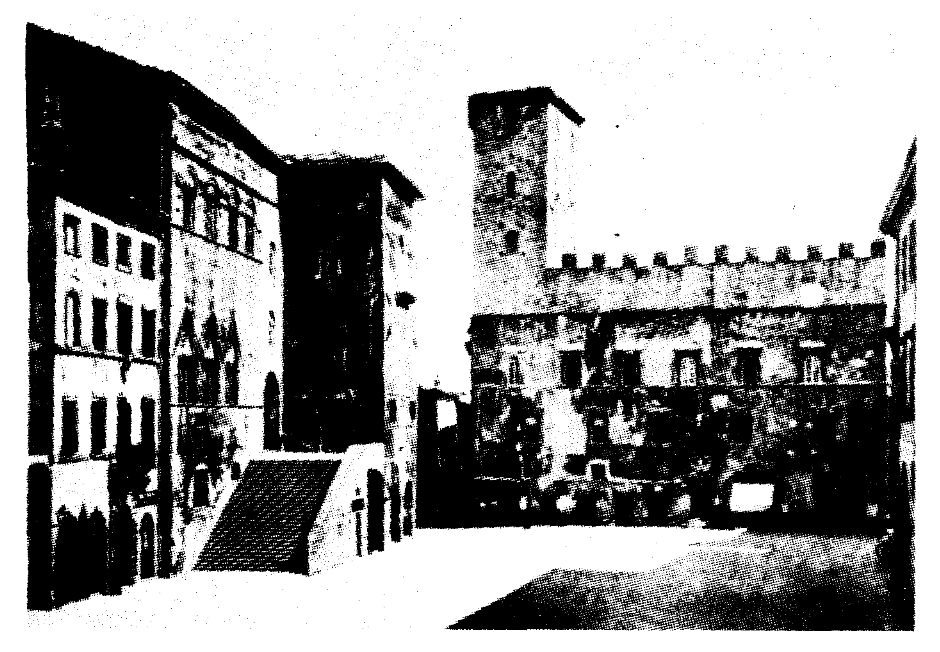
O tristă realitate socială : infirmii rătăcind pe drumuri. Tablou de Brueghel cel Bătrîn (1568). — Museo Nazionale, Napoli.

Unul din numeroasele spitale construite în sec. XI de-a lungul drumului de pelerinaj la Santiago de Compostela : Notre-Dame-des-Pauvres, în Munții Aubrac (Aveyron, Franța).

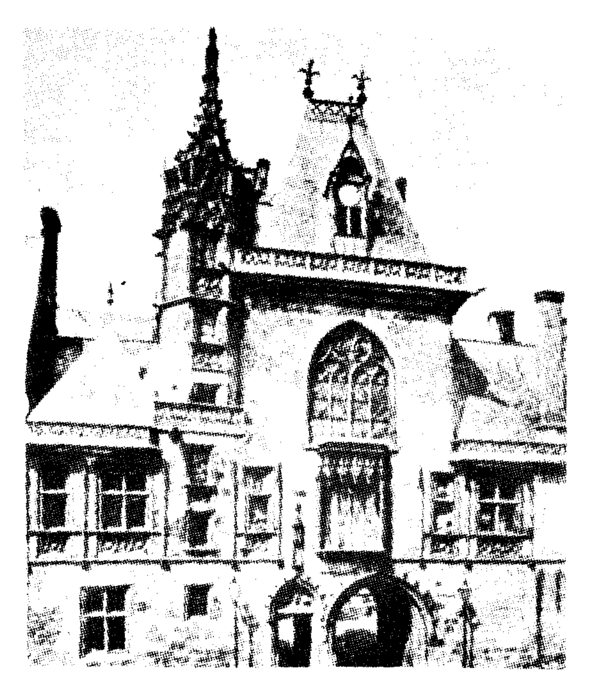
Spitalul din Beaune (Côte-d'Or), fondat în prima jumătate a sec. XV de către Nicolas Rolin, cancelarul ducelui Burgundiei, Filip cel Bun.

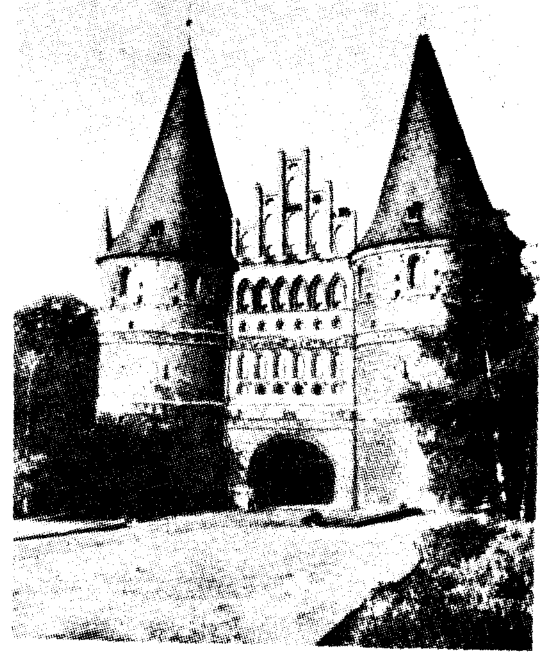
Un centru urban medieval: „Piața Poporului“ din Todi (Italia). În stînga, Palatul Poporului (1213—1233); în centru, Palatul Căpitanului Poporului (1290); în fund, Palatul Priorilor (sec. XIV și XV).

Dante prezentîndu-și *Divina Comedie*; în dreapta, vedere din orașul Florența către 1400. Frescă de Domenico di Michelino. — Domul din Florența.

Palatul marelui bancher Jacques Coeur din Bourges, construit între 1443—1453, în stil gotic *flamboyant.*

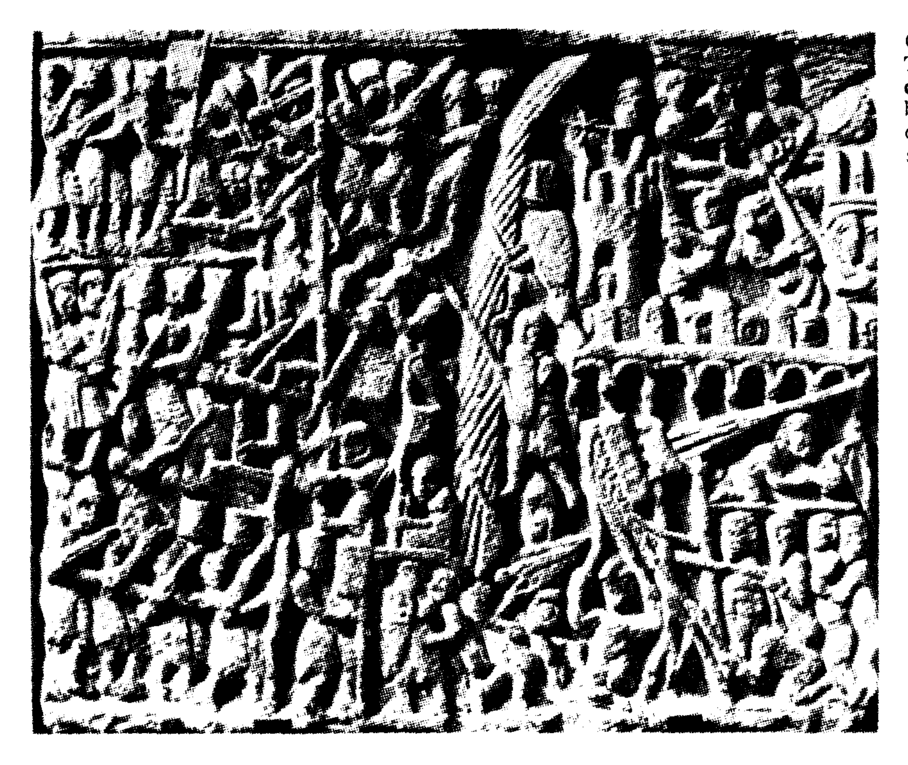
Marea poartă a orașului Lübeck. Începînd din 1230, Lübeck a devenit centrul Hansei, atingînd apogeul prosperității către sfîrșitul sec. XIV.

Eretici arși de vii. — Miniatură de Jean Fouquet (cca 1420—cca 1470).

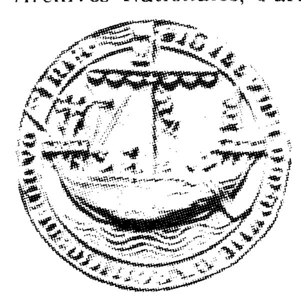
Arestarea unor membri ai *Jacqueriei.* Miniatură dintr-un manuscris din sec. XIV. — Bibliothèque Nationale, Paris.

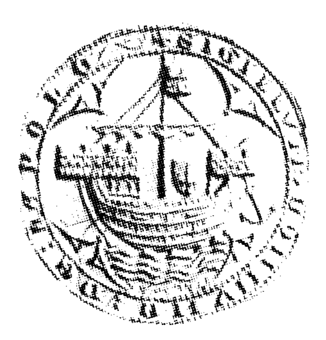

Cucerirea orașului Toulouse, în timpul cruciadei contra albigenzilor. Basorelief din sec. XIII. — Biserica Saint-Nazaire. Carcassone.

Progresele navigației. Sus : corabia este condusă încă numai cu ajutorul unei vîsle. Jos : o corabie cu cîrmă propriu-zisă *(gouvernail d'étambot)*. După sigiliile orașelor Douvres (1281) și Greenwich (sec. XIII). — Archives Nationales, Paris.

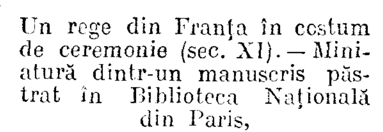

Asasinarea, de către un partizan al regelui, a lui Étienne Marcel (31 iulie 1358), după ce burghezii din Paris îl părăsiseră. — Miniatură din sec. XIV.

număr prea mare, regele alege dintre ei pe cei care îi sînt mai credincioşi; le dă funcţii de curte şi titluri (în franceză: *sénéchal*[11], *boutciller*[12], *chambrier*[13], *connétable*[14], *chancelier*[15]). Pe aceştia regele îi convoca din ce în ce mai des; alături de marii nobili — pe care regele îi consulta ocazional — ei constituiau elementul stabil, permanent, al curţii. „Ei prefigurează ceea ce, în prima jumătate a secolului al XII-lea, sub Ludovic VI cel Gros, va fi guvernul regal" (J.-Fr. Lemarignier).

Un rege din Franţa în costum de ceremonie (sec. XI). — Miniatură dintr-un manuscris păstrat în Biblioteca Naţională din Paris,

Atribuţiile curţii erau, în primul rînd, de a se pronunţa în toate chestiunile pe care i le supunea seniorul; cînd acest senior era regele sau un principe teritorial, curtea era consultată asupra tuturor chestiunilor de ordin politic. În al doilea rînd, curtea feudală judeca toate cazurile legate de respectarea obligaţiilor reciproce convenite între senior şi vasal[16]. Cît priveşte aplicarea practică, efectivă, a sancţiunilor decise de curte, aceasta depindea de gradul de putere pe care o deţineau cei în cauză.

În ultimele secole ale Evului Mediu (XIII—XV), în Germania autoritatea monarhică era în declin datorită mai multor cauze (în principal — eşecul împăratului Heinrich IV în conflictul angajat cu papalitatea privind chestiunea investiturii, creşterea puterii marilor feudali, a episcopilor şi a oraşelor). În Anglia, de asemenea.

[11] Primul dintre înalţii demnitari ai curţii, seneşalul (lat. *siniscalcus)* era şeful justiţiei. După 1132, funcţia de seneşal — un fel de vicerege — era atribuită numai unuia din nobilii înrudiţi cu familia regală.

[12] În lat. *buticularius;* funcţia apare pentru prima dată într-o diplomă regală din 1043. Administra viile de pe domeniile regale şi avea jurisdicţia asupra negustorilor de vin.

[13] Un fel de „ministru de finanţe": în sarcina sa era evidenţa şi controlul tezaurului regal. De la sfîrşitul sec. XIII, funcţia de *camerarius* devine aproape pur onorifică.

[14] Purta spada regală la ceremonia încoronării. După 1191, conetabilul *(conestabulus, comes stabuli)* este comandantul general al armatei. Titlul a fost suprimat de Richelieu în 1627,

[15] Însărcinat cu păstrarea sigiliului regal, *cancellarius*, demnitar inamovibil, era — pînă în 1300 — totdeauna un ecleziastic. Funcţia de cancelar a fost suprimată definitiv, în Franţa, în 1848.

[16] Spre deosebire de justiţia seniorială, care ţinea de domeniul public şi era exercitată asupra celor de un nivel social inferior seniorului, justiţia feudală judeca numai abaterile de la obligaţiile prevăzute în contractul feudalo-vasalic şi se aplica numai seniorilor, — conform principiului potrivit căruia nu poţi fi judecat decît de cineva de acelaşi rang social ca al tău.

În schimb, în Franţa autoritatea regală — care sub dinastia Capeţienilor (987—1328) a reuşit să-şi întindă imens domeniul regal prin reunirea principatelor teritoriale — este în continuă extindere şi consolidare.

Încă din sec. XIII exista în Franţa pe lîngă rege o curte compusă din 12 *pairs* — vasali regali de rangul cel mai înalt, — şi anume: şase laici (trei duci şi trei conţi) şi şase ecleziastici (trei episcopi-duci şi trei episcopi-conţi). În curînd însă locul acestei curţi îl va lua „Consiliul Regelui", format din persoane instruite şi competente, — în primul rînd din jurişti. De competenţa sa erau problemele politice, administrative şi judiciare ale statului[17]. Dar membrii „Consiliului Regelui" aveau un rol esenţialmente consultativ; cel care decidea în ultimă instanţă era totdeauna regele.

Tot începînd din sec. XIII se crează „Stările generale" — un fel de curte regală lărgită, la care regele cheamă să participe şi burghezi, reprezentanţi ai oraşelor. În secolele XIV şi XV, în momentele foarte dificile regele a găsit un sprijin în această curte lărgită; alteori însă, „Stările generale" au căutat să se impună voinţei regelui, devenind un focar de îndelungate agitaţii. Încît, în 1484 ele erau „o adunare de tip reprezentativ a unui stat monarhic /.../, o adunare reprezentativă a forţelor vii ale naţiunii" (J.-Fr. Lemarignier).

BISERICA, AUTORITATE POLITICĂ

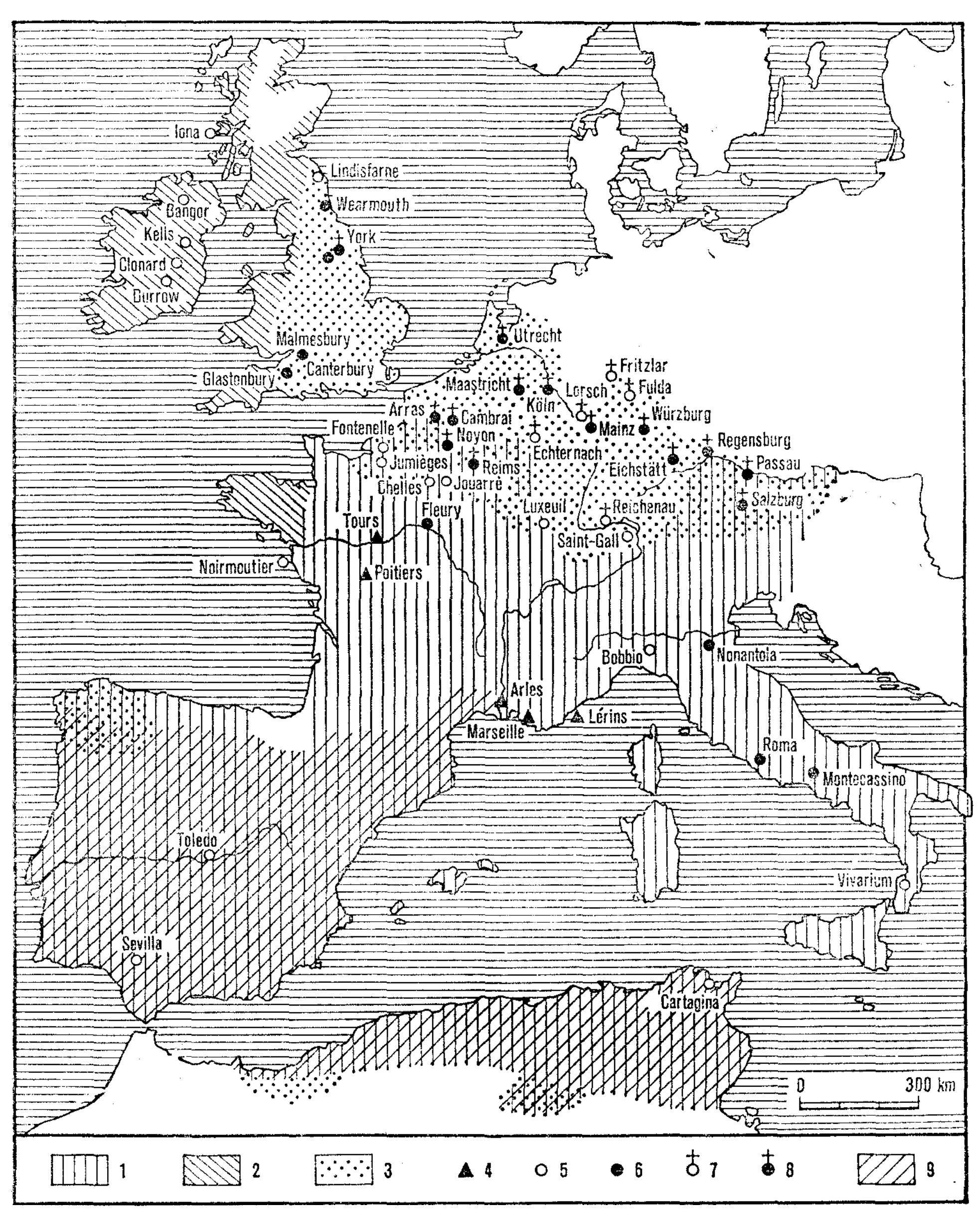
Originile poziţiei politice a Bisericii creştine se situează într-o perioadă anterioară cu patru secole epocii carolingiene.

Spre deosebire de Imperiul roman, unde funcţiile sacerdotale erau conferite asemenea unor funcţii civile, Biserica creştină acorda aceste funcţii unor persoane alese şi consacrate printr-un rit religios; persoane care, apoi, se dedicau exclusiv activităţii sacerdotale şi care s-au organizat într-o formă ierarhică[18]. Făcînd o distincţie netă între obligaţiile religioase şi îndatoririle civice („Daţi cezarului ce se cuvine cezarului şi lui Dumnezeu ceea ce i se cuvine lui Dumnezeu"), Biserica se separa de stat[19]. Puterea spirituală şi cea temporală puteau întreţine raporturi de bună înţelegere, chiar foarte strînse, ajutîndu-se reciproc; dar numai în cazuri cu

[17] După 1250 Curtea de Justiţie va avea un sediu fix; pînă la această dată curtea regală în funcţia sa judiciară se reunea acolo unde se afla în acel moment regele. Curtea va căpăta numele de „parlament", avînd şi un personal specializat stabil, un corp de jurişti, al cărui număr şi rol vor fi în continuă creştere. După 1275, cînd şi tehnica procedurală s-a transformat. Curtea de Justiţie tinde să-i elimine pe feudali.

[18] După ce în sec. I această ierarhie fusese încă de tip misionar, în sec. II se stabileşte o dublă ierarhie: de ordine (episcop, preot, diacon, subdiacon) şi de jurisdicţie (a episcopului asupra clerului şi a comunităţii sale locale). Papa îşi afirmă jurisdicţia asupra episcopilor chiar de la sfîrşitul sec. I — În primele trei secole statul roman a fost ostil Bisericii, de multe ori chiar persecutîndu-i pe creştini; pentru că Biserica considera statul ca o putere a cărei sursă este Dumnezeu; aplica deci ideea originii divine — creştine — unui stat păgîn: „Căci nu este stăpînire fără numai de la Dumnezeu" (Ap. Pavel, *Epistola către Romani*, XIII, 1).

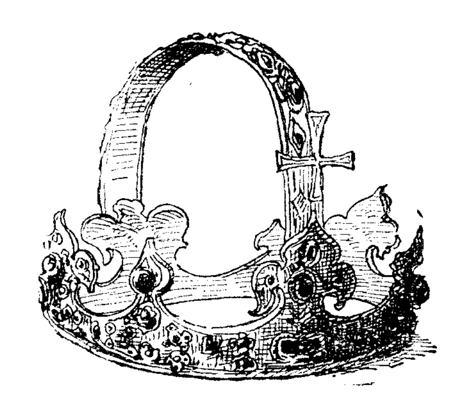
[19] Între statul roman şi Biserica creştină antinomiile erau ireductibile. Mai întîi, antinomii filosofice: în numele credinţei lor creştinii refuzau categoric filosofia greco-romană, („Elinii caută înţelepciune, Ci noi propovăduim pe Hristos cel răstignit". — Ap. Pavel, *Epistola* către Corinteni, I, 22—23), Apoi, antinomii politice: Imperiul era fondat pe mistica Romei şi a Împăratului roman — în timp ce creştinii nu puteau adora nici Roma nici persoana împăratului. Imperiul căuta să-i asimileze pe zeii religiilor tolerate cu zeii romani — ceea ce creştinii refuzau cînd era vorba de Dumnezeu şi de Hristos. În fine, antinomii sociale: societatea romană era fondată pe inegalitatea socială; în timp ce creştinismul proclama (cf. Ap. Pavel, *Ep. către Coloseni*, III, 11) egalitatea tuturor oamenilor în faţa lui Dumnezeu: ceea ce implica recunoaşterea drepturilor persoanei umane şi pentru sclav; deci, o revoluţie socială. (Cf. J.-Fr. Lemarignier).

Lumea creştină occidentală în secolele VI şi VII. 1. Ţări creştine la sfîrşitul sec. VI. 2. Creştinătatea celtă. 3. Progresele creştinării în sec, VII şi prima jumătate a sec. VIII. 4. Primele centre de viaţă monastică. 5. Mănăstiri irlandeze sau fondate de călugări irlandezi. 6. Mănăstiri benedictine, 7. Mănăstiri fondate pe continent de misionari anglo-saxoni. 8. Episcopate misionare. 9. Regiuni căzute sub stăpînirea musulmană

totul excepţionale — şi pentru perioade scurte de timp — vederile şi interesele lor au coincis complet[20].

După anul 313 Biserica a obţinut anumite privilegii. Statul roman i-a recunoscut capacitatea patrimonială, fapt care i-a permis să îşi constituie domenii întinse, administrate de episcopi; a acordat membrilor clerului scutiri de taxe şi de prestaţii; a recunoscut episcopului o anumită jurisdicţie, — cel puţin în diferendele

Coroană imperială din argint aurit, ornată cu pietre preţioase. Sec. XIII. — Tezaurul Catedralei din Aachen

dintre clerici. La rîndul ei, Biserica a exercitat o oarecare influenţă asupra legislaţiei romane. Astfel, cu privire la situaţia sclavilor: a obţinut de la împăratul Constantin ca sclavul să poată fi creştinat (ceea ce însemna că putea avea o altă religie decît stăpînul) şi să interzică — cel puţin pe domeniile imperiale — ca soţii sclavi să poată fi separaţi unul de altul, sau să li se ia copiii. Era un bun cîştigat şi pentru Biserică şi pentru societate.

În perioada imediat următoare primelor migraţii Biserica romană s-a găsit într-o situaţie foarte critică. Majoritatea provinciilor occidentale fuseseră ocupate de popoare germanice de religie creştină ariană. În Italia, longobarzii fondaseră un regat puternic; în Orient, arabii erau în plină expansiune; în Bizanţ, împăraţii iconoclaşti manevrau contra episcopului Romei; în timp ce regele longobard Astolf înainta spre Roma, ameninţa oraşul şi îl silea să-i plătească tribut. Biserica nu întrezărea posibilitatea vreunui ajutor, de nicăieri din lumea romană.

Dar printre popoarele germanice, unul — unul singur — trecuse la creştinismul roman: francii. Biserica romană avea deci acum aliaţi contra inamicilor săi de religie ariană, vizigoţii şi burgunzii. În acelaşi timp papa trimise misionari în Anglia — şi anglo-saxonii, creştinaţi de aceşti misionari, începură să trimită la rîndul lor călugări misionari — în Gallia, în Germania, în Europa Centrală, în nordul Italiei, — precum şi pelerini la Roma şi tineri care veneau aici să se pregătească pentru cariera ecleziastică. Mai mult decît atît: Winfried, un călugăr anglo-saxon — — devenit după ce s-a creştinat Bonifaciu (675—754) — propagă creştinismul roman în ţinuturile germanice orientale, în Turingia, în Frizia, bucurîndu-se de protecţia lui Carol Martel şi a lui Pepin cel Scurt. Dintr-o dată prestigiul Bisericii romane crescu enorm în toată lumea creştină. Căci în timp ce Imperiul roman de Răsărit se arăta a fi incapabil să apere nu numai creştinătatea împotriva cuceritorilor islamici, dar nici chiar propriile sale posesiuni din Italia contra longobarzilor, iată

[20] În acelaşi timp, corpul sacerdotal s-a organizat ierarhic după modelele Imperiului; potrivit ierarhiei administraţiei civile s-a format ierarhia episcopilor, a mitropoliţilor şi a patriarhilor. În curînd locul întîi i-a revenit episcopului Romei: autoritatea sa a fost unanim recunoscută fiind vorba de vechea capitală a Imperiului, de oraşul care a dat cel mai mare număr de martiri şi ai cărui episcopi se comportaseră, în timpul persecuţiilor, atît de eroic. (Cf. L. von Ranke.)

Biserica italiană către anul 1000

că puternicul popor al francilor în plin avînt, care îi învinsese pe arabi la Poitiers, oprindu-le amenințătoarea înaintare în Europa, se arăta supus și devotat Bisericii romane[21].

Papii au ținut și au știut să facă uz de prestigiul lor pentru a-și asigura ajutorul francilor. Spre deosebire de patriarhii din Constantinopol, papii n-au acceptat niciodată să se supună puterii seculare, nici sub raportul vieții religioase, nici din punct de vedere politic (întrucît n-au recunoscut supremația statului asupra Bisericii). Dar în situația dată — amenințarea longobarzilor, a arabilor și chiar a unor puternice fracțiuni ale aristocrației romane — erau siliți să recurgă (și au recurs cu o rafinată diplomație) la sprijinul francilor.

Ocazia s-a prezentat cînd uzurpatorul Pepin, alungînd (în 751) pe Childeric III, ultimul rege merovingian, avea nevoie de ajutorul doctrinal al papalității. În 754 papa Ștefan II, amenințat de longobarzi, merge la curtea lui Pepin și îl consacră rege: uzurpatorul căpăta astfel aura de sacralitate care îi era atît de necesară. Tehnica aceasta va căpăta o formă mai desăvîrșită cînd Leon III îl va încorona pe Carol cel Mare ca împărat[22]. În urma presiunii francilor asupra longobarzilor papa obținu exarhatul Ravennei și Pentapolis[23], care vor fi nucleul viitorului stat pontifical.— Împăratul va acorda papalității protecția sa, atît față de longobarzi cît și față de fracțiunea aristocrată romană ostilă.— După moartea lui Carol cel Mare papii vor căuta suverani germanici care să accepte coroana imperială. Cînd Imperiul se va disloca în principate independente, Biserica va face toate eforturile pentru a salva principiul monarhiei centralizate, singura forță care putea garanta păstrarea în continuare a imenselor bogății acumulate.

Ca urmare, autoritatea ecleziastică va fi învestită de Imperiu cu o mare putere politică. În Germania, episcopii și abații imperiali au primit drepturi de conți și chiar de duci. În nordul Italiei, aproape toate orașele au fost puse sub autoritatea unor viconți numiți de episcopii lor.— Aceasta nu însemna însă că autorității ecleziastice îi fusese acordată și o adevărată independență; căci înaltele funcții ecleziastice erau conferite de împărat, episcopii erau numiți de împărat dintre persoanele sale de încredere. Statul nu ceda Bisericii drepturi substanțiale nici sub raport economic: bunurile Bisericii nu erau scutite nici de impozite nici de alte obligații vasalice; drept care, adeseori în războaie episcopii înșiși își comandau oamenii lor, luptînd întocmai ca niște războinici laici.

ORIGINILE PAPALITĂȚII

La începutul secolului al V-lea episcopii creștini deveniseră persoanele cele mai proeminente — în afara lumii oficiale — de care autoritățile romane trebuiau să țină seama; iar cînd comunitatea creștină a ajuns să formeze marea majoritate a

[21] Conștient de marea importanță a acestui succes și de perspectivele pe care alianța cu francii le deschidea Bisericii romane, papa Grigorie II îi scria pe un ton triumfal împăratului bizantin iconoclast Leon III Isauricul: „Toți apusenii și-au îndreptat privirea spre noi și ne socotesc asemenea unui Dumnezeu pe pămînt".

[22] Solicitîndu-i sprijinul, papa îi prezentă faimosul document *Donatio Constantini* — un fals fabricat de papalitate — care pretindea că împăratul Constantin cel Mare i-ar fi donat papei Silvestru suveranitatea asupra Romei, a Italiei și a întregii lumi occidentale. Cu această ocazie, se pare că Pepin i-ar fi promis papei să îi „restituie" o parte din Italia.

[23] Cele cinci orașe maritime: Rimini, Pesaro, Fano, Senigallia și Ancona. Dar împăratul nu cedă pretențiilor papale asupra ducatelor longobarde Spoleto și Benevento, care rămaseră sub influența lui.

locuitorilor unui oraș, episcopul era, practic, persoana cea mai influentă din regiune. Episcopii aveau, moștenită prin tradiție, o putere de judecători sau de arbitri între creștini (la fel ca rabinii în comunitățile iudaice). Un decret al împăratului Constantin din 318 le recunoștea calitatea de judecători, iar începînd din 333 jurisdicția lor era recunoscută și în cauzele civile, chiar dacă una din părți nu voia să apară în fața lor.

În ierarhia ecleziastică, un rang superior celui de episcop nu exista; toți episcopii, prin urmare, inclusiv cel al Romei, erau egali între ei[23a]. În primele concilii (care s-au ținut în Răsărit), nici episcopul Romei și nici alți episcopi din dioceze occidentale importante n-au avut un rol preeminent. Dar, încă din sec. V episcopul Romei își arogă ambițiosul titlu roman de *Pontifex maximus* (păstrat pînă azi, sub forma „Suveranul Pontif"); în secolul anterior, papa Siricius ținuse să adopte în decretele sale limbajul solemn al edictelor imperiale, renunțînd la limbajul fratern al pastoralelor; termenul de *Sedes apostolica*, înainte indicînd orice comunitate fondată de unul dintre apostoli, acum este rezervat exclusiv reședinței episcopului Romei; iar începînd din sec. VI, cuvîntul „papă" — care pînă acum denumise, în Biserica apuseană, orice episcop a cărui eparhie sau ale cărui virtuți personale îi confereau un prestigiu deosebit — va deveni și va rămîne titlul onorific doar al episcopului Romei.

În sec. V, episcopul Romei era egal — conform tradiției de egalitate dintre apostoli — cu episcopii Antiohiei, Alexandriei și Ierusalimului. Nici după ce cuceritorii musulmani au desființat aceste trei patriarhate, episcopul-patriarh al „Noii Rome", al Constantinopolului, n-a avut nici o autoritate asupra Bisericii din Occident. Episcopul Romei — centrul civilizației occidentale în perioada migrațiilor — a rămas autoritatea ecleziastică supremă. Teologic, pretenția sa la hegemonie asupra celorlalți episcopi și-a găsit o justificare într-un text al evanghelistului Matei[23b], — interpretat ca o confirmare a primatului asupra celorlalți apostoli acordat lui Petru, care fusese martirizat tocmai la Roma.

Împrejurările politice au favorizat consolidarea papalității. Prestigiul politic al episcopului Romei s-a format și datorită crizei de autoritate din fosta capitală a Imperiului, rămasă acum fără un împărat, fără instituții civile și fără o eficientă apărare militară. Or, acum, tocmai episcopul Romei, papa Leon I este cel care salvează Roma în 452, cînd reușește să-l convingă pe Attila să renunțe la ocuparea orașului; și din nou în 455 pe vandalul Geiseric să se abțină, dacă nu de la jaf, măcar de la distrugeri și masacre. Așa după cum, în anii de secetă și de foamete, episcopul Romei era cel care se ocupa de organizarea ajutorării populației. — Pe de altă parte, episcopii din alte țări ale Occidentului, incapabili să apere proprietățile bisericești contra secularizării lor de către autoritatea regală, apelau la influența — politică sau spirituală — a episcopului Romei, ale cărui scrisori adresate

[23a] În 598, Grigorie cel Mare scriindu-i episcopului din Alexandria afirma că toți episcopii sînt egali, iar în scrisoarea sa din 751 adresată Sf. Bonifaciu, papa Zaharia se numește pe sine însuși „*co-episcopus*". În sec. IX încă, alegerea episcopului Romei era o chestiune care privea numai biserica locală a orașului Roma.

[23b] „Tu ești Petru și pe această piatră voi zidi Biserica mea /.../ Și îți voi da ție cheile împărăției cerurilor, și orice vei lega (= hotărî — n.n. O.D.) pe pămînt va fi legat și în ceruri...", (*Evanghelia lui Matei*, XVI, 18—19). — Formulare echivocă, interpretată în feluri diferite; majoritatea criticii exegetice chiar contestă autenticitatea acestor cuvinte, considerîndu-le o creație posterioară a comunității aramaice (cf. F. Heiler). După papa Damasus I (366—384), episcopii Romei și-au fondat pe acest text pretenția supremației lor de origine divină, nu numai spirituală, ci și jurisdicțională, asupra întregii Biserici. Totuși, în sec. V teologul de autoritate unanim recunoscută Aurelius Augustinus, nu face — în lucrarea sa: *Unitatea Bisericii* — nici o aluzie la supremația, în materie de dogmă, a episcopului Romei; iar mai tîrziu, papa Leon I profesa că acele „chei ale împărăției cerurilor" nu i-au fost date numai lui Petru, ci tuturor episcopilor păstori ai Bisericii *(cunctis ecclesiae rectoribus)*.

lor introduceau o disciplină în viaţa ecleziastică. Încît, „chiar cînd însăşi curtea papală va deveni un centru de intrigi şi de corupţie, papa, ca şef al Bisericii creştine, a rămas în imaginaţia Evului Mediu / occidental — n.n. *O.D.* / un legislator şi un călăuzitor ideal" (C. Delisle Burns).

Cum bisericile creştine din Apus au trebuit să suporte de-a lungul secolelor V şi VI controlul autoritar al regilor barbari arieni, episcopul Romei a ajuns să fie considerat şi în Răsărit ca reprezentantul întregii creştinătăţi din Occident; aceasta, atît din motivul că eparhia lui era sediul singurului patriarhat din Apus, cît şi pentru că această eparhie era singura care menţinea un contact permanent cu autorităţile din Constantinopol.

Dar, în timp ce în ţările răsăritene hotărîrile în probleme de dogmă, de liturghie şi de disciplină ecleziastică erau luate în colectiv, de către toţi episcopii întruniţi în sinoade, în Biserica latină s-a instituit principiul autorităţii personale absolute a papei[23c]. În materie de dogmă, papii îşi vor aroga şi exercita autoritatea supremă emiţînd — ca o completare a canoanelor — *decretaliile*[23d]. Acest „sistem imperial", de „dictatură papală" (ca să folosim termenii unor istorici medievişti) nu s-a constituit, în mod ferm, înainte de anul 800. Dar în prima jumătate a secolului al IX-lea, instituţia papalităţii în forma sa definitivă, ca rezultat al unei graduale evoluţii, devenise o realitate.

Spre a sancţiona această „dictatură papală" a fost invocat faimosul act cunoscut sub titlul de *Donatio Constantini*.

Nu se ştie cine este autorul acestui document fals[23e], nici unde, nici cînd a fost redactat (în orice caz, în jurul anului 800). În acest act, a cărui autenticitate a fost pusă la îndoială încă din sec. X şi care poartă data de 313, împăratul Constantin dona papei Silvestru şi urmaşilor săi „supremaţia asupra celor patru înalte sedii / patriarhale — n.n. O.D. / din Alexandria, Antiohia, Ierusalim şi Constantinopol / ... / , venituri şi teritorii din Occident şi Orient / ... /, în Tracia, Grecia, Asia, Africa, în Italia şi în diferite insule /.../, palatul nostru imperial Lateran[23f], diadema, adică coroana noastră, aşa cum se cuvine împăraţilor /.../ Şi pentru ca demnitatea pontificală să nu fie mai prejos, ci să aibă o putere şi o glorie mai mare decît Imperiul pămîntesc, — îi dăruim susnumitului prea-sfînt pontif Silvestru, papă universal, şi urmaşilor lui /.../ ca posesiuni de drept ale Sfintei Biserici Romane

[23c] „Infailibilitatea" papei însă în materie de dogmă şi de morală, deşi practic era acceptată în sec. IX, n-a fost decretată formal decît cu o mie de ani mai tîrziu — de către Conciliul din Vatican din 1870. În teologie, autoritatea absolută a papei în sistemul dogmatic a fost recunoscută şi introdusă în special de către Toma din Aquino în scrierile sale,

[23d] Răspunsuri, date sub formă de scrisori, la chestiuni de dogmatică sau de morală, ridicate de episcopi sau abaţi; răspunsuri care au o valoare de regulă pentru toate cazurile asemănătoare. Prima *decretalie* este cea dată de papa Siricius în 385. *Decretaliile* au început să fie adunate din sec. VI; dar prima culegere completă a apărut în 1159. Şi după această dată papii au continuat să emită *decretalii*.

[23e] Falsul a fost dovedit, cu argumente definitiv irefutabile, de către marele umanist Lorenzo Valla, în scrierea sa *De falso credita et ementita Constantini donatione declamatio* (1440). Pe la mijlocul sec. IX s-a mai fabricat un fals, tot în interesul papalităţii: aşa-numitele *Decretalii Isidoriene* — o colecţie de „documente", care susţin autoritatea episcopului Romei asupra tuturor celorlalţi episcopi, neagă dreptul suveranilor laici de a se amesteca în treburile Bisericii, şi proclamă obligaţia suveranilor de a se supune puterii spirituale. În *Decretaliile Isidoriene* a fost introdus pentru prima dată şi principiul infailibilităţii papilor,

[23f] Palat din Roma (aflat pe terenul care aparţinuse familiei romane Lateranus) dăruit de Fausta, soţia împăratului, papei Silvestru. Timp de un mileniu a rămas palatul de reşedinţă al papilor. Alături se află bazilica cu acelaşi nume, cea mai importantă biserică din Roma începînd din timpul lui Constantin, care a construit-o în 324. Azi, biserica (reconstruită) este catedrala Romei.

/.../ şi oraşul Roma şi toate provinciile, locurile şi oraşele din Italia şi din tot Occidentul. De aceea, am crezut de cuviinţă să mutăm Imperiul nostru şi puterea domniei în Orient, şi să fondăm în ţinutul Bizanţ, locul cel mai potrivit, un oraş cu numele nostru, şi să ne stabilim acolo domnia, căci nu e drept ca împăratul pămîntesc să domnească acolo unde Împăratul ceresc a stabilit să fie regatul preoţilor şi al Capului religiei creştine".

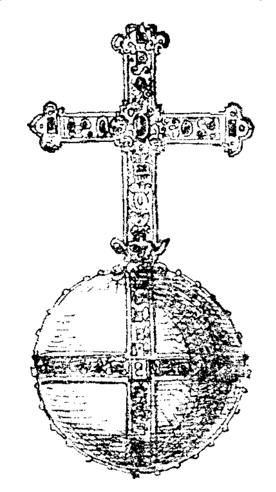
Era cît se poate de clar că, prin acest fals, politica pontificală căuta să pună bazele teoretice ale supremaţiei Bisericii asupra Imperiului. Papalitatea teocratică pretindea supunere absolută nu numai din partea oamenilor Bisericii, ci şi a suveranilor laici.

IMPERIUL ŞI PAPALITATEA

Faţă de Imperiul german papalitatea rămînea deci într-o poziţie de subordonare din punct de vedere politic.

În a doua jumătate a sec. X, împăraţii ottonieni au găsit o soluţie de compromis, instituind o „biserică imperială", cu un grup de înalţi prelaţi ale căror interese urmăreau consolidarea puterii monarhice. Otto I îşi rezerva dreptul de a-i numi pe episcopi, conferindu-le unora drepturi guvernative de conţi în diocezele lor. (Cele mai puternice sub acest raport au fost arhiepiscopatele de Speyer, Magdeburg, Mainz, Coire şi Köln). Sub Otto III (983—1002) multor episcopi li se vor încredinţa guvernarea unor întregi comitate. Interesele episcopilor erau strîns legate de ale suveranului, în timp ce adversarii lor erau membrii familiilor nobile adversari şi ai Imperiului. Biserica imperială a ajutat mult la dezvoltarea puterii centrale în Germania.

Dar împăraţii care au urmat au avut ambiţia să-şi afirme categoric supremaţia asupra puterii spirituale. Heinrich III (1017—1056) prezidează el însuşi Conciliul din Sutri, destituie cîţiva pontifi şi îi desemnează singur pe următorii

Glob imperial din aur. Sec. XII. — Tezaurul din Viena

patru papi, toţi germani. Cînd tronul papal sau un scaun episcopal devenea vacant, delegaţii Romei se prezentau la curtea imperială pentru a li se indica succesorul. Situaţia aceasta de subordonare a Bisericii sporea prestigiul european al împăratului german. — Pe de altă parte, în Imperiul german ierarhia ecleziastică se bucura (spre deosebire de situaţia celei din fostul Imperiu carolingian) de o certă autoritate politică în diocezele ei, egală cu cea a principilor teritoriali. În schimbul

acestor drepturi şi privilegii, împăraţii îşi rezervau dreptul de învestitură a înalţilor prelaţi în funcţiile[24] lor. Ceea ce pentru împăraţi reprezenta o necesitate politică: pentru că, dacă în faţa tendinţelor centrifuge ale marilor feudali ar fi renunţat la acest drept, puterea imperială risca să se prăbuşească[24a].

Poziţia de subordonare a Bisericii s-a schimbat radical cînd inflexibilul şi abilul papă Grigorie VII (1013—1085) s-a hotărît să emancipeze puterea papală, — făcînd ca unul din concilii să decidă ca în viitor orice funcţie ecleziastică să nu mai poată fi acordată de un laic. Împăratului nu i se mai recunoştea dreptul de învestitură. Mai mult decît atît: papalitatea îşi proclama puterea politică asupra Imperiului[25].

În urma acestei măsuri evenimentele s-au precipitat. În ianuarie 1076, împăratul Heinrich IV prezidînd un conciliu al episcopilor germani îl declară destituit pe papă. În aceeaşi lună Grigorie VII îl destituie pe împărat şi îl excomunică. În noiembrie 1076 Heinrich IV, văzîndu-se părăsit de vasalii săi, se duce la Canossa (unde papa îl umileşte făcîndu-l să aştepte trei zile pînă să-l primească), cere iertare şi face act de supunere. Reîntors în Germania continuă însă politica sa autoritară şi agresivă faţă de papalitate — şi este din nou excomunicat.

„Lupta pentru învestitură" se va termina în 1122 cînd, prin concordatul din Worms, se ajunge la un compromis. După ce i se ridică excomunicarea, împăratul renunţă la dreptul de învestitură; recunoaşte papei libertatea deplină de a numi episcopii şi abaţii, şi se obligă să restituie Bisericii bunurile confiscate în timpul conflictului. La rîndul său, papa va recunoaşte împăratului dreptul de a asista la alegerea episcopilor şi abaţilor acceptînd ca, în Germania, aceştia să capete în prealabil învestitura feudală. (În teritoriile italiene şi burgunde împăratul îi învestea cu puteri temporale numai după alegerea lor canonică de către papă). Dar acest act îndrăzneţ n-ar fi fost pornit dacă Grigorie VII n-ar fi ştiut să profite de o conjunctură favorabilă: starea de dezordine în care se găsea Imperiul şi revolta unor mari familii nobile contra monarhului, pe care papa le-a atras de partea sa.

Pentru monarhia germană, felul în care s-a încheiat „lupta pentru învestitură" va însemna declinul puterii şi preludiul apropiatei dezagregări teritoriale. Pentru papalitate triumful era complet. Prestigiul şi independenţa Bisericii se transformaseră într-o supremaţie asupra puterii laice, în momentul în care îşi formulase prerogativa de a controla acţiunile monarhilor.

Succesul primei cruciade, predicată de Grigorie VII, a sporit prestigiul papalităţii; dimpotrivă, i l-a diminuat pe al lui Heinrich IV, care nu participase la cruciadă. Dar în sec. XIV situaţia se schimbă.

Afirmarea limbilor naţionale şi a naţionalităţilor face ca universalismul Bisericii să piardă teren. Popoarele nu mai au nevoie acum, spre a-şi afirma personalitatea, de ajutorul şi impulsul Bisericii; încep chiar să-i opună rezistenţă şi să se simtă autonome faţă de ea. Aşa s-a întîmplat mai întîi în Franţa, în timpul conflic-

[24] Măsurile reformatoare ale papei Grigorie VII (adoptate în conciliile romane din 1074 şi 1075) combăteau simonia, căsătoria preoţilor şi interziceau episcopilor să primească investitura din partea unui suveran sau senior laic,

[24a] Căci însuşi „conceptul de imperiu era pur formal: n-avea nici un conţinut cu adevărat concret, propriu-zis; şi forma sa era determinată de elementele simbolice şi istorice care îi confereau prestigiul" (Jan Dhondt).

[25] Din cele 27 de puncte care compun documentul elaborat către anul 1075 de Grigorie VII — document cunoscut cu titlul de *Dictatus Papae* — cinci afirmă cu o extremă energie superioritatea puterii papale asupra celei imperiale. Numai papa poate acorda demnitatea imperială; numai lui îi datorează toţi principii supunere absolută; papei — pe care nimeni nu-l poate judeca — îi este îngăduit să-l destituie pe împărat; în fine, „papa poate dezlega de jurămîntul de credinţă făcut celor nedrepţi"; cu alte cuvinte, împăraţilor pe care Biserica îi decreta „nedrepţi" (propoziţiile 8, 9, 12, 19, 27),

tului dintre Filip IV cel Frumos şi papa Bonifaciu VIII — care în 1303 îl excomunică pe rege; apoi în Germania, în Anglia şi în alte părţi. Încît, în secolul următor, al XV-lea, cînd papa Pius II predică organizarea unei cruciade contra turcilor, apelul său este primit cu indiferenţă. Statele europene începeau să se consolideze. Iar cînd va fi ameninţată să nu mai primească annatele[26], de nevoie papalitatea va recunoaşte regelui dreptul de a numi pe titularii episcopiilor şi ale tuturor prebendelor mai importante. Chiar şi ordinele cavalereşti din Spania şi Portugalia — cărora le reveniseră bunurile Ordinului Templierilor, după desfiinţarea lui de către papa Clement V la cererea lui Filip IV — trec sub patronajul coroanei. Acest spirit de opoziţie se manifesta şi în Italia: Lorenzo Magnificul nu ţinea seama de dispoziţiile papale decît în măsura în care îi conveneau. — La sfîrşitul sec. XV, se manifestă peste tot diferite forme de limitare a drepturilor şi pretenţiilor Bisericii.

De fapt, declinul prestigiului şi puterii papalităţii începuse mai demult. La sfîrşitul secolului al XIII-lea, încercînd să redreseze situaţia, Bonifaciu VIII caută să reducă influenţa facţiunilor nobiliare romane, adversarii săi (de pildă, excomunicînd puternica familie Colonna). Papa intervine în treburile comunelor toscane şi siciliene — şi chiar în diferendele dintre Franţa şi Anglia. Expresia clară a activităţilor de acest fel ale papei se găseşte în bula *Unam sanctam* (1302), în care este conţinută cea mai precisă teoretizare a poziţiei teocratice: „Cele două puteri, spirituală şi temporală, sînt în mîinile Bisericii /.../ Autoritatea temporală trebuie să se încline în faţa celei spirituale", etc.

În realitate, o asemenea pretenţie era complet lipsită de perspectivă. Căci tocmai acum papalitatea intra într-o perioadă de criză gravă, şi care va dura mai bine de un secol. Prima fază este cea a îndelungatului exil al papilor, siliţi să se transfere la Avignon (1309—1377). A doua, este aşa-numita „mare schismă a Occidentului" (1378—1417); o perioadă de 39 de ani de dezordine şi anarhie care va scandaliza întreaga creştinătate din Europa. Nu era vorba de o controversă privind dogmele sau riturile, ci de o luptă pentru putere dintre diferitele facţiuni pentru conducerea Bisericii. (În 1378 cardinalii îl atacă pe papa Urban VI, numindu-l „antihrist, diavol, apostat şi tiran"). Între 1378—1408 occidentalii aveau doi papi: între 1409-1415 — concomitent trei papi; iar între 1415-1417 — nici un papă legitim. Criza de autoritate se repercutează şi în înalta ierarhie: unele dioceze aveau simultan doi episcopi, iar unele abaţii, doi abaţi. În fine, faza a treia a crizei se declară după 1417; este perioada conciliilor, în care acestea vor formula superioritatea lor asupra autorităţii efective a papalităţii.

Consecinţa a fost că, de-a lungul secolului al XV-lea, Occidentul va continua să asiste la diferite forme de limitare a drepturilor şi pretenţiilor Bisericii.

INSTITUŢIA MONASTICĂ

Monahismul a fost revelat Occidentului în secolul al IV-lea[27]. Perioada sa de avînt începe în secolul următor, odată cu fondarea primei mari mănăstiri din Occident, pe mica insulă Lérins (la sud de Cannes), care de la început a devenit o

[26] Drepturi percepute de papalitate de la episcopii şi abaţii nou instalaţi, echivalînd cu veniturile lor pe un an. *Pragmatica sancţiune* din Bourges (1438) le-a suprimat; dar annatele vor dispare definitiv abia în 1789.

[27] De către Athanasie din Alexandria, care a trăit în exil la Trier între anii 335—388, autor al unei mult citite *Vieţi a Sf. Antonie;* de eremitul Ieronim din nordul Italiei, traducător şi comentator al *Bibliei;* de prelatul Martin (367—397) care, în Franţa, a organizat cîteva comunităţi de călugări; şi de Augustin (Aurelius Augustinus, 359—430), episcop de Hippona, unde, în jurul anului 400, a fondat o comunitate de călugări şi alta de călugăriţe. Toate aceste comunităţi monahale au avut însă o scurtă existenţă.

adevărată pepinieră de episcopi. În 555, Cassiodor întemeiază o mare mănăstire în Calabria, la Vivarium, important centru de studii biblice. Dar adevăratul fondator al monahismului occidental este Benedict din Norcia (cca 480—547), care în 529 fondează mănăstirea din Montecassino, rămasă celebră pînă în zilele noastre.

Organizarea, principiile de viaţă monahală, „regula" benedictină au stat la baza monahismului occidental (chiar dacă, apoi, alte ordine monahale au introdus unele variante). Principiile fundamentale erau: pietatea, supunerea, castitatea, sărăcia, umilinţa, caritatea şi o viaţă dusă în comunitate. (Deşi modelul ideal de viaţă ascetică rămînea sihăstria, pe care însă majoritatea călugărilor nu-l puteau realiza). „Regula" benedictină nu exalta „eroismul" exceselor ascetice. Ceea ce o caracteriza în primul rînd era moderaţia, măsura. Călugării benedictini făceau făgăduinţa solemnă de a rămîne toată viaţa în aceeaşi mănăstire, sub conducerea unui abate ales de ei. Abatele era secundat de un „prior" *(praepositus)* şi, pentru administrarea bunurilor mănăstirii, de un econom. Hrana unui călugăr era sobră, dar abundentă; o singură masă pe zi în timpul verii şi în zilele de post; iar iarna două mese, fără carne, dar constînd din două feluri de mîncare, o pîine de o jumătate de kilogram şi o jumătate de litru de vin. Călugării dormeau într-un dormitor comun; fiecare călugăr avea drept la o saltea de paie, un cearşaf, o pătură, o pernă, două anterie pe an, subţiri, şi alte două mai groase pentru lunile de iarnă; ciorapi şi o pereche de încălţăminte.

În secolul al VI-lea şi al VII-lea, o dezvoltare impetuoasă a cunoscut monahismul celţilor creştini din Insulele Britanice, care a exercitat o profundă influenţă în Occidentul european. Pionierii acestei mişcări au fost irlandezii Patrick, Brendan (m.cca 580) şi Columba, fondatori a numeroase mănăstiri, şi a căror activitate misionară a fost încununată de opera lui Colomban (543—615). Acestuia şi discipolilor săi li se datorează fondarea mai multor mănăstiri, printre care celebre sînt cele din Luxeuil (Franţa), Saint-Gall (Elveţia) şi Bobbio (Lombardia).

Pe lîngă regulele de bază călugăreşti (pietate, supunere, sărăcie, castitate), originalitatea monahismului celtic consta în faptul că fiecare abate elabora o „regulă" pentru călugării săi; în faptul că printre aceştia se numărau şi mulţi preoţi; că îmbinau viaţa în comunitate cu cea petrecută în singurătatea sihăstriei; că îşi fixaseră ca o misiune importantă opera de evanghelizare a populaţiilor necreştine; şi că viaţa lor ascetică era extrem de aspră, comportînd munci manuale extenuante, meditaţii şi posturi prelungite, flagelări şi pedepse corporale pentru cea mai mică abatere, pedepse care să îi ducă pe călugări la o totală dominare şi dispreţuire a trupului.

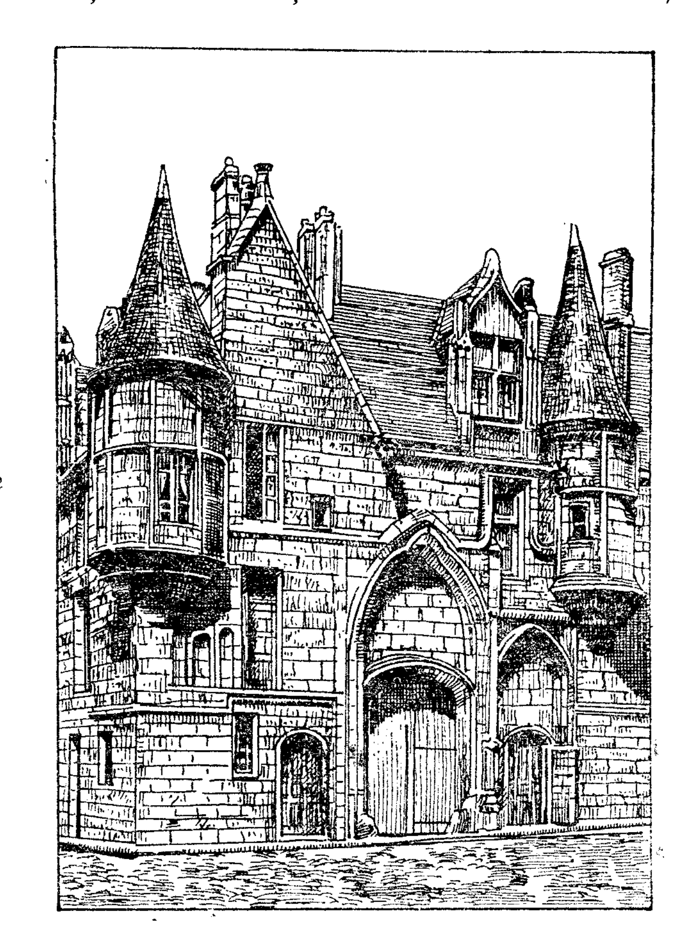
Monahismul celtic a avut un rol important atît în opera misionară, de creştinare a unor regiuni occidentale periferice (nordul Angliei, Flandra, sudul Germaniei, ş.a.), cît şi în viaţa culturală şi artistică (studiul sistematic al limbii latine, preocupări de astronomie, lucrări de orfevrerie, manuscrise miniate, etc.).

În timp ce în secolele al VIII-lea şi al IX-lea monahismul benedictin făcea mari progrese în Franţa, Germania şi Italia, în anul 909 a fost fondată la Cluny celebra mănăstire care timp de aproape trei secole a dominat viaţa monahală occidentală, prin imensele ei bogăţii, prin prestigiul abaţilor săi, prin activitatea sa economică, spiritul organizatoric şi integrarea sa organică în lumea feudală.

Ordinul Clunisian se bucura de privilegiul, acordat de papă, de a fi sustras jurisdicţiei episcopului local, rămînînd supus numai autorităţii pontificale: fapt care îi dădea abatelui un prestigiu neegalat. Abaţia din Cluny avea în dependenţa ei abaţii afiliate şi priorate, al căror număr, la începutul secolului al XII-lea, trecea de 1.100. Abatele din Cluny, ales de călugării acestei mănăstiri, îi numea şi controla

pe priorii mănăstirilor care formau marea familie clunisiană şi care îi jurau fidelitate. Deja la sfîrşitul secolului al XI-lea comunitatea clunisiană număra mai multe zeci de mii de călugări, în mănăstiri răspîndite din Italia pînă în Anglia şi din Spania pînă în Polonia.

Alături de călugări şi de novici, în mănăstirile clunisiene mai trăiau (separat) bărbaţi şi femei, în general văduvi şi văduve care îşi dăruiseră averea mănăstirii,

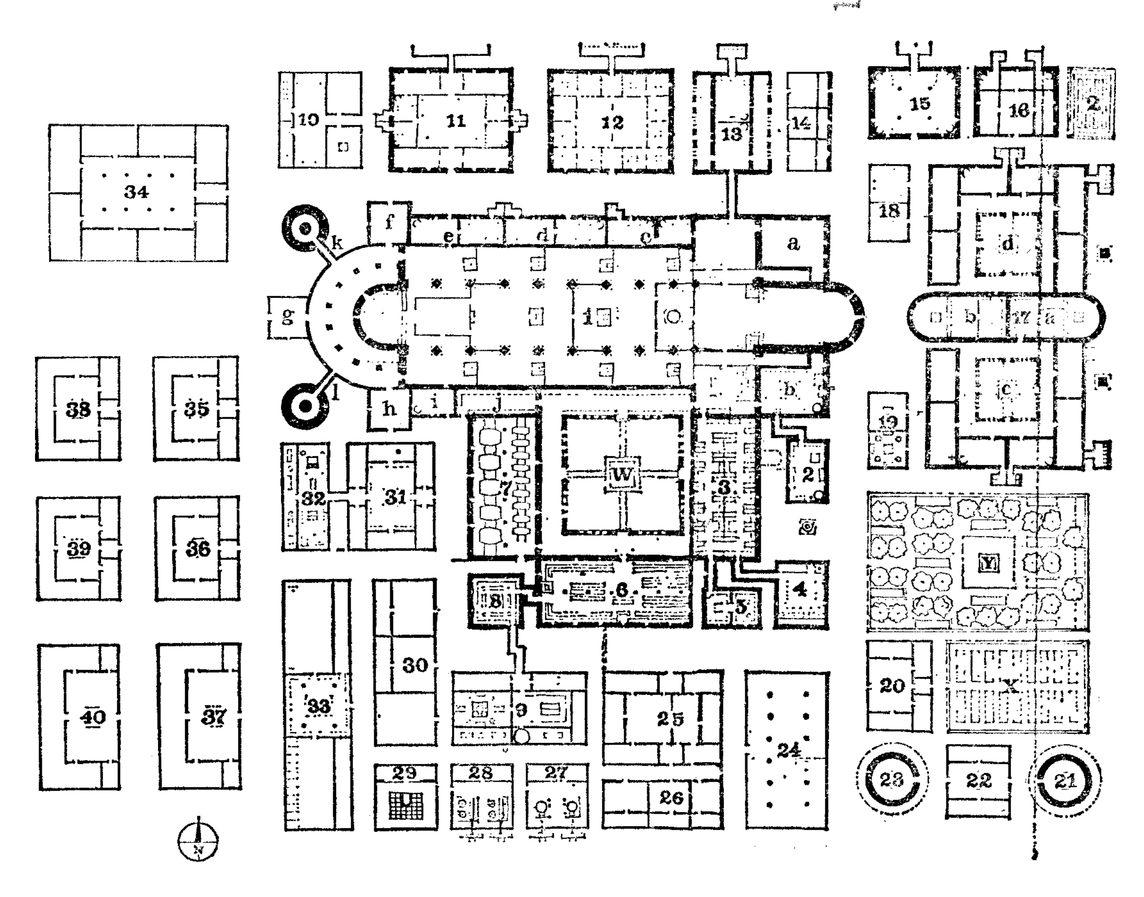

Palatul arhiepiscopilor de Sens, construit la sfîrşitul sec. XV

primind în schimb adăpost, hrană şi asistenţă spirituală. Muncile fizice erau făcute de servitori şi de „fraţii converşi", cum erau numiţi laicii integraţi în comunitatea monastică, dar care nu intenţionau să devină călugări. Majoritatea mănăstirilor clunisiene n-aveau un abate ales de călugări; şeful lor era abatele din Cluny, mănăstirea-mamă. Viaţa călugărilor se desfăşura potrivit regulei benedictine, dar întrucîtva mai moderată; hrana era mai consistentă (pînă în secolul al XV-lea însă excluzînd total carnea), nu dormeau într-un dormitor comun, ci fiecare îşi avea chilia sa. Munca intelectuală (de regulă, copierea manuscriselor şi ornarea lor cu miniaturi) era preţuită în detrimentul muncii manuale; spiritualitatea nu era fondată pe umilinţă şi asceză, ci pe acţiunile de caritate, pe o deschidere spre lume (înfiinţarea de şcoli în care elevii nu urmau să devină călugări, etc.). — Caracterizat în conduita sa generală şi de un orgoliu exagerat, de ambiţia de a se menţine ca un corp autonom, de un egoism care îl făcea să desconsidere celelalte ordine

monastice, Ordinul Clunisian era permanent preocupat de a-şi spori cît mai mult autoritatea, în toate direcţiile.

Viziunea şi atitudinea aristocratică clunisiană se explică prin simbioza sa cu clasa seniorială, din care proveneau un mare număr de călugări, — în timp ce abaţii şi priorii acestui ordin erau aproape toţi de origine nobilă. În măsurile sale

PLANUL ABAŢIEI SAINT-GALL*

1. Biserica
   a. Scriptorium la parter, biblioteca la etaj.
   b. Sacristia la parter, vestiar la etaj.
   c. Locuinţă pentru călugării în trecere.
   d. Locuinţa învăţătorului şcolii dinafara abaţiei.
   e. Locuinţa portarului.
   f. Vestibul de acces la locuinţa oaspeţilor de vază şi la şcoala dinafara abaţiei.
   g. Vestibulul intrării pentru toţi vizitatorii mănăstirii.
   h. Vestibul de acces la încăperile pentru adăpostirea săracilor.
   i. Locuinţa călugărului care se îngrijea de adăpostirea săracilor.
   j. Vorbitorul călugărilor.
   k. Turnul-clopotniţă St. Michel.
   l. Turnul-clopotniţă St. Gall.

* Planul mănăstirii Saint-Gall, desenat în 820 la cererea abatelui Gozbert, în vederea reconstruirii mănăstirii. Ansamblul de clădiri ocupă o suprafaţă de peste 3,8 ha.

de reformă religioasă, papa Grigorie VII s-a sprijinit mult pe Ordinul Clunisian. (Şi papa Urban II, promotorul primei cruciade, fusese abate de Cluny). Pe lîngă rolul său în reforma gregoriană, ordinul a avut o mare importanţă şi în acţiunea de creştinare a populaţiei regiunilor rurale din Franţa, Italia, Germania şi Anglia; de asemenea, în lupta de *Reconquista* din Spania, îndemnînd mulţi cavaleri din Champagne şi din Burgundia să participe; apoi, în activitatea de construire a numeroase edificii religioase, contribuind la elaborarea şi difuzarea artei romanice.

În ce priveşte activitatea economică, clunisienii îşi organizaseră vastele domenii — rezultate din nenumărate donaţii, precum şi din achiziţii — după modelul celor senioriale: pe de o parte, rezerva exploatată direct sau sub controlul lor, pe de altă parte, terenurile date în arendă, în schimbul unor servicii şi redevenţe.

Ordinul Clunisian a jucat un rol remarcabil în viaţa economică şi socială. Mănăstirile clunisiene au fondat pe domeniile lor colonii de ţărani censitari *(hospites)*, legaţi de pămînt, dar liberi în cadrul gospodăriilor lor. I-au interesat în mod deosebit în cultivarea viilor. Au întreprins o activitate intensă de defrişare a pădu-

←

2. Anexă pentru pregătirea pîinii sfinţite şi a uleiului sfinţit.
3. Dormitorul călugărilor la etaj, sala de încălzit dedesubt.
4. Latrina călugărilor.
5. Baia şi spălătoria călugărilor.
6. Sala de mese a călugărilor la parter, garderoba la etaj.
7. Pivniţa de vin a călugărilor, la parter, cămara de alimente la etaj.
8. Bucătăria călugărilor.
9. Brutăria şi braseria călugărilor.
10. Bucătăria, pivniţa de vinuri, brutăria şi braseria vizitatorilor de vază.
11. Camerele de odihnă rezervate vizitatorilor de vază.
12. Şcoala dinafara mănăstirii.
13. Locuinţa abatelui.
14. Bucătăria, pivniţa de vinuri şi baia abatelui mănăstirii.
15. Încăpere destinată luării de sînge şi purgaţiilor.
16. Casa medicilor.
17. Mănăstirea novicilor şi infirmeria.
18. Bucătăria şi baia infirmeriei.
19. Bucătăria şi baia novicilor.
20. Casa grădinarului.
21. Coteţul de găini.
22. Casa îngrijitorilor coteţului de găini şi gîşte.
23. Ograda gîştelor.
24. Hambarul.
25. Atelierele şi locuinţele meşteşugarilor.
26. Anexa locuinţelor meşteşugarilor.
27. Moara.
28. Încăpere pentru stinsul varului.
29. Cuptor pentru uscat fructe şi grîne.
30. Casa fierarilor şi dogarilor, şi locul de bătut grîul pentru braserie.
31. Încăperi pentru adăpostul pelerinilor şi săracilor.
32. Bucătărie, brutărie şi braserie pentru pelerini şi săraci.
33. Staule pentru vite, grajd pentru cai şi locuinţa grăjdarilor.
34. Casă rezervată suitei împăratului.
35. Staul pentru capre şi locuinţele paznicilor caprelor.
36. Staulul oilor şi locuinţa păstorilor.
37. Staulul vacilor şi locuinţele văcarilor.
38. Casa servitorilor fermei şi a servitorilor care făceau parte din suita împăratului.
39. Coteţul porcilor şi locuinţa porcarilor.
40. Grajdul iepelor şi mînzilor, şi locuinţa îngrijitorilor.

W. Curtea interioară a mănăstirii.
X. Grădina călugărilor.
Y. Cimitirul şi grădina de zarzavaturi.
Z. Grădina cu plante medicinale.

rilor; au întemeiat sate noi; iar în oraşele din apropiere au făcut să vină mulţi meşteşugari şi negustori. Prin redevenţele ce le erau plătite şi prin vînzarea surplusului de produse, au acumulat averi de pe urma cărora a profitat şi întreaga viaţă economică din regiunile lor. Au ajutat populaţia săracă şi au uşurat mizeria socială, împrumutînd — nu cu dobîndă — mici sume de bani ţăranilor în vremuri de secetă şi de foamete. Totodată, împrumutau şi sume mari pentru organizarea pelerinajelor, pentru echiparea armatelor, sau pentru răscumpărarea captivilor.

Abaţii sau priorii mănăstirilor clunisiene exercitau asupra oamenilor de pe domeniile lor obişnuitele drepturi de ordin economic şi juridic ale seniorilor feudali laici. Cu toate acestea, cum în atenţia şi în preocupările lor munca manuală nu deţinea locul cuvenit, adeseori proprietăţile erau rău administrate şi întreţinute, cheltuielile depăşind prea mult veniturile; fapt care a dus la o progresivă pauperizare a mănăstirilor clunisiene.

Profundele transformări economice şi sociale care au avut loc în secolul al XII-lea au creiat dificultăţi serioase monahismului tradiţional care nu se ştia adapta noilor situaţii, continuînd să-şi administreze prost domeniile, pe unele lăsîndu-le chiar într-o stare de părăsire aproape totală. În aceste condiţii, rolul de prim plan în viaţa monahismului occidental l-a preluat Ordinul Cistercian, care a luat imediat o dezvoltare rapidă şi al cărui adevărat fondator poate fi considerat Bernard de Clairvaux (1090—1153). La moartea sa, numărul mănăstirilor cisterciene trecea de 350 (iar în 1200 ajunsese la 530). Sub conducerea acestui descendent dintr-o familie nobiliară de lîngă Dijon, înzestrat cu deosebite calităţi intelectuale, morale şi spirituale, ordinul său s-a bucurat de cea mai înaltă consideraţie în lumea creştină.

Călugării cistercieni (între care se găseau şi foarte mulţi preoţi) duceau viaţa numai în comun, trăiau cît mai departe de lume[28], dar nu admiteau în nici un fel sihăstria. Renunţarea la orice plăceri lumeşti, regimul alimentar cît se poate de sobru, munca fizică în comun dar efectuată într-o tăcere absolută, voinţa de sărăcie extremă şi umilinţa, trebuiau să-l conducă pe călugărul cistercian la conştiinţa deplină a mizerei condiţii omeneşti. „Călugărul cistercian era în primul rînd un penitent“ (M. Pacaut). — Slujbele religioase nu erau nici prea dese, nici prea lungi; în schimb, cea mai mare parte a timpului era ocupată de munca fizică, inclusiv de muncile agricole şi de munca în atelierele mănăstirii. Excelenţi agronomi, călugării cistercieni au executat lucrări mari de amenajări, de defrişări, de drenaj şi îndiguiri. Au construit nenumărate mori de apă, dîndu-le cele mai variate destinaţii artizanale. În acelaşi timp, erau păstori şi crescători de vite; şeptelul mănăstirilor cisterciene era totdeauna abundent, — cu bovine, ovine şi porcine de cea mai bună calitate.

Ca organizare, congregaţia cisterciană era o federaţie de abaţii. Fiecare mănăstire era autonomă, fiecare îşi alegea singură abatele; în fiecare an însă abaţii tuturor mănăstirilor se întruneau într-o adunare generală, unde discutau şi luau hotărîri în problemele mari ale Ordinului. — Idealul de viaţă propus de cistercieni a contribuit la constituirea codului moral al cavalerismului, influenţînd prin aceasta şi literatura curteană cavalerească. În domeniul artistic, arhitectura cisterciană a optat pentru un model de construcţii religioase simple, cu un minimum de ornamentaţie interioară (picturi sau statui).

Dar, dispunînd de domenii numeroase şi foarte întinse, producînd mult şi vînzînd produsele care le prisoseau, prosperitatea mănăstirilor cisterciene — „reali-

[28] „Nici una din mănăstirile noastre“ — prevedeau statutele Ordinului — „nu trebuie să fie construită în oraşe, în apropierea lor sau a vreunui castel, ci numai în locuri pustii, departe de locurile umblate de oameni“.

zată într-o epocă în care se forma un sistem fondat pe schimburi și pe circulația monetară“ (M. Pacaut) — a făcut ca acestea să devină într-adevăr foarte bogate și puternice, contrazicînd astfel principiul fundamental (al cistercienilor și, în general, al monahismului) de înălțare spirituală prin sărăcie și umilință. Principiu pe care, în schimb, l-au promovat — ca element primordial și consecvent urmărit — ordinele „călugărilor cerșetori“.

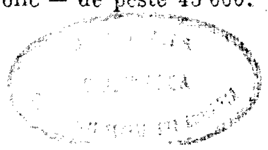
Primele și principalele ordine, care refuzau să posede orice fel de bunuri și să trăiască numai din ceea ce li se dăruia, au fost fondate în secolul al XIII-lea de Domingo de Guzmán (cca 1170-1221) — fondatorul Ordinului Dominican — și de Francisc din Assisi (1181-1226). Apariția lor era resimțită — atît de marea mulțime a laicilor cît și de Biserică — în raport cu problemele timpului: ca o stringentă necesitate față de extinderea continuă a mișcărilor eretice și de accentuarea discrepanței dintre bogați și săraci (inclusiv a opulenței și, ca o consecință, a vieții morale deficitare a unei mari părți a clerului). Regenerarea vieții religioase au reușit să o realizeze ordinele „călugărilor cerșetori“.

Ordinul Dominican — ale cărui mănăstiri, la mai puțin de 15 ani de la înființarea celei dintîi, erau răspîndite din Italia, Franța, Spania și Anglia, pînă în Germania, Scandinavia, Polonia, Grecia și Palestina — practica penitența ca o metodă de perfecționare morală, viața de comunitate monastică, sărăcia și umilința cerșitului, ajutorarea oamenilor prin acțiuni de caritate și prin predici (de unde și numele de „călugări predicatori“). La rîndul său, spiritualitatea Ordinului Franciscan se distingea în plus și printr-o extremă simplitate și umilință, prin seninătate, împăcare și supunere, în orice împrejurare, autorităților laice și ecleziastice; precum și printr-o dragoste mistică de oameni și de natură, cu sentimentul de universală înfrățire cu toate viețuitoarele, contemplînd cu candoare și bucurie întreaga creație.

Ordinele „călugărilor cerșetori“[29] au jucat un rol principal în combaterea ereziilor; Biserica a încredințat mai întîi dominicanilor, apoi și franciscanilor, tribunalele Inchiziției. În viața intelectuală, dominicanii și franciscanii au dat mari erudiți și oameni de litere; primii, au dat învățămîntului universitar parizian pe toscanul Giovanni di Fidanza (devenit, după canonizare de către Biserica catolică, Sf. Bonaventura) și pe englezul Alexander din Hales, arabist și filosof aristotelician; franciscanii, pe ceilalți mari doctori ai scolasticii, Albert cel Mare și Toma din Aquino. Prin marii pictori Cimabue și mai ales Giotto, rolul spiritului franciscan a fost capital și în domeniul artei religioase. „Grație spiritului franciscan, pictura a căpătat o semnificație nouă; ea a încetat de a mai fi maiestuoasă și hieratică, potrivit schemelor bizantine, și a devenit un alt mijloc de a conduce la reflecție și orație, prezentînd scenele cele mai emoționante ale istoriei creștine“ (M. Pacaut)[30].

[29] Alături de ordinele dominicanilor și franciscanilor, mai reduse numeric erau cele ale carmelitanilor și augustinilor. În secolele XIII, XIV și XV au fost create și alte ordine de „călugări cerșetori“. Între acestea, Ordinul Mercedarilor — devenit în curînd un ordin militar — a fost fondat de dominicani în 1240, avînd misiunea de a elibera pe sclavii creștini capturați de sarazini, strîngînd fondurile necesare pentru răscumpărarea lor.

[30] În epoca modernă, Biserica catolică și-a impus din ce în ce mai ferm autoritatea și controlul asupra ordinelor monahale. În secolul al XVII-lea, Ordinul Benedictinilor totaliza peste 800 de mănăstiri; azi, cele existente sînt reunite în 15 congregații, care, în 1957, numărau 11 500 de călugări. Cistercienii de rit vechi erau în număr de 1 557 iar cei de rit nou, „trapiștii“, de 4 200, În același an 1957, numărul dominicanilor era de 8 494; iar al franciscanilor — cel mai numeros ordin călugăresc catolic — de peste 45 000.

BISERICA, FORŢĂ ECONOMICĂ

În Evul Mediu, cel mai mare proprietar funciar era Biserica. Dar bogăţiile imense ale Bisericii şi mănăstirilor nu se limitau numai la terenuri sau alte bunuri imobiliare. Bogăţiile lor erau rezultatul practic al unor atitudini mentale specifice, proprii epocii.

Monedă emisă de papa Zaharia (741-752). — Cabinet des Médailles, Paris

Monedă emisă de papa Grigorie IV (827-844). — Cabinet des Médailles, Paris

Prima, privea practicile funerare, — diferite de cele păgîne. În timp ce acestea din urmă prevedeau înmormîntarea morţilor împreună cu obiectele lor cele mai de preţ spre a le servi în viaţa „de dincolo", capitularele carolingiene au interzis tezaurizarea lor în morminte. Practicile păgîne au fost înlocuite cu altele, creştine: Biserica a cerut ca „partea mortului" pe care moştenitorii lui o destinau spre a-i obţine o viaţă viitoare fericită, să fie depozitată în sanctuarele ei. În felul acesta, bisericile, catedralele, mănăstirile, s-au îmbogăţit cu inestimabile tezaure de artă, — cu tot felul de obiecte de cult, confecţionate din ţesăturile cele mai de preţ, din aur şi argint, ornate cu pietre scumpe; obiecte care confereau ceremoniei religioase o pompă şi o strălucire impresionante. — De multe ori însă această tezaurizare era doar temporară; căci o parte din comori era întrebuinţată pentru construcţia unor biserici, pentru înfrumuseţarea catedralelor, sau pentru ajutorarea săracilor. În afară de aceasta, rezerva de metale preţioase a Bisericii, acumulată în primul mileniu, „după anul 1000 a alimentat renaşterea economiei monetare" (G. Duby).

Mult mai consistente erau donaţiile continui de terenuri făcute bisericilor şi mănăstirilor. Şi în acest sens se continuau practici precreştine, derivate din credinţa că prin sacrificiile de bunuri materiale se obţine purificarea, iertarea de păcatele săvîrşite şi bunăvoinţa divinităţii. Din această credinţă au rezultat bunurile donate Bisericii în timpul vieţii omului sau prin testament, precum şi obligaţia producătorilor agricoli de a vărsa regulat Bisericii a zecea parte din produse.

În orînduirea Bisericii occidentale, catolice, existau două tipuri de mănăstiri: abaţia şi prioratul. Abaţia era o comunitate de cel puţin 12 călugări, conduşi de un abate, ales pe viaţă şi confirmat de episcop sau de papă. O abaţie era un organism autonom, putînd să aibă în dependenţa sa mai multe priorate; acestea erau comunităţi monastice detaşate pentru a administra un domeniu întins al abaţiei şi aflat la o mare depărtare.

Abatele avea puteri absolute; îi consulta pe călugării săi, fără a fi însă obligat să accepte părerile lor. Împăraţii carolingieni acordau funcţia de abate şi unor laici, care aveau dreptul să reţină pentru ei o parte din veniturile abaţiei. În secolele IX şi X, numărul abaţilor laici era considerabil[30a]. Puternici, influenţi şi bogaţi, adeseori ducînd şi o viaţă mondenă asemenea oricărui senior laic, abaţii au avut

[30a] În sec. XVI, titlul de abate (laic) şi veniturile corespunzătoare au fost acordate şi unor personalităţi ale vieţii culturale — cum a fost cazul ilustrului poet Ronsard.

și un important rol politic. Abatele mănăstirii St. Denis era membru de drept al Parlamentului; în Anglia, 67 de abați sau priori erau membri ai Parlamentului; iar în Germania, 10 abați erau prinți ai Imperiului.

Priorii[30b] aveau și ei dreptul — începînd din sec. XIII — la consistente beneficii ecleziastice, rezultate din veniturile domeniilor administrate de ei. — Și abadesele mănăstirilor de călugărițe erau alese pe viață — cu binecuvîntarea episcopului[30c]. Poziția și veniturile mari care le erau asigurate le confereau un rang foarte înalt în societate; adeseori, chiar membre ale familiei regale aveau marea ambiție de a deveni abadese.

Regula monastică benedictină a sporit numărul abațiilor. În timpul Conciliului din Konstanz (1415), în Occident existau un număr imens de mănăstiri benedictine.

În Evul Mediu timpuriu, pădurea nu era un teritoriu atît de pustiu cum s-ar putea presupune, — căci era și un loc de refugiu obișnuit pentru asceți. În jurul anului 750, existau în Occident peste 400 de mănăstiri ascunse în păduri (iar în secolul următor numărul lor crește mult). Potrivit mentalității populare a vremii, călugării îi apărau cu rugăciunile lor pe călători împotriva forțelor malefice păgîne care populau pădurile — și în care creștinii continuau încă să creadă. O mănăstire sau o simplă chilie a unui sihastru îl puteau adăposti și apăra pe călător contra hoților, a frigului și a tuturor pericolelor unui drum de noapte.

În același timp, o mănăstire era și o unitate economică bine organizată. Populația unei mănăstiri era variabilă. La numărul călugărilor se adăugau și servitorii, lucrătorii agricoli angajați temporar, meșteșugarii, străinii rezidenți în mod provizoriu, pelerinii, săracii întreținuți ocazional sau permanent, și bolnavii care găseau aici adăpost și îngrijire. Planul[30d] mănăstirii St. Gall — al cărei ansamblu de clădiri ocupa o suprafață de circa 4 ha — este acela al unei foarte mari gospodării colective.

O mănăstire putea deveni nucleul unui adevărat burg monastic. În 831, în jurul mănăstirii St. Riquier erau 2.500 de case, grupate în cartiere *(vici)*, — al fierarilor, al piuarilor, al cizmarilor, al pielarilor, al servitorilor, etc.; precum și un *vicus* al paznicilor înarmați ai mănăstirii. Aceeași amploare, complexitate și organizare se întîlnea și la alte mănăstiri — ca cele din St. Denis, Corbie, Bobbio, St. Martin din Tours, St. Germain-des-Près, ș.a. Erau aici și ospătării și cîrciumi — care aduceau și ele bune venituri mănăstirii.

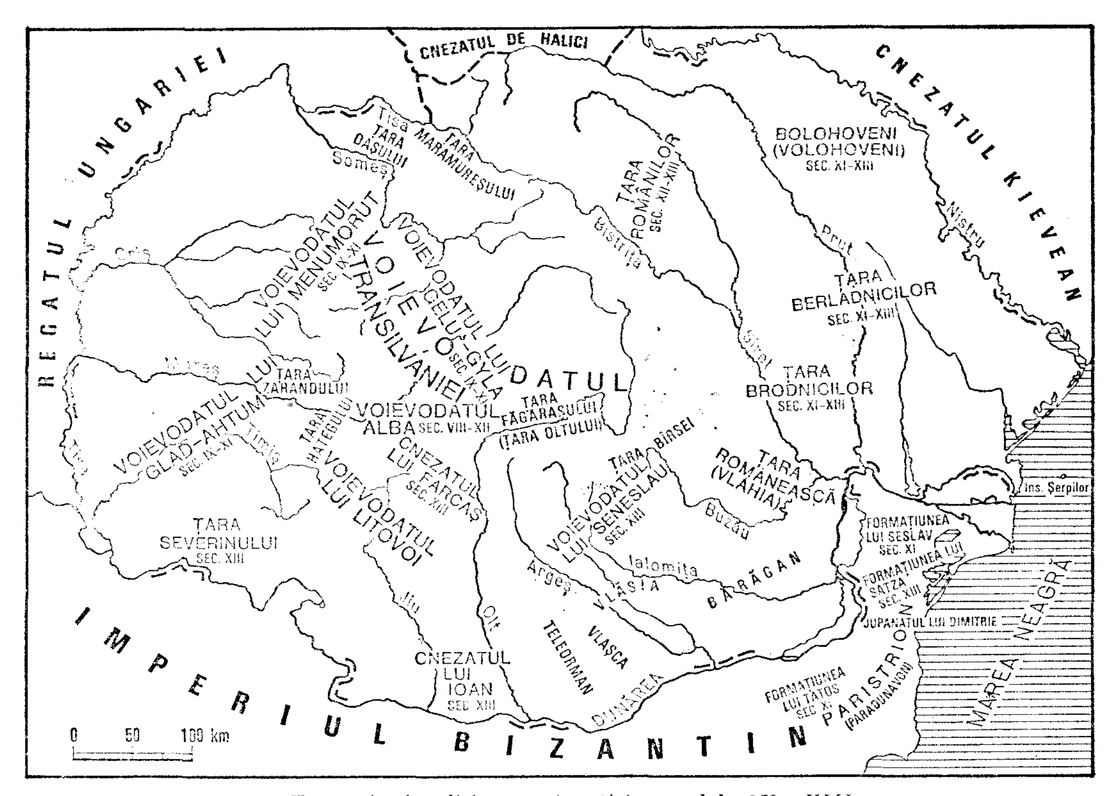
Dar veniturile într-adevăr consistente le asigurau taxele percepute din vînzarea mărfurilor; căci, la fel ca orașele, și mănăstirile își aveau fiecare tîrgul lor săptămînal sau bîlciul lor anual. Comunitatea, atît de eterogenă a unei mănăstiri — al cărei șef și apărător era abatele — era comparabilă deci cu o comunitate orășenească; iar incintele care se edificau pentru a o proteja în caz de pericol nu făceau

[30b] A nu se confunda cu „priorii" orașelor italiene, — magistrații superiori care într-o vreme au guvernat Siena și Florența,

[30c] La începutul secolului al XII-lea a luat ființă la Fontevrault — după modelul „mănăstirilor duble" care aveau o veche tradiție în Anglia — o abație condusă de o abadesă: abația avea, în subordine patru mănăstiri — de călugări, de călugărițe, de penitenți și de leproși călugăriți. În urma marelui succes al acestei inițiative, abația din Fontevrault a trebuit să înființeze mai multe priorate complexe, fiecare avînd cel puțin o mănăstire de călugări și una de călugărițe — și toate fiind conduse de o prioră care o reprezenta pe abadesa din Fontevrault. Aceasta a fost, dealtfel, singura încercare făcută vreodată în sînul Bisericii creștine de a-i plasa pe preoți și pe călugări sub autoritatea unei femei. (Cf. R. Romano, A. Tenenti).

[30d] Care „nu este o prezentare teoretică și ideală a unei mănăstiri, căci săpăturile arheologice recente au arătat că el servise pentru reconstrucția unei părți a mănăstirii. Pe de altă parte, dacă comparăm informațiile date de acest plan cu alte mănăstiri carolingiene cunoscute, regăsim aceleași elemente și aceeași dorință de confort" (P. Riché).

decît să accentueze caracterul „urban“ al acestor oraşe monastice. — Termenul *oraşe* nu este deloc abuziv. „În anumite cazuri, două mănăstiri învecinate şi un *portus* formau o aglomerare importantă. Oraşul Gand s-a născut din reunirea a două mănăstiri de pe cele două maluri ale fluviului Escaut. Iar oraşul Saint-Omer, de asemenea: din reunirea a două mănăstiri cu un cartier al negustorilor“ (P. Riché).

Formaţiuni politice româneşti în secolele IX—XIII

Regii carolingieni au ţinut să facă din centrele ecleziastice şi centre ale vieţii sociale şi economice. Pentru a-şi asigura controlul asupra lor, monarhii le acordau şi importante privilegii. La acea dată Biserica acumulase demult, prin donaţiile primite, proprietăţi funciare foarte întinse şi situate în locuri avantajoase: cele ale bisericilor episcopale în apropierea vechilor drumuri romane, iar cele ale mănăstirilor (benedictine, îndeosebi) în văi fertile. Mănăstirile mai recuperau vaste terenuri pentru agricultură prin defrişări continui de păduri şi prin asanarea zonelor mlăştinoase.

Mănăstirea pariziană St. Germain-des-Près, de pildă, poseda aproximativ 33 000 ha. În 855, mănăstirea St. Bertin avea nu mai puţin de 19 domenii, totalizînd 11 000 ha. În sec. XI, marea mănăstire din Cluny avea sub dependenţa sa 1 400 de mănăstiri, care îi vărsau cu regularitate un cens. Cam jumătate din terenurile agricole ale mănăstirilor erau exploatate de arendaşi, în schimbul unei părţi din produse şi a unei redevenţe în bani. Veniturile serveau nevoilor bisericilor şi mănăstirilor, subzistenţei clerului şi călugărilor, precum şi — în mare parte — operei de asistenţă socială. De exemplu, mănăstirea Corbie, care în 822 număra

350 de călugări (pe lingă numeroșii săi clerici, școlari și servitori), dădea adăpost unui număr de 150 de văduve nevoiașe și de 300 de săraci, călători, pelerini și bolnavi. În plus, din veniturile mănăstirii erau întreținuți și meșteșugarii burgului Corbie[31], care lucrau nu numai pentru nevoile mănăstirii, ci și pentru domeniile din jur.

Carol cel Mare a folosit centrele ecleziastice și în scopul reanimării activității comerciale. Mănăstirile situate în apropierea drumurilor care legau orașele între ele serveau și ca locuri de popas pentru negustori. Adeseori aceste mănăstiri deveneau și centre ocazionale de tîrg, — în care caz beneficiau și de anumite scutiri de taxe. Unor abați li se acorda chiar și dreptul de a bate monedă, cu efigia regelui; ceea ce îi permitea abatelui respectiv să dispună de un anumit stoc monetar: fapt care favoriza activitatea schimbului. Unii negustori, în drum de la un tîrg la altul, nu își mai luau — pentru siguranță — banii asupra lor, ci îi depuneau spre păstrare la mănăstire. Mănăstirea devenea deci și un fel de bancă.

[31] Unde în 822 erau nouă cizmari, un piuar, cîțiva argintari, un meșter de pergamente, trei turnători, fierari care făceau unelte agricole, apoi zidari, dulgheri, ș.a.

ECONOMIA RURALĂ

Premise. ● **Forța de muncă: familia.** ● Satele. ● **Cadrul natural al vieții rurale.** ● Sisteme de cultură și tehnici agricole. ● Satul și economia urbană. ● Senioria. ● Elemente noi în economia agrară. ● Organizarea **feudelor.** ● Senioria și economia monetară

PREMISE

Civilizația Evului Mediu era bazată pe agricultură. Nu numai țăranii, ci întreaga societate — suveranii și familiile lor, nobilii, episcopii și întregul cler, războinicii, negustorii și comercianții de la orașe, — cu toții erau dependenți de mediul rural. Societatea medievală a fost o societate esențialmente agricolă. Chiar și în perioada Evului Mediu tîrziu, în secolele XIII-XV, cînd deci orașele erau în plin avînt, 90% din populație era rurală.

O prezentare globală a economiei rurale din întreaga Europă întîmpină dificultăți determinate de cel puțin trei factori generali de diversificare, de care deci trebuie să se țină seama. Acești factori sînt: diversitatea ambianței fizice, cu numeroasele sale variații locale; condițiile istorice care au determinat o dezvoltare inegală a diferitelor regiuni din Europa[1]; în fine, raritatea extremă sau chiar lipsa totală, pentru multe țări, a unor surse documentare concludente, indispensabile istoricului civilizațiilor. Această documentație fiind mai bogată pentru țările cu vechi tradiții juridice[2] — ca Italia, Franța, Germania, Anglia, Catalonia, — este firesc (și chiar inevitabil) ca o prezentare a economiei rurale medievale să se refere în prevalență la aceste țări, cu un nivel de civilizație mai ridicat.

FORȚA DE MUNCĂ: FAMILIA

Nucleul economiei agrare îl forma familia, — grupul de muncă al persoanelor unite prin strînse legături de rudenie, și ajutat de servitorii săi. O familie era compusă din două sau cel mult trei generații, dispunînd de o proprietate funciară liberă,

[1] La începutul sec. X, cînd regiunile scandinave sau zonele de stepă din Răsărit abia ieșiseră din faza preistoriei, țările mediteraniene cunoșteau demult structura marilor domenii funciare, rețele comerciale organizate, circulația monetară și folosirea contractelor scrise,

[2] De notat că, dacă documentația referitoare la sec. IX din țările Imperiului carolingian este abundentă, în schimb pentru următoarele trei secole informația de care dispunem este foarte săracă. Unul din motive este că, după declinul Imperiului și pînă către 1150, transmiterea drepturilor asupra pămînturilor și a oamenilor, precum și raporturile dintre țărani și proprietarii funciari, nu mai erau reglate prin acte scrise, ci se bazau pe respectivele rituri sau ceremonii și prin tradiții transmise oral. Doar bisericile și mănăstirile (întrucît „elita intelectuală" a epocii aici se găsea) mai consemnau și păstrau date privind proprietățile agricole, donațiile primite, actele de împotrivire întîmpinate, conflicte variate, drepturile asupra pămînturilor și oamenilor, etc. Iar în 1086, clericii normanzi redactează — la cererea lui Wilhelm Cuceritorul — un inventar al tuturor proprietăților seniorialе din Anglia, *Domesday Book* („Cartea Judecății de Apoi"), care „reprezintă primul și incomparabilul izvor statistic pentru o istorie a economiei rurale europene" (G. Duby). În sec. XIII, în țările mediteraniene reapare notariatul și prețioasa sursă documentară a actelor notariale. În secolele XIV și XV, o foarte abundentă documentație (actele bisericilor și mănăstirilor, ale principilor, nobililor, notarilor din orașe și, în sud, ale marilor negustori) lărgesc perspectivele de studiu ale acestui capitol, De asemenea, iconografia epocii furnizează informații prețioase asupra peisajului, țăranilor, muncii agricole, uneltelor etc., într-un cuvînt, asupra vieții rurale.

nesupusă vreunor sarcini; majoritatea familiilor exploata însă terenuri aparținînd altui proprietar.

Situația aceasta a avut consecințe și asupra structurii familiei țăranului. Pînă în sec. XII, întrucît populația era rară, concesiunea terenului de către proprietar era cu drept de a fi lăsat moștenire. (În schimb, pămîntul concesionat nu putea fi nici vîndut, nici divizat). Ceea ce însemna că fiii erau obligați să rămînă legați de

Țărani la munca cîmpului. După un manuscris din sec. XIII. — Bibliothèque Nationale, Paris

familia lor; sau, dacă luau inițiativa să desțelenească un teren nou, se separau și își formau o altă familie. În sec. XIII, odată cu o sensibilă creștere a populației și deci a brațelor de muncă, concesiunile de terenuri se fac pe termen limitat; sau, cu dreptul de a fi lăsate moștenire fiilor; ori, chiar de a vinde anumite loturi — dar cu condiția ca beneficiarul să suporte respectivele taxe de succesiune sau de vînzare. Cu aceasta, legăturile de familie au slăbit mult; a sporit inițiativa individuală și totodată s-au accentuat mult diferențele dintre bogați și săraci. — În fine, începînd de la mijlocul sec. XIV, după ce și populația a scăzut enorm în urma catastrofalei epidemii de ciumă din 1348—1350, familia și în genere legăturile de rudenie s-au consolidat din nou. În același timp s-a înmulțit și numărul „înfrățirilor" — cum erau numite asocierile unor grupuri de țărani neînrudiți unii cu alții[3].

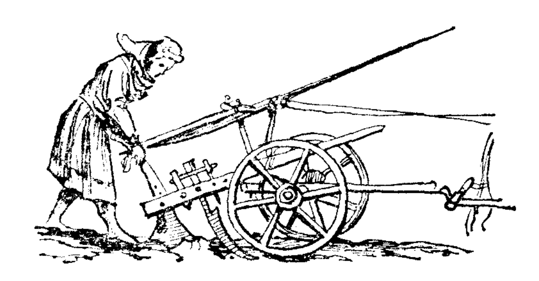
Nu numai marii proprietari funciari, ci și un număr de țărani mai înstăriți își aveau servitorii lor. În sec. XI, acești servitori își aveau încă un regim juridic de sclavi, în sensul că persoana lor aparținea proprietarului. Majoritatea lor însă aveau o viață familială oarecum independentă, întrucît li se dădea și o bucată de pămînt din produsele căruia familia trăia. Dar ei erau obligați să lucreze un anumit număr de zile, gratuit, pentru stăpîn. Situația aceasta s-a prelungit pînă în sec. XIII în Anglia, unde țăranii trebuiau să pună la dispoziția mănăstirilor servitorii lor, pentru muncile reclamate de proprietățile mănăstirești. Dar în celelalte țări, începînd din sec. XIII majoritatea acestor servitori semi-sclavi au devenit muncitori dependenți retribuiți: primeau anual o anumită cantitate de grîu și o sumă de bani. Încît, în unele regiuni — de ex., pe moșiile din Provence — ei aveau o situație mai bună și mai sigură decît a multor țărani dependenți.

Situații diferențiate se înregistrează în perioada secolelor XIII-XV în ce privește numărul și felul animalelor de tracțiune. Pînă în ultimele veacuri ale Evului Mediu, acestea erau esențialmente bovinele, în special pentru arat. În regiunea Flandrei și în zona pariziană, în jurul anului 1200 boii au fost înlocuiți în mare parte cu cai, — ceea ce sporea ritmul muncilor agricole și asigura un randament superior. Totuși, boii au continuat să fie preferați în toată Europa, întrucît între-

[3] Cf. Georges Duby, a cărui analiză este urmată, în principal, în expunerea prezentului capitol.

ţinerea lor costa mai puţin. Dar şi aceste animale erau rare; căci populaţia fiind în continuă creştere, iar terenurile arabile tot mai insuficiente, nu puteau fi rezervate destule terenuri pentru păşunat, care să asigure vitelor şi rezervele de nutreţ necesare în timpul lunilor de iarnă.

Animalele de tracţiune reprezentau pentru ţăran o bogăţie mai importantă decît pămîntul. (De aceea, în caz de război prima grijă a ţăranului era să-şi pună la

Un plug cu brăzdar şi cormană de fier, Desen de Viollet-le-Duc, după un manuscris din sec. XIII, păstrat în Biblioteca Seminarului din Soissons

adăpost vitele). Multe familii, neputîndu-şi-le cumpăra, le închiriau de la marele proprietar, de la senior. Cu toate acestea, foarte multe familii erau lipsite şi de aceste mijloace de a şi le procura. — fapt care crea decalaje economice şi sociale profunde în rîndurile ţăranilor. În sec. X, pe teritoriul Franciei ţăranii erau divizaţi în două mari grupuri, net diferenţiate: cei care aveau privilegiul să dispună de vite de tracţiune, şi *laboratores*, ţăranii care munceau pămîntul exclusiv cu braţele.

În anumite perioade ale anului, cele care reclamau un număr mai mare de braţe de muncă, familiile ţărăneşti legate de un domeniu erau obligate — în secolele X şi XI — să presteze cîteva zile de corvezi. Cînd circulaţia monetară va deveni mai intensă (ca în Franţa, de pildă, începînd din sec. XI), marii proprietari vor angaja mîna de lucru salariată, mai convenabilă şi mai productivă. În secolele XIII şi XIV, această muncă salariată a cunoscut o mare dezvoltare. În Anglia, o treime din muncitorii agricoli erau salariaţi.

SATELE

Gruparea în jurul unor incinte rituale a jucat un rol în formarea aşezărilor ţărăneşti încă la celţi şi la vechii germani. De asemenea, necesitatea de a se apăra în caz de pericol era un motiv puternic pentru a-i determina pe oameni să-şi aşeze casele pe o înălţime, pe vîrful unei coline, — o modalitate tipică pentru satele din regiunile mediteraniene, evidentă îndeosebi în Italia. Dar aşezările determinate de nevoile legate de cult sau de apărare puteau să nu rămînă definitive. În schimb, „exploatarea solului a jucat rolul determinant în fixarea grupului; prima funcţie a aglomeraţiei a fost de ordin economic (calitatea solului, vecinătatea unui curs de apă, sau un drum aflat în apropiere)" — remarcă J. Chapelot şi R. Fossier.

Satul, nu în sensul unui ansamblu de case izolate, ci ca o categorie social-teritorială complexă, constituit în jurul celor două celule economice, castelul şi biserica, apare — după opinia autorilor citaţi — abia spre sfîrşitul secolului al IX-lea.

Familiile ţărăneşti erau deci concentrate în sate, aglomeraţii de gospodării în jurul cărora se întindeau terenurile arabile. Terenurile aparţinînd unei familii erau

separate vizibil de răzoare, — dar nu împrejmuite permanent; căci după secerat, deveneau locuri de pășunat colective pentru animalele întregului sat. Dincolo de zona arabilă se întindea zona necultivată — cu bălți, pămînturi mlăștinoase, terenuri nedesțelenite și pădurea. Satele erau asemenea unor insule în mijlocul unor imense întinderi de păduri și terenuri necultivate: situație care îi obliga cu atît mai mult pe țărani să se unească în colectivități de muncă agricolă. Despădurirea și desțelenirea erau activități primordiale pe măsură ce populația sporea, — fenomen notabil îndeosebi în secolele XIII-XV.

Începînd din sec. XII însă și pînă la sfîrșitul Evului Mediu, în viața satului se petrece un proces de progresivă diferențiere între țăranii mai săraci și cei mai bogați. Aceasta face ca, în peisajul rural, să apară acum împrejmuirea permanentă a ogoarelor proprietate a familiilor individuale; așa-numitele „cîmpuri deschise" tradiționale devin acum în mod clar circumscrise în proprietăți individuale. Ca urmare, dreptul de proprietate sezonieră colectivă asupra terenurilor de pășunat devine tot mai limitat sau chiar dispare. În același timp, de pe la începutul sec. XIII, țăranii mai bogați — dar mai ales comunitățile mănăstirești și marii deținători de pămînturi — își crează, prin terenurile obținute prin desțelenire sau prin defrișare, proprietăți întinse, independente de comunitățile sătești.

Așadar, alături de mica proprietate țărănească și dominînd-o în curînd, aservindu-și-o, se constituie marea proprietate agricolă. Pe aceste proprietăți — fiecare de sute de hectare, cultivate exclusiv în beneficiul proprietarului de sclavi sau de coloni — sau în imediata lor apropiere, țăranul nu va mai rămîne stăpîn independent, ci va fi supus unor obligații, de dări în produse sau de corvezi, față de marele proprietar, de senior. Sub presiunea unor necesități ineluctabile — nevoia de a-și asigura subzistența lui și a familiei sale în perioadele cînd recolta îi era compromisă, precum și nevoia de a fi apărat împotriva incursiunilor de jaf sau a războaielor — țăranii vor ajunge sub dependența seniorului. Se va constitui astfel un sistem de relații economice și sociale, în cadrul instituției feudalismului și a vasalității, cu forma derivată a iobăgiei.

CADRUL NATURAL AL VIEȚII RURALE

Atît în privința alimentației cît și a creșterii vitelor[4], flora și fauna ofereau țăranului resurse fie sub forma lor spontană, fie cultivată.

Pentru țăranii epocilor merovingiene și carolingiene, pădurile în mijlocul cărora se înfiripaseră satele erau o adevărată binefacere. În primul rînd, arborii. Pinul — la fel ca arinul, mesteacănul, paltinul sau carpenul — nu era util ca lemn de construcție; în schimb conurile de pin serveau la aprinsul focului, rășina la confecționarea torțelor, iar semințele conurilor erau comestibile. Jirul fagului și mai ales ghinda stejarului erau o hrană excelentă pentru porci. Castanul era prețuit — la fel ca stejarul — ca lemn de construcție, în timp ce castanele erau un aliment

[4] Prevalau, după regiuni — în funcție de condițiile fizice locale, — una sau alta din aceste ocupații. În întreaga Anglie, bogăția țăranului nu o forma pămîntul, ci numărul de vite pe care le poseda. La fel și în regiunile scandinave. De asemenea, în Germania Nord-Occidentală economia rurală era bazată pe exploatarea pădurilor și a pășunilor; agricultura, în aceste țări — și îndeosebi în Germania, — avea o importanță secundară.

de bază pentru țăran. Pădurea îi asigura lemnul pentru încălzit, pentru construcția casei sau pentru confecționarea uneltelor casnice și a armelor sale rudimentare. Îi asigura un vînat, fructe de pădure, miere, ciuperci și locuri de pășunat, — mai ales jir pentru porci, a căror carne (și în special grăsime) constituia o hrană substanțială.

Pădurea însemna pentru țăran și pagubele și pericolele pe care sălbăticiunile

Țărani germani din sec. XIV. După un manuscris din 1380, — Bibliothèque Nationale, Bruxelles

— lupii, mistreții, urșii — le aduceau cîmpurilor, vitelor și chiar vieții oamenilor. Dar îi aducea și o cotă alimentară importantă, rezultată din vînat — iepuri, bursuci, cerbi, căprioare, ș.a. — de regulă vînatul de braconaj. Țăranul avea voie să-și întindă plasele sau să-și pună cursele numai pe cîmp sau la marginea pădurii. Vînatul mare (zimbrul, ursul, cerbul, mistrețul) constituia un privilegiu rezervat seniorului. Regele și nobilii aveau în serviciul lor vînători de profesie. Păsările care se vînau erau cam cele de azi: potîrnichi, prepelițe, cocori, bîtlani, porumbei sălbatici, — precum și lebede, considerate o delicatesă. Fazanul — foarte rar în păduri — era crescut ca pasăre decorativă.

La vînat se adăuga pescuitul. Fiecare domeniu își avea lacul său artificial, cu peşte rezervat familiei stăpînului. Peștii de apă dulce (cel mai răspîndit era țiparul) erau preferați peștilor de mare. În regiunile nordice de coastă — mai ales în Anglia — se consuma foarte mult heringul; de asemenea, carnea de balenă, delfin și focă.

Gospodăria țărănească, la fel ca cea seniorială, creștea obișnuitele păsări de curte. Păunii și fazanii erau păsări ornamentale[5]. Curcanul era necunoscut înainte de sec. XIV; iar bibilica a fost cunoscută abia în sec. XVI.

În perioada carolingiană (și în următoarele cel puțin două secole) primul loc între animalele domestice îl ocupau vaca și boul; dar nu ca surse de carne, ci ca animale de tracțiune (la fel ca, în țările mediteraniene, bivolul și măgarul). Laptele servea pentru producția de brînză, — element esențial în alimentație. Calul era folosit în război sau în călătorii; dar la muncile cîmpului, mult mai tîrziu. Nu se consuma nici carnea de oaie[6]. Capra era crescută numai în zonele de munte

[5] La fel ca rața, a cărei carne nu era apreciată. Spre sfîrșitul Evului Mediu (și în timpul Renașterii) păunul va fi nelipsit la marile ospețe princiare.

[6] Animal prețuit îndeosebi pentru lînă. Laptele de oaie era utilizat pentru brînză, grăsimea pentru lumînări, iar pielea de oaie pentru confecționarea pergamentului, care în sec. VIII înlocuise papirusul.

sau în regiunile sărace din sudul Europei (Grecia, sudul Italiei şi al Spaniei). Primul loc în alimentaţie îl deţinea porcul — principala sursă de proteine, — a cărui hrană şi îngrijire nu puneau probleme[7].

SISTEME DE CULTURĂ ŞI TEHNICI AGRICOLE

Viaţa economică a ţăranului din Evul Mediu timpuriu era caracterizată de o accentuată sărăcie, determinată de sistemul rudimentar de cultură şi de nivelul tehnic general foarte scăzut.

Utilajul agricol era încă primitiv. Plugul, fără roţi, avea doar un brăzdar de lemn; sapa era cel mult întărită la vîrf cu fier, secera se pare că avea dinţii din mici bucăţi de silex, iar grapa încă nu era cunoscută. Uneltele agricole de fier erau foarte rare. La începutul sec. IX, administratorul unei importante moşii regale din Annapes, întocmind inventarul uneltelor de fier enumera: „Două topoare, o rindea, două burghiuri, o secure, o plivitoare, o cuţitoaie, două coase, două seceri, două lopeţi întărite cu fier, şi unelte de lemn din belşug". La atîta se rezuma dotarea tehnică a unui domeniu regal de 700 hectare de teren arabil!

Terenul arabil, rezultat din defrişarea sau incendierea pădurilor, arbuştilor şi mărăcinişului, era cultivat pînă la epuizare; după care, era părăsit pentru o lungă perioadă de timp (de 50 de ani, şi chiar mai mult). Pe terenurile care urmau să fie desţelenite, mai întîi se da foc mărăcinişului sau arbuştilor; altminteri, rudimentarele pluguri, în întregime de lemn, n-ar fi putut pătrunde în pămîntul tare. Căldura şi cenuşa uscăturilor fertilizau brazdele. Fertilizarea se putea obţine şi prin îngrăşăminte naturale[8]; dar acestea erau într-o cantitate atît de mică (şeptelul ţăranului fiind foarte redus) încît erau folosite doar pentru grădina de zarzavat şi pentru vie.

În aceste condiţii, productivitatea solului era foarte scăzută. De regulă randamentul mediu era de două boabe la unul semănat. Cînd la un bob însămînţat ţăranul obţinea trei boabe în loc de două, creşterea era considerabilă: însemna că îşi dublase provizia, că îşi putea reduce suprafaţa lucrată necesară întreţinerii familiei, că îşi uşura viaţa putînd plăti în produse o parte din corvezile la care era obligat etc. În cazuri excepţionale, randamentul mediu era de patru boabe la unul însămînţat (un sfert din această recoltă trebuind să fie reţinută pentru însămînţarea următoare). Azi, randamentul mediu la grîu este de 20 de boabe la unul semănat; dar pînă tîrziu, pînă în sec. XIV, raportul dintre cantitatea însămînţată şi cea recoltată nu trecea de unul la patru[9].

În perioada carolingiană se mai păstra încă sistemul roman de asolament bienal (adică, de alternarea tot la doi ani a recoltei: într-un an cîmpul era însămînţat, în anul următor era lăsat să se odihnească). Aratul se făcea cu plugul uşor *(aratrum)*, — de fapt un par lung cu vîrful ascuţit, călit la foc pentru a-l face mai

[7] Trăia tot timpul anului în pădurile de fag şi de stejar în stare aproape de sălbăticie, încrucişîndu-se cu mistreţul, cu care deci şi semăna (capul mai mare ca al porcului de azi, urechile scurte şi drepte, botul ascuţit, picioarele lungi şi subţiri, părul de pe spinare ridicat, iar caninii ieşiţi mult înafară).

[8] În regiunile septentrionale în special se folosea ca îngrăşămînt şi marna, rocă sedimentară calcaroasă şi argiloasă conţinînd potasiu şi carbonat de calciu. În modul cel mai obişnuit însă solul era fertilizat prin putrezirea rădăcinilor şi buruienilor tăiate de brăzdar şi acoperite de cormana plugului greu.

[9] Bineînţeles că acest raport cunoştea variaţiuni mari — de la o regiune la alta, de la un an la altul, etc. În orice caz — afirmă G. Duby — „majoritatea ţăranilor europeni puteau fi mulţumiţi cînd randamentul pămîntului lor era de 1 la 3, sau de 1 la 4".

rezistent (sau cu un înveliș de fier) tras de o pereche de boi. Acest *aratrum*, bun doar pentru un teren moale, ușor de lucrat, nu făcea decît să zgîrie, să scurme pămîntul la suprafață; încît, tot la doi sau trei ani țăranul trebuia să sape pămîntul mai în adîncime cu hîrlețul.

Cam în jurul anului 800 au apărut și s-au răspîndit cîteva inovații de o importanță decisivă pentru progresul agriculturii.

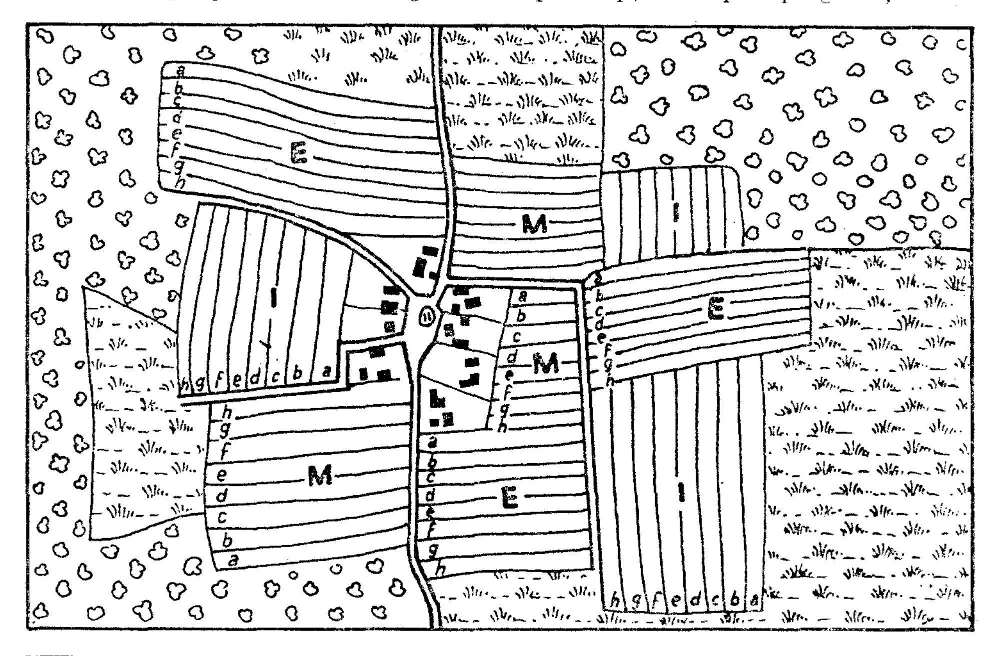
Scene de muncă la țară: săpatul, aratul, grăpatul și sădirea pomilor. După un manuscris din sec. XV. — Bibliothèque de l'Arsenal, Paris

Prima, a fost adoptarea sistemului de asolament trienal[10]. Cîmpul era împărțit în trei parcele egale. Prima parcelă era semănată cu grîu de iarnă sau cu secară (semănătura se executa în septembrie și octombrie); a doua se semăna în luna martie, cu orz, mei sau ovăz; a treia parcelă era lăsată de pîrloagă, adică neînsămînțată. — În al doilea an, prima parcelă era lăsată de pîrloagă, a doua era semănată în toamnă cu grîu sau secară, a treia în primăvară cu orz, mei sau ovăz; în al treilea an, pe prima parcelă se semăna cultura de primăvară, a doua era lăsată neînsămînțată, iar pe a treia se semăna cultura de iarnă. În al patrulea an se relua această rotație[11].

[10] În sec. XIII, în unele regiuni din Anglia se practica și o rotație cvadrienală, prin introducerea și a unei culturi de leguminoase.

[11] „Asolamentul trienal are mai multe avantaje evidente, și, în primul rînd, cea mai bună valorificare a terenurilor arabile, întrucît numai 30 % din suprafața totală este lăsată de pîrloagă față de 50 % din sistemul a două parcele. Pe de altă parte, a strînge două recolte în două epoci diferite ale anului constituie o asigurare împotriva eventualității unui sezon prost și permite o mai bună repartizare a arăturilor în timpul anului. În sfîrșit, cultivarea ovăzului ca cereală de primăvară asigură furajul cailor, acolo unde sînt preferați boilor ca animale de muncă" (J. Gimpel).

O invenţie importantă în agricultura medievală a fost cea a plugului greu: înainte cu un cuţit vertical care despica terenul, la mijloc cu un brăzdar care reteza tulpinile şi rădăcinile rămase în pămînt, şi la urmă cu o cormană, — lamă metalică uşor curbată, care răsturna brazda tăiată de cuţitul vertical[12]. Greutatea acestui tip de plug a făcut să i se adauge două roţi — spre a opri cormana să pătrundă prea adînc. Plugul greu trecea o singură dată pe cîmp, în timp ce plugul uşor trebuia

Case
Fînețe
Pădure

PLANUL UNEI AŞEZĂRI RURALE, ILUSTRÎND ŞI SISTEMUL DE CULTURĂ ÎN EVUL MEDIU DEZVOLTAT

E = zone rezervate recoltelor de vară
I = zone cu semănături de toamnă
M = zone de teren lăsat de pîrloagă
a,b,c,d,e,f,g,h = fîşiile de teren pe care proprietarii lor (indicaţi cu aceste litere minuscule) le posedau în fiecare din cele trei zone.
La marginea ogoarelor, terenurile necultivate (păşuni, pădure, etc.).
În jurul caselor, grădini de zarzavaturi împrejmuite. Spaţiul destinat culturii cerealelor era împărţit în fîşii lungi şi înguste (pentru a nu trebui să fie întors prea des plugul, la arat). Lucrările agricole se făceau, în cea mai mare parte, în comun. Este sistemul cel mai raţional de cultivare a pămînturilor la care s-a ajuns în Evul Mediu

să treacă de două sau de trei ori, de fiecare dată trăgînd brazde perpendiculare pe cele anterioare. Plugul greu era eficace pentru terenurile tari, argiloase şi noroioase din Europa Septentrională, care necesitau o arătură mai adîncă; dar era mai puţin

[12] Noul tip de plug apăruse încă din sec. VI la popoarele slave, de la care se pare că a ajuns şi în Scandinavia. Unii istorici sînt de părere că această invenţie, sporind mult randamentul ogoarelor şi deci determinînd o adevărată explozie demografică, ar fi fost cauza migraţiei spre sud a popoarelor scandinave (cf. Jan Dhondt). Şi celţii cunoscuseră un tip de plug similar. Plugul greu s-a răspîndit în sec. XI, cînd metalurgia fierului s-a extins şi în zona rurală.

util pentru cele afînate, pietroase din zonele meridionale, unde natura solului impunea ca arătura să fie mai superficială, — ceea ce se putea efectua folosindu-se în continuare plugul uşor de lemn (singurul care putea fi utilizat şi printre rîndurile de viţă de vie). Pe de altă parte, folosirea tipului de plug greu — cunoscut, se pare, încă din sec. IX în Occident, unde însă s-a răspîndit abia cu două secole mai tîrziu — necesita un atelaj de 6—8 boi, sau de 4 cai; ceea ce a făcut necesară asocierea — într-un sistem de cooperativă agricolă — a mai multor familii pentru a-şi putea procura plugul (foarte costisitor, din cauza pieselor componente de fier) şi animalele de tracţiune.

Consecinţe importante pentru productivitatea ogoarelor a avut şi o altă invenţie: grapa, atestată iconografic din sec. XI. Trasă de-a lungul brazdelor, grapa îngropa boabele semănate, făcînd astfel de prisos alte arături suplimentare în acest scop, cum se făcea pînă atunci.

În sec. IX apare şi se răspîndeşte jugul aplicat frontal boilor; şi, mai ales, înhămatul cailor — care încep să fie folosiţi acum în muncile agricole — printr-un jug circular (folosit şi azi) pe umeri[13]. În aceeaşi perioadă oamenii Evului Mediu au descoperit (un lucru la care romanii nu s-au gîndit niciodată) că forţa de tracţiune a cailor creşte dacă sînt înhămaţi unii în spatele altora. — În sfîrşit, o altă inovaţie a sporit randamentul calului cînd, odată cu sec. XI, i s-au aplicat potcoave prinse cu cuie de oţel moale[14].

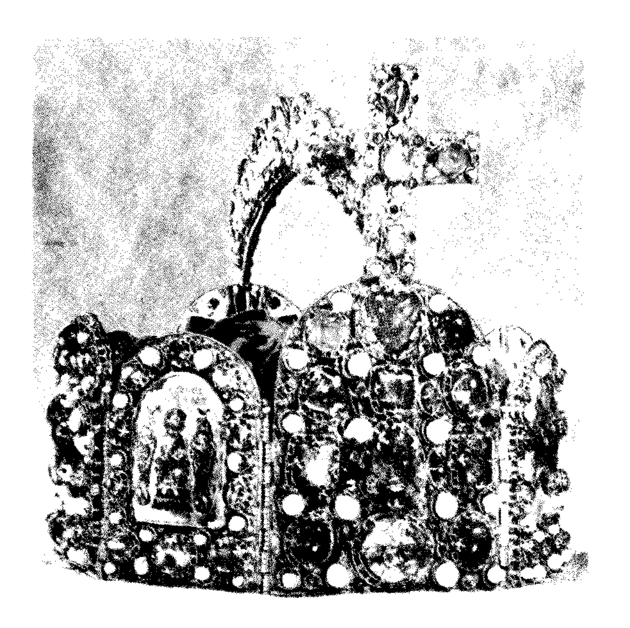
Paralel cu aceste inovaţii şi invenţii, ameliorarea situaţiei agricole — în condiţiile creşterii continue a populaţiei — a fost urmărită în direcţia activităţilor de asanare a terenurilor mlăştinoase, de indiguire a celor supuse inundaţiilor (în special în Flandra), de defrişare a pădurilor şi, în continuare, de desţelenire a unor noi terenuri; activităţi care, în perioada cuprinsă între secolele X-XIII, s-au intensificat. În felul acesta s-a extins zona arabilă din jurul satului. S-au recuperat de asemenea terenuri pentru agricultură şi în regiuni îndepărtate de aşezările rurale, în zone izolate, — în care marii proprietari au adus coloni, care au întemeiat aici noi sate. Către sfîrşitul sec. XII suprafaţa cultivată s-a extins foarte mult, datorită atît sporului demografic, deci mîinii de lucru, sau progreselor agrotehnice, cît şi ajutorului financiar pus la dispoziţia colonilor de către marii proprietari funciari, de ordinele religioase sau de foştii administratori de moşii senioriale.

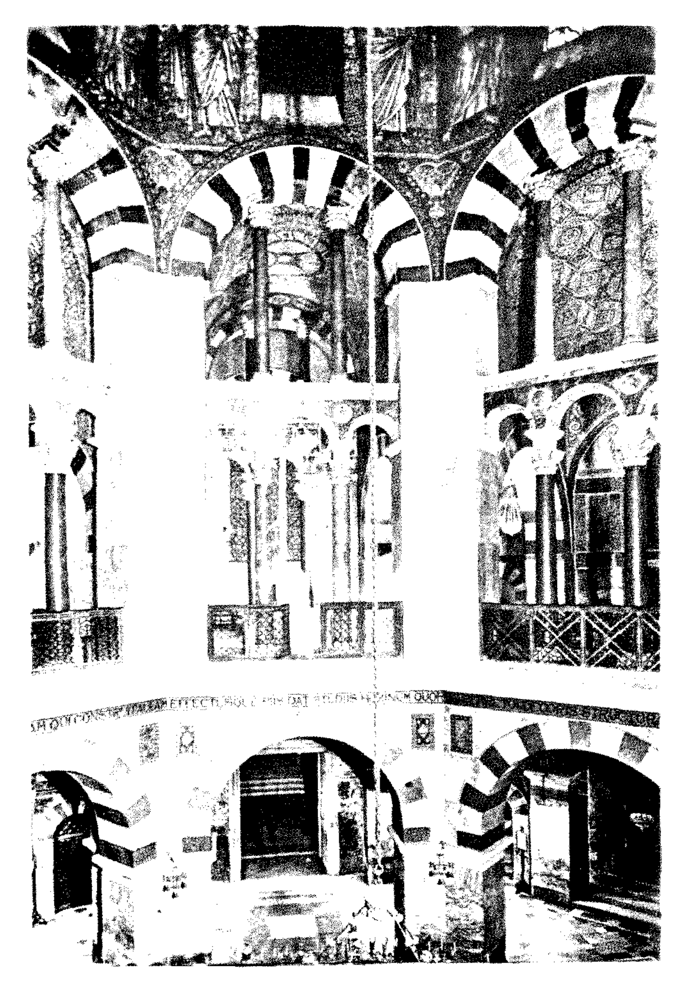
În sec. XIII însă, această activitate intensivă de desţelenire de noi terenuri în detrimentul pădurilor şi a zonelor de păşunat a încetat (cu unele excepţii — ca, de ex., în nordul Italiei, în regiunea văii Padului). Ceea ce a dus la o creştere a preţului terenurilor arabile şi a numărului de familii ţărăneşti sărăcite: familii care caută să reziste practicînd diferite meşteşuguri casnice, sau crescînd animale mici pentru a le vinde. Cu toate aceste expediente subalimentaţia n-a putut fi evitată, anii de foamete s-au succedat în serii, însoţiţi de valuri de teribile epidemii; cauze care au determinat, după 1350, o scădere catastrofală a populaţiei tuturor regiunilor europene.

[13] Pînă la această dată, calul era înhămat la plug sau la căruţă, cu o frînghie, un „gîtar"; ceea ce îi îngreuna respiraţia şi îl împiedica să tragă o povară mai mare de 500 kg. Noul tip de ham — care, folosit întîia oară la înhămatul cămilelor din stepa chineză, apare în Europa poate chiar spre sfîrşitul sec. VIII — sporea de şase ori capacitatea de tracţiune a calului. O pereche de cai putea trage chiar mai mult de 6 tone.

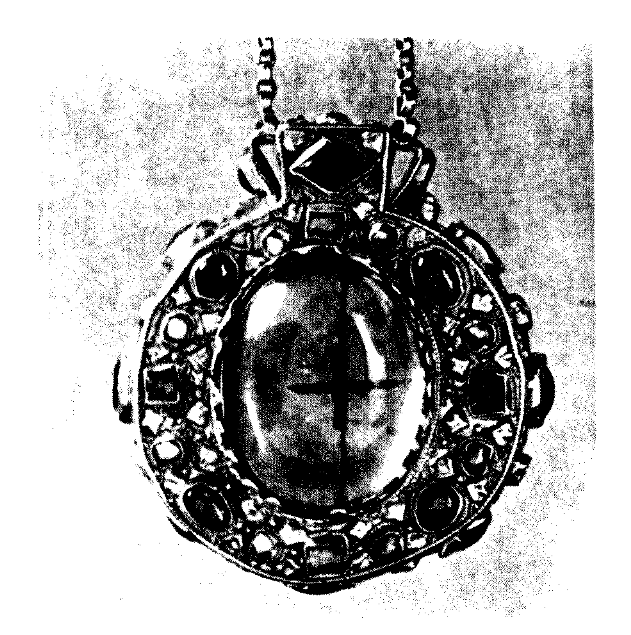
[14] Pentru a proteja copitele cailor, romanii le făcuseră un fel de sandale de piele sau din funii; cînd le-au înlocuit apoi cu sandale de fier prinse cu sîrmă, caii le pierdeau repede. Călăreţii nomazi din regiunea siberiană au fost primii care, încă în secolele IX şi X, îşi potcoveau caii servindu-se de cuie de fier.

Coroană imperială din timpul lui Otto III. Aur, pietre prețioase, filigran, perle și emailuri. Către anul 1000.— Camera Tezaurului. Viena.

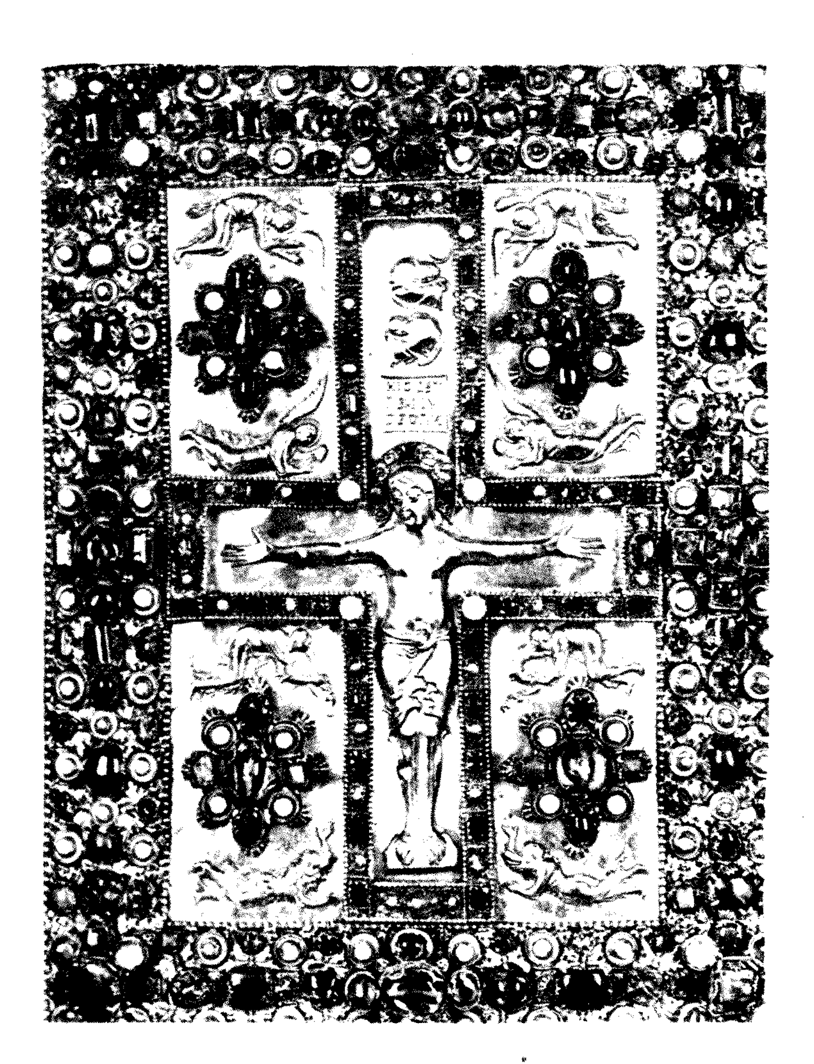

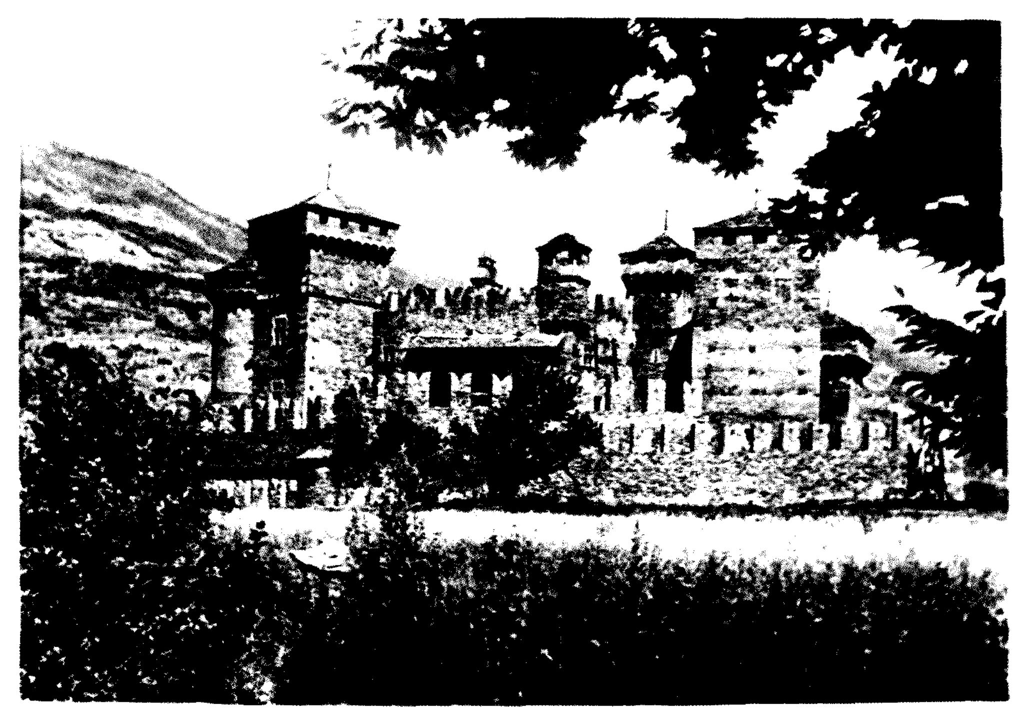
Interiorul Capelei Palatine, încorporată în complexul de edificii ale Palatului lui Carol cel Mare din Aachen (Aquisgrana). Arhitectură de inspirație romană, dar influențată de cea a bisericii San Vitale din Ravenna. Sfîrșitul sec. VIII.

Relicvar pectoral în formă de ampulă, zis „Talismanul lui Carol cel Mare". Aur, filigran, perle şi pietre preţioase. Către anul 800. — Tezaurul Catedralei din Reims.

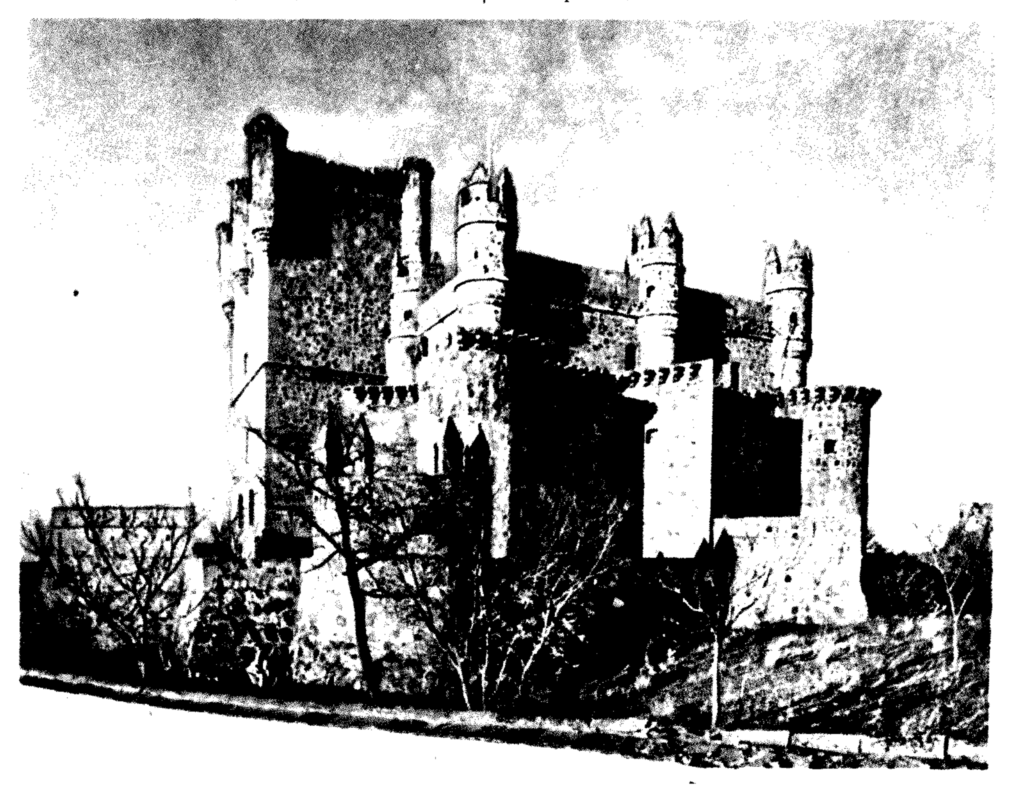

Placa anterioară a legăturii *Evangheliarului din Lindau*, executată la curtea lui Carol cel Pleşuv. Aur, filigran, perle şi pietre preţioase.— Pierpont Morgan Library, New York.

Scenograficul castel medieval Fénis din Val d'Aosta (Piemont). Sec. XIV.

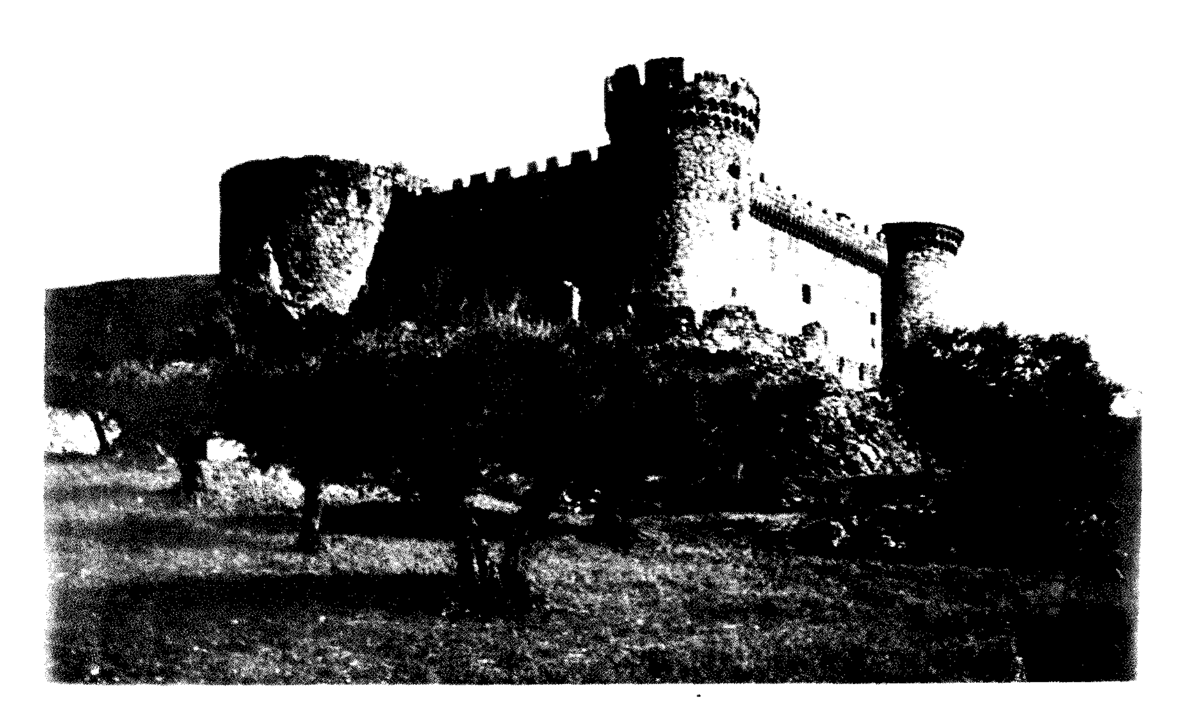
Castelul din Guadamar (în apropiere de Toledo). Unul din cele mai frumoase și mai bine conservate cetăți din Spania. Sec. XIV—XV.

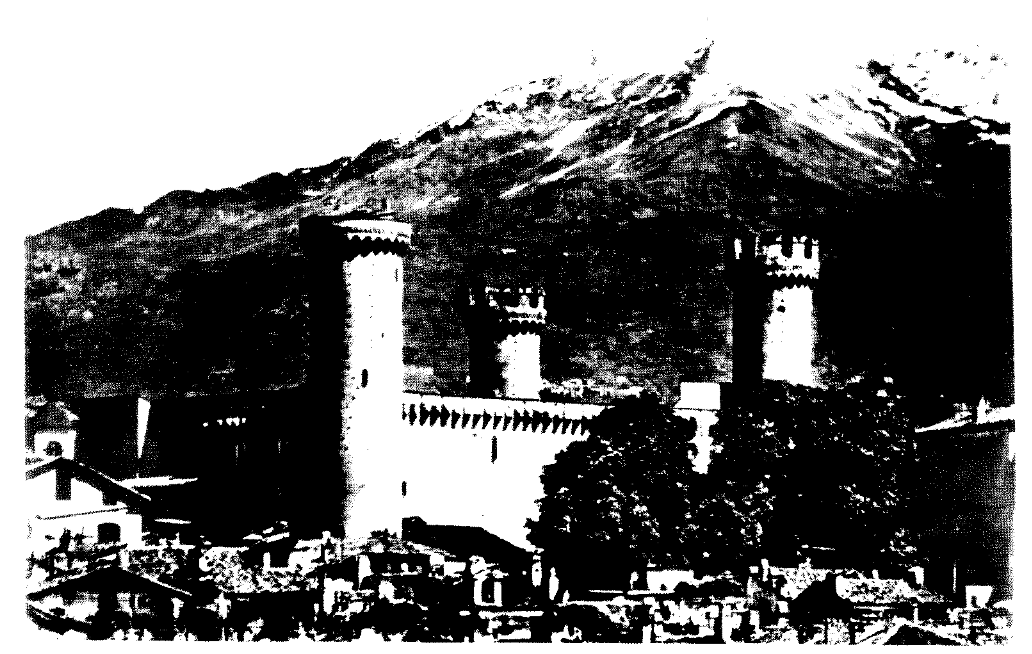

Avila — cel mai impresionant oraş fortificat din Spania. Zidul de apărare (lung de aproape 2 km, înalt de 12 m, grosimea de 3 m, cu 9 porţi şi 88 de turnuri) a fost construit între 1090—1099.

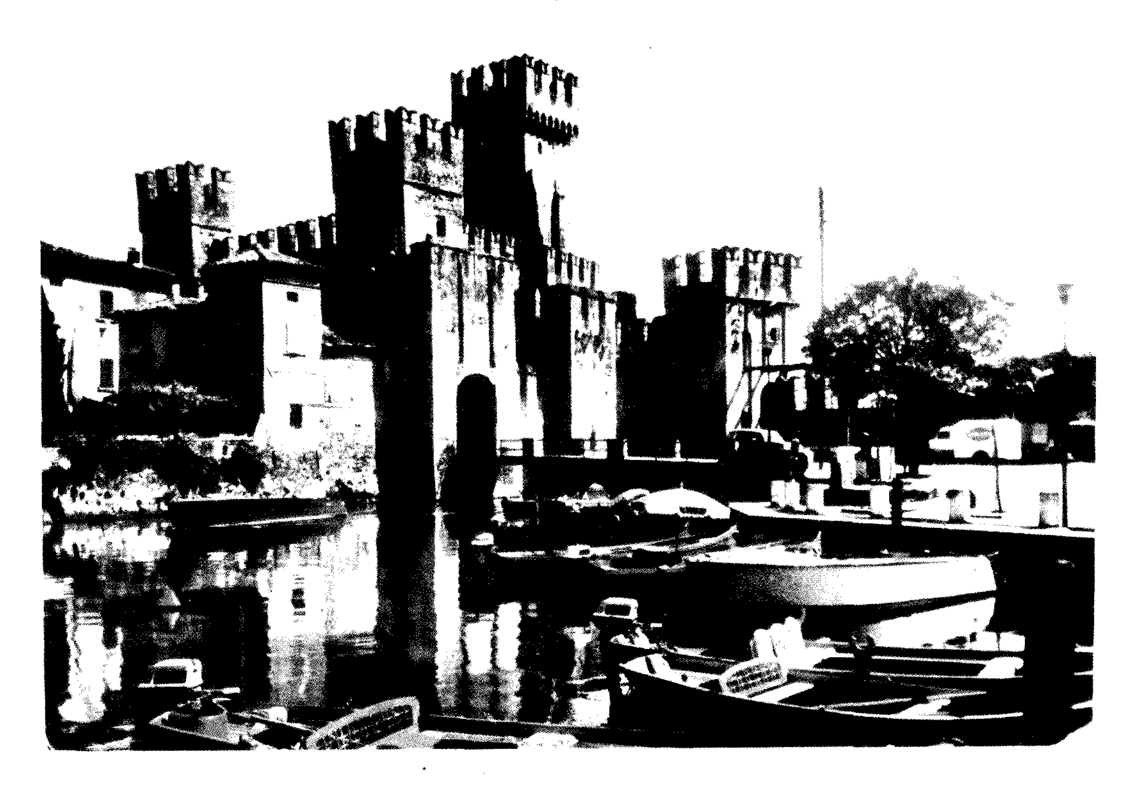
Castelul Mombeitrán. Sec. XII—XIII. Provincia Avila (Spania).

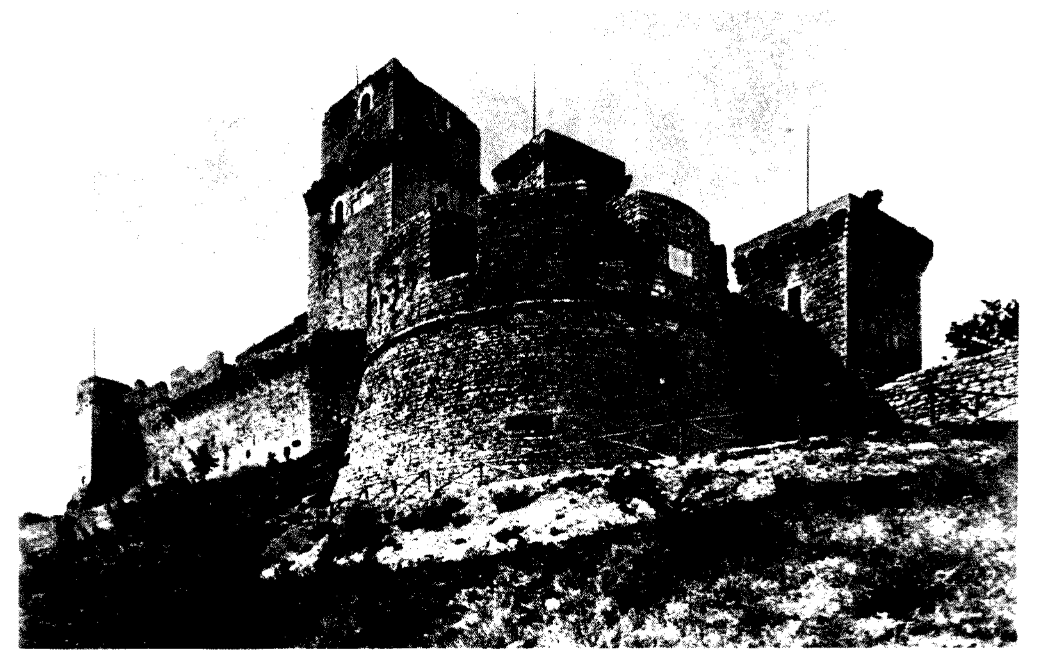

Castelul din Ivrea (Piemont), construit în 1358 de către contele Amedeo VI de Savoia supranumit „Il Conte Verde".

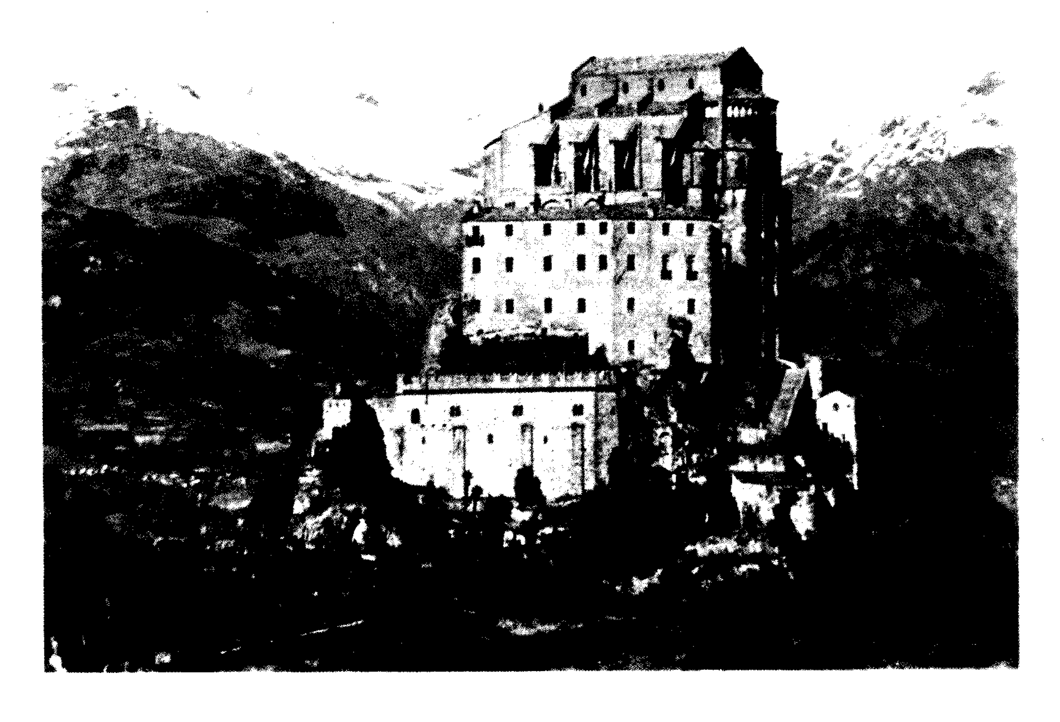
„Rocca Scaligera", puternica fortăreață care domină Lago di Garda. Sec. XIII.— Sirmione (Lombardia).

Fortăreața din Assisi („Rocca Maggiore"), în care a fost găzduit timp de cîțiva ani, cînd era tînăr, Frederic II, împărat german și rege al Siciliei. Sec. XII (restaurată în sec. XIV).

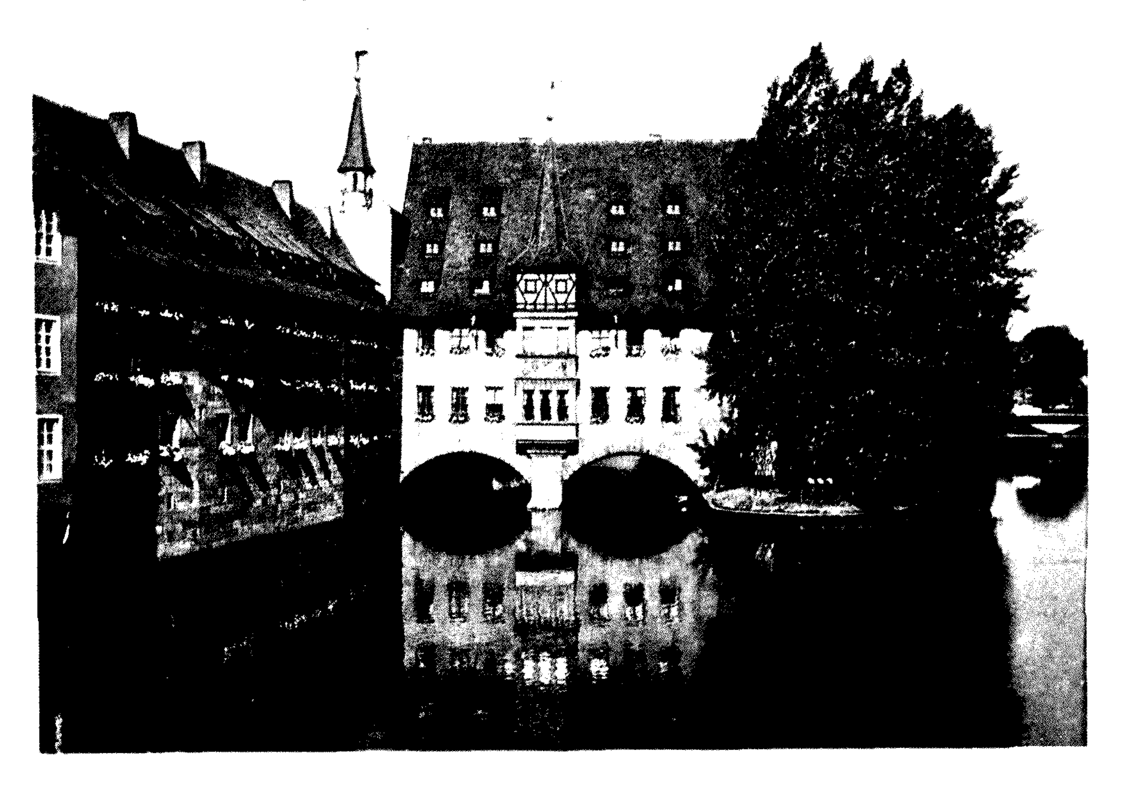
Mănăsirea fortificată Sacra di San Michele (Val di Susa, Piemont) construită începînd din a doua jumătate a sec. X. În sec. XI, poseda o mare bibliotecă și o școală renumită. (Jurisdicția mănăstirii se extindea asupra a 176 de biserici și mănăstiri din Italia, Franța și Spania).

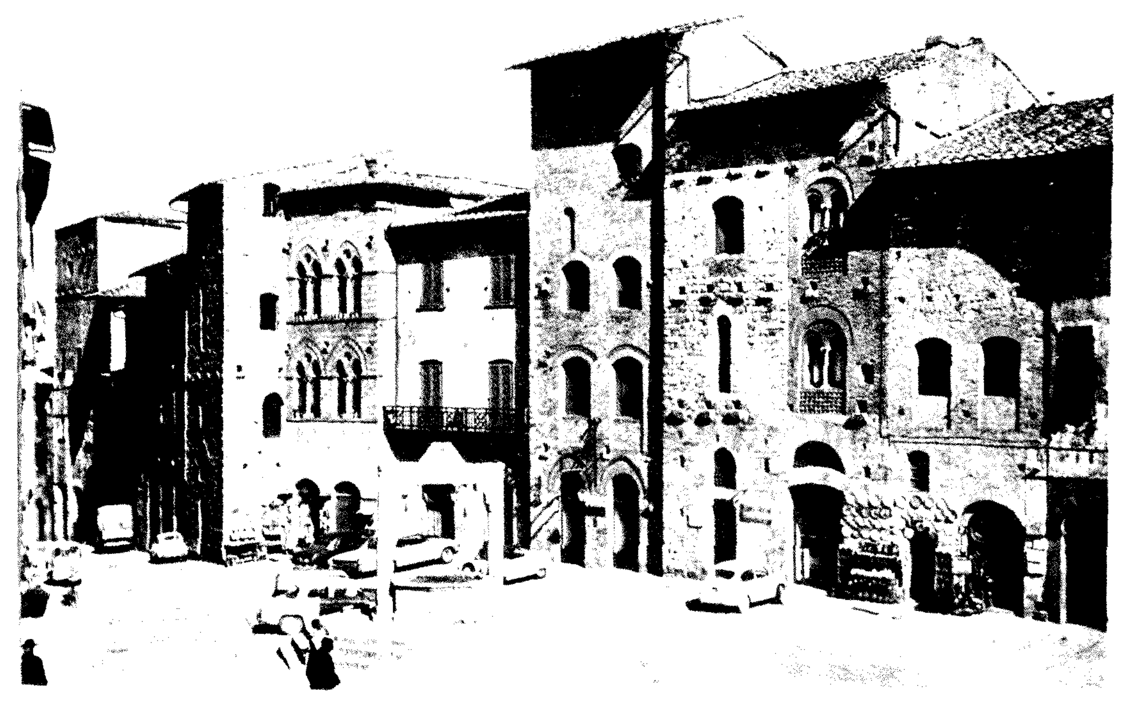

Aspectul actual al unui oraș medieval german tipic: Rothenburg ob der Tauber (Bavaria).

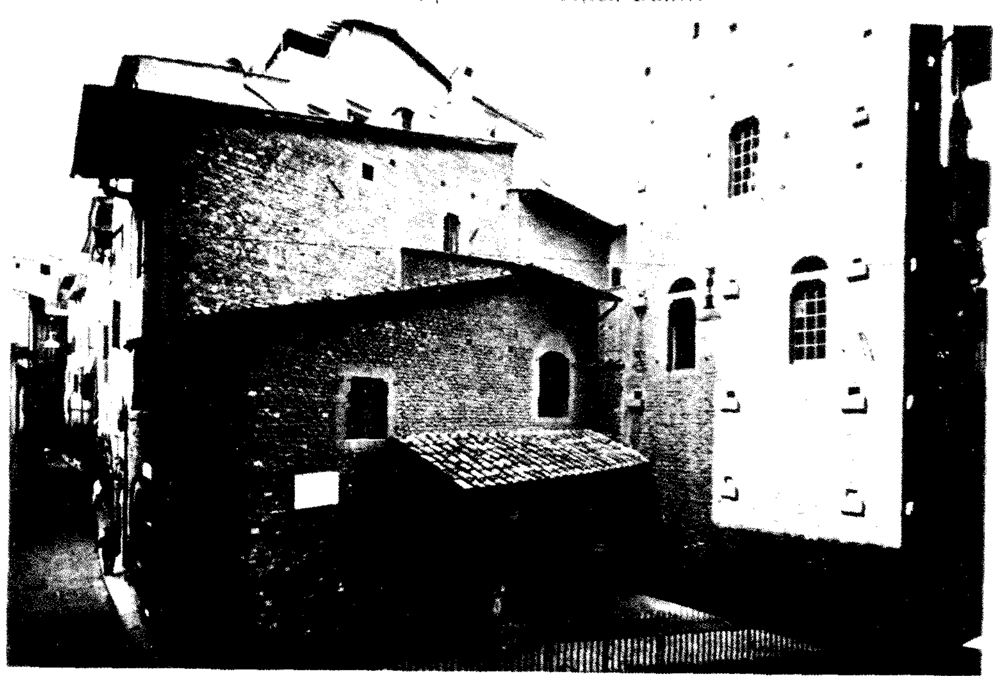
Azilul-spital Sf. Spirit, pe rîul Pegnitz. Sec. XV. — Nürnberg.

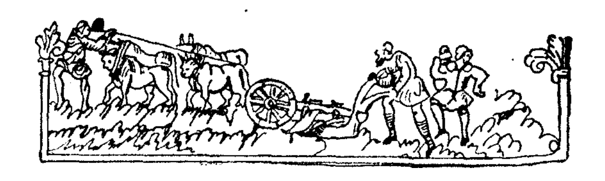
„Piazza della Cisterna" — o piață medievală tipică, cu case din secolele XIII și XIV. În centru, fîntîna („cisterna") din 1273.

Casele familiei Alighieri (sec. XII—XIII), din Florența. Intr-una din acestea s-a născut, potrivit tradiției, Dante.

SATUL ŞI ECONOMIA URBANĂ

Chiar începînd din sec. XIII, odată cu dezvoltarea oraşelor, peisajul rural se schimbă. Resursele ţăranului nu mai sînt bazate acum pe practica agricolă, ci, în primul rînd, pe creşterea vitelor; apoi, pe exploatarea pădurilor şi pe cultura viţei de vie. Oraşele cereau tot mai mult lemn de construcţie şi de foc: fierarilor le trebuia

Scene din viaţa agricolă: aratul. — Dintr-un calendar anglo-saxon din sec. XI, păstrat la British Museum, Londra

tot mai mult cărbune; artizanatul textil avea nevoie de cantităţi tot mai mari de lînă, de in şi de cînepă; iar orăşenii bogaţi (sau doar mai înstăriţi) cereau economiei rurale vin — din ce în ce mai căutat, — carne şi alte produse alimentare derivate din creşterea vitelor. În unele regiuni ogoarele aproape că dispar, rămînînd doar viile şi păşunile[15].

Începînd din sec. XI economia de schimb a oraşelor — pînă la această dată aproape inexistente, la fel ca activitatea comercială — a influenţat viaţa economică rurală; renaşterea comerţului, a circulaţiei monetare, a fost în acest sens un factor puternic. De asemenea, consolidarea puterii statului şi perfecţionarea mecanismului fiscal (sarcinile impozitelor, abuzurile funcţionarilor fiscului) au dus la o stagnare a economiei rurale. Nemaifiind rentabilă exploatarea agricolă directă, marii proprietari funciari — inclusiv Biserica şi abaţiile — încredinţează gestiunea moşiilor unor intermediari, administratori *ministeriales;* sau, dau în arendă parcele de teren în schimbul unei rente în natură (uneori şi în bani), în condiţii contractuale precis stabilite.

În sec. XI, proprietăţile familiilor ţărăneşti se fracţionează. În acelaşi timp, în mediul rural schimburile comerciale se intensifică. Circulaţia monetară, de asemenea. Corvezile dispar — sau se reduc la cîteva zile de muncă pe an; prestaţiile de muncă sînt înlocuite cu compensaţii în bani. Iar după 1150, şi dările în natură sînt substituite prin echivalentul lor în numerar.

În perioada cuprinsă între anii 1180—1320, influenţa economiei urbane asupra vieţii rurale se manifestă mai viu. O parte din meşteşugarii de la oraşe aveau şi terenuri agricole în satele din apropiere; de asemenea, mulţi seniori care se mutaseră la oraş se aprovizionau direct — nu prin schimb comercial — cu produse de la ţară; încît, puţini erau ţăranii care îşi vindeau plusul de produse la oraş. Cu toate acestea, comerţul — de vite, de lemn, de vin, etc. — devine mai intens, tîrgurile se înmulţesc, moneda circulă tot mai mult şi la ţară. Ca urmare, munca salariată este mai frecventă; se accentuează diferenţierea dintre ţăranii bogaţi şi cei săraci; mulţi iobagi, dispunînd de bani, îşi răscumpără libertatea. În unele regiuni, mizeria îi împinge pe ţărani la forme violente de proteste, la răscoale.

[15] Fermele mănăstirilor cisterciene (ordin fondat în 1098, de Sf. Benedict) erau specializate în creşterea oilor şi în cultura viţei de vie; navele lor proprii transportau pe Rhin negustorilor riverani 25 000 litri de vin anual. Mănăstirile îşi păstrau, bineînţeles, o cantitate suficientă pentru consumul lor; căci „regula Sf. Benedict permitea călugărilor să bea — 'cu moderaţie'" (J, Gimpel).

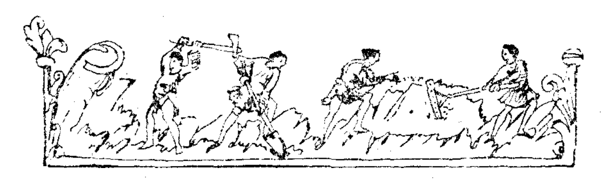
În sec. XIV și în prima jumătate a sec. XV în Europa răsăriteană aristocrația rurală devine tot mai bogată și mai puternică. Regimul corvezilor și al dependenței personale se întărește. În aceste țări iobăgia se consolidează — în timp ce în Occident dispare aproape peste tot, regimul seniorial este în declin, iar nivelul de viață al țăranilor este în creștere. În sec. XV — observă G. Duby — țăranii din țările occidentale posedau pămînt mai mult și mai bun decît înainte. Pășunile erau mai întinse, creșterea vitelor era în plină dezvoltare. Activitatea meșteșugărească (artizanatul textil, îndeosebi) se dezvolta continuu și la sate. Țăranii locuiau în case mai solid construite, erau mai bine îmbrăcați și se alimentau mai bine.

SENIORIA

În primele secole ale Evului Mediu mica proprietate țărănească se menține pe arii largi în majoritatea țărilor europene. Dar era lipsită de apărare și amenințată din toate părțile de diferite forțe economice și sociale — de principi, șefi militari, aristocrație, înaltul cler, ordinele mănăstirești, ș.a. — care, pe lîngă numeroase privilegii, dețineau și monopolul puterii politice. Toate acestea le confereau dreptul de a comanda și de a exploata. „Consecința a fost că economia rurală se află sub controlul complet al acelei instituții complexe și insuficient definite care era *senioria*" (G. Duby).

Organizarea economică seniorială — care se afirmase, în regiunea cuprinsă între Loara și Rhin, chiar înainte de sec. IX, atingînd apogeul în sec. XII (cînd începe să resimtă acțiunea orașului), continuînd totuși în multe țări pînă la începutul secolului al XIX-lea — nu s-a extins asupra întregii populații rurale. Au existat și țărani liberi, și comunități rurale libere. Dar senioria feudală a fost forma economică dominantă în Evul Mediu, în tot Imperiul carolingian.

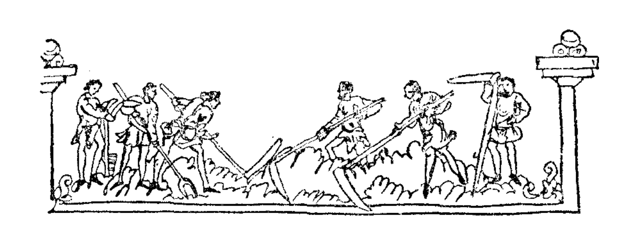
În ultimele decenii ale sec. IX, principii teritoriali și unii mari proprietari funciari au început să construiască fortărețe, „castele", pentru apărarea lor și a populației din jur împotriva atacurilor și incursiunilor de jaf ale ungurilor, normanzilor și slavilor. „Castelanul" devine în felul acesta un adevărat senior și în sens juridic, impunînd dări și diferite prestații țăranilor. Bogățiile tot mai mari pe care le acumula proveneau din surse variate: din exploatarea agricolă a unor terenuri rămase pînă atunci nedesțelenite; din dijma — a zecea parte din recolta țăranului — cuvenită la început parohiei respective, dar pe care el și-o însușea;

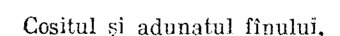

Defrișatul, săpatul, greblatul

din taxele pentru moara, pentru teascul, pentru cuptorul de pîine, — toate proprietatea sa, și pe care țăranii erau obligați să le folosească; din taxele percepute pe mărfurile și produsele vîndute în tîrgurile aflate pe proprietatea sa, — sau din taxele vamale percepute negustorilor pentru trecerea mărfurilor prin localități, peste rîuri, pe poduri, etc., situate pe domeniul său. „Elementul nou consta în faptul că aceste profituri nu îi mai veneau, ca înainte, din exploatarea pămînturilor sale, ci într-o măsură mult mai mare din puterea sa politică" (Jan Dhondt).

Suprafața proprietății funciare a seniorului feudal era în medie de 4 000 ha. (Multe depășeau însă cu mult această cifră). Această proprietate (indicată în documentele timpului cu termenul, păstrat din epoca tîrzie a Imperiului roman: *villa)* era un ansamblu compus din două părți complementare. O parte — așa-numitul „domeniu" *(pars dominica)* — era administrată direct de proprietar; era constituită din clădiri, livada, grădina de zarzavaturi, via, fîneață, pădure, terenul arabil

Cositul și adunatul fînului,

și un teren necultivat. „Domeniul" era lucrat de servi, întreținuți de senior, și care îi aparțineau într-o situație de semi-sclavi[16]. — Cealaltă parte era divizată (după G. Duby: începînd din sec. XII) în loturi sau *mansi* (sing. *mansus)* și distribuite, fiecare, uneia sau mai multor familii de țărani care le lucrau, în condiții contractuale stabilite.

„Domeniul", rezerva seniorului feudal, *pars dominica*, constituia și o unitate religioasă: seniorul construia aici o capelă (sau o biserică), înzestrînd-o cu terenuri. (Totodată își rezerva dreptul de a-l numi el însuși pe paroh). Pentru a-și lucra domeniul, seniorul recurgea la servii săi, semi-sclavi. Dar cum sclavia întîmpina — sub influența creștinismului — o progresivă opoziție în conștiința publică, seniorul își recruta lucrătorii dintre sclavii eliberați și dintre oamenii liberi care din cauza mizeriei, îi cereau protecția, păstrîndu-și însă o oarecare libertate personală. Din aceste două ultime clase se va dezvolta progresiv iobăgia.

Aceste trei categorii de muncitori agricoli — semi-sclavii, sclavii eliberați și oamenii liberi deveniți iobagi — erau instalați pe domeniul seniorial. Li se dădea un lot de pămînt, în schimbul furnizării unei anumite cantități de produse și a unor obligații, a căror natură și volum erau în funcție de mărimea lotului acordat. Serviciile prestate stăpînului erau: să-i furnizeze periodic lemn de construcție, lemne de foc, țesături, etc.; să execute toate lucrările agricole de pe o parcelă de pămînt ale cărei produse îi reveneau în întregime seniorului; să asigure anumite servicii la curtea stăpînului (de pildă, femeile lor să toarcă și să țească pentru el, etc.). Această organizare a domeniului seniorial va face ca, în secolele X și XI, în multe regiuni din Occident sclavia să fie în curs de dispariție și să fie înlocuită cu iobăgia.

Familiile țăranilor liberi erau instalate fiecare pe lotul său *(mansus)*, concedat de senior cu dreptul de a fi lăsat moștenire. Dimensiunea unui *mansus* varia de la o regiune la alta, în funcție de fertilitatea solului; în medie, era de 13 ha[17]. În afara obligațiilor față de senior, comunitatea sătească își organiza singură viața economică (modul de a lucra, individual sau în comun, pămînturile; de a folosi în comun

[16] Acești servi, semi-sclavi, erau de două categorii: unii *(servi prebendarii)* trăiau în gospodăria stăpînului, într-o situație asemănătoare sclavilor domestici ai romanilor; erau hrăniți de el și făceau toate muncile gospodăriei. Ceilalți *(servi casati)*, cultivau pămînturile seniorului la fel ca țăranii liberi, erau supuși anumitor prestații de muncă, aveau casa lor proprie, dar erau privați de libertate personală.

[17] Ceea ce, ținînd seama de randamentul atît de scăzut al agriculturii din acele timpuri, ar echivala azi — ca productivitate — cu mai puțin de 1,5 ha.

pădurile și pășunile; de a-și construi și îngriji drumurile și fîntînile; de a asigura paza cîmpurilor; și alte probleme — privind lucrările în comun, disciplina colectivă, ș.a.). Comunitatea stabilea îndatoririle și atribuțiile fiecăruia în cadrul unei adunări, numită *conventus ante ecclesiam*, pentru că se ținea în mica piață din fața bisericii. (Loc unde se desfășurau și alte momente importante pentru viața satului: eliberarea sclavilor, riturile religioase de invocare a ploii, a fertilității pămînturilor,

Seceratul, legatul snopilor și încărcatul lor,

a fecundității vitelor, ș.a.m.d.). Preotul satului beneficia și el de un *mansus* (pe care de regulă îl ara, îl semăna, îl recolta el însuși), pe lingă ofrandele ocazionale ale credincioșilor și — pentru biserica sa — a zecea parte din recoltă.

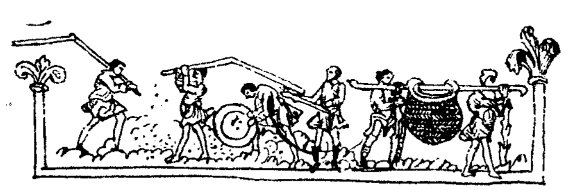
Satul era astfel unitatea economică cu care nu arareori seniorul venea în conflict. Solidaritatea țăranilor încerca — și uneori reușea — să se opună seniorului, cînd acesta, începînd din sec. IX chiar, pretindea să-și rezerve în exclusivitate drepturile de vînătoare și pescuit, să perceapă taxe pentru folosirea de către țărani a pădurilor și pășunilor, să sporească în mod arbitrar prestațiile, să-și însușească dijma cuvenită bisericii de pe domeniul său, etc. Dările erau vărsate în natură: cereale, carne, păsări de curte, ouă; la care se adăugau — în funcție de natura regiunii — vinul, cînepa sau fierul necesar atelierului seniorial. În cazuri rare, dările erau plătite în bani (ceea ce se întîmpla mai ales în Anglia). Prestațiile, corvezile datorate seniorului (lucrări de arătură și de recoltare, transporturi cu carele țăranilor, diferite lucrări manuale, ș.a.) erau stabilite și gradate după regiuni; în general, la sud de Loara și în regiunile mediteraniene erau mai reduse ca volum și mai ușoare decît cele din nord. Tendința constantă însă era ca aceste prestații să fie înlocuite, progresiv, cu plata lor în bani; căci, crescînd mereu numărul arendașilor, seniorul nu mai avea nevoie de un mare volum de prestații în muncă.

Pe de altă parte, chiar progresele tehnice înregistrate între timp în agricultură — și, cu toată creșterea suprafețelor arabile în urma desțelenirilor unor terenuri noi — au făcut de prisos o mînă de lucru numeroasă. Pe lîngă invențiile și inovațiile aduse (pe care le-am văzut mai sus), un alt factor pozitiv, începînd din sec. XI, a fost cultura masivă de leguminoase (în special, fasole și mazăre). Ameliorarea apreciabilă a hranei oamenilor din această perioadă se datorează — după Lynn White — și introducerii consistente în alimentație a proteinei (sau albuminei) conținută de leguminoase, pe lîngă hidrații de carbon ai cerealelor. Să adăugăm, la toate acestea și folosirea pe scară largă (în Occident, începînd din sec. XI) a forței apei — la morile de măcinat, la teascuri, la piuă, sau în atelierele de fierărie.

ELEMENTE NOI ÎN ECONOMIA AGRARĂ

Începînd din sec. XII, în țările mai înaintate sistemul economic seniorial intră într-o fază de declin. În schimb, chiar în secolul anterior apăruse un tip nou de administrație economică, creat de abațiile cisterciene.

Călugării Ordinului Cistercian se instalau totdeauna în zone nelocuite — de păduri, mlaștini și terenuri nedesțelenite — care le erau dăruite de marii proprietari spre a le exploata în beneficiul lor exclusiv. Pe aceste proprietăți — fiecare de cîte 200-300 ha în medie — pe care călugării le lucrau și cu ajutorul țăranilor angajați în serviciul mănăstirii, nu existau servi, deci nici obligații de prestare de corvezi. Cu administrația lor centralizată, cu modul lor rațional de cultură a pămîn-

Îmblătitul, vînturatul și căratul grînelor,

turilor, cu numărul tot mai mare de călugări și de țărani devotați mănăstirii, domeniile cistercienilor au devenit în sec. XIII unitățile economice cele mai prospere.

În același secol al XII-lea (sau, poate chiar spre sfîrșitul celui anterior), în regiunile din nordul Franței actuale apare un element nou în economia agrară: străinul, imigrantul (numit în documente *hospes)*, adeseori un serv fugit de pe moșia unui senior și, scăpat de sub autoritatea coercitivă a acestuia, devenit om liber. Acestor *hospites* li se permitea să ocupe terenuri libere, necultivate, pe care ei le despădureau, le asanau sau le desțeleneau, întemeind comunități sătești noi — *villae novae*, cum sînt numite în documente. Servii care se stabileau în aceste comunități, după un an și o zi erau eliberați din starea lor servilă, deveneau țărani liberi. Seniorul local, interesat în valorificarea terenurilor de către *hospites*, căuta să-i atragă și să-i sprijine.

Spre deosebire de domeniul feudal, lucrat de servi, într-o *villa nova* domina munca liberă: fără corvezi și fără dări. Puține îndatoriri servile le mai rămăseseră acestor *hospites:* obligația de a presta serviciu militar și obligația (care era mai degrabă o necesitate) de a se servi — contra unei taxe — de moara, de teascul sau de cuptorul stăpînului. Nici administratorul unei *villa nova* n-avea caracterul unui *villicus*, a corespondentului său de pe domeniul feudal, — ci era ales de comunitatea țăranilor, *hospites* și avea în vedere în primul rînd interesele acestora, nu ale seniorului. Pentru că, totuși , seniorul își mai păstra anumite drepturi și beneficii: întrucît țăranii de pe o *villa nova* nu erau proprietari, pămîntul le era dat doar în concesiune ereditară; iar în schimbul concesiunii seniorul percepea o rentă în natură și își păstra jurisdicția în diferite probleme privind aceste terenuri.

La acest fenomen caracteristic pentru economia agrară a timpului — recuperarea de terenuri arabile, prin defrișare, asanare și desțelenire — se adaugă, în Țările de Jos, inițiativa țăranilor liberi (inițiativă sprijinită și de marii seniori locali) de a întreprinde mari lucrări de îndiguire. Terenurile sustrase astfel mării și revărsării fluviilor au devenit imediat zone bogate, foarte fertile pentru agricultură și optime pentru pășuni. În același timp, erau sustrase și organizării feudale sau obligațiilor senioriale.

ORGANIZAREA FEUDELOR

Formația economică cea mai puternică era marea proprietate funciară — incluzînd mai multe sate și întinzîndu-se uneori chiar pe cîteva mii de hectare — constituind un feud. Instituția — în același timp economică și socială — caracteristică

Evului Mediu, feudalitatea, va fi prezentată mai jos (în capitolul „Societatea feudală").

În Imperiul roman, începînd din sec. III împărații acordau veteranilor sau barbarilor loturi de pămînt *(beneficia)* în zonele de frontieră, în schimbul obligației de a presta serviciu militar. Regii franci merovingieni, de asemenea, își recompensau în același fel oamenii lor credincioși. Dar adevăratul *beneficium* apare în perioada carolingiană, sub formă de concesiuni de pămînturi date de împărat nobililor, Bisericii sau altor persoane, cu titlu de uzufruct; concesiuni la început temporare, apoi viagere. Beneficiarii — deveniți vasali prin actul de supunere *(commendatio)* de solicitare și de acceptare a protecției din partea donatorului, a împăratului[18], îi datorau în schimb anumite servicii, în special militare. Beneficiile erau foarte adeseori asociate și cu anumite funcții sau demnități (de conte, de duce) — care erau și acestea nu numai viagere, ci și ereditare — precum și cu anumite concesiuni de privilegii, de *imunități*. Din sec. IX, aceste beneficii au devenit — fără ca să intervină în acest sens vreo hotărîre imperială — ereditare; iar în cursul secolului al XI-lea, termenul *beneficium* dispare, pentru a fi înlocuit cu *feud*[19].

Un feud era deci o moșie — sau alte bunuri imobile — acordată în primul rînd, cum spuneam, în schimbul obligației de a presta serviciu militar[20]. O altă obligație a vasalului era de a păstra feudul în starea în care îl primise; prin urmare, nu-l putea nici împărți, nici vinde, — decît dacă plătea pentru aceasta suzeranului anumite drepturi. Cînd feudul era lăsat moștenire de către vasal, moștenitorul trebuia să fie recunoscut de suzeran ca vasal (prin actul ceremonial de învestitură) și să îi plătească un „drept de răscumpărare" *(droit de relief, de rachat)*.

Regimul privilegiilor sau al „imunităților", asociat adeseori acordării unui feud — și care a constituit unul din elementele esențiale ale feudalității — considera feudul ca un domeniu pe teritoriul căruia slujbașii regelui nu puteau nici să perceapă dări, nici să exercite dreptul de judecată sau orice alt act de autoritate. În felul acesta, s-au acordat posesorilor de feude atît drepturi feudale (ca urmare a posesiunii acelui feud), cît și drepturi senioriale, provenind din faptul că feudatarul își însușea importante drepturi politice[21]. — Situația s-a complicat cînd un vasal ceda un lot din feudul său, devenind el însuși suzeranul unui vasal; sau cînd un vasal deținea două-trei feude de la suzerani diferiți.

Feudele mai importante, mai mari[22], dețineau și așa-numitele „drepturi de seniorie", de care marii feudatari se prevalau adeseori abuzînd: dreptul de a porni război din inițiativă proprie, de a publica ordonanțe, de a împărți dreptatea, de a bate monedă, de a percepe tot felul de dări și de taxe; sau dreptul exclusiv de vînat, de pescuit, etc. Dar marea majoritate a posesorilor de feude n-aveau „drepturi de seniorie".

[18] Acest act, constînd în acordarea protecției și a sprijinului de către suzeran, creia un raport personal de dependență.

[19] Din sec. XII, termenul era rezervat moșiilor date de el nobililor, în cadrul unei ceremonii de învestitură și comportînd omagiul vasalic; spre deosebire de terenurile acordate oamenilor de rînd, care erau scutiți de aceste acte ceremoniale.

[20] Prin urmare, nu putea fi acordat unei femei, unui om al Bisericii sau unui om nedemn de a purta arme, Cu toate acestea, bisericile și abațiile puteau deține un feud, cu obligația de a pune la dispoziția suzeranului un soldat călăreț, cu tot armamentul și echipamentul necesar; iar din sec. XIII începînd, și un om de rînd putea beneficia de o asemenea concesiune dacă își plătea în prealabil dreptul de a poseda un feud *(franc-fief)*.

[21] Încît regalității nu îi mai rămîne decît un drept teoretic: acela al suveranității; dar efectiv numai prin intermediul sistemului vasalității. Regele nu mai este decît *suzeranul* general,

[22] În Franța, cele mai puternice state feudale (formate începînd din sec. X) erau: ducatele de Normandia, de Burgundia și de Aquitania; și comitatele de Flandra, Champagne, Bretagne, Anjou, Provence și Toulouse.

În unele ţări (ca Italia sau Franţa), anumite fapte anunţau — chiar din secolele XII şi XIII — declinul politic iminent al feudalităţii. În Italia (dar şi în alte ţări) mişcarea comunală obţine acum o serie de drepturi şi de privilegii care limitau puterea senorială. În Franţa, regalitatea îşi restabileşte poziţia şi autoritatea, limitînd competenţele jurisdicţiei senoriale. Filip cel Frumos şi regii următori vor interzice marilor feudatari să bată monedă proprie şi să încaseze noi taxe fără autorizaţia lor. Dar privilegiile aristocraţiei feudale vor fi abolite — şi pentru prima dată în Franţa — abia în 1789.

SENIORIA ŞI ECONOMIA MONETARĂ

Economia senorială nu urmărea (cel puţin, pînă în sec. XI) să mărească productivitatea muncii agricole, să obţină produse mai multe decît îi erau necesare, să producă pentru schimb.

Fiecare *villa* senorială şi fiecare sat ţineau să-şi satisfacă singure nevoile proprii. Ceea ce nu înseamnă însă că aceasta ar fi fost — cum eronat s-a susţinut — o „economie naturală", cu alte cuvinte, bazată numai pe schimbul în natură; şi cu atît mai puţin o „economie închisă", privată de schimburi comerciale. „În realitate, ceea ce s-a numit o economie naturală n-a existat niciodată într-o formă absolută" (H. Pirenne). Dimpotrivă, domeniile marilor seniori feudali îşi aveau negustorii lor, care erau în legătură chiar cu mari negustori bizantini şi arabi.

Economia naturală şi economia monetară au coexistat. Supraprodusele erau aproape inexistente, comerţul era slab dezvoltat, circulaţia monetară era redusă; cu toate acestea, schimburile comerciale se efectuau nu numai în natură, ci şi în bani. Cînd un produs agricol a devenit obiect de schimb, preţul lui a fost exprimat în bani; în perioadele de secetă grîul era cumpărat cu numerar. În tot decursul Evului Mediu, moneda era mai rară în Occident, dar n-a dispărut niciodată. Au circulat şi *nomisma* de aur bizantină, şi *solidus*-ul de argint bizantin, şi *dirham*-ul musulmanilor, — dar şi *dinarul* de argint, emis de Carol cel Mare.

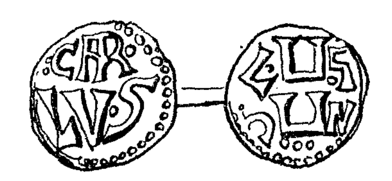
Într-o ordonanţă dată în 794 *(Capitulare Franconofurtensis)* — care urmărea reprimarea speculaţiilor şi evaziunilor fiscale[23] — împăratul caută să-şi impună moneda sa. Şi, într-adevăr, singura monedă care a avut o circulaţie reală pe întreg teritoriul Imperiului a fost dinarul. La început, dreptul de a bate monedă era rezervat regelui. Apoi, acest drept s-a extins la mai multe oraşe; pentru ca, în cele din urmă (începînd chiar de la sfîrşitul sec. IX) să bată monedă şi marii feudatari. Odată cu dezvoltarea oraşelor — şi deci a comerţului — banul şi-a recăpătat funcţia de schimb; iar circulaţia monetară s-a intensificat mult şi în mediul rural.

Sistemul monetar creat de Carol cel Mare s-a impus în tot Occidentul pentru că era un sistem monometalic: singura monedă bătută de el era cea de argint (dinarul conţinînd 2 gr de argint pur). Era singura monedă efectivă, şi a cărei valoare „răspundea perfect unei epoci în care marea majoritate a tranzacţiilor comerciale comporta doar plăţi mici. O asemenea monedă nu era făcută pentru marele comerţ" (H. Pirenne) — Şi într-adevăr: în Occident moneda de aur — cea bizantină şi cea arabă — a avut o putere de circulaţie efectivă şi continuă numai în regiunile supuse dominaţiei bizantine (în Italia Meridională şi în Sicilia), sau în cele supuse de Islam

[23] Capitularul stabilea precis preţurile admise: un dinar măsura de ovăz, trei dinari cea de secară şi patru dinari măsura de grîu (cap. 4). Prevedea pedepse severe pentru negustorii care ar fi refuzat să primească această monedă — dinarul (cap. 5). Interzicea abaţilor să pretindă bani celor care voiau să se călugărească (cap. 66), ş.a.m.d.

(ca Spania). Pînă în 1066, şi anglo-saxonii băteau o monedă de aur; dar odată cu Wilhelm Cuceritorul au adoptat şi ei sistemul monetar general, carolingian.

Cînd Imperiul carolingian s-a dezmembrat, principii teritoriali au bătut şi ei monedă. În curînd, în tot Occidentul s-au găsit în circulaţie tot atîtea tipuri de dinari cîţi erau şi marii feudali deţinători de puteri judiciare. În Franţa primilor regi cape-

Dinar de argint, emis de Carol cel Mare. — Cabinet des Médailles, Paris

ţieni, aproximativ 300 de vasali regali băteau monedă proprie. Primul rezultat a fost că moneda a început să se degradeze: pentru ca marele feudal să realizeze un nou cîştig, îşi retrăgea din circulaţie dinarul său de argint, metalul era topit, moneda era bătută din nou, — dar întotdeauna aliajul următor era de o calitate inferioară celor anterioare[24]. În plus, pe lîngă diminuarea valorii intrinsece a noii emisiuni, şi tehnica de batere din ce în ce mai neglijentă, mai rudimentară a noii monede a contribuit la degradarea ei.

La sfîrşitul sec. XII situaţia devenise atît de haotică încît dogele Veneţiei Enrico Dandolo se decise să bată o monedă — *grossus* — care conţinea 2 gr argint pur. *Grossus* a fost imitat imediat în Germania *(heller)*, în Anglia *(sterling)* şi în Franţa *(gros parisien)*; monede care s-au difuzat în toată Europa. Valoarea lor intrinsecă ridicată răspundea nevoilor mereu crescînde ale dezvoltării comerţului.

Marea dezvoltare a comerţului a justificat şi reintroducerea monedei de aur, a cărei lipsă se resimţea. (Căci monedele de aur bizantine şi arabe erau tezaurizate de deţinători; nu serveau ca mijloace pentru plăţi decît cînd era vorba de sume enorme). În 1231, Frederic II bate, în Sicilia, *augustalus* („capodopera numismaticii medievale" — cum a fost calificată), difuzată însă numai în sudul Italiei. În 1252, Florenţa bate *florinul* de aur. Urmează Genova şi Veneţia (1284) cu *ducatul* de aur. Italia, care emisese — cea dintîi — o nouă monedă de argint, *grossus*, emitea acum — prima în Europa medievală — monede de aur: pentru că Italia era şi ţara cea mai avansată din punct de vedere economic din Occident. A fost urmată numaidecît de Franţa, care în 1266 bate primul său dinar de aur; apoi, în prima jumătate a secolului al XIV-lea, de Castilia, Boemia, Anglia şi Ţările de Jos.

Nici moneda de aur însă n-a fost scutită de abuzurile regilor şi principilor din ţările unde fusese emisă — şi care i-au alterat valoarea intrinsecă, impunîndu-i în mod arbitrar un curs fictiv.

[24] H. Pirenne citează exemplul principelui german Bernard de Ascania, care, în 32 de ani de domnie a schimbat moneda bătută de el, în medie de trei ori într-un singur an (şi, de fiecare dată, degradînd-o valoric). Şi-au menţinut calitatea superioară — valoarea intrinsecă — moneda flamandă, dinarul renan din Köln şi, în special, moneda bătută în Anglia.

CLASELE ŞI CATEGORIILE SOCIALE

Sclavii. • Colonii. • Servii. • Ţăranii liberi. • Nobilii. • Cavalerii. • Clerul. • Repudiaţii. • Asistenţa socială. • Evreii.

SCLAVII

Spre sfîrșitul secolului al II-lea și în secolul al III-lea î.e.n., sclavia în lumea romană suferise un serios recul. *Pax romana* pusese capăt războaielor de cucerire, latifundiile deci nu mai erau aprovizionate cu mase de sclavi, iar munca sclavilor dovedindu-se a fi nerentabilă, în locul ei se dezvoltase colonatul. Sclavia și colonatul au coexistat, fiecare răspunzînd unor nevoi diferite. O serie de măsuri au ameliorat condițiile de viață ale sclavilor. În această privință , o influență au avut-o și doctrina stoicilor și cea creștină. Dar nici stoicismul, nici creștinismul nu s-au gîndit să preconizeze abolirea sclaviei. Biserica creștină considera sclavia o instituție legitimă, una din temeliile societății[1]. Această concepție o adoptă și ilustrul Părinte al Bisericii, teologul și filosoful Augustin (354—430), în modul cel mai clar și explicit[2]. Într-un singur caz Biserica se exprima în defavoarea drepturilor stăpînului de sclavi: cînd acesta era un evreu sau un eretic. (În acest sens, Imperiul bizantin a creat, sub impulsul Bisericii, o întreagă legislație, formultă mai întîi de *Codul Theodosian).* Papii înșiși erau mari proprietari de sclavi[3]; și chiar în secolele XVII și XVIII, papii mai cumpărau încă sclavi pentru galerele lor, prin intermediul Cavalerilor de Malta.

Societatea medievală, la fel ca cea antică, era bazată în mare parte — la începuturile ei, mai ales, — pe munca sclavilor. Deosebirea este că Evul Mediu i-a creat sclavului o condiție de viață mai ușoară și, încă din sec. IX, a manifestat tendința de a înlocui sclavia cu starea de iobăgie. Cu toate acestea, sclavia a continuat în Europa pînă la sfîrșitul Evului Mediu — și chiar pînă mult mai tîrziu.

În perioada cuprinsă între secolele III—V, lumea occidentală a asistat la o recrudescență a sclaviei, alimentată de războaiele contra barbarilor. Legile burgunzilor și ale francilor salieni furnizează informații detaliate asupra condițiilor de viață și juridice ale sclavilor. La franci, aceștia erau folosiți adeseori ca fierari, dul-

[1] Apostolul Pavel sfătuia: „Fiecare în felul de trai în care a fost chemat, în acela să rămînă. Fost-ai chemat să fii rob? Fii rob fără grijă!“ *(Epist. I către Corinteni*, VII, 20—21); „Robilor, ascultați pe stăpînii voștri cei pămîntești cu frică și cutremur, întru curăția inimii voastre, ca și pe *Hristos*“ *(Epist. către Efeseni*, VI, 6). Părinții Bisericii Ioan Chrysostomul și Grigorie din Nazianz vedeau în sclavie nimic altceva decît o consecință a păcatului originar. Conciliile, de asemenea, admiteau ca creștinii să-și cumpere sclavi, îi recuzau pe sclavi și pe sclavii eliberați ca martori sau ca acuzatori; iar Conciliul din Gangres (cca 358) „proclama anatema contra celor care, sub pretextul religiei, îi îndemnau pe sclavi să-și urască stăpînii, sau să nu îi asculte cu credință“ (Ch. Verlinden).

[2] „Cea dintîi pricină deci a sclaviei este păcatul, încît omul e supus omului prin lanțul condiției sale umane; ceea ce nu s-ar putea să fie dacă Dumnezeu n-ar fi lăsat să fie așa, el, la care nu există nedreptate, și care știe prea bine să împartă pedepse diferite, după greșelile păcătoșilor“ *(Despre cetatea lui Dumnezeu*, XIX 15).

[3] Însuși Grigorie cel Mare — care în 591 scria administratorilor patrimoniului papal din Sicilia să restituie proprietarilor lor pe sclavii fugari care căutaseră refugiu în mănăstiri — cere notarului său din Sardinia să-i cumpere sclavi; iar unui preot trimis în Gallia îi scrie să-i cumpere „tineri sclavi între 17—18 ani“. După bătălia de la Lepanto (1571), papa Pius V — care avea deja 400 de sclavi, printre care erau și mulți creștini,—mai primește alți 508 sclavi turci.

gheri, rîndași, porcari, servitori în casă și pentru alte nevoi. În timp ce societatea merovingiană avea la dispoziție mulți negustori de sclavi care îi aprovizionau pe regi și pe marii nobili, conciliile bisericești se ocupau de eliberarea sclavilor creștini aflați în proprietatea negustorilor evrei; hotărîri, însă de care autoritățile laice țineau prea puțin seama.

În sec. IX, negustorii musulmani vindeau sclavi creștini, iar negustorii creștini — în Spania, în special, — sclavi musulmani. În perioada carolingiană, mulți sclavi deveniseră deja iobagi; iar în perioada următoare sclavia va dispărea aproape pe întreg teritoriul Franciei. Dar în Peninsula Iberică și în sudul Franciei — unde, prin pirații sarazini, apăruseră noi posibilități de recrutare de sclavi — sclavia a continuat și după sfîrșitul Evului Mediu[4]. De altminteri, în țările europene sclavia a fost admisă legal pînă în sec. XIX[5].

Așadar, eliminarea progresivă a sclaviei nu s-a datorat efectiv Bisericii — care prefera să recomande stăpînilor de sclavi caritatea, să predice sclavilor resemnarea, să afirme egalitatea tuturor în fața lui Dumnezeu și să promită dreptatea pe lumea cealaltă. În schimb, Biserica interzicea aducerea în stare de sclavie a unui creștin (deși această interdicție nu era aproape niciodată respectată) și propunea stăpînilor de sclavi, ca o faptă bună, să-i elibereze. Biserica a încercat, într-adevăr, să schimbe mentalitatea și atitudinea proprietarilor de sclavi, chiar dacă recunoștea legitimitatea instituției sclaviei. Prin influența moralei pe care o propovăduia, creștinismul a contribuit fără îndoială la crearea unui curent de opinie care a avut un efect pozitiv asupra soartei sclavilor.

Pe de altă parte, Biserica însăși a continuat să se folosească de munca sclavilor pe domeniile sale. În 906, domeniul mănăstirii S. Giulia din Brescia poseda 640 de sclavi. În sec. X, episcopul de Coire preleva o taxă pe vînzarea sclavilor la tîrgul aflat pe teritoriul diocezei sale. Episcopul din Uppsala în sec. XII se mai limita încă doar să recomande negustorilor de sclavi ca sclavele care urmau să fie vîndute musulmanilor să nu fie prea bine alimentate! Iar în sec. XIV, episcopul din Lisabona avea în serviciul curții peste o sută de sclavi (cf.R. Fossier).

Declinul sclaviei în Europa medievală a început — în perioada cuprinsă între secolele X-XIII — cînd în țările occidentale sursele de aprovizionare cu sclavi se împuținaseră. Negustorii-pirați sarazini aprovizionau doar țările meridionale, — prin porturile mediteraniene sau ale Mării Negre (cu sclavi din Orient, sau cu negri

[4] În 1620, Lisabona avea 10 470 de sclavi. În Portugalia — care în 1785 mai exporta încă un mare număr de sclavi în Spania, unde erau folosiți în mine, — sclavia a fost suprimată numai în 1869. În Spania, la mijlocul sec. XVI, numeroși sclavi negri mai erau încă întrebuințați în minele de argint. În 1565, mănăstirea Las Cuevas din Sevilla poseda 6 327 de sclavi; iar în 1616, numai în orașul Cádiz erau peste 800 de sclavi. Importul de sclavi din coloniile spaniole a fost interzis abia în 1836. În Sicilia, în sec. XVI erau cel puțin 15 000 de sclavi; iar în 1523, la Napoli funcționa un foarte activ tîrg de sclavi. În Provence, în secolele XVII și XVIII numărul sclavilor era foarte mic (dar foarte mare pe galerele regale). În aceste secole însă, tîrgurile de sclavi din Toulon și Marseille (unde în 1783 mai erau încă debarcați zilnic zeci de negri) erau foarte active. Abia în 1791, Adunarea Constituantă va declara liber orice individ, de orice culoare ar fi, intrat pe teritoriul Franței.

[5] În Europa n-a apărut nici o lege, nici o normă obligatorie efectiv pentru reprimarea sclaviei. Din sec. XVI, spaniolii și portughezii — urmați în secolele următoare de englezi, francezi și olandezi — au introdus sclavia în coloniile lor. Abia în sec. XVIII, filosofii moderni (ca Montesquieu) au pledat pentru abolirea sclaviei; dar țările europene colonialiste au menținut-o chiar și după Congresul din Viena (1815), care hotărîse suprimarea comerțului cu negri. În 1833, guvernul englez decretează eliberarea a 800 000 de sclavi. În 1848, au devenit liberi și sclavii din coloniile franceze. Sclavia a fost abolită, succesiv, de Suedia (1846), Danemarca (1848), Portugalia (1856). Olanda (1860), Spania (1872) și Brazilia (1880). Statele Unite ale Americii au interzis sclavia în 1865; iar Franța, în Madagascar. în 1896, (Italia a interzis-o în 1936 în Etiopia). Totuși, sclavia mai continuă încă — sporadic — și azi, mascată sub diferite forme.

sudanezi şi senegalezi), de unde erau preluaţi de negustori veneţieni şi genovezi. În sec. X şi XI, negustorii aduceau sclavi din Răsărit la marile tîrguri din Augsburg, Verdun, Cambrai, Coire, Veneţia, ş.a. În Anglia, şi în ţările scandinave, traficul de sclavi era regulat şi intens în tîrgurile din Dublin şi Göteborg. Dar în cursul secolului al X-lea se înregistrează eliberări masive ale sclavilor în Catalonia, Provence şi Italia Centrală; iar în Anglia, după Conciliul din Londra din 1102, care se pronunţase în acest sens.

De obicei, eliberarea sclavilor implica obligativitatea plăţii unei sume de răscumpărare, a unei taxe *(capitatio)*, şi obligaţia sclavilor de a rămîne în continuare pe domeniul fostului lor stăpîn (devenind *cottari adscripti)*. Sclavii eliberaţi — o categorie juridică intermediară între sclavi şi oamenii liberi[6] — continuau deci să rămînă dependenţi. Sclavia domestică (alimentată de prizonieri de război) s-a stabilit de la această dată — sfîrşitul sec. XI — şi pînă la sfîrşitul Evului Mediu[7].

Sclavii nu posedau nimic; în caz că nu erau eliberaţi aparţineau, toată viaţa, stăpînului lor; iar copiii unei sclave rămîneau şi ei în aceeaşi condiţie. Un om liber mai putea deveni sclav şi ca urmare a unei pedepse care prevedea reducerea lui la starea de sclavie; sau, pur şi simplu o disperată situaţie de mizerie îl putea împinge să se vîndă ca sclav, — pe sine sau copiii săi. Sclavul era o „unealtă vie" foarte frecventă: în sec. IX, o mică fermă de 25 ha teren arabil[8] poseda 12 sclavi. Şi un simplu ţăran liber, sau un colon, îşi putea cumpăra măcar un sclav: în anul 775, un sclav tînăr era vîndut cu preţul de 12 *solidi* (un cal costa 15 *solidi)*.

Situaţia cea mai grea o aveau sclavii pe de marile latifundii (în afara celor din mine, sau de pe galere). Alţii erau folosiţi în casa stăpînului. Aceştia aveau o situaţie privilegiată, întrucît stăpînul putea — dacă îi cîştigau încrederea — să le încredinţeze anumite munci sau sarcini mai uşoare; unii deveneau astfel meşteşugari calificaţi (mai ales fierari, potcovari, dulgheri, etc.); alţii ajungeau să practice comerţul. Prin urmare, condiţia economică a sclavului varia de la caz la caz.

COLONII

O situaţie intermediară între starea de sclavie şi cea de libertate o aveau colonii, marea masă a populaţiei, cultivatorii care deţineau un lot din proprietatea seniorului[9].

Instituţia colonatului îşi avea originea în antichitate[10]. Asemenea colonului din Imperiul roman, colonul Evului Mediu nu putea nici părăsi acest lot, nici să-l vîndă,

[6] Edictul promulgat în 643 de regele longobard Rothari îi plasa deja pe cei eliberaţi într-o asemenea categorie intermediară.

[7] În sec. IX, sclavia era mai răspîndită în Germania, Italia, Catalonia, — şi mult mai puţin în Franţa, unde sclavii nu reprezentau decît cel mult 10 % din populaţie.

[8] „O mică fermă": reamintim că, sub raportul productivităţii, această suprafaţă ar echivala azi cu 4—5 ha.

[9] Marele proprietar recurgea la soluţia colonatului pentru că randamentul muncii sclavului era scăzut; iar muncile agricole fiind sezoniere, în perioadele cînd nu lucra el trebuia totuşi să fie întreţinut. Rentabil pentru stăpîn era ca în perioadele de muncă de vîrf să completeze rîndurile sclavilor pe care îi mai avea cu *coloni*.

[10] În Grecia antică exista — instituită în urma invaziei doriene — o organizare analogă colonatului roman. În Attica, a fost abolită de Solon; dar s-a mai păstrat pînă în epoca elenistică în Asia Mică, unde au cunoscut-o şi romanii. În ultimele secole ale Imperiului roman colonul era un cultivator legat de pămîntul pe care îl avea cu drept de ereditate şi pe care îl cultiva în schimbul livrării unor produse şi al unui impozit personal. Colonii proveneau din rîndurile popoarelor învinse aşezaţi de Imperiu pe teritoriul său, şi din cetăţeni romani sărăciţi care acceptaseră acest regim. Colonatul, care apare clar constituit sub Constantin cel Mare, a fost apoi organizat prin normele Codului lui Theodosius şi cel al lui Iustinian. S-a menţinut şi sub franci, pînă în sec. IX.

nici să-l lase moştenire fiilor săi. Libertatea colonilor avea şi alte limitări: colonii nu putea să încheie o căsătorie decît cu permisiunea marelui proprietar, nu se puteau căsători în afara seniorei, iar căsătoria lui cu o femeie de condiţie liberă nu era bine văzută; apoi, nu putea deveni cleric sau călugăr, şi — la fel ca sclavul — nu era scutit de pedepse corporale.

Dar în relaţiile sale cu statul, colonul avea o poziţie juridică net superioară sclavului. Putea apela la o instanţă judecătorească, putea să intenteze un proces, putea să depună în instanţă ca martor; şi, ca orice om liber, putea asista uneori la adunările de judecată; era şi el supus obligaţiei serviciului militar şi presta şi el jurămînt de credinţă suveranului. În raporturile sale cu proprietarul, colonul avea obligaţia să-şi cultive lotul dat de senior, — care nu îi putea pretinde să-i presteze servicii altele decît cele stabilite de dreptul cutumiar. Cutuma fixa şi numărul de zile pe care colonul era obligat să le lucreze — într-o săptămînă sau într-un anotimp — pe domeniul stăpînului *(mansus indominicatus)*.

Colonul era obligat şi la unele prestaţii: să lucreze la împrejmuirea unor terenuri, să dea ajutor la transportul recoltei, să efectueze diferite munci artizanale (mai ales femeile lor — de a toarce, a ţese, etc.) în atelierele seniorului. Adeseori trebuia să-l aprovizioneze cu diferite articole (păsări, ouă, ţesături, lemne de foc, ş.a.). În locul acestor produse sau a zilelor de muncă neefectuate, putea să verse o sumă de bani stăpînului.

În schimb, seniorul nu dispunea de mijloace coercitive pentru a-l urmări pe colonul care îşi părăsise lotul, căutîndu-şi un alt stăpîn.

SERVII

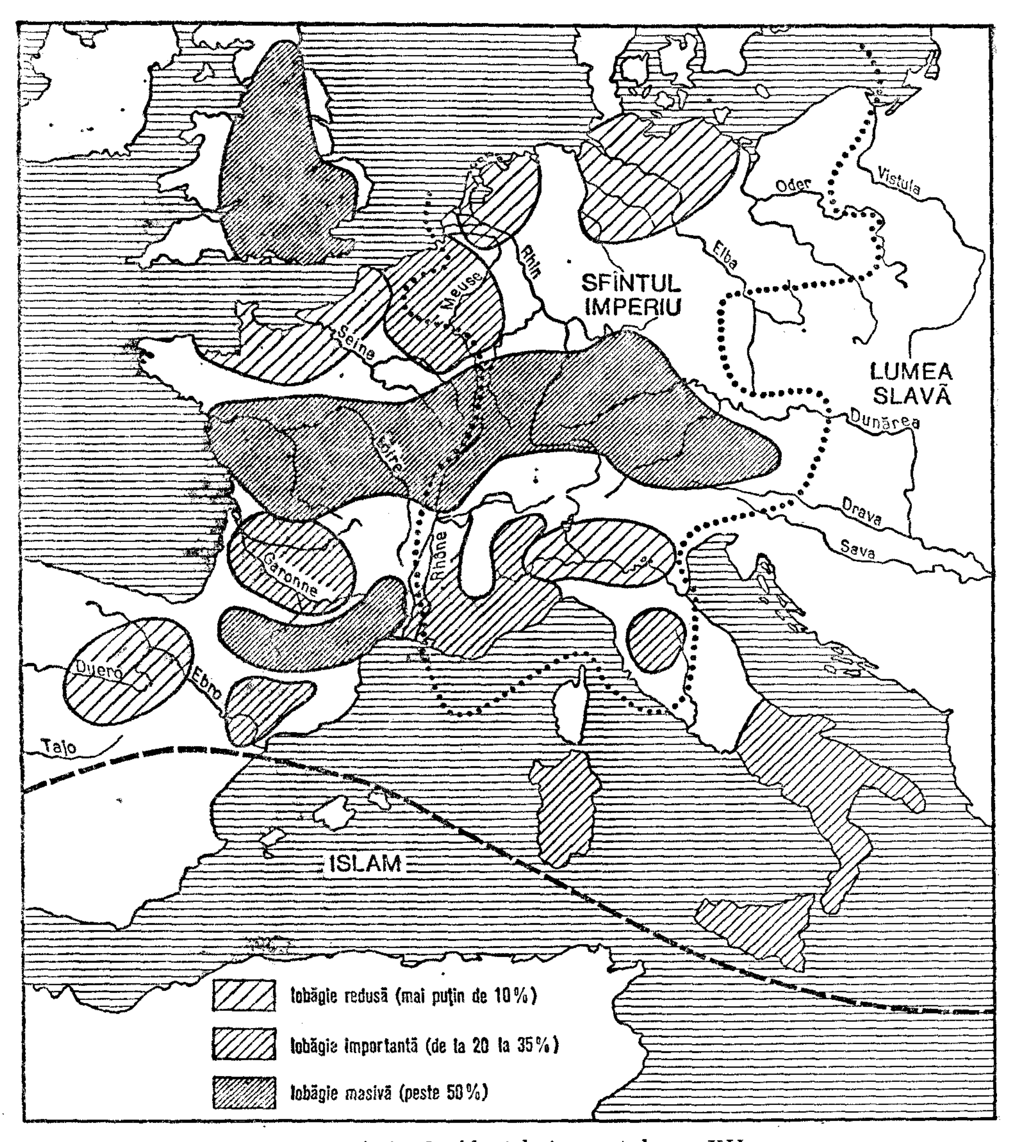
Termenul *servus* este folosit în textele epocii carolingiene în mai multe sensuri, indicînd la început sclavul, apoi iobagul, adică servul legat de pămînt *(servus glebae adscriptus)* sau, mai degrabă, de domeniul unei seniorii[11].

De fapt, servii erau de mai multe categorii. Unii[12], nu puteau părăsi moşia seniorului; iar dacă totuşi o părăseau, acesta îi putea urmări; alţii, se puteau muta în afara proprietăţii seniorului, cu condiţia să continue să se achite de redevenţele şi de prestaţiile pe care i le datorau; ultimii, în fine, se aflau în condiţia de serv numai pentru că mica lor fermă era supusă unui regim juridic servil; dar dacă o părăseau, se eliberau implicit de starea lor servilă, de iobag. Condiţiile de viaţă ale acestor categorii de servi şi poziţia lor juridică erau aşadar diferite şi complexe.

În sec. XI, delimitarea conceptului şi termenului *servus*, cu sensul de iobag, este clară şi definitivă. Un *servus* nu mai este, ca sclavul, la discreţia bunului plac al stăpînului, ci este apărat de cutuma grupului său. De fapt, servii nici nu mai sînt legaţi de un „*stăpîn*“, ci de un „senior“. (În texte, sînt acum numiţi *homines*, *rustici*, *villani*, iar nu *servi)*. Dacă acesta nu-l întreţine, servul îl poate părăsi (cel puţin teoretic).

[11] Marc Bloch insistă asupra confuziei terminologice din textele timpului, cu numeroase ezitări şi divergenţe de sens între *sclav*, *colon* şi *serv*, într-una şi aceeaşi regiune şi la date foarte apropiate între ele; încît, „nici chiar oamenilor vremii, structura societăţii în care trăiau nu li se prezenta în linii bine definite“. Şi, citîndu-l pe B. Guérard: „În Evul Mediu, linia care îl separa pe vasal de iobag era adeseori foarte puţin marcată, — iobagul nefiind altceva decît un vasal de rang inferior, iar vasalul putînd fi considerat un iobag de rangul cel mai înalt“.

[12] Numiţi în textele franceze *serfs de corps et de poursuite;* iar celelalte două categorii, *serfs de servitude personnelle* şi *serfs de servitude réelle.*

Iobăgia în Occident la începutul sec. XII

Spre deosebire de sclav, servul avea pesonalitate juridică; prin urmare, putea să-și formeze o familie și să-și constituie un patrimoniu. Majoritatea servilor erau servi prin naștere. Alții, deveneau iobagi din diferite cauze: dacă rezidau mai mult de un an pe un teritoriu supus unui regim juridic servil; dacă o femeie de condiție liberă se căsătorea cu un serv; dacă fusese condamnat printr-o hotărîre judecătorească la această stare; sau, dacă renunțase de bunăvoie la condiția sa de țăran liber. (Frecvente în sec. XI, aceste motive au dispărut mai tîrziu, în sec. XIV). Situația de servilitate era anulată în anumite cazuri: prin hotărîrea de eliberare acordată de senior unui individ sau unei colectivități de servi; prin stabilirea — timp de cel puțin un an și o zi — a servului în locuri sau localități scutite de regim servil; sau, prin faptul că un serv ajunsese să exercite anumite funcții

Redevențele (în muncă, natură, bani) datorate de serv seniorului erau de mai multe feluri: birul (darea cea mai apăsătoare), impozitul pe cap de contribuabil *(capitația)*, și corvoada. De asemenea, asupra lui grevau două interdicții. Prima *(formariage)*, era interdicția de a putea contracta o căsătorie cu o persoană de altă condiție, sau aflată în afara seniorlei de care depindea servul, — fără consimțămîntul seniorului său. Dacă seniorul refuza, căsătoria rămînea valabilă din punct de vedere canonic, dar servul era pedepsit cu confiscarea bunurilor, sau cu o amendă (stabilită fie arbitrar de către senior, fie prin cutumă)[13]. A doua, era interdicția (numită *main morte)* de a putea lăsa prin testament bunurile (mobile sau imobile) primite de la senior; bunuri care, după moartea servului, îi reveneau seniorului[14]. Privarea servului de dreptul de a testa a fost atenuată în sec. XIII, cînd servii s-au constituit în comunități, cărora puteau să le lase o moștenire, — întrucît din punct de vedere juridic o comunitate era persoană morală. În felul acesta, comunitățile de servi au putut acumula bunuri însemnate.

În concluzie: sub aspect economic, servul se deosebea de sclav mai întîi prin faptul că el poseda un patrimoniu real. Avea aproape aceleași drepturi ca țăranul liber, în sensul că posesiunea sa nu mai era precară; iar munca, după ce își satisfăcea îndatoririle față de senior, era numai a lui. Nu era nici legat de pămînt în felul colonului; seniorul nu avea mijloace coercitive efective pentru a-l împiedica să plece de pe domeniul său; și chiar dacă îl amenința cu confiscarea bunului funciar, terenuri noi de deștelenit sau de defrișat se găseau destule. Nu pierderea *persoanei* (ca în cazul unui sclav) căuta seniorul să o prevină, ci părăsirea fermei, a domeniului său; ceea ce îi impunea, într-o anumită măsură, să fie conciliant. — Pe de altă parte, nimic nu-l împiedica — în principiu — pe serv să aibă și o mică proprietate personală, un *alodiu*, sustras oricărei obligații servile. Dar nici acest alodiu nu-l putea înstrăina fără autorizația seniorului; precum nu putea nici să dețină două proprietăți primite de la doi seniori diferiți.

Sub aspect juridic: ceea ce îl definea în mod esențial pe serv ca stare era faptul că, în timp ce sclavul avea în proprietarul său doar un *stăpîn*, servul avea în el și un *apărător*, — căruia, ca atare, îi datora o compensație (în muncă, bani și corvezi).

Starea de iobăgie era dură, această protecție era scump plătită, însemna privarea de libertate și supunere la arbitrarul seniorului. Dar, pentru contemporani, asemenea mutații în terminologie erau aproape imperceptibile, — căci și seniorii înșiși renunțau la anumite libertăți cînd deveneau vasalii unor feudatari superiori. Pe de altă parte, și înainte se introduseseră printre sclavi diferențieri profunde și ameliorări în felul lor de existență[15]. Situația servului se apropia într-un fel de cea a țăranului liber, deținător al unei concesiuni, care se plasa voluntar într-o poziție de dependență, asumîndu-și anumite obligații în schimbul unui ajutor sau al unei

[13] Cu timpul, această pedeapsă a fost redusă la plata unui impozit fiscal. Justificarea acestei măsuri era că servul rămînea, totuși, un bun al seniorului; dar copiii rezultați dintr-o căsătorie contractată în afara seniorlei puteau să părăsească domeniul seniorului: ceea ce, pentru senior reprezenta o pierdere.

[14] În alte părți, seniorului nu îi revenea nimic dacă decedatul avusese copii, sau frați care trăiseră cu el în aceeași casă. În Flandra și în Picardia, seniorului i se plătea o taxă de succesiune (sau, de regulă, o vită).

[15] Sclavul *censuar* (obligat doar să-i plătească stăpînului său un *cens*, adică o rentă în muncă sau în bani) avea o situație privilegiată față de sclavul domestic: își avea casa sa proprie, se întreținea din produsul muncii lui, putea să-și vîndă liber eventualul excedent de produse, — și deci nu depindea în mod direct de stăpîn în ce privește întreținerea lui și a familiei sale. Urmau apoi sclavii eliberați *(coliberti)*, care rămîneau totuși legați mult timp, în anumite condiții, de familia foștilor stăpîni.

protecţii pe care i le oferea seniorul[15]. Încît, cu toate aceste alunecări dintr-o poziţie juridică într-alta, relaţia libertate—servitute se prezintă atît de inegal, în forme atît de încurcate şi cu atîtea nuanţări (la care se mai adaugă altele, în funcţie de regiuni, de epoci, etc.), încît ele explică şi confuzia terminologică din documente, precum şi multiplele cauze ale formării iobăgiei, ale condiţiilor şi evoluţiei ei. Marc Bloch spunea (folosind o figură de stil) că în Evul Mediu toţi oamenii — cu excepţia războinicilor şi a clericilor — erau servi.

Începînd din sec. XIII, se manifestă tot mai insistent o tendinţă de dezrobire a servilor, — cărora le mai rămăsese, în esenţă, obligaţia de a-i plăti seniorului redevenţele cuvenite şi de a fi legaţi de glie. Acum seniorii, pentru a-şi procura bani încep să vîndă parcele din domeniul lor şi, în schimbul unei sume, să-şi dezrobească servii. Filip cel Frumos avînd mare nevoie de bani dă unor bancheri florentini sarcina să organizeze dezrobirea în serie de pe domeniile lui. Încît, la sfîrşitul secolului al XIV-lea, în Franţa mai rămîn puţini servi.

ŢĂRANII LIBERI

Iobăgia nu era (în ţările occidentale, cel puţin) atît de generală cum s-ar putea crede. *Grosso modo*, din documente rezultă că în secolele XI şi XII servii reprezentau, în regiunile din Germania, 15%—18%, în Anglia 8%—9%, iar în Franţa numai 3% din populaţia rurală. Restul populaţiei rurale era compus — în afară, bineînţeles, de nobilime şi de cler — din sclavi, coloni şi ţărani liberi.

Ţărancă din Franţa din sec. XV. torcînd. După un desen al renumitului colecţionar Gaignières (1642—1715)

Despre aceştia din urmă însă se vorbeşte cel mai puţin în documentele timpului; încît, ţărănimea liberă rămîne clasa cea mai puţin cunoscută a societăţii Evului Mediu timpuriu. Motivul ar fi (presupune Jan Dhondt) acela că „ţăranii liberi nu constituiau nucleul central al societăţii carolingiene, ci un grup social care din

[15] În sec. XII, în sudul Franţei apare obiceiul ca un tînăr ajuns la vîrsta de 15 ani care îşi căuta un protector, să îndeplinească un act ceremonial de supunere, asemenea oricărui nobil care se recunoştea vasalul unui suzeran.

punct de vedere economic nu era vital, și care acum se afla în declin." Cu toate acestea, izvoarele vorbesc de țăranii liberi care, dacă posedă de la 3 pînă la 5 *mansi* (adică între 30 și 60 ha), sînt obligați „să presteze serviciu militar, plătindu-și singuri armamentul"; de unde, se poate deduce că patrimoniul mediu al unui țăran liber era de 30 pînă la 60 ha[17].

Am văzut, vorbind de structura economiei agricole, că termenul *mansus* (care apare pentru prima dată în documente între anii 639—657) indica întinderea de pămînt necesară întreținerii unei familii *(terra unius familiae)*. Punînd accentul pe *locul* de reședință al țăranului, termenul se referea la început la zona împrejmuită a gospodăriei familiei; apoi, circumscria toate bunurile agricole și horticole; în cele din urmă, cuvîntul *mansus* a fost folosit și ca unitate de măsură, definind întinderea de pămînt socotită necesară întreținerii unei familii.[18]

Structura unei proprietăți țărănești (sau posesiuni, dacă era vorba de pămînt concesionat de senior) diferea după natura așezării satului. În zonele colinare și în cele recent defrișate terenul agricol al familiei era concentrat într-o singură arie; în regiunile de cîmpie, unde așezările erau mai compacte, era împărțit în mai multe loturi.

Țăranul liber sub raport juridic poseda *in proprio* un teren agricol, și în același timp putea primi de la senior o bucată de pămînt pe care să o cultive, în schimbul anumitor obligații. Era deci totodată proprietar și colon. Era, în primul rînd, „țăran liber". Dar ceea ce se înțelegea prin această „libertate" nu era o „independență" personală, „ci faptul de a ține de *populus*; cu alte cuvinte, de a avea anumite răspunderi față de instituțiile publice" (G. Duby). Acestea, proveneau din vechile tradiții germanice: dreptul de a purta arme (la vechii germani, omul liber fusese în primul rînd un războinic); dreptul de a se întruni periodic în adunări în care se aprobau legi sau se împărțea dreptatea; de a exploata în comun terenuri necultivate (păduri, pășuni); și de a hotărî primirea sau nu de noi membri în comunitatea sătească.

Numai că, în provinciile romanizate aceste drepturi cu timpul s-au pierdut, și țăranul liber a ajuns (chiar din sec. VIII) să fie împovărat cu atîtea îndatoriri, încît situația lui de „liber" se apropia de cea a colonului. Multora nu le mai rămînea decît să caute „protecția" unui senior[19].

Situația economică precară a acestora a făcut ca ei să apară în izvoarele timpului cu denumirea de „liberi săraci". Totodată, capitularele epocii carolingiene căutau să împiedice organele puterii centrale să-i forțeze, prin diferite mijloace, să-și vîndă proprietățile. „Aceste presiuni care duceau la sărăcirea populației se făceau adeseori în mod indirect: de exemplu, li se impunea unor oameni liberi să plătească dări care n-aveau nici un temei juridic". De multe ori se recurgea „la un

[17] Dar cum mulți posedau, desigur, mai puțin de limita inferioară de 30 ha, acestora le rămînea obligația de a se asocia cîte doi sau mai mulți, pentru a trimite dintre ei un om la război, asigurîndu-i armamentul și echipamentul.

[18] O familie includea trei generații; ceea ce însemna că numărul membrilor ei putea fi de cel puțin 20—30 de persoane, — Repetăm că un *mansus* ca unitate de măsură varia de la o regiune la alta, în funcție de natura solului și de toate condițiile legate de productivitatea terenului respectiv.

[19] Iată textul unui formular merovingian înaintat seniorului, text indicativ pentru felul în care un țăran liber ajungea iobag: „Întrucît tuturor le este cunoscut că nu am cu ce mă hrăni și îmbrăca, am cerut mila ta, și bunăvoința ta mi-a dăruit-o, să încuviințezi să mă încredințez ție și să capăt sprijinul și ocrotirea ta. Acest lucru l-am făcut cu următoarea tocmeală: tu trebuie să mă ajuți și să mă ții atît în ce privește hrana cît și îmbrăcămintea, după cum voi fi în stare să te slujesc și să mă învrednicesc de prețuirea ta. Cîtă vreme voi fi în viață îți voi datora slujirea și ascultarea potrivite cu libertatea, și pentru tot restul zilelor mele nu voi fi îndreptățit să caut să fug de sub puterea și ocrotirea ta". (După G. Duby).

alt sistem pentru a sărăci un ţăran liber şi a-l împinge pînă la o asemenea stare de mizerie încît acesta, încărcat de datorii şi neputînd să mai reziste, să se hotărască să-şi vîndă proprietatea: era de-ajuns să fie obligat să presteze serviciu militar mai des şi un timp mai îndelungat decît prevedea legea; sau să fie condamnat la plata unor amenzi grele dacă nu se prezenta regulat la întrunirile tribunalului local, întruniri pe care slujbaşii statului obişnuiau să le convoace cît mai des" (Jan Dhondt).

Situaţia ţăranilor liberi se schimbă începînd din sec. XIII, cînd noile tehnici agricole ameliorează randamentul pămînturilor.

Ţăranii produc acum mai mult decît consumă, îşi vînd din ce în ce mai scump produsele, — deci ajung mai înstăriţi. Nu mai recurg la atelierele domeniului, ci la meşteşugari de la oraş, a căror tehnică progresează continu. (Ceea ce face, de asemenea, ca atelierele domeniului să treacă printr-o criză). În rîndurile ţăranilor se dezvoltă un artizanat familial rural (de ex., de textile). Colectivităţile de ţărani liberi asociaţi în comunităţi rurale obţin anumite drepturi. Îşi pot răscumpăra de la senior, cu bani, unele libertăţi. De pildă, nu mai sînt obligaţi acum să se folosească de moara, de teascul sau de cuptorul seniorului. Printre altele, îşi răscumpără şi dreptul de a se putea căsători în afara domeniului.

NOBILII

„În perioada carolingiană, omul liber care ocupa o poziţie înaltă era desemnat cu adjectivul *nobilis*. În jumătatea a doua a secolului al X-lea, nobilul se desemna cu apelativul *miles*. În realitate, acest termen înlocuia adjectivul *nobilis*, indicînd

Un nobil de cel mai înalt rang din sec. XV, Filip cel Bun, ducele Burgundiei în ţinută de Mare Maestru al Ordinului „Lîna de Aur"

categoria privilegiată sub raport social a nobilimii. Pe de altă parte, folosirea acestui termen — care indica un grad militar şi, într-o măsură, o poziţie de vasalitate — cu referire la o clasă socială, demonstrează că nobilii erau în general războinici călări, armaţi cu zale şi totodată vasali" (Jan Dhondt).

Fără a căuta originile nobilimii în epoci prea îndepărtate[20], în perioada merovingiană înalta aristocrație era constituită din consilierii intimi și din rudele cele mai apropiate ale regelui[20a], precum și din căpeteniile militare. Regii carolingieni îi vor învesti — cum am văzut — cu funcția (și cu titlul) de conte, de marchiz sau de duce, pentru a guverna cu depline puteri un teritoriu aflat sub autoritatea regală. Cei mai mulți dintre aceștia erau nobili din naștere[21]. Nobilimea carolingiană,

O doamnă din marea nobilime cu însoțitoarele ei. După o miniatură din sec. XV

formată din familii unite prin legături de familie și prin alianțe (și din rîndurile cărora regele își alegea nu numai conții, ci și episcopii și abații) nu-și datora favorurile decît serviciilor aduse regelui.

De un rang inferior acestora erau vasalii coroanei *(vassi dominici)*, cărora împăratul le conferise domenii întinse; sau viconții, suplinitorii și reprezentanții conților — îndeosebi în funcțiile judiciare, — care apoi își vor însuși, cu drepturi ereditare, și jurisdicția proprie asupra teritoriilor administrate; sau castelanii și, în fine, cavalerii. Ereditatea nobiliară se va definitiva cu adevărat în sec. XII. — Nobilimea nu era o castă închisă; funcțiile primite sau bogăția acumulată puteau asigura accesul în rîndurile ei. Mai tîrziu, însăși posesiunea unui feud va implica

[20] În aristocrația senatorială a Imperiului roman; în rîndurile celor mai apropiați tovarăși de arme pe care căpeteniile militare supreme ale vechilor germani îi recompensau cu domenii, sclavi și o parte din prada de război; sau în rîndurile membrilor suitei militare ale regilor longobarzi și franci.

[20a] „Marele fapt social ce caracterizează istoria statului franc în sec. VII a fost formarea unei aristocrații puternice. De origine gallo-romană, francă sau burgundă, această clasă deține importante patrimonii funciare, exercită puteri de comandă asupra oamenilor stabiliți pe pămînturile lor, posedă monopolul funcțiilor publice care se transmit ereditar între membrii săi. Familiile lor se înrudesc și tind să formeze o nobilime care, începînd de la mijlocul sec. VII, domină în mod absolut toate regiunile regatului franc. Și primii carolingieni își trag originea din această categorie" (R. Folz).

[21] Dar Carol cel Mare conferise titlul de conte și unora de origine modestă, — chiar și de foști sclavi eliberați.

şi titlul de nobil[22]. (Iar în urma Cruciadelor, acest titlu şi-l vor asuma chiar unii mari negustori). Aşadar, nu numai originile nobilimii sînt diverse, ci însăşi sfera noţiunii de nobil este largă.

Paralel cu evoluţia structurii clasei nobiliare se constituie, între secolele X-XII, ceea ce se va numi „sistemul feudal".

Din nobilimea de rangul al doilea făceau parte şi castelanii.

Castelul era simbolul puterii — politice şi militare, economice şi sociale — a celui care îl poseda, fie că acesta era regele, un nobil sau un senior feudal. În timp de război, castelul servea şi ca loc de refugiu pentru populaţia rurală din jur. Invaziile ungurilor şi ale sarazinilor făcuseră ca în sec. X numărul castelelor să crească considerabil. Între un castel şi altul puteau exista diferenţe enorme, în funcţie de situaţia patrimonială a proprietarilor lor. Regii şi principii — care posedau fiecare mai multe castele — instalau în fiecare un „castelan", care administra în numele lor teritoriul aferent castelului. Odată cu declinul puterii regale şi a principilor teritoriali, puterea efectivă rămîne în mîna castelanilor: ceea ce, în sec. XII, devine o situaţie curentă.

Castelanul îşi însuşise multe din atribuţiile şi privilegiile unui conte. Administra justiţia, încasa o parte din amenzi, precum şi din bunurile confiscate. Asigura ordinea publică, supraveghea efectuarea lucrărilor agricole, distribuirea produselor şi executarea îndatoririlor contractuale. Cînd se deplasa pentru a-şi îndeplini aceste atribuţii, satele unde se oprea trebuiau să-i asigure — lui şi întregii trupe care-l însoţea — găzduirea şi hrana. Locuitorii de pe domeniul pe care îl administra castelanul erau de asemenea obligaţi să-i pună la dispoziţie toate produsele necesare şi să-i asigure tot ceea ce ţinea de întreţinerea castelului. Ceea ce era mai grav era faptul că, abuzînd de puterea lui, castelanul sporea după bunul său plac toate aceste sarcini impuse ţăranilor săi — cuantumul taxelor şi amenzilor, natura şi cantitatea produselor, frecvenţa corvezilor, lucrările de fortificaţii, ş.a.m.d., — pe care documentele vremii le numesc „biruri nedrepte" *(malae exactiones)*.

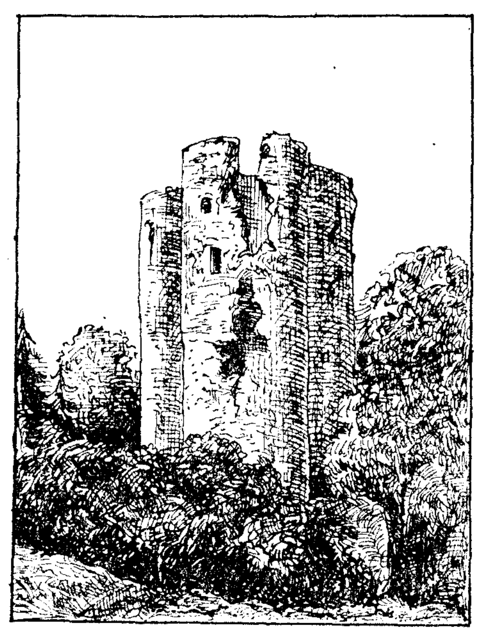
Aşadar, chiar începînd din sec. XI castelanul îşi extinde puterea asupra populaţiei din districtul său. Regele, principele sau contele nu dispun de o forţă eficientă pentru a interveni — şi castelanul rămîne cel care are efectiv posibilitatea de a asigura ordinea.

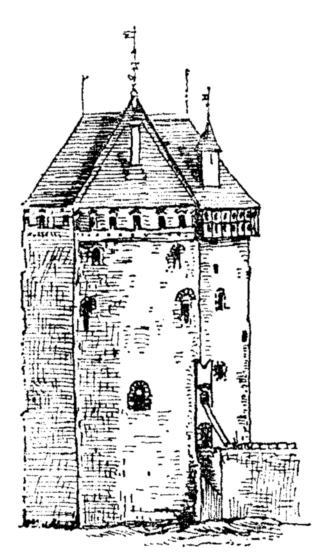
CAVALERII

Spre sfîrşitul secolului al X-lea, alături de grupul marilor proprietari — grup definit acum cu termenul *nobiles*, *nobiliares*, care indică poziţia lor de superioritate faţă de ceilalţi — există şi un alt grup (la început, separat de nobili), de războinici, *milites*. Cunoscînd bine tehnica de luptă, aceşti *milites* — care uneori n-au nici chiar condiţia juridică de oameni liberi — îşi oferă serviciile nobililor, aflaţi în conflict permanent între ei. Un *miles* luptă călare — — este deci „cavaler", călăreţ, — şi îmbracă o armură foarte costisitoare pe care i-o asigură (la fel ca şi caii necesari) nobilul în serviciul căruia se află.

[22] Contra acestei tendinţe din ce în ce mai accentuate, în Franţa un decret din 1268 prevedea că „ţăranii care şi-au cumpărat feude nu trebuie să fie socotiţi nobili". Totuşi, situaţia se mai atenuează: printr-o ordonanţă din 1275, regele decide că un ne-nobil care cumpără un feud nu poate deveni nobil decît dacă plăteşte o anumită taxă (de *franc-fief)*. În alte părţi, regalitatea, pentru a încasa aceste taxe sau pentru a-şi recompensa slujitorii, uzează de dreptul de a conferi unor ne-nobili diplome de înnobilare. „În felul acesta, regele îşi deriva din suveranitatea sa dreptul de a schimba categoriile sociale din regatul său" (J.-Fr. Lemarignier).

Calitatea de cavaler și cea de nobil nu s-au identificat niciodată complet. A fi nobil și a fi cavaler erau două situații care se întrepătrundeau, se completau, dar nu se identificau total. Cavalerii constituiau un corp nou, o nouă nobilime, de rang inferior. Ceea ce îi separa de vechea, de autentica nobilime, era originea ne-nobilă a familiei cavalerului. Nobili care să nu fie și cavaleri erau foarte puțini; în schimb cavalerii, sau erau nobili, sau aspirau să intre în rîndurile nobilimii. Și vor intra

Donjonul castelului d'Étampes, din sec. XII. Starea actuală. — Același donjon, în reconstituirea lui Viollet-le-Duc

foarte frecvent, prin legături matrimoniale, mai ales în Franța și Anglia; mai puțin în Germania, unde cavalerii vor rămîne o categorie distinctă de nobilime și dependentă de aceasta.

Privilegiile înseși de care se prevalau cavalerii erau, la origine, privilegii pe care le aveau și nobilii. Privilegii militare: numai cavalerul avea dreptul să poarte lance, spadă și armură. Privilegii judiciare: cavalerul nu putea fi judecat de justiția seniorială, decît de cea feudală. Privilegii fiscale: cavalerul era scutit de dările de natură publică, și nu datora seniorului său decît un ajutor material în anumite cazuri excepționale[23]. În fine, privilegii de drept privat: cavalerul avea prioritatea de vîrstă *(droit d'aînesse)* față de frații săi în cazul succesiunii la feudul deținut de părintele său.

Ceea ce sporea prestigiul cavaleriei era ritul învestiturii[24], actul solemn în decursul căruia i se înmîna spada. Ceremonia — prezidată de un episcop care

[23] În Franța, aceste cazuri erau stabilite la un număr de patru: contribuții în bani pentru răscumpărarea seniorului căzut prizonier, pentru cheltuielile necesare plecării în cruciadă, cele cu ocazia căsătoriei fiicei mai mari și cele cu ocazia armării de cavaler a fiului mai mare al seniorului.

[24] Spre deosebire de învestitura unui cavaler, învestitura unui vasal de intrare în posesiunea unui feud comporta o altă ceremonie: suzeranul îi remitea vasalului un obiect simbolic (un baston, o lance, o spadă, o creangă, o brazdă de pămînt, etc.), care reprezenta feudul cu care vasalul era învestit.

binecuvînta spada viitorului cavaler — avea loc cu ocazia uneia din marile sărbători (Paşte, Crăciun, Rusalii), sau a unor evenimente ca: naşterea unui copil regal, căsătoria unui principe, împăcarea între doi suverani, ş.a. Cea mai glorioasă ocazie era armarea unui cavaler pe cîmpul de luptă, înainte sau după terminarea victorioasă a bătăliei.

Cavaleria — instituţie care a intrat în cadrul sistemului feudal în jurul anului 1000 — era accesibilă (teoretic) oricărui tînăr creştin. În realitate, de pe la mijlocul

Cavaler francez din sec. XII. — După o sculptură din Catedrala din Reims ⟵

⟶ Cavaler german din sec. XII. — După un manuscris german din acelaşi secol

sec. XII tendinţa era ca aproape toţi cavalerii să fie recrutaţi dintre fiii de cavaleri şi să formeze astfel o castă ereditară. (Dealtfel, costul cailor cavalerului, al întregului său echipament militar, cheltuielile pe care le implica ceremonia armării, viaţa de lux şi de plăceri pe care o ducea un cavaler, nu erau pe măsura posibilităţilor economice ale oricui. Un cavaler trebuia să trăiască din veniturile unui consistent patrimoniu personal (obţinut prin moştenire, sau — de multe ori — printr-o căsătorie cu o moştenitoare foarte bogată), ori să se bucure de generozitatea unui mare senior. — Înainte însă de a ajunge pînă la momentul solemn al armării sale, viitorul cavaler trebuia să treacă printr-o foarte îndelungată şi foarte grea perioadă pregătitoare, în timpul căreia îşi făcea ucenicia armelor[25].

Toţi cavalerii erau egali între ei: de drept, dar nu şi de fapt. Exista o categorie de cavaleri săraci, care primeau totul (întreţinerea completă, caii, armele, echipamentul) de la cei în serviciul cărora se aflau — un rege, un conte, un principe, un duce, etc. Cînd nu îşi găseau asemenea protectori puternici, bogaţi şi generoşi, cavalerii se constituiau în bande turbulente (adeseori chiar sub conducerea unui fiu de principe sau de conte), mereu pe drumuri, în căutare de aventuri — uneori deloc onorabile, — angajîndu-se ei cei dintîi într-o cruciadă care se pregătea, sau oferindu-şi serviciile seniorilor organizatori de turniruri.

Cavaleria nu era doar un fel de viaţă, ci şi o etică.

Oamenii Bisericii — care au căutat totdeauna să tempereze brutalitatea moravurilor medievale şi care aveau strînse legături permanente cu nobilimea seniorială

[25] Pentru viaţa cavalerilor şi turnirurile cavalereşti, vd. *infra*, pp. 529—531 şi cap. final „Viaţa cotidiană".

— au contribuit la formularea unei asemenea etici. Într-o epocă de conflicte războinice aproape neîntrerupte între feudali, de abuzuri și silnicii ale căror victime erau în primul rînd țăranii, Biserica și-a propus să apere populația pașnică, impunînd instituției cavaleriei o doctrină fundamentată pe îndatoririle sociale legate și de morala creștină: instaurarea dreptății, datoria de a apăra și ajuta pe cei slabi și nevoiași, iubirea de aproapele și menținerea unei stări de pace. În acest sens, Biserica a promovat și a desfășurat o activitate de o importanță socială incontestabilă[26].

Pe baza acestor principii, în sec. XI s-a formulat un cod ideal, nescris, al cavaleriei. Preceptele lui — variind apoi de la o epocă la alta[27] — vor impune cavalerului și alte imperative: lealitatea și respectarea cuvîntului dat, ascultarea datorată Bisericii, apărarea religiei, a creștinătății (de unde, exaltarea idealului de cruciadă), a oamenilor Bisericii și a bunurilor ei. — Dar un *adevărat* cod al cavaleriei n-a existat — decît în formularea pe care i-a dat-o literatura curteană, poezia trubadurilor și romanele cavalerești ale sec. XII și XIII. În această perspectivă, cavaleria apare mult idealizată. Or, între modelele literare din sec. XII și realitatea cotidiană, deosebirea era enormă.

CLERUL

În sec. XII și următoarele, apare din ce în ce mai des formula „celor trei ordine" imuabile în care este împărțită societatea — *bellatores*, *oratores*, *laboratores:* cei ce luptă, cei ce se roagă și cei ce muncesc; adică, nobilimea, clerul și restul populației (țăranii, meșteșugarii, negustorii, etc.). Aceste trei categorii sînt inseparabile una de alta, pentru că fiecare condiționează și asigură activitatea celorlalte două. Ultima categorie — singura productivă — este „firesc" (conform ideologiei dominante) să le întrețină pe celelalte, pentru că prima o apără cu armele, iar cealaltă, rugîndu-se pentru mîntuirea oamenilor...

Dar dacă clerul, prin privilegiile de care se bucura, era o categorie juridică bine definită, în schimb nu era o categorie socială omogenă. Membrii săi prezentau o mare diversitate de condiții — sub raportul prestigiului social și spiritual, al situației economice, al puterii politice și al felului de viață pe care o duceau. Nici față

[26] Marea mișcare pentru menținerea unei stări de pace — și care a durat un secol, extinzîndu-se în Franța, Germania și sudul Italiei, — inițiată și organizată de Biserică prin conciliile sale, a început în 990, în Aquitania. În Franța (mai ales în sud), episcopii și abații hotărăsc — în prezența seniorilor și a țăranilor — să depună toate eforturile pentru a pune capăt violenței. Seniorii se legau prin jurămînt să se abțină de la orice acțiuni războinice patru zile pe săptămînă (de miercuri seara pînă luni dimineața) și în anumite perioade ale anului: așa-numitul „armistițiu al lui Dumnezeu". De asemenea, se obligau să nu aducă pagube bunurilor Bisericii, mănăstirilor și țăranilor, și să renunțe la acte de brutalitate față de cei slabi și fără apărare (femei, copii, bătrîni, oameni ai Bisericii, țărani, negustori, meșteșugari, ș.a.), comportare indicată ca „pacea lui Dumnezeu". Sistemul de sancțiuni prevăzute se reduceau doar la excomunicare, anatemă, sau la alungarea de pe teritoriul diocezei, încît, practic, rezultatele mișcării n-au fost prea importante. Dar faptul în sine era un fenomen istoric nou; căci această acțiune, care „și-a primit impulsurile fundamentale de la masele populare", a fost „prima mișcare care s-a desfășurat pe baza unui spontan angajament individual, dincolo de cadrul organizatoric al puterilor politice dominante" (Jan Dhondt).

[27] În Germania, literatura curteană formula drept ideal slujirea cu credință a Bisericii — deci a lui Dumnezeu —, a suzeranului și a femeii *(Gottesdienst, Herrendienst, Frauendienst).*

de condiţiile laicilor în general, lumea ecleziastică nu era totdeauna clar şi precis definită[28].

Modestul paroh de la ţară se afla într-o stare economică nu cu mult mai bună decît a ţăranilor. Trăia din partea care îi revenea din dijma datorată de ţărani Bisericii pentru scopuri de binefacere (dar pe care de regulă şi-o însuşea seniorul), şi nu arareori lucra şi el la cîmp, ca orice ţăran, pe parcela dată bisericii. De obicei erau, dacă nu totdeauna chiar analfabeţi (în Evul Mediu timpuriu), în orice caz

Cavaler englez din sec. XIII. Desen după o lespede de mormînt din biserica din Surrey (Anglia) ←

→ Cavaler polonez din sec. XIII. După un sigiliu polonez din acelaşi secol

erau destul de ignoranţi; iar ca viaţă familială, cei necăsătoriţi trăiau adeseori în concubinaj. (Biserica romană, catolică, a impus celibatul preoţilor abia în sec. XI). Parohia i-o încredinţa seniorul — care putea şi să i-o retragă. Cît despre imensa mulţime a călugărilor, aceştia trăiau în condiţii mai bune în mănăstirile lor, bogat înzestrate şi bine administrate.

Clerul de la oraşe — canonicii de pe lîngă catedrale, sau clericii de la curţile episcopale — aveau, evident, o pregătire teologică (şi intelectuală), o poziţie socială şi o situaţie economică superioare. — În vîrful piramidei ierarhice ecleziastice se aflau înalţii prelaţi: abaţii mănăstirilor, episcopii şi arhiepiscopii.

Prin situaţia lor economică şi prin poziţia lor socială, aceştia se situau la nivelul marilor seniori feudali. Patrimoniul Bisericii creştea continuu. Pentru administrarea şi pentru paza întinselor lor domenii, abaţii şi episcopii aveau în subordine atît intendenţi laici, cît şi vasali militari cu trupele lor. Episcopul el însuşi era adeseori şi comandant militar[29].

[28] Ierarhia ecleziastică comporta şapte grade sau ordine, patru minore şi trei majore. În ordinele minore intrau: sacristanul (care ţinea în ordine biserica, obiectele şi veşmintele de cult), lectorul (citea în timpul slujbei textele edificatoare), exorcistul (acesta căuta, prin rugăciuni, să-i vindece pe cei „posedaţi de diavol") şi acolitul (care îl ajuta pe preot, aducîndu-i obiectele rituale cînd oficia mesa). Ordinelor majore le aparţineau clericii care îndeplineau funcţiile liturgice superioare: subdiaconul, diaconul şi sacerdotul, — fiecare cu atribuţii specifice. Sacerdoţii erau de două grade: preoţii şi episcopii. — Un tînăr devenea „cleric" prin actul ritual pregătitor al *tonsurii* (tăierea părului în creştetul capului). Încă din primele secole ale creştinismului, preoţii purtau părul foarte scurt; iar călugării, în Occident, în semn de umilinţă, îşi rădeau capul complet.

[29] Tradiţia aceasta va continua mult timp: în sec. XVI încă, însuşi papa Leon X (fiul lui Lorenzo Magnificul) lua parte la război, îmbrăcînd armura.

Au existat cazuri cînd scaunul episcopal se transmitea din tată în fiu (cum s-a întîmplat la Nantes, în sec. XI). Dar, după normele canonice, un episcop trebuia să fie ales de preoții și de credincioșii eparhiei (iar un abate, de călugării respectivei mănăstiri). În realitate, împărații epocii carolingiene și post-carolingiene, urmînd exemplul ultimilor împărați romani din Occident (și în special, exemplul Imperiului roman de Răsărit), numeau ei în mod direct episcopii. (Iar abații erau adeseori numiți de fondatorul respectivei mănăstiri, sau de urmașii acestuia).

Cavaler italian din sec. XIV. După o frescă din Campo Santo (Pisa)

Dealtminteri, în sec. X și la începutul celui următor, pînă și papii erau aleși de împărat. Dar nu numai împărații se prevalau de acest drept. În sec. XI, contele Wifred de Cerdagne i-a numit episcopi pe patru din cei cinci fii ai săi, dîndu-i fiecăruia cîte o eparhie. În Germania, măcar împărații alegeau și numeau ca episcopi persoane de o anumită cultură și cu o vocație corespunzătoare acestei misiuni; dar în Franța, în același sec. XI, regele vindea în mod deschis scaunul episcopal celui care oferea mai mult. — E adevărat că împăratul îi dădea episcopului învestitura, înmînîndu-i cîrja episcopală (iar mai tîrziu, și un inel); dar autoritatea spirituală nu i-o putea conferi nici o putere laică, decît consacrarea liturgică. În schimb, împăratul îi pretindea să îndeplinească actul ritual de supunere, „omagiul". (Supunere pe care și seniorul rural i-o pretindea parohului său).

Odată cu fracționarea puterii monarhice, cu apariția principatelor regionale, a comitatelor și ducatelor independente, dreptul de a numi un episcop — cu toate abuzurile aferente acestei prerogative — și l-au rezervat principele, contele sau ducele.

Ceea ce s-a întîmplat de regulă în Franța; și mai puțin, sau deloc, în Germania, unde împăratul își rezerva în exclusivitate dreptul de a-i numi pe episcopi, alegîndu-i nu numai după pregătirea sau vocația lor, ci și după capacitatea lor de buni administratori, de oameni politici, de diplomați abili, sau de militari energici. Contele Bruno Egisheim-Dagsburg, de pildă, fusese numit papă — Leon IX (1049-1054) — pentru că era un reputat comandant militar. În eparhiile mai sărace, suveranii germani obișnuiau să numească episcopi oameni foarte bogați, proprietari ai unor domenii întinse. Întotdeauna însă suveranii primeau din partea noului episcop un dar de mare preț; un obicei care în curînd va deveni o obligație

Începînd din sec. XIII (deci după un secol de la Concordatul din Worms), aceste prerogative și abuzuri ale puterilor laice au dispărut și în Germania. De acum încolo episcopii nu vor mai fi numiți, ci aleși de un colegiu compus din canonicii catedralei din orașul de reședință episcopală.

REPUDIAȚII

La marginea societății se aflau cei care nu posedau nimic, nu lucrau deloc, nu erau întreținuți nici de familie (căci de regulă nici n-aveau familie), nici de un stăpîn, decît — mai tîrziu și într-o prea mică măsură — de mila unei mănăstiri sau, mai rar, a unui bogat laic: cerșetorii, vagabonzii, leproșii și debilii mintali. Abia către sfîrșitul secolului al X-lea apar primele confrerii cu scopuri caritative, care în următoarele două secole se întîlnesc în mai multe orașe, unde burghezii bogați fondează spitale sau aziluri destinate cerșetorilor și bătrînilor neputincioși rămași fără familie.

Unul din aspectele cenușii ale societății medievale occidentale îl oferă mulțimea celor care, fără să aibă o reședință stabilă, vagabondează dintr-un loc într-altul: călugări care și-au părăsit mănăstirile, sclavi fugiți de pe proprietățile stăpînilor, pustnici fanatici, jongleri care trec din castel în castel, tineri aventurieri (uneori chiar din familii senioriale), răufăcători de toate felurile organizați în bande, etc. În sec. XII, asupra multora planează suspiciunea de rebeli. După 1350, cînd se formează asociații bine organizate de cerșetori profesioniști, bandele de răufăcători se înmulțesc. Alcătuite fiecare din zeci și chiar sute de indivizi, erau conduse de căpetenii cu experiență, uneori războinici pricepuți, adeseori mici nobili decăzuți, care trăiau bine apărați, chiar de fortificații, în păduri, jefuiau convoaiele de negustori, de pelerini, de călători, luau ostateci pentru a fi răscumpărați cu sume mari. Din a doua jumătate a sec. XIV, orașele întocmesc liste, fac recensămîntul vagabonzilor, îi expulzează de pe teritoriul lor, sau iau măsuri să fie puși la muncă forțată. Ordonanțele regale prevăd pentru recalcitranți sau recidiviști pedepse grele — închisoare, expunere la stîlpul infamiei sau însemnarea cu fierul roșu.

În sec. XV, în Franța urmările Războiului de o sută de ani au fost dezastruoase. Satele erau continuu pustiite de armate și de bande de tîlhari, bine organizate, și de ucigași — „jupuitorii", cum li se spunea, — avînd în frunte și seniori, căpitani vestiți: pe contele de Ligny, pe bastarzii ducilor de Armagnac și de Bourbon, etc. Banditții furau copii, nu numai pentru a-i vinde sau a-i trimite la cerșit, ci și „pentru plăcerea sadică de a le tăia mîinile sau a le scoate ochii" (Albert Bayet).

În secolele XII și XIII, prostituția a cunoscut o perioadă de adevărată prosperitate în Franța (țară depășită în acest sens doar de Italia). Profesionistele erau comasate în cartiere speciale, din care n-aveau voie să iasă; dacă încălcau această dispoziție erau puse la stîlpul infamiei. Mai libere erau „cameristele", servitoarele angajate dealtminteri printr-un oficiu de plasare, și care practicau prostituția clandestină cu clienții hanurilor și birturilor.

În Evul Mediu tîrziu, cînd decăderea moravurilor s-a agravat la aproape toate nivelurile, racila prostituției s-a extins mai nestingherit — și în forme mai rafinate: marii burghezi vicioși din Italia și Germania (mai mult decît cei din Franța) căutau societatea cocotelor de lux. La Roma, marile curtezane formau o categorie de femei cultivate, elegante, capricioase și foarte bogate. „Triumful lor l-a însemnat acel Conciliu din Konstanz, din 1412—1418, în cursul căruia cardinalii și prelații au fost însoțiți de un regiment de 1.400 de aventuriere, mai frumoase și mai arogante decît cele mai înalte doamne ale timpului. A fost bătut atunci, și încă de

departe, vechiul record stabilit cu douăzeci de ani în urmă, la Dieta Imperială din Frankfurt din 1394, cînd ducii şi principii au trebuit să se mulţumească cu 800 de curtezane“ (M. Bardèche).

Delincvenţele şi crimele erau fenomene sociale generate de criza de autoritate. În general însă, mizeria cumplită se datora calamităţilor naturale, foametei (datorate şi unei agriculturi rudimentare), războaielor aproape continui între feudali[30], precum şi numeroaselor epidemii cauzate de lipsa de igienă şi de mizerie, — di-

Un cerşetor. După un manuscris din sec. XII. — Bibliothèque Nationale, Paris

zenterie, holeră, febră tifoidă, tifos exantematic, lepră şi ciumă bubonică[31]. Epidemiile şi războaiele au dus la o masivă depopulare şi chiar la dispariţia unor sate întregi. (În Provence, populaţia scăzuse cu 75%).

Efecte catastrofale a avut epidemia de ciumă bubonică[32] din 1348—1350. Oraşele trebuiau să construiască, pe cîmp, barăci izolate în care ciumaţii erau adunaţi, închişi şi hrăniţi. Consecinţele epidemiei au fost variate şi grave: casele părăsite erau jefuite, lipsa braţelor de muncă în agricultură sporea mereu lipsurile; în 1349, în Alsacia au fost masacraţi 2.000 de evrei învinuiţi de apariţia flagelului; s-a răspîndit cultul „sfinţilor vindecători“, fiecare din ei specializat în vindecarea unei anumite boli.

Aspectul cel mai dramatic al acestei lumi de repudiaţi îl prezentau leproşii şi debilii mintali.

Lepra — apărută în Occident în sec. XI, s-a propagat cu repeziciune între secolele XII-XV, după care a regresat — a impresionat puternic imaginaţia omului

[30] În Italia, situaţia devine extrem de gravă în urma invaziilor ungurilor, des repetate între 898—942. „Oraşele, castelele, satele, sînt abandonate; peste tot, episcopii rătăcesc trebuind să cerşească în loc să se roage“ — scrie, în sec. X, cronicarul Liutprand, episcop de Cremona. — La toate aceste nenorociri se mai adăuga şi o profundă decădere a moravurilor clerului şi călugărilor

[31] Între 1315—1367, săracii atinşi de lepră mureau de foame pe străzi; între 1340—1342 flagelul foametei şi al leprei s-a întins şi în sud, mai ales în Italia.

[32] Dispărută în Europa în sec. VI, ciuma a reapărut în 1347, pătrunzînd din Asia Centrală prin porturile mediteraniene; în acest an, navele genoveze venind din Marea Neagră au adus-o mai întîi în Sicilia, de unde s-a răspîndit şi în Occident. Prima carantină a fost instituită la Ragusa, în 1380. Alte oraşe interziceau intrarea pe teritoriul lor a celor suspecţi, iar pe cei bolnavi îi expulzau.

medieval, nu atît pentru că era o boală legată de carenţa alimentaţiei, cît probabil prin simbolismul ei biblic. După primele trei cruciade numărul victimelor leprei a crescut enorm[33].

Leproşii erau acuzaţi că fac vrăjitorii şi că otrăvesc fîntînile. Fiind consideraţi un pericol public, mulţimea prefera — ca o reacţie de autoapărare — să-i suprime. (În 1321, în Perigueux leproşii erau arestaţi şi arşi pe rug!). Din punct de vedere juridic, leprosul era lovit de moarte civilă: nu mai putea dispune de bunuri, trăia numai din pomană, nu avea drept de moştenire. — După marea foamete din 1315 „regele Filip V a organizat în toată Franţa o adevărată vînătoare de leproşi. Mulţi, după o mărturisire smulsă prin tortură, au fost arşi de vii" (Jan Dhondt).

ASISTENŢA SOCIALĂ

În faţa acestor nenorociri, societatea medievală n-a rămas pasivă. Spre onoarea ei, a luat măsuri de asistenţă socială, în diferite forme; şi în primul rînd, Biserica.

În Gallia merovingiană, episcopii trebuiau să-i viziteze şi să-i ajute pe cei aflaţi în închisori — şi să-i primească, să-i adăpostească şi să-i hrănească pe călători şi pe pelerini. Conciliul din Lyon din 583 le dădea în sarcină şi grija leproşilor. Biserica dispunea de bogăţii imense, pe care şi le justifica motivînd că îi serveau în mare parte pentru ajutorarea săracilor şi a bolnavilor. Dar după ce Carol Martel (şi apoi Pepin cel Scurt şi Carol cel Mare) au secularizat o mare parte din pămînturile episcopiilor şi mănăstirilor, Biserica n-a mai putut acorda acest ajutor decît într-o măsură mult mai redusă.

În diocezele lor, episcopii centralizau contribuţiile destinate ajutorării săracilor şi bolnavilor, distribuindu-le apoi prin diaconii şi diaconesele diocezei. În secolele X şi XI, numărul săracilor a crescut considerabil. Mănăstirile (îndeosebi cele benedictine) se ocupau de asistenţa săracilor, bătrînilor, văduvelor, orfanilor, bolnavilor, infirmilor, călătorilor şi pelerinilor, dîndu-le adăpost sau împărţindu-le zilnic hrană; iar periodic, îmbrăcăminte şi bani[34]. După benedictini, începînd din sec. XIII se consacră operelor caritative şi ordinele călugărilor „cerşetori" (dominicanii şi franciscanii).

Urmînd exemplul Bisericii, din sec. XI şi lumea laică înstărită se arată sensibilă la astfel de acţiuni filantropice, — începînd să înţeleagă (deşi într-un mod confuz) că asemenea acţiuni constituie şi o datorie a întregii colectivităţi. Contele de Metz, de pildă, clădeşte alături de castelul său o casă-azil pentru săraci şi pentru călători. Numeroase oraşe[35], şi chiar unii nobili, îl imită. — Dar, în nici unul din aceste cazuri

[33] Nu este exclus însă ca documentele timpului să fi inclus în această boală şi alte maladii ale pielei (vd. *infra*, p. 447, nota 40).

[34] O treime din veniturile enorme ale mănăstirii din Cluny erau cheltuite pentru opere de binefacere. Pentru a-i hrăni pe cei săraci şi bolnavi, într-o duminică abaţia a pus să se taie 250 de porci (prevăzînd un porc pentru 64 de persoane). Pentru a face faţă acestor nevoi, abaţia împărţea în fiecare an cam 2 000 de măsuri *(setiers)* de cereale. (Un *setier* era egal cu 106 litri de grîu, sau 312 litri de ovăz. Pîinea se făcea şi din ovăz), Veşmintele călugărilor, după un an de purtare erau împărţite săracilor.

[35] La lăsata secului, oraşele din Périgueux împărţeau săracilor 4 000 de pîini; iar de Rusalii, 6 000. În Spania, în sec. XIII oraşele — de ex. Valencia — distribuiau săracilor bani, de sărbători hrană (pîine, carne, orez); iar celor bolnavi, ajutorul alimentar li se ducea la domiciliu. (Totodată, cei ce simulau sărăcia sau boala erau urmăriţi şi expulzaţi din oraş).

„problema nu se punea în termeni sociali, adică impusă fiind de necesitatea unei transformări profunde a structurii societății, ci în termeni religioși" (J.-L. Goglin).

Spitalele și azilurile — instituții necunoscute antichității greco-romane — au apărut mai întîi, sub influența creștinismului, spre sfîrșitul sec. IV, în Cezareea. În Occident[36], primul loc de adăpost pentru călători și pelerini *(xenodochium)*, avînd uneori și o clădire separată rezervată îngrijirii bolnavilor *(nosocomium)*, a fost fondat la Lyon în 512, de regele merovingian Childeric. În același secol, azilul-spital fondat la Arles putea primi între 12-16 săraci și bolnavi. În sec. VIII sînt înființate primele aziluri pentru pelerini.

Conciliile impunînd episcopilor să se îngrijească de bolnavi, spitalele s-au înmulțit. Fiecare spital își avea regulamentul său și un epitrop, un administrator, numit de episcop sau de fondator. (Căci începînd din sec. VII chiar, și laicii au fondat aziluri sau spitale, îndeosebi prin lăsăminte testamentare). În secolele XII și XIII, spitalele și azilurile se înmulțesc. Laicii fondatori erau încurajați de regii Franței prin acordarea de diferite privilegii. Ajutorul dat de comunitățile de orășeni consta în terenuri, în subvenții și în sarcina pe care și-o luau de a administra așezămîntul. Spitalele-aziluri erau situate de obicei lîngă poarta orașului și rămîneau sub direcția superioară a Bisericii; dar administrația leprozeriilor era rezervată exclusiv „burghezilor", care îi solicitau pe concetățeni să contribuie la subvenționarea lor. Începînd din sec. XI, se constituie congregații și ordine călugărești care se dedicau asistenței călătorilor, pelerinilor și bolnavilor[37].

Spitalele erau scutite de dijmă. Bunurile lor provenite din donații, erau inalienabile. Toate orașele aveau măcar un azil-spital, pentru pelerini și pentru bolnavi. Comune la început, începînd din sec. XIV azilurile pentru călători și pelerini au fost, peste tot, complet separate de spitale. În spitale erau primiți tot felul de bolnavi, afară de leproși, paralitici, orbi, șchiopi și ciungi; care, fiind incurabili sau irecuperabili, nu erau socotiți în categoria bolnavilor. De asemenea, erau primite aici și femeile gravide sărace, precum și copii bolnavi. (Primul spital de copii a fost fondat în 1477, la Lille). Bolnavii — cîte doi sau trei într-un pat — aveau condiții igienice mediocre; masa în schimb era în general bună — iar asistența spirituală era asigurată permanent (capelă separată, sacerdot propriu, slujbe religioase frecvente). Remediile însă erau foarte puține, rezumîndu-se la siropuri, tizane și luări de sînge (operație făcută de bărbieri). În grădinile mănăstirilor se cultivau tot felul de plante medicinale. Medici, în spitale, nu existau (cu rarisime excepții); erau chemați doar în anumite cazuri și plătiți cu vizita. (Dar nu erau bine văzuți, din cauza cupidității lor).

În Evul Mediu, un spital-azil *(hospitalis)* era considerat o instituție ecleziastică, pus sub autoritatea episcopului. Îngrijirea bolnavilor rămînea în sarcina călugărilor și personalului mănăstirii, sau a unor confraternități laice fondate în acest scop. În sec. XII, se constituie confraternitatea caritativă a *beghinelor*, comunitate de văduve sau celibatare, dintre care cele mai bogate au fondat și spitale noi. (Începînd din secolele XV și XVI, locul *beghinelor* a fost luat de călugărițe dedicate practicii spitalicești.

[36] În 1339 orașul Florența avea 33 de spitale și aziluri pentru săraci, cu un număr de aproximativ 1 000 de paturi.

[37] Primul, a fost Ordinul Antoniților, fondat la Vienne pe la mijlocul sec. XI. În perioada cruciadelor, numărul lor — în Palestina și în Occident — a crescut. Cele mai importante au fost ordinele canonicilor și cavalerilor Sf. Mormînt, Sf. Ioan din Ierusalim, al Templierilor, al Teutonilor; în Spania, ordinele cavalerilor de Calatrava, de Alcantara, de Santiago; în Anglia, cel fondat la Coventry, etc.

În aceste comunităţi, de cîte 10-20 de persoane (prima comunitate de acest fel a fost fondată la Liège de preotul Lambert le Bègue), beghinele duceau o viaţă inspirată de regulile călugăreşti, dar fără să facă votul monahal. Locuiau în case individuale construite în interiorul unei incinte (aşa-numitele *beguinages); aveau* administraţia şi statutele lor proprii, purtau o uniformă stabilită de regulile lor, se dedicau unei vieţi pioase, îngrijirii bolnavilor, privegherii defuncţilor, lucrărilor de lenjerie, dantelărie, ceaprazerie, confecţionau ornamente bisericeşti, etc. Pu-

Un lepros ţinînd în mîna dreaptă huruitoarea cu care era obligat să-şi *semnaleze apropierea, pentru ca trecătorii să-l evite.* — După un vitraliu al Catedralei din Bourges (sec. XIII)

teau părăsi definitiv comunitatea dacă se căsătoreau, — în care caz şi luau înapoi întregul patrimoniu cu care intraseră în comunitate.

Beghinajele — al căror număr a crescut continuu în sec. XIII, fiind recunoscute şi susţinute de municipalităţi, *care le acordau privilegii,* la fel ca şi corporaţiilor — erau numeroase în toată Germania, în Alsacia şi — mai ales — în Belgia şi Olanda. (În oraşul Basel, numărul lor se ridica la 30; în Frankfurt — la 57; în Strassburg — la 60). *Beghinajul* din Gand număra — cu cele 18 comunităţi ale sale — peste 800 de persoane. Cel din Bruges — existent şi azi — era impresionant prin perfecta sa organizare.

În sec. XIV şi-au făcut apariţia şi orfelinatele. Aici însă condiţiile de viaţă erau mai precare. Băieţii, cînd împlineau vîrsta de 10-12 ani erau daţi la o meserie, la oraş. Cei mai înzestraţi obţineau uneori burse, spre a putea studia. Fetele erau ţinute ca ajutoare pe lîngă spitale, pînă cînd se căsătoreau. Copiii găsiţi puteau fi ţinuţi de spitale, dar nu erau primiţi în orfelinate[38]. Abia în sec. XV începe obiceiul de a se adopta copii părăsiţi de părinţi.

La începutul sec. XII se înfiinţează primele leprozerii (St. Lazare din Paris, la 1124). În dioceza Parisului, unde în 1150 erau 8 leprozerii, iar un sfert de veac mai tîrziu 20, la sfîrşitul sec. XIII numărul lor este de 53, pentru ca în 1351 să ajungă la 59. Spre sfîrşitul sec. XIV, numai în vechile departamente ale Senei erau 151. Cu două secole înainte, însă, numărul lor — pe tot teritoriul Franţei — ajunsese la aproape 2.000.

[38] Pînă în sec. X, cei care găseau copii abandonaţi îi puteau lua acasă, şi — dacă părinţii nu îi reclamau în termen de 3 luni — îi creşteau şi îi puteau vinde apoi ca sclavi.

Leprozeriile erau situate la 200—300 m de marginea satului, a mănăstirii sau a orașului. Unele erau foarte modeste: o casă cu trei încăperi, una pentru dormit, alta pentru a lua masa și o bucătărie; altele însă erau clădiri mari, destul de confortabile, și erau înzestrate cu păduri și terenuri agricole, pe care bolnavii continuau să lucreze. O leprozerie — totdeauna cu un număr de locuri limitat — era rezervată bolnavilor din satele vecine, sau celor care contribuiseră la înființarea ei. Separarea unui lepros de cei sănătoși era riguros observată și absolut obligatorie[39]. (Pînă în sec. XII, divorțul era impus în cazul îmbolnăvirii unuia din soți). Căsătoria era admisă numai între bolnavii de lepră. Soții — dacă numai unul era bolnav — nu puteau coabita; puteau însă lua masa împreună duminica (dar cu cele mai mari precauții).

Bolnavul trebuia să-și plătească singur întreținerea în leprozerie. Aici, putea cultiva și o bucată de pămînt pe care i-o dădea satul; nu avea voie în schimb să iasă în afara hotarului leprozeriei. Bolnavii lipsiți de posibilități materiale nu erau admiși într-o leprozerie; erau siliți să rătăcească din sat în sat și din oraș în oraș, cerșindu-și pîinea, obligați să poarte o îmbrăcăminte distinctivă, mănuși, și o huruitoare al cărei zgomot să-i anunțe prezența, pentru ca lumea să se ferească din calea lui.

EVREII

Într-o societate impregnată de ideologia religioasă cum era societatea medievală, cel ce nu aparținea religiei creștine era de asemenea repudiat. În această situație se aflau și musulmanii și evreii: sau trebuiau convertiți, sau trebuiau izolați de creștini — într-un fel sau altul — prin diferite măsuri.

În Spania, numărul musulmanilor rămași în regiunile recucerite (numiți *mudejares)* era în continuă creștere, pe măsură ce Reconquista avansa. Regimul sub care trăiau era destul de liberal: nu li se acordau funcții de înaltă responsabilitate, dar li se dădeau loturi de pămînt să le lucreze ca arendași *(aparceros);* li se permitea să se stabilească în orașe, să aibă judecătorii lor, și să-și păstreze moscheile. Pînă la începutul sec. XIII, și atitudinea clerului față de ei era tolerantă — în speranța de a-i putea converti. Abia după recucerirea întregii Peninsule musulmanii neconvertiți vor deveni indezirabili — și, în cele din urmă, expulzați.

Musulmanii din Spania reprezentau, totuși, o comunitate numeroasă și compactă. În unele regiuni, reprezentau chiar 35% din populație. În plus, aparțineau lumii islamice: o forță redutabilă.

Ceea ce nu era cazul evreilor.

[39] Cel care aflase de existența unui caz de lepră era obligat să-l semnaleze. (Denunțarea abuzivă era pedepsită cu excomunicarea). Leprosul era chemat în fața diocezei, — instanță care constata și certifica dacă într-adevăr avea lepră. (Lepra putea fi ușor confundată cu diferite eriteme sau leziuni pigmentare, ca: vitiligo, pelagră, micoze profunde, tuberculoză cutanată etc.). Pentru confirmarea diagnosticului, episcopul era asistat de persoane „competente", — de bărbieri, de medici, sau de leproși verificați. Izolarea definitivă a leprosului — considerat și numit „mort viu" — începea cu o ceremonie lugubră: se trăgeau clopotele, se pornea într-o procesiune, la biserică se făcea o slujbă a morților, urmată uneori și de un simulacru de înmormîntare, — bolnavul fiind coborît și ținut un timp într-o groapă, săpată în cimitir (cf. J.-P.Goglin).

După avatarurile suferite în Imperiul bizantin[40], evreii refugiați în Peninsula Iberică au găsit aici o primire bună[41] (cel puțin, pînă în a doua jumătate a sec. XII).

Pînă în sec. XI, o situație relativ bună au avut-o evreii și în celelalte țări din Occident. Ca grup, au avut mai puțin de suferit în timpul invaziilor barbare decît restul populației locale. Angajați în activități diferite meșteșugărești — precum și în agricultură, și ca marinari — erau cunoscuți îndeosebi prin activitatea lor comercială sub numele de „negustori sirieni". În perioada merovingiană, comerțul era în mîna lor. Mai tîrziu, comunitățile evreiești de pe aproape întregul teritoriu al Imperiului carolingian au avut o viață liniștită. Ludovic cel Pios le-a acordat diverse privilegii (deși acest fapt nu i-a putut apăra totdeauna împotriva măsurilor arbitrare ale seniorilor locali, — la fel ca pe creștini). Printre cei dintîi care i-a protejat a fost papa Grigorie I (590-604) — al cărui exemplu a fost apoi urmat de majoritatea succesorilor săi. Între secolele VII-XI s-au bucurat de protecția papală numeroși evrei din Italia, Franța, Spania, etc.

În schimbul unui impozit special, regii, conții și episcopii (care aveau interes să sprijine activitatea comercială desfășurată pe teritoriile lor) le acordau acte care le garantau drepturile. Pînă în sec. X, comunitățile evreiești se aflau instalate de regulă în regiunile mediteraniene. După care, numeroase grupuri de evrei s-au stabilit și în zonele septentrionale, în orașe mai importante (ca Paris, Troyes, Mainz, Speyer, Worms), unde comunitățile conduse de coreligionarii lor cei mai bogați și mai docți au fondat școli de studii superioare rabinice.

În această perioadă (secolele X-XII), situația evreilor era ambiguă. Pe de o parte, erau scutiți de anumite taxe și impozite, nu erau obligați să presteze serviciu militar, erau supuși unei jurisdicții proprii (tribunalele rabinice), trăiau neseparați de creștini, fără să fie concentrați în străzi și cartiere rezervate doar lor. Comunitățile evreiești din diferite țări mențineau între ele legături strînse, de solidaritate nu numai de natură religioasă sau de limbă, ci și de asistență socială: fapt care le era de un ajutor considerabil în activitatea lor comercială[42]. Nu practicau însă numai comerțul, ci și agricultura (în Bavaria, de pildă; sau în diferite regiuni din Franța); sau anumite meșteșuguri; sau medicina. Adeseori administrau marile domenii, — ale unor episcopi, de exemplu. — Pe de altă parte, erau și supuși unor restricții: n-aveau acces la funcții publice; nu puteau ține servitori creștini; căsătoriile cu creștini erau oprite; sau, nu puteau practica anumite profesiuni (mai ales în sectorul alimentar — ca brutari, măcelari, ș.a.).

[40] În 425 împăratul Theodosius II a abolit autoconducerea ebraică. Dar încă în secolul anterior evreilor le fusese interzis să facă prozelitism, să-și construiască noi sinagogi, să posede sclavi creștini și să ocupe funcții publice. Violențele (expulzări și masacre — în Alexandria, în 411, Antiohia, în 592, Ierusalim, în 603) și propaganda anti-evreiască s-au extins în sec. VII și în Occident — în special în Gallia, Spania, Italia Septentrională, — prin decretele care impuneau botezul coercitiv, sau interdicția impusă creștinilor de către conciliile Bisericii de a întreține raporturi normale cu evreii. Încît, mulți evrei au trecut la creștinism, iar alții s-au refugiat în regiuni periferice. — În acest timp, la Roma evreilor le era permis să aibă judecătoriile, rabinii, școlile și instituțiile lor. „Evreii nu trebuie să sufere o limitare a drepturilor care le-au fost recunoscute": sînt cuvintele papei Grigorie cel Mare, cu valoare de normă pentru prelații și monarhii creștini. Într-o vreme cînd Biserica avea de luptat contra schismelor și ereziilor, evreii au fost clasificați de Biserica romană ca tolerați, iar nu ca eretici.

[41] În sec. XII se cunosc cazurile a numeroși evrei care au deținut funcții înalte — juridice, administrative, chiar de comandanți militari— la curțile unor regi, conți și arhiepiscopi din Spania (precum și din sudul Franței; cf. R. Fossier, t.I).

[42] Activitatea lor comercială era de regulă restrînsă la comercializarea produselor locale, sau ale unor produse importate în cantitate mică (bumbac, aromate, ș.a.). Foarte rar această activitate era de amploare internațională — ca, de pildă, comerțul de sclavi în care, pînă în primii ani ai sec. X, aportul lor a fost substanțial.

Anul 1095, anul predicării și organizării primei cruciade, a însemnat o dată nefastă în viața evreilor din Occident. De fapt, cazuri de agresiune (grave, dar totuși sporadice) se semnalează și înainte de această dată.

Alimentate de rivalități economice și de invidii pentru protecția pe care unii nobili și episcopi le-o acordau, precum și pentru prospera situație economică pe care și-o cîștigaseră, persecuțiile au fost sprijinite și de absurde pretexte de ordin religios, ușor acceptate de masele naive. Evreii erau făcuți vinovați de marea foamete din 1033, de secetă, de cutremur, de boli, — de toate calamitățile naturale[43]; și chiar Sf. Mormînt din Ierusalim fusese distrus, în 1010, de califul al-Hakim cu ajutorul evreilor! Însuși conducătorul primei cruciade, Godefroy de Bouillon, anunța că nu va lăsa în viață nici un evreu. — Valul de persecuții s-a declanșat în 1095 cu episoade oribile de violențe — jafuri și tîlhării, incendierea caselor, masacre în masă. Bande de cruciați au devastat comunitățile evreilor din calea lor în multe localități din Germania, Franța, Boemia, cu toată împotrivirea și încercările episcopilor din aceste orașe de a-i apăra.

Papa a condamnat aceste persecuții. Împăratul german a luat măsuri să nu se mai repete în timpul celei de-a doua cruciade (1147).

Totuși, persecuțiile au continuat în diferite orașe, din Franța, din Spania, din Italia. Pentru a-și apăra interesele economice negustorii creștini au exploatat principiul adoptat de Biserică și care interzicea împrumutul cu dobîndă, — una din ocupațiile principale ale evreilor. În sec. XII, evreii au fost excluși nu numai din comerț, ci și din activitățile artizanale sau din profesiunile liberale. La aceste măsuri s-au adăugat altele: expulzări, confiscări de bunuri, ștergerea debitelor față de evrei, ș.a.m.d. Însăși poziția Bisericii s-a schimbat: Conciliul IV din Lateran (1215) decide ca evreilor să li se interzică să aibă servitori creștini, să împrumute cu dobîndă creștinilor, — și să fie obligați să poarte un semn distinctiv. Pentru a-i converti la creștinism, călugării dominicani au fost autorizați să predice în sinagogi. Adeseori evreii erau arestați în masă, sub acuze absurde, — de omucidere rituală, de profanare a ostiei, de otrăvire a fîntînilor în complicitate cu leproșii. În timpul epidemiei de ciumă din 1348 — de care erau făcuți răspunzători tot evreii, — numai în Germania au fost desființate aproape 400 de comunități evreiești. În sec. XII, în Anglia se înregistrează cazuri de masacre și de sinucideri în masă, cu sute de victime evrei. În Franța, de asemenea: în 1236, în Anjou și Poitou cruciații au masacrat 3.000 de evrei.

În sec. XIII au început primele expulzări în masă: din Anglia în 1290, din Normandia în 1296, din Franța în 1306. În Germania, stabilirea evreilor era limitată și ca durată și numeric. Au început emigrări masive din Germania în regiuni răsăritene — unde evreilor li se asigurau privilegii și liniște pentru a-și desfășura activitatea economică — în Boemia, în Moravia, în Polonia. În sec. XIV, populația evreiască cea mai numeroasă și mai prosperă din Europa era cea din Spania. Aveau aici comunități foarte bine organizate, protejate de regii Castiliei și Aragonului. Evreii *sefardim* — cum erau numiți cei din Spania — „numărau în rîndurile lor o mulțime de curteni, de diplomați, de perceptori de impozite, de medici, astronomi și traducători, care au făcut o carieră frumoasă în serviciul seniorilor lor; și de intelectuali, de la averroiștii declarați și de la exegeții biblici pînă la mistici rafinați, la poeți și la cei care au devenit renumiți pentru versiunile operelor filosofice și științifice ale autorilor arabi, cîștigîndu-și titlul de mediatori culturali ai Europei" (Jan Dhondt).

[43] În urma cutremurului din 1018, a fost executat un grup de evrei. În orașele Tours, Mâcon, Worms, ș.a., cimitirele evreiești au fost separate de cele creștine. În 1084, în orașul Speyer evreii au fost concentrați într-un cartier izolat: este data apariției primului ghetto *avant la lettre*.

Dar în secolele XIV şi XV, şi în Spania comunităţile evreieşti au început să sufere de pe urma antisemitismului care venea din Franţa, Anglia şi Germania, şi să intre într-o fază de dezagregare. În 1391 a fost proclamată o adevărată cruciadă împotriva evreilor, care a avut ca rezultat masacrarea a mii de evrei, în Andaluzia, Castilia, León, Aragon şi Portugalia; sau, convertirea forţată, pur formală, a sute de mii de evrei la creştinism. Aceşti convertiţi, care îşi puteau astfel exercita fără restricţii activităţile lor comerciale, diplomatice, de medici, etc. (dar care, pe ascuns, continuau să-şi cultive tradiţiile lor religioase şi culturale)[44], au dat un sprijin important consolidării monarhiei centralizate spaniole. Ostilitatea maselor însă, incitate de predicile călugărilor dominicani, de denunţuri, de rivalităţi, de invidii şi de anchetele tribunalului Inchiziţiei (instituit în 1481), s-a terminat cu expulzarea evreilor din Spania (1492), din Sicilia şi Sardinia (1493), din Portugalia (1496) şi din regatul Neapolelui (1510). O mare parte s-au refugiat în Italia, în special la Roma — unde evreii au găsit totdeauna protecţie[45], — apoi la Florenţa[46], la Veneţia[47], Mantova, Ferrara şi Milano.

Evreii emigraţi din Spania şi Portugalia în Imperiul otoman au fost bine primiţi, fondînd comunităţi înfloritoare la Constantinopol, Salonic, Brussa, Smirna etc. Cei persecutaţi în Germania şi în Europa Centrală au emigrat în Polonia, unde existau încă din sec. XIII comunităţi evreieşti prospere (şi unde lipseau elemente orăşeneşti calificate de negustori, zarafi, bancheri şi meşteşugari), devenind „nucleul evreiesc cel mai important, atît numeric cît şi economic, din Europa" (A. Bosisio). Aici, evreii au ocupat nu numai anumite cartiere, ci chiar oraşe şi sate întregi, extinzîndu-şi activităţile comerciale pînă în regiunile Mării Baltice, sau ale Mării Negre, — şi creînd o limbă, la început de comunicare, apoi şi literară (cu fond lexical şi gramatical predominant german-medieval), numită *idiş*.

În timp ce evreii din Germania (numiţi *ashkenazim)* s-au stabilit în Polonia, cei din Spania *(sefardim)* au emigrat în masă şi în Europa Orientală şi în cea Sud-Estică (şi, mai puţin în Franţa, Anglia şi Olanda). În Occident, în perioada Reformei şi a Contrareformei numărul *ghetto*-urilor s-a înmulţit[48]. În acest timp, în Europa Orientală şi Sud-Estică evreii au cunoscut din nou o viaţă de libertate, linişte şi bunăstare.

[44] Numiţi de creştini cu termenul batjocoritor *marranos* — „porci".

[45] În sec. XI, evreul convertit Baruch (devenit Benetto) fusese bancherul Sf. Scaun; el ajunsese capul renumitei familii romane Pierleoni, care l-a dat pe antipapa Anacleto II.

[46] În acest centru al filosofiei umaniste cultura ebraică va fi considerată un element esenţial al înţelepciunii antice (cum o dovedesc şi studiile lui Pico della Mirandola asupra *Cabalei)*.

[47] Aici, şeful emigraţiei evreieşti spaniole în Italia, Isaac Abrabanel, a predat ştiinţele biblice; iar Elia Levita, emigrat din Germania, a fondat o importantă şcoală de limba ebraică. — În Italia s-au refugiat şi evreii din Sicilia — care, sub regii normanzi, suevi şi aragonezi, se bucuraseră de importante privilegii.

[48] Cuvîntul *ghetto* — al cărui sens a devenit „respingere", „excludere" — a fost folosit mai întîi în 1516, indicînd cartierul de reşedinţă obligatorie a evreilor din Veneţia.

SOCIETATEA FEUDALĂ

Originile feudalismului. • Feudul. • Regimul vasalității. • Privilegiile și imunitățile. • Orașele. • Relațiile urbane. Formarea burgheziei. • Comunele. • Mișcările eretice. • Răscoale populare.

ORIGINILE FEUDALISMULUI

Fenomenul cel mai caracteristic, esențialmente definitoriu al vieții Evului Mediu a fost feudalismul. Pentru că feudalismul este, în același timp, un sistem de guvernare, de raporturi economice, de relații sociale și juridice, un mod de viață specific și un anumit mod de gîndire.

Sub aspect social și politic, feudalitatea este un tip de societate bazată pe legături de dependență de la om la om, avînd în vîrful piramidei o clasă de nobili războinici; o societate în care puterea publică, înainte aparținînd statului, acum se dezagregă într-o serie de instanțe autonome. — Privită sub aspect juridic, feudalitatea se definește prin obligațiile de supunere și de servicii din partea vasalului față de senior — care, în schimbul acestora, îi garantează protecția sa și îl „întreține“ acordîndu-i un feud.

Născută în sec. X (și continuîndu-și perioada „clasică“ pînă în sec. XIII inclusiv), în centrul vital al statului franc, pe teritoriul cuprins între Loara și Rhin, feudalitatea a fost instituția dominantă în toate țările formate prin dezmembrarea Imperiului carolingian (Franța — inclusiv Burgundia și Provence, — Germania și Italia), precum și în țările aflate sub influența acestora (Anglia, unele regate creștine din Spania, și statele constituite de cruciați în Orientul Apropiat). În alte țări, societatea medievală prezintă doar unele analogii cu feudalitatea Evului Mediu occidental.

Formele embrionare ale feudalității[1] — urcînd pînă în secolele VII și VIII — se regăsesc în societatea francă din perioada monarhiei merovingiene.

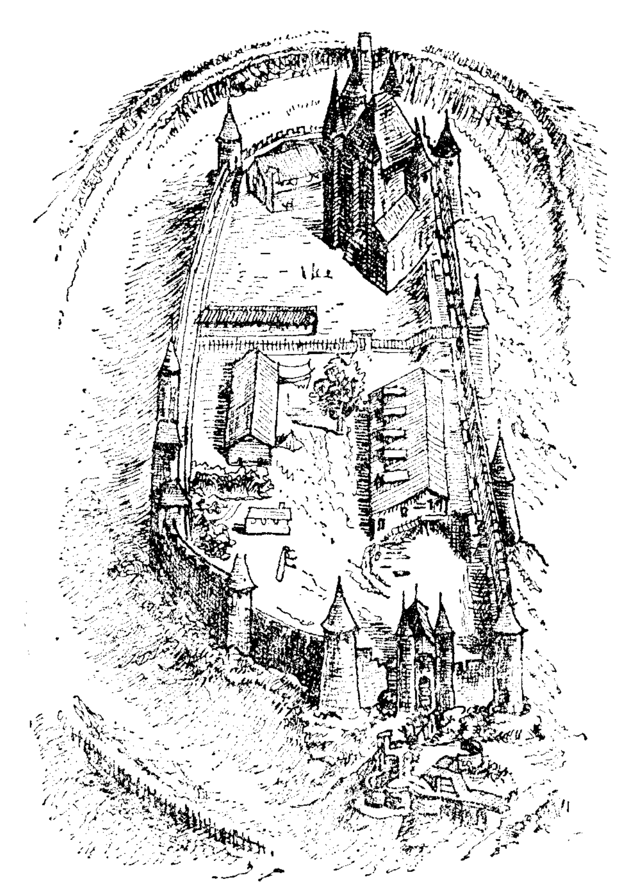
Regii franci acordau celor mai apropiați tovarăși ai lor de arme *(antrustiones)* — așa cum procedaseră și ultimii împărați romani cu membrii gărzii lor personale *(buccellarii)*, și vechii germani cu membrii suitei regale de războinici *(comitatus)*, și regii vizigoți sau regii longobarzi cu același grup de apropiați luptători de încredere *(gasindi)*, în scopul recompensării lor pentru serviciile aduse și în acela de a-și asigura și pe mai departe fidelitatea lor — terenuri întinse din teritoriile nou cucerite[2]. Dar numai francii merovingieni au instituit un sistem de relații — cu caracter juridic și social, politic și militar — de raporturi *personale* între cel care concede și cel căruia i se concede un feud, între seniorul feudal și vasalul feudal. Nu mai era vorba acum pur și simplu de o „recompensă“ cuvenită unui nobil pentru meritele sale militare, sau pentru funcțiile pe care le îndeplinea în fruntea unui

[1] Termenul *feudalitate* apare abia în sec. XVII, derivînd din adjectivul *feudal* — datînd din sec. XI, — care la rîndul său este legat de cuvîntul *feud*, folosit încă în sec. X (dar numai în forma latină *feoum). Feud* are un dublu sens: de concesiune în schimbul unor obligații reciproce, și de obiectul însuși al acestui act juridic, adică de pămîntul acordat vasalului.

[2] Cum însă domeniile regelui erau și ele limitate, Carol Martel (care nu era rege, dar acționa ca atare) a recurs la expedientul amintit mai sus: a confiscat vaste posesiuni ecleziastice (lăsîndu-le, formal, Bisericii, care continua să perceapă pentru ele o anumită rentă), împărțindu-le vasalilor săi. Carol Martel, învingătorul musulmanilor la Poitiers (732) motivase acest act ca fiind o recompensă pentru aportul în lupta contra „necredincioșilor“, — luptă dusă, în fond, pentru „apărarea creștinătății“: o motivație pe care Biserica nu putea să n-o accepte.

comitat ori a unei mărci de frontieră; nici de concesiunea unui *mansus* în anumite condiții de administrare și de exploatare stabilite în prealabil, deci de acea formă de dependență care dusese la constituirea regimului seniorial.

Senioria a precedat feudalitatea; iar calitatea și regimul vasalului feudal sînt fundamental diferite, inconfundabile cu cele ale vasalului seniorial. După cum, nici seniorul feudal nu trebuie confundat cu seniorul teritorial, — cel care concede un *mansus* și care exercită drepturile de autoritate, de putere publică pe teritoriul

Un castel feudal tipic din nordul Franței — Arques-la-Bataille, — construit în sec. XI de contele Guillaume d'Arques, unchiul lui Wilhelm Cuceritorul, Curtea donjonului este separată de cea în care se găsesc construcțiile anexe. Reconstituire

său. Distincția între cele două sensuri ale acestui cuvînt este cu atît mai necesară cu cît fenomenul feudal și fenomenul seniorial se află într-un raport strîns, — „căci aproape totdeauna un senior teritorial deține senioria sa ca un feud din partea unui senior feudal, al cărui vasal este" (J.-Fr. Lemarignier).

FEUDUL

În Imperiul roman, începînd din sec. III împărații acordau veteranilor sau barbarilor anumite loturi de pămînt *(beneficia)* în zonele de frontieră, în schimbul obligației de a presta serviciu militar. Regii franci merovingieni, de asemenea, își recompensau în același fel oamenii lor credincioși.

Dar adevăratul *beneficium* apare abia în perioada carolingiană, sub formă de concesiuni de pămînturi date de regi și împărat nobililor, oamenilor Bisericii, sau altor persoane, cu titlu de uzufruct; concesiuni care la început erau temporare, apoi devenite viagere. Beneficiarii — care ajung astfel vasali prin actul de supunere *(commendatio)*, de solicitare și de acceptare a protecției din partea donatorului, împărat sau rege[2a], îi datorau în schimb anumite servicii, în special militare. Beneficiile erau foarte adeseori asociate și cu anumite funcții sau demnități (de conte, de duce, ș.a.) — care erau, și acestea, nu numai viagere, ci rămîneau ereditare, — precum și cu anumite concesiuni de privilegii, de *imunități*.

Din sec. IX, aceste beneficii au devenit — fără ca să intervină în acest sens vreo hotărîre imperială — ereditare; iar în cursul secolului al XI-lea termenul *beneficium* dispare, pentru a fi înlocuit cu cel de *feud*[2b].

Un feud era deci o moșie (sau alte bunuri imobile) acordată în primul rînd, cum spuneam, în schimbul obligației de prestare a serviciului militar[2c]. — O altă obligație a vasalului era de a păstra feudul în starea în care îl primise; prin urmare, nu-l putea nici împărți, nici vinde — decît dacă plătea pentru aceasta suzeranului anumite drepturi. Cînd feudul era lăsat moștenire de către vasal, moștenitorul trebuia să fie recunoscut de suzeran ca vasal (prin actul ceremonial de învestitură) și să-i plătească un „drept de răscumpărare" *(droit de relief, de rachat)*.

Regimul privilegiilor sau al „imunității" (care era unul din privilegii), asociat adeseori acordării unui feud — regim care a constituit unul din elementele esențiale ale feudalității — considera feudul ca un domeniu pe teritoriul căruia slujbașii regelui nu puteau să perceapă dări sau impozite, nici să exercite dreptul de judecată sau orice alt act de autoritate. În felul acesta, au fost acordate posesorilor de feude atît drepturi feudale (ca urmare a posesiunii acelui feud), cît și drepturi senioriale, provenind din faptul că feudatarul își însușea importante drepturi politice[2d]. — Situația s-a complicat cînd un vasal ceda un lot din feudul său, devenind el însuși suzeranul unui vasal; sau, cînd un vasal deținea două-trei feude de la suzerani diferiți.

Feudele mai importante, mai mari[2e], dețineau și așa-numitele „drepturi de seniorie", de care marii feudali se prevalau adeseori abuzînd: dreptul de a porni război din inițiativă proprie, de a publica ordonanțe, de a împărți dreptatea, de a bate monedă, de a percepe tot felul de dări și de taxe; sau, dreptul exclusiv de vînat, de pescuit, ș.a.m.d. Însă marea majoritate a posesorilor de feude n-aveau „drepturi de seniorie".

În unele țări (ca Italia, sau ca Franța), anumite fapte anunțau — chiar începînd din secolele XII și XIII — apropiatul declin politic al feudalității. În Italia

[2a] Acest act, constînd în acordarea protecției și a sprijinului de către suzeran, crea un raport *personal* de dependență.

[2b] Din sec. XII, termenul era rezervat moșiilor date nobililor, în cadrul unei ceremonii de învestitură și comportînd „omagiul" vasalic. (Spre deosebire de terenurile acordate oamenilor de rînd, care erau scutiți de aceste acte ceremoniale).

[2c] Prin urmare, nu putea fi acordat unei femei, unui om al Bisericii sau unui om nedemn de a purta arme. Cu toate acestea, bisericile și abațiile puteau deține un feud, cu obligația de a pune la dispoziția suzeranului un soldat călăreț, cu tot armamentul și echipamentul necesar; iar începînd din sec. XIII, și un om de rînd putea beneficia de o asemenea concesiune dacă își plătea în prealabil dreptul de a poseda un feud *(franc-fief)*.

[2d] Încît regalității nu îi mai rămîne decît un drept teoretic: acela al suveranității; dar — efectiv — numai prin intermediul sistemului vasalității. Regele nu mai este acum decît *suzeranul* general.

[2e] În Franța, cele mai puternice state feudale (formate începînd din sec. X) erau: ducatele de Normandia, de Burgundia și de Aquitania; și comitatele de Flandra, Champagne, Bretagne, Anjou, Provence și Toulouse.

(precum și în alte țări), mișcarea comunală obține acum o serie de drepturi și de privilegii care limitau puterea seniorială. În Franța, regalitatea își restabilește poziția și autoritatea, limitînd competențele jurisdicției senioriale. Filip cel Frumos și regii următori vor interzice marilor feudali să bată monedă proprie și să încaseze noi taxe fără autorizația monarhiei.

Cu toate acestea, privilegiile aristocrației feudale vor fi abolite — și, pentru prima dată, în Franța — abia în 1789.

REGIMUL VASALITĂȚII

Violentele conflicte între regii merovingieni și nobilii regatelor Austrasia, Neustria, Aquitania și Burgundia, au dus la o gravă criză a autorității regale, la o stare de continuă nesiguranță și de anarhie. În asemenea împrejurări, feudalitatea răspundea unei stringente necesități. Era firesc ca cel mai slab și lipsit de apărare să caute să-și asigure protecția unui personaj mai bogat și mai puternic — deci care se bucura în societatea de atunci de un mare prestigiu.

În felul acesta, cel lipsit de apărare — vasalul — se încredința celui mai puternic — seniorul, — legîndu-se prin jurămînt să-i fie credincios, în toate împrejurările[2f]. La rîndul său, seniorul îi asigura protecția și întreținerea (care, în mod practic, se traducea prin acordarea unui feud). Aceasta era prima dintre formele de intrare în raporturi de vasalitate: la cererea vasalului. Cealaltă, era calea inversă: cînd un senior (în multe cazuri, chiar un rege), voind să-și asigure sau să-și sporească puterea — fapt pentru care avea nevoie de un număr cît mai mare de oameni credincioși lui — venea el să ofere unui viitor vasal un feud (sau o funcție remunerativă). În mod normal, angajamentele contractate de cele două părți erau pe viață — și (cel puțin teoretic) cu drept de a fi prelungite sau extinse și asupra urmașilor vasalului. Încît, de la început a apărut tendința ca feudul să rămînă ereditar[3].

Așadar, vasalul era posesorul unui feud acordat de un senior — devenit *suzeranul* său[4] — în schimbul fidelității absolute și a anumitor servicii personale *(auxilium* — ajutor militar și financiar; și *consilium* — serviciu de curte.) Îndatoririle vasalului erau: să dea ajutor militar ori de cîte ori i-o cerea seniorul (dar, în anumite condiții dinainte stabilite, în primul rînd privind durata campaniei); să-l accepte ca judecător al său — și să îndeplinească el însuși această sarcină dacă i se solicita, participînd oricînd i se cerea la întrunirile de la curtea seniorului[5]; să-l sfătuiască

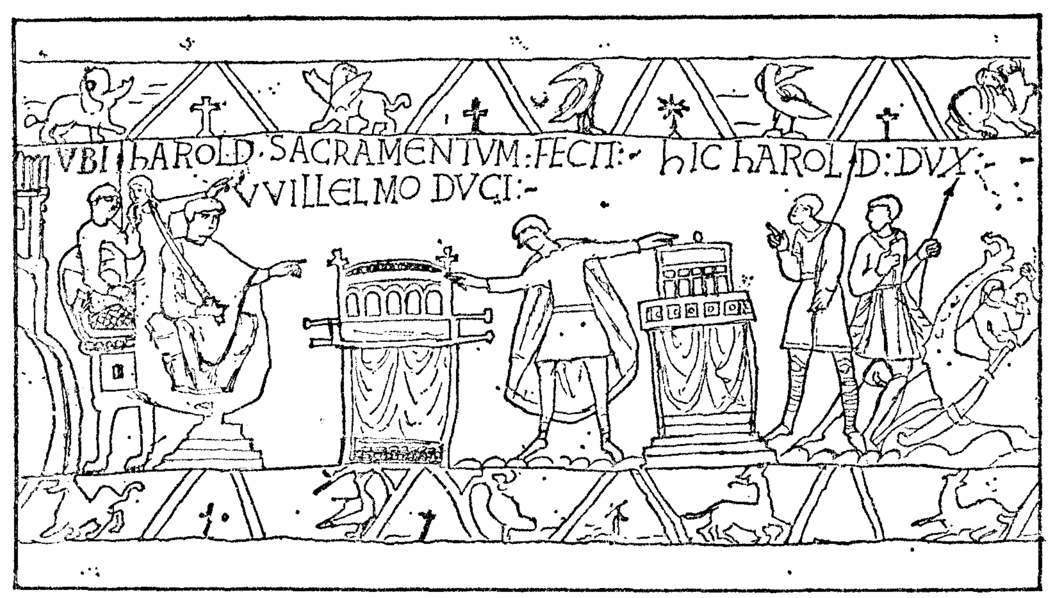
[2f] Primul exemplu clar, precis și tipic de vasalitate datează din 757, și se referă la ducele bavarez Tassilon, care îi jura credință și îi făgăduia serviciile sale regelui Pepin. Termenului *vassus* (și, după 850, dubletului său *vassalus)* i-a fost preferat termenul mai simplu de „omul lui..." (în înțelesul de „om devotat cuiva").

[3] În practică însă, lucrurile se puteau complica la infinit: cînd vasalul lăsa mai mulți moștenitori; cînd între aceștia puteau fi și moștenitoare; cînd moștenitorii erau direcți sau colaterali; cînd vasalul era deja vasal și al altor suzerani; cînd cei doi seniori suzerani ai vasalului-moștenitor erau dușmani între ei — și cînd, deci, vasalul devenea inevitabil trădător față de unul din ei.

[4] Cuvîntul *suzeran* derivă din lat. *superanus* — „superior". Termenul *feud* derivă din cuvîntul german *Fehu* (care a dat *Vieh* — „capete de vite"); iar *vasal*, din cuvîntul de origine celtică *vasus*.

[5] „Întrunirile curții feudale prezidate de senior au dat vasalilor numeroase ocazii de a interveni în favoarea unui alt vasal, lezat sau acuzat pe bună dreptate; în felul acesta, vasalii au avut posibilitatea de a-l pune pe senior în dificultate. Prin acest mijloc, mai mult decît prin oricare altul, vasalii au exercitat un real control asupra stăpînilor lor" (R. Fossier).

în diferite chestiuni, dacă seniorul aprecia că era cazul; și — în condițiile stabilite de cutumă — să verse seniorului o redevență în bani. În plus, cutuma stabilise patru cazuri cînd vasalul trebuia să-l ajute, cu bani sau cu daruri în natură: cînd seniorul pleca în cruciadă, dacă fusese făcut prizonier și urma să se plătească o sumă pentru răscumpărarea lui, cînd fiul cel mai mare al seniorului era investit cavaler, și cu ocazia căsătoriei fiicei mai mari a seniorului.

Jurămîntul de fidelitate. Wilhelm Cuceritorul primește jurămîntul de credință din partea anglo-saxonului Harold. Scenă de pe *Tapiseria din Bayeux*. Sec. XI.

Seniorul, pe de altă parte, era obligat să-l mențină pe vasal pe feudul pe care i-l acordase; să-l întrețină, cu toată familia, la curtea sa (aceasta, în cazul — rar, dealtfel, — că nu îi concedase un feud, ceea ce reprezenta echivalentul întreținerii); să-i facă dreptate și să-l apere în diferite feluri și situații[5a]. Violarea de către senior a acestor obligații putea avea drept urmare refuzul din partea vasalului a suzeranității seniorului și anularea ei.

Relațiile de vasalitate erau sancționate prin ceremonia omagiului și a investiturii.

Omagiul era actul solemn prin care vasalul se încredința seniorului ca „omul" său: vasalul, cu capul descoperit, îngenunchiat în fața suzeranului, își punea palmele împreunate între palmele acestuia; îi jura credință; după care, suzeranul îi spunea să se ridice, îl îmbrățișa, îl săruta pe gură și declara că-l acceptă ca „om" al său. Investitura era — în termenii dreptului civil — actul simbolic prin care unui vasal i se acorda posesiunea unui feud (sau a unei demnități, sau a unui beneficiu); consta în înmînarea de către suzeran a unui obiect simbolic, reprezentînd feudul acordat.

[5a] În primele timpuri ale feudalității, un vasal nu avea obligații decît față de suzeranul său direct. Dacă acesta era la rîndul său vasalul unui suzeran superior, vasalul nu avea obligații față de acela — decît în măsura în care i-ar fi cerut-o suzeranul său direct.

Vasalitatea tindea — prin ierarhia feudală astfel stabilită — să consolideze puterea regală şi coeziunea politică a statului. Ceea ce s-a şi realizat, cel puţin la început, cînd fragmentarea teritorială în seniorii independente a fost într-o bună măsură oprită de subordonarea de către marii feudali a seniorilor prin sistemul vasalităţii. Regele concentra în mîinile sale puterea politică prin faptul că el era nu numai suzeranul propriilor săi vasali, ci şi suzeranul suprem al vasalilor aces-

Omagiul feudal. Seniorul, stînd pe scaun şi înconjurat de vasalii săi, ia între mîini palmele noului vasal. Acesta este reprezentat — simbolic — cu alte trei mîini; cu o mînă se arată pe sine însuşi, iar cu celelalte două indică feudul primit (simbolizat prin spice de grîu). — Miniatură dintr-un *Sachsenspiegel* (începutul sec. XIV). Biblioteca Universităţii din Heidelberg

tora. Pentru a menţine această coeziune, Carol cel Mare a pretins tuturor supuşilor săi să-i jure fidelitate; totodată stabilise, în acelaşi scop, ca şefii marilor familii nobile, conţii, comandanţii mărcilor, ş.a. să devină vasalii săi, garantîndu-le în schimb apărarea bunurilor. Pentru un timp, prin sistemul vasalităţii puterea suveranului s-a menţinut.

În 877 împăratul Carol cel Pleşuv a trebuit să recunoască vasalităţii un caracter ereditar; fapt care a făcut ca autoritatea marilor feudali să crească şi, progresiv, să crească şi forţa economică a acestora în detrimentul autorităţii şi puterii regale. (Cînd s-a instituit un raport analog şi între vasalii regelui şi vasalii acestora, vasalitatea n-a mai fost un factor de coeziune politică). Cînd regele nu le-a mai putut asigura protecţia sa, vasalii nu s-au mai simţit obligaţi faţă de el (cu excepţia unor servicii), chiar dacă, formal, recunoşteau valoarea jurămîntului de fidelitate. Relaţiile de vasalitate dezvoltîndu-se în continuare în limitele puterii conţilor — care, devenind conţi ereditari, tind să fie cît mai independenţi — vasalitatea a sporit puterea şi autoritatea aristocraţiei. În secolele IX-XI, fărămiţarea feudală a subminat puterea regală. „În felul acesta, sistemul feudal conceput de monarhie în scopul propriei sale consolidări, a terminat prin a deveni un element de slăbiciune şi de dezagregare a unităţii regatului, mai ales cînd suveranii erau oameni prea puţin energici, cum au fost cei mai mulţi dintre succesorii lui Carol cel Mare" (A. Bosisio).

PRIVILEGIILE ŞI IMUNITĂŢILE

O altă componentă a feudalităţii o constituiau privilegiile feudale, între care, elementul fundamental al puterii feudale îl formau „imunităţile".

De obicei, „imunităţile" însemnau scutirea — parţială sau totală — de obişnuitele obligaţii fiscale şi judiciare. În primul rînd, „imunitatea" consta în faptul că posesorul unui feud era scos de sub jurisdicţia autorităţii statale. Prin acest fapt, puterea feudală s-a consolidat în detrimentul puterii centrale.

La începuturile feudalităţii a beneficiat de imunităţi îndeosebi Biserica. Clericii şi călugării puteau fi judecaţi numai de forurile juridice bisericeşti. În perioadele de decadenţă a puterii judiciare laice, chiar şi laicii recurgeau — voluntar, şi dacă ambele părţi erau de acord — la autoritatea judiciară a episcopului (aşa-numita *episcopalis audientia*). Mai tîrziu, cînd Biserica a devenit o foarte importantă forţă economică, împăratul sau regele au dat episcopilor sau abaţilor dreptul de a-i putea judeca, atît în cauze penale cît şi civile, pe toţii laicii de pe domeniile lor (drept rezervat, înainte, conţilor).

În domeniul fiscal, instituţiile bisericeşti, precum şi marii (sau mai puţin marii) seniori feudali au obţinut de la rege scutirea de anumite obligaţii, ca: dări pentru folosirea apelor, pentru pescuit, pentru exploatarea minelor, pentru construirea de mori şi de castele, etc. Aceste imunităţi puteau să devină active, — în sensul că o mănăstire sau un senior feudal erau nu numai scutiţi de a plăti regelui

Scenă reprezentînd învestitura cu feude de natură diferită. Un rege, pe tron, dă învestitura unui episcop şi unei abadese, înmînîndu-le un sceptru; iar seniorilor laici, remiţînd fiecăruia cîte un steag. — Dintr-un manuscris miniat *(Sachsenspiegel)*, de la începutul sec. XIV. Biblioteca Universităţii din Heidelberg

aceste dări, ci puteau să le impună ei înşişi, în beneficiu propriu, dependenţilor lor. — Deja senioriile pre-feudale deţineau situaţia de imunitate judiciară: cum prerogativele respective ale contelui nu se puteau — în mod practic — exercita, seniorul însuşi era şi judecătorul celor de pe domeniul său.

În felul acesta, statul feudal se reducea la o uniune de seniori feudali, fiecare cu vasalii săi. Puterea regelui rămînea aproape simbolică. Dar oricît de şubred era acest sistem, el se susţinea totuşi prin acest prestigiu simbolic al regalităţii: nici un conte, un duce sau un marchiz nu îndrăznea să-şi atribuie titlul de rege. Căci aceasta implica „indispensabila recunoaştere a lui ca atare şi consacrarea lui de către Biserică; pentru că titlul, şi demnitatea, şi funcţiile regale veneau direct de la Dumnezeu şi de la Biserică, instituţia care era executoarea pe pămînt a voinţei divine. Or, Biserica a fost extrem de prevăzătoare şi de avară în a concede titlul regal; şi, în acest sens, ea a contracarat cu putere tendinţele dezagregante, inerente sistemului feudal" (A. Bosisio)[6].

ORAŞELE

Vechile oraşe din timpul Imperiului roman au continuat să existe (deşi multe au dispărut), dar într-o stare deplorabilă. Monumentele şi edificiile publice căzuseră în ruină, populaţia scăzuse la abia cîteva mii de locuitori într-un oraş, perimetrul zonei locuite se restrînsese mult, iar activitatea meşteşugărească şi comercială dispăruse aproape complet. În timp de război, populaţia din împrejurimi se refugia în oraşele ale căror ziduri de apărare mai rămăseseră încă în picioare. În aceste centre urbane (cel puţin, în Italia, sudul Franţei şi Spania, unde existau oraşe din antichitate) locuiau şi mari proprietari funciari, împreună cu servitorii lor şi cu meşteşugarii de care aveau nevoie; aici primeau produsele necesare pentru trai, de pe domeniile lor situate în apropiere.

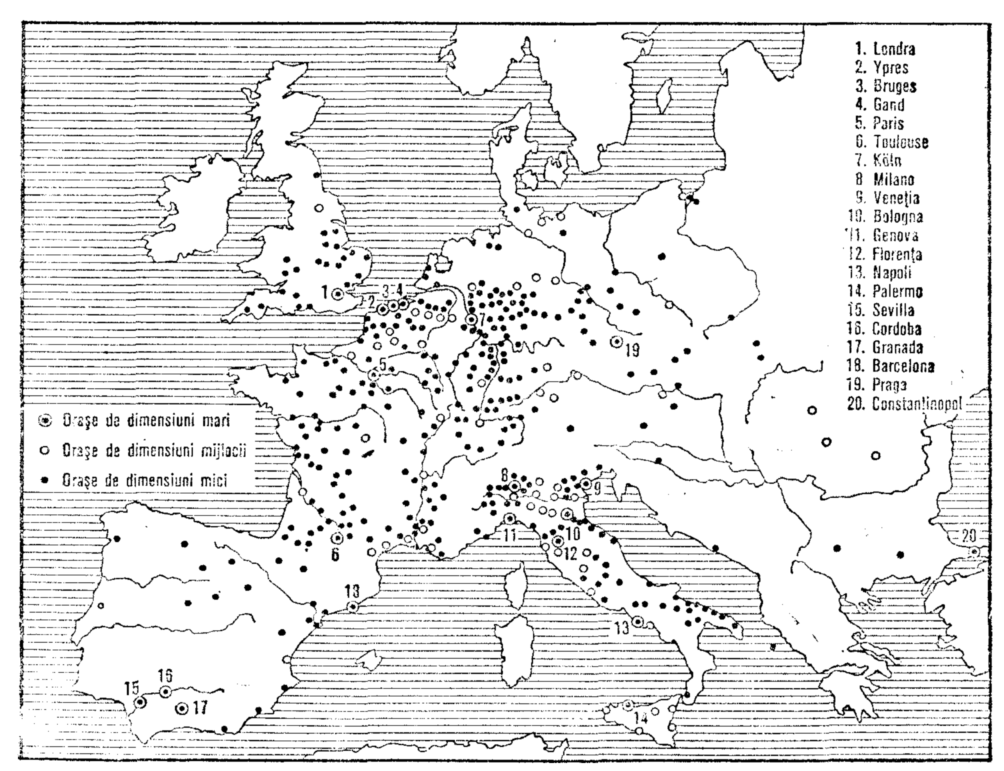
De obicei într-un oraş se ţinea, periodic, şi un mic tîrg, alimentat de ţăranii din împrejurimi şi de negustori ambulanţi, pentru locuitorii oraşului şi ale celor din satele vecine. Oraşele de reşedinţă ale episcopilor erau şi centrele de administrare ale respectivelor dioceze. Îl jurul episcopului erau numeroşii preoţi, diaconi, canonici, ai catedralei şi bisericilor din oraşe, cu mulţimea lor de servitori. — Aşezări fortificate şi centre administrative, — dar fără o populaţie activă de negustori şi meşteşugari, fără a avea personalitate juridică, instituţii proprii, organizare municipală: la aceasta se rezuma configuraţia oraşelor din regiunile mediteraniene ale Occidentului, rămase din timpul Imperiului roman. (Căci în aria extra-mediteraniană, — deci în nordul Franţei şi pe întreg teritoriul de la nord de Rhin şi de Dunăre, pînă în Polonia, în Rusia, în Scandinavia, — în antchitate nu existaseră oraşe).

În sec. VIII ia naştere un nou tip de oraş: burgul[7].

[6] Pe de altă parte, Biserica a apărat statul împotriva anarhiei feudale şi pentru că propriile ei interese îi cereau să sprijine autoritatea regală. Episcopii şi abaţii deveniseră şi ei seniori feudali, cu vasalii şi cu privilegiile respective; dar, neputînd fi seniori ereditari (căci nu se puteau căsători), întotdeauna la moartea unui episcop sau a unui abate se punea problema transmiterii ereditare a beneficiilor feudale — a căror succesiune o putea confirma numai regele, care le conferise.

[7] Termenul *burgus* — care la origine indica o cetate — este menţionat pentru prima dată în jurul anului 700. Denumind o aşezare avînd toate caracteristicile esenţiale ale unui *burg*, cuvîntul se generalizează începînd din anul 816. De la sfîrşitul secolului al IX-lea, numărul burgurilor creşte într-un ritm rapid. În textele din secolele X şi XI, burgul comercial apare cu denumirea de *portus*. Termenul „burghez" — *burgensis* —, locuitor dintr-un burg, apare numai către anul 1000.

Un burg se forma într-un loc favorabil circulaţiei (de oameni şi de mărfuri), unde negustorii şi feluriţii meşteşugari îşi puteau asigura o clientelă; deci în imediata apropiere (sau chiar în interiorul zidurilor) unui oraş[8], a unei abaţii mai mari sau a unui castel mai important, care aveau nevoie de cît mai mulţi meşteşugari şi de alte servicii. Paralel cu concentrarea negustorilor are loc şi afluxul meşteşugarilor în burguri. Activităţile unora şi ale celorlalţi erau strîns legate: negustorii procurau

Oraşele europene mai importante din secolele XIII şi XIV

fabricanţilor de stofe din regiunea flamandă lînă din Anglia, apoi le exportau produsele; în acelaşi fel erau legaţi negustorii de meşteşugarii care lucrau arama adusă tocmai din minele Saxoniei; sau, marmorarii din regiunea Tournai, ale căror cristelniţe artistic lucrate ajungeau pînă la Southampton sau Winchester; sau, ţesătorii de mătase din Lucca, aprovizionaţi de negustori cu materia primă adusă pe mare din Orient; sau, postăvarii din Milano ori din alte oraşe lombarde, etc.

Prin populaţia sa, prin caracterul şi funcţia sa pur economică, burgul era fundamental distinct de vechile nuclee urbane, de castelele sau de mănăstirile fortificate pe lîngă care se înfiinţase şi de pe urma cărora subzista. Căci activităţile comer-

[8] Oraşele de pe ţărmurile Mediteranei erau cele mai prospere, pentru că reluaseră şi intensificaseră raporturile comerciale cu lumea islamică. Dar, datorită activităţii comerciale intense a burgurilor, vechile oraşe din interiorul continentului (care pînă la înfiinţarea burgurilor rămăseseră consumatoare de produse locale) vor intra şi ele în marele circuit comercial cu ţări îndepărtate; totodată, vor da viaţă unor tipice industrii artizanale locale; sau, îşi vor investi micile capitaluri realizate în speculaţii financiare. Este cazul unor oraşe ca Milano, Asti, Piacenza — în nordul Italiei; sau ca Firenze, Siena, Lucca — în Toscana. Sau, a multor oraşe franceze — de la Paris pînă la Metz, Troyes, Verdun; sau — în regiunea germană — Basel, Strassburg, Speyer, Mainz, Worms, Köln, Augsburg, Bamberg, Nürnberg, etc. (cf. A. Bosisio).

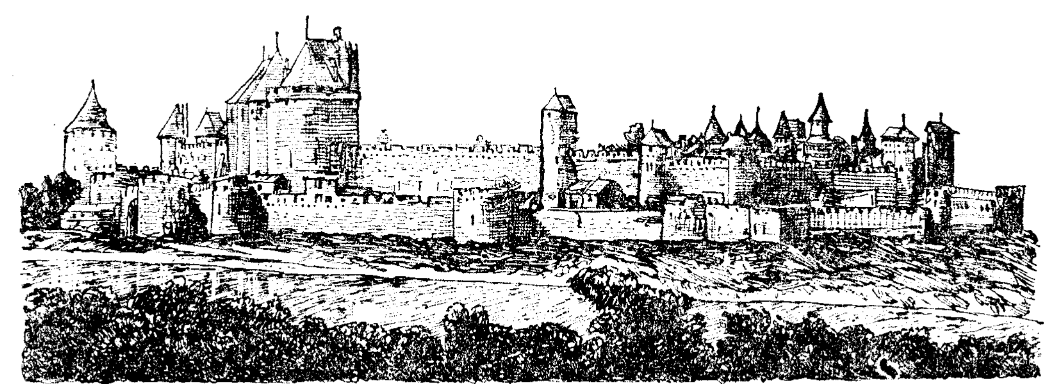
ciale și meșteșugărești — înainte, activități ocazionale și dependente de un feud — devin acum profesiuni de-sine-stătătoare.

Spre sfîrșitul secolului al IX-lea a apărut și un alt tip de burguri: autonome, independente de aceste centre de consum (vechile orașe, mănăstiri, castele). Iar în secolul următor, vor lua ființă „burgurile rurale", astfel numite pentru că se înființaseră în plin cîmp, departe de un centru precedent de consum.

RELAȚIILE URBANE. FORMAREA BURGHEZIEI

Noul tip de oraș, burgul, se organiza în jurul unei piețe centrale, destinată operațiilor negustorești; căci, cum spuneam, fondatorii unui burg, populația sa majoritară era formată din meșteșugarii specializați (care nu mai lucrează pentru curtea unui senior, ci pentru clienți) și mai ales din negustori (odinioară ambulanți, acum stabili), cu familiile, ajutoarele și servitorii lor. Pe lîngă aceștia, mai erau și zarafi, și giuvaergii, și mulți evrei care se ocupau în principal cu împrumutul cu dobîndă.

Cînd burgurile au luat avînt, nobilii și-au construit și ei aici case masive, din piatră, cu mai multe etaje, și cu turnuri imense, de 20, 30, 40 de metri[9]. Un exemplu celebru este orașul San Gimignano din Toscana, supranumit „orașul cu o sută de turnuri". Adesecori nobilii își investeau veniturile funciare în operații comerciale, — cum au făcut, de pildă, familiile nobile din Veneția sau din Genova, care s-au

Vedere generală a celebrului oraș fortificat Carcassonne. Donjonul, turnurile de apărare și reconstruirea celor două ziduri de incintă datează din secolele XII și XIII. Starea actuală

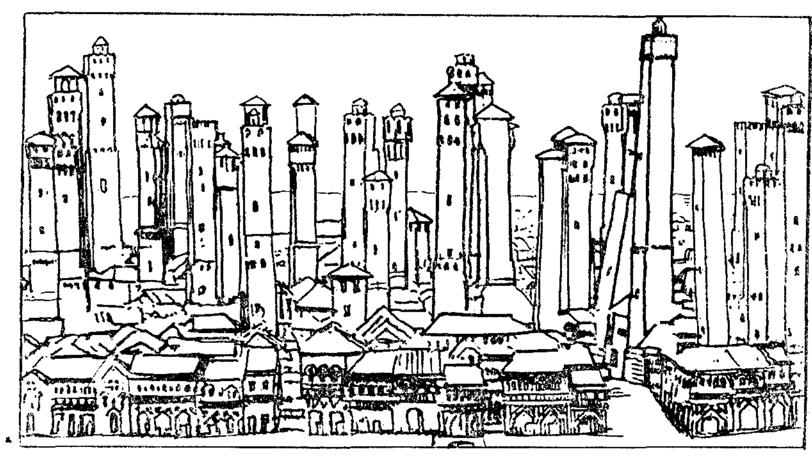
angajat în comerțul maritim la scară mare. — În schimb în nordul Europei nobilii s-au stabilit numai la țară, și abia către sfîrșitul Evului Mediu și-au construit palate luxoase în orașe.

Printre locuitorii unui burg, printre „burghezi"[10], se numărau și cei veniți din vechile orașe sau din castele, cei ce înainte fuseseră în serviciul episcopilor și abați-

[9] *Torre Azzoguidi* din Bologna, turn construit în sec. XII, are o înălțime de 60 m! Ambiția unei familii nobile era să-și construiască un turn mai înalt decît al celorlalte familii, — ceea ce îi sporea prestigiul.

[10] Termenul „burghez" *(burgensis)* apare pentru prima dată într-o cartă emisă de contele de Anjou în 1007. În acest act este prevăzută inviolabilitatea teritoriului unui oraș, eliberarea locuitorilor săi de orice servitute și interdicția ca abatele să îi supună vreunei dări. Totodată, sînt stabilite și amenzile pentru locuitorii care s-ar răzvrăti: ceea ce înseamnă că, dintru-nceput, „burghezii" erau priviți cu oarecare suspiciune, bănuindu-se că ar putea fi capabili și de reacții violente.

lor, sau al castelanului. Alții proveneau dintre iobagii fugiți de pe domeniul seniorului, sau din rîndurile țăranilor din apropiere care își părăsiseră gospodăriile, atrași de perspectivele pe care le oferea burgul unde puteau găsi mai ușor de lucru ocazional. — Nu toți „burghezii" renunțaseră la proprietățile lor rurale, de unde continuau să se aprovizioneze cu produsele necesare subzistenței; unii cultivau mici suprafețe horticole, sau vii, situate chiar în perimetrul burgului.

Orașul Bologna, cu numeroasele turnuri ale locuințelor seniориale, așa cum apărea în secolele XIII—XV

Aceasta nu însemna însă (cel puțin la început) că cei proveniți de la țară, chiar dacă acum se ocupau cu negustoria sau cu vreun meșteșug, s-ar fi eliberat în mod implicit de situația lor de dependență față de fostul sau actualul lor senior, — căruia continuau să îi plătească cuvenitele dări în natură, sau să îi presteze anumite servicii în perioada muncilor agricole. Căci toți orășenii erau supuși unor seniori — episcopul, abatele, castelanul, — care percepeau dările, impuneau serviciul militar, precum și anumite taxe negustorilor: tot atîtea drepturi senioriale care creiau un obstacol schimburilor comerciale.

Un oraș nu se definea numai prin aspectul său exterior, sau prin felul de viață al populației sale, ci, într-o mai mare măsură, prin statutul locuitorilor, prin „dreptul" lor, care îi diferenția din punct de vedere juridic de societatea supusă unei ordini tradiționale (cf. R. Delort).

Coeziunea societății citadine era cimentată de egalitatea lor juridică, de libertatea personală a tuturor. Pentru a-și salvgarda această libertate, pentru a-și consolida autonomia și stabili autoadministrația, orășenii trebuiau să obțină acordul seniorului lor — care, în orașele romane (ca Worms, Köln, Cambrai, Laon, sau în majoritatea orașelor italiene) era un episcop. De aici, o lungă serie de conflicte, din care în cele mai multe cazuri a ieșit învins episcopul.

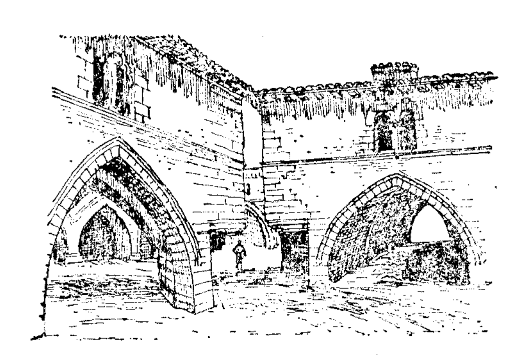
Alta era poziția seniorilor laici, care de regulă își aveau reședința la țară, pe domeniile lor, și veneau în oraș doar din cînd în cînd[11]. Ei acordau orașelor cu mai

[11] Filip August dispunea de 39 de orașe importante; iar împăratul german deținea, încă din secolul al XII-lea, drepturi senioriale asupra a 50 de orașe imperiale (între care Aachen, Lübeck, Köln, Dortmund, Wetzlar, Nürnberg, Regensburg, Frankfurt, Augsburg) și alte orașe foste episcopale, ca Mainz, Worms, Strassburg, etc. Și regii Angliei și ai Castiliei au acordat libertăți orașelor, dar într-o măsură mai moderată.

multă uşurinţă — în schimbul unor taxe speciale — libertăţile revendicate de acestea.

Începînd din secolul al XI-lea, „burghezii“ şi-au creat un statut, o poziţie legală, angajîndu-se prin jurămînt să se apere solidar şi să se ajute între ei[12]. Oricine, de oriunde ar veni — se spune într-o hotărîre a burghezilor în acest sens, — poate să se stabilească într-un oraş, cu singura condiţie să nu fie un hoţ; „şi din momentul

O piaţă din sec. XIII — din oraşul Monpazier (Dordogne), — remarcabilă prin regularitatea dispunerii clădirilor în careul care formează piaţa. — Desen de Viollet-le-Duc

cînd va intra în oraş, nimeni nu-l va putea asupri, nici supune la o silnicie“. Noul venit nu va putea rămîne aici fără permisiunea primarului sau a juraţilor oraşului; va declara că se va supune justiţiei administrate de aceştia şi astfel va fi protejat de această justiţie; după care, va depune jurămîntul comunal de întrajutorare. Odată acceptate aceste condiţii, el nu va mai putea părăsi oraşul; dacă va renunţa — fără să aibă un motiv temeinic — să mai facă parte din comună, casa îi va fi dărîmată, şi el va rămîne proscris pentru totdeauna din oraş.

Documentul citat exprimă şi neîncrederea burghezilor faţă de nobilime. Seniorii care trăiesc la ţară n-au voie să aibă o locuinţă fortificată, un castel, pe o rază de trei leghe depărtare de oraş; n-au nici un drept asupra burghezilor; nu pot contracta un împrumut fără să depună un gaj; dacă sînt solicitaţi, trebuie să ţină curte de judecată şi să dea ajutor militar burghezilor; în fine, n-au voie să intre în oraş însoţiţi de o gardă mai mare decît de cel mult 12 cavaleri; iar dacă posedă o casă pe teritoriul oraşului, nu pot lăsa ca oameni de pază decît membri ai comunei (cf. R. Pernoud).

Oraşele (cel puţin, cele din sudul Europei Occidentale) erau conduse de consuli aleşi de burghezi, în număr de 2, de 6 şi chiar de 12. Uneori, toate sarcinile de conducere îi reveneau unei singure persoane (căci unele oraşe erau atît de mici încît populaţia lor nu trecea de 3—400 de locuitori). Această persoană, primarul, era ales de locuitori şi — în cazul că oraşul nu se bucura de toate libertăţile politice — era asistat de un reprezentant al seniorului. — Adeseori, în oraşele mediteraniene începînd din secolul al XII-lea guvernarea era încredinţată, pe o perioadă de un an sau de doi ani, unui *podestà*, — totdeauna o persoană străină de oraş.Această instituţie politico-administrativă (care s-a menţinut pînă în secolul al XV-lea, mai ales sub forma de organism judiciar), a dat întotdeauna rezultate bune. Dar în marea majoritate a cazurilor, administraţia oraşului era încredinţată unui consiliu municipal ales de delegaţii locuitorilor oraşului (sau, de adunarea întregii populaţii, al

[12] Cel mai vechi text în acest sens, *Hotărîrile din Saint-Quentin* („Établissements de S.-Q.“), sînt redactate în 1151, dar expun fapte şi cutume vechi de un secol. Desigur că aceste hotărîri, formulate în termeni atît de energici, nu pot fi generalizate; ele rămîn, totuşi, semnificative pentru spiritul impetuos — deja la acea dată — al noii clase, burgheze.

cărei rol era mai degrabă consultativ). În acest consiliu, rolul important îl dețineau în primul rînd negustorii, și apoi meșteșugarii[13].

Puterea a fost însă în curînd acaparată de o oligarhie burgheză, care s-a dovedit a fi mai dură față de straturile cele mai umile ale populației decît fuseseră seniorii feudali; de unde, frecvente revolte populare și o rapidă decadență a regimului politic al orașelor.

Seniorii laici au apreciat avantajele pe care le oferea activitatea comercială tot mai intensă a orașelor. Căci negustorii, sporindu-și mereu volumul tranzacțiilor comerciale și deci activînd continuu circulația de mărfuri, seniorii puteau percepe mai multe taxe de tranzit teritorial, sau de trecere pe un drum, pe un fluviu sau pe un pod de pe domeniile lor, sporind astfel cantitatea de monedă din tezaurul lor.

Atitudinea seniorilor ecleziastici, însă, era diferită. Biserica — cea mai mare proprietară funciară a acelor timpuri — era ostilă comerțului în sine[14], negustorilor și implicit mișcării comunale. Episcopii îi opuneau rezistență în diferite moduri pentru că își vedeau amenințată propria lor putere asupra orașului. Conflictele dintre orășeni și episcopi — luînd forma unor adevărate insurecții municipale — au început chiar din a doua jumătate a secolului al XI-lea, în Lombardia. În secolul următor, s-au extins și dincolo de Alpi, în Franța și de-a lungul văii Rhinului, pînă la Köln.

În asemenea împrejurări, orășenilor nu le mai rămînea altă cale decît să caute să-și apere interesele. Acțiune care se va concretiza în așa-numita „mișcare comunală", al cărei motor principal era puterea burgheziei.

COMUNELE

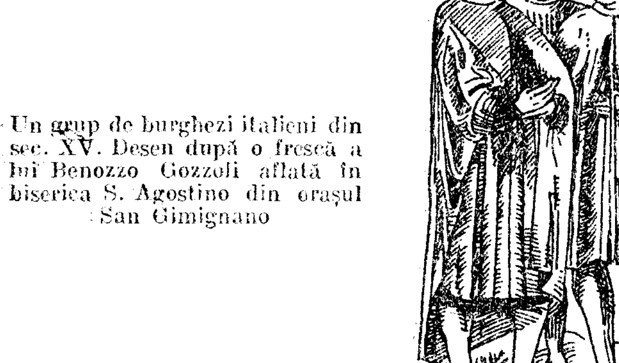
În acest scop, orășenii s-au constituit în asociații disciplinate — numite „comune", — legîndu-se prin jurămînt să acționeze în mod solidar. Cei care își călcau jurămîntul erau aspru pedepsiți de adunarea comunității lor[15].

[13] Deși nu aveau puterea și bogăția acestora, de un prestigiu mai mare se bucurau alte categorii profesionale aparținînd burgheziei: funcționarii justiției, fiscului, administrației statale sau senioriale; oamenii de legi (avocați, procuratori, notari, magistrați, juriști de profesie); la care negustorii și ceilalți orășeni recurg pentru a le aplana litigiile sau a-i ajuta în tranzacțiile lor comerciale, — și care vor servi cu devotament și statul laic; în fine, profesorii și erudiții, laici sau clerici, medicii, ș.a. Categoria intelectualilor, profesioniști, apare în secolul al XII-lea, odată cu formarea orașelor (cf. J. Le Goff).

[14] În viziunea oamenilor Bisericii, comerțul era o modalitate de cîștig „ilicit", întrucît cîștigul realizat astfel depășea nevoile de subzistență ale negustorului și familiei sale.

[15] „Spiritul asociativ al societății feudale era diferit de spiritul asociativ al societății citadine. În societatea feudală avea ceva artificios, deriva din obligații, inițial mai mult sau mai puțin voluntare, devenite apoi obligatorii și ereditare, pe bază de prestații și contraprestații, teoretic satisfăcătoare pentru ambele părți, feudatar și vasal, și în care unul din elementele esențiale era pămîntul sau folosirea pămîntului /.../ Spiritul asociativ al populației citadine se năștea, nu din obligații de natură juridică, ci din însuși faptul de a conviețui în perimetrul restrîns al zidurilor orașului și de a condivide în mod egal anumite servicii indispensabile, de la conservarea și apărarea zidurilor pînă la întreținerea și înfrumusețarea catedralei; apoi, servicii pentru administrarea străzilor și a piețelor, pentru aprovizionarea cu alimente și cu apă, pentru organizarea sărbătorilor publice cu caracter religios /.../ O serie de funcții, servicii, necesități comune, care formau un spirit de solidaritate, un sentiment de a fi ceva distinct de sat, de a se afla sub protecția particulară a unui sfînt patron al orașului, — acesta fiind aproape adevăratul senior al orașului; în fine: un fel de patriotism municipal (dacă se poate folosi acest termen anticipînd adevăratele instituții municipale), pe care satul nu-l cunoștea deloc. Aceste sentimente și interese solidare imprimau orașelor, oricare ar fi fost originea lor, fie că erau antice sau recente, un impuls

O asociație era condusă de unul din membrii săi mai de prestigiu, aparținînd grupului celui mai bogat și deci mai puternic, — de regulă grupul marilor negustori. De aceea, primele „comune" au apărut, și din acest motiv, în regiunile unde comerțul cunoștea o mai mare dezvoltare: în Italia longobardă în prima jumătate a secolului al XI-lea și în nordul Franței, în jumătatea a doua a aceluiași secol. Începînd chiar înainte de 1150, „comunele" — în speță negustorii — au obținut

Un grup de burghezi italieni din sec. XV. Desen după o frescă a lui Benozzo Gozzoli aflată în biserica S. Agostino din orașul San Gimignano

o serie de reduceri de taxe, precum și o serie de libertăți[16], foarte importante: independența personală față de senior; eliberarea de orice servituți a celor stabiliți în oraș timp de un an și o zi; dreptul de căsătorie contractată în afara senioriei; posibilitatea de mutare oriunde; abolirea obligației de prestare a serviciului militar (sau măcar reducerea substanțială a perioadei de obligativitate); limitarea dreptului de administrare a justiției de către senior la pedepsirea delictelor mai grave; stabilirea unor norme precise, nearbitrare, în fixarea impozitelor; și — fapt de cea mai importantă consecință pentru dezvoltarea ulterioară a orașelor — abolirea tuturor privilegiilor senioriale care împiedicau circulația liberă a persoanelor și a produselor, comerțul în general, inclusiv participarea liberă la tîrgurile săptămînale sau la cele anuale[17].

După ce au fost obținute aceste drepturi și libertăți, multe din asociații — din „comune" — s-au desființat. Cele care au continuat să existe au fost recunoscute

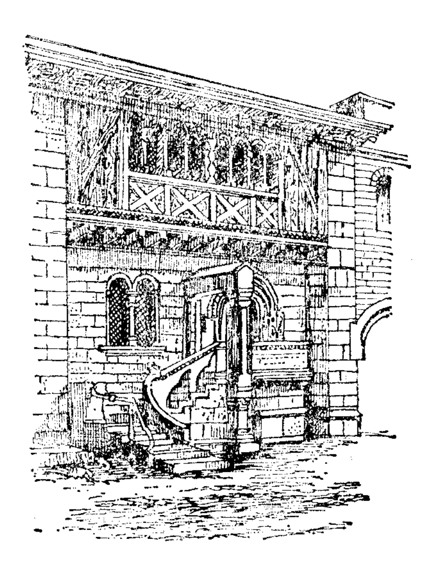
puternic spre forme autonome de regim intern. Acestea, nu arareori trebuiau să lupte contra vechilor instituții locale care tindeau să-l reprime; și acest fapt era, bineînțeles, mai puternic în orașele vechi decît în cele noi, care, tocmai prin faptul că erau noi, găseau mai mici obstacole tradiționale de înlăturat" (Ernesto Sestan).

[16] Uneori, revendicarea acestor libertăți a cunoscut și momente de violență gravă; de ex., în 1115, cînd orășenii din Laon l-au ucis pe episcop fiindcă refuzase să le satisfacă cererile.

[17] Aceste libertăți au fost obținute de unele burguri chiar către sfîrșitul sec. XI. Dar în Italia — remarcă A. Bosisio — unele orașe maritime „prezentau încă din secolele IX și X forme accentuate autonomiste" — chiar dacă se aflau sub stăpînire bizantină (ca Veneția, Amalfi, Gaeta, Napoli, etc.), sau longobardă (ca Benevento). Primele, deși recunoșteau suveranitatea imperială bizantină, ajunseseră la o formă aproape completă de autoguvernare, avînd în frunte mari proprietari și negustori dintre cei mai bogați, — și care fondează adevărate „dinastii" de familii care guvernau.

de stat și confirmate ca atare. „În felul acesta, comunitatea burghezilor, a orășenilor, și-a cîștigat personalitatea juridică, a moștenit o parte din puterile vechilor stăpîni ai unor monopoluri de folosire obligatorie a morii, teascului, cuptorului seniorului, a devenit o seniorie colectivă" (Jan Dhondt). — Mai precis: o triplă seniorie, o triplă autonomie — militară, judiciară și administrativă.

Astfel: locuitorii orașului au acum dreptul să poarte arme. Dar nu pentru a

Fațada casei unui burghez din sec. XII. Reconstituire de Viollet-le-Duc după documente de epocă

presta serviciu militar la ordinul și în interesul seniorului, ci pentru a-și apăra propriile lor interese — ca meșteșugari, negustori, etc. — și, prin aceasta, să asigure pacea și prosperitatea orașului lor. — Apoi: în toate țările în care se constituiseră (în Italia și Franța, în Germania și Anglia), comunitățile au obținut — unele mai devreme, altele mai tîrziu, — și o autonomie judiciară, justiția fiind acum administrată de judecători aleși de comună. — În fine, o autonomie administrativă. Comunitatea burgului se îngrijea de lucrările de sistematizare urbană și de apărare: construcția și întreținerea zidurilor de apărare și a bastioanelor — care, de-a lungul întregului Ev Mediu a fost prima, cea mai importantă și mai costisitoare lucrare publică. Comunitatea orășenilor impunea singură toate taxele și contribuțiile[18], și își administra singură finanțele.

Toate hotărîrile importante privind viața burgului erau luate în adunările generale, la care participau toți membrii comunității. În aceste adunări erau alese — în general, din rîndurile negustorilor celor mai bogați — persoanele, puține la număr, cărora le reveneau funcțiile judiciare, administrația patrimoniului public și rezolvarea treburilor curente. Încît, în ultimii ani ai sec. XI și de-a lungul secolului următor orașele dispuneau deja de organele esențiale ale unei adevărate organizări municipale.

[18] „Cota fiecăruia — preciza H. Pirenne — era fixată în proporție cu veniturile sale; și aceasta a constituit o mare noutate. Căci dările, care erau fixate de feudatar după bunul său plac, și care erau încasate în interesul său exclusiv, au fost înlocuite cu impozit proporțional cu posibilitatea, cu venitul contribuabilului și care era destinat a fi folosit în interesul comun. În felul acesta, impozitul își recîștiga caracterul său public pe care îl pierduse în timpul epocii feudale".

Henri Pirenne remarca faptul că, totuşi, locuitorii acestor oraşe n-aveau un spirit de clasă. „Fiecare comună constituia, ca să spunem aşa, o mică patrie, geloasă de propriile sale prerogative şi în luptă cu vecinii săi. Numai foarte rar, şi ca urmare a unui pericol comun sau în vederea unui scop comun, particularismul municipal s-a văzut constrîns să se deschidă spre structuri mai ample, creînd înţelegeri sau ligi, cum s-a întîmplat de pildă cu Hansa germană".

În felul acesta, în secolul al XI-lea şi în prima jumătate a secolului al XII-lea renaşterea comerţului provoacă — prin aceste mici organisme, oraşele, care rareori ajungeau la cîteva mii de locuitori — schimbări fundamentale în viaţa economică şi socială a Evului Mediu.

Produsele agricole disponibile îşi găsesc acum în oraş un centru de consum constant —, produsele alimentare, precum şi materiile prime necesare meşteşugarilor din oraşe (lemn, lînă, piei, etc.). Prin dezvoltarea comerţului, oraşul accelerează circulaţia banului. Economia monetară pătrunde în curînd şi în lumea rurală. Acestei lumi rurale negustorii îi pun la dispoziţie mărfuri, pînă atunci necunoscute ei. Randamentul agriculturii, sporit prin adoptarea noilor invenţii şi tehnici, îi îmbogăţeşte şi pe burghezi. Aceştia îi împrumută pe ţărani cînd au nevoie, — cu dobîndă sau prin ipotecă pe un bun imobil. Pentru început, cavalerii şi clerul sînt primii care profită de pe urma prosperităţii negustorilor şi, în general, a oraşului.

Pe plan social, renaşterea, reactivarea vechilor oraşe şi înfiinţarea celor noi, burgurile, a avut consecinţe considerabile, prin formarea unei noi clase, caracterizată de vocaţia sa economică şi de felul în care a ştiut acţiona pentru a obţine un statut juridic de libertăţi şi privilegii. Odată cu aceasta, în sistemul de relaţii feudale al societăţii medievale s-au pus premisele unor schimbări radicale. E adevărat că locuitorii burgurilor — care n-au protestat împotriva autorităţii şi privilegiilor nobililor sau ale oamenilor Bisericii, limitîndu-se să-şi susţină ferm şi cu tenacitate interesele şi revendicările — n-au luat o atitudine propriu-zis revoluţionară (cel puţin în secolele XI şi XII).

Dar activitatea lor în sine însăşi a însemnat un moment important pentru progresul condiţiilor sociale. Servii şi în general cei dependenţi — într-un fel sau altul — de seniorii lor se refugiau la oraş, unde se integrau în lumea burghezilor. Oamenii de condiţie oricît de modestă aveau posibilitatea ca, prin muncă tenace, prin inteligenţă şi spirit de iniţiativă, mai ales în practicarea comerţului, să devină mai bogaţi decît cavalerii. Marii negustori, pentru a-şi asigura „mîntuirea sufletului" construiesc biserici, precum şi aziluri, spitale, ospicii, opere de caritate care vin în ajutorul societăţii. Alţii, caută să urce scara ierarhiei sociale căsătorindu-şi fiicele cu nobili cavaleri.

Într-o schemă a evoluţiei interne a comunelor, propusă de Yves Renouard, istoricul francez distinge patru perioade:

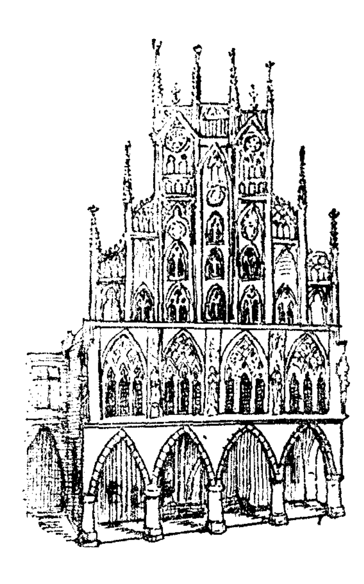
a. — la început, comuna are un caracter aristocratic: un grup de nobili iau în mîini puterea deţinută de episcop sau de conte; după care, „un colegiu de consuli reprezintă, în interiorul comunei, puterea executivă";

b. — cînd aristocraţia aceasta se divide în facţiuni — ale căror conflicte cauzează grave perturbări în viaţa citadină — „mediile artizanale şi negustoreşti obţin constituirea unei autorităţi arbitrale", conferită (pentru perioade de timp precis determinate) unui *podestà*, o persoană dintr-un alt oraş, a cărei autoritate se bucură de sprijinul maselor populare;

c. — aceste mase populare, organizate în corporaţii şi în miliţii de cartiere, „impun nobililor cu forţa recunoaşterea propriului lor organism, care se situează astfel alături de comuna aristocratică; poporul *(populus)* pune stăpînire pe puterea efectivă şi în felul acesta oraşul este guvernat de o «elită» compusă din membrii

cei mai bogați ai corporațiilor, așa-numitul *popolo grasso*, împotriva căruia se va ridica opoziția acelui *popolo minuto*, care de asemenea se organizează";

d. — „susținut de *popolo minuto*, și adeseori învestit și cu recunoașterea lui din partea împăratului, un nobil sau un burghez se instalează ca *senior* al orașului. Devenită foarte curînd ereditară, *senioria* evoluează în sensul unei puteri dinastice autoritare, care reduce progresiv spațiul rămas libertăților cetățenești".

Fațada primăriei din Münster (Westfalia), construită în a doua jumătate a sec. XIV

Această evoluție — care a avut loc în forma ei clasică în Italia — s-a desfășurat *cu prețul unor lupte sîngeroase, în interiorul respectivelor orașe* sau între orașe diferite; și totdeauna partidul învingătorilor îi exila pe adversari, — care se refugiau în alte orașe unde continuau lupta, în așteptarea momentului cînd partidul lor va putea relua puterea.

În lumea Evului Mediu — care, ca structură esențial feudală, va mai dura cîteva veacuri, — renașterea economică promovată de orașe[19], cu respectivele consecințe pe care le-a antrenat pe plan social, va introduce un germene de coro-

[19] În toată Europa, în sec. XI un oraș — *fondat totdeauna pe o arteră importantă de comunicație* — „era esențialmente un tîrg care deținea un monopol legal într-un teritoriu determinat pentru *vînzarea produselor alimentare ale satelor din jur.* Un asemenea tîrg servea înainte de toate pentru alimentația locuitorilor din acel loc și din împrejurimi, precum și pentru nevoile *eventualilor călători în trecere*" (Jan Dhondt). — În acel secol, cele mai mari și mai prospere orașe se aflau în Italia (Milano, Veneția, Pavia, ș.a.). În Franța și în Țările de Jos, orașele cele mai vechi erau Arras, St. Omer, Bruges și Douai; în timp ce Lille și Ypres fuseseră fondate în sec. XI. Dar și în alte țări existau pe atunci orașe cu o intensă activitate economică: în regatele creștine din Spania (León, Barcelona; apoi, cele situate de-a lungul drumului de pelerinaj spre Santiago de Compostela: Jaca, Pamplona, Logrono, Burgos); pe teritoriul actualei Germanii (Würzburg, Gandersheim, Magdeburg, Regensburg (Ratisbona), Merseburg, Bamberg); în Anglia (Londra, York, Canterbury, Leeds, Rochester, Southampton, Norwich — care în sec. XI avea 25 de biserici și unde în acest secol meșteșugarii erau demult organizați în ghilde). În Rusia, în sec. X existau 24 de orașe — *goroda;* în sec. XI — 100, iar în sec. XII, peste 200 (cele mai importante fiind Novgorod, Smolensk, Vladimir și Kiev). În Polonia, în secolele X și XII existau localități fortificate locuite de negustori și meșteșugari (în primul rînd, Cracovia și Gniezno); la fel în Boemia și Moravia (Praga era încă de pe atunci un mare oraș; un călător arab din 970 o descrie ca fiind unul din cele mai mari orașe septentrionale). În Scandinavia, orașele s-au dezvoltat mai tîrziu și mai încet; dar la sfîrșitul secolului al XI-lea, în Danemarca existau cîteva centre de tip citadin (Lund, Odensee, Aarhus, ș.a.); iar în Norvegia era un număr de șase orașe (între care Oslo, Trondheim și Bergen).

ziune, un element de dezagregare, un factor dizolvant al structurilor feudale. Prin aceasta, oraşele vor reprezenta un puternic factor de progres general, pe planul vieţii materiale, politice şi spirituale. Pe plan social, oraşele vor fi mediile în care va fermenta protestul anticlerical şi antifeudal al mişcărilor eretice şi al unor mari răscoale populare.

Oraşul medieval era caracterizat şi definit în primul rînd de existenţa unui zid de apărare. „Naşterea oraşului medieval coincide cu construcţia primului cerc de ziduri, iar sfîrşitul lui, cu distrugerea ultimului cerc" (Yves Renouard). Al doilea element era prezenţa unui şef, laic sau ecleziastic, care îşi avea reşedinţa în oraş. Al treilea element era pluralitatea activităţii locuitorilor săi. În fine, era elementul afectiv şi moral care îi unea pe cei din oraş: „Un oraş era înainte de toate o stare de spirit" (R. Lopez).

Această definiţie însă este valabilă numai pentru oraşul occidental, nu şi pentru cel rus sau cel oriental — care nu aveau nici un teritoriu bine delimitat, nici o jurisdicţie proprie, şi nici n-au dat naştere unei adevărate burghezii, conştientă de sine (cf. O. Brunner).

Începuturile oraşelor medievale au fost diferite. Unele sînt de origine romană, continuîndu-şi existenţa fără întrerupere; altele s-au format în jurul unei mănăstiri (de ex. Saint-Omer). Unele au luat naştere pe lîngă un castel comital, care asigura protecţia negustorilor (Gand, Montpellier, etc.); altele — pe locul unei mici aşezări izolate (de ex. La Rochelle). Unele s-au format pe un loc pustiu care servea de refugiu în timpuri grele (ca Veneţia); altele, în fine, au apărut în urma unei cuceriri militare — cum este cazul noilor oraşe din Castilia.

Spre deosebire de sate — care erau locuite aproape numai de iobagi — centrele urbane n-au fost niciodată lipsite de oameni liberi (clerici, mici nobili, negustori, meşteşugari). Începînd din sec. X, aceştia se agită pentru a obţine mereu noi libertăţi şi privilegii pentru întreaga populaţie rezidentă în interiorul zidurilor de incintă, orăşenii vor chiar să se guverneze singuri[19a] — şi în curînd ei se vor întruni în adunări cetăţeneşti pentru a lua hotărîri privind soarta oraşului lor. Dar numai în Italia orăşenii vor obţine, înainte de sec. XI, o deplină autonomie comunală.

MIŞCĂRILE ERETICE

Apariţia şi răspîndirea ereziilor medievale (ale căror aspecte doctrinale nu ne interesează deocamdată) sînt legate de vasta mişcare pentru reforma Bisericii din secolul al XI-lea[20]. Masele populare erau revoltate şi reacţionau în forme diferite contra *simoniei*, a vînzării funcţiilor ecleziastice de către regi (şi a altor funcţii bisericeşti de către episcopi), contra traficului de obiecte considerate sacre, a căsătoriei oamenilor Bisericii (socotită concubinaj) şi, în general, a corupţiei clerului, ale cărui moravuri erau în cea mai flagrantă contradicţie cu învăţăturile Evangheliei; contra modului în care erau administrate bunurile Bisericii, precum şi dijmele, — care nu erau întrebuinţate, cum trebuia, spre a-i ajuta pe săraci, infirmi şi orfani.

[19a] Procesul acesta a fost mai rapid în Italia de Nord. În 897, cetăţenii din Torino îl alungă pentru un timp pe episcopul-conte; în 998, negustorii din Cremona îl înfruntă cu succes pe episcopul lor, etc.

[20] Mişcare începută în 1049, cînd papa Leon IX (urmat de Nicolae II) interzice clericilor şi laicilor orice raporturi cu preoţii căsătoriţi. În 1074, Grigorie VII intervine mai energic, dezlegîndu-i pe credincioşi de obligaţia de a da ascultare şi de a asista la slujbele oficiate de episcopii care îi tolerează pe preoţii căsătoriţi; luînd apoi şi alte măsuri severe împotriva acestora.

Anticlericalismul maselor — avînd un conținut moral, nu dogmatic — era în fond un fenomen social și economic. În deturnarea *dijmelor*, oamenii vedeau o formă abuzivă de oprimare ecleziastică, o jignire adusă religiei și o sfidare a mizeriei mulțimilor. Din' ce în ce mai mulți refuzau să le plătească, justificînd refuzul prin argumente privind conduita morală deficitară a ierarhiei ecleziastice. La originile și în dinamica mișcării ereticale medievale prezida această relație dialectică: protestul social își căuta argumentele în doctrina religioasă; la rîndul lor, îndoielile în ordinea credinței își căutau justificarea în spectacolul viciilor și orînduirii societății și a conduitei clerului. „Ereticul se servea de Evanghelie pentru a corobora revendicările sale sociale. Ereticul este un revoluționar pe fond mistic" (E. Dupré Theseider).

În mișcarea ereticală manifestată în secolele XI-XIII din Peninsula Balcanică pînă în Insulele Britanice, importanța pe care o deținea mobilul religios nu poate fi negată; mai ales, într-o lume atît de impregnată de religiozitate, superstiții și misticism. Dar, pe de altă parte, nici interpretarea dată ereziilor ca fiind, în esență, modalități de protest social care recurg la forma de expresie religioasă doar ca la un pretext sau o disimulare, nu poate fi acceptată. Mișcările eretice nu sînt simple transpuneri de revendicări economice, sociale și politice pe planul vieții religioase. Relația între termeni este, cum spuneam, dialectică. Cei mai mulți istorici ai problemei înclină a acorda preeminență factorilor obiectivi și concreți, economici, sociali și politici. Astfel, pentru A. De Stefano, ereziile „au fost mai ales un aspect al acelei *erezii politice* care este mișcarea comunală /.../ Dezvoltarea ereziei populare urmează pas cu pas dezvoltarea regimului comunal și coincide cu evoluția comercială, industrială și intelectuală în diverse țări"; încît „ar fi mai ușor să contestăm caracterul religios al ereziilor populare ale Evului Mediu, decît cel social"[21]. — Ceea ce nu înseamnă că ereziile nu se înscriu „în acea vastă mișcare de conștiință care tocmai în primii ani ai secolului al XI-lea au caracterizat începutul marei lupte pentru o reformă a întregii vieți, religioase, politice și sociale" (R. Morghen).

Bogomilismul, prima mare erezie medievală care, spre sfîrșitul secolului al XI-lea invadase în cea mai mare parte Peninsula Balcanică, „era religia tipică a unei lumi de țărani oprimați, pentru care creștinismul era religia stăpînilor" (E. Dupré Theseider). În Occident, bogomilismul a inspirat numeroase secte și erezii, care în secolul al XII-lea au luat un avînt extraordinar[22]. Dintre acestea, cea mai largă răspîndire — generînd la rîndul ei mai multe secte — a cunoscut-o erezia catarilor. Istoria ei este semnificativă pentru mișcarea eretică medievală în general.

Au existat în Evul Mediu două categorii de erezii. Primele, erau cele care, deși aveau în mod incontestabil și implicații de reforme economico-sociale, rămîneau mai mult pe terenul moralei religioase, predicînd reîntoarcerea Bisericii la idealurile evanghelice de simplitate, puritate și sărăcie ale perioadei de început a creștinismului[23]. Prezența lor a fost activă în mediul orășenesc, sprijinind mișcări

[21] „E. Werner încadrează mișcările eretice ale secolului al XI-lea în *neomanihеismul* difuzat în Franța de negustorii italieni, cu un succes deosebit în orașe. Dar mișcarea n-a putut să-și atingă scopurile revoluționare, pentru că forțele productive erau în mîinile vechii societăți hierocratică-feudală" (R. Morghen).

[22] Doctrinele etice și religioase ale ereziilor medievale vor fi expuse în volumul următor.

[23] *Între primii predicatori ai reformei Bisericii se numără eruditul de mare cultură* Arnaldo da Brescia (născut la sfîrșitul secolului al XI-lea), spînzurat în numele papei Adrian IV. Predicile sale au generat variate mișcări populare reformatoare, ca cele ale „apostolicilor" din văile Alpilor și Lombardia, ale căror conducători au fost arși de vii (Gherardo Segalelli în 1300, Fra Dolcino în 1307).

democratice, ca cea a „patarinilor" — născută şi operînd mai ales la Milano (între 1056—1075), extinzîndu-se imediat şi în oraşele din Toscana — care lupta pentru libertăţile comunale. Dintre ereziile din această categorie, amploarea cea mai mare în spaţiu şi durata cea mai lungă în timp (pînă în zilele noastre) a avut-o mişcarea evanghelică a „Săracilor din Lyon", azi biserica valdeză[24]. Faţă de aceste erezii „evanghelice", atitudinea papei Inocenţiu III a fost mai indulgentă; totodată, le-a combătut pe terenul şi cu armele lor: susţinînd ordinele „călugărilor cerşetori" — dominicanii, şi franciscanii.

În schimb, atitudinea papalităţii a fost implacabilă faţă de ereziile din cea de-a doua categorie, dualiste, de derivaţie manicheană; în primul rînd, erezia catarilor (cu variantele ei).

Catarii („purii") au apărut în secolul al XI-lea; centrele lor principale erau în sudul Franţei, Champagne şi Lombardia, — dar se întîlneau şi în Spania, Anglia, Flandra, nordul Franţei şi regiunea Rhinului. La început răspîndindu-se printre ţărani, erezia catarilor şi-a găsit terenul propice (ca majoritatea ereziilor, delatfel) în mediul urban. Cum catarii nu propuneau nici un ideal de sărăcie apostolică, nici o comunizare a bunurilor (şi nici nu condamnau — cum făcea Biserica — operaţiile comerciale sau bancare), popularitatea lor în rîndurile burgheziei, negustorilor, meşteşugarilor sau zarafilor-bancheri, a fost asigurată[25]. Catarii „şi-au găsit simpatizanţi şi în rîndurile nobilimii urbane de origine feudală, asociată acum cu patriciatul citadin prin legături matrimoniale, sau prin activităţi comerciale şi bancare. Încît, adeseori castelele de la ţară în care se refugiau catarii aparţineau acestor nobili de la oraş" (C. Violante).

Sigiliile lui Raymond Bérenger, conte de Toulouse (1198-1245), — protectorul ereticilor catari albigenzi — şi al soţiei sale

Erezie manicheană asemenea celei catare, erezia albigenzilor a apărut în oraşele Toulouse şi Albi, răspîndindu-se în Italia şi în multe ţări din Occident, dar mai ales în tot sudul Franţei (unde era protejată de Raymond VI, contele de Tou-

[24] Iniţiată în sec. XII de Pierre Valdès (sau Petrus Valdo), mişcarea, asociindu-şi şi alte curente eretice, s-a răspîndit pe o foarte întinsă arie geografică (din Alsacia şi Savoia pînă în Sicilia, din Austria şi Elveţia pînă în Spania). Represiunea Bisericii a fost extrem de dură, persecuţiile continuînd pînă în secolul al XVII-lea. Aderînd formal, în 1532, la calvinism — dar păstrîndu-şi perfect individualitatea — biserica valdeză îşi are universitatea, seminariile şi şcolile sale. (Centrul vital al mişcării valdeze a rămas zona văilor alpine ale Piemontului, din jurul oraşului Torre Pellice).

[25] Pe de altă parte, inchizitorii îi urmăreau pe aceşti eretici bogaţi cu un interes deosebit: căci din bunurile lor confiscate, în timp ce o treime revenea oraşului-comună (sau seniorului respectiv), două treimi erau însuşite de Biserică.

louse). Adepții săi erau îndeosebi nobili — care urmăreau să-și sporească domeniile expropriind bunuri ale Bisericii — precum și țăranii și meșteșugarii modești, dezamăgiți și revoltați de starea de corupție a clerului. În 1208, papa Inocențiu III proclamă împotriva albigenzilor o cruciadă (care, sub formă de gherilă, a continuat pînă în 1229) condusă de Simon de Monfort cu o rară cruzime: numai în regiunea Béziers au fost măcelăriți 60 000 de oameni. Proprietățile ereticilor albigenzi au fost sechestrate, trecînd în proprietatea Coroanei Franței și a Bisericii catolice.

RĂSCOALE POPULARE

Revoltele maselor, atît de numeroase de-a lungul Evului Mediu, au avut întotdeauna o motivare fundamentală de ordin economic.

Protestul țăranilor împotriva sistemului feudal a luat forme diferite: fuga (de mari proporții în timpul primei cruciade) de pe pămînturile seniorilor, mișcări eretice mistice, și răscoale directe, organizate. De multe ori țăranii erau sprijiniți de sărăcimea orașelor, de servitorime, de simplii muncitori, de micii meșteșugari cu ucenicii și cu calfele lor, de mici negustori, sau chiar de membrii cei mai săraci ai clerului.

De regulă, aceste mișcări își aveau un conducător, a cărui apartenență socială era diferită: un modest meșteșugar (ca Watt Tyler), un membru al clerului (ca John Ball), sau aparținînd chiar marii burghezii (ca Étienne Marcel). „Personalitatea conducătorului este de primordială importanță în mersul evenimentelor. Priza sa la mase se explică adeseori prin darul vorbirii, prin felul în care știe să-și aleagă ajutoarele și prin calitățile sale de organizator. Adeseori moartea conducătorului înseamnă și sfîrșitul mișcării“ (J.-P. Goglin).

În Franța, prima mișcare țărănească mai importantă a fost răscoala din Normandia (998). Țăranii cereau să poată folosi pădurile și apele, așa cum prevedeau vechile cutume. Au urmat răscoale similare, în Bretania (1024), în Flandra (1035), toate reprimate cu cruzime, după ce și răsculații îi măcelăriseră pe seniori și dăduseră foc castelelor.

Spre sfîrșitul secolului al XI-lea, mișcările orășenești — uneori luînd forme violente — împotriva seniorilor feudali au dus la obținerea unor importante drepturi și libertăți comunale. În sec. XIII, marea mișcare a țăranilor care s-a extins în tot centrul și nordul Franței a fost așa-numita „răscoală a păstorilor“. După ce au ocupat mai multe orașe (sprijiniți de meșteșugari și de populația săracă), jefuind biserici și ucigînd o mulțime de clerici, țăranii răsculați au intrat în Paris; de aici, o coloană s-a îndreptat spre Rouen, o alta spre Orléans, prădînd și devastînd bogatele mănăstiri franciscane și benedictine.

La sfîrșitul secolului al XI-lea și în primii ani ai secolului următor, în timpul răscoalelor țărănești din Saxonia, din Frizia și din Alsacia, mulți conți și margrafi au fost uciși de răsculați, iar castelele lor jefuite și devastate. — În Spania, răscoalele țărănești au izbucnit începînd din sec. XII — în Galicia, Castilia, León, în regiunea Toledo, — în urma cărora au fost suprimate „obiceiurile proaste“[26], iar o

[26] *Malos usos*, — cum erau numite de țărani prestațiile arbitrare pe care le impuneau seniorii în plus față de cele stabilite de cutumă.

parte din țărănime a obținut eliberarea din starea de iobăgie. (Fapt care a contribuit și la consolidarea orașelor spaniole). Cum însă majoritatea țăranilor rămăseseră în situația de iobagi (iar „obiceiurile proaste" au continuat să fie aplicate, în sec. XV răscoalele din Castilia, Aragon și Catalonia au căpătat o mai mare amploare și un caracter mai organizat. În Catalonia, războiul țărănesc a durat zece ani (1462—1472), pentru a izbucni din nou în 1484; după care, conducătorul răscoalei a fost executat (soartă pe care au avut-o aproape toți conducătorii răscoalelor dn Evul Mediu), — dar pînă la urmă țăranii au obținut anularea „obiceiurilor proaste" și eliberarea de sub dependența personală.

Numeroase au fost, în secolele XII și XIII, și răscoalele antifeudale ale țăranilor din Sicilia. Cea mai de amploare — cunoscută în istorie cu numele „Vecerniile siciliene" — a izbucnit în 1282, după ce „Regatul celor două Sicilii"[27] fusese ocupat de Carol de Anjou (fratele regelui Franței), a cărui domnie a adus o agravare a impozitelor și lichidarea libertăților. orășenești. Răscoala (care a avut un caracter mult mai larg) s-a terminat cu exterminarea feudalilor francezi.

A doua mare răscoală din Italia Evului Mediu a fost cea a „ciompilor" — cum erau numiți lucrătorii cei mai umili din manufacturile linei din Florența, trăind în condiții apropiate de ale sclavilor. Împiedicați să se constituie într-o asociație proprie în 1345 (cînd conducătorul lor Ciuto Brandini a fost decapitat), „ciompii" s-au răsculat din nou (în 1378) sub conducerea lui Michele di Lando, ocupînd Palatul Seniorieі, impunîndu-și în conducerea orașului un magistrat *(gonfaloniere)* din rîndurile lor și formîndu-și o corporație proprie, care în curînd a fost însă desființată.

În perioada finală a Evului Mediu, răscoalele țărănești de mai mare amploare, pînă la a deveni adevărate „războaie", au avut loc în Franța și Anglia.

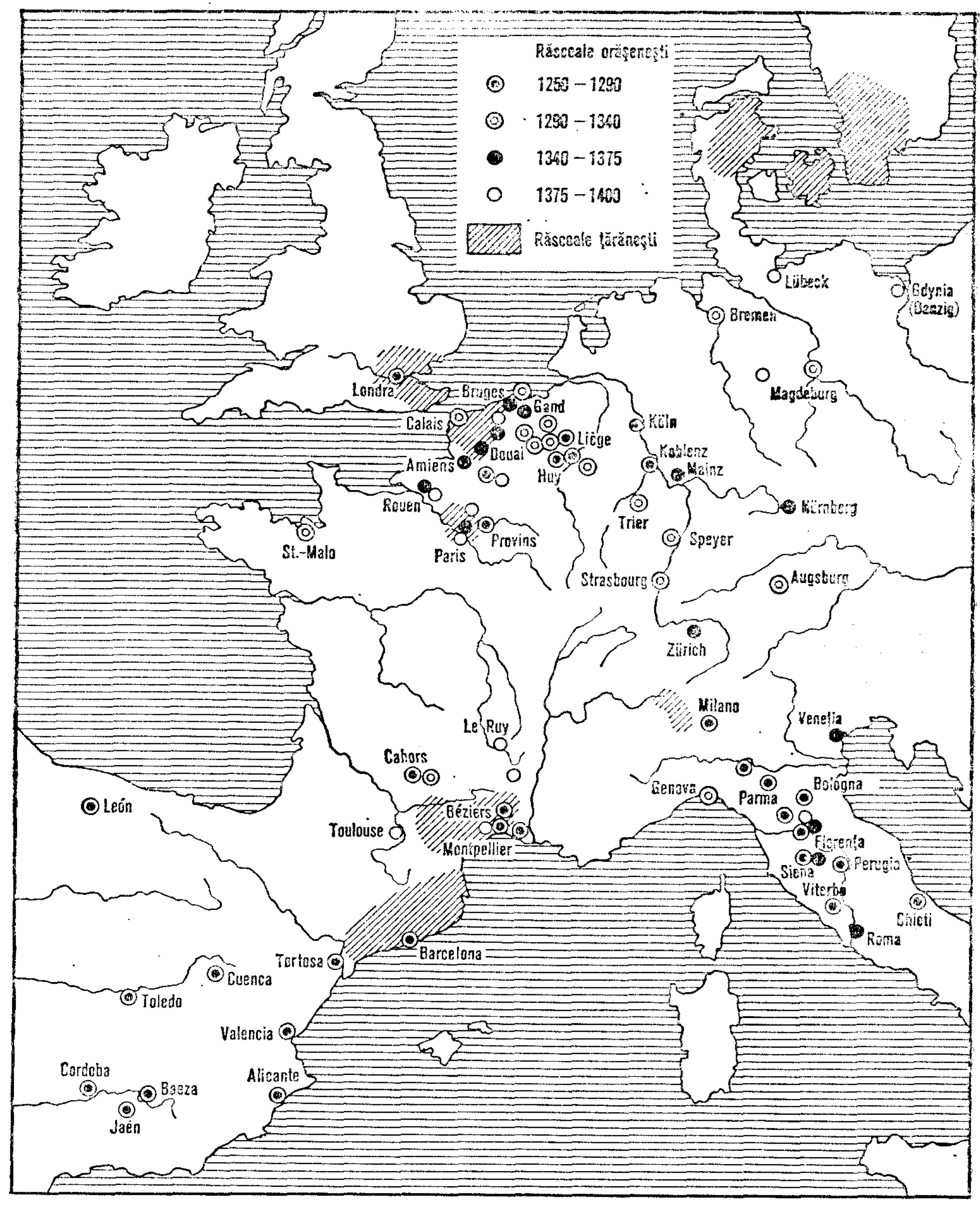
Răscoala populară din Paris (1356—1358) în fruntea căreia era conducătorul breslei negustorilor, Étienne Marcel, a obținut ca Statele Generale — în care predomina „starea a treia", formată din reprezentanții orașelor — să se poată întruni fără încuviințarea regelui, să discute problemele de stat; să aibă dreptul de a numi consilierii regali și să aprobe singure impozitele. În acești doi ani cît a durat răscoala — și în care timp Parisul s-a aflat în mîinile mulțimii de meșteșugari înarmați — Étienne Marcel a găsit un aliat în țărănime.

Jafurile trupelor engleze din timpul Războiului de o sută de ani; impozitele grele care apăsau gospodăriile ruinate; lucrările de consolidare a castelelor la executarea cărora erau obligați țăranii; noile dări impuse pentru răscumpărarea regelui și a seniorilor căzuți prizonieri, — au fost principalele cauze ale marei răscoale țărănești din 1358 care a cuprins tot nordul Franței, cunoscută în istorie cu numele de *Jacquerie*[28].

Pornită la început spontan — cînd țăranii răsculați au devastat castelele, ucigînd pe feudali și arzînd documentele în care erau formulate obligațiile față de seniorii lor, — răscoala și-a găsit apoi un conducător, Guillaume Cale. Acesta a căutat un sprijin în populația orașelor; dar orășenii bogați n-au vrut să încheie o alianță cu țăranii și nu le-au permis să intre în orașe. Nici din partea lui Étienne Marcel n-au primit ajutorul așteptat. Sfîrșitul a fost dezastruos. Trupele regale i-au masacrat pe răsculați, Cale a fost prins, torturat și executat. În această răscoală au pierit peste 20.000 de țărani.

Marea mișcare populară engleză din 1381 a pornit din profunda nemulțumire a maselor împotriva Bisericii catolice. Această instituție — forță feudală deosebit

[27] A doua Sicilie însemna sudul Italiei.
[28] În Paris, în Franța Centrală și Meridională, au izbucnit alte mari și violente răscoale armate țărănești și orășenești (în 1382, 1384, 1413, ș.a.), — toate reprimate fără milă.

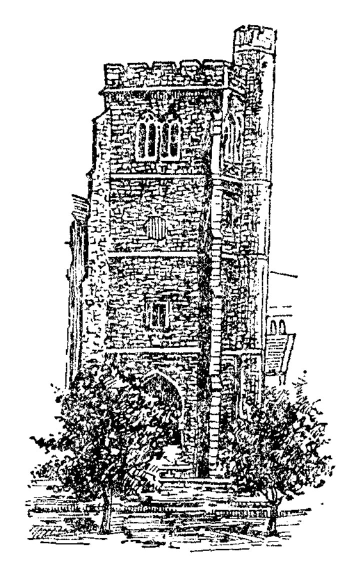
Răscoale ţărăneşti şi orăşeneşti; de la jumătatea sec. XIII pînă spre sfîrşitul sec. XIV

de puternică — făcea tot ce îi sta în putinţă pentru a menţine starea de iobăgie şi renta în muncă.

Clerul inferior, care ducea o viaţă de mizerie şi care era adeptul doctrinei reformatorului Wicliff, sprijinea revendicările maselor ţărăneşti. Din rîndurile clerului au apărut predicatorii populari, *lollarzii* („preoţii săraci"), care propagau idei reformatoare, antifeudale şi împotriva abuzurilor funcţionarilor regali. Între aceşti *lollarzi*, cel care avea mai mare influenţă asupra mulţimilor era predicatorul John

Ball. Manifestele scrise și răspîndite de el au avut un efect agitatoric extraordinar. Răsculații — sprijiniți în unele comitate și de sărăcimea orașelor — au atacat curțile seniorilor laici și ecleziastici, jefuind și devastînd domeniile și bunurile seniorilor și ale mănăstirilor.

Cea mai bine organizată a fost răscoala din comitatele Essex și Kent (din apropierea Londrei). Țăranii din aceste regiuni, avînd conducător pe Wat Tyler, un simplu meșteșugar dintr-un sat, au intrat în Londra, devastînd și incendiind

„Turnul Lollarzilor" din Londra. Construit în sec. XV. (Starea actuală)

casele negustorilor bogați, omorînd pe judecătorii regali și eliberînd pe deținuți din închisori. Țăranii revendicau suprimarea rentei în muncă, înlocuirea prestațiilor cu mici sume de bani, lichidarea iobăgiei, libertatea comerțului în toate orașele Angliei, anularea tuturor privilegiilor seniorilor, amnistie pentru răsculați, confiscarea pămînturilor episcopilor, Bisericii și mănăstirilor, și împărțirea acestor pămînturi între țărani. Cu ajutorul trupelor regale și ale detașamentelor de cavaleri și orășeni bogați, răscoala a fost reprimată sîngeros, mulți țărani au fost spînzurați, numeroși orășeni săraci au fost decapitați în piața Londrei. Wat Tyler a fost prins prin trădare și ucis, iar John Ball, torturat și executat în prezența regelui Richard II.

Dar cum mișcările țărănești au continuat în diferite regiuni ale Angliei, regele, marii feudali și ceilalți seniori au fost siliți să accepte multe din revendicările țăranilor.

În Europa Centrală, agitațiile populare de proporțiile unui adevărat război țărănesc au izbucnit după arderea pe rug (în 1416) a reformatorului ceh Jan Hus. Învățăturile acestuia, îndreptate împotriva clerului, a unor dogme ale Bisericii catolice și a imenselor sale bogății, cuprindeau idei antifeudale și revendicări ale țăranilor.

În decursul îndelungatelor războaie husite (1419—1437), țăranii și plebea orășenească formau lagărul așa-numiților „taboriți", care cereau desființarea clasei feudale și refuzau să plătească seniorilor censul și dijma. Lagărul moderaților „calixtini", care includea burghezi și cavaleri cehi, nu dorea schimbarea orînduirii sociale a Cehiei, ci doar secularizarea pămînturilor Bisericii în beneficiul lor, și lichida-

rea privilegiilor clerului. Acestora li se adăugau partizanii sectei „hiliaştilor", reprezentînd extrema stîngă a mişcării (exprimîndu-şi programul social într-o formă religioasă fantastică).

Divergenţele de interese din sînul mişcării husite — împotriva căreia au fost organizate nu mai puţin de cinci „cruciade" (toate învinse de răsculaţi) cu participarea şi a unor armate străine de germani, polonezi şi lituanieni — au dus la înfrîngerea „taboriţilor"; şi, prin trădarea „calixtinilor", la o puternică reacţiune feudală.

Bilanţul iniţial al acestor numeroase mişcări populare este deprimant.

Rezultatele pe care le-au obţinut răsculaţii au rămas într-o mare disproporţie faţă de imensele lor sacrificii. Anii lungi de foamete, războaiele, epidemiile, au făcut ca în sec. XIV criza socială să capete forme deosebit de grave de tot felul. Marele decalaj existent între sate şi oraşe a împiedicat o cooperare între respectivele lor mişcări populare. La ţară, structurile economice şi sociale senioriale erau încă puternice, în timp ce majoritatea oraşelor deveniseră — cu toate contradicţiile existente între clasele urbane — stăpîne pe soarta lor. Reacţia contra ţăranilor răsculaţi pornea din partea puterilor suprapuse — regalitatea, înaltul cler, seniorii feudali şi oligarhia negustorească.

Represiunea a fost bine organizată şi implacabilă. Justiţia de clasă — expeditivă. Bunurile condamnaţilor au fost confiscate. Se preconizau pedepse colective. Cei puternici şi bogaţi n-au pus niciodată în cauză ordinea socială stabilită, pe care îşi fundamentau puterea şi bogţia. Societatea feudală a Evului Mediu era prea solid structurată pentru a putea fi — deocamdată — dislocată.

ACTIVITATEA COMERCIALĂ

Tîrguri și bîlciuri. • Negustorii. • Mărfuri destinate traficului internațional. • Comerțul maritim mediteranian al italienilor. • Comerțul flamand și scandinav. • Hansa teutonică. • Activitatea comercială în Franța, Anglia, Spania și Germania Centro-Meridională. • Comunicații și mijloace de transport. • Moneda și originea creditului. • Tehnici comerciale. • Aristocrația negustorească.

TÎRGURI ŞI BÎLCIURI

Odată cu desfiinţarea Imperiului roman de Apus, cu invaziile popoarelor barbare şi cu decăderea oraşelor, a dispărut şi categoria negustorilor profesionişti. Ceea ce nu înseamnă însă că ar fi dispărut şi activitatea comercială. Dimpotrivă: existenţa unor centre comerciale — menţionate în documente încă din secolele VII şi VIII — confirmă practicarea unui „comerţ fără negustori" (M.-M. Postan); cu alte cuvinte un trafic efectuat pe o rază locală sau regională de ţăranii care îşi aduceau surplusul de produse la aceste tîrguri săptămînale[1]. Mănăstirile, de asemenea, îşi aveau oamenii lor însărcinaţi cu vînzarea produselor de pe domeniile mănăstirii şi cu cumpărarea altora de care aveau nevoie[1a].

În anul 744, Pepin cel Scurt — pe atunci doar majordom al Palatului — cerea episcopilor din regatul franc să creeze în fiecare dioceză (acolo unde încă nu existau) anumite locuri destinate tranzacţiilor comerciale, controlate de autoritatea administrativă. Un secol mai tîrziu, asemenea tîrguri erau atît de multe încît, în 864, regele Carol cel Pleşuv dădu dispoziţii conţilor să întocmească liste cu toate tîrgurile active de pe teritoriul lor. Totodată, regele interzicea să se ţină tîrg duminica, — interdicţie repetată şi de Carol cel Mare şi de urmaşii săi: ceea ce arată că tîrgurile aveau loc adeseori tocmai duminica — şi de-a lungul întregului Ev Mediu duminica a fost considerată zi de tîrg. Unii negustori ocazionali — de exemplu sărarii, — mergeau din tîrg în tîrg.

Pe lîngă aceste tîrguri săptămînale, anual (sau de două ori pe an) aveau loc şi bîlciuri, care durau mai multe zile. Veneau negustori şi cumpărători de la distanţe mari (la bîlciul din Saint-Denis, de lîngă Paris, veneau şi din Anglia, din Italia sau din Spania); iar volumul tranzacţiilor era, bineînţeles, incomparabil cu cel al tîrgurilor. Asemenea bîlciuri sînt atestate[2] deja în sec. IX; pentru ca în secolul următor numărul lor să crească rapid. Regii aveau tot interesul să le acorde atenţie şi protecţie, din moment ce taxele percepute pe vînzări le alimentau tezaurul[2a].

Biserica, în schimb, nu se arăta deloc favorabilă comerţului, — cel puţin în principiu. Doctrina creştină stabilea că scopul muncii este asigurarea necesarului pentru a te menţine în condiţii minime de existenţă; căci sărăcia era considerată o virtute, o condiţie a fericirii în lumea „de dincolo". Acumularea de bogăţii pe care o putea asigura practicarea directă a comerţului, sau investirea de capitaluri în operaţii co-

[1] În regiunile scandinave, unde terenurile arabile erau foarte puţine şi foarte sărace, în anumite perioade ale anului ţăranii erau constrînşi să se dedice unui modest comerţ maritim; de asemenea frizonii, care în perioadele cînd nu puteau pescui, se duceau să-şi vîndă produsul pescuitului în zone îndepărtate (cf. Guy Fourquin).

[1a] „Cele mai vechi privilegii privind înfiinţarea unor tîrguri au fost acordate în primul rînd unor biserici şi mănăstiri. Aşa s-a întîmplat în regatul francilor, şi de asemenea în Anglia, unde abaţiile din Westminster, York, Durham, Winchester, au înfiinţat primele tîrguri" (J.M. Kulischer).

[2] La Cambrai, Compiègne, Saint-Denis, Pavia, Bobbio, Mantova, etc. În schimb, în regiunile orientale ale Imperiului carolingian, chiar şi tîrgurile săptămînale erau rare.

[2a] Tîrgoveţii beneficiau de protecţia regală pe timpul cît dura tîrgul şi 40 de zile după închiderea lui. Protecţia privea atît teritoriul tîrgului, cît şi drumurile care duceau la tîrg.

merciale — însemna căderea în păcatul cupidității și al avariției. Cu atît mai mult era condamnat împrumutul cu dobîndă, instrument atît de util comerțului, și care în epoca merovingiană era de uz curent. Începînd din sec. IX, Biserica a extins această prohibiție și asupra lumii laicilor (clericilor le fusese interzis dintotdeauna împrumutul cu dobîndă). Într-un capitular din 789, sub influența consilierilor săi ecleziastici Carol cel Mare a fot primul suveran care a dat sancțiunea legislației civile acestei măsuri, fără să prevadă însă (decît într-un capitular ulterior) și o pedeapsă împotriva contravenienților. În practică, mănăstirile au fost printre primele care au eludat această interdicție. „Biserica însăși a fost constrînsă să recurgă incontinuu la banii acelor bancheri a căror activitate o condamna"[3].

Încă de la sfîrșitul secolului al VIII-lea se stabiliseră anumite baremuri, anumite tabele care fixau prețurile principalelor articole. Chiar în cazul cînd schimburile se făceau în troc, vînzătorii și cumpărătorii aveau în felul acesta o posibilitate de a se referi la evaluări în moneda de circulație curentă, în dinari. Iată — pentru a avea o imagine a raporturilor de valoare, — o listă de prețuri indicativă pentru starea economică a epocii:

— O măsură[4] de ovăz costa un dinar; de orz, 3; de secară, 4; iar de grîu, 6 dinari.

— Un dinar era prețul a 23 de pîini de ovăz, sau 20 de orz, sau 15 de secară, sau 12 de grîu. (Greutatea unei pîini era de aprox. 1 kg.)

— O oaie costa între 12-15 dinari; un cîine de pază, 12; o vacă, 14; un bou, între 24-108 dinari; un taur, 72; un cal de muncă, 240; dar un cal bun de călărie, de război, costa 360 de dinari.

— Un veșmînt de in — 4 dinari; de postav — 12; o blană de oaie — 12; de zibelină — 120; un —capișon de călugăr — 60 de dinari.

— O spadă costa 60 de dinari; împreună cu teaca — 84; un coif — 72; o cămașă de zale — 144; o lance și un scut — împreună, 14 dinari.

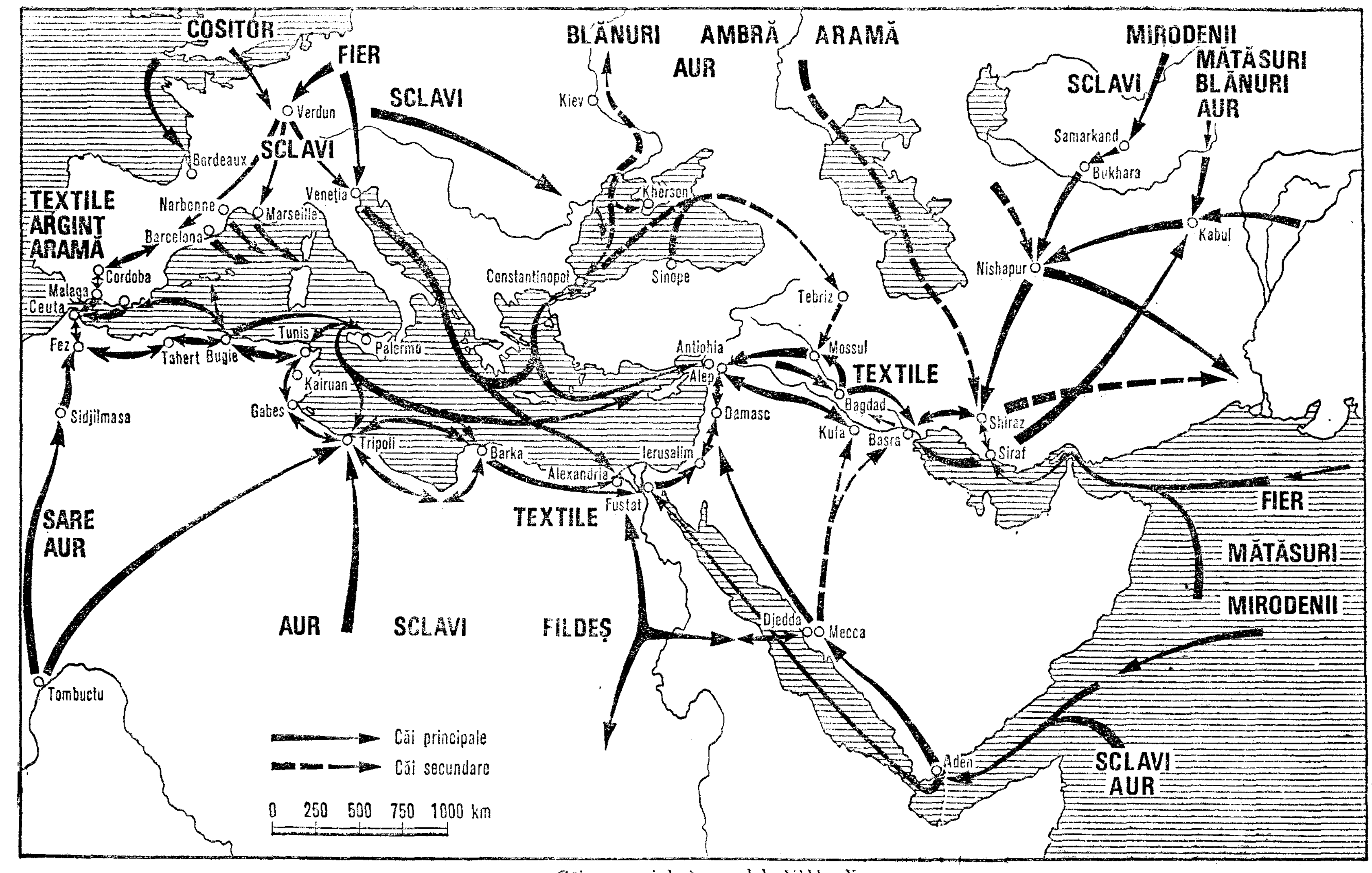
— Un sclav bărbat, în Italia costa 144 de dinari (în anul 725), sau 170, în anu 807; la Lyon, la începutul secolului al IX-lea, un sclav costa între 240-360 de dinari.

NEGUSTORII

În epoca merovingiană, comerțul din regiunea centrală a regatului (cuprinsă între Loara și Meuse) era în mîinile unor negustori orientali, îndeosebi sirieni și evrei. (Cînd Siria bizantină a căzut în mîinile arabilor, în anul 635, negustorii sirieni s-au refugiat în Italia; la nord de Alpi predominau negustorii evrei). Acești orientali aduceau — încă din timpul Imperiului roman — din țările Orientului produse exotice și articole de lux: mirodenii, untdelemn, curmale și smochine, stofe scumpe, mătăsuri, papirus din Egipt, obiecte din piele artistic lucrate, ș.a., exportînd în schimb mai ales metale prețioase sub formă de monede. Negustorii evrei — despre

[3] H. Pirenne. „Lor le încredința papalitatea perceperea impozitelor și administrarea veniturilor care se adunau din toate regiunile creștinătății, — și deci nu putea ignora cărui gen de afaceri li se dedicau bancherii săi".

[4] Numită în documente *muid:* măsură de capacitate care varia — după regiuni și după epoci — între 20 și 70 litri. (Cf. P. Riché, — vd. *Bibliografia)*.

Căi comerciale în secolele VIII – X

a căror activitate sîntem mai bine informaţi începînd din sec. XI — se stabiliseră îndeosebi în marile oraşe din Italia, Franţa şi Germania[5].

În perioada carolingiană evreii nu erau, fireşte, singurii negustori de profesie. Mulţi negustori profesionişti — care lucrau fie pe contul regelui, al nobililor, episcopilor, sau abaţilor, fie pe cont propriu — transportau pînă în punctele cele mai îndepărtate ale Imperiului alimente, în special grîne, sare, vin, precum şi fier. (Prudent, Carol cel Mare le interzisese să facă comerţ cu arme, spre a nu-i avantaja pe inamicii săi). Apariţia şi formarea acestei categorii de negustori angrosişti autohtoni spre sfîrşitul secolului al VIII-lea şi în decursul secolului al IX-lea, este un fenomen nou în istoria economiei occidentale. Formele pe care le-au luat structura şi activitatea lor în diferite regiuni sle Occidentului au fost foarte diverse.

Pentru transportul mărfurilor, pe uscat sau pe căile fluviale, se percepeau — încă din timpul Imperiului roman — anumite taxe; în epoca merovingiană, numai pe teritoriul Galliei; dar în timpul regilor carolingieni (şi al succesorilor lor), pe tot teritoriul Imperiului franc. Taxele variau după regiuni, ajungînd pînă la 10% din valoarea mărfurilor. În plus, se mai percepeau — la fel ca în ultimele secole ale Imperiului roman — şi alte taxe suplimentare: pentru mărfurile transportate cu carele *(rotaticum)*, pentru acostarea unei nave într-un port *(pontaticum)*, pentru folosirea unui loc de depozitare provizorie a mărfii, sau pentru intrarea pe poarta unui oraş *(portaticum)*. Bineînţeles, că, după declinul puterii regale, aceste taxe au fost percepute de conţi şi de alţi mari feudali — care, în plus, au mai impus în mod arbitrar şi altele noi.

Negustorii Palatului care furnizau mărfuri suveranului şi nobililor săi, nu plăteau aceste taxe. Monarhul îi proteja, acordîndu-le şi alte privilegii; de pildă, erau scutiţi de prestarea serviciului militar, de rechiziţionarea atelajelor, a carelor, a bărcilor, proprietatea lor, ş.a. Mai tîrziu, urmînd exemplul suveranului, şi marii feudali acordau negustorilor lor asemenea imunităţi.

De pe la mijlocul secolului al VIII-lea, numele negustorilor orientali *(syri*, cum erau numiţi) apare rar în documente. Numeroasele lor colonii din Italia nu mai deţineau acum monopolul marelui comerţ cu Orientul. Locul lor îl preiau negustorii indigeni şi evrei.

Aceştia din urmă erau furnizorii obişnuiţi de produse şi articole din Orient ai palatului lui Carol cel Mare, ai marilor nobili şi ai înaltului cler. Din sec. IX, în toate marile oraşe se formaseră cartiere de negustori evrei, în continuă prosperitate. În schimb, în regiunile germanice dintre Loara şi Rhin — unde comerţul era direcţionat spre ţinuturile nordice, inclusiv scandinave, — numărul negustorilor evrei era mai redus. Locul cel mai important în activitatea lor comercială îl deţinea traficul cu sclavi; fapt care n-a întîrziat să provoace protestele Bisericii[6], obligîndu-i să se limiteze la comerţul (sau posesiunea) sclavilor necreştini[7].

Încă din primele decenii ale secolului al VIII-lea existau în diferite oraşe grupuri de negustori franci (în Alsacia, în Franconia, în Renania), care transportau pe

[5] „Sub Ludovic cel Pios (pe care au reuşit chiar să-l determine să ia măsuri contra celor care îi sfătuiau pe sclavii evreilor să se boteze, pentru a putea fi astfel eliberaţi), evreii au devenit negustorii oficiali ai Palatului imperial, unde se bucurau de mare credit. Situaţia lor s-a menţinut pînă în sec. X" (R. Latouche).

[6] Deşi Biserica nu s-a pronunţat în mod explicit şi categoric, pînă la Conciliul din 845, împotriva comerţului cu sclavi. Grigorie cel Mare s-a mulţumit să proscrie doar vînzarea sclavilor creştini unor negustori păgîni. În 743, Pepin cel Scurt n-a făcut decît să reproducă această prohibiţie.

[7] Negustorii evrei exportau din Imperiul franc ţesături, piei de urs şi de jder, spade şi eunuci — pe care îi vindeau în Egipt. Prin Constantinopol aduceau din Orient articole de lux, mosc pentru parfumuri, camfor, lemn de aloes, scorţişoară, etc.

Rhin cerealele. Negustorii franci din Verdun se organizau în caravane pentru drumuri mai lungi, la Roma sau în Spania musulmană, unde vindeau sclavi. În timpul campaniei contra avarilor, armata lui Carol cel Mare era alimentată pe calea fluvială a Dunării; cale care contribuise de pe atunci la formarea unor centre comerciale (ca Frankfurt, Worms sau Köln, în Renania; Regensburg, Passau, Lorch, în zona danubiană). Între Imperiul carolingian și Anglia se stabilise un trafic regulat. Carol cel

Negustori de postavuri. După vitralii ale catedralelor din Bourges (stînga) și Chartres (dreapta)

Mare era interesat să dezvolte relații comerciale și cu Spania, și cu Orientul musulman, trimițînd în acest scop soli la Cordoba și Bagdad.

Traficul comercial maritim și fluvial a avut ca rezultat crearea unor puncte active de tranzit *(portus)*, legate de rețeaua fluvială navigabilă; cheiuri de îmbarcare și debarcare a mărfurilor, în apropierea imediată a cărora s-au construit antrepozite, locuințe pentru negustori și barcagiii sau marinarii lor, și care vor deveni apoi orașe importante — ca Bruges, de exemplu; sau — cînd un *portus* fusese înființat lîngă un oraș — cartiere comerciale importante. Asemenea puncte gen *portus* au luat ființă, chiar în perioada carolingiană, pe țărmurile marilor fluvii din nord (Rhin, Meuse, Escaut). Orașe importante au apărut, datorită prezenței atît de active a unui astfel de *portus* din apropiere (de ex., Tournai, Valenciennes, Saint-Omer, Gand, ș.a.), în care negustorii își depozitau mărfurile aduse — cereale, lînă, postavuri, ș.a.m.d. — spre a le difuza apoi în diferite centre de desfacere; sau mărfurile achiziționate spre a le transporta în alte regiuni.

MĂRFURI DESTINATE TRAFICULUI INTERNAȚIONAL

S-a susținut mult timp că principalul motor al traficului medieval la mari distanțe l-ar fi constituit articolele rare, obiectele de lux, mirodeniile aduse din Orient, — întrucît toate acestea nu necesitau mijloace de transport spațioase, puteau fi transportate mai ușor în puncte îndepărtate fără cheltuieli mari — și, fiind atît de prețuite, asigurau negustorilor cîștiguri importante. — Dar, dacă ar fi fost într-adevăr așa (observa, printre alți istorici, și A. Sapori), traficul internațional s-ar fi redus la foarte puține mijloace de transport, îndeosebi fluvial și maritim.

În realitate, aceste mijloace transportau, cu prevalență covîrșitoare, mărfuri de o valoare relativ modestă și — în orice caz — foarte grele. Cîștigurile le erau asigurate negustorilor de *cantitatea* mărfurilor transportate, de necesitatea lor stringentă, de marea cerere a pieței din țările în care aceste articole lipseau. În unele cazuri, însăși politica anumitor state se orienta în funcție de genul și de cantitatea mărfurilor pe care erau interesate să le exporte: Sicilia — grîu, Veneția — sare, Anglia — lînă, etc. Principalele articole care făceau obiectul traficului la distanțe mari erau: grîul, sarea și vinul, lîna, bumbacul, lemnul și alaunul; în fine, o „marfă" umană — sclavii.

Producția mai mare de grîu, în secolele XIII și XIV, o înregistrau unele regiuni din apropierea Mării Negre, Dalmația și în special sudul Italiei (la un loc cu Sicilia). În 1329, compania florentină Acciaioli a importat din Puglia — într-un singur an! — 136.000 tone de grîu. Veneția și Florența aveau repetate conflicte între ele pentru importul de grîu din sudul Italiei. — Sarea, articol indispensabil pentru bucătărie și pentru conservarea cărnii sau a peștelui, constituia și o foarte importantă sursă de venit pentru fisc. Veneția, de pildă, care extrăgea din lagună o cantitate considerabilă de sare, monopolizase, totuși, și sarea din Cipru; în același timp, a avut diferende serioase cu Genova și Pisa pentru a-și asigura și producția de sare din Sicilia și din Sardinia, din insulele Baleare și din Africa de Nord. — Vinul era adus din Grecia, Cipru și Rodos; dar cantitățile cele mai mari de vin le producea Franța. Un istoric (Yves Renouard) a putut dovedi că, într-un singur an (1308-1309), Burgundia singură a exportat nu mai puțin de 850.000 hectolitri de vin (în timp ce, în 1950, exportul de vin al *întregii* Franțe a atins abia cifra de 900.000 hectolitri).

Începînd din sec. XIII, cantitatea cea mai mare de lînă era adusă din Anglia pentru a fi lucrată de marile manufacturi de textile din Flandra și Italia. În primii ani ai sec. XIV, cele 300 de manufacturi de textile din Florența lucrau produsele lor de prima calitate numai cu lînă adusă din Anglia. — Cum bumbacul din sudul Italiei, din Spania, Malta, Cipru și Grecia nu era de calitate superioară, negustorii venețieni și genovezi aduceau bumbacul cel mai fin din Siria, mai ales din Damasc. Țesăturile de bumbac, la început fabricate aproape în întregime în Italia, în sec. XII au invadat piețele țărilor din bazinul mediteranian, din Bizanț și Egipt pînă în Spania și Franța Meridională; pentru ca în sec. XIV să fie mult cerute, din țările Europei Centrale pînă în Flandra și Anglia. — Lemnul pentru construcția navelor era furnizat în cantități uriașe regatului musulman din Egipt de către negustorii italieni, care și-l procurau din zonele alpine ale Dalmației.

Alaunul era indispensabil manufacturilor de textile pentru degresarea fibrelor și fixarea culorii țesăturilor; de asemenea, la tăbăcit și în anumite alte operațiuni de prelucrare a pieilor. Timp de mai bine de două secole (XIII și XIV), acest prețios mineral era procurat numai din Orientul Apropiat (în primul rînd, din Siria).

COMERȚUL MARITIM MEDITERANIAN AL ITALIENILOR

Comerțul maritim era într-o bună măsură avantajat față de cel pe uscat, întrucît, în cazul celui dintîi, Biserica tolera împrumutul cu dobîndă — justificat de faptul că, pe mare, riscurile negustorului erau mult mai mari.

Cel mai mare risc — în afara naufragiului — era obiceiul consacrat al negustorilor de a arunca în mare o parte din încărcătură cînd nava se afla în pericol din cauza unei avarii, sau cînd era urmărită de pirați. Un alt risc îl prezenta dreptul

de represalii care putea fi acordat de un oraş maritim contra negustorilor rivali dintr-un alt oraş cu care primul se afla în stare de război.

Pentru a se apăra contra unor asemenea pericole, negustorii obişnuiau să se asocieze între ei, două sau mai multe corăbii navigînd în convoi. Această hotărîre pe care o luau negustorii asociaţi făcea obiectul unui contract. Pe de altă parte, marii negustori dintr-un oraş formau o asociaţie şi alegeau din sînul lor un administrator, care îşi asuma responsabilitatea pentru a apăra interesele celor asociaţi. Acesta rezida, temporar, în portul străin unde negustorii asociaţi îşi aveau marele lor depozit de mărfuri (în italiană: *fondaco*), pe care administratorul ales îl conducea. Comptoarele mai importante îşi aveau, în locul acestui administrator, un „consul" permanent, cu rezidenţa în portul străin.

H. Pirenne susţinea că blocarea Mării Mediterane în urma expansiunii islamice din sec. VII ar fi provocat decăderea totală a comerţului în bazinul mediteranian, dispariţia negustorilor de profesie şi, cu aceasta, sfîrşitul oraşelor; o teză neacceptată azi de istorici[8]. În realitate, n-a existat aici nici o fractură de natură economică, nici în timpul invaziilor popoarelor germanice, nici ca urmare a cuceririlor musulmane. Însuşi ilustrul istoric belgian recunoştea că, cel puţin prin Marea Adriatică şi Marea Egee, „comerţul Italiei bizantine în Marea Mediterană n-a cunoscut nici o întrerupere".

Într-adevăr, oraşele din Italia Meridională care depindeau de Bizanţ — Napoli, Gaeta, Amalfi, Salerno, Bari şi, în fruntea celor din nord Veneţia — au prosperat considerabil datorită activităţii lor comerciale. Cînd, în urma stabilirii normanzilor în Sicilia (1029—1091) legăturile politice ale Italiei cu lumea bizantină au slăbit, urmările s-au resimţit şi asupra situaţiei economice a acestor oraşe. Singurul oraş — cu totul înafara sferei de influenţă normande — pe care nici regii carolingieni n-au reuşit să şi-l aservească, şi care continua să depindă din punct de vedere economic de Imperiul bizantin, a fost Veneţia; oraşul care considera Marea Adriatică întocmai ca „proprietatea sa privată", după formula istoricului citat mai sus.

Alte două oraşe maritime, Pisa şi Genova, şi-au impus supremaţia politică şi comercială de-a lungul coastei occidentale a Peninsulei, în Marea Tireniană, pe care au reuşit să o scoată de sub stăpînirea musulmanilor[9]. Aliindu-se cu genovezii, pisanii au atacat Sardinia (unde s-au şi instalat) şi Sicilia, de unde s-au retras numai după ce au impus musulmanilor un tratat comercial foarte avantajos.

Astfel, supremaţia celor trei oraşe italiene (Veneţia, Genova, Pisa) în Mediterana n-a putut fi contestată. Începînd din sec. XI ele şi-au extins activitatea comercială şi în Provence şi Catalonia; iar la nord de Alpi, în Franţa şi Germania (unde operau în special negustori veneţieni).

Veneţia s-a dezvoltat şi a prosperat numai datorită navigaţiei şi comerţului. „Nu se poate imagina un contrast mai strident decît acela dintre Europa Occidentală, unde pămîntul era totul iar comerţul nimic, şi Veneţia, un oraş fără proprietăţi funciare, care trăia în întregime din propriile traficuri" (H. Pirenne).

De la sfîrşitul secolului al IX-lea, fără a ţine seama de considerente de religie şi gîndindu-se exclusiv la profit, veneţienii au întreţinut relaţii comerciale foarte

[8] Arabii n-au închis Mediterana — şi nici n-ar fi avut nici un interes să o facă. F.-L. Ganshof constata că, în sec. VIII, în Gallia nu s-a verificat „nici un declin al comerţului nord-sud, spre Mediterană şi ţările la care Mediterana permitea să se ajungă". Începînd din sec. VII chiar a avut loc un regres, dar nu o dispariţie totală, în relaţiile dintre Orient şi Occident; un regres a cărui cauză principală n-a fost invazia arabă.

[9] Aceştia, în intenţia evidentă de a opri expansiunea maritimă pisană, au jefuit oraşul, în 935 şi 1004. Dar în 1005 pisanii au învins flota sarazinilor, iar în 1087 au ocupat şi oraşul Palermo.

active cu lumea islamică, furnizîndu-i mărfurile cele mai solicitate: lemn de construcție a navelor, fier pentru fabricarea armelor și sclavi procurați din apropiatele regiuni slave. Mai intense erau, firește, relațiile cu Bizanțul. Ajutată de flota bizantină, Veneția reuși (în 1002) să elibereze orașul Bari, ocupat de sarazini. Iar după ce orașele maritime meridionale, rivalele sale, aflate sub dominație normandă — împotriva căreia s-a aliat din nou cu Bizanțul — au decăzut economic,

Vîrfurile oligarhiei comerciale venețiene: un nobil din sec. XII și un doge din sec. XIII. După mozaicuri din biserica San Marco din Veneția

deci concurența a fost înlăturată, Veneția a rămas stăpînă în întregul bazin răsăritean al Mediteranei.

În 992, dogele Pietro II Orseolo obținuse de la împărații bizantini scutire de orice taxe pentru navele venețiene. Colonia venețiană stabilită pe malurile Bosforului se bucura de substanțiale privilegii. În 1082, venețienii obțin scutire de orice taxă comercială pe întreg teritoriul Imperiului bizantin. Ceea ce implica beneficii enorme; mai ales că la această dată venețienii își creaseră mai bine de douăzeci de foarte prospere baze comerciale în insulele și porturile Mării Egee.

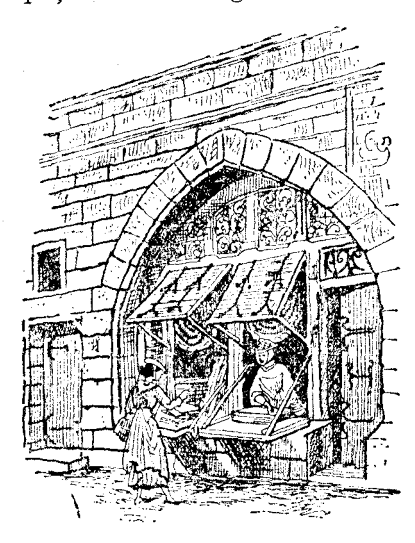
Prin poziția sa geografică, Veneția avea cele mai propice condiții pentru comerț. Nu depindea, ca celelalte orașe de pe continent, de vaste proprietăți funciare. Barcagiii cei mai modești din lagună exportau pe arterele fluviale un produs local foarte căutat: sarea marină. Cum terenurile agricole lipseau, nici iobăgia — în vigoare în tot restul continentului — aici nu era cunoscută. Veneția va rămîne și pe mai departe un oraș de marinari, de negustori și de meșteșugari. — Dar, pe lîngă condițiile favorabile, Veneția avea și o adevărată vocație pentru comerț. De pildă: pentru a ține o evidență contabilă a transporturilor și pentru atît de necesara corespondență comercială, fiecare corabie care pornea în cursă lungă avea la bord și o persoană calificată pentru a efectua aceste operații. Și — un alt fapt, esențial: într-o Europă feudală, în care Biserica era ostilă principalei surse de îmbogățire — comerțul — ca generînd păcatul cupidității și egoismului; într-o Europă în care nobilii și chiar seniorii mijlocii disprețuiau comerțul ca o profesiune în care era de neconceput ca ei să se fi angajat, Veneția era complet lipsită de asemenea prejudecăți. Familiile cele mai ilustre, în frunte cu înșiși dogii, participau în modul cel mai activ la diferite inițiative și operații comerciale.

Astfel încît, încă din secolul al X-lea, în Veneția s-a constituit o puternică și numeroasă categorie oligarhică, incluzînd membri ai familiilor celor mai nobile, îmbogățite prin practica comerțului.

COMERȚUL FLAMAND ȘI SCANDINAV

În nordul continentului, o regiune deosebit de activă în domeniul schimburilor comerciale era Flandra. Deja în sec. X, Flandra stabilise schimburi regulate cu Anglia și întreținea legături comerciale strînse cu zonele din jurul Mării Nordice și ale Balticei.

Pînă la sfîrșitul Evului Mediu, Flandra — un ținut care încă din epoca celtică creștea pe pășunile sale bogate mari turme de oi — a excelat prin industria sa

O prăvălie din Paris, din sec. XIII. Reconstituire, după manuscrise vechi, de Viollet-le-Duc

manufacturieră textilă[10]. La sfîrșitul secolului al X-lea, această industrie era atît de activă, stofele flamande erau atît de cerute pe piețele septentrionale, încît flamanzii au trebuit să importe — dealtminteri, în condiții foarte avantajoase — cantități mari de lînă din Anglia; o lînă excelentă, care a făcut să sporească considerabil calitatea și renumele produselor Flandrei, pînă în țările cele mai îndepărtate. Le solicita continuu piața Novgorodului; negustorii italieni veneau aici să le cumpere, oferind în schimb mătase, mirodenii, argintărie de artă; navele genoveze le exportau în cantități masive în Orient. Corăbiilor genoveze le-au urmat imediat navele negustorilor scandinavi și ale Hansei teutonice[11]. „De-a lungul întregului Ev Mediu, nici o altă regiune / din Europa — n.n. *O.D.* / n-avea un caracter atît de net industrial ca bazinul fluviului Schelda" (H. Pirenne). — Acest comerț a stat la baza prosperității unor orașe mari, ca Bruges, Gand, Ypres, Lille, Arras, ș.a.

O activitate maritimă comercială, comparabilă (respectînd proporțiile) celei din bazinul mediteranian, s-a desfășurat în Marea Baltică și în Marea Nordului timp de două secole și jumătate (de la mijlocul sec. IX pînă la sfîrșitul sec. XI).

[10] Progresele pe care le-a făcut Flandra în acest domeniu „au fost atît de rapide, încît încă în secolul al II-lea se exportau țesături pînă și în Italia. Francii, care au invadat regiunea în secolul al V-lea, au menținut vie această tradiție" — menționează H. Pirenne. „Stofele în culori vii făcute în Flandra erau atît de la modă, încît Carol cel Mare n-a găsit altceva mai bun să trimită ca dar califului Harun al-Rașid". — În sec. XII, întreaga Flandra devenise o țară de piuari, torcători, țesători, care de mult se situase în această privință pe primul loc din Europa.

[11] Căci, deși într-o poziție geografică ce ar fi avantajat-o, Flandra n-a fost tentată — spre deosebire de orașele italiene — de comerțul maritim, n-a ținut să-și aibă flota sa comercială.

O activitate datorată „Oamenilor Nordului", normanzilor, — care n-au fost deloc (cum am văzut) niște simpli jefuitori. Timp de mai bine de o jumătate de secol au devastat și au jefuit — e adevărat — Insulele Britanice Septentrionale și coastele atlantice, pătrunzînd, prin estuarele fluviilor, și în interior. În locurile (fortificate de ei) în care se instalau temporar vikingii adunau prada, transportînd-o apoi și vînzînd-o în Danemarca, în Norvegia, în Suedia. „Vikingii au fost, la urma urmei, niște pirați; dar e lucru știut că pirateria este prima etapă a comerțului; și aceasta este un fapt atît de adevărat, încît, la sfîrșitul secolului al IX-lea, cînd au renunțat la jaf, vikingii s-au transformat în negustori" (H. Pirenne).

Expansiunea comercială a normanzilor, foarte redusă în zonele europene occidentale, a fost în schimb foarte intensă în direcția regiunilor răsăritene slave și în cele nordice. Pe teritoriul Rusiei (unde au venit fie spontan, în căutare de pradă, fie probabil și chemați în ajutor de slavi contra invadatorilor pecenegi), normanzii din Suedia — varegii, *vaeringer*, — se stabiliseră de-a lungul Niprului încă din sec. IX, grupîndu-se în așezări fortificate, în care depozitau provizoriu — după incursiuni pe o rază mai apropiată sau mai îndepărtată — prada: sclavii pe care îi capturaseră, tributul impus populației locale, sau articole foarte căutate de negustori, îndeosebi miere și blănuri.

Varegii nu băteau monedă. Ca mijloc de schimb, le serveau — după mărturia unui negustor arab din sec. IX — blănurile de jder, cu valoarea stabilită la 2,50 *dirhami*. (Dar circulau la ei și *dirhami*, moneda de argint a musulmanilor, cu care făceau comerț). În fiecare primăvară, după dezghețul apelor, corăbiile varegilor încărcate cu mărfuri coborau pe fluviul Nipru; ajungînd în Marea Neagră, navigau de-a lungul coastei pînă la Constantinopol, — unde aveau un cartier propriu și unde efectuau schimburile, reglementate prin tratate comerciale (pe care le încheiaseră cu bizantinii chiar din sec. IX). Urmînd drumul Volgăi, ajungeau în porturile Mării Caspice, unde luau legătura cu negustorii evrei și arabi.

Mărfurile procurate de la aceștia, precum și din Bizanț, — bijuterii de aur și argint, pietre prețioase, mirodenii, mătăsuri, etc. — erau desfăcute de negustorii varegi în porturile Mării Baltice. Punctul comercial cel mai important era insula Gotland, de unde mărfurile erau îndreptate și în bazele lor comerciale din alte regiuni septentrionale. În bazinul Mării Nordului, cel mai mare centru era Haithabu. Pe Elba, portul din Hamburg era un alt important centru de schimburi al lor; iar în Anglia — țară cu care raporturile comerciale erau mai intense — negustorii normanzi beneficiau de anumite drepturi portuare, la intrarea prin estuarul Tamisei.

O consecință a intensei activități comerciale a varegilor a constituit-o faptul că și ceilalți normanzi — vikingii norvegieni și danezi, — după ce și-au încheiat perioada incursiunilor de pradă le-au urmat exemplul[12].

HANSA TEUTONICĂ

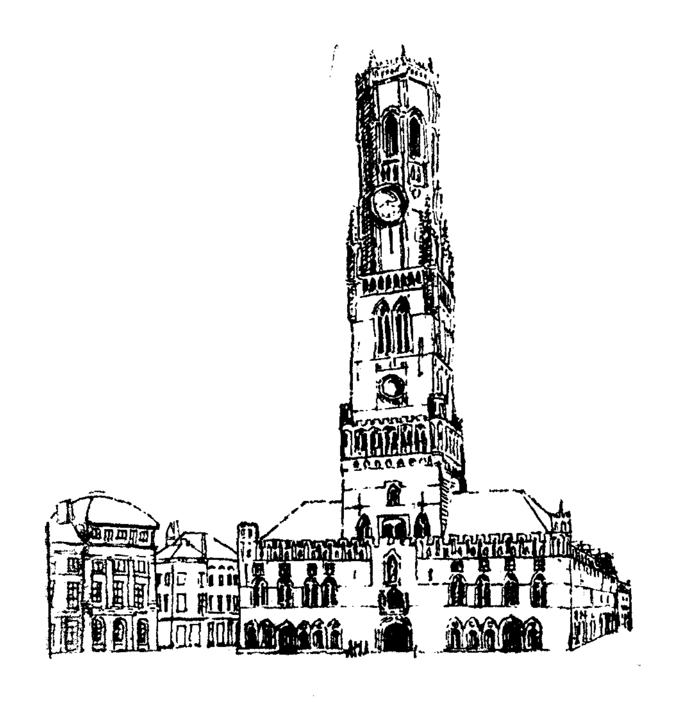
În sec. XII, în nordul Franței, în Anglia și în Germania s-au constituit asociații de negustori, cu scopul de a-și apăra interesele profesionale, numite „ligi" sau *hanse*[13]. În secolul următor, o hansă reunea negustorii dintr-un întreg oraș. Astfel, în

[12] Unii istorici (ca J. van Klaveren) au emis teza potrivit căreia „scandinavii, însușindu-și în timpul jafurilor metalele care zăceau în tezaurele seniorilor din Evul Mediu timpuriu, și punîndu-le în circulație /sub forma de monede — n.n. *O.D.*/, au favorizat trecerea de la economia naturală la economia monetară" *(apud* H. van Wierveke).

[13] Numele de *hansa* apare însă abia în 1344. „Formarea ei a fost sugerată de o exigență nu numai economică, ci și politică, — într-un moment în care, lipsind în Germania un centru de putere, s-au constituit și consolidat forțele locale" (A. Bosisio).

1254, orașele renane Köln, Dortmund, ș.a., s-au constituit în „Liga Renană". În 1241, orașul Lübeck s-a asociat cu Hamburg, apoi cu alte orașe; data fondării acestei „Ligi hanseatice" sau „Hanse teutonice" este atestată documentar[14] în 1256.

În scurt timp, Hansa teutonică a ajuns să reunească — sub conducerea marei negustorimi din Lübeck — nu mai puțin de 70 de orașe interesate în traficul maritim din Marea Baltică și Marea Nordului; orașe importante, ca: Hamburg, Rostock, Kiel, Danzig (azi Gdansk), Köln, Frankfurt am Oder, Königsberg, Luneburg,

Turnul halelor și halele din *Bruges, construite în secolele* XIII și XIV

Bremen, etc. Astfel, Hansa teutonică a devenit o mare putere economică și politică, un adevărat stat, care declara războaie și încheia tratate de pace, care în secolele XIV și XV deținea monopolul comerțului maritim al Europei Septentrionale, și care a durat mai bine de trei secole[15]. Hansa teutonică își avea flota sa, regulamentele ei, legislație proprie și un tezaur comun. Ținea adunări generale (diete) tot la trei ani, cu participarea delegaților fiecărui oraș membru; semna tratate cu diferiți regi și principi, și obținea privilegii în diverse țări. Declinul puterii Hansei a început odată cu formarea și consolidarea statelor naționale (Franța, Anglia, Spania) și în urma noilor mari direcții pe care le-a luat activitatea comercială după descoperirea Americii.

[14] După Guy Fourquin, cea mai veche hansă ar fi cea formată la Köln — marele centru comercial german pînă către 1250, — urmată de cele din Hamburg (1266) și Lübeck (1267), care în 1281 au fuzionat formînd „Hansa Germaniei", cu sediul la Londra. În Țările de Jos, negustorii germani au apărut mai tîrziu.

[15] Liga hanseatică a sucombat în urma loviturilor suferite în timpul Războiului de 30 de ani. În ultima sa dietă (1669), Liga nu mai cuprindea decît trei orașe — Lübeck, Bremen și Hamburg, — care vor continua să fie unite, păstrîndu-și denumirea de „orașe hanseatice".

Cîmpul de acțiune al Hansei teutonice cuprindea o arie enormă, de la Londra și Bruges pînă la Novgorod[16]. Axa Bruges-Lübeck-Novgorod — din care se ramificau itinerarii secundare — a avut o importanță excepțională pentru activitatea Hansei, și în general pentru comerțul european medieval.

În ce privește caracterul ei și particularitățile activității comerciale hanseatice în comparație cu activitatea desfășurată de marii negustori italieni în zona mediteraniană, H. Pirenne reținea cîteva elemente definitorii esențiale. Astfel, volumul comerțului hanseatic era egal (dacă nu chiar superior) celui mediteranian; dar capitalurile investite erau mult mai reduse. Valoarea mărfurilor exportate de negustorii hanseatici (produse naturale: cereale, miere, pește uscat, catran, lemn de construcție pentru corăbii), sau a celor pe care le aduceau la întoarcere (lînă din Anglia, sare, vinuri franceze) le permitea să realizeze cîștiguri mult mai mici decît cele realizate de negustorii mediteranieni prin traficul de articole de lux din Orient. În fine, nici instrumentele simpliste ale hanseaticilor nu se puteau compara cu tehnicile comerciale perfecționate ale negustorilor italieni.

ACTIVITATEA COMERCIALĂ ÎN FRANȚA, ANGLIA, SPANIA ȘI GERMANIA CENTRO-MERIDIONALĂ

Orașele-porturi din sudul Franței (Marseille, Montpellier, Narbonne, ș.a.) au dezvoltat — pînă în sec. XIII — un comerț de genul celui practicat de negustorii italieni: în principal, exportînd produse orientale, pe care le schimbau cu postavuri aduse din Flandra. În curînd însă au trebuit să capituleze în fața concurenței negustorilor genovezi. Ca urmare, aceste orașe și-au restrîns raza de acțiune comercială la limite strict regionale.

Piața Franței Centrale și Septentrionale era, începînd din sec. XIII, în mare măsură dominată de negustorii italieni. În general, importurile și exporturile franceze erau direcționate spre Anglia și Flandra. Avantajele Franței erau asigurate în special de cele două articole foarte cerute la export — sarea și vinul. (Vinurile italiene nu rezistau la transport, iar cele de pe valea Rhinului erau produse în cantități prea mici). În schimb, Franța era deficitară în privința mijloacelor de transport: aproape toate corăbiile care îi deserveau traficul maritim erau nave engleze, spaniole sau hanseatice.

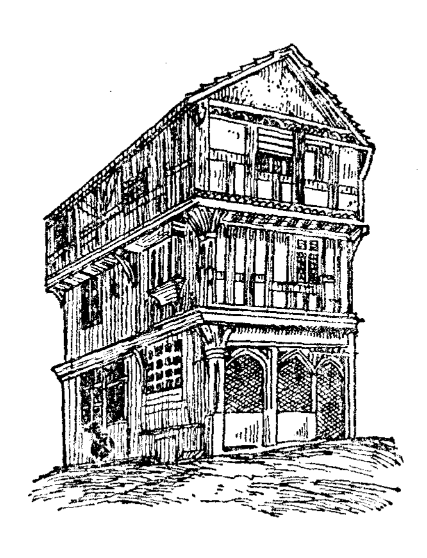
Anglia, țara în care monarhia se impusese feudalității, țara ai căror suverani dădeau mai multă atenție activităților economice, n-a avut totuși un comerț prosper în Evul Mediu.

Orașele ei, cu o populație deocamdată redusă (cu excepția Londrei), vizitate încă din sec. XI de negustori veniți de pe continent, își limitau tîrgurile la un nivel de importanță regională. Anglia nu dispunea nici de un număr suficient de corăbii (aproape singurele nave care intrau în porturile engleze erau cele hanseatice). Exportul de lînă brută era rezervat Flandrei, precum și (într-o mai mică măsură) negustorilor italieni, care o desfăceau în porturile mediteraniene.

[16] Bazele sale comerciale cele mai importante erau: Wisby (mare centru fondat în 1160 în insula Gotland), Stockholm, Bergen, Londra, Bruges — agenția cea mai însemnată dintre toate cele pe care Hansa le avea în afara teritoriului Germaniei; spre răsărit, Riga în Letonia, Reval în Estonia (azi Tallin); în Prusia Orientală, Königsberg, Marienburg — unde Ordinul cavalerilor Teutoni, pînă la înfrîngerea lor în 1410, furniza negustorilor hanseatici aramă, ceară, ambră și blănuri, — și pînă în îndepărtatul Novgorod, unde Hansa a luat locul varegilor și de unde negustorii hanseatici preluau mărfuri aduse de arabi, evrei și bizantini din Orient.

În sfîrșit, pînă în jumătatea a doua a secolului al XIV-lea țara rămăsese esențialmente agricolă. Aproape singurul articol cerut la export era lîna, — din care însă monarhia, mănăstirile și unele orașe (ca Boston, Bristol, Winchester) realizau beneficii apreciabile.

Mai activ era comerțul Spaniei creștine.

Casa unui măcelar bogat din Shrewsbury (comitatul Shrop, Anglia). Sec. XV

Marinarii spanioli din Barcelona — marele centru comercial al Peninsulei Iberice — străbăteau Mediterana încă din sec. XII, ajungînd pînă în Marea Egee. După Catalonia, o vie activitate comercială o desfășurau insulele Baleare. La numai trei ani după ce prima navă genoveză acostase într-un port englez, în 1281 ajunge la Londra, trecînd prin strîmtoarea Gibraltar, și o corabie spaniolă din Majorca. Asemenea negustorilor venețieni — și împrumutînd tehnicile lor comerciale — catalanii practicau intens comerțul cu sclavi: o „marfă" pe care prizonierii mauri capturați în luptele *Reconquistei* le-o furnizau din abundență. Asemenea italienilor, și schimbînd aceleași mărfuri ca aceștia, negustorii catalani erau prezenți pe piețele din sudul Franței și din Flandra.

Mult mai puțină importanță prezenta comerțul Portugaliei și al Spaniei Septentrionale (Galicia). Negustorii lor, parcurgînd distanțe mici, vindeau metale și lînă. Începînd însă din sec. XIV, acest ultim produs, de o foarte bună calitate, va înlocui într-o foarte mare măsură lîna pe care negustorii flamanzi o importaseră din Anglia.

Preeminența absolută în comerțul german o deținea nordul hanseatic; restul Germaniei efectua un comerț relativ redus.

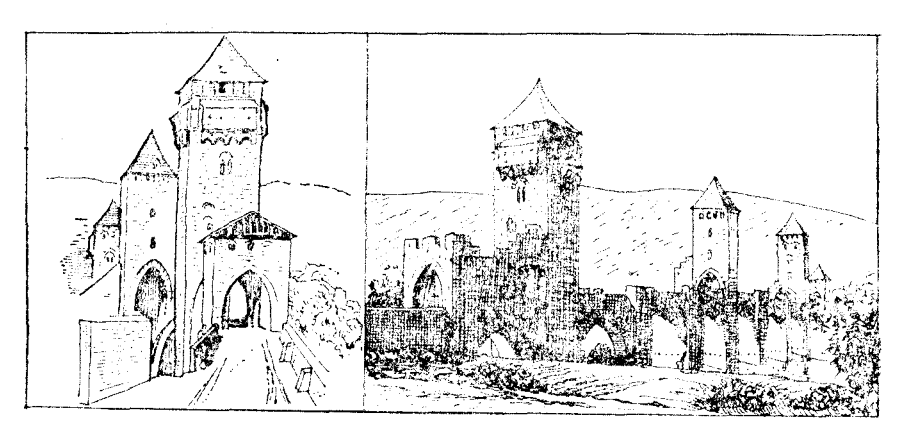
Regiunile meridionale erau în întîrziere: minele din Tirol și Carintia erau abia la începutul exploatării lor; iar sarea gemă — vorbind de resursele mai consistente — era exportată în cantități mici. O arteră comercială atît de favorabilă ca Dunărea nu era folosită decît pentru un trafic care, de la Augsburg și Regensburg, ajungea doar pînă la Viena; mai departe, cum fluviul traversa Ungaria și regiunile balcanice atît de nesigure pînă a ajunge la Marea Neagră, această importantă cale

fluvială rămînea neutilizată. Iar în privinţa antrepozitelor, acestea nu se puteau compara — nici chiar faimosul *Fondaco dei Tedeschi* de pe Canal Grande din Veneţia — cu cele ale negustorilor hanseatici.

COMUNICAŢII ŞI MIJLOACE DE TRANSPORT

Vitalitatea excepţională, progresele înregistrate şi prosperitatea comerţului medieval sînt cu atît mai apreciabile cu cît condiţiile materiale în care s-a desfăşurat erau mai defavorabile, dificultăţile pe care le prezenta circulaţia oamenilor şi mărfurilor erau mai numeroase, şi cu cît mijloacele de transport erau — cel puţin pe uscat — mai rudimentare.

Vechile drumuri romane căzuseră într-o stare de cvasi-totală abandonare. Taxa percepută pentru circulaţia pe aceste drumuri (anticul *teloneum*) devenise un simplu drept al fiscului; nu mai avea sensul şi funcţia de altădată: nici cea mai mică parte percepută nu era destinată reparării drumurilor sau reconstrucţiei podurilor. Doar seniorii locali, călătorii, pelerinii şi negustorii dacă se mai îngrijeau (dar — într-o măsură infimă) de întreţinerea lor; mai ales a podurilor, necesitînd cheltuieli mari pe care numai oraşele le mai puteau suporta. Pe astfel de drumuri degradate nu puteau circula decît căruţe uşoare, cu două roţi. Carele cu patru roţi — trase de cai, dar de regulă de boi — circulau numai pe drumurile ceva mai bune; iar pe distanţe lungi şi pe parcursuri în urcuş sau accidentate, mărfurile erau în cea mai mare parte transportate pe spinarea cailor ori (mai ales) a catîrilor — care puteau duce greutăţi pînă la 250 kg — înşiraţi în caravane. Hanuri de popas, în schimb, se aflau aproape peste tot.

Podul din Cahors, fortificat cu patru turnuri de apărare. Construit în sec. XIII. Intrarea şi vedere de ansamblu. Reconstituire

Cele mai mult folosite pentru transporturile de mărfuri — îndeosebi în Evul Mediu timpuriu — erau cursurile de apă. Traversarea se făcea, mai puţin pe poduri (în general rău întreţinute), cît pe bacuri şi prin vaduri. În cîmpiile Flandrei se creaseră, încă din sec. XII, o reţea de canale navigabile, construite fie de oraşe, fie de

grupuri de negustori. Taxele de navigaţie percepute erau întrebuinţate pentru întreţinerea lor şi pentru amortizarea cheltuielilor de construcţie a canalelor.

Mult mai important decît transporturile comerciale pe uscat sau fluviale era traficul maritim, — în special începînd din sec. XIII, cînd se folosea busola şi cînd în locul cîrmei laterale apăruse cîrma axială posterioară, mult mai sigură[16].

Pînă în sec. XIV, — adică pînă la folosirea curentă a busolei — pe Marea Mediterană (şi în sec. XV, pe mările nordice) nu se putea practica decît navigaţia de cabotaj[17]; şi — din cauza pericolului piraţilor — de obicei cu o escortă militară. Navele maritime erau de tipuri foarte diferite, — ţinîndu-se seama de natura şi de valoarea mărfurilor ce urmau să fie transportate. Navele de cabotaj erau de un tonaj de 80—100 tone; corăbiile Hansei teutonice şi ale italienilor care navigau în larg puteau transporta 3—400 tone. În Marea Mediterană, navele comerciale aveau o capacitate superioară; volumul lor interior era în medie de 5—600 tone. În sec. XV, corăbiile genoveze cu pînze şi trei catarge transportau uşor 1000 tone. Multe puteau transporta 1000—1100 de pasageri. Acestea erau destinate, bineînţeles, produselor grele: sare, vin, grîne, untdelemn, şi îndeosebi lemnul de construcţie — rar în regiunile mediteraniene — necesar şantierelor navale[18].

De-a lungul coastelor, punctele navigabile erau indicate prin turnuri de piatră; unele, cele în vîrful cărora noaptea ardea un foc, serveau şi drept faruri. Instalaţiile portuare constau din pontoane, macarale,depozite de mărfuri. Cele mai bine prevăzute erau porturile Veneţiei şi, în nord, Bruges. Din porturile mari porneau numai corăbii de cursă lungă. Marinarii de profesie erau adeseori portughezi sau basci; erau salariaţi, la fel ca şi căpitanii corăbiilor, de către proprietarul navei, — un negustor sau o asociaţie care investise capitalul.

MONEDA ŞI ORIGINEA CREDITULUI

În perioada Evului Mediu timpuriu, pentru schimburile efectuate la tîrguri se bătea monedă de către anumiţi meşteri specializaţi, care — asemenea negustorilor şi meşteşugarilor timpului — se deplasau de la un tîrg la altul. Tîrgurile îşi aveau neapărat zarafii lor.

Dar importanţa principală a monedei nu consta în funcţia sa de schimb. Moneda servea mai degrabă pentru plata censului, a dărilor, a amenzilor, şi numai în ultimul rînd ca mijloc de schimb. Pe de altă parte, şi censul putea să fie plătit în natură (grîu, ouă, găini, porci, vin); amenzile erau plătite mai ales în capete de vaci de lapte şi în pînzeturi; impozitele erau achitate deseori în arme sau în vite; drepturile de comerţ se percepeau cele mai adeseori în boabe de piper. În sec. X, în Anglia impozitele erau plătite în postav, mănuşi, piper şi oţet (cf. J.M. Kulischer).

În tranzacţiile medievale timpurii, metalele (şi nu numai cele preţioase) erau utilizate ca mijloc de circulaţie sub formă de bijuterii sau alte ornamente (de obicei, inele şi brăţări). La început, se bătea monedă — în general — pentru perioada duratei tîrgului. Tezaurele acumulate în secolele X şi XI constau, în cea mai mare parte, în obiecte liturgice sau în ornamente din metale preţioase, şi numai într-o

[16] În sec. XI încă, proprietarii corăbiilor închiriau — contra unei sume mari — ancorele de fier. După 1161, fiecare navă (cel puţin, navele veneţiene) îşi avea propria sa ancoră de fier.

[17] Pînă în anul 1300, extrem de rare erau navele italiene care ieşeau prin strîmtoarea Gibraltar; dar deja în 1314, Veneţia şi Genova îşi aveau flotele lor care ajungeau pînă în Flandra şi Anglia. Cît despre navele hanseatice, acestea nu coborau niciodată dincolo de Golful Gascogne.

[18] Spre sfîrşitul secolului al XV-lea, tonajul total al flotei hanseatice trecea de 60 000 tone.

măsură mult mai mică în monede. În caz de nevoie, obiectele puteau fi ușor transformate în monedă — așa cum procedau mai ales mănăstirile — și viceversa, fără a-și pierde valoarea intrinsecă. Din acest motiv, la început monedele trebuiau să rămînă de argint pur, fără a li se adăuga alte metale (ceea ce ar fi făcut mai dificilă transformarea lor din nou în obiecte).

În tranzacțiile comerciale din Evul Mediu timpuriu, monedele bătute de regii germanici aveau o importanță mult mai mică decît moneda bizantină de aur sau decît *dirhamul* arab de argint. Primii regi merovingieni se serveau de vechile monede romane, sau băteau monedă imitată după modele bizantine; monede proprii, originale, încep să fie bătute abia după Chlodovech (Clovis) — deci după 511. În sec. VI, în regatul francilor existau aproximativ 900 de monetării; apoi, sub Pepin numărul lor s-a redus la 40; iar începînd din 805, nu se mai putea bate monedă decît în atelierele din incinta palatelor regale. În timpul domniei lui Ludovic cel Pios și a urmașilor săi a început să se acorde dreptul de a bate monedă, mai întîi episcopilor, apoi și unora dintre conții Imperiului.

Pînă în secolele VII—VIII, nu se poate vorbi încă de existența creditului ca operație comercială. Plățile se făceau cu bani lichizi.

Existau însă două feluri de operații comerciale. În primul caz, tranzacția se termina odată cu predarea obiectului. În al doilea caz, obiectul, fie că era plătit sau nu, era predat cumpărătorului — dar numai în mod provizoriu. Proprietarul avea dreptul de a și-l răscumpăra într-un termen stabilit dinainte, sau de a reține costul primit. Cumpărătorul nu devenea proprietarul obiectului — chiar dacă îl achitase de la început — decît la expirarea acestui termen. „Acesta a fost punctul de pornire din care, încetul cu încetul, se va dezvolta creditul" (J.M. Kulischer).

TEHNICI COMERCIALE

„*Revoluția comercială*, care a început să se schițeze încă din sec. XI, a fost în bună parte o revoluție a tehnicilor negustorești" (Guy Fourquin).

Progresul acestora, deși lent, era evident încă din sec. XII. Chiar și Biserica, cu toate că interzicea în continuare împrumutul cu dobîndă, se pare că nu îi mai privea cu aceeași ostilitate pe negustori, din moment ce un Conciliu din Lateran (1179) îi considera în drept de a fi protejați contra violențelor seniorilor războinici; și chiar dacă condamna pofta lor de cîștiguri mari, nu contesta utilitatea negustorilor, nu considera nedreaptă remunerația ce li se cuvenea pentru serviciile lor.

Mult timp, comerțul medieval a rămas itinerant. Negustorii treceau de la un tîrg la altul, călătorind — din motive de securitate — în grupuri, însoțiți de paznici înarmați și unindu-se în asociații. Aceasta explică importanța pe care au avut-o bîlciurile pînă la sfîrșitul secolului al XIII-lea. Dar încă înainte de această dată, în Occident luaseră ființă tîrguri permanente (întrerupte doar în lunile de iarnă) — pentru achiziția de lînă, în unele orașe din Anglia (Boston, Winchester, Northampton), pentru desfacerea postavurilor, în orașele din Flandra (Bruges, Ypres, Lille, ș.a.), sau, în Franța, pentru comerțul cu articole textile, în regiunea Champagne.

Centrele comerciale din această ultimă regiune au exercitat o influență notabilă asupra comerțului din întregul Occident timp de două secole.

În general, seniorii locali, avînd tot interesul să asigure o afluență cît mai mare la bîlciurile de pe teritoriile lor, promiteau negustorilor protecție contra oricăror

abuzuri sau silnicii, și le ofereau condiții avantajoase de locuință și de depozitare a mărfurilor. Conții de Champagne le asiguraseră și alte ajutoare, substanțiale. În primul rînd, le garantaseră protecția nu numai pe teritoriul lor, ci — intervenind pe lingă seniorii vecini — și pe teritoriile altor seniorii pe care negustorii trebuiau să le parcurgă pînă să ajungă la bîlciul din Champagne. În 1209, regele Filip August a emis și el un act prin care asigura protecția negustorilor și a mărfurilor pe care aceștia le duceau la bîlciuri[19]. — În al doilea rînd, conții au instituit un serviciu de paznici, pentru a asigura ordinea și protecția negustorilor. Agenții conților aveau și atribuții de control pentru respectarea regulamentelor, precum și anumite puteri de jurisdicție asupra negustorilor și cumpărătorilor. Din 1260, administrația bîlciurilor a avut nevoie de notari și de controlori; încît, contractele încheiate la bîlciuri erau executorii în tot Occidentul. „Aceasta a fost, fără îndoială, ceea ce a contribuit ca activitatea orașelor în care se țineau bîlciuri să se prelungească pînă la începutul secolului al XIV-lea" (Guy Fourquin).

Pe de altă parte, și negustorii au început să se organizeze, cu asentimentul contelui. Grupul de negustori veniți din același oraș locuia în același han, își desfăcea marfa în aceeași piață, pe locul stabilit de conte, și înafara căruia n-avea voie să încheie tranzacții. Apoi, în 1250, negustorii italieni au început să-și creeze „consulate", reprezentanțe permanente pe toată durata bîlciului (de două-trei săptămîni). Șeful acestei agenții, „consulul", reprezenta nu numai breasla negustorească din orașul său, ci și conducerea acelui oraș, pe lîngă contele teritorial al bîlciului. El avea autoritate asupra confraților săi veniți la bîlci, ținea cu ei întruniri și arbitra eventualele lor diferende. Se pare că și negustorii catalani aveau o organizare asemănătoare. În schimb, cei din Flandra, cei din nordul Franței și al Germaniei, se întruneau doar în adunări generale spre a discuta problemele lor. — Mai tîrziu, consulii italieni și-au ales din sînul lor un căpitan,care avea mandat să trateze direct cu regele Franței; jurisdicția lui se extindea nu numai asupra celor prezenți la bîlciurile din Champagne, ci și asupra tuturor negustorilor italieni care operau în Franța. Aceeași organizare se întîlnea și printre negustorii din Provence și Languedoc.

La începutul secolului al XIV-lea, în urma perfecționării și difuzării acestor sisteme de organizare profesională bîlciurile și-au pierdut rațiunea de a exista. Marii negustori nu mai sînt acum itineranți, încep să se sedentarizeze. se instalează stabil în marile centre — Londra, Paris, Bruges, — devenind reprezentanți ai marilor „case de comerț" italiene. Furnizorii și clienții lor nu mai aveau nevoie să se deplaseze la bîlciurile regionale. — Ceea ce nu înseamnă că în Evul Mediu sedentarizarea comerțului ar fi fost completă; ca urmare, bîlciurile la care se încheiau tranzacții între negustorii străini au continuat și pe mai departe (cele mai importante rămînînd cele din Anvers, Lyon, Geneva, Frankfurt, etc.).

Mult timp s-a afirmat că, împrumutul cu dobîndă fiind interzis creștinilor de către autoritatea ecleziastică, singurii care ar fi practicat operațiile de credit ar fi fost evreii. Ceea ce este inexact . În primul rînd, pentru că înșiși membrii clerului găseau adeseori modalități abile de a eluda prevederile canonice, introducînd în contracte, ca sume date cu împrumut, cifre superioare sumelor reale.

Documentele istorice (precum și cele literare — satire, comedii) arată că, începînd din sec. X în Veneția și din sec. VI în alte părți din Italia și în Flandra, marii negustori împrumutau sume foarte consistente abaților, cavalerilor, nobililor și chiar regilor. În sec. XII era un obicei curent ca vînzările și cumpărările cu ridicata

[19] „Bîlciurile au avut o funcție minimă în marile imperii centralizate — remarca H. Pirenne, — dar au prosperat în societățile unde autoritatea publică era slabă: cu condiția ca aceasta să le acorde o tutelă specială".

a mirodeniilor, vinurilor și postavurilor să se facă pe credit. Împrumuturile erau garantate prin gajuri, care puteau fi vîndute de creditor dacă debitorul nu restituia împrumutul la termenul convenit. Procentul practicat era foarte ridicat: între 30% și 40%. Acesta era motivul pentru care cămătarii erau atît de urîți de societate.

Dar creditul comercial propriu-zis nu era legat (decît într-o măsură cu totul neînsemnată) de împrumutul cu dobîndă, ci de alte operații financiare: de operațiile bancare. Originea acestora trebuie căutată în activitatea zarafilor.

Monedele în circulație, bătute în numeroase monetării — ale regelui, conților, episcopilor, orașelor, — erau de tipuri, forme și valori foarte diferite; încît, prezența unui zaraf era absolut indispensabilă la bîlciurile și chiar la tîrgurile cît de cît importante. Zarafii — într-un număr strict limitat, și autorizați de regi, conți și seniorii respectivelor tîrguri, sau de autoritățile orașelor — își expuneau multiplele tipuri de monede pe o masă sau pe o bancă; de unde, numele viitoarei instituții, precum și numele de „bancheri" care li se dădea (la Genova, de pildă), zarafilor. Aceștia nu s-au limitat însă doar la operația de schimb, ci se ocupau și de „depozite" și de „viramente". Primeau spre păstrare sume de bani încredințate de clienți, din motive de obicei de prudență impuse de riscurile unor călătorii mai lungi; sume pe care zaraful — „bancherul" — se angaja să le restituie la cerere, în moneda lăsată în depozit sau în echivalentele acesteia. Operația de restituire putea fi făcută direct clientului, sau altei persoane, indicate de client. „Bancherul" mai putea efectua — la cererea clientului — și operații de transfer unui alt bancher a sumei încredințate; în care caz, primul bancher efectua plata nu în numerar, ci printr-o scrisoare de virament adresată celuilalt bancher care urma să ramburseze clientului suma.

Cum, în mod normal, cererile de rambursare ale clienților nu depășeau o treime din totalul sumelor pe care „bancherul" le primise în depozit[20], acesta putea folosi restul de două treimi ca fond pe care să-l investească într-o afacere comercială; sau, putea da avansuri clienților săi în cont curent. Împrumuturile acordate clienților, sau sumele investite de bancheri într-o întreprindere comercială le aducea profitul dobînzii percepute. Pe de altă parte, pentru a dispune de cît mai mari fonduri pe care să le poată manevra în felul acesta, bancherii căutau să atragă depunători, oferindu-le procente pentru sumele păstrate în depozit. — Atît tipul de bancă de depozite și de viramente cît și cel de bancă de investiții au apărut în cursul secolului al XII-lea, la Genova[21].

În cursul secolelor XIV și XV s-a răspîndit uzul actelor scrise — a scrisorii de afaceri și a contabilității în partidă dublă (inventată la începutul secolului al XIV-lea la Veneția și adoptată imediat de unii negustori din Genova. Prato și Florența). La aceeași dată, din cauza frecventei instabilități monetare se folosea în Italia (în alte țări, mult mai tîrziu) hîrtia-monedă, care facilita mult tranzacțiile. O mare răspîndire a cunoscut, spre sfîrșitul Evului Mediu, polița. De asemenea, ordinul scris de a plăti o sumă unei terțe persoane: cecul.

O altă formă de promovare a comerțului medieval — a cărei inițiatori au fost tot italienii — au reprezentat-o societățile sau „companiile" comerciale. Era o formă adaptată operațiilor comerciale de amploare la distanțe mari.

Asociații negustorești s-au constituit chiar în sec. XI, în scopuri de apărare și de organizare profesională. Dar în același secol, la Veneția, și în următoarele două se-

[20] Primii care au sesizat posibilitatea acestui gen de operații financiare au fost „bancherii" genovezi (încă înainte de 1200).

[21] În timp ce genovezii s-au limitat în afacerile lor bancare la un cadru local, negustorii din alte orașe italiene (Siena, Florența, Piacenza) și-au ramificat operațiile pînă în Franța sau în Flandra, recurgînd la scrisoarea de schimb, cambie sau poliță; sau, la contracte de schimb fictiv, care erau de fapt forme deghizate de împrumut cu o dobîndă ridicată (de 30%—40%).

cole în alte mari orașe italiene (în Flandra însă abia în sec. XIV) s-au format societăți de un tip nou. Acestea acordau împrumuturi negustorilor care traficau pe mare (unde riscurile și pericolele erau numeroase și mari), fără ca debitorii să se oblige să ramburseze împrumutul decît dacă ajungeau cu bine în port. Fiecare împrumut era contractat pentru o singură călătorie; iar riscurile financiare rămîneau exclusiv pe seama creditorilor.

Un alt tip de societăți participînd cu capitaluri la activitățile comerciale îl reprezentau „companiile", constituite în diferite orașe din interiorul Italiei. Obiectivul lor era participarea la comerțul pe uscat sau pe căi fluviale — care, spre deosebire de călătoriile maritime, erau scutite de riscurile acestora (naufragii, capturarea de către pirații sarazini, defecțiuni ale navelor care să-i oblige pe navigatori să arunce încărcătura în mare). Aceste companii — stabile, și care se constituiau pe termen lung, de mai mulți ani,—erau societăți în nume colectiv, ai căror membri (de regulă ai unei singure familii, care dădea și numele său companiei: Tolomei la Siena, Rapondi la Lucca, etc.) erau solidar răspunzători. Companiile (cele mai mari s-au format la Milano, Florența, Siena, Lucca, ș.a.) creditau adeseori — cu dobîndă, firește, — inițiative comerciale ale unor persoane întreprinzătoare dar lipsite de capitalurile necesare, devenind astfel și un fel de bănci. Ca atare, ele se angajau și în fondarea unor industrii manufacturiere de textile, — ale căror produse apoi marii negustori, membri ai „companiei", le exportau în Orient[22].

ARISTOCRAȚIA NEGUSTOREASCĂ

Renașterea și marele avînt al orașelor medievale sînt legate, cum se știe, în primul rînd de activitatea comercială, urmată de cea a meșteșugurilor. În același timp, marea burghezie negustorească — inclusiv antreprenorii de transporturi, armatorii și bancherii — s-a constituit, asemenea proprietarilor de industrii manufacturiere, în asociații (*ghilde*, *hanse* sau *confrerii*), dominînd întreaga viață economică, politică și socială a orașului, și formînd adevărate dinastii[23].

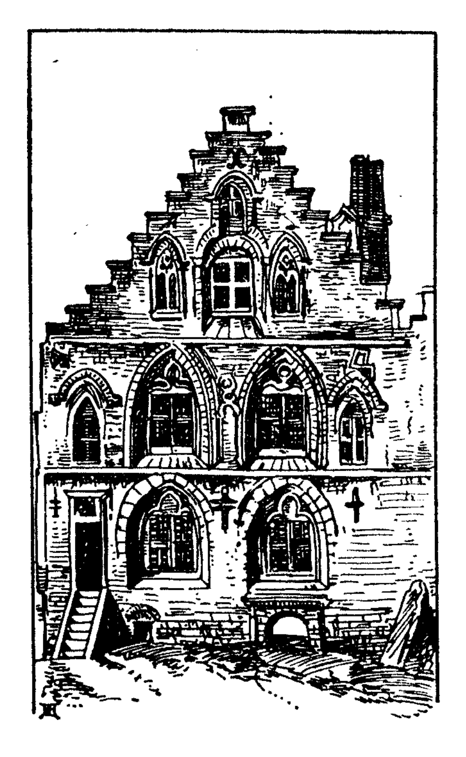
În aceste asociații, cu caracter oligarhic, accesul era condiționat de un patrimoniu foarte consistent, de achitarea unei sume apreciabile reprezentînd dreptul de a fi primit în asociație, și de apartenența la una din vechile familii de mari negustori[24]. Membrii asociației, legați între ei printr-un jurămînt și prin comunitatea de interese, se supuneau unei discipline stricte, sub autoritatea unei ierarhii de administratori aleși, asistați de consilieri, notari, trezorieri, grefieri, etc. Asociațiile, *ghildele*, deliberau în adunările lor asupra bugetului (creat din cotizațiile membrilor și din alte venituri), asupra regulamentelor, măsurilor și tuturor chestiunilor de interes comun. Aveau imunități și privilegii, economice și juridice; aveau tribunale proprii și uneori chiar și blazoanele lor. În multe orașe, marii negustori au acaparat instituțiile municipale și funcțiile de conducere, devenind adevărați „seniori ai orașului" — cum le plăcea să se intituleze.

[22] Nici în această privință, doctrina Bisericii nu concorda totdeauna cu practica sa. La începutul secolului al XIII-lea, papa Inocențiu III recunoștea într-o scrisoare adresată episcopului Genovei că este îngăduit să se încredințeze unui negustor un capital. Iar Toma din Aquino, în *Summa Theologiae*: „Cel care își încredințează banii unui negustor /.../ înseamnă că nu își transferă și proprietatea numerarului /.../ El este îndreptățit să revendice o parte din beneficiul obținut /de negustor — n.n. *O.D.*), ca provenind din propriul său bun".

[23] Cf., pentru acest subcapitol, P. Boissonnade (vd. *Bibliografia*).

[24] Numărul acestora era redus. În sec. XIII, de pildă, ghilda negustorilor din Gand număra doar șefii a 39 de familii.

Prin orgoliosul său spirit de castă (nu mai puțin exclusivist decît cel al nobililor), prin aroganța pe care o afișa, prin abuzurile de putere, prin oprimarea tiranică a categoriilor subalterne și a muncitorilor, acest patriciat oligarhic a avut un rol în mod evident reprobabil în viața socială a orașelor medievale. A acaparat comerțul de export[25]; iar în Anglia, și la Florența, chiar și comerțul cu amănuntul pentru unele articole. A repartizat în mod arbitrar activitățile cele mai lucrative

Casa unui bogat negustor din Ypres. Sec. XIV. (Starea actuală)

favoriților săi, rezervîndu-și monopolul anumitor genuri de transporturi. Uneori a creat — în interesul său și în defavoarea micilor negustori — anumite taxe suplimentare (de pilotaj, de intermediatori,de publicitate, ș.a.). A căutat să-și impună autoritatea în mod absolut, interzicînd — sub amenințarea cu sancțiuni foarte dure — asociațiile micilor comercianți sau meșteșugari, dreptul lor de a se întruni sau de a face grevă[26]. Stăpîn absolut al consiliilor municipale, patriciatul stabilea după bunul său plac durata programului de muncă, prețurile articolelor, salariile muncitorilor, dictînd statutele corporațiilor sau revizuindu-le. Membrii acestei aristocrații negustorești duceau o viață de un lux provocator, își atribuiau titluri onorifice, își clădeau locuințe somptuoase, își căsătoreau fiicele cu tineri de familie nobilă, dîndu-le dote considerabile. — Prin toate aceste acte, moduri de comportare și atitudini, patriciatul oligarhic și-a atras antipatia și adeseori chiar ura restului populației urbane.

Pe de altă parte, nu poate fi negat rolul pozitiv al acestor „seniori ai orașului". Cu un lucid simț al realității și al intereselor generale ale orașelor — la emanciparea

[25] „Dreptul de hansă și asociațiile zise hanse — observă H. Pirenne — au fost stabilite în sec. XIV cu scopul de a rezerva comerțul cu exteriorul unui mic număr de cetățeni privilegiați"

[26] „S-au văzut oligarhii patriciene încheind înțelegeri care prevedeau extrădarea reciprocă a unor elemente muncitorești suspecte" (P. Boissonnade).

cărora au contribuit incontestabil, — ei au știut să le guverneze și să le apere cu energie drepturile, revendicările, interesele (îndeosebi, cînd acestea coincideau cu ale lor) împotriva abuzurilor, pretențiilor, rezistenței feudalilor laici sau ecleziastici. În relațiile cu orașe din alte țări sau din alte regiuni, ei au știut să procedeze în așa fel încît să prevaleze interesele orașului lor. Despotici în maniera de a se comporta, acești patricieni au realizat totuși numeroase opere de interes public: drumuri, canale, porturi, hale, docuri, lucrări de fortificații, școli, spitale, orfelinate, monumente și alte opere de înfrumusețare urbană. (Numai în Anglia, ghildele au fondat peste 460 de instituții de asistență publică). „Ghildele au contribuit la îmbogățirea comunelor urbane și au pregătit triumful spiritului laic" (P. Boissonnade).

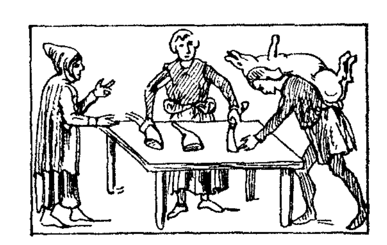
MEŞTEŞUGARII ŞI TEHNOLOGIA. CORPORAŢIILE

Artizanatul casnic şi domenial. • Meşteşugarul de profesie. • Seniorii şi meşteşugarii. • Nivelul producţiei artizanale rurale. • Utilizarea resurselor energetice. • Exploatarea carierelor de piatră şi a minelor. • Progrese tehnologice în metalurgie. • Tehnologii noi în industria textilă. • Artizanatul urban. Asociaţii şi corporaţii. • Femeia în viaţa economică. • Organizarea internă a corporaţiilor. • Meşteşugarii şi artizanatul pentru export. • Răscoale muncitoreşti. • Munca şi muncitorii în Evul Mediu. Concluzii.

ARTIZANATUL CASNIC ŞI DOMENIAL

În primele secole ale Evului Mediu, meşteşugurile erau practicate numai în mediul rural. Fiecare familie îşi rezolva singură nevoile imediate, fără o specializare, fără unelte complicate şi fără un capital. Ţăranul era şi măcelar, şi dulgher, şi tîmplar; îşi construia casa ajutat de membrii familiei sau de vecini; îşi confecţiona şi repara uneltele, mobilele din casă, încălţămintea; soţia şi fiicele făceau pîinea, torceau, ţeseau, lucrau îmbrăcămintea. Fiecare ţăran trebuia să fie, măcar cît de puţin, şi un meşteşugar. — „În aceste împrejurări, era uşoară trecerea la o activitate artizanală bine determinată, care să-i procure un oarecare cîştig" (J. Heers).

O diviziune şi o specializare a muncii artizanale exista, în perioada carolingiană, doar în atelierele marilor domenii, — unde meşteşugarii erau sau sclavi sau servi. Dar munca lor urmărea doar aprovizionarea domeniului, nu producerea de articole destinate schimburilor pieţei. Materia primă era procurată de domeniu; „încît, nu existau nici antreprenori, nici capital care să remunereze munca, nici salarii, nici preocuparea de preţuri de cost sau de preţuri de vînzare" (P. Boissonnade). Remunerarea meşteşugarului nu era stabilită după criterii fixe, ci după cum stăpînul îi aprecia abilitatea în meserie. Cînd lucrătorul muncea singur, era obligat să-i predea seniorului, ca redevenţă, o parte din obiectele produse de el. Dacă reuşea să realizeze un surplus de produse, le putea duce la tîrgul din apropiere. Aici se efectuau şi schimburi între meşteşugari: în sec. XI, de pildă, cărbunarii ofereau cărbune de lemn fierarilor. În această fază, fierarul era meşteşugarul cel mai preţuit şi mai solicitat, pentru că el făcea şi potcoave, şi cuie, şi ciocane. şi piesele de fier pentru pluguri, şi hîrleţe, şi sule pentru cizmari, şi ace pentru cojocari, şi undiţe pentru pescari, şi nenumărate alte obiecte de uz casnic.

Taraba unui măcelar din sec. XIII. După un vitraliu al Catedralei din Chartres

Pe un mare domeniu imperial — unde numărul lor putea fi de ordinul sutelor — meşteşugarii erau grupaţi în ateliere (separat, de bărbaţi sau de femei); erau împărţiţi pe echipe şi supravegheaţi de contramaiştri *(ministeriales)*. Un domeniu imperial (şi, în parte, şi celelalte mai importante) îşi avea meşteşugarii săi: brutari, morari, măcelari, berari, fierari, dulgheri, tîmplari, şelari, frînghieri, ţesători, boiangii, cizmari, croitori, săpunari, zugravi, — şi uneori chiar un atelier de orfevrerie.

Multe din aceste categorii de meşteşugari se întîlneau şi pe domeniile episcopilor sau ale mănăstirilor; categorii foarte bine organizate şi supravegheate de clerici

sau de călugări. Unele mănăstiri şi-au înfiinţat adevărate şcoli profesionale, pentru meseriile mai dificile. Mănăstirea Saint-Didier fundase, încă în sec. IX, un adevărat burg artizanal: cu brutari, măcelari, cizmari, şelari, armurieri, grupaţi pe profesiuni pe străzile lor, şi plătind — în raport cu cîştigurile realizate — o anumită redevenţă, în bani sau în produse.

MEŞTEŞUGARUL DE PROFESIE

Legile popoarelor germanice atestă că burgunzii şi francii în sec. VI, anglo-saxonii în sec. VII, sau alamanii în sec. VIII, îi considerau pe meşteşugari în rîndul sclavilor. „Dar în *Leges Barbarorum*, alături de meşteşugarii sclavi care lucrează pentru domeniul senioral, sînt menţionaţi şi cei care produc pentru marele public contra plată — şi deci se bucură de o mai mare autonomie economică, fără să îşi mai desfăşoare activitatea numai în cadrul senioriei, ci putînd să lucreze şi pentru 'piaţă'" (J.M. Kulischer).

La popoarele europene (dealtminteri, la fel ca la cele din afara Europei) cel mai vechi meşteşugar care produce profesional pentru vînzare este fierarul. Încă în cîte o veche *saga* germanică este menţionat la loc de cinste fierarul — căruia, datorită atmosferei stranii a atelierului, a felului de lucru şi a rezultatului muncii lui, i se atribuiau puteri supranaturale şi complicităţi demonice.

Pentru confecţionarea obiectelor cerute în agricultură, fierarul îşi asocia adeseori şi un tîmplar; nu arareori se ocupa el însuşi şi de tîmplărie. Alteori, fierarul

Un dulgher. Desen de Viollet-le-Duc, după o tapiserie din sec. XIII

era şi sticlar: făcea geamuri, potire de sticlă pentru biserici, sau perle de sticlă pentru diferite ornamentaţii. Atelierul unui fierar se bucura de o protecţie specială. Legea bavarezilor *(Lex Baiuwiorum)* îl situa alături de biserică, de castelul ducal şi de moară, specificînd explicit: „Aceste patru edificii sînt edificii publice şi accesibile oricui".

Deşi munca fierarului era indispensabilă confecţionării uneltelor agricole şi casnice, totuşi, obiectul principal al prelucrării metalelor erau armele — în primul

rînd, spade, coifuri şi platoşe. Armele de fier erau însă foarte rare, chiar şi în epoca lui Carol cel Mare (de pildă, la longobarzi). Chiar uneltele principale ale fierarului, ciocanul şi nicovala, erau — şi vor rămîne încă mult timp — de piatră.

Meşteşugarii de profesie din perioada carolingiană erau în majoritate ambulanţi. Meşterii „arhitecţi“ constructori de biserici, pietrarii cioplitori sau sculptori, tîmplarii, turnătorii de clopote, meşterii de mozaicuri, de vitralii,de obiecte de cult din metale preţioase, — toţi aceştia şi alţii încă circulau dintr-un oraş într-altul, de la o mănăstire la alta, de multe ori aduşi din alte ţări. Dispunînd liber de forţa lor de muncă, aceşti meşteşugari ambulanţi beneficiau şi de o mai mare independenţă economică.

SENIORII ŞI MEŞTEŞUGARII

Meşteşugarul rural liber, neîncadrat într-un atelier domenial, era supus de seniorul său laic sau ecleziastic unor continui şi grele servituţi; căci seniorul era stăpînul pădurilor, şi al terenurilor pe care erau situate minele, şi al cursurilor de apă, — rezervîndu-şi drepturile de folosinţă şi reclamîndu-le meşteşugarului. Cînd s-au răspîndit felurítele instalaţii care utilizau forţa apei, primul care a beneficiat a fost seniorul, căci el era proprietarul rîului. În sec. XI, canonicii catedralei din Mans şi călugării cistercieni posedau mori care măcinau minereul de fier sau deserveau forjele fierarilor. „În felul acesta, folosirea maşinilor n-a făcut decît să sporească şi mai mult puterea stăpînilor asupra meşteşugarilor satelor“ (J. Heers).

Artizanatul rural continuă să rămînă şi în sec. XII în cadrul relaţiilor sistemului feudal. Chiar cînd un serv meşteşugar era eliberat şi părăsea domeniul, seniorul îi acorda un mic feud, menţinîndu-l în felul acesta sub dependenţa lui. Asemenea „feude de artizani“ concedau şi unele mănăstiri meseriaşilor de care aveau nevoie în continuare[1].

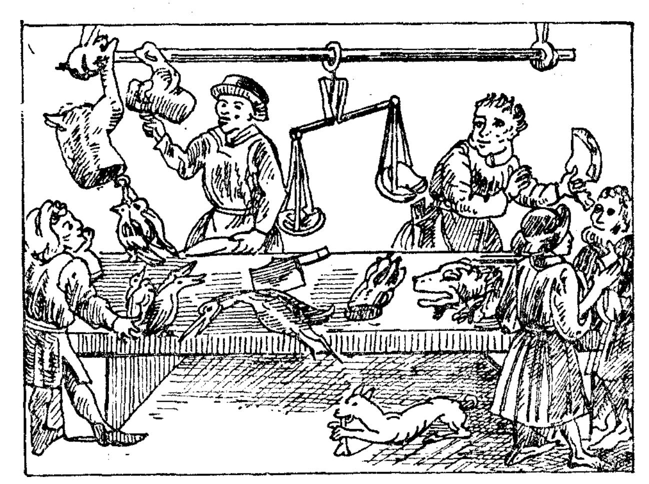
Şi unii meşteşugari stabiliţi în oraşe primeau, în schimbul unor servicii clar stabilite în prealabil, astfel de mici feude, — în bunuri imobile sau în rente. Într-un fel sau altul, cu toţii aveau astfel de îndatoriri faţă de seniorii oraşelor. În 1130, de exemplu, potcovarii din Strassburg aveau obligaţia să potcovească gratuit toţi caii episcopului, seniorul oraşului; fierarii — să confecţioneze 300 de săgeţi în caz de asediu al castelului episcopal; pescarii — să pescuiască de două ori pe an cîte 3 zile şi 3 nopţi pentru nevoile curţii episcopului; şelarii — să-i furnizeze două şei pe an pentru caii de povară (sau patru, în caz de război); cizmarii — să lucreze căştile şi platoşele de piele pentru soldaţii săi; dulgherii trebuiau să aştepte la poarta castelului în fiecare zi de luni, disdedimineaţă, pentru a primi eventualele comenzi, ş.a.m.d.

Negustorii s-au eliberat mai curînd de controlul şi de servituţile seniori ale; meşteşugarii însă au rămas mai mult timp aserviţi obligaţiilor feudale; cel puţin, pînă cînd se vor stabili şi organiza în oraşe. Şi după ce marele comerţ, dezvoltîndu-se, va stimula creşterea unei producţii destinate schimbului.

[1] De pildă: unui iscusit meşter zugrav, priceput şi în arta vitraliului, mănăstirea Saint-Aubin din Angers i-a dat o vie şi o casă, cu dreptul de a le lăsa moştenire fiului său — dacă şi acesta va lucra cu aceeaşi pricepere pentru a împodobi mănăstirea cu fresce şi cu vitralii.

NIVELUL PRODUCŢIEI ARTIZANALE RURALE

Pînă în perioada carolingiană şi ottoniană, producţia meşteşugarilor liberi ţărani sau a celor de pe domeniile senioriale a rămas prea puţin activă şi variată, limitîndu-se la produse de primă necesitate locală. Tehnicile romanilor, mult mai perfecţionate, se pierduseră, au fost uitate; în locul lor, au fost adoptate procedee rudimentare (dealtfel, şi uneltele erau foarte rudimentare).

Într-o măcelărie din sec. XV. Desen dintr-o cronică manuscrisă din 1417. Biblioteca Municipală din Konstanz

Între cele mai active, în cadrul rural, era producţia textilă. Surplusul de ţesături — de o calitate inferioară, evident, — era achiziţionat la tîrguri şi de populaţia săracă a oraşelor. Pentru orăşenii mai bogaţi, ţărăncile şi călugăriţele din mănăstiri confecţionau şi veşminte brodate. Sarea, articol de primă necesitate, era obţinută prin evaporarea apei marine sau a apei din izvoarele saline din Germania Centrală, din Lorena şi din Burgundia. Se extrăgea şi sare gemă, din regiunile germanice. În schimb, zăcămintele metalifere — de fier, de plumb, de cositor, — din Occident fuseseră abandonate; exploatarea lor va fi reluată abia în sec. IX.

Procedeele de extracţie însă a minereurilor erau încă primitive: un ţăran săpa singur (sau ajutat de membrii familiei sale) un puţ, — fără să-l consolideze —, servindu-se de un simplu vîrtej pentru a scoate la suprafaţă pămîntul săpat şi minereul, şi fără să dispună de mijloace sau procedee pentru evacuarea apei de infiltraţie; încît, la prima inundaţie puţul era abandonat. Lucrul se reducea astfel la o extracţie mai mult sau mai puţin de la suprafaţă. Drept combustibil necesar fierarilor sau primei prelucrări a minereului era sau lemnul sau cărbunele de lemn, pregătit de cărbunari în cuptoare mici săpate în pămînt.

Cuptoarele de topire pentru obţinerea metalului — înalte abia de 1 m şi cu latura de 1,5 m — erau făcute din piatră refractară; minereul era spălat, măcinat manual, amestecat cu piatră calcaroasă care grăbea fuziunea. Fierul, în lingouri, era apoi introdus într-un alt cuptor, pentru a se obţine un metal mai curat. Pro-

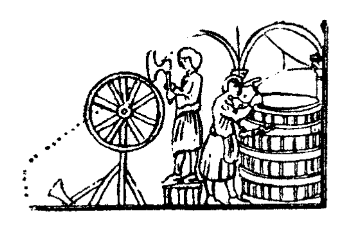
ducţia era mică, iar procesul necesita o mînă de lucru numeroasă. Aceasta explică raritatea şi preţul foarte ridicat (pînă în sec. XII) a tuturor obiectelor de fier[2], precum şi preţuirea de care se bucurau cei ce îl lucrau.

UTILIZAREA RESURSELOR ENERGETICE

„Prima revoluţie industrială datează din Evul Mediu. Secolele al XI-lea, al XII-lea şi al XIII-lea au creat o tehnologie pe baza căreia s-a dezvoltat impetuos revoluţia industrială a secolului al XVIII-lea... Societatea medievală a înlocuit munca manuală prin maşini" (Jean Gimpel).

Primul mijloc tehnic, şi cel mai important, de transformare a unei energii naturale a fost moara de apă, cunoscută încă din antichitate[3]. În primele secole ale Evului Mediu uzul ei s-a pierdut, înlocuită fiind cu piatra de măcinat manual. Totuşi, deja în sec. IX pe proprietăţile abaţiei din Saint-Germain-des-Près existau 59 de mori; iar la sfîrşitul secolului al XI-lea, *Domesday Book* înregistra un număr de 5624 de mori de apă în Anglia (dintre care, un mare număr mai funcţionau încă în secolul al XVIII-lea)[4].

Prima şi cea mai de seamă utilizare a lor era pentru măcinatul grînelor. Morile erau construite pe malul apei, dar multe erau plasate şi în mijlocul curentului. Cînd, în sec. XII, pe fluviul Garonne — pe care funcţionaseră înainte 60 de mori plutitoare — s-au construit baraje puternice („probabil cele mai importante din lume la acea dată" — J. Gimpel), apa din bazinele de acumulare acţionau roţile morilor fixe de pe ţărm (care erau mult mai sigure decît morile plutitoare). Impresionantul baraj de la Bazacle (menţionat mai întîi în documente în 1177), construit în diagonală cu ajutorul a mii de trunchiuri de stejar înfipte în pămînt, avea o lungime de 400 m.

Un rotar şi un dogar. După un vitraliu din sec. XIII. Catedrala din Chartres

Cînd, în sec. X, a fost inventat arborele cu came — care transformă mişcarea circulară continuă a roţii motrice într-o mişcare alternativă verticală, acţionînd o unealtă fixată la extremitatea mînerului unei prăjini (un ciocan, o măciucă, un

[2] S-a apreciat că preţul fierului era de 50 de ori mai ridicat decît la sfîrşitul secolului al XIX-lea. Armurierii erau de asemenea printre meşteşugarii cei mai preţuiţi, atît pentru priceperea lor cît şi pentru faptul că lucrau o materie primă atît de scumpă. „O cuirasă costa cît 6 boi sau 12 vaci; un coif, cît 6 vaci; o spadă, cît 7. O zăbală costa mai mult decît un cal" (P. Boissonnade).

[3] Perfecţionată de romani în sec. I î.e.n., o singură piatră de moară putea măcina, într-o zi de 10 ore, 1 500 kg de grîu, înlocuind astfel munca a 40 de sclavi. Moara romană din Barbegal (Provence), folosind un agregat de 16 grupuri de pietre, putea măcina aproximativ 28 tone de grîu într-o singură zi! (cf. J. Gimpel).

[4] În acel secol, în unele regiuni din Anglia (în comitatul Wiltshire), s-a ajuns ca un număr de numai 26 de familii să fie deservite de o moară. Multe mori erau în coproprietate, aducînd fiecărui coproprietar un beneficiu egal.

mai) — moara a căpătat o întrebuinţare artizanală, şi chiar industrială, de cea mai mare importanţă începînd chiar din sec. XII. Aplicaţiile morii de apă cu arbore cu came au fost multiple: în manufacturile de textile, în operaţia de piuare[5], de compactizare a ţesăturii; la fabricarea berei (începînd de la sfîrşitul secolului al X-lea); pentru fărămiţarea minereurilor (primul şteamp menţionat datează din 1010); la meliţarea cînepei (din 1040); în operaţii de tăbăcărie — din 1138; pentru zdrobirea mecanică a trestiei de zahăr — din 1176; la acţionarea unei tocile — din 1195; pentru pisatul boabelor de muştar — din 1251. Pentru acţionarea mecanică a foalelor necesară procesului de topire a fierului, prima moară hidraulică este atestată, în 1104, în Catalonia. În 1272 este atestată funcţionarea la Bologna a unei maşini de răsucit firele de mătase.

Prin mecanizarea introdusă de întrebuinţarea arborelui cu came, au apărut, în Spania, primele mori de fabricat hîrtia, începînd din 1238; pentru ca în 1268, la Fabriano (în Italia) să existe nu mai puţin de şapte asemenea mori. — În Evul Mediu, energia hidraulică avea importanţa — cum notează J. Gimpel — pe care o are petrolul în sec. XX. Petrolul — sau energia nucleară!

Morile de vînt au apărut în Europa în sec. XII — în Anglia, Franţa şi Spania. Numărul lor a crescut imediat, mai ales în regiunile lipsite de rîuri, sau unde apa rîurilor avea un curs foarte lin. În secolul următor, numai în zona oraşului Ypres din Flandra existau nu mai puţin de 120. Cunoscută de mult în Orientul Apropiat, moara de vînt — care prezenta avantajul de a putea fi utilizată şi iarna, cînd apele rîurilor sînt îngheţate — a fost perfecţionată în Occident, montîndu-i-se întregul corp cu mecanismul de roţi şi cu pînzele braţelor pe un pivot giratoriu central; în felul acesta, pînzele învîrtindu-se liber, puteau capta forţa eoliană din orice direcţie bătea vîntul.

Energia mareelor a fost de asemenea captată, în Occident, încă din sec. XI. Numărul morilor acţionate de maree a crescut continuu (pînă în sec. XIX), în special în Franţa şi Anglia. Instalate în golfuri sau în estuare, foloseau un sistem de ecluze care, sub presiunea apei, se deschideau şi se închideau automat; prin căderea apei din vana de acumulare era acţionată roata motrice a morii. Funcţionarea acestor mori, redusă la un program de numai cîteva ore pe zi, şi instalaţia mai complicată decît a morilor de apă sau de vînt, au făcut ca ele să fie utilizate numai la măcinatul grînelor.

EXPLOATAREA CARIERELOR DE PIATRĂ ŞI A MINELOR

Jean Gimpel observa că „extracţia pietrei reprezenta în Evul Mediu o industrie mult mai importantă decît toate celelalte operaţiuni miniere luate împreună".

Într-adevăr, începînd din secolul al XI-lea construcţia marilor catedrale (apoi, şi a castelelor şi, în general, a lucrărilor de fortificaţie) a necesitat cantităţi uriaşe de piatră. Aceasta a dus la un progres rapid a tehnicii amenajării carierelor: săparea unor lungi galerii paralele, deschiderea de galerii perpendiculare pe acestea, suprapunerea de două-trei etaje de galerii, stîlpi din blocuri de piatră, pentru susţinerea boltelor, vîrtejuri şi macarale pentru încărcatul şi descărcatul blocurilor de

[5] Atestată pentru prima dată în 1086. Pentru această operaţie — care înainte se făcea prin călcarea repetată a postavului cu picioarele — acum un singur om înlocuia munca a 49 de lucrători.

piatră, etc. Asemenea lucrări erau precedate de prospecțiuni în zonele cît mai apropiate de șantierele de construcție, pentru a se evita cheltuielile enorme de transport. Din același motiv, și tăierea blocurilor în forma cerută de construcție se făcea direct la locul de exploatare. Multe cariere din cele deschise în sec. XI au continuat să fie exploatate de-a lungul timpului. (De exemplu, cea din Saint-Leu de lîngă Paris, timp de aproape opt secole).

Pentru regiunile din nordul Franței, piatra a fost un foarte important articol de export: începînd chiar din sec. XI, aceste regiuni au continuat să exporte piatră de construcție în Anglia timp de nouă secole.

Condițiile și tehnicile cu care se practica mineritul în mediul rural pînă la sfîrșitul secolului al XII-lea (căci pînă atunci mineritul era o ocupație ocazională a țăranilor) erau mult mai primitive decît cele din timpul ultimelor secole ale Imperiului roman.

De un nivel tehnic mult mai ridicat și de o avansată exploatare rațională[6] avem însă un exemplu de minerit din sec. XIII. În localitatea toscană Massa Marittima, într-o regiune bogată în zăcăminte de fier, plumb, cupru, argint și sulf, proprietarii terenurilor erau liberi să sape un puț, pur și simplu marcînd locul cu o cruce. (După care erau obligați să înceapă lucrul „în decurs de 3 zile și să nu-l întrerupă mai mult de o lună" — J. Heers). Proprietarul terenului — sau grupul care participa cu un capital — punea să se sape un anumit număr de puțuri, la o distanță de 15—20 m unul de altul. Fiecare puț avea diametrul de 1 m și o adîncime de pînă la 100 m, cu galerii orizontale (largi de 1,6 m și înalte de 1,8 m) prin care minerii ajungeau la filoanele metalifere. Minereul, zdrobit mecanic și spălat, era prelucrat în topitorii. — Același mod de exploatare rațională (chiar dacă nu și aceeași strictă organizare a muncii) se practica la această dată și în alte localități din Italia[7], Franța sau Germania.

În cursul secolelor XIV și XV, meșteșugarii au introdus — în minele de cupru, cositor și fier din sudul Germaniei — procedee mecanice și chimice de-a dreptul revoluționare: mașinării pentru drenarea puțurilor — acționate la început de forța manuală, apoi de forța hidraulică. Acestea permiteau exploatarea unor straturi

Transportul minereului de argint dintr-o mină. După seria de plăci de argint aparținînd breslei argintarilor din Gand. Sec. XV

mult mai profunde decît înainte. Astfel: foale și ciocane cu ajutorul cărora puteau fi lucrate lingouri de fier mult mai groase; furnale originare din Scandinavia, cuptoare de cărămidă înalte de 2—3 m, putînd trata fiecare pînă la 50 tone de fier

[6] Chiar de o structură net capitalistă: proprietarii zăcămintelor din Massa s-au organizat într-o societate *(communitas foveae)*, participînd fiecare cu un capital în părți egale și împărțindu-și în mod egal venitul: o prefigurare a societății pe acțiuni.

[7] Siena, pentru exploatarea unor mine de argint din zona Apeninilor; sau Pisa, pentru exploatarea minelor de fier din insula Elba (mine intens exploatate în timpul romanilor).

într-un an; procedee chimice noi și mult mai economice, între care și amalgamul de mercur, pentru separarea argintului de cupru. — „La aceeași dată, minele erau administrate de puternice societăți pe acțiuni, care plăteau dividendele anuale fie în numerar, fie în lingouri de fier de diferite lungimi, acționarilor lor din alte orașe" (J. Heers).

Germanii au găsit — încă în anul 968, lîngă orașul Goslar — zăcăminte de cupru și filoane de plumb argintifer; în secolul următor, exploatarea era deja intensă. (Argintul era un metal indispensabil activării vieții comerciale: moneda curentă în tot Occidentul era dinarul de argint). În secolele XII și XIII, minerii germani — „cei mai buni mineri din întregul Occident" (M. Mollat) — lucrau și la exploatarea zăcămintelor (de aur, argint, plumb, cupru, cositor, zinc și fier) din Ungaria, Transilvania (unde existau vechi tradiții în minerit), Serbia, etc. Aurul și argintul se exploatau îndeosebi din albiile rîurilor de munte. Regiunile franceze erau, în general, sărace în minereuri. Anglia în schimb era bogată în zăcăminte de plumb și cositor.

Ca inovații în tehnica mineritului, cea mai importantă — datînd încă din 1197 — a fost evacuarea apei din puțuri prin săparea unor galerii de drenaj înclinate; ceea ce permitea ca lucrul să se desfășoare în tot timpul anului.

PROGRESE TEHNOLOGICE ÎN METALURGIE

În Evul Mediu, bronzul era mult mai puțin folosit decît în antichitate; locul bronzului l-a luat fierul, care la acea dată era încă extrem de scump.

În Franța, primii mari producători de fier au fost — începînd de pe la mijlocul sec. XIII — călugării cistercieni („la fel de pricepuți în tehnologia industrială ca și în agricultură" — J. Gimpel). Mănăstirile lor, la acea dată în număr de 742, posedau — provenind din donații — numeroase zăcăminte de fier și furnale instalate în apropierea pădurilor. La începutul secolului al XIV-lea, cistercienii erau proprietarii a 13 „uzine de fier"[8].

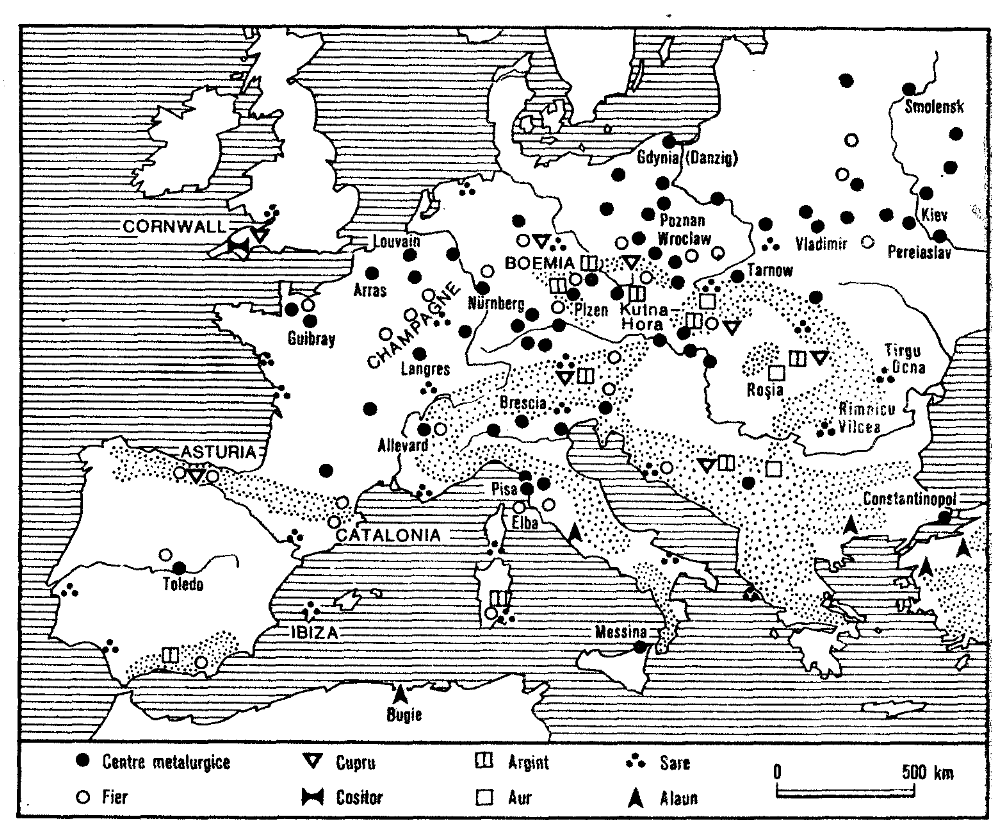
Spre sfîrșitul Evului Mediu, consumul de fontă și de fier a sporit considerabil; dar nu atît pentru confecționarea uneltelor agricole și meșteșugărești, cît pentru necesitățile războiului (arme diferite, platoșe, piese de artilerie, ghiulele, ș.a.).

Pentru sporirea producției, s-au construit cuptoare care, pentru acele timpuri, pot fi considerate imense. În regiunea Pirineilor, cuptorul de tip catalan putea furniza anual 15 tone de fier. În Europa Centrală au apărut, înainte de 1400, cuptoare cu o producție triplă decît a cuptorului catalan. Se introduceau, în straturi alternative, minereul și combustibilul (lemn); la care, se adăuga calcar, pentru a grăbi fuziunea. Drept combustibil, era preferat cărbunele de pămînt; căci aceste cuptoare enorme consumau 25 metri cubi de lemn pentru obținerea a 50 kg fier.

Inovația meșterilor medievali, de o importanță capitală pentru industria fierului, a fost adaptarea energiei hidraulice la metalurgie. Minereul de fier era sfărîmat mecanic, cu ajutorul morilor de apă. La începutul secolului al XIV-lea a apărut primul furnal echipat cu foale hidraulice, — ceea ce a permis să se ajungă la o temperatură de 1500°, adică la punctul de topire a fierului. Tot la această dată,

[8] „Călugării obțineau un avantaj suplimentar din această exploatare prin recuperarea zgurii, bogată în fosfații necesari fertilizării pămînturilor lor" — adaugă J. Gimpel. „Călugării cistercieni își perfecționau fără încetare echipamentul și uneltele lor în scopul sporirii randamentului... Mai tîrziu, producția crescînd, cistercienii vor vinde produsul de fier, așa cum făcuseră și cu lîna".

utilizîndu-se forţa apei au putut fi acţionate ciocane imense, cu o greutate de la 70 kg pînă la 1600 kg; şi care puteau să bată — în funcţie de greutatea lor — pînă la 200 de lovituri pe minut![9]

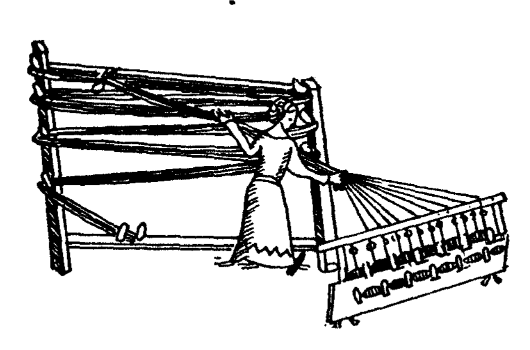
Metalurgia şi minele în Europa la sfîrşitul Evului Mediu

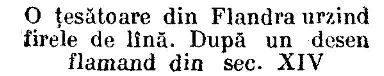
TEHNOLOGII NOI ÎN INDUSTRIA TEXTILĂ

„Marea industrie" şi, mult timp, unica „mare industrie" a Evului Mediu a fost cea textilă. Cea mai complexă, cea în care diviziunea muncii era dusă la maximum, cea care comporta mai multe specializări. Deci, nu era un singur meşteşug, ci se compunea din mai multe „meserii" distincte; fiecare corespundea unuia din stadiile de producţie, din numeroasele operaţii — manuale, mecanice, chimice, — pentru care respectivul meşter folosea o mînă de lucru numeroasă de muncitori necalificaţi (sau de calificare simplă), care erau propriii săi salariaţi.

[9] Să mai amintim — în afara tehnologiei metalelor — şi răspîndirea pe scară largă a tehnicilor mai vechi ale fabricării sticlei. Secretele de fabricaţie ale manufacturilor italiene (din Murano) au început să fie cunoscute şi în Boemia. Sticla ocupa un loc din ce în ce mai mare în viaţa de fiecare zi. Pe la mijlocul secolului al XV-lea, jumătate din casele Vienei aveau ferestre de sticlă. Obiectele de menaj erau din ce în ce mai mult confecţionate din sticlă. „În schimb, oglinda /din sticlă, n.n. *O.D.*/ era încă, înainte de 1500, un obiect de lux" (Guy Fourquin).

Deși necesita cadre atît de multe și de specializate, totuși industria textilă nu-și concentra artizanii în fabrici (fabricile vor apărea abia la sfîrșitul Evului Mediu). Doar torcătoarele și femeile care triau lîna lucrau, mai multe la un loc, într-o încăpere vastă ce le era pusă la dispoziție; în rest, fiecare meșteșugar sau lucrător textilist lucra la domiciliu, în atelierul său propriu (avînd intrarea direct din stradă, pentru a putea fi controlat în orice moment). O asemenea fracționare a

O țesătoare din Flandra urzind firele de lînă. După un desen flamand din sec. XIV

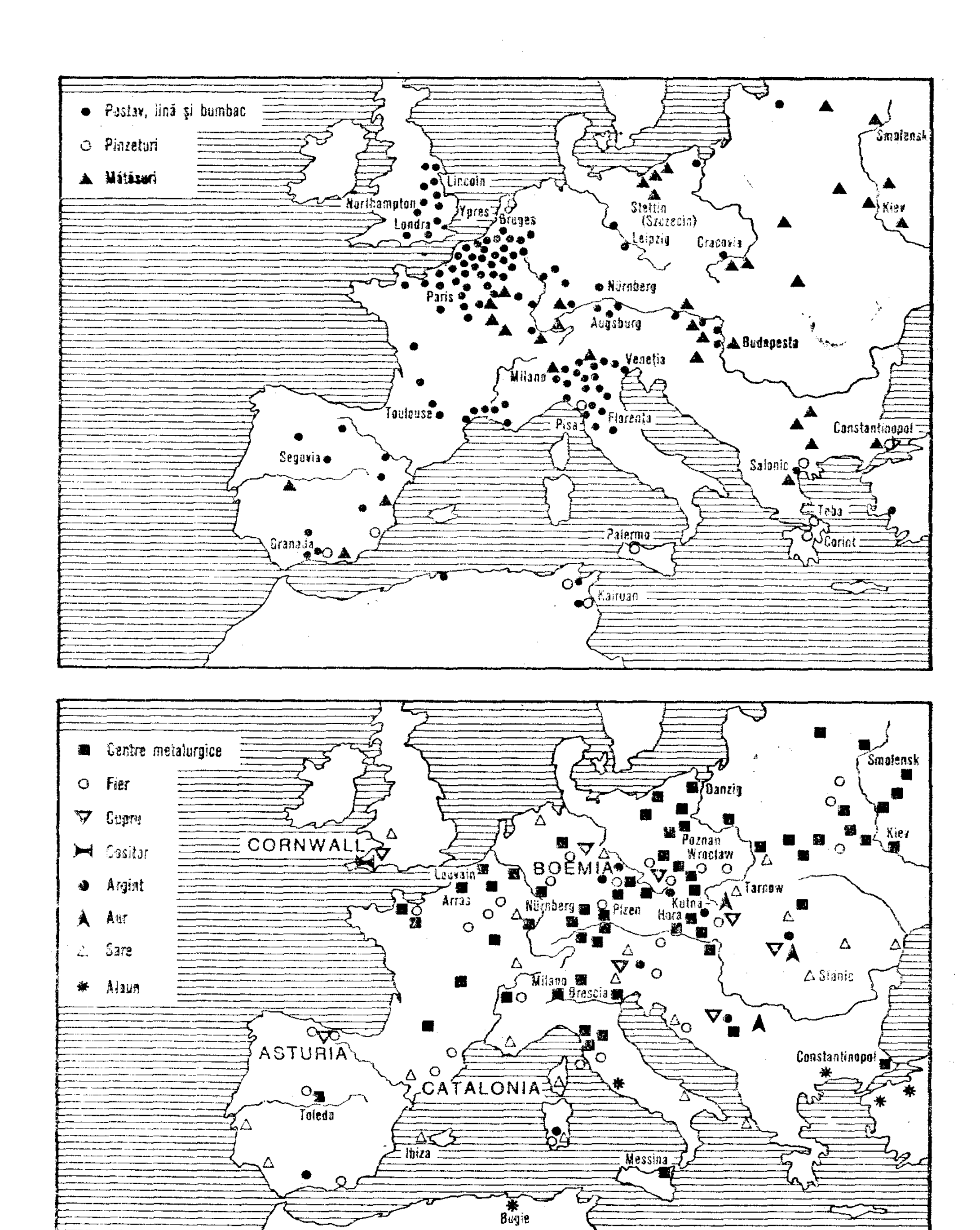
muncii era mai mare în centrele principale, unde și volumul producției cerute la export era considerabil[10].

Operațiile preliminare, care cereau mai mult îndemînare decît forță — trierea, degresatul, pieptănatul și scărmănatul lînei, precum și torsul (pe care de obicei îl făceau femeile la țară) — erau efectuate de muncitoare. Acestea nu erau afiliate sau grupate în asociații profesionale; lucrau la domiciliu, nu posedau ele materia primă, erau foarte prost plătite, erau total la discreția „antreprenorului" — proprietarul lînei — și permanent expuse la șomaj.

Operația următoare și principală, cea a țesutului, era prima operație pe care o efectua meșterul. Țesătorul era, aproape totdeauna, în același timp un lucrător și un patron: își avea atelierul său propriu, războiul său de țesut, folosea un număr (restrîns) de salariați, lucrători-calfe, precum și ucenici. Adeseori, el era cel care plătea costul operațiilor preliminare (cînd acestea nu erau plătite de proprietarul lînei), precum și cele ulterioare, de finisaj. Profesiunea lui era cea mai prețuită din întreg procesul atît de complex de artizanat textil. Trata direct cu negustorul condițiile de vînzare a produsului său. Era un meșter „jurat" — adică, depusese jurămînt că va respecta regulile de fabricație prevăzute. Putea fi ales de conducerea orașului să facă parte din corpul de meșteri care îi controlau pe toți ceilalți. — Dintre toate categoriile specializate de textiliști, țesătorii au fost primii care, în multe orașe, s-au constituit într-o corporație proprie.

Pe de altă parte, începînd din secolul al XIII-lea țesătorii au fost aceia care, în Italia și în Flandra, au avut rolul principal în lupta contra oligarhiei negustorești. Căci acești mari negustori erau cei care, împreună cu furnizorul materiei prime, stabileau remunerația țesătorului (cît mai redusă posibil!) și care îi preluau produsul finit; în timp ce în sarcina țesătorului rămînea plata salariilor calfelor sale și ale celor ce executau celelalte procese de producție (salarii care erau stabilite de conducerea orașului). Țesătorul avea, totuși, o posibilitate de a scăpa de atotputernicia acestor mari negustori conaționali: să trateze cu negustorii străini, italieni sau hanseatici.

[10] Cf. Guy Fourquin, *Hist. économique de l'Occident médiéval* (vd. *Bibliografia*).

Producţia de textile şi exploatarea de minerale în anul 1200

În total, operaţiile diferite, specializate, ale procesului de producţie (care, de la prima pînă la ultima, durau o lună) erau în număr de aproximativ treizeci. Ultimele, erau cele ale piuarului (care bătea şi apreta stofa) şi boiangiului[11]. Aceste operaţii, care cereau mai mult forţă fizică decît o strictă specializare, se efectuau în încăperi foarte vaste, cu un utilaj de dimensiuni mari şi folosind o mare cantitate de apă. Piuarii, deşi o categorie de muncitori privită cu dispreţ, erau plătiţi mai bine decît alţi lucrători semi-specializaţi sau necalificaţi; de fapt, munca lor brută comporta operaţii numeroase şi grele[12]. Boiangii — care erau specializaţi pe categorii, după natura coloranţilor, după cum foloseau sau nu mordanţi — aveau avantajul că erau retribuiţi potrivit unor tarife precise, după categoriile de ţesături pe care le vopseau, sau după felul vopselelor folosite. Îşi aveau secretele lor de fabricaţie: ceea ce dădea o varietate de calităţi şi de colorit ţesăturilor, de la un oraş la altul.

ARTIZANATUL URBAN. ASOCIAŢII ŞI CORPORAŢII

Spre sfîrşitul secolului al XI-lea, o mare parte din meşteşugarii rurali s-au transferat în oraşe, unde s-au organizat în asociaţii profesionale, diversificîndu-se în sub-specializări şi ameliorîndu-şi progresiv tehnicile de producţie. Apariţia acestor asociaţii, corporaţii sau bresle — datînd din această perioadă — va rămîne un fenomen caracteristic vieţii urbane pînă către sfîrşitul secolului al XIX-lea.

Corporaţiile sînt o creaţie a Evului Mediu. Vechile asociaţii orăşeneşti din timpul Imperiului roman (*collegia opificium*, sau *scholae)*, dispăruseră în perioada invaziilor şi migraţiilor barbare. Mai supravieţuiau, sporadic, — cu un rol şi într-o formă cu totul neînsemnate — doar în foarte puţine oraşe din Gallia, din Spania şi, în special, în Italia[13]. Şi aici însă au dispărut, pentru a renaşte în Evul Mediu; dar pe baze şi în forme cu totul diferite, fără nici o legătură cu anticele *collegia*.

În oraşe, negustorimea a constituit, fără îndoială, elementul cel mai dinamic. Totuşi, activitatea negustorilor — în minoritate, numeric, faţă de meşteşugari — era în cea mai mare măsură direct dependentă de activităţile productive artizanale. Faţă de negustori, a căror activitate era îndreptată esenţialmente în direcţia „consumului", meşteşugarii (care adeseori îşi vindeau produsele direct clientului) satisfăceau şi „producţia" şi „consumul" — atît local cît şi pentru export. Ca atare, activitatea meşteşugarilor nu putea să nu fie bine organizată şi reglementată , — atît în sensul intereselor colectivităţii (prin intervenţia de control a autorităţilor municipale), cît şi în sensul propriilor lor interese. Cum a luat naştere şi cum a evoluat această organizare?

[11] Vopsitul putea fi făcut, după apreciere, şi în stadiile anterioare: imediat după pieptănatul, sau după dărăcitul lînei; sau după torsul firelor; sau înainte de a fi dat produsul ţesut la piuă. Munca boiangiilor era dură, lucrau tot timpul în contact cu materii corosive; de unde, porecla de „unghii albastre" dată în Flandra acestor muncitori.

[12] În secolul al XI-lea însă a apărut piua hidraulică, ce înlocuia bătutul, călcatul postavului cu picioarele, ceasuri întregi, în albii cu apă caldă şi detergenţi, pentru degresare. Dar piua hidraulică s-a răspîndit în tot Occidentul abia în secolul al XIII-lea.

[13] La Milano, la Pavia, la Roma, şi îndeosebi în oraşele Italiei bizantine — Napoli, Ravenna, — mai existau încă în sec. VII (şi chiar în secolul următor, la Ravenna) grupări profesionale de tip antic, organizate de exarh sau de contele local: cizmari, barcagii, pescari, ş.a.

Originile corporaţiilor sînt diverse şi complexe[14].

O formă primară de asociaţie pe bază de vecinătate, formată în scop de apărare a intereselor comune şi de ajutorare reciprocă, o reprezentau şi comunităţile săteşti. O altă formă de asociaţie era cea a confreriilor religioase, constituite în jurul bisericilor sau mănăstirilor, din motive de pietate şi în scopul unor acţiuni caritative. O alta, în sfîrşit, era cea a *ghildelor* negustoreşti. Primele asociaţii ale meşteşugarilor puteau să se inspire, într-o măsură sau alta, din toate aceste trei forme; păstrînd — de pildă — anumite tendinţe spre acţiunea filantropică, sau spre cultivarea relaţiilor de vecinătate, sau de ajutorare reciprocă. Dar, ca asociaţie esenţialmente profesională şi de autoapărare economică, încadrată într-un sistem ferm de organizare, cu o ierarhie bine stabilită şi dotată cu anumite privilegii, corporaţia[15] sau breasla apare spre sfîrşitul secolului al XI-lea. În 1099 se organizează în corporaţii oficial recunoscute ţesătorii din Mainz; în 1106, pescarii din Worms; în 1128, cizmarii din Würzburg; în 1149, plăpumarii din Köln; iar la începutul secolului al XII-lea, toţi tăbăcarii din Rouen erau obligaţi să facă parte dintr-o corporaţie (cf. H. Pirenne). „Adeseori şi profesiunile în care munca intelectuală primează asupra celei manuale (medici, notari, spiţeri, bijutieri) s-au constituit în curînd în corporaţii, devenite printre cele mai respectate“ (P. Boissonnade).

Motivele care au dus la constituirea corporaţiilor au apărut, concomitent, din două direcţii: a meşteşugarilor şi a autorităţilor urbane; cu alte cuvinte, din asocierea voluntară a artizanilor şi din dispoziţiile emise de autorităţile municipale.

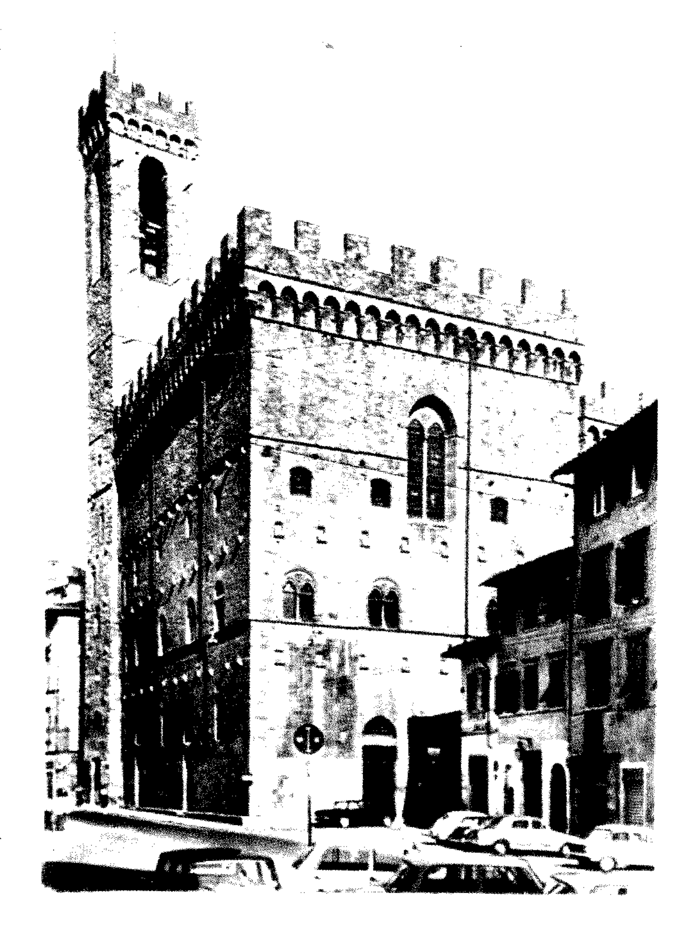
Pe de o parte, era interesul artizanilor să se apere contra concurenţei noilor veniţi în oraşul lor, sau a celor stabiliţi în alte oraşe; de a se ajutora reciproc, de a da tuturor membrilor breslei şanse egale de lucru şi de cîştig (ceea ce breasla negustorilor nu urmărea); şi, în general, de a-şi apăra — în diferite moduri şi sub diferite aspecte — interesele profesionale. Corporaţia urmărea să obţină dreptul de a rezerva exercitarea profesiunii respective exclusiv membrilor ei. — Satisfacerea tuturor acestor interese trebuia să aibă şi sprijinul autorităţilor orăşeneşti; cu atît mai mult cu cît, chiar din momentul stabilirii meşteşugarilor în oraşe, castelanii sau alţi seniori laici ori ecleziastici căutau să îi supună autorităţii lor, controlîndu-le modul în care îşi exercitau profesiunea şi îşi vindeau produsele.

În felul acesta, asociaţiile meşteşugarilor au fost chiar de la început disciplinate în organizarea lor şi supuse controlului administraţiei orăşeneşti. Aceasta, în mai multe scopuri: pentru a asigura calitatea produselor, cantitatea necesară populaţiei, folosirea corectă a materialelor şi procedeelor de lucru, precum şi stabilirea unor preţuri echitabile de desfacere a produselor; prin urmare, pentru a-l proteja pe consumator contra eventualelor fraude sau falsificări şi, în general, contra oricăror abuzuri posibile generate de un regim monopolistic absolut aşa cum era impus de o corporaţie sau alta. Breslele aveau nevoie să obţină dreptul de a-i constrînge pe toţi meşteşugarii (pentru a se evita o concurenţă neloială) să se înscrie în corporaţii: un drept pe care numai puterea publică, numai autoritatea municipală îl putea concede. În schimbul acestei concesiuni — şi a altora — corpo-

[14] În sec. XIII, se pare că majoritatea meşteşugarilor nu făceau încă parte din corporaţii. Oraşe mari, ca Lyon, Bordeaux, Narbonne, nu cunoşteau regimul strict al corporaţiilor. Nici în unele oraşe din Flandra nu erau încă organizate corporaţii. Iar Parisul (după mărturia conducătorului breslelor, Étienne Boileau) n-ar fi avut, la sfîrşitul secolului al XIII-lea, decît 101 corporaţii oficial recunoscute *(métiers jurés)*, din totalul de 300 de asociaţii cîte sînt menţionate în registrul de impozite (cf. R. Delort).

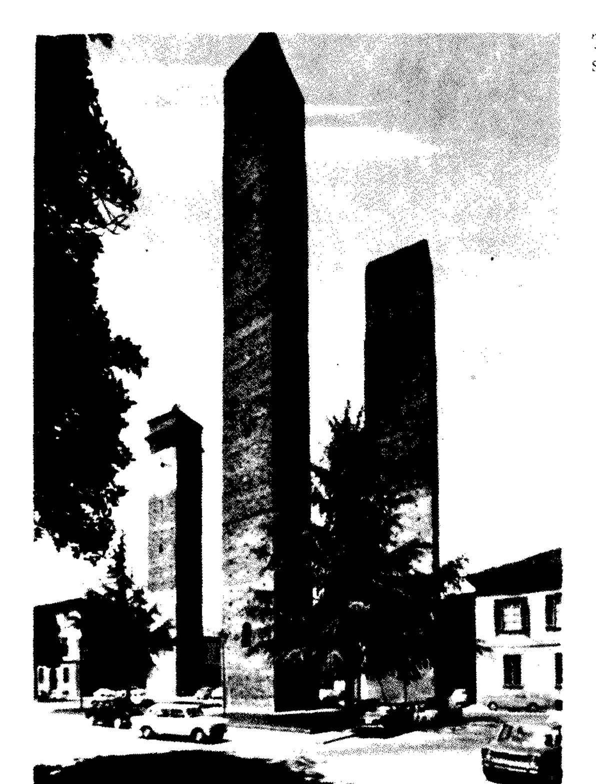
[15] Termenul *corporaţie* apare tîrziu (în sec. XVIII). În Evul Mediu, corporaţiile se numeau *métiers* sau *guildes* (în Franţa şi Flandra), *arti* (în Italia), *ghilds* sau *mysteries* (în Anglia), *Innungen*, *Gilden*, *Aemter* sau *Gewerke* (în Germania; cf. R. Delort). Se menţionează o asociaţie profesională a brutarilor încă în 640; dar prima corporaţie cunoscută ca fiind recunoscută şi avînd un statut propriu este cea a lumînărarilor din Paris (1061).

Palatul Bargello din Florența. Construit în 1255 ca sediu al Căpitanului Poporului, apoi al căpeteniei justiției și armatei (Podestà).

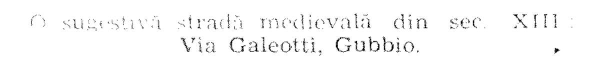

Curtea palatului Bargello, cu scenograficul său portic (sec. XIII) și scara descoperită (1345—1367).

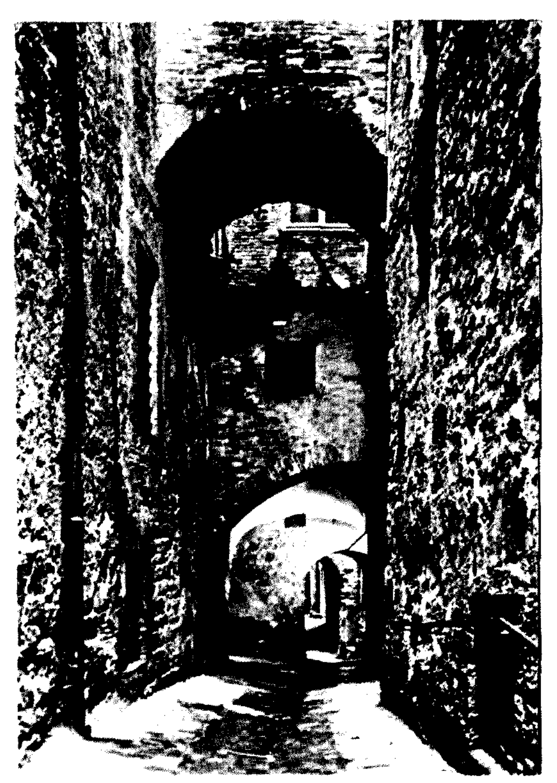

Trei turnuri ale unor foste palate senioriale din sec. XIII. — Piazza Leonardo da Vinci, Pavia.

O sugestivă stradă medievală din sec. XIII : Via Galeotti, Gubbio. ►

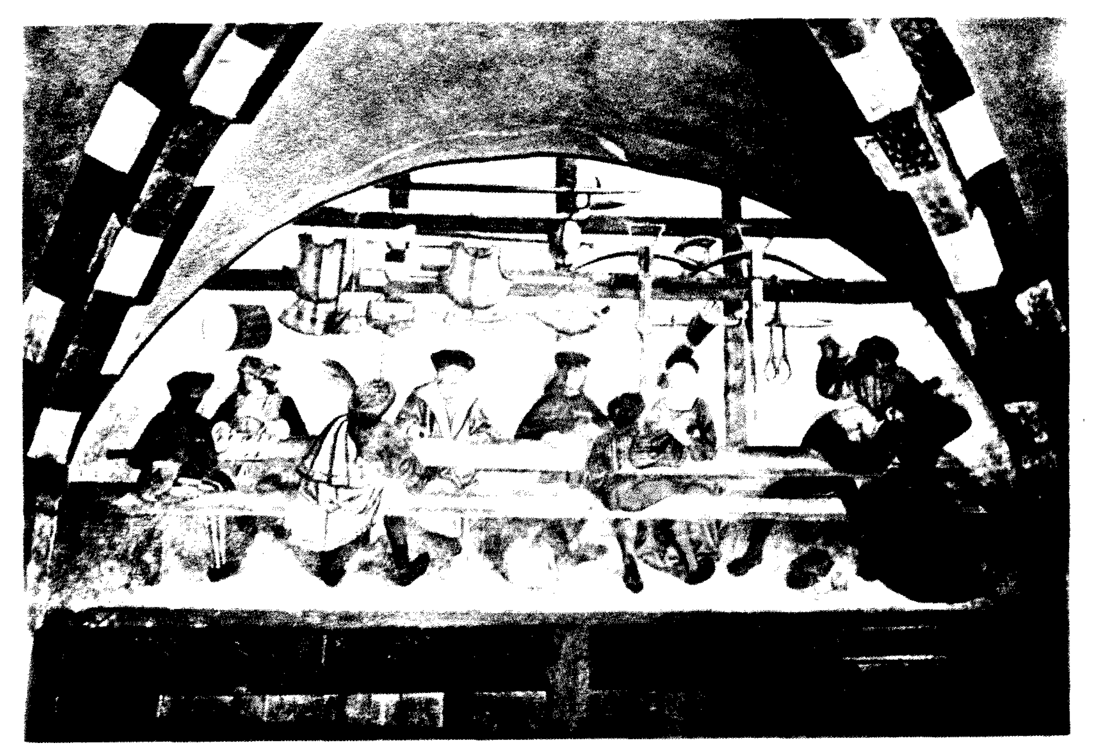
O altă stradă medievală caracteristică : Via Galluzza, Siena.

„Palazzo Pretorio“ — sediul conţilor Alberti pînă în sec. XIII ; apoi, „Palazzo del Podestà“. — Certaldo (Toscana).

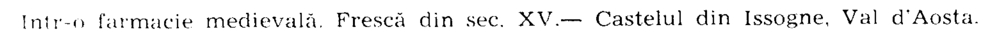

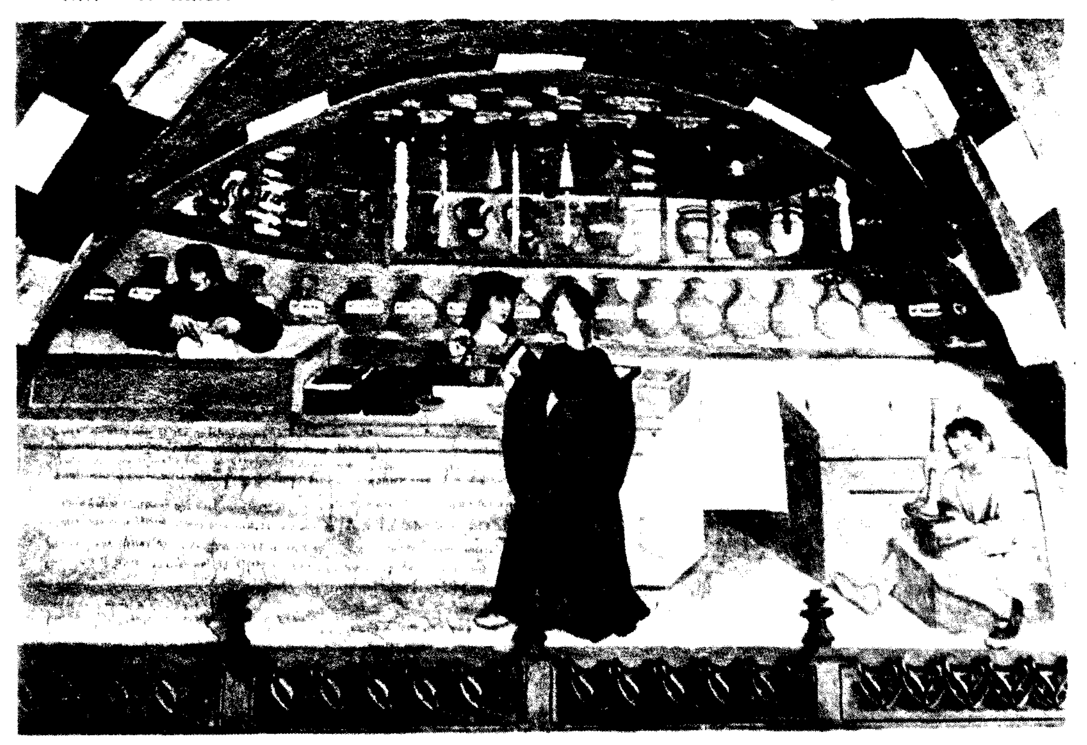
Portul unui oraş hanseatic din sec. XIV. (După o litografie).

Camera corpului de gardă. Frescă din sec. XV.— Castelul din Issogne, Val d'Aosta.

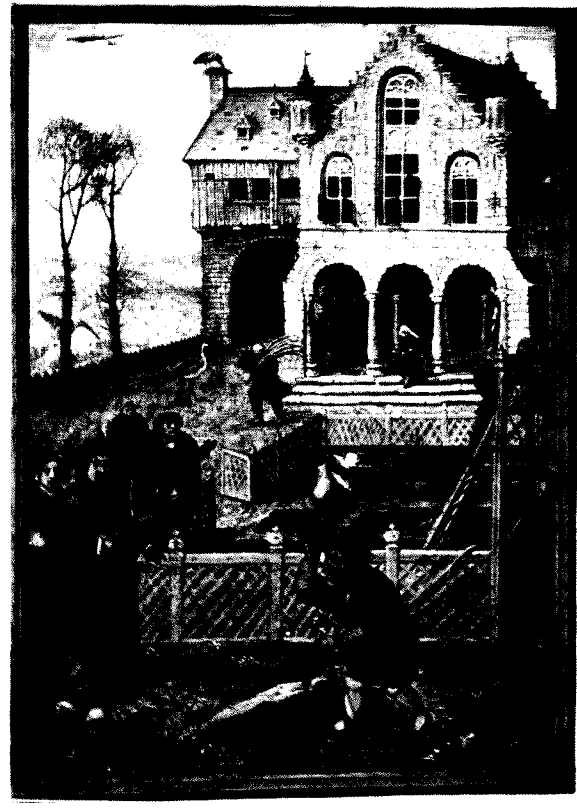

Intr-o farmacie medievală. Frescă din sec. XV.— Castelul din Issogne, Val d'Aosta.

Scene din viaţa cotidiană de la sfîrşitul Evului Mediu. După un calendar ilustrat de Simon Bening.— Bayerische Staatsbibliothek, München.— Luna ianuarie.

Luna martie.

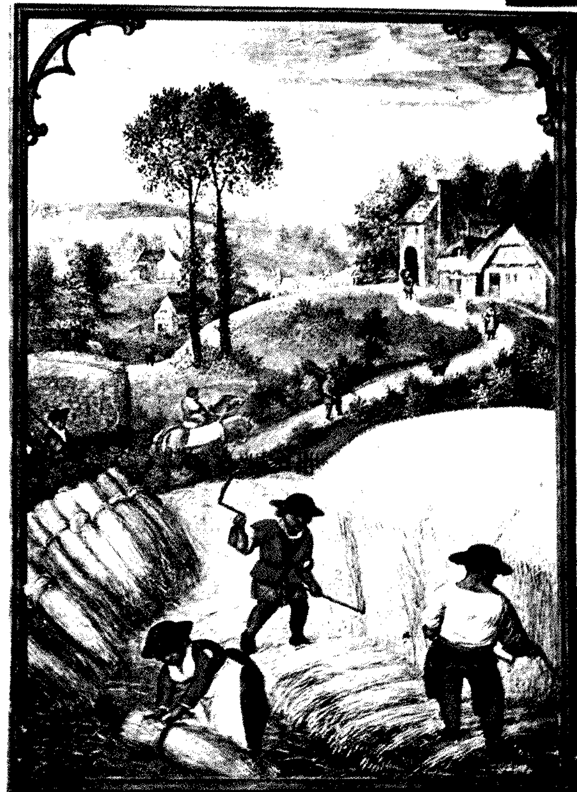
Luna aprilie.

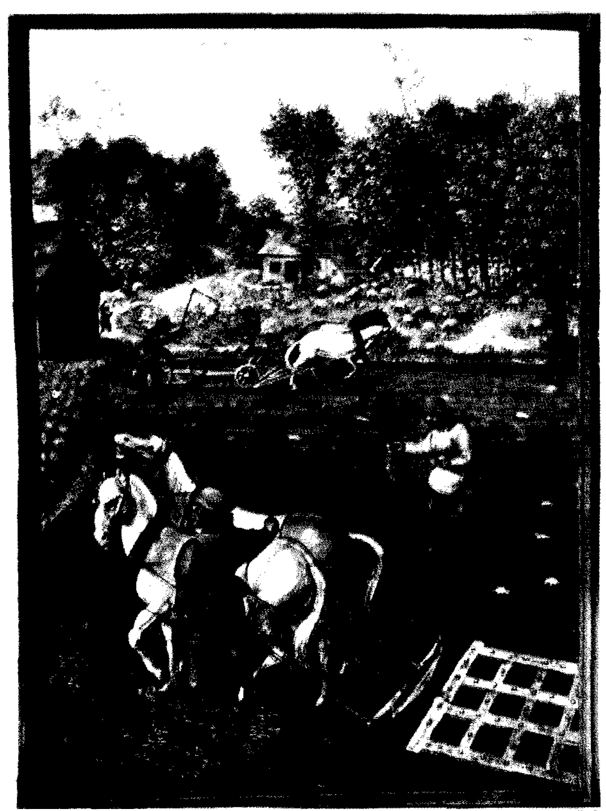
Luna iunie.

Luna iulie.

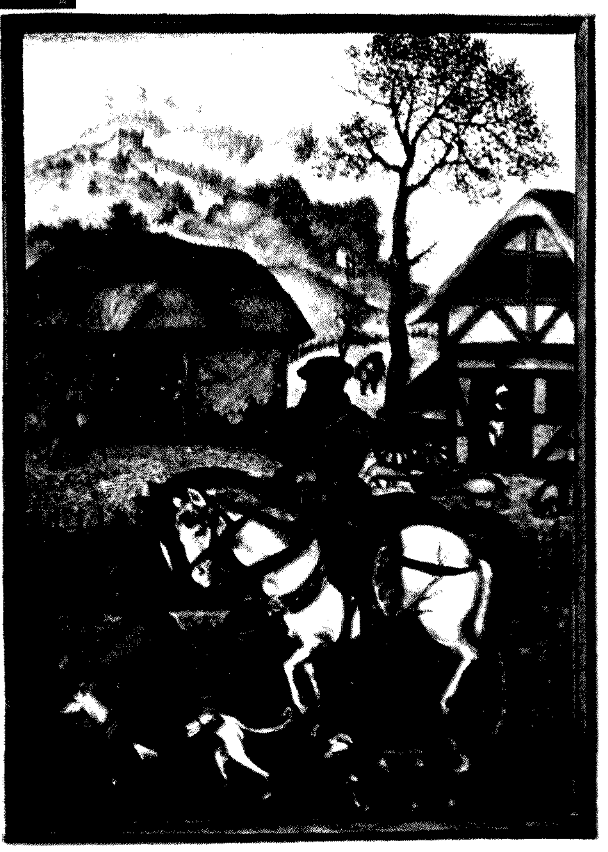

Luna august.

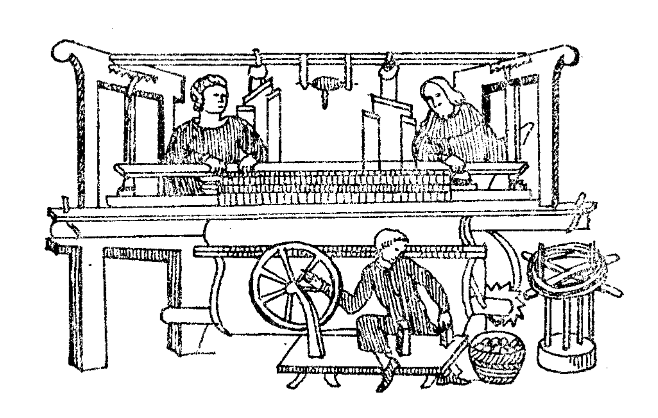
Luna septembrie.

Luna noiembrie.

rațiile plăteau orașului o taxă anuală. În multe orașe, breslele nu s-au putut elibera niciodată de tutela puterii municipale[16].

În fruntea unei corporații era un colegiu de „jurați"[17], spre a garanta disciplina asociației. Din rîndul acestor „jurați" era ales — în fiecare an, sau tot la doi ani — un șef al breslei. Fiecare breaslă dispunea de un fond de ajutor reciproc, constituit din cotizațiile membrilor; un colegiu de judecată, pentru cazurile de abatere

Țesători flamanzi din Ypres. După o miniatură din manuscrisul lucrării intitulată *Meșteșugul țesătorilor*. Sec. XIV

de la regulamente; un sigiliu propriu (pentru că asociația era persoană juridică); și, dacă era cazul (ca în orașele italiene), fonduri pentru subvenționarea unui corp militar, recunoscut de autoritățile orașului și integrat în miliția urbană. — Dar, în Evul Mediu, organizarea meșteșugarilor în corporații — care, în orașele evoluate din punct de vedere economic, era uniformă, — „n-a fost generală, nici în timp nici în spațiu. Regiuni întregi, sau anumite orașe (ca Lyon) n-au cunoscut niciodată o organizare (muncitorească — n.n. *O.D.*) de acest fel, — cel puțin, într-o formă generalizată" (Guy Fourquin).

În acest regim de asociație se disting două mari categorii de profesiuni: cele indispensabile vieții de fiecare zi (și care existau în toate orașele); și profesiunile — existînd numai în orașele mari — legate de o producție masivă, destinată comercializării ei la distanțe mari (în primul rînd, producția textilă). În cadrul primei categorii, se înscriau înainte de toate corporațiile a căror activitate era indispensabilă aprovizionării alimentare.

Acestea era controlate de autoritatea municipală, pentru a se asigura calitatea și cantitatea necesară de articole; de asemenea, era interzisă acapararea unei cantități mari de produse (sau de materie primă) și stabilirea de către producători a unor prețuri exagerate. Era obligatoriu să se dea un caracter public tranzacțiilor și să se elimine (cu cîteva excepții) intermediarii. Producătorii erau obligați să desfacă marfa numai în piață, sau în prăvăliile lor oricînd controlabile; în nici un caz nu în drum spre tîrg; trebuiau să o vîndă numai locuitorilor din orașul lor — și numai în cantitățile necesare consumului unei familii. (Excepție se făcea numai pentru vînzarea către negustorii cu amănuntul). Brutarii n-aveau voie să se apro-

[16] „Într-un centru atît de activ ca Nürnberg, de exemplu, ele n-au încetat niciodată de a fi strict supuse consiliului municipal, care le-a negat pînă și dreptul de a se întruni fără autorizația sa, obligîndu-le de asemenea să dea un caracter public corespondenței lor cu meșteșugarii din alte orașe" (H. Pirenne).

[17] Cum erau numiți în Franța de Nord. În Franța Meridională se numeau „consuli", în Italia „priori", în Germania „Meister".

vizioneze cu cantităţi de făină mai mari decît capacitatea lor normală de fabricaţie a pîinii; măcelarii nu puteau ţine carnea la loc ascuns, decît expunînd-o la locul de vînzare, ş.a.m.d. Toate articolele de consum alimentar erau sever inspectate; produsele necorespunzătoare, dosite, sau vîndute la preţ de speculă erau confiscate sau distruse, iar contravenienţii pedepsiţi foarte sever.

Breslele dinafara sectorului alimentar erau de două categorii: cele care existau chiar şi în oraşele cele mai mici (fierari, cizmari, etc.), ai căror membri erau proprietari ai atelierului, uneltelor şi materiei prime, şi care îşi vindeau produsele direct clientului; şi corporaţiile din oraşele cu o deosebit de activă viaţă economică, angajate într-un ciclu vast de producţie şi de comercializare a produselor la distanţe îndepărtate. Libertatea economică a membrilor lor (de ex., a meşteşugarilor textilişti din Flandra, sau din marile oraşe italiene) era limitată, dacă nu chiar nulă.

Guy Fourquin relevă opoziţia existentă între oraşele „marii industrii" (cele din Flandra, îndeosebi) şi oraşele prevalent negustoreşti. În acestea din urmă, doar foarte rareori meşteşugarii au putut ajunge să facă parte din conducerea municipală. La Veneţia, de pildă, *corporaţiilor meşteşugăreşti nu le era recunoscut* nici un rol politic; dimpotrivă, la Florenţa breslele artizanale au intrat curînd în componenţa *Signoriei*[18]. Dealtminteri, Florenţa este „oraşul italian în care corporaţiile apar în lumina cea mai vie şi în care rolurile diferite pe care le-au jucat fiecare sînt mai evidente"[19].

Tendinţele autonomiste ale corporaţiilor s-au manifestat permanent, — mai ales în regiunile unde oraşele au cunoscut cea mai rapidă şi mai completă dezvoltare: în nordul Franţei, în Italia, în Ţările de Jos şi în valea Rhinului.

Încă din secolul al XIII-lea, breslele au pretins dreptul de a se întruni spre a delibera singure asupra intereselor lor; de a se administra singure şi de a avea un cuvînt în conducerea oraşului, la fel ca negustorii, — care deveniseră mult mai bogaţi şi atotputernici în viaţa citadină. De teama ridicării unor asemenea pretenţii, asociaţiile meşteşugarilor au fost interzise în multe oraşe, îndeosebi din Flandra şi din nordul Franţei. Şi regii Franţei au intervenit, împotriva revendicărilor autonomiste ale breslelor[20]. Cu toate acestea, în secolul al XIV-lea corporaţiile şi-au cîştigat peste tot dreptul de a-şi alege singure starostele şi corpul de juraţi, şi de

[18] Aceeaşi opoziţie o remarca istoricul citat între oraşele comerciale germane (Viena, Nürnberg, Lübeck), *în conducerea cărora corporaţiile negustoreşti n-aveau cuvînt,* — şi oraşele industriale (Basel, Strassburg, Augsburg), unde consiliile municipale îi acceptau pe reprezentanţii breslelor artizanale, de al căror ajutor (mai ales militar) aveau nevoie.

[19] Primele care s-au constituit (în 1267) ca o foarte importantă forţă economică şi politică au fost cele 7 corporaţii *(arti)* „majore": marii negustori de textile, negustorii de mătăsuri, meşterii postăvari, meşterii blănari, spiţerii şi medicii, zarafii, judecătorii şi notarii. Aceştia formau *il popolo grasso*. În 1287 se formează alte 5 „corporaţii mijlocii" (măcelari, pălărieri, fierari, lucrătorii în piatră şi lemn, negustorii de haine vechi şi rufărie). În sfîrşit, în 1294 iau fiinţă cele 9 „corporaţii minore", formate din negustori şi meşteşugari mai modeşti (tăbăcari, armurieri, etc.). Membrii ultimelor două categorii de bresle („mijlocii" şi „minore") formau *il popolo minuto*, net dominat de *il popolo grasso*. Reprezentanţii celor 21 de corporaţii alcătuiau *signoria* colectivă a oraşului. Marea masă a muncitorilor era exclusă din aceste corporaţii; prin urmare, şi din viaţa politică, din conducerea oraşului. — Dealtminteri (conclude G. Fourquin), în nici o ţară occidentală din Evul Mediu nu poate fi găsit un singur exemplu de adevărată „democraţie a corporaţiilor".

[20] Către mijlocul secolului al XIII-lea, Ludovic IX a impus — întîmpinînd opoziţia puternicei bresle a măcelarilor — un staroste general al breslelor, numit de ei. Filip cel Frumos le-a limitat drepturile şi iniţiativele. În 1581, Henric III a promulgat o legislaţie uniformă pentru toate breslele din Franţa. În 1608, Henric IV a limitat prerogativele conducătorilor corporaţiilor.

a fi recunoscute ca organisme politice. Organizarea și extinderea lor a continuat. La sfîrșitul secolului al XVII-lea, Parisul avea 1.551 de corporații artizanale, numărind 17.080 de meșteri-patroni, 38.000 de lucrători-calfe și 6.000 de ucenici[21].

FEMEIA ÎN VIAȚA ECONOMICĂ

Pe lîngă munca lor din gospodărie, femeile de la țară lucrau adeseori și în formațiunile artizanale ale domeniului senioral, — îndeosebi la dărăcitul lînei, la tors, la țesut și la confecționarea îmbrăcămintei. Începînd din sec. XII, multe femei executau aceste operații în casă, în contul meșteșugarilor sau negustorilor de la orașe. Tot pentru cei din orașe făceau pîinea sau preparau berea.

Femeile de la orașe — care adeseori au avut un rol și în viața politică[21a] — puteau fi întîlnite, în sec. XIV, conducînd ateliere meșteșugărești încadrate în corporații, cu drepturi egale celor ale bărbaților. Astfel, de pildă, la Köln, unde corporația filatorilor — cu statutul său propriu care le asigura aceste drepturi — era compusă numai din femei. În orașele hanseatice, un domeniu atît de important ca cel al confecționării și întreținerii pînzelor pentru corăbii se afla aproape în întregime în mîinile femeilor.

Asemenea exemple se pot găsi și în alte regiuni[21b]. În Anglia — unde femeile lucrau, încă din sec. XIV, și în minele de cărbuni sau de plumb — poziția și inițiativele lor în viața economică erau mai evidente ca în alte țări. Conduceau ateliere manufacturiere mari, puteau încheia tranzacții comerciale în numele soților lor; iar cînd aceștia decedau, văduvele le luau locul, cu toate drepturile legale, dacă luaseră parte timp de cel puțin 7 ani la activitatea artizanală a soților lor. În Yorkshire — ținut care era centrul producției meșteșugărești din Anglia în secolele XIV și XV — numeroase întreprinderi de textile (iar în sec. XV, chiar majoritatea celor care lucrau lîna), și dintre cele mai mari, erau în mîinile femeilor.

În sec. XV femeile dominau și în corporațiile care lucrau veșminte de lux de mătase, odăjdii, dantelării, — deținînd și monopolul vînzării acestor obiecte. (Nu aveau însă dreptul de a exercita meseria de țesător, rezervată exclusiv bărbaților). În acest secol, în Anglia femeile dețineau și monopolul fabricării berei și a pîinii — care la această dată erau produse la domiciliu. Aveau o poziție importantă și în prelucrarea articolelor de piele. La Londra și la York femeile erau admise și în corporațiile bărbierilor-chirurgi.

O formă particulară de activitate productivă au luat-o comunitățile religioase feminine (care deveniseră și centre de plasare, mai ales pentru fetele din familii

[21] În Franța, în 1776 Turgot a abolit — pentru foarte scurt timp — corporațiile. În 1791, o lege a Adunării Naționale a decretat libertatea tuturor de a face comerț sau de a exercita o meserie, indiferent dacă făceau parte sau nu dintr-o breaslă.

[21a] La sfîrșitul sec. XI și începutul sec. XII femeile au luat parte activă la mișcările revoluționare de constituire a comunelor libere (la Laon în 1111, la Rouen în 1115, etc.). La Toulouse în 1218 moartea lui Simon de Monfort, conducătorul brutalei cruciade contra albigenzilor, s-a datorat unei acțiuni militare a femeilor. — Femeile din orașe nu erau atît de oprimate cum se afirmă uneori. Încă din sec. XI femeile participau la adunările comunale; iar în sec. XIII, la alegerea judecătorilor comitatelor, sau la discutarea contractelor comunale privind drepturile de vecinătate.

[21b] „Cu toate acestea, femeia a fost totdeauna suspectată că ia locul cuvenit unui bărbat. Și această suspiciune era atît de vie, încît uneori femeii îi era interzis să apară în prăvălii și să vîndă marfa clienților — decît în cazul cînd soțul ei era bolnav, sau cînd lipsea din oraș“ (M. Bardèche)

nobile, orfane și lipsite de orice resurse materiale). Multe comunități de acest fel — în cadrul cărora se preda și tricotatul și croșetatul — au devenit adevărate cooperative artizanale; se copiau manuscrise, se lucrau mici obiecte de artă, articole de uz liturgic, sau produse de lux, pe care apoi comunitatea le vindea negustorilor din orașe.

ORGANIZAREA INTERNĂ A CORPORAȚIILOR

Pentru a apăra interesele membrilor în condiții de perfectă egalitate, regulamentele breslelor prevedeau o serie de măsuri inderogabile[22]. Astfel: era stabilit pentru fiecare meserie numărul orelor de muncă pe zi; munca de noapte era interzisă; erau fixate prețurile și salariile; erau indicate procedeele tehnice care trebuiau folosite într-un mod riguros uniform (introducerea unui nou procedeu de fabricație fiind considerat un mijloc incorect de concurență); era strict prohibit orice mijloc de publicitate (din același motiv); se preciza numărul de lucrători admis pentru fiecare atelier; de asemenea, și numărul uneltelor întrebuințate.

Pe de altă parte, în avantajul consumatorilor venea controlul calității produselor, efectuat de autoritățile orașului. Fraudele sau simplele neglijențe erau foarte aspru pedepsite, — cu amendă, închisoare, expunere la stîlpul infamiei, sau chiar cu izgonirea din oraș. Numărul intermediarilor (cînd erau indispensabili) era redus la minimum. Controlorii puteau inspecta atelierele la orice oră din zi și noapte. Mai mult decît atît: oricine avea voie să intre într-un atelier să-l vadă pe meșteșugar cum lucrează. Dealtfel, atelierul era în același timp și prăvălie, loc de vînzare a produselor meșteșugarului.

În orice meserie erau trei categorii de lucrători, dependente fiecare de celelalte două: meșteri, calfe și ucenici.

Meșterul era totodată și patron, proprietarul atelierului, a materiei prime și a uneltelor cu care lucra el și ajutoarele sale, — precum și a produselor atelierului; deci, beneficiarul veniturilor realizate. Pentru a deveni „meșter", meșteșugarul trebuia să îndeplinească neapărat următoarele condiții: să fie apreciat de ceilalți meșteri din breaslă ca un om cinstit, să dea dovada capacității sale profesionale executînd în prezența lor o lucrare-model; să dispună de un capital care să-i permită să plătească eventualele amenzi pentru încălcarea îndatoririlor ce îi revin; să plătească o (importantă) taxă de intrare în corporație; să presteze jurămîntul prescris; și — ceea ce reprezenta o cheltuială consistentă! — să ofere tuturor membrilor breslei un mare banchet. Numărul meșterilor dintr-o breaslă era limitat, determinat de nevoile pieței locale. Dacă un meșter ajungea în posesia unui capital substanțial (o moștenire, sau printr-o căsătorie cu o femeie care îi aducea o zestre apreciabilă), el totuși nu-și putea spori în așa fel volumul producției încît să dăuneze

[22] În legătură cu problema corporațiilor meșteșugărești medievale sînt necesare cîteva rectificări și precizări aduse de cercetările mai recente: 1. — Nu peste tot existau bresle organizate. Chiar și în orașele în care se organizaseră, o mare masă de negustori sau de muncitori — îndeosebi necalificați — rămîneau excluși. 2. — Profesiunea de meșteșugar și cea de negustor, adeseori se îmbinau și se confundau. O mare parte dintre meșteșugari își vindeau produsele direct consumatorilor. 3. — Breslele nu erau organizații cu un caracter pur democratic, decît limitat la meșteri. Calfele, de pildă, chiar dacă erau membri admiși ai breslei, nu luau parte la alegerea corpului de „jurați". 4. — „Nu este dovedit — observă Guy Fourquin — că toate corporațiile ar fi contemporane primilor ani de avînt al orașelor și a libertăților urbane; sau începutului dezvoltării artizanale și comerciale. În unele orașe din Flandra, în sec. XIII încă nu exista o organizare «corporativă»".

intereselor celorlalți membri ai breslei, — „dat fiind că regimul artizanal nu autoriza nici o formă de concurență“ (H. Pirenne)[23].

Calfele erau lucrătorii care își terminaseră perioada de ucenicie; erau deci calificați, își dovediseră capacitatea profesională. N-aveau însă posibilitatea economică de a-și deschide un atelier complet utilat, propriu; nici de a-și plăti nici taxa de intrare în breaslă, nici materia primă pentru lucrarea-model de probă, nici cheltuiala banchetului de rigoare[24]. Lucrau ca salariați ai unor meșteri, pe o durată limi-

Stegarul corporației postăvarilor din Gand. Sec. XIV. După o pictură dintr-o capelă din Gand

tată, stabilită prin contract. În această situație, desigur că fiii meșterilor-patroni aveau mai multe șanse de a lua locul părinților lor. Numărul calfelor pe care un meșter îi putea angaja nu era — în general — limitat. (Dar un meșter nu putea lua mai mulți lucrători sau ucenici decît tovarășii săi de breaslă — numai cu asentimentul lor).

În schimb, numărul ucenicilor unui meșter era limitat la doi, cel mult trei (în afară de fiii săi); dar cazul cel mai frecvent era unul singur. Ucenicia începea la vîrsta de 10—12 ani. Ucenicul era angajat printr-un contract semnat de meșter cu tatăl sau cu tutorele băiatului, pe durata stabilită de regulamentele corporațiilor ca fiind necesară pregătirii pentru un anumit meșteșug. Jurații aveau dreptul să inspecteze atelierele, să verifice dacă ucenicul este bine tratat și dacă meșterul se ocupă cum se cuvine de pregătirea lui. În funcție de dificultățile respectivei meserii, durata uceniciei varia între 2 și 12 ani[25]. Părintele (sau tutorele) ucenicului plătea

[23] „Organizarea economică îi constrîngea pe toți la același nivel de viață și la aceleași resurse modeste. Le garanta stabilitatea situației, dar îi împiedica să și-o amelioreze“ (H.P.).

[24] Problema economică și-o puteau rezolva, eventual, căsătorindu-se fie cu fiica patronului, fie cu o văduvă bogată, fie cu o femeie care, muncind și ea într-un atelier, îi dubla forța productivă.

[25] „La sfîrșitul secolului al XIII-lea, la Paris ucenicia dura de la 2 la 4 ani pentru un număr de 4 meserii; de la 5 la 7 ani pentru 9 meserii; de la 8 la 10 ani pentru 31 de meserii; și 12 ani pentru 3 meserii“ (R. Delort).

meşterului o sumă pentru întreţinerea şi pentru că îl învăţa meseria — atîta timp cît ucenicul nu era încă în stare de o muncă productivă. (La început, în primele luni sau în primii ani de ucenicie, ucenicul era şi un fel de servitor în casă). Aceasta se constata după un anumit timp, în urma unei probe prin care dovedea că era capabil să cîştige atît cît să se poată întreţine. Meşterul putea să profite de pe urma muncii ucenicului şi într-alt fel: cedîndu-l, temporar (în schimbul unei sume lunare) sau definitiv, altui meşter.

Calfele şi ucenicii luau masa împreună cu familia meşterului, — uneori şi locuiau în casa lui. Acest fapt crea un raport familiar între ei (ceea ce nu se întîmpla între negustorii mari sau mijlocii şi dependenţii lor). Ziua de lucru începea în zori şi se termina la apusul soarelui. Iarna, de la orele 8 la 15. Vara, durata lucrului era de 14—15 ore (incluzînd şi pauza de prînz); dar numărul mare de sărbători de tot felul, diversele slujbe religioase din timpul săptămînii, sărbătorile prilejuite de diferite ocazii, şi duminicile — cu încetarea lucrului sîmbăta la amiază — erau tot atîtea ocazii de odihnă.

Diviziunea muncii era — la nivel individual — foarte redusă: un singur lucrător executa un obiect, de la prima operaţie pînă la finisare. În schimb, la nivel de meserie bine determinată, era dusă la extrem: în oraşul Frankfurt am Main, diferitele meşteşuguri legate de prelucrarea fierului erau nu mai puţin de 50! O specializare excesivă care limita volumul producţiei, în schimb asigura o calitate superioară produsului.

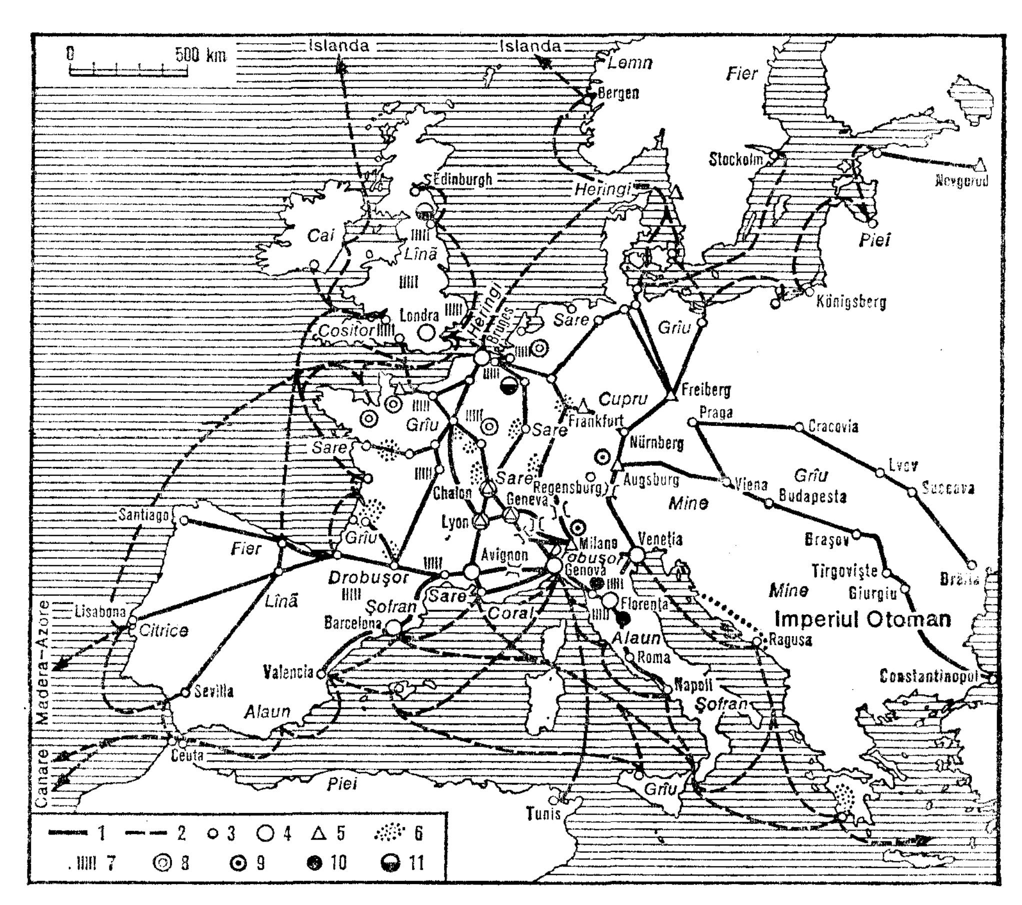
MEŞTEŞUGARII ŞI ARTIZANATUL PENTRU EXPORT

Meşteşugarii producători de articole destinate comerţului la mare distanţă, în alte ţări, se aflau într-o situaţie radical diferită. Ei erau aprovizionaţi de negustorii angrosişti cu materie primă; o prelucrau şi predau negustorilor — care îi plăteau ca pe nişte salariaţi ai lor — obiectele gata lucrate. Prin urmare, spre deosebire de artizanii care lucrau pentru piaţa locală şi cu capitalul lor propriu (atelierul, uneltele, materia primă), meşteşugarii care lucrau pentru export erau dependenţi de capitalul negustorilor. De asemenea: spre deosebire de primii, ei nu rămîneau proprietarii produselor lor; ca atare, nu-şi vindeau singuri produsele, n-aveau raporturi directe cu clientul, cu piaţa, ci prin intermediul negustorului-antreprenor (şi, eventual, al altor intermediari). În sfîrşit: şi prin numărul foarte mare, ei se deosebeau de categoria artizanilor, din micile bresle ale oraşelor.

Condiţiile meşterilor şi ale muncitorilor în general care lucrau pentru export — din centrele flamande, în primul rînd (producţia textilă fiind, cum spuneam, marea „industrie" a Evului Mediu) — îi expuneau foarte adeseori la şomaj. Cînd din diverse motive, aprovizionarea cu materie primă înceta, muncitorii mergeau dintr-un oraş într-altul, în căutare de lucru; sau, în fiecare luni dimineaţa se adunau în piaţă în zori, în aşteptarea unui meşter care să le dea de lucru (de obicei, pe o perioadă de numai 8 zile); sau, pur şi simplu trebuiau să cerşească, colindînd satele din apropiere.

Ca urmare, către mijlocul secolului al XIII-lea deja au început mişcările de protest, care se manifestau în diferite forme. Prima grevă menţionată în documente este cea a muncitorilor textilişti din 1245. În 1274, ţesătorii şi piuarii din Gand au părăsit în masă oraşul, căutînd un refugiu în Brabant, — unde însă autorităţile nu i-au primit. „În Ţările de Jos, după 1242, s-au constituit ligi între oraşe care

îşi garantau una alteia extrădarea muncitorilor fugari, suspectaţi sau învinuiţi de conspiraţie. Orice încercare de rebeliune comporta expulzarea din oraş, sau pedeapsa cu moartea" (H. Pirenne).

Economia europeană spre sfîrşitul sec. XV. 1. Itinerarii terestre. 2. Itinerarii maritime. 3. Centre comerciale. 4. Centre financiare. 5. Tîrguri principale. 6. Vii. 7. Postavuri. 8. Pînzeturi. 9, Manufacturi de abá. 10. Mătăsuri. 11. Cărbune fosil

RĂSCOALE MUNCITOREŞTI

Mişcări greviste — alături de alte forme, mai violente, de protest — au avut loc în secolul al XIII-lea nu numai în Flandra, ci în toate ţările din Occident. Patriciatul oligarhic şi administraţia municipală căutau pe toate căile să restrîngă cît mai mult autonomia corporaţiilor, lezîndu-le interesele. Cei care suportau în principal povara obligaţiilor curente — servicii publice de pază, de poliţie, de pompieri, serviciul militar în caz de război, ş.a. — precum şi taxele cele mai apăsătoare, era marea masă a lucrătorilor.

Coalizarea lor, grevele, revoltele armate chiar, s-au succedat în diferite regiuni occidentale de-a lungul secolului al XIII-lea şi al ultimelor secole ale Evului Mediu;

îndeosebi în oraşele mai industrializate, şi adeseori sprijinind răscoalele antifeudale ţărăneşti. La Beauvais, în 1233 regele ordonă întemniţarea a 1.500 de răsculaţi. La Rouen, în 1281, lucrătorii îl ucid pe primarul oraşului. La Paris, agitaţiile muncitorilor (din 1295 şi 1307) îl determină pe Filip cel Frumos să desfiinţeze confreriile. Revolte ale ţăranilor şi muncitorilor împotriva nobililor şi a patriciatului urban izbucnesc, încă înainte de 1300, în satele şi oraşele din Castilia, Aragon, Catalonia, etc. În Anglia şi Franţa, monarhia era destul de puternică pentru a domina oligarhia abuzivă, sprijinind dezvoltarea corporaţiilor. Iar în regiunile renane şi danubiene ale Germaniei, regiuni lipsite de forţa efectivă a unei autorităţi centrale, corporaţiile au reuşit să se impună în conducerea oraşelor (Frankfurt, Ulm, Nürnberg, Mainz, Köln, ş.a.).

Mai critică era situaţia muncitorilor din Ţările de Jos. În oraşele flamande[26] revoltele lucrătorilor textilişti ating — între 1275-1328, în special la Ypres, Gand, Lille, Douai şi Bruges — forme de o rară violenţă, totdeauna însă reprimate cu cruzime. În cele din urmă, revendicările muncitorilor au triumfat. Breslele şi-au putut exercita din nou drepturile de jurisdicţie asupra membrilor lor; pedepsele, excesive prevăzute de patriciat contra lucrătorilor (expulzarea din oraş, sau pedeapsa capitală) au fost suprimate şi înlocuite cu amenzi; munca salariată s-a eliberat din vechile constrîngeri; muncitorii au căpătat dreptul de a-şi achiziţiona în mod liber materia primă şi de a-şi vinde direct produsele. Nicăieri ca în Flandra mişcările meşteşugarilor n-au obţinut asemenea rezultate, relativ satisfăcătoare.

În secolul al XIV-lea, revoltele muncitoreşti au continuat cu o mai mare intensitate; iar represiunea lor, a cunoscut măsuri mai vehemente.

În Flandra, un adevărat război civil pornit împotriva feudalilor şi a funcţionarilor fiscali de o revoltă a ţăranilor sprijiniţi de muncitori, a devastat timp de 5 ani regiunile oraşelor Bruges şi Ypres (1323—1328). Răscoala — înăbuşită numai după intervenţia armată a regelui Franţei, la cererea contelui Flandrei — s-a soldat cu confiscări de bunuri şi execuţii capitale. O jumătate de secol mai tîrziu, barcagiii din Gand, urmaţi de ţesătorii din Bruges şi Ypres, s-au răsculat, reuşind să restabilească pentru un timp vechile libertăţi comunale.

În Catalonia, populaţia Barcelonei a devastat casele bogaţilor şi ale consilierilor oraşului (1334); imediat însă regele a intervenit, trimisul său s-a folosit de tortură, iar la urmă 10 răsculaţi au fost spînzuraţi. — Şi în oraşele hanseatice (în special la Lübeck) membrii unor corporaţii au protestat contra impozitelor exagerate, încercînd să-şi impună cuvîntul în administraţia urbană. Dar rezultate pozitive au obţinut numai breslele meşteşugarilor din Köln.

În Franţa, o răscoală populară (1307) provocată de măsurile fiscale abuzive[27] a fost reprimată, după ce — ca o măsură de intimidare — 28 de meşteri membri ai principalelor corporaţii au fost spînzuraţi. Agitaţiile au continuat, şi pentru a obţine îmbunătăţirea condiţiilor de muncă contra abuzurilor fiscului. Printre numeroasele mişcări de acest fel au fost cea din Paris (1313) şi cele din Rouen (1348 şi 1351) — unde au fost spînzuraţi 28 de muncitori, filatori de lînă. — Au urmat apoi marile răscoale populare, *Jacqueria* şi răscoala condusă de Etienne Marcel[27a].

În Italia, răscoalele muncitoreşti (din Florenţa, Siena, Perugia, ş.a.) împotriva conducerii oligarhice municipale şi pentru ameliorarea condiţiilor de muncă, au fost totdeauna reprimate cu cruzime (execuţii capitale la Florenţa; la Siena, 32

[26] La Liège (în 1253), Dinant (în 1255), Huy (în 1299), şi îndeosebi la Tournai (din 1281), ş.a.
[27] Era vorba de o devalorizare a monedei, care a determinat triplarea datoriilor.
[27a] Vd. *supra*, pp. 472 — 476.

de meşteşugari condamnaţi la moarte în 1347, etc.). De cea de mai mare amploare a fost răscoala armată începută în 1354 de lucrătorii de condiţia cea mai umilă din manufacturile textile florentine. Aceştia — porecliţi *ciompi*, — neîncadraţi, fireşte, în nici o breaslă, s-au aliat cu muncitori de aceeaşi categorie din alte oraşe, urmînd să se constituie în trei noi corporaţii „minore" (săpunari, boiangii, dărăcitori, croitori, cizmari, ş.a.)[28]. Răscoala s-a terminat în urma unei represiuni sîngeroase.

Seria marilor agitaţii populare — ţărăneşti şi muncitoreşti — din secolul al XIV-lea se încheie cu răscoala din Anglia, condusă de John Ball şi Wat Tyler (despre care am vorbit mai sus).

Din toate aceste numeroase răscoale populare, ţăranii şi muncitorii au ieşit învinşi. Represiunile cele mai variate şi mai crude au continuat. „Puterea oligarhică, regală, mercantilă, care continua să se consolideze, a ieşit victorioasă din această încercare. Dar a ieşit transformată şi în sens autoritar, violent, fondat pe o mai profundă diviziune a societăţii. Plasa compactă a societăţii medievale tindea să devină impracticabilă ca mod de viaţă pentru întreaga societate /.../ Lupta pentru existenţă împotriva oligarhiei, a birocraţiei şi a seniorilor, va fi caracteristică pentru întreaga epocă modernă"[29].

MUNCA ŞI MUNCITORII ÎN EVUL MEDIU. CONCLUZII

„În tot decursul Evului Mediu, munca oamenilor se înscrie fie în cadrul feudal al seniorilor rurale, fie, mai tîrziu, în cadrul burghez şi capitalist al oraşelor. Nici un meşteşug nu scapă din aceste cadre; iar ideea unei profesiuni liberale, eliberată de aceste constrîngeri, este complet străină epocii" (J. Heers).

Marele salt l-a făcut activitatea artizanală cînd s-a transferat în ambianţa urbană, organizîndu-se aici în asociaţii profesionale; şi cînd activitatea comercială a impulsionat-o şi a valorificat-o. Deşi nu toţi meşteşugarii erau integraţi în sistemul breslelor, totuşi, acestea au devenit cadrul normal — sau, în orice caz, tipic — în care ei şi-au desfăşurat munca.

Asociaţiile profesionale au avut o cuadruplă importanţă în viaţa meşteşugarilor şi pentru viitorul artizanatului în sine: economică, profesională, morală şi socială. „Corporaţiile i-au învăţat solidaritatea şi disciplina, impunîndu-le o ierarhie fondată pe capacitatea profesională şi pe experienţă. Ele le-au asigurat independenţa şi demnitatea muncii /.../ garantînd egalitatea economică a membrilor lor /.../ Asociaţia voluntară şi disciplinată i-a pus la adăpost de capriciile şi despotismul vechilor forţe feudale, dîndu-le lor înşile o forţă. Reglementarea corporativă n-a fost inspirată numai de preocupări egoiste, ci şi de o înaltă grijă de probitate profesională, de egalitate şi de solidaritate socială".

[28] Ciuto Brandini, primul care în 1345 i-a incitat pe *ciompi* să se constituie într-o asociaţie profesională, a fost decapitat. În 1378, *ciompi* au pus stăpînire pe Palatul Signoriei, instalînd ca judecător *(gonfaloniere di giustizia)* pe Michele di Lando, fost dărăcitor de lînă, legat însă de *popolo grasso*, pretinzînd dreptul de a forma 3 bresle „minore" şi de a avea reprezentanţi numeroşi în conducerea oraşului. Nu s-a luat nici o măsură, agitaţiile au continuat timp de 4 ani, — pentru ca în cele din urmă, în 1382 la conducerea oraşului să se instaleze o guvernare oligarhică.

[29] Massimo Guidetti, în *Apogeo e crisi del Medioevo* (vd. *Bibliografia).*

„Pentru prima dată, munca a deţinut în societate un loc de prim ordin, făcînd să i se recunoască forţa /.../ O forţă nouă, rivală forţei feudalităţii şi celei a Bisericii /.../ Această forţă s-a întemeiat pe înalta valoare socială şi economică a muncitorului, pînă atunci în mare parte necunoscută atît de vechile societăţi ale antichităţii, cît şi de societatea militară şi agricolă a Evului Mediu timpuriu şi a primei perioade feudale". Asociaţiile meşteşugăreşti „au dat forţelor de producţie un avînt incomparabil /.../ În nici o altă epocă, diferitele categorii de muncitori n-au fost mai bine formaţi pentru funcţia lor tehnică /.../ Calitatea lucrului artizanilor din Evul Mediu poate susţine — şi, sub multe aspecte, chiar în avantajul ei — comparaţia cu cea a meşteşugarilor din epoca modernă în ceea ce priveşte abilitatea şi perfecţiunea execuţiei tehnice /.../ Prin disciplina voluntară pe care şi-au impus-o în grupările lor, /masele de lucrători — n.n. *O.D.*/au creat tradiţia probităţii şi a demnităţii muncii. Graţie asociaţiilor meşteşugăreşti, munca a proclamat şi a făcut să i se recunoască nobilitatea" (P. Boissonnade).

ORGANIZAREA MILITARĂ

Armata barbarilor. • Armata carolingiană. • Armata epocii feudale. • Cavaleria. • Antrenamentul cavaleriei: turnirele. • Infanteria. • Mercenari şi condotieri. • Armamentul individual. • Artileria. • Castelul fortificat. • Asediile. • Războiul. • Strategia şi tactica • — Armata permanentă

ARMATA BARBARILOR

La prima vedere, pare cu totul inexplicabil faptul că impecabila, impresionanta mașină de război a romanilor, putînd mobiliza — în epoca ei de glorie — în caz de nevoie pînă la 5-600.000 de oameni, n-a rezistat atacurilor barbarilor care aduceau în luptă 10.000 pînă la cel mult 30.000 de oameni. Barbarii aveau o dotare și o tactică de luptă rudimentare, spre a nu mai vorbi apoi de organizarea lor militară, mult inferioară, sau de serviciile de intendență aproape total inexistente[1]. În realitate, capacitatea de autoapărare atît de slabă a romanilor în sec. V se explică prin cauze diferite (expuse pe larg mai sus), care minau Imperiul din interior.

Asupra moralului, a voinței de autoapărare a populațiilor Imperiului acționa puternic, paralizînd energiile, panica provocată de faima ferocității barbarilor. Dar, pe lîngă aceasta, barbarii aveau și avantaje obiective. Astfel: faptul că unele popoare, care veniseră în contact cu nomazii stepelor asiatice, erau formate din excelenți călăreți; faptul că aveau unele tipuri de arme foarte eficiente, — cum era de pildă spada lungă a francilor, armă necunoscută romanilor; sau faptul că mobilizau combatanți de la vîrsta de 15 ani și fără o limită superioară de vîrstă, — ceea ce însemna un sfert din populația totală (în timp ce combatanții romani nu reprezentau decît abia 1% din populația Imperiului); faptul, în fine, că însuși felul lor de a concepe și de a practica războiul era atît de diferit, încît provoca derută.

Combatanții barbari nu cunoșteau o adevărată disciplină militară. „Procedeul lor favorit era de a se aduna în formație de unghi și de a se lansa brusc la atacarea inamicului, pentru a-i sparge dintr-o lovitură dispozitivul; dar dacă elanul lor inițial se lovea de o rezistență hotărîtă, se retrăgeau în dezordine și nu reușeau decît foarte cu greu să se refacă. Nici lupta corp la corp nu era în favoarea lor, din cauza mult prea puținelor arme ofensive și mai ales defensive cu care erau dotați" (Ph. Contamine).

În schimb, aceste popoare — la care un om liber era în mod firesc și un luptător, iar funcția principală a regelui lor era cea de conducător al războiului — aveau o adevărată vocație războinică[2].

[1] „Situația barbarilor era cu atît mai precară, cu cît ei nu formau deloc armate, ci erau niște popoare în marș; carele, bagajele, șeptelul, femeile, copiii, bătrînii pe care îi cărau cu ei, le reduceau mobilitatea, le pretindeau îndatoriri continui de supraveghere și de apărare" (Ph. Contamine: istoric ale cărui contribuții, fundamentale în acest domeniu, sînt preponderent utilizate în acest capitol; vd. *Bibliografia).*

[2] G. Duby definea: „Civilizația născută din marile migrații era o civilizație a războiului și a agresiunii". Iar Ph. Contamine observa că „omniprezența războiului este revelată și de onomastica germanică, ce triumfă în Gallia în sec. VII la descendenții gallo-romanilor". Exemplele date sînt numeroase și concludente: Richard *(Rik-hard* — „puternic și îndrăzneț"), Armand *(Heri-man* — „om pentru război"), Roger *(Hrot*-gar — „lance glorioasă"), Guillaume *(Wilehelm* — „voință și coif"), Gérard *(Ger-hard* — „lance puternică"), Gertrude *(Gaire-trudis* — „siguranța lancei"), Mathilde *(Macht-hildis* — „războinică voinică"), Chlotilde *(Chlote-hildis* — „bătălie glorioasă") etc.

În contrast total cu sistemul militar roman — cu o armată permanentă, cu soldați de profesie (încît, restului populației le era interzis portul armelor), cu o modalitate bine stabilită de recrutare, cu o birocrație militară organizată — barbarii n-aveau nimic din toate acestea. În societatea barbară, fiecare individ, fiecare grup familial sau social trebuia să-și apere singur cu arma securitatea, drepturile și interesele; încît, deosebirea dintre războiul public și conflictele dintre indivizi sau familii era foarte mică. Totuși, unii regi barbari au căutat să imite — măcar în parte — organizarea militară romană. Ostrogotul Theoderic, considerat de Bizanț general-comandant suprem roman, își avea garda sa personală, asemenea împăraților romani; avea o armată „romană" — deși compusă exclusiv din elemente germanice — ai cărei ofițeri purtau titluri romane (de duci, tribuni, prefecți); în timp de război distribuia soldaților săi o soldă în natură; iar populației romane îi interzisese — la fel ca în timpul Imperiului — să poarte arme.

Cît privește modul de recrutare, acesta era uniform în toate regatele barbare: toți oamenii liberi (bărbații) erau obligați — sub pedeapsa cu o amendă grea — să se prezinte cînd erau chemați de rege, îngrijindu-se singuri să-și procure armele și echipamentul. Populația romană era exclusă (cu foarte rare excepții) de la cinstea de a purta arme. Doar regii franci urmași ai lui Chlodwig-Clovis, nu numai că i-au admis în armatele lor pe gallo-romani, ci chiar i-au obligat (cel puțin teoretic). În armatele regilor longobarzi, romanii au fost acceptați începînd din sec. VIII. Cu un secol înainte, regele vizigot Wamba hotărîse pedepse grele pentru cei care nu luau parte la acțiunile militare defensive. (Inclusiv clericii aveau această obligație). În toate aceste cazuri erau preferați, firește, cei bogați, — care își puteau procura armamentul și echipamentul corespunzător. Vizigoții și longobarzii recrutau soldați și din rîndurile sclavilor; longobarzii, spre a-și spori efectivele armatei, chiar îi eliberau pe sclavii care fuseseră înrolați. — În armatele regilor germanici cu o compoziție atît de eterogenă, se respecta împărțirea combatanților pe grupuri etnice.

ARMATA CAROLINGIANĂ

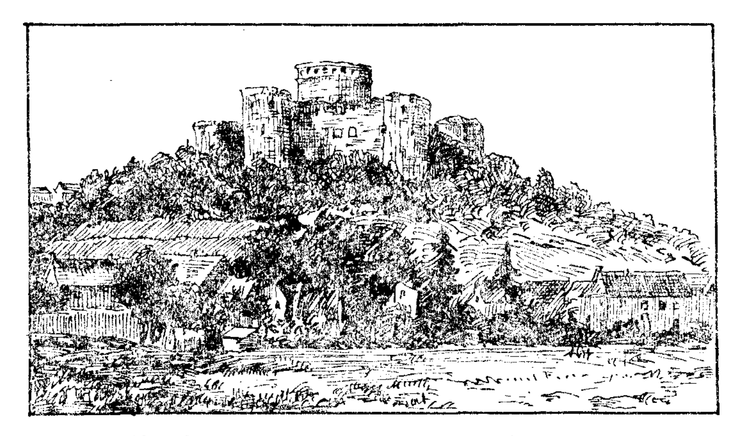
În baza dreptului lor de a ordona, a interzice și a pedepsi *(bannum)*, regii carolingieni impuneau serviciul militar obligator tuturor supușilor lor; dar aceasta, numai cînd un teritoriu al regatului era invadat; iar obligativitatea serviciului militar era prevăzută numai pentru supușii din acel teritoriu.

O diferențiere, precis indicată, apare începînd din 806 între categoria oamenilor liberi, ale căror obligații erau limitate, și vasalii — direcți sau indirecți — ai regelui (conți, episcopi, abați).

Oamenii liberi, proprietari a doi *mansi* (sau mai puțin) trebuiau să se asocieze cîte doi-trei la un loc pentru a pune la dispoziția seniorului un luptător, unul dintre ei, împreună cu armele și întregul echipament de război. Vasalii regali, conții, episcopii și abații erau însărcinați cu operațiile de recrutare: întocmeau listele soldaților, inspectau echipamentul, asigurau proviziile de alimente necesare pe timpul campaniei. Plecarea celor recrutați trebuia să aibă loc într-un răstimp de 12 ore de la convocare. Neprezentarea se pedepsea cu o foarte grea amendă. În felul acesta, Imperiul carolingian putea dispune (după aprecierea lui K.F. Werner) de o armată de 35.000 de călăreți și aproximativ 100.000 de pedestrași.

Toți țăranii liberi deținători de *mansi* erau obligați să pună la dispoziția armatei o cotă stabilită de alimente, precum și care de transport cu atelajul respectiv

(boi). Fiecare conte trebuia să rezerve pentru nevoile armatei furajul necesar (două treimi din fînul cosit pe teritoriul comitatului său). Domeniile regale asigurau carele speciale, acoperite cu o prelată de piele, pentru transportul unor alimente alterabile. În zonele de frontieră, populația mai era supusă și unor corvezi ocazionale cu caracter militar (construcții de fortificații, întreținerea lor, paza fortărețelor, ș.a.).

Castelul din Coucy, construit de un senior puternic între 1225—1230. Devenit proprietate a ducelui de Orléans în sec. XV. a fost dărîmat în 1632, în timpul Frondei, din ordinul lui Mazarin. Starea actuală

Cu toate aceste mijloace și măsuri însă, armata Imperiului nu era atît de bine și de eficient organizată încît să respingă incursiunile neprevăzute ale vikingilor sau ale sarazinilor. Regii carolingieni au fost nevoiți fie să cumpere pacea, plătind invadatorilor un tribut, fie să lase populația locală să se apere singură.

ARMATA EPOCII FEUDALE

În epoca feudală, baza serviciului militar o asigura concesiunea unui feud. Obligația vasalului era să presteze serviciu militar la chemarea suzeranului său pe o durată de timp limitată. Marile unități militare ale Imperiului carolingian și ale celui ottonian erau recrutate pe baza criteriului teritorial și chiar etnic. În timpul campaniei militare comandantul suprem era regele[3], care, uneori, pentru a conduce operațiile delega doi nobili: un duce și un episcop.

În Anglia, nobilii mari proprietari funciari aveau, pe lîngă obligația serviciului militar asigurînd un număr anumit de combatanți, complet echipați, în funcție de mărimea proprietăților lor, și sarcina construcției și întreținerii podurilor și a fortificațiilor. În sec. X, odată cu instaurarea regimului feudal organizat, combatanții erau selecționați și din rîndurile țăranilor, după sistemul carolingian de recrutare (dar elita armatei, principala forță de șoc o constituia aristocrația). Regele distribuise domenii unui număr de 180 de nobili laici, plus altele unor episcopi și

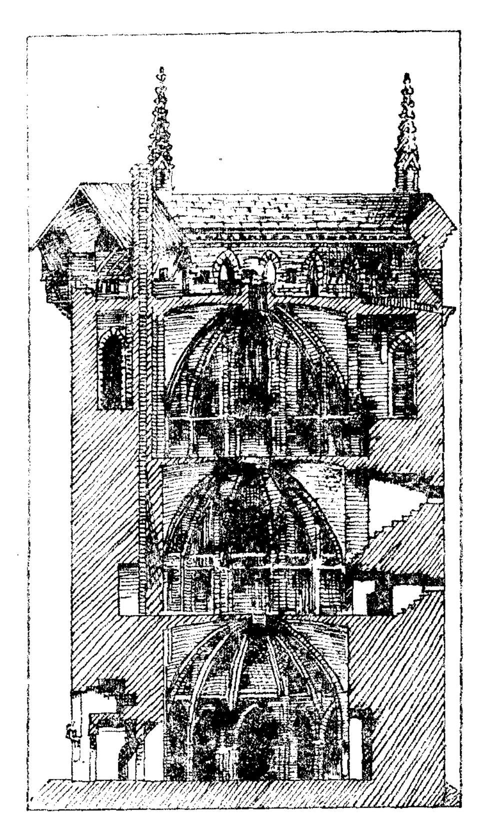
[3] Chiar dacă era de o vîrstă fragedă. În timpul unei lupte contra saxonilor (991), împăratul Otto III avea doar 11 ani; iar Henric IV avea 14 ani cînd a comandat armata într-un război contra ungurilor (1063).

abați; or, toate aceste concesiuni comportau și obligații militare. În felul acesta, regatul putea conta pe un număr de 5-6.000 de cavaleri.

Obligația militară consta în două luni anual de serviciu (neremunerat) în timp de război, 40 de zile în timp de pace, precum și serviciul de pază a castelelor. În caz de mobilizare generală *(fyrd)*, pentru apărarea comitatului respectiv *(shire)*, a

Castelul din Coucy (reconstituire). A se remarca podul triplu-fortificat și masivul donjon. În fundul curții interioare, construcții pentru locuințe restaurate în sec. XV

Donjonul castelului din Coucy (secțiune transversală, reconstituire). Înălțimea donjonului este de 55 m, diametrul 30,50 m, iar grosimea zidurilor de 7 m. Interiorul, compus din trei săli mari boltite, se termină printr-o platformă, cu galerii de lemn, servind pentru apărare în timp de război

castelor și a localităților fortificate *(boroughs)*, un grup de posesori a cel puțin cinci *hides* (un *hide* era echivalentul unui *mansus)* trebuia să pună la dispoziție un combatant complet echipat și înarmat. Pentru cheltuielile de întreținere a armatei regele dispunea de resurse considerabile, — rezultate dintr-un impozit special, din amenzi, din confiscări și din cazurile de comutare în plata în bani a obligațiilor militare generale.

Un rol important în desfășurarea vieții militare l-au avut castelele.

În timpul lui Carol cel Mare — și de-a lungul întregului secol al IX-lea — multe așezări rurale erau fortificate, oricît de rudimentar. Evident că și centrele sociale și administrative, care erau curțile marilor domenii regale și ale marii aristocrații,

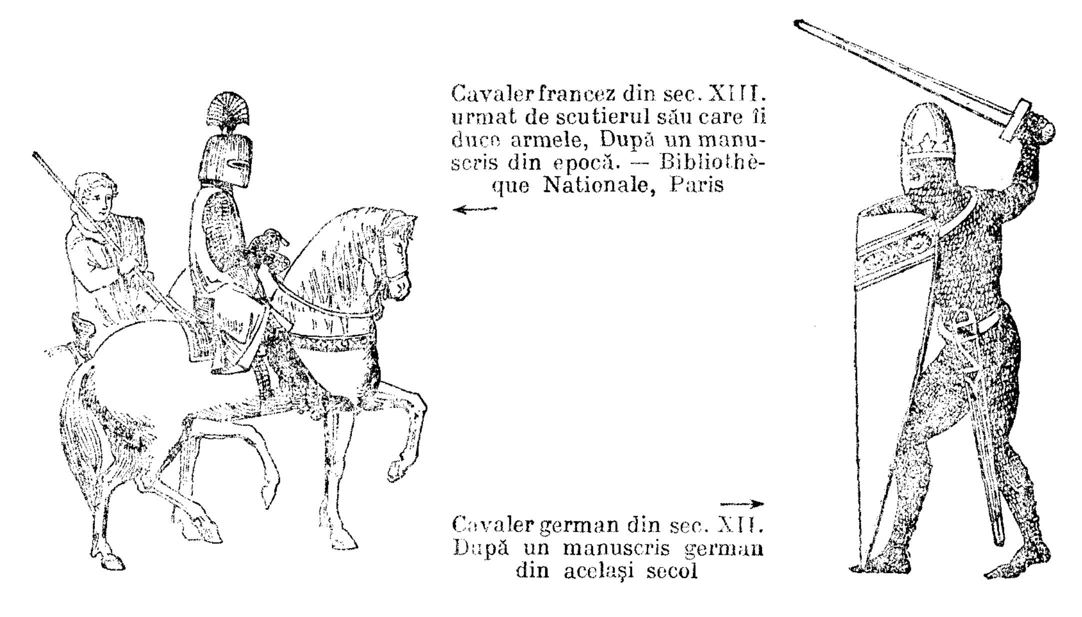
erau și ele fortificate; clădirile, cu grădinile și parcelele cultivate adiacente, erau înconjurate de un val de pămînt, în care erau înfipți pari groși sau trunchiuri de copac; iar la exteriorul acestei palisade, și de un șanț adînc și lat.

În sec. X apare un nou tip de fortificație: o mică colină naturală sau o ridicătură de pămînt artificială, înaltă de 5-6 m, înconjurată la bază de un șanț adînc, iar în vîrf cu o palisadă care închidea o suprafață de cel puțin 75 m²; în centru, un turn de lemn. (Dar unele locuri fortificate în acest fel aveau dimensiuni duble decît cele de mai sus, suprafața protejată de palisadă ajungînd pînă la 300 m²). Asemenea coline fortificate existau în număr mare (în Franța și Flandra, de pildă) și în sec. XII; unele aveau o funcție strategică permanentă: de a controla un drum, un rîu, o localitate. Apoi, încă spre sfîrșitul secolului al X-lea, în locul construcției de lemn își făcuse apariția castelul de piatră (și pentru motivul că era rezistent la incendiu), al cărui element principal era donjonul, de formă cilindrică sau prismatică.

Uneori, castelul era construit pe locul unei foste fortificații romane, — ca în cazul Turnului Londrei (al cărui donjon cubic a fost construit în 1078, iar zidul de incintă, în 1097). În 1154, regele Angliei poseda 49 de castele, iar baronii săi, 225. Șase decenii mai tîrziu, numărul castelelor regale se ridica la 93.

CAVALERIA

În perioada merovingiană, forța armatei o constituia pedestrimea. Începînd din timpul lui Carol cel Mare rolul predominant îl deține cavaleria. Nucleul armatei îl formau cavalerii. Dotarea lor nu era prevăzută uniform pentru toți. Armamentul pe care îl pretindea cavalerului, în 1181, regele Henric II al Angliei, era o armură,

Cavaler francez din sec. XIII, urmat de scutierul său care îi duce armele, După un manuscris din epocă. — Bibliothèque Nationale, Paris ←

→ Cavaler german din sec. XII. După un manuscris german din același secol

un coif, un scut și o lance. Dar în secolul următor, crește atît numărul armelor (spadă, ghioagă, pumnal) cît și cel al pieselor suplimentare de armură (jambiere și încălțăminte de fier, mantia purtată peste armură, piese metalice de protecție a cefei și umerilor, etc.). În orice caz, pînă către anul 1350 protecția principală a ca-

valerului o asigura cămaşa de zale pe care erau prinse cîteva plăci de fier. În sec. XV însă, întregul corp era îmbrăcat într-o carapace metalică; încît cavalerul, o-dată doborît de pe cal, nu se mai putea ridica singur de jos din cauza armurei (care cîntărea cel puţin 40 kg). Şi capul, precum şi anumite părţi ale corpului calului de luptă erau protejate de cîteva elemente de armură.

Începînd din sec. XIII, varia — după regiuni şi după posibilităţile economice ale cavalerului — şi numărul de cai şi de scutieri sau de servitori care i se cerea unui cavaler la război: minimum 3 cai (dar uneori erau prevăzuţi cel puţin 4 sau 5, chiar din sec. XIII) şi 3 scutieri şi servitori. Cavalerii aparţinînd celor mai bogate familii nobile aveau, bineînţeles, un armament mai scump, cai mai mulţi şi un grup de servitori mai numeros[4].

Spre sfîrşitul secolului al XII-lea apare categoria „sergenţilor călări", care nu erau cavaleri, proveneau din straturi sociale modeste şi erau dotaţi cu o armură mai puţin completă decît cea a cavalerilor. Ceea ce nu înseamnă că ei ar fi constituit o „cavalerie uşoară". Un asemenea corp de cavalerie uşoară exista într-adevăr încă din secolele XII şi XIII, dar era format din arcaşi şi arbaletieri călări. În statele lor din Orientul Mijlociu cruciaţii angajau arcaşi locali care foloseau arcul turcesc. În 1240, Frederic II a instalat în Apulia arcaşi călări sarazini. În secolele următoare, numărul lor a crescut. Corpurile de arcaşi călări erau mai rare în Italia, Spania şi o mare parte a Germaniei. În 1339, regele Angliei în schimb avea în armata sa 1.500 de arcaşi călări. Importanţa acestei cavalerii în raport cu cavaleria grea reiese din faptul că, neavînd o armură complicată şi grea, puteau uşor să încalece sau să descalece şi să continue să lupte pe jos.

După bătălia de la Azincourt (1415), unde excelenţii arcaşi scoţieni şi-au dovedit priceperea, şi regii Franţei au avut prilejul să-şi dea seama de avantajele pe care le prezenta mobilitatea acestei cavalerii uşoare. S-a stabilit atunci şi raportul ideal din punct de vedere militar dintre cavaleria grea şi cavaleria uşoară, dintre cavaleri şi arcaşii călări: de la 1 la 2. „Numai în timpul Războiului de o sută de ani regii Angliei s-au decis să pună accentul pe corpul de arcaşi, dotaţi cu un arc mai puţin puternic şi precis decît balestra, în schimb mai uşor de minuit, de reîncărcat, şi deci cu un tir mult mai rapid. Şi astfel, cavaleria franceză — cea mai valoroasă cavalerie din Europa — a fost învinsă în bătălia de la Crécy şi, mai tîrziu, în cea de la Poitiers" (R.S. Lopez).

Forţa de şoc a cavaleriei — atît în manevrarea lancei cît şi a arcului — s-a afirmat chiar începînd din sec. VIII, cînd francii au adoptat de la avari şaua cu scări[5], a cărei utilizare în Occident s-a generalizat în secolul următor. Asigurînd călăreţului o mai mare stabilitate, şaua cu scări sporea în acelaşi timp şi puterea loviturii lancei, şi precizia tirului arcului.

ANTRENAMENTUL CAVALERIEI: TURNIRELE

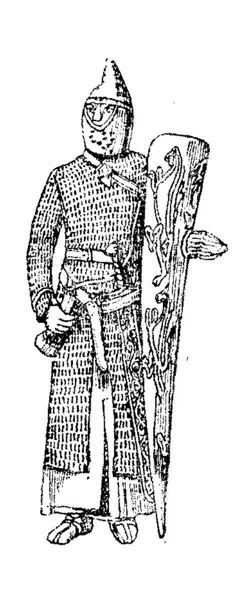
Obiceiul luptelor simulate era cunoscut şi în antichitate, ca un spectacol de divertisment[6]. În Evul Mediu, acest obicei a fost reluat în primul rînd din motive tehnice, servind ca o formă de antrenament pentru scrima cu lancea. Succesul

[4] Pe acest criteriu, diferenţierea cavalerilor în două categorii distincte apare şi în documente, prin denumirile ce li se dau: *bannerets*, respectiv *bacheliers*.

[5] Necunoscută lumii greco-romane, şaua cu scări era folosită în China în sec. V; iar în Iran şi Bizanţ, în secolul următor.

[6] Cu un asemenea scop de divertisment a fost organizată, în sec. IX, şi lupta simulată a două grupuri de cavaleri, cu ocazia întîlnirii de pace dintre Carol cel Pleşuv şi Ludovic Germanicul,

modei turnirelor era legat și de evoluția structurilor politice, de consolidarea principatelor teritoriale, de mișcarea inițiată de Biserică pentru a împiedica proliferarea conflictelor militare dintre feudali; or, într-o perioadă în care războaiele au devenit mai rare, turnirele erau un fel de supape de siguranță: continuînd să întrețină pornirile războinice și vanitatea cavalerilor, le dădeau o ocupație și îi mențineau în formă.

Cavaler francez de la sfîrșitul sec. XI. Reconstituire după *Tapiseria din Bayeux*. — Musée de l'Artillerie, Paris ←

→ Cavaler francez din sec. XII. Reconstituire după un email din sec. XII. — Musée de l'Artillerie, Paris

În Conciliul din Reims din 1130, Biserica a interzis și a condamnat aceste „deplorabile reuniuni de bîlci", prevăzînd și sancțiuni religioase: cavalerului ucis într-un turnir i se va refuza înmormîntarea bisericească. Motivarea: turnirele sînt manifestări ale unei vanități deșarte, ale poftei de bani, și — ceea ce este mai grav — slăbesc forțele militare ale creștinătății, al cărei obiectiv principal trebuie să rămînă lupta contra necredincioșilor, deci plecarea în cruciadă. Cu toate acestea, interdicția Bisericii n-a avut nici un rezultat. Turnirele erau încurajate și chiar organizate de regi și de către marii seniori feudali, care își conduceau în persoană cavalerii la turnire, însoțiți de pedestrași înarmați cu lănci și arcuri. Astfel, trupa participantă devenea o adevărată mică armată[7].

Un turnir avea loc pe un teren vast, nelimitat, accidentat, pe care combatanții trebuiau să-l știe folosi exact ca într-un război, — pentru ambuscade, retrageri, etc. În timpul celor cîteva zile cît dura un turnir, venea lume din localitățile apropiate, ca la un adevărat bîlci: își instala corturi, se adunau aici negustori de tot felul, cîrciumari, comedianți, jongleri (precum și prostituate și hoți de buzunare). Turnirul era singura posibilitate pe care o aveau cavalerii în timp de pace de a se îmbogăți într-o singură zi, devenind proprietarii armurii, echipamentului, cailor adversarilor invinși, făcînd prizonieri, care apoi le rămîneau datori cu prețul răscumpărării. Întrecerea, de fapt luptă în toată regula, se termina cu tranzacții, contracte, compensații, promisiuni de onoare ale cavalerilor prizonieri că vor plăti răscumpărarea.

[7] În 1175, contele Baudoin de Hainaut își duce la turnir 80 de cavaleri; doi ani mai tîrziu, la un alt turnir, numărul călăreților săi era de 200, însoțiți de 1 200 de pedestrași.

Ca să dea o cît mai mare atractivitate și strălucire spectacolului, marele senior organizator al turnirului făcea apel la participarea celor mai renumiți cavaleri combatanți. Astfel, se citează cazul faimosului cavaler englez Guillaume le Maréchal, conte de Pembroke (mai tîrziu, regent al tronului Angliei), care era un adevărat profesionist al turnirelor, de pe urma cărora realizase o avere fabuloasă. Asociindu-se cu un cavaler flamand, în numai 10 luni obținuse prețul de răscumpărare a 103 cavaleri pe care el îi făcuse prizonieri în turnire[8]. Cei ce suportau pierderile materiale considerabile cu această ocazie erau marii seniori organizatori ai turnirelor, care împrumutau bani de la burghezii orașelor lor pentru a plăti soldele echipelor participante, caii omorîți, armurile avariate și lichidarea răscumpărărilor.

De la aceste turnire cavalerești — în esență, simple manifestări de violență, impulsionate de pofta de cîștig — nu lipseau doamnele și fiicele seniorilor, începînd din sec. XV. La această dată turnirele se desfășurau într-un loc închis, într-o mică piață, cu casele și ferestrele din jur împodobite cu covoare și steaguri cu blazoanele cavalerilor participanți, desfășurîndu-se cu un anumit ceremonial, cu heralzi profesioniști (un fel de agenți publicitari) și cu poeți care improvizau versuri în cinstea învingătorilor. Moda turnirelor — devenite cu timpul întrucîtva școli de viață curteană — se va prelungi pînă spre mijlocul sec. XVI; după care, se va stinge încet-încet; mai ales după ce regele Henric II al Franței își va găsi moartea în urma unei lovituri de lance în ochi primită într-un asemenea turnir (1559).

INFANTERIA

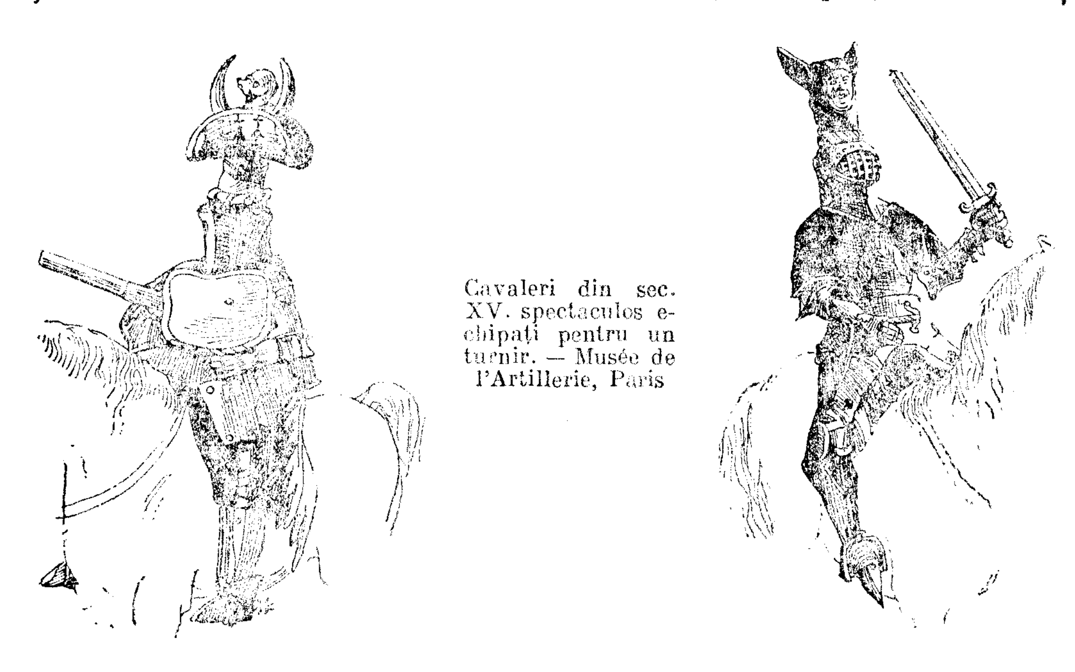
Arcașii și arbaletierii pedeștri reprezentau partea cea mai eficientă a infanteriei medievale; dar marea majoritate a pedestrașilor o formau alte categorii de combatanți. Astfel, dependenți de arbaletieri — spre a-i proteja cu scuturile lor (în italiană: *pavesi)* în timpul cît își întindeau arcul și își pregăteau tirul — erau *pavesierii*. Apoi, un mare număr de pedestrași îl formau cei ce pregăteau înaintarea grosului armatei (care în marile bătălii ajungeau la 20.000 de oameni), construind sau reparînd poduri și pontoane, improvizînd fortificații sau distrugîndu-le pe cele ale inamicului, etc.

Marea masă a pedestrașilor avea în dotare armele cele mai variate: lănci (țepușe) lungi de 4 pînă la 6 m pentru a opri caii în timpul șarjelor cavaleriei, căngi pentru a-i trage pe călăreți jos de pe cai, un fel de coase, apoi cosoare, măciuci, spade, ghisarme[9], etc. Unii erau protejați de scut, de casca de fier, sau de piesele metalice care le apărau ceafa și gîtul; dar mai mulți erau cei săraci care nu își puteseră procura asemenea arme defensive. Chiar atît de slab înarmați cum erau, această masă de țărani și păstori erau utili nu numai în calitate de combatanți, ci și ca buni cunoscători ai locurilor, ai felului de viață și a limbii vorbite în regiunile pe care le străbătea armata.

[8] Cei doi clerici care îl însoțeau totdeauna avînd sarcina de a ține evidența sumelor cîștigate, nici nu mai notau și prețul cailor sau al echipamentelor cîștigate, ci doar numele cavalerilor prizonieri. Pentru a-și asigura prezența lui Guillaume le Maréchal la turnirele lor, contele Flandrei și ducele Burgundiei i-au propus o pensie anuală de 240 000 dinari; ceea ce însemna prețul a 12 000 de vaci.

[9] Cuțite lungi cu lama asimetrică, avînd fixate pe muchie una sau două croșete.

În prima jumătate a secolului al XIV-lea, infanteria constituia încă, din punct de vedere numeric, partea cea mai importantă a armatei. Se considera necesar ca numărul pedestraşilor să fie de trei şi chiar de patru ori mai mare decît al călăreţilor. Ca dotare, la Florenţa de pildă, o treime din pedestraşi erau înarmaţi cu o lance şi o ţepuşe; o treime, cu spade şi scuturi de dimensiuni mari; iar o treime, cu arcuri şi arbalete. Între anii 1350—1450 se notează o tendinţă de dispariţie a lăncierilor,

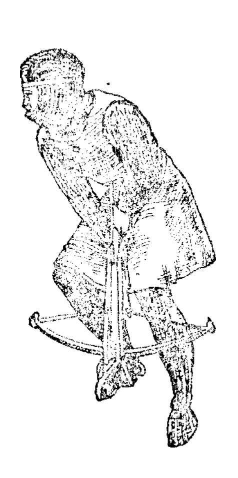
Cavaleri din sec. XV. spectaculos echipaţi pentru un turnir. — Musée de l'Artillerie, Paris

şi în schimb predominanţa categorică — în raport de cel puţin 3 la 1 — a arcaşilor (care uşor se puteau transforma din pedestraşi în călăreţi). Infanteria se dovedea acum a fi superioară cavaleriei. În timpul Războiului de 100 de ani, şi regii Angliei s-au hotărît să pună accentul pe masa arcaşilor, dotaţi cu un arc mai puţin puternic şi precis decît balestra, dar mai uşor de mînuit şi de reîncărcat, şi deci avînd un tir mai rapid.

Către anul 1450, începe o nouă fază în evoluţia infanteriei. Regii şi marii feudatari revin la concluzia că o infanterie numeroasă este incomparabil mai avantajoasă din punct de vedere economic decît cavaleria (dat fiind preţul foarte ridicat al cailor, al armamentului şi echipamentului cavaleriei) — „cu condiţia ca această infanterie să fie coerentă, instruită şi bine încadrată" (Ph. Contamine). În Franţa, aproximativ 8.000 de arcaşi se instruiau regulat făcînd exerciţii de tir, — cunoscîndu-şi în felul acesta şi unităţile şi şefii sub comanda cărora urmau să lupte. Între aceşti arcaşi erau angajaţi şi mercenari elveţieni (care, pe lîngă arcuri, erau dotaţi şi cu lănci şi halebarde). — Era un prim pas spre crearea unei armate permanente; dar, din cauza prea marilor cheltuieli necesare întreţinerii acestor prime „regimente de infanterie", viaţa lor a fost de scurtă durată.

Un adevărat model de organizare a infanteriei epocii feudale l-au creat ligile din nordul Germaniei, folosind masiv renumiţii mercenari elveţieni. În ultimii ani ai secolului al XV-lea, Maximilian I a înlocuit aceste trupe elveţiene cu „servitorii ţării" *(Landsknechte)* — regiment de mercenari autohtoni (recrutaţi din bandele

care jefuiau călătorii şi recoltele ţăranilor, uneori intrînd şi în serviciul oraşelor aflate în conflict cu principii feudali), cu un efectiv de 4—6.000 de oameni, repartizaţi în companii de cîte 400. Armamentul lor era lejer: halebardă, espadon[10], cuirasă uşoară şi coif, cu creastă şi fără vizieră. Erau trupe curajoase, nedisciplinate, foarte exigente în ce priveşte solda, şi gata oricînd să treacă de la un stăpîn la altul.

Un pedestraş din sec. XIV armîndu-şi arbaleta. După un manuscris din Bibliothèque Nationale, Paris ←

→ Pedestraş francez din sec. XV, înarmat cu halebardă şi cu scutul înalt *(pavois)*, care îl proteja mai ales în timpul asaltului unei fortăreţe

În felul acesta, încă înainte de 1500 multe ţări din Occident au recurs la o infanterie cu totul diferită de cea cunoscută pînă atunci: la o infanterie formată din mercenari.

MERCENARI ŞI CONDOTIERI

Serviciul militar plătit nu trebuie confundat cu mercenariatul. Chiar vasalii, obligaţi prin însuşi contractul vasalic să răspundă la chemarea suzeranului lor prestînd serviciu militar pentru o perioadă de timp stabilită, îşi prelungeau această perioadă obligatorie dacă suzeranul le oferea o retribuţie suplimentară în bani. Şi serviciile de gardă ale castelelor sau garnizoanelor puteau fi încredinţate unor ostaşi plătiţi. Serviciul militar retribuit prezenta în primul rînd avantajul că permitea o mobilizare sigură şi rapidă.

Dar nu orice combatant plătit cu o soldă era un mercenar. După definiţia dată de un istoric recent, „mercenarul este un soldat de profesie, a cărui conduită este dictată înainte de toate, nu de apartenenţa lui la o comunitate politică, ci de

[10] Spada tipică, în sec. XV şi următoarele, a infanteriei germane şi elveţiene; foarte lungă (pînă la 1,80 m), cu garda în formă de cruce şi mînerul foarte lung, pentru a putea fi mînuită cu amîndouă mîinile.

perspectiva cîştigului" *(apud* Ph. Contamine). Deci, un mercenar era un specialist, un apatrid şi un salariat. Statele au început să recurgă la mercenari din mai multe motive: pentru că aceştia aveau o reputaţie de buni luptători; pentru că vasalii nu puneau la dispoziţia suzeranilor lor, la timp şi în numărul necesar, luptătorii conveniţi; pentru că suveranii aveau mai multă încredere în mercenarii străini, — mai ales cînd era vorba de o gardă personală; şi pentru că exista oricînd o piaţă a mercenariatului, în care oferta creştea pe măsura cererii.

Primele trupe organizate de mercenari — compuse din persoane fără ocupaţie: foşti iobagi fugiţi de pe domenii, orăşeni expulzaţi din oraşul lor, dezertori, aventurieri, vagabonzi, răufăcători, — s-au format în prima jumătate a secolului al XII-lea. Numărul lor a crescut rapid, imediat. În secolul următor, trupele cele mai mari şi mai bine instruite proveneau din regiunile nordice ale Spaniei (Navarra, Aragon), din Germania, Ţara Galilor şi Flandra (Brabant); adică, din regiunile prea populate şi mai sărace ale Occidentului.

În sec. XIV, cele mai faimoase au fost trupele de mercenari din Germania (ale lui Ludovic Bavarezul şi Werner von Urslingen); cea activă timp de 25 de ani, organizată şi condusă de englezul John Hawkwood (dar operînd pe continent); în fine, cele din Italia. S-au format în acest timp adevărate şcoli militare, fiecare cu principii tactice şi strategice proprii. Conducătorii acestor profesionişti ai războiului erau în general persoane de origine modestă[11]; alţii însă erau de origine nobilă — ca renumiţii condotieri italieni Federico de Montefeltro, Carlo Malatesta, Lorenzo Orsini, Ercole d'Este, Cesare Borgia, ş.a.

Mercenarii au fost un flagel de care Europa Occidentală va suferi pînă la mijlocul secolului al XV-lea. Se constituiau în bande aproape invincibile, cu şefi care terminau adesea prin a lucra pe contul lor. Au făcut ca războaiele să devină şi mai oribile, prin faptul că foloseau arme ucigătoare noi (cuţite, căngi, arbalete) şi, în loc să caute să captureze prizonieri spre răscumpărare, ucideau cu o plăcere sadică. Erau foarte periculoşi şi în timp de pace; căci, în aşteptarea unui nou angajament jefuiau satele, mănăstirile şi oraşele[12].

Forma cea mai extinsă de mercenariat (pentru că era mai frecvent solicitată) şi mai riguros organizată se întîlnea, începînd din jurul anului 1320, în Italia: erau trupele de mercenari *(compagnie di ventura)* alcătuite şi conduse de un *condottiero*. Aici, apelul la concursul lor n-a rămas doar ocazional şi temporar; bandele de condotieri au devenit în Italia organisme militare permanente.

Cauzele care au favorizat larga extindere a mercenariatului în Italia au fost: decadenţa nobilimii militare feudale, ambiţiile feroce ale marilor seniori care se traduceau prin conflicte continui, şi — în principal — intensitatea cu totul deosebită a activităţilor profesionale (comerciale, industriale, bancare, etc.) care absorbeau într-atîta clasele conducătoare, încît acestea preferau să recurgă la mercenari decît să îşi sacrifice timpul şi afacerile lor. Aceşti mari burghezi refuzau să satisfacă în mod direct obligaţiile militare ce le reveneau[13]. „Ei hotărăsc războaiele, ei le finan-

[11] Ca — în Italia — Braccio da Montone, Attendolo Sforza, Francesco Bussone (supranumit „Contele de Carmagnola"), Bartolomeo Colleoni, Erasmo da Narni, zis Gattamelata, ş.a.

[12] Împotriva lor s-au organizat uneori adevărate expediţii de reprimare. Astfel, în 1182, Richard Inimă de Leu a capturat, o bandă de mercenari din Brabant, pe jumătate din membrii ei i-a sugrumat, iar pe ceilalţi i-a trimis în ţinutul lor, după ce a pus să li se scoată ochii.

[13] La Florenţa, de pildă, fiecare cetăţean între 15 şi 70 de ani era obligat — dacă n-avea o deficienţă fizică — să presteze serviciul militar. În timp de război, cei care nu se supuneau riscau să li se confişte bunurile şi să fie pedepsiţi cu moartea. Fiecare florentin care avea un venit funciar de cel puţin 500 de florini, avea obligaţia să pună la dispoziţia oraşului un cal de război. Dar se admitea ca aceste îndatoriri să fie înlocuite cu plata unei sume de bani. „În 1339, şase sute de cetăţeni mai întreţineau cai pentru serviciul militar de cavalerie, fără însă ca ei înşişi să participe personal la război" (Ph. Contamine).

ţează, dar nu iau parte personal la ele /.../ Omul de afaceri, prin însăşi dezvoltarea activităţilor sale profesionale, prin lăcomia sa de cîştig, prin sentimentul său de superioritate intelectuală, prin dispreţul său faţă de forţa brutală, şi, de asemenea, avînd conştiinţa forţei banului, l-a creat pe condotier" (Yves Renouard, *apud* Ph. Contamine).

La început, trupele de mercenari care luptau pe teritoriul Italiei erau trupe

Arbaletier (cu arbaleta grea) din sec. XV. Reconstituire. — Musée de l'Artillerie, Paris

Arcaş călăreţ francez din sec. XV. — Musée de l'Artillerie, Paris

străine. (Cea mai renumită dintre ele îl avea căpitan pe faimosul John Hawkwood). Începînd însă din 1380, aceste *compagnie di ventura* erau compuse aproape exclusiv (în sec. XV — în proporţie de 94%) din soldaţi recrutaţi pe pămîntul Italiei de *condotieri* italieni (dintre care, cei mai iluştri sînt cei menţionaţi mai sus). Luarea în soldă a unei armate de mercenari prevedea anticipat numărul oamenilor, durata fermă sau eventuală a campaniei[14], solda convenită (din care o parte era plătită înainte), felul în care urma să se împartă prada (inclusiv sumele rezultate din răscumpărarea prizonierilor), privilegiile acordate *compagniei*, condiţiile de cazare, alimentaţie, furaje, etc. În cazul unei victorii răsunătoare, condotierul era recompensat cu generozitate (cu o pensie viajeră, un palat, un domeniu, ş.a.m.d.). Unii condotieri au rămas stăpîni ai oraşelor (ca la Milano, Perugia, Pesaro, etc.). În alte cazuri, seniorii unor oraşe — ca Rimini, Urbino, Mantova, Ferrara, şi-au organizat singuri companii de mercenari, ajungînd condotieri iluştri (Carlo Malatesta, Federico da Montefeltro, Lodovico Gonzaga, Ercole d'Este), aducînd ducatelor lor prestigiu şi putere politică, prosperitate economică şi promovînd o intensă activitate culturală. După moarte, condotierii aveau dreptul la grandioase funeralii publice; în timp ce poeţii, sculptorii şi pictorii îi imortalizau în operele lor, — ca Verrocchio pe Colleoni, Donatello pe Gattamelata, Mantegna pe Lodovico Gonzaga, Piero della Francesca pe Federico da Montefeltro...

[14] De regulă, variind între 3 şi 6 luni, plus alte eventuale 3 luni. Dar ajungîndu-se — ca în cazul Veneţiei, în 1440, — şi la un termen ferm de 2 ani, plus 1 an eventual.

ARMAMENTUL INDIVIDUAL

Armamentul popoarelor germanice din perioada migrațiilor ne este destul de bine cunoscut, datorit nu numai informațiilor scrise, ci și arheologice, întrucît aceste popoare aveau obiceiul să-și înmormînteze războinicii împreună cu armele lor. Mai bine cunoscut este armamentul francilor, care a și continuat să fie folosit de-a lungul întregului Ev Mediu (evident, cu multe ameliorări tehnice și adoptat fiind într-o formă și măsură diferite, după țări, regiuni sau epoci).

Arma cea mai simplă, pe care și-o putea procura orice pedestraș era lancea — sau, mai precis, țepușa: o prăjină subțire de lemn rezistent (fag, carpen, frasin lungă de 4 pînă la 6 metri, cu vîrful aplicat de fier[15], lung de cel mult 25 cm. Din același material și avînd cam aceeași lungime era lancea călăreților: cu vîrful lat de fier, în formă de romb sau de frunză de salcie, și cu muchiile ascuțite. În timpul marșului era purtată vertical; în timpul luptei era ținută subsuoară, în poziție orizontală sau oblică. În mod curent, și avînd apoi dimensiune mai redusă, a fost folosită pînă în sec. XVII[16]. Francii aveau și o specie de lance mai scurtă *(ango)*, putînd fi folosită și prin aruncare de la distanță, ca o suliță; lungă de 80 pînă la 125 cm, cu tija subțire de fier, cu vîrful plat în formă de săgeată, triunghiulară sau de frunză de laur, — și prevăzută cu una sau două croșete; încît, înfigîndu-se în corpul adversarului, nu mai putea fi scoasă decît provocînd o rană adîncă, aproape totdeauna mortală.

Arma redutabilă a francilor era *francisca*, securea de luptă cu mînerul lung de 40 cm și greutatea totală de aproximativ 1 kg. Era folosită — de călăreți ca și de pedestrași — atît în lupta corp la corp, cît mai ales prin aruncare, pînă la o distanță de 12 m.— Praștia, cunoscută și de antici, n-a avut o importanță notabilă printre armele de război, decît într-o mică măsură în țările meridionale. În schimb arcul[17] a avut un rol considerabil atît ca armă de vînătoare cît și de război (în special, începînd de la sfîrșitul secolului al XIII-lea, în tactica armatelor engleze care dispuneau și de faimoșii arcași scoțieni).

Cunoscută de antici, arbaleta a reapărut în Occident către sfîrșitul secolului al XI-lea, fiind privită ca o armă perfidă, diabolică, prea ucigătoare, nedemnă de un luptător creștin. Avînd o forță de propulsie mai mare și permițînd un tir mai precis decît arcul, această armă[18] — cea mai redutabilă din Evul Mediu — putea ucide un om la o distanță mai mare de 200 m. Manevrarea ei însă era lentă: în timpul cît un arcaș trăgea 10—15 săgeți, arbaletierul putea trage doar 2—3. Folosirea arbaletei în războaiele dintre creștini a fost condamnată de Conciliul din Lateran din 1139. Arbaletierii călări — în general de origine spanioli sau italieni — aveau în dotare fiecare cîte 2, 3 sau chiar 4 cai. Corpuri „de elită", companiile de arbaletieri

[15] A fost întrebuințată în Flandra și în Elveția pînă tîrziu, în sec. XVII. (Dar și la asediul Bastiliei, asediatorii erau înarmați și cu o asemenea armă).

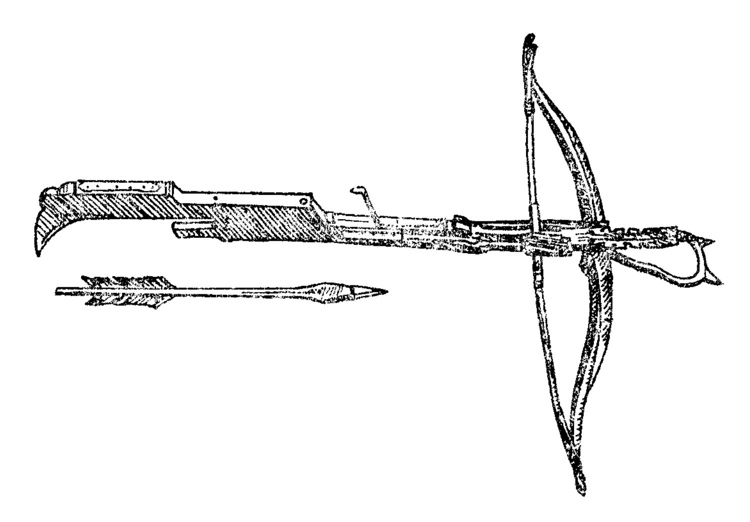
[16] Dar și în sec. XVIII, de către ulanii austrieci ai lui Frederic II; sau, în sec. XIX, de lăncierii lui Napoleon. A dispărut definitiv abia în timpul primului război mondial.

[17] Cunoscut încă de la sfîrșitul neoliticului și răspîndit în toate continentele, arcul — de dimensiuni variabile și cu coarda din fibre animale sau vegetale — putea atinge lungimea de 3 m; dar în Evul Mediu nu depășea 1,50 m. Arcul medieval din Occident era de obicei din lemn de frasin sau tisă; săgețile, lungi de circa 90 cm, puteau bate la o distanță mai mare chiar de 200 m.

[18] Arbaleta era un arc montat pe un suport de lemn cu un șanț pentru săgeată; la mijloc, cu o piedică de os sau de fier, care reținea coarda pînă la lansarea săgeții. Existau 8 tipuri de arbaletă. În sec. XV, arbaleta montată pe un afet și avînd un arc lung de 8—10 m care era întins cu ajutorul unui vîrtej, era o mașină de asediu.

erau foarte căutate de monarhii francezi, germani, englezi[19], de Liga lombardă — şi chiar de papa Grigorie IX, în 1239: adică (coincidenţă!), exact la un secol după ce chiar Biserica romană îi anatemizase pe cei ce vor folosi această „armă a diavolului".

Spada, arma caracteristică epocilor bronzului şi fierului, civilizaţiilor grecoromană şi orientale, a avut — după popoare şi epoci — o mare varietate de tipuri: scurte de numai 40 cm sau lungi de 1 m (dar putînd atinge şi 1,80 m), cu un singur

Arbaletă grea din sec. XV.—După o piesă originală păstrată în Musée de l'Artillerie, Paris

tăiş sau cu două, cu vîrful ascuţit sau rotunjit, cu un mîner sau lung de 30 cm, cu gardă sau fără, etc.[20]. În sec. XIV apare tipul de spadă cu lama foarte lungă şi puternică, spada grea, de izbit, aptă a turti coiful, plăcile armurii metalice şi a le demonta. Teaca — din lemn, îmbrăcată în piele sau o stofă de preţ — era ataşată la stînga centurii. Cînd cavalerul se servea de două spade — una pentru lupta călare, cealaltă pentru a lupta cînd cobora de pe cal, — a doua spadă, fără teacă, mai lungă, mai ascuţită şi mai grea, era purtată de scutier. În sec. XV, epocă în care scutul dispare, lama spadei de tip germanic depăşea totdeauna lungimea de 1 m (de regulă avea 1,30 m); cu mînerul lung, pentru a putea fi mînuită cu ambele mîini. Alte tipuri de spadă aveau lama îngustă şi vîrful foarte ascuţit, garda complicată cu inele fixate pe muchiile lamei, pentru a proteja degetele şi a spori siguranţa manevrării.

Începînd din secolul al XIV-lea, în dotarea infanteriei din Germania şi Elveţia intră halebarda, — lancea din lemn de frasin, lungă de 1,80—2,40 m, terminîndu-se cu un vîrf de fier ascuţit şi asimetric, şi avînd montată o secure cu lama lată,

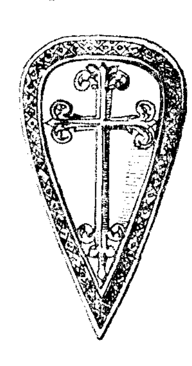
[19] În Franţa, arbaleta va fi introdusă în 1185 de Richard Inimă de Leu (care, 14 ani mai tîrziu, va muri ucis tocmai de o săgeată trasă de arbaletă). Răspîndirea ei în tot Occidentul a fost foarte rapidă. În 1231, Liga lombardă prevede un corp de arbaletieri pedeştri. În 1314, Veneţia poseda în arsenalul său 1 131 de arbalete. În secolele XIV şi XV existau corpuri speciale de arbaletieri călări.

[20] Arma prin excelenţă a cavalerului şi prietena sa cea mai fidelă, spada purta un nume: cea a lui Roland — „Durendal"; cea a lui Carol cel Mare — „Joyeuse"; cele ale lui Rodrigo Diaz de Bivar — „Tizona" şi „Colada", etc.

curbată și cu unul sau două croșete. În Franța, halebarda a fost una din armele infanteriei pînă în timpul Revoluției[21].

Armele defensive ale Evului Mediu erau scutul, coiful și armura.

Scutul era considerat și de greci, și de romani, și de vechii germani, simbolul armei pasive, defensive și protectoare. Totodată, devenea și năsălia pe care era purtat luptătorul căzut pe cîmpul de bătălie. Mai tîrziu, va avea o funcție heraldică,

Un scut din sec. XIII. După o lespede de mormînt din Catedrala din Lisieux. — Un coif din același secol, acoperind complet capul și gîtul, După un original din Musée de l'Artillerie, Paris

figurînd suportul blazonului unui cavaler, al familiei sau al grupului său. La vechile popoare germanice, hotărîrile luate în adunările războinicilor erau aprobate prin lovituri în scuturi; iar conducătorul militar era proclamat rege prin înălțarea lui pe scut.— Forma scutului medieval era ovală sau rotundă (în medie cu un diametru de 80—90 cm), de migdală sau triunghiulară, ușor curbat de-a lungul axei verticale și putînd avea chiar o înălțime de 1,50—1,70 m. Era făcut din scînduri groase de regulă de 1 cm, era acoperit cu piele groasă de bou și, mai tîrziu, întărit cu plăci de fier[22]. Înaintea luptei, putea fi purtat în bandulieră sau atîrnat de gît cu o curea. Scutul a rămas arma defensivă cea mai răspîndită din Evul Mediu. Pe măsură ce zalele vor fi mai întărite prin adăugarea unor plăci metalice, funcția protectoare a scutului va scădea; rolul său va rămîne acela de a purta figurat pe el blazonul cavalerului.

Coiful medieval, la început o cască semisferică sau conică, începînd din sec. XII își va adăuga piese protectoare metalice pentru a acoperi ceafa, gîtul și fața. Nu se punea direct pe cap, ci pe un capișon de piele, legat de zale. Către anul 1210, coiful metalic al cavalerilor va deveni complet cilindric, învăluind total capul și gîtul, ca un manșon de oțel, lăsînd doar două deschizături în dreptul ochilor (sau o vizieră mobilă, putînd fi ridicată și coborîtă) și cîteva orificii, pentru ventilație. Fiind foarte greu și incomod, nu se punea pe cap decît la începerea luptei.

Armura, așa cum apare la sfîrșitul epocii carolingiene și cum va rămîne frecvent în tot decursul Evului Mediu, era constituită — în sec. XIII — dintr-o cămașă de zale cu mîneci, lungă pînă la jumătatea gambei, acoperind gîtul, urechile și ceafa, ca un capișon; era formată dintr-o împletitură de 35-40.000 de inele metalice, și cîntărea 12—14 kg. (Un alt tip era cămașa de zale purtată de pedestrași, scurtă pînă la jumătatea coapsei, adeseori fără mîneci sau capișon, și confecționată din inele de fier mai subțiri). Sub zale, cavalerul purta o vestă scurtă, din piele sau din pînză foarte groasă.

În sec. XIV, regiunea pectorală și scapulară, coatele, genunchii, gambele, erau protejate de o țesătură dublă de inele metalice; apoi, și cu plăci de oțel sau de aramă.

[21] Azi, a mai rămas în dotarea pitoreștei gărzi elvețiene a Vaticanului.

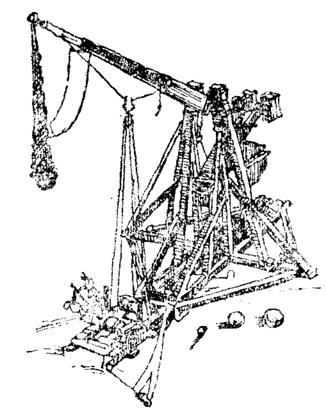
[22] Forma, materialul și dimensiunile scutului variau după epoci și de la un popor la altul: dreptunghiular sau hexagonal la romani, sau lat de 1 m și înalt de 2 m la unele populații celtice, etc.

Progresiv, s-a ajuns — în sec. XIV — la cuirasa metalică[23]; mai întîi, doar dintr-un plastron și partea din spate de oțel; apoi, carcasa va înfășura brațele, coapsele, gambele, adăugînd în cele din urmă și niște adevărate mănuși și o încălțăminte de oțel. În forma sa cea mai completă (sec. XV), armura cavalerului va urmări și protejarea capului, pieptului și crupei calului, cu plăci metalice.

ARTILERIA

Apariția în sec. XIV a armelor de foc — cu alte cuvinte, a folosirii pentru prima dată a forței de expansiune a gazelor rezultate din arderea unui amestec exploziv — a constituit o contribuție fundamentală a Evului Mediu la dezvoltarea tehnologiei, îndeosebi în Occident.

Pînă la această dată, rolul principal în asedii îl aveau mașinăriile de azvîrlit ghiulele de piatră, funcționînd pe principiul praștiei (în franceză: *artillerie à trébuchet*), — care continuă să fie folosite și în sec. XV, deci după apariția artileriei de foc. Aceste mașinării — în forme și dimensiuni variate — erau bazate pe principiul catapultei — care fusese folosită și de greci, de romani sau de cartaginezi. Primele și cele mai simple apăruseră, în Occident, în sec. XII. Apoi, în 1297 se menționa o asemenea mașină de război care, acționată de 50 de oameni și balansată de o contragreutate de 10 tone, putea arunca — la o distanță de 150 m — o ghiulea de piatră de 100—150 kg. În sec. XIV, numărul lor era de ordinul sutelor, și adeseori de dimensiuni impresionante. Erau folosite atît de asediatori cît și de cei asediați.

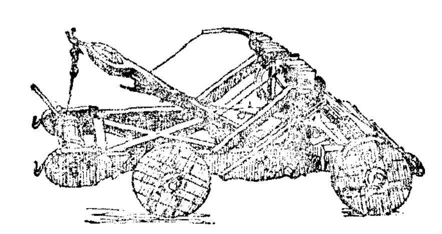
Trébuchet — mașinărie cu contragreutăți și vîrtej, pentru azvîrlirea unor proiectile grele

Cînd și-au făcut apariția în Occident primele arme de foc (în bătălia de la Crécy din 1346), contemporanii — și apoi umaniștii italieni — au deplorat această invenție, numind-o „diabolică" și atribuind-o vrăjitoriilor alchimiștilor. (Autorii spanioli ai timpului o atribuiau maurilor)[24].

[23] În Evul Mediu, prin *cuirasă* se înțelegeau și plastroanele confecționate din piele groasă de bou, întărite cu cuie și cu plăci de fier. O armură de acest gen se întîlnește și la greci și romani, la celți sau la japonezi. În armata franceză, cuirasa rezumîndu-se la plastronul metalic a fost folosită de cavaleria grea („cuirasată") pînă în timpul primului război mondial.

[24] Prima mențiune a formulei prafului de pușcă (servind la confecționarea unor proiectile fumigene, incendiare și explozive) se află într-o lucrare chineză din 1044. Prin intermediul arabilor din Spania, invenția a fost transmisă — în sec. XIII — și Occidentului. Din a doua jumătate a secolului al XIII-lea datează prima rețetă a prafului de pușcă, datorată lui Roger Bacon (1267), urmată de cea a lui Albertus Magnus (1275).

Potrivit unor informații nesigure, primele puști (avînd țeava scurtă) ar fi apărut în Italia, la Forli, în 1284. O atestare certă — într-un document florentin — a primei aplicații a pulberei explozive la un tun datează[25] din 1326. Astfel de bombarde rudimentare apar apoi, în decursul următoarelor două decenii, în cîteva bătălii din Italia, Franța, Germania și Anglia. Către 1350, descrierea tunurilor își face loc și în opere didactice.

Balistă, pentru lansarea de bolovani. Desene — inclusiv cel anterior și următorul — de Viollet-le-Duc, după datele generale și descrierile furnizate de autori din secolele XIV și XV

Chiar în sec. XIV (dar mai mult în sec. XV) tunurile — de aramă sau de fier — ajunseseră la un calibru considerabil, putînd arunca proiectile de 200 kg. În 1412, o astfel de bombardă avea — se spune — o greutate de aproape 5 000 kg; cert este că bombarda turnată între 1409—1411 la Bruxelles cîntărea 35 t. Dintre aceste uriașe tunuri medievale, cîteva exemplare se păstrează și azi[26]. Țeava era turnată; dar mult timp (pînă către 1450) era din fîșii de fier sudate și întărite cu cercuri[27]. Metalul din care erau făcute: arama, fierul sau bronzul (cu un procent mai mic de cositor și mai ridicat de aramă); încît, meșterii care turnau clopote de bronz se transformau ușor în meșteri turnători de tunuri. Din 1470, tunurile nu mai erau transportate în care mari speciale, ci fiecare tun avea un afet cu două roți. În felul acesta a luat naștere artileria mobilă, care se deplasa mai ușor și putea fi mai repede pusă în baterie.

Modul de funcționare al acestor bombarde era următorul: prin partea posterioară a țevii se introducea pulberea (în capătul celălalt era introdus proiectilul); orificiul posterior era apoi închis cu un dop de lemn; un sfert din spațiul dintre acest dop și proiectil era lăsat gol; restul se umplea cu pulbere. Printr-o mică deschizătură din țeavă se da foc pulberei; forța exploziei întîi arunca dopul, apoi propulsa proiectilul. Primele proiectile, sferice, erau din plumb sau din fier; mai tîrziu, ghiulele de dimensiuni mai mari erau din piatră, rotunjită de pietrari într-o sferă perfectă; apoi, s-a revenit din nou la proiectile de fier sau de fontă[28].

Spre sfîrșitul secolului al XV-lea, marile orașe dispuneau de o artilerie proprie, de rezerve de proiectile și de cantități respective de pulbere. (Raportul între

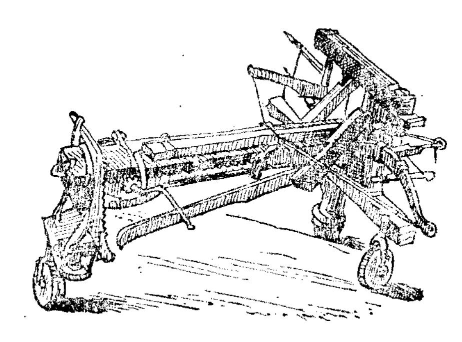
[25] Proporția între cele trei elemente componente fundamentale (salpetru, sulf, cărbune de lemn) prezintă variații mari în rețetele medievale; ceea ce se datorează atît gradului diferit de puritate a sulfului sau a salpetrului utilizat, cît și faptului că amestecul trebuia să țină seama de gradul de rezistență la explozie a metalului din care era confecționată țeava tunului.

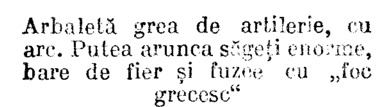
[26] Astfel: bombarda botezată *Mons Meg*, comandată în 1449 de ducele Burgundiei (avînd lungimea totală de 5 m și greutatea de aprox. 7500 kg), se află azi în curtea castelului regal din Edinburgh. Sau, bombarda *Furioasa Margot*, din aceeași epocă, la fel de lungă și cu 500 kg mai grea, azi în Place du Marché, din Gand.

[27] O bombardă din Rennes era fabricată din 38 fîșii sudate și 33 cercuri de fier.

[28] Dintre armele de foc individuale, tipul cel mai răspîndit era culevrina de mînă: în fond, un tun miniaturizat, prototip elementar al puștii, aflată atît în dotarea cavaleriei cît și a infanteriei. O formă perfecționată a culevrinei, cu un fitil de aprindere a pulberei, era archebuza. — Culevrina montată pe un afet era un mic tun de cîmp.

greutatea pulberei necesare și greutatea proiectilului era de 12% pînă la 16%). Astfel, la Milano un grup de artilerie era format din 8 bombarde, 8 tunuri ușoare și 100 de puști cu țeavă scurtă *(schiopetti)*, cu un calibru mare și putînd bate pînă la 80 de pași. Și castelele fortificate își aveau fiecare artileria lor. *Castel Nuovo* din Napoli, de pildă, avea 321 de guri de foc, 1 039 butoaie de pulbere și o rezervă de 4 624 de proiectile. În Arsenalul din Veneția funcționau 12 mori, acționate de cai,

Arbaletă grea de artilerie, cu arc. Putea arunca săgeți enorme, bare de fier și fuzee cu „foc grecesc"

pentru pregătirea pulberei. Artileria orașului Innsbruck totaliza 280 de tunuri, 18 000 de archebuze și 22 000 de culevrine; iar un oraș ca Perpignan, între 400—500 de piese de artilerie grea și ușoară.

CASTELUL FORTIFICAT

Primele castele medievale au apărut în timpul lui Carol cel Mare, în localități izolate, ori în cele care dominau și controlau un drum, un curs de apă, etc.; sau, în puncte unde existaseră deja o fortificație ori un castru roman. Începînd din secolul al XII-lea au fost construite castele și în orașe sau în sate.

În forma sa primă, rudimentară, castelul era o clădire-turn, în vîrful unei coline naturale sau artificiale, înconjurată de una sau două palisade și un șanț. Din secolul al X-lea, piatra a înlocuit lemnul, zidurile (a căror grosime putea depăși 4-5 m) s-au înălțat pînă la 6-10 m; șanțul — rareori umplut cu apă — era săpat mai adînc (chiar de 10 m și larg între 10—20 m), iar la colțurile incintei[29], cu turnuri de regulă rotunde (uneori și pătrate erau poligonale) și mai înalte decît incinta, — chiar de 30 m și avînd diametrul între 6—20 m. Forma și proporțiile castelelor erau, de-a lungul secolelor, cît se poate de diferite.

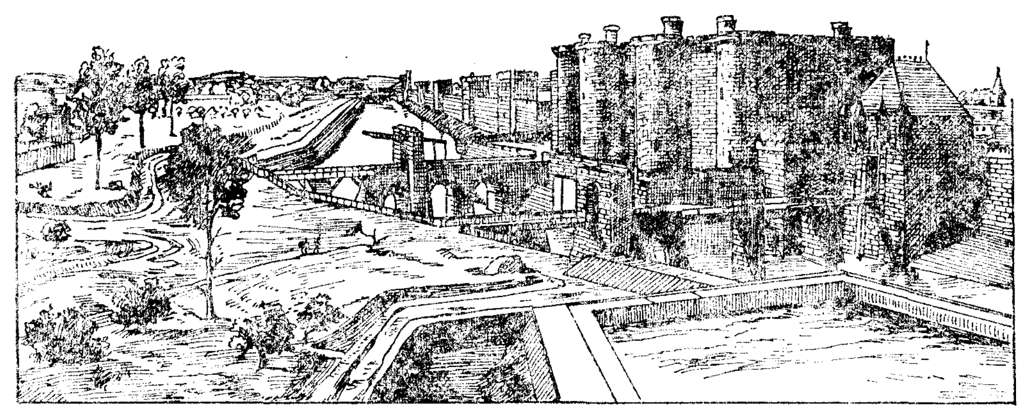
Turnurile erau împărțite în etaje prin planșee din scînduri groase; în centrul lor, o deschidere prin care trecea funia scripetelui ce ridica pe platforma din vîrf proiectilele necesare apărării. Scările dintre etaje erau ascunse în zid. Fiecare etaj forma o încăpere în care erau cazați ostașii. Singurele surse de lumină erau deschizăturile verticale, foarte înguste și înalte de 1 m, servind și pentru tragere arcașilor sau arbaletierilor. De-a lungul parapetului incintei și al turnurilor, meterezele aveau creneluri (introduse în secolul al XIII-lea) pentru observație, tragere și lansare de

[29] Zidurile continui de incintă, cu un perimetru foarte mare, puteau avea forme diferite: de trapez cu latura mare de 285 m (Coucy), de cerc cu diametrul de peste 140 m (Fréteval), de poligon cu 24 de laturi, al cărui perimetru depășea 1 km (Glisors). Unele castele aveau două sau mai multe incinte concentrice. Pînă în secolul al XIII-lea, zidurile erau rareori înconjurate de șanțuri. Din secolul al XV-lea fiecare castel avea unul sau mai multe șanțuri, foarte largi și adînci.

bolovani contra asediatorilor. Pe creasta zidului de incintă, parapetul crenelat proteja drumul de rondă care lega între ele turnurile de apărare. Adeseori acest drum de rondă era lărgit spre exterior cu galerii de lemn, pentru tragerile verticale sau pentru a arunca bolovani sau lichide clocotite (smoală, ulei, apă fiartă) peste asediatori cînd aceștia ajungeau sub zid.

O importanță deosebită în sistemul de fortificație o avea poarta de intrare în castel. Din secolul al XII-lea, cînd toate castelele erau protejate și de un șanț, s-a introdus podul, din bîrne și scînduri groase de stejar, care se ridica cu ajutorul unor lanțuri în așa fel încît să acopere intrarea. Adeseori intrarea era protejată și de o grilă culisantă coborîtă vertical, o *hersă* din grinzi groase de lemn întărite cu fier. Poarta, flancată de două turnuri masive și surmontată de un post de gardă, era apărată la o mică distanță și de un turn puțin înalt dar foarte masiv, — o *barbacană*. Orice castel mai important mai avea și alte două ziduri de incintă, mai puțin înalte decît primul, dar construite după aceleași principii defensive.

Spațiul dintre prima și a doua incintă era destul de mare pentru a putea adăposti un adevărat sat, — format din casele țăranilor care lucrau pe rezerva domenială, din atelierele și locuințele meșteșugarilor seniorului, din grajduri, staule, moara, teascul, cuptorul de pîine ale castelanului, și, bineînțeles, un puț. În timp de război, se puteau adăposti aici și țăranii din împrejurimi, cu vitele lor. Între a doua și a treia incintă era curtea cu locuințele ostașilor de garnizoană, grajduri, porumbare (inclusiv cel pentru șoimii de vînătoare), cămări, bucătării și cisternă. — În centrul întregului complex era nucleul și ultimul post defensiv *in extremis*: donjonul masiv, servind și ca locuință a familiei castelanului. Odată cu apariția armelor de foc a devenit vulnerabil și donjonul; pe de altă parte, nevoile de confort crescînde au dus — în secolele XIV-XV — la construirea, alături de donjon, a unei locuințe seniorïale. Aceasta a devenit cu timpul un adevărat palat, îndeosebi în epoca Renașterii, păstrînd din vechile structuri militare doar elementele decorative — orgoliul proprietarilor ulteriori ai castelelor.

Bastilia în 1420; dată după care această puternică fortăreață (construită în 1370) a devenit închisoare, destinată cu precădere condamnaților politici. Reconstituire

Documente sugestive ale Evului Mediu militar, castelele rămase pînă azi impresionează și prin arta lor arhitecturală. (De-a lungul secolelor, numai pe teritoriul Germaniei actuale au fost construite peste zece mii de castele. Probabil că într-un număr aproximativ egal au fost construite și în Franța, sau în Italia).

ASEDIILE

Superioritatea artileriei nu era un factor hotărîtor în războaiele medievale. În primul rînd, pentru că artileria nu intervenea (decît în cazuri extrem de rare) în lupta care se desfășura potrivit unei ordine de bătaie bine stabilită; apoi, pentru că pierderile pe care le cauza în rîndurile adversarului erau de regulă mici; în fine, pentru că deplasîndu-se greu și avînd o rară cadență a tirului, după fiecare salvă inamicul se putea apropia de tun spre a-l obtura și deci a-l scoate din acțiune.

În schimb, piesele de artilerie (grea, mijlocie, ușoară), integrate într-un dispozitiv de ansamblu, *interveneau în asediile cetăților și orașelor.*

Orașele erau mai des asediate decît castelele; pentru că orașele erau mai slab fortificate (cînd existau asemenea fortificații) și pentru că ele prezentau, din toate punctele de vedere, un interes mai mare pentru asediatori. Pentru aceasta, asediatorii săpau tranșee, ridicau taluzuri, construiau palisade și — încă din sec. XII — foloseau mașini tipice de asediu: turnuri imense de lemn cu întărituri de fier, uneori acoperite cu piei (pentru a le proteja de riscul incendiului), împinse pe cilindri de lemn pînă în apropierea zidurilor. Înăuntrul turnului, la adăpost de tirul celor asediați, înaintau cîteva zeci de călăreți, arcași și arbaletieri[30]. Pentru forțarea porților, se folosea — ca în antichitate — berbecul: o enormă grindă de stejar (uneori avînd și un vîrf de metal), lungă de 6—10 m, suspendată de frînghii și acționată, printr-o mișcare de balansare, de 10—12 oameni.

Contra fortificațiilor și a populației asediate se întrebuințau — tot ca în antichitate, dar mai perfecționate — mașinile de aruncat proiectile, în genul catapultelor, a balistelor sau a unor arbalete gigantice. Cu aceste mașini se mai aruncau și sulițe, grinzi, produse incendiare, materii asfixiante (de ex., sulf aprins) și chiar cadavre de animale în putrefacție, pentru a răspîndi epidemii.

În secolele XII și XIII, perfecționările tehnice au dus la un tir mai rapid și mai precis, permițînd și utilizarea unor proiectile mult mai grele. — Să mai adăugăm și folosirea scărilor pentru escaladarea zidurilor: situații mult mai puțin frecvente însă decît le sugerează miniaturile medievale.

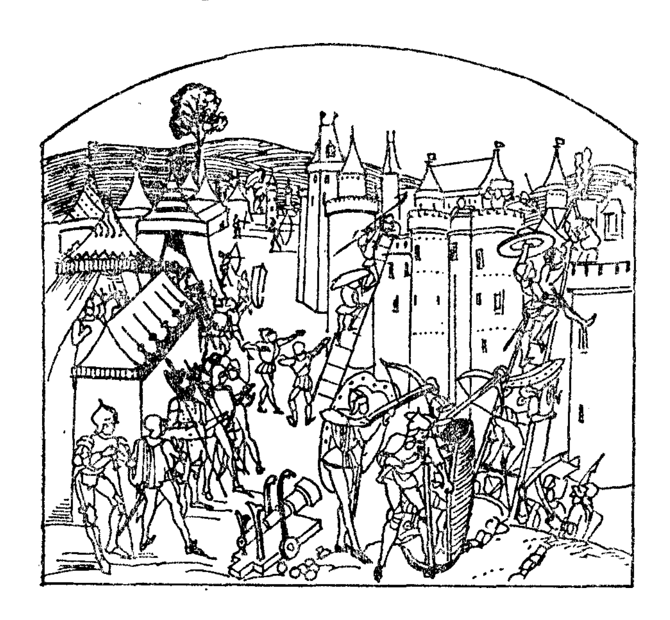
Și cei asediați dispuneau, ca mijloace de apărare, de catapulte și alte asemenea mașini de război. În mod special, în centrul atenției erau porțile de intrare în oraș: întărite cu bîrne groase de stejar sau cu drugi de fier, flancate de turnuri proprii cu arcași și arbaletieri, apărate și de podurile mobile cînd acestea erau ridicate, și precedate, la distanțe diferite, de puncte fortificate (barbacane). Apoi: de șanțurile exterioare (largi de 12—19 m și adînci de 8—11 m) și de zidurile înalte de 6×10 m pînă la baza parapetului. Donjoanele devin din ce în ce mai masive și mai înalte[31]; cel din Coucy avea 35 m.

Revenind acum la asediile în care se folosea artileria de foc: în apropierea obiectivului fortificat (oraș sau castel), caii erau deshămați și turnurile erau împinse cît mai aproape de ziduri, chiar pînă la 20—30 de pași de șanțul de apărare.

[30] Sursele literare vorbesc despre o asemenea mașină de asediu folosită în 1216 contra orașului Toulouse, — care putea adăposti 400 de călăreți și 150 de arcași.

[31] Un faimos exemplu de centru urban fortificat, foarte bine conservat pînă azi, este Carcassonne, — cu un dublu zid de incintă (incinta interioară are 25 de turnuri de apărare). În interiorul zidurilor, numărul apărătorilor necesari era de 1 320 de oameni. — Sau, Saphed, citadela Cavalerilor Teutoni din Palestina (reconstruită în 1243): înălțată pe un vulcan stins, la 850 m altitudine, cu un prim zid de incintă de 22 m și o grosime (la vîrful zidului) de 3,30 m; după care, venea un șanț interior lat de 13,20 m și adînc de 15,40 m, dominat de un al doilea zid de incintă înalt de 28,60 m și 7 turnuri cu zidurile groase de 4,40 m. Garnizoana Saphed număra 1 700 de oameni în timp de pace și 2 200 în timp de război.

Tirul artileriei era continuu — ziua și noaptea. La un asediu din 1407, cadența tirului a fost de 30 de proiectile pe zi. Dar în asediul din 1431, orașul Lagny a fost bombardat cu 412 ghiulele de piatră într-o singură zi; iar în 1480, zidurile unui oraș au fost distruse de efectele a 3 500 de proiectile asemănătoare. În unele asedii, într-adevăr, artileria a deschis brește largi în zidurile de apărare[32], sau a distrus cartiere întregi; în altele însă, eficacitatea ei a fost foarte redusă. Încît, s-a putut

Asediul unui oraș în sec. XIV. După un manuscris, al *Cronicii* lui Froissart, compusă în sec. XV

afirma că majoritatea orașelor fortificate care au fost asediate în Evul Mediu, au căzut nu prin acțiunea artileriei, ci fie prin trădare, fie din lipsa alimentelor și a apei, fie din cauza unei epidemii.

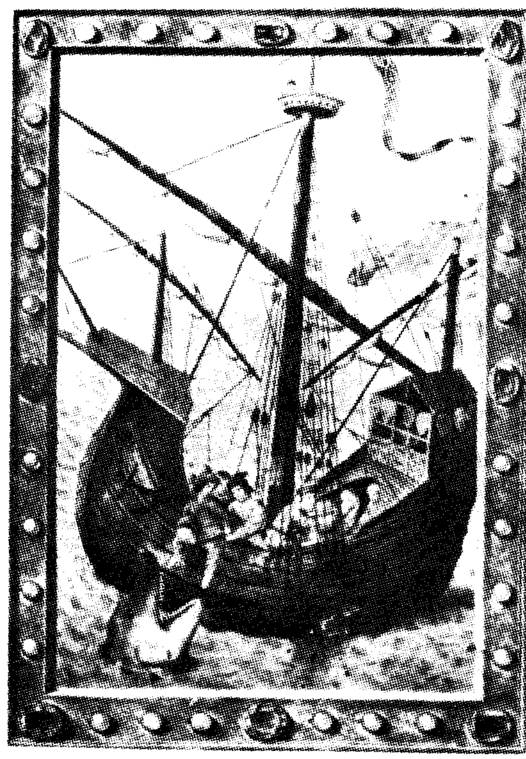
Multe centre urbane întrețineau permanent meșteri turnători de tunuri. În sec. XV, piesele de artilerie erau acum plasate în locuri fixe, pe terasele turnurilor de apărare. La baza acestor turnuri erau deschizături speciale pentru tirul artileriei, orientat pe direcții strategic stabilite.

RĂZBOIUL

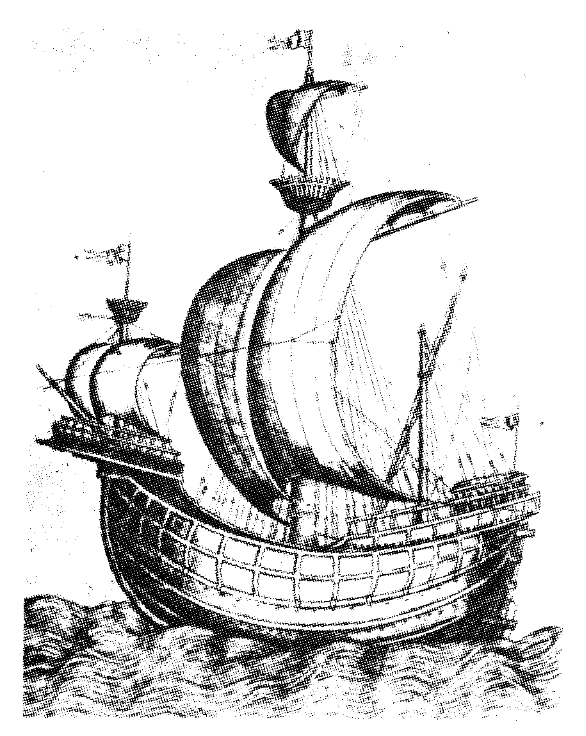
În Evul Mediu — observa M. Pastoureau — războiul nu urmărea gloria, ci interesul. Starea de pace nu era considerată nobilă, ci umilitoare; marile bătălii erau rare (cel puțin pînă în sec. XIV) și puțin ucigătoare; iar o moarte „sublimă" pe cîmpul de luptă, nu exista.

Cauzele unui război puteau fi diferite: obligația (potrivit obiceiului vechilor germani) de a răzbuna o ofensă sau o crimă, obligație care era un privilegiu al nobililor susținuți de familiile și de vasalii lor; conflicte între suzerani și vasali, pentru

[32] De unde, tendința continuă de a spori grosimea zidurilor. (Donjonul castelului din orășelul francez Ham, construit în 1470, are zidurile groase de 11 metri!).

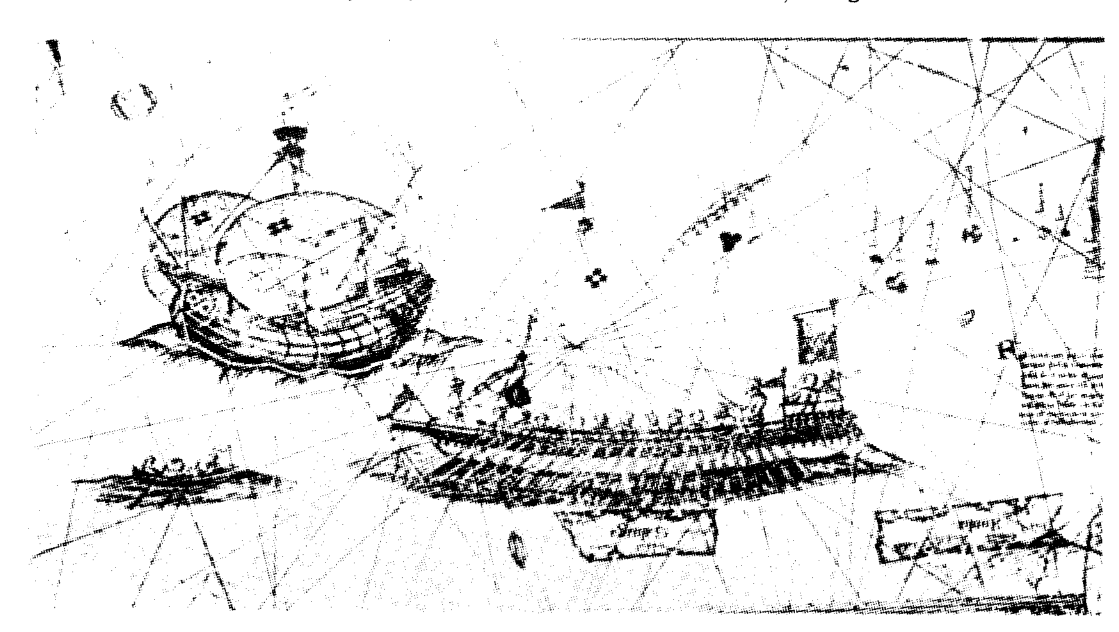

O corabie de tip „velier". Miniatură franceză din sec. XIV. — Bibliothèque Nationale, Paris.

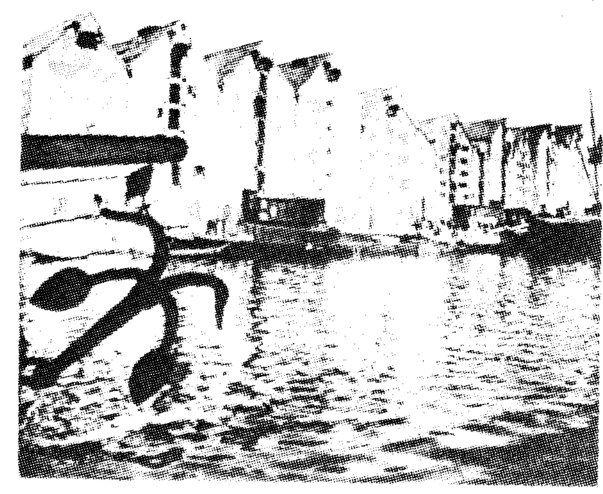

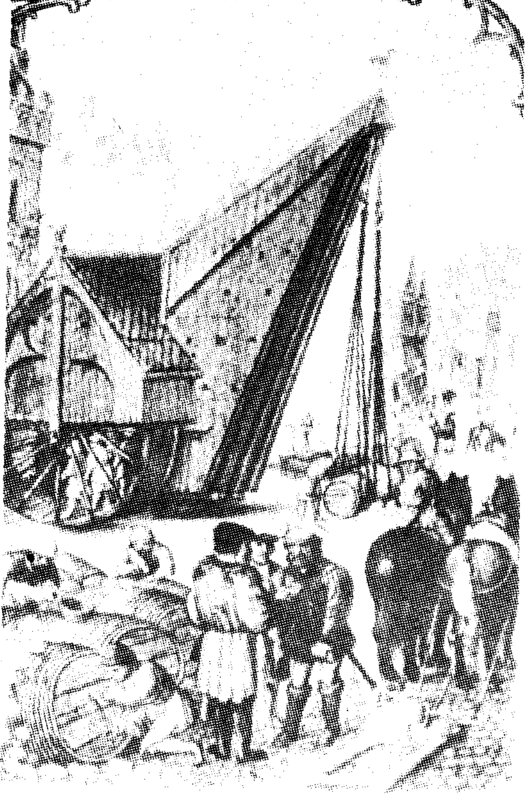
O navă comercială venețiană din sec. XV. Gravură executată între 1470-1480. — Col. Rotschild, Muzeul Louvre, Paris.

Fragment dintr-un *portulan* din 1482. Pe această hartă maritimă sînt figurate o galeră şi o caravelă portugheze. — Biblioteca Universitaria, Bologna.

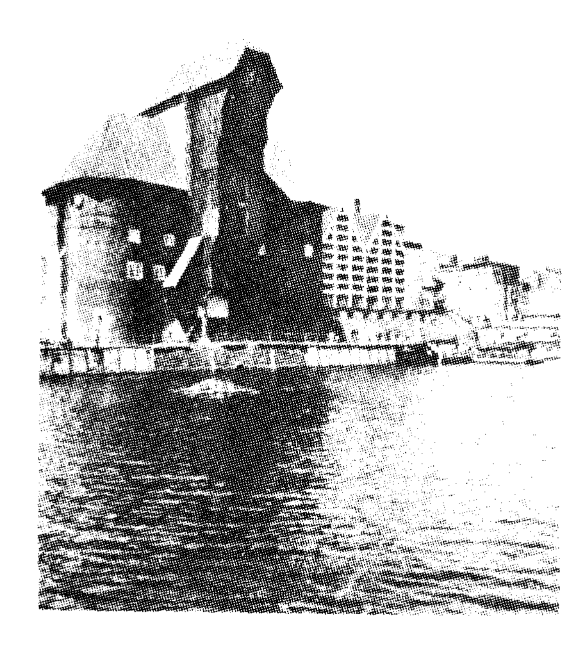

Cartier medieval din Lübeck. Oraşul a fost construit pe o insulă din estuarul fluviului Trave.

Un scripete din portul oraşului Bruges. Sec. XV. — Biblioteca Municipală, München.

Un scripete din sec. XV în portul oraşului Danzig (azi, Gdansk). Către 1350 oraşul a intrat în Liga Hanseatică, ajungînd imediat la o situaţie înfloritoare.

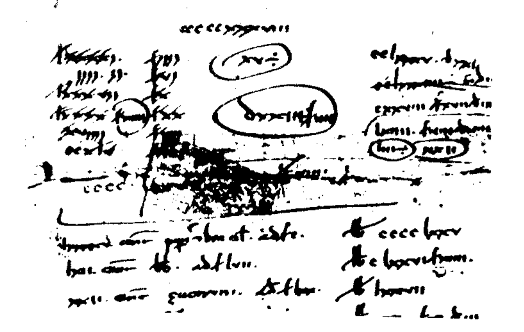
Veneția, poarta Orientului. Miniatură (cca 1400) reprezentînd monumentele orașului, corăbii comerciale, grupuri de mari negustori și scene de viață cotidiană. — Biblioteca Bodleiană, Oxford

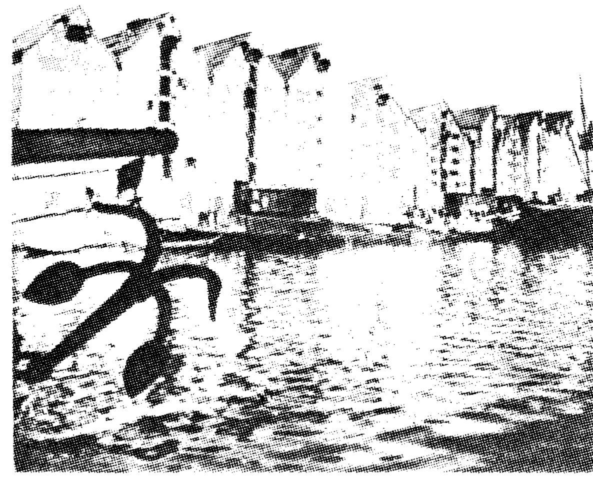
Pagină dintr-un registru de conturi al unui negustor genovez din sec. XII. — Archivio di Stato, Genova.

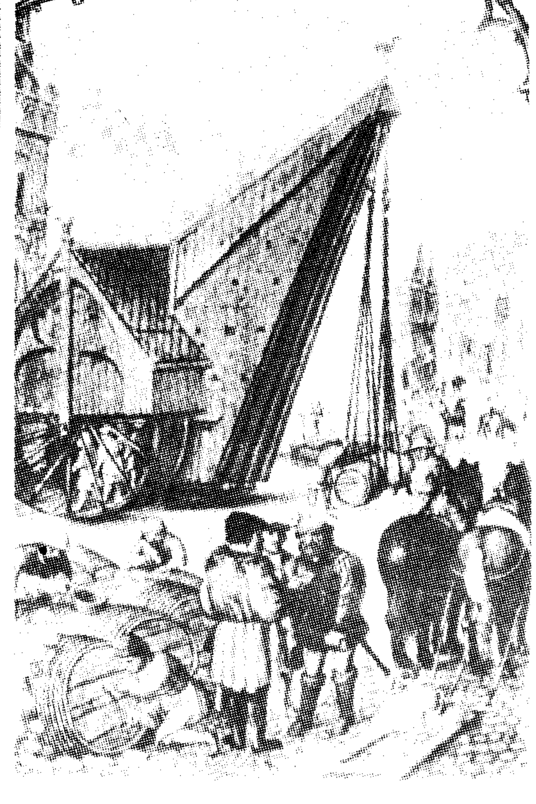
Scenă dintr-un port : un grup de mari negustori tratînd afaceri. Miniatură dintr-un manuscris din sec. XIV — Bibliothèque Nationale, Paris.

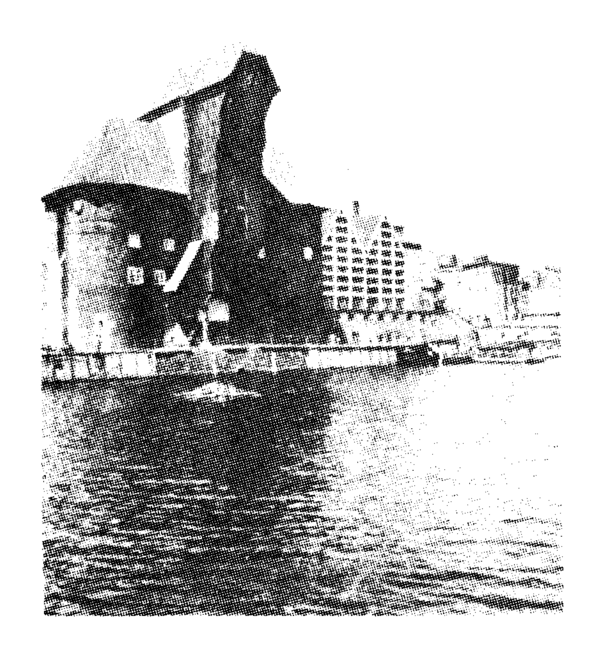

Cartier medieval din Lübeck. Oraşul a fost construit pe o insulă din estuarul fluviului Trave.

Un scripete din portul oraşului Bruges. Sec. XV. — Biblioteca Municipală, München.

Un scripete din sec. XV în portul oraşului Danzig (azi, Gdansk). Către 1350 oraşul a intrat în Liga Hanseatică, ajungînd imediat la o situaţie înfloritoare.

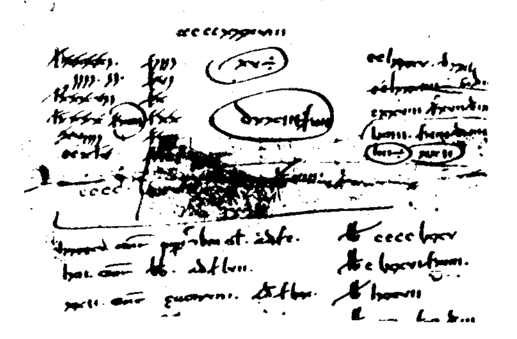
Veneția, poarta Orientului. Miniatură (cca 1400) reprezentînd monumentele orașului, corăbii comerciale, grupuri de mari negustori și scene de viață cotidiană. — Biblioteca Bodleiană, Oxford

Pagină dintr-un registru de conturi al unui negustor genovez din sec. XII. — Archivio di Stato, Genova.

Scenă dintr-un port : un grup de mari negustori tratînd afaceri. Miniatură dintr-un manuscris din sec. XIV — Bibliothèque Nationale, Paris.

Scene din viața comercială a sec. XV. De la stînga spre dreapta : un cizmar, un zaraf și un negustor de veselă. Miniatură din sec. XV. — Bibliothèque Nationale, Paris.

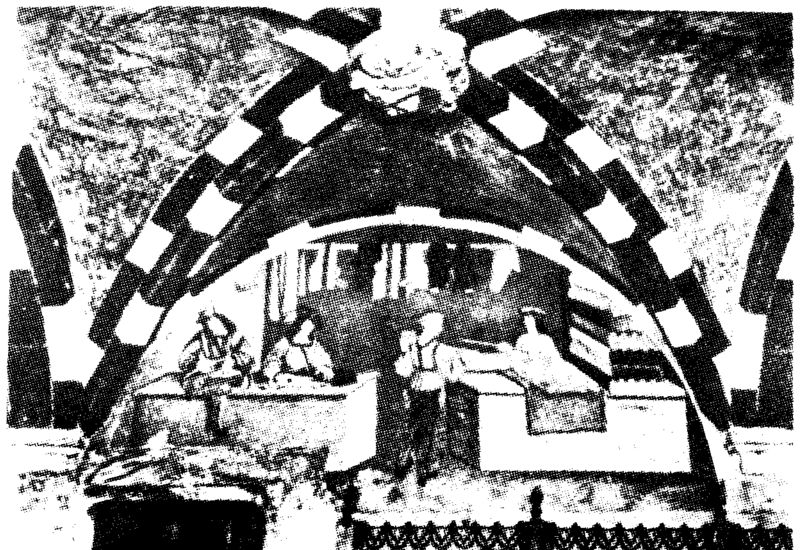
Negustori și clienți. Miniatură franceză din sec. XV. — Bibliothèque Municipale, Rouen.

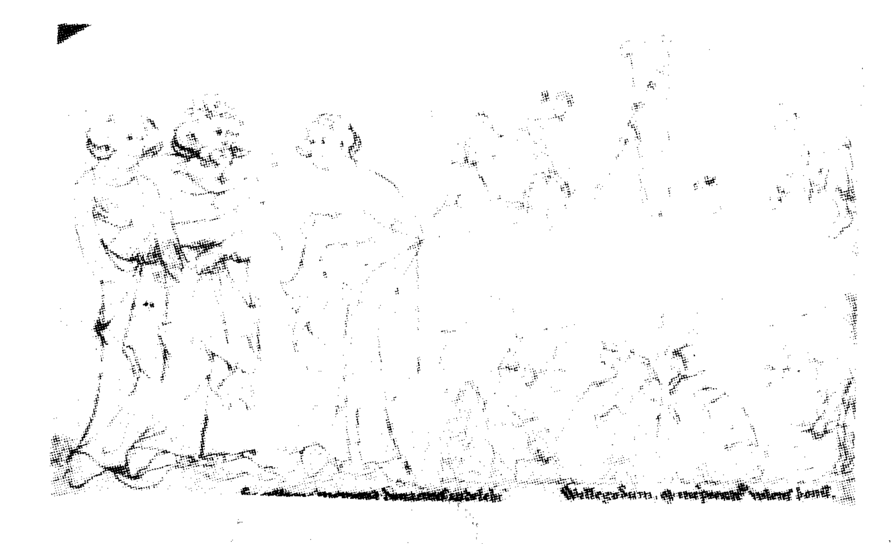
Bîlciul Lendit din Saint-Denis, care în secolele IX—XI a jucat un rol „internațional". Bîlciul se deschidea în luna iunie (după ce primea binecuvîntarea episcopului) și ținea 15 zile. Miniatură din sec. XIV — Bibliothèque Nationale, Paris.

O prăvălie de articole alimentare. Frescă din sec. XV. — Castelul din Issogne, Val d'Aosta.

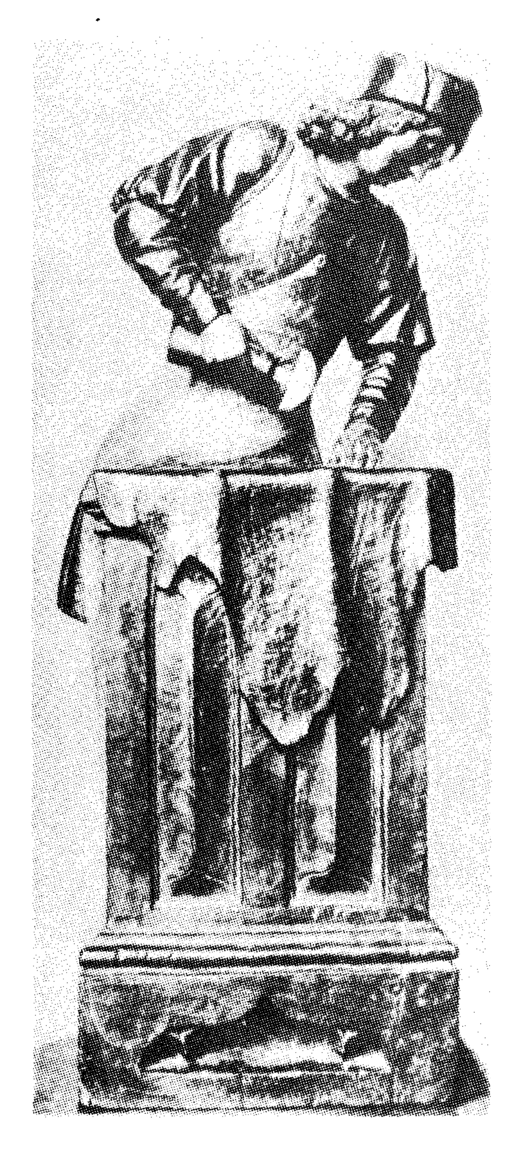
Prăvălia unui croitor și negustor de stofe. Frescă din sec. XV. — Castelul din Issogne, Val d'Aosta.

Regele Angliei Henric II însoțit de un arhitect, pe un șantier. Desen din sec. XIII — British Museum, Londra.

Meşteri sticlari din Boemia. Miniatura reprezintă diversele etape ale fabricării sticlei. Dintr-un manuscris din sec. XV. — British Museum, Londra.

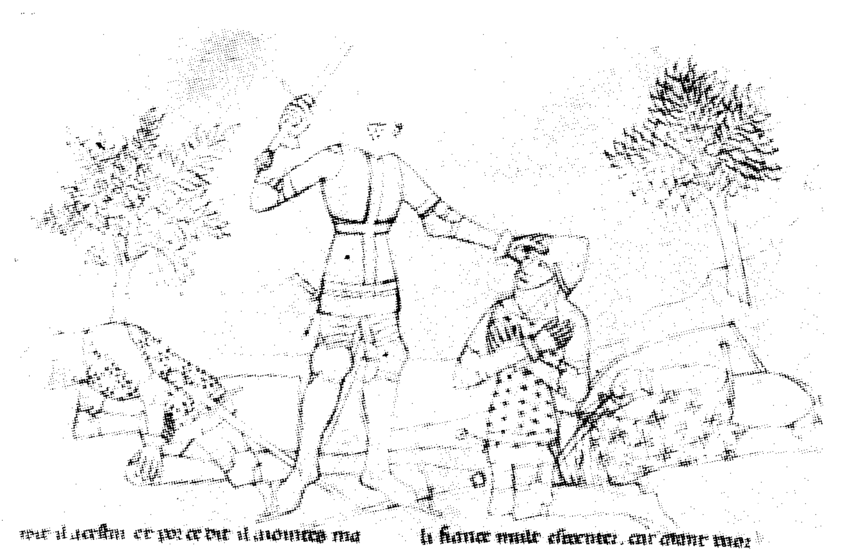
→ Statuetă de lemn policromat, reprezentîndu-l pe Sf. Crépin, patronul cizmarilor. — Colecţia Homberg.

Atelierul unui tîmplar. Miniatură franceză din sec. XIV. — Bibliothèque Nationale, Paris.

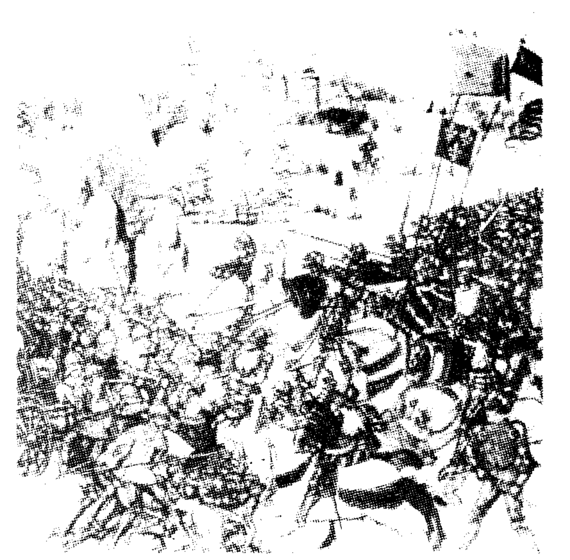
Boiangii la lucru. Pagină dintr-un manuscris din sec. XV. — Biblioteca Laurenziana, Florența.

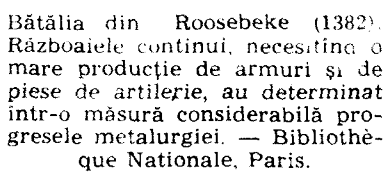

Învestirea unui cavaler pe cîmpul de luptă. Seniorul său îi dă „acolada“ (constînd în atingerea cu latul spadei). Desen dintr-un manuscris din sec. XIII. — Bibliothèque Nationale. Paris.

Învestirea unui cavaler (în timp de pace). Regele îi leagă centura cu spada, în timp ce doi *slujitori* îi pun pintenii. Scena din dreapta : cavalerul primește mantia, scutul și flamura cu blazon. Desen dintr-un manuscris din sec XIII. — Bibliothèque Nationale, Paris.

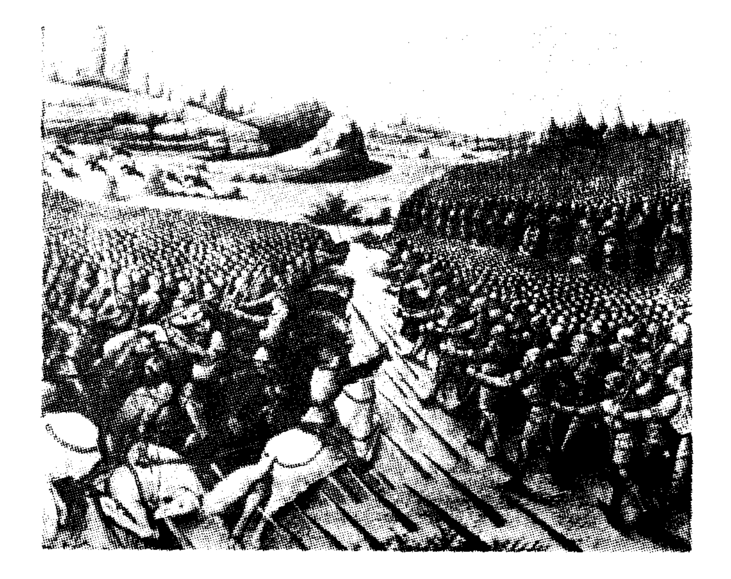

Bătălia din Roosebeke (1382). Războaiele continui, necesitînd o mare producție de armuri și de piese de artilerie, au determinat într-o măsură considerabilă progresele metalurgiei. — Bibliothèque Nationale, Paris.

Bătălia de la Crécy (26 august 1346). Miniatură dintr-un manuscris al *Cronicilor* lui Froissart. — Bibliothèque Nationale, Paris.

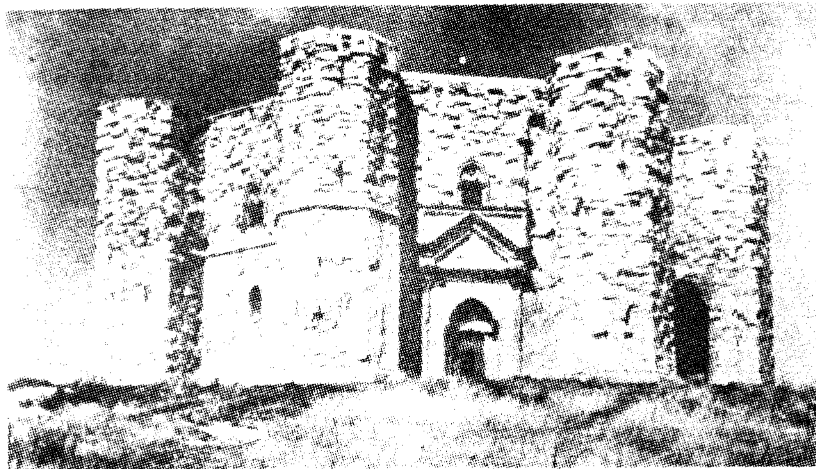

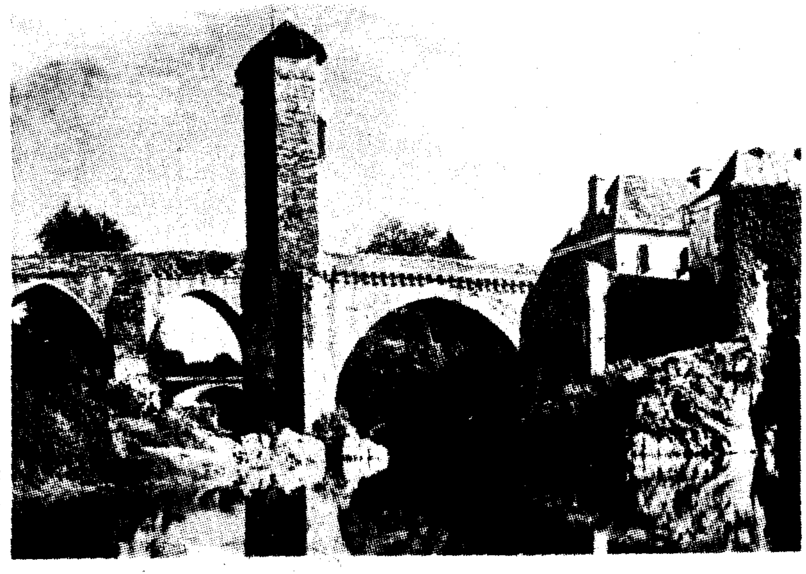
O scenă de luptă. Miniatură franceză din sec. XIV, ilustrînd tactica, echipamentul și armamentul epocii. — Bibliothèque Nationale, Paris.

Construirea unui castel. Miniatură dintr-un manuscris din sec. XIV. — Bibliothèque Sainte-Geneviève, Paris.

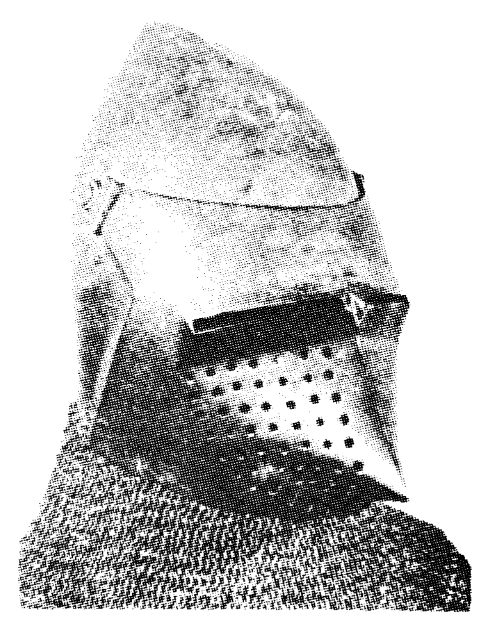

„Castel del Monte", construit de Frederic II în jurul anului 1240, pe un plan octogonal, cu turnuri de asemenea octogonale. — Regiunea Puglia (Italia Meridională).

Podul vechi din Orthez (Basses-Pyrénées), în centru cu un turn de apărare. Sec. XIV.

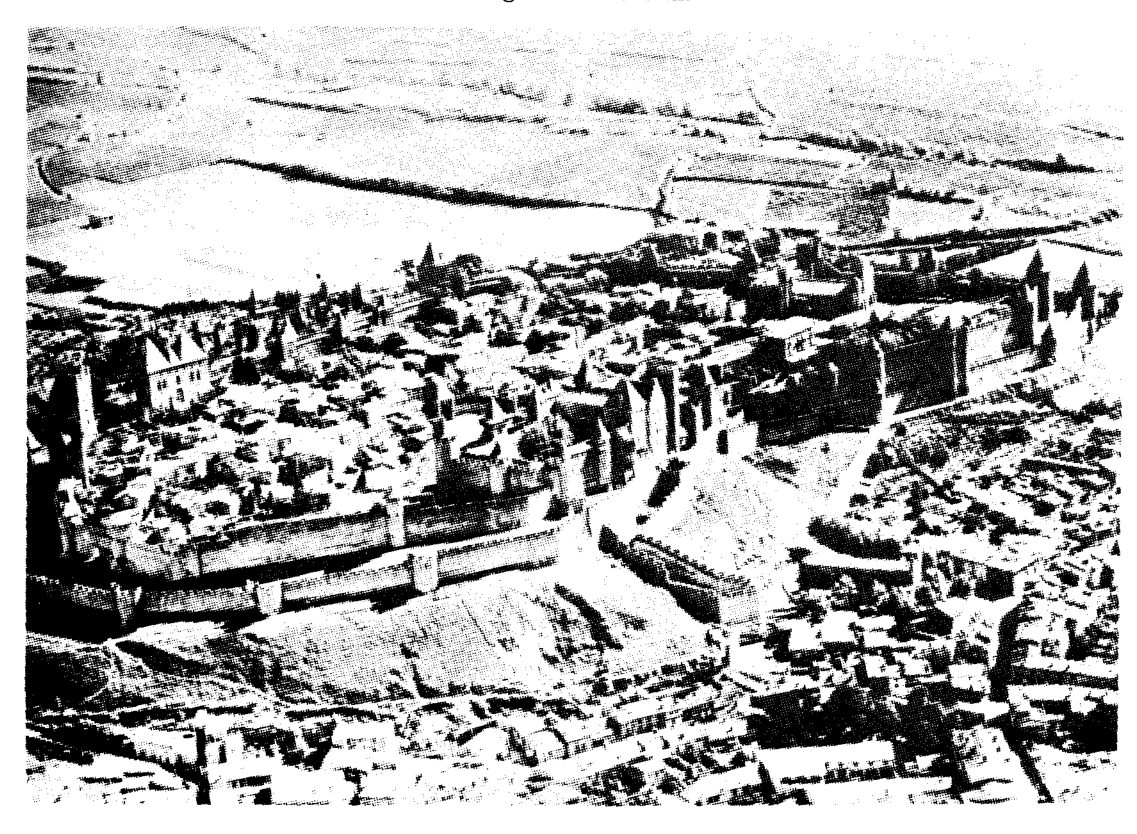

Coiful purtat de Filip IV cel Frumos (1285—1314) în bătălia de la Mons-en-Pévèle. — Musée de Chartres.

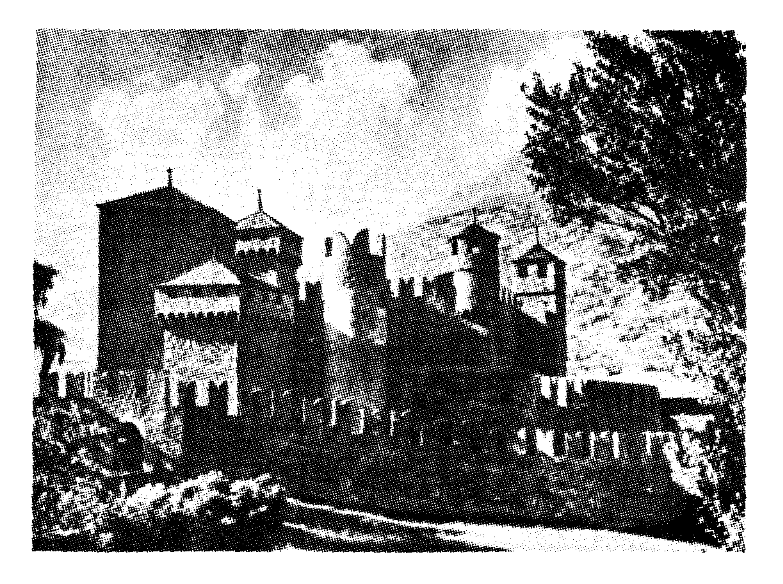

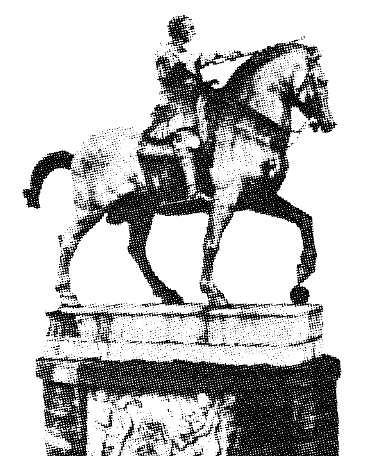
Oraşul fortificat Carcassonne. Bastioanele principale, construite în sec. XII.

Un exemplu celebru de oraş fortificat : Carcassonne (Provence). Sec. XII şi XIII. Incinta exterioară are o lungime de 1 500 m.

Castelul Fénis, — cel mai bine conservat dintre castelele medievale din Val d'Aosta (Italia Septentrională). Sec. XIV.

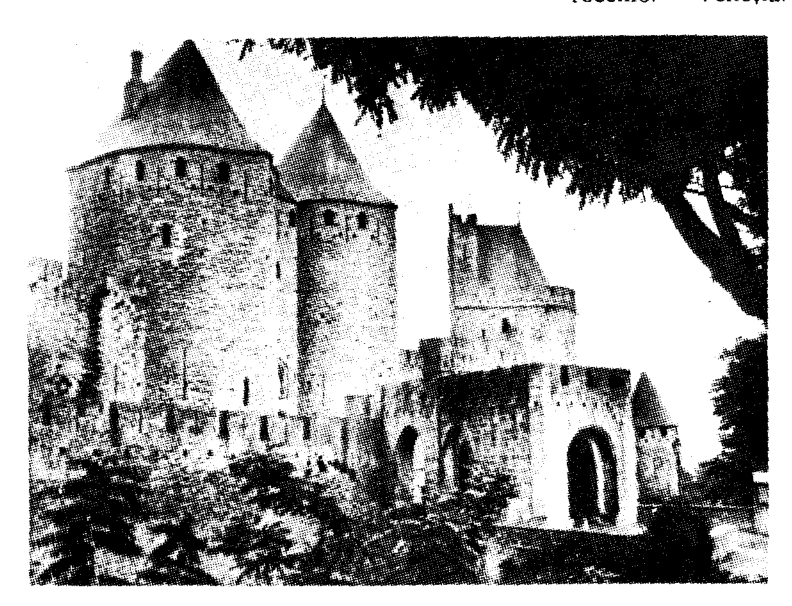
Statuia condotierului Gattamelata. Este prima statuie ecvestră executată de la sfîrşitul Antichităţii, de marele sculptor florentin Donatello (1386 - 1466). — Padova.

←

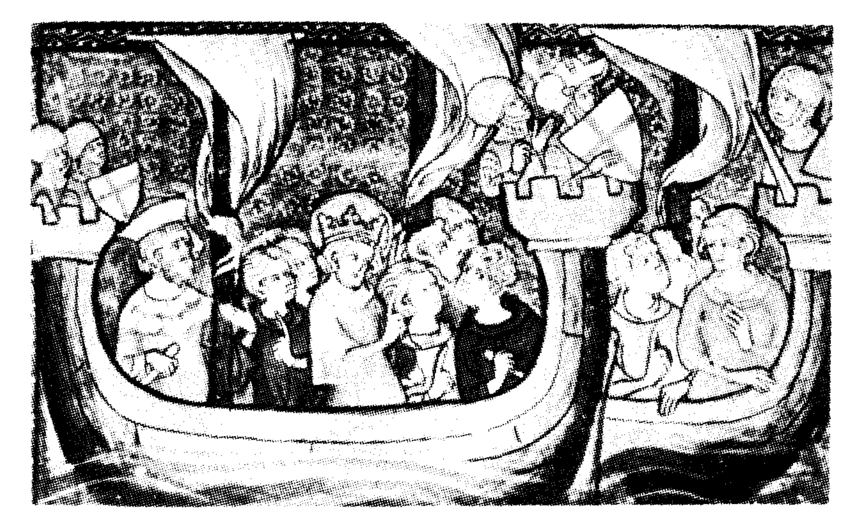

→

Statuia de bronz a condotierului Bartolomeo Colleoni (1400—1475), operă a lui Verrocchio. — Veneţia.

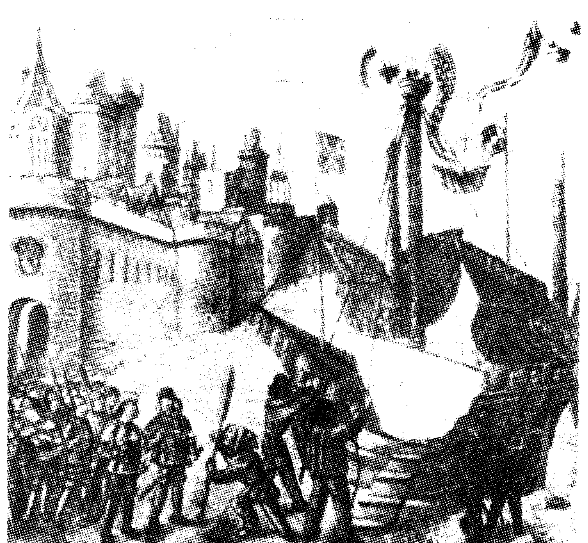
Fortificaţii ale cetăţii Carcassonne. Poarta de intrare.

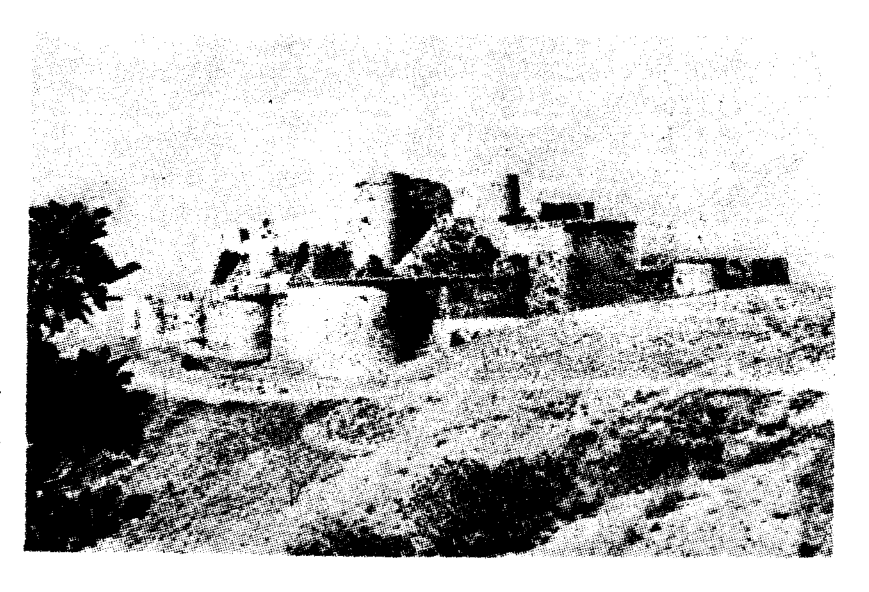
Regele Franței Ludovic IX cel Sfînt (1226—1270), îmbarcîndu-se pentru a porni în cruciadă. — Miniatură din *Viața Sf. Ludovic*, de Guillaume de Saint-Pathus. — Bibliothèque Nationale, Paris.

Ludovic IX cel Sfînt îmbarcîndu-se pentru a porni în cruciadă. Miniatură din sec. XV. — Bibliothèque Nationale, **Paris.**

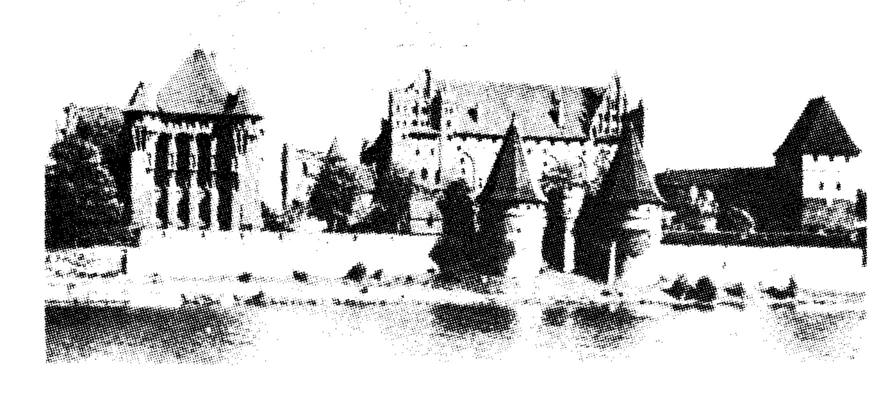

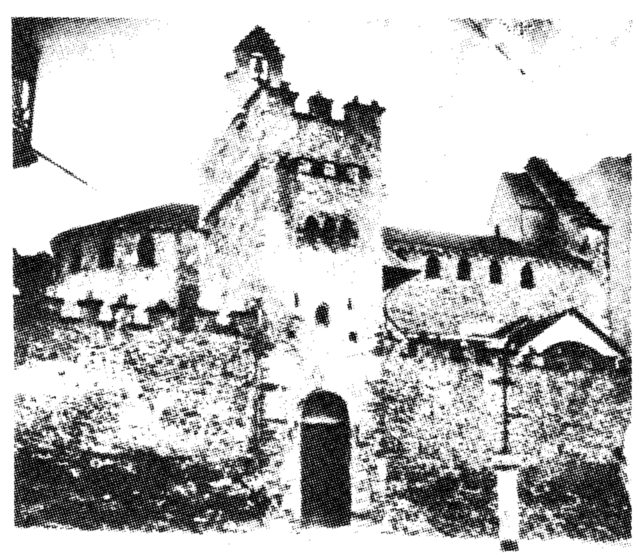
O fortificație spaniolă din sec. XIV. Castelul Ponferrada (provincia León).

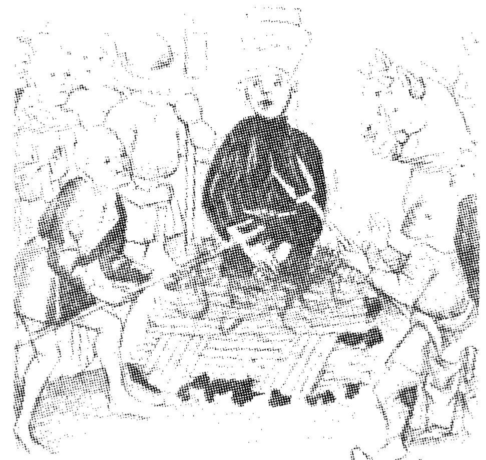
„Krak-ul Cavalerilor" (în arabă : *karak* — „cetate"), în care Ordinul Ospitalierilor s-a instalat în 1142, rezistînd atacurilor musulmanilor pînă în 1271. — Regiunea Tripoli (Liban).

Castelul Cavalerilor Teutoni din Marienburg (azi, Malbork, în Polonia), reşedinţa marilor maeştri ai Ordinului între 1309—1460. Castelul a fost construit la sfîrşitul sec. XIII şi amplificat în următoarele două secole.

Biserica fortificată de Cavalerii Templieri, din Luz-Saint-Sauveur (Hautes-Pyrénées).

Condamnat ca eretic, Jan Hus este ars pe rug (6 iulie 1415). Miniatură de epocă. — Rosgarten Museum, Konstanz.

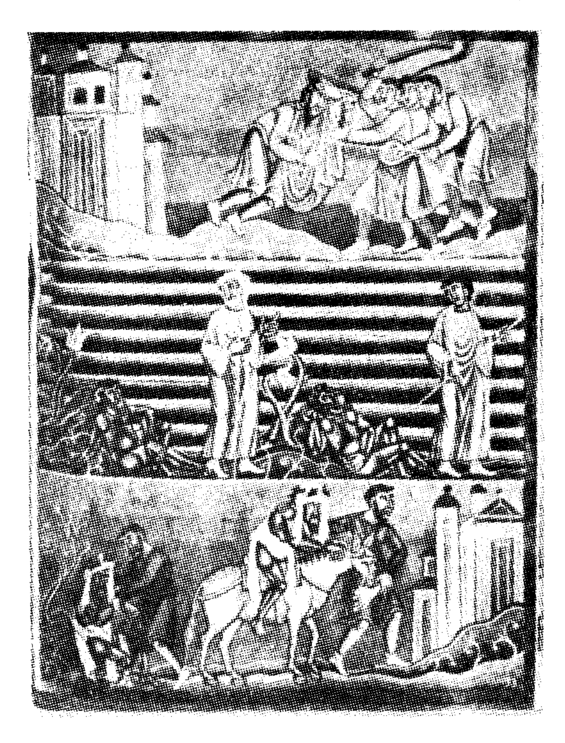

Un debitor insolvabil este dus la închisoare. Miniatură executată către anul 1020. — Bayerische Staatsbibliothek, München.

O calamitate permanentă în Evul Mediu: războaiele, distrugerea orașelor și masacrarea locuitorilor. Miniatură din sec. XI. — Bibliothèque Nationale, Paris.

O ordalie: proba focului (a fierului înroșit în foc). Văduva unui cavaler ucis și decapitat dovedește în fața împăratului și a curții vinovăția ucigașului. Pictură de David Bouts (1468). — Musées Royaux des Beaux-Arts, Bruxelles.

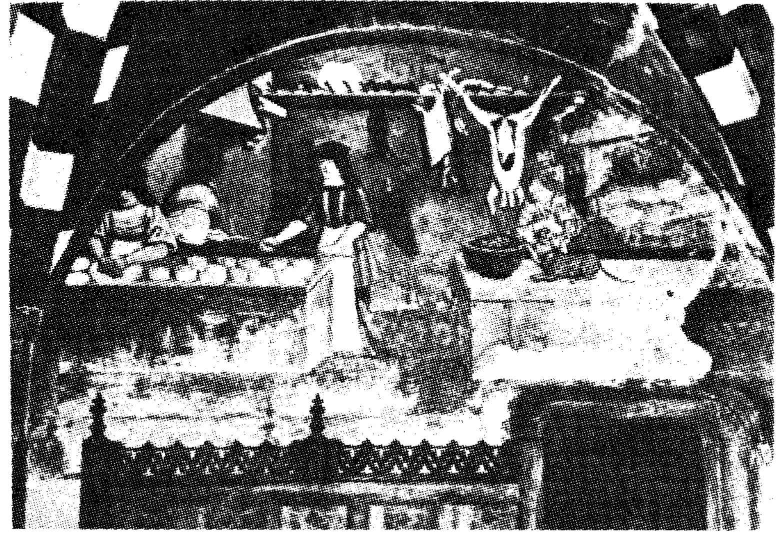

Primejdiile care îi pîndeau pe călători în Evul Mediu: tilharii de drumul mare. Miniatură din *Evangheliarul lui Henric III* (1036). — Biblioteca Mănăstirii Escorial (Spania).

O brutărie ; în dreapta, o măcelărie. Frescă din sec. XV. — Castelul din Issogne, Val d'Aosta.

Piață de fructe și de legume. Frescă din sec. XV. — Castelul din Issogne, Val d'Aosta.

Popularul joc de-a baba-oarba. Miniatură ilustrînd o culegere de cîntece, notate între 1280-1315. — Biblioteca Facultății de Medicină din Montpellier.

Un grup de țărani înstăriți, petrecînd. Miniatură franceză din sec. XIV. — Bibliothèque Nationale, Paris.

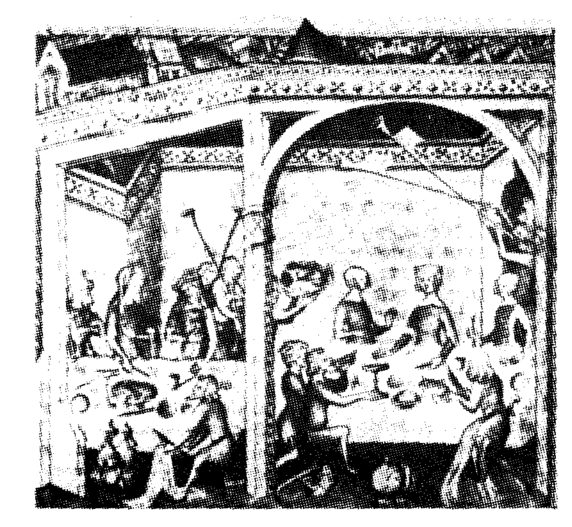

Divertismentele seniorilor. Miniatură din sec. XV. — Se presupune că jocul de golf a fost introdus în Anglia de Wilhelm Cuceritorul.

Piese de şah (englezeşti sau scandinave), în fildeş, provenind din insula Lewis (Scoţia). — British Museum →

Scenă de ospăţ cu muzicanţi. Miniatură dintr-un codice din sec. XIV. — Bibliothèque Nationale, Paris

O nuntă regală : căsătoria lui Henric V al Angliei cu Catherine de France (2 iunie 1420). Miniatură — Bibliothèque Nationale, Paris

Un cortegiu seniorial. Miniatură din sec. XV. — Bibliothèque de l'Arsenal, Paris

nerespectarea de către unii sau ceilalți a obligațiilor derivate din contractul de vasalitate; campanii împotriva orașelor, sau pentru reprimarea unei revolte; în fine, războaie generalizate între doi suverani — de obicei unul fiind suzeranul celuilalt — care, spre sfîrșitul Evului Mediu, vor avea aspectul unor războaie naționale[33]. Teoretic, orice senior putea declara război; practic, însă, numai cel care dispunea de o reală forță economică și politică, marele feudatar.

De cele mai multe ori, pentru regi, feudali și cavaleri războiul era mijlocul cel mai potrivit pentru a-și afirma puterea și a-și spori bogățiile. Adevăratul mobil era prada. Vasalii și cavalerii considerau prada ca un drept ce li se cuvine în mod firesc, în schimbul riscului, a timpului consacrat campaniei și a cheltuielilor avute pentru procurarea armamentului și echipamentului lor și al valeților lor. Încît, un război nu consta atît în mari bătălii decisive, cît în acțiuni limitate la asedii, incursiuni, jafuri, incendii. Pe cavaler nu-l interesa să-și ucidă adversarul, ci să-l dezarmeze, să-l captureze[34], pentru ca apoi să poată obține un cît mai bun preț de răscumpărare. Cavalerul care reușise să-și învingă adversarul, doborîndu-l de pe cal (cînd deci armura sa prea grea îl punea în imposibilitate să se ridice și să continue lupta), devenea de drept și proprietarul calului și al armurii adversarului: ceea ce însemna deja o pradă de mare preț. În schimb, soldații de rînd pentru care nu se putea obține un preț de răscumpărare, și al căror echipament rudimentar nu-l ispitea pe învingător, nu prezentau interes — și deci puteau fi masacrați[35].

În felul acesta, războiul medieval degenera de cele mai multe ori într-un ansamblu de acțiuni de jaf și brigandaj. Cînd însă adversarii urmăreau un obiectiv politic sau juridic precis, recurgeau mai degrabă la negocieri. Acestea puteau lua forme variate: fie că se făcea apel la un arbitru sau la un mediator; fie că se trimiteau în secret negociatori (de obicei clerici); fie că părțile alegeau fiecare cîte un luptător care combăteau singuri, litigiul fiind tranșat în funcție de victoria unuia sau a celuilalt.

În scopul respectării hotărîrilor luate erau stabilite anumite feluri de garanții: jurămînt cu mîna pe *Biblie* sau pe relicve, confiscarea feudului de către suzeran, retragerea „omagiului" său de către vasal, trimiterea de ostateci vasali, sau sancțiuni religioase: excomunicarea și — sancțiunea cea mai gravă — anatemizarea[36].

[33] În Evul Mediu n-au existat cu adevărat războaie între naționalități (cu excepția cruciadelor). Nici chiar repetatele războaie dintre regii Franței și Angliei nu erau războaie între două țări, ci între un suzeran și un vasal puternic. Marea bătălie de la Bouvines (1214) a fost, în fond o campanie a lui Filip August împotriva vasalului său infidel, Ferrand, contele Flandrei.

[34] Tranzacțiile aveau loc chiar pe cîmpul de bătălie: cavalerul capturat era eliberat imediat ce își dădea cuvîntul de onoare că va plăti prețul răscumpărării. După care, continua să lupte, căutînd să facă și el prizonier un adversar, pentru a se despăgubi în felul acesta de prețul pe care îl va plăti pentru răscumpărarea sa.

[35] Astfel, francezii în bătălia de la Azincourt (1415) și englezii în cea de la Formigny (1450) au căzut pe cîmpul de luptă în proporție de 50% pînă la 80%.

[36] Pentru a preîntîmpina numeroasele conflicte militare, Biserica a intervenit prin trei inițiative: impunerea unor norme de conduită etico-religioasă instituției cavaleriei, canalizarea instinctelor războinice în direcția luptei contra necredincioșilor (prin propaganda cruciadelor); și instituirea „păcii lui Dumnezeu", urmărind să-i apere pe non-beligeranți (oameni ai Bisericii, femei, copii, țărani, negustori, pelerini) și bunurile de utilitate publică (averile Bisericii și ale mănăstirilor, recoltele, animalele de muncă). Prin „pacea lui Dumnezeu" se interzicea — sub pedeapsa cu excomunicarea și alte sancțiuni extrem de severe — orice acțiune războinică în anumite perioade ale anului (postul Crăciunului, postul Paștelui), sau în anumite zile ale săptămînii: la început, de vineri seara pînă luni dimineața; apoi mai tîrziu, de miercuri seara pînă luni dimineața (o prevedere care nu s-a mai respectat). Fapt este că, în a doua jumătate a secolului al XIII-lea, războaiele au devenit mai rare.

STRATEGIA ȘI TACTICA

Războaiele medievale cunoșteau anumite restricții: luptele n-aveau loc iarna (decît cu rare excepții, în sec. XV), nici pe timp de ploaie și nici în cursul nopții.

Sub raportul strategiei, se remarcă unele caracteristici: evitarea pe cît posibil a unei înfruntări în cîmp deschis; înaintarea lentă a atacanților; operații desfășurîndu-se într-un timp cît mai scurt[37] și într-un spațiu cît mai limitat; un război de uzură, cu acțiuni incoerente și discontinui ale unor grupuri de combatanți. În campaniile militare la o mai mare distanță, comandanții se informau — în lipsa unor *hărți topografice*[38] — *prin intermediul celor ce cunoșteau ținutul*: *negustori*, *călugări*, aventurieri, cercetași sau spioni. (Spre sfîrșitul Evului Mediu, spionajul era considerat o necesitate absolută).

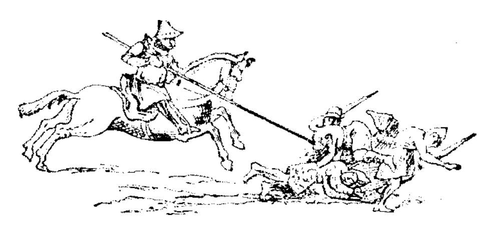
În cadrul strategiei medievale din secolele XIV și XV intra și obiceiul ca, la sfîrșitul campaniei și odată cu demobilizarea grosului armatei, frontierele să fie *organizate din punct de vedere militar printr-o rețea de garnizoane*, dispuse în adîncime, pentru a împiedica o invazie neprevăzută; sau, în caz de pătrundere a inamicului, trupele lui să poată fi izolate și încercuite.

Nu rare erau, cum spuneam, acțiunile incoerente și discontinui ale combatanților formînd grupuri separate; tactica clasică însă folosită în războaiele perioadei feudale avea în vedere formația de luptă dispusă ordonat în linie de bătaie. În linii generale, cele trei dispozitive care acționau fiecare într-un fel propriu erau: dispozitivul cavaleriei, cel al călăreților care la un moment dat luptau și pe jos, și cel al infanteriei.

În dispozitivul cavaleriei, combatanții erau înșirați în linie continuă pe nu mai mult de 3—4 rînduri; încît pe un cîmp de bătălie larg de 1 km (cazul cel mai obișnuit) cavaleria număra între 1 500-2 000 de călăreți. Cavaleria se grupa în mici

Luptă pe jos. *După un manuscris* din Biblioteca Universității din Heidelberg

Cavaler atacînd un grup de soldați pedestrași. După un manuscris păstrat în Biblioteca Universității din Heidelberg

unități tactice, în jurul unui steag propriu și al unui șef — *seniorul cu oamenii pe* care îi mobilizase el. Combatanții trebuiau să țină rîndurile foarte strînse și, la semnalul luptei, să înainteze păstrînd alinierea, într-un ritm lent, apoi din ce în

[37] Mijloacele financiare reduse ale statelor nu permiteau întreținerea unei armate pe un timp mai îndelungat de 4—5 *luni*; și aceasta, abia la sfîrșitul Evului Mediu și doar de cîteva monarhii puternice.

[38] Abia din jurul anului 1437 *datează prima hartă militară cunoscută*, întocmită în Lombardia; hartă pe care sînt marcate, printre altele, și podurile (dacă sînt de lemn sau de piatră), și *punctele fortificate*, și *drumurile*, cu indicația distanțelor dată în mile. Cînd armatele încep să dispună de asemenea hărți, devine posibilă dominarea unui cîmp de operații întins, — deci apariția „marei strategii".

ce mai accelerat, atingînd viteza maximă în momentul contactului cu adversarul. Nu întreaga linie de bătaie a cavaleriei se angaja de la început în luptă, ci succesiv pe sectoare, începînd de obicei cu aripa dreaptă. Primul scop urmărit era ca adversarul să fie trîntit de pe șa; în acel moment interveneau scutierii și valeții, îl imobilizau și îl luau prizonier. Dacă prima șarjă nu reușise, călăreții se retrăgeau să-și refacă rîndurile; în timpul acesta, pornea la atac un alt sector al liniei de bătaie. Cînd efectivul cavaleriei era foarte numeros (aceasta — către sfîrșitul Evului Mediu), la cîteva zeci de metri mai în spate era dispusă o altă linie de bătaie, formînd ariergarda.

Cealaltă formulă tactică — a călăreților care coborau de pe șa și continuau să lupte pe jos — era cunoscută încă din sec. XII și va fi practicată în mod curent de cavalerii teutoni și anglo-normanzi. Tactica recomandată în acest caz era, nu de a porni la atac de la început, ci de a aștepta să atace mai întîi adversarul.

În sfîrșit, infanteria — constituită din lăncieri, arcași, arbaletieri, archebuzieri, formații de luptă foarte diferite ca dotare, tradiții, efective, etc. — era concentrată într-un dispozitiv fie de zid, fie de semicerc. — Acestor trei dispozitive, care acționau combinat, li se mai puteau adăuga, în sec. XV, și noile arme de foc individuale (culevrina, archebuza), sau artileria ușoară de cîmp[39].

ARMATA PERMANENTĂ

Primele nuclee ale unei viitoare armate permanente (apărute chiar de la începutul secolului al XIV-lea) erau elementele care asigurau ordinea internă și executarea hotărîrilor luate de un for de judecată, sau cele pentru paza punctelor de interes militar (castel, fortificații). Trupele condotierilor, de asemenea, erau menținute sub arme și în intervalul dintre angajările lor succesive de către un oraș sau altul; timp în care erau în grija unui serviciu administrativ special, bine organizat și permanent. Apoi, și cetățile sau fortificațiile urbane întrețineau (mai ales în sec. XV) adevărate garnizoane permanente. În fine, și unitățile de elită care formau garda personală a monarhilor[40] — și, într-un număr mai redus, a ducilor — pot fi considerate forme incipiente ale unei viitoare armate permanente.

Dar o armată permanentă în înțelesul deplin al cuvîntului a putut să apară numai cînd au fost întrunite cel puțin patru condiții: „existența unor structuri militare stabile și regulate"; conștiința principelui că trupele permanente „asigură o superioritate indiscutabilă" și că, în orice caz, oferă mai multă siguranță „decît ar putea oferi mobilizările temporare"; prezența în sînul populației a unui destul de numeros grup dispus să-și facă din serviciul militar permanent o adevărată carieră; și asigurarea unor suficiente resurse financiare — rezultate din contribuții fiscale stabile, acceptate conștient de contribuabili — care să permită întreținerea acestei armate (cf. Ph. Contamine).

[39] Începînd din sec. XII a fost elaborată și o literatură didactică politico-militară în Occident. Dintre autorii antici, cel mai bine cunoscut era Vegetius, a cărui operă s-a păstrat în zeci de manuscrise (încă din sec. IX, chiar), multe în traduceri în limbile franceză și italiană. O copioasă informație privind chestiunile militare se găsea și în literatura istorică și narativă. Spre sfîrșitul Evului Mediu se scriu cîteva adevărate tratate de strategie și tactică, originale.

[40] Astfel, în 1398, garda personală a regelui Angliei Richard II era o adevărată mică armată, compusă din 750 de oameni (dintre care, 10 cavaleri, 97 scutieri și 311 arcași). În 1467, garda familiei ducale din Milano se ridica la cifra de 2 000 de oameni.

Se pare că, în acest sens, primul exemplu l-a dat Carol V al Franței, în 1369, care menținea în permanență sub arme mai multe corpuri de călăreți și arbaletieri, pedestrași sau călări. Pasul următor l-a făcut — în jurul anului 1445 — Carol VII, cînd a stabilit trupe în garnizoanele de frontieră; cînd a luat marilor seniori dreptul de a recruta oameni dependenți de ei, revendicîndu-și dreptul exclusiv de recrutare pe întreg teritoriul regatului; și cînd, în loc să procedeze la o recrutare masivă, a făcut o operație de triere a oamenilor, pentru a asigura armatei o compoziție corespunzătoare și uniformă. În felul acesta, Carol VII a format o armată de 7 200 de combatanți (1 800 călăreți, 3 600 arcași și 1 800 lăncieri pedestrași), bine echipați. Spre sfîrșitul secolului, Ludovic XI a sporit mult efectivul acestei armate (printre altele, înrolînd și 6—8 000 pedestrași din Germania), creînd pentru prima dată nu doar o cavalerie, ci și o infanterie permanentă; încît, în ultimele două decenii ale secolului al XV-lea efectivele armatei franceze permanente se ridicau la 20—25 000 de oameni.

Exemplul Franței a fost urmat numaidecît de regatul Castiliei și Aragonului, precum și de statele italiene (republica Veneția, ducatul Milano, regatul Napoli). Odată cu aceasta, s-au elaborat coduri militare, s-a organizat instruirea și antrenamentul cavaleriei și infanteriei, s-au introdus uniformele, s-au ales semnele distinctive ale diferitelor corpuri: totul, înainte de anul 1500.

CRUCIADELE

Cauze, împrejurări, preparative. • Așa-numita „cruciadă a săracilor". • Prima cruciadă. • Organizarea statelor cruciaților. • O cruciadă eșuată și o cruciadă a regilor. • Reprobabila cruciadă a patra. • Ordinele militare religioase. • O „cruciadă a copiilor"? • — Cruciada împăratului excomunicat. • Urmările și importanța cruciadelor.

CAUZE, ÎMPREJURĂRI, PREPARATIVE

Operațiuni militare de cea mai mare anvergură pe care le-a întreprins Occidentul medieval, cruciadele au constituit și sub alte raporturi un moment semnificativ al istoriei civilizației. Considerate mult timp (pînă către 1806) exclusiv sub aspectul lor religios, în realitate aceste expediții au avut drept cauze (și rezultate) elemente de natură diferită — economice, sociale, politice, morale, — deși au fost mobilizate și s-au desfășurat sub lozinca „războiului sfînt", de eliberare a Ierusalimului și „a Sfîntului Mormînt" de sub ocupația „păgînilor" musulmani.

Cruciadele au avut, drept precedente, contraofensivele lumii creștine — timp de aproape patru secole — în scopul înlăturării dominației Islamului. În acest sens, momentele principale au fost: lupta de *Reconquista* din Spania (unde luptaseră și cavaleri francezi, în 1064, 1073, 1088) văzută de papalitate ca un „război sfînt" și care, virtual, se încheiase la începutul sec. XIII; așa-numita „epopee bizantină", războaiele duse de Imperiul bizantin contra ofensivei musulmane, îndeosebi între 960—1030; acțiunile militare ale marilor orașe italiene Pisa și Genova, care în 1015 cuceresc Sardinia ocupată de arabi, întinzîndu-și apoi controlul și asupra coastelor Algeriei și Tunisiei; eliberarea de către normanzi a Siciliei și Maltei (1061—1092), după ce acestea fuseseră timp de două secole posesiuni arabe; în fine, lupta tenace a armenilor pentru a-și apăra credința și patria contra musulmanilor.

Nici unul din aceste precedente însă nu au constituit premise *necesare* ale cruciadelor. Pe de altă parte, rezultatele obținute atunci au fost serios compromise sau amenințate cînd, către mijlocul secolului al XI-lea, conducerea spirituală și politică a lumii islamice trece de la arabi la turcii seldjucizi. Pradă incursiunilor lor de jaf au căzut marile orașe Antiohia, Niceea, Smirna și Ierusalim.

În ajunul primei cruciade, Orientul Mijlociu traversa o perioadă de criză. Cele două imperii musulmane rivale — al turcilor seldjucizi din Siria și al arabilor fatimizi din Egipt — nu erau în situația de a opune un front redutabil unei ofensive organizate a unei armate bine dotate cum era cea a cavalerilor occidentali. Imperiul bizantin, de asemenea: nu putuse opri înaintarea turcilor, armata sa fusese distrusă în 1071, însuși împăratul Romanos Diogenes căzuse prizonier, imperiul își pierduse multe posesiuni (între care, în 1085, și Antiohia), în timp ce din nord pecenegii și normanzii din Sicilia îi creiau probleme grele. Teritoriile care îi furnizaseră soldați erau acum sub controlul turcilor; încît, armata n-avea altă soluție decît să recurgă la mercenari. Împăratul se adresează papei și cîtorva prinți din Occident, cerîndu-le ajutor; ceea ce ar fi constituit, în fond, tot o formă de mercenariat, căci latinii ar fi urmat — bineînțeles — să accepte controlul bizantin.

Biserica, era, într-adevăr, interesată să ia inițiativa organizării unei mari expediții militare. Printre altele, spera ca, după schisma declarată în 1054, să-și refacă totuși influența și să-și subordoneze Biserica orientală: ceea ce i-ar fi sporit considerabil nu numai prestigiul (atît asupra prinților occidentali cît și în Răsărit), ci și veniturile, prin intermediul numeroaselor dioceze care s-ar fi creat. Biserica conta,

probabil, și pe sprijinul material și eventual militar pe care corpul expediționar al cruciaților l-ar fi primit din partea Bizanțului.

Deocamdată, condițiile minime trebuiau asigurate la plecare. Mulți dintre cavalerii care porneau în cruciadă — precum și mulți țărani care îi însoțeau — își dăruiau bunurile Bisericii; sau, și le lăsau în grija Bisericii (care, între timp, le exploata); sau, împrumutau sume de bani lăsîndu-și în gaj pămînturile, chiar știind că le rămîneau puține șanse de a le recupera. Obiectivul *declarat* al papalității organizînd o cruciadă era acela de a da posibilitate pelerinilor să viziteze Sf. Mormînt: deci, de a-l elibera de sub stăpînirea „păgînilor". Grupuri masive de pelerini — formate din sute și chiar mii de persoane[1] — întorcîndu-se din Palestina informau creștinătatea din țările lor asupra persecuțiilor la care erau supuși acolo creștinii[2] întreținînd pe această cale o stare de spirit, în sensul dorit de Biserică.

Dar, pe lîngă interesele papalității și pe lîngă starea de spirit creată în rîndurile mulțimilor, au mai acționat — devenind, prin urmare, și ele cauze ale expedițiilor cruciaților — și interese profane, pur practice, în afara unor considerente (subiective, dar reale) de ordin religios-mistic. Regii și marii baroni feudali urmăreau ca, prin participarea la cruciade, să-și sporească posesiunile și să-și consolideze influența politică și militară. Micii feudali, cavalerii — forța militară principală a detașamentelor de cruciați — rămăseseră, mulți dintre ei, fără feude, — din cauza sistemului de moștenire care prevedea ca un feud să treacă numai în stăpînirea fiului mai mare, ceilalți fiind excluși de la moștenire; or, în țările din Orientul Mijlociu, posibilitățile cîștigării unor mari domenii păreau a fi nelimitate. Negustorii marilor orașe din Occident erau și ei interesați să-i elimine pe rivalii lor bizantini. Garanția le-o ofereau expedițiile cruciaților, pe care deci primii aveau interesul să-i ajute, punîndu-le la dispoziție bani, alimente și corăbii de transport.

În sfîrșit, pentru marea masă de țărani, a pleca în cruciadă însemna a scăpa de sărăcie și de grelele obligații feudale, de foametea cauzată de iernile aspre și de numeroșii ani de secetă; însemna a scăpa de jafurile la care erau supuși în fiecare an de războaiele dintre feudali, precum și de teribilele epidemii de care suferise îndeosebi Franța în ultimii ani[3]. În schimb, în îndepărtatele țări ale Orientului îi aștepta o viață liberă și îmbelșugată, așa cum o prezentau negustorii și pelerinii în relatările lor, și cum o visau țăranii... Cei care porneau în cruciadă erau liberi să-și părăsească stăpînii, erau scutiți de dări și de plata cametei, datoriile le erau amînate, erau dezlegați de jurămîntul făcut creditorilor lor. Biserica le acorda dreptul de a fi judecați numai de forurile ecleziastice, nu de cele senioriale, le promitea protecția bunurilor și familiilor lor, iertarea păcatelor săvîrșite; iar celor care vor muri în „războiul sfînt", fericirea raiului...[4]

[1] Astfel, în 1026—1027 vizitează Palestina un număr de 700 de pelerini, între care erau și mulți cavaleri normanzi. Guillaume, conte de Angoulême, conduce de asemenea un grup mare de pelerini. Tot atît de masiv a fost și grupul din 1033. Iar în 1064—1065, grupul german condus de Gunther, episcop de Bamberg, număra 7 000 de pelerini (după alte surse, 12 000), din care s-au reîntors 2 000.

[2] Califul al-Hakim îi persecutase crunt atît pe creștini cît și pe evrei, distrugînd în același timp (1010) biserica Învierii și cea de pe Golgotha. În 1065, Sf. Mormînt fusese închis și peste 300 de creștini exilați (cf. A.A. Vasiliev).

[3] Într-adevăr, tocmai regiunile cele mai greu lovite de aceste calamități — Ile-de-France, Flandra, Languedoc, Provence, Renania, Lotaringia și Italia Meridională — au fost cele care au furnizat grosul trupelor primei cruciade (cf. J. Le Goff).

[4] Predicînd cruciada a II-a, Bernard de Clairvaux numea cruciada o penitență prin excelență, „o invenție minunată a lui Dumnezeu", prin care „divinitatea admitea în serviciul ei asasini, siluitori, adulterini, sperjuri și alți delincvenți de orice fel; și prin acest mijloc /al plecării în cruciadă — n.n. *O.D.*/ ea le oferă o ocazie de salvare".

AȘA-NUMITA „CRUCIADĂ A SĂRACILOR"

În 1074, cînd turcii seldjucizi au invadat Imperiul bizantin și Siria, masacrînd populația, distrugînd sau profanînd bisericile și luînd în sclavie mii de creștini, papa Grigorie VII și-a exprimat intenția de a organiza o expediție pentru eliberarea Ierusalimului, făcînd apel la principii creștini. Zece ani mai tîrziu, papa Urban II a lansat la Conciliul din Clermont (27 nov. 1095) apelul ca episcopii și abații să predice cruciada și „să-i convingă pe toți, oricărei clase sociale aparțineau, cavaleri sau pedestrași, bogați sau săraci" să pornească să elibereze Țara Sfîntă; „aici, ei erau necăjiți și săraci; acolo, ei vor fi fericiți și bogați". Urban II a continuat să predice cruciada în mai multe orașe din Franța. Totodată, a numit ca șef (nu militar, ci spiritual) al expediției pe episcopul Adhémar de Monteil[5].

Predicile în favoarea cruciadei au găsit un ecou imens în masele largi populare, împinse la disperare de mizerie sau fanatizate de predicile, de promisiunile și de perspectivele unei vieți mult-visate. Nerăbdători, fără să aștepte termenul fixat pentru plecarea peste șase luni, a cavalerilor, mii de țărani din nordul și sudul Franței și din Germania apuseană, mulți din ei însoțiți de femei, copii și bătrîni, în care cu boi sau pe jos, neînarmați, cu provizii insuficiente și fără bani, au pornit „spre Ierusalim". În rîndurile acestei mulțimi, dezorganizate și nedisciplinate, se aflau și mulți orășeni săraci, călugări fugiți din mănăstiri, pelerini, aventurieri, vagabonzi, tîlhari, criminali — și cîțiva cavaleri-briganzi.

O primă gloată de 15 000 de oameni, condusă de Petru Eremitul, un călugăr din Amiens, a traversat Germania, Ungaria, intrînd pe teritoriul bizantin, în Serbia (unde au jefuit Belgradul), Bulgaria și au ajuns pe malul Bosforului. Mulțimea aceasta eterogenă, anarhică și înfometată, jefuia nu o dată orașele și satele prin care trecea, chiar și după ce guvernatorul bizantin i-a asigurat hrana. Drumul a durat trei luni; de foame, de boli și în ciocnirile cu populația și cu armata, mii de oameni au pierit pe drum.

Un alt grup pornit din nordul Franței sub conducerea altui predicator, Gauthier-sans-Avoir (un nobil sărac, se pare), urmînd același itinerar, s-a întîlnit cu Petru Eremitul lîngă Constantinopol unde, la fel ca primul, a continuat să jefuiască suburbiile orașului. După ce i-a sfătuit să aștepte sosirea cruciaților cavaleri și în fața refuzului lor și a dezordinilor continui, împăratul Alexios Comnen i-a transportat pe celălalt mal al Bosforului. Aici, 25 000 de pelerini-cruciați (între care, nici 500 de cavaleri) au pornit să ia cu asalt Niceea, fiind însă masacrați de turci. Cei 3 000 de supraviețuitori au fost salvați de flota bizantină și aduși la Constantinopol.

Mulțimi asemănătoare ca indisciplină și compoziție au pornit, concomitent cu primele, din regiunile Germaniei. Gloata de 12 000 de oameni, condusă de Volkmar, ajungînd la Praga a masacrat populația evreiască a orașului, fiind la rîndul ei exterminată în Ungaria de locuitorii pe care încercau să-i jefuiască. O altă bandă de 15000 de oameni, sub conducerea lui Gottschalk, coborînd și jefuind în Ungaria, a fost de asemenea masacrată de trupele regelui. În fine, banda condusă de cavalerul-brigand Emich von Leisingen și-a inaugurat „cruciada" prădînd și ucigînd în masă populația evreiască din orașele renane (Mainz, Köln, Trier, Speyer, Worms), — pentru ca pe teritoriul Ungariei să fie exterminată și banda lui Emich.

Aceste mișcări anarhice de mase populare dezorganizate, impropriu numite uneori „cruciada săracilor", născute sub influența unei primejdioase agitații dema-

[5] Prin aceasta, Urban II înțelegea să rezerve papalității conducerea cruciadelor și, ca atare, teritoriile care urmau să fie cucerite să intre în patrimoniul său.

gogice religioase, care prin acțiuni reprobabile au compromis însăși ideea de cruciadă și care au terminat într-un mod atît de lamentabil, nu au nimic comun cu expedițiile feudalilor care au urmat, bine organizate și metodic conduse. Dar mase eterogene de necombatanți, formate din pelerini, săraci, țărani, mici negustori, clerici și călugări, au însoțit trupele cruciaților, creîndu-le dificultăți și probleme, dar fiindu-le de ajutor chiar și în anumite operațiuni militare. Mai ales însă aceste mase populare impulsionau, sau chiar îi sileau pe cavaleri să-și urmărească obiectivul stabilit, cînd feudalii își iroseau timpul și forțele în ambiții, rivalități și interese personale.

PRIMA CRUCIADĂ

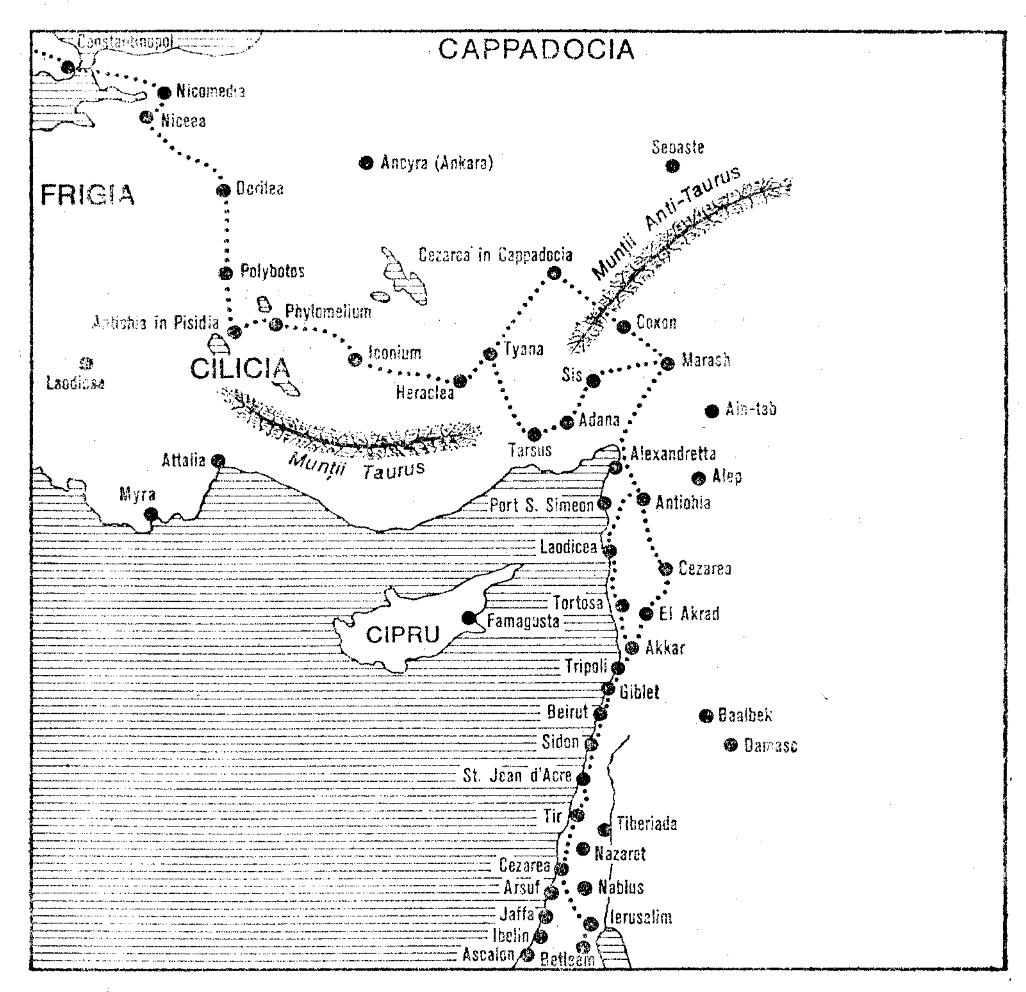
Răspunzînd la apelul papei Urban II s-au format patru armate feudale, bine organizate și echipate, conduse de conți și duci de mare prestigiu. (Nici una nu avea în frunte un rege — căci la data cînd papa predicase cruciada, atît împăratul Germaniei Heinrich IV, cît și Filip I al Franței și Wilhelm II al Angliei erau excomunicați de Biserică).

Armata lotharingiană, recrutată în Lorena, Brabant și regiunea renană, era condusă de ducele Godefroy de Bouillon (însoțit de fratele său Baudoin de Boulogne, viitorul cel dintîi rege al Ierusalimului). A doua, sub conducerea ducelui Normandiei, Robert Courteheuse (fiul lui Wilhelm Cuceritorul) însuma contingente din nordul Franței. A treia, formată din cavaleri provensali care mai luptaseră și în Spania contra musulmanilor, era condusă de Raymond de Saint-Gilles, conte de Toulouse. Iar a patra armată, o formau cavaleri normanzi din sudul Italiei (care invadaseră deja de două ori Imperiul bizantin), în fruntea cărora se afla contele Bohemond de Taranto, fiul faimosului Robert Guiscard, avînd alături pe nepotul său Tancred.

Toate aceste armate, pornind în toamna anului 1096, s-au întîlnit în primăvara 1097 la Constantinopol, după ce urmaseră itinerarii deosebite (normanzilor le-au oferit Genova și Pisa navele pentru traversarea Adriaticei) și după ce armatele lui Saint-Gilles și cea a lui Godefroy au avut ciocniri cu armata bizantină. Împăratul Alexios Comnen — care, neavînd încredere în baronii occidentali, se temea de un atac al acestora contra orașului — înțelegea să-i trateze ca pe mercenari: fără a fi dispus să le dea ajutor militar, decît daruri, titluri, alimente și soldă trupei, și cerîndu-le în schimb jurămîntul de fidelitate cuvenit unui suzeran. Cruciații urmau să-i cedeze toate ținuturile, orașele și cetățile pe care le vor cuceri de la turci, și să le dețină doar sub forma de feude imperiale, întrucît aparținuseră înainte Imperiului. (Cu alte cuvinte, întreaga Anatolia, Siria de Nord, orașele Edessa, Antiohia, probabil și Tripoli și Ierusalim). Conducătorii cruciați — cu excepția contelui de Toulouse și a lui Tancred — au depus jurămîntul vasalic și au fost transportați de flota bizantină în Asia Mică.

Primul oraș asediat și cucerit, Niceea, a fost predat în mod leal armatei bizantine de către cruciați. Traversînd spre sud Anatolia, parcurgînd 800 km, înaintînd în condiții foarte grele, prin stepă, deșert, ținuturi devastate de incendii și cu fîntînile otrăvite de turcii în retragere, suferind de foame, sete, căldură toridă, pierzînd cei mai mulți cai și cavalerii continuînd marșul pe jos, cruciații au cucerit bazele militare fortificate de turci în ținuturile Munților Taurus, continuînd drumul spre Antiohia. Un prim conflict cu bizantinii s-a ivit cînd Baudoin de Boulogne, deviind de la direcția stabilită, a cucerit Edessa, creînd aici un stat propriu, inde-

pendent, un comitat care a durat o jumătate de secol (1098—1144). Antiohia a fost cucerită după un asediu lung de 8 luni (1098). Bohemond, care se dovedise cel mai viteaz şi mai abil, dar şi cel mai egoist şi mai interesat dintre cruciaţi, a ţinut oraşul ca domeniul său personal, fără a continua drumul spre Ierusalim. Principatul normand al Antiohiei a durat 70 de ani (1098—1268).

Itinerarul primei cruciade, de la Constantinopol pînă la Ierusalim

Diversiunea lui Baudoin şi Bohemond, care după ce şi-au cucerit respectivele state personale, uitînd jurămîntul de vasalitate, nu se mai gîndeau la eliberarea Sf. Mormînt, a provocat nu numai ruptura cu Imperiul bizantin, ci şi o înăsprire a raporturilor dintre conducătorii cruciaţi, trezindu-le, prin exemplele date, ambiţii de cucerire. Dacă n-ar fi intervenit puterea de convingere a legatului papal şi presiunea exercitată de masele populare, obiectivul principal al cruciaţilor ar fi fost uitat şi totul ar fi degenerat în crearea a zeci sau sute de domenii feudale individuale.

După nenumărate mici expediţii locale, raiduri de pradă, jafuri, distrugeri, incendii şi masacrarea populaţiei mai multor oraşe, armatele cruciade, urmînd

drumul de coastă au continuat marşul spre Palestina. Printre oraşele cucerite (Cezarea, Tortosa, Sidon, Tir), alte oraşe — Tripoli, Beirut, — le-au furnizat alimente, cai şi bani. Ajunşi sub zidurile Ierusalimului, înainte ca musulmanii fatimizi (care stăpîneau Ierusalimul) să trimită o puternică armată de apărare, cruciaţii, după un asediu de o lună, au luat cu asalt oraşul (15 iulie 1099). Populaţia care s-a predat a fost cruţată, restul masacrată, evreii adunaţi într-o sinagogă au fost arşi de vii. Au urmat şapte zile de jafuri şi orori[6].

Cavaler în echipament de cruciat. După un manuscris din sec. XIII. — British Museum,

Cu două săptămîni înainte, Urban II murise, fără să fi aflat de cucerirea Sf. Mormînt.

După o săptămînă, baronii s-au reunit să-l aleagă pe cel care urma să devină regele Ierusalimului. A fost ales Godefroy de Bouillon — care însă n-a vrut să accepte decît titlul de protector al Sf. Mormînt. Domnia lui a durat un an (pînă la moartea sa), timp în care a respins un violent contraatac al musulmanilor din Egipt (fatimizi) şi a extins frontierele regatului spre est, creînd principatul Galileei.

Ceilalţi comandanţi, considerîndu-şi misiunea terminată, au continuat să acţioneze fiecare pe cont propriu. Raymond de Toulouse şi-a consolidat comitatul Tripoli (şi a devenit aliat bun al Bizanţului, rămînînd chiar la Constantinopol). Bohemond a intrat în conflict cu împăratul bizantin, şi-a mărit teritoriul principatului Antiohiei; dar într-o luptă cu turcii a fost capturat şi a rămas prizonier 16 ani, timp în care principatul a fost organizat de nepotul său Tancred. La cinci luni după moartea lui Godefroy, a fost încoronat ca cel dintîi rege al Ierusalimului (în 1100)

[6] Marele istoric al cruciadei întîia, Guillaume arhiepiscop de Tir (cca 1130 — cca 1183). martor ocular al cuceririi Ierusalimului, relatează: „Cruciaţii străbăteau străzile, cu spada sau pumnalul în mînă, omorînd orice locuitor pe care-l întîlneau, fără să cruţe nici femeile, nici copiii. Spectacolul unui asemenea număr de cadavre era insuportabil; dar masacratorii erau şi mai hidoşi la înfăţişare decît victimele lor: din tălpi pînă în creştet erau acoperiţi de sînge. În incinta însăşi a templului erau peste 10 000 de cadavre; cifră la care trebuiau adăugate cadavrele care zăceau pe străzile oraşului". Şi istoricul continuă: „Apoi, după ce au asigurat paza oraşului, baronii s-au despărţit şi s-au dus la locuinţele lor. S-au spălat şi şi-au pus veşminte curate. Apoi au pornit, desculţi, într-un concert de plînsete şi de gemete, prin toate locurile oraşului pe care le străbătuse Hristos, sărutînd urmele tălpilor lui..."

fratele său Baudoin, acesta lăsînd ducatul Edessa cumnatului său Baudoin II de Bourg. Baudoin I, excelent soldat și om politic, și-a organizat regatul într-un stat puternic care a polarizat în jurul său statele cruciaților, constituind un ansamblu de state-tampon între musulmanii din Egipt și cei din Asia Mică.

Vestea eliberării Sf. Mormînt a declanșat, în Occident, entuziasmul religios al maselor și dorința de glorie și de cuceriri a feudalilor. Patru expediții militare organizate pentru a-i sprijini pe cruciați au ajuns în Asia Mică în 1101, — unde au fost însă nimicite de trupele sultanului din Niceea, în timp ce traversau Anatolia.

ORGANIZAREA STATELOR CRUCIAȚILOR

Statele fondate de cruciați în Orient își mobilizau, echipau și întrețineau fiecare armata sa, formată în primul rînd din cavaleri: comitatul Tripoli cu 300 cavaleri, principatul Antiohiei cu 500, regatul Ierusalimului cu 600. Pe lîngă cavaleri erau sergenții, dotați cu un echipament mai ușor: aproximativ 2 000 în ducatul Tripoli, ceva mai mult de 5 000 în regatul Ierusalimului și cam tot atîția în principatul Antiohiei. Acestei armate de 1 400 de cavaleri[7] și aproximativ 12 000 de sergenți i se adăugau trupele de mercenari indigeni, arcași călări sau pedestrași. De asemenea, orașele puneau la dispoziție combatanți pedestrași.

În schimbul feudului pe care îl primeau (căci în statele latine din Orient nu existau *alodii*, proprietăți funciare libere de servituți), cavalerii și o parte din sergenți datorau serviciu militar în condiții incomparabil mai grele decît în Occident: de la vîrsta de 15 pînă la 60 de ani, ori de cîte ori erau chemați de seniorul lor, și pe o durată de timp nelimitată. Pe lîngă feude funciare, mai existau — odată cu dezvoltarea economiei monetare — și feude în rentă. Serviciul militar în schimbul feudului era efectiv: în caz de succesiune, moștenitorul trebuia să asigure imediat acest serviciu, personal sau trimițînd un înlocuitor. Și — un alt lucru necunoscut în Occident: seniorul era cel care asigura vasalului calul de luptă, ori de cîte ori calul era pierdut în război. — Un mare număr de sergenți erau remunerați direct de persoanele sau de comunitățile obligate să presteze, prin compensație, serviciul militar: prelații, comunitățile religioase, sau locuitorii înstăriți ai orașelor[8].

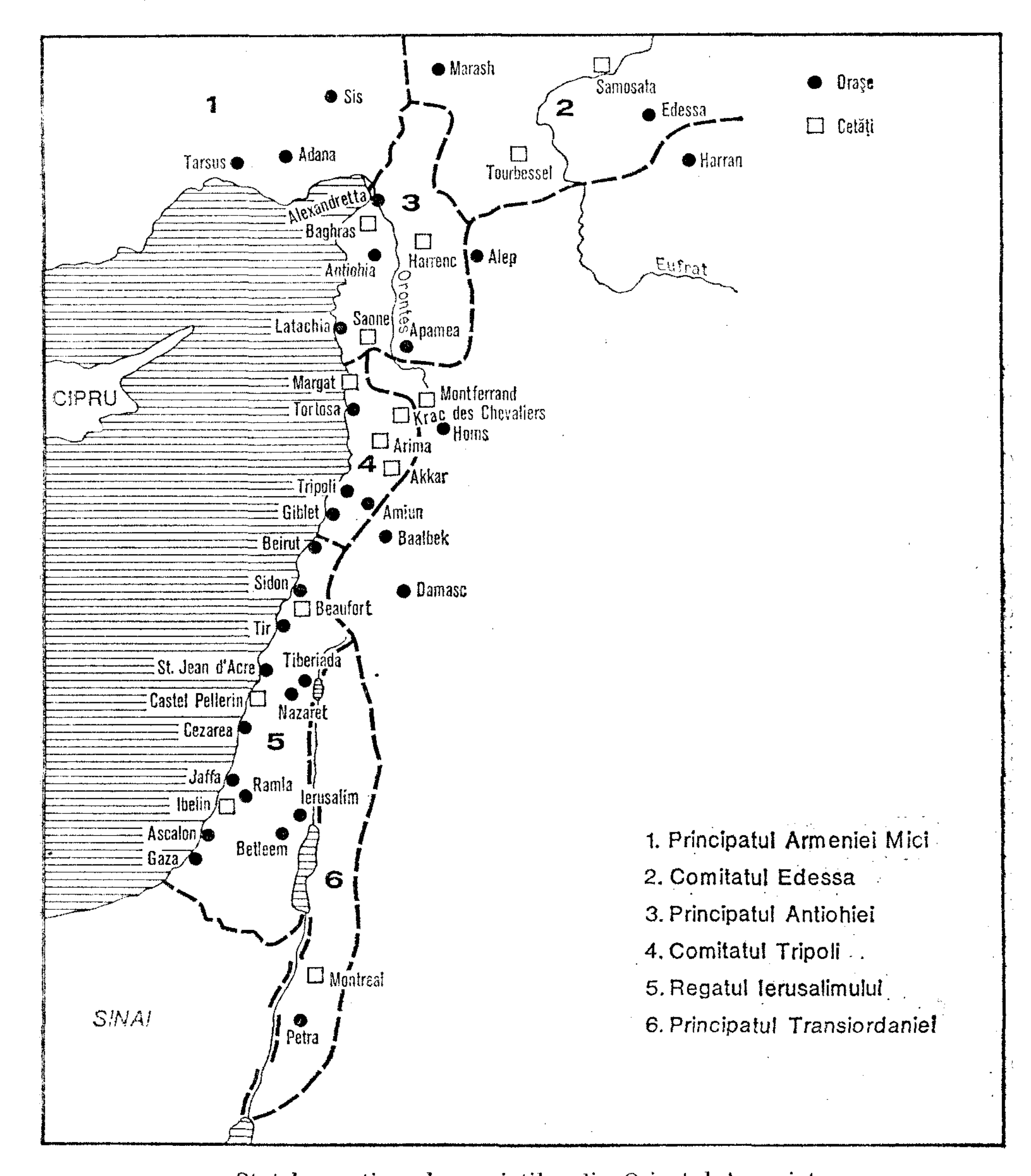
În orașele și teritoriile cucerite, seniorii occidentali păstraseră legile și obiceiurile populației băștinașe, administrația, poliția, justiția și religia indigenilor. Se mulțumeau să încaseze taxele și impozitele cuvenite, precum și să perceapă obișnuitele drepturi feudale. Regele și marii seniori mai încasau și numeroase taxe asupra circulației mărfurilor. Toate aceste venituri asigurau subzistența statelor din Orient și fără ajutorul țărilor de origine ale cruciaților. Cu toate acestea, războaiele aproape continui și construcția sau întreținerea, refacerea marilor fortărețe, comportau cheltuieli mari, care n-ar fi putut fi acoperite fără ajutoarele primite din Occident prin intermediul Bisericii, al pelerinilor și al unor consistente și numeroase donații.

Ca organizare politică, aceste state nu cunoșteau suveranitatea autocrată, caracteristică Orientului. De multe ori suveranul era ales de baronii săi, —chiar după ce regatul Ierusalimului admisese de la început principiul ereditar (fără să se poată

[7] Cifră considerabilă, dacă ne gîndim că la acea dată ducatul Normandiei — unul din statele cele mai bogate și mai populate din Occident — abia dacă putea mobiliza 600 de cavaleri.

[8] În orașele de veche și strălucită tradiție din statele cruciaților — în același timp centre economice, administrative și militare, puternic fortificate — occidentalii care veneau și se stabileau aici primeau o proprietate, mai mică sau mai mare, în schimbul omagiului prestat seniorului orașului, a obligativității serviciului militar și a unor anumite redevențe.

institui, totuși, o puternică dinastie ereditară). Suveranul era asistat de înalți demnitari, de tipul celor de la curtea carolingiană (conetabil, seneșal, etc.). Dar el era obligat ca, pentru toate hotărîrile importante pe care le lua, să se consulte nu numai cu acești înalți demnitari, ci cu toți vasalii săi, — precum și cu marii seniori din Occident aflați aici în trecere. Puterea sa de decizie era limitată și în materie de justi-

Statele creștine ale cruciaților din Orientul Apropiat

ție: curtea sa era cea care hotăra, dînd interpretările sale cutumelor (fie că era vorba de drept privat, public sau feudal), uneori chiar în defavoarea suveranului. Și orășenii își aveau curtea lor de justiție; așa după cum procesele comerciale, sau cele privind navigația, erau judecate de două curți de justiție speciale.

Statele cruciaţilor din Orient s-au putut menţine în felul acesta, timp de aproape două secole, fără ajutorul decisiv al Occidentului. Marea majoritate a populaţiei acestor state era formată, bineînţeles, din băştinaşi. O bună parte din contingentele furnizate cruciadelor era recrutată din creştinii de aici. Cheltuielile militare ale acestor expediţii erau suportate în cea mai mare măsură, cum spuneam, de aceste state; care, de altminteri, beneficiau şi de veniturile considerabile asigurate de oraşele lor cu vechi tradiţii de foarte activă viaţă comercială.

În aceste condiţii, interesant de menţionat este faptul că, deşi impozitele, taxele, corvezile, etc. erau grele, totuşi, datorită şi unei fiscalităţi corecte nu s-au semnalat, printre băştinaşi, acte de revoltă sau de trădare împotriva statelor cruciaţilor. „În schimb, slăbiciunea instituţiilor politice importate aici din Occident, spiritul de independenţă al vasalilor, repartiţia inegală a bogăţiilor, crizele imprevizibile de succesiune la tron, au putut fi o cauză suplimentară de fragilitate pentru aceste state, în afara oricărei presiuni exterioare sau a unei reduceri a ajutorului occidental" (R. Delort).

O CRUCIADĂ EŞUATĂ ŞI O CRUCIADĂ A REGILOR

Ocuparea ducatului Edessa de către emirul din Mossul (1144) a provocat o profundă emoţie în Occident. La predicile lui Bernard de Clairvaux pentru mobilizarea unei noi cruciade au răspuns împăratul german Conrad III şi regele Franţei Ludovic VII. Ceea ce distingea această a doua cruciadă din 1147 de cea din 1095 era faptul că n-a luat forma unei migraţii internaţionale şi, într-un fel, neomogenă, ci punea în mişcare două armate naţionale regulate, comandate de doi dintre cei mai puternici suverani din Occident.

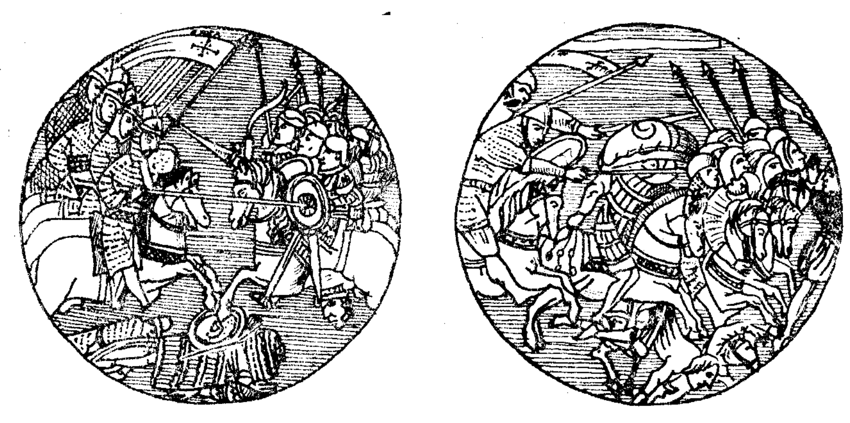
În vara anului 1147, armata cruciaţilor germani (în rîndul cărora se afla şi tînărul Frederic de Suabia, viitorul împărat Barbarossa) şi cea condusă de regele Franţei[9] ajung la Constantinopol (pe care baronii francezi doreau enorm de mult să-l cucerească). Animozitatea dintre cruciaţii francezi şi cei germani era permanentă. Fiecare dintre cele două armate număra aproximativ 70 000 de oameni (printre care, ca de obicei, mulţi pelerini). Împăratul bizantin s-a grăbit să le treacă peste Bosfor. Lipsa de alimente le-a adus, în repetate rînduri, în conflict cu bizantinii.

Armata lui Conrad a fost măcelărită de turci în lupta de la Dorilea; nouă zecimi din cruciaţi au fost ucişi sau luaţi prizonieri. Umilit şi descurajat, Conrad ajunge la Niceea, unde îl întîlneşte pe Ludovic. Dar şi armata acestuia din urmă, decimată de foamete şi de atacurile musulmane (cu complicitatea bizantinilor) a fost masacrată în 1148. Cei doi suverani, neînsoţiţi de armate, au ajuns la Ierusalim. Învins şi bolnav, Conrad s-a întors în Germania. Regina Franţei, împreună cu majoritatea cavalerilor francezi, s-a înapoiat în Franţa; în timp ce Ludovic a mai rămas 6 luni în Palestina, să viziteze locurile sfinte... — Cu aceasta s-a încheiat cruciada a doua, ale căror eşecuri s-au datorat în mare măsură bizantinilor.

Cele patru decenii care au urmat au fost o perioadă în care negustorii genovezi, pisani şi veneţieni îşi disputau pretenţiile şi interesele în porturile apărate de cruciaţi; în care regatul Ierusalimului era pradă unor disensiuni interne pentru tron şi a unor atacuri militare dinafară.

[9] Ludovic VII era însoţit de regină, Aliénor de Aquitania, cu întreaga sa curte de paji şi trubaduri; la fel şi conţii de Flandra şi de Toulouse, cu soţiile lor: motiv de ironii şi amuzament pentru bizantini!

În acest timp, în lumea musulmană tendinţele spre unitatea de acţiune fac progrese. Noul sultan al Egiptului, generalul kurd Salah ad-Din (Saladin) ocupase Damascul, extinzîndu-şi autoritatea asupra teritoriilor musulmane ale Siriei. În marea bătălie din Hittin, lingă lacul Tiberiadei (4 iulie 1187), întreaga cavalerime a cruciaţilor a fost masacrată sau capturată; au căzut prizonieri şi Guy de Lusignac, regele Ierusalimului, şi Renaud de Châtillon, fostul prinţ al Antiohiei şi (după

Două fragmente de vitralii ale bisericii abaţiei din Saint-Denis, reprezentînd scene de luptă dintre cruciaţi şi musulmani. Sec. XII

16 ani de captivitate), senior al teritoriului actualei Transiordanii. La 27 septembrie 1187, după un scurt asediu, Ierusalimul a capitulat[10].

Vestea cuceririi de către musulmani a Ierusalimului l-a determinat pe papa Clement III să lanseze noi apeluri la cruciadă; apeluri la care vor răspunde Frederic Barbarossa, împăratul Germaniei, şi regii Franţei şi Angliei (în război între ei, în acel moment).

Primul care porni, în mai 1189, cu o armată — inclusiv necombatanţii — de aproximativ 100 000 de oameni (dintre care, cel puţin 20 000 cavaleri) a fost Frederic I Barbarossa. Avea 67 de ani. Împăratul bizantin Isac II Anghelos, comportîndu-se ca un inamic al cruciaţilor, preferînd Islamul, catolicismului roman, încheie o alianţă cu Saladin pentru a le opune rezistenţă[11]. În faţa unei ostilităţi atît de evidente, Frederic, indignat, atacă şi jefuieşte oraşele bizantine Philipopolis şi Andrinopolis; după care, armata sa trece în Asia Mică. Prezenţa unei armate disciplinate şi atît de numeroase (cu un efectiv de peste 40 000 de combatanţi), condusă de cel mai puternic suveran al Europei, provoacă panică. Rînd pe rînd, cetăţile musulmane se predară sau fură evacuate — şi împăratul ordonă să fie dărîmate.

Salvarea Islamului veni cu totul pe neaşteptate: la 10 iunie 1190, Frederic se îneca la trecerea unui mic rîu. Fără să fi suferit nici o înfrîngere, armata sa se demoraliză şi — caz ciudat de psihologie colectivă — se dezorganiză complet, dispersîndu-se. „Aceşti germani, odinioară atît de temuţi, căzuseră atît de jos încît se lăsau

[10] Spre deosebire de oribilul carnaj care a urmat cuceririi Ierusalimului de către cruciaţi în urmă cu 88 de ani, oraşul a fost ocupat fără a da loc la masacre. La fel ca după victoria de la Hittin sau în diferite alte ocazii, şi de astă dată Saladin „şi-a respectat angajamentul cu o loialitate, un sentiment de umanitate şi o frumoasă ţinută cavalerească ce au umplut de admiraţie pe cronicarii latini" (R. Grousset).

[11] Sultanul angajîndu-se să cedeze grecilor, nu cruciaţilor, locurile sfinte din Ierusalim (Sf. Mormînt şi alte sanctuare); ceea ce ar fi însemnat — ambiţia bizantinilor! — triumful Bisericii şi ritului grec asupra celor latine.

prinşi şi vînduţi pe un preţ mic în tîrgurile de sclavi" — scrie un cronicar arab. Cîţiva dintre feudalii germani se reîntoarseră în Europa; ceilalţi îl urmară pe Frederic (fiul lui Barbarossa), în aşteptarea cruciaţilor francezi, alături de care vor participa la asediul oraşului Acra[12].

În aprilie 1191 porniră — fără prea mult entuziasm[13] — cu armatele lor şi regele Franţei Filip August, şi regele Angliei, Richard Inimă de Leu. În drum, răspunzînd unor acte de ostilitate ale împăratului bizantin, Richard ocupă insula Cipru, — o achiziţie foarte importantă pentru operaţiile cruciaţilor. Cu toate disensiunile care s-au ivit între cei doi regi, după lupte grele Acra — al cărei asediu dura de patru ani — a capitulat (12 iulie 1191). După cucerirea oraşului Acra, Filip August s-a reîntors în Franţa, lăsîndu-şi în Palestina armata de 10 000 de cavaleri, plus foarte mulţi pedestraşi.

Richard, rămas singur şef al cruciadei[14], deşi victorios în două războaie contra lui Saladin, nu poate ocupa Ierusalimul, obţinînd doar de la sultan ca pelerinii să poată vizita locurile sfinte. Recucereşte, metodic, cetăţile de pe litoralul palestinian, dar renunţă să asedieze Ierusalimul. Descurajată armata se disperseazǎ, iar Richard se reîntoarce în Occident (9 oct. 1192).

Cruciada a treia a eliberat Acra. A redat cruciaţilor aproape întreg litoralul vechiului regat al Ierusalimului, împiedicînd astfel căderea Siriei cruciaţilor şi stabilind o situaţie care va dura aproape un secol.

REPROBABILA CRUCIADĂ A PATRA

Expediţia condusă de cei trei suverani mai puternici ai Europei nu reuşise să elibereze Ierusalimul. Între timp, marele sultan Saladin murise (1193). Papa Inocenţiu III anunţă o cruciadă chiar în anul urcării sale pe tronul pontifical. Predicatorii săi au obţinut adeziunea unora dintre cei mai mari feudali flamanzi, italieni, francezi (aceştia din urmă constituind elementul preponderent). Papa încredinţă marchizului Bonifaciu de Monferrato conducerea expediţiei. Cu toţii erau de acord că, de astă dată, baza cea mai potrivită pentru a porni operaţiile militare avînd ca obiectiv Ierusalimul nu este Asia Mică, nici litoralul palestinian, ci nordul Egiptului.

Cruciaţii începură tratativele cu Veneţia pentru transportarea unei armate calculată la un efectiv de 4 500 de cavaleri, 9 000 de scutieri şi 20 000 de pedestraşi, cu hrana lor pe timp de un an. Înainte de îmbarcare (armata se adunase la Veneţia), cum suma stabilită nu putea fi achitată — căci o parte din cruciaţi se îmbarcaseră la Marseille — veneţienii n-au acceptat să-i transporte decît cu condiţia ca cruciaţii să cucerească mai întîi oraşul creştin Zara de pe coasta dalmaţiană, rivalul comer-

[12] Între timp, această fortăreaţă (precum şi cea din Tir) primise puternice întărituri din Occident: o escadră pisană de 52 nave, alte două escadre — genoveză şi veneţiană, pe lîngă flotele din nord, totalizînd 500 de corăbii şi aducînd 10 000 de cruciaţi frizoni, danezi, flamanzi, bretoni; apoi contingente de cavaleri francezi, italieni, germani, scandinavi: în total, peste 1 000 de cavaleri şi 20 000 de pedestraşi.

[13] „Această a treia cruciadă se va prezenta chiar de la început ca o întreprindere internaţională, în care nici unul nu era, în fond, direct interesat de succesul comun; în care fiecare îl supraveghea pe vecinul său, se gîndea la politica europeană şi nu acorda afacerilor Siriei decît o atenţie de convenienţă" (R. Grousset).

[14] Înzestrat cu calităţi militare incomparabile, Richard era în schimb total lipsit de spirit politic, capabil de acte total absurde şi de o barbarie oribilă: o dată (şi nu după un război) a pus să fie sugrumaţi, pur şi simplu demonstrativ, 3 000 de prizonieri musulmani.

cial al Veneției. O parte din cavaleri n-au acceptat acest tîrg, care sacrifica un oraș creștin! Inocențiu III, indignat de manevra infamă a unor negustori cupizi, i-a excomunicat. Cruciații au cucerit Zara.

Al doilea act de deviere a expediției cruciaților a urmat imediat: propunerea, susținută de venețieni, de a-l ajuta pe împăratul bizantin detronat Isac II să-și recapete tronul — în schimbul unei sume enorme oferite cruciaților, a unei armate de 18 000 de oameni și a restabilirii unirii Bisericii bizantine cu cea romană. Din nou papa dezaprobă asaltarea unui oraș creștin. Dar energicul, abilul, bătrînul doge Enrico Dandolo (avea 80 de ani) susține ideea: în loc de a-i transporta pe cruciați în Egipt — cu care venețienii întrețineau excelente relații comerciale — prefera să-și consolideze poziția amenințată de concurența comercială a Pisei și Genovei, obținînd un punct comercial de importanță decisivă cum era Constantinopolul. La 1 octombrie 1202, o flotă de 480 de corăbii venețiene ridică ancora. Primul care debarcă la Constantinopol fu dogele. Cruciații ajung în capitala Imperiului, Isac II este reîntronat, apoi peste 6 luni din nou detronat. Deci, cruciații nu mai pot obține ceea ce li se promisese. Încep asediul orașului — fără a ține seama de interdicția papei — și, la 12 aprilie 1204 Constantinopolul este luat cu asalt.

E adevărat că occidentalii plăteau acum bizantinilor o veche poliță: lunga serie de trădări, de perfide manevre diplomatice, de ostilități de toate felurile, manifestate (cu sau fără temei) împotriva apusenilor. Cucerirea Constantinopolului de către cruciați era — după expresia lui R. Grousset — o consecință logică a acestor acte din trecut. Dar aviditatea lipsită de orice scrupul a venețienilor, comportarea cruciaților după cucerire, jaful oribil care a urmat[15] — asemenea căruia Roma nu suferise nici de pe urma goților și vandalilor — rămîne una din paginile cele mai condamnabile ale istoriei și civilizației medievale.

Dar cucerirea Constantinopolului de către cruciați a fost și o eroare și o „crimă istorică" — cum s-a spus. Cruciada a patra, făcînd jocul musulmanilor, a distrus într-o măsură considerabilă forța politică a Imperiului bizantin.

Pe teritoriul Imperiului, cruciații rămași (majoritatea s-au întors în țările lor, încărcați de pradă) au creat mici și efemere state feudale: un regat al Thesalonicului, fondat de Bonifaciu de Monferrato; un ducat al Atenei (format din regiunile Attica și Beoția), trecut apoi în mîinile mercenarilor catalani; în Peloponez, un principat al Moreei, intrat mai tîrziu sub suzeranitatea casei de Anjou din Napoli, fără a mai vorbi de senioriile venețiene din Arhipelag. Atacat de bizantini, în 1261 acest artificial „Imperiu latin", lipsit de o bază etnică, istorică sau religioasă s-a prăbușit.

Marele beneficiar al cruciadei a patra a fost Veneția. Trei optimi din Constantinopol, un întreg cartier, insula Creta, insulele ioniene, o parte din Peloponez, din Eubea, din insulele Mării Egee, etc., au devenit posesiuni venețiene. Primul care i-a acuzat pe venețieni de deturnarea cruciadei a fost Inocențiu III. „Voi ați schimbat și ați făcut să se abată armata creștină de la drumul cel bun pe drumul cel rău" — le scrie papa într-o scrisoare. — „Fără Veneția, cruciada n-ar fi fost deviată; fără cruciadă, Veneția nu și-ar fi putut fonda imperiul său în Orient" (C. Morrisson).

Efectul final al cruciadei a patra — care a denaturat, în mod deschis, însăși ideea de cruciadă — a fost ruptura definitivă a unității creștine, marcînd totodată și motivul eșecului final al cruciadelor.

[15] Nouă zecimi din tezaurul bazilicei San Marco din Veneția, precum și cei patru cai de bronz aurit, provin din acest jaf.

ORDINELE MILITARE RELIGIOASE

În afara marilor expediții organizate, ale cruciadelor, în Siria și Palestina veneau în fiecare an grupuri mai mult sau mai puțin numeroase de cavaleri-pelerini occidentali, — fie pentru a îndeplini făgăduința de a face un pelerinaj, fie ca o penitență pentru a-și răscumpăra un păcat greu, fie pentru a găsi ocazia să se ilustreze într-o acțiune militară cu care să se poată apoi mîndri.

Dar, cu individualismul orgolios care îi caracteriza, cu prejudecățile și totala necunoaștere a Islamului, a situației politice și diplomatice, acești cavaleri-pelerini veneau pentru un scurt timp, și plecau fără să-i intereseze situația de ansamblu. Nu se putea conta nici pe aportul lor militar. Dealtfel, și cruciadele organizate includeau de obicei și un nucleu recrutat direct din statele latine din Orient; contingente care erau aproape tot timpul sub arme, angajate fiind într-un fel de cruciadă permanentă împotriva musulmanilor. Printre aceștia, cei care vor deveni mai numeroși, mai bine antrenați și mai disciplinați, proveneau direct din Occident: erau renumiții cavaleri ai ordinelor militare ale Ospitalierilor, Templierilor și Teutonilor.

Numai privită în lumina mentalității medievale, atît de complexe și de contradictorii, poate fi înțeleasă vocația războinică a acestor călugări pe jumătate cavaleri; vocație care, în fond, este la antipodul idealului creștin și monahal de pace, iubire și caritate. Supunîndu-se riguros unui triplu legămînt — de sărăcie, de castitate și de obediență, — acești cavaleri-călugări duceau o viață comunitară, perfect disciplinată, antrenîndu-se continuu și dînd dovadă de un exemplar spirit de abnegație și sacrificiu. Admirația imensă de care se bucurau le aducea mereu și donații mari de bunuri mobile și imobile; bine administrate, acestea au format bogăția uriașă de care vor dispune aceste ordine. Cu timpul, marile ordine — al Ospitalierilor, al Templierilor, al Teutonilor, — vor deveni adevărate state în state, ducînd o politică externă proprie, dictată adeseori de interesele lor financiare. Grație forței pe care le-o dădea disciplina lor de fier, grație secretului absolut al planurilor lor și a unei deosebite abilități de a-și investi veniturile în combinații bancare, aceste ordine au devenit mai puternice decît statul — de care se serveau ocazional, în scopurile și interesele lor particulare.

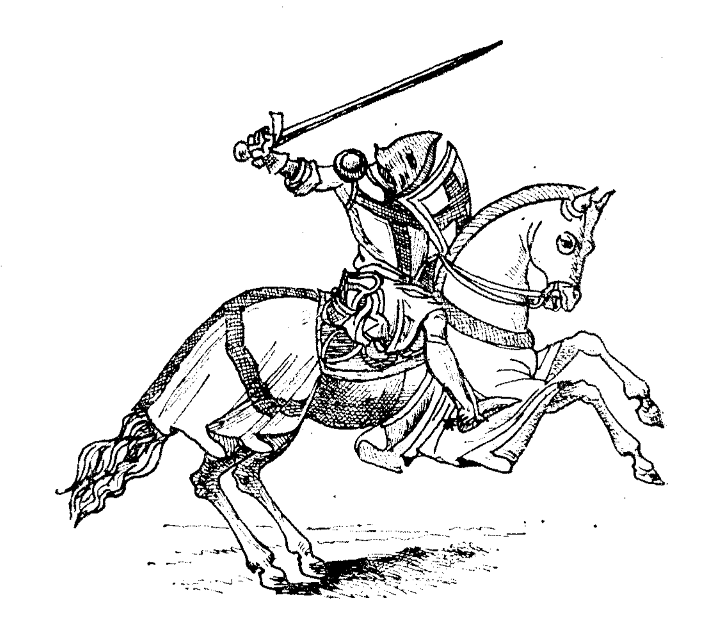
La origine, Ordinul Ospitalierilor n-a fost un ordin militar, ci un ordin de călugări care se dedicau asistenței călătorilor și pelerinilor, și îngrijirii bolnavilor[16]. La Ierusalim exista o instituție de caritate — han pentru găzduirea pelerinilor, și în același timp și spital — fondată de negustorii amalfitani încă din 1070. Cucerirea Ierusalimului a dus la transformarea călugărilor Ospitalieri în cea mai puternică forță militară din Palestina, datorită și bogățiilor imense pe care le dețineau, din donații, atît aici cît și în Occident. Începînd din 1137, Ordinul Ospitalierilor a luat parte, foarte activ, la luptele contra musulmanilor, construind și stăpînind cetăți foarte puternice (între care, și faimoasa *Krak des Chevaliers*).

După căderea Acrei, Ordinul Ospitalierilor s-a refugiat în Cipru. În 1310 au cucerit de la turci insula Rodos, pe care au guvernat-o pînă în 1552. Alungați de turci, s-au transferat în insula Malta, schimbîndu-și numele în Ordinul de Malta[17].

[16] Primul ordin călugăresc care primise acest nume fusese fondat la Siena, pe la mijlocul secolului al IX-lea.

[17] Ordinul cavalerilor de Malta a fost desființat în 1799. — Lupta contra musulmanilor din Spania a dus la formarea unor ordine religioase-militare asemănătoare: Ordinul de Calatrava (1158), Ordinul de Alcántara (1176), ș.a.

Ordinul Templierilor — emulii şi rivalii Ospitalierilor — a fost chiar de la începutul său (1118) creat ca un ordin călugăresc-militar, a cărui misiune era — iniţial — să-i escorteze pe pelerini de la Iaffa la Ierusalim şi să păzească şi să întreţină sursele de apă potabilă. Regele Ierusalimului i-a instalat într-o aripă a palatului regal, pe locul unde fusese Templul lui Solomon (de unde, numele de Templieri). Donaţiile au venit din toate părţile; ceea ce a permis ordinului să întreţină

Cavaler Templier, După un manuscris din sec. XIII. — Biblioteca Barberini, Roma

un corp de 500 de cavaleri — un număr considerabil pentru acel timp — şi să-şi construiască cetăţi tot atît de mari şi de redutabile ca cele ale Ospitalierilor. Spre deosebire de aceştia, Templierii nu întreţineau spitale, nu deschideau şcoli şi nu se arătau preocupaţi de ajutorarea săracilor.

Ordinul era organizat ierarhic în: cavaleri (care trebuiau să fie nobili), sergenţi — recrutaţi dintre burghezi, — scutieri şi clerici capelani. Le erau interzise posturile prelungite; dimpotrivă, li se prescria să se hrănească bine pentru a-şi putea menţine vigoarea fizică. Ordinul avea în frunte un mare maestru, asistat de ofiţerii ordinului; dar hotărîrile importante nu puteau fi luate decît de adunarea generală a cavalerilor. — Templierii au format şi în Orient avangarda armatelor creştine; în timp ce imensele lor bogăţii au făcut din ei bancherii regilor şi marilor feudali.

După căderea oraşului Acra şi evacuarea Siriei şi Palestinei de către cruciaţi, cînd formidabila lor forţă militară nu mai era utilă şi cînd marile lor sacrificii din timpul luptelor contra musulmanilor au fost uitate, Templierii au căzut victimă a cupidităţii şi invidiei puterii laice, care voia să pună mîna (ceea ce a şi făcut) pe uriaşele lor averi[18]; şi, în 1312, Ordinul Templierilor a fost desfiinţat.

[18] În acest scop, cavalerilor Templieri li s-au adus tot felul de acuze (printre care, şi aceea de a fi pactizat cu musulmanii); acuze, se pare, neîntemeiate (în afara unor dezordini şi abuzuri locale). Cum însă regele Franţei, Filip cel Frumos debitorul lor — voia să intre în posesia imenselor lor bogăţii, în 1307 marele maestru al Ordinului şi toţi Templierii din Franţa au fost arestaţi în numele Inchiziţiei; li s-a înscenat un mare proces; Conciliul din Vienne din 1311 i-a declarat nevinovaţi; totuşi, toate bunurile le-au fost confiscate, au fost supuşi unor torturi îngrozitoare, şi mulţi cavaleri — împreună cu marele maestru al Ordinului — au fost arşi pe rug. Emiţînd — sub presiunea regelui — bula de desfiinţare a Ordinului, papa Clement V a recunoscut totuşi că nu existau motive de condamnare canonică a Templierilor.

Ordinul Teutonic, fondat probabil în 1128 cu scopul de a-i ajuta pe pelerinii germani veniți în Palestina, a căpătat un caracter net militar în 1198, însumînd cavaleri (exclusiv de origine nobilă), capelani și călugări-servitori *(oblați)*. Importanța cavalerilor Teutoni în Orient nu era comparabilă cu cea a Templierilor sau Ospitalierilor; în schimb, activitatea lor războinică nu s-a limitat la zonele statelor cruciaților din Răsărit. Încă din 1211, mulți cavaleri Teutoni luptau în Ungaria; iar în 1226, în Prusia. După căderea Acrei (1291), Ordinul Teutonic s-a stabilit la Veneția; apoi — între 1211-1225 — în Transilvania și, definitiv, la Marienburg (1309) și Königsberg (1466)[19].

Din punct de vedere cultural, meritul Ordinului Teutonic este acela de a fi fost marele propagator al stilului gotic în arhitectura civilă și religioasă din regiunile Orientului latin.

Crearea Ordinului Templierilor și militarizarea ordinelor Ospitalierilor și Teutonilor, au dat regatului Ierusalimului ceea ce îi lipsea: o armată permanentă, redutabilă, perfect organizată, bine dotată și disciplinată, care a adus servicii extrem de importante statelor latine din Orient. Cu toate rivalitățile care le dezbinau, ceea ce aveau în comun aceste ordine era faptul că își recrutau cadrele de cavaleri numai din lumea nobililor, tinzînd în felul acesta a deveni o castă închisă. Cavalerii recrutați în țările Occidentului nu erau trimiși în Orient decît la cerere; astfel încît efectivele lor aici au putut fi și numeroase și constante. Combatanți excelenți, obișnuiți să lupte numai în grup, încadrați într-o ierarhie rigidă, membrii acestor ordine militare-călugărești, dispunînd de venituri uriașe, erau dotați cu un armament de cea mai bună calitate, puteau plăti sau echipa servitori și trupe numeroase, își construiseră cetăți inexpugnabile, perfect întreținute, iar în grajdurile lor aveau cei mai buni cai.

O „CRUCIADĂ A COPIILOR"?

Eșecul ultimelor trei cruciade a provocat o mare decepție în rîndurile maselor. Mulțimile erau convinse că regii și marii feudali și-au ratat înalta misiune irosindu-și forțele în ambiții și rivalități personale, căutînd onoruri și bogății; și că numai pietatea, puritatea și inocența săracilor vor putea elibera Ierusalimul.

În felul acesta, cronicile anului 1212 vorbesc despre o mare mișcare religioasă populară: din regiunea orașului Köln au pornit 20 000 de oameni săraci în cruciadă. Au străbătut Alpii, conduși de un țăran mistic vizionar; mulți au pierit de foame pe drum; unii au ajuns la Genova unde s-au dispersat, alții au ajuns la Marseille de unde voiau să-și continue pe mare drumul; alții au ajuns la Brindisi, unde însă episcopul le-a interzis să se îmbarce. Totuși, un grup a reușit să se îmbarce pe o corabie, dar pe drum au fost capturați de pirați și vînduți ca sclavi sarazinilor; cei care au rămas, s-au întors acasă, dezamăgiți. — În vara aceluiași an, în nordul Franței a avut loc o mișcare asemănătoare: 30 000 de pelerini, fanatizați de un cioban „făcător de minuni", s-au adunat la mănăstirea Saint-Denis de lîngă Paris, hotărîți să pornească în cruciadă. Regele Filip August, după ce i-a consultat pe teologii Sorbonei, i-a trimis la casele lor.

[19] Ordinul a fost secularizat în 1805, subzistînd în Austria, unde în 1871 a fost organizat ca ordin religios — pentru ambele sexe — de asistență spitalicească. Pînă în 1805, Ordinul Teutonic a dominat în Prusia Orientală, Estonia și Pomerania.

Acestea sînt faptele pe care le relatează cronicile pentru anul 1212: fără a menționa prezența copiilor, fără a vorbi despre o „cruciadă a copiilor“.

Particularitatea acestor atît de masive grupuri de pelerini-cruciați neînarmați (căci acești fanatici erau convinși că vor învinge doar cu armele virtuții, sărăciei, umilinței și credinței) consta și în faptul că nu porneau — cum procedau cavalerii — să ducă un „război sfînt“ predicat și condus de Biserică: motiv pentru care, de la început, autoritățile ecleziastice au și făcut totul ca să-i oprească. Era pentru prima dată că săracii porneau spre Țara Sfîntă fără a aștepta un apel pontifical, ci din inițiativă proprie; fără să însoțească o armată organizată și fără să se dedea — cum se întîmplase în 1095 și în 1096 — la acte de jaf sau de violență. De astă dată, zecile de mii de pelerini-cruciați porneau în spiritul renunțării și al sărăciei, al reîntoarcerii la pietatea creștinismului originar: o stare de spirit care, către anul 1200, gravita în jurul ideilor de reformă a Bisericii, preconizate și de un Pierre Valdo, și de un Francisc din Assisi[20].

Dar, o jumătate de secol mai tîrziu, alți cronicari[21], adunînd informații disparate din vechile cronici ale anului 1212 spre a le da o formă coerentă, vorbesc despre grupurile de mii de pelerini-copii, îmbarcați în porturile mediteraniene cu destinația Ierusalim, dar vînduți în tîrgurile de sclavi din Africa de Nord de armatorii care le-au pus la dispoziție corăbiile.

În varianta istoricului Runciman, „cruciada copiilor“ este relatată astfel: un tînăr cioban („an hysterical boy“), în fruntea a 30 000 de copii din nordul Franței — nici unul sub 12 ani — pe care îi fanatizaseră predicile lui, însoțiți și de tineri preoți și de pelerini vîrstnici, au ajuns la Marseille (după ce mulți muriseră pe drum), unde doi negustori i-au îmbarcat pe șapte corăbii. Despre acești „cruciați“, timp de 18 ani nici o veste. În același timp, din regiunea Rhinului au pornit, conduși de un oarecare Nicholas, alți 20 000 de tineri (printre ei fiind și mulți vagabonzi și prostituate); o parte, au fost îmbarcați la Pisa cu destinația Palestina — fără să se știe cum au terminat. Un alt grup, cu Nicholas în frunte, au ajuns la Roma, unde au fost primiți de papa Inocențiu III, care i-a trimis acasă; mulți au rămas prin satele din Italia. Tatăl lui Nicholas, acuzat de părinții copiilor că i-a încurajat în această aventură, a fost spînzurat. — Al doilea grup de copii din Germania au trecut Alpii traversînd Elveția, au ajuns la Ancona unde o parte au fost îmbarcați pentru Palestina. În 1230, un preot reîntors din Palestina povestea că el însoțise grupul îmbarcat la Marseille, că două corăbii au naufragiat în apropiere de Sardinia, că cei care s-au salvat au fost vînduți ca sclavi, iar cei doi negustori marseillezi au fost spînzurați. — Este evidentă și în această relatare confuzia de situații, cauzată de lipsa unor informații sigure, în schimb compensată de fantezie.

Astfel a apărut romanticul mit (care mai persistă încă, dar din ce în ce mai rar) al unei „cruciade a copiilor“. Un mit care se pare că a luat naștere (și a continuat să fie acreditat) dintr-o eroare de interpretare — după opinia unor recenți

[20] Doi armatori din Marseille i-au îmbarcat pe pelerinii-cruciați din 1212 în șapte corăbii spre a-i transporta în Siria; două corăbii au eșuat pe coastele Sardiniei, pelerinii au pierit. Ceilalți au fost vînduți de armatori ca sclavi *musulmanilor*. În 1229, *Frederic II* a *obținut* de la sultanul al-Kamil eliberarea cîtorva din pelerinii plecați în 1212; alți 700 au fost reținuți în serviciul guvernatorului Alexandriei (cf. A. Luchaire).

[21] Textul de referință este cronica lui Albéric, călugăr din mănăstirea Trois-Fontaines, scrisă către anul 1240. Dar pasajul referitor la „cruciada copiilor“, care nu pare a fi scris de mîna lui Albéric, a fost probabil adăugat cu ocazia revizuirii textului cronicii, efectuată la mănăstirea Neufmoûtier din Belgia, între anii 1260—1295; deci la o dată mult ulterioară evenimentelor relatate, în care timp putuse fi acceptată legenda unei cruciade „a copiilor“ (cf. P. Raedts).

istorici de autoritate — a termenului latin din cronici, *puer*[22]. Cu timpul, confuzia a fost acceptată și pentru că idealul de puritate și inocență afișat de mișcarea populară a pelerinilor-cruciați din 1212 a fost interpretat ca un atribut prin excelență al vîrstei copilăriei.

CRUCIADA ÎMPĂRATULUI EXCOMUNICAT

Lipsite de importanță, cruciadele organizate care au urmat n-au dus la cuceriri teritoriale. Pentru musulmani, micile state ale cruciaților din Orient și cetățile de pe litoralul palestinian nu reprezentau nici un pericol, nici o amenințare.

În schimb, construirea de către musulmani a unei puternice fortărețe pe Muntele Tabor — care domina cîmpia din fața orașului Acra, posesiune a cruciaților — a devenit un motiv pentru predicarea unei cruciade (a cincea, — 1217-1219), la care, sub conducerea regelui Ungariei, au participat cavaleri germani, italieni, englezi și spanioli. După un scurt asediu de o săptămînă a fortăreței de pe Tabor, cruciații au renunțat, reintorcîndu-se în Occident[23].

Eșecul lamentabil al acestei expediții[24] a provocat o mare decepție, nu numai în Occident, ci și în Orientul latin. Pentru conducerea unei noi cruciade, papa Honorius III nu mai putea conta acum decît pe împăratul german — încoronat în 1220 — și rege al Siciliei, Frederic al II-lea.

Acesta, la cererea lui Inocențiu III, jurase încă din 1215 că va pleca în cruciadă; dar pînă acum rezistase sistematic la toate presiunile papei, găsind mereu pretexte de amînare. Era clar că ideea unei cruciade nu-l ispitea. Nu avea deloc resentimente față de lumea islamică; dimpotrivă, avea mulți prieteni și secretari musulmani, fusese educat în mediul de civilizație al Siciliei islamice, avea o mare admirație pentru cultura arabă, era un bun și pasionat cunoscător al filosofiei, științelor și literaturii arabe, și întreținea o corespondență — pe teme de matematică — cu sultanul Egiptului, al-Kamil. Simpatiile sale de ordin intelectual pentru lumea musulmană erau dublate de simpatii personale, politice, și chiar religioase[25].

[22] În cronicile timpului, cuvîntul latin *pueri* (copii) nu indica un grup caracterizat de o vîrstă ci o categorie socială, compusă din toți aceia care se aflau într-o situație foarte modestă de dependență sau de servilitate (cf. Ph. Ariès). Sau, putea indica lucrătorii rurali salariați, — cum erau, de pildă, fiii excluși de la dreptul de moștenire (drept care era rezervat doar primului născut) și, ca atare, trebuind să-și găsească de lucru ca zilieri, paznici, ciobani, servitori, muncitori sezonieri, etc. (cf. G. Duby). „Toate izvoarele ne lasă să credem că participanții la așa-zisa cruciadă a copiilor, făceau parte din această nouă categorie socială", căreia „îi aparțineau aceste cele mai umile straturi ale societății rurale, victime ale unei revoluții socio-economice" (P. Raedts),

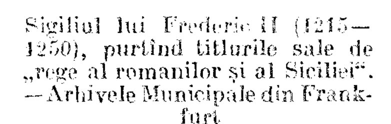
[23] Regele Ungariei a mai rămas un timp în Orient, dar pentru a-și căsători pe unul din fii cu o fiică a regelui Armeniei, Leon II.

[24] Seria de cruciade politice care au urmat au însemnat tot atîtea „cruciade deviate". Termenul de „cruciadă" va fi întrebuințat de Biserică pentru orice expediție contra „dușmanilor credinței", a „ereticilor", — cum a fost sîngeroasa „cruciadă" din 1207-1208, soldată cu oribila *masacrare a albigenzilor*; sau, chiar contra creștinilor care se arătau a fi adversari ai papalității.

Privilegiile de cruciadă (iertarea păcatelor, atribuirea de bunuri confiscate ereticilor, ș.a.) vor fi extinse și în beneficiul acestor expediții pur politice. În sec. XIII, papalitatea folosește cruciada ca o armă politică pentru a împiedica controlul imperial asupra Italiei de Sud și a Siciliei. Inocențiu IV cheamă pe italieni și germani la o „cruciadă" contra împăratului german. În 1254, apoi în 1263, „regatul Siciliei este oferit lui Carol de Anjou, căruia papalitatea îi promite toate privilegiile de cruciadă și sprijinul financiar al Bisericii" (C. Morrisson).

[25] „*Islamofilia sa nu era decît o formă a antipapismului său; un antipapism care nu reușea* să ascundă anticlericalismul său; un anticlericalism care friza anticreștinismul" — observă René Grousset. „Fiecare dintre elogiile pe care le aducea religiei lui Mahomed lua aspectul unei săgeți împotriva religiei creștine".

— Pentru tergiversările sale continui, Frederic II fusese excomunicat de noul papă Grigorie al IX-lea.
În cele din urmă, în vara anului 1228 — deci la 8 ani de la încoronarea sa ca împărat, deci după 8 ani de tărăgănări — Frederic pornește din portul Brindisi în cruciadă. Dar — cel mai puternic suveran creștin pe care îl avusese Occidentul de la Carol cel Mare încoace! — pornește în cruciadă cu numai 5 nave și un grup de abia 100 de cavaleri.

Sigiliul lui Frederic II (1215—1250), purtînd titlurile sale de „rege al romanilor și al Siciliei". — Arhivele Municipale din Frankfurt

După ce se opri în insula Cipru (unde, autoritar și în mod abuziv, își impune suzeranitatea asupra feudalilor francezi), debarcă la Acra. Aici, în loc să întreprindă acțiuni militare, Frederic continuă negocierile cu sultanul Egiptului al-Kamil, suveranul Palestinei. Ciudata cruciadă „diplomatică" a lui Frederic își încheie tratativele la 11 februarie 1229: regatului cruciaților i-au fost cedate orașele Ierusalim, Nazaret și Betleem, împreună cu cîteva teritorii din apropierea acestora. (Ierusalimul va fi recunoscut de către sultan și împărat ca oraș sfînt pentru ambele culte, musulman și creștin). O lună mai tîrziu, Frederic își face intrarea în Ierusalim. În biserica Sf. Mormînt, fără a-l solicita pe patriarh să-l încoroneze și fără nici o ceremonie religioasă, împăratul excomunicat de Biserică își pune *singur* pe cap coroana de rege al Ierusalimului. — Fără a scoate măcar spada din teacă, cruciații eliberaseră Sf. Mormînt: succesul magnific al paradoxalei cruciade a VI-a, condusă de un suveran excomunicat!

Ultimele două cruciade au însemnat din nou două eșecuri totale.
Cea organizată de regele Ludovic al IX-lea al Franței — mai tîrziu, canonizat de Biserica catolică, — numărînd 3 000 de cavaleri (inclusiv contingentele recrutate în Moreea, Cipru și Acra), a debarcat în Egipt și a ocupat apoi orașul Damietta (care, dealtfel, fusese evacuat înainte). Dar, hărțuită de trupele egiptene, epuizată de foamete și de boli, armata a capitulat. Cîteva mii de cruciați au căzut prizonieri; printre ei, însuși regele Ludovic IX. După ce a plătit un preț uriaș de răscumpărare și a fost eliberat, regele a mai rămas patru ani în Acra, ocupîndu-se de organizarea coloniei; după care, s-a reîntors în Franța.
În 1270, Ludovic IX organizează o nouă cruciadă — a VIII-a, plănuind să atace Egiptul dinspre vest. Dar, abia debarcat la Tunis și îmbolnăvindu-se, Ludovic decide — de acord cu regele Siciliei, Carol de Anjou, — ca expediția să renunțe și să se retragă (după ce a semnat cu musulmanii un tratat favorabil intereselor Siciliei).
Deceniul care a urmat a fost o perioadă de războaie civile între coloniile venețiene, genoveze și pisane din Orient; de rivalități dinastice pentru deținerea onori-

fică a coroanei Ierusalimului (căci orașul fusese recucerit pentru mai bine de șase secole de musulmanii turci în 1244); și, în fine, de pierderea una după alta a orașelor și cetăților creștinilor (Cezarea, Iaffa și Antiohia în 1268; Tripoli în 1289; Tir, Sidon, Beirut și Acra, în 1291). Singura bază a creștinilor în regiunea răsăriteană va rămîne pînă în 1571 — insula Cipru.

Căderea orașului Acra a însemnat sfîrșitul erei cruciadelor. În secolul al XIV-lea, cruciada nu va mai fi concepută ca un război dus pentru eliberarea creștinilor din Orient de sub musulmani, ci ca un război de apărare a creștinătății europene împotriva amenințării turcilor. Ultima cruciadă de acest fel se va termina cu înfrîngerea de la Varna, din 1444.

URMĂRILE ȘI IMPORTANȚA CRUCIADELOR

După două secole de la data primei cruciade și a instalării occidentalilor în statele nou create în Orient, se poate constata că nici unul din cele trei scopuri pe care și le propuseseră aceste expediții n-au fost atinse (cf. J. Le Goff).

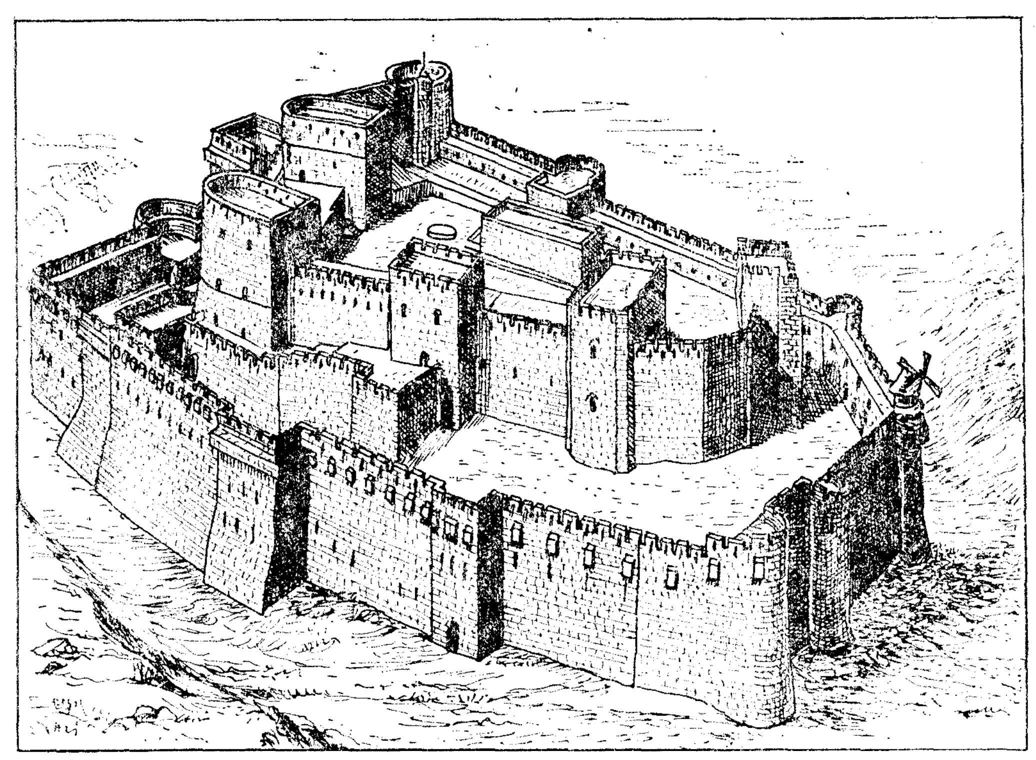
Cucerirea și stăpînirea Ierusalimului — primul scop al cruciaților — n-a durat nici un secol. (După care, pelerinajele creștinilor la locurile sfinte vor deveni mult mai grele ca înainte). În afară de aceasta, cruciadele — care afișau un scop atît de pios — au încurajat și au dat naștere la numeroase acte de banditism, de violențe, de masacrare a unei populații pașnice de evrei din Occident și de musulmani în Orient. În țările musulmane, agresiunea occidentalilor dusă sub lozinca „războiului sfînt", va provoca reacția vechiului spirit islamic de *djīhād* (război sfînt); iar în statele latine nou înființate, va duce în curînd la persecutarea de către cruciații catolici a populației locale de greci, sirieni și armeni, de religie ortodoxă.

Al doilea scop urmărit de cruciade era unirea tuturor creștinilor contra „necredincioșilor", a musulmanilor. În realitate, cele două secole ale cruciadelor au însemnat o perioadă de neîntrerupte rivalități, conflicte, animozități împinse pînă la odiu, între laici și ecleziastici, între cavaleri și masa disprețuită a celor săraci (care erau excluși de la împărțirea prăzii), între cruciații de diferite naționalități — între germani și francezi, între englezi și francezi, — precum și între cruciații occidentali nou veniți și cei care se stabiliseră deja aici.

Al treilea scop: ajutorarea — în mod direct sau indirect — de către cruciați a Imperiului bizantin, permanent atacat și amenințat de forțele musulmanilor. De fapt, fiecare din primele trei cruciade n-au făcut, prin comportarea lor, decît să reaprindă vechile ostilități dintre occidentali și bizantini, — terminînd prin cucerirea și jefuirea Constantinopolului, pentru care anul 1204 a însemnat preludiul fatalului 1453.

„Încă de la începutul cruciadelor, relațiile de stimă personală, de curtoazie cavalerească, adeseori de adevărată prietenie, cu o notă reală de toleranță religioasă de ambele părți, se stabiliseră între principii franci și emiri" (R. Grousset). La sfîrșitul secolului al XII-lea, Ibn Zubair, un musulman din Spania pornit în pelerinaj la Mecca, constată cu uimire conviețuirea pașnică dintre cele două comunități: „Creștinii îi pun pe musulmani, în teritoriul lor, să plătească o taxă aplicată cu cea mai desăvîrșită bună-credință. La rîndul lor, negustorii creștini plătesc, pe teritoriul musulman, taxe pentru mărfurile lor; înțelegerea dintre ei este perfectă, echitatea este respectată de toți în orice împrejurare".

Dar această bună conviețuire de două veacuri n-a dus și la schimburi culturale consistente. Cîteva zeci de cuvinte arabe intrate în vocabularul unor limbi europene (dar multe pe altă cale decît cea a cruciadelor), unele articole vestimentare adoptate și în țările latine, cunoașterea unor plante, legume, arbori orientali (adeseori însă tot prin Spania sau Sicilia arabă); cîteva obiceiuri și habitudini mentale, teme iconografice (în vitralii și miniaturi), amintiri repetate în cîntece de *gesta* și în romane

Vedere generală a puternicei fortărețe cunoscută sub numele de „Krak-ul Cavalerilor". Construită la începutul sec. XIII de cavalerii *Ordinului Ospitalierilor*, pe o înălțime care prezenta un mare avantaj strategic. Reconstituire

cavalerești, — toate acestea nu înseamnă prea mult. Pe de altă parte, monumentele de arhitectură religioasă și militară ridicate în Siria și Palestina impresionează, într-adevăr, prin monumentalitate, prin tehnica construcției și prin elementele incluse de stil romanic și gotic apusean. Dar, în general vorbind, civilizația rafinată a Orientului Apropiat nici nu prea avea multe de învățat de la occidentali, — și influențele Occidentului vor fi aproape nule.

Urmările cruciadelor asupra vieții occidentale au fost de semne diferite: și pozitive și negative. Iar aportul lor, nu arareori a fost exagerat de către istorici.

Feudalismul exportat în țările, în statele cruciaților din Orient a cunoscut aici momentul său de apogeu, realizînd într-un fel mai desăvîrșit decît în Occident idealul său feudal și cavaleresc. În schimb, expedițiile militare de proporții atît de mari ale cruciadelor au sărăcit enorm Occidentul de oameni și de bunuri. Cu toate cîștigurile sale materiale (taxe percepute pentru subvenționarea cruciadelor, bunuri care i-au fost încredințate sau dăruite, etc.), Biserica a pierdut mai mult decît a

cîștigat. Căci *rezultatele acestor expediții — inclusiv comportarea ulterioară* a ordinelor militare călugărești, transferate în Europa Centrală și Apuseană — au creat deziluzii profunde, stimulînd dezvoltarea mentalității laice și a unor atitudini profane, dacă nu chiar antiecleziastice. Sporind iremediabil discordiile religioase dintre Occidentul și Orientul creștin, exploatînd ideea de cruciadă în interesele sale politice și compromițînd-o prin devierea cruciadelor împotriva unor erezii (expediții cu rezultate profund reprobabile), Biserica a pierdut imens din prestigiul și din priza sa asupra maselor.

E adevărat că, sub raport economic, pentru lumea occidentală rezultatele au fost pozitive: în primul rînd, prin monopolizarea căilor comerciale din Marea Mediterană, în detrimentul bizantinilor, și prin intensificarea schimburilor cu Orientul. Ceea ce însă nu trebuie exagerat; căci nu Siria și Palestina erau punctele spre care porneau drumurile comerciale importante ale Occidentului; iar volumul mare de afaceri comerciale — cu Bizanțul, cu Alexandria, cu Tunisia, — se găseau pe alte căi decît cele deschise de cruciade: prin Sicilia și Spania, sau direct cu Egiptul și — ceva mai tîrziu — prin Marea Nordului și prin Marea Neagră cu Extremul Orient. Este adevărat că Veneția, Genova, Pisa, au realizat cu această ocazie profituri enorme; dar le-au realizat în primul rînd de pe urma cruciaților înșiși, cărora le-au pus la dispoziție — *cu cîștigul clar scontat — corăbii, hrană, împrumuturi* de bani.

Nici avantaje de ordin cultural n-au rezultat de pe urma expedițiilor cruciaților; căci știința și filosofia greco-arabă, precum și o mulțime de tehnici orientale în diverse domenii, ajunseseră să fie cunoscute europenilor în urma vechilor contacte — a unor contacte pașnice — cu Bizanțul și cu Spania musulmană.

În Occident, plecarea cavalerilor în cruciade — și deci orientarea instinctelor lor războinice într-o altă direcție — a adus țăranilor și orășenilor perioade de relativă pace și liniște; iar absența, în acest timp, a elementelor feudale turbulente a dat posibilitatea unor monarhi să se consolideze și să continue procesul de centralizare politică. Chiar și cu aceste urmări, însă, bilanțul cruciadelor este — esențialmente — aproape negativ[26].

[26] Nici tradițiile orale, nici cele literare n-au înregistrat impresii deosebite asupra evenimentului cruciadelor. Poeții din sec. XII nu s-au arătat prea sensibilizați de eveniment: doar două-trei cîntece în care iubita își plînge iubitul plecat în cruciadă. Un *sirventes* al trubadurului gascon Marcabru face aluzie la eșecul cruciadei din 1147. Iar celebrul trubadur provensal Guillaume IX, ducele Aquitaniei, se referă foarte rar la aventura sa, lipsită de glorie, de cruciat, — și numai pentru a deplînge nenorocirile cruciaților...

DREPTUL ŞI JUSTIŢIA

Prestigiul legii şi activitatea legislativă. ● Administrarea justiţiei. ● Alte probe judiciare: ordaliile. ● Duelul judiciar. ● — Vendeta, faida, războiul privat. ● Sistemul penal. ● Dreptul privat. Dreptul familiei. ● Condiţia femeii. ● Justiţia ecleziastică. ● Tribunalul Inchiziţiei.

PRESTIGIUL LEGII ȘI ACTIVITATEA LEGISLATIVĂ

Într-o societate ca cea medievală, bazată pe forță și pe ideea că „forța face dreptul", s-a resimțit — poate mai mult ca în alte epoci — exigența de justiție. Pentru imensa majoritate a oamenilor, era clar că forța, nu numai că nu coincidea cu dreptul, ci prea adeseori îl contrazicea și chiar îl elimina. Ceea ce caracteriza sub acest raport Evul Mediu era — în marea varietate, în confuzia, în nerespectarea normelor juridice stabilite — tocmai o atitudine de adevărată venerație a legii ca aspirație spre o justiție ideală.

Imaginea justiției, aproape o personificare a acestui ideal, o reprezenta suveranul. În mentalitatea și în tradiția poporului suveranul cel mai bun nu era suveranul cel mai viteaz și mai puternic, ci cel mai drept. Principala sa misiune era de a face dreptate. Era judecătorul suprem, spre care se îndreptau speranțele mulțimilor. Cel mai mare elogiu care i se putea face era cel de a tutela justiția — care putea garanta liniștea și bunăstarea poporului, respectînd legea și aplicînd-o. Înainte de a fi un legislator, suveranul era un păzitor al obiceiurilor transmise prin tradiție.

Baza dreptului la popoarele germanice o formau cutumele, obiceiurile locale transmise prin tradiție, care creiau o situație juridică menținută prin consimțămînt mutual. Dar cutuma era incertă, lipsită de rigoare, și de cele mai multe ori se referea la situații de detaliu, fără a se ridica la principii generale (R. Delort). Cutumele au fost adunate în culegeri scrise începînd din secolul al XIII-lea. Ele însă își găseau aplicarea conform principiului, nu al teritorialității, ci al „personalității legii". Potrivit acestui principiu — care și-a găsit aplicarea cea mai largă în Imperiul carolingian — fiecare om putea fi judecat numai după normele juridice, cutumiare, ale poporului căruia îi aparținea, iar nu după norme generale, valabile în mod uniform pe întreg teritoriul statului. Se creiau în felul acesta situații contradictorii și dificultăți enorme, întrucît fiecăreia din cele două părți în cauză, aparținînd unor popoare diferite, trebuia să i se aplice normele cutumiare ale poporului său. Cînd actul scris s-a substituit simplei declarații orale făcute în prezența martorilor, a devenit necesar să se știe în baza cărei legi se încheiase acel act. Trebuia deci să opteze pentru o lege sau alta, fără a se mai face o referire la normele cutumiare diferite ale părților în cauză.

Din acest labirint nu se putea ieși decît acceptînd principiile dreptului roman. — singurul sistem organic în care puteau fi încadrate toate cazurile ivite în viața de fiecare zi. Marea compilație *Corpus iuris* a lui Iustinian oferea argumente pentru toate cauzele care puteau apărea. Era, desigur, mai simplu și mai practic pentru majoritatea judecătorilor (care nu erau judecători de profesie, ci exercitau această funcție ocazional) să se adreseze obiceiurilor locale, decît să studieze — neavînd nici o pregătire în acest sens — dreptul roman. Totuși, din sec. XII acesta a fost

studiat cu seriozitate și competență[1], bucurîndu-se în curînd de o mare popularitate și difuziune[2].

Culegerile de cutume locale care apar în sec. XIII în toate țările sînt influențate (în Anglia, într-o măsură mai mică) de spiritul sistematic al dreptului roman. În teritoriul Imperiului carolingian sînt culese și publicate cutumele fiecăruia dintre popoarele germanice, începînd cu cele ale francilor salieni. După încoronarea lui

Un om de legi englez din sec. XIV. După un manuscris (din același secol) al celebrei opere a lui Chaucer, *Povestirile din Canterbury*

Carol cel Mare ca împărat, acesta emite — urmînd exemplul împăraților romani și al celor bizantini — dispozițiile sale juridice și administrative *(capitulare)*.

Astfel, în prima parte a Evului Mediu activitatea legislativă este prea puțin abundentă și originală[3]. Inovațiile pe care le aduce sînt mai ales în materie administrativă; la care se adaugă apoi și cîteva precizări în materie de drept penal. După 1200, cînd statul își adaugă la prerogativele sale — de a proteja și de a judeca — și pe acela de a guverna (deci de a legifera), în jurul tronului se adună și un corp de juriști.

ADMINISTRAREA JUSTIȚIEI

În epoca merovingiană nu exista proces penal decît în cazul cînd victima prezenta o plîngere. Statul nu intervenea decît pentru a împiedica o răzbunare și a deschide o acțiune în justiție care dădea loc la o compensație. „La aceasta, perioada carolingiană a instituit principiul — cunoscut și de romani — potrivit căruia judecătorul, chiar dacă nu i se prezintă o plîngere, poate sesiza din oficiu un delict, —

[1] Studiul dreptului roman a fost ilustrat — mai întîi la Bologna, spre sfîrșitul secolului al XI-lea, de marele jurist Irnerio; în secolul următor, de juriști ai marilor școli juridice din Orléans, Paris, Oxford și Montpellier.

[2] Nu fără a întîmpina însă o serioasă rezistență — cum observă R.S. Lopez — „peste tot unde o dinastie energică se străduia să impună propria sa lege în tot regatul. Filip August, de teamă că pătrunderea dreptului roman va alimenta pretenția la hegemonia universală a împăratului german, dușmanul său /.../, a interzis în 1219 să fie predat la Paris". În Anglia, reacția a fost și mai violentă: manuscrisele textelor de drept roman au fost confiscate, iar studiul dreptului roman a fost interzis în toate școlile. Cu toate aceste rezistențe, glosatorii *Codului lui Iustinian* au dat un nou impuls studiilor juridice.

[3] În Germania a fost compilată (între 1221—1224) o culegere de cutume intitulată *Sachsenspiegel* („Oglinda saxonilor"), în care tradițiile juridice germanice apar mult mai clar decît în Codul imperial al lui Frederic II, promulgat în Sicilia în aceiași ani, și care este impregnat de principii ale dreptului roman. „Spre sfîrșitul Evului Mediu dreptul roman cîștigase teren într-o măsură atît de mare încît a devenit, în mod practic, dreptul național al Germaniei" (R.S. Lopez).

în interesul societăţii. Judecătorul epocii carolingiene avea latitudinea să ancheteze, să instruiască şi să reprime. Era o procedură care ducea, nu la un joc de compensaţii (în bani sau în natură), ci la posibilitatea represiunii. O procedură care concorda cu ideea de ordine, cu ideea de justiţie în sens superior, şi cu o noţiune mai înaltă de organizare a puterilor publice (J.-Fr. Lemarignier).

Ceea ce caracteriza justiţia medievală era excesiva fracţionare a autorităţii judiciare; fapt care ducea la o permanentă incertitudine (părţile în cauză neştiind cui să se adreseze recurgeau adeseori la arbitri) şi dezordine, cauzată de coexistenţa unor principii juridice contradictorii derivate din tradiţii diverse. Fiecare senior ambiţiona să devină şi un judecător, din moment ce numai dreptul de a administra justiţia îi permitea în mod eficace să-şi stăpînească supuşii. În plus, administrarea justiţiei era şi un drept esenţialmente lucrativ, — căci în felul acesta seniorul putea percepe amenzi şi sume reprezentînd cheltuieli de judecată, precum şi să-şi asigure venituri considerabile provenite din confiscările pe care le decidea el ca judecător.

Dealtfel — remarcă în continuare istoricul francez Marc Bloch — la acea dată administrarea justiţiei nici nu era un lucru prea complicat. Mijloacele de probă judiciară erau rudimentare, recursul la martori era puţin frecvent (şi atunci, judecătorul se limita la înregistrarea afirmaţiilor lor, mai mult decît să le examineze), funcţia judecătorului se rezuma la primirea jurămîntului părţilor, la constatarea rezultatului ordaliei sau a duelului judiciar şi la pronunţarea sentinţei. Cauzele prezentate erau, ca materie, puţin variate. Contractele erau rare, dată fiind activitatea foarte redusă a comerţului. Cînd această activitate a devenit mai intensă, incapacitatea juridică a tribunalului seniorial a făcut ca negustorii să găsească singuri soluţia: la început, făcînd apel la arbitri, iar mai tîrziu, creîndu-şi jurisdicţii proprii.

Suveranul personifica, cum spuneam, ideea de justiţie. Dar el nu o putea administra singur şi personal. A trebuit să încredinţeze această prerogativă unor judecători; aceştia, de cele mai multe ori erau înşişi şefii militari de care depindea un teritoriu, — conţii, ducii, marchizii. Fiecare senior pe domeniile lui era obligat să judece cauzele curente, mai simple, pe care le prezentau supuşii săi. În cazul cînd el nu îşi îndeplinea această obligaţie, „contele şi trimisul regal să se stabilească în casa lui şi să fie întreţinuţi de senior pînă cînd acesta va ţine judecată" — prevedea un capitular dat de Carol cel Mare[4]. Ceea ce nu era deloc un lucru plăcut pentru senior: căci contele şi trimisul regal nu veneau singuri, ci cu o escortă numeroasă; or, toţi aceşti oameni (şi caii lor) trebuiau adăpostiţi şi hrăniţi!

Şedinţa de judecată *(placitum)* se ţinea într-o sală a castelului seniorial sau în faţa porţii castelului, în palatul episcopului, într-o clădire parohială (mai tîrziu, chiar în tinda bisericii), sau sub cerul liber[5]. *Placitum*, care se ţinea cu o anumită regularitate, în prezenţa mulţimii, precedat de o ceremonie religioasă, era un adevărat spectacol; cu această ocazie se ţinea şi un tîrg. Faptul că o mare mulţime de persoane urmărea desfăşurarea procesului şi asculta părţile expunîndu-şi cauza asigura şedinţei de judecată o mare publicitate; ceea ce îl obliga (eventual!) pe judecător să caute să arate că este obiectiv.

[4] Capitularele lui Carol cel Mare conţin şi alte precizări privind condiţiile în care seniorii trebuiau să administreze justiţia: „Conţii să asculte mai întîi cauzele minorilor aflaţi sub tutelă şi ale orfanilor"; „Judecătorii să cerceteze cauzele înainte de a fi mîncat şi băut"; „Judecătorii să judece cu dreptate potrivit legii scrise, iar nu după bunul lor plac"; „Conţii şi locţiitorii lor să cunoască legea, astfel încît să nu judece fără dreptate sau să schimbe legea", etc. — Tocmai dispoziţiile de acest fel arată că judecătorii nu erau totdeauna corecţi.

[5] În acest caz, trebuia „să se construiască un acoperiş, care să permită ţinerea judecăţii, fie vara fie iarna" — indică un capitular din 809 al lui Carol cel Mare.

Pînă în secolul al IX-lea, tribunalele eau compuse — ca la vechii germani — din oameni liberi aleși din regiune, asistați de cîțiva cunoscători ai legilor, ai cutumelor (bătrîni, oameni de vază, slujbași regali). Prezida reprezentantul regelui — contele sau locțiitorul său — care, după ce asculta părțile și martorul, pronunța sentința și asigura executarea ei. Începînd din sec. IX, acest complet de judecată format din oameni liberi tinde să dispară — și contele sau alt mare senior uzurpă

O scenă de judecată din sec. XV. După un manuscris din Muzeul Municipal din Nürnberg

această justiție publică, instaurînd justiția feudală, adică rezervîndu-și singur și exclusiv dreptul de judecată[6].

Importantă în procedura justiției medievale era proba martorilor, întărită prin jurămînt[7], —căruia mentalitatea medievală îi acorda, în orice împrejurare, o importanță și o valoare extraordinare. Cum însă în sec. X se răspîndise mult — mai ales în Italia — obiceiul de a jura fals, suveranii au reintrodus în procedura judiciară străvechile probe: ale ordaliei și duelului judiciar.

Întrucît în procedura medievală se dădea o deosebit de mare importanță mărturisirii imputatului (încît întregul proces penal părea a tinde spre acest scop), mij-

[6] În unele regiuni ale Imperiului, aceste tribunale cu un complet de judecată format din oameni liberi s-au mai menținut un timp; în Anglia, sînt menționate și în 1194. „Dar societatea cavalerească în special este cea care menține vechiul principiu germanic, al tribunalului neprofesional, compus din egali — *pairs*“ (R. Delort).

[7] Act *esențialmente religios (obișnuit și în societățile primitive)* de invocare a divinității ca martor sau garant în sprijinul unei afirmații făcute de cel ce jură, jurămîntul — totdeauna însoțit de gestul ridicării mîinii drepte — și-a găsit o largă aplicare ca probă judiciară începînd din Evul Mediu, sub influența creștinismului și a ideilor germanice — care acordau respectul maxim cuvîntului dat. Jurămîntul se depunea cu mîna pe altar (în epoca longobardă, pe lance), pe un text sacru sau pe relicve. Narațiunile hagiografice menționează nenumărate pedepse miraculoase suferite de sperjuri.

locul întrebuințat *in extremis* pentru a o obține era tortura. Chiar începînd din sec. XIII, uzul extoarcerii unei mărturisiri prin chinuri fizice a fost considerat aplicabil atît în cauzele civile cît și în cele penale. În curînd însă aplicarea lor a fost limitată la cauzele penale, și la cele mai grave — „în lipsa altor probe" *(in defectu probationum)*. În sec. XIII, papa Inocențiu III a autorizat instanțele civile să întrebuințeze tortura în scopul extirpării ereziilor; fapt care a incitat tribunalele laice să o folosească pînă și în cazul unor simple infracțiuni care ar fi comportat doar o amendă[8].

ALTE PROBE JUDICIARE: ORDALIILE

Probele cunoscute sub numele de „judecata lui Dumnezeu" sau „ordalii"[9] erau justificate de credința oarbă în intervenția divinității pentru a arăta culpabilitatea sau inocența celui învinuit, potrivit rezultatului încercării la care era supus, și deciziei divine ca acesta să fie pedepsit sau absolvit. Ca urmare a unor străvechi influențe germanice, practica ordaliilor s-a răspîndit sub forme diferite. Cazurile mai frecvente în care se apela la această probă erau furtul, asasinatul, vrăjitoria și adulterul. Ordaliile cele mai comune erau: proba focului, a apei reci și a ingurgitării (unor lichide, unor alimente, otrăvite, sfințite sau afurisite).

Prima categorie de ordalii — practicată nu numai în Occident, ci și de anticii greci, de bizantini și de arabii epocii preislamice — consta în traversarea de către acuzat, dezbrăcat, prin flăcări; sau pășirea pe jeratec, sau pe brăzdare de plug mult încălzite; în ținerea în mînă, un anumit timp, a unei bucăți de fier încins; sau în vărsarea de plumb topit în palme, ș.a. Varianta cea mai întrebuințată era proba focului sau a apei clocotite: imputatul își vîra mîna într-o căldare cu lichid clocotind, din fundul căreia trebuia să scoată un anumit obiect[10]. Dacă în urma uneia din aceste probe ale focului imputatul se alegea cu arsuri care, bandajate timp de trei zile, dispăreau, era declarat nevinovat. — O altă probă judiciară era cea a apei reci[11].

[8] Procedura torturii *(quaestiones per tormenta)* s-a transmis prin dreptul roman și popoarelor barbare — care pînă atunci n-o cunoscuseră. Doctrina prevedea și insista să nu se recurgă la tortură dacă mărturisirea putea fi obținută prin alte mijloace; cum însă aprecierea acestei posibilități rămânea la bunul plac al judecătorului, s-a ajuns la o gamă infinită de suplicii. Erau stabilite trei grade de tortură, în funcție de calitatea inculpatului (tortura mai atenuată: pentru nobili, doctori și minori) și de gravitatea delictului. Gradul torturii era stabilit printr-o sentință și se efectua în prezența judecătorului și a unui medic. Dacă în termen de 24 de ore de la tortură inculpatul își retrăgea mărturisirea făcută, era supus din nou torturii. De acest procedeu erau scutiți preoții, bătrînii și femeile gravide (sau cele care își alăptau încă copiii). Practica torturii prevăzută în mod legal (căci, ilegal și abuziv, a continuat în unele părți ale lumii și în secolul nostru) a durat cel puțin pînă la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, cînd Revoluția franceză a suprimat-o.

[9] În anglo-saxonă: *ordal;* în engleză *ordeal:* în germană: *Urtheil* — „judecată". Obicei foarte vechi, practicat și azi la unele populații primitive din Africa, Asia și Oceania. În *Ramayana*, Sita, soția prințului Rama, pentru a-și dovedi nevinovăția este supusă ordaliei focului.

[10] Practicată și de populații din Melanezia, Tibet, Mongolia, India; iar în Europa medievală, de celți, anglo-saxoni, slavi, scandinavi, frizoni, franci, longobarzi, ș.a. Această probă judiciară era prevăzută și de capitularele regilor franci.

[11] Atestată la populații primitive din Malaezia, Melanezia, Birmania; în Evul Mediu, la anglo-saxoni, slavi și — în mod frecvent — în Franța, Italia, Germania și Spania. În 829, Ludovic cel Pios a interzis această *ordalie — care însă în Franța a fost suprimată definitiv printr-un* decret regal numai în 1601. Înecarea vrăjitoarelor, fără a avea o valoare de probă judiciară, a continuat timp de secole forma acestei ordalii.

Cel învinovăţit era aruncat, cu braţele legate de picioare, într-o apă adîncă; era recunoscut ca inocent dacă apa îl ţinea la suprafaţă... — Frecventă la franci, frizoni şi anglo-saxoni era proba îngurgitării alimentelor în prealabil sfinţite — *judicium offae*. Dacă o anumită cantitate de pîine şi brînză nu putea fi înghiţită de acuzat, fără a bea apă sau alt lichid, aceasta dovedea vinovăţia lui. (Biserica a transformat această ordalie în „proba ostiei" — care, după înghiţire, atrăgea imediat o pedeapsă a divinităţii asupra învinuitului; în cazul că el ar fi minţit, ar fi jurat fals, era considerat într-adevăr vinovat).

Dintre celelalte ordalii (întîlnite la populaţii afro-australiene), în Occident era în uz şi „proba crucii", — o probă de astă dată de origine creştină, derivînd dintr-o penitenţă care li se impunea călugărilor: învinovăţitul trebuia să rămînă imobil, cu braţele întinse deasupra capului în formă de cruce, atîta timp cît dura recitarea unui număr de rugăciuni; cea mai mică mişcare pe care ar fi făcut-o era dovada culpabilităţii. (Această probă era des folosită în materie civilă, simultan la cei doi oponenţi: dovedea că are dreptate cel care rămînea mai mult timp nemişcat în această poziţie). „Proba crucii", autorizată de legile francilor, a rămas în uz pînă la sfîrşitul secolului al IX-lea. — În fine „proba sicriului" (practicată şi la unii primitivi australieni). Prin faţa cadavrului victimei erau puse să se perinde toate persoanele care puteau fi bănuite de crima respectivă; dacă la apropierea unuia din cei bănuiţi cadavrul părea că începe să mişte din buze, însemna că acea persoană era vinovatul. Această ordalie era practicată în Germania, Italia şi Franţa; iar în Spania, pînă în secolul al XVII-lea.

Textele medievale vorbesc adeseori de finalurile „pozitive" ale ordaliilor, dovedind nevinovăţia imputatului şi, deci, valabilitatea juridică a probei, justificarea ei deplină. Cu excepţia unor explicaţii posibile în anumite cazuri (sugestie mistică, fenomene de fachirism,— dacă nu pur şi simplu o falsificare a condiţiilor probei), faptele relatate rămîn, evident, improbabile. Credulitatea oamenilor Evului Mediu — şi cu atît mai mult în primele secole ale acestei perioade — n-avea limite. (Putea fi întîlnită nu numai la oamenii simpli, ci chiar la personalităţi de nivelul cultural al unui Grégoire de Tours!).

Ceea ce este însă surprinzător este poziţia Bisericii faţă de aceste *judicia Dei*. O serie de concilii s-au declarat în favoarea ordaliilor. Abia în secolul al IX-lea se va manifesta — dar şi atunci, în cazuri extrem de rare — o vagă tendinţă de opoziţie din partea lumii ecleziastice. Va trebui să aşteptăm pînă în secolul al XV-lea ca al IV-lea Conciliu din Lateran (1315) să intervină într-un mod explicit: dar şi atunci, fără să facă altceva decît... să interzică binecuvîntarea de către preot, înainte de a începe ordalia, a apei clocotite sau a fierului înroşit în foc; sau — nimic altceva decît să interzică oamenilor Bisericii să asiste la un duel judiciar... (cf.G. Barni, G. Fasoli).

DUELUL JUDICIAR

În afară de ordalii, o altă formă de „judecată a lui Dumnezeu" era duelul. Cunoscut încă din antichitate ca o formă simbolică a războiului (vezi *Iliada)*, duelul va apărea cu un substrat religios la popoarele germanice, care în Evul Mediu

îl vor transmite aproape tuturor popoarelor europene[12], ca o probă judiciară esenţială, întrucît se considera că rezultatul său exprimă voinţa divinităţii, judecata lui Dumnezeu. (Iar cu o semnificaţie diferită, se va menţine pînă în secolul nostru)[13].

Duelul judiciar se deosebea de ordalie prin faptul că: 1. era o probă judiciară bilaterală, obligîndu-l şi pe reclamant să caute să îşi dovedească acuza; 2. la procedura duelului se recurgea atît în cauzele penale cît şi în cele civile; în timp ce proba ordaliei era rezervată numai unei cauze penale; 3. în ordalie, riscul rămînea numai acuzatului; în duel risca şi acuzatorul; 4. în duel, părţile puteau fi reprezentate în foarte multe cazuri de apărători delegaţi, luptători plătiţi; în timp ce ordalia era o probă căreia i se supunea învinuitul direct şi personal.

În antichitate, cînd duelul era mai mult o formă simbolică a bărbăţiei, substratul său religios-juridic era destul de estompat. Cu totul altfel apare un asemenea substrat la vechile popoare germanice, transmiţîndu-se apoi, prin intermediul lor, întregului Ev Mediu: ca o probă judiciară esenţială, întrucît se considera că rezultatul său exprimă voinţa divinităţii, judecata lui Dumnezeu.

La germani duelul era prevăzut şi autorizat de legi ca probă judiciară. Astfel, la burgunzi avea o valoare de probă decisivă în toate cazurile în care una din părţi contesta validitatea jurămîntului depus de adversar. De asemenea, la bavarezi, alamani, longobarzi, francii ripuari, frizoni, etc. Diferenţa dintre prevederile diferite ale legislaţiei acestor popoare consta doar în *natura* cazurilor în care duelul era acceptat în justiţie: la burgunzi era admis în orice fel de controversă; la saxoni — numai în caz de revendicare a unei proprietăţi imobiliare; în *Edictul lui Rothari*, duelul era încuviinţat numai unei femei (reprezentată, evident, de un bărbat combatant) care fusese acuzată de către soţul ei de adulter.

Motivul pentru care justiţia medievală a admis această probă era îndoiala în valoarea unui jurămînt prestat. În privinţa aceasta, o lege burgundă din 503 era explicită: duelul era admis ca probă judiciară dat fiind abuzurile de afirmaţii false făcute sub jurămînt. Fără îndoială că — într-o oarecare măsură şi recurgîndu-se la un mod atît de primitiv — duelul a constituit o măsură utilă exercitării justiţiei. Dar şi valabilitatea lui a fost contestată; mai întîi de către oamenii Bisericii, apoi şi de către suverani. Regele Liutprand constata că de multe ori cel care ieşise învins din aceste probe era tocmai cel care avusese dreptate; ba, unii chiar se complăceau să dueleze, dintr-o pornire perversă de brutalitate.

Totuşi, această practică a continuat. Printre cei care au confirmat-o au fost Carol cel Mare şi Ludovic cel Pios. Biserica a condamnat-o în mod explicit în Conciliul din Valence (855). Cu toate acestea, mulţi episcopi şi abaţi au recurs la duelul judiciar (bineînţeles, prin combatanţi plătiţi) pentru a-şi revendica anumite drepturi

[12] În Anglia, este atestat încă din timpul debarcării normanzilor (1066), urmînd să fie interzis abia în 1819. În Scoţia este menţionat pentru prima dată în 1124, devenind frecvent în secolul următor. În Spania, duelul judiciar este oficial autorizat după invazia arabă; admis de ordonanţele regale din 1230 şi 1270 numai în cazuri speciale, ultimul duel a fost autorizat în 1522. În Suedia şi Norvegia a fost înlocuit, către anul 1000, cu ordaliile focului, abolite în 1247. În Rusia — unde este menţionat încă din sec. XII — este interzis spre sfîrşitul secolului al XV-lea în cazul cînd ambii beligeranţi nu erau de naţionalitate rusă; în sec. XVI, Ivan IV îl interzice în cazurile cînd putea fi înlocuit cu proba jurămîntului şi a martorilor; Codul lui Petru I, din 1710, îl suprimă. În Polonia, practica duelului judiciar, importată tîrziu din Germania, va fi abrogată în 1505. În Ungaria, în 1024 se recurgea deja la proba duelului; în 1486, Matei Corvin, o interzice în cazul cînd putea fi înlocuită cu declaraţiile martorilor. În Serbia şi Bulgaria duelul judiciar este menţionat şi în 1835. Se pare că prima ţară care l-a abolit (în 1011 — sau, probabil, cu un deceniu mai înainte) a fost Islanda (cf. C. Giorgio Levi).

[13] Practicat din secolele XVII—XVIII pentru motive de „onoare", iar nu ca probă judiciară. În Franţa (unde ultimul duel judiciar menţionat a avut loc în 1549), prima lege care interzice duelul datează din 1903; în Germania, din 1902; în Spania, din 1908. Legislaţia engleză îl interzisese deja în 1844. În Italia, Codul penal din 1930 prevede pedeapsă chiar pentru simpla provocare la duel.

de natură cu totul laică. Practica duelului judiciar a fost recunoscută de mai multe legislații sau cutume locale — și chiar de unele ordonanțe regale (ca, de pildă, cea dată în 1306 de Filip cel Frumos)[13a].

Atestat la franci încă din sec. VI, duelul judiciar a atins apogeul în sec. XIII, rămînînd în uz timp de un mileniu, — pînă în sec. XVI (iar în Germania, pînă în sec. XVII)[14]. Începînd din secolul al XIII-lea, diferitele legislații au restrîns cazurile (în primul rînd, cauzele civile) în care se putea recurge la duel; dar și în cazurile admise, reclamantul își putea exprima preferința pentru jurămînt. Ordonanțele regale ce încercau să-l suprime (de ex., cea a lui Ludovic IX, din 1245) s-au lovit de forța cutumelor și de rezistența nobililor care vedeau în duel un privilegiu al lor. Cu toate acestea, nici chiar în sec. VI nu apare că duelul ar fi fost rezervat exclusiv nobililor; în orice caz, vasalul îl putea provoca la un duel judiciar pe seniorul său, pentru anumite motive bine stabilite de cutumă. Și femeia putea recurge la proba duelului, — fie printr-un combatant care o reprezenta (de regulă soțul), fie combătînd ea personal[15]. În schimb, duelul era interzis minorilor, clericilor (dacă nu aveau autorizația episcopului în acest sens), sclavilor sau iobagilor (decît — începînd din sec. XII — în calitate de combatanți plătiți de instituția bisericească pe care o reprezentau), bastarzilor și evreilor (acestora din urmă nu li se putea impune nici proba ordaliilor). Bineînțeles că era interzis duelul între frați sau între părinte și fiu, — decît, eventual, prin intermediul unor combatanți plătiți.

Duelul judiciar a devenit mai rar odată cu propagarea principiilor dreptului roman, cînd s-a dat preferință probei martorilor și anchetei judiciare.

Consecințele juridice ale duelului erau variate. În materie civilă, în principiu cel învins nu suferea pedepse corporale: plătea doar o amendă în beneficiul seniorului care prezidase duelul. Se putea întîmpla însă ca și fiind vorba de un motiv ce ținea de dreptul civil, un duel să se termine cu moartea unuia din cei doi. Dar oricare ar fi fost sfîrșitul luptei, cel învins era declarat nedemn de a mai putea apărea într-un alt duel.— În materie criminală, efectele duelului puteau fi de trei categorii: pedepse corporale, pedepse pecuniare sau pierderea anumitor drepturi civile. În prima categorie se încadrau duelurile care, potrivit naturii delictului, antrenau în mod necesar moartea celui învins, — fie pe terenul de luptă, fie prin hotărîrea judecătorului în urma înfrîngerii combatantului. Singura pedeapsă corporală prevăzută era moartea[16]; varia numai modul execuției capitale. Situațiile în care se aplicau pedepsele în bani sau în bunuri, natura și cuantumul lor, erau precizate de lege; de regulă acest fel de pedeapsă consta în confiscarea bunurilor celui învins, în beneficiul seniorului-judecător (o parte din aceste bunuri revenindu-i învingătorului). În ultima categorie de pedepse intra surghiunirea celui

[13a] Pînă în sec. XII duelul judiciar era îngăduit numai nobililor și oamenilor liberi; după această dată, în Franța putea combate în duel și un serv contra unui om liber pentru a-și susține cauza. Nobilii între ei combăteau călare și cu arme adevărate de luptă; ceilalți nu aveau voie să se servească decît de un scut și o bîtă.

[14] Dintre legislațiile popoarelor germanice, numai cea vizigotă — care în general era în avans față de celelalte legi barbare — nu cunoștea nici *faida*, nici solidaritatea de grup familial, și nu prevedea nici duelul judiciar. Edictul lui Liutprand din 713 se îndoia de valoarea acestei probe judiciare, care rămîne totuși în uz și la longobarzi.

[15] În acest caz, adversarul-bărbat era plasat într-o poziție de luptă defavorabilă, mînuind bîta (singura lui armă admisă) cu mîna stîngă. Participarea femeii la duelul judiciar a fost autorizată mai întîi de legile bavarezilor și alamanilor (probabil chiar din sec. IX), devenind apoi destul de frecventă — în Germania, Franța, Scandinavia, Irlanda, Boemia.

[16] Cel puțin în Franța (vd. M. Chabas). În alte țări, legislația în materie era diferită. De pildă, *Constituția siciliană*, promulgată de Frederic II în a doua jumătate a secolului al XIII-lea, prevedea amputarea brațului celui învins în duel, ca o pedeapsă meritată pentru sperjurul dovedit de finalul luptei (căci înainte de începerea duelului el jurase că ceea ce afirma este purul adevăr).

învins şi pierderea anumitor drepturi civile (de a putea depune ca martor, a încheia contracte, a testa, etc.).

Biserica catolică a autorizat duelurile judiciare şi le-a tolerat pînă tîrziu, în secolul al XIII-lea[17]. Nici papii nu s-au arătat în mod consecvent intransigenţi — preocupaţi fiind să stabilească doar pentru clerici pedepse disciplinare dacă participau activ la dueluri. În schimb episcopii şi abaţii continuau (în Franţa, din 1098) să-şi revendice drepturile de natură economică alegînd calea duelului (prin combatanţi plătiţi), deci încuviinţînd implicit această practică judiciară. Abia Inocenţiu III şi Grigorie IX vor condamna duelurile judiciare — dar fără a formula sancţiuni drastice împotriva lor. Suveranii au manifestat atitudini diferite. Carol cel Mare a menţinut acest fel de probă judiciară (reducînd cazurile în care erau admise şi înlocuind armele de metal cu arme de lemn), de teama de a nu se înmulţi numărul sperjurorilor. *Edictul lui Rothari* l-a interzis. În sec. IX, Ludovic cel Pios concede unor categorii de negustori dreptul de a recuza proba duelului. În 1260, Ludovic IX încearcă să-l suprime (menţinîndu-l doar în trei cazuri speciale); dar Filip cel Frumos îl admite din nou. — Practica duelului judiciar a intrat într-o fază de declin din momentul în care autoritatea politică centrală s-a consolidat; şi cînd — sub influenţa dreptului roman, a progresului social şi a instituirii (în Anglia) a juriilor de judecată — administrarea justiţiei a devenit mai sigură, folosind de preferinţă alte mijloace probatorii, — ceea ce a făcut să se impună o nouă conştiinţă juridică

Fapt este că adoptarea duelului ca probă judiciară a dus — cu tot caracterul său absurd şi barbar — la o reducere sensibilă a vendetelor, a faidelor şi a războaielor private. Pe de altă parte, făcînd să scadă numărul sperjururilor prin faptul că se substituia simplei probe a jurămîntului[18], duelul judiciar a avantajat într-o oarecare măsură funcţionarea justiţiei.

VENDETA, FAIDA, RĂZBOIUL PRIVAT

Ordaliile şi duelul judiciar au contribuit şi la suprimarea (sau măcar la reducerea ca număr) unor forme primitive şi brutale de exercitare a justiţiei, frecvente în Evul Mediu, ca vendeta şi *faida*[19] (în vigoare şi azi, nu numai la unele triburi înapoiate africane, ci practicate şi în unele părţi ale lumii civilizate).

Vendeta, răzbunarea, era nu numai un drept, ci şi o datorie sacră a membrilor (bărbaţi) ai familiei celui ucis, sau a persoanei care a suferit o lezare, un afront, un prejudiciu. Căci „răzbunarea sîngelui" nu era limitată la cazul de omucidere, ci se extindea asupra oricărei daune fizice (şi pînă la adulter, violenţă carnală, răpire de

[17] Conciliul din Valence (855) a fost singurul care a condamnat energic duelul judiciar, sancţionînd ambele părţi: învingătorul trebuia considerat că a comis o omucidere, deci era excomunicat; iar cel învins era asimilat cu un sinucigaş, deci n-avea dreptul la funeralii religioase. Mai tîrziu, conciliile din Reims (1148) şi Lateran (1139, 1179) s-au referit numai la duelurile cavalereşti, la turnire, nu şi la duelul judiciar.

[18] Deja în sec. VIII mărturiile false erau frecvente. Legislaţia burgundă pedepsea cu o amendă enormă sperjurul; iar un capitular al lui Carol cel Mare înlocuia în acest caz amenda cu tăierea mîinii drepte *(dextera manus amputetur)*. Aceeaşi pedeapsă era prevăzută în sec. XI în Ungaria (putînd fi însă răscumpărată printr-o amendă de 50 de boi dacă imputatul era un nobil, sau de 12 boi dacă era un om de rînd). Aceste pedepse severe s-au menţinut mult timp în Evul Mediu, şi chiar s-au agravat: dovadă numărul mare al sperjururilor. În Franţa, un edict al lui Francisc I din 1531 prevedea pentru cazul de mărturie falsă pedeapsa cu moartea (cf. H. Decugis).

[19] În lb. italiană: *vendetta* — „răzbunare".-*Faida* — din germ. *Fehde* — „conflict, diferend, litigiu, duşmănie".

persoană, etc.). Cînd încă nu exista o autoritate publică eficientă la care să se poată recurge pentru apărarea drepturilor individuale, cînd individul nu putea beneficia efectiv de protecția legii, el trebuia să caute ajutor în alianța cu persoane din familia sa. Dreptul la vendetă aparținea numai celui lezat; dar cel care trebuia în primul rînd să exercite acest drept era capul familiei. Obligația vendetei era prevăzută de cutume pînă la al șaptelea grad de rudenie (redusă fiind mai tîrziu pînă la al patrulea). Ruda care se sustrăgea de la această obligație de a-și apăra familia răzbunînd-o, își pierdea dreptul de succesiune (precum și la partea de compensație, convenită cu familia adversă, care i-ar fi revenit de drept).

Dar dreptul de vendetă s-a menținut și după apariția și organizarea unei autorități judiciare, — pînă tîrziu, în secolul al XV-lea[20]. Cînd numărul prea mare de vendete s-a văzut că reprezintă un pericol pentru ordinea socială, s-a simțit nevoia să fie înlocuite printr-o compensație *(compositio)*, în bani sau în natură, după felul cazurilor și potrivit unui tarif stabilit de cutumă, înțeleasă ca un mijloc de pacificare a familiilor în conflict. La început, compensația *(Wergeld, guidrigildo)* era fixată de părțile în cauză; apoi legea a stabilit cuantumul despăgubirii în funcție de statutul juridic al victimei (dacă era vorba de un sclav sau de un om liber), de poziția sa socială, de sex și de vîrstă[21]. Cel care nu voia sau nu putea să plătească acest *Wergeld*, își pierdea libertatea (măcar temporar), sau era condamnat la o pedeapsă corporală. A treia parte din cuantumul sumei de despăgubire revenea fiscului (practic, seniorului)[22].

„Răzbunarea sîngelui" pentru o crimă, un delict sau o ofensă gravă antrena familii întregi. Adeseori dușmănia dintre familiile în conflict — *faida* din cutumele popoarelor germanice — transmitea și generației următoare obligativitatea vendetei. Răzbunarea — obligatorie, chiar dacă crima sau dauna fuseseră săvîrșite involuntar — trebuia să fie proporțională cu dauna; de pildă, o rănire sau o mutilare nu încuviințau o vendetă care ducea la omucidere.

Cu timpul, monarhiile medievale puternice (francă, longobardă) au văzut în *faida* o cauză de perturbare a ordinei și o substituire de competențe; ca atare, din dreptul de *faida* au fost excluse delictele cele mai ușoare, precum și cele foarte grave (care priveau persoana regelui și securitatea statului). *Faida* nu era admisă în cazurile de delict sau de infracțiune comisă de unul din servitorii reclamantului (sau de pagube pe care le-ar fi adus animalele proprietatea sa). Iar în caz că dreptul de *faida* era autorizat, se interzicea ca răzbunare incendierea casei sau vătămarea corporală a rudelor celui reclamat.

O formă legalizată de *faida*, de mari proporții și la nivelul aristocrației, o constituiau „războaiele private". În epoca lui Carol cel Mare legalitatea lor era recunoscută, cu condiția obținerii în prealabil a autorizației împăratului, și cu rezerva ca să nu fie întreprinse în anumite localități și în anumite zile ale anului. În Franța,

[20] Iar în unele regiuni și orașe italiene (azi însă vendeta este sancționată de Codul penal italian) și mai tîrziu, în mod legal: pînă în 1624 la Gubbio, sau pînă în 1714 la Pistoia (cf. G.E. Levi). Mai întîi, a fost interzisă de lege și pedepsită răzbunarea nu contra autorului crimei sau daunei, ci vendeta împotriva membrilor familiei sale.

[21] La goți, *Codul lui Theoderic* nu admitea o asemenea compensație pecuniară. La franci, Clotar a interzis (în 595) compensația în bani în cazurile de furt, fără o autorizație prealabilă a judecătorului. În Sicilia, acordul pentru despăgubire convenit de părți era interzis în cazurile de omucidere, trădare și erezie.

[22] Padova a fost printre primele orașe care au suprimat compensația pecuniară în cazurile de omucidere, în conformitate cu dreptul roman și cu legea din 1156 a lui Frederic I Barbarossa. Dar către anul 1236, foarte puține mai erau legislațiile care pedepseau cu moartea omuciderea, preferîndu-se plata unui *Wergeld* stabilit de comun acord de familiile în cauză (cf. G.E. Levi).

în 1245, Ludovic IX (sau poate Filip August, cu o jumătate de secol înainte) a stabilit obligativitatea ca seniorul care pornea un război privat să nu înceapă ostilităţile înainte de 40 de zile de la data declaraţiei de război („la Quarantaine du Roi").

În epoca feudală războaiele private devin mai dese şi mai brutale. Nu numai marii seniori, ci şi cei mici declarau altor feudali război fără a mai cere autorizaţia regelui sau a suzeranilor lor. În numeroase rînduri, suveranii şi conciliile[23] au încercat să le interzică, dar fără succes. Au devenit mai rare abia după ce autoritatea monarhică a reuşit să se impună feudalilor.

SISTEMUL PENAL

După o „judecată a lui Dumnezeu", o ordalie sau un duel, judecătorului nu-i mai rămînea decît să pronunţe sentinţa; dealtfel, o sentinţă dată de orice judecător se pretindea a fi, în fond, emanată în urma unui *judicium Dei*.

Într-un capitular al lui Carol cel Mare se stabileşte ca „fiecare conte să aibă în comitatul său o închisoare; iar judecătorii să aibă gata pregătite spînzurători". Spînzurătoarea era forma obişnuită de pedeapsă capitală, aplicată delictelor grave pentru care nu se prevedea posibilitatea de despăgubire, sau cînd vinovatul n-o putea

Supliciul spînzurătorii. După o miniatură din sec. XIV. — Bibliothèque Nationale, Paris

plăti. Un alt capitular al aceluiaşi împărat, emis după înfrîngerea saxonilor şi convertirea lor forţată la creştinism, stabilea mai multe cazuri pasibile de pedeapsă capitală[24].

[23] Mai întîi, Carol cel Mare în 809; apoi Carol cel Pleşuv, Edmond al Angliei, Frederic I Barbarossa, Frederic II. Dar şi după ordonanţa din 1315 a lui Filip cel Frumos care le interzicea, războaiele private au fost recunoscute ca fiind un privilegiu al nobililor. — Fără rezultate au rămas şi interdicţiile pronunţate de conciliile din Clermont (1095), Troyes (1107), Roma (1119) şi Reims (1148).

[24] „Dacă cineva, nesocotind credinţa creştină, n-a respectat sfîntul post mare, să fie pedepsit cu moartea" (4); „Dacă cineva, ademenit de diavol, a crezut, după obiceiul păgînilor, că un om este un vrăjitor în stare să mănînce oamenii, şi pentru aceasta l-a ars şi i-a mîncat carnea, să fie pedepsit cu pedeapsa capitală" (6); „Dacă cineva a pus să fie ars corpul unui defunct după ritul păgînilor şi i-a prefăcut oasele în cenuşă, să fie pedepsit cu moartea" (7); „Dacă cineva va fi găsit că este necredincios regelui, să fie pedepsit cu pedeapsa capitală" (11); „Dacă cineva a răpit pe fiica stăpînului său, să fie condamnat la moarte" (12).

Împărații carolingieni au stabilit și alte pedepse corporale care nu puteau fi răscumpărate: amputarea miinii pentru delictul de sperjur[24]; sau pentru preotul care ar fi folosit mirul în scopuri magice; sau pentru falsificatorii de bani. Alte delicte se pedepseau cu scoaterea unui ochi, sau cu tăierea nasului. Legea longobardă prevedea pentru hoți fie însemnarea cu fierul roșu (la fel ca în legislația francilor), fie închisoarea pe timp de 2 sau 3 ani — dar după ce hoțul plătise suma fixată ca despăgubire. În general însă, închisoarea — în locul căreia era preferată de judecător pedeapsa corporală — era considerată ca un loc de detențiune a imputatului în vederea judecății (sau în așteptarea execuției). În schimb, în dreptul canonic pedeapsa cu închisoarea (de multe ori situată într-o mănăstire) era preferată pedepselor corporale.

O pedeapsă severă — aplicată, la început, celui care nu se prezenta la judecată cînd era citat, sau celui care refuza să plătească amenda fixată — era excluderea din comunitate, punerea inculpatului în afara legii (ceea ce îl expunea la tot felul de vexațiuni); și — în unele cazuri — confiscarea bunurilor. Cît privește tortura, aceasta nu era socotită o pedeapsă propriu-zisă, ci un mijloc pentru accelerarea mersului justiției.

DREPTUL PRIVAT. DREPTUL FAMILIEI

Structura familială a popoarelor germanice din Evul Mediu timpuriu era tipic gentilică: o familie era formată din părinți, copii, ascendenți, rude colaterale, servitorii și sclavii (care, deși nu făceau parte propriu-zis din familie, depindeau de ea și trăiau în aceeași casă). În curînd însă coeziunea familiei gentilice a slăbit chiar la longobarzi, din momentul cînd *Edictul lui Rothari* a admis posibilitatea ca fiii să se despartă de părinți și să-și constituie familii separate. Totuși, în secolele următoare familiile reduse ca număr de membri și cele de dimensiuni suprafamiliale au coexistat.

Tatăl avea deplina autoritate *(mundium)* asupra familiei: un capitular al lui Carol cel Pleșuv din 864 îi dădea dreptul să-și reducă fiul în starea de sclavie, sau să-l oblige să devină călugăr. Dar *mundium* înceta în momentul cînd fiul era apt de a purta arme[25]; în schimb femeia, tocmai fiindcă era considerată inaptă de acțiuni războinice, rămînea toată viața sub autoritatea tatălui sau a soțului. Patrimoniul familiei nu era la discreția tatălui; el nu putea dispune de bunurile familiei fără consimțămîntul copiilor (după cum stabilea un capitular din 818). Normele de succesiune tindeau să-i favorizeze pe fiii care rămăseseră să lucreze alături de tatăl lor, față de fiii care își constituiseră o gospodărie separată.

În ce privește căsătoria, pînă către mijlocul secolului al VII-lea alegerea soțului era hotărîtă de tatăl fetei — care era „cumpărată“ de viitorul soț, sau de familia

[24] Severitatea acestor măsuri arată că numărul cazurilor de sperjur era îngrijorător. Arată, de asemenea, și importanța capitală pe care justiția o atribuia jurămîntului.
[25] Vîrstă stabilită la 12 ani; ceea ce nu trebuie să surprindă ținînd seama de faptul că, în acele timpuri, durata medie de viață era de 35 de ani.

acestuia[26]; „preţul" *(mefio)* era apoi încredinţat femeii şi rămînea la dispoziţia ei. Tatăl îi dădea fiicei anumite bunuri *(faderfio)*, ca o anticipare a unei părţi din moştenirea ce i se cuvenea, — precum şi o zestre *(scherpa)*, constînd într-un pat, veşminte şi podoabe. La acestea se adăuga „darul dimineţii", oferit a doua zi după nuntă de soţul ei (ca o recunoaştere a castităţii miresei). Căsătoria era precedată de o logodnă; în realitate, era un angajament cu caracter public, care, în caz că nu era respectat, comporta obligaţia unei despăgubiri plătite de partea care revocase angajamentul. La celebrarea căsătoriei, în lumea longobardă mireasa oferea mirelui în semn de supunere o spadă. Biserica, inspirîndu-se din legislaţia romană, va impune obligaţia consensului viitorilor soţi. Acest fapt va duce la dispariţia căsătoriei prin *mundium;* „preţul de cumpărare", *mefio*, va fi înlocuit prin oferirea unui simbol: un colier.

Pe lîngă impedimentele matrimoniale, obişnuite şi azi, Biserica a mai adăugat altele; între care, şi interdicţia căsătoriei între creştini şi necreştini (musulmani şi evrei). Diferenţa de condiţie socială — specificată şi de dreptul roman — privea îndeosebi căsătoria între liberi şi sclavi, şi mai ales între o femeie de condiţie liberă şi un sclav[27]. Celibatul preoţilor a fost impus tîrziu (în timpul lui Carol cel Mare erau — chiar în Italia — episcopi care se căsătoreau), abia după reforma papei Grigorie VII. Conciliile din Pisa (1134) şi Lateran (1139) au interzis preoţilor să se căsătorească dacă nu obţineau în acest sens o dispensă specială (care, de regulă, era refuzată). — Alte impedimente se refereau la legăturile de sînge; *Codul lui Theodosius* prevedea chiar pedeapsa cu moartea pentru cei ce se căsătoreau dacă erau veri primari. În secolul al VIII-lea, papa a extins această interdicţie pînă la al 7-lea grad de rudenie (interdicţie redusă apoi la gradul al 4-lea). La longobarzi, se interzicea căsătoria cu mama vitregă, cu fiica vitregă şi cu cumnata; iar la franci, între fină şi naş. Alte interdicţii (de ex. căsătoria în postul mare, sau în postul Crăciunului) obligau, în caz de nerespectare, la penitenţe de ordin spiritual, fără să invalideze însă căsătoria.

Mai complicată era problema divorţului. Nu arareori soluţiile propuse de diversele legislaţii erau inconsecvente şi contradictorii.

Divorţul era recunoscut atît în dreptul roman cît şi în legislaţia lui Iustinian. Biserica însă a susţinut totdeauna indisolubilitatea căsătoriei[28], adoptînd poziţia formulată în sec. V de teologul şi filosoful Aurelius Augustinus (Sf. Augustin), care susţinea că bărbatul şi femeia continuă să rămînă soţi chiar dacă s-au despărţit; şi că, nici soţia repudiată pentru adulter nici soţul care a repudiat-o nu se mai pot recăsători. În schimb, o lege longobardă de la sfîrşitul secolului al VII-lea permitea repudierea chiar a unei soţii nevinovate, iar soţului, să se recăsătorească: dar acesta trebuia să plătească o amendă considerabilă, din care o jumătate părintelui soţiei repudiate, cealaltă jumătate revenindu-i regelui. Iar edictul din 731 dat de Liutprand recunoştea — alături de legislaţiile altor popoare germanice — anularea căsătoriei în caz de separare a soţilor, şi admitea repudierea soţiei în anumite cazuri (de adulter, sterilitate, practicarea vrăjitoriei şi uneltire contra vieţii soţului). Şi legislaţia francilor admitea divorţul în caz de adulter; şi chiar — ceea ce este un fapt

[26] Uneori, o căsătorie era convenită de cele două familii cînd viitorii soţi erau încă copii; chiar şi *Codul lui Iustinian* menţiona că o căsătorie nu putea fi hotărîtă de părinţi dacă viitorii soţi nu împliniseră încă vîrsta de cel puţin 7 ani!

[27] *Edictul lui Rothari* prevedea că, într-un asemenea caz, sclavul trebuia ucis, iar femeia să fie trimisă părinţilor ei — care o puteau ucide sau vinde; dacă părinţii nu procedau aşa, femeia devenea sclavă şi obligată să lucreze ca torcătoare la curtea regelui.

[28] Deşi a trecut sub tăcere cazuri prea flagrante — ca, de pildă, cel al lui Carol cel Mare, care s-a căsătorit cu fiica regelui longobard Desideriu, pentru ca după un an să o repudieze şi să se recăsătorească cu o nobilă suevă.

surprinzător, absolut unic — în cazul că adulterul fusese comis de soţ. — Regele Pepin revine asupra acestui subiect într-un capitular[29] din 757.

Considerînd ansamblul structurilor familiale medievale în diversele lor aspecte, apare clar lipsa accepţiei afective şi sentimentale în noţiunea de familie, lipsa acelui sentiment al familiei pe care îl va cunoaşte epoca modernă. (O dovadă în acest sens este situaţia copilului — care nici în arta medievală nu este reprezentat înainte de 1200, decît cel mult ca un adult în dimensiuni reduse). „Familia nu exista nici ca sentiment nici ca afecţiune. Mai degrabă spre clan, spre marele ansamblu familial /.../ erau resimţite adevăratele legături familiale" (M. Guidetti)[30].

CONDIŢIA FEMEII

Legislaţia lui Iustinian suprimase multe din limitările pe care vechiul drept roman le impunea condiţiei juridice a femeii. În primul rînd, era eliminat dreptul de tutelă asupra femeii; ceea ce însemna că şi femeia putea exercita dreptul de tutelă şi că putea dispune de bunurile ei, care rămîneau în mod clar distincte de cele ale soţului.

„Dar această recunoaştere efectivă a drepturilor femeii care îi asigura o anumită libertate, nu era pe placul Bisericii; aceasta vorbea, într-adevăr, de egalitatea dintre sexe, dar mai mult pe plan moral sau spiritual decît pe cel al vieţii efective, materiale şi economice. Bărbatul rămînea în continuare *caput mulieris*, femeia nu putea exercita o funcţie legată de Biserică, nici chiar aceea de a boteza. Vrînd-nevrînd, opinia Bisericii era că păcatul a apărut în lume datorită Evei..." (M. Guidetti). Fetele, de pildă, nu erau primite în şcolile parohiale, rezervate doar băieţilor; iar pentru o văduvă, idealul de viaţă trebuia să rămînă retragerea într-o mănăstire. În realitate, această poziţie ideologică, care dădea şi o bază juridică instituţiilor familiale, nu coincidea cu situaţia reală, cu inserarea efectivă a femeii în viaţa socială a epocii. Or, privită în această perspectivă, a realităţii faptelor, condiţia femeii medievale apare în mod diferit.

Legislaţia popoarelor germanice plasează femeia sub autoritatea celui care avea *mundium* asupra ei (de regulă soţul). Dar influenţa legislaţiei lui Iustinian asupra tradiţiilor juridice germanice — pentru care numai războinicul conta în viaţa socială — s-a făcut resimţită în curînd. În sec. XI, o femeie putea dispune liber de bunurile sale mobile sau imobile (fireşte că situaţia nu era aceeaşi în toate ţările), deşi în problemele succesorale continua să fie dezavantajată faţă de moştenitorii de sex masculin. În secolul al XII-lea, condiţia femeii era deja considerabil ameliorată.

Într-adevăr, acum femeia aparţinînd clasei nobiliare putea să aibă proprietăţi funciare şi chiar să deţină un feud[31]. „Prin lege şi prin însăşi structura societăţii feu-

[29] „Dacă un franc a luat o soţie crezînd că aceasta este liberă şi apoi a aflat că nu este, să o părăsească, dacă vrea, şi să-şi ia altă soţie. La fel să se comporte şi femeia" (7). „Dacă un bărbat are o soţie legitimă şi fratele lui comite un adulter cu ea, acel frate şi acea femeie care au comis adulterul nu se vor putea căsători între ei cît vor trăi. Fostul soţ îşi poate lua, dacă vrea, altă soţie" (11). „Dacă un lepros are o soţie sănătoasă, dacă vrea s-o repudieze pentru ca ea să-şi poată lua un alt soţ, o va putea face, iar femeia se va putea căsători cu un alt bărbat. Acelaşi lucru este îngăduit dacă soţul este cel sănătos, iar soţia este bolnavă" (19).

[30] Pentru alte aspecte ale dreptului privat, administrativ, de organizare a justiţiei, etc., vd. *supra*, cap. „Societatea feudală".

[31] În care caz, dacă nu era căsătorită nu se putea căsători decît cu bărbatul indicat de rege sau de seniorul ei feudal. Uneori acesta îi propunea trei persoane între care putea să aleagă. (Contra unei sume mai mari de bani, vărsată regelui sau feudatarului, ea putea obţine însă dreptul de a se căsători cu bărbatul ales de ea). Dacă se căsătorea fără încuviinţarea seniorului său, femeia pierdea feudul.

dale, ea avea o importanţă de prim-plan ca proprietară a unor domenii" (E. Power). Ca titulară a unui feud, avea dreptul să ia parte la adunările feudatarilor, în condiţii egale cu ceilalţi vasali. Potrivit legislaţiei din Anglia, femeia era egală bărbatului în privinţa drepturilor şi datoriilor civile: putea face un testament, putea încheia un contract, putea intenta un proces. Desigur că, odată căsătorită, ea îşi pierdea o mare parte din aceste drepturi (care erau preluate de soţ); în schimb continua să deţină în viaţa socială un rol activ de cea mai mare importanţă. Ea conducea gospodăria castelului, care era şi un centru de producţie alimentară sau de artizanat domestic. Ea era administratoarea şi stăpîna, cu toate drepturile şi datoriile, a tuturor bunurilor mobile şi imobile cînd soţul era plecat (într-o călătorie mai lungă, în pelerinaj, în război, în cruciadă), cînd era luat prizonier sau dacă decedase.

Într-o situaţie asemănătoare celei a femeii din aristocraţie, cu datorii şi responsabilităţi similare, se afla şi femeia aparţinînd bogatei burghezii. Dar mai activă, mai intens inserată în viaţa economică era femeia de condiţie socială modestă.

În numeroase cazuri fetele erau îndrumate spre o meserie, la fel ca şi băieţii; şi la fel ca aceştia, erau trimise să lucreze de la o vîrstă fragedă ca ucenice. Multe femei trăiau exclusiv din propriul lor salariu (totdeauna mai mic — deşi la o muncă egală — decît al bărbaţilor). Căsătoria le oferea o soluţie de subzistenţă; dar nu toate puteau fi sigure că se vor căsători (în sec. XV, numărul femeilor era cu 20-25% mai mare decît al bărbaţilor). După ce se căsătoreau, multe femei de la oraş lucrau alături de soţii lor în atelier sau în prăvălie, — cînd ele însele nu exercitau o profesiune proprie, diferită de cea a soţului. De multe ori femeile — mai ales cele necăsătorite, sau văduvele — desfăşurau, cu o deplin recunoscută responsabilitate şi capacitate juridică, o activitate pe cont propriu, angajate într-o ocupaţie de natură comercială sau meşteşugărească. Foarte multe femei văduve continuau activitatea atelierelor sau afacerile soţilor decedaţi: o situaţie care era recunoscută în mod expres şi admisă de regulamentele corporaţiilor. În acest caz, femeile erau admise în corporaţii[32] Branşele al căror monopol îl deţineau femeile erau organizate în acelaşi fel şi supuse aceloraşi regulamente ca toate celelalte corporaţii.

Rare erau, în Evul Mediu la oraşe, activităţile în care să nu se fi întîlnit femei: ca măcelari, cizmari, mănuşari, zugravi, ţesători, fierari, argintari, băcani, negustori de mărunţişuri, ş.a. De regulă un bărbat practica o singură meserie; erau însă femei care practicau două sau trei profesiuni, secundare sau colaterale. În special două erau sectoarele în care erau angajate femeile: cel legat de ţesătorie (în artizanatul textil toate operaţiile preliminare erau efectuate de femei) şi cel în legătură cu producerea şi vînzarea de articole alimentare şi a băuturilor Cu tot aportul lor însă la viaţa economică în care aveau un rol aproape egal cu al bărbaţilor, femeile nu erau primite decît rareori în corporaţiile artizanale şi negustoreşti. La Paris existau cîteva corporaţii compuse exclusiv din femei; dar în Anglia, de pildă, erau interzise.

La ţară, toate activităţile gospodăreşti şi agricole — cu excepţia celor mai grele — erau îndeplinite de femei într-o măsură mai mare (sau, în orice caz, în mai multe domenii) decît bărbaţii: cultivarea grădinii de zarzavat, îngrijirea vitelor, curăţenia întregii gospodării, pregătirea şi conservarea alimentelor, torsul, ţesutul, confecţionarea îmbrăcămintei şi uneori a încălţămintei; iar la cîmp — la săpat, secerat, îmblătit, etc.

Condiţia juridică, economică şi socială a femeii medievale era superioară celei din perioada istorică următoare. Chiar în secolul al XIV-lea începe o degradare pro-

[32] În *Cartea meseriilor* a lui Étienne Boileau, datînd din jumătatea a doua a secolului al XII-lea, sînt înregistrate aproximativ 100 de meşteşuguri exercitate la Paris; dintre acestea, cel puţin 5 erau exclusiv în mîna femeilor. -Vd. *supra*, p. 515.

gresivă a poziției femeii; pentru ca în secolul al XVI-lea femeia să fie privată de capacitatea juridică, iar actele ei trebuind să fie autorizate de soț pentru a-și păstra valabilitatea.

JUSTIȚIA ECLEZIASTICĂ

Pe lîngă drepturile juridice ale unui episcop, abate, sau ale unei instituții religioase în calitatea lor de deținători ai unui feud, — și care țineau de dreptul civil feudal, scris sau cutumiar — societatea feudală recunoștea Bisericii și o jurisdicție specială, care depindea de dreptul canonic (cf. J. Calmette).

Clerul, de orice rang, se bucura de privilegiul de a putea fi judecat numai de tribunalele bisericești. Un cleric citat în fața unui tribunal laic era dator să respingă competența acestui tribunal; dacă judecătorul nu ținea seama, se expunea la pedepse canonice dintre cele mai grele, terminînd cu excomunicarea. (Acest privilegiu privea în primul rînd bunurile materiale ale clericului, — care nu puteau fi confiscate de justiția civilă fără asentimentul justiției bisericești). Privilegiul era valabil și în materie penală. Chiar dacă clericul era prins în flagrant delict de crimă și arestat de autoritățile civile, el nu putea fi judecat, ci trebuia predat autorităților ecleziastice[33]. — În afară de clerici, beneficiau de dreptul de a fi judecați de justiția ecleziastică văduvele, orfanii și cei plecați în cruciadă. De asemenea, cei care la încheierea unui contract convenisera ca pentru orice litigiu ulterior să se supună justiției ecleziastice (ceea ce era o gravă încălcare, din partea Bisericii, a prerogativelor justiției civile).

În competența justiției ecleziastice intra o lungă serie de cauze: cele relative la actele rituale sacre, la dijma datorată Bisericii, la patronat (cînd fondatorul unei instituții de pietate sau de caritate prevedea anumite clauze), la beneficiile ecleziastice, la bunuri ale Bisericii, la testamente și la legămintele prin jurămînt. Un vechi obicei stabilea că orice persoană putea fi citată în fața justiției ecleziastice pentru a fi constrînsă să execute promisiunea pe care o făcuse sub jurămînt; iar în caz de sperjur, să fie sever pedepsită. (Orice angajament făcut sub jurămînt era imprescriptibil, și avea valabilitate chiar dacă dreptul civil nu recunoștea clauzele; în orice caz, competența în acest caz aparținea exclusiv Bisericii)[34].

Jurisdicția ecleziastică se extindea și în materie penală, — în cazurile de sacrilegiu, adulter (întrucît actul căsătoriei avusese un caracter ritual religios), infanticid (de cazurile de adulter și infanticid se ocupa, în același timp, și justiția civilă), o crimă comisă într-un loc sacru. Sau, cazurile considerate crime contra credinței creștine: simonia (traficul cu lucrurile considerate sacre), vrăjitoria și erezia, — a căror represiune a dat loc sinistrelor episoade din activitatea Inchiziției. Justiția ecleziastică beneficia și de prerogativa de a acorda drept de azil unui delincvent sau criminal care căuta refugiu într-o biserică, o mănăstire (inclusiv într-un spațiu de 30-60 de pași în jurul incintei mănăstirii), sau chiar într-un cimitir.

Modul de funcționare a justiției ecleziastice era bine organizat. La început, un mandatar al episcopului exercita o jurisdicție esențialmente spirituală; mai tîr-

[33] Dar Biserica se abținea să-i protejeze pe clericii care se dovediseră nedemni (de pildă, pe cei caterisiți, pe cei care se căsătoriseră după ce deveniseră preoți, sau pe cei care, rămași văduvi, se recăsătoriseră).

[34] Bineînțeles că aceste pretenții abuzive au provocat reacția jurisdicției feudale, care reglementa într-alt fel cauzele rezultate din contractul vasalic. De asemenea, în materie de testamente, cînd acestea priveau lăsăminte destinate Bisericii.

ziu, începînd din secolul al XII-lea, autoritatea ecleziastică a numit un judecător principal în fiecare dioceză, secundat de alţi judecători-preoţi. Aceştia se deplasau din parohie în parohie (jurisdicţia lor fiind limitată la circumscripţii determinate), judecînd cazurile pe loc. Judecătorul era asistat şi de asesori, notari, un grefier („registrator") şi de persoane care asigurau executarea sentinţei. În materie criminală, însă, executarea sentinţei era încredinţată puterii laice.

Forma cea mai tipică — în acelaşi timp abuzivă, dar şi foarte semnificativă pentru forţa morală şi materială pe care o deţinea autoritatea ecleziastică în mentalitatea, în societatea, în cadrul instituţiilor — Evului Mediu, inclusiv a celei juridice — îşi va găsi expresia în cadrul Inchiziţiei.

TRIBUNALUL INCHIZIŢIEI

La patru ani după masacrarea ereticilor albigenzi, la 20 aprilie 1233, printr-o bulă emisă de papa Grigorie IX se instituie tribunalul Inchiziţiei. După odioasele antecedente de persecuţii ale ereticilor de către autoritatea laică prin decizii cu totul arbitrare[35], noua instituţie juridică urma să fixeze anumite norme, să stabilească o procedură legală, care să înceapă prin a efectua o anchetă. (Termenul *inquisitio* înseamnă tocmai „cercetare, urmărire, anchetare").

Încă în 1184, la Conciliul din Verona, împăratul Frederic I Barbarossa împreună cu papa Lucius III emiseseră hotărîrea prin care fiecare episcop în dioceza lui era obligat să-i descopere pe cei bănuiţi de erezie; iar autoritatea laică — conţii, baronii, consulii oraşelor — trebuia să-i dea concurs episcopului şi să aplice pedeapsa penală celor găsiţi vinovaţi. În caz contrar, aceştia urmau să-şi piardă funcţiile şi să fie excomunicaţi; iar oraşele respective, să fie puse sub interdicţie (de ex., să nu mai poată întreţine relaţii comerciale cu alte oraşe). Arhiepiscopilor şi episcopilor — cărora le revenea sarcina să-i depisteze pe eretici, alcătuind comisii parohiale pentru a face investigaţii — le era rezervată deplina jurisdicţie în materie de erezie. Prin bula din 1233, papa nu urmărea altceva decît să încadreze toate aceste comisii de urmărire a ereticilor într-o singură instituţie, mai eficientă şi mai puţin arbitrară. În realitate, pe lîngă aspectul său pozitiv (de a fi introdus o justiţie regulată, înlocuind procedura de simplă acuzare prin procedura de anchetă), tribunalul Inchiziţiei inaugura şi seria de abuzuri abominabile (îndeosebi în secolele XVI şi XVII) care vor pune Biserica romană într-o lumină extrem de defavorabilă.

După terminarea „cruciadei" contra albigenzilor, în 1229 Conciliul din Toulouse promulgă — în prezenţa legatului papal, a contelui de Toulouse şi a autorităţilor civile locale, regale şi orăşeneşti — instrucţiunile care stabileau măsurile de depistare a ereticilor[36]. Papa Grigorie IX, confirmînd aceste instrucţiuni şi instituind tribunalul Inchiziţiei, îi însărcinează (în 1235) cu organizarea şi conducerea lui pe călugării Ordinului Dominican (cărora, în 1246, îi va asocia şi pe franciscani). Cu

[35] Imperiul roman devenit creştin asimila erezia cu un delict civil: iar *Codul lui Iustinian* prevedea pentru eretici pedeapsa cu moartea. După o pauză de cîteva secole, persecuţiile ereticilor au reapărut în secolul al XI-lea. În 1022, regele Robert cel Pios a ars pe rug, la Orléans, 14 eretici. În 1224, Frederic II a edictat pentru prima dată ca ereticul declarat de autoritatea religioasă să fie ars pe rug, în numele autorităţii laice. În 1200, sub Filip August, 8 eretici au fost arşi pe rug la Troyes; după cîţiva ani, acelaşi rege a condamnat la acelaşi supliciu alţi eretici.

[36] Între altele: confiscarea bunurilor seniorului care i-ar ajuta pe eretici, demiterea definitivă din slujbă a funcţionarilor regali care n-ar da concursul comisiilor de depistare a ereticilor, distrugerea pînă la temelie a casei în care vor fi găsiţi eretici, confirmarea acuzaţiei de erezie de către episcop — „spre a se evita ca erezia să fie un fals pretext de condamnare" etc.

aceasta, Inchiziția devenea o activitate permanentă, pusă direct și în mod oficial — prin legatul papal desemnat ca „inchizitor", ca judecător principal — sub autoritatea supremă pontificală.

Organizarea, procedura și jurisprudența tribunalelor inchizitoriale au fost precizate de episcopi în concilii provinciale. Totodată, în concilii au fost redactate (în diverse țări, în decursul secolelor XIII și XIV) articole de procedură, directive, adevărate manuale[37], care descriu natura și mecanismul de funcționare a acestor organisme judiciare.

În regiunea unde se semnalase o mișcare eretică, inchizitorul numit de papă dintre persoanele bine pregătite în dreptul canonic — ordona (sub pedeapsa de excomunicare) ca toți cei care îi cunoșteau pe eretici să îi denunțe. Totodată, stabilea un termen de 15—30 de zile, în care timp ereticilor care se prezentau de bunăvoie și își abjurau erezia li se promitea iertarea, urmînd să facă doar o penitență canonică. La expirarea acestui termen, tribunalul se constituia, cu clerici și cu laici — notari, secretari, funcționari regali, și un juriu de asesori (*probi* sau *boni viri*), burghezi cu funcții în viața municipală, în mare parte juriști, oameni de legi[38] Prezența acestor laici (care interveneau în cursul procesului cu observații și consultații juridice) în consiliile tribunalului asigura procesului o certă publicitate, și putea tempera — dată fiind competența în materie juridică a unora din membri — zelul membrilor ecleziastici ai tribunalului, cu care uneori membrii laici ajungeau în conflict, chiar denunțîndu-le abuzurile.

Astfel constituit, tribunalul îi cita să se prezinte pe ereticii declarați, sau pe cei suspectați de erezie. Cei care nu se prezentau erau excomunicați, și — dacă erau găsiți — erau aduși cu forța la judecată. Unii inchizitori dezvăluiau numele denunțătorilor, și chiar îi confruntau cu acuzații — cînd acest fapt nu îi punea în pericol. Alții refuzau să îi divulge, pentru a-i pune la adăpost de eventuala răzbunare a familiei celui denunțat; dar trebuiau să comunice notarilor și asesorilor din consiliul tribunalului numele denunțătorilor și martorilor, pentru a se verifica adevărul declarațiilor. În cazurile (dovedite) de denunțare sau de mărturie falsă, acești denunțători sau martori erau tratați la fel ca ereticii și condamnați la închisoare pe viață.

De foarte multe ori tribunalul acorda inculpatului dreptul de a fi apărat de un avocat, care asista la toate fazele procedurii. De obicei, acuzatul era invitat de judecător să se apere singur, răspunzînd la întrebările ce i se puneau. Inculpatul avea drept să-și aducă martori în apărare, să ceară să fie ascultați în prezența lui — și, de asemenea, să îi recuze pe unii dintre judecători (chiar și pe inchizitor) pentru motive a căror valabilitate o aprecia însă inchizitorul (sau, în caz de apel, însuși papa). Interogatoriul se desfășura în prezența întregului juriu de *probi viri*, căruia li se cerea avizul înainte de pronunțarea sentinței.

În locul probelor aduse de martori, inchizitorii preferau să obțină din partea acuzatului o mărturisire de recunoaștere a vinei, promițîndu-i-se în acest scop iertarea de pedeapsă. Cînd aceste promisiuni rămîneau fără efect, se recurgea la tortură. Mult timp Biserica s-a arătat ostilă torturii (pe care tribunalele laice o admiteau); dar în sec. XIII, odată cu difuzarea principiilor dreptului roman, tortura a fost admisă și în procedura justiției ecleziastice. În 1243 este adoptată și

[37] Primele au fost redactate între 1244—1254. Cel mai cunoscut este *Practica Inquisitionis*, elaborat de renumitul inchizitor Bernard Gui (între 1307—1324). Cîțiva ani mai tîrziu a fost scris un alt asemenea manual, *Directorium inquisitorum*, de către un alt notoriu inchizitor dominican, Nicolas Eymeric.

[38] La început, numărul acestor *probi viri* era de 2; dar imediat numărul lor a crescut mult. La ședințele unui tribunal din 1323 se menționează un juriu compus din 23 de persoane; la un altul, 39; la unul ținut în 1325, nu mai puțin de 51 de persoane, dintre care 20 de juriști laici, plus funcționarii regali.

de tribunalul Inchiziției care activa în sudul Franței[39], deși, de-a lungul secolelor XIII și XIV procesele-verbale menționează folosirea rareori a torturii. (Situația se va schimba, din nefericire, în secolele următoare).

După interogatoriu, dezbateri, martori, cuvîntul apărării, se pronunța sentința, — care era luată după deliberarea consiliului *(consulentes)*, după ce inchizitorul asculta, cum spuneam, și părerea juriului de *probi viri*. Aceștia se pronunțau nu numai asupra culpabilității acuzatului, ci și a chestiunilor de drept pe care le ridica respectivul caz în speță. „Or, sub acest raport, procedura inchizitorială era mult mai liberală decît cea civilă a timpului său; ea a devansat secolele și i-a făcut pe justițiabilii săi să beneficieze de o instituție pe care noi credem că o datorăm Revoluției franceze" (J. Guiraud).

Sentințele erau aduse la cunoștința mulțimilor într-o adunare publică, solemnă (numită *sermo generalis*; iar în Spania, *auto de fe* — „act de credință"), la care inchizitorul convoca autoritățile civile, rude, prieteni și cunoștințe ale celor condamnați.

Ceremonia începea dimineața cu o slujbă religioasă, o predică (ținută de inchizitor, sau de un preot desemnat de el) avînd ca temă combaterea ereziei; apoi, celor de față li se acordau indulgențe și totodată se pronunța excomunicarea tuturor celor care s-ar fi opus activității Inchiziției. După care, se lua jurămîntul autorităților laice, care promiteau că își vor da tot concursul pentru combaterea ereziei. În sfîrșit, se da citire sentințelor. În cazul cînd acestea prevedeau pedeapsa capitală, autoritatea laică prelua sarcina execuției: rugul[39a].

Sentințele de achitare erau mai numeroase decît se crede de obicei. (Aceasta, pînă spre sfîrșitul sec. XV; după care, lucrurile se schimbă, Inchiziția devine mult mai dură și abuzurile mult mai numeroase). Multe pedepse apoi constau în sancțiuni de ordin spiritual, sub forma de penitențe canonice: abjurări, posturi îndelungate, îndeplinirea unor opere de binefacere, obiecte de cult dăruite unei biserici, pelerinaje la sanctuare mai apropiate sau mai îndepărtate, etc. Apoi, anumite penitențe umilitoare: să asiste la slujbe rămînînd într-un colț al bisericii, desculț, cu o lumînare în mînă; sau să poarte permanent cusut pe haină un semn distinctiv, sau veșminte de formă și culori speciale, ș.a. Pedepse mai severe: amenzi, confiscarea bunurilor, demolarea completă a casei, interzicerea de a îndeplini anumite funcții în viața publică (măsură ce putea fi extinsă asupra copiilor și chiar nepoților celui condamnat), pierderea drepturilor tatălui asupra copiilor, ale soțului asupra soției, etc. Urmau: închisoarea pe un timp determinat sau pe viață; și, pedeapsa cea mai gravă (dar nu inventată de Inchiziție) — arderea pe rug[40].

[39] O admite și papa Inocențiu IV în bula din 1252 (motivînd că era deja practicată de tribunalele regale și senioriale împotriva hoților și tîlharilor); iar papii Alexandru IV (în 1260) și Urban IV (în 1262) permit inchizitorilor să asiste la tortură, să o dirijeze și să îi pună pe notari să consemneze în scris mărturisirile obținute în acest mod. Unii inchizitori s-au servit într-un fel atît de crud de acest mijloc, încît spre sfîrșitul secolului al XIII-lea însuși regele Filip cel Frumos îi denunță inchizitorului principal din Toulouse.

[39a] În această ordine de idei, este surprinzătoare și mai mult decît reprobabilă poziția unui spirit de mărimea lui Toma din Aquino, care nu ezită să afirme: „Dacă Biserica găsește un eretic îndărătnic, ea trebuie să se îngrijească de salvarea celorlalți credincioși, îndepărtîndu-l prin excomunicare și dîndu-l pe mîna tribunalului laic, pentru a fi stîrpit din lume prin moarte" *(apud* A. Fliche).

[40] Și acest fel de pedeapsă capitală a fost mai puțin frecventă decît se presupune în general. Indicativă este activitatea foarte severului inchizitor dominican deja citat, Bernard Gui, în regiunea Toulouse, cea mai bîntuită de erezie (însărcinat cu misiuni inchizitoriale și în Flandra și Italia), care în 15 ani a dat 930 de sentințe; dintre acestea, 42 de condamnări la rug, pe lîngă 139 (deci 18 %) sentințe de achitare. — Uneori Inchiziția făcea și procese postume: osemintele unor eretici demult decedați erau exhumate și arse (cum s-a întîmplat, de pildă, în 1330, cu osemintele a 18 defuncți din Narbonne și Carcassonne). — Despre abuzurile Inchiziției din secolele XVI și XVII (îndeosebi ale Inchiziției spaniole), se va vorbi în vol. 4.

VIAȚA COTIDIANĂ

Aspecte demografice. • Configurația orașelor. • Ritmurile timpului. • Orientarea în spațiu. • Călătoriile pe uscat. • Pelerinajele. • Ciclul vieții omului. • Locuința seniorială. • Satul și casa țăranului. • Alimentația. • Îmbrăcămintea. Blazonul. • Sărbători și divertismente. • Lumini și umbre ale vieții medievale.

ASPECTE DEMOGRAFICE

În primele secole ale Evului Mediu populația Europei scăzuse enorm. Cauzele fuseseră: foametea provocată de calamități naturale și de randamentul foarte scăzut al agriculturii, epidemiile și războaiele din perioada invaziilor barbare. Redresarea demografică a început în secolul al X-lea, continuînd apoi într-un ritm accelerat. Progresele realizate în sistemul exploatării agricole, inclusiv valorificarea unor spații noi destinate agriculturii și inovațiile de ordin tehnic, au asigurat populației o alimentație mai consistentă. Siguranța politică consecutivă încetării invaziilor, consolidarea autorității publice, reluarea activității comerciale, au permis o viață mai normală, de oarecare bunăstare. Războaiele care au urmat, deși frecvente, totuși n-au provocat pierderi umane catastrofale, dat fiind efectivul redus al armatelor și numărul mic de bătălii în cîmp deschis. Dintre flagelurile seculare, doar lepra mai bîntuia grav; chiar și malaria devenise, se pare, mult mai rară. Transformările intervenite în sistemul sclaviei au avut de asemenea partea lor de contribuție la sporul demografic.

La sfîrșitul Imperiului roman de Apus, populația sa este apreciată la circa 25 milioane de locuitori. În perioada următoare, de un secol și jumătate, această cifră a scăzut cu 8—10 milioane. După care, a urmat perioada de redresare. Evaluat în cifre, progresul demografic reprezintă — pentru Europa Occidentală — o creștere de la 14,7 milioane de locuitori (în jurul anului 600) la 22,6 milioane locuitori în 950, pentru a ajunge — înainte de 1348, data marii epidemii de ciumă — la 54,4 milioane. Pentru întregul teritoriu european, se apreciază (atît cît permite insuficiența datelor estimative) că populația existentă în jurul anului 700 a crescut de la 27 milioane la 42 milioane către anul 1000; la 60 milioane în 1200, ajungînd — în 1300 — la 73 milioane. Explozia demografică înregistrată între anii (aproximativ) 1000 și 1300 arată că, în decurs de numai trei secole, populația Europei Occidentale s-a dublat.

În jurul anului 1200, Franța era regatul cel mai populat din Occident: 7 milioane de locuitori pe o suprafață de 420 000 km²; în timp ce Insulele Britanice aveau 2,8 milioane (dar, ținînd seama de condițiile geografice locale, densitatea populației era cam aceeași ca în Franța). La începutul secolului al XIII-lea, situația demografică — pentru țările unde datele existente permit o evaluare aproximativă — se prezintă astfel: Peninsula Iberică — 7 milioane de locuitori; Italia — 7,5 milioane; teritoriile germanice (Germania, Austria, Elveția) — 7 milioane; Ungaria — 2 milioane; Polonia — 1,2 milioane; Imperiul bizantin — între 10-12 milioane[1].

Pînă la sfîrșitul secolului al XII-lea, orașele din Franța și Anglia însumau abia 5% din populația țării respective. Către anul 1200, populația Parisului este

[1] Cf. J.C. Russel; *apud* M. Pastoureau (vd. *Bibliografia).*

apreciată la aproximativ 25 000 de locuitori (incinta construită sub Filip August închidea o suprafaţă de 253 ha). Londra cam la fel. În Franţa, celelalte oraşe mari erau Rouen şi Toulouse, — dar nici unul nu avea nici jumătate din populaţia Parisului. În Anglia, oraşele cele mai importante, după Londra (York, Lincoln, Norwich, Bristol) aveau fiecare abia 5 000 de locuitori. Apoi, în numai cîteva decenii, populaţia oraşelor a crescut — mai ales în Italia. În prima jumătate a secolului al XIII-lea, Roma avea cel puţin 30 000 de locuitori (În Germania, oraşul Köln de asemenea); Veneţia şi Bologna însă numărau fiecare aproximativ 40 000 de locuitori; iar Milano şi Florenţa, cîte 70 000. Cel mai mare oraş al lumii creştine rămînea Constantinopolul, care în 1204 avea o populaţie evaluată la 150 000 pînă la 200 000 de locuitori.

Această „explozie demografică", cum o numeam, este cu atît mai apreciabilă cu cît mortalitatea infantilă era (cel puţin pînă în secolul al XIII-lea) extrem de ridicată. Cam o jumătate din numărul copiilor nu ajungeau să depăşească vîrsta de 5 ani. Cel puţin 10% din nou-născuţi mureau în prima lună; iar în secolul al XIV-lea, 15%—20% din copii nu ajungeau să împlinească mai mult de un an[2]. Înseşi naşterile erau limitate, evitate fiind prin poţiuni anticoncepţionale sau care provocau avorturi, cunoscute încă din antichitate. Foametea ducea nu rareori la infanticide; sau, la abandonarea copilului imediat după naştere, de obicei în faţa intrării bisericii. Mulţi copii părăsiţi erau adunaţi şi îngrijiţi în mînăstiri. (Primul orfelinat cunoscut a fost fondat de un preot din Milano în anul 787). Singurul mijloc permis pentru limitarea naşterilor era *abstinenţa periodică*; Biserica chiar interzicea raporturile intime între soţi în unele perioade ale anului (40 de zile înaintea Crăciunului, 40 de zile înainte de Paşte, 8 zile înainte şi 8 zile după Rusalii, etc...).

CONFIGURAŢIA ORAŞELOR

În timpul şi în perioada imediat următoare marilor invazii, zidurile de apărare închideau în interiorul lor nuclee urbane pe o întindere redusă. În afară de Roma (cu suprafaţa sa de 1 275 ha), Milano (400 ha), Trier (285 ha), alte oraşe abia dacă atingeau sau depăşeau 100 ha (Toulouse, Nîmes, Mainz, Merida); majoritatea nu ajungeau nici la 100 ha. (Parisul se întindea pe o suprafaţă de numai 10 ha).

Oraşele epocii merovingiene, chiar dacă erau puţin întinse şi cu o populaţie numeric redusă, totuşi nu erau deloc nişte „oraşe moarte". În aceste mici oraşe-fortăreţe se fondau mănăstiri şi se construiau edificii religioase şi palate episcopale; seniorul oraşului, episcopul, îşi înmagazina aici produsele domeniilor sale funciare, aici îşi avea personalul său de curte, clerici, slujbaşi, servitori. Episcopul organiza în oraş diferite procesiuni religioase care atrăgeau mulţimi din împrejurimi, înfiinţa o şcoală, negustorii îi aduceau din depărtări stofe fine şi argintărie, de uz liturgic sau personal. Contele cu întreaga suită se opreau şi în oraşe cu ocazia vizitelor pe care le făcea în comitatul său; în timp ce mulţi săraci se refugiau la oraş în căutare de lucru, mai ales în timpuri grele de foamete. La toţi aceştia se adăugau, în fine, indispensabilii meşteşugari de toate felurile.

În afara acestor oraşe de reşedinţă episcopală, celelalte se distingeau cu greu de un sat mai mare. Pe locul monumentelor antice, ruinate, apăruseră grădini şi

[2] Azi, în ţările în care serviciul pediatric este organizat la nivelul cel mai înalt, mortalitatea infantilă se situiază chiar sub 1%; iar pentru copiii pînă la un an, între 1—2%.

terenuri cultivate. În secolele al XII-lea și al XIII-lea, orașele erau — din punct de vedere economic — total dependente de sat (deși, practic, își pierduseră puterea politică asupra satului). Le deosebeau de sate aspectul lor monumental, bisericile, catedrala, palatul episcopal, zidurile de apărare și concentrarea activităților religioase. Abia începînd din secolul al IX-lea se constituie, alături de vechiul oraș episcopal, o aglomerație nouă, nelegată de ocupații agricole, cu locuitori a căror activitate era îndreptată spre producție (fierari, țesători, tăbăcari, etc.), spre consum (măcelari, brutari, ș.a.), sau spre o activitate de tranzit (cărăuși, hamali, marchitani, negustori de postavuri, etc.). — Dar, chiar avînd o populaţe de numai cîteva sute de locuitori, un oraș se deosebea de un sat prin natura ocupațiilor și a felului de viață al locuitorilor săi, prin faptul de a avea un tîrg activ, și prin funcțiile sale administrative, religioase, judiciare, militare și politice.

Rareori un oraș era situat departe de un rîu. Văzut de la distanță, aspectul său era impresionant prin dimensiunile zidurilor sale de apărare[3] — care erau în același timp și un simbol al puterii și, față de înfățișarea cenușie a satelor mizere, o apariție estetică. Pe măsură ce populația creștea, orașul era silit să-și construiască, concentric, un al doilea, al treilea, al patrulea zid de apărare[4]. Nu întotdeauna un oraș se dezvolta concentric: Toulouse își avea castelul seniorial în centru, dar catedrala la periferie; Cracovia s-a dezvoltat în jurul a două nuclee, iar Lübeck, în jurul a trei sau patru (fiecare nucleu avîndu-și întărituri proprii, cuprinse apoi în zidul de apărare al întregului oraș). Planul cel mai simplu și mai armonios, pe baza unui nucleu unic sau unificat, îl prezentau orașele Bruges, Florența și Aachen. În general, concentrîndu-se, din motive de protecție în caz de război în perimetrul atît de restrîns al zidurilor de apărare ale orașului, casele trebuiau zidite cît mai înghesuit și mai mult în înălțime. Densitatea populației devenea astfel extremă: orașe ca Genova, Napoli, Milano, Florența sau Veneția erau nevoite să aglomereze, pe suprafețe de 110 ha, mai mult de 100 000 de locuitori.

Străzile erau înguste, sinuoase, întortocheate, în general rău pietruite, noroioase, cu o rigolă în mijloc; fiecare trebuia să-și curățe porțiunea de stradă din fața casei, unde de obicei erau aruncate gunoaiele; pe străzi — cîini, păsări de curte, porci, circulau liber. (La Paris, abia de pe la mijlocul secolului al XII-lea a fost oprită hoinăreala porcilor pe străzi). Meșteșugarii se concentrau, după profesiuni, pe străzile lor. În piața centrală dominau marile edificii — catedrala, (eventual palatul episcopului sau al seniorului laic), palatul comunal — care putea fi și un loc de întîlniri, de reuniuni, de tranzacții comerciale sau de refugiu în caz de pericol — și, ale cărui subterane serveau ca depozit pentru arhivele orașului, sau ca închisoare. În piața centrală se aflau și halele, loc acoperit pentru desfacerea mărfurilor, grupate pe categorii. Apa potabilă era adusă în oraș prin apeductele rămase de la romani și restaurate; sau, mai degrabă, prin conducte de lemn, fier ori plumb, și distribuită fîntînilor. Lemnul, folosit cu prioritate în construcția caselor, făcea ca incendiile să fie frecvente și adeseori de proporții catastrofale. Iluminatul străzilor, chiar foarte slab, era o raritate. Dealtminteri, circulația pe străzi în timpul nopții era, în principiu, interzisă.

[3] Orașul Avila este apărat de un zid lung de 2 400 m, înalt de 12 m și întărit cu 88 de turnuri masive. Zidul de apărare al Avignonului avea în secolul al XIV-lea, o lungime de 4 330 m.

[4] „La începutul secolului al XIV-lea, Florența ajunsese să-și construiască al șaselea zid de apărare; Viena, al patrulea; Gand, în mai puțin de un secol și jumătate și-a ridicat cinci ziduri de apărare succesive: în 1163, 1213, 1254, 1269 și 1299" (R. Delort).

RITMURILE TIMPULUI

Ritmul zilei era reglat, pentru țărani, de mersul soarelui pe cer, sau de clopotele[4a] mănăstirii din apropiere, care trăgeau din trei în trei ore. Pentru țăran, ziua începea odată cu răsăritul soarelui; pentru călugări, la miezul nopții. Noaptea, clopotarul mănăstirii se orienta după poziția astrelor — dacă cerul era senin; sau, după durata arderii unei lumînări de o anumită dimensiune (o noapte de iarnă se împărțea în trei lumînări); sau, după numărul de pagini anumit pe care le citea; sau, după un număr determinat de psalmi ori de rugăciuni recitate. În timpul zilei, se folosea, în mod frecvent, de un cadran solar. Unele mănăstiri posedau ceasornice cu nisip; sau, orologii hidraulice, asemănătoare clepsidrelor anticilor.

O variantă nouă a modului de măsurare a timpului și de împărțire a zilei a apărut în secolul al XIII-lea, în cîteva centre manufacturiere textile (Amiens, Douai, Saint-Omer), unde un clopot al orașului ritma oficial munca, trăgînd de patru ori pe zi (marcînd începerea, întreruperea pentru masă, reluarea și încetarea lucrului). În felul acesta, „timpul se raționalizează și totodată se laicizează, controlul lui trecînd de la autoritatea ecleziastică la autoritățile civile, burgheze, și astfel valoarea sa economică apare în mod clar“ (Ph. Contamine).

Calendarul medieval oficial era calendarul sărbătorilor religioase; ciclul anului era orientat de calendarul liturgic, care avea fixate ca puncte de reper patru sărbători principale. Prima, Crăciunul (zi cu care începea anul nou liturgic) fusese stabilită de Conciliul din Niceea (325) la o dată fixă: 25 decembrie. A doua, Paștile — în funcție de care erau fixate la 40, respectiv 50 de zile și ultimele două mari sărbători, Înălțarea și Rusaliile — au fost stabilite la sfîrșitul secolului al XIII-lea (în duminica ce urmează primei luni pline de după 21 martie, echinocțiul de primăvară).

Data Anului Nou laic varia după țări și regiuni. Pentru notarii de la curtea regelui Franței și pentru cei din Țările de Jos, Noul An începea în ziua de Paște; în Anglia, începea la 25 decembrie; în unele regiuni din Franța — la 1 martie. Data de 1 martie, cancelariile regale o vor deplasa la 25 martie — și acesta va fi stilul calendaristic care va prevala de la sfîrșitul secolului al XII-lea pînă în 1751. Poporul însă a continuat să ia sărbătorile religioase ca puncte de reper ale anului și pentru motivul că acestea coincideau *grosso modo* cu datele astronomice în funcție de care se organizau muncile agricole. Dealtfel, nici în actele oficiale și nici în cronici nu se folosea totdeauna numărătoarea anilor pornind de la data — controversată pînă azi — a nașterii[4b] lui Hristos; era preferată formula laică: „În anul (cutare) a domniei regelui (cutare)...“. Sau, se prefera folosirea cronologiei ebraice, care la anii scurși de la începutul erei noastre adăugau 3 761 de ani „de la facerea lumii“: o cronologie care va fi acceptată și de Europa creștină pînă în secolul al XVII-lea.

Activitatea țăranului și a meșteșugarului începea în zori și înceta la apusul soarelui. Regulamentele corporațiilor interziceau cu strictețe munca de noapte,

[4a] Clopotele, de dimensiuni foarte mici (propriu-zis, clopoței), erau cunoscute de chinezi și inzi din cele mai vechi timpuri, precum și de greci și romani. Se crede că primul papă care a ordonat ca slujbele religioase să fie anunțate de sunetul clopotelor a fost Sabinian (604—606). Carol cel Mare a generalizat această măsură în tot imperiul său. Primele clopotnițe au fost construite în sec. VII. Folosirea clopotnițelor s-a răspîndit în Imperiul bizantin mai tîrziu decît în Occident.

[4b] Se pare că aniversarea nașterii lui Hristos n-a început să fie sărbătorită de Biserica occidentală decît în sec. IV (cea mai veche atestare datează din 336). În Biserica creștină din Orient sărbătorirea a fost introdusă la Antiohia către 375, iar la Alexandria către 430. Dar creștinii greci sărbătoreau încă de la începutul sec. III nașterea lui Hristos la 6 ianuarie.

— atît de teama riscului incendiilor (care puteau fi ușor provocate de mijloacele rudimentare de iluminație), cît și pentru a înlătura o neloială concurență între meșteșugari. De-a lungul anului, activitatea era întreruptă în timpul duminicilor și a numeroaselor sărbători religioase. Pentru un meșteșugar, anul avea aproximativ 200 de zile în întregime lucrătoare, plus 80 de zile cînd lucrul înceta la prînz; ceea ce însemna 250 de zile complete de muncă: adică, ceva mai mult de două treimi din cele 365 de zile ale anului.

ORIENTAREA ÎN SPAȚIU

Pămîntul era imaginat de oamenii Evului Mediu ca avînd forma unui disc plat, înconjurat de apele oceanului. Cunoștințele geografice ale epocii carolingiene se limitau la informații transmise de antichitatea tîrzie. Pe baza lor s-au întocmit hărți ale lumii *(mappae mundi)* în care, în cele trei continente cunoscute, apăreau localizate diferite țări și orașe; în centrul lor figura Ierusalimul. La sfîrșitul secolului al IX-lea, un cleric din Bavaria a redactat o *Descriere a orașelor și regiunilor din nordul Dunării*, în care erau înșirate regiunile ocupate de popoare slave, pînă la Vistula. În aceeași epocă, regele anglo-saxonilor Alfred cel Mare a pus să se facă o descriere a țărilor nordice pe baza relatărilor unor călători. Eginhard, biograful lui Carol cel Mare, menționează că împăratul ar fi posedat o hartă „a pămîntului", cuprinzînd și planurile orașelor Roma și Constantinopol, gravate pe o placă de argint. — Din toate aceste documente cartografice însă nu ne-a parvenit nici una.

Dar este de neconceput să nu fi existat — chiar în secolul al IX-lea — hărți terestre detaliate: „Cînd prin tratatul din Verdun (842), Lothar, Ludovic Germanicul și Carol cel Pleșuv și-au împărțit regatul moștenit de la părintele lor Carol cel Mare, desigur că s-au înțeles în așa fel încît fiecăruia să îi revină cam tot atîtea păduri, terenuri arabile, vii și orașe importante. Nu s-ar putea închipui azi un partaj, făcut într-un mod atît de îngrijit fără consultarea atentă a unor hărți foarte precise" (E. Pognon). Dispozițiile emise de carolingieni, — documente care aveau o valoare juridică incontestabilă în probleme de cadastru — descriu realități teritoriale foarte complexe. Dar nici unul din aceste texte nu era însoțit și de un plan.

Pînă în secolul al XIII-lea exista un tip de cartografie nautică mult influențată de cunoștințele navigatorilor și geografilor arabi. După care, în secolul al XIII-lea apar, în Occident, hărți nautice originale *(„portulane")* — ca, de exemplu, o hartă pisană în care sînt reprezentate cu o remarcabilă exactitate contururile Mării Mediterane și principalele ei insule. Sînt indicate, de asemenea, cîteva sute de porturi. (Coasta Atlanticului, în schimb, este trasată mai sumar; iar Anglia apare ca o insulă informă). În Anglia, două hărți desenate de un călugăr-cronicar pe la mijlocul secolului al XIII-lea, permiteau pelerinilor, negustorilor și soldaților să se orienteze într-un mod destul de satisfăcător. În Franța însă, o hartă terestră cît de cît detaliată nu datează decît de la sfîrșitul secolului al XV-lea.

Dar toate aceste hărți erau de uz cu totul excepțional. Pentru orientarea într-un spațiu mai vast, oamenii contau mai mult pe cunoștințele ghizilor locali, sau pe relatările verbale ale pelerinilor (și, mai rar, ale negustorilor). Printre cele mai complete descrieri care s-au păstrat, și datînd din secolul al XIV-lea, este așa-numitul *Itinerar din Bruges.* Sînt indicate aici etapele și distanțele dintre Bruges și numeroase orașe sau regiuni îndepărtate — înspre sud și est, pînă în Italia, Ger-

mania și ținuturile locuite de popoare slave; iar spre nord, pînă în regiunile scandinave, în Islanda și chiar Groenlanda.

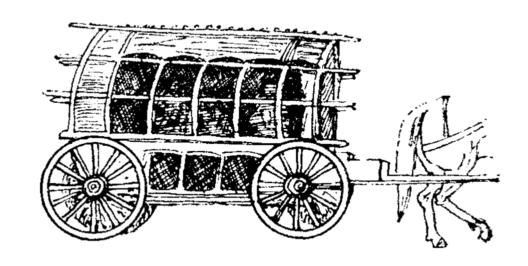
Distanțele erau măsurate și indicate în zile de mers pe jos (într-o zi de vară — circa 40 km), în mile sau în leghe — după regiuni; iar distanțele mai scurte erau indicate prin alte unități de măsură: o „bătaie de săgeată", o „aruncătură de piatră", sau în pași.

CĂLĂTORIILE PE USCAT

Călătoriile pe distanțe mai lungi erau costisitoare și mai ales periculoase, — atît din cauza lupilor[5], cît și a bandelor de răufăcători. Cu toate acestea, drumurile erau înțesate de călători (îndeosebi în anumite ocazii sau perioade ale anului) de toate categoriile, — de la regi, prinți, conți, episcopi, abați cu suitele lor, pînă la negustori, țărani, călugări, pelerini, vagabonzi, jongleri, cerșetori și hoți de drumul mare.

Regii carolingieni se deplasau încontinuu, — pentru a controla dacă dispozițiile lor au fost executate, sau pentru a primi jurămîntul supușilor lor, sau pentru a judeca o cauză importantă, sau pentru a face un pelerinaj. Carol cel Mare — precum și urmașii săi — aveau mai multe reședințe; doar spre sfîrșitul domniei a preferat să se stabilească în palatul său din Aachen. Deplasările regilor nu erau niciodată improvizate; slujbași speciali ai curții *(mansionarii)* erau trimiși înainte să pregătească palatul la care suveranul urma să se oprească. Pînă să ajungă la destinație, și conții, și episcopii, și abații, și vasalii săi erau obligați să-l găzduiască, cu întreaga sa suită: ceea ce implica cheltuieli considerabile pentru gazde, căci uneori regele era însoțit de cîteva sute de persoane! — Și conții, marii feudali și vasalii lor se deplasau des pe teritoriul comitatelor sau feudelor lor, pentru a-și exercita îndatoririle administrative și judiciare ce le reveneau. Episcopii, de ase-

Mijlocul obișnuit de transport în comun pe distanțe mari, în sec. XIII. Reconstituire de Viollet-le-Duc, după un manuscris păstrat în Biblioteca Națională, Paris

menea, făceau dese călătorii prin diocezele lor; seniorii respectivi erau obligați să le asigure — lor și întregii suite — găzduire și întreținere (inclusiv furajul pentru cai)[6].

[5] Pînă în timpurile moderne, marele flagel la țară în toată Europa erau lupii. În perioada Evului Mediu timpuriu erau otrăviți sau vînați cu capcane și cu cîini dresați; intendentul unui domeniu regal trebuia să prezinte regulat pieile lupilor uciși. În 813, Carol cel Mare a instituit cîte doi slujbași speciali în fiecare comitat, care aveau sarcina să organizeze și să conducă această campanie pentru exterminarea lupilor, avînd la dispoziție un corp anume de vînători în acest scop.

[6] Un episcop putea pretinde seniorului, pentru fiecare zi cît era găzduit, 40 de pîini (20 kg), 3 *muids* de băutură, un porc, 3 găini, 15 ouă și 15 *muids* de furaj pentru caii suitei (cf. P. Riché).

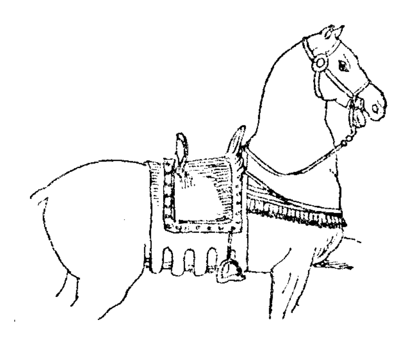
Trimişii, regelui, de la *missi dominici* pînă la simplii curieri *(scararii)*, circulau intruna. *Missi* şi vasalii regelui aveau şi ei dreptul de a pretinde să fie găzduiţi şi de a rechiziţiona cele necesare pentru oamenii şi caii lor. Curierii regali — persoane de mare încredere — erau totdeauna însoţiţi de o escortă. — Dar şi călătorii simpli (negustorii, pelerinii, etc.) erau siguri că vor găsi un adăpost peste noapte (cei săraci şi o mîncare, gratuit) la una din mănăstirile din drum, care organizaseră o adevărată reţea de hanuri, atît pentru cei bogaţi cît şi pentru cei săraci. Şi, în primul rînd, pentru pelerini.

PELERINAJELE

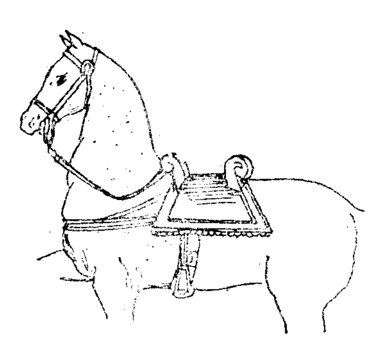
Amploarea, intensitatea, caracterul pelerinajului medieval constituie unul din elementele fundamentale ale psihologiei sociale şi populare.

Chiar cînd un pelerinaj la un sanctuar se făcea în speranţa vindecării de o boală sau de o infirmitate, la temelia acestui act sta spiritul de penitenţă, ideea că o greşală săvîrşită cere să fie reparată prin actul de devoţiune care era pelerinajul. Şi cu cît locul indicat de preot pentru pelerinaj era mai îndepărtat, mai greu de ajuns şi mai plin de primejdii — în primul rînd Ierusalimul, apoi Roma şi Santiago de Compostela — cu atît beneficiul spiritual obţinut se considera că va fi mai mare[7]. Cei care nu puteau face un drum atît de lung, din diferite motive (de vîrstă, de sănătate, de posibilităţi economice, etc.), făceau pelerinajul la un sanctuar din apropiere, renumit mai ales pentru relicvele (adeseori „făcătoare de minuni") pe care le poseda.

Desigur că, alături de îndeplinirea unei făgăduinţe solemne făcute în scopul obţinerii ajutorului divin pentru un motiv oarecare, şi alături de obligativitatea efectuării unei penitenţe (la întoarcere, pelerinul prezenta confesorului său o dovadă că făcuse într-adevăr pelerinajul prescris), mai acţionau şi alte motive. În

Harnaşamente din secolul XIII. După un manuscris din Bibliothèque Nationale (Viollet-leDuc)

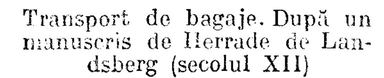

primul rînd, pelerinul care ştia că pe drum îl pîndesc tot felul de dificultăţi posibile şi de pericole, îşi asuma în mod conştient acest risc: fapt care dădea o mai mare valoare spirituală actului de pelerinaj. Era, apoi, şi aviditatea omului medieval

[7] Unii continuau toată viaţa să caute să-şi ispăşească păcatele făcînd mereu pelerinaje. În secolul al X-lea, eruditul Gerbert d'Aurlllac (viitorul papă Silvestru II) mergea deseori în pelerinaj la Roma. Iar în secolul al XI-lea, Guillaume duce de Aquitania, mergea în fiecare an la mormîntul Sf. Petru, — cu toate sacrificiile materiale considerabile şi cu marile riscuri pe care le comportau asemenea călătorii.

de a vedea ținuturi, oameni, lucruri noi; era, într-un fel, o atracție, o fascinație a aventurii; și poate chiar „un simț al nomadismului, moștenit de la ascendența sa barbară" (R. Oursel). Cert este că emotivitatea omului medieval, cu speranța sa de mîntuire prin căință și ispășire, cu naiva sa credință în miraculos — chiar și în forma sa cea mai aberantă — explică și justifică venerarea relicvelor, cultul osemintelor sau obiectelor care aparținuseră lui Hristos sau vreunui sfînt, și cărora el le atribuia puteri supranaturale[8].

Transport de bagaje. După un manuscris de Herrade de Landsberg (secolul XII)

Fiecare biserică sau mănăstire căuta să-și procure asemenea comori — pe orice cale. În 1087, marinarii din Bari fură din Orient cadavrul Sf. Nicolae, care va face în felul acesta ca orașul lor să devină un loc de pelerinaj. Doi pelerini din nordul Franței fură, dintr-o biserică din Palermo, relicvele tinerei martire Cristina. Uneori, chiar călugării sînt cei care fură moaște dintr-o biserică pentru a le aduce în mănăstirea lor. În momente tulburi, abații înșiși profită spre a strămuta în mănăstirile lor relicve aparținînd pînă atunci altor biserici; însuși celebrul Odon de Cluny (879—942), beatificat de Biserica catolică, a „transferat" din bazilica San Paolo fuori le Mura din Roma la mănăstirea sa „cenușa" osemintelor apostolilor Petru și Pavel, „pentru a o pune în siguranță". Furtul de relicve era foarte frecvent — și cît se poate de remunerativ. Venețienii, mai prudenți, au preferat să ascundă corpul Sf. Marcu într-un loc secret, lipsindu-se astfel de privilegiul ca orașul lor să devină un loc important de pelerinaj; în schimb, asigurîndu-se că trupul sfîntului nu va fi într-o bună zi furat...

Pelerinul se recunoștea de la distanță: purta o mantie lungă, o „pelerină" (termen de etimologie evidentă), o pălărie cu boruri largi, un baston lung și o traistă în bandulieră; ultimele două obiecte erau, înainte de plecare, binecuvîntate de preot. Pelerinii porneau în grup, pentru mai multă siguranță contra primejdiilor care îi puteau pîndi pe drum: un atac al tîlharilor, un accident, o îmbolnăvire, o haită de lupi, o furtună, o avalanșă de zăpadă prin trecătorile munților. Numai în grup puteau porni și bătrînii și infirmii care căutau vindecarea făcînd un pelerinaj la un sanctuar. Apoi, în companie, conversînd, povestind, spunînd glume, drumul le părea mai scurt și mai ușor.

[8] Astfel, spada contelui Roland — eroul *Cîntecului lui Roland* — care avea în mînerul său de aur închis un dinte al Sf. Petru, cîteva picături din sîngele Sf. Vasile, fire de păr din capul Sf. Dionisie și o bucată din veșmîntul Fecioarei Maria...

Adevăratul pelerinaj trebuia făcut numai pe jos; a-l face mergînd călare, sau într-o căruță, îi reducea mult din valoarea și din beneficiul său spiritual. Pe drum de cîmpie, pelerinii puteau parcurge 30—40 de kilometri pe zi. Itinerarul era marcat prin indicații stradale: de obicei, o cruce de piatră sau de lemn, ori o capelă mică. În punctele obligate de trecere (în special prin defileurile munților), pe drumurile de pelerinaj cele mai frecventate, se găseau modeste spitale și hanuri de popas,

Pelerini în drum spre Ierusalim. Dintr-un manuscris din sec. XIII. — Bibliothèque Nationale, Paris

centre de ajutor — ținute în genere de călugări — unde cei săraci și bolnavi găseau îngrijire gratuită; puncte care, în același timp, controlau și acel drum împotriva răufăcătorilor. La mănăstiri, pelerinii aflau totdeauna, cum spuneam, găzduire și mîncare. Dealtminteri, în secolul al XII-lea se creaseră și mai multe ordine ospitaliere, de călugări asistați de laici: aceste opere de caritate, de asistență socială care, în ansamblul moravurilor de regulă atît de brutale ale timpului, introduceau o zare de generozitate și de solidaritate umană.

La locurile de pelerinaj, pe lîngă riturile și ceremoniile liturgice pelerinii mai erau întîmpinați și de o animație, viu colorată, pe care o dădeau zecile de tarabe unde se vindeau statuete, iconițe, cruciulițe, felurite alte suveniruri pioase, — precum și alte obiecte: încălțăminte, pungi, cingători, traiste de piele, burdufuri de vin, ierburi medicinale, mirodenii... Cu timpul, de-a lungul marilor drumuri de pelerinaj s-au format tîrguri, centre de producție și de desfacere, chiar adevărate orașe. S-au construit mari monumente de arhitectură, în special religioasă, în care stilul

roman şi cel gotic şi-au găsit expresia strălucită. În felul acesta, pelerinajul medieval, pe lîngă sensul său de pietate populară şi-a păstrat şi o importantă semnificaţie atît de ordin economic, cît şi cultural-artistic.

CICLUL VIEŢII OMULUI

În familiile nobile se nota cu grijă şi ora naşterii unui copil, pentru a i se putea face cît mai precis horoscopul. Botezul avea loc chiar în ziua naşterii, sau cel mai tîrziu a treia zi. Pînă în secolul al XV-lea, botezul se făcea de obicei prin afundare totală în cristelniţă.

Prevala obiceiul ca un copil să aibă mai mulţi naşi şi naşe, — pentru ca în felul acesta să-şi asigure mai mulţi ocrotitori[9], — ale căror nume se treceau în registrele parohiale. Copilul primea un singur nume de botez (ales de regulă de naşi), — care nu era ceea ce numim azi un „prenume", ci adevăratul său nume, singurul care îi era indispensabil în orice ocazii şi cu care era chemat toată viaţa. La nume se adăuga un supranume (o poreclă, numele unui meşteşug, unei localităţi, etc.), — care în secolul al XIII-lea încep să devină ereditare; în texte însă persoanele rămîn de obicei indicate cu numele de botez, urmat de o specificare (originea, localitatea de reşedinţă, profesia etc.).— Timp de două-trei săptămîni mama primea vizitele prietenelor şi rudelor care îi aduceau daruri; se ducea apoi la biserică, unde preotul îi făcea o slujbă de purificare. În familiile nobililor (şi ale celor bogaţi) era obiceiul ca un copil să fie alăptat de o doică.

Educaţia dată copiilor avea un caracter practic şi concret, orientată de mediul şi pentru mediul social în care trăiau. La vîrsta de 7 ani copilul era dat la şcoală (în secolul al XIV-lea deja erau şcoli în cele mai multe sate). În familiile nobile, instrucţia copilului era încredinţată unui preceptor (care putea fi preotul capelan al familiei); la vîrsta de 10 ani copilul îşi începea şi pregătirea militară, învăţînd să călărească, să îngrijească un cal şi să mînuiască armele. Şcolile episcopale — în oraşele mai mari — existau încă din secolul al VII-lea; mai tîrziu, un decret papal din 826, chiar îi obliga pe episcopi să înfiinţeze măcar o şcoală în diocezele lor. La şcolile episcopale se adăugau şi numeroasele şcoli ale mănăstirilor (monopolul învăţămîntului era deţinut de clerici şi călugări). Carol cel Mare ţinea să-şi pregătească viitorii funcţionari ai Imperiului în şcolile abaţiilor sau în renumita şcoală a Palatului, unde predau profesorii cei mai eruditi. (Secolul al XII-lea şi următorul vor însemna perioada de mare dezvoltare a învăţămîntului, culminînd cu apariţia şi organizarea universităţilor)[10].

Şi educaţia unei fete era orientată în sens practic, întrucît după căsătorie ea era cea care urma să conducă întreaga gospodărie. Şi în acest caz, mediul său familial şi social era cel care determina natura educaţiei primite. În familiile nobile, pe lîngă o instrucţie intelectuală fetele primeau şi o educaţie mondenă, din care nu lipseau lecturile literare, arta broderiei, dansul, călăria şi vînătoarea.

[9] Faptul că un copil avea mai mulţi naşi îi putea crea dificultăţi serioase mai tîrziu, la căsătoria cu o persoană înrudită cu unul din aceştia; căci naşii erau consideraţi ca făcînd parte strict şi direct din familie. De aceea Biserica a limitat curînd numărul lor la cel mult doi naşi şi o naşă pentru un nou-născut băiat, sau două naşe şi un naş pentru o fetiţă.

[10] Educaţiei intelectuale în Evul Mediu i se va rezerva un capitol în volumul următor.

Atît băieţilor cît şi fetelor (îndeosebi orfanelor, sau celor din familii cu mulţi copii) le mai rămînea şi calea călugăriei. În mănăstiri, educaţia clericală le dădea novicilor posibilitatea să devină notari, scribi, învăţători, preceptori în familii bogate, funcţionari în administraţia publică, ş.a. La ţară, băiatul mai mare rămînea

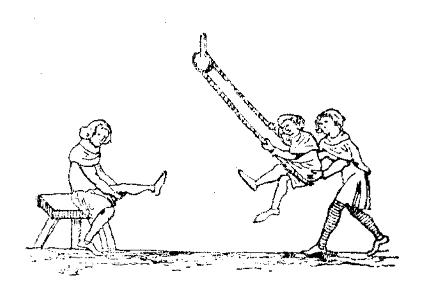
Primele îngrijiri date unui nou-născut, în sec. XV. Miniatură de Jean Fouquet. Musée Condé, Chantilly

să-şi ajute tatăl la muncile cîmpului şi ale gospodăriei, — pe care apoi le moştenea el: fraţii ceilalţi, dacă averea părintească nu le putea asigura traiul, se angajau în altă parte, ca tăietori de pădure, zileri, servitori, etc.; sau, intrau ucenici la un meşteşugar. Copiii celor de la oraş urmau de regulă profesiunea tatălui. Fiii nobililor începeau de timpuriu, cum spuneam, să se pregătească pentru viaţa militară, ori să studieze pentru a putea obţine o funcţie ecleziastică, a face o carieră juridică, sau pentru a-şi administra domeniile pe care urmau să le moştenească.

Potrivit tradiţiei romano-germanice, căsătoria implica două formalităţi civile: logodna şi căsătoria propriu-zisă. Logodna, constînd esenţialmente într-o promisiune, într-un angajament care avea o valoare juridică, era un contract încheiat între logodnic şi părintele sau tutorele fetei (în condiţiile pe care le-am arătat mai sus). Biserica atrăgea atenţia tinerilor că actul logodnei nu implica şi coabitaţia: mai mult decît atît: în unele regiuni logodnicilor nu li se permitea să se întîlnească decît ziua, sau chiar numai de trei ori pe săptămînă.— A doua etapă, căsătoria propriu-zisă, consta în executarea contractului şi festivitatea nunţii.

În mediul aristocratic căsătoria căpăta o importanţă deosebită de ordin familial şi economic. Prin acest act, respectivele două familii încheiau o alianţă, sau cel puţin îşi asigurau relaţii reciproce paşnice. De aceea, uneori căsătoriile erau hotărîte

de părinți chiar din cea mai fragedă vîrstă a copiilor lor[11]; care, apoi, se puteau căsători cînd fata împlinea 12 ani, iar băiatul, 14. Era obiceiul ca seniorul care își căsătorea fiul să ceară — măcar de formă — sfatul nu numai al rudelor celor mai îndepărtate, ci chiar și al vasalilor săi; pe lîngă aceasta, dreptul feudal îl obliga

Jocuri de copii. Leagănul și jocul cu ghiulele. După un manuscris englez din sec. XIV. — British Museum, Londra

să obțină în acest sens și încuviințarea suzeranului său. Dealtfel, suzeranul trebuia să facă tot posibilul să caute ca fiica unui vasal al său decedat să se căsătorească mai repede și în condiții cît mai avantajoase.

Legislația epocii carolingiene interzicea doar adulterul și incestul, nu și faptul de a avea mai multe soții (cf. M. Bardèche). Decizia radicală, care a acordat Bisericii cele mai mari puteri în ce privește viața conjugală a supușilor Imperiului, a fost luată de Carol cel Mare într-un capitular din 802. Acesta prevedea în mod explicit: „Episcopii și preoții, asistați de sfatul de bătrîni, să facă o cercetare temeinică asupra legăturilor de rudenie dintre viitorii soți, și numai în urma acestei cercetări tinerii să fie uniți printr-o binecuvîntare".— Se instituia astfel, în mod oficial, căsătoria religioasă însoțită de binecuvîntarea nupțială. Cu toate acestea, conciliile și papii (Nicolae I, Adrian II, ș.a.) au recunoscut și după această dată legitimitatea căsătoriilor exclusiv civile.

Dar începînd din sec. X, tribunalele ecleziastice și-au asumat, efectiv, „o competență exclusivă în toate chestiunile care priveau căsătoria, inclusiv separarea soților, diviziunea bunurilor și contestațiile relative la dotă. Nu s-a schimbat deci nimic în legislație, ci a avut loc o progresivă uzurpare, care, în mod practic, a făcut să devină obligatorie binecuvîntarea nupțială și autorizația preotului" (M. Bardèche).

Așadar, de la această dată actul căsătoriei nu mai este doar un act civil, ci și un act religios, un sacrament: căsătoria trebuia neapărat să aibă și binecuvîntarea unui preot. (Ceea ce, în lumea creștină din Orient era obligatoriu încă din secolul al IV-lea). Chiar și logodna, schimbul de angajamente dintre viitorii soți, trebuia să se încheie în fața unui preot. Dar elementul esențial pe care îl introducea acum Biserica era consimțămîntul — indispensabil — al tinerilor; consimțămînt a cărui nerespectare era justițiabilă de către Biserică. Încît, în secolul al XII-lea acordul părinților nu mai era necesar; ba, chiar li se interzicea — cel puțin teoretic —

[11] Ceea ce însă era departe de a constitui o regulă generală. În secolul al XIV-lea, vîrsta-limită de căsătorie a fetelor din familiile engleze de negustori era de 13—14 ani; la Toulouse — de 15-16 ani; la Florența — de 17 ani. La Londra bărbații se căsătoreau între 20—24 de ani; iar la Reims, între 20—30 de ani (cf. Ph. Contamine).

să caute să-i constrîngă pe tineri[12]. La această dată, autoritățile laice lăsaseră autorității ecleziastice grija de a legifera în materie. (Situație ale cărei urmări s-au prelungit, în lumea catolică, pînă în zilele noastre).— În consecință, căsătoria devine indisolubilă. Nici chiar sterilitatea femeii, impotența bărbatului, abținerea de la raporturi sexuale, o boală incurabilă a unuia din soți, o infirmitate survenită, sau anumite defecte morale grave, nimic din toate acestea nu constituiau cauze valide de divorț[13]. Singura posibilitate care le rămînea soților de a se separa și de a se recăsători (posibilitate la care de regulă se și recurgea des) era să se constate și să se dovedească existența unei legături de rudenie între ei; în care caz, căsătoria era invalidată, căci se considera că, neîndeplinind această condiție inderogabilă, căsătoria nu se încheiase. Deci, nu era vorba propriu-zis de un divorț.

Ceremonia căsătoriei — care avea loc de obicei sîmbăta și care în anumite perioade ale anului era interzisă — nu era mult diferită de cea practicată azi. Mirii veneau la biserică îmbrăcați cu hainele lor cele mai bune, dar nu într-un costum special. Preotul le cerea să-și declare consimțămîntul și le schimba inelele de logodnă în tinda bisericii (în același loc unde se celebrau și botezul și logodna). După ce ieșeau de la slujba religioasă, în Franța era obiceiul ca tinerii să meargă să se reculeagă în cimitir...

Atît în lumea nobililor cît și la țărani, ospățul de nuntă dura două, trei sau chiar mai multe zile; participa tot satul, iar la nunțile aristocratice erau invitați toți seniorii din apropiere. Nunta în familia unui nobil comporta cadouri bogate (una din obligațiile feudale era ca vasalul să facă un dar de preț la căsătoria fiicei mai mari a suzeranului său); iar din partea seniorului, distribuții generoase de mîncare și băutură supușilor săi.

Atitudinea interioară a omului medieval față de bătrînețe, boală și moarte era inspirată de o inflexibilă credință religioasă: sufletul este nemuritor, există o lume „de dincolo" fericită, fără dureri; suferințele fizice sînt așadar trecătoare, și sînt

O căsătorie regală în sec. XIII. — După un manuscris păstrat în British Museum, Londra

datorii pe care omul trebuie să le plătească pentru păcatele săvîrșite; moartea prin urmare trebuie așteptată cu resemnare și seninătate. Pentru a se împăca cu oamenii și cu propria sa conștiință, omul trebuie să-și facă din timp testamentul; aceasta era

[12] În realitate, libertatea alegerii soțului sau soției era mult mai mare în lumea celor săraci, și mult restrînsă (sau chiar inexistentă) în familiile bogaților sau ale aristocraților. Ca urmare, în secolele XIV și XV devin foarte numeroase cazurile de căsătorii clandestine: un cleric, în trecere prin localitatea tinerilor, oficia căsătoria noaptea, într-un oratoriu sau chiar într-o casă particulară, fără public și fără prealabile strigări de căsătorie în biserică. În multe dioceze aceste căsătorii erau sancționate cu excomunicarea, iar copiii acestor părinți erau considerați nelegitimi.

[13] Dar în secolul al XIV-lea o femeie putea obține în mod legal separarea de casă și de bunuri dacă dovedea că soțul ei o amenința, o bătea, refuza să-i asigure hrana, intenționa să-i vîndă bunurile, sau întreținea relații de concubinaj.

o datorie esențială, atît religioasă cît și civilă. Iar pentru răscumpărarea, pentru ispășirea păcatelor, lucrul cel mai recomandabil era — prevăzut în testament — — o donație făcută bisericii, o fundație pioasă, o operă de caritate.

După pregătirile rituale pentru a fi înmormîntat[14], corpul defunctului era dus, într-un sicriu descoperit sau pe o năsălie, la cimitirul situat în imediata apropiere a bisericii parohiale, și înhumat — fie doar înfășurat într-un linţoliu, fie închis într-un sicriu. Cum însă un cimitir era și un loc pentru cei vii (căci uneori în cimitire se aduceau și vitele să pască, sau se făceau exerciții de tragere cu arcul, sau chiar se țineau tîrguri), credincioșii nobili sau bogați preferau să fie înmormîntați (fapt pe care conciliile l-au interzis zadarnic) în biserică, în sarcofage, în ziduri, sau sub lespezile pavimentului. Acest obicei — care a apărut către sfîrșitul secolului al XII-lea — a dat naștere unei foarte bogate arte plastice funerare.

Slujbe religioase la date fixate de la moartea defunctului, ceremonii liturgice de pomenire, felurite obiceiuri și superstiții, variind după țări și regiuni, întrețineau cu o intensă pietate cultul morților.

LOCUINȚA SENIORIALĂ

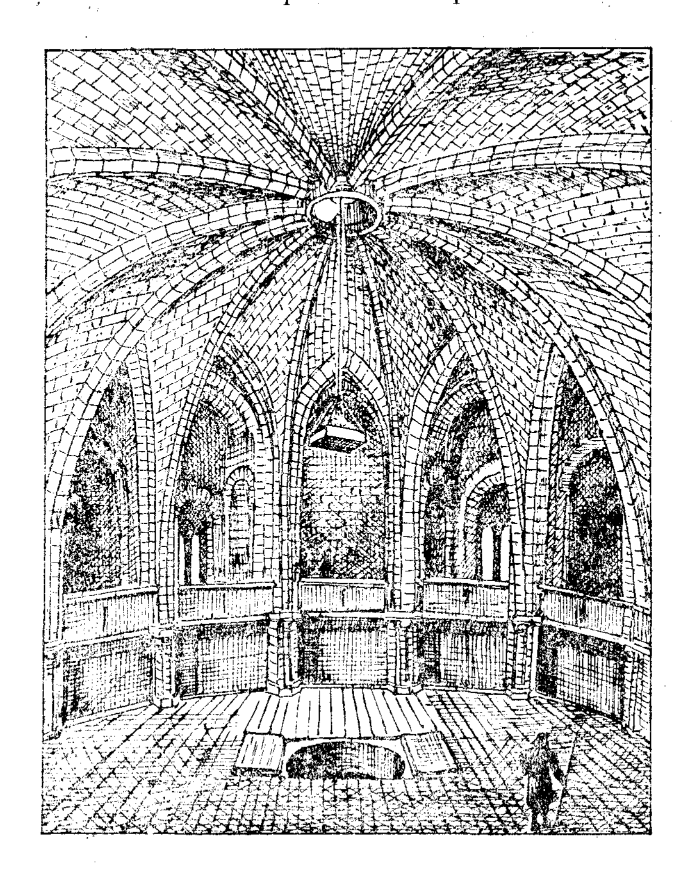
Palatele regilor carolingieni — în marea lor majoritate situate în centrul unei mari exploatări agricole — adăposteau nu numai familia monarhului, ci și, în clădirile anexe, numeroși funcționari regali, clerici și meșteșugari. Au fost identificate aproximativ 250 de asemenea reședințe regale, răspîndite în tot teritoriul Imperiului; unele, pe teritoriul unor orașe (Frankfurt, Worms, Pavia, Regensburg, etc.) Regele își alegea palatul de reședință — în care se stabilea, cu întreaga sa suită, timp de cîteva săptămîni sau luni — în funcție de scopul deplasării: pentru o vînătoare, o reuniune a adunărilor generale, pentru ședințe ale tribunalului regal, sau în vederea pregătirii unei expediții militare. În restul timpului, palatul era locuit de reprezentantul local al regelui, care controla și dirija de aici administrația domeniului, activitatea țăranilor și meșteșugarilor săi.

Reședința lui Carol cel Mare de pe domeniul din Annapes, de pildă, era compusă dintr-o clădire de piatră, cu 3 săli mari la parter, cu 10 încăperi mai mici la etaj și cu cămări de alimente la subsol; în curte, 17 clădiri de lemn, locuințe pentru personal, apoi 2 magazii de grîne, 3 șuri, o brutărie și un staul. Palatul regal din Trier era o construcție de piatră cu 11 camere (fiecare încălzită de un cămin propriu), o cămară de alimente, o șură, 11 grajduri și 3 case de lemn, locuințele personalului.

În ultimii ani ai vieții reședința preferată a împăratului era cea din Aachen (Aquisgrana, Aix-la-Chapelle). Complexul palatin, terminat la începutul secolului al IX-lea, era compus din 4 grupuri de clădiri, plasate într-un careu cu o suprafață de 20 ha. *Aula regia*, marea sală de recepție (cu dimensiuni de 47 m pe 20 m) era flancată de un turn în care se păstrau arhivele și tezaurul. În imediata apropiere era și un punct balnear, cu o mare piscină alimentată de un izvor termal. De asemenea, celebra capelă octogonală a palatului: un edificiu înalt de 30 m,

[14] „Cînd era vorba de un înalt personaj, a cărui înmormîntare nu trebuia să aibă loc imediat, erau luate măsuri în scopul conservării corpului /.../ În cazuri excepționale, cînd corpul neînsuflețit trebuia să fie transportat la o mare distanță, medicul, cu permisiunea autorității ecleziastice, deschidea cadavrul și îi scotea viscerele. Abdomenul, umplut cu mir, aloes și alte substanțe aromatice, era cusut la loc, iar corpul era pus într-un sicriu de plumb, pecetluit" (G. d'Haucourt).

în care împăratul asista la slujbele religioase dintr-o tribună, asemenea împăratului bizantin. Ansamblul palatin din Aachen era înconjurat de un zid în care se deschideau 4 porţi. Dincolo de zid era piaţa, cu casele episcopilor, abaţilor, înalţilor demnitari şi negustorilor. Mai departe, se întindeau cimitirul (cu o capelă proprie), parcul de vînătoare — şi acesta înconjurat de un zid — şi menajeria, în care se aflau şi animalele exotice primite de împărat în dar de la monarhii orientali.

Locuinţă seniorială: interiorul donjonului castelului din Coucy. Sala mare de la nivelul superior cu o galerie formînd un portic larg putea primi multă lume. În centrul boltei şi al pardoselei sînt deschizăturile prin care se putea comunica cu etajele de jos şi cu terasa donjonului

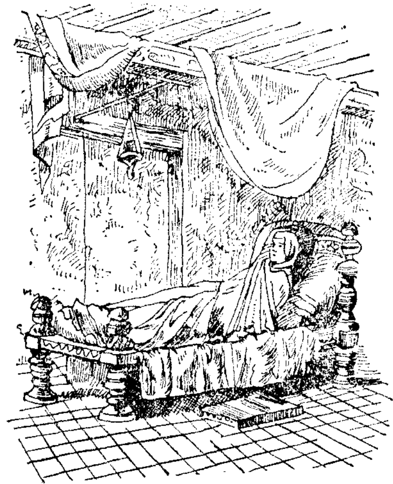
În perioada Evului Mediu dezvoltat (1050—1350) donjonul castelului mai continuă să servească drept locuinţă a seniorului şi familiei sale; deşi imensa sa încăpere centrală, boltită pe încrucişări de ogive, părea mai degrabă o sală a corpului de gardă decît o locuinţă seniorială. Abia în secolul al XIV-lea castelul de tip gotic va fi completat cu o construcţie care nu va mai avea o funcţie militară, ci pur rezidenţială, asigurînd condiţii de confort necunoscute înainte.

Nu există un castel feudal tip. Castelele medievale erau de o mare diversitate, variind după regiuni, epoci, rangul sau posibilităţile economice ale celor care le construiseră. Ca locuinţă însă, un castel prezenta, aproape invariabil, următorul plan: donjonul, la fel ca un turn de apărare, era divizat în etaje prin planşee de lemn. La primul etaj era sala cea mare[15], centrul locuinţei senioriale, în care seniorul îşi primea ţăranii, vasalii şi oaspeţii; în care iarna ţinea judecată, în care lua masa

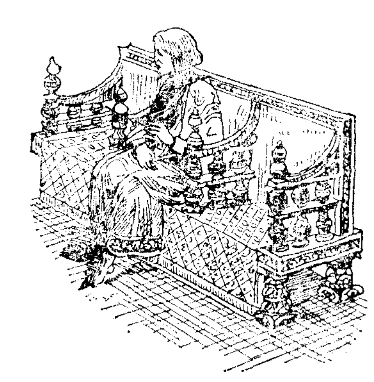
[15] La parter, sub această sală şi fără să aibă nici o deschidere spre exterior, era magazia de lemne, grîne, vin şi arme. Unele donjoane aveau în subsolul magaziei şi un puţ, o etuvă, sau ieşirea printr-un coridor subteran săpat sub castel şi, uneori, dînd în cîmp, pentru caz de pericol.

zilnic cu familia sau invitații, și în care aveau loc ospețele, cu muzicanți, truveri și jongleri. O scară de piatră în zid ducea la etajul al doilea, unde erau dormitoarele seniorului și soției. La etajele al treilea și al patrulea se aflau camerele copiilor, ale servitorilor și oaspeților.

Sala mare (înaltă de 7 pînă la 12 m, și cu o suprafață minimă de 50 m^2, dar putînd ajunge pînă la 150 m^2), destul de întunecoasă, avea ferestrele înguste și

Pat seniorial din sec. XII. Desen de Viollet-le-Duc, după manuscrisul abadesei Herrade din Landsberg (m. 1195)

Scaun triplu din sec. XII. Desen după același manuscris al savantei abadese Herrade din Landsberg

înalte, închise cu o pînză ceruită sau cu o foaie de pergament unsă cu ulei (sticla, foarte scumpă, era rezervată pentru ferestrele bisericilor). În fața ferestrelor, banchete de piatră prelungite din zid: locuri de conversație sau pentru lucru de mînă la puțina lumină a zilei care putea pătrunde în aceste săli întunecoase. Noaptea, iluminația (și totodată fumul...) era dată de flăcările din cămin, de torțe rășinoase, luminări de seu sau lămpi cu ulei; lumînări de ceară — numai în biserici, sau în castelele seniorilor celor mai bogați.

Pe jos — pămînt bătut, pardoseală de scînduri, sau (mai rar) dale de piatră. Iarna, se întindeau pe jos paie tăiate mărunt sau rogojini de papură; vara, de-a lungul pereților se presărau plante aromatice (mentă, verbină), fîn proaspăt cosit sau alte ierburi mirositoare. În sala cea mare, blănurile întinse pe jos serveau și pentru șezut; în încăperile de sus, în locul lor erau covoare mici de lînă. Căminul — enorm, înalt și lat de 2 m, — era decorat (începînd din secolul al XIV-lea) cu blazonul familiei. Dacă această încăpere centrală era deosebit de mare, putea avea două sau trei cămine, unul lîngă altul pe același perete. Pereții, tencuiți, erau ornați cu un desen liniar sau cu motive animaliere, pictate de regulă într-o singură culoare. În castelele regale sau ale celor mai bogați nobili, în Evul Mediu tîrziu se vedeau și fresce cu subiecte alegorice, biblice, istorice, sau din opere literare ale timpului. Tapiseriile, care de fapt erau dintr-o pînză groasă brodată (tapiseriile adevărate, aduse din Orient, erau foarte rare) serveau pentru a ascunde o ușă, o fereastră, sau pentru a împărți sala cea mare în mai multe încăperi. Aceste tapiserii — care constituiau elementul esențial al decorului unei locuințe aristocratice — erau luate de rege sau de marii seniori în călătoriile lor.

Mobilele erau, în Evul Mediu dezvoltat, exclusiv de lemn. Nu aveau un loc fix, numai patul era rezervat unei încăperi cu o destinație precisă, dormitorului. Uneori, o nișă mare în zid acoperită cu o pînză groasă sau cu un panou de lemn servea drept dulap (sau bufet). Mobila medievală prin excelență era cufărul, lada mare cu capac și încuietoarea de fier în care se țineau veșmintele, vesela de metal, banii, documentele și toate obiectele prețioase; totodată, putea ține loc de masă sau de scaun. Dar pentru șezut erau în primul rînd băncile, foarte lungi, cu sau fără spetează, cu sau fără despărțituri individuale, și scaunele joase, fără spătar, sau scaunele pliante; scaunul înalt cu spătar era rezervat seniorului sau unui oaspete de vază. În lipsa băncilor și a scaunelor se putea sta și pe jos, pe o blană sau pe o grămadă de paie acoperită cu o pînză brodată.

La ora prînzului sau a cinei, în mijlocul sălii se ridica masa: cîteva scînduri lungi puse pe o capră. La această masă, îngustă, lungă și mai înaltă decît sînt mesele de azi, comesenii se așezau pe o singură latură; cealaltă rămînea liberă, pentru servit. — În camera de dormit, patul, mai mult lat decît lung, era așezat pe un postament; de jur împrejur, perdelele atîrnînd de o armătură de lemn îi izolau pe cei ce dormeau de restul încăperii, ca într-un mic alcov. În celelalte camere de dormit paturile erau comune; dormeau cîte două, patru, chiar șase persoane într-un pat

SATUL ȘI CASA ȚĂRANULUI

Gruparea în jurul unor incinte rituale a jucat un rol în formarea așezărilor țărănești încă la celți și la vechii germani. De asemenea, necesitatea de a se apăra în caz de pericol era un motiv puternic pentru a-i determina pe oameni să-și așeze casele pe o înălțime, pe vîrful unei coline, — o modalitate tipică pentru satele din regiunile mediteraniene, evidentă îndeosebi în Italia. Dar așezările determinate de nevoile legate de cult sau de apărare puteau să nu rămînă definitive. În schimb, „exploatarea solului a jucat rolul determinant în fixarea grupului; prima funcție a aglomerației a fost de ordin economic (calitatea solului, vecinătatea unui curs de apă, sau un drum aflat în apropiere)" — remarcă J. Chapelot și R. Fossier.

Satul, nu în sensul unui ansamblu de case izolate, ci ca o categorie social-teritorială complexă, constituit în jurul celor două celule economice, castelul și biserica, apare — după opinia autorilor citați — abia spre sfîrșitul secolului al IX-lea.

Casele țărănești din Evul Mediu timpuriu (studiate de arheologi în special pe teritoriul Germaniei și în regiunile scandinave) prezintă o mare diversitate, ca plan, dimensiuni, funcții, materiale și moduri de construcție.

Clădirile de locuit, de formă rectangulară, erau constituite dintr-o singură încăpere, a cărei lungimi varia între 11 m și 29 m, pe o lățime de 4—7 m. (Aceste forme și dimensiuni erau tipice, cel puțin pentru zonele amintite). Multe aveau o destinație mixtă: oamenii locuiau în aceeași încăpere cu animalele mici, de care îi despărțea un paravan (case întîlnite și azi, chiar în Franța, în unele regiuni de munte). În jurul acestei case se grupau cîteva construcții sumare anexe, colibe sau simple acoperișuri de protecție contra ploii și zăpezii, susținute de cîțiva pari; construcții parțial săpate în pămînt (la o adîncime de 25 cm pînă la 1 m) și acoperind o suprafață mică, de 5—10 m². Serveau ca depozite de alimente (grînele, în chiupuri îngropate în pămînt), ca loc pentru gătit, ca ateliere casnice de țesut, olărit, etc. Economia de material și rapiditatea cu care puteau fi construite arată că uti-

lizarea acestor anexe era temporară (dar la popoarele slave era permanentă). Foarte răspîndite pînă în jurul anului 1000, după această dată încep să dispară.

Materialul de construcţie de care depindea ţăranul era lemnul. În majoritatea cazurilor (de ex., în Anglia şi în Germania) casele nu aveau fundaţie; singurele elemente de ancorare a pereţilor în sol erau stîlpii verticali împlîntaţi în gropi dinainte săpate. Apoi, mai tîrziu, stîlpii de susţinere erau fixaţi nu în gropi, ci într-un şanţ care indica pe sol planul casei; fapt care asigura o izolare mai bună, căci materialele din care erau făcuţi pereţii intrau direct în pămînt. Pereţii casei erau înălţaţi din pămînt crud sau din lut amestecat cu paie tocate, şi lipit pe o împletitură de crengi sau pe scînduri aşezate orizontal ori vertical, asamblate în diferite feluri. Un alt tip de pereţi era format din trunchiuri de copac înfipte în pămînt (întărind astfel împletitura de crengi), sau aşezate orizontal, unul peste altul: ceea ce necesita sute de copaci pentru construcţia unei case. Casele de piatră din zonele mediteraniene — care, după secolul al XII-lea, îşi fac apariţia şi în regiunile din nord[16] — nu aveau o fundaţie, pereţii erau ridicaţi de la suprafaţa solului. În fine, într-un alt tip de construcţie materialul aplicat pe structura de împletitură a pereţilor era pămîntul tăiat împreună cu gazonul în elemente rectangulare, de forma unor cărămizi de dimensiuni mai mari[17].

Acoperişul casei constituia o problemă mai complexă. Şarpanta era pusă pe suporţi verticali — unul sau două rînduri de stîlpi plasaţi în interior (căci casa era de regulă foarte lungă); sau, fără suporţi situaţi în interior, ci cu pereţii susţinuţi de contraforturi oblice. Acoperişul era — în zonele de cîmpie — din vegetale diferite, legate în snopi (paie — în special de secară, — trestie, stuf, grozamă). Inconvenientele pe care le prezenta un astfel de acoperiş erau multe: putrezea uşor (mai ales în zonele umede), avea nevoie de o întreţinere continuă, era uşor expus la incendii, adăpostea animale şi insecte vătămătoare — rozători, viespi, păianjeni, ş.a. — şi necesita o şarpantă cu panta mare, de 45°—55°; deci, un mare consum de lemn. Cu toate acestea, în arhitectura rurală a rămas tipul de acoperiş cel mai răspîndit de pe glob.

În regiunile de munte, pentru a acoperi casa se foloseau brazde de pămînt cu gazon (un foarte bun izolant termic); sau — în mod foarte frecvent în secolele XIII şi XIV — plăci de piatră (calcar, şist, lavă), care însă, din cauză că erau foarte grele, aveau nevoie de şarpante puternice şi de suporţi de şarpante foarte solizi. Şindrila era întrebuinţată de englezi şi de scandinavi încă din secolul al IX-lea. Ţigla rectangulară, grea şi lungă de 40 cm, se folosea numai la construcţiile de piatră; iar acoperişul de plumb, numai la biserici şi palate.

O casă ţărănească de lemn, de forma cea mai simplă, prezenta avantajul că putea fi construită — de 6 oameni lucrînd 8-10 ore pe zi — într-o lună. În schimb, casele de cărămidă — a cărei fabricaţie începe în secolul al XII-lea în oraşele din Anglia, iar pe continent, în secolul următor — cereau un timp de construcţie de patru ori mai lung, precum şi meşteri constructori specializaţi.

Mobilierul unei case ţărăneşti era cît se poate de redus: unul sau două paturi comune (sau, doar saltele umplute cu paie, puse pe jos); una sau două bănci, eventual cîteva scăunele, şi o ladă mare în care se păstra îmbrăcămintea (precum şi sarea, pîinea, etc.). Într-un colţ al acestei încăperi unice se gătea (fumul vetrei ieşea prin-

[16] Dar în unele regiuni din nordul Europei piatra înlocuise demult lemnul: în insula Gotland din Marea Baltică a fost descoperit un sat datînd din secolul IV sau V, ale cărui case erau din piatră. Încît, afirmaţia — adeseori repetată — că în Europa Meridională casele erau din piatră, iar în nord numai din lemn, nu are nici un temei.

[17] Excelent izolant, acest material a fost mult utilizat şi în secolele XVIII şi XIX, în zonele nordice reci şi vîntoase, cu sol argilos, cu iarbă scurtă şi deasă.

tr-un orificiu din acoperiș): înafară de perioada de iarnă, se gătea afară. Proviziile alimentare se păstrau în podul casei. O gospodărie mai înstărită avea în curte și un staul, o șură, un hambar, un coteț de porci, un altul pentru păsări; dar cei săraci, cum spuneam, își țineau în casă și animalele mici și păsările de curte.

ALIMENTAȚIA

Baza alimentației țăranului o constituiau cerealele, consumate mai puțin ca produse panificate, cît sub formă de fiertură sau de turte. Cele mai mult folosite erau orzul (în primul rînd), secara și griul. În zonele de munte se cultiva alacul, iar în ținuturile meridionale specii diferite de mei. Ovăzul intra mai ales în pregătirea supelor și a fierturilor, — în care mai puteau intra legume (fasole, mazăre, ceapă), semințe de cinepă, sau produse sălbatice (castane, ghindă). Numai către sfîrșitul Evului Mediu, ovăzul și anumite alte cereale vor rămîne ca hrană exclusiv pentru animale.

Începînd din secolul al XII-lea, ameliorarea condițiilor de trai a permis ca în alimentația țăranilor să intre mai multe proteine: carne, păsări de curte, ouă (consumate în mare cantitate), brînzeturi (mai mult din lapte de oaie), pește proaspăt, sărat sau afumat (în special hering) și vînat de braconaj (iepure, în primul rînd). Consumul de carne de bovine și de ovine venea după carnea de porc. (Greutatea unui porc ajungea pînă la 80—100 kg). În orice caz, țăranii din Occident consumau incomparabil mai multă carne decît cei din Asia sau din Africa.

Costum de călătorie din secolul XII. După un vitraliu din catedrala din Chartres

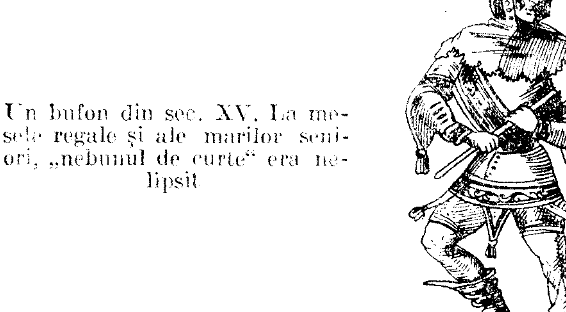

Costum de călărie (secolul XIII) reconstituit de Viollet-le-Duc după un manuscris de la *Bibliothèque Nationale*, Paris

Bucătăria țăranului folosea mult condimentele și plantele aromatice (foarte mult usturoi; apoi pătrunjel, muștar, mentă, cimbru, ș.a.). Majoritatea mîncărurilor erau pregătite într-o formă intermediară între supă și tocană, cu sosuri în care

intrau miez de pîine, ceapă, zeamă de aguridă și nucă. La acestea, se mai putea adăuga piperul — care însă costa enorm.

La fel ca alimentația țăranilor, și cea a seniorilor sau a orășenilor bogați varia mai puțin în funcție de regiune, cît de posibilitățile economice ale fiecăruia. Deosebirea între masa unui cavaler mijlociu și cea a unui țăran înstărit era minimă. „Gas-

Un bufon din sec. XV. La mesele regale și ale marilor seniori, „nebunul de curte" era nelipsit

tronomia va lua avînt doar în jumătatea a doua a secolului al XIII-lea; iar dezvoltarea sa va fi legată de ascensiunea burgheziei urbane, care, înaintea nobilimii, va căuta în bucătăria elaborată și rafinată o dovadă a reușitei sale sociale" (M. Pastoureau).

Alimentația seniorilor se deosebea esențialmente de cea a țăranilor prin faptul că primii consumau mult mai multă carne. În primul rînd, vînat (țăranilor le era interzis să vîneze în păduri) — iepuri, cerbi, capre de munte, mistreți, urși; apoi, porumbei, cormorani sau (în unele regiuni) cocoși de munte; iar la sărbători sau la ospețe deosebite, păuni, lebede, cocori, fluierari, bîtlani. Dar baza rămînea tot carnea de porc; iar mai tîrziu (abia spre sfîrșitul secolului al XIII-lea) și de vită sau de oaie. Carnea de cal nu se mînca nici de către țărani. Se consuma foarte mult pește proaspăt (era preferat cel de apă dulce); sau, peștele de mare, uscat, sărat și afumat. (Precum și anumite cetacee — balenă, marsuin, precum și rechin).

Atît carnea cît și peștele se serveau totdeauna cu un sos picant, preparat cu condimente locale (cultivate: pătrunjel, mărar, ceapă, usturoi, măcriș; sau sălbatice: mentă, cimbru, rosmarin, chimion, măghiran), precum și cu mirodenii din Orient: piper, scorțișoară, cuișoară. Un sos foarte obișnuit la mesele celor bogați se pregătea din vin cu miere, adăugîndu-i-se usturoi, piper și mentă. Carnea friptă se servea cu salată sau cu fructe coapte — pere, prune, piersici. Legumele — rezervate zilelor de post — nu erau apreciate.

Un loc important la masă îl ocupa desertul: mai ales produse de patiserie și prăjituri pe bază de miere și de paste de fructe. Fructele crude locale (mere, pere, cireșe, smeură, căpșuni — care erau puțin apreciate, — nuci și alune) se mîncau de regulă în afara mesei. La mesele celor foarte bogați se găseau și fructe aduse din Orient: pepene galben, caise, portocale, curmale sau smochine.

Băutura celor săraci era cidrul — mai ales cel de pere, mai puțin acru și care, lungit cu apă, era și băutura copiilor. Mai răspîndit era hidromelul, băut curat sau amestecat cu vin. Din anumite fructe sălbatice (mure, porumbele) se făceau vinuri aromatizate și ușor fermentate.

Berea era o băutură obișnuită în *regiunile septentrionale*, mai ales în Anglia și Germania; în alte părți nu era prețuită, decît de femei; bărbații o beau numai

O masă într-o familie burgheză germană din sec. XV. (Se observă lipsa furculiței). După un manuscris din 1468. — Muzeul Municipal din Nürnberg

cînd n-aveau vin. Se pregătea nu numai din orz, ci și din griu, ovăz sau alac. Începînd din secolul al XV-lea, la pregătirea ei s-a adăugat și hameiul. Uneori berea era îndulcită cu miere, sau aromatizată cu mentă.

Dar băutura prin excelență a Occidentului medieval era vinul, — considerat un izvor de sănătate și o binecuvîntare a Cerului. După anul 1000, vița de vie era cultivată peste tot; unele regiuni erau deja specializate — în vinuri albe, ușoare, sau în vinuri roșii, tari. Metodele viticole erau cele care s-au păstrat pînă în secolul al XIX-lea; dar tehnica de vinificare era încă rudimentară. Nu existau vinuri vechi, decît cele în prealabil fierte, — care în schimb se consumau mult. Așa după cum se beau mult vinurile aromatizate cu ierburi, cu mirodenii, și cărora li se adăuga miere. Bărbații beau vinul curat; cu apă — numai femeile și oamenii bolnavi.

Dacă pînă în secolul al XI-lea oamenii erau subalimentați, în schimb în următoarele două secole alimentația a continuat să rămînă mult deficitară în proteine. Încît, perioadele de abstinență — posturile — au avut într-adevăr un important rol dietetic.

Zilele de post impuse de Biserică erau — mai ales după reforma gregoriană din secolul al XI-lea — foarte numeroase: două zile pe săptămînă, miercurea și vinerea, în afară de alte posturi — ale Crăciunului, Paștelui, ajunului sărbătorilor importante; plus posturile liturgice pe care le hotărau episcopii în diferite ocazii. (Și — la toate acestea se puteau adăuga posturile penitențiale!). Mai mult de o treime din zilele anului erau zile de post.

În realitate, puțini erau cei care se supuneau cu strictețe acestei abstinențe. Cu atît mai mult cu cît a posti cu adevărat, după toate regulile canonice, însemna a te rezuma la o singură masă pe zi, seara, după apusul soarelui; o masă fără carne, slănină, lapte, ouă, brînză, dulciuri sau vin; numai pîine, pește, legume, fructe și apă. — În plus, postul însemna reculegerea spirituală în meditație și rugăciune; însemna a face pomeni săracilor și a te abține de la orice fel de divertismente sau alte plăceri. Doar pedepsele, sancțiunile canonice, penitențele, dacă reușeau să impună o riguroasă respectare a postului.

Mesele în casele nobililor se desfășurau respectîndu-se anumite reguli și uzanțe de etichetă; începînd cu spălatul mîinilor — care se repeta și la sfîrșitul mesei.

Pînă în secolul al XIV-lea, fața de masă, totdeauna albă, era o raritate; și cînd apărea, era numai de sărbători sau la ospețe deosebite. Vesela putea să fie și de aur sau de argint în castelele regale sau princiare, dar șervetele erau necunoscute: comesenii se serveau, în loc de șervet, de marginea feței de masă. Mîncările erau aduse de la bucătărie și puse pe masă înainte de a veni comesenii, acoperite cu o bucată de pînză[18]. Toate mîncările erau puse pe masă. Nu cunoaștem ordinea în care se serveau mîncările — decît la carne: întîi carnea de vînat, de porc sau de vită, apoi carnea de pasăre și la urmă peștele. De regulă, nobilii de cel mai înalt rang mîncau din farfurii de cositor — sau chiar de ceramică. Linguri la masă erau puține, de un cuțit se serveau doi sau trei comeseni; iar furculița nu exista. Supa se servea într-o strachină cu toarte, din care mîncau cîte doi comeseni, pe rînd. Carnea și peștele erau servite de obicei pe felii mari de pîine neagră, care după ce se îmbiba cu sos sau cu sucul fripturii se tăia cu cuțitul în bucățele, duse la gură cu degetele.

Vinul se bea fie în pahare individuale, fie în cupe mari — una pentru doi sau chiar mai mulți comeseni. La sfîrșit se beau vinuri licoroase.

ÎMBRĂCĂMINTEA. BLAZONUL

Veșmintele medievale derivau din cele ale romanilor și gallilor. De la galli (și, desigur, de la popoarele germanice care îi împrumutaseră de la sciți) s-a păstrat uzul pantalonilor. De pînză groasă (în Evul Mediu timpuriu erau adeseori colorați în roșu) sau, mai tîrziu, și de piele, erau ținuți pe talie de o cingătoare de postav sau de piele, de care atîrnau cuțitul, punga ori cheile. Peste pantaloni, pînă la jumătatea coapsei, ciorapi groși de lînă. O bluză, o manta și o pălărie completau costumul cel mai simplu (și mai obișnuit înainte de anul 1000) al categoriilor sociale mai modeste; la care, cei de la oraș mai puteau adăuga o tunică, lungă pînă la genunchi sau la glezne, ori o haină mai largă. Ca încălțăminte — saboți sau sandale; dar țăranii, acasă sau la cîmp, umblau de obicei desculți (nu însă și iarna). Îmbrăcămintea femeilor nu se deosebea de cea a bărbaților, decît că ele nu purtau pantaloni, iar hainele erau mai lungi.

În prima jumătate a secolului al XII-lea dispar ultimele rămășițe ale costumului germanic, care se păstrase tot timpul, fără modificări substanțiale. Pe lîngă caracterul său funcțional, îmbrăcămintea avea acum și o marcată semnificație socială, păstrînd un aspect în mod clar ierarhizat[19].

În Evul Mediu dezvoltat, costumul nobililor și al orășenilor eleganți avea o linie de o oarecare eleganță, prin simplitatea formelor și adaptarea lor la formele corpului; precum și, bineînțeles, prin calitatea materialului, a pînzei, mătasei sau stofei subțiri, care permiteau un joc mai ușor de aranjat al pliurilor. Meșterii croitori, al căror număr crește acum considerabil, caută să pună în valoare cît mai mult

[18] Uneori, pentru a se verifica dacă mîncările n-au fost otrăvite, se recurgea la degustători; sau la alte practici profilactice — ca, de pildă, la detectarea otrăvii... cu ajutorul unui dinte de șarpe!

[19] În Anglia, portul blănurilor era strict rezervat familiei regale, marilor nobili și înalților prelați. O dispoziție dată de Parlament în 1337 interzicea îmbrăcămintea confecționată din postav importat din alte țări; iar o altă dispoziție (din 1363) stabilea prețuri maximale pentru veșmintele diferitelor categorii sociale (nobili, negustori, meșteșugari, servitori); deși, bineînțeles că aceste măsuri cu greu puteau fi aplicate.

umerii, pieptii și talia hainei. Cu noua modă a bărbaților apărută în Franța către 1340 (precum și a femeilor — cu rochii foarte aderente pe corp, cu talia cît mai strînsă, cu pieptul înalt și părul ascuns sub o coafă elegantă), cu cămașa cu mîneci bogate și lungi, cu haina ajustată pe corp și încheiată pe talie, mai scurtă, lăsînd să se vadă forma coapsei și a gambei, devenea evidentă — cum notează M. Pastoureau — dorința de punere în evidență a trupului, de afirmare a personalității; era

O nobilă de la sfîrșitul sec. XI și un tînăr nobil din aceeași perioadă. Costumul păstrează încă elemente ale costumului roman. — După un basorelief din biserica din Vézelay

totodată și un semn de emancipare intelectuală, și chiar de laicizare a societății (dat fiind că lumea ecleziastică continua să poarte veșminte lungi și largi)[20].

Odată cu noua modă vestimentară — în care intra și încălțămintea cu vîrful lung, subțire și curbat — bărbații își rad barba, poartă părul mai scurt, adus pe frunte. Se răspîndește tot mai mult gustul accesoriilor, al culorilor vii, al țesuturilor suple, al mătăsurilor. Pe țări, costumul se diferențiază mai mult prin culorile și felul țesăturilor decît prin tăietură. O îmbrăcăminte proprie unei anumite vîrste nu exista; copiii erau îmbrăcați la fel ca adulții.

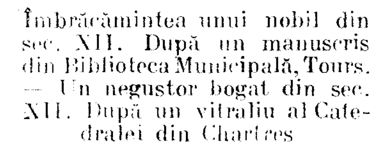
Începînd din secolul al XII-lea, lumea bogată purta tot mai mult mătăsuri, importate din Orient, din Egipt sau din Sicilia. De asemenea, blănuri — fie cele comune, furnizate de fauna locală (blana de iepure, colorată în roșu, orna mînecile și marginile hainei), fie cele de lux, aduse din Siberia, Armenia, Norvegia (de urs, castor, jder, sau — extrem de scumpe — de hermină și zibelină).

Moda își avea exigențele ei cromatice. Alegerea culorilor era totdeauna condusă de considerente ierarhice, — pe primul loc situîndu-se roșul, cu numeroasele sale nuanțe. Urma albastrul, apoi verdele și, pe ultimele locuri (pentru veșmintele comune și de calitate inferioară) culorile gri, brun și negru (culori socotite impure, neodihnitoare, sumbre). Galbenul se folosea numai pe suprafețe mici. Mai tîrziu, albastrul — care la început era considerat o culoare fadă — a devenit culoarea

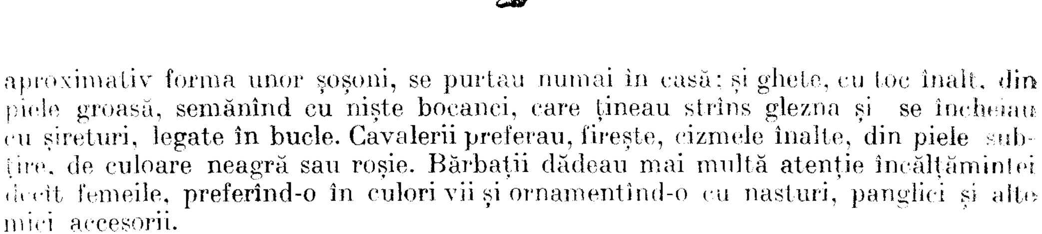
[20] Noua modă a provocat proteste vii din partea oamenilor Bisericii, care o socoteau necuviincioasă, efeminată, scandaloasă; o gravă decadență morală — căreia i se datorau, drept pedepse ale Cerului, toate calamitățile: seceta, inundațiile, ciuma și... chiar înfrîngerea de la Poitiers!

rafinată, preferată de tinerii nobili. — Culorile erau apreciate după gradul de luminozitate, preferîndu-se cele care degajau mai multă claritate. În general vorbind, oamenii Evului Mediu aveau un simț al culorilor mai dezvoltat decît anticii, și chiar decît lumea modernă.

În Evul Mediu matur și tîrziu, încălțămintea, foarte variată ca modele, era de două categorii: pantofi fără toc sau cu toc jos, din stofă sau din piele subțire, avînd

Îmbrăcămintea unui nobil din sec. XII. După un manuscris din Biblioteca Municipală, Tours. — Un negustor bogat din sec. XII. După un vitraliu al Catedralei din Chartres

aproximativ forma unor șoșoni, se purtau numai în casă; și ghete, cu toc înalt, din piele groasă, semănînd cu niște bocanci, care țineau strîns glezna și se încheiau cu șireturi, legate în bucle. Cavalerii preferau, firește, cizmele înalte, din piele subțire, de culoare neagră sau roșie. Bărbații dădeau mai multă atenție încălțămintei decît femeile, preferînd-o în culori vii și ornamentînd-o cu nasturi, panglici și alte mici accesorii.

Pe cap purtau pălării cu boruri largi, lăsate în jos: sau, bonete de lînă ori de pînză, de formă conică sau aproape cubică (iarna, cu acoperitoare pentru urechi). Nu le lipseau bonetelor sau pălăriilor (în Evul Mediu tîrziu, în special) nici galoanele, perlele sau penele de păun. — Foarte mult se purtau acum mănușile. Vînătorii, meșteșugarii și chiar țăranii se foloseau de mănuși groase de piele cu un deget în timpul lucrului lor. De piele, de blană sau tricotate, ajustate pe mînă sau lungi și acoperind o parte din antebraț, mănușile erau oferite și drept cadou; în care caz, își păstrau un sens simbolic: a prezenta seniorului o mănușă era un semn de omagiu; a-i arunca cuiva o mănușă era un gest de provocare; iar a-ți scoate mănușa cînd intrai în biserică, sau cînd dădeai mîna cu cineva, era un semn de respect.

Îmbrăcămintea femeilor nu se deosebea prea mult de a bărbaților ca linie, — decît printr-o mai mare diversitate de materiale și de culori, de accesorii și de ornamente.

Doamnele nobile își înfășurau pieptul cu un văl dintr-o țesătură fină, de bumbac sau mătase, care avea un rol de sutien. Peste cămașa lungă pînă la glezne, plisată și brodată la gît și pe marginea de jos, îmbrăcau rochia, o tunică lungă pînă

la jumătatea pulpei, despicată pe lături, — ceea ce făcea mai zveltă silueta; cu corsajul foarte ajustat pe bust, cu mijlocul strîns de o bandă lată care le sublinia talia, și cu mîneci lungi, evazate de la cot în jos. Mantia era o pelerină de formă semicirculară, încheiată în față cu broșe sau cu agrafe. Încălțămintea era la fel ca cea a bărbaților, dar cu tocuri mai înalte.

Coafura varia după vîrstă; fetele și femeile tinere se pieptănau cu cărare la mijloc și își lăsau cosițe lungi[21]. Femeile în vîrstă își adunau părul într-un coc mare

O servitoare și o nobilă. Costume din sec. XII și XIII. După miniaturile unor manuscrise de epocă. *Bibliothèque Nationale*, Paris

Vînătoarea cu șoimi. (În colț, blazonul respectivului nobil). *După un manuscris german din* sec. XIII. — Biblioteca Universității din Heidelberg

pe care îl acopereau cu un fular subțire, legat sub bărbie și surmontat de o diademă. Văduvele și călugărițele purtau o coafă cu borurile foarte largi, dintr-o țesătură ușoară, care le acoperea complet părul, tîmplele, gîtul și chiar partea de sus a bustului.

Apariția blazoanelor[22] — la începutul secolului al XII-lea — este legată de echipamentul militar al cavalerilor și al celorlalți nobili: întrucît coiful le acoperea întreaga figură, au trebuit să-și picteze pe scut, în culori cît mai vii, un semn de recunoaștere. Blazoanele medievale n-aveau, prin urmare, nimic comun nici cu figurile emblematice ale anticilor, nici cu lumea misterioasă a simbolurilor; iar apariția lor nu este legată — cum s-a crezut — nici de expedițiile cruciaților.

În a doua jumătate a aceluiași secol, blazoanele apar în diferite regiuni din Occident (inclusiv în sudul Angliei), fiind adoptate nu numai de seniori, ci și de vasalii

[21] *După 1200, moda cosițelor lungi tinde să dispară*; părul se purta acum mai scurt, prins cu un cerc de metal sau de pînză cu broderie. În biserică, femeile își acopereau capul cu un văl dintr-o țesătură foarte subțire.

[22] Etimologia este incertă. În franceza veche, *blason* avea sensul de „elogiu", sau de reprezentare a unei virtuți; iar în limba germană, verbul *blasen* însemna a suna din corn cînd se făcea apelul cavalerilor la începerea unui turnir.

lor: încît, deja la începutul secolului al XIII-lea fiecare nobil, de orice rang, își avea blazonul său. Niciodată însă blazonul n-a fost un apanaj exclusiv al nobililor. Și orașele, și clericii puteau să aibă blazon; iar începînd din secolul al XIII-lea, și negustorii, și chiar țăranii.

La început blazoanele erau instabile și compuse după fantezie; apoi au devenit permanente (chiar ereditare) și supuse unor reguli stricte de compoziție, motive, culori, etc. Posesorul blazonului își alegea un anumit motiv cu scopul de a evoca un fapt istoric, o legătură de familie, o regiune geografică, o aluzie la un patronim, o profesiune (un armator își alegea ca motiv o corabie, un măcelar — un bou, ș.a.m.d.); sau un animal simbolizînd o virtute (leul — forța, mielul — inocența, mistrețul — curajul, etc.). Repertoriul animalier s-a diversificat continuu din momentul în care blazonul a fost reprodus nu numai pe piesele de echipament militar, ci și pe veșminte sau pe obiectele cele mai diferite (mobile, sigilii, monede, manuscrise, unelte profesionale, pietre funerare, ș.a.).

SĂRBĂTORI ȘI DIVERTISMENTE

Modurile de a se recrea și de a petrece ale *oamenilor erau, în majoritatea lor*, comune tuturor claselor și categoriilor sociale: ospețele, plimbările și spectacolele teatrale (religioase sau de bîlci), dansul, cîntul și muzica instrumentelor, jocurile de noroc și cele de societate. În schimb *vînătoarea, turnirele* și *jocul de șah* erau divertismente pe care le practicau numai nobilii.

Marile sărbători religioase coincideau cu principalele date astronomice de care erau legate muncile agricole. *Manifestările etnografice* și *folclorice ocazionate* de

Jongleri, un dresor și acrobați de bîlci. După un manuscris englez din sec. XIV

aceste sărbători au constituit o bogată și variată cultură populară, creînd totodată țăranilor numeroase momente de repaos și de divertisment. Crăciunul, dată care marca începutul anului (și care, începînd din secolul al IV-lea, era și sărbătoarea nașterii lui Hristos), prilejuia — odată cu tăierea porcului — petreceri populare

care țineau o săptămînă, cu cîntece, dansuri, jocuri de noroc, spectacole religioase-liturgice în orașe și jocuri de îndemînare. La 1 ianuarie, copiii mergeau din casă în casă cu vîscul și primeau daruri. Sărbătoarea Bobotezei, începutul postului mare, Rusaliile, începerea muncilor agricole de primăvară, secerișul, culesul viilor, erau tot atîtea ocazii de petrecere.

La acestea se adăugau evenimentele familiale importante, îndeosebi botezurile și nunțile, petreceri care adunau rudele, prietenii, chiar satul întreg. În multe din

Un nobil la vînătoare. După un sigiliu din 1281. Archives Nationales, Paris

asemenea împrejurări interveneau și obiceiuri locale străvechi, și ritualuri magice păgîne, pe care Biserica și autoritatea laică se străduiau zadarnic să le interzică.

Vînătoarea era sportul favorit al nobililor, — uneori practicat și de femeile lor. Era un divertisment, dar și un sport util, prin care nobilii își procurau carne din belșug și totodată era un mijloc de combatere a distrugătorilor cîmpului, vitelor și gospodăriilor. Vînătoarea, deschisă tot timpul anului, era rezervată exclusiv seniorilor, posesorilor de feude; țăranilor nu le era îngăduit să-și pună cursele și plasele decît în cîmp sau la marginea pădurii. Seniorii organizau des vînători mari, cu hăitași și cîini de talie și rasă selecționate.

La începutul secolului al XI-lea s-a introdus și în Occident vînătoarea cu șoimi, — sportul cel mai distins al nobililor. Dresajul șoimilor forma capitolul celei mai rafinate educații curtene; printre multele tratate de vînătoare cu șoimi, compilate mai ales în Sicilia, cel mai cunoscut este manualul, perfect documentat, scris de împăratul Frederic II, — *De arte venandi cum avibus*. Șoimul era considerat pasărea nobilă prin excelență; țăranilor le era riguros interzis să o posede. Un șoim dresat costa foarte mult, și adeseori era un obiect de cadou regal.

Dintre jocurile de societate, cel mai popular (îl jucau și călugării în mănăstiri) era jocul cu zaruri. Joc de noroc (se juca pe bani; dar miza putea fi și un veșmînt de preț, un cal, o armură, și chiar un castel), jocul de zaruri a ruinat mulți nobili.— O varietate a jocului de zaruri erau tablele. Dar jocul cel mai nobil era șahul, introdus în Franța în secolul al XI-lea; era jocul care intra în mod obligator în educația unui cavaler. Jocul de șah avea alte reguli decît cele de azi; iar formele figurilor — de dimensiuni mari — variau după regiuni.

Principalul divertisment, însă, al societății nobililor era turnirul (atestat, în regiunea dintre Meuse și Loara, încă din a doua jumătate a secolului al XI-lea). Era un sport de echipă: înfruntarea între numai doi cavaleri nu s-a practicat

înainte de secolul al XIV-lea. Un excelent (și periculos) mijloc de antrenament militar, o sursă consistentă de profit pentru participanți, și totodată un joc de noroc, — întrucît antrena pariuri între spectatori. Turnirul era și un mare eveniment distractiv de mase, o adevărată sărbătoare populară, care atrăgea mulțimi mari de spectatori din toate categoriile sociale. Numai la începutul secolului al XIV-lea turnirele „în cîmp închis", între doi cavaleri, vor căpăta cu adevărat un caracter sportiv și o alură curteană.

Un somptuos echipament complet pentru marile turnire. După manuscrisul *Tratatului despre turnire*, redactat în sec. XV de regele René d'Anjou. — Bibliothèque Nationale, Paris

LUMINI ȘI UMBRE ALE VIEȚII MEDIEVALE

Din mărturii și documente, din drumul de glorii și tragedii parcurs de-a lungul veacurilor, din eforturile care au dovedit o uriașă capacitate creativă de cultură și civilizație, precum și din moravurile grosolane și brutale ale anumitor epoci, regiuni și medii sociale, se constituie imaginea unui mileniu extrem de divers, colorat, complex și contradictoriu. La capătul celor zece secole, în care s-au pus temeliile vieții materiale și spirituale moderne, cadrul atît de impresionant prin realizări în toate domeniile nu este lipsit de umbre — uneori tragice sau odioase, alteori doar vulgare sau ridicole.

Secolul al XV-lea, perioada în care Evul Mediu occidental își trăiește apropiatul sfîrșit, apare asemenea unui carnaval zgomotos, declanșîndu-se tumultuos și multicolor, cu neașteptate violențe și cu nebunii ciudate, în care superstiția se amestecă cu obscenitatea. Luminile atît de vii ale intelectului și ale spiritualității medievale fac loc adeseori unor întunecimi demențiale surprinzătoare. În bula sa din 1484, papa

Inocențiu VIII își exprimă convingerea că vrăjitoarele fac literalmente dragoste cu diavolul — și astfel bula papală inaugurează oribila „vînătoare" care va trimite pe rug sau la înec mii de „vrăjitoare". Însăși religiozitatea — coordonată ideologică fundamentală a Evului Mediu — ajunge să se degradeze pînă la caricatură.

„Toamna Evului Mediu" oferă — în secvențele prezentate de M. Bardèche — un tablou halucinant. „Biserica îngăduie procesiuni grotești, la care participă cu plecată umilință clerici, hilari în travestiurile lor... Confreriile țărănești organizează ospețe cu petreceri în biserici... Cu prilejul sărbătorii *Corpus Domini*, la Aix-en-Provence se adună toate curtezanele din sudul Franței, nimfe seminude de care penitenții se țin lanț... În piața din fața bisericii se dansează dansuri obscene... În cimitire se joacă tot felul de jocuri... În timpul slujbei religioase lumea se plimbă în biserică, flirtează, face glume, discută afaceri... Prostituatele se păunesc prin fața bisericii, căutîndu-și clienții aici... În zilele de sărbătoare se vînd imagini obscene. În schimb, la vecernie biserica este goală. Dar proxenetele fac afaceri minunate cu ocazia fiecărui pelerinaj... Servitoarele de la hanuri se prostituiază, preoții au concubine, iar episcopii trebuie să reînoiască pedepsele disciplinare, prevăzute dar rareori aplicate. Venerabilul Ambrogio, abatele general al Ordinului Camaldolensilor, adresează papei Eugen IV, după o inspecție, un raport deprimant despre dezordinile din mănăstiri..."

„În același timp, acești oameni atît de debordanți în toate formele vieții lor, trăiesc într-un continuu contact cu moartea. Tema 'dansului macabru' este repetată peste tot: cărțile, frescele, basoreliefurile, pun tot timpul moartea sub ochii lor. Pînă și osemintele sînt manipulate cu o dezinvoltură extraordinară. Cadavrele înaltelor personaje, decedate departe de casă, sînt fierte înainte ca osemintele și inima să fie transportate într-o lădiță. În Cimitirul Inocenților, devenit prea mic, din inima Parisului, groparii pentru a face loc morților dezgroapă continuu resturi de schelete, pe care le îngrămădesc apoi în firidele osuarului. Oamenii vin aici, privesc, se plimbă; printre firide sînt prăvălii, iar pe sub arcade, nenumărate prostituate.— Dealtfel, supliciile sînt spectacole publice, organizate cu grijă de conducătorii orașului. Principii își au astrologii lor; Louis d'Orléans este acuzat că se înconjoară de vrăjitori; cardinalii italieni își au gata pregătite otrăvurile lor, iar persoanele particulare își au asasinii lor plătiți... Fanaticii misticismului nu sînt mai puțin stimați decît ceilalți. Flagelanții își iau în spinare crucea, foarte grea, și colindă satele într-o procesiune delirantă pentru a îndepărta ciuma sau foametea. În urma lor se îngrămădesc penitenții, chinuindu-și trupul în toate chipurile..."

Sînt umbrele Evului Mediu. Umbre ale toamnei unui ev — mult prea bogat în lumini.

TONURILE CRUDE ALE VIEȚII

„Cînd lumea era mai tînără cu cinci secole, toate evenimentele vieții aveau forme cu mult mai marcate decît ale noastre de azi. Între durere și bucurie, între o nenorocire și starea de fericire, deosebirea apărea mai mare /.../ Posibilitățile de a atenua nenorocirile și mizeria erau mult mai reduse decît azi. Bolile apăreau într-un contrast cu starea de sănătate mult mai izbitor; frigul aspru și întunericul îngrijorător al iernii constituiau un rău mult mai profund. Bucuria onorurilor și a bogăției era dorită cu mai mare aviditate, căci contrastau mai mult decît azi cu sărăcia înjositoare /.../ Și toate lucrurile din viață căpătau o publicitate fastuoasă și crudă. Leproșii sunau din huruitoarele lor și circulau în procesiune; cerșetorii se tînguiau în biserici, arătîndu-și rănile și diformitățile. Fiecare clasă, fiecare pătură socială

și fiecare profesiune se recunoștea după îmbrăcăminte. Marii seniori nu făceau nici un pas fără să-și etaleze podoabele și veșmintele luxoase, care impuneau respect și trezeau invidie /.../

Și în aspectul orașelor și al satelor domnea același contrast și aceeași varietate. Orașul medieval nu se pierdea, asemenea celui modern, în cartiere dezordonate cu fabrici urîte sau cu vile uniforme; ci se prezenta închis între zidurile lui, cu o configurație urbanistică bine definită, deasupra căreia se înălțau nenumărate turnuri. Oricît de înalte și de greoaie erau casele de piatră ale nobililor și negustorilor, clădirile care dominau orașul erau bisericile cu mărețele și perfectele lor linii și volume.

Dacă vara și iarna se prezentau atunci într-un contrast mult mai puternic decît în viața noastră de azi, nu mai mic era contrastul dintre iluminație și întunecime, sau dintre liniște și zgomot. Orașul modern nu mai cunoaște întunecimea adîncă sau liniștea desăvîrșită, nici efectul unei lămpi licărind în bezna nopții, sau al unui zgomot venind din depărtare.

Formele variate și contrastele continui cu care totul se impunea spiritului, insuflau vieții o impetuozitate și o emotivitate care se manifestau prin stări alternative de veselie grosolană, de violentă cruzime și de emoționantă gingășie sufletească; stări între care oscila viața omului din Evul Mediu /.../"*

UN VEAC ÎNTUNECAT?

„/.../ Faptul că în acel veac au existat laolaltă aspecte luminoase și aspecte mai sumbre, nu constituie un specific al Evului Mediu. În oricare alt secol se poate pune întrebarea cît de întunecată este o epocă fără lumină și cît de luminoasă este una însorită. Dar, aceasta nu are nici un fel de importanță. Istoricul înclinat spre detaliu și interesat să pătrundă în miezul evenimentelor, se bucură de imaginea vie și mult colorată a trecutului ce i se dezvăluie; și care îl obligă să recurgă la o paletă tot mai bogată și mai nuanțată atunci cînd, transpus în epoca respectivă, se străduiește să o zugrăvească"**.

* Johan HUIZINGA, *L'autunno del Medio Evo* (trad. B. Jasink). — Sansoni, Firenze, 1968.
** Harald ZIMMERMANN, *Veacul întunecat*. (Trad. de Johanna Henning și Anca Mihăilescu). — Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1983.

LEGENDA HĂRȚILOR

Expansiunea celților (p. 21)
Celți și germanici în Insulele Britanice și în Irlanda (p. 24)
Spania vizigotă (p. 66)
Italia longobardă la sfîrșitul sec. VI (p. 74)
Expansiunea francilor (p. 73)
Expansiunea *popoarelor scandinave (pp.* 76—77)
Normanzii în Europa (secolele X—XI) (p. 80)
Drumurile comerciale ale vikingilor (pp. 86—87)
Colonizarea anglo-saxonă a Angliei (p. 138)
Imperiul bizantin și Imperiul sassanid în sec. VI (p. 143)
Imperiul latin din Orient la începutul sec. XIII (p. 148)
Expansiunea musulmană a omayyazilor între anii 661—750 (pp. 250—251)
Recucerirea progresivă a Spaniei de sub dominația maurilor
(*„Reconquista"*) (p. 256)
Lumea musulmană în sec. IX (p. 262)
Marile centre comerciale, rutele terestre și maritime, și producțiile regionale ale lumii arabe din secolele X—XIV (pp. 268—269)
Migrațiile popoarelor germanice în secolele V și VI (pp. 348—349)
Regiunile și anii în care au avut loc incursiunile ungurilor (p. 352)
Direcțiile de migrație ale bulgarilor, ungurilor, pecenegilor și cumanilor; marea invazie a tătarilor (p. 354)
Europa Occidentală în prima jumătate a sec. IX (p. 357)
Imperiul lui Carol cel Mare (p. 359)
Împărțirea de la Verdun (843) și grupurile lingvistice (p. 362)
Seniorii și state în Italia la sfîrșitul sec. XIII (p. 370)
Europa politică spre anul 1000 (p. 382)
Lumea creștină occidentală în secolele VI și VII (p. 387)
Biserica italiană către anul 1000 (p. 389)
Formațiuni politice românești în secolele IX—XIII (p. 404)
Iobăgia în Occident la începutul sec. XII (p. 430)
Orașele europene mai importante din secolele XIII și XIV (p. 460)
Răscoale țărănești și orășenești; de la jumătatea sec. XIII pînă spre sfîrșitul sec. XIV (p. 474)
Căi comerciale în secolele VIII—X (p. 480)
Metalurgia și minele în Europa la sfîrșitul Evului Mediu (p. 508)
Producția de textile și exploatarea de minerale în anul 1200 (p. 510)
Economia europeană spre sfîrșitul sec. XV (p. 519)
Itinerarul primei cruciade, de la Constantinopol pînă la Ierusalim (p. 554)
Statele creștine ale cruciaților din Orientul Apropiat (p. 557)

BIBLIOGRAFIE

LUCRĂRI CONSULTATE

CULTURA ȘI CIVILIZAȚIA CELȚILOR

1. AMMIANUS Marcellinus, *Istorie romană*. Studiu introd. și note de David Popescu. — Ed. Științifică și Enciclopedică. București, 1982
2. H. D'ARBOIS de JUBAINVILLE, *Les premiers habitants de l'Europe*. T. II. — E. Thorin, Paris, 1894[2]
3. H. D'ARBOIS DE JUBAINVILLE, *Le cycle mythologique irlandais et la mythologie celtique*. — E. Thorin, Paris, 1884
4. H. D'ARBOIS de JUBAINVILLE. *Les Druides et les dieux celtiques à forme d'animaux*. — H. Champion, Paris, 1906
5. H. D'ARBOIS de JUBAINVILLE, *La famille celtique. Étude de droit comparé*. — Ém. Bouillon, Paris, 1905
6. Dumitru BERCIU, *Lumea celților*. — Ed. Științifică și Enciclopedică. București, 1970
7. Caius Iulius CAESAR, *Războiul gallic*. Trad. și note de J. Vilan-Unguru. — Ed. Științifică, București, 1964
8. Virginia CARTIANU, *Urme celtice în spiritualitatea și cultura românească*. — Ed. Univers, București, 1972
9. Virginia CARTIANU, *Miniatura irlandeză*. — Ed. Meridiane, București, 1976
10. Roger CHAUVIRÉ, *La Geste de la Branche Rouge, où l'Iliade irlandaise*. — F. Sant'Andrea Éd., Paris, 1926
11. I.H. CRIȘAN, *Contribuții la problema celților din Transilvania*. (Extras). — Ed. Academiei R.S. România, București, 1971
12. I.H. CRIȘAN și Z. MILEA, *Descoperiri celtice la Papiu-Ilarian (jud. Mureș)*. (Extras). — Muzeul de Istorie, Cluj, 1970
13. Barry CUNLIFFE, *The celtic world*. — The Bodley Head, London, 1979
13ª. P. Î. DAVID, *Coincidențe și relații generale (indirecte) între tracodaci — celtobritoni și Anglia—Dacoromania* (sec. ? — XIII). Ed. Inst. Biblic, București, 1975
14. Joseph DÉCHELETTE, *Manuel d'archéologie préhistorique celtique et gallo-romaine*. T. III. — Aug. Picard, Paris, 1927[2]
15. Myles DILLON, Nora CHADWICK, *I regni dei Celti* (trad. ital.). — Il Saggiatore, Mondadori, Milano, 1968
16. DIODOR din SICILIA, *Biblioteca istorică*. — Ed. Sport-Turism, București, 1981
17. G. DOTTIN, *Manuel pour servir à l'étude de l'antiquité celtique*. — Éd. Champion, Paris, 1915
18. G. DOTTIN, *L'Épopée irlandaise*. Introd., trad. et notes par —. La Renaissance du Livre, Paris, 1923
19. Paul-Marie DUVAL, *La vie quotidienne en Gaule pendant la paix romaine (I—III s. après J.C.)*. — Hachette, Paris, 1955
20. Paul-Marie DUVAL, *Les Celtes*. — Gallimard, Paris, 1977
21. Paul-Marie DUVAL, *Les Dieux de la Gaule*. Nouvelle édition. — Payot, Paris, 1976
22. Paul-Marie DUVAL, *Celtic art in ancient Europe*. Five protohistoric centuries. Proceedings... Edited by—. Seminar Press, London—New York, 1976
23. H. JÜRGEN EGGERS, E. WILL, R. JOFFROY, W. HOLMQVIST, *Les Celtes et les Germains à l'époque païenne*. — A. Michel, Paris, 1965
23ª. Mircea ELIADE, *Histoire des croyances et des idées religieuses*. T. II. — Payot, Paris, 1978
24. Jan FILIP, *Celtic civilization and its heritage*. — Academia, Praha, 1976[2]
25. FITZ Jenö, *The Celts in Central Europe. Papers of the IInd Pannonia Conference*. Editor —, Székesfehérvár, 1975
26. Charles-M. GARNIER, *Ejré. Histoire d'Irlande*. — Aubier, Paris, 1939
27. Albert GRENIER, *Les Gaulois*. — Payot, Paris, 1923
28. Jacques HARMAND, *Les Celtes au second Age du Fer*. — F. Nathan, Paris, 1970
29. J.-J. HATT, *Les Celtes et les Gallo-Romains*. — Nagel, Genève-Paris-Münich, 1970
30. C.F.C. HAWKES, *The Celts in british prehistory*. — În: „I Celti e la loro cultura". — Accad. Nazionale dei Lincei, Roma, 1978
31. Henri HUBERT, *Les Celtes et l'expansion celtique jusqu'à l'époque de La Tène*. — A. Michel, Paris, 1974 (trad. rom. 1983)

32. Henri HUBERT, *Les Celtes depuis l'époque de La Tène et la civilisation celtique.* — A. Michel, Paris, 1974 (trad. rom. 1983)
33. P. JACOBSTHAL, *Early celtic art.* Vol. I-II. — Clarendon Press, Oxford, 1969
34. Venceslas KRUTA, *Les Celtes* (trad. franc.). — Presses Univ. de France, Paris, 1976
35. Pierre LAMBRECHTS, *Contribution à l'étude des divinités celtiques.* — De Tempel, Brugge, 1942
36. Raymond LANTIER, *Die Kelten* (trad. franc.). — Franke Verlag, Bern — Lehnin Verlag, München (f.a.)
37. Olivier LAUNAY, *La civilisation des Celtes.* — Ed. Famot, Genève, 1975
38. Françoise LE ROUX, *La religion des Celtes.* În: „Histoire des religions" (Encyclopédie de la Plèiade"). — Gallimard, Paris, 1970
39. Proinsias MAC CANA, *Celtic mythology.* — Hamlyn, London-New York, 1970
40. Guido A. MANSUELLI, *Expansiunea continentală. Celții.* — În: „Civilizațiile Europei vechi", vol. I (trad. rom.). — Ed. Meridiane, București, 1978
41. J. MARKALE, *La femme celte. Mythe et sociologie.* — Payot, Paris, 1973
42. J. MARKALE, *Les Celtes et la civilisation celtique.* — Payot, Paris, 1973
43. J. MARKALE, *Vercingetorix.* — Hachette, Paris, 1982
44. Jean MARX, *Les littératures celtiques.* — Presses Univ. de France, Paris, 1967[2]
45. Jacques MOREAU, *Die Welt der Kelten.* — J.G. Cotta'sche Buchhandlung, Stuttgart, 1965[4]
46. J.V.S. MEGAW, *Art of the european Iron Age. A study of the elusive image.* — Adams and Dort, Bath, 1970
47. C.S. NICOLAESCU-PLOPȘOR, *Antiquités celtiques en Olténie.* — În: „Dacia", XI-XII (1945-1947)
48. Vasile PÂRVAN, *La Dacie à l'époque celtique.* (Extras). — Aug. Picard, Paris, 1926
49. Dorin POPESCU, *Celții în Transilvania.* — Dacia Traiană, Sibiu, 1944
50. T.G.E. POWELL, *The Celts.* — Thames and Hudson, London, 1967
51. Joseph RAFTERY, *The Celts.* Edited by —. The Mercier Press, Cork, 1967[2]
52. A. RIVOALLAN, *Présence des Celtes.* — Nouv. Librairie Celtique, Paris, f.a. (1960)
53. E.-L. SJOELSTEDT, *Dieux et Héros des Celtes.* — Presses Univ. de France, Paris, 1940
54. STRABON, *Geografia.* Vol. I—III. Studiu introd., note și indice de Felicia Vanț-Ștef. — Ed. Științifică, București, 1972—1983
55. E. STUART PIGGOTT, *Early celtic art.* Introduction by —. Edinburgh Univ. Press, Edinburgh, 1970
56. Miklós SZABÓ, *Sur les traces des Celtes en Hongrie.* — Éd. Corvina, Budapest, 1971
57. Émile THEVENOT, *Les Gallo-Romains.* — Presses Univ. de France, Paris, 1948
58. Joseph VENDRYÉS, *La religion des Celtes.* — În: „Mana. Introduction à l'histoire des religions", T. II — Presses Univ. de France, 1948
59. L. de VESLY, *Les Fana, ou petits temples dans la Gaule antique.* — Paris, 1932.
60. Jan de VRIES, *I Celti. Etnia, religiosità, visione del mondo.* (Trad. ital.). — Jaca Book, Milano, 1982
61. Vlad ZIRRA, *Aspects of the relations between Dacians and Celts in Transylvania (4th — 2th centuries B.C.).* Extras. — Ed. Academiei R.S. România, București, 1975
62. Vlad ZIRRA, *Influence des Géto-Daces et de leurs voisins sur l'habitat celtique de Transylvanie.* (Extras). — Székesfehérvar, 1975
63. Vlad ZIRRA, *Á propos de la présence des éléments laténiens sur la rive occidentale de la Mer Noire.* (Extras). — Nice, 1976
64. Vlad ZIRRA, *The Eastern Celts of Romania.* — În: „Indo-European Studies", vol. IV, 1976, nr. 1

CIVILIZAȚIA ȘI CULTURA POPOARELOR GERMANICE

1. AMMIANUS Marcellinus, *Istorie romană.* Studiu introd., trad. și note de David Popescu. — Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1982.
2. F.G. BERGMANN, *Poèmes islandais, tirés de l'Edda de Saemund.* Avec une introd., des notes et un glossaire, par —. L'Imprimérie Royale, Paris, 1938.
3. P.H. BLAIR, *An introduction to Anglo-Saxon England.* — Cambridge Univ. Press, Cambridge, 1977[2].
4. Régis BOYER, *Les Vikings et leur civilisation. Problèmes actuels.* Rapports scientifiques publiés sous la dir. de —. Mouton, Paris-La Haye, 1976.
5. Marcel BRION, *Théodoric, roi des Ostrogoths.* — Payot, Paris, 1935
6. Caius Iulius CAESAR, *Războiul gallic.* Trad. și note de J. Vilan-Unguru. — Ed. Științifică, București, 1964.
7. Gianna CHIESA ISNARDI, *Edda di Snorri.* Trad., pref. e note di —. Rizzoli, Milano, 1981[2].
8. Ioan COMȘA, *Njala. Saga despre Njal.* Trad., pref. și note de —. Vol. I-II. — Ed. Minerva, București, 1980.
9. Pierre COURCELLE, *Histoire littéraire des grandes invasions germaniques.* — Hachette, Paris, 1948.

10. Christian COURTOIS, *Les Vandales et l'Afrique*. — Gouvernement Général de l'Algérie. Service des Antiquités. 1955.
11. Nansen DEFENDI, *Romania e Gothia*. A cura di —. Casa Ed. G. D'Anna, Messina-Firenze, 1972.
11a. Nansen DEFENDI, *Il tramonto della potenza gotica e la restaurazione bizantine nell'Italia del VI secolo*. A cura di —. Casa Ed. G. D'Anna, Messina-Firenze, 1972.
12. Emilienne DEMOGEOT, *La formation de l'Europe et les invasions barbares*. Vol. I-II. — Aubier, Paris, 1979.
13. Paolo DIACONO, *Storia dei Longobardi*. Trad. di Fed. Roncoroni. Introd. di Enzo Fabiani. — Rusconi Ed., Milano, 1971⁴.
14. Philip DIXON, *Barbarian Europe*. — Phaidon, Oxford, 1976.
15. David C. DOUGLAS, *The norman achievement*, 1050-1100. — Eyre and Spottiswoode, London, 1969.
16. Georges DUMÉZIL, *Mythes et dieux des Germains. Essai d'interprétation comparative*. — E. Leroux, Paris, 1939.
17. Frédéric DURAND, *Les Vikings*. — Presses Univ. de France, Paris, 1969².
18. E.R. EDDISON, *Egil's saga*. Translation, introduction and notes by —. Cambridge Univ. Press, Cambridge, 1930.
18a. Mircea ELIADE, *Histoire des croyances et des idées religieuses*. T.II. — Payot, Paris, 1978.
19. Christine FELL, *Les mondes nordiques*. — In: *Histoire et héritage de l'Europe barbare* (V^{e} — XIIe siècles). Sous la dir: de David M. Wilson (tr. fr.). — Libr. J. Tallandier, Paris, 1980.
20. Émile Félix GAUTIER, *Genseric, roi des Vandales*. — Payot, Paris, 1935.
21. Roger GRAND, *Recherches sur l'origine des Francs*. — A. et J. Picard, Paris, 1965.
22. W. HOLMQVIST, *Germanic art during the first milenium A.D.* — Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar, Stockholm, 1955.
23. Rolf HACHMANN, *Les Germains* (trad. fr.). — Nagel, Genève-Paris-München, 1971.
24. Henri HUBERT, *Les Germains*. — A. Michel, Paris, 1952.
25. Gwyn JONES, *I Vichingi. Avventure di una civiltà* (tr. it.). Newton Compton ed., Roma, 1977.
26. H. JÜRGEN EGGERS, etc., *Les Celtes et les Germains à l'époque païenne*. — A. Michel, Paris, 1965.
27. T.E. KARSTEN, *Les anciens Germains. Introduction à l'étude des langues et des civilisations germaniques*. — Payot, Paris, 1931.
28. P.D. KING, *Law and society in the visigothic kingdom*. — Cambridge Univ. Press, Cambridge, 1972
29. Gustav KOSSINNA, *Germanische Kultur im I Jahrhundert*. — Curt Kabitzsch Verlag, Leipzig, 1939².
30. Bruno KRÜGER, *Die Germanen. Geschichte und Kultur der germanischen Stämme in Mitteleuropa. Band I. Von den Anfängen bis zum 2 Jahrhundert u.Z.* Unter Leitung von —. Akademie Verlag, Berlin, 1976.
31. R. LATOUCHE, *Les grandes invasions et la crise de l'Occident au Ve s.* — Aubier, Paris, 1946.
32. Jack LINDSAY, *I Normanni* (trad. it.). — Rizzoli, Milano, 1984.
33. Florica LORINȚ, *Oamenii Nordului*. — Ed. Științifică, București, 1965.
34. Ferdinand LOT, *Les invasions germaniques*. —Payot, Paris, 1935.
35. Patrick LOUTH, *La civilisation des Germains et des Vikings* (tr. fr.).—Éd. Famot, Genève, 1976
36. Mihail MACREA, *Cultele germanice în Dacia*. — Tip. „Cartea Românească", Cluj, 1947.
37. Enrico MAFFEZZONI, *La dominazione longobarda in Italia*. A cura di —. Ed. G. D'Anna, Messina-Firenze, 1972.
38. Raoul MANSELLI, *L'Europa medioevale*. Tomo primo. Parte prima. *(L'Europa e il mondo germanico)*. — U.T.E.T., Torino, 1979.
39. Carlo Alberto MASTRELLI, *L'Edda. Carmi norreni*. Introd., trad. e commento di —. Sansoni, Firenze, 1951
40. Lucien MUSSET, *Les invasions: les vagues germaniques*. — Presses Univ. de France, Paris, 1969.
41. Lucien MUSSET, *Les invasions: le second assaut contre l'Europe chrétienne (VIIe — XIe siècles)*. — Presses Univ. de France, Paris, 1965.
42. Lucien MUSSET, *Les peuples scandinaves au Moyen Age*. — Presses Univ. de France, Paris, 1951.
43. Lucien MUSSET, *Introduction à la runologie*. En partie d'après les notes de F. Mossé. — Aubier-Montaigne, Paris, 1965.
44. Emil NACK, *Germania* (trad. it.). — Ed. La Scuola, Brescia, 1972.
45. Gustav NECKEL, *Kultur der alten Germanen*. — Akad. Verlagsgesellschaft Athenaion, Potsdam, 1934.
46. Eduard NORDEN, *Die germanische Urgeschichte in Tacitus Germania*. — B.G. Teubner, Stuttgart, 1971.
47. Gabriele PEPE, *Il Medioevo barbarico in Europa*. — A. Mondadori, Milano, 1967

48. Harrold PICTON, *Early german art and its origins. From the beginnings to about 1050.* — Batsford, London, 1939.
49. Rudolf PÖRTNER, *La Saga des Vikings* (trad. fr.). — Fayard, Paris, 1974.
50. PROCOPIUS DIN CESAREA, *Războiul cu goții.* — Ed. Academiei R.P. Române, București, 1963.
51. Paul RICHÉ, *Les invasions barbares.* — Presses Univ. de France, Paris, 1964.
52. Paul RICHÉ, *Éducation et culture dans l'Occident barbare* (VIe-VIIe s.).— Éd. du Seuil, Paris, 1962[3].
53. Rosario ROMEO e Giuseppe TALAMO, *Documenti storici.* A cura di —. *Vol. I. Il Medioevo.* Nuova edizione. — Loscher, Torino, 1979.
54. Mario RUFFINI, *Le origini letterarie in Spagna. L'Epoca visigotica.* Ed. L'Aquila, Torino (f.a.).
55. Pier Giuseppe SCARDIGLI, *Lingua e storia dei Goti.* — Sansoni, Firenze, 1964
56. Ludwig SCHMIDT, *Geschichte der Wandalen.* — Verlag C.H. Beck, München, 1942.
57. Hermann SCHREIBER, *I Goti* (trad. it.). — Garzanti, Milano, 1981.
58. Herman SCHREIBER, *I Vandali* (trad. it.). — Rizzoli, Milano, 1984.
59. Sir Frank M. STENTON, *Anglo-Saxon England.* — Clarendon Press, Oxford, 1971.
60. Publius Cornelius TACITUS, *Despre originea și țara germanilor.* Trad. Teodor A. Naum — În: *Opere*, I. — Ed. Științifică, București, 1958.
61. Publius Cornelius TACITUS, *Anale.* — În: *Opere*, III. — Ed. Științifică, București, 1964.
62. E.A. THOMPSON, *The Visigots in the time of Ulfila.* — Clarendon Press, Oxford. 1966.
63. E.A. THOMPSON, *Una cultura barbarica. I Germani* (trad. it.). — Laterza, Bari, 1976.
64. Jan de VRIES, *Altgermanische Religionsgeschichte.* B.I.-II. — Walter de Gruyter, Berlin und Leipzig, 1935.
65. David M. WILSON, *Les mondes nordiques. Histoire et héritage de l'Europe barbare. V—XII siècle.* Sous la direction de —. Libr. Jules Tallandier, Paris, 1980.

CULTURA ȘI CIVILIZAȚIA BIZANTINĂ

1. *** *Congrès international des études byzantines* (Actes), t. I—IV. Ed. Academiei R.S. România, București, 1971
2. *** *Études byzantines et post-byzantines* I. — Publiées par les soins de E. Stănescu et N.-S. Tanașoca. — Ed. Academiei R.S. România, București, 1979
3. *** *Lumea Bizanțului* /culegere de studii/. — Col. „Bibl. de istorie", București, 1972
4. *** *Dighenis Akritas.* Trad. de N.I. Pintilie și Nikos Gaidagis. Pref. și note de N.Ș. Tanașoca. Ed. Univers, București, 1974
5. Umberto ALBINI, Enrico V. MALTESE, *Bisanzio nella sua letteratura.* A cura di —. Garzanti, Milano, 1984
6. Milton V. ANASTOS, *Studies in byzantine intellectual history.* — Variorum Reprints, London, 1979
7. Edyth ARNALDI, *Il fenomeno Bisanzio.* — Pan Editrice, Milano, 1970
8. Norman H. BAYNES and H. St. L.B. MOSS, *Byzantium. An introduction to East Roman Civilization.* Edited by —. At the Clarendon Press, London, 1953
9. L. de BEYLÉ, *L'habitation byzantine.* — Leroux, Paris, 1902
10. Antoine BON, *Bisanzio* (tr. ital.). Coll. „Archaeologia Mundi". — Nagel, Roma, 1975
11. Georges BRATIANU, *Privilèges et franchises municipales dans l'Empire byzantin.* — P. Geuthner, Paris, 1936
12. Georges BRATIANU, *Études byzantines d'histoire économique et sociale.* — P. Geuthner, Paris, 1938
13. Louis BRÉHIER, *Vie et mort de Byzance.* — A. Michel, Paris, 1969
14. Louis BRÉHIER, *Les institutions de l'empire byzantin.* — A. Michel, Paris, 1970
15. Louis BRÉHIER, *La civilisation byzantine.* — A. Michel, Paris, 1970
16. Stelian BREZEANU, *O istorie a imperiului bizantin.* — Ed. Albatros, București, 1981
17. Francesco COGNASSO, *Bisanzio. Storia di una civiltà.* — Sansoni, Firenze, 1974
18. Ana COMNENA, *Alexiada*, vol. I—II. Trad. de Marina Marinescu. Pref. și note de N.-Ș. Tanașoca. — Ed. Minerva, București, 1977
19. Robert de CLARI, *La conquête de Constantinopole.* Trad. par P. Charlot. — E. de Boccard, Paris, 1939
19[a]. Jules COMBARIEU, *Histoire de la musique.* Tome I. — A. Colin, Paris, 1924[4].
20. Charles DELVOYE, *Arta bizantină.* Vol. I-II (trad. rom.). — Ed. Meridiane, București, 1976
21. Otto DEMUS, *Byzantine art and the West.* — N.Y. University Press, New York, 1970
22. Charles DIEHL, *Histoire de l'Empire byzantin.* — A. Picard, Paris, 1924

23. Charles DIEHL, *Justinien et la civilisation byzantine au VIe siècle.* — E. Leroux, Paris, 1901
24. Charles DIEHL, *Les grandes problèmes de l'histoire byzantine.* — A. Colin, Paris, 1943
25. Charles DIEHL, *Byzance. Grandeur et décadence.* — Flammarion, Paris, 1926
26. Charles DIEHL, *Constantinople.* — H. Laurens, Paris, 1924
27. Charles DIEHL, *Études byzantines.* — A. Picard, Paris, 1905
28. Charles DIEHL, *Choses et gens de Byzance.* — E. de Boccard, Paris, 1926
29. Charles DIEHL, *La société byzantine à l'époque des Comnèns.* — J. Gamber, Paris, 1929
30. Charles DIEHL, *Manuel d'art byzantin.* T.I-II. — Aug. Picard, Paris, 1925, 1926²
31. Charles DIEHL, *Figuri bizantine* (trad. rom.), vol. I-II. — Ed. pt. Literatură, Bucureşti, 1969
32. Alain DUCELLIER, *Le drame de Byzance. Idéal et échec d'une société chrétienne.* — Hachette, Paris, 1976
33. Jadran FERLUGA, *Bisanzio. Società e stato.* — Sansoni, Firenze, 1974
34. Valentin Al. GEORGESCU, *Bizanţul şi instituţiile româneşti pînă la mijlocul secolului al XVIII-lea.* — Ed. Academiei R.S. România, Bucureşti, 1980
35. Paul GOUBERT, *Byzance avant l'Islam.* T.I-II. — Éd. J. Picard, Paris, 1951, 1956
36. André GRABAR, *L'art byzantin.* — Les Éditions d'art et d'histoire, Paris, 1938
37. André GRABAR, *La peinture byzantine. Étude historique et critique.* — Skira, Genève, 1953
38. André GRABAR, *L'iconoclasme byzantin. Dossier archéologique.* — Collège de France, Paris, 1957
39. André GRABAR, *L'Âge d'or de Justinien. De la mort de Théodose à l'Islam.* — Gallimard, Paris, 1966
39[a]. R.I. GRUBER, *Istoria muzicii universale.* Vol. I (tr. rom.). — Ed. Muzicală, Bucureşti, 1963.
40. René GUERDAN, *Vie, grandeurs et misères de Byzance.* — Club du Livre d'Histoire, Plon, Paris, 1956
41. André GUILLOU, Filippo BURGARELLA, *La civiltà bizantina.* (În: „Nuova storia univ. dei popoli e delle civiltà", vol. VI, p. I). — U.T.E.T., Torino, 1981
42. Anne HADJINICOLAOU-MARAVA, *Recherches sur la vie des esclaves dans le Monde Byzantin.* — Coll. de l'Inst. Français d'Athènes, Athènes, 1950
43. Hans-Wilhelm HAUSSIG, *Storia e cultura di Bisanzio* (trad. ital.). — Il Saggiatore, Milano, 1964
44. D.C. HESSELING, *Essai sur la civilisation byzantine* (trad. fr.). — A. Picard, Paris, 1907
45. Nicolae IORGA, *Istoria vieţii bizantine. Imperiul şi civilizaţia după izvoare* (trad. rom.). — Ed. Enciclopedică Română, Bucureşti, 1974
46. Nicolae IORGA, *Byzance après Byzance.* — Assoc. Internat. d'Études du Sud-Est Européen, Bucarest, 1971
47. Nicolae IORGA, *Sinteza bizantină.* Texte alese, trad. şi pref. de Dan Zamfirescu. — Ed. Minerva, Bucureşti, 1972
48. Nicolae IORGA, *Études byzantines.* T.I-II. — Institut d'Études Byzantines, Bucarest, 1939—1940
49. Alexander P. KAZHDAN, *Bisanzio e la sua civiltà* (trad. ital.). — Editori Laterza, Bari, 1983
50. Börje KNÖS, *Histoire de la littérature néo-grecque. La période jusqu'en 1821.* — Almqvist et Wiksell, Stockholm-Göteborg-Uppsala, 1962
51. Paul LEMERLE, *Histoire de Byzance.* — Presses Univ. de France, Paris, 1969⁶
52. Paul LEMERLE, *Le style byzantin.* — Larousse, Paris, 1943
53. Franz Georg MAIER, *L'Impero bizantino.* A cura di —. (Trad. ital.). — Feltrinelli, Milano, 1974
54. Diogène MAILLART, *L'Art byzantin. Son origine, son caractère et son influence sur la formation de l'art moderne.* — Libr. Garnier, Paris (f.a.)
55. Cyril MANGO, *Architettura bizantina* (trad. ital.). — Electa Editrice, Venezia, 1974
55[a]. Cyril MANGO, *Byzantium: the Empire of New Rome.* — Ch. Scribner's Sons, New York, 1980
56. Cyril MANGO, *The Art of the Byzantine Empire.* 312—453. Sources and documents. — Prentice Hall, Inc., Englewood Cliffs, New York, 1972.
57. Gervase MATHEW, *Byzantine Aestetics.* — John Murray, London (f.a.)
57[a]. Corina NICOLESCU, *Moştenirea artei bizantine în România.* — Ed. Meridiane, Bucureşti, 1971
58. D. OBOLENSKY, *The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe, 500-1453.* — Weidenfeld and Nicholson, London, 1971
59. Georges OSTROGORSKY, *Histoire de l'État byzantin* (trad. fr.). — Payot, Paris, 1969
60. Georges OSTROGORSKY, *Pour l'histoire de la féodalité byzantine* (trad. fr.). — Éd. de l'Inst. de Philol. et d'Hist. Orientales et Slaves, Bruxelles, 1954
61. Hayford PEIRCE et Royall TYLLER, *L'Art byzantin.* T.I-II. — Libr. de France, Paris, 1932, 1934
62. Steven RUNCIMAN, *La civilisation byzantine.* (330-1453). (Trad. fr.). — Payot, Paris, 1952
63. Steven RUNCIMAN, *The last byzantine Renaissance.* — Cambridge Univ. Press, Cambridge, 1970

64. Henri STERN, *L'Art byzantin.* — Presses Univ. de France, Paris, 1966
65. David TALBOT RICE. *Art byzantin.* — Elsevier, Paris-Bruxelles, 1959
66. Tamara TALBOT RICE, *Bisanzio* (trad. ital.). — Zanichelli, Bologna, 1972
67. Nicolae-Şerban TANAŞOCA, *Literatura Bizanţului. Studii.* Antologie, traduceri şi prezentare de —. — Ed. Univers, Bucureşti, 1971
68. Basile TATAKIS, *La philosophie byzantine.* În: Émile BRÉHIER, *Histoire de la philosophie.* Deuxième fascicule supplémentaire. — Presses Univ. de France, Paris, 1959
69. Răzvan THEODORESCU, *Bizanţ, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale româneşti* (secolele X-XIV). — Ed. Acad. R.S. România, Bucureşti, 1974.
70. A.A. VASILIEV, *Histoire de l'Empire byzantin.* T.I.-II (trad. fr.). — Éd. A. Picard, Paris, 1932
71. G. de VILLEHARDOUIN, *La conquète de Constantinople.* Éditée et traduite par Edm. Farral. T.I-II. — „Les Belles Lettres", Paris, 1939
72. Gérard WALTER, *La vie quotidienne à Byzance au siècle des Comnènes* (1081-1180). — Hachette, Paris, 1966
73. Georges YOUNG, *Constantinople. Depuis les origines jusqu'à nos jours.* — Payot, Paris, 1934

CULTURA ŞI CIVILIZAŢIA ARABĂ

1. *Coranul.* — Trad. după originalul arabic însoţită de o introd., de Dr. Silvestru Octavian Isopescul. — Ed. Autorului, Cernăuţi, 1912
2. *** *Islamic and arab contribution to the european Renaissance.* — General Egyptian Book Organization. Cairo, 1977
3. *** *L'Islam et l'Occident.* — „Les Cahiers du Sud", Paris, 1947
4. *** *L'Islam.* — În „Ulisse", anno XXXI, vol. 14, fasc. 83. — Roma, 1977
5. *** *Romano-Arabica.* — Edited by M. Anghelescu. Vol. I-II. — Romanian Association for Oriental Studies. Bucharest, 1974, 1976
6. *** *Antologie de poezie arabă. Perioada clasică.* Vol. I—II. Trad., antologie şi note de Grete Tartler şi Nic. Dobrişan. — Ed. Minerva, Bucureşti, 1982
7. *** *Cele şapte mu'allaqate.* Trad., cuvînt înainte şi note de Grete Tartler. — Ed. Univers, Bucureşti, 1978
8. AGA KHAN, Dr. ZAKI Ali, *L'Europe et l'Islam.* — Éd. du Mont-Blanc, Genève, 1945
9. A.J. ARBERRY, *Aspects of islamic civilization.* — The Univ. of Michigan Press. G. Allen and Unwin, 1967
10. Federico A. ARBORIO MELLA, *Gli Arabi e l'Islam. Storia, civiltà, cultura.* — Mursia, Milano, 1981
11. Mohammed ARKOUN, *Essais sur la pensée islamique.* — A. Maisonneuve et Larose, Paris, 1973
12. Mohammed ARKOUN, *La pensée arabe.* — Presses Univ. de France, Paris, 1975
13. R. ARNALDEZ, L. MASSIGNON, A.P. IUŞKEVICI, *Ştiinţa arabă.* — În „Istoria generală a ştiinţei", vol. I. Sub cond. lui René Taton. — Ed. Ştiinţifică, Bucureşti, 1970
14. Sir Thomas ARNOLD and Alfred GUILLAUME. *The legacy of Islam.* Edited by —. At Clarendon Press, Oxford, 1931
15. Michele AMARI, *Storia dei musulmani di Sicilia.* Con note a cura di Carlo Alfonso Nallino. Vol. I-II. — R. Prampolini Editore, Catania, 1933-1935[2]
16. AVERROES, *Tahafut al-takafut (The incoherence of the incoherence).* Transl. from the arabic. with introd. and notes, by Van Den Bergh. T.I.-II. — Luzac, London, 1954
17. AVICENNE. *Le livre de science.* Trad. par M. Achena et H. Massé. T.I.-II — „Les Belles Lettres", Paris, 1955-1958
18. AVICENNE, *Livre des directives et remarques.* Trad. avec introd. et notes, par A.-M. Goichon. — J. Vrin, Paris, 1951
19. AVICENNE, *Poème de la médecine.* Texte arabe, trad. franc., trad. latine du XIII s., avec introd. — „Les Belles Lettres", Paris, 1955
20. Ali BACHIR, *L'amour, le mariage, la justice, selon le Koran.* — Éd. Nilsson, Paris (f.a.)
21. Alessandro BAUSSANI, *La civiltà musulmana. Da Maometto alla fine del califato abbaside (1258).* — În „Storia univ. dei popoli e delle civiltà", vol. VI. — UTET, Torino, 1981
22. Maulavie Mohammed BEREKETULLAH, *Le khalifat.* — Paris, 1924
23. Carlo BERNHEIMER, *L'Arabia antica e la sua poesia.* — Edizioni Scientifiche Italiane, Napoli, 1960
24. Régis BLACHÈRE, *Introduction au Coran.* — Éd. Besson et Chantemerle, Paris, 1959[2]
25. Titus BURCKHARDT, *La civilización hispano-arabe.* — Alianza Universidad, Madrid, 1979[2]
26. Claude CAHEN, *L'Islamismo. I. Dalle origini all'inizio dell'Impero Ottomano* (trad. ital.). — Feltrinelli, Milano, 1983[3]

27. Marius CANARD, *L'expansion arabo-islamique et ses répercussions* — Variorum Reprints, London, 1974
28. Bernard CARRA DE VAUX, *Les penseurs de l'Islam*. T.I.-V (I — Les Souverains. L'histoire et la philosophie politique. II — Les géographes. Les sciences mathématiques et naturelles. III — L'Exégèse. La Tradition et la jurisprudence. IV — La Scolastique. La Théologie et la mystique. La Musique. V — Les Sectes. Le libéralisme moderne). — P. Geuthner, Paris, 1921—1926
29. Stanwood COBB, *Islamic contributions to civilization*. — Avalon Press, Washington, 1963
30. Henri CORBIN, *Histoire de la philosophie islamique. T.I. Des origines jusqu'à la mort d'Averroès*. — Gallimard, Paris, 1964
31. N.J. COULSON, *A history of islamic law*. — Edinburgh Univ. Press, Edinburgh, 1964
32. Norman DANIEL, *Gli Arabi e l'Europa nel Medio Evo* (trad. ital.). — Il Mulino, Bologna, 1981
33. Hichen DJAÏT, *L'Europe et l'Islam*. — Éd. du Seuil, Paris, 1978
34. Mohamet Abdallah DRAZ, *Initiation au Koran*. — Presses Univ. de France, Paris, 1951
34[a]. Mircea ELIADE, *Histoire des croyances et des idées religieuses*, T. III. — Payot, Paris, 1984
35. Nikita ÉLISSÉEFF, *L'Orient musulman au Moyen Âge (622-1260)*. — A. Colin, Paris, 1977
36. Mansour FAKMY, *La condition de la femme dans la tradition et l'évolution de l'Islamisme* — F. Alcan, Paris, 1913
37. Majid FAKHRY, *A history of islamic philosophy*. — Columbia Univ. Press, New York and London, 1970
38. Francesco GABRIELI, *Maometto e le grandi conquiste arabe*. — Il Saggiatore, Milano, 1967
39. Francesco GABRIELI, *La letteratura araba*. Nuova ediz. aggiornata — Sansoni, Accademia, Firenze-Milano, 1967[4]
40. Francesco GABRIELI, *Gli Arabi*. — Sansoni, Firenze, 1975[2]
41. Roger GARAUDY, *Promesses de l'Islam*. — Éd. du Seuil, Paris, 1981
42. Carlo GASBARRI, *La via di Allah*. — Ulrico Hoepli, Milano, 1942
43. Maurice GAUDEFROY-DEMOMBYNES, *Mahomet*. — A. Michel, 1957
44. Maurice GAUDEFROY-DEMOMBYNES, *Les institutions musulmanes*. — Flammarion, Paris, 1953
44[a]. Maurice GAUDEFROY-DEMOMBYNES, *Le monde musulman et byzantin jusqu'aux Croisades*. — E. de Boccage, Paris, 1931.
45. H.A.R. GIBB, *Arabic literature. An introduction*. — Oxford Univ. Press, London-Oxford-New York, 1974[2]
46. H.A.R. GIBB and J.H. KRAMER, *Shorter Encyclopaedia of Islam*. Edited by —. E.J. Brill, Leiden, 1953
47. Heinrich GLÜCK und Ernst DIEZ, *Die Kunst des Islam*. Dritte Auflage. — Propyläen-Verlag, Berlin (f.a.)
48. A.-G.-MOICHON, *La philosophie d'Avicenne et son influence en Europe médiévale*. — A. Maisonneuve, Paris, 1951[2]
49. I. GOLDZIHER, *Le dogme et la loi de l'Islam. Hist. du développement dogmatique et juridique de la religion musulmane* (trad. franc.). — P. Geuthner, Paris, 1958
50. Gustave E. von GRUNEBAUM, *L'Islam médiéval. Histoire et civilisation* (trad. franc.). — Payot, Paris, 1962
51. Gustave E. von GRUNEBAUM, *L'identité culturelle de l'Islam* (trad. franc.) — Gallimard, Paris, 1973
52. Gustave E. von GRUNEBAUM, *Islam. Experience of the holy and concept of man*. — Univ. of California, Los Angeles (f.a.)
53. Sania HAMADI, *Temperament and character of the Arabs*. — Twayne Publ. New York, 1960
54. Philip K. HITTI, *History of the Arabs. From the earliest times to the present*. — Macmillan and Co., London, 1958[6]
55. P.M. HOLT, Ann K.S. LAMBTON, B. LEWIS, *The Cambridge history of Islam*. Vol. I-II. Edited by —. At the Univ. Press, Cambridge, 1970
56. Marshall T.S. HODGSON, *The venture of Islam. Conscience and history in a world civilization*. Vol. I-III. — The Univ. of Chicago Press, Chicago and London, 1974
57. Clément HUART, *Histoire des Arabes*. T.I-II. — P. Geuthner, Paris, 1913
58. Clément HUART, *Littérature arabe*. — A. Colin, Paris, 1923[4]
59. Jacques JOMIER, *Les grands thèmes du Coran*. — Le Centurion, Paris, 1978
60. Abd al-Rahman Ibn KHALDUN, *The Muqaddimah. An introduction to history*. Transl. from the arabic by Franz Rosenthal. Vol. I. — Pantheon Books, New York, 1958
61. Nabhani KORIBAÂ, *Les philosophes de l'Islam*. — SNED, Alger, 1980
62. E. LÉVI-PROVENÇAL, *La civilización árabe en España*. — Espasa-Calpe, Madrid, 1963
63. Louis-Germain LÉVY, *Maimonide*. — F. Alcan, Paris, 1932
64. Bernard LEWIS, *The Arabs in history*. — Hutchinson Univ. Library, London, 1950
65. Bernard LEWIS, *Islam in history. Ideas, men and events in the Middle East*. — Alcove Press, London, 1973

66. Bernard LEWIS, *The muslim discovery of Europe.* — W.W. Norton and Comp., New York -London, 1982
67. Bernard LEWIS, Ch. PELLAT, J. SCHACHT, *Encyclopédie de l'Islam.* Nouv. édition. Établie par —. T.I-II. — E.J. Brill, Leiden, J.P. Maisonneuve, Paris, 1958-1960
68. Maurice LOMBARD, *The golden age of Islam* (trad. franc.). — North Holland Publ. Comp., Amsterdam-Oxford, 1975
69. Bruno LUPI, *Gli Arabi prima di Maometto.* A cura di —. Casa Ed. D'Anna, Messina-Firenze, 1974
70. MAIMONIDE, *Le Guide des Egarés.* Trad. de l'arabe par S. Munk. — Les Éditions Rieder, Paris, 1930
71. Aldobrandino MALVEZZI, *L'Islamismo e la cultura europea.* — Sansoni, Firenze, 1956
72. Robert MANTRAN, *L'expansion musulmane* (VII-XI s.). — Presses Univ. de France, Paris, 1969
73. Georges MARÇAIS, *L'art de l'Islam.* — Larousse, Paris, 1946
74. Henri MASSÉ, *L'Islam.* — A. Colin, Paris, 1930
75. D. MASSON, *Le Coran et la révélation judéo-chrétienne.* T.I-II. — A. Maisonneuve, Paris, 1958
76. Ali MAZAHÉRI, *La vie quotidienne des musulmans au Moyen Âge (Xe au XIIIe siècle).* — Hachette, Paris, 1951[1e]
77. Iacub MEHMET, *Prezențe musulmane in România.* — Ed. Albatros, București, 1976
78. Ramón MENENDEZ PIDAL, *Poesia árabe y poesia europea.* — Espasa-Calpe, Madrid, 1963[5]
79. Max MEYERHOF, *Le monde islamique.* — F. Rieder, Paris, 1926
80. Max MEYERHOF, *L'oeuvre médicale de Maïmonide.* — În „Archeion", XI (1924).
81. Aldo MIELI, *La science arabe et son rôle dans l'évolution scientifique mondiale.* — E.J. Brill, Leiden, 1938
82. André MIQUEL, *L'Islam et sa civilisation (VII-XX s.).* — A. Colin, Paris, 1977[2]
83. Édouard MONTET, *L'Islam.* — Payot, Paris, 1923
84. Sabatino MOSCATI, *Civilizația Arabiei.* — În „Vechile civilizații semite" (trad. rom.). — Ed. Meridiane, București, 1975
85. Carlo Alfonso NALLINO, *La littérature arabe.* Des origines a l'époque de la dynastie Umayyade. — G.M. Maisonneuve, Paris, 1950.
86. Nassif NASSAR, *La pensée réaliste d'Ibn Khaldun.* — Presses Univ. de France, Paris. 1967
87. Seyyed Hossein NASR, *Science and civilization in Islam.* — Harvard Univ. Press, Cambridge (Mass.), 1968
88. Reynold Alleyne NICHOLSON, *Los misticos del Islam* — Ediciones Orion, Mexico, 1945
89. Octavian NISTOR, *Gîndirea Evului Mediu*, vol. I, Trad., selecția textelor, prezentări, note de. — Ed. Albatros, București 1984
90. Abd al-QADIR KAMIL, *Islam and the race question.* — UNESCO, Paris, 1970
91. G. QUADRI, *La philosophie arabe dans l'Europe médiévale. Des origines à Averroès* (trad. franc.). — Payot, Paris, 1960
92. Maxime RODINSON, *Mahomet.* — Éd. du Seuil, Paris, 1968[2]
93. Silvia RONCAGLIOLO, *L'espansione dell'Islam.* A cura di —. Casa Ed. G. D'Anna, Messina-Firenze, 1972
94. Gustave ROUGER, *Le roman d'Antar.* D'après les anciens textes arabes. — H. Piazza, Paris, 1926
95. Georges SALLES, *Les arts musulmans.* — În: N. Élisséeff, etc., „Arts musulmans. Extrême Orient". — A. Colin, Paris, 1939
96. R.M. SAVORY, *Introduction to islamic civilization.* — Cambridge Univ. Press, Cambridge-London, 1976
97. Herman SCHREIBER, *Gli Arabi in Spagna* (trad. ital.). — Garzanti, Milano, 1984
98. V. SMIRNOVA-RAKITINA, *Avicenna* (trad. rom.). — Ed. Tineretului, București, 1961
98[a]. Antonio SORIA, *Artele în Spania.* Vol. I. — București, 1942.
99. André SOUBIRAN, *Avicenne, prince des médecins. Sa vie et sa doctrine*, Paris, 1935
100. Dominique SOURDEL, *L'Islam.* — Presses Univ. de France, Paris, 1949
101. Dominique SOURDEL, *Histoire des Arabes.* — Presses Univ. de France, Paris, 1976
102. Dominique SOURDEL, Janine SOURDEL-THOMINE, *Civilizația Islamului clasic.* Vol. I-III (trad. rom.). — Ed. Meridiane, București, 1975
103. Bertram THOMAS, *Les Arabes* (trad. franc.). — Payot, Paris, 1946
104. Najib ULLAH, *Islamic literature. An introductory history with selections.* — Washington Square Press Inc., New York, 1963
105. Laura VECCIA VAGLIERI, *Gli Arabi.* — În „Le civiltà dell'Oriente", vol. I. Storia. — Ed. Cassini, Firenze-Roma, 1965
106. Gheorghe VLĂDUȚESCU, *Introducere în istoria filosofiei medievale.* — Ed. Enciclopedică Română, București, 1973

107. W. Montgomery WATT, *Mahomed à la Mecque* (trad. franc.). — Payot, Paris, 1958
108. W. Montgomery WATT, *Mahomet à Médine* (trad. franc.). — Payot, Paris 1959
109. W. Montgomery WATT, *Mahomet, prophète et homme.* (trad. franc.). — Payot, Paris, 1962
110. W. Montgomery WATT, *The influence of Islam on Mediaeval Europe.* — Edinburgh Univ. Press, Edinburgh, 1970
111. W. Montgomery Watt, Alford T. WELCH, *L'Islam. Maometto e il Corano* (trad. ital.). — Jaca Book, Milano, 1981
112. Edward WESTERMARCK, *Survivances païennes dans la civilisation mahométane* (trad. franc.). — Payot, Paris, 1935

CIVILIZAȚIA EVULUI MEDIU

1. George Burton ADAMS, *Civilization during the Middle Ages. Especially in relation to modern civilization.* Revised edition. — Charles Scribner's Sons, New York-Chicago-Boston, 1922
2. Howard ADELSON, *Mediaeval commerce.* — Van Nostrand Reinhold, Princeton, 1962
3. Paul ALPHANDÉRY, *La chrétienté et l'idée de croisade.* T.I-II. Texte établi par Alphonse Dupront. — A. Michel, Paris, 1954—1959
4. Franz ALTHEIM, *Le déclin du monde antique. Examen des causes de la décadence.* — Payot, Paris, 1953
4a. Perry ANDERSON, *Transiciones de la Antigüedad al feudalismo.* — Siglo XXI Editores, Madrid, 1979
5. G. ANTONETTI, *L'économie médiévale.* — Presses Univ. de France, Paris, 1975
6. Manuel Jorge ARAGONESES, *Los movimientos y luchas sociales en la Baja Edad Media.* — Inst. „Balmes" de Sociologia, Madrid, 1949
7. Maurice BARDÈCHE, *Storia della donna.* Vol. I-II (trad. ital.). — Mursia, Milano, 1973
8. William Carroll BARK, *Origins of the mediaeval world.* — Stanford Univ. Press, Stanford (California), 1974
9. Geoffrey BARRACLOUGH, *Il crogiolo dell'Europa. Da Carlo Magno all' anno Mille* (trad. ital.). — Laterza, Bari, 1978
10. Geoffrey BARRACLOUGH, *The medieval papacy.* — Thames and Hudson, London, 1968
11. Marc BLOCH, *La società feudale* (trad. ital.). — Einaudi, Torino, 1976[2]
12. Marc BLOCH, *Lavoro e tecnica nel Medioevo* (trad. ital.). — Laterza, Bari, 1984
13. Marc BLOCH, *Les transformations du servage.* — În: „Mélanges d'histoire du Moyen Age, offerts à Mr. F. Lot". — Éd. Champion, Paris, 1925
14. Marc BLOCH, *Slavery and serfdom in the Middle Ages. Selected essays* (trad. engl.). — Univ. of California Press, Berkeley, Los Angeles, London, 1975
15. Pierre BOISSONNADE, *Le travail dans l'Europe chrétienne au Moyen Âge* (V-XV siècles). — F. Alcan, Paris, 1930
16. Alfredo BOSISIO, *Il Basso Medioevo.* — De Agostini, Novara, 1968
17. Karl BOSL, *Modelli di società medievale* (trad. ital.). — Il Mulino, Bologna, 1979
18. Jacques BOUSSARD, *La civiltà carolingia* (trad. ital.). — A. Mondadori, Milano, 1968
19. Robert BOUTRUCHE, *Seigneurie et féodalité.* T.I-II. — Aubier, Paris, 1959-1970
20. Arno BORST, *Lebensformen im Mittelalter.* — Ullstein, Wien, 1980
20a. Vittore BRANCA, *Concetto, storia, miti e immagini del Medio Evo.* A cura di —. Sansoni, Firenze, 1973
21. Robert BRENTANO, *The Early Middle Ages. 500-1000.* Edited by The Free Press — New York, Collier — Mac Milan, London, 1964.
21a. Paolo BREZZI, *L'Urto delle civiltà nell' Alto Medioevo.* — Ist. di Cultura Nova Civitas, Roma, 1971.
21b. Paolo BREZZI, *Società feudale e vita contadina. Dal IX al XII secolo.* — Ist. di Cultura Nova Civitas, Roma, 1972.
21c. Paolo BREZZI, *Il secolo del rinnovamento* (1190-1313). — Ist. di Cultura Nova Civitas, Roma, 1973.
21d. Paolo BREZZI, *Il disolversi del mondo medioevale* (1313—1453). — Ist. di Cultura Nova Civitas, Roma, 1975.
22. Christopher BROOKE, *L'Europe au milieu du Moyen Âge — 962-1154* (trad. fr.). — Sirey, Paris, 1967
23. Christopher BROOKE, *The structure of medieval society.* — Thames and Hudson, 1971
24. Peter BROWN, *Il mondo tardo antico. Da Marco Aurelio a Maometto* (trad. ital.). — Einaudi, Torino, 1974[2]
25. R. Allen BROWN, *The origins of modern Europe.* — Constable, London, 1972.
26. Otto BRUNNER, *Storia sociale dell'Europa nel Medioevo* (trad. ital.). — Il Mulino, Bologna, 1980

27. Joseph CALMETTE, *Le monde féodal*. Nouvelle édition („Clio"). — Presses Univ. de France, Paris, 1951
28. Joseph CALMETTE, *L'Effondrement d'un Empire et la naissance d'une Europe. IXe-Xe siècles*. — Aubier, Paris, 1941
29. Joseph CALMETTE, *L'élaboration du monde moderne*. — Presses Univ. de France, Paris, 1949
30. T.A. CAMPBELL, *The Knights Templars. Their rise and fall*. — Duckworth, London, 1980²
31. Ovidio CAPITANI, *L'eresia medievale*. Saggi... a cura di —. Il Mulino, Bologna, 1974³
32. Monique CHABAS, *Le duel judiciaire en France (XIIIe-XVIe siècles)*. — Éd. J. Favard, Paris, 1978
33. Federico CHABOD, *Storia dell'idea d'Europa*. — Laterza, Bari, 1977
34. Jean CHAPELOT, Robert FOSSIER, *Le village et la maison au Moyen Âge*. — Hachette, Paris, 1980
35. Pierre CHAUNU, *L'expansion européenne du XIIIe au XVe siècle*. (Coll. Nouvelle Clio). — Presses Univ. de France, Paris, 1969
36. Bernard CHEVALIER, *L'Occident de 1280 à 1492*. — A. Colin, Paris, 1969
37. Carlo CIPOLLA, *Il Medioevo*. — În: „Storia economica d'Europa", vol. I. Diretta da —. U.T.E.T., Torino, 1979
38. Carolo CIPOLLA, *Storia economica dell'Europa pre-industriale*. — Il Mulino, Bologna, 1975²
39. Philippe CONTAMINE, *La guerre au Moyen Âge*. (Coll. Nouvelle Clio). — Presses Univ. de France, Paris, 1980
40. Philippe CONTAMINE, *La vie quotidienne pendant la Guerre de Cent Ans. France et Angleterre* (XIVe siècle). — Hachette, Paris, 1976
41. Philippe CONTAMINE, *La noblesse au Moyen Âge*. Essais à la mémoire de R. Boutruche, réunis par —. Presses Univ. de France, Paris, 1976
42. G.G. COULTON, *Life in the Middle Ages*. Selected, translated and annotated by —. At the Univ. Press, Cambridge, 1967
43. G.G. COULTON, *Medieval panorama. Vol. I. Foreground, society and institutions*. — Collins, London, 1961
44. Christopher DAWSON, *La nascita dell'Europa*. (Trad. di Cesare Pavese). — Mondadori, Milano, 1969
45. M. DEANESLY, *Histoire de l'Europe du Haut Moyen Âge* (476 à 911). — Payot, Paris, 1958
46. Henri DECUGIS, *Les étapes du droit, des origines à nos jours*. — Sirey, Paris, 1942
47. Nansen DEFENDI, *Romania e Gothia*. A cura di —. Casa Ed. G. D'Anna, Messina-Firenze 1972
48. C. DELISLE BURNS, *The first Europe. A study of the establishment of medieval Christendom. A.D.400-800*. — G. Allen and Unwin, London, 1948
49. Jean DELORME, *Les grandes dates du Moyen Âge*. — Presses Univ. de France, Paris, 1970³
50. Robert DELORT, *Le temps des croisades*. — Présentation de —. Éd. du Seuil, Paris, 1982
51. Robert DELORT, *Le Moyen Age. Histoire illustrée de la vie quotidienne*. — Edita, Lausanne, 1972
52. Robert DELORT, *La vie au Moyen Âge*. — Éd. du Seuil, Paris, 1982
53 Paul DESCHAMPS, *Au temps des croisades*. — Hachette, Paris, 1972
54. Antonino DE STEFANO, *Riformatori ed eretici nel Medioevo*. — Ciuni, Palermo, 1938
55. Guy DEVAILLY, *L'Occident du Xe siècle au milieu du XIIIe siècle*. — Colin, Paris, 1970
56. Geneviève D'HAUCOURT, *La vie au Moyen Âge*. — Presses Univ. de France, Paris, 1975⁹
57. Jan DHONDT, *L'Alto Medioevo* (trad. ital.). — Feltrinelli, Milano, 1976²
58. Philip DIXON, *Barbarian Europe*. — Elsevier-Phaidon, Oxford, 1976
59. Renée DOEHAERD, *Le Haut Moyen Âge occidental. Économies et sociétés*. — Presses Univ. de France, Paris, 1971
60. David C. DOUGLAS, *William the Conqueror. The norman impact upon England*. Univ. of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1972
61. Georges DUBY, *L'économie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident médiéval. Essai de synthèse et perspectives de recherches*. T.I-II. — Aubier. Éd. Montaigne, Paris, 1962
62. Georges DUBY, *Guerriers et paysans. VIIe-XIIe siècles. Premier essor de l'économie européenne*. — Gallimard, Paris, 1973
63. Georges DUBY, *Le dimanche de Bouvines*. — Gallimard, Paris, 1973
64. Georges DUBY, *Les trois ordres ou l'immaginaire du féodalisme*. — Gallimard, Paris, 1980
65. Georges DUBY, *Hommes et structures du Moyen Âge*. — Mouton, Paris-Leyde, 1973
66. Georges DUBY, *L'Anno Mille. Storia religiosa e psicologia colettiva* (trad. ital.). — Einaudi, Torino, 1979³
67. Georges DUBY et Jacques LE GOFF, *Famille et parenté dans l'Occident médiéval*. Actes... présentés par. — École Française de Rome, Du Boccard, Paris, 1977
68. E. DUPRÉ THESEIDER, *Introduzione alle eresie medievali*. — R. Patron, Bologna, 1953
69. E. DUPRÉ THESEIDER, *Aspetti della città medievale*. — R. Patron, Bologna, 1957

70. EGINHARD, *Vie de Charlemagne.* Éditée et traduite par Louis Halphen. — H. Champion, Paris, 1923
71. Giorgio FALCO, *La Santa Romana Repubblica. Profilo storico del Medio Evo.* — Riccardo Ricciardi, Milano-Napoli, 1954[2]
72. Edmond FARRAL, *La vie quotidienne au temps de Saint Louis.* — Hachette, Paris, 1959
73. Heinrich von FICHTENAU, *L'Impero carolingio* (trad. ital.). — Laterza, Bari, 1974
74. Augustin FLICHE, *La Chrétienté médiévale* (395-1254). — E. de Boccard, Paris, 1929
75. Augustin FLICHE, *L'Europe occidentale de 888 à 1125.* T.I-II. — Presses Univ. de France, Paris, 1930
76. R. FOLZ, A. GUILLOU, L. MUSSET, D. SOURDEL, *Origine e formazione dell'Europa medievale* (trad. ital.). — Laterza, Bari, 1975
77. Robert FOSSIER, *Enfance de l'Europe. Aspects économiques et sociaux.* T.I-II. — Presses Univ. de France, Paris, 1982
78. Robert FOSSIER, *Histoire sociale de l'Occident médiéval.* — A. Colin, Paris, 1970
78a. Gabriel FOURNIER, *L'Occident de la fin du Ve siècle à la fin du IXe siècle.* — A. Colin, Paris, 1970.
79. Guy FOURQUIN, *Histoire économique de l'Occident médiéval.* — A. Colin, Paris, 1979
80. Guy FOURQUIN, *Le paysan d'Occident au Moyen Âge.* — F. Nathan, Paris, 1972
81. Guy FOURQUIN, *Les soulèvements populaires au Moyen Âge.* — Presses Univ. de France, Paris, 1972
82. Guy FOURQUIN, *Seigneurie et féodalité au Moyen Âge.* — Presses Univ. de France, Paris, 1970
83. Franz FUNCK-BRENTANO, *Le Moyen Âge.* — Hachette, Paris, 1922
84. Francesco GABRIELI, *Chroniques arabes des Croisades.* Textes recueillis et présentés par — (trad. fr.). — Éd. Sinbad, Paris, 1977
85. Claude GAIER, Les Armes. (Coll. „Typologie des sources du Moyen Âge occidental"). — Brepols, Turnhout-Belgium, 1979
86. Fr.-L. GANSHOF, *Le Moyen Âge.* (Coll. „Histoire des relations internationales". — *Hachette*, Paris, 1953
87. Fr.-L. GANSHOF, *Le Moyen Âge.* — Hachette, Paris, 1953
88. Léopold GENICOT, *Le XIIIe siècle européen.* — Presses Univ. de France, Paris, 1968
89. Léopold GENICOT, *La Loi.* (Coll. „Typologie des sources du Moyen Âge occidental"). — Brepols, Turnhout-Belgium, 1979
90. Léopold GENICOT, *Profilo della civiltà medioevale* (trad. ital.). — Ed. Vita e Pensiero, Milano, 1968
91. László GEREVICH, *La formation et le développement des métiers au Moyen Âge* (V—XIV). Colloque international... Rédacteur —. Akademiai Kiadó, Budapest, 1977
92. Jean-Louis GOGLIN, *Les misérables dans l'Occident médiéval.* — Éd. du Seuil, Paris, 1976
93. GRÉGOIRE DE TOURS, *Histoire ecclésiastique des Francs.* T.I-II. Trad. H. Bordier. — F. Didot, Paris, 1859-1861
94. René GROUSSET, *Histoire des croisades et du royaume franc de Jérusalem.* T.I-III. — Plon, Paris, 1934—1936
95. René GROUSSET, *L'épopée des croisades.* — Plon, Paris, 1939
96. Herbert GRUNDMANN, *Movimenti religiosi nel Medioevo* (trad. ital.). — Il Mulino, Bologna, 1974
97. M. GUIDETTI, *L'Europa barbara e feudale.* (Coll. „Storia d'Italia e d'Europa", vol. I). A cura di —. Jaca Book, Milano, 1981[2]
98. M. GUIDETTI, *Apogeo e crisi del Medioevo.* (Coll. „Storia d'Italia e d'Europa", vol. II). A cura di —. Jaca Book, Milano, 1978
98^{a}. Enrico GUIDONI, Città, contado e feudi... A cura di —. Multigrafica, Roma, 1975
99. Charles GUIGNEBERT, *L'Évolution des Dogmes.* — Flammarion, Paris, 1917
100. Jean GUIRAUD, *L'Inquisition médiévale.* — B. Grasset, Paris, 1928
101. Louis HALPHEN, *Les barbares, des grandes invasions aux conquêtes turques du XIe siècle.* — Presses Univ. de France, Paris, 1940[4]
102. Louis HALPHEN, *L'essor de l'Europe* (XI-XIII siècles). — Presses Univ. de France, 1941[2]
103. Louis HALPHEN, *À travers l'histoire du Moyen Âge.* — Presses Univ. de France, Paris, 1950
104. Denys HAY, *L'Europe au XIVe et XVe siècles.* — Sirey, Paris, 1972
105. Friedrich HEER, *Il Medioevo (1100-1350).* (Trad. ital.). — Mondadori, Milano, 1971
106. Jacques HEERS, *Le travail au Moyen Âge.* — Presses Univ. de France, Paris, 1968[2]
107. Jacques HEERS, *L'Occident au XIVe et XVe siècles. Aspects économiques et sociaux.* — Presses Univ. de France, Paris, 1973
108. Jacques HEERS, *Précis d'histoire du Moyen Âge.* — Presses Univ. de France, Paris, 1973[2]
109. R.H. HILTON, *Les mouvements paysans du Moyen Âge* (trad. franc.). — Flammarion, Paris, 1979

110. Gerald A.J. HODGET, *A social and economic history of medieval Europe.* — Methuen and Comp., London, 1972
111. J. HUBERT, J. PORCHER, W.F. VOLBACH, *L'Europe des invasions.* (Coll. „l'Univers des Formes"). — Gallimard, Paris, 1967
112. Johan HUIZINGA, *L'Autunno del Medio Evo* (trad. ital.). — Sansoni, Firenze, 1968
113. Edward JAMES, *Visigothic Spain. New approaches.* — Clarendon Press, Oxford, 1980
114. Claude JENKINS, *Medieval european history. A.D. 455-1453.* — Ernest Benn, London, 1929
115. Fernando Vittorino JOANNES, *L'Uomo del Medio Evo.* — Ed. Domus, Milano, 1978
116. A.H.M. JONES, *Le déclin du monde antique. 284-610.* — Éd. Sirey, Paris, 1970
117. Erich L. KAHLER, *The Germans.* — Princeton Univ. Press, Princeton, New Jersey, 1974
118. Maurice KEEN, *A history of medieval Europe.* — Routledge and Kegan Paul, London, 1967
119. David KNOWLES, *Christian monasticism.* — Weidenfeld and Nicolson, London, 1969
120. J.M. KULISCHER, *Storia economica del Medio Evo e dell'epoca moderna.* Vol. I (trad. ital.). — Sansoni, Firenze, 1955
121. Ch.-V. LANGLOIS, *La vie en France au Moyen Âge, de la fin du XIIe au milieu du XIVe siècle.* Nouvelle Edition, revue. T.I-IV. — Hachette, Paris, 1925-1928
122. Ch.-M. de LA RONCIERE, R. DELORT, M. ROUCHE, Ph. CONTAMINE, *L'Europe au Moyen Âge. Documents expliqués.* T.I-III. — Colin, Paris, 1969-1971
123. Robert LATOUCHE, *Les origines de l'économie occidentale (IVe-XIe siècle)* — A. Michel, Paris, 1956
124. Henri-Charles LEA, *Histoire de l'Inquisition au Moyen Âge* (trad. franc.). T.I-III. — Paris, 1900-1902
125. Jacques LE GOFF, *La civiltà dell'Occidente medievale* (trad. ital.). — Einaudi, Torino, 1983
126. Jacques LE GOFF, *Il Basso Medioevo* (trad. ital.). — Feltrinelli, Milano, 1967
127. Jacques LE GOFF, *Pour un autre Moyen Âge. Temps, travail et culture en Occident.* — Gallimard, Paris, 1978
128. Jacques LE GOFF, *Marchands et banquiers au Moyen Âge.* — Presses Univ. de France, Paris, 1969
129. Jacques LE GOFF, *Hérésies et société.* Actes du Colloque de Royaumont, 1962. Présentés par —. Mouton, Paris-Leyde, 1968
130. Johannes LEHMAN, *I crociati* (trad. ital.). — Newton Compton, Milano, 1980
131. Jean-François LEMARIGNIER, *La France médiévale. Institutions et sociétés.* — A. Colin, Paris, 1970
132. Giorgio Enrico LEVI, *Il duello giudiziario. Enciclopedia e bibliografia.* — Tip Gino Gelli, Firenze, 1932
133. Lester K. LITLE, *Religious poverty and the profit economy in medieval Europe.* — Paul Elek, London, 1978
134. Georges LIVET, Roland MOUSNIER, *Storia d'Europa. Il Medioevo* (trad. ital.). — Laterza, Bari, 1982
135. Roberto S. LOPEZ, *La nascita dell'Europa. Secoli V—XIV.* Edizione italiana, riveduta e ampliata. — Einaudi, Torino, 1980
136. Roberto S. LOPEZ, *La rivoluzione commerciale del Medioevo* (trad. ital.). — Einaudi, Torino, 1975
137. Ferdinand LOT, *Les invasions germaniques. La pénétration mutuelle du monde barbare et du monde romain.* — Payot, Paris, 1935
138. Ferdinand LOT, *Les invasions barbares et le peuplement de l'Europe.* T.I-II. — Payot, Paris, 1937
139. Achille LUCHAIRE, *Philippe Auguste et son temps.* — Tallandier, Paris, 1980
140. Franz Georg MAIER, *Il mondo mediterraneo tra l'Antichità e il Medioevo* (trad. ital.). — Feltrinelli, Milano, 1980²
141. Radu MANOLESCU, *Societatea feudală în Europa apuseană.* — Ed. Ştiinţifică, Bucureşti, 1974
142. R. MANOLESCU, V. COSTĂCHEL, ŞT. BREZEANU, FL. CAZAN, M. MAXIM, *Istoria medie universală.* — Ed. Didactică şi Pedagogică, Bucureşti, 1980
143. Raoul MANSELLI, *L'Europa medioevale.* T.I.-II. — U.T.E.T., Torino, 1979
144. Georgina MASSON, *Federico II di Svevia* (trad. ital.). — Rusconi, Milano, 1978
144^a. Thomas C. MENDENHALL, Basil D. HENNING, A.S. FOORD, *Ideas and Institutions in european history. 800-1715.* — Holt Rinehart and Winston, New York — Chicago-Toronto-London, 1964.
145. Joseph-Fr. MICHAUD, *Histoire des croisades.* Introd. par R. Delort. — R. Laffont, Paris, 1970
146. Michel MOLLAT, *Les pauvres au Moyen Âge.* — Hachette, Paris, 1978
147. Michel MOLLAT, *Genèse médiévale de la France moderne. XIV-XV siècles.* — Arthaud, Paris, 1970

148. Michel MOLLAT et P. WOLF, *Ongles bleus, Jacques et Ciompi. Les révolutions populaires en Europe aux XIVe et XVe siècles.* — Calman-Lévy, Paris, 1970
149. Raffaello MORGHEN, *Medioevo cristiano.* — Laterza, Bari, 1962[3]
150. Raffaello MORGHEN, *La formazione degli stati europei.* — R.A.I., Torino, 1959
151. Cécile MORRISSON, *Les croisades.* — Presses Univ. de France, Paris, 1977[3]
152. John H. MUNDY, *Europe in the High Middle Ages. 1150-1309.* — Longman, London, 1973
153. John H. MUNDY, Peter RIESENBERG, *The medieval town.* — Van Nostrand Reinhold, Princeton, 1962
154. Alexander MURRAY, *Reason and society in the Middle Ages.* — Clarendon Press, Oxford, 1978
155. Hermann NOTTARP, *Gottesurteile.* — Meisenbach, Bamberg, 1949
156. Zoé OLDENBOURG, *The Crusades* (trad. engl.). — Pantheon Books, New York, 1966
157. Raymond OURSEL, *Pellegrini del Medio Evo. Gli uomini, le strade, i santuari* (trad. ital.) — Jaca Book, Milano, 1979
158. Marcel PACAUT, *Les structures politiques de l'Occident médiéval.* — A. Colin, Paris, 1969
159. Marcel PACAUT, *Les institutions religieuses.* — Presses Univ. de France, Paris, 1951
160. Marcel PACAUT, *Les ordres monastiques et religieux au Moyen Âge.* — F. Nathan, Paris, 1970
160a. Marcel PACAUT, *Epoca romanică* (trad. rom.). — Ed. Meridiane, București, 1982
161. Sidney R. PACKARD, *12th century Europe. An interpretation essay.* — The Univ. of Massachusetts Press. Amherst, 1973
162. Michel PASTOUREAU, *La vie quotidienne en France et en Angleterre au temps des Chevaliers de la Table Ronde (XIIe-XIIIe siècles).* — Hachette, Paris, 1976
163. Gabriele PEPE, *Il Medioevo barbarico in Europa.* — Mondadori, Milano, 1967
164. Gabriele PEPE, *Il Medio Evo barbarico in Italia.* — Einaudi, Torino, 1968[3]
165. Régine PERNOUD, *Les origines de la bourgeoisie.* — Presses Univ. de France, Paris, 1947
166. Régine PERNOUD, *Histoire de la bourgeoisie en France. I. Des origines aux temps modernes.* — Éd. du Seuil, Paris, 1981
167. Régine PERNOUD, *Lumière du Moyen Âge.* — Grasset, Paris, 1981[2]
168. Régine PERNOUD, *Les croisades.* — Julliard, Paris, 1960
169. Régine PERNOUD, *Les hommes de la croisade.* — Fayard-Tallandier, Paris, 1982
170. Régine PERNOUD, *Beauté du Moyen Âge.* — Gantier Languereau, Paris, 1971
171. Régine PERNOUD, *Les Templiers.* — Presses Univ. de France, Paris, 1974
172. Régine PERNOUD, *La femme au temps des cathédrales.* — Stock, Paris, 1980
173. Régine PERNOUD, *Pour en finir avec le Moyen Âge.* — Éd. du Seuil, Paris, 1977
174. Édouard PERROY, *Etudes d'histoire médiévale.* — Publications de la Sorbonne, Paris, 1979
175. Édouard PERROY, *Il Medioevo. Espansione dell'Oriente e nascita della civiltà occidentale* (trad. ital.). — Casini, Firenze, 1958
176. Ch. PETIT-DUTAILLIS, *La monarchie féodale en France et en Angleterre.* X-XIII siècle. — A. Michel, Paris, 1933
177. Chr. PFISTER, F. LOT, Fr.-L. GANSHOF, *Les destinées de l'Empire en Occident de 395 à 888.* („Hist. du Moyen Âge", t. 1. Sous la direction de G. Glotz.) — Presses Univ. de France, Paris, 1928
178. Luce PIETRÉ, *Epoques médiévales* (Ve-XVe siècle). Coll. „Le Monde et son Histoire", vol. III-IV. — Bordas-Laffont, Paris, 1966
179. Giuseppe PIOTTA, *La vita del popolo nel periodo medioevale.* — (f. ed.), Torino, 1962
180. Andrei PIPPIDI, *Contribuții la studiul legilor războiului în Evul Mediu.* — Ed. Militară, București, 1974
181. Henri PIRENNE, *Storia economica e sociale del Medioevo.* (Trad. ital.). — Appendice bibliografica e critica di H. van Werveke. — Garzanti, Milano, 1975[2]
182. Henri PIRENNE, *Storia d'Europa, dalle invasioni al XVI secolo* (trad. ital.). — Sansoni, Firenze, 1967
183. Henri PIRENNE, *Le città del Medioevo* (trad. ital.). — Laterza, Bari, 1974[4]
184. Henri PIRENNE, *La civilisation occidentale au Moyen Âge, du XIe au milieu du XVe siècle.* Presses Univ. de France, Paris, 1933
185. Henri PIRENNE, *Mahomet et Charlemagne.* — Alcan, Paris, 1937[6]
186. Henri PIRENNE, *Les villes et les institutions urbaines.* T.I-II. — Alcan, Paris, 1939[2]
186a. Henri PIRENNE, Gustave COHEN, Henri FOCILLON, *Le Moyen Âge.* Tome VIII. *La civilisation occidentale au Moyen Âge.* Du XIe au milieu du XVe siècle. — Les Presses Univ. de France, Paris, 1933.
187. Jacques PIRENNE, *Les grands courants de l'histoire universelle. Vol. I. — Des origines à l'Islam.* — Éd. de la Baconnière, Paris, 1945[2]
188. Edmond POGNON, *La vie quotidienne en l'an Mille.* — Hachette, Paris, 1981
189. M.M. POSTAN, *The medieval economy and society. An economic history of Britain in the Middle Ages.* — Pengouin Books, Middlesex, Harmondsworth, 1975
190. Eileen POWER, *Vita nel Medioevo* (trad. ital.). — Einaudi, Torino, 1973
191. Eileen POWER, *Donne del Medioevo* (trad. ital.). — Jaca Book, Milano, 1984[2]
192. Jeannine QUILLET, *Les clés du pouvoir au Moyen Âge.* — Flammarion, Paris, 1972

193. Yves RENOUARD, *Le città italiane dal X al XIV secolo.* Vol. I-II (trad. ital.). — Rizzoli, Milano, 1975
194. Jean RICHARD, *L'esprit de la croisade.* Textes recueillis et présentés par —. Les Éditions du Cerf, Paris, 1969
195. Pierre RICHÉ, *La vie quotidienne dans l'Empire Carolingien.* — Hachette, Paris, 1973
196. Ruggiero ROMANO, Alberto TENENTI, *Los fundamentos del mundo moderno.* Edad media tardía, Reforma, Renacimiento (trad. span.). — Siglo XXI Editores, Madrid, 1981[13]
197. Rosario ROMEO, Giuseppe TALAMO, *Documenti storici.* (Vol. I. Il Medioevo.) Antologia a cura di —. Loescher, Torino, 1979
198. Silvia RONCAGLIOLO, *L'economia nell'età feudale (secoli IX-XII).* A cura di —. G.D'Anna, Messina-Firenze, 1972
199. Fritz RORIG, *The medieval town.* — Univ. of California Press, Berkeley, 1969
200. Marjorie ROWLING, *Nel Medioevo* (trad. ital.). — L.M. Edizioni, Milano, 1975
201. RUDOLFO il GLABRO, *Storie dell'Anno Mille* (trad. ital.). — Jaca Book, Milano, 1983
202. Steven RUNCIMAN, *A history of the crusades.* Vol. I-III. — At the Univ. Press, Cambridge, 1966—1968
203. Steven RUNCIMAN, *Le manichéisme médiéval. L'hérésie dualiste dans le christianisme* (trad. franc.). — Payot, Paris, 1972
204. Jeffrey Burton RUSSELL, *Medieval civilization.* — John Wiley and Sons, New York-London-Sidney, 1968
205. Armando SAPORI, *La mercatura medievale.* — Sansoni, Firenze, 1973
206. Gustave SCHNÜRER, *L'Église et la civilisation au Moyen Âge.* T.I-III. — Payot, Paris, 1933—1938
207. Ernesto SESTAN, A. BOSISIO, *L'Alto Medioevo.* — De Agostini, Novara, 1967
208. Wolfram von den STEINEN, *Der Kosmos des Mittelalters. Von Karl dem Grossen zu Bernhard von Clairvaux.* — Franke, Bern und München, 1959
209. Carl STEPHENSON, *Mediaeval history. Europe from the fourth to the sixteenth century.* — Harper and Brothers, New York and London, 1935
210. Roland N. STROMBERG, *A history of western civilization.* — The Dorsey Press, Homewood, Illinois, 1963
211. R.M. SOUTHERN, *Gestaltende Kräfte des Mittelalters. Das Abendland im 11 und 12 Jahrhundert* (trad. germ.). — W. Kohlhammer, Stuttgart, 1960
212. James Westfall THOMPSON, *Economic and social history of the Middle Ages (300-1300).* Vol. I-II. — Frederick Ungar, New York, 1959—1966.
213. Florence TRYSTRAM, *L'Anno Mille. Impero e Chiesa nell'Europa medievale* (trad. ital.). — Mondadori, Milano, 1984
214. Walter ULLMANN, *Law and politics in the Middle Ages. An introduction to the sources of medieval political ideas.* — Cambridge Univ. Press, Cambridge, 1975
215. Guy de VALOUS, *Le monachisme clunisien, des origines au XVe siècle. Vie intérieure des monastères et organisation de l'ordre.* T.I-II. — J. Picard, Paris, 1970[2]
216. André VAUCHEZ, *La spiritualità dell'Occidente medioevale. Secoli VII-XII* (trad. ital.). — Vita e Pensiero, Milano, 1978
216[a]. Jacques VERGER, *Naissance et premier essor de l'Occident chrétien. Ve-XIIIe siècle.* — Presses Univ. de France, Paris, 1975.
217. Charles VERLINDEN, *L'esclavage dans l'Europe médiévale.* T.I-II. — De Tempel, Brugge, 1955 (t. I); Rijksuniversiteit te Gent, Gent, 1977 (t. II)
218. Cyrille VOGEL, *Les „libri paenitentiales".* — Brepols, Tournhout, 1978
219. Gioacchino VOLPE, *Movimenti religiosi e sette ereticali nella società italiana (secoli XI-XIV).* — Vallecchi, Firenze, 1926[2]
220. Gioacchino VOLPE, *Il Medio Evo.* — Sansoni, Firenze, 1975[4]
221. Bernard VOYENNE, *Histoire de l'idée européenne.* — Payot, Paris, 1964
222. Pierre WILLEMART, *Les Croisades. Mythe et réalité de la Guerre sainte.* — Marabout Université, Verviers (Belgique), 1972
223. Philippe WOLF, *Histoire générale du travail. Vol. II. L'âge de l'artisanat.* — Nouv lle Librairie de France, Paris, 1960
224. Charles T. WOOD, *The age of chivalry. Manners and morals. 1000-1450.* — Weidenfeld and Nicholson, London, 1970
225. Norman ZACOUR, *An introduction to medieval institutions.* — St. Martin's Press, New York, 1976[2]
226. Georges ZARNECKI, *The monastic achievement.* — Mc. Graw-Hill, New York, 1972.
227. Piero ZERBI, *Il Medioevo nella storiografia degli ultimi vent'anni.* — Vita e Pensiero, Milano, 1976
228. Harald ZIMMERMANN, *Das Mittelalter.* Teile 1-2. — Westermann, Braunschweig, 1975-1979
229. Harald ZIMMERMANN, *Veacul întunecat* (trad. rom.). — Ed. Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1983
230. Paul ZUMTHOR, *Leggere il medio evo* (trad. ital.). — Il Mulino, Bologna, 1980

INDICI

PERSOANE*

Aaron, 290
Abbas (v. Abu l'Abbas)
Abd al-Malik, 253
Abd al-Mumin, 257
Abd al-Qādir Kāmil, 296
Abd al-Walid. 253
Abd ar-Rahman I, 256
Abd ar-Rahman III, 256
Abrabanel, 450
Abraham, 283, 286, 288, 290, 317. 326
Abu al-Atahyia, 327
Abu Ali Ibn Sina (v. Avicenna)
Abubacer (v. Abu Bakr ibn Tufail)
Abu Bakr ibn Tufail, 248, 249, 267, 317
Abu Dolaf, 317
Abu Hanifa, 227, 277
Abulcais, 308
Abu l'Abbas, 253, 258, 259
Abu l'Faragi al-Isfahani (v. al-Isfahani)
Abu l'Qasim, 308
Abu Mashar, 299
Abunaser, (v. al-Farabi)
Abu Nasr (v. al-Farabi)
Abu Nuwas, 327
Abu l'Qasim al-Zahrawi, 308
Abu Talib, 248. 252, 258
Abu Yusuf, 277
Acciaioli, 483
Adam, 258, 280, 283. 290
Adelard din Bath. 334
Adhemar de Monteil, 552
Adrian I, 72, 358
Adrian II, 603
Adrian IV, 470
Aegidius, 74
Aetios din Armida, 200
Aetius, 343, 350, 351
Agilulf, 70
Aguletti, 338
Ahmad ibn Hanbal, 277
Ahriman, 217
Ahura Mazda, 223
Aișa, 249
Al-Abbas (v. Abu l'Abbas)
Al-Akhtal, 326
Al-Alim, 296
Al-Battani, 299, 334
Al-Biruni, 296, 299, 300, 302, 303, 306
Al-Buhari, 276
Al Farabi, 296, 299, 310, 311, 312, 315, 322, 334
Al-Farghani, 299. 300
Algazel (v. al-Ghazali)
Al-Ghazali, 289, 311, 312. 314, 322, 334
Al-Hakam II, 256. 295, 332
Al-Hakim, 449, 551
Al-Hallad, 328
Al-Harith. 325
Al-Haytham, 296, 299, 300, 334
Al-Idrisi, 303, 335
Al-Illah, 280, 289
Al-Isfahani, 322, 323, 330
Al-Jabir, 302
Al-Jahiz, 302
Al-Khalid, 297
Al-Kamil, 565, 566, 567
Al-Khansa, 325
Al-Khayyami (Omar), 298, 328
Al-Khazimi, 300
Al-Khwarizmi, 298. 334
Al-Kindi, 298, 302, 309, 310, 322, 334, 335
Al-Lat, 281
Al-Maarri, 328, 329
Al-Mahdi, 254, 259, 290
Al-Mamun, 254, 297
Al-Mansur, 254, 256, 297, 314
Al-Mustansir, 295
Al-Mutanabbi, 328
Al-Mutasim. 254
Al-Nairisi, 334
Al-Rāzi, 301, 302, 304, 306, 307, 309, 310
Al-Tabari, 296, 306
Al-Uzza, 281
Al-Walid I, 253
Al-Walid II, 317, 327
Al-Yahman, 283
Al-Zarqali, 299
Alaric I, 64, 65, 343. 377
Alaric II, 74, 97
Alberic, 565
Albertus Magnus, 308, 315, 334, 401, 539
Alboin, 70, 356
Alcis, 111
Alcuin, 123, 131, 379
Aldhelm, 120, 122. 131
Alecsandri V., 338
Alexander din Hales, 335. 401
Alexandros din Trales, 200
Alexandru cel Bun, 234. 235
Alexandru Macedon, 22. 236
Alexandru Sever, 344
Alexandru IV, 590

---

* Personaje istorice, mitologice și legendare, autori antici și moderni (nu și autori contemporani, cuprinși în text și în *Bibliografie*). Dacă, cu toate străduințele noastre, apar mici deosebiri între transcrierea unor nume sau denumiri din text și cea din indici, aceasta din urmă trebuie considerată cea exactă.

Alexios I Comnen, 146, 153, 164, 165, 167, 180, 189, 197, 209, 210, 353, 552, 553
Alfonso X, 334, 337
Alfonso VI, 335
Alfred cel Mare, 120, 122, 123, 131, 364, 596
Alhazen (v. Al-Haytham)
Ali, 248, 249, 252, 254, 258, 267, 290
Aliénor de Aquitania, 558
Ali ibn Abu Talib (v. Abu Talib)
Alisanos, 44
Allah, 247, 249, 270, 275, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 289, 296, 319, 329
Amalafrida, 127
Amalasunta, 67, 68
Ambrogio, 620
Amin, 259
Amirdovlat Amasiați, 240
Ammianus Marcellinus, 26, 39, 82, 86, 107, 144, 345
Anaclet II, 450
Ana Comnena, 147, 150, 200, 201, 208, 209
Ana-Dana, 44
Anania, 240
Anastasios I, 74, 356
Andrei Cretanul, 214
Andronic II, 204
Andronic Dukas, 212
Aneirin, 50, 54
Anjou, 366, 367, 371, 372, 461, 561
Antar, 325, 330
Antes, 171
Anthemios din Tralles, 199, 200, 221
Antim Ivireanul, 337
Antonie, 187
Apollinaris (v. Sidonius Apollinaris)
Apollo, 44, 49, 175
Apollonios, 199
Arbogast, 343
Arcadius, 142, 173
Ardabur, 343
Arduina, 42
Argyropoulos, 198, 237
Argyros Isaac, 199
Arhimede, 199
Arie, 64, 189, 214, 216
Aristofan, 195, 229
Aristotel, 20, 26, 125, 177, 196, 197, 199, 202, 203, 204, 205, 241, 302, 308, 309, 310, 312, 313, 314, 315, 335, 336
Aristoxenos, 310
Ari Thorgilsson, 132
Armagnac, 442
Arminius, 63, 116, 129
Arnaldo da Brescia, 470
Arnaldus de Villanova, 334, 335
Arpad, 352
Artia, 42
Artù, 56
Asa, 108
Asal, 312
Asan, 372
Asii, 109, 110, 111, 135
Askr, 112
Aspar, 343
As-Safi, 277
Astolf, 70, 388
Ataulf, 65
Athanaric, 64, 92
Athanasie din Alexandria, 395
Attila, 66, 343, 350, 356, 391
Augustin de Canterbury, 116
Augustin (Aurelius Augustinus), 125, 345, 391 395, 426, 584
Augustus, 46, 49, 63
Aurelian, 149, 248
Aurillac (v. Gerbert d'Aurillac)
Aurispa, 198
Ausonius, 57, 345
Authari, 70
Auxentius din Durostor, 123
Avempace (v. Ibn Badgia)
Avenzoar (v. Ibn Zuhr)
Avianus, 20
Averroes, 296, 306, 310, 314, 315, 335, 336
Avicebron (v. Ibn Gabirol)
Avicenna, 296, 299, 305, 306, 307, 310, 311, 312, 322, 334, 335, 336
Avram, 280 (v. și Abraham)
Azzoguidi, 461

Bacon (Roger), 240, 300, 302, 334, 335, 539
Baduhenna, 111
Badwila, 68
Baian, 351
Balder (v. Baldr)
Baldr, 110, 111, 113, 135, 136
Baldur (v. Baldr)
Ball (John), 475, 521
Barac (Ion), 331, 338
Barbarossa (v. Frederic I Barbarossa)
Barberini, 230
Bardas, 197
Barlaam, 191
Baruch, 450
Bartholinus (Erasmus), 89
Baudoin I, 556
Baudoin de Boulogne, 553, 554, 556
Baudoin II de Bourg, 556
Baudoin de Flandra, 146
Baudoin de Hainaut, 530
Bauto, 343
Beckett (Samuel), 59
Beckett (Thomas), 368
Beda Venerabilul, 120, 122, 123, 126, 131
Belenos, 44, 59
Belisama, 44
Belizarie, 68, 69, 143, 157, 176, 208, 226
Beli, 44
Bellini (Giovanni), 233
Benedict din Norcia, 187, 396, 417
Benetto, 450
Beowulf, 131
Bernard (nepotul lui Carol cel Mare), 383
Bernard de Ascania, 424
Bernard de Clairvaux, 400, 551, 558
Bernard (Claude), 306
Bessarion, 148, 204, 205, 237
Bezuhov (Piotr), 165
Björni, 79
Blosius Aemilianus, 127
Boccaccio, 191, 207
Boethius, 67, 123, 124, 125, 126

Bogumil, 190
Bohemond de Taranto, 162, 210, 553, 554
Boileau (Étienne), 512, 586
Bonaventura (Sf.; v. Giovanni di Fidanza)
Bonifaciu (v. Winfried)
Bonifaciu VIII, 395
Bonifacio de Monferrato, 560, 561
Borgia (Cesare), 534
Bormanus, 44
Borvo, 43, 44
Bossuet, 303
Bourbon, 442
Braccio da Montone, 534
Brahmagupta, 300
Brâncoveanu (Constantin), 234
Bragi (zeu), 111
Bragi Bodason, 133
Brandini (Ciuto), 473, 521
Braulio, 130
Brendan, 57, 396
Brigante, 44
Brigantia, 44
Brigitte, 39, 44
Brunhilde, 132
Bruno (Giordano), 313
Bruno Egisheim-Dagsburg, 441
Brynhildre, 132
Buddha, 210
Buhari, 276
Buffon, 199
Bur, 135
Burebista, 59
Burns (Robert), 59
Buwayihizi (v. Buyizzi)
Buyizi, 255
Byzas, 171

Cade (Jack), 369
Caedmon, 131
Caesar, 20, 26, 29, 31, 32, 34, 36, 37, 39, 43, 44, 45, 46, 48, 62, 81, 91, 92, 95, 100, 103, 104, 107, 108, 171
Cale (Guillaume), 473
Callisto, 119
Calvin, 5, 9, 13
Camilar (Eusebiu), 338
Cantacuzino (Ioan), 166
Cantacuzino VI (Ioan), 194, 209, 229
Cantemir (Dimitrie), 235, 337
Capet, 386
Capetieni, 364, 386
Caracalla, 59
Carloman, 75, 358
Carol de Anjou, 473, 566, 567
Carol V, 548
Carol VII, 548
Carol VIII, 368
Carol cel Mare, 72, 75, 98, 120, 123, 126, 149, 161, 163, 230, 233, 235, 254, 351, 358, 360, 362, 371, 376, 377, 378, 380, 383, 384, 390, 405, 423, 435, 444, 455, 457, 478, 479, 481, 482, 486, 502, 527, 528, 537, 541, 551, 567, 573, 574, 578, 580, 582, 584, 595, 596, 597, 601, 603, 605
Carol cel Pleșuv, 58, 361, 363, 455, 457, 478, 529, 582, 583, 596
Carol Cocoșatul, 383
Carol Martel, 75, 256, 383, 388, 444, 452
Carol Quintul, 334
Carol Robert, 371
Carol Temerarul, 368
Cartimandua, 39
Cassiodor, 67, 124, 125, 396
Celsus, 200
Cernunnos, 42, 44, 60
Chalcondylas (Laonikos), 209, 237
Chateaubriand, 6, 10, 14
Chaucer, 123
Chester (Robert), 334, 335
Childeric, 74, 390, 445
Childeric III, 75
Chiril, 371
Chlodowech (v. Clovis)
Chlodwig (v. Clovis)
Chrétien de Troyes, 59
Chrysostomul (Ioan), 144, 185, 426
Cicero, 5, 9, 13, 124
Cimabue, 233, 401
Cipariu (Timotei), 338
Ciprian din Antiohia, 210
Claudianus, 345
Claudius, 46, 49
Clement III, 559
Clement V, 332, 367, 395, 563
Clement din Alexandria, 215
Clovis, 74, 98, 162, 351, 355, 377, 493, 525
Coleridge, 59
Colleoni, 534, 535
Colonna, 395
Colomban, 396
Columba, 396
Comneni, 146, 147, 167, 197, 221, 234
Comte, Aug., 304
Conchobar, 56
Condatis, 44
Condillac, 312
Conrad III de Suabia, 366, 558
Conrad II de Franconia, 363, 365
Constantin cel Mare, 64, 136, 142, 144, 149, 152, 153, 159, 163, 170, 171, 173, 176, 189, 196 209, 220, 345, 347, 388, 391, 392, 428
Constantin II, 72
Constantin V, 145, 150, 160, 193, 215
Constantin VI, 159
Constantin VII Porphyrogenetul, 78, 145, 150 174, 206, 209
Constantin VIII, 150, 159
Constantin Africanul, 334
Constantin (Chiril), 371
Constantin IX Monomahul, 197
Constantius II, 72, 179
Copernic, 300
Cosimo dei Medici, 205
Cristasiros, 59
Cristina, 599
Cristofor, 192
Cristofor Columb, 88
Critobulos din Imbros, 209
Cronin (A.J.), 59
Ctesibios, 216
Cúchulainn, 29, 56
Culana (v. Cúchulainn)
Cymbeline, 59

Cynddylan, 54, 55
Cynewulf, 131

Dagda, 44
Damasus I, 391
Dan, 234
Dandolo (Enrico), 424, 561
Dante, 57, 206, 283, 332, 336, 345
Darwin, 304
David Armeanul, 241
Deiotaros, 42
Democrit, 301, 309
Desideriu, 72, 126, 358, 584
Diancecht, 44
Diaz de Bivar (v. Rodrigo Diaz de Bivar)
Dighenis, 212, 213
Dio Cassius, 46
Diocleţian, 59, 149, 183, 342, 345
Diodor din Sicilia, 25, 26, 27
Diofant, 199
Diogenes (v. Romanos IV Diogenes)
Dionisie Areopagitul (v. Pseudo Dionisie)
Dis Pater, 44
Dobrotici, 234
Dolcino (Fra), 470
Domingo de Guzmán, 401
Donar (v. Thor)
Donatello, 535
Donn, 44
Dracontius, 127
Duccio, 233
Dukas, 209, 212
Dumnezeu, 190, 193, 202, 203, 204, 208, 218, 227, 248, 265, 267, 280, 283, 284, 286, 287, 290, 309, 310, 311, 312, 313, 315, 328, 376, 377, 386, 390, 426, 427, 439, 545
Dunatis, 44
Duns Scot, 308, 334, 335
Dunthorne, 299
Durkheim (Émile), 304
Duşan (Ştefan), 147, 372

Edmond (rege al Angliei), 582
Edrisi, 183
Eduard I, 23
Eduard IV, 368
Eduard cel Bătrîn, 364
Egill Skallagrimsson, 132, 133
Eginhard, 360, 596
Elena, 149, 172
El Greco, 231
Elia Levita, 450
Eliade (Mircea), 42, 110, 111, 113, 232
Embla, 112
Emich von Leisingen, 552
Eminescu, 338
Empedocle, 305
Enea Silvio Piccolomini (v. Pius II)
Epona, 41, 42
Erasm din Rotterdam, 128, 237
Erasmo da Narni (v. Gattamelata), 534
Ercole d'Este, 534, 535
Erec, 59
Eriugena (v. Scotus Eriugena)
Ermanaric, 63, 64, 356
Eschil, 195, 229
Estienne (Robert), 237
Esus, 43, 44
Ethelstan, 364
Étienne (Marcel), 473, 520
Euclid, 126, 199, 300, 334
Eudes de Deuil, 174
Eudocia, 230
Eudoxia, 210, 213
Eugen IV, 620
Eugenio (episcop de Toledo), 130
Euric, 377
Euripide, 195, 208, 216, 229, 243
Eusebiu din Cezarea, 144
Eustatiu din Thesalonic, 206
Eustratios, 204
Eymeric (Nicolaus), 589

Fatima, 248, 254
Fausta, 392
Federico da Montefeltro, 534, 535
Fenrir, 111, 136
Ferdousi, 264
Ferrand, conte de Flandra, 366, 545
Fibonacci, 334, 335
Filip, 191
Filip I August, 366, 494, 545, 560, 564, 573, 582, 593
Filip IV cel Frumos, 367, 395, 423, 432, 455, 514, 529, 553, 563, 579, 580, 582, 58?, 590
Filip V, 444
Filon din Alexandria (Ebreul), 189, 217
Finn, 56
Finn Mac Cool, 56
Fossati (Gasparo), 175
Fra Dolcino (v. Dolcino)
Francesco Bussone (conte de Carmagnola), 534
Francisc I, 237, 580, 583
Francisc din Assisi, 401, 565
Frederic (fiul lui Barbarossa), 560
Frederic I Barbarossa, 238, 366, 558, 559, 581, 582, 588
Frederic II (de Austria), 536
Frederic II de Hohenstaufen, 236, 333, 337, 366, 424, 529, 565, 566, 567, 582, 588, 618
Frederic de Suabia, 558
Freyja, 111, 113
Freyr, 111
Fric, 243
Frost (Robert), 59
Fulla, 111

Gabriel (Arh.), 283, 284
Gaghik II, 237
Gainas, 343
Galenos, 200, 306, 334, 335, 336
Galerius, 149
Galilei (Galileo), 199
Galla Placidia, 65, 144, 220, 225
Galland (Antoine), 331
Garmr, 111, 136
Gattamelata (v. Erasmo da Narni), 534, 535
Gauthier-sans-Avoir, 552
Geber, 301
Geiseric, 68, 69, 127, 377, 391
Gelasius, 74
Gelimer, 69
Gemistos (v. Plethon)
Gengis Khan, 317

Gennobaudes, 72
Genseric (v. Geiseric)
Georgius Florentius Gregorius, 127
Gerbert d'Aurillac, 334, 390, 392, 598
Gérin din Lorena, 59
Gereint, 56
Gerlint, 59
Gherardo Segalelli, 470
Gherardo din Cremona, 334
Giallar, 136
Gibbon (Edward), 5, 9, 13
Gimlir, 136
Giotto, 228, 233, 401
Giorgios Cipriotul, 206
Georgios Pachymeres, 199
Giovanni da Capua, 337
Giovanni di Fidanza, 401
Giraldus Cambrensis, 53
Glendover, 59
Godeffroy de Bouillon, 449, 553, 555
Goldsmith (Oliver), 59
Golovliov, 165
Gonzaga (Ludovico), 535
Gottschalk, 557
Gozbert, 398
Greceanu (Radu), 235
Grégoire de Blois, 69
Grégoire de Tours, 577
Gregoras (Nikephoros), 199, 204, 205
Grigor Narecaţi, 242
Grigorie I cel Mare, 70, 116, 123, 124, 125, 126, 193, 391, 426, 448, 481
Grigorie II, 193, 390
Grigorie III, 193
Grigorie V, 365
Grigorie VII, 365, 394, 399, 469, 552, 558
Grigorie IX, 537, 567, 580, 588
Grigorie din Narec, 242
Grigorie din Nazianz, 144, 185, 187, 195, 426
Grigorie din Nyssa, 144
Grobniu, 44
Gudrun, 132
Guido d'Arezzo, 126
Guillaume d'Angoulême, 551
Guillaume IX d'Aquitaine, 337, 570, 598
Guillaume din Tir, 555
Guillaume le Maréchal, 531
Guiscard (Robert), 365, 553
Guizot (Fr.), 6, 10, 14
Gullweig (v. Heidur)
Gundisalvo (Domenico), 334, 335
Gunnar, 132
Gunthamund, 69, 127
Gunther, 132
Gunther (episcop de Bamberg), 551
Guy (Bernard), 589, 590
Guy de Lusignac, 559

Haakon IV, 79
Habsburg, 366, 372
Hadrian, 90, 197
Hagen, 132
Hannibal, 65
Hariasa, 111
Harimella, 111
Harun al-Raşid, 253, 254, 256, 331, 338, 360, 486
Haşdeu (B.P.), 338
Hawkwood (John), 534, 535
Hayy, 312
Hecateu din Milet, 20
Hefaistos, 44
Heidur, 135
Heimdalr, 111, 136
Heinrich I de Saxonia, 363
Heinrich II de Bavaria, 365
Heinrich IV, 365, 385, 514, 526, 553
Helled, 54
Heliodor, 207, 210
Henric II (Anglia), 528
Henric II (Franţa), 531
Henric III, 332, 365, 393, 514
Henric IV, 365, 394, 514
Henric VIII, 23
Henric I Plantagenet, 367
Henric II Plantagenet, 368
Heraclit, 189
Herakleios, 143, 144, 145, 155, 208
Hercule, 44, 110, 175
Herder (Gottfried), 5, 6, 13
Hermannus Dalmata, 334, 335
Hermann din Reichenau, 334
Herodot, 20, 208, 209
Hesiod, 20, 195, 229
Hildirich, 69
Hincrich, 127
Hipocrate, 200, 305, 306, 334, 336
Hişman I, 253
Hişman II, 256
Hlodyn, 111
Hobbes, 310
Hödur, 136
Hoenir, 111
Hogni, 132
Homer, 195, 196, 229
Honorius (împărat), 65
Honorius III (papă), 566
Horaţiu, 345
Horus, 223
Hristos (Iisus), 64, 119, 120, 172, 183, 189, 190, 191, 192, 193, 204, 211, 212, 218, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 239, 280, 283, 284, 290, 326, 360, 377, 386, 426, 428, 555, 595, 599, 617
Hrym, 136
Hubal, 280, 282
Hugin, 110
Hundrich, 69
Hus (Jan), 475

Iacob (apostol), 191
Iacob Kokkinobaphos, 230
Ialonus, 44
Ibn Abi Rabia, 326
Ibn al-Muqaffa, 330
Ibn al-Rumi, 327
Ibn Arabi, 328
Ibn Badgia, 312
Ibn Gabirol, 312, 313
Ibn Hazm, 329
Ibn Ishaq, 282, 327
Ibn Khaldun, 303, 304
Ibn Kulthum, 325
Ibn Massawagh, 304

Ibn an-Nafis, 305, 306
Ibn Quzman, 330
Ibn Roșd (v. Averroes)
Ibn Rustan, 78
Ibn Sina (v. Avicenna)
Ibn Tufail (Abu Bakr), 316, 317
Ibn Tulun, 316, 317
Ibn Yagzan, 312
Ibn Zaid, 325
Ibn Zaidun, 329
Ibn Zuhair, 568
Ibn Zuhr, 304, 307, 308
Ibsen (Henric), 95
Idunn, 111
Ieremia Bogomil, 190
Ieronim (Eremitul), 395
Igor, 78
Iisus (v. Hristos)
Imru l'Qais, 324
Ine din Wessex, 98
Inocențiu III, 304, 471, 472, 496, 560, 561, 565, 566, 576, 580
Inocențiu IV, 566, 589
Inocențiu VIII, 620
Ioan Botezătorul, 191
Ioan Chrysostom, 144, 185, 426
Ioan II Comnen, 201
Ioan Damaschinul, 145, 183, 193, 203, 214, 228, 237, 241
Ioan Klimax, 203
Ioan IV Lascaris, 159
Ioan VIII Paleologul, 205, 235
Ioan Scărarul (v. Ioan Klimax)
Ioan-fără-Țară, 366, 368
Ioan Tzimiskes, 234
Ioana d'Arc, 368
Ioannes Argyropoulos (v. Argyropoulos)
Ioannes Damaskenos (v. Ioan Damaschinul)
Ioannes Italos, 147, 204
Ioannes Malalas, 208
Ioannes Philoponos, 199, 202
Iosif, 326
Irena, 150, 159, 360
Irina, 212
Irnerio, 573
Isa al-Masih (Iisus), 283, 284
Isaac, 317
Isaac Argyros (v. Argyros)
Isaac Abrabanel (v. Abrabanel)
Isac II Anghelos, 559, 561
Ishak al-Kindi, 309
Isidor din Sevilla, 124, 125, 126, 130,
Isidoros, 221
Ismail, 290
Isolda, 56, 59, 132
Isopescul (O.S.), 338
Iuda, 225
Iulian, 86
Iupiter, 44, 377
Iustin I, 149, 190
Iustin II, 183
Iustina, 210
Iustinian, 63, 69, 98, 126, 143, 144, 153, 155, 157, 158, 159, 163, 164, 165, 172, 173, 176, 177, 183, 186, 188, 190, 196, 197, 200, 208, 215, 216, 217, 219, 220, 222, 225, 234, 236, 238, 342, 356, 572, 582, 585
Iuvenal, 345
Ivan III, 373
Ivan IV, 578

Jabir ibn Hayyam, 301
Jacopone da Todi, 337
Jenner, 306
Joffroy, 53
Jordanes, 124, 125, 353
Joyce (James), 59
Juan Manuel, 337
Juan din Sevilla, 334, 335

Kallinicos, 201
Karamazov, 165
Karlsefni Thorfinn, 81
Keats, 59
Kenneth McAlpin, 23
Kepler, 300, 334
Kerularios (Mihail), 183
Khadija, 248, 249
Khayyam (Omar), 298, 328
Klimax (v. Ioan Klimax)
Knud, 84
Kogălniceanu (M.), 338
Kollsman, 89
Kosmas Indikopleustes, 199
Krimhilde, 132

Labid, 325
Lactantius, 345
Lamartine, 333
Lambert le Bègue, 446
Lando (Michele di), 473, 521
Lascaris (Ioan, — filolog), 237
Lascaris IV Ioan, 159
Lateranus, 392
Lazăr, 223
Lear, 59
Leibniz, 313
Leif Eiriksson, 79
Lemovices, 43
Leon I, 173, 183, 350, 391
Leon II, 150, 238, 566
Leon III Isauricul, 145, 149, 159, 192, 193, 390
Leon III (papă), 390
Leon IV, 354
Leon V, 149
Leon VI, 145, 155, 159, 180, 181, 197, 206
Leon IX, 441, 469
Leon X, 237, 440
Leon II Armeanul, 566
Leonardo Pisano (v. Fibonacci)
Leonardo da Vinci, 334
Leontios din Bizanț, 203
Leovigild, 65, 97
Leuzetios, 42
Licinius, 149, 171
Ligny (conte de), 442
Li loheren Gerin, 59
Liutprand, 70, 99, 100, 578, 579, 584
Liutprand din Cremona, 78, 443
Llywarch Hen, 50, 54
Lohengrin, 59

Loki, 111
Longus, 210
Lorenzo dei Medici (Magnificul), 237, 395, 440
Lorenzo Orsini, 534
Lothar, 361, 363, 596
Louis d'Orléans, 620
Lucanus, 43
Lucian din Samosata, 207, 208
Lucius III, 588
Ludovic cel Pios (fiul lui Carol cel Mare), 78, 360, 362, 363, 377, 384, 448, 481, 493, 576, 578, 580
Ludovic II Germanicul, 361, 363, 368, 539, 596
Ludovic IV Bavarezul, 534
Ludovic VI cel Gras, 385
Ludovic VII (al Franței), 558
Ludovic IX cel Sfînt, 96, 367, 514, 567, 579, 582
Ludovic XI (al Angliei), 368, 548
Ludovic I de Anjou, 371
Ludovic XIV, 236
Lug (v. Lugus)
Lugus, 44
Lusignac (v. Guy de Lusignac)
Luther, 5, 9, 13
Lysip, 175

Mab, 59
Macarie din Anatolia, 338
Mac Cecht, 43
Mac Cuill, 43
Mac Dara, 43
Mac Tail, 43
Macbeth, 59
Macha, 45
Machiavelli, 7, 11, 15, 304
Macpherson, 59
Magnentius, 343
Mahmud, 331
Mahomed (v. Muhammad)
Mahomed II, 147, 159, 209
Maimonide, 256, 308, 312, 313
Malalas, 208
Malatesta (Carlo), 534, 535
Maliha, 328
Malik ibn Anas, 277
Manat, 281
Mannus, 129
Mantegna, 535
Manuel I Comnenul, 160, 165
Manuel II Paleologul, 194, 198, 206, 235
Manuel Philes, 199
Marcabru, 570
Marcel (v. Étienne Marcel)
Marcos de Toledo, 334
Marcus Aurelius, 346
Mardrus, 331, 338
Marea Regină (v. Morigana)
Margareta, 191
Maria (Fecioara), 190, 192, 204, 211, 224, 225, 226, 227, 228, 283, 284, 599
Maria din Mangop, 234
Marile Mume, 42
Mars, 44
Marsilio Ficino, 205
Martel (v. Carol Martel)
Martin (prelat din Franța), 395
Martin din Bragara, 124, 130

Marx (Karl), 6, 10, 14
Matei, 191, 391
Matei Corvinul, 578
Mauriciu, 183
Marwan II, 253
Maxentius, 345
Maximian (împărat), 59, 347
Maximian (episcop), 230
Maximilian I, 532
Maximos Mărturisitorul, 145, 183, 202, 203, 204, 237
Medb (regină legendară), 34
Medbh (zeiță), 45
Mekhitar Herați, 240
Menendez Pidal, 329
Menumorut, 234
Mercur, 44
Meredith (G.), 59
Merobaut, 343
Merovech, 74
Mesrop Maștoț, 241
Metodiu, 371
Metochites, 199, 204, 205, 206
Metz (contele de), 144
Michelangelo, 224
Michelet (Jules), 6, 10, 14
Micu (Samuil), 337
Mihail I, 154
Mihail II, 149
Mihail III, 197
Mihail V, 208
Mihail VI, 208
Mihail VII Paleologul, 204
Mihail VIII Paleologul, 146, 159
Milescu (N.), 337
Mimir, 136
Minerva, 44
Ming Tang, 301
Mircea cel Bătrîn, 234
Moccus, 42
Moise, 192, 280, 290, 326
Montesquieu, 100, 304, 427
Montesquieu („al Islamului" -v. Ibn Khaldun)
Morgan (Ch.), 59
Morigana, 45
Morosini, 146
Moșe ibn Maimun (v. Maimonide)
Movses din Khoren, 242
Muawiya, 252, 258
Mugint, 58
Muhammad, 246, 248, 249, 251, 252, 253, 254, 258, 267, 270, 271, 275, 276, 277, 278, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 290, 293, 317, 319, 320, 325, 326, 327, 332, 336, 338, 566
Muhammad ben Musa Horezmi, 298
Müller (Johann von), 5, 10, 14
Munin, 110
Musa ibn Maimun (v. Maimonide)
Musa ibn Nusair, 255

Napoleon, 360, 536
Narses, 143, 154, 176
Năsturel (Udriște), 235
Neculce (Ion), 235
Negruzzi C.), 338
Nehalennia, 111

Nemain, 45
Nerses Şnorhali, 242
Nertus, 111, 113
Nestorius, 189, 190
Nicodim, 191
Nicolae, 191
Nicolae I, 603
Nicolae II, 469
Nicolas, 565
Nifon, 234
Nikefor I, 360
Niketas, 153
Niseţi Grigor, 240
Nizam al-Mulk, 294
Njal, 132
Njördr, 111
Noe, 192, 280, 290, 326
Norne, 112, 113
Novalis, 6, 10, 14

O'Casey (Sean), 59
Occam William, 334
Oddhin, 109, 111, 112, 132, 133, 134
Oddi Helgasson, 88
Odin (v. Oddhin)
Odoacru, 67, 98, 162, 342, 356
Odon de Cluny, 599
Ogma, 44
Ogmios, 44
Olaf Haraldsson, 108
Olav Tryggvasson, 84
Oleg, 78
Oltelniceanu (C.), 338
Omar, 232, 252, 333
Omar ibn al-Farid, 328
Omar ibn al-Khattab, 249, 252
Omar ibn Ibrahim al-Khayyami (v. al-Khayyami)
O'Neill (E.), 59
Ordovices, 43
Oresme (N.), 334
Oreste, 343
Oribasos din Pergam, 200
Ormuzd, 217
Orosius, 69, 123
Orsini (Lorenzo), 534
Ossian, 59
Ossin, 56
Othman, 252, 282, 289
Otto I, 353, 361, 363, 364, 393
Otto II, 365
Otto III, 365, 393, 526
Otto IV, 366
Ovidius („al Arabiei" — v. Ibn Abi Rabia)
Owein, 56, 59

Pachymeres (Georgios), 199
Pahomie, 187
Palamas (Gregorios), 191, 204
Paleologi, 148, 155, 221, 228, 231
Pan, 216
Pann (Anton), 235
Pantherios, 212
Pantocrator, 201, 221, 224, 225, 227
Paolo Veneziano, 233
Parré (Ambroise), 308
Parzival, 59
Patrick, 396
Paul Diaconul, 72, 126, 175, 220, 379
Paul din Egina, 200
Paul Eremitul (v. Paul din Theba)
Paul din Theba, 187
Pausanias, 29
Pavel (apostol), 123, 164, 190, 191, 386, 426, 591
Pârvan (V.), 60
Pembroke (conte), 531
Pepin de Heristal, 75
Pepin cel Scurt, 72, 75, 215, 358, 377, 383, 388, 390, 444, 455, 478, 481, 493, 585
Perceval (Parzival), 59, 132
Peredur, 56, 59
Petrarca, 191
Petru (apostol), 191, 290, 391, 598, 599
Petru Asan, 372
Petru Eremitul, 552
Petru Lombardul, 237
Philes Manuel, 199
Philoponos, 199, 202
Phocas, 143, 149
Photios, 145, 194, 197, 198, 203, 206
Pico della Mirandola, 450
Pierre Valdo (v. Valdus)
Pierleoni, 450
Piero della Francesca, 535
Pierre de Cluny, 285
Pietro II Orseolo, 485
Piltrude, 118
Pindar („al Armeniei"), 195, 242
Pisides (Georgios), 145, 208
Pitagora, 48, 124
Pius II, 198, 395
Pius V, 426
Planudes (Maximos), 199
Platon, 20, 125, 177, 189, 193, 199, 202, 204, 205, 241, 298, 308, 309, 310, 315, 335
Plethon (Gemistos), 148, 204, 205, 209, 237
Plinius, 40, 68, 124, 126
Plotin, 189, 204, 217, 218
Plutarh, 196, 229
Poliziano (Angelo), 237
Popescu-Ciocănel, 338
Porphyrogenetul (v. Constantin VII)
Posidonios, 62
Pott, 308
Proclos, 144, 202, 204
Procopius din Cezarea, 62, 69, 114, 127, 144, 208
Profetul (Muhammad; v. Muhammad)
Prudentius, 345
Psellos (Mihail), 145, 195, 197, 200, 203, 204, 206, 207, 208, 236
Pseudo-Dionisie (Areopagitul), 202, 203, 215, 217, 218, 219, 237
Ptolemeu, 22, 124, 199, 298, 299, 310, 334, 335, 336
Puck, 59
Pytheas, 23

Quintilian, 124

Rabban al-Tabari, 296, 306
Radu (Vasile), 338
Raimundo (episcop de Toledo), 334, 335
Raimundus Lullus, 335
Rama (prinţul), 576
Rambam (v. Maimonide)
Rapondi, 496
Ratchis, 119, 126, 232
Raymond VI, 471
Raymond de Saint-Gilles, conte de Toulouse, 553, 555
Rebreanu (Liviu), 338
Recared I, 65, 97
Recesvintus (v. Recesvint)
Recesvint, 97, 118
Regina din Saba, 247
Regiomontanus, 299
Reichenau (v. Hermann din Reichenau)
Remigius, 74
Remus, 176
Renaud de Châtillon, 559
Rhazes (v. al-Rāzi)
Richard II, 475, 547
Richard Inimă-de-Leu, 534, 537, 560
Richelieu, 385
Ricimer, 343
Ritter (Karl), 342
Robert din Chester, 334, 335
Robert de Clari, 174, 175
Robert Courteheuse, 553
Robert Estienne (v. Estienne)
Robert Guiscard (v. Guiscard)
Robert (v. Carol Robert)
Robert cel Pios, 588
Roderic, 66, 256
Rodrigo Diaz de Bivar, 537
Roger I, 333
Roger II, 139, 303, 333
Roland, 537, 599
Roman II Lecapenos, 150, 212
Roman III, 208
Romanos I, 154
Romanos IV Diogenes, 230, 550
Romanos Melodul, 144, 211, 214
Romulus, 175
Romulus Augustulus, 67, 342, 343, 356
Ronsard, 402
Rosmerta, 44
Rothari, 99, 100, 428
Rubliov, 231
Rufus, 200
Rurik, 78
Rutebeuf, 211
Rutilius, 345

Sabinian, 595
Saemundr (v. Saemund Sigfusson)
Saemund Sigfusson, 131, 132, 133
Safi al-Din, 322
Sahak Parter, 241
Săineanu (C.), 338
Saint-Simon, 6, 10, 14
Sakhr, 325
Saladin, 559, 560
Salah ad-Din (v. Saladin)
Salaman, 312
Saltîkov-Scedrin, 165
Sanfra, 325
Satan, 283
Şarpele Lumii, 111
Saxo Grammaticus, 128
Schiller (Fr.), 69
Schlegel (fraţii), 6, 10, 14
Scott (Michael), 334
Scott (Walter), 59
Scotus Eriugena, 58, 203, 237
Sebastian (general), 343
Sedulius Scottus, 58
Segomus, 42
Sem, 290
Seneca, 124
Septimiu Sever, 171, 175
Servet (Miguel), 306
Seth, 290
Sforza (Attendolo), 534
Shaitan (v. Satan)
Shakespeare, 59
Shaw (Bernard), 59
Shelley, 59
Sheridan, 59
Sidonius Apollinaris, 57, 345
Sif, 111
Siger de Brabant, 335
Sigfried, 132
Sigualdo, 119
Sigurd (v. Sigfried)
Sigyn, 111
Silvanus, 72, 343
Silvestru II (v. Gerbert d'Aurillac)
Simeon, 372
Simion, 191
Simon de Monfort, 472, 515
Siricius, 391, 392
Sisebut, 97
Sita, 576
Skadi, 111
Skallagrimsson (v. Egil Skallagrimsson)
Skanderbeg, 373
Skuld, 113
Snorri Sturluson, 79, 84, 131, 132, 133
Socrate, 309
Sofocle, 195, 216, 229, 247, 317, 563
Solimara, 44
Solomon, 192, 247, 317, 563
Solon, 428
Spencer (Herbert), 304
Spenser (Edmund) 59
Staël (Madame de), 6, 10, 14
Stagiritul (v. Aristotel)
Stilicon, 343
Strabon, 26, 36, 46, 48, 59, 229, 237
Sucellus, 45
Suetonius, 171, 345
Suintilanus, 118
Sulis, 44
Suliviel, 44
Surtar, 136

Sviatoslav, 352
Swift, 59
Synagrius, 74
Synge, 59
Syntigas, 211

Ștefan (martir), 191
Ștefan II (papă), 75, 399
Ștefan (rege ungur), 371
Ștefan I (rege sîrb), 372
Ștefan (v. Dușan)
Ștefan cel Mare, 234

Tacitus, 49, 62, 68, 81, 82, 83, 90, 91, 92, 96, 100, 101, 102, 103, 104, 107, 108, 109, 111, 113, 114, 116, 129, 345
Taliesin, 50, 54
Tanaros, 43
Tancred, 553, 555
Tarafa, 324
Taranucus, 43, 44
Taranis, 42, 43, 44
Tariq ibn Zyad, 255
Tarros Trigarannos, 42
Tassilon, 455
Tanfana, 111
Tempeanu (S.B.), 338
Teodolinda, 120
Theodoric (v. Theoderic)
Teodulf, 379
Teofil, 145
Tertulian, 345
Teudis, 97
Teutates, 43, 44
Thalia, 189
Theocrit, 195
Theoderic (cel Mare), 66, 67, 74, 98, 118, 120, 122, 124, 125, 132, 142, 225, 346, 351, 356, 377, 525
Theodor Studitul, 228
Theodor Prodromos, 178, 206, 207, 211
Theodora, 150, 190, 208, 226
Theodoros, 187
Theodoros Metochites, 204, 206
Theodosios II Lascaris, 206
Theodosius I cel Mare, 64, 142, 149, 175, 189, 342, 346
Theodosius II, 142, 171, 172, 173, 196, 210, 229, 448
Theofilos, 197
Theotokopulos, Domenikos (v. El Greco), 231
Thierry (Augustin), 6, 10, 14
Thor, 110, 111, 129, 132
Thorfinn Karlsefni, 81
Thorgilsson (v. Ari Thorgilsson)
Thorwald, 84
Thrasamund, 69, 127
Tiberius, 49, 70
Tieck (Ludwig), 6, 10, 14
Tigran cel Mare, 237
Timotei, 191
Titus, 69
Tiwas, 110
Tolomei, 496
Toma (apostol), 191
Toma din Aquino „al Orientului" (v. Ioan Damaschinul), 203
Toma din Aquino, 237, 308, 313, 314, 315, 334, 335, 392, 401, 496, 590
Torquatus Severinus, 125
Toros Roslin, 240
Totila, 68
Traian, 173, 237, 247, 345
Trebonian, 159
Tristan, 56, 59, 132
Tucidide, 208, 209
Tudor, 336
Tuisto, 129
Turgot, 515
Tuthmes III, 110
Twein, 59
Tyr (zeu), iio
Tzimiskes I, 234

Uar, 136
Udriște (v. Năsturel)
Ullr, 111
Urban II, 399, 552, 553, 555
Urban IV, 590
Urban VI, 395
Urd, 113

Vahram V, 264
Valdo Pietro (v. Valdus)
Valdus, 471, 565
Valens, 82
Valentinian I, 69, 222
Valentinian III, 69
Valentius, 64
Valla (Lorenzo), 392
Varus, 63, 113
Vasile cel Mare, 144, 187, 599
Vasile I, 149, 159, 163, 181, 198, 209
Vasile II, 145, 159
Văcărescu (Ienăchiță), 337
Vegetius, 547
Veleda, 108
Velleius Paterculus, 70
Venerabilul Pierre, 285
Verrocchio, 535
Villehardouin, 146, 174
Villon, 211
Viriatus, 21
Vitruvius, 216
Vladimir, 373
Volkmar, 552
Voltaire, 5, 6, 9, 10, 13, 14

Wacho, 70
Waldemar I, 128
Walkirii, 112
Wamba, 65, 525
Wanii, 109, 111, 115, 135
Warnfrid (v. Paul Diaconul)

Wat Tyler, 368, 475, 521
We, 112
Werdandi, 113
Werner von Urslingen, 534
Wicliff, 368, 474
Wilde (Oscar), 59
Wilfred de Cerdagne, 441
Wilhelm Cuceritorul, 408, 424, 553
Wilhelm II (Anglia), 553
Wili, 112
Winfried (Bonifaciu), 388, 391
Wodan, 109, 110, 113, 130
Wodhan (v. Wodan)
Wolfram von Eschenbach, 59
Wulfila, 64, 83, 84, 123, 130, 139, 189, 356, 377

Xenofon, 20, 196, 229

Yazid I, 192, 327
Yeats (W.B.), 59
Yggdrasill, 112, 136
Ymir, 111, 112, 135
Yvain, 59

Zaharia, 391
Zaid ibn Thabit, 282
Zeul Morţii, 15
Zeus, 205
Zoe, 150
Zosimos, 144
Zuhair, 325

LOCALITĂȚI

Aachen (Aquisgrana, Aix-la-Chapelle), 126, 230, 233, 363, 366, 378, 381, 462, 594, 597, 605, 606
Aarhus, 468
Acra, 560, 562, 563, 564, 566, 567, 568
Adrianopol, 147
Agapia, 235
Aggersborg, 103
Ahtamar, 238
Aix-en-Provence, 63, 620
Aix-la-Chapelle (v. Aachen)
Akko, 263
Albi, 471
Alcantara, 445, 562
Alep, 263, 295
Alessia, 41
Alexandria, 64, 169, 171, 172, 183, 184, 185, 186, 189, 193, 196, 200, 211, 214, 215, 217, 241, 266, 391, 392, 395, 448, 565, 570, 595
Al-Fustat, 316
Al Madinah (v. Medina)
Altbachtal, 46
Altdorf, 366
Amalfi, 170, 364, 465, 484
Amiens, 552, 595
Ancona, 72, 390, 565
Ancyra, 22
Andrinopolis, 559
Angers, 502
Ankara, 22
Annapes, 413, 605
Antiohia, 172, 184, 185, 189, 193, 196, 214, 241, 391, 392, 448, 550, 553, 554, 568, 595
Anvers, 494
Aquae Sestiae, 63
Aquileia, 65, 67, 85
Aquisgrana (v. Aachen)
Arafat, 289
Arbore, 235
Ardre, 120
Arles, 445
Armida, 200
Arras, 468, 486
Artasat, 243
Asti, 460
Atena, 185, 187, 196, 197, 220, 241, 305, 344, 561
Athlone, 53
Athos, 166, 188, 189, 191, 209, 234
Augsburg, 353, 428, 460, 462, 490, 514
Autun, 343
Avignon, 367, 395, 594
Avila, 594
Azincourt, 529, 545

Bacikovo, 223
Badr, 287
Bagdad, 88, 236, 254, 255, 262, 263, 265, 272, 294, 295, 298, 306, 312, 316, 317, 328, 360, 482
Bamberg, 460, 468, 551
Bangor, 53
Barbegal, 504
Barcelona, 65, 355, 360, 468, 490, 520
Bari, 170, 354, 355, 484, 485, 599
Barletta, 222
Basarabi Murfatlar, 235
Basel, 446, 460, 514
Bassora, 252
Bazacle, 504
Beauvais, 520
Beirut, 196, 197, 555, 568
Belgrad, 20, 22, 552
Beneventum (v. Benevento)
Benevento, 93, 232, 354, 358, 364, 381, 390, 465
Berlin, 223, 338, 353
Bergamo, 364
Bergen, 468, 489
Bethleem, 567
Bewcastle, 116
Béziers, 472
Bibracte, 41
Biclara, 124, 130
Bilgenberg, 47
Birka, 88
Bistrița, 235
Bizanț, 22, 67, 69, 70, 72, 78, 79, 87, 92, 100, 123, 127, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 164, 167, 169, 170, 171, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 183, 186, 189, 190, 191, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 205, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 214, 216, 218, 219, 221, 222, 223, 225, 227, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 241, 247, 248, 249, 252, 256, 266, 317, 352, 356, 360, 361, 371, 372, 388, 393, 485, 487, 552, 570
Blaj, 60
Bobbio, 58, 396, 403, 478
Bojana, 223, 231
Bologna, 198, 315, 332, 461, 505, 573, 593
Bordeaux, 65, 74, 78, 336, 343, 355, 372, 512
Boston, 490, 493
Bourges, 395, 492
Bouvines, 366, 545
Bradford on Avon, 116, 122
Braga, 355
Brașov, 338
Bremen, 353, 488
Brescia, 427
Brindisi, 564, 567
Bristol, 490, 593
Brixworth, 116

Bruges, 446, 468, 482, 486, 489, 492, 493, 494, 520, 594, 596
Brussa, 147, 450
Bruxelles, 233, 241, 540
Bucureşti, 241, 337
Budapesta, 20
Bukhara, 253, 266, 310, 333
Burgos, 117, 468
Byzantion, 142, 171

Cádiz, 427
Cairo, 252, 262, 263, 295, 296, 298, 316, 317, 323
Calatrava, 445, 562
Calcedon, 144, 183, 190, 224
Cambridge, 237
Cambrai, 428, 462, 478
Cannes, 395
Canossa, 365, 394
Canterbury, 88, 120, 122, 234, 376, 468
Canton, 266
Carcassonne, 543, 590
Cartagina, 21, 68, 69, 126, 127, 153
Castelseprio, 118, 223
Cefalù, 139, 225
Cernăuţi, 338
Cezarea, 69, 144, 187, 196, 241, 245, 445, 555, 568
Chartres, 78, 376
Chemnitz, 353
Chişinău, 338
Ciumeşti, 60
Cividale, 118, 119, 120, 232
Clermont, 127, 232, 552, 582
Coire, 393, 427, 428
Cluny, 234, 285, 396, 397, 399, 404, 444
Compiègne, 478
Constanţa, 42, 235
Constantinopol, 5, 7, 9, 11, 13, 15, 68, 69, 78, 123, 124, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 149, 150, 154, 155, 156, 161, 163, 165, 167, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 191, 193, 194, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 209, 214, 216, 220, 221, 222, 225, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 241, 252, 266, 317, 334, 344, 350, 351, 356, 378, 390, 391, 392, 450, 481, 487, 552, 553, 555, 558, 561, 568, 593, 596
Copenhaga, 52, 120, 131
Corbie, 403, 404, 405
Córdoba, 65, 88, 117, 254, 256, 262, 266, 295, 298, 312, 314, 316, 317, 318, 329, 330, 331, 333, 482
Corint, 170
Cotnari, 235
Coucy, 541, 543
Coventry, 445
Cozia, 231, 234, 235
Cracovia, 468
Craiova, 235, 594
Crécy, 529, 539
Cremona, 364, 469
Curtea de Argeş, 223, 231, 234, 235

Damasc, 254, 263, 264, 265, 316, 317, 336, 483
Damiette, 567
Danzig, 158, 161, 488
Dar as-Salām, 254
Delfi, 22, 29, 175
Derby, 139
Dinant, 520
Dijon, 400
Dinogetia, 235
Dorilea, 558
Dortmund, 462, 488
Douai, 468, 520, 595
Dublin, 23, 53, 428
Durham, 336, 478
Durostor, 123
Durow, 53

Ecimiaţin, 238
Edesa, 212, 553, 556, 558
Edinburgh, 540
Efes, 22, 144, 190, 220, 221
Egina, 200
Eli, 54
Erevan, 240, 241

Fabriano, 505
Fano, 72, 390
Ferrara, 370, 450, 535
Fez, 262
Florenţa, 198, 199, 205, 230, 370, 403, 424, 445, 450, 460, 473, 483, 495, 496, 497, 514, 520, 532, 534, 593, 594, 603
Fontainebleau, 237
Fontevrault, 403
Forli, 540
Formigny, 545
Frankfurt am Main, 443, 446, 462, 482, 494, 518, 520, 605
Frankfurt am Oder, 488
Fraxinetum, 355
Fyrkat, 103
Froteval, 541
Fustat, 252, 316

Gaeta, 465, 484
Galaţi, 60
Gand, 404, 446, 469, 482, 486, 496, 518, 520, 540, 594
Gandersheim, 468
Gangres, 426
Gaza, 196
Gdansk (v. Danzig)
Gemona, 119
Geneva, 266, 355, 494
Genova, 170, 266, 355, 369, 370, 424, 461, 483, 484, 492, 494, 495, 496, 550, 553, 561, 564, 570, 594
Ghazna, 331
Gisors, 541
Gniezno, 468
Gokstad, 84
Goslar, 507
Göteborg, 428
Granada, 257, 312, 318
Guarrazar, 118
Gubbio, 581
Gundestrup, 52, 53, 60

Haithabu, 88, 487
Hallstatt, 20
Ham, 544
Hamburg, 487, 488
Haţeg, 235
Hedeby, 88, 105, 106
Heidengraben, 41
Heliopolis, 175
Himlingöje, 128
Hippona, 395
Hittin, 559
Hripsime, 238
Hurezi, 235, 338
Huy, 520

Iaffa, 563, 568
Iaşi, 241, 337
Ierihon, 187, 192
Ierusalim, 172, 184, 210, 232, 282, 317, 331, 391, 392, 445, 448, 449, 550, 552, 553, 554, 555, 559, 560, 562, 563, 564, 565, 567, 568, 596, 598
Innsbruck, 541
Istanbul, 171, 232
Ivrea, 364

Jaca, 468
Jarrow, 122
Jelling, 120, 129
Jundushapur, 298, 305

Kairuan, 252, 286, 316, 317
Kelheim, 41
Kells, 53
Khorasan, 253, 255, 277
Kiel, 488
Kiev, 78, 79, 139, 223, 225, 231, 373, 468,
Kildare, 39
Klinte Hunninge, 120
Köln (Colonia), 393, 424, 460, 462, 464, 482, 488, 512, 515, 520, 552, 564, 593
Königsberg, 488, 489, 564
Konstanz, 403, 442
Krak des Chevaliers, 562
Kuffa, 252, 253

Lagny, 544
Laon, 44, 462, 465, 515
Lärbro, 120
La Rochelle, 469
La Tène, 20, 22, 50, 52, 60
Lateran (palat, loc al unor concilii), 304, 392, 449, 493, 536, 577, 580, 584
Lattros, 188
Lavra, 166
Lechfeld, 353
Leeds, 468
Legnano, 366
Leicester, 139
Leiden, 44
Leipzig, 353
León, 468
Lepanto, 426
Le Puy, 336
Liège, 58, 446, 520
Lille, 445, 468, 486, 493, 520
Lincoln, 139, 593
Lindisfarne, 53
Linz, 85
Lisabona, 427
Logroño, 468
Londra, 368, 428, 468, 475, 488, 489, 490, 494, 515, 528, 593, 603
Lorch, 482
Louvain, 237
Lübeck, 462, 488, 489, 514, 520, 590
Lucca, 460, 496
Lugdunum, 44
Luncani, 60
Lund, 128, 468
Luneburg, 488
Lutetia Parisiorum, 74
Luxeuil, 396
Lyon, 44, 94, 355, 444, 471, 479, 494, 512, 513

Madrid, 117, 118
Màcon, 449, 460, 520, 552
Magdeburg, 266, 393, 468
Mainz, 393, 448, 460, 512, 520, 552, 593
Makka (v. Mecca)
Màlaga, 65
Manching, 41
Mans, 43, 502
Mantova, 370, 450, 478, 535
Maragha, 295
Marakesh, 341
Marib, 247
Marienburg, 489, 564
Marseille, 31, 85, 193, 427, 489, 560, 564, 565
Marsilia (v. Marseille)
Massilia (v. Marseille), 85
Marw, 295
Massa Marittima, 506
Mastara, 238
Mecca, 247, 248, 249, 258, 260, 270, 273, 280, 281, 282, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 291, 293, 568
Medina, 247, 248, 249, 258, 282, 286
Medinat al-Zahra, 316, 318
Mediolanum (Milano), 21, 143
Megara, 21, 142
Mérida, 593
Merseburg, 468
Metz, 74, 126, 444, 460
Michelsberg, 41
Milano, 21, 65, 70, 237, 351, 370, 450, 460, 468, 471, 496, 511, 535, 541, 547, 548, 593, 594
Milecevo, 223
Milet, 20, 22
Mina, 289
Modena, 364
Monreale, 139
Montecassino, 126, 139, 187, 355, 396
Montpellier, 469, 489, 573
Monza, 120
Moscova, 231, 373
Mossul, 263, 558
Murano, 508

Najaf, 295
Nancy, 368

Nantes, 232, 441
Napoli, 315, 354, 355, 364, 370, 427, 465, 484, 486, 511, 541, 548, 561, 594
Narbonne, 65, 355, 489, 512, 590
Nazaret, 567
Neamț, 191, 235
Nerez, 223
Neufmoûtier, 565
Neukirchen am Erknach, 47
Niceea, 64, 143, 146, 149, 189, 222, 224, 550, 552, 553, 556, 558, 595
Nicomedia, 149
Nicopole, 147
Niculițel, 235
Nîmes, 343, 593
Nisibis, 196
Noreia, 62
Norfolk, 52
Noricum, 85
Northampton, 493
Norwich, 336, 468, 593
Nottingham, 139
Noua Roma (Constantinopol), 142, 171, 185
Novgorod, 78, 79, 139, 223, 231, 234, 373, 468, 486, 489
Noyon, 376
Nürnberg, 460, 462, 513, 514, 520
Nusaybin, 196

Odensee, 468
Olympia, 220
Orlea, 235
Orléans, 78, 352, 376, 472, 573, 588
Oseberg, 120
Oslo, 84, 468
Ostia, 354
Ostrov, 235
Oteleni, 235
Otranto, 352
Oxford, 237, 332, 573

Padova, 198, 315, 370, 581
Păcuiul lui Soare, 234, 235
Palermo, 139, 148, 225, 231, 264, 303, 333, 334, 335, 484, 599
Pamplona, 358, 468
Pangwern, 54, 55
Paris, 20, 58, 74, 78, 118, 123, 223, 230, 237, 240, 304, 315, 332, 338, 343, 355, 446, 448, 460, 472, 473, 478, 494, 506, 512, 515, 517, 520, 564, 573, 586, 593, 594, 620
Parma, 364
Passau, 482
Patmos, 189
Pavia, 70, 72, 93, 125, 126, 232, 358, 364, 366, 468, 478, 511, 605
Pătrăuți, 235
Pentapolis, 72, 390
Pengwern, 54, 55
Pergam, 22, 200, 220
Perigueux, 444
Perpignan, 541
Perugia, 520, 535
Pesaro, 72, 390, 535
Petra, 247
Philipopolis, 559
Piacenza, 364, 460, 495
Picquigny, 368
Pietroasa, 64, 83, 128
Pisa, 170, 233, 483, 484, 506, 550, 553, 561, 565, 570, 584
Pistoia, 581
Platea, 175
Poitiers, 65, 75, 390, 452, 529, 614
Porțile de Fier, 60
Praga, 266, 468, 552
Prato, 495
Putna, 235

Quintanilla de las Viñas, 117

Ragusa, 443
Ratisbona (v. Regensburg)
Ravenna, 65, 67, 68, 70, 72, 75, 118, 120, 122, 124, 125, 139, 144, 153, 193, 217, 220, 221, 222, 225, 226, 230, 233, 236, 237, 332, 355, 357, 390, 511
Regensburg, 94, 462, 468, 482, 490, 605
Reims, 74, 376, 530, 580, 582, 603
Rennes, 540
Reval, 489
Riga, 489
Rimini, 72, 390, 535
Rochester, 468
Rök, 129
Roma, 21, 22, 34, 38, 46, 57, 65, 67, 68, 69, 70, 72, 123, 127, 143, 146, 153, 171, 173, 175, 180, 182, 183, 184, 193, 196, 197, 205, 217, 219, 221, 223, 225, 230, 237, 331, 342, 343, 344, 345, 346, 350, 354, 360, 361, 363, 364, 365, 371, 378, 386, 388, 390, 391, 392, 393, 442, 448, 450, 482, 511, 561, 565, 582, 593, 596, 598, 599
Rostock, 488
Rouen, 78, 139, 472, 512, 515, 520, 593
Ruthwell, 116

Saba, 247
Saint-Aubin, 502
Saint-Bertin, 404
Saint-Denis, 403, 478, 564
Saint-Didier, 501
Saint-Gall, 58, 233, 396, 398, 403
Saint Germain-des-Prés, 403, 404, 504
Saint-Leu, 506
Saint-Martin de Tours, 403
Saint-Omer, 404, 467, 469, 482, 595
Saint-Ricquier, 403
Salamanca, 332
Salerno, 139, 334, 364, 484
Salonic, 170, 171, 225, 450
Samarkand, 253, 263, 265, 266, 331
Samarra, 254, 264, 316, 317
San Gimignano, 461
Santiago de Compostela, 331, 445, 468, 598
Saphed, 543
Sapotciani, 223
Segovia, 318
Senigallia, 72, 390
Sens, 230
Sevilla, 78, 117, 124, 125, 126, 130, 257, 314, 316, 318, 427

Sherborne, 122
Sibiu, 338
Sidon, 264, 555, 568
Siena, 403, 460, 495, 496, 506, 520, 562
Silivaş, 60
Singapore, 268
Singidunum, 22
Sîntana de Mureş, 83, 85
Siracuza, 196
Smirna, 450, 550
Smolensk, 139, 463
Snagov, 235
Snetisham, 52
Southampton, 460, 468
Speyer, 393, 448, 449, 460, 552
Spoleto, 93, 358, 364, 390
Stockholm, 88, 489
Stoudios, 187, 188
Strassburg, 446, 460, 462, 502, 514
Sutri, 393
Székesfehérvár, 353

Şirac, 240

Tabor, 191
Tabriz, 317
Tallin, 489
Tara, 46
Taranto, 354, 355
Thesalonic, 146, 147, 561
Tigranachert, 243
Tir, 263, 264, 555, 560, 568
Tismana 191, 235
Tîrgovişte, 235
Tîrnovo, 223
Tlemcen, 316, 317
Toledo, 65, 124, 256, 318, 334, 335, 355, 472
Tombuctu, 331
Torcello, 225
Torino, 191, 469
Torre Pellice, 471
Torredonjimeno, 118
Tortosa, 555
Toulon, 427
Toulouse, 65, 74, 78, 97, 232, 343, 355, 471, 515, 543, 553, 558, 588, 590, 593, 594, 603
Tournai, 355, 482, 520
Tours, 78, 127, 232, 361, 363, 449
Trapezunt, 146, 148, 234, 237
Trebizonda (v. Trapezunt)
Trelleborg, 103
Trend, 54, 55
Trento, 93
Trèves, 45, 46
Trier, 395, 552, 593, 605
Trieste, 119
Tripoli, 263, 266, 553, 555, 563
Troia, 22, 171
Trois-Fontaines, 565
Trondheim, 468
Tropaeum Traiani, 235, 285
Troyes, 448, 460, 582, 588
Tunis, 567
Tylis, 22

Udine, 119
Ulm, 520
Ulpia Traiana Sarmizegetusa, 60
Uppsala, 111, 114, 123, 131, 427
Urbino, 535

Valence (în Franţa), 578, 580
Valencia (în Spania), 444
Valenciennes, 482
Varna, 147, 568
Veneţia, 65, 146, 148, 161, 162, 170, 175, 176, 214, 217, 221, 225, 233, 236, 240, 264, 266, 285, 306, 369, 370, 424, 428, 450, 461, 465, 468, 469, 483, 484, 485, 491, 492, 494, 495, 514, 535, 537, 541, 548, 560, 561, 564, 570, 593, 594
Vercelli, 63
Verdun, 363, 428, 460, 482, 596
Verona, 65, 67, 343, 370, 588
Viena, 233, 427, 490, 508, 514, 594
Vienne, 445, 563
Vivarium, 396
Vladimir, 468
Voineşti, 235

Washington, 223
Wetzlar, 462
Winchester, 460, 478, 490, 493
Wisby, 489
Worms, 365, 394, 442, 448, 449, 460, 462, 482, 512, 552, 605
Würtemberg, 366
Würzburg, 468, 512

Yathreb, 248, 282
York, 123, 138, 139, 468, 478, 515, 593
Ypres, 468, 486, 493, 505, 520

Zamora, 117, 130
Zara, 560, 561
Zaragoza, 130, 318, 358

OPERE*

Abroganus (glosar), 130
Aforisme (Hipocrat), 308
Aforisme (Ibn Massawagh), 304
Albinușa (sau *Floarea Darurilor)*, 235
Alexiada (Ana Comnena), 147, 150, 200, 209, 210
Alf laila ua-laila (v. *O mie și una de nopți)*
Algebra (Omar Khayyam), 298
Algebra (al-Khwarizmi), 334
Al-Hāwi (al-Rāzi; v. *Continens)*
Almageste (Ptolemeu), 334
Al-Muallāqat, 323, 324, 325
Anale (Tacitus), 112
Antologia palatina (sec. X), 211
Antologie de poezie arabă (ed. rom.), 325
Aravicesc Mitologicon (O mie și una de nopți), 338
Aritmetica (Anania din Șirac), 240
Armonia dintre religie și filosofie (Averroes), 314
Astronomia (al-Farabi), 334
Asupra originii omului (Grigorie Niseți), 240
At-Tarif (Ibn Zuhr), 308

Bacantele (Euripide), 243
Basilicalele (Bizanț, sec. IX), 145, 163, 234
Bătălia contra hunilor (sec. V), 130
Bătălia din Maldon (sec. VIII), 131
Beowulf, 131, 139
Biblia, 64, 83, 118, 123, 130, 135, 207, 211, 241, 242, 247, 275, 285, 313, 371, 377, 395, 545
Biblioteca istorică (Diodor din Sicilia), 25, 26, 27
Biblioteca lui Photios (v. *Myriobiblion)*
Breviarul lui Alaric, 97, 356
Bula de Aur (act regal maghiar), 371

Cabala, 450
Călătoria corabiei lui Mael Duin (sec. X), 57
Călăuza șovăielnicilor (Maimonide), 313
Calea filosofiei (al-Rāzi), 309
Calendarul din Coligny, 48
Canonul lui al-Masudi (al-Biruni), 300
Canonul medicinii (Avicenna), 307, 334
Capitulare (Carol cel Mare), 574
Capitulare Franconofurtensis, 423
Cartea administratiei (Const. VII Porphyrogenetul), 209
Cartea animalelor (al-Jahiz), 302
Cartea așezării (Landnámabók), 132
Cartea ceremoniilor (Constantin VII Porphyrogenetul), 174
Cartea cîntecelor (al-Isfahani), 322, 323, 330
Cartea II a Cronicilor, 247
Cartea cuceririi Irlandei (Leabhar gobhala Eireann), 56
Cartea cunoașterii pietrelor pretioase (al-Biruni), 302
Cartea despre cumpăna înțelepciunii (al-Biruni), 300
Cartea dietei (Ibn Zuhr), 304
Cartea din Durrow, 53
Cartea Judecății de Apoi (v. *Domesday Book)*
Cartea din Kells, 53
Cartea din Lindisfarne, 53
Cartea islandezilor (Islendingabók), 132
Cartea însănătoșirii (Avicenna), 310
Cartea lui al-Khwarazmi, 298, 328
Cartea lui al-Mansur (al-Rāzi), 306
Cartea lui Roger (al-Idrisi), 303
Cartea plîngerii (Grigorie din Narec), 242
Cartea meseriilor (Etienne Boileau), 586
Cartea observațiilor și îndrumărilor (Avicenna), 310
Cartea otrăvurilor și antidoturilor drogurilor mortale (Maimonide), 308
Cartea Prefectului (Bizanț, sec. X), 168
Cartea I a Regilor, 123, 247
Cartea salvării (Avicenna), 311
Cartea scării (operă populară arabă), 334
Cartea urcării la cer (Kitab al-Miraj, sec. IX), 336
Categoriile (Aristotel), 203
Cele patru cărți vechi (texte literare galeze), 54
Cele șapte muallaqate (v. *al-Muallāqat)*
Cetatea lui Dumnezeu (Aurelius Augustinus), 345
Cetatea virtuții (al-Farabi), 310
Chronicon (Isidor din Sevilla), 125
Chrysopea (Mihail Psellos), 200
Cronica lui Johannes din Biclara (v. *Johanis Biclarensis Chronica)*, 124, 130
Ciclul din Ulster, 56
Ciclul Graalului, 59
Ciclul Regilor, 56
Ciprian din Antiohia (sec. X), 210
Cîntecul lăncii (Darradharljód), 134
Cîntecul lui Hildebrand, 130
Cîntecul lui Roland, 358, 599
Cîntecul lui Wieland, 130 (Völundr)
Cîntecul Nibelungilor, 132
Clasificarea științelor teoretice (Avicenna), 310
Codex (parte din *Codul lui Iustinian)*, 159
Codex Argenteus, 123
Codex Regius, 131
Codex Salmasianus, 127
Codex Uppsaliensis, 131

* Opere istorice, filosofice, literare și științifice.

Codul imperial al lui Frederic II, 573
Codul lui Euric, 97, 356
Codul lui Iustinian, 144, 159, 236, 428, 573, 584, 588
Codul lui Leon III (Ecloga), 145
Codul lui Napoleon, 38
Codul lui Petru I, 578
Codul Theodosian (sau al lui Theodosius II), 144, 426, 428, 581, 584
Colecția medicală (Oribasos din Pergam), 200
Comentarii (Caesar; v. *Războiul gallic*)
Compunere în stilul epopeii homerice (Nerses Snorhali), 242
Confesiuni (Aurelius Augustinus), 345
Consolarea filosofiei (Boethius), 123, 126
Constituția siciliană (sec. XIII), 579
Contele Lucanor (Juan Manuel), 337
Continens (Al-Hawi, de al-Rāzi), 335
Coranul, 192, 247, 252, 267, 271, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 293, 294, 296, 305, 310, 314, 315, 319, 321, 325, 326, 339
Corpus juris civilis, 144, 159, 572
Cosmologia (Anania din Șirac), 240
Cronica lui Alberic, 565
Cronica din Winchester, 123
Cronografia (Mihail Psellos), 208
Cronica lui Johannes din Biclara (v. *Johanis Biclarensis Chronica)*, 130
Cronologia vechilor popoare (al-Biruni), 303
Culhwch și Olwen (povestire celtă), 55, 56
Cum vă place (Shakespeare), 59

Daphnis și Chloe, 210
Darradharljod (v. *Cîntecul lăncii)*
De arte venandi cum avibus (Frederic II), 618
Decalogul, 192
Definițiile filosofiei (David Armeanul; v. *Introducere în filosofie)*
De geometria (Boethius), 126
Decretaliile, 392
De institutione arithmetica (Boethius), 125
De institutione musica (Boethius), 126
De falso credita et ementita Constantini donatione declamatio (Lorenzo Valla), 392
Deor (operă anglo-saxonă), 356
De origine actibusque Getarum (v. *Getica)*
Descîntecele din Merseburg, 130
Descrierea Indiei (al-Biruni), 303
Descrierea orașelor și regiunilor din nordul Dunării (sec. IX), 596
Descrierea regiunilor nelocuite ale Pămîntului (al-Kindi), 302
Despre bărbații iluștri (Isidor din Sevilla), 125
Despre cele cinci figuri geometrice (al-Kindi), 298
Despre clasificarea ritmurilor (al-Farabi), 322
Despre cetatea lui Dumnezeu (v. *Cetatea lui Dumnezeu)*
Despre credința ortodoxă (Ioan Damaschinul), 203
Despre destin (Avicenna), 310
Despre edificii (Procopius din Cezarea), 208
Despre eternitatea lumii (Ioannes Philoponos), 202
Despre ierarhia cerească (Ioannes Philoponos), 202
Despre iubire (Avicenna), 310
Despre legi (v. Gemistos Plethon), 205
Despre destin (v. Gemistos Plethon), 205
Despre destin (Ibn Sina), 310
Despre materie și categorie (operă armeană, sec. XIII), 240
Despre natura sferei (al-Kindi), 298
Despre numele divine (Ioannes Philoponos), 202
Despre originea și faptele geților (Jordanes), 124
Despre rugeolă și variolă (al-Rāzi), 306
Despre rugăciune (Avicenna), 310
Despre suflet (Aristotel), 314
Despre suflet (al-Rāzi), 309
Despre știința stelelor (al-Battani), 299
Despre tămăduirea febrelor (Mekhitar Herați), 240
Despre theme (Const. VII Porphyrogenetul), 209
Despre virtuți (v. Gemistos Plethon), 205
Destructio Philosophorum (al-Ghazali), 311
Destructio destructionis (Averroes), 314
Deuteronomul, 192
Dictatus Papae, 394
Diferența dintre filosofia lui Platon și filosofia lui Aristotel (Gemistos Plethon), 205
Digestum seu Pandectae, 159
Dighenis Akritas, 145, 207, 212, 213
Dioptrica (Kepler), 300
Directorium humanae vitae (Giovanni da Capua), 337
Directorium inquisitorum, 589
Divina Commedia, 334, 336
Doctor perplexorum (v. *Călăuza șovăielnicilor)*
Domesday Book, 408, 504
Donatio Constantini, 390, 393

Ecloga (codul lui Leon III), 145
Edda în proză (Snorra Edda), 79, 109, 131
Edda poetică (Saemundar Edda), 106, 130, 131, 132, 356
Edictul din Milano, 149
Edictul lui Rothari, 99, 100, 126, 347, 356, 578, 580, 582, 584
Edictul lui Theoderic, 98, 356
Egilssaga, 133
Elemente de astronomie (al-Farghani), 299, 300
Elemente de astrologie (al-Biruni), 299
Elemente (Euclid), 126, 334
Elogiul Fecioarelor (Aldhelm), 122
Elogiul fecioriei (Aldhelm), 122
Enumerarea științelor (al-Farabi), 310
Epistole (ale apostolului Pavel), 123, 164
Epistole către Romani, 164, 386
Epistole către Corinteni, 164, 386, 426
Epistole către Coloseni, 386
Epistole către Efeseni, 164, 426
Erotocritul, 235
Établissements de Saint-Quentin, 463
Etimologiile (Isidor din Sevilla), 124
Etiopicele (Heliodor), 207
Euporista (Oribasos din Pergam), 200
Evanghelia după Ioan, 189
Evanghelia după Matei, 130, 391
Evangheliarul din Ecimiațin, 239
Evangheliarul Lazarian, 239

Evangheliarul de la Rossano, 239
Evangheliarul lui Rabula, 230
Evanghelii, 123, 216, 229, 233, 376
Expediția contra perșilor și înfrîngerea avarilor (G. Pisides), 208

Faccrea, 246
Faptele apostolilor, 123
Filosofia lui Aristotel (al-Farabi), 310
Filosofia lui Platon (al-Farabi), 310
Fizica (Aristotel), 203
Fizica spirituală (al-Rāzi), 309
Fiziologul, 199, 235
Floarea Darurilor (v. Albinușa)
Fridhthjojssaga, 132
Frumoasele povestiri ale filosofului Syntipas, 207, 211
Furtul vitelor din Cooley (Táin Bo Cualnge), 56
Furtuna (Shakespeare), 59

Geniul creștinismului (Chateaubriand), 6, 10, 14
Geografia (Anania din Șirac), 240
Geografia (al-Idrisi), 335
Geografia (Strabon), 26, 36, 48, 59, 237
Germania (Tacitus), 62, 68, 81, 113, 129
Gesta Danorum (Saxo Grammaticus), 128
Getica (Jordanes), 124
Gododin (poem celt), 54
Gramatica greacă (Ioan Lascaris), 237
Hávamál (poem mitologic scandinav), 132
Hayy ibn Yaqzan (Ibn Tufail), 312
Heimskringla (v. Saga regilor Norvegiei), 131, 132

Heracliada (G. Pisides), 208
Hexahemeron (G. Pisides), 208
Hildebrandslied, 356
Historia naturalis (Plinius), 68
Historiarum demonstrationes (Laonicos Chalcondylas), 209
Hotăririle din Saint-Quintin (v. *Etablissements de S.Q.)*
Hronologhiia împăraților turcești (Samuil Micu), 337
Hymnus de festivitate S. Aemiliani (Braulio), 130

Ieșirea (Exodul), 192
Iliada, 195, 575
Inconsecvența filosofilor (al Ghazali), 311
Inconsecvența inconsecvenței (v. *Destructio destructionis)*
Intențiile filosofilor (al-Ghazali), 311
Institutele (v. *Institutiones*)
Institutiones (parte din *Codul lui Iustinian*), 144, 159
Introducere în filosofie (David Armeanul), 241
Introducere în arta muzicii (Avicenna), 322
Introducere în astrologie (Abu Mashar), 299
Învățăturile lui Neagoe Basarab, 235
Islendianabók (v. *Cartea islandezilor*)
Isopia, 235
Istoria animalelor (după Aristotel), 199
Istoria armenilor (Movses din Khoren), 242
Istoria berberilor din Africa de Nord (Ibn Khaldun), 303
Istoria celor șapte viziri (v. *Sindipa)*
Istoria danezilor (v. *Gesta Danorum)*
Istoria atotputernicilor împărați otomani (Ienăchiță Văcărescu), 337
Istoria decadenței și prăbușirii Imperiului roman (Edward Gibbon), 5, 9, 13
Istoria ecleziastică a popoarelor din Anglia, 122
Istoria epirotică (Dukas), 209
Istoria etiopică (Heliodor), 207, 210
Istoria faptelor însemnate ale lui Mahomed II (Critobulos din Imbros), 209
Istoria francilor (Grégoire de Tours), 127
Istoria goților (Cassiodor), 125
Istoria Imperiului otoman (D. Cantemir), 337
Istoria longobarzilor (Paul Diaconul), 126
Istoria războaielor (Procopius din Cezarea), 69
Istoria regilor goți, vandali și suevi (Isidor din Sevilla), 125
Istoria romană (Ammianus Marcellinus), 26 39, 82
Istoria romană, (Dio Cassius), 46
Istoria romană (Jordanes), 124
Istoria romană (Nikephoros Gregoras), 205
Istoria romană (Warnfrid), 126
Istoria secretă (Procopius din Cezarea), 208
Istoria universală (Orosius), 123
Istoria universală (Ibn Khaldun), 303
Istorii arăpești (povestiri din *O mie și una de nopți*), 338
Istorii (Ioan VI Cantacuzino), 209
Itinerarul din Bruges (sec. XIV), 596
Izvorul calendarului (Anania din Șirac), 240
Izvorul cunoașterii (Ioan Damaschinul), 203
Izvorul Vieții (Ibn Gabirol), 312

Johannis Biclarensis Chronica, 124
Judecătorii (Biblia), 247

Kalila și Dimna, 330, 334, 337
Kitab al-aghani (al-Isfahani; v. *Cartea cîntecelor)*
Kitab al-Miraj (v. *Cartea urcării la Cer)*
Laude (Jacopone da Todi), 237

Landnámabók (v. *Cartea așezării)*
Laxdoelasaga (sec. XIII), 132
Leabhar gabhala Eireann (v. *Cartea cuceririi Irlandei)*
Legătura intelectului cu omul (Ibn Badgia), 312
Legea bavarezilor, 501
Legea celor XII Table, 38
Legea salică, 98, 346, 356
Legenda arthuriană, 59
Legenda lui Sigurd, 132
Legile (Platon), 205
Legile regelui Ine din Wessex, 98
Lexicon (Photios), 194
Lexiconul Su(i)da(s), 194
Leges Barbarorum, 501
Lex Baiuwiorum, 501
Lex Romana Vizigotorum, 97
Liber abacci (Fibonacci), 335
Liber Algorizmi (v. *Cartea lui al-Khwarazmi)*
Liber philosophorum moralium, 337
Liber quadratorum (Fibonacci), 335

Liber secretorum bubacaris (al-Rāzi; v. *Taina tainelor)*, 302
Libre de contemplacio (R. Lullus), 335
Libre del gentil (R. Lullus), 335
Logica (Aristotel), 203
Logica (Ioan Damaschinul), 203

Mabinogion, 55, 59
Magna Charta Libertatum, 368
Mahabharata, 330
Martirii (Chateaubriand), 6, 10, 14
Maqqadimat (Ibn Khaldun; v. *Prolegomene)*
Marea carte a muzicii (al-Farabi), 310, 322
Medicina Profetului, 305
Metafizica (Aristotel), 310
Metafizica după învățătura lui Socrate (al-Rāzi), 309
Metafizica după învățătura lui Platon (al-Rāzi), 309
Milometria (Anania din Șirac), 204
Miscellanea (Th. Metochites), 204
Monumenta Germaniae Historica (Aldhelm), 122
Muhammad și opera sa (Gh. Popescu-Ciocănel), 338
Myriobiblion (Biblioteca lui Photios), 194

Nașterea lui Vahagn (operă armeană), 242
Navigatio Sancti Brendani, 57
Netrebuinciase nepricepuților (Amirdovlat Amasiați), 240
Nibelungenlied, 356
Njalšaga, 132, 134
Noul Testament, 123
Novellae Constitutiones (parte din *Corpus juris civilis)*, 159
Numerele poligonale (operă armeană, sec. XI), 240

O mie și una de nopți (Alf laila ua laila) 322, 330, 331, 338
Omilii (Iacob din Kokkinobaphos), 230
Optica (al-Haytham; v. *Tratat de optică)*
Optica (Ptolemeu), 335
Opticae Thesaurus (v. *Tratat de optică)*
Opus majus (R. Bacon), 300

Panciatantra, 330
Pandecte (parte din *Corpus juris civilis)*, 144 159
Papirusul (Rotulus) lui Iosua, 230
Paradisul științelor (Rabban al-Tabari), 306
Patimile lui Hristos (Eudoxia), 210
Patrimonium Petri, 72
Pentateuchul, 278
Pentateuchul Ashburnsham, 118
Perceval (Parzival), 132
Pharsalia (Lucanus), 43
Philosophus autodidacticus (v. *Hayy ibn Iaqzan)*
Pierderea ireparabilă a fiilor (Sonatorrek), 133
Plîngere (Fric), 243
Plîngerea Edessei (Nerses Șnorhali), 242
Poemele lui Homer, 237
Politica (Aristotel), 26
Poveste de iarnă (Shakespeare), 59
Povestea lui Tristan și Isoldei, 59, 132
Practica geometriae (Fibonacci), 335
Practica Inquisitionis, 589
Pragmatica Sancțiune, 395
Prezicerile Profetei (Völuspa), 110, 132, 135
Prolegomene (Maqqadimat), 303, 304
Psaltirea, 229
Psaltirea aristocraților, 230

Ramayana, 576
Războaiele (Procopius din Cezarea), 208
Războiul cu goții (Procopius din Cezarea), 114
Războiul gallic (Caesar), 26, 32, 36, 37, 39, 44, 48, 62, 81
Războiul Troadei, 235
Regii taumaturgi (M. Bloch), 377
Regula pastorală (Grigorie cel Mare), 123
Regula lui Vasile cel Mare, 209
Renașterea științelor religioase (al-Ghazali), 311
Republica (Platon), 310
Roata sorții, 243
Respingerea lui Proclos (al-Rāzi), 309
Romancero, 337
Romanul lui Antar, 230

Sachsenspiegel, 573
Saemundar Edda, 131, 133
Saga despre locuitorii din Valea Somonilor (Laxdoelasaga), 132
Saga despre Snorri (Sturlungasaga), 132
Saga despre Theoderic (Thidhrekssaga), 132
Saga despre un vestit războinic (Frihtjojssaga), 132
Saga regilor Norvegiei (Heimskringla), 131, 132
Scara Paradisului (Ioan Klimax), 203
Siddhanta, 300
Sindbad, 334
Sindipa (Istoria celor șapte viziri), 338
Sindipa Filosoful, 235
Sistemul religiei mahomedane (D. Cantemir), 337
Skirnismal (poem mitologic scandinav), 132
Snorra Edda, 131, 132, 133
Sonatorrek (v. *Pierderea ireparabilă a fiilor)*
Stilurile în muzică (al-Farabi), 322
Studiul medicinii (Amirdovlat Amasiați), 240
Sturlungasaga (v. *Saga despre Snorri)*
Su(i)das (v. *Lexiconul Su(i)da(s))*
Summa Theologiae (Toma din Aquino), 496
Surghiunul fiilor lui Uislin, 56

Tabelele Toledane, 299
Tahafut al-falasifa (al-Ghazali; v. *Destructio Philosophorum)*
Taina Tainelor (al-Rāzi), 302
Táin Bo Cualnge (v. *Furtul vitelor din Cooley)*
Talmudul, 283, 313, 393
Teologia mistică (I. Philoponos), 202
Teoria lumii (I. Philoponos), 199
Thalia (Arie), 189
Thidhrekssaga (v. *Saga despre Theoderic)*
Thryggdhamal (Jurăminte de credință islandeze), 130
Timaios (Platon), 203, 309
Traité des sensations (Condillac), 312

Tratat despre ceremonii (Constantin VII Porphyrogenetul), 209
Tratat de muzică (al-Farabi), 299
Tratat de optică (al-Haytham), 300
Tratat despre astrolab (I. Philoponos), 199

Unitatea Bisericii (Aurelius Augustinus), 391
Unam sanctam (Bonifaciu VIII), 395

Vafthródnismál (poem scandinav), 132
Variae (Cassiodor), 67
Varlaam și Ioasaf, 210, 235, 334
Vechiul Testament, 123, 124, 246, 283
Viața Sf. Antonie (Athanasie din Alexandria) 395
Viața Sf. Vasile cel Mare (Constantin VII Porphyrogenetul), 209
Visul unei nopți de vară (Shakespeare), 59
Viziunea lui Adamnan, 57
Völsungasaga, 132, 356
Völuspa (v. *Prezicerile Profetei*), 110, 113, 135
Völundarkvydha (v. *Bătălia contra hunilor*)

Widsith, 356

Zilele arabilor (proză antică arabă), 324

CUPRINS

Problematica Evului Mediu (5). — *Le problème du Moyen Âge* (9). — *The problems of the Middle Ages* (13).

CULTURA ȘI CIVILIZAȚIA CELȚILOR

Expansiunea celtică (20).— Caracterul războinicilor celți (25).— Viața economică. Meșteșugurile. Comerțul (29).— Organizarea socială (32.)—Dreptul și justiția (35).— Familia. Situația femeii celte (36).— Cadrul vieții cotidiene (39).— Credințele religioase. Panteonul celților (41). — Cultul (45).— Druizii. Filizii și barzii (47).— Arta celților (50).— Literatura (54).— Celții și Evul Mediu european (57).— Celții în Dacia (59).

CULTURA ȘI CIVILIZAȚIA POPOARELOR GERMANICE

Popoarele germanice (62.)— Goții (63).— Vandalii (68).— Longobarzii (70).— Francii (72). — Normanzii (75).— *Economia. Agricultura* și meșteșugurile (81).— Comerțul, transporturile și comunicațiile (85).— Societatea și organizarea statului (89).— Dreptul și justiția (95).— Organizarea militară (100).— Alimentația, locuințele și îmbrăcămintea (103).— Viața familiei (107). — Credințele religioase (108).— Cultul (113).— Arta (115).— Viața intelectuală (122). — Scrierea runică (128).— Literatura (129).— *Völuspa* (135). — Evul Mediu și componenta germanică (137).

CULTURA ȘI CIVILIZAȚIA BIZANTINĂ

Etapele istorice (142).— Organizarea politică. Împăratul. Senatul(148).— Organizarea administrativă (153).— Armata (155). — Dreptul și justiția (158).— Diplomația (161).— Societatea bizantină (163). — Economia agrară. Țăranii (165).— Meșteșugurile și comerțul (167)— Constantinopolul (171).— Locuința. Alimentația. Îmbrăcămintea (177).— Viața familială (179). — Spectacole. Divertismente (182).— Viața religioasă. Organizarea Bisericii (183).— Monahismul. Erezii și superstiții (187).— Iconoclasmul și consecințele lui (192).— Viața intelectuală. Învățămîntul (194).— Științele și tehnica (198).— Filosofia (202).— Literatura (206).— Genurile și speciile cultivate (208). — *Muzica și teatrul* (213).— *Estetica artei bizantine* (217).— Arhitectura și sculptura (219).— Pictura. Mozaicul și icoana (223).— Difuziunea și influența artei bizantine (231). — Bizanțul și Țările Române (234). — Cultura și civilizația bizantină și Occidentul (236).— La frontierele Imperiului: **cultura și civilizația armeană** (237).

CULTURA ȘI CIVILIZAȚIA ARABĂ

Țara și locuitorii (246).— De la stat la imperiu (248).— Dinastia abbasidă — și declinul (253).— Arabii în Spania (255).— Structura socială. Beduinul. Sclavii (257).— Economia rurală. Regimul proprietății funciare (260).— Orașele (262).— Meșteșugurile și comerțul (264). — Organizarea politică, juridică și administrativă (267).— Armata și războiul (273).— Dreptul islamic (276). — Religia (280).— Doctrina *Coranului* (282).— Moscheea. Ritualul (285).— Viața cotidiană (290).— Viața intelectuală (294).— Științele exacte. Științele naturale. Științele umane (296).— Medicina (304).— Filosofia (308).— Artele. Arhitectura (315).— Pictura și sculptura. Estetica arabescului (319).— Muzica (322).— Literatura arabă (323).— Cultura și civilizația islamică în Europa medievală (331).— În România (337).

CIVILIZAȚIA EVULUI MEDIU

ÎNCEPUTURILE EVULUI MEDIU

Declinul lumii antice (342).— Barbarii (346).— Invazii și migrații barbare (350).— Sarazinii (353).— Urmările invaziilor și migrațiilor (355).— Imperiul carolingian (358).— Imperiul ottonian (363).— Monarhiile feudale (367).— Formațiuni statale în nordul, centrul, răsăritul și sud-estul european (371).

STRUCTURILE POLITICE ȘI ADMINISTRATIVE

Regalitatea (376).— Statul (377).— Organizarea politică și administrativă în perioada carolingiană (379).— În epoca feudală (383). — Noi instituții politico-administrative (384).— Biserica, autoritate politică (386).— Originile papalității (390).— Imperiul și papalitatea (393). — Instituția monastică (395).— Biserica, forță economică (402).

ECONOMIA RURALĂ

Premise (408).— Forța de muncă: familia (408).— Satele (410). — Cadrul natural al vieții rurale (411).— Sisteme de cultură și tehnici agricole (413).— Satul și economia urbană (417).— Senioria (418). — Elemente noi în economia agrară (420).— Organizarea feudelor (421).— Senioria și economia monetară (423).

CLASELE ȘI CATEGORIILE SOCIALE

Sclavii (426).— Colonii (428).— Servii (429).— Țăranii liberi (432).— Nobilii (434).— Cavalerii (436).— Clerul (439).— Repudiații (442).— Asistența socială (444).— Evreii (447).

SOCIETATEA FEUDALĂ

Originile feudalismului (452).— Feudul (453).— Regimul vasalității (455).— Privilegiile și imunitățile (458).— Orașele (459).— Relațiile urbane. Formarea burgheziei (461).— Comunele (464).— Mișcările eretice (469.)— Răscoale populare (472).

ACTIVITATEA COMERCIALĂ

Tîrguri și bîlciuri (478).— Negustorii (479).— Mărfuri destinate traficului internațional (482.)— Comerțul maritim mediteranian al italienilor (483).— Comerțul flamand și scandinav (486).— Hansa teutonică (487).— Activitatea comercială în Franța, Anglia, Spania și Germania Centro-Meridională (489).— Comunicații și mijloace de transport (491).— Moneda și originea creditului (492).— Tehnici comerciale (493).— Aristocrația negustorească (495).

MEȘTEȘUGARII ȘI TEHNOLOGIA. CORPORAȚIILE

Artizanatul casnic și domenial (500).— Meșteșugarul de profesie (501.— Seniorii și meșteșugarii (502).— Nivelul producției artizanale rurale (503).— Utilizarea resurselor energetice (504). — Exploatarea carierelor de piatră și a minelor (505).— Progrese tehnologice în metalurgie (507). — Tehnologii noi în industria textilă (508).— Artizanatul urban. Asociații și corporații (511). Femeia în viața economică (515).— Organizarea internă a corporațiilor (516).— Meșteșugarii și artizanatul pentru export (518).— Răscoale muncitorești (519).— Munca și muncitorii în Evul Mediu. Concluzii (521).

ORGANIZAREA MILITARĂ

Armata barbarilor (524).— Armata carolingiană (525).— Armata epocii feudale (526).— Cavaleria (528).— Antrenamentul cavaleriei: turnirele (529).— Infanteria (531).— Mercenari și condotieri (533).— Armamentul individual (536).— Artileria (539).— Castelul fortificat (541). — Asediile (543).— Războiul (544). — Strategia și tactica (546).— Armata permanentă (547).

CRUCIADELE

Cauze, împrejurări, preparative (550).— Așa-numita „cruciadă a săracilor" (552).— Prima cruciadă (553).— Organizarea statelor cruciaților (556).— O cruciadă eșuată și o cruciadă a regilor (558).— Reprobabila cruciadă a patra (560).— Ordinele militare religioase (562).— O „cruciadă a copiilor"? (564).— Cruciada împăratului excomunicat (566).— Urmările și importanța cruciadelor (568).

DREPTUL ȘI JUSTIȚIA

Prestigiul legii și activitatea legislativă (572).— Administrarea justiției (573).— Alte probe judiciare: ordaliile (576). — Duelul judiciar (577). — Vendeta, faida, războiul privat (580).— Sistemul penal (582).— Dreptul privat. Dreptul familiei (583).— Condiția femeii (585).— Justiția ecleziastică (587).— Tribunalul Inchiziției (588).

VIAȚA COTIDIANĂ

Aspecte demografice (592).— Configurația orașelor (593).— Ritmurile timpului (595).— Orientarea în spațiu (596).— Călătoriile pe uscat (597).— Pelerinajele (598).— Ciclul vieții omului (601).— Locuința seniorială (605).— Satul și casa țăranului (608).— Alimentația (610).— Îmbrăcămintea. Blazonul (613). — Sărbători și divertismente (617).— Lumini și umbre ale vieții medievale (619).

Legenda hărților (622)

Bibliografie (623)

Index (637)

TABLE DES MATIÈRES

Le problème du Moyen Âge (9)

CIVILISATION ET CULTURE DES CELTES

L'expansion celte (20.— Le caractère des guerriers celtes (25).— Vie économique. Métiers. Commerce (29).— Organisation sociale (32).— Droit et justice (35).— La famille. Situation de la femme celte (36).— Cadre de la vie quotidienne (39).— Croyances religieuses. Le panthéon des Celtes (41). — Le culte (45).— Druides. Filides et bardes (47).— L'art des Celtes (50).— La littérature (54).— Les Celtes et le Moyen Âge européen (57).— Les Celtes en Dacie (59).

CIVILISATION ET CULTURE DES PEUPLES GERMANIQUES

Les peuples germaniques (62).— Goths (63).— Vandales (68).— Longobards (70).— Francs (72).— Normands (75).— L'économie. Agriculture et métiers (81).— Commerce, transports et communications (85).— La société et l'organisation de l'État (89).— Le droit et la justice (95).— Organisation militaire (100).— Alimentation, habitation, habillement (103).— La vie familiale (107).— Croyances religieuses (108). — Le culte (113).— L'art (115).— La vie intellectuelle (122).— L'écriture runique (128).— La littérature (129).— *Völuspa* (135).— La composante germanique et le Moyen Âge européen (137).

CIVILISATION ET CULTURE BYZANTINE

Esquisse historique (142).— Organisation politique. L'Empereur. Le Sénat (148).— Organisation administrative (153).— L'armée (155).— Le droit et la justice (158).— La diplomatie (161).— La société byzantine (163). — Économie agraire. Les paysans. (165)—Métiers et commerce (167).— Constantinople (171).— Habitation. Alimentation. Habillement (177).— La vie familiale (179).— Spectacles. Divertissements (182).— Vie religieuse. Organisation de l'Eglise (183).— Le monachisme. Hérésies et superstitions (187).— L'iconoclasme et ses conséquences (192).— La vie intellectuelle. L'enseignement (194).— Sciences et technique (198).— La philosophie (202).— La littérature (206).— Genres et espèces cultivées (208).— Musique et théâtre (213). — L'esthétique de l'art byzantin (217).— Architecture et sculpture (219).— Peinture. Le mosaïque et l'icône (223).— Diffusion et influence de l'art byzantin (231).— Byzance et les Principautés Roumaines (234).— Civilisation et culture byzantine et l'Occident (236).— À la frontière de 'Empire: **la civilisation et la culture arméniennes** (237).

CIVILISATION ET CULTURE ARABE

Le pays et ses habitants (246).— De l'État à l'Empire (248).— La dynastie abbasyde — et le déclin (253).— Les Arabes en Espagne (255).— Structure sociale. Le bédouin. Les esclaves (257).— Économie rurale. Le régime de la propriété foncière (260).— Les villes (262).— Métiers et commerce (264).— Organisation politique, juridique et administrative (267).— L'armée et la guerre (273).— Le droit islamique (276).— La religion (280). — La doctrine du *Coran* (282).— La mosquée. Le rituel (285). — La vie quotidienne (290). — La vie intellectuelle (294).— Sciences exactes. Sciences naturelles. Sciences humaines (296).— Médecine (304).— La philosophie (308). — Les arts. Architecture (315).— Peinture et sculpture. L'esthétique de l'arabesque (319).— La musique (322).— La littérature (323).— La civilisation et la culture islamiques, et l'Europe du Moyen Âge (331).— En Roumanie (337).

LA CIVILISATION DU MOYEN ÂGE

LES DÉBUTS DU MOYEN ÂGE

Le déclin du monde antique (342).— Les barbares (346).— Migrations et invasions des barbares (350).— Les Sarrasins (353).— Les conséquences des invasions et des migrations (355). — l'Empire Carolingien (358.)— L'Empire Ottonien (363).— Les monarchies féodales (367).— La formation d'États au Nord, au Centre, à l'Est et au Sud-Est européen (371).

STRUCTURES POLITIQUES ET ADMINISTRATIVES

La royauté (376).— L'État (377).— Organisation politique et administrative à l'époque carolingienne (379).— À l'époque féodale (383).— Nouvelles institutions politiques et administratives (384).— L'Église comme autorité politique (386).— Les origines de la papauté (390).— L'Empire et la papauté (393).—L'institution monastique (395).—L'Église, force économique (402).

ÉCONOMIE RURALE

Prémices (408).— La force de travail: la famille (408).— Les villages (410).— Le cadre naturel de la vie rurale (411).— Sistèmes de culture et techniques agricoles (413). — Le village et l'économie urbaine (417).— La seigneurie (418).— Éléments nouveaux dans l'économie agraire (420).L'organisation des fiefs (421).— Seigneurie et économie monétaire (423).

CLASSES ET CATÉGORIES SOCIALES

Esclaves (426).— Colons (428).— Serfs (429).— Paysans libres (432).— La noblesse (434). — Les chevaliers (436).— Le clergé (439).— Les marginaux (442).— L'assistance sociale (444). — Les Juifs (447).

LA SOCIÉTÉ FÉODALE

Les origines de la féodalité (452).— Le fief (453).— Le régime de vassalité (455).— Privilèges et immunités (458).— Les villes (459).— Les relations urbaines. Formation de la bourgeoisie (461).— Les communes (464).— Mouvements hérétiques (469). — Soulèvements populaires (472).

ACTIVITÉ COMMERCIALE

Marchés et foires (478).— Les marchands (479).— Marchandises destinées au trafic international (482).— Le commerce maritime méditéranéen des Italiens (483).— Le commerce flamand et scandinave (486).— La Ligue hanséatique (487).— L'activité commerciale en France, en Angleterre, en Espagne et en Allemagne Centrale et Méridionale (489).—Communications et moyens de transport (491).— La monnaie et l'origine du crédit (492).— Techniques commerciales (493).— L'aristocratie commerciale (496).

ARTISANS ET TECHNOLOGIE. LES CORPORATIONS

Artisanat domestique et domanial (500).— L'artisan de profession (501).— Les seigneurs et les artisans (502).— Le niveau de la production artisanale rurale (503).— Utilisation des ressources énergétiques (504).— Exploitation des carrières et des mines (505).— Progrès technologiques en métallurgie (507).— Technologies nouvelles dans l'industrie textile (508).— L'artisanat urbain. Associations et corporations (511).— La femme dans la vie économique (515).— Organisation interne des corporations (516).— Les artisans et l'artisanat d'exportation (518). — Révoltes des ouvriers (519).— Le travail et les ouvriers au Moyen Âge. Conclusions (521).

ORGANISATION MILITAIRE

L'armée des barbares (524). — L'armée carolingienne (525).— L'armée à l'époque féodale (526).— La cavalerie (528).— L'entraînement de la cavalerie: les tournois (529).— L'infanterie (531).— Mercenaires et condottieres (533).— L'armement individuel (536).— L'artillerie (539). — Le château fortifié (541).— Les sièges (543).— La guerre (544).— Stratégie et tactique (546). — L'armée permanente (547).

LES CROISADES

Causes, circonstances, préparatifs (550).— La soi-disant „croisade des pauvres" (552).— La première croisade (553).— Organisation des États des croisés (556).— Une croisade manquée et une croisade des rois (558).— La honteuse quatrième croisade (560).— Ordres religieux-militaires (562).— Une „croisade des enfants"? (564).— La croisade de l'Empereur excommunié (566).— Conséquences et importance des croisades (568).—

DROIT ET JUSTICE

Le prestige de la Loi et l'activité législative (572).— Administration de la justice (573).— Autres preuves judiciaires: les ordalies (576).— Le duel judiciaire (577).— Vendetta, faïda, guerre privée (580.)— Système pénal (582).— Droit privé. Droit de la famille (583).— La condition de la femme (585).— La justice ecclésiastique (587).— Le tribunal de l'Inquisition (588).

LA VIE QUOTIDIENNE

Aspects démographiques (592).— La configuration des villes (593).— Les rythmes du temps (595).—L'orientation dans l'espace (596).— Voyages sur terre (597). — Pèlerinages (598).— Le cycle de la vie de l'homme (601).—L'habitation seigneuriale (605).—Le village et la maison du paysan (608).— Alimentation (610).— Habillement. Le blason (613).— Fêtes et divertissements (615).— Lumières et ombres de la vie au Moyen Âge (619).

Légende des cartes (622)

Bibliographie (623)

Index (637)

CONTENTS

The Problems of the Middle Ages (13)

CIVILIZATION AND CULTURE OF THE CELTS

The expansion of the Celts (20).— The character of the Celtic varriors (25).— Economic life. Handicrafts. Trade (29).—Social organization (32).—Law and justice (35).—The family. The situation of the Celtic woman. (36).— The framework of everyday life (39).— Religious creeds The pantheon of the Celts (41).— Their cult (45).— Druids. Filids and Bards (47).— Celtic art (50).— Their literature (54).— The Celts and the European Middle Ages (57).— The Celts in Dacia (59).

CIVILIZATION AND CULTURE OF THE GERMANIC PEOPLES

The Germanic peoples (62).— The Goths (63).— The Vandals (68). The Lombards (70). — The Franks (72).— The Normans (75).— Economy. Agriculture and handicrafts (81).— Commerce, means of transportation and communication (85).— Society and state organization (89). — Law and justice (95).— Military organization (100).— Food, dwellings and clothing (103).— Family life (107).— Religious creeds (108).— Cult (113).— Art (115).— Intellectual life (122).— Runic writing (128). — Literature (129).— *Völuspa* (135). — The European Middle Ages and the Germanic constituent (137).

BYZANTINE CIVILIZATION AND CULTURE

The historical stages (142).— Political organization. The Emperor. The Senate (148).— Administrative organization (153).— The army (155).— Law and justice (158).— Diplomacy (161).— Byzantine society (163).—Agrarian economy. Peasantry (165).—Handicrafts and trade (167).— Constantinople (171).— Housing conditions. Food. Clothing (177).— Family life (179). — Performances. Amusements (182).— Religious life. The organization of the Church (183).— Monasticism. Heresy and superstitions (187).— Iconoclasm and its consequences (192).— Intellectual life. Education (194).— Science and technique (198).— Philosophy (202).— Literature (206).— Genres and species (208).— Music and the theatre (213).— The aestheticism of Byzantine art (217).— Architecture and sculpture (219).— The painting. Mosaics and icons (223).— The spreading and influence of Byzantine art (231).— The Byzantine Empire and the Romanian Principalities (234).— Byzantine culture and civilization and Western Europe (236).— At the frontiers of the Empire: **Armenian civilization and culture** (237).

ARAB CIVILIZATION AND CULTURE

The country and its inhabitants (246).— From a state to an empire (248).— The Abbaside dynasty — and the decline (253).— The Arabs in Spain (255) .— Social structure. The Bedouin. Slaves (257). — Rural economy. The status of land property (260).— Towns (262). — Handicrafts and commerce (264).—Political, juridical and administrative organization (267).—The army and war (273).— Islamic law (276).— Religion (280).— The doctrine of the *Koran* (282).— The mosque. The ritual (285). — Everyday life (290).— Intellectual life (294).— The exact sciences. The natural sciences. The humanities (296). —Medicine (304).— Philosophy (308).— The arts. Architecture (315).—Painting and sculpture. The aesthetics of the arabesque (319).—Music (322). —Literature (323).—Islamic culture and civilization in mediaeval Europe (331).—In Romania (337).

THE CIVILIZATION OF THE MIDDLE AGES

THE BEGINNINGS OF THE MIDDLE AGES

The decline of the ancient world (342).— The Barbarians (346).— Barbarian migrations and invasions (350).— The Saracens (353).— The consequences of the invasions and migrations (355).— The Carolingian Empire (358).— The Ottonian Empire (363).— The feudal monarchies (367).— State formations in the north, centre, east and south-east of Europe (371).

POLITICAL AND ADMINISTRATIVE STRUCTURES

Royalty (376).— The State (377).— The political and administrative organization in the Carolingian period (379).— In the feudal epoch (383).— New politico-administrative institutions (384).— The Church, a political authority (386).— The origins of Papacy (390).—The Empire and Papacy (393).— The monastic institution (395).— The Church, an economic power (402).

RURAL ECONOMY

Premises (408).— Manpower: the family (408).— Villages (410).— The natural background of rural life (411).— Cultivation systems and agricultural technics (413).—The village and town economy (417).— Seigniory (418).—New elements in agrarian economy (420).—Organization of feuds (421).— Seigniory and monetary economy (423).

SOCIAL CLASSES AND CATEGORIES

Slaves (426).— Coloni (428).— Serfhood (429).— The free peasantry (432).— The nobility (434).— The knights (436).— The clergy (439).— The outcasts (442).— Social assistance (444). — The Jews (447).

THE FEUDAL SOCIETY

The origins of feudalism (452).— The feud (453).— The regime of vassalage (455).— Privileges and immunities (458).— The towns (459).— Urban relations. The formation of the bourgeoisie (461).— The commons (464).— Heretical movements (469).— Uprisings of the common people (472).

COMMERCIAL ACTIVITY

Trading centres and fairs (478).— Merchants (479).— Goods destined for international trade (482).— The Mediterranian shipping trade of the Italians (483).— The Flemish and Scandinavian commerce (486).— The Hanseatic League (487).— Trade activity in France, England, Spain and centro-meridional Germany (489).— Communications and means of transportation (491).— — The coin and the origin of credit (492).— Commercial technics (493).— The merchants'aristocracy (496).

ARTISANS AND TECHNOLOGY. CORPORATIONS

Domestic and seigniorial craftsmanship (500).— The professional craftsman (501).— Seigniors and craftsmen (502).— Rural handicraft production level (503).— The utilization of power resources (504).— Exploitation of quarris and mines (505).— Technological progress in metallurgy (507).— New technologies in the textile industry (508).— Urban handicraft industry. Associations and corporations (511).— Woman in the economical life (515).— Home organization of the corporations (516).— Handicraftsmen and handicraft wares for export (518).—Workers' uprisings (519).— Work and workers in the Middle Ages. Conclusions (521).

MILITARY ORGANIZATION

The Barbarians' army (524).— The Carolingian army (525).— The army during the feudal epoch (526).— The cavalry (528).— The training of the cavalry: the tournaments (529).— The infantry (531).— Mercenaries and condottieri (533).— Individual arms (536).— The artillery (539). — The fortified castle (541).— The sieges (543). — War (544).— Strategy and tactics (546). — The regular army (547).

THE CRUSADES

Causes, circumstances, preparations (550).— The so-called „crusade of the poor" (552).— The first crusade (553).— The organization of the crusaders'states (556).— A crusade which failed, and a crusade of the kings (558).— The blamable fourth crusade (560).— The military religious orders (562).— A „crusade of the children"? (564).— The crusade of the emperor excomunicated (566).— The consequences and the importance of the crusades (568).

LAW AND JUSTICE

The prestige of law and legislative activity (572).— The administration of justice (573).— Other judiciary proofs: the ordeals (576).— The judiciary duel (577).— The vendetta, the „faida", the private war (580).— The penal system (582).— Private law. Family law (583).— Woman's condition (585).— Ecclesiastic justice (587).— The tribunal of the Inquisition (588).

EVERYDAY LIFE

Demographic aspects (592).— The configuration of the towns (593).— The rhythms of time (595).— Orientation in space (596).— Travels by land (597).— Pilgrimages (598).— Man's life cycle (601) .— The seigniorial residence (605).— The village and the peasant's home (608).— Food (610). — Clothes. Armorial bearings (613). — Holidays and amusements (617). — Lights and shadows of medieval life (619).

Legend of Maps (622)

Bibliography (623)

Index (637)

ISTORIA CULTURII ȘI CIVILIZAȚIEI
Vol. 3

PLANUL LUCRĂRII:

CULTURA EVULUI MEDIU

1. Etapele culturale și ambianța intelectuală
2. Educația și învățămîntul
3. Universitățile
4. Știința și tehnologia
5. Pseudo-științe
6. Filosofia
7. Literatura
8. Teatrul
9. Muzica
10. Artele plastice
11. Structuri mentale medievale

PARTICULARITĂȚI NAȚIONALE ALE CIVILIZAȚIEI ȘI CULTURII MEDIEVALE

a. Franța
b. Italia
c. Germania
d. Anglia
e. Spania
f. Țările slave
g. Spațiul centro-european și scandinav
h. Țările Românești

DE ACELAȘI AUTOR:

1. *Filosofia lui Blaga* — Ed. Cugetarea, București, 1944, 192 p.
2. *Pagini despre cultura europeană.* — Ed. Publicom, București, 1945.
3. *Însemnări despre teatrul lui Ibsen.* — ESPLA, București, 1956, 128 p.
4. *Leonardo da Vinci.* — Ed. Tineretului, București, 1957, 218 p.; ed. II, 1970.
5. *Ovidiu, poetul Romei și al Tomisului.* Prefață de Acad. Tudor Vianu. Ed. Tineretului, București, 1960; ed. II — 1966. Trad. în lb. rusă, 1963; ed. II — 1967. Trad. în lb. italiană, Ed. Bulzoni, Roma, 1971. Trad. în lb. germană, în curs de editare.
6. *Rabelais.* — Ed. Tineretului, 1963, p. 280.
7. *Istoria literaturii universale*, vol. I (Antichitatea, Evul Mediu, Renașterea), Ed. Didactică și Pedagogică, București, 1963; ed. II — 1968, 236 p.
8. *Scriitori, cărți, personaje.* Ghid de literatură universală. — Uniunea Centrală a Coop. de Consum, București, 1969, 143 p.
9. *Istoria literaturii universale*, vol. II (Iluminismul, Clasicismul, Romantismul), Ed. Didactică și Pedagogică, București, 1970, 292 p.
10. *Istoria literaturii universale*, vol. III (Realismul, Parnasianismul, Simbolismul). Ed. Didactică și Pedagogică, București, 1971, 207 p.
11. *Teatrul, de la origini și pînă azi.* — Ed. Albatros, București, 1973, 430 p.
12. *Scrierile literare ale lui Leonardo da Vinci.* Studiu introd., traducere, note. Ed. Albatros, București, 1976, 111 p.
13. *Eseuri de literatură străină.* — Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1976, 303 p.
14. *Scriitori scandinavi și alte eseuri.* — Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1980, 205 p.
15. *F. Garcia Lorca, rapsodul.* — Ed. Albatros, București, 1981, 191 p.
16. *Eseiști spanioli.* — Antologie; traducere, studiu introductiv și note. — Ed. Univers, București, 1982, 528 p.
17. *Istoria culturii și civilizației.* Vol. I. — Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1984, 870 p. + 108 p. planșe.

ERATĂ

La pp. 13, 14, 15 şi 18, în loc de *probleme* se va citi *problems*

Redactor : IDEL SEGALL
Tehnoredactor : ANGELA ILOVAN

Coli de tipar : 42. pag. planşe :
72 pag. alb-negru ; 36 pag. color.
Bun de tipar : 12.05.1987

Comanda nr. 60 582
Combinatul Poligrafic „Casa Scînteii"
Piaţa Scînteii nr. 1 — Bucureşti
Republica Socialistă România

